MONTAIGNE

F40
M84

Eseuri

II

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ

MO N T A I G N E
ESEURI

EDITURA ŞTIINŢIFICA Bucureşti 1971

CARTEA A II-A
Capitolul XII
APOLOGIA1 LUI RAIMOND SEBOND2

(a) Cu adevărat folositoare şi mare împărtăşire este ştiinţa. Cei care o dispreţuiesc dovedesc cu prisosinţă prostia lor. Totuşi, eu nu-i dau pas înlr-atîta, cum fac unii, ca Herillos filozoful3 care afla în ea cel mai înălţat bun şi de faptul ei lega mulţumirea şi înţelepciunea noastră, ceea ce eu nu cred; nici cum au mai spus alţii, că ştiinţa e muma tuturor virtuţilor şi că tot viţiul din neştiinţă izvorăşte. Dacă drept este aceasta, trebuie îndelung supus căiăriior noastre. Casa mea, pe vremuri, deschisă fost-a oamenilor cu carto şi de ei bine cunoscută, căci tatăl meu, care a cîrmuit-o peste 50 de ani, cuprins do cea nouă înflăcărare, ce însufleţea pe regele Francisc I pentru cele cărturăreşti4, însemnîndu-le loc de frunte, a căutat cu muliă grijă şi cheltuială legătura cu oameni învăţaţi, pri- mindu-i la ci ca sfinte feţe, purtătoare a unei nespuse adieri din cereasca înţelepciune, socotind poveţele şi spusele lor drept glas orac-olicesc, cu atit mai multă cucernicie şi smerenie, cu cit nici el, nici ai săi înaintaşi nu erau în stare să le judece, căci erau cu totul necnnoscălori în cele cărturăreşti. Mie îmi plac destul, dar în slavă nu-i ridic.

întro alţii Pierre Bunel"', om cu mare faimă de învăţat pe vremea sa, poposind cîlcva zile la Montaigne, în tovărăşia tatălui meu, cu alţii de seama Iţii, i-a dăruit la plecare o carte numită: Theologia naturalis sive liber crea- turarum magistri Raymondi de Sabondee. Şi fiindcă tatăl meu ora deprins cu limba italienească şi cea spanioleasca, nădăjduia că acea carte, întocmită pe spanioleşte îmbinată cu împliniri latineşti, are să-i fie, dacă i se vine puţin în ajutor, mult folositoare şi stăruise în a-i spune că este de trebuinţă şi potrivită zilelor în care i-o dăruise. Pe atunci,

noutăţile7 lui Luther8 începeau să-şi facă drum şi să clatine în multe locuri vechea noastră credinţă. In această privinţă părerea lui foarte întemeiată era, dinainte văzînd cu dreaptă judecată, că acea nesănătoasă pornire uşor va luneca spre blestemată erezie: căci prostimea (şi aproape lumea toată e de felul acesta) nu are putinţa <â lămurească lucrurile aşa cum sînt ele şi se lasă pradă soartei şi părerilor, dacă i se dă pas ,a-şi îngădui să ponegrească şi să cerceteze vederile primite cu cea mai mare smerenie, cum sînt cele despre mântuirea sufletului şi, dacă se dau canoanele pe seama cătării sale, aruncă apoi deopotrivă în cumpăna îndoielilor şi cele ce-i rămăseseră în credinţă, care nu aveau mai multă puternicie, nici nu erau mai adîncite în sinea sa decît cele al căror înţeles fusese zdruncinat, lepădînd, ca fiind un jug tiraniccsc toate întipăririlc căpătate din porunca legilor sau cinstirea datinilor străbune,
(b) Nam cupide concultatur nimis ante metutum
(a) nimica apucînd mai apoi a primi, fără să fie cu
Încuviinţarea bunului său plac şi a învoirii sale anume.
Cu cîteva zile înainte de moarte, tatăl meu, dînd din întimplare de acea carte sub un teanc de alte hârtii părăsite, îmi porunci s-o întocmesc pe franţuzeşte. Lesne este a tălmăci autori de felul acestuia, în care se află numai miezul lucrului de înfăţişat, căci cei care au dăruit mult mlădierii şi împodobirii graiului sînt anevoie de luat în cătare: (c) sînt primejdioşi mai ales cînd sînt de dat la lumină într-o limbă mai slabă.
(a) Pentru mine a fost o îndeletnicire tare neobişnuită şi nouă, dar, fiindcă mă scotea din rosturile mele, a fost plăcută şi nici nu puteam lipsi câtuşi de puţin poruncii celui mai bun părinte, care aevea fost-a: am scos-o la capăt cum m-am priceput, nespusă bucurie adueîndu-i cu aceasta, şi el hotărî să fie tipărită; ceea ce s-a îndeplinit după - moartea lui10.
Am găsit frumoase zămislirile acelui scriitor, ţesătura lucrării sale 'bine urzită şi ţinta sa plină de cucernicie. Fiindcă mulţi află mulţumire citindu-1, mai ales cucoanele, cărora slujire mai multă se cuvine, adesea afla- tu-m-am în

stare să le vin în ajutor, ca să scutesc cartea lor de cele două mai de seamă învinuiri ce i se aduc. Straşnic şi îndrăzneţ îi este ţelul, căci el apucă să sta-tornicească şi să adeverească, faţă dc cei atei, cu judecăţi fireşti şi omeneşti, toate canoanele creştineştilor legi; în care treabă cu adevărat eu îl găsesc atît de veghetor şi cu nimereală, încît nu soeot că se poate face o asemenea arătare mai bine şi cred că nimeni nu l-a întrecut. Lucra-rea aceasta părindu-mi prea bogată şi frumoasă pentru un întocmitor al cărui nume ar fi puţin cunoscut şi despre carc ştim numai că era spaniol avînd îndeletnicire de doftor la Toulouse cam acum două sute de ani, am căutat să aflu de la Adrianus Turnebus11 care toate le ştia, ce poate fi această carte: răspunsu-mi-a că miezul ar fi scos din Sf. Toma din Aquino12: căci este drept ca o minte nespus de cuprinzătoare a ştiinţelor, cum era a lui, avînd o minunată pătrundere, era singură vrednică de asemenea învederări. Oricum ar fi, oricine le-ar fi scris şi dat la iveală (şi nu este drept să lipsim pe Sebond de faima lor fără o mai puternică dovadă), el a fost un om foarte de seamă şi cu multe frumoase însuşiri.

Cea dinţii vină care se aduce lucrării sale este că a întări legea cu judecăţi omeneşti vatămă creştinilor, deoarece ea nu poate fi cuprinsă decît în credinţă şi din anumit imbold al harului dumnezeiesc. Pare a fi în această întîmpinare oarecît zor cucernic, de aceea trebuie, cu mai mu!tă blîndcţe şi cuviinţă, să încercăm a dumiri pe cei ce o fac. Ar fi mai curînd treaba unui om cunoscător în ale teologiei decit a mea, care nu mă pricep de loc; totuşi, eu soeot eă în treabă atît de dumnezeiască şi înălţată, care stă într-atît peste omenească înţelegere, precum este Ade-vărul despre care a binevoit preamărita bunătate a Lui Dumnezeu să ne lumineze, încă multă nevoie mai este ca E'l să ne fi ocrotit cu al Săti nespus şi atotputernic ajutor, ca noi s-o putem cuprinde şi sălăşlui în noi; şi nu cred că puterile curat omeneşti pot fi întrucitva vrednice de aceasta; şi dac-ar fi, atîtea suflete alese şi desăvârşite din trecutele vremi, atîi de bogat înzestrate cu daruri fireşti, nu ar fi lipsit cu a lor minte să ajungă la această .. unoaşiere. Credinţa singură

îmbrăţişează viu şi aevea înălţatele taine ale religiei noastre. Dar nu e mai puţin adevărat că prea fruntaşă şi foarte vrednică străduinţă este să mai îi potrivim încă pentru slujirea credinţei noastre uneltele omeneşti şi din fire dăruite nouă de Dumnezeu. N"u trebuie să stăm la îndoială că este cea mai cinstită întrebuinţare pe care am şti să le dăm şi nu se gă.seşte îndeletnicire, nici plănuire mai vrednică pentru un om creştin decît să aibă în vedere în toate cercetările şi cugetările sale împodobirea, răspândirea şi propăşirea adevărului credinţei sale. Nu ne mulţumim a sluji pe Dumnezeu eu duhul şi cu sufletul nostru, avem şi datoria ^ă-I aducem trupească supunere. îndreptînd înseşi mădularele noastre şi mişcările şi tot ce este în afară a stării către a Sa preamărire. Astfel trebuie să făptuim, întovărăşind credinţa noastră cu toată judecata ce se află în noi. dar totdeauna cu acea lăsare, să nu socotim că de la noi porneşte, nici că a noastră silinţă şi înţelegere ar putea stă- pîni o cunoaştere într-atîta peste fire şi dumnezeiască. Dacă în noi nu pătrunde prin clocot uimitor, dacă ajunge numai prin judecată şi cu puteri omeneşti, nu stă în. măreţia şi strălucirea ei. Cu dreptate1 mă tem că numai in acest fel ne bucurăm noi de ea. Dac-am ţine la Dumnezeu prin mijlocirea unei credinţe vii, clac-am ţine la Dumnezeu prin El, nu prin nci, dac-am avea o păşire şi o întemeiere dumnezeiască, împrejurările omeneşti nu ar avea putinţa să ne zdruncine aşa cum o au: întărirea noastră nu ar fi doborîtă de o atît de slabă tăbărîre, îndră- girea noutăţilor, asuprirea principilor, sorţii norocoşi ai unei tabere şi schimbarea încumetată şi pripită a părerilor noastre nu ar putea clinti şi întuneca crezămîntul nostru: nu am îngădui să se tulbure, pradă oricărei noi arătări sau dovediri, nici în ciuda întregii retorici a tuturor vremurilor. Am înfrunta acesU» valuri cu iu clintită şi neînduplecata străşnicie.

Illisos fluctus rupes ut vasta refund.it, Et varîas circum latrantes dissipat undas Mole sua'n.

Dacă acea rază a dumnezeirii ne-ar atinge întrucâtva s-ar arăta pretutindeni: nu numai a noastre vorbe, dar încă faptele noastre I-ar purta sclipirea şi luciul, tot ce ar porni

de la noi s-ar vedea luminat de acea înălţată strălucire. Ar trebui să ne fie ruşine că din tagmele omeneşti nu s-a găsit vreodată ucenic, -aricit de grea şi de nefirească ar fi fost învăţătura, să n-o urmeze cu totul în purtările şi în viaţa sa, iar aşezămîntul acesta atît de dumnezeiesc şi ceresc înseamnă pe creştini numai prin limbă! (b) Vreţi să vă încredinţaţi de aceasta? --- asemănaţi purtările noastre cu cele ale unui mahomedan, un pâiîîn: totdeauna vom fi mai prejos; avînd în vedere harul CTÎ dinţei noastre, ar trebui să strălucim dcsăvîrşiţi şi buni. neîntrecuţi si neasemuiţi, ?r trebui să se spună: „Sînt ei atit '.ie drepţi, do miloşi ivi. de buni? — aşadar creştini sînt". (c) Toate religiile au aceleaşi întruchipări: speranţa, încrederea, jertfele, slujbele, posturile, martirii. Scmnu! anume al adevărului nostru ar trebui să fie virtutea noastră. după cum este şi cea mai cerească şi mai grea însemnare şi cea mai vrednică dovedire a adevărului, (b) Totuşi avut-a Ludovic, cel Sfînt14 dreptate cînd întors-a stăruitor din cale pe cel rege tătar, care se făcuse creştin si plănuia să vie Ia I.yon ca să sărute picioarele papei şi să cunoască cucernicia ce spera că află în moravurile noastre, temîn- du-se ca, dimpotrivă, să nu fie scîrbit ele sfînta noastră credinţă, dacă vede purtările noastre destrăbălate. Cu ţoale că de atunci s-a întîmplat cu totul alt "o; unui altul, care a fost "ia Poma pentru aceeaşi pricină: vuzînd nevrednicia preoţimii şi a norodului din acele vremi, s-a legat mai vîrlos de a noastră lotfc. dîndu-şi seama cită putere şi diimruvrirp cuprinde, ca să păstreze înălţarea şi strftîufnn a ei în roîini n!:t de nctrcbniec. (a) Dacă am avea numai o picătură de credinţă, am urni munţii din locui lor spune Scriptura: faptele noastre, care ar fi îndemnate şi. călăuzite de dumnezeire, r,u ar mai fi ome neşti: ar avea oarece uimitor, ca şi a noastră credinţă, (o) Brevis est institutio vilae h onest ae beataeque, si ere- rias1"'. Unii se prefac, de văzul lumii, că ei cred ceea ce nu cred. Alţii, cei mai mulţi, se încredinţează ei înşişi că ar crede, fără să ştie pătrunde ce este a crede, (a) Şi ciudat ne pare că în luptele care apasă în clipa de faţă ţara noastră16, împrejurările sînt nehotărîte şi se destramă fără osebire şi seamă. Aceasta se

întâmplă fiindcă nu dă- ruim decît din al nostru. Dreptatea care se află într-una din părţi nu se află acolo decît ea o găteală şi acoperire; ea este pusă înainte, dar nu este nici primită, nici păs-trată, nici îmbrăţişată: ea stă ca în gura apărătorului, nu şi în inima şi pătimirea împricinatului. Dumnezeu dato- reşte sprijinul său neasemuit credinţei şi legii, nu patimilor noastre. Oamenii în acestea sînt călăuze şi se slujesc de religie; ar trebui să fie cu totul dimpotrivă.
(c) Simţiţi, dacă nu cu mîinile noastre, o întindem ca din ceară ca să scoatem câte felurite chipuri potrivnice ale unei întocmiri atât de drepte, de nestrămutat. Cînd s-a putut arăta aceasta mai bine decît în zilele noastre în Franţa? Care o apucă la stânga, care o apucă la dreapta, care văd negru, care alb, toţi în acelaşi fel folosindu-se, pentru mînioasele şi ambiţioasele lor făptuiri, la care purced păşind deopotrivă de destrăbălat şi nedrept, încît deosebirea în părerile lor, cerută anume de ei ca un drept, ajunge să fie pusă la îndoială şi greu se înţelege treaba de care ţine puterea şi legea vieţii noastre: s-ar putea vedea oare din aceleaşi învăţăminte şi aceeaşi supunere moravuri mai unite, mai aidoma?
Priviţi groaznica sfruntare cu care sucim judecăţile dumnezeieşti, cu cîtă pîngărire ba le-am înfierat, ba le-am încuviinţat, după cum soarta ne-a schimbat locul în aceste furtuni obşteşti. Acea statornicire fără de greş: dacă supusul se poate întoarce şi poate ridica armele sale împotriva principelui său în ceea ce priveşte apărarea credinţei —- arnintiţi-vă care glasuri o împuterniceau în acest an trecut şi făceau din aceasta cheia de boltă a unei părţi, şi pe cei care făceau din tăgăduirea ei cheie de lx)ltă a părţii lor, şi ascultaţi acum de pe care tărîm vin glasurile şi îndemnurile pentru una sau altă parte, şi dacă armele mai întemeiat răsună pentru o cauză sau pentru cealaltă Iară noi ardem pe rug inşi care spun că trebuie să punem Adevărul sub jugul nevoii noastre, dară Franţa cu cit mai rău făptuieşte decît a o spune?
(a) Drept să 'mărturisim: cine din însăşi oastea rîn- duită ar alege pe cei care pornesc din zorul unui sim- ţământ cucernic şi încă pe cei care văd numai apărarea ţării lor

sau a principilor, acela n-ar putea stringe un întreg steag de ostaşi — de unde vine că se găsesc atît de puţini care să fi rămas pe aceeaşi cale, în desfăşurarea mersului nostru obştesc — şi vedem pe aceiaşi oameni când domoliţi, cînd alergând cu frânele slobode, cînd în- curcîndu-ne trebile cu înverşunarea şi asprimea lor, cînd cu nepăsare, moliciune şi tărăgănire, dacă ei nu sînt împinşi de socoteli anume şi pe seama lor, după felurimea cărora ei se poartă? (c) Aevea văd că ne închinăm bucuros numai la icoanele care măgulesc patimile noastre. Nu se află duşmănie mai desăvârşită decît cea creştinească. Uimitor se arată zorul nostru cînd sprijină pornirea noastră către ură, cruzime, ambiţie, zgîrcenie, ponegrire, răscoală; dimpotrivă, spre bunătate, îndurare, cumpătare, dacă nu este îndemn dintr-o minunată şi arară pornire, nu se arată nici în zbor. nici pe jos. Religia noastră e făcută ca să stârpească viţiile; ea le pune sub obroc, le hrăneşte, le aţîţă. (a) Nu-i trebuie să-i pui barbă de bilei lui Dumnezeu (cum se spune)18. Dacă am crede în El, nu zic numai din credinţă, dar numai cu încredere (şi o spun spre marea noastră ruşine), dacă L-am crede şi cunoaşte ca o altă întruchipare, L-am privi ca pe un aproape al nostru, L-am iubi mai presus de toate pentru nespusa Lui bunătate şi frumuseţe, care se răspîndesc de la El fără seamăn, L-am preţui cel puţin pe aceeaşi treaptă cu bogăţiile, plăcerile, fala şi prietenii noştri, (c) Cel mai bun dintre noi nu se teme a-L jigni, cînd s-ar teme să jignească pe vecinul, ruda sau pe stăpînul său. Se află oare o atît de slabă înţelegere, care având, pe de o parte, putinţa îndeplinirii vreuneia dintre nevrednicele noastre plăceri şi, pe de altă parte, cunoştinţa şi pătrunderea stării unei veşnice măriri, să facă schimbul uneia pentru cealaltă? Ce ne zoreşte a blestema, dacă nu patima însăşi a jignirii? Oînd preotul spunea filozofului Antistene19, la dezvăluirea tainelor lui Orfeu20, că acei care vor îmbrăţişa acea credinţă vor căpăta după moartea lor bunuri veşnice şi desăvîrşite, acesta 11 întrebă: ,,De ee, dacă tu crezi, nu mori oare tu însuţi?". Diogenes21, mai tăios, după felul lui, mai departe de înţelesul nostru, răspundea preotului care-i propovăduia legea lui pentru ca să ajungă la bunurile lumii

de apoi: „Vrei tu să cred că Agesilau22 şi Epaminonda23, oameni atît de mari, vor fi osîndiţi şi tu, care nu eşti decît un bou şi de ninu; u vrednic, numai fiindcă eşti preot vei fi preaferice?" (a) Aceste făgăduieli ale veşnicii fericiri, dacă le-am primi cu aceeaşi împuternicire ca şi un cuvînt filozoficesc, moartea nu ne-ar mai îngrozi, cum ne îngrozeşte.

(i) Non jam se moriens dissolvi conquereretur;
Sed magis ire foras, vestemque relinquere, ut anguis,
Gauderet, ţrraelonga senex aut cornua cervus24.

(a) Aş vrea să fiu nimicit, am spune, şi să fiu întru Cris;os25. Puterea învăţăturilor lui Platon20 despre nemurirea sufletului a împins pe unii dintre ucenicii săi moar'e, ca să se bucure mai curînd de speranţele pe care el le dădea.

Toate acestea sînt semne vădite că nu primim a noastră sfîntă lege decît în felul nostru şi din făcutul nos;?-i, şi nu altfel decît tot pe atît cum se primesc şi celelalte religii. Ne-am nimerit în ţara unde este îndătinată; privim fie vechimea oi, fie împuternicirea oamenilor cari' au întărit-o; fie că ne temem de ameninţările care se leagă de ea, fie că ne ademenesc făgăduinţele ei. Aceste v-hib/.uiri trebuie folosite pe seama noastră, în credinţa noastră, dar numai ca ajutoare: sînt legăminte omeneşti. Un aii ţinut, alte mărturii, făgăduieli şi ameninţări ase- măc'uoare ar putea să ne întipărească pe aceeaşi cale o cr "li-iţă potrivnică (b) Sîntem creştini tot atît pe cît sîntem perigurdini27 sau germani, (a) Iar ce zice Platon, că puţini >. somoni sînt atît de statornici în rătăcirea ateilor, care în f,,t.a primejdiei, la durere vie sau în preajma morţii, să •> .i Tio aci uşi fără voia lor la mărturisirea puterii dum- ncA U'şti, .-su- un fapt care nu se apropie de purtarea unui creşii'-i adevărat. Treaba religiilor muritoare şi omeneşti est - să fie p-imitr de mină omenească. Ce credinţă poate să ' aceea care este săditä şi înrădăcinată în noi de nevolnicia şi slăbiciunea sufletului? (c) Grozavă credinţă es'; i ea c are nu crede ceea cc crede decît fiindcă nu are îndrăzneala să nu creadă! (a) O patimă păcătoasă, cum este a nestatorniciei şi a spaimei, poate oare rodi desăvârşire sufletească? (c) Ei

statornicesc — spune el28 — după socotinţa judecăţii lor, că este prefăcătorie ceea ce se povesteşte despre pedepsele de apoi. Dar fiindcă prilejul acestei dovediri se face cu bătrîneţea sau bolile apropiate de moarte, groaza de acestea îi mină la o nouă credinţă faţă de cele ce vor să vie. Şi, deoarece o asemenea întipări re schimbă pe cei îndrăzneţi în fricoşi, el opreşte în legile sale orice înfăţişare care să inspăimînte, întări mi că omului de la zei nu-i poate veni vreun rău, iar dacă vine are în vedere tămăduirea. Ei aduc pilda lui Bion2y, care, molipsit de ateica rătăcire a lui Theodorus30, multă vreme 1 ţatjocorise oamenii credincioşi; cînd moartea îl ajunse pe Ceaştcptatc, se ţinu însă de cele mai nesocotite eresuri, :a şi cînd zeii s-ar înălţa şi nărui pe seama lui Bion.
Platon, în a sale pilde, vrea să ajungă la încheierea că ioi sîntem aduşi în credinţa lui Dumnezeu fie prin mijio- 5rea iubirii, fie prin mijlocirea puterii. Ateismul fiind jpupun-ere nefirească şi schilavă, greu este de întărit in jnintea omenească, oricît de cutezată si smintită ar fi: s-au
*
văzut destui care, din trufie şi semeţie, arată păreri nemaipomenite şi îndreptătoare ale lumii, se prefac a le jprop-.wădui de ochii altora, care, şi dacă sin;. îndeajuns de nebuni, nu sînt însă îndeajuns de tari ca să le şi împlînte în cugetul lor. Oricît de straşnici ar fi, nu vor lipsi să împreune mîinile către cor, cînd ii ajunge o zdravănă lovitură de spadă în piept. Iară frica si boala, dacă vor fi doborît acea dezmăţată pornire uşuratică. ei nu mai pregetă să se lase de voie bună minaţi către credinţele şi pildele tuturor îndeobşte. Una esic o dogmă adîncită cu luare aminte; alta, acelc închipuiri neîntemeiate, păreri răsărite din răscolirea unui cuget -;min- Iit, care o ia razna şi cutezător după cum îi năzare. Oamenii păcătoşi şi descreieraţi care încearcă să fie mai răi decît pot.
(b) A păgînităţii rătăcire şi nccunoştinţa sfântului nostru adevăr au lăsat acel mare suflet al Iui Platon (dar mare numai după omenească măsură) să cadă in următoarea greşeală: că mai degrabă bătrînii şi copiii se supun

credinţei, ea şi cînd ea ar izvorî şi ar căpăta încredinţare din a noastră bicisnicie.
(a) Nodul care ar trebui să prindă judecata şi voinţa noastră, care ar trebui să încingă sufletul nostru şi să-l unească cu făptuitorul nostru, ar trebui să fie un nod ale cărui strinsori şi întăriri nu pornesc din vederile, dreptăţile şi patimile noastre, ci din încins dumnezeiesc şi mai prcstis de fire, avind numai o întipărire, o faţă şi o lumină care este atotputernicia Domnului şi harul Său. Iar inima şi sufletul nostru, fiind cîrmuite şi supuse credinţei, drept este ca ele să aducă în slujba plănuirii Sale toate celelalte părţi, pe cît le stă dat a cuprinde. Nici nu este de crezut că întreagă această întocmire să nu poarte oarece urme lăsate de mîna acestui mare Ziditor şi să nu fie vreun chip în lucrurile lumii potrivit întrucîtva meşterului rare le-a încheiat şi clădit. El a pus în ale Sale înălţate lucrări pecetea dumnezeirii Sale şi numai de netoţia noastră ţine că nu o putem afla, ceea ce El ne şi spune: „că înfăptuirile Sale nevăzute ni le înfăţişează prin cele văzute". Sebond şi-a muncit gîndul eu această vrednică cercetare: ne arată că nu este parte din lume care să-şi tăgăduiască Făptuitorul. Ar fi să nesocotim bunătatea dumnezeiască dacă întregul lumesc nu s-ar învoi credinţei noastre. Cerul, pămîntul, stihiile, trupul şi sufletul nostru, toate cîte sînt întru aceasta uneltesc; nu ne rămîne decît a găsi cum să ne putem folosi de ele. Ne învaţă, dacă sîntem în stare să pricepem, (b) Căci această lume prea sfînt templu este31, înlăuntrul căruia omul este adus să ia în seamă chipuri nu de mînă muritoare măiestrite, ci acelea pe care dumnezeiasca gîndire făcut-a să le simţim: Soarele, stelele, apele şi pămîntul ca să ne arate cele ce avem de înţeles: (a) „Lucrurile nevăzute ale lui Dumnezeu — spune Sf. Pavel32 — se arată cu facerea lumii, însemnînd înţelepciunea Sa veşnică şi dumnezeirea Sa prin ale Sale înfăptuiri".
Atque adeo faciem coeli non invidet orbi Ipse Deus, vultusque suos corpusque recludit Sempcr volvendo; seque ipsum inculcat et offert, Ut bene cognosci possit, doccâtque videndo Qualis eat, doceâtque suas attendere leges33.

Iară judecăţile şi chibzuielile noastre omeneşti stau ca un morman greoi şi sterp: harul Domnului fe dă chip, el le dă faţă şi preţ. După cum faptele virtuoase ale lui So- cratc şi Cato'14 rămin deşarte şi de istov, fiindcă le-a lipsit un ajuns şi nu au avut în vedere iubirea şi ascultarea adevăratului Făptuitor al tuturor lucrurilor şi nu au ştiut de Dumnezeu: aidoma se întîmplă cu închipuirile şi arătările şi chibzuielile noastre: au oarece trup, dar este un morman fără chip, fără înfăţişare şi lumină, dacă credinţa şi harul lui Dumnezeu nu li se împreună. Credinţa dând faţă şi însemnătate arătărilor lui Sebond, le aduce a fi tari şi întemeiate ca să poată sluji drept îndreptar şi călăuză unui ucenic, mînîndu-l pe calea acestei cunoaşteri, oarecum îl dedă şi—1 învredniceşte a primi harul Domnului, cu ajutorul căruia el îmbogăţeşte şi desăvârşeşte a noastră credinţă. Ştiu un om cu mare vază, adâncit în cele cărturăreşti, care mi-a mărturisit că a fost întors de pe căile rătăcite ale necredinţei cu ajutorul arătărilor lui Sebond. Chiar dacă l-am dezbrăca de podoaba lor însemnată, de sprijinul şi încuviinţarea credinţei, socotindu-le numai născociri curat omeneşti, ca să stea împotriva celor căzuţi în grozavele şi înspăimîntătoarele întunecări ale necredinţei, ele încă rămîn temeinice şi hotărîtoare, pînă într-atita că nici unele de asemenea fel nu pot sta împotrivă, aşadar noi vom fi îndreptăţiţi a spune părţilor noastre,

ii meîius quid habes, accerse, vel imperium /er;35

să se mulţumească cu tăria dovezilor noastre sau să ne arate în altă parte şi în altă supunere mai bine legate şi mai bine împlinite. Ajuns-am, fără a gîndi, cam pe la jumătate din a doua parte a Învinuirii ce i se aduce lui Sebond şi la care am socotit să răspund pentru el.

Unii spun că arătările sale sînt slabe şi nepotrivite în ceea ce vrea el să adeverească şâ cu uşurinţă pornite a jigni. Pe aceştia trebuie să-i scuturăm puţin mai aspru, căci sînt mai primejdioşi şi mai înrăiţi decît cei dintîi. (c) Bucuros aşterni înţelesul spuselor altora pe spuza pă-rerilor dinainte împlîntate la tine; şi un ateu se laudă că poate aduce pe toţi scriitorii la părerea ateilor, molipsind cu al său venin

lucrul curat, (a) Aceştia au, după cum le este mersul gîndirii, părerea că află gust searbăd judecăţilor lui Sebond. De altminteri, le pare că li se face parte frumoasă, lăsindu-i în voie să stea împotriva religiei noastre cu arme curat omeneştiv eînd ei nu ar îndrăzni s-o întîmpine în măreaţa şi poruncitoarea ei atotputernicie. Chipul prin care eu înlătur această întărîtarc şi care îmi pare mai nimerit este să calc în picioare şi să umilesc omeneasca trufie, să-i fac să simtă deşertăciunea, zădărnicia şi nimicnicia omului, să le smulg din pumn firavele arme ale raţiunii lor, să le plec capul pînă a săruta ţă- rîna, îngenunchiaţi iîn faţa înălţării şi cinstei măririi dumnezeieşti. Ea singură are în dar ştiinţa şi înţelepciunea, numai ea poate preţui starea ei şi de la ea răpim, socotim şi credem că sîntem.
Ou yap iă. ţjpoveiv o dsbţ jjiya SXXov rj iCOUTOV36
(a) Să doborî m acea cugetare, cea mai de apoi întărire a tiraniei duhului necurat: Deus superbis resistit; humili- bus autem dat gratiam31. înţelegerea se află în toţi zeii ,— spune Platon — şi puţină sau de loc în oameni. Cu toate accstea este mare mîngîiere pentru omul creştin să vadă uneltele şubrede şi muritoare atît de potrivite sfintei şi dumnezeieştii noastre credinţe, încît folosite la supuneri în firea lor muritoare şi şubredă nu se potrivesc pe de-a-n- tregul şi cu mai multă tărie. Aşadar, să vedem dacă omul are în stăpînirea sa alte temeiuri mai tari decît ale lui Sebond, să vedem dacă are cum ajunge la vreo încredinţare prin adeverire şi judecată, (c) Căci Sf. Augustin3P. întîmpinînd acest fel de oameni, ia ca prilej să-i învinu iască nedreptatea lor că socotesc lipsite de adevăr părţile credinţei noastre care nu pot fi dovedite de mintea noastră; şi ca să arate că destule lucruri pot fi şi să fi fost, a căror fire şi cauze judecata noastră nu are cum statornici, el le pune în vedere unele ştiute experienţe după care omul fără îndoială mărturiseşte că întru nimic nu le poale lămuri; si aceasta el o face, ca în toate, cu o migăloasă şi dibace căutare. Trebuie făcut şi mai mult, să le arătăm că nu-i nevoie să dovedim cu pilde alese şi arare slăbiciunea judecăţii lor, cleoaree,e este atit de şubredă şi

oarbă, că nu-i cit de uşoară lămurire care să fie pentru ei de ajuns dc lămurită; că tot una le este şi greul, şi uşorul, că toate pricinile deopotrivă, ca şi firea, pe întregul tăgăduiesc rostul şi mijlocirea acelei judecăţi.
(a) Au ce ne povăţuieşte Adevărul, cînd ne povăţuicşte să fugim de lumeasca filozofie, cînd atît de des ne arată că înţelepciunea noastră nu e decît nebunie în faţa Domnului; că, din toate deşertăciunile, cea mai deşartă omul este; că omul care se bizuie pe ştiinţa lui nu ştie încă ce este a şti şi că omul care nu este nimic, dacă se gîndeşte a fi oarece, pe sine se amăgeşte şi se înşeală?39 Aceste porunci ale Sfintului Duh rostesc atît de curat şi viu coca ce eu vreau să întăresc, încît nu mi-ar trebui nici o altă dovedire pentru oameni care s-ar pleca cu smerenie şi supunere atotputerniciei Sale, dar aceştia voiesc să fie biciuiţi pe seama lor şi nu suferă ca judecăţile lor să fie întirnpinale decît cu ele înseşi.
Să privim deci în ceasul de faţă omul despuiat, fără ajutor străin, numai cu puterea armelor sale, lipsit de harul şi învăţătura dumnezeiască, alcătuitoare a întregii cinstiri, puteri şi temelii ale fiinţei. Să vedem care îi este portul in această frumoasă stare. Să ne arate el, eu puterea judecăţii sale, pe care temei şi-a clădit marile precăderi ce ghide,,Le că are parte faţă de celelalte făpturi. Cine l-a încredinţat cu minunata urnire a boltii cereşti, lumina veşnică a celor făclii rolindu-se mîndru deasupra capului său, înspăimântătoarele mişcări ale acestei nemărginite mări să fi fost rostuite şi să dăinuie de-a pururi pentru a sa mulţumire şi în slujba lui? Este oare cu putinţă să ne închipuim treabă atît ele neghioabă, că astfel de nevoiaşă si i:ira\ă făptură, care nici măcar pe ea stăpînă nu poate fi. ci pradă loviturilor de tot soiul este, să-şi zică stăpîna şi împărăteasa lumii, de a cărei cunoaştere nu e vrednică să aibă o cît de mică frîntură, dar încă să o mai şi cîr- muia-eă? Iar acea precădere pe care şi-o însuşeşte, de a fi singur ales în marea aşezare ca să-i cunoască frumuseţea şi împărţirea, singur să poată aduce laudă Ziditorului şi să poală da scamă de rînduiala şi întocmirea lumii, cine .i-a pus pecetea acestui drept? Să ne arate hrisovul acestei

mîndre şi mari dregătorii40 (c) Fost-au ele dăruite numai In folosul înţelepţilor? Atunci nu privesc prea mulţi oameni. Nebunii şi păcătoşii sînt ei oare vrednici de asemenea bunăvoinţă, şi, fiind ei din cel mai slab aluat al făpturilor lumeşti, să fie ei aleşi între toate cele care rămîn?
Să credem noi oare şi pe aceasta: Quorum igitur causa quis dixerit effeclum esse mundum? Eorum scilicet animantium quae ratione utuntur: Hi sunt dii et homines, quibus projecto nihil est melius41. Niciodată nu vom putea mustra îndeajuns sfruntarea acestei împreunări, (a) Dar, bietul, ce are el în sine vrednic de asemenea în- tîietate? Privind viaţa neprihănită a corpurilor cerului, frumuseţea lor, mărimea lor, freamătul lor neîncetat într-o atît de strunită rînduire:
quum suspicimus magni caelestia mundi Templa super, stellisque micantibus Aethera fixum, Et venit in mentem Lunae solisque viarum*2;
privind puterea şi stăpînirea pe care aceste corpuri o au nu numai asupra traiului şi împrejurărilor soartei noastre,
Facta etenim et vitas hominum suspendit ab astris43,
dar, după cum învaţă şi află mintea noastră, asupra judecăţilor noastre, vrerilor noastre pe care ele le stăpînesc, le îndeamnă şi le stîrnesc după voia înrîuririi lor,
speculatâque longe Deprendit tacitis dominantia legibus astra, Et totum alterna mundum ratione moveri, Fatorumque vices certis discernere signis;44
văzînd că nu numai un singur om, ori un rege, dar înseşi monarhiile, împărăţiile, lumea asta pămîntcască se urnesc după cea mai slabă clintire a cerului,
Quantâque quam parvi jaciant discrimina motus: Tantum est hoc regnum, quod regibus imperat ipsisl15,
dacă a noastră virtute, ale noastre viţii, priceperea şi ştiinţa noastră, părerea însăşi ce o avem despre puterea luceferilor şi acea asemuire între ei şi noi, vin, după cum judecă raţiunea noastră, cu uneltirea lor şi din ocrotirea lor,
furit alter amore,
Et pontum tranare potest, et vertere Trojam;

Alterius sors est scribendis legibus apta;
Ecce patrem nati perimunt, natosque parentes;
Mutuăque armaţi coeunt in vulnera fratres:
Non nostrum hoc bellum est; coguntur tanta
movere,
Inque suas ferri poenas, lacerandâque membra;
Hoc quoque fatale est, sic ipsum expcndere fatum;v>
dacă frântura de minte oare ne este dată vine din împărţeala cerului, cum ne-ar putea socoti deopotrivă cu el? Cum am supune noi ştiinţei noastre fiinţarea şi stările sale? Tot ceea ce vedem în acele trupuri ne uimeşte, (c) Quae molitio, quae ferramenta, qui vectes, quae machinae, qui miniştri tanti operis fuerunt?n (a) De ce le lipsim noi de suflet, de viaţă şi de judecată? Cunoscut-am noi la ele vreo nătângă încremenire şi nesimţire, noi, care cu ele altă legătură nu avem decît din supunere? (c) Putea-vom spune oare că nu văzut-am în nici o altă făptură decît la om urma unui suflet cugetător? Dar cum! văzut-am noi oarece asemănător la Soare9 Oare el nu este, fiindcă noi nu am văzut ni mir a; -emănător? Şi mişcările lui nu sînt, fiindcă noi nu am văzut asemănătoare? Dacă ceea ce noi nu am văzut nu este, uimitor de îngustă este ştiinţa noastră: Quae sunt tantae animi angustiae.'43 (a) Nu sînt oare visări ale deşertăciunii omeneşti să facem din Lună un pă- mînt ceresc? (c) Să-i închipuim munţi şi văi ca Anaxago- ra?40. (a) S'ă-i scornim locaşuri şi case omeneşti, să-i durăm înţăriri la îndemîna noastră, cum au făcut Platon şi Plutarh, şi din păminturile noastre să facem un soare luminos şi strălucitor? (e) Inter caetera mortalitatis incommoda et hoc est, calligc mentium, nec tantum nc-cessitas errandi sed errorum amor. Corruptibile corpus aggravat animam, et deprimit terrena inhabitatio sensum multa cogitantemr'°. (a) înfumurarea este boala noastră firească şi din născare. Cea mai plăpândă şi năpăstuită din toate făpturile omul este, cu toate acestea cea mai trufaşă. Se simte şi se vede aşezată aici, în mocirla şi bălegarul lumii, prins şi ţintuit in cea mai şubredă, mai putredă şi robită parte din atotcuprinsul, pe col mai de jos cal al aşezării şi mai depărtat de bolta cerească, cu vietăţile ccle mai amărîte

din întreitele stări şi se eocoaţă cu închipuirea deasupra cearcănului Lunii, întorcind cerul la picioarele sale. Cu deşertăciunea aceleiaşi închipuiri el se socoate de o potrivă cu Dumnezeu, îşi hărăzeşte stări dumnezeieşti, singur el se alege şi se desparte de gloata celorlalte făpturi, taie partea celorlalte animale — semenii şi tovarăşii săi — şi le face împărţeală după al său plac din frînturi de însuşiri şi învredniciri anume. Au cum cunoaşte el, cu puterea înţelegerii sale, frămîntările lăuntrice şi ascunse ale animalelor? Prin care asemuire de la ele la noi ajunge a socoti dobitocia lor? (e) Oînd mă joc cu pisica mea, cine ştie dacă nu petrece ea mai mult cu mine decît eu cu ea? Platon, zugrăvindu-ne vîrsta de aur, pe vremea lui Saturn01, între desfătările de atunci număra înţelegerea cu dobitoacele, ale căror adevărate însuşiri şi osebiri oamenii, pri- ccpîndu-le şi lămurindu-le, ei duceau o viaţă mult mai fericită decît ne este dată nouă. Trebuieşte oare o altă dovadă mai bună pentru a osîndi omeneasca sfruntare privitoare la dobitoace? Acest mare scriitor"2 a fost de părere că. în cele mai multe părţi ale chipuirei lor tmpeşti, firea avut-a în vedere numai prevestirile care în vremea lui erau citite după cum se înfăţişau, (a) Acca lipsă care împiedică înţelegerea lor cu noi de ce ar Ti numai a noastră, în loc sa fie numai a lor? Rămine de aflat a cui e vina că nu ne înţelegem: căci noi nu le înţelegem, pe c.ît nici ele nu no înţeleg. Tot astfel judecind, ele pot să ne găsească proşti precum le socotim şi noi. Nu este mare uimire dacă nu le înţelegem; tot aiît nu înţelegem pe basc; şi pe troglodiţi""11. Unii s-au lăudat că înţeleg cum au fost Apolonios din Tyane"'1, Meiampus r,r,1 Tiresias50, Tales" şi alţii, (b) Iară dacă adevărat e ste, după cum spun cosmografii, că se găsesc naţii care au drept rege un cîine, ele trebuie să poată da înţeles glasului şi mişcărilor lor. (a) Esu- di> luat în seamă -ă între noi se află ceva asemănător. V. crn o slabă înţelegere a mişcăriîer şi simţurilor lor, cam lot alit cit şi ele au despre ale noastre. Ne linguşesc. ac amenință, ne cheamă, şi noi pe ele. De altfel limpede vedem 'că intre eh rsto Întreagă şi desăvîrşită în- ţelcgere, nu numai la colo de acelaşi soi dar şi de soi deosebit.

(b) Et niutac pecudes et dcnique secla ferarum Dissimiles juerunl voces variăsque cluere, Quum melus aul dolur est, aut quum jam gaudia
gliscunt3H.
(a) Anume lătrat al cîinelui arată calului că este ameninţare sau mînie; alt glas al său nu-l sperie. La dobitoacele fără glas, din ajutorul ce-şi aduc unele altora lămurim că între ele se află un anume înţeles:
(b) Non alia longe ratione atque ipsa videtur Protrahc.re ad gestum pueros infantia linguae59.
(a) De ce nu, precum muţii noştri arată şi povestesc- prin semne, tot atil de bine să o facă .şi ele? Mi-a fost dat să văd atît de îndemînatiu şi dedaţi, încît cu adevărat nimic nu lipsea pentru a putea fi de-a-ntregul înţeleşi; Îndrăgostiţii se supără, se împacă, se roagă, se mulţumesc, îşi fac semne şi spun la urma urmei orice din ochi:
K'l silei ido ancor suole Ilavcr prieghi e parole00.
(c) Dar miiniie? Cerem, făgăduim, chemăm, îndepărtăm, ameninţăm, rugăm, stăruim, ne legăm, înlănţuim, întrebăm, ne minunăm, numărăm, ne spovedim, ne căim, ne temem, ne ruşinăm, ne îndoim, învăţăm, poruncim, aţî-tăm, îmbărbătăm, jurăm, încredinţăm, învinuim, osîndim, iertăm, înjurăm, dispreţuim, înfruntăm, necăjim, linguşim, lăudăm, binecuvîntăm, umilim, batjocorim, împăcăm, întărim, preamărim, petrecem, ne bucurăm, plîngem, ne întristăm, ne îngrijorăm, disperăm, ne mirăm, zbucnim, tăcem; şi mai ee? în toate nenumăratele feluri ţinem isonul cit vrem limbii. Cu capul: poftim. îndepărtăm, mărturisim, lepădăm, destăinuim. întîmpinăm, cinstim, slujim, nesocotim, întrebăm, înălţăm, înlăturăm. înveselim, ne jeluim, mîngîiem, îndemnăm, supunem, sfruntăm, înciudăm, ameninţăm, dovedim, cbezăşuim. Dar sprincenele? Dar umerii? Xu e mişcare să nu vorbească un grai înţeles, neînvăţat, şi un grai pentru lume: ceea ce face că, văzînd felurimea şi rostul osebit de celelalte, putem spune că acesta este cel anume din fire a omului. Las de o parte ceea ce mai ales nevoia învaţă neapărat pe cei lipsiţi de grai, şi alfabetele pe degete, şi gramaticile în imişcări, şi ştiinţele care nu se desăvîrşesc şi nu-şi ajung ţinta decât cu

ajutorul lor, şi naţiile despre care Pliniu(il spune că nu au altfel de grăire. (b) O solie din oraşul Abdera02, după ce a vorbit multă vreme regelui Agis din Sparta, a întrebat: ,,Şi acum, prea mărite, spune-mi ce răspuns să duc la ai mei?" — „Că te-am lăsat să spui tot ce ai vrut şi cit ai vrut fără să spun o vorbă". Nu vedem oare aici o tăcere vorbită şi cu cît înţeles?
(a) Apoi cîte din deprinderile noastre na le dibuim noi în faptele dobitoacelor? Este oare rînduire întocmită cu mai multă chibzuială, împărţită în mai multe slujbe şi îndepliniri, mai stăruitor desăvîrşită decît cea a albinelor? Putem noi crede că această chivernisire a treburilor şi răspunderilor se făptuieşte cu atîta rost fără judecată şi fără luare aminte?
His quidam sîgnis atque haec exempla sequuti,
Esse npibus partem divinae mentis et haustus
Aethereos dixeree:).
Rîndunelele pe care le vedem la întoarcerea primăverii, scotocind toate ungherele casei noastre, caută ele fără să judece şi numai la întîmplare, din o mie de locuri cel mai prielnic aşezării lor? Iar pentru acea frumoasă şi minunată clădire a cuiburilor pot păsările folosi mai curînd un chip pătrat decît altul rotund, un unghi obtuz mai bine decît unul drept, fără a le şti tîlcul? Ciugulesc ele cînd apă, cînd lut, fără să fi judecat că udeala moaie ce-i întărit? Podesc ele cu muşchi palatul lor, fără să se 'gândească la trupul fraged al puişorilor, care se bucură să stea pe moale? Se adăpostesc ele oare de vînturi ploioase şi-şi aşează locaşul către răsărit, fără să ştie cum sînt feluritele stări ale vînturilor şi că unul poate fi mai prielnic decît altul? Pentru ce păianjenul îngroaşe pînza într-un ioc şi o subţie în altul, şi foloseşte cînd un fel de nod, cînd altul dacă nu are nici chibzuială, nici ţintă? Vedem îndeajuns, în cele mai multe lucrări ale lor, cu cît stau mai presus şi ne întrec, şi cît de slab înzestraţi sîn- tem ca să-i ajungem din urmă. Vedem din înfăptuirile noastre mai grosolane cîte însuşiri sînt cerute ca să le aducem la bun sfîrşit şi cit sufletul nostru dă din greu puterile sale; de ce să nu socotim că se întîmplă tot astfel şi cu ele? De ce să punem pe seama unei

aplecări fireşti şi din supunere faptele care întrec tot ce ne stă nouă în putinţă, fie din fire, fie cu meşteşug? Cu aceasta, fără să ne gindim, le dăm o foarte mare întiietate asu- pra-ne, cînd zicem că firea, cu. părintească bunătate, îi însoţeşte şi călăuzeşte, dueîndu-i de mînă în toate faptele şi -înlesnirile vieţii lor, iar pe noi ne lasă întîmplării şi no-rocului, ca prin meşteşug şi sirguinţă să căpătăm ca să ne ţinem cele trebuincioase; şi nu ne îngăduie cît de puţin să ajungem cu chibzuinţă şi stăruinţa minţii la dibăcia firească a dobitoacelor, în aşa fel că prostia lor de bestie întrece în toate cele ce ne stau la îndemînă, tot ce poate dumnezeiasca noastră deşteptăciune. Astfel socotind, aevea dreptate am avea să numim firea maşteră şi duşmănoasă, dar nu este de loc aşa: orînduirea noastră nu este atît de schilavă şi fără rost.

Firea a îmbrăţişat atotcuprinzător toate făpturile sale; nu este una pe care să n-o fi înzestrat din plin cu toate mijloacele trebuincioase păstrării fiinţei ei, căci acele netoate văitături auzite la oameni (a căror dezmăţată judecată cînd ridică în slăvi, cînd coboară la antipozi) că sîntem singura vietate părăsită goală pe pămîntul gol, priponită, împiedicată, lipsită de apărare şi coperire în alt chip decît despuind pe alţii, iar pe celelalte făpturi firea le-a învelit cu scoici, teci. scoarţă, peri, lînă, ţepi, coconi, pene, solzi, blană, mătăsuri, după nevoia fiinţei lor, şi li s-a dat spre apărare gheare, dinţi, coarne ca •să se repeadă şi să se apere şi i-a învăţat ce le esl'e priincios ca să înoate, să alerge, să zboare, să cînte cînd omul nu ştie nici să umble, nici să vorbească, nici să mănînce, nici nimic decît să plîngă fără să fi învăţat:.

(b) Tura porro puer, ut saevis projectus ab undis Navita, nudus kumi jacet, injans, indigus omni Vitali auxilio, quurn primam in luminiş oras Nixibus ex alvo matris natura profudit; Vagituque locum lugubri complet, ut aequum est Cui taiitum ia vita restet transire malorurn. At variae crescunt pecudes, armenta, feraeque, Nec crepiiacula eis opus est, nec cuiquam adhiben-
da est

Almae nutricis blanda atque infracta loquella; Nec varias quaerunt vestes pro tempore coeli; Denique nori armis opus est, nori moenibus altis, Queis sua tutentur, quando omnibus omnia large Tellus ipsa parit, naturăque daedala rerum6i;
(a) aceste tînguieli sînt înşelătoare; în rostul lumii se află împărţire mai dreaptă şi îmbinare mai potrivită. Pielea noastră este tot atît de bine întărită cît şi a lor împotriva ştirbirilor timpului, mărturie mai multe naţii care nu folosesc încă veşminte, (b) Vechii noştri gali nu erau îmbrăcaţi, nici irlandezii, vecinii noştri, sub un cer atît de rece, (a) dar o judecăm mai bine după noi înşine, căci toate părţile fiinţei noastre care ne plăcea să rămînă dezvelite la vînt şi aer sînt in stare să le rabde; faţa, picioarele, mîinilc, pulpele, umerii, capul, după cum ne poartă obiceiul; căci, dacă este parte slabă la om şi care ar trebui să fie ferită de frig acesta trebuie să fie stomacul, unde se face mistuirea; părinţii noştri îl purtau gol, iar cucoanele noastre, plăpînde şi gingaşe cum sînt, se preumblă despuiate aproape pînă la buric. Legatul şi in- făşatul pruncilor nici ele nu sînt trebuincioase, dovadă mamele lacedemoniene,r' care fără să-i lege şi fără să-i înfaşe creşteau pruncii lor ou mădularele în voie să lc mişte. Plinsi.il nostru il găsim de obicei la cea mai mare parte dintre dobitoace şi nu prea sînt care să nu fie auzite plîngind şi gemîncl multă vreme după naştere, cu atit mai mult că este polrivit slăbiciunii în care se găsesc. Cît despre pornirea de a se hrăni, o avem ca şi ele, din fire, fără învăţătură,
(b) Sentit enim l im quisque suam quam possit abuti6r>.
(a) Cine se îndoieşte că un copil ajuns în putere să se hrănească n-ar şti să-şi caute hrana? Pămîntul rodeşte şi dă din plin pentru ne voia Iui, fără altă îngrijire şi meşteşugire; iar dacă nouă nu ne dă, nu dă nici dobitoacelor — dovadă strînsul celor de trebuinţă aflat la furnici şi la altele, ipentru vremea fără frupt din an. Acele naţii de curind descoperite67, atît de îmbelşugat prisosite din fire cu cărnuri şi băutură, fără îngrijire şi pricepere pregătite, neau învăţat că pîinea nu este singura noastră hrană şi că. fără plugărit, fără niciuna din îndeletnicirile noastre, Firea,

Maica Noastră, a pus tot ce trebuie la îndemînă, precum se vede din plin şi mai bogat decît acum, după ce noi ne-am amestecat cu ale noastre meşteşugării,
Et tellus nitidas jruges vinetâque laeta Sponte sua primum mortalibus ipsa creavit; Ipsa dedit dulce.s joetus et pabula laeta, Quae nune vix nostro grandescunt aucta labore, Conterimusque boves et înres agricolarum:'iH
depăşirea şi nerînduirea poftei noastre întrecind toate cele cu care noi căutăm să le potolim.
Ca apărare, ne este dat de la fire mai mult decît multora dintre animale, mişcări mai potrivite ale părţilor trupeşti, folosite fireşte şi fără învăţătură: vedem pe cei ce luptă goi, cum de la sine se aruncă tot ca noi cei învăţaţi. Dacă unele dobitoace ne întrec în această privinţă, noi le stăm înainte în mai multe altele. Însăşi deprinderea a ne întări trupul şi a-l acoperi cu ajutor din străini ne este dată ca o povaţă şi din pornire firească. Se poate dovedi că aşa este: elefantul îşi ascute şi subţie dinţii care-i slujesc la luptă (căci pentru această întrebuinţare are anumiţi, pe care-i păstrează şi nu-i foloseşte la nici o altă nevoie). Cînd taurii pornesc la luptă împrăştie şi azvîrle ţărână în jurul lor, mistreţii îşi ascut colţii; ichneomonul0!l, cînd stă să înhaţe pe crocodil, îşi unge trupul şi-l întăreşte jur în jur cu mii lipicios şi bine plămădit, ca şi cînd ar fi zale. De ce nu am spune că este tot atît de firesc să ne apărăm şi noi cu lemn şi fier?
Cît despre grai nu încape îndoială că dacă nu c firesc, nu e nici trebuincios. Cu toate acestea, cred că un copil care ar fi fost hrănit în plină singurătate, depărtat de orice legătură (ceea ce ar fi încercare greu de făcut), va avea un fel de grai ca să-şi arate gîndurile: nu este de crezut ca firea să ne fi lipsit pe noi de această mijlocire lăsată mai multor dobitoace; căci ce înseamnă alta decît a vorbi însuşirea de a se văita, a se bucura, a c-hema în ajutor, a îmbia la dragoste, văzute de noi la dobitoacele care se slujcsc de glasul lor? (b) Cum nu ar vorbi între ele cînd ne vorbesc nouă şi noi lor? In cîte feluri nu vorbim cu cîinii noştrii?, iară ei ne răspund! Alt glas şi alte vorbe şi chemări avem pentru ei decît pentru păsări, porci, boi şi cai şi schimbăm graiul după soi:

(a) Cosi per entro loro schiera bruna S'ammusa l'una con l'altra formica Forse a spiar lor via, et lor fortuna10.
Îmi pare că Lactanţiu71 spune că dobitoacele au nu numai grai, dar încă şi râs72. Iar deosebirea de cuvînt, după ţinuturi, se află şi la animale de acelaşi fel. In legătură cu aceasta, Aristotel aminteşte felurimea cînte- cului potîrnichilor, după aşezarea locului,
(b) variaeque volucres
Longe alias alio jaciunt in tempore voces, Et partim mutant cum tempestatibus una Raucisonos cantusTi.
(a) Rămîne de văzut ce limbă ar vorbi acel copil, căci ceea ce se spune pe ghicite nu poate avea multă noimă. Dacă mi se aduce împotrivă că surzii din naştere nu vorbesc, nu este fiindcă ar fi putut învăţa să vorbească din auzite, dar mai curînd fiindcă simţul auzului care le lipseşte ţine de vorbire şi sînt clin fire împreunate: aşa că dacă grăim trebuie mai întâi să fie glăsuit nouă înăuntrul urechilor, înainte a-l trimite în străin.
Toate acestea le-am spus ca să întăresc asemănarea care se află în trebile omeneşti şi ca să ajungem a ne alătura mulţimii. Nu sîntem nici peste, nici mai prejos de toate cîte sînt; tot ce este sub bolta cerească — spune înţeleptul74 — urmează o aceeaşi soartă şi lege,
(b) Indupedita suis fatalibus omnia vinclisir\
(a) Se află unele deosebiri, sînt împărţiri şi trepte, dar stau sub desfăşurarea aceleiaşi firi:
(b) res quaeque suo ritu procedit, et omnes Foedere naturae certo discrimina servant16.
(a) Trebuie îngrădit omul şi aşezat între hotarele acestei întocmiri. Păcătosul nu poate izbuti de la sine să păşească mai departe; este împiedicat şi legat, supus aceloraşi nevoi ca şi celelalte fiinţe de felul său, într-o stare foarte mijlocie, fără nici o precădere şi întîietate adevărată şi din fiinţă, cea pe care şi-o însuşeşte cu mintea şi din născocirea sa nu are nici trup, nici noimă. Şi dacă drept este că numai omului, din toate animalele, îi este dată libertatea închipuirii şi acea nerînduire a gîndurilor, care-i arată ceea ce este, ceea ce nu este, ceea ce vrea şi ceea ce este amăgitor, şi ce este aevea, foarte scump plătită întîietate

este şi de care puţin se poate făli, de la care porneşte cea mai mare parte a relelor ce ne pasc: păcat, boli, nehotărîre, tulburare şi disperare.
Aşadar spun, ca să mă întorc la ceea ce arătam, în nimic nu pare că din îndemn ai firii şi din supunere dobitoacele ar face ceea ce noi facem cu chibzuinţă şi iscusinţă. Trebuie să ajungem a spune că aceleaşi nevoi duc la aceleaşi însuşiri şi să mărturisim că aceeaşi judecată, aceeaşi cale, care noi ţinem a fi făcutul nostru, este asemenea şi animalelor. De ce să ne închipuim la ele firească mărginire, noi, care nu simţim nimic în acest fel? Unde pui că mai vrednic este să fi îndrumat şi adus a făptui din firesc şi neîmpotrivit îndemn şi mai aproape de dumnezeire decît orînduit la fapt de vrere îndrăzneaţă şi la întimplare; şi mai întemeiat este să laşi firii decît nouă frînele purtării noastre. Deşertăciunea încumetării noastre face că mai bucuros ne place să datorăm puterii noastre decît dărniciei firii ceea ce putem; din foarte slabă judecată, pare-mi-se. înzestrăm pe celelalte dobitoace cu bunuri fireşti, lepădîndu-ne noi de ele, ca să ne mîndrim şi să preamărim cu avuţii însuşite; căci tot atît de dragi mi-ar fi ale mele daruri, dacă ar fi neînvăţate, decît cele care ar fi fost să le cerşesc şi să le capăt într-o ucenicie. Nu stă în a noastră putere să cîştigăm o mai frumoasă încunoştiinţare decît a fi ocrotit de Dumnezeu şi de fire.
Aşadar, vulpea de care se slujesc locuitorii Traciei77 cînd vor să treacă un rîu îngheţat, căreia îi dau drumul înaintea lor, ca să ştie după cum ea va apropia urechea de gheaţă, dacă e mai departe sau mai aproape zgomotul apei care curge dedesubt, şi dacă sloiul este subţire sau gros, pentru a înainta sau a da înapoi — n-am avea noi oare dreptate să credem că aceeaşi judecată îi trece prin minte, ca şi a noastră, şi că este o gîndire a cărei înlănţuire este firească: „Ceea ce face zgomot se mişcă, ceea ce se mişcă nu e îngheţat, ceea ce nu-i îngheţat e curgător, ceea ce curge sc lasă sub povară?". Căci a pune aceasta numai pe seama agerimii auzului, fără judecată şi chibzuială, e o nălucire şi nu poate încăpea în mintea mea. Tot astfel trebuie să

socotim feluritele vicleşuguri şi născociri cu care dobitoacele se apără faţă de noi.
Iar dacă vrem să ne lăudăm cu însuşi faptul că sîntem în măsură a le prinde şi a le folosi după vrerea noastră, această întîietate e singura care ne este dată şi nouă unora faţă de alţii. In acest fel cîştigăm robii noştri, (b) Climacidele nu erau oare femei din Siria care slujeau plecate pe brinci drept scară doamnelor care se urcau în trăsuri? (a) Iar cea mai mare parte din inşii volnici, pentru cît de uşoare înlesniri ale traiului lor, nu-şi dau ei fiinţa în plata altuia? (c) Femeile şi ţiitoarele din Tracia78 se întrec pentru a fi alese ca să fie ucise pe mormântul bărbatului, (a) Lipsiţi fost-au vreodată tiranii ele oameni închinaţi preamăririi lor? Unii se prindeau pînă a li se alătura la nevoie ca să-i însoţească în moarte ca şi în viaţă, (b) Oştiri întregi s-au supus în felul acesta .căpeteniei lor. Legămîntul asprei şcoli a celor care luptau pînă la moarte avea acest cuprins: „Jurăm să ne lăsăm prinşi în lanţuri, arşi, bătuţi şi ucişi cu spada, să răbdăm orice suferă oricare gladiator vrednic de la stăpîn, dîndu-i cu credinţă mare trupul şi sufletul".
Ure meum, si vis, flamma caput, et pete ferro
Corpus, et intorto verbere terga seca19.
Era un adevărat iegămînt şi în unii ani zeci de mii îi făceau şi piereau.
(c) Cînd sciţii80 îşi înmormîntau regele, sugrumau peste trupul său ţiitearea cea mai iubită, paharnicul său, scutierul, cămăraşul, paznicul cămării şi bucătarul său. Iar la un an ucideau cincizeci de cai, încălecaţi de cincizeci de paji, trecuţi prin ţeapă de la şira spinării pînă-n gîtlej şi îi lăsa astfel împlîntaţi, de strajă, în jurul mormîntului.
;a) Oamenii care ne slujesc n fac mai pe ieftin, pentru o mai proastă îngrijire şi pază decît cea pe care o avem noi ntru păsări, cai, clini dacă luăm în seamă slujirile aduse. i, ; Cită stăruinţă din partea noastră pentru buna lor stare, "eio mai plecate slugi nu-mi par a face de bunăvoie pen- •! 'i stăpinii lor tot ceea ce măririle lumii se laudă că fac pentru dobitoacele lor. Diogenes, văzînd că rudele lui se •:râ luiau să-l răscumpere din robie: „Sînt nebuni—spu- n a el. Cel

care vede de mine mă hrăneşte şi mă slujeşte'1, şi coi care ţin vite trebuie mai curînd să spună că ei le uiese. deeit ele pe ei.
(a) Iar ele au mai multă mărinimie decît noi, niciodată .iu leu nu se robeşte altui leu, nici un cal - altui cal, eu lipsă de vitejie. Aşa cum noi mergem la vînătoare de i..iie, şi tigrii şi leii merg la vînătoare de oameni, şi a. eeaşi purtare au unii faţă de alţii; cîinele prinde iepuri, •j.ku-a — - eiorlan, rindunelele greieri, eretele - - mierle şi cioeirlii:
(b) serpente ciconia pullos \'utrit, et inventa per devia rura lacerta, Et le porcin aut capream famulae Jovis, et generosae In saltu venantur aves9,1.
No.: impărţim cîştigul vînătorii cu cîinii şi păsările ntiastie, tot atît cit şi osteneala şi isprava; mai sus de Amphipolis, în Tracia, vînătorii şi şoimii sălbatici împart < instit prada pe din două, ca şi de-a lungul Palusului "'.laeotides"5, dacă pescarii nu lasă lupilor, cu bună-ere- dinţă jumătate din pescuit şi fără întîrziero apucă să le spintece năvodul, (a) Aşa cum noi facem o vînătoare pe cave o purtăm mai mult cu iscusinţă ciecît eu putere, cum este cea a undiţei, a cîrligelor şi verigelor, aidoma se vede si ia dobitoace. Aristotel8" spune despre caracatiţă că zvîrle din gitlejul său, eît de departe, un maţ lung ca o undiţă, pe care îl poate îndrepta după voie: cînd vede că <e apropie un peştişor îl lasă să se prindă de vîrf, ea siînd ascundă în nisip sau în mîl, şi-l trage încetul cu încetul, pina ce peştişorul se apropie şi poate, dintr-o săritură. să-l inhaţe. Cît despre putere, nu se găseşte dobitoc pe lume, lăsa', în prada atî'or lovituri, ca omul; nu ne trebuie o balenă. un elefant, un crocodil, nici alte dobitoace care, cîte unul, e în stare să doboare mulţi oameni; de ajuns păduchii pentru a nărui dictatura lui Sylla84; inima şi viaţa unui mare şi biruitor împărat sînt hrana celui mai mic vier- mişor.
De ce să spunem că la om este ştiinţă şi pricepere şi că se bizuic pe meşteşug şi judecată cînd alege cele folositoare traiului şi sănătăţii de cele care nu sînt, şi ştiinţă să cunoască puterea reventului şi a polipodului? Şi, cînd vedem caprele de Candia8-', dacă sînt lovite, că umblă să găsească între o mie de ierburi crăsinel ca să se tămă-

duiască, că şopîrla îşi freacă şi limpezeşte ochii cu mărar, că broasca ţesloasă, cînd a mîncal viperă, caută numaidccîl origama ca să se cureţe, că berzele îşi fac singure spălă-turi cu apă de mare, că elefanţii smulg cu îndemînare nu numai din trupul lor şi al semenilor săgeţile şi sulițele care le-au fost azvîrlite în luptă, ci şi din corpul stăpânilor (mărturie, cel al regelui Porus86, înfrînt de Alexandru), şi le smulg cu atîta iscusinţă cum noi nu am fi putut face fără durere — de cc să nu spunem, de asemenea, că ele dovedesc ştiinţă şi luarc-aminte? Căci a pune înainte, ca să le înjosim, că ele au ştire numai din povaţa şi din porunca firii nu înseamnă a le tăgădui ştiinţa şi privegherea; mai mult, le întărim mai drept decit nouă cinstea unei atît de desăvîrşite dăscăliţe.
Crisip87, ca şi în toate cele, mai dispreţuitor a stării dobitoacelor decît oricare alt filozof, luînd în seamă apucăturile cîinelui care găsindu-se la o răspîntic a trei drumuri, în căutarea stăpînului de care s-a rătăcit sau la urmărirea prăzii pe care o fugăreşte, încercînd un drum, apoi altul şi, după ce s-a lămurit despre două drumuri, unde nu a dat de tirmă, se aruncă pe al treilea fără şovăire, el c nevoit a mărturisi că în acel cîine s-a înfiripat următoarea judecată: „Am mers pînă la acea răspîntic pe urma stăpînului meu; trebuie neapărat să treacă prin unul din aceste trei drumuri: nu-i nici pe acela, nici pe celălalt, aşadar trebuie negreşit să treacă pe cestălalt"; lămurindu-se cu această adeverire şi dovedire nu se mai slujeşte de simţurile sale la al treilea drum, nici nu-l mai încearcă, ci se lasă dus de puterea minţii. Această trăsătură. curat dialecticească şi întrebuinţarea adeveririi, în

DE MESSIRE
MICHKL SE IC N E V R I) E
M o N TAJ c N K (M1. V A I. îl K
th/^^râUSo), , c" ('f'Jlti hormu, frmşairi'dc /•' CJ><t»/b> c i. 7 e. ^ e c o a

'8 or l: D F Ar s i'jr S. MîlÎJiS|;cs Impnuu-m <>< Juuxuc ,!u U-v
<•„'?/ D l V X .V A /' /. C P K i / ' / /. E ia L hol
Folccopia copertei primei ediţii a Eseurilor, vei. ", ',1550)
parte şi împreunata şi potrivita socotire a părţilor, nu face tot atît dacă a învăţat-o cîinele din sinea lui sau de la Trapezuntius?88.
Mai mult, dobitoacele nu sînt cu nimic mai neputincioase să înveţe ca şi noi. Mierlele, corbii, gaiţele, papagalii pot fi deprinşi să vorbească; iar acea uşurinţă cu care vedem că ele aduc vocea şi suflarea să fie atît de mlădiată şi ascultătoare ca să o dedea vorbirii şi o sileştc- la un anumit număr de litere şi silabisiri — dovedeşte că ele au judecată în sinea lor, care-i face a se supune şi învoi a învăţa. Cred că fiecare este sătul să vadă atîtea maimuţării cu care boscarii deprind eîinii lor: dănţuirile, în care nu greşesc o singură cadenţă sunetului ce aud; multe feluri de mişcări şi salturi pe care-i învaţă să le facă la poruncă; dar văd cu mai multă uimire un fapt totuşi destul de obişnuit la eîinii folosiţi de orbi şi pe cîmp şi la oraş; m-am uitat cum se opresc la porţi anume unde au obiceiul să cerşească, cum se feresc de loviturile căruţelor şi ale vitelor, chiar atunci cînd ei singuri au destul loc să treacă; am văzut de-a lungul şanţului oraşului, cum părăseau o potecă bătută şi netedă, apucînd pe alta mai proastă, ca să îndepărteze pe stăpîn de şanţ. Cum oare putea intra în capul acelui cîine că datorinţa lui era să îngrijească numai de paza stăpînului^ slujindu-1, şi cum ştia el că arc să ţină seama de o înlesnire care nu l-ar privi singur pe el? Că anume drum, destul de larg pentru el, pentru un orb nu poate fi bun? Se înţeleg oare toate acestea fără a avea şir în gîndire şi fără judecată?
Nu trebuie uitat ceea ce spune Plutarh89, că a văzut Ia Roma cu împăratul Vespasian tatăl, la un cîine din teatrul Marcellus. Cîinele slujea unui măscărici care înfăţişa un joc cu mai multe măşti şi cu mai multe chipuri, unde şi el avea o parte. Intre altele, trebuia cîtva timp să facă pe mortul, fiindcă mâncase o anume iarbă; apucă dintr-o dată să tremure şi să se mişte ca ameţit, pînă cînd la urmă se lăsă

tras de ici-colo, după nevoile jocului; apoi, dnd îşi dădu seamă că e vremea, începu mai întîi să se mişte cu binişorul, ca şi cînd s-ar fi trezit dintr-un somn adînc şi, rididnd capul, privi în toate părţile, uimind pe cei de faţă. Boii caro slujeau la udat în grădinile regeşti din Suza90 învîrteau roţi cu găleţi atirnate de scos apa (cum se văd în multe locuri în Languedoc91), fiindu-le socotit să scoată pînă la o sută de învîrtituri pe zi fiecare, atît de obişnuiţi cu numărul acesta erau, încît, oricum ar fi fost siliţi a trage peste număr, nu-i mai puteai urni încă un rînd; dacă-şi împlineau sarcina se opreau pe loc. Noi trecem de copilărie înainte de a şti să numărăm pînă la o sută, iar acum am dat de naţii care nu au nici o cunoştinţă a numerelor.
Se află încă mai multă cuminţenie în a învăţa pe altul decît a fi învăţat. Iară lăsînd de o parte ce gândea si dovedea Democrit92, că am învăţat cea mai mare parte din meşteşuguri de la dobitoace: de la păianjen — să ţesem şi să coasem, de la rîndunică — să clădim, de la lebădă şi privighetoare — să cîntăm şi de la multe animale livînd pildă, să ştim a ne lecui; Aristotel zice că privighetorile învaţă pe puii lor să cînte, jertfind timp şi grijă, de aceea cele ţinute în colivii şi care n-au fost la şcoala părinţilor pierd mult din gingăşia cântului lor. (b) Putem judeca din acestea că sînt îndreptaţi cu poveţe şi învăţătură. Iar printre cei liberi, unul nu seamănă cu celălalt, fiecare şi-a însuşit cit a putut; şi în ucenicia lor se întrec care pe care eu rîvnă, atît silindu-se şi inimoşindu-se, incit cel învins rămîne mort, pierzîndu-şi suflarea, mai curînd decît glasul. Cei mai tineri se frămîntă ou gîndul şi apucă a cînta după unele sunete din cîntec: învăţăcelul ascultă povaţa dascălului său, dîndu-i seamă cu maro grijă de cele învăţate: cînd unul, cînd altul tace, îi auzim îndreptând greşelile, lămurim unele nemulţumiri ale dascălului. Vă-zu t-am odinioară (spune Arrius)93, un elefant căruia i se agăţase de fiecare pulpă o ţimbală şi alta era prinsă de trompă, la sunetul cărora toţi ceilalţi jucau în jur, ridi-cindu-se şi plecîndu-se după sunetul şi cadenţa ţimbalei; şi se veseleau ascultînd cîntecul. (a) La arătări în Roma94 se vedeau de obicei elefanţi deprinşi să se mişte şi să

dănţuiască după glas in jocuri cu mai multe înlănţuiri, opriri şi felurite cadenţe, foarte grele de învăţat. S-au văzut dintre aceştia care-şi aminteau cele învăţate cînd j-ăminoau singuri, ei se străduiau eu grijă şi luare aminte sa le faeă pentru ea să nu fio împunşi şi bătuţi de stăpî- nii lor.
Dar ceastălaltă istorisire despre o coţofană, de care ne uduce mărturie însuşi Plutarh este ciudată: ea se afla în dugheana unui bărbier din Roma şi făcea minuni prefă- ;md glasul după tot ce auzea. într-o zi s-a întîmplat că nişte rimbiţaşi s-au oprit multă vreme în faţa dughenei; de ,- ilunei, şi ziua următoare întreagă, iată coţofana pe gîn- .luri, amuţită şi obidită, spre mirarea tuturora; lumea- şi spunea că sunetul trîmbiţelor a înspăimîntat-o şi zăpăcit- o ;n aşa hal, încît i-a pierit glasul, dar pînă la urmă s-a văzut că era cufundată şi dusă pe gînditri, fiindcă îşi muncea mintea şi pregătea vocea, potrivit sunetului trîmbiţelor, încît cel dintâi glas al ei a fost aidoma acelor întorsături, opriri şi mlădieri, părăsind şi dispreţuind tot ee ştiuse înainte pentru învăţătura nouă.
Nu vreau să lipsesc a mai aduce şi altă pildă, spusă .ot de Plutarh, a cîinelui văzut de el cînd se afla pe corabie (cît despre rost simt bine că-l încurc, însă nu-mi dau osteneala să pun în rînd pildele, după cum nu o fac în nimic din accastă lucrare); cîinele acela, rîvnind la untdelemnul din fundul unui ulcior, în care nu pufea ajunge cu limba din pricina vasului prea strimt la gură, se duse să caute pietricele şi le aruncă în ulcior pînă untdelemnul s-a ridicat la margine şi-l putu ajunge. Ce înseamnă aceasta dacă nu şirul unei judecăţi foarte agere? Se spune că corbii de Barbaria la fel fac dacă apa din care vor să bea este prea joasă. Acest fapt se aseamănă oa-recum cu cele povestite despre elefanţi de Juba95, rege din acele locuri, că atunci cînd, prin vicleşugul vînătorilor, unul dintre ei este prins în gropi adînci (săpate şi acoperite cu tot felul de mărăcini, ca să-i înşele), ceilalţi aduc iute pietre şi buturugi pentru a-i înlesni ieşirea. Dar acest dobitoc atît se apropie şi în atîtea chipuri ele înţelegerea omenească, încît, dacă aş vrea cu de-amănuntul să înşir toate cîte le-am putut afla, lesne aş cîştiga rămăşagul, pe care de obicei îl ţin, că o mai mare

osebire se află de la cutare la cutare om decît de la cutare dobitoc la cutare om. îngrijitorul unei elefant într-o curte boierească din Siria dosea la toate mesele jumătate din partea ce se cuvenea elefantului. într-o zi stăpînul său a vrut el însuşi să-l îngrijească, a vărsat în ieslea lui măsura cea dreaptă de orz pentru hrană: elefantul, privind cu un ochi răutăcios pe păzitorul său, a despărţit cu trompa hrana pe jumătate, arătînd astfel cu cît era păgubit. Iară altul, al cărui îngrijitor amesteca în hrană pietre, spre a îngreuna măsura, s-a apropiat de oala în care acela fierbea mînca- rea pentru cină şi a umplut-o cu cenuşă. Acestea sînt în- tîmplări neobişnuite, dar sînt altele care au fost de toţi văzute şi toată lumea ştie că în oştile răsăritului elefanţii alcătuiau una din cele mai însemnate tării ale oştirii, de la ei aveau foloase cu mult mai însemnate decît avem noi acum de la puşcaşii noştri, al căror loc îl ţineau aproape în întregime la o bătălie rînduită (uşor pot vedea aceasta cei care cunosc istoriile vechi):
(b) siquidem Tirio servire solebant Annibali, et nostris ducibus, regique Molosso, Horum majores, et dorso ferre cohortes, Partem aliquam belii et euntem in praelia turmam06.
(a) Trebuie să fi fost bine socotit cît se putea bizui pe mintea acestor dobitoace ca să le fie lăsată fruntea acestor bătălii, acolo unde cea mai mică oprire şi cea mai mică spaimă, din pricina greutăţii şi mărimii lor, ar fi fost de ajuns ca să piardă totul, cînd ei s-ar fi întors către ai lor; şi s-a văzut mai arar să dea ei înapoi peste oaste, pe cît s-a văzut că ni se întîmplă nouă de obicei, îmbulzindu-ne unii peste alţii şi dînd înapoi. Aveau însărcinarea nu numai a unei singure mişcări, dar şi a mai multor părţi ale luptei,
(b) Cum făceau şi spaniolii cu eîinii la cucerirea de curînd a Indiilor97, le plăteau leafă şi împărţeau prada; iar dobitoacele acestea arătau tot atîta isteţime şi judecată în a stărui şi a hotărî biruinţa, a da năvală sau a se da înapoi, a cunoaşte duşmanul de ai lor, pe cît erau de înfocaţi şi de straşnici în bătălie.
(a) Ne minunăm şi preţuim mai lesne lucrurile străine clecit cele obişnuite, fără care nu m-aş fi apucat să scriu

acest lung pomelnic; căci, precum gîndesc eu, cine caută de aproape ceea ce de obicei se vede la dobitoacele eare trăiesc printre noi, va găsi fapte tot atît de minunate, cît şi cele pe eare apucăm să le adunăm din ţări şi veacuri depărtate de noi. (c) Aceeaşi fire îşi vălure cursul. Cel care ar fi judecat îndeajuns timpul de faţă ar putea singur să facă sumarul despre tot ce va să vie şi tot trecutul, (a) Odinioară văzutu^s-a la noi oameni aduşi de peste mări din ţări depărtate şi, fiindcă nu le înţelegeam nicicum graiul, fiindcă felul şi purtarea lor şi hainele ce aveau era ru totul osebite de ale noastre. Care dintre noi nu îi socoteam sălbatici şi asemenea dobitoacelor? Cine nu dădea pe seama prostiei şi netoţiei faptul înfăţişării mute fără cu-noaşterea graiului franţuzesc, habar neavînd de ale noastre sărutări de mîini şi ale noastre şerpuite temenele. Purtarea noastră şi apucăturile noastre după care trebuie neapărat să se ia tot neamul omenesc? Ponegrim tot ce ne pare ciudat şi ceea ce nu pricepem, aşa se întîmplă şi cu părerea ce o avem despre dobitoace. Ele au mai multe stări are se potrivesc cu ale noastre: din acestea putem scoate, prin asemănare, unele înţelesuri, dar ceea ce este numai al lor nu ştim nimic. Caii, clinii, boii, oile, păsările şi cea mai mare parte din dobitoacele care trăiesc cu noi cunosc vocea noastră şi îi dau ascultare; tot astfel făcea şi mreana lui Crassus9R, care venea la el cînd o chema; astfel fac şi ţiparii aflaţi în fîntîna Arethusa99. (b) Şi văzut-am eleş- lee destule unde peştii vin să mănînce la o anume chemare a celor carc-i îngrijesc;

(a) nomen habent, et ad magistri
Vocem quisque sui venit citatus10".

Ne putem da seama de acestea. Mai putem spune că elefanţii au frînturi de credinţă, mai ales că după mai multe scalde şi curăţiri ii vedem ridicînd trompa şi aţintind ochii .spre soare la răsărit, stînd fără mişcare vreme îndelungată, cufundaţi, pe gînduri la ceasuri hotărîte ale zilei, fără învăţătură sau îndemn, din a lor pornire. Fiindcă nu aflăm asemenea lucruri la alte dobitoace, nu putem dovedi că ele ar fi fără credinţă şi nu putem aduce vreo judecată despre ceea ce ni se ascunde. Putem lămuri şi din

faptul arătat de filozoful Cleante101 unele lucruri, fiindcă se apropie de felul nostru de a fi: a văzut, spune el, furnici plecînd din muşuroiul lor, ca să ducă corpul unei alte furnici moarte la alt muşuroi, tio undo mai multe altele veneau spre înlîmpinare ca şi cînd ar fi fost să le agrăiască; iar după ce au stat o bucată de vreme împreună, acestea s-au întors ca să se sfătuiască, se vede, cu cele de acasă şi făcură astfel două sau trei drumuri, predarea fiind anevoioasă, pînă la sfîrşit, cele clin urmă sosite au adus celor dintîi un vierme din muşuroiul lor drept preţ al mortului, pe care vierme cele dintîi l-au luat în spinare şi l-au dus, întorcîndu-se, lăsînd celorlalte trupul moartei. Iată tîlcul dat de Cleante, dovedind cu aceasta că neeuvîntătoarclor nu le lipseşte înţelegerea unora cu celelalte şi au legături între ele; vina noastră este dacă nu putem fi şi noi părtaşi ale înţelesurilor lor: din această pricină avem părere prostească despre ele.
Mai sînt şi alte fapte ale lor ce întrec cu mult priceperea noastră, rosturi care mult ne-ar trebui să ajungem a le urma întocmai, dar încă să ni le închipuim, nepulirul încape în mintea noastră. Mai mulţi cred că. în acea cumplită şi din urmă bătălie pe mare pierdută de Antoniu1"- impotriva lui August10:!, nava lui căpităncasă a fost oprită în toiul mersului de acel mic peşte numit remora de latini, care avea putere să oprească orice fel de navă de care se prindea. Iar împăratul Caligula"14, înaintînd cu o numeroasă oaste de mare de-a lungul coastei Italiei, acv! peşte i-a oprit nava şi el puse să-l prindă, înfipt cum se afla pe fundul vasului, mîniat că o vietate atît de mică poate înfrunta şi marea şi vînturile şi străşnicia vîslelor sale, numai prinzîndu-se eu gura ele corabia lui (căci este peşte cu scoică) şi nu fără multă dreptate uimit fost-a, fiind adus în corabie, că îi lipsea puterea ce o avea în afară. Un cetăţean din Cizicia10"' căpătase odinioară faima unui bun matematician, pentru că învăţase obiceiurile ariciului, care are vizuina deschisă în mai multe părţi şi la mai multe vînturi, şi astupă deschizăturile în partea de unde va bate vîntul, dinainte ştire avînd cum va să sufle; ceea ce cetăţeanul, băgînd de seamă, aducea în oraş negreşit

vestea despre vîntul care va sufia. Cameleonul ia faţa locului unde şade, iar caracatiţa se bo- ieşte ea însăşi, după cum îi place, după împrejurare, pentru a se ascunde de ce se teme şi ca să prindă ce caută: la cameleon este o schimbare suferită, iar la caracatiţă este schi ui- bare voită. Noi schimbăm oarecît culoarea feţei de frică, mînie, ruşine, dar din pricina suferinţei, ca la cameleon. K drept că gălbenarea ne îngălbeneşte, dar nu de vrerea noastră atîrnă. Iar aceste fapte, care se vădesc a fi mai :ari la animale decît la noi arată oarecare însuşire mai . uprinzătoare şi nedezvăluită nouă, după cum adevărat este că mai sînt şi alte multe din stările si învrednicirile lor (c) care nouă aevea nu ne sînt înfăţişate.

(a) Din prevestirile trecutelor vremi, cele mai vechi ji mai negreşite erau cele care se trăgeau din zborul păsărilor. Noi nu avem nimic asemănător şi atît de minunat. Acel rost, acea rînduire a mişcărilor aripii, cu care ;iăm de urma lucrurilor ce vor să fie, trebuie puse bine la .ale de vreo desăvîrşită mijlocire pentru atît de nobilă ţintă; căci înseamnă a ne încredinţa pe ce se arată numai iâsind această marc dovedire vreunei porunci fireşti, fără înţelegerea, şi învoirea, şi chibzuiala celui care le făp- ;uieşte; şi vădit este că am judecat greşit. Că aşa este, iată următoarele: torpila'"" are putinţa nu numai să .amorţească părţile trupului care se ating de ea, dar trimite prin plasă şi năvod grea toropire mîinilor care le mînuie şi le trag; mai mult. se spune chiar că atunci cînd se varsă apă peste ele. se simte cum otrava se împrăştie pînă la mînă şi amorţeşte pipăitul în apă. Minunată este puterea aceasta, dar pentru torpilă nu fără înţeles, ea o simte şi o foloseşte ca să prindă prada pe care o pîndeşte, astfel că o vedem ascunzîndu-se în mîl, ca peştii ceilalţi care înoată deasupra să cadă în puterea ei. loviţi şi amorţiţi de venin. Cocorii, rîndunelcle şi celelalte păsări călătoare schimbă locul după anotimp, destulă iscusinţă arătînd în alesul ce fac şi cum pun însuşirile lor în slujba nevoii. Vînătorii ne încredinţează că pentru a păstra între mai mulţi căţeluşi pe cel care-i mai bun ajunge să laşi pe mamă să aleagă în voie: îi scoţi din culcuşul lor, iar cel dintîi pe carc-l prinde să-l

ducă înapoi va fi totdeauna cel mai bun: sau că te prefaci că înconjuri culcuşul cu foc, cel dintîi pui în ajutorul căruia se va repede mai întîi. Se vede din aeestea că ele au putinţa să cunoască din vreme ceea cc nouă ne lipseşte sau că au un dar mai viu să ose- bească altfel deeit ne pricepem noi. Căci lucru dovedit este că la copiii noştri, pînă nu sînt înaintaţi în vîrstă, afară de chipul trupesc, nimic nu aflăm din care să putem face alegere.
Felul naşterii, înmulţirii, hranei, faptelor, mişcărilor, traiului şi morţii dobitoacelor fiind atît de aproape de al nostru, tot ceea ce noi dăm pe seama stării noastre, mai presus decît a lor, scoţîndu-ne de pe făgaşul firii, nicidecum nu poate porni din minte cu judecată. Pentru bunul mers al sănătăţii noastre, doftorii ne dau ca pildă traiul dobitoacelor şi purtarea lor; căci această zicătoare din toate vremile stă in gura norodului:
Picioare şi cap la cald păziţi;
In altele ca dobitocul făptuiţi.
Prăsirea este cea mai de seamă din făptuirile fireşti; noi avem o împărţire trupească mai la îndemînă pentru aceasta; totuşi, ei ne poruncesc a ne ţine după felul şi aşezarea dobitoacelor, fiind mai spornic,
more ferarum
Quadrupedumque magis ritu, plerumque putantur
Concipere uxores; quia sic loca sumere possunt, Pectoribus positis, sublatis semina lumbis101.
Şi înlătură, drept vătămătoare, acele stârniri şi neruşinate mişcări, scornite de femei, întorcînd;u-le la povaţa şi purtarea animalelor, de felul lor, mai cumpătate şi potolite:
Nam mulier prohibet se concipere atque repugnat,
Clunibus ipsa viri venerem si laeta retractet, Atque exossato ciet omni pectore fluctus. Ejicit enirn sulei recta regione viâque Vomerem, atque locis avertit seminis ictum1M.
Dacă este drept a da fiecăruia ce i se cuvine, dobitoacele care slujesc, iubesc şi apără pe binefăcătorul lor şi se reped la străini şi la cei care fac rău arată prin aceasta o parte din judecata noastră, precum şi atunci cînd ele păstrează o foarte potrivită cumpănire la împărţirea

bunului lor puilor. Cît despre prietenie, fără asemuire, la ei este mai vie şi mai trainică decît la oameni. Hircan, cîinele regelui Lisimah109, a rămas cu îndărătnicie, după moartea stăpînului său, pe patul lui, fără să primească mîncare şi băutură, iar în ziua .cînd i s-a ars trupul a luat-o la fugă şi s-a aruncat pe rugul unde ardea stăpînul său. Cum făcu şi cîinele unui anume Pirus, căci nu se mişcă de pe patul stăpînului de la moartea acestuia; iar cînd fu ridicat, se lăsă purtat cu el şi la urmă se aruncă pe rug. Sînt unele îndemnuri ale iubirii, ivite uneori la noi fără sfatul judecăţii, de pe urma unei porniri neaşteptate, pe care unii o numesc simpatie; tot cît şi nouă, le este dată dobitoacelor. Vedem caii ajungînd să aibă o antime înţelegere unul cu altul, in aşa fel că anevoie ne este să-i despărţim la drum şi la trai; ii vezi că îndrăgesc un antume păr al se-menilor, precum şi unele chipuri, şi pe cîte un altul au ciudă şi ură. Ga şi noi, dobitoacele aleg dragostele lor şi oarecum femeia. Nu sînt scutite de a noastră pizmuire şi de rîvnele noastre neîmpăcate şi nemăsurate. Poftele sînt sau fireşti şi neapărate, ca mîncarea şi băutura, sau fireşti şi nu neapărate oa împreunarea cu femeia, .sau nu sînt nici fireşti, nici neapărate; dar de acest fel din urmă sînt aproape toate ale oamenilor; toate sînt de prisos şi născocite. Căci uimitor este cît de puţin îi trebuie firii ca să se mulţumească, .cît de puţin ne-a lăsat de dorit. Pregătirea bucătăriilor noastre nu vine din porunca ei: stoicii110 spun că un om s-ar putea ţine cu o măslină pe zi. Alesul vinurilor noastre nu-i după a sa povăţuire, niei tot ce mai adăugim poftelor de dragoste,

neque illa
Magv.o prognatum deposcit consule cunnumUi.

Aceste pofte străine, pe care necunoştinţa binelui şi o greşită părere le-a strecurat în noi, sînt în atît de mare număr, încît alungă .aproape pe toate cele fireşti, nici mai mult, nici mai puţin ca şi într-o cetate unde s-ar afla atît de mulţi venetici, încît scot afară pe cei băştinaşi sau sting a lor veche stăpînire, inlăturînd-o cu totul şi împlîntîn- du-se în loc. Dobitoacele sînt mult mai rînduite decît noi şi cu mai multă cumpătare se ţin de marginile hotărîte de fire; dar

nu într-o atare măsură ca să nu treacă de acele margini înaplccate spre aceleaşi depăşiri ca şi noi. După cum s-au găsit înfuriate dorinţe care au împins oameni la dragoste cu dobitoacele, cîteodată şi ele sînt răpite de dragoste pentru noi şi sînt pornite nefireşte de la

un soi la altul: mărturie elefantul potrivnic grămăticianului Aristofan112, in dragostea pentru o tinără florăreasă din oraşul Alexandria, care intru nimic nu se lăsa mai prejos de un urmăritor pătimaş; căci, plimbindu-se prin tirgul unde se vindeau poamele. Ic- apuca cu trompa şi i le aducea; n-o pierdea din vedere decit dacă altfel nu se putea şi cîteodată îi vîra trompa în sîn şi pipăia sfîrcurile. Ei povestesc şi de un dragon îndrăgostit de o fată, de o gîscă aprinsă de iubire pentru un copil din oraşul Asopoli;), de un berbec supus cîntăreţei Glaucia114; în fiecare zi mai multe se văd înebunite de dragoste pentru femei. Se mai văd unele animale date dragostei de bărbaţi. OppianU;' şi alţii aduc unele pilde care arată cinstirea ce păzesc dobitoacele la căsătorii şi pentru prăsila lor, ce vedem, însă, foarte des este dimpotrivă,

nec kabetur turpe juvencae Ferre patrern tergo; jit equo sua Jilia conjux; Quăsque creavit init pecudes caper; ipsâque cujus Semine concepta est, ex illo concipit alesnc.

42

Dar şiretenie răutăcioasă poate fi alta mai vădită decît pilda catîrului lui Tale.s filozoful? care, încărcat cu sare s-a împiedicat la trecerea unui riu, a căzut şi sacul din spinare s-a muiat; a băgat de seamă că sarea, topindu-se, îi uşurase clin povară şi de cîte ori întilnea un rîuşor nu lipsea să se aruncc cu întreaga încărcătură, pînă cînd stă- pînul său, descoperind şiretenia, porunci să-l încarce cu lînă, lucru de care s-a găsit nemulţumit şi încetă vicleşugul. Unele arată, fără învăţătură, acelaşi fel de zgîree- nîe ca şi noi; ii vedem dosind cu nespusă grijă tot ce pot şi ascunzîndu-le cu stăruinţă şi dacă nu le este de nici un folos. Cît despre gospodărie, ne întrec nu numai în priveghere şi păstrare, agonisind pentru viitor, dar se pricep mult în cele ce se cer pentru aceasta. Furnicile, de frică să nu se strice şi să nu

putrezească grînele şi seminţele, cînd văd că încep a mirosi a mucegai, le întind afară ca să le vînturc, să le răcorească şi să le usuce. Dar ceea ce întrece orice omenească priveghere e seama si luarea aminte cu griul care nu rămîne toată vremea uscat şi sănătos, ci se moaie, se topeşte, se pătrunde ea de lapte, pornind să încolţească şi să dea: temîndu-sc să nu se
iiimbe in sămînţă şi să piardă însuşirea hrănitoare din •;:iar, ele rod vîrful unde încolţeşte.
Cît despre război, care este cea mai mare şi grozavă :in faptele omului, eu mult aş dori să ştiu dacă vrem să folosim de aceasta ca să întărim precăclerea noastră, -au. dimpotrivă, ca să aducem dovadă a neghiobiei şi nc-mplinirii noastre; cu adevărat, ştiinţa a ne nimici unii je alţii, a ne ucide, a prăpădi şi pierde însăşi a noastră .•m'nţic pare ca nu este ştiinţa pentru care dobitoacele ne ><>! pizmui:
(b) quando leoni Foriior eripuit vitam leo? quo nemore unquam Kxpiravit aper majoris dentibus apri?u7.
.1) lOar nu sînt eu totul .scutite, mărturie înverşunatele nulniri ale albinelor cu reginele celor două oştiri potriv- :!. -e:
saepe duobus Regibus incessit magno discordia motu, Continuoque animos vulgi et trepidantia bello Corda licet longe praesciscerelLH.
Niciodată nu-mi răsare această dumnezeiască zugrăvire, fără ca să nu fiu izbit de nătîngia si deşertăciunea omeneascci; fiindcă aceste porniri războinice, care ne fură cu groaza şi in.spăimarea lor, cea furtună de zgomote şi zbier.-le,
(b) Fulgur ibi ad coelum se tollit, totâque circum Acre renidescit tellus, subicrque virum vi Excitur pedibus sonitus, clamoreque montes Icti rejectant voce.s ad sidera mundi"n;
(a) cea ir,fricosătoare rîndtiire a mii de oameni cu armii; atîla furie, înflăcărare şi străşnicic lesne de văzut este din cile deşarte împrejurări porneşte şi cît de neînsemnate împrejurări o potolesc:

Paridis propter narratur amorem Graccia Barbariae diro collisa duello'20:
toată Asia se prăpădea şi se mistuia în războaie din pricina dragostei lui Paris121. Pofta unui singur om, o nemulţumire, o plăcere, o pizmudre în căsnicie, care nu ar trebui să fie prilei a stirni două cumetre la harţă, este sufletul şi îndemnul tuturor acestor mari tulburări. Vrem noi să-i credem pe înşişi cei din frunte care le pricinuiesc şi le dau prilej? Să auzim pe cel mai mare, cel mai izbîn- ditor împărat, cel mai puternic care vreodată fost-a, luînd în rîs şi batjocură, foarte plăcut şi isteţ, mai multe bătălii îndrăzneţe purtate pe mare şi pe uscat, viaţa şi sîn- gelc a cinci sute de mii de oameni, care i-aaj urmat soarta, puterea şi norocul în două părţi ale lumii, secătuite în slujba faptelor lui,
Quod futuit Glaphyran Antonius, hanc mihi poenam Fulvia constituit, se quoque uti jutuam. Fulviam ego ut jutuam? Quid, si me Manius oret Paedicem, faciam? Non puto, si sapiam. Aut jutue, aut pugnemus, ait. Quid, si mihi vita Charior est ipsa mentula? Signa carunit122.
(De Măria Ta12a încuviinţat fiind, fără mustrare de cuget, folosesc latineasca mea). Mai apoi, acest mare trup, cu atîtea feţe şi porniri, care pare că ameninţă cerul şi pă-mîntul:
(b) Quam mulţi Lybico volvuntur marmore fluctus Saevus ubi Orion hybernis conditur undis, Vel quum sole novo densae torrentur aristae, Aut Hermi campo, aut Lyciae jlaventibus arvis, Scuta sonant, pulsuque pedum tremit excita
tellus124;
(a) această înfuriată vedenie, cu atîtea braţe şi atîtea capete, e totuşi numai omul slab, nevoiaş şi păcătos. Nu este decît un furnicar răscolit şi în fierbere,
It nigrum campis agmen125.
Suflarea unui vînt neprielnic, eîrîitul unui stol de corbi, poticnirea calului, trecerea neaşteptată a unui vultur, un vis, un glas, u.n semn, picla dimineţii sînt de ajuns să-l facă una cu pămintul. Zvîrlă-i numai o rază de soare pe obraz, iată-l topit şi leşinat; să se spulbere numai puţin ţărînă in

ochi, ca muştelor de miere ale poetului nostru, iată toate steagurile noastre, înseşi ale noastre legiuni, cu marele Pompei120 în frunte, puse pe fugă şi strivite; căci pe el îmi pare'27 Sertorius128 în Spania l-a învins eu aceste faimoase arme, (b) oare slujiseră şi altora, ca lui Eumene împotriva lui Antigonus120, lui Surena130 împotriva lui Crassus:

(a) Hi motus animorum atque haec certamina tanta
Pulveris exigui jactu compressa quiescent1™.

(a) Să stîrnim numai muşte de ale noastre asupră-i, ele vor avea şi puterea şi îndrăzneala să-l prăpădească. Proaspătă este amintirea impresurării oraşului Tamly132 de către portughezi în ţinutul Xiaiime; locuitorii aduseseră pe meterezuri mulţime de stupi, din care aveau din belşug; alungind albinele cu fum, ele se aruncară atît de năpraznie pe duşman, încît aceştia părăsiră locul, nemaiputînd suferi pacostea împunsăturilor. Astfel biruiră şi păstrară neatîrnarea oraşului lor cu atîta noroc, încît nimeni nu mai putu nimic spune.

(a) Sufletele împăratului şi al cârpaciului sînt aruncate în aceeaşi tiparniţă. Privind însemnătatea faptelor principilor şi greutatea lor, credem că pornesc din pricini tot asemenea de tari şi însemnate; ne înşelăm însă: sînt minaţi în mişcările lor ele aceleaşi îndemnuri ca şi noi. Aceeaşi judecată care face să ne certăm cu un vecin iscă un război între principi; aceeaşi judecată care ne face să batem o slugă, pornită de la un rege, face ca să-şi prăpădească o naţie întreagă, (b) Vrerea lor e tot atît de uşuratică ca şi a noastră, dar puterea le este mai mare. (a) Aceleaşi pofte frămlntă un viermişor cît şi un elefant.

Cînd e vorba de bună-credinţă nu găsim pe lume dobitoc mai trădător decît omul. Ne povestesc cronicile cît au căutat unii cîini să afle pricina uciderii stăpînilor lor. Regele PirusJ:i3, întîlnind un cîine care păzea un mort şi auzind că de trei zile făcea treaba asta, porunci să se îngroape trupul şi luă -cîinele cu el. într-o zi, eînd era de faţă la adunarea întregii .sale oştiri, acel cîine zări pe ucigaşii stăpînului său, .se repezi la ei, lătrînd cu înverşunare şi furie; le dădu astfel de urmă şi făcu să fie răzbunată

nelegiuirea; ceea ce a fost îndeplinit neintîrziat pe calea dreptăţii. Tot astfel făcu şi ciincl-c înţeleptului Hesiod1^, dînd la iveală că copiii lui Ganistor Naupactian uciseseră pe stăpinul său. Un alt eîine, care păzea un templu la Atena, văzînd un hoţ pîngăritor că plecase cu cele mai scumpe odoare, îl lătra cît putu; dar paznicii nu s-au deşteptai dintr-atîta; atunci el l-a urmărit: ziua se ţinea pe departe, fără să-l piardă din vedere. Dacă îi da el de mîncarc nu primea, iar de la ceilalţi trecători întîlniţi in drum primea şi se bucura; cînd lotrul se oprea să doarmă, se oprea şi el. Vestea despre acest eîine ajungînd pînă la păzitorii templului, ei s-au pus să cerceteze, întrcbînd ce fel de păr avea şi pînă la sfîrşit l-au găsit în oraşul Cromyon, cu hoţul împreună, care a fost adus la Atena, unde a fost pedepsit. Iar judecătorii, drept răsplată pentru această bună .slujire, au însemnat ca poporul să dea o anume măsură de bucate, cu care să fie hrănit cîinele, şi au poruncit preoţilor să-l îngrijească. Plutarh întăreşte a fi această povestire adevărată şi întîmplată pe vremea sa. Cît despre răsplătire (şi-mi pare că avem nevoie să dăm toată însemnătatea acestui cuvînt), ajunge pilda următoare, povestită de Apion135, la care a fost însuşi martor. într-o zi. la Roma, se arăta pentru veselirea poporului desfăşurarea unei lupte între mai multe fiare necunoscute şi lei neobişnuit de mari; unul dintre ci avea portul atît de grozav, labe atît de mari şi puternice, răcnea atît de fioros şi îngrozitor, încît aţintea privirile tuturor celor de faţă. Printre sclavii aduşi in faţa poporului în această Junta eu fiarele se găsea unul Androdusm. din Dada, care era iii stă pi ni rea unui nobil roman de tang consular. Acest leu., zărindu-l de departe, mai întîi se opri în loc înmărmurit, apoi se apropie încet, blînd şi paşnic, ca şi cînd ar fi fost să facă cunoştinţa lui. La urmă, încredinţat do ceea ce căuta, începu să dea din coadă, cum fac cîinii care se gudură la stăpîn, sărutînd şi iingînd miinile acelui nenorocit- cuprins de spaimă şi scos din fire. Androdus, văzînd blîndetea leului, îşi adună minţile, îl privi, ca bine să-şi dea seama, şi era o plăcere să vezi întîmpinarea şi mîngîierile ce-şi făceau unul altuia. Poporul, văzînd

aceasta, striga de bucurie, iar împăratul puse să cheme pe sclav, ca să audă pricina unei întîmplări atît de ciudate. Acesta îi istorisi poveste nouă şi minunată:
„Am fost nevoit să fug de asprimea şi cruzimea stăpînului meu, proconsul în Africa — spune el -- care în fic- • are zi punea să mă bată, ca mai vîrtos să mă apăr de acel om, a cărui putere era atît de mare în provincie, am i'.iat drumul pustietăţilor, în ţinuturile nisipoase, nelocuite, :i!e acelei ţări, hotărît, dacă îmi va lipsi hrana, să-mi fac u singur seama. Soarele fiind foarte arzător pe la amiază, •ăldurilc nesuferite, m-am aruncat într-o peşteră ascunsă de care am dat. Curînd, în urma mea, veni scîncind şi gemînd de durere acc-st leu. care avea o labă rănită şi sîngerîndă. La sosirea lui am tras o mare spaimă, dar el văzîndu-mă dosit acolo, într-un colţ al bîrlogului lui, s-a apropiat încet de mine, mi-a întins laba zdrobită, mi-a arătat-o, ca şi cînd ar fi cerut ajutor. I-am tras atunci o aşchie mare care i se împlîntasc şi, obişnuindu-mă puţin cu el, i-am stors rana, am scos murdăria care se strînsese, am .şters-o şi curăţit-o cît am putut mai bine. El se simţi uşurat şi scăpat de rău şi de durere, apucînd să se odihnească şi să doarmă tot cu laba în mîinile mele. De aici înainte am trăit împreună în aceeaşi peşteră trei ani întregi, cu aceleaşivînaturi, căci din prada prinsă de el îmi aducea părţile cele mai bune, pe care le frigeam la soare în lipsă de foc şi cu care mă hrăneam. Cu vremea mi s-a urît de această viaţă de dobitoc şi sălbăticie, şi am plecat de acolo, cînd leul ora dus în căutarea lui obişnuită: a treia zi am fost găsit de ostaşi, m-au adus din Africa. în oraşul acesta, la stăpînul meu, care m-a osîndit numaidecât la moarte şi să fiu dat pradă fiarelor. Dar după cum văd, acest leu a fost şi el prins curînd în urma mea, in ceasul acosta el a vrut să răsplătească binele şi tămăduirea căpătate clin partea mea".
Aceasta istorisi Androdus împăratului care a poruncit să fie spus poporului din om în om. La cererea tuturor, ol a fost liberat şi iertat de osîndă şi, din vrerea poporului, i se dărui leul. Vedem de atunci - - spune Apion pe Androdus, mînînd leul cu un mic lanţ, plimbîndu-se prin ospătăriile Romei,

primind în dar bani; leul se lăsa acoperit de florile ce i se aruncau şi fiecare spunea:
„Iată leul, gazda omului, iată omul tămăduitorul leului".
(b) Noi plângem adesea pierderea dobitoacelor iubite, tot atît şi ele pe noi,
Post, bellator equus, positis insignibus, Aethon It lachrymans, guttisque humectat grandibus ora137.
Precum unele din naţiile noastre au femeile în devălmăşie, iar altele au fiecare pe a sa, tot aşa se văd la dobitoace şi căsnicii mai păzite decît ale noastre.
(b) Cît despre însoţirea şi întovărăşirea lor, pentru a-şi da sprijin şi a se uni, vedem boii, porcii şi alte animale, care la strigătul celui lovit fug în ajutor cu întreaga ceată, adunată pentru a-l apăra. Dacă escara1Jli a înghiţit cîrligul pescarului, cei de acelaşi soi se adună în jur mulţime şi îi rod undiţa, iar dacă din întâmplare se găseşte vreunul să fi fost prins în năvod, cei de afară îi întind coada, el strânge cît poate cu dinţii, trăgîndu-l astfel şi aducîndu-l la ei. Barbunii, cînd unul dintre ei este prins, se pun cu spinarea pe undiţă, scot un solz ca un ferăstrău cu care taie undiţa. Gît despre ajutoarele ce ne aducem unul altuia în vederea traiului, multe asemenea pilde se găsesc la dobitoace. Ei spun că balena nu merge niciodată fără a avea în faţa ei un peştişor, ca guvidul de mare, numit călăuză; balena îl urmează, se lasă dusă şi învârtită tot atît de uşor ca şi cum ar fi de roata cîrmei care îndreaptă corabia; în schimb, nu este înghiţit, ca orice alt lucru, fie vietate sau vas, care intră în hăul groaznic al gurii acestei dihănii; micul peşte, acolo are adăpost şi doarme fără grijă, iar cînd el doarme balena nu se mişcă; dar îndată ce iese, ea apucă a-l urma fără încetare şi dacă din întâmplare îl pierde, se duce rătăcind de oolo-colo, adesea lovindu-se de stînci, ca o corabie fără cîrmă: ceea ce Plu- tarh întăreşte a fi văzut în insula Anticyra. Mai se află o asemenea tovărăşie între mica păsărică bourel şi crocodil: bourelul slujeşte drept strajă acestei mari bestii; şi dacă iebneumonul, duşmanul lui, se apropie la luptă, cea păsărică, de frică să nu fie prins dormind, apucă a-l lovi cu ciocul şi-l deşteaptă, vestindu-l de primejdie; trăieşte din rămăşiţele acelei dihănii, care o

primeşte prietenos în gura sa şi îngăduie să-l ciugulească între dinţi ,şi să adune bucăţile de carne, iar cînd vrea să închidă gura mai întîi ii dă de ştire, strîngîndu-l încet, fără a-l strivi sau vătăma. Scoica numită sidef trăieşte în acelaşi fel cu pinoterul, care este o mică făptură de soiul racului; el străjuieşte la gura acesteia care este tot timpul puţin întredeschisă; cum vede un peştişor bun de prins, atunci el pătrunde în scoică şi se apucă să înţepe carnea vie, silind-o astfel să închidă capacele; ei mănîneă împreună prada prinisă în cetatea lor.
In felul de viaţă al pălămidei se vede o deosebită cunoştinţă a celor trei părţi matematice. Iar despre astrologie139, omul poate învăţa de la aceşti peşti; ei se opresc în locuri unde solstiţiul de iarnă îi apucă şi nu se mişcă pînă la cchinocţiul următor: iată de ce Aristotel le lasă lor această ştiinţă. Cît despre geometrie şi aritmetică, ei se întrunesc totdeauna în chip de cub, pătrat pe toate laturile, întocmesc un trup de bătălie puternic, închis şi înconjurat de toate părţile, eu şase feţe, toate deopotrivă; înoată apoi în rîndul ăsta pătrat, tot atît de lat în spate ca şi în faţă, astfel că cine vede şi numără un şir poate socoti toată ceata în lung şi-n lat.
Şi este greu să arăţi mai bine someţia decît cu fapta marelui cîine, trimis din Indii regelui Alexandru. I se puse mai întîi înainte un cerb ca să lupte, apoi un mistreţ şi apoi un urs; nu i-a luat în seamă, nici măcar nu s-a ostenit să se mişte din loc, dar cînd a văzut un leu, s-a sculat fără intîrziere, vădit .arăt-înd că-l socoteşte singur vrednic să se prindă cu el. (b) Privitor la căinţă şi cunoaşterea greşelilor, se spune despre un elefant, care-şi ucisese din furie paznicul, că a fost atît de mîhnit, încît n-a mai vrut să mănînce şi s-a lăsat să piară, (a) Iar fiind vorba de bunătate, vedem în istorisirea despre un tigru, cea mai necruţătoare fiară din cîte sînt, că fiindu-i dat un ied, a răbdat mai bine două zile de foame decît să-l atingă, iar a treia zi .a sfărîmat cuşca unde era închis, ca să caute altă hrană, fără să înhaţe iedul, oaspetele său pe care-l îndrăgise. Cit despre drepturile vieţuirii laolaltă si cuviinţei care se învaţă din viu grai, de obicei ni se în- tîmplă să

deprindem pisicile, eîinii şi iepurii a trăi îm- pre-ună; dar ceea ce se ştie de la călătorii care se duc pe mare, şi mai cu seamă în Marea Siciliei, ele starea aleio- nilor140, întrece orice omenească cugetare. Cărei seminţii firea i-a hărăzit vreodată în aşa chip lăuzia, facerea şi naşterea? E drept că spun poeţii despre o singură insulă, Delos141, care a fost la începui plutitoare şi care s-a prins pe loc pentru a sluji naşterii Latonei142; dar Dumnezeu a vrut ca marea toată să fie ţinută in Ioc, încremenită şi netezită, fără valuri, fără vînluri şi fără ploaie, cînd aleio- nul naşte puii, ceea ce se întîmplă tocmai în solstiţiu, cea mai scurtă zi a anului şi de hat irul său avem şapte zile şi şapte nopţi din toiul iernii în tare putem călători pe mare fără primejdie. La ei partea femeiască nu cunoaşte alt bărbat decît pe al lor; îl ajută toată viaţa, fără a-I părăsi vreodată, dacă se întîmplă să fie plăpînd şi istovit, 51 poartă în spinare şi-l slujeşte pînă la moarte. Dar nici o iscusinţă n-a putut să ajungă a pricepe acel minunat fel de meşteşugire cu care alcionul îşi întocmeşte cuibul pentru puii săi, nici să ghic-ească din ce-i făcut. Plutarh, care a văzut şi a avut mai multe în mînă, gîndeşte că s-înt solzii unui peşte adunaţi şi legaţi laolaltă, pe care-i împleteşte în lung şi de-a curmezişul, .mlădiindu-i în atîtea feluri, că pînă la urmă ia chipul unei corăbii rotunde, bună de plutire: după ce a încheiat-o, o pune in bătaia valurilor mării, unde bate mai slab, ca să se arate locul de dres, şi înfundă, şi întăreşte clăditura unde se vede că nu ţine la loviturile mării; iar, dimpotrivă, dacă este bine încheiată, o împinge mai tare în bătaia mării, care o strînge şi o încheagă ca să nu se mai poată rupe, nici fărima şi nici erăpa de piatră sau de fier, numai dacă ar fi lovită eu tot dinadinsul. Ceea ce este mai a minune e adîneitura lăsată înăuntru, astfel întocmită să încapă pasărea care a clădit-o şi nimic mai mult, nici măcar apa mării. Iată o limpede înfăţişare a corăbiei acesteia şi împrumutată de la loc bun; totuşi, îmi pare că el nu ne lămureşte de ajuns cî-t este de grea acea clăditurâ. Oare ce îngimfare ne mină să punem mai prejos şi să privim cu dispreţ făuriri la care nu putem nici ajunge, nici pricepe?

Ca să urmărim pe cumpănă dreaptă încă puţin mai departe acea legătură dintre noi şi dobitoace, precăderea de care se mîndreşte sufletul nostru să aducă pe a sa cămă tot cc cuprinde în minte, să despartă de însuşiri muritoare şi trupeşti tot ce-i vine în cale, să orînduiaseă ! ierurile socotite veşnice de pătrunderea sa, să le dezbrace şi despoaie de starea lor pieritoare, ca de veşminte prăpădite şi netrcbnice, de grosime, lungime, adîncime. .-'rentate, boli, miros, asprime, netezime, tărie, moliciune >i toate intîmplările simţite ca să le potrivească stării sale lemuritoare şi înduhuită, în aşa fel că Roma şi Paris pe . are le am în minte, Parisul, pe earo-l iubesc, mi-l închipui fără mărime şi fără loc, fără piatră, tencuială şi lemn, cu spun că această întîietate este dată fără îndoială şi dobitoacelor: căci un cal obişnuit cu trîmbiţe, puşcături şi lupte, cînd îl vedem că în somn se frămîntă şi tremură, întins fiind pe aşternutul său, ca şi cînd s-ar afla în văl-măşea. ă, se vede că are tipărit în el sunetul trîmbiţelor fără glas şi oastea fără armie şi trup:

Quippe videbis equos fortes, quum membra jace-
bunt
In somnis, sudare tamen, spirareque saepe, Et quasi de palma >:iimmas contendere vires14*.

Ae^l iepure, închipuit de ogar în vis, după eare-şi pierde suflarea. întinde coada. înţepeneşte pulpa şi arată pe de-a întregul mişcarea fugăririi, este un iepure fără păr şi oase,

Venantumque canes in molii saepe quiete Jactant crura tamen subito, vocesque repente Mittunl, et crcbras reăucunt naribus auras, Ut vestigia si ten cant inventa ferarum. Experge factique scquuntur inania saepe Cervorum simulachra, fugae quasi dedita cernant: Donee discussis redeant erroribus ad se144.

Adesea vedem eîinii de pază cum mîrîie în somn, apoi latră de-a binelea şi se trezesc, ca şi cum ar zări vreun străin sosind: văzut de sufletul lor acel străin este al duhului şi neînfiripat, fără măsură, fără faţă şi fără fiinţă:

consueta domi catulorum blarida propago Degere, saepe levem ex oculis volucremque soporem Discute re, et corpus

de terra corripere instant, Proinde quasi ignotas facies atque ora tueantur145.
Cît despre frumuseţea trupească, înainte dc a merge mai departe ar trebui să ştim dacă noi sîntem înţeleşi asupra înfăţişării ei, fiindcă chip de adevăr este că nu ştim de loc ce-i frumuseţea în fire şi în desăvîrşirea ei atotcuprinzătoare, dacă despre a noastră, omenească sînt atîtea felurite păreri (c) încît, dac-am avea o întipărire firească, am cunoaşte-o îndeobşte, ca şi fierbinţeala focului. Născocim chipul ei după cum nc năzare.
(b) Turpis Romano Belgicus ore colorUG.
(a) Indiile o văd neagră şi călită, cu buze groase şi umflate, cu nasul turtit şi lat, (b) zgîrciul nărilor străbătut de inele grele, ca să atârne până la gură; ca şi buza de jos, cu rotogoale bătute în pietre, pentru ca să cadă pe bărbie; şi le place să descopere dinţii pînă la rădăcină. în Peru117, urechile mari sînt cele mai frumoase şi le întind cît pot eu meşteşug; (c) un om încă în viaţă spune că a văzut la o naţie din răsărit atîta silinţă să le mărcască şi să le încarce eu scule grele, încît oricînd el putea trece braţul său îmbrăcat prin gaura urechii, (b) în alte părţi sînt naţii care-şi înegresc dinţii cu cea mai mare grijă şi dispreţuiesc pe cei albi; aiurea, îi vopsesc în roşu; (c) nu numai la basci femeile se găseau mai frumoase cu capul ras, dar şi la alţii; şi ce e de luat în seamă, în unele ţinuturi sub gheţuri, cum spune Pliniu. (b) Femeile din părţile Mexicului1'18 numără între podoabe fruntea strimtă, stîr- pesc părul de pe tot trupul, dar îl îngrijesc pe frunte .şi—1 întind cu dibăcie; ele atît se mîndrssc de mărimea sinilor, încît se laudă că pot alăpta copilul peste umăr. (a) Aşa ne-am înfăţişa noi urîţenia. Italienii o chipuiesc grasă şi plină, spaniolii — firavă şi subţire; iar între noi unul o scorneşte albă, altul oacheşă, unul molatecă şi gingaşă, altul zdravănă şi vînjoasă, care drăgălaşă şi blîndă, care mîndră şi semeaţă, (c) Aşijderea, Platon dăruie frumuseţe sferei, epicureicii1",n mai degrabă piramidei sau pătratului şi nu suferă un zeu in chip de ghiulea, (a) Oricum, firea în acest lucru nu ne-a dat precădere peste legea fiinţeloi' şi, dacă privind cu luare-aminte, vedem că sînt unele animale mai

puţin înzestrate decît noi, sînt altele, şi foarte multe, care nc întrec, (c) a multis animalibus decore vin- cimur150, vezi pe cele pământeşti aşezate împreună cu noi; să lăsăm deoparte pe cele din ape, pe care nu le putem asemui, atît sînt de osebite, în culoare, şi luciu, şi netezime, şi împărţire, destul Iăsîndu-ne în urmă; şi nu mai puţin în urma zburătoarelor sîntem cu toate însuşirile. Căci (a) întîietatea pe care poeţii ne-o hărăzesc a făpturii noastre ou statul drept, privind cerul, obirşia 'sa,

Pronăque quurn spectent animalia caetera terram.
Os homini sublime dedit, eoelumque videre
Jussit, et erectos ad sydera toile re vultus1!îl,

curată încântare poetică este, căci aflăm multe gîngănii care au văzul întors de tot către cer; iar grumazul cămilelor şi al struţului eu îl găsesc mai înălţat şi mai drept decît al nostru, (c) Cîte dobitoace nu au faţa spre sus şi starea lor dreaptă, şi ne privesc faţă în faţă, şi privesc in starea lor dreaptă tot atît cer şi pămînt ca şi omul? Şi cîte însuşiri ale alcătuirii noastre trupeşti în Platon152 şi Cicero153 nu le au o mie de alte soiuri de vieţuitoare? (a) Cele care ne seamănă mai mult sînt cele mai hâde şi mai scîrboase din toată grămada: căci înfăţişarea şi chipul feţei aduc cu al maimuţelor:

(c) Simia quam similis, turpissima bestia, nobis."•r>4,

(a) pe dinăuntru şi în părţile de seamă cu porcul. Neîndoelnic, dacă închipuiesc omul gol dc tot, însăşi femeia, care pare să aibă mai mare parte la frumuseţe, cusururile ei, supunerea ei firească şi neajunsurile ei, găsesc că dreptate avut-am, mai mult decît oricare altă vieţuitoare, să ne coperim. Iertat ne-a fost că am împrumutat de la cei pe care firea i-a înzestrat mai bogat decât pe noi, spre a ne împodobi cu frumuseţea lor şi a ne ascunde sub lînă, pene. blană şi mătase. Să luăm în seamă, de altfel, că sîntem singurul animal al cărui cusur supără înşişi pe semenii săi şi singurii care ne ascundem de cei de felul nostru pentru faptele noastre fireşti. Şi adevărat, mai este vrednic de văzut că maeştrii meşteşugului povăţuiesc drept leac patimilor dragostei vederea pe de-a întregul şi ncstînje-

nită a trupului rîvnit; căci pentru a potoli împătimirea nu trebuie decît să vezi în voie ceea cc iubeşti.
Iile quod obscoenas in aperto corpore partes Viderat, in cursu qui fuit, haesit amor17'''.
Şi cu toate că această povaţă poate porni di n-ir-o fire cam gingaşă şi rătăcită, totuşi uimitor semn al slăbiciunii noastre este' că deprinderea şi cunoaşterea ne satură pe unii de alţii, (b) Nu atit ..sfiala, cit dibăcia şi privegherea aduc pe cucoanele noastre să ne oprească cu luare aminte intrarea în iatacurile lor, înainte cie-a :fi gătite şi drese pentru a se arăta intre toţi.
(a) Nec veneres nostras hoc jallit: quo magis ipsae Omilia summopere hos vitae post scenia celant, Quos reţinere volunt adstrictoque esse in
amoreir>6;
eînd în multe animale nimic nu-i care să nu ne placă şi să nu bucure simţurile noastre, într-atâta că pînă şi din gunoiul şi despuierea lor scoatcm nu numai bunătăţi plăcute gustului, dar şi cele mai scumpe miresme şi podoabe. Colo spuse aici privesc rostul nostru obişnuit şi nu-s atît de sfruntate ca să cuprindă şi acele frumuseţi peste fire .şi neasemuite, care se văd uneori strălucind ca luceferi între noi, sub înveliş trupesc şi pământesc.
La urma urmei, cu însăşi partea ce facem animalelor din darurile firii, noi mărturisim că este un cîştig pentru ele. Ne hărăzim bunuri închipuite şi năzdrăvane, bunuri viitoare şi neînfiinţă, despre care priceperea omenească nu poate de la sine răspunde, sau bunuri pe care ni le hărăzim din ale noastre păreri dezmăţate, precum: înţelepciunea, ştiinţa şi mărirea, lăsîndu-le partea de bunuri neapărate care au prindere şi minare, cum sînt pacea, odihna, temeinicia, nevinovăţia şi sănătatea; spun sănătatea, cei mai frumos şi mai bogat dar pe care firea ni l-a făcut. în aşa fel că filozofia, vezi chiar a celor stoici, se încumetă a spune că Heraclit117 şi Ferckydc1"'*. dac-ar fi putut schimba înţelepciunea lor ou sa 11 a tatea, scăpînd prin acesl schimb unu! de hidropizie, altui de o boală de picioare. care-l ţintuia, bine ar fi făcut. Cu aceasta ei dau încă mai mare preţ înţelepciunii, punînd-o în cumpănă cu

sănătatea, decit in următoarea pildă, care tot de la ei vine. Ei spun că Circe1-'9 dac-ar fi întins lui Ulise"50 două băuturi, una care să facă pc nebun om înţelept şi alta care să facă pe înţelept nebun, Ulise ar fi trebuit mai curînd să primească potirul nebuniei, decît să-i fie schimbată faţa iui omenească cu a unui dobitoc: şi ei spun că însăşi înţelepciunea i-ar fi grăit în felul acesta: „Părăseşte-mă, lasă-mă aici, mai curînd decît să-mi dai lăcaş în chipul şi trupul unui măgar". Dar cum? Această mare şi dumnezeiască înţelepciune filozofii o părăsesc pe seama acelui înveliş trupesc şi pămîntesc? Aşadar, nu mai sîntem neîntrecuţi ca minte şi suflet, ci eu frumuseţea noastră, cu chipul nostru frumos şi frumoasa alcătuire a părţilor trupeşti, pentru care trebuie ,să lăsăm în părăsire iscusinţa noastră, pri-ceperea noastră şi toate cîte sînt.
Dar, eu primesc această nevinovată şi curată mărturisire. Au .cunoscut şi ei fără îndoială că împărtăşirile acelea, atît de lăudate, nu înseamnă decît deşartă născocire. Şi dacă dobitoacele ar avea toate virtutea, ştiinţa, cuminţenia şi prier perea color stoici ar fi totuşi dobitoace şi de neasemuit eu un om nevrednic, rău şi smintit, (c) La urma urmei, tot ce nu este ca noi nimica este. Iar însuşi Dumnezeu, ca să fie preţuit, trebuie să ne semene cum vom spune mai departclfi1. Din care se vădeşte că (a) nu din curată judecată, ci dintr-o trufie nebună şi din îndărătnicie ne alegem pe noi între celelalte animale şi ne depărtăm de a lor stare şi întovărăşire.
Dar, ca să ne întoarcem la cele ce aveam de spus, partea noastră este nestatornicia, şovăirea, netemeinicia, obida, eresurile, grija lucrurilor ce vor să vie, şi chiar, după stăruinţa traiului nostru, rîvna, zgîreenia, pizmuîrea, poftele nerinduite, înverşunate şi neînfrînatc, războiul, minciuna, reaua-credinţă, defăimarea şi iscodirea. Fără îndoială, am plătit cu vîrf şi .îndesat această frumoasă judecată cu care ne lăudăm şi acea putinţă de a socoti şi cunoaşte, clacă am cumpărat-o cu preţul acestui număr nesfîrşit cie patimi, cu care fără încetare ne luptăm, (b) Dacă nu no place să mai şi dăm preţ, cum o face Socrate"52, acelei întiictăţi faţă de celelalte animale că, unde

firea lor le înseamnă anume vreme şi margini pentru desfătarea Venerei, ea nouă ne-a lăsat căile în voie, oricînd şi >cu orice prilej.
(c) Ut vinum aegrotis, quia prodest raro, nocet saepissime, melius est non adhibere omnino, quam, spe dubiae salutis, in apertam pernidem incurrere: sic haud scio an melius juerit humano generi motum istum celerem cogitationis, acumen, solertiam, quam rationem vocamus, quoniam pestijera sint multis, admodum paucis salutaria, non dari omnino, quam tam munijice et tam large dări163.
(a) Ge rod putem noi socoti că avut-au Varro164 şi Aristotel din pătrunderea atâtor lucruri? I-a scutit oare de necazurile vieţii omeneşti? Fost-au ei mântuiţi de ponosurile care apasă pe un tâlhar? Scos-au ci din logică vreun leac Împotriva podagrei?165. Simţitu-o-au ei oare mai puţin pentru că au ştiut cum ea se aşează la încheieturi? înţeles făcut-au ei cu moartea pentru că au ştiut că în urnele naţii este întâmpinată voios şi pentru că ştiau că în unele republici femeile sînt in devălmăşie, fost-au ei lipsiţi de necazul înşelăciunii? Dimpotrivă, fiind între cci de frunte, după cum le-a mers vestea, în cunoaşterea lucrurilor, uinul la romani, altul la greci, pe vremea cînd ştiinţa era mai înfloritoare la naţiile lor, noi nu am găsit că viaţa le-a fost cu deosebire minunată: grecul chiar, din greu s-a trudit să se spele de unele învinuiri ce i s-au adus.
(a) Oare s-a găsit că desfătarea şi sănătatea sînt mai gustate de cel ce ştie astrologhia şi gramatica?
Illiterati num minus nervi rigent?l6G
şi ruşinea şi sărăcia mai puţin supărătoare?
Scilicet et morbis et debilitate carebis, Et luctum et curam effugies, et tempora vitae Longa tibi post haec jato meliore dabuntur161.
Văzut-am pe vremea mea o sută de meşteşugari, o sută de plugari mai cuminţi şi mai fericiţi decît rectorii universităţilor, şi cu care bine mi-ar plăcea să semăn. Părerea mea este că doctrina stă pe treapta lucrurilor din trebuinţa vieţii, cu fala, mărirea şi cinstirea (c) sau, cel mult, cu frumuseţea şi bogăţia (a) şi alte bunuri de felul

acesta care ne folosesc acvea, însă pe departe, mai mult din năzărire decît din fiinţarea lor.
(c) Nu ne trebuie mai mare temei, poruncă şi lege pentru a trăi în a noastră obşte decît cocorilor şi furnicilor într-a lor, şi vedem că ele se cîrmuiese cu rînduială, fără învăţătură. Dacă omul ar fi cuminte, ar preţui lucrul după cum este mai folositor şi mai potrivit vieţii .sale.
(a) Cine ne va privi după faptele şi isprăvile noastre va găsi mai mulţi virtuoşi printre neştiutori decît printre învăţaţi; spun aceasta pe înţelesul desăvîrşitei virtuţi. Roma veche168, pare-mi-se, a dat la ivire oameni mai vrednici în timp de pace oît şi de război decît Roma cea în-văţată, care s-a nimicit singură, iar dacă urma tot una ar fi, cel puţin smerenia şi neprihănirea rămân de partea celei vechi, căci uimitor se potrivesc cu sărăcia duhului.
Dar las aceste spuse, care .m-ar duce mai departe decît îmi ©ste vrerea. Voi zice încă atît, că singure supunerea şi cuviinţa pot dcsăvîrşi un om de omenie. Nu trebuie lăsat judecăţii fiecăruia cunoaşterea .datoriei sale; trebuie arătată, nu trebuie lăsat să aleagă pe seama sa; altcum, după nătîngia şi felurimea nesfârşită a părerilor şi judecăţilor noastre, am fi mânaţi pînă la urmă să ne făurim îndatoriri care ne-ar pune să ne mâncăm unii pe alţii, după cum spune Epicur109.
Cea dintîi lege însemnată deapururi omului de Dumnezeu fost-a o lege de curată ascultare; a fost o poruncă ae- vea şi limpede, la care omul nimic nu a avut de cunoscut si de zis; (e) cu atît mai mult cu cît ascultarea este cea de căpetenie îndeplinire a unui suflet cuminte, pătruns de atotputernicia şi binefacerea cerească. Din ascultare şi supunere se nasc toate celelalte virtuţi, după cum din gîndire — tot păcatul, (b) Iară dimpotrivă, cea dintîi ispită dată omului de necurat şi cea mai dintru început otravă strecurată fost-a făgăduinţa acestuia de a ne dărui cunoştinţa: Eritis sicut dii, scientes bonum et malumm. (c) Sirenele171, în Homer172, ea să prindă pe Ulise şi ca să-l aducă în primejdioasele şi nimicitoarele lor unde îl îmbie cu darul cunoaşterii, (a) Prăpădul omului173 este părerea că ştie. Iată de ce a te lipsi de ştiinţă este mai .ales povăţuit de

religia noastră, ca temei potrivit în credinţă şi ascultare,
(e) Cavete ne quis vos decipiat per philoso- phiam et inanes seductiones secunduw, elementa mundi174.
(a) îndeobşte aflăm că se învoiesc filozofii din toate tagmele în aceea că bunul cel mai presus stă în liniştea sufletului şi a trupului, (b) Dar unde o găsim?
(a) Ad summum sapiens uno minor est Jove: dives, Liber, honoratus, puleher, rex denique regum;
Praecipue sanus, nisi quum pituita molesta est17r>.
Cu adevărat pare că firea, drept mingiierc pentru starea noastră păcătoasă şi şubredă, nu nc-a făcut parte decît de ingîmfare. Este ceea ce spune Epictet'70: „că omul nimic nu are eu adevărat al său decît folosinţa părerilor sale". Nu ni s-a împărtăşit decît vînt şi fum. (b) Zeii au sănătatea în firea fiinţei lor — spune filozofia — şi boala in înţelegere; omul, dimpotrivă, stăpîneşte bunurile sale din închipuire şi relele în fiinţa lui. (a) Dreptate avut-am să dăm însemnătate puterilor închipuirii noastre, fiindcă toate bunurile noastre nu sînt decît vis. Ascultaţi semo- ţindu-se acest păcătos şi nevoiaş dobitoc: „Nu poate fi nimic mai dulce — spune Cicero — decît cercetarea scrierilor, acelor scrieri, spun, cu ajutorul cărora mulţimea lucrurilor, nemăsurata măreţie a firii insăşi, văzduhurile lumii acesteia şi păminturile şi .mările ne sînt dezvăluite: de la ele am învăţat legea, cumpătarea, vitejia, ele au smuls sufletul nostru din întuneric spre a-i scoate la lumină lucrurile înalte, joase, dintr-un început, din urmă, de la mijloc: ele ne mijlocesc să trăim bine şi fericit şi ne călăuzesc a ne petrece viaţa fără amărăciune şi supărare". Nu parc oare acesta că ne vorbeşte însăşi de starea lui Dumnezeu atotputernic şi a toate însufleţitor? Iar drept urmare o mie de muieruşti au trăit în satul lor o viaţă mai bună, mai tihnită şi mai blîndă decît a lui177.
Deus iile juit, Deus, inclute Memmi, Qui princeps vitae rationem invenit eam, quae Nune appellatur sapientia, quique per artem Fluctibus e tantis vitam, tamisque tenebris In tam tranquillo et tam clara luce locavit17f!.

Iată17'1 grozave şi frumoase vorbe: dar o foarte uşoară întimplare a pus mintea acestuia1*1 într-o stare mai rea decît a celui mai de pe urmă păstor, în ciuda acelui dascăl- /cu şi a înţelegerii sale dumnezeieşti. Asemănătoare îndrăzneală (c) arată Demoerit. în cartea lui cînd făgăduieşte: „Voi vorbi despre toate lucrurile"; mai apoi numele acesta neghiob, pe care ni-l hărăzeşte Aristotel: „zei muritori" şi (a) Crisip care gîndea că Dion1*11 era tot atît de virtuos ea şi un zeu. Iar Seneca1"2 al meu care mărturisea că Dumnezeu i-a dat viaţă, dar de la sine, zice, a căpătat viaţă bună; (c) şi după cum spune cestălalt: In virtute vere glo- riamur; quod non contingcret, si id donum a deo, non a nobis habersmusm. Tot ele la Sonora mai aflăm că „înţeleptul este tot atît de tare ca şi Dumnezeu, dar fiind dat slăbiciunea omului, îl întrece", (a) Nimic nu-i mai obişnuit decît să întâlneşti asemenea vorbe cutezate. Şi totuşi nimeni dintre noi nu este ruşinat să fie asemuit cu Dumnezeu, pe cit este să fie eoborît în rîndul celorlalte animale; aşadar, ţinem la noi mai mult decît. la Făptuitorul nostru.

Trebuie- însă înjosită aeeasiă neghioabă trufie şi spulberate cu îndrăzneală temeiurile schilave pe care se sprijină aceste greşite păreri. Atîta vreme cît omul va crede că are vreo putere de la el. niciodată nu va cunOaştc ceea ce doreşte stăpînul său; va face totdeauna, cum se spune, din oul său găină: trebuie să arătăm cum este. Să vedem vreo însemnată pildă de pe urma filozofici sale: Posidoniu1*', .filozoful, lovit ele o boală aut de dureroasă că ajunsese a-şi frânge miinile şi a scrîşni din dinţi, spunea că face în ciuda durerii, strigînci: „Oricît te-ai strădui tot n-am să spun că tu eşti răul". El e supus aceloraşi pătimiri ca şi sluga mea, se trudeşte numai să-şi ţină cei puţin limba pe legea tagmei sale. (e) Rp succumberc non oportebat verbis gloriantem

Arcosilau186 era bolnav de podagră; Carneade^7. venind să-l vadă, plecă foarte necăjit, dar acesta îl chemă înapoi şi-i arătă picioarele şi pieptul, spunînd: „nimic nu a ajuns de acolo aici". Aceasta cu mai multă dreptate, căci simţea răul şi voia să scape de el, iar ele acest rău, totuşi inima lui nu

era zdruncinată şi abătută. Celălalt mă tem că făcea pe grozavul. Iar Dionisie din Heracleea'^8, lovit de o puternică aprindere a ochilor, fuse nevoit să se lepede de aceste apucături stoice.
(a) Dar şi dacă ştiinţa ar avea ca urmare cele ce spun ei, să frîngă şi să aline asprimea durerilor şi amarul necazurilor oare ne pândesc, ce face ea mai mult decît poate face curat şi cu folos neştiinţa, fără nici un ajutor? Pyrrhon189, filozoful, fiind pe mare în plata unei mari furtuni, nu avea cum ajuta pe cei ce erau în jurul lui, decît arătîndu-le străşnicia şi liniştea unui purcel care se afla şi privea furtuna fără tulburare şi fără spaimă. La capătul poveţelor filozofiei ajunge să ni se dea pilda unui atlet şi a unui catîrgki, care de obicei în faţa morţii, durerii şi a altor întîmplări dovedesc mai puţină teamă şi mai multă străşnicie decît ajutorul pe care ni-l dă nouă ştiinţa, dacă nu sîntem născuţi şi pregătiţi din fire. De ce suferă un copil să i se taie şi să i se înţepe trupul fraged cu mai mare uşurinţă, dacă n-ar fi din pricina neştiinţei? Dar un cal? Ci ţi nu sîntem bolnavi numai din puterea închipuirii? Adesea vedem că unii îşi lasă sînge, iau curăţe-nie, se lecuiesc ca să-şi tămăduiască boli aflate numai în mintea lor. Cînd adevăratele dureri ne lipsesc, ştiinţa ni le împrumută pe ale ei: anume faţă şi anume înfăţişare vestesc umflătură cu troahnă; în cutare anotimp cald sîntem ameninţaţi de fierbinţeli, anume tăieturi în palmă a semnului vieţii vrea să zică o mare şi apropiată boală. Pînă la urmă, toate astfel grăindu-ne, însăşi sănătatea se sleieşte. Atîta zburdălnicie şi vlagă tinerească nu pot încăpea într-un om; trebuie să-i luăm sînge, de teamă să nu i se întoarcă împotrivă. Asemănaţi viaţa unui om supus atîtor închipuiri cu viaţa unui plugar, care se lasă dus din îndemn firesc, privind lucrurile numai după mersul zilei în care trăieşte, fără cunoştinţă şi chibzuială, şi care nu are durere decît atunci cînd se întîmplă să o aibă; celălalt adesea are piatră la cuget înainte să o aibă la rărunchi, ca şi cînd omului nu-i este destulă vreme să sufere cînd va fi să fie; o apucă înainte cu închipuirea şi preîntîm- pină răul.

Ceea ce spun despre cele doftoriceşti poate sluji drept pildă pentru întreaga ştiinţă. De aici vine vechea părere a filozofiei, care aşează binele cel mai presus în cunoştinţa slăbiciunii judecăţii noastre. Neştiinţa mea tot atît mă ajută să fiu vrednic a spera cît să mă îngrijorez, ne- putînd măsura altcum sănătatea decît cu a celorlalţi şi faţă de împrejurările care mi se arată cu acest prilej şi aiurea. Caut să mă opresc la pilda care-mi poate fi mai de folos. Primesc sănătatea cu braţele deschise, în voie, întreagă şi din plin, şi cu atît mai mult îmi place să mă buc.ur de ea, cu cît acum îmi este mai puţin obişnuită şi arară; ferească^mă sfîntul să-i tulbur seninul şi dulceaţa cu necazul unui nou şi strimtorit fel de trai. Dobitoacele ne arată îndeajuns cum frămîntarea minţii noastre ne poartă spre boalăIMn.
(c) Ceea ce ni se spune despre oamenii din Brazilia, că nu mureau decit de bătrîneţe, ei o pun pe seama seninului şi liniştei văzduhurilor de aoolo, eu cred mai degrabă că este datorită liniştei şi semnului sufletului lor, uşurat de orice patimă a gîndului şi orice stăruinţă neplăcută şi aprigă, ca oameni ce-şi petreceau viaţa într-o minunată neprihănire şi neştiinţă, fără scrieri, fără legi, fără rege şi fără vreo religie.
(a) Şi de unde vine, ce se vede din experienţă, ea în isprăvile dragostei, cei cu mintea mărginită şi mai greoaie sînt mai zdraveni şi adesea iubirea unui catirgiu mai bine este primită decît cea a unui om ales, dacă nu că frămîn- tarea sufletească tulbură puterea lui trupească, o frînge şi tulbură, o osteneşte?
Tot atît frînge şi răvăşeşte de obicei pe sine însuşi. Ce o sminteşte, ce o poate mai adesea arunca în patimi, dacă nu agerimea, ascuţimea, isteţimea şi pînă la urmă însăşi a sa tărie? (b) Din ce se alcătuieşte cea mai pătrunzătoare nebunie, dacă nu din cea mai pătrunzătoare înţe-lepciune? După cum se nasc mari prietenii din mari d-uşmănii, din vînjoase sănătăţi boli nimicitoare, tot astfel ^in frămintările cele vii şi neaşteptate ale sufletului nostru se ivesc cele mai frumoase porniri cît şi cele mai destrăbălate: nu-i nevoie decît de o mică învîrtitură pentru a da dintr-una

într-alta. (a) Din faptele oamenilor smintiţi lămurit se vede cum se îmbină nebunia şi cele mai straşnice isprăvi ale sufletului. Cine nu ştie cît de nebănuit se alătură nebunia celor mai înălţate avîntări ale unui suflet neatirnat şi faptelor unei virtuţi mai presus de tot şi ne-asemuite? Platon spune că sufletele care se împătimesc pot mai bine fi îndrumate şi desăvîrşite: sînt însă şi cele mai înaplecate spre nebunie. Cugete fără număr se nimicesc numai clin puterea şi agerimea lor. Cit de sărit apucal-a să fie din zbuciumul şi însufleţirea sa poetul cel mai iscusit, dibaci şi dedat acelei poezii antice* şi rurale cum altul nu avut-a Italia ele mult? Oare nu datorit este agerimii. ucigătoare a minţii lui? Acelei lumini care l-a orbit9 A celei ascuţite şi încordate pătrunderi a minţii sale care l-a scos din minţi? A celei iscoditoare* şi trudite călări a ştiinţelor care l-a minat ia îndobitocire? Cea arară în- vrednicirc a prinsorilor sufletului care l-a dus a nu mai avea nici o prinsoare, nici suflet? Mai mult ciudă mi-a fost dec-it milă să-l văd la Ferrara1''1 in acel hal de plîns, trăind dincolo de viaţă, fără să ştie de el. nici de făuririle lui, care au fost ciale la lumină sub ochii săi, în neştirea lui. neindreptale şi nedesăvîrşite.
Vreţi un om sănătos, într-o stare* zdravănă, rîncluiiă şi întemeiată? Invaluiţi-l de întuneric, irîndăvie şi îngră- şare. (c) Trebuie să ne prostim, ea să ne cuminţim şi să ne orbim, ca să ne călăuzim.
(a) Si dacă mi se spune că putinţa să ai gustul re- e. nepăsător faţă de dureri şi necazuri, aduce cu sine neajunsul de a fi mai puţin iuţit şi dornic a ne bucura de bunuri şi plăceri, este adevărat, dar netrebnicia stării noastre face că nu avem atît de dorit, pe cît avem de ferit şi culmea desfătării nu ne frămîntă cît cea mai uşoară durere. (c) Segniu.s- homines bona quam mala senliunt'" (a) Nu simţim sănătatea clin plin, pe cît simţim cea mai neînsemnată boală,
purigit
In cule vix sumjna violatum plagula corpus.
Quanclo vaiere nihil quemquam movel. Hoc juvat
unum,

Quod me non torquet latus aut pes: caetera quis-
quam
Vix queat aut sanum sese, aut sentirc valenlcm'
Buna noastră stare nu este decît lipsa stării rolo. Iaiă de ce tagmele filozofiei care au pus mai mare preţ pe desfătare* o dau pe scama nepăsării. A nu simţi răul este cel mai mare bine pe care omul il poate spera, (c) cum spunea Ennius: Nimium boni est, qui nihil est mali194
(a) C'ăci însăşi cea zgîndărire şi stîrnire, întâlnite in melc plăceri, parcă ne poartă dincolo de curata sănătate tihnă, acea zorită desfătare, zbuciumată, aprinsă şi aprigă în sine nu are in vedere decît potolirea şi adăstarea. iJofîa care ne răpeşte in legătură ,cu femeile nu caută decît O alunge aleanul pricinuit de arzătoare® dorinţă şi înfierare, nu cere decît să se îmblînzească şi să st- lase în ndihnă şi „sfîrşirea acelei vilvătăi. Tot astfel, cu toate cele.
Spun aşadar, dacă neimpătimirefa face să nu suferim, ca ne duce către o stare foarte fericită care este pe potriva făpturii noastre.
ţe) Totuşi, nu trebuie să ne-o închipuim atît de cct- !:iiiă, ca să lipsească cu totul de gust. Crantor1"5 avea mu'.tă dreptate cînd era împotriva neîmpătimirii lui Epiciir dară ne stăpâneşte atât de aclînc, pînă a înăbuşi însăşi ivirea durerilor şi mersul lor. „Nu laud acea încremenire1911, care- p,u e cu putinţă şi nici de dorit; sînt mulţumit să nu fiu bolnav, dar clacă sînt vreau să ştiu că sînt şi, dacă mă ard sau mă împung, vreau să o simt''. în adevăr, cine ar scoate răul din rădăcină ar smulge şi simţămîntul desfătării şi p":nă la urmă ar nimici însuşi omul: Istud nih.il dolore, nor, sine magna mercede contingit immanitatis iu animo, sîuporis in corporel97.
Răul este la rândul său un bine pentru om. Nici de dui\ re nu trebuie totdeauna fugit, nici desfătarea mereu urmărită.
(a) Neştiinţa capătă cinste cu prisosinţă cînd însăşi ştiinţa nc- aruncă înapoi in braţele ei, cînd ea se vede neputincioasă a ne întări împotriva potopului suferinţelor: este nevoită să cadă la o înţelegere, să dea drumul frîului ca să ne lase scăpare la sinul ei şi să ne puie sub ocrotirea ei, pentru .a fi la adăpost de loviturile şi ştirbirile .soar- lei.

C'ăci, ce alt — spune ea — cînd povăţuieşte (c) să ne depărtăm gindul de suferinţele care ne încing, şi să-l îndreptăm către desfătările avute şi să (a) ne slujim pentru alinarea relelor de faţă de amintirea vremurilor tre-cute- şi să chemăm în ajutorul nostru o mulţumire dusă, ca să stea împotriva celor care ne apasă: (c) levationes aegri- tudinum in avocatione a cogitanda molestia et revoca- lione aă contemplandas voluptates ponit?l9e, (a) dacă nu înseamnă că unde tăria lipseşte, ea vrea să folosească iscusinţa şi să facă o iscusită învîrtire cu ajutorul picioarelor, cînd vînjoşia trupului şi a braţelor dă greş? Căci nu numai un filozof, dar şi un om de rînd ce cîştig are să-şi amintească de dulceaţa vinului grecesc, dacă-l perpeleşte arşiţa unei fierbinţeli? (b) Ar fi mai curînd să-ţi înrăiesti necazul.
Che ricordarsi il ben doppia la noiano.
(a) Asemănător mai este şi alt sfat, pe care îl dă filozofia: nu numai a păstra amintirea fericirii, trebuie să şi smulgem pe cea a necazurilor pătimite ca şi cînd am avea în puterea noastră ştiinţa uitării.
(c) Iară un sfat după care scade mai mult preţuirea noastră.
Suavis est laborum praeteritorum memoria200.
(a) Oare cum? Filozofia, care trebuie să-mi puie armele in mînă cu oare să întîmpin soarta, care trebuie să-mi întărească inima ca să calc în picioare necazurile omului, ajunge la această slăbiciune să mă sfătuiască a ocoli rolele cu neghioabe şi deşarte momeli? Căci amintirea nu ne înfăţişează ce alegem noi, ci ce vrea ea. Nimic mai vârtos nu se întipăreşte, nimic mai viu, ci tocmai acea amintire* ce am vrut noi să uităm; bun fel de a da în grijă şi de a împlînta în sufletul nostru un lucru, a cere să-l nimicim, (c) Greşit este şi aceasta: Est situm in nobis, ut et adversa quasi perpetua oblivione obruamus, et secunda jucunde et suaviter meminerimus201; iar adevărat este aceasta: Memini etiam quae nolo, oblivisci non possum quae volo202.
Şi al cui203 este acest sfat? Al celui (c) qui se unus sapientem profiteri sit ausus204.
(a) Qui genus humanum ingenio superavit, et omnes Praestrinxit stellas, exortus uti aetherius sol20:>.

A slei şi sărăci amintirea nu-i oare adevărata calc a neştiinţei?
(c) Iners malorum remedium ignorantia est206.
(a) Vedem mai multe asemenea poveţe care ne încuviinţează să împrumutăm felul de a fi lăsător al prostimii, acolo unde mintea pătrunzătoare şi puternică nu izbuteşte

Bordeaux în 1563

vestigiu a: Co'egialu-' din Guiena
f\>n~ ' •f'-t.TOS 6».»V'iWV.« AV»<>NtOil
/
ujOLL
./,. < J/. -

să no slujească drept mingîicre şi alinare. Unde ei nu pot tămădui rana se mulţumesc s-o amorţească şi s-o oblojească. Eu cred că nici nu s-ar da în lături, dacă le-ar fi cu putinţă, să îmbrăţişeze un fel de trai care să-i ţie eu bine şi în tihnă, in schimbul unei scăderi şi slăbiri a judecaţii: potare et spargere flores Incipiam, patiărque vel inconsultus haberi201.
S-ar afla mai mulţi filozofi do părerea lui Lycas20*: at-i'-la. avînd moravuri bine rînduite, trăind agale şi paşnic intre ai săi, nelipsind do la nici o îndatorire faţă de ei şi de străini, păzindu-se foarte bine de rele, dintr-o răvăşire a simţului, îi năzări o nălucă: îşi închipuia că se afiă toată vremea la teatru şi că vede petreceri, arătări şi ceic mai frumoase comedii de pe lume. Cînd l-au tămăduit doftorii de sminteală, mai că i-a dat în judecată, ea sa fie întors la plăcerea acelor deşarte închipuiri,
pol! me oceidistis, amici, \'on servastis, ait, cui sic extorta voluptas, Kt demptus per vim meniis gratissimus error200;
asemănătoare nălucire a lui Thrasilaus210, fiul lui Pytho-
'!»;•>;s. căruia i se făcea a crede că toate corăbiile care intrau şi ieşeau din portul Pireu erau în slujba sa: el se veselea de noroacele călătoriei lor, le primea cu bucurie.

Adus jn fi1(- tjjn grija fratelui său Crito, el se tînguia după starea dinainte în care trăise din plin mulţumit şi scutit (îe tot necazul. Ceea ce îşi spune următorul stih grecesc, eă „mult prieşte să nu fi prea iscusit",
Ev TO tppovetv yâ? ur,Sâv fjSiaxoţ [îioc211
şi hflcziastvl: „In multă înţelepciune multă amărăciune meape şi cine multă ştiinţă agoniseşte, trudă şi frămîn- tare agoniseşte".
Cu ceea la ce se în voieşte întreaga filozofie şi este cea mai de pe urmă povaţă pe care ne-o înseamnă la orice nevoie, să punem capăt vieţii cînd n-o mai putem răbda: (e) Placet? pare. Non placet? quaqunque vis, exi212.
Pungit dolor? Vel fodiat sane. Si nudus es, da jugulum; tectus armis Vulcaniis, id est jortitudinp. resiste213-, şi acel cuvin! cîo ia ospeţ'io grecilor pe care şi-l însuşesc: Aut bilmt, aut abcaf21' (mai nimerit sună în limba gas- conă, care bucuros schimbă pe B în V decît în limba lui Cicro);
(a) Vivere si recte nescis, clecede peritis; Lusisti satis, edisti satis atque bibisti; Tempus abire tibi est, ne potum largius aequo Rideat et pulset lasciva decenti.us aetas;21"' ce alt decît o mărturisire a neputinţei sale şi ea să fim puşi la adăpost, o întoarcere nu numai la neştiinţă, dar mai încă la prostie, în nesimţ şi în nefiinţă?
Democritum postquam matura vetustas Admonuit memorem motus languescere mentis, Sponte sua leto caput obvius obtulit ipsc™.
Este ec spune Antistene că trebuie să ai în păstrare* fie simţ ca să pricepi, fie ştreang ca să te spînzuri; şi ceea ce arată Crisip, din spusele poetului Tyrtacus,
De virtute sau de moarte să te alături217.
(e) Şî (Vatos218 zicea că amorul se tămăduieşte cu foamea, dacă nu cu vremea, iar cui aceste două mijloace n-ar fi pe plac — cu ştreangul.
(b) Sextius21", de care Sencca şi Plutarh vorbesc cu atîta laudă, după ce s-a lăsat de toate pentru a se cufunda în învăţătura filozofiei, se gîncli să se azvîrle în mare de amar, văzînd ajunsul învăţăturii lui prea îndepărtat şi îndelung. Lipsindu-i ştiinţa, fugea la moarte. Iată cuvîn- tul .legii in privinţa aceasta: „Dacă din intîmplare se iscă

un mare necaz care să nu se poată birui, limanul este aproape şi ie poţi scăpa înot, ieşind din trup ea dintr-o luntre care ia apă; căci frica de a muri, nu dorinţa de a trăi, leagă pe nebun de trup".
(a) Mai plăcută se arată viaţa celui sărac cu duhul, se petrece mai cu nevinovăţie şi bunătate*, după cum apucasem a spune. Săracilor cu duhul — zice Sf. Paul — şi neştiutorilor le este clat a se înălţa la împărăţia cerurilor, iar noi cu toată ştiinţa noastră ne cufundăm în prăpăstiile iadului. Nu mă opresc nici la Vălenii an22", duşman fatiş al scrierilor şi al ştiinţelor, nici la Licinius221, aminti.,,: împăraţi romani, care socoteau că ele sînt veninul şi molima oricărei aşezări politice, nici la Mahomed222, (c) pr, ; um auzit-am, (a) care nu a îngăduit învăţătură pontului său; dar pilda acelui mare Licurg223 şi puternicia părerilor sale, fără îndoială, trebuie să aibă mare greutate: si măreţia acidei dumnezeieşti orînduiri lacedemoniene, sie minunată şi îndelung înfloritoare ca virtute şi ferice. linsită de vreun aşezământ şi de vreo îndeletnicire -ărrarărească. Cei care se întorc din lumea cea nouă224, descoperită de spanioli pe vremea părinţilor noştri, pot aduce mărturie că naţiile acelea, fără juzi şi fără pravile, ; i ăicse în bună înţelegere şi cu mai multă chibzuială, decît ale noastre, unde aflăm mai multe căpetenii şi legi riciit oameni şi fapte,
Di cittatorie piene e di libclli, Dx'samine e di carte, di procure, Hanno le mani e ii seno, e gran fastelli Di chiose, di consigli e di letture: Per cui le faculta de poverelli iVon sono mai ne le citta sicure: Hanno dielro e dinanzi, e d'ambi i lati, Notai, procuratori e advocaţi227'.
Ceea ce spune un senator roman226 din veacurile din <rmă, că înaintaşii lor aveau suflarea duhnind a usturoi * inima miresmată de cuget curat; iar întors, cei de pe vremea lui, miresmaţi sînt numai pe dinafară, iar pe dinăuntru put a tot felul de păcate; şi care, cum gîndosc eu, multă ştiinţă şi pricepere aveau şi mare lipsă de ome-nie. Neiscusinţa, neştiinţa, duhul sărac, aspreala, adesea oucuro-s se alătură nevinovăţiei; duhul iscoditor, isteţi-mea. ştiinţa tîrăsc răutatea în pulpana lor; smerenia, tea-

^la. ascultarea, blîndeţea, care sînt părţi de căpetenie pentru păstrarea aşezărilor omeneşti, cer suflet curat, su-Pus şi neincrezut. îndeosebi creştinii au înţeles ce rău însemnat şi din fire este iscodirea. Grija să mărească agonisirea ştiinţei şi înţelepciunii a fost cel dintîi păcat al neamului omenesc, a fost calea pe care s-a aruncat în blestemul cel veşnic. Trufia este nimicirea şi stricăciunea sa; trufia scoate pe om de pe căile îndeobşte şi-l face să îmbrăţişeze noutăţile şi să iubească mai mult a fi cap: unei cete rătăcitoare şi ieşite pe poteca pieirii, mai mu a fi dascălul greşelii şi al minciunii decît ucenicul adev, rului, lăsindu-se purtat de mîna altuia pe calea cea bătu şi dreaptă. In legătură cu aceasta stă următoarea veci zicătoare a grecilor, că „eresul păşeşte pe urmele trufi şi i se supune ca unui părinte":
yj Se'.GtSaifxovia xxrdnep izarpl -rtp Tuepcp Tcsi-rs-rai227.
(c) Vai gindirc! Cit ne stai în cale! Cinci Socrate a fo înştiinţai că zeul înţelepciunii i-a dăruit numele de înţ !epf, ei s-a mirat; şi, căutînd in sine, scotocind totul, r găsi îndreptăţire, nici femei acestei dumnezeieşti hotărî: El ştia mai drepţi, mai cumpătaţi, mai vrednici decît < mai înzestraţi cu darul vorbirii, mai frumoşi, mai folo? tori ţării. La urmă, s-a dumirit că nu a fost ales densei de ceilalţi şi nu era înţelept decît fiindcă nu se încred' că ar fi; şi zeul său socotea că este nespusă prostie pe iru un om părerea ştiinţei şi a înţelepciunii şi că doctrii cea mai bună era doctrina neştiinţei şi cea mai bună înţ lepciune, neiscusinţa.
(a) Cuvîntul sfînt drept păcătoşi dovedeşte pe cei d noi care.: preamăresc: „Mocirlă şi cenuşă - - spune el ce ai să-ţi aduc laudă?", iar mai departe: „Dumnezeu f cu t-a pe om asemenea umbrei care se împrăştie la lumin cine s-o poată lua în •cătare?"22*. Nimic nu-i ele noi. C mai trebuie puterilor noastre ca să priceapă înălţarea dur nezciască, deoarecc acele făuriri ale făptuitorului nost pe care mai puţin le înţelegem poartă mai mult pecet sa şi sînt mai ale sale. Pentru creştini prilej a crede es să intilnească lucru de necrezut. Este cu atît mai mult seama dreptei judecăţi,

eu cît stă împotriva judecăţii om neşti. Dacă ar fi după judecata noastră, nu ar mai fi n nune; şi dacă s-ar nimeri cu vreo pildă, nu ar mai fi !uc neasemuit, (c) Melius scitur Deus rtesciendo22!), spune l Augustin; şi Tacitus: Sanetius est ac reverentius de ac deorum credere quam scire2M. Şi Platon gîndeşte a fi un soi de viţiu pîngăritor a ce cela prea iscoditor ale lui Dumnezeu şi ale lumii cau dintru început. Atque illum quidem parentem hujus ui versitatis invenire difficile; et, quum jam invene.ris, im rare in vulgus, nejasi:)l, spune Cicero, (a) Noi zicem putere, adevăr, dreptate: .sînt cuvinte care înseamnă lucruri mari, iar acest lucru niciodată nu-l vedem, nici nu-l încape mintea noastră, (b) Spunem că Dumnezeu Se teme, că Dumnezeu Se mînie şi că Dumnezeu iubeşte.
Immortalia mortali sermone notantes;232
oaie sînt frămîntări şi zbuciumări care nu pot fi întru Domnul, ci pe asemănarea noastră; nici noi să ni-L în-chipuim pe Bl asemenea nouă233, (a) Domnului singur îi . „•«.ie a Se cunoaşte şi a tălmăci făuririle Sale. (c) Şi o face pe graiul nostru, nedesluşit, pentru a Se coborî şi pleca pînă la noi, care sîntem aşternuţi pe pămînt. Cum s-ar potrivi Lui a noastră priveghere, care este alesul între bine •d rău, deoarece nici un rău nu-L atinge? Iar înţelegerea şi < uminţenia pe care le folosim în ajutorul nostru, ca prin lucrurile nelămurite să ajungem la cele lămurite, cum vă se potrivească Lui cînd nu este nelămurit nimic în Dumnezeu? Dreptatea care împarte fiecăruia ce i se cuvine, chibzuită pentru însoţirea şi aşezarea omenească, cum -o poate afla în Dumnezeu? Cumpătarea, care stăvileşte desfătările trupeşti, nu ar avea nici un rost în dumnezeire; tăria la întâmpinarea durerilor, caznelor, primejdiilor Ii e-ste tot atît de străină. Aceste lucruri nu pot ajunge Ia El. De aceea Aristotel îl crede tot atît. mîn- !uit de virtute, cit şi de păoat. Neque gratia neque ira linieri potest, quod quae talia essent, imbecilla essent omnia2™.
(a) Partea adusă de noi în cunoaşterea Adevărului, orie are ar fi. nu am dobindit-o prin înseşi puterile noastre. Dumnezeu ne-a arătat îndeajuns aceasta, cu martorii235 de K1 aleşi, între cei de rînd. neştiutori şi săraci cu duhul.

ca să ne înveţe minunatele sale taine; credinţa noastră nu-i de noi căpătată, este un dar curat al mărinimiei altuia. Nu pe calea cugetării şi a pătrunderii noastre primit-am noi religia noastră, ci din împuternicire şi din poruncă străină. Slăbiciunea judecăţii noastre ne ajută mai mult decît tăria şi orbirea noastră, mai mult decît luminarea noastră. Prin mijlocirea neştiinţei noastre, mai mult decît a ştiinţei, sîntem noi ştiutori ai acestei dumnezeieşti învăţături. Şi nu-i minune dacă putinţele noastre fireşti şi pămiatesti au pot îmbrăţişa cea cunoştinţă mai presus do fire şi cerească; să-I dăruim din al nostru numai supunere şi ascultare; căci, după cum stă scris: „Voi nimici înţelepciunea înţelepţilor şi voi nărui chibzuiala chibzuiţilor"2-'*0. Unde este înţeleptul, unde este cărturarul, unde este propovăduitorul acestui veac?" Oare Dumnezeu nu a prostit înţelepciunea lumii acesteia? Deoarece lumeia nu prin înţelepciune pe Dumnezeu L-a cunoscut, voia Lui fost-a să mîntuie pe credincioşi cu săraca predică.

La urma urmei trebuie să văd dacă stă în puterea omului să afle ceea ce caută şi dacă această căutare, in care a stăruit atâtea veacuri ;l-a înzestrat cu vreo nouă tărie şi vreun adevăr nezdruncinat. Eu cred c:ă are să-mi mărturisească, dacă vorbeşte din cuget curat, că tot ce a căpătat după o îndelungată urmărire este să fi învăţat, a cunoaşte slăbiciunea sa. Neştiinţa care fusese firească în noi am întărit-o şi adeverit-o după o lungă învăţătură. S-a întîmplat oamenilor cu adevărat învăţaţi ceea ce se intimplă spicelor de grîu: ele cresc, îndreptîndu-se şi înăl- ţîndu-se cu capul sus şi mîndru, cit sînt goale, dar cînd sînt pline şi îngreuiate cu grăunţe în coptul lor încep să se încovoaie şi să-şi plece coarnele. Aidoma cu oamenii: după ce au cercetat şi au pătruns totul, negăsind în această grămadă de ştiinţă şi agonisire a atîtor felurite lucruri nimic temeinic şi tare, ci numai zădărnicie, ei au lăsat de o parte îngîmfarea lor şi au mărturisit starea lor din fire. (e) Este mustrarea făcută de Velleius237 lui Cotta238 şi Cicero, că „ei au învăţat de la Philo239 că nu au învăţat nimic". Ferekyde, unul din cei şapte înţelepţi, înainte de a-şi da duhul, scriind lui Tales, spunea: „Am poruncit alor mei,

după ce mă vor înmormînta, să-ţi aducă scrierile mele: dacă te mulţumesc pe tine şi pe ceilalţi înţelepţi, dă-le la iveală; dacă nu, nimiceşte-le. Nu cuprind nici o încredinţare care să mă mulţumească; nici nu aş spune că ştiu adevărul, nici c-am ajuns pînă la el. Mai mult trec peste lucruri, decit le descopăr". (Cel mai înţelept om2'10 care vreodată fost-a, cînd fu întrebat ce ştie răspunse că atîta ştie, că nu ştie nimic. El adeverea ce se spune că partea cea mai mare din ce ştim este cea mai mică din coca ce nu şlim. adică însăşi acest puţin pe care ,(;i gîndim a-l şti nu este decît o frîntură şi încă foarte mică din neştiinţa noastră, (c) Noi cunoaştem lucrurile din visare, spune Platon, aevea nu le cunoaştem. Omnes pene .•trres nihil cognosci, nihil percipi, nihil sciri posse dixe- >inf; angustos sensus, imbecillos animos, brevia curricula Har241.
(a) însuşi Cicero, care datora ştiinţei întreaga lui învred- ii, sre, spre bătrâneţe, spune Valerms242, începuse a ne- •of.--ti cele cărturăreşti, (c) Iar oînd le cerceta nu se ţinea ie vreo tagmă, urmărea cînd o şcoală, cînd alta, rămî- ,;in.d totdeauna la umbra îndoielii Academiei.
Dicendum est, sed ita ut nihil ajjirmem, quaeram om- iia. dubitans plerumque et mihi diffidens243.
(a) Mi-ar fi prea la îndemână dacă aş privi omul în ii'ii.l său obişnuit şi cu grămada, şi aş putea-o face luîn- iu-mă după însăşi rinduiala lui, care judecă adevărul, nu ;)'• greutatea celor ce aleg, ci după mulţimea lor. Dar să :ăsăm mulţimea unde zace,
Qui vigilans stertit,
Mortua cui vita est prope jam vivo atque vi-
denti244,
•aiv nu se judecă, care nu se are în simţire, care lasă cea nuii mare parte din însuşirile sale fireşti în paragină.
VIVKII să iau omul în starea lui cea mai înălţată. Să-l cer- vi ăm privind pe acei puţini oameni desăvîrşiţi şi aleşi are, fiind înzestraţi cu o frumoasă şi deosebită putere din fire, au mai şi întărit-o şi ascuţit-o cu îngrijire, cu stăruinţă şi meşteşug şi au ridicat-o pînă la cea mai presus culme a Înţelepciunii la care se poate ajunge. Ei au dedai sufletul lor după toate înţelesurile şi toate întorsăturile, l-au

sprijinit şi oţelit cu tot ajutorul străin care ie- a stat la îndemână, l-au îmbogăţit şi împodobit cu tot ce şi-au putut însuşi pentru înlesnirea lui în afară şi în iaunlrul lumii acesteia: în ei aflăm cea mai presus înălţare- a fiinţei omeneşti, oi au orînduit lumea cu aşezări şi Pravile, au înzestrat-o cu meşteşuguri şi ştiinţe, au mai îndrumat-o cu pilda purtării lor minunate. Nu voi lua în seamă decît pe acei oameni, mărturia şi învăţătura de la ei căpătată. Să vedem pînă unde au ajuns şi pe ce femei.

Bolile şi cusururile ce vom afla intr-o asemenea însoţire, cu îndrăzneală lumea va putea mărturisi că sînt şi ale ei.

Oricine caută215 un lucru ajunge într-atîta: ori spune că a găsit, ori că nu a putut găsi, ori că mai este în cău-tare. întreaga filozofie este împărţită în aceste trei feluri. Ţelul, ei este să caute adevărul, ştiinţa şi întemeierea. Peripateticienii2'1^ epicureicii, stoicii şi alţii au gîndit că au ajuns la el. Aceştia au întocmit ştiinţele cîte le avem, socotindu-le ca învăţături de netăgăduit. Clitomah, Carneade şi acadcmicii au pierdut speranţa căutînd şi au socotit că adevărul nu poate fi cuprins cu ale noastre mijloace. încheierea acestora este: slăbiciunea şi neştiinţa omului; această tabără avu cea mai mare trecere şi părtaşii cei mai de seamă.

Pyrrhon şi alţi sceptici sau epeehişti (c) ale căror dogme mai mulţi arătat-au să fi fost scoase din Homer, de 1a. cei şapte înţelepţi, de la Archilocus247 şi Euripide, alătu-rîn.du-le încă pe Zenon248, Democrit şi Xenofan249, (a) spun că sînt încă în căutarea adevărului. Aceştia socot că acei care gîndesc să-l fi găsit se înşeală nespus de mult; iar în cel de-al doilea fel se află o prea îndrăzneaţă îingîmfare a spune că puterile omeneşti nu sînt in stare să-l ajungă. Căci a hotărî măsura puterii noastre în cunoaşterea şi judecarea greutăţii lucrurilor este o mare şi nemărginită ştiinţă, de care ei se îndoiesc că poate omul fi vrednic. Nil sciri quisquis putat, id quoque nescit An sciri possit quo se nil scire faletur2'"".

Neştiinţa care se cunoaşte, caro se judecă şi se o.sîn- deşte nu e pe de-a-ntregul neştiinţă: pentru a fi astfel trebuie să nu aibă ştire de ea însăşi. Aşa încît învăţătura pironirilor

este să clatine, să pună la îndoială, să caute, să nu se încreadă în nimic, să nu răspundă de nimic. Din cele trei fapte ale sufletului: col al închipuirii, cel al dorinţei şi cel al învoirii, ei primesc pe cele două dintîi, pe cel din urmă îl dovedesc a fi şovăitor, fără îndreptare, nici încu-viinţare cit de slabă, fie de o parte, fie de alta.
(c) Zenon251 înfăţişa prin semne închipuirea lui despre împărţirea însuşirilor sufletului: mina întinsă şi deschisă înseamnă că este de văzut; mâna pe jumătate strînsă şi degetele puţin încîrligate, că este învoire; pumnul închis HSCURI, n. xn
•înţelegere: cînd închidea mai strîns acel pumn cu mîna sungă însemna ştiinţă.
(a) Iară acea stare a judecăţii ilor, dreaptă şi neînduplecată, primind lucrurile fără supunere şi învoire, îi duce iu zisa lor ataraxie2"'2, care este un fel de trai molcom, aşezat, scutit de frămîntările pricinute de întipărirea pă- rerii si a ştiinţei ce gîndim că putem avea despre lucruri. 'De la care se ivesc teama, zgîrcenia, poftele nemăsurate, ambiţia, trufia, eresul, îndrăgirea noutăţilor, răzvrătirea, neascultarea, încăpăţînarea şi cele mai multe din sufcrin- u>(• trupeşti. De aceea, ei ise lipsesc de stăruire în răspîn- iirea învăţăturii lor. Căci ei dezbat foarte îngăduitor. Nu se tem de intimpinare în certurile lor cu alţii şi ale altora cu ei. Cînd ei spun că greutatea trage înspre jos ar fi tare ••.•••eâjiţi să fie crezuţi şi caută să li se întoarcă vorba, pen- •r.i a stîrni îndoială şi depăşirea judecăţii, ceea ce este *iîîta lor. Ei aduc înfăţişările lor numai ea să zdruncine pe iele ce gîndesc că sînt împlîntate în credinţa noastră. Dară îmbrăţişaţi părerea lor, ei vor îmbrăţişa pe cea care eiă împotrivă tot atît de bucuros: totul, una este pentru j: ei nu au nimic de ales. Dacă statorniceşti că zăpada e neagră, ei arată, dimpotrivă, că este albă: dacă anume ;ucu cală hotărăşte că nu ştii nimic, ei ţin că ştii. Mai mult, dacă printr-o axiomă la care nu încape tăgadă, arăţi că te >d:>:rşti. ei vor porni să arate că nu te îndoieşti, iar de u acea culme a îndoielii care pe sine se clatină, ei se des-

part. şi se împart in mai multe păreri, din cele care au sprijinit în mai multe feluri îndoiala şi neştiinţa.
73

(b) De ce să nu le fi îngăduit, spun ei, după cum se utimplă şi la dogmatici, unul să spună una, altul alta, sar ior să se îndoiască? Oare este lucru scos la iveală, pentru a-l însuşi sau a-l înlătura, care să nu fie iertat a-l '^ăsj şj ţncioiclnic? Iar acolo urd° ei sînt aduşi de obiceiul locului sau creşterea părinţilor sau din împrejurări, ca şi '•înd ar fi fost aruncaţi de furtună fără chibzuială şi fără '.degere, de cele mai deseori înaintea vîrstei judecăţii, a se alătura de cutare sau de cutare părere, la tagma stoi- T-ilor sau epicureicilor, ele care se găsesc zălogiţi, supuşi Şi aninaţi ca de un laţ pe care nu-l poţi desface: — (c) ad 'luamcunque disciplinam vclut tempestate delati, ad eam '-onquam ad saxuni adhaerescunl2''3 — (b) de ce acestora să nu le fie de asemenea îngăduit a-şi păstra ncatîrnarea privitor la lucruri, fără îndatorire şi robire? (e) Hoc liberiores et solutiores quocl integra illis est judicandi potes-^as2^,,l. Nu este oare un cîştig să te găseşti desprins de la-ţurile cc-i strîng pe ceilalţi? (b) Nu este mai bine să te ţii pe cumpăna îndoielii decît să te alături atîtor rătăciri scornite de năzăririle omului? Şi să te alături de acele tabere răzvrătitoare şi gîlcevitoare? (c) Cc să mă apuc să aleg? Oricc-ţi va place, numai să alegi! Iată un soi de răspuns neghiob, la care parc totuşi că ajunge întregul cuvînt dogmaticesc, care nu îngăduie a nu cunoaşte ceea ce nu cunoaştem, (b) Căci du-tc de partea pe care o vei găsi mai grozavă, nu va fi niciodată atît de tare ca să nu se întîmple, pentru a o apăra, să trebuiască să loveşti şi să înfrunţi sute dc părţi potrivnice. Nu este mai bine să te ţii la o parte de această vălmăşeală? Iţi este oare îngăduit să te legi cu cinstea şi viaţa ta de credinţa lui Aristotel despre nemurirea sufletului, nesocotind şi tăgăduind cele spuse de Platon în această privinţă: şi lor să le fie oprit a sta la îndoială? (c) Dacă îi este încuviinţat lui Panai- tios2;,:' să-şi sprijine judecata pe auspicii, visuri, oracole, vrăciuiri, lucruri de care cei stoici nu se îndoiesc cîtuşi de puţin, de

ce n-ar îndrăzni un înţelept, în toate cîte sînt, ceea ce îndrăzneşte acesta din cele învăţate de dascălii săi şi statornicite de-a valma pe voia şcolii, unde le propovăduieşte şi ele care ţine? (b) Dacă judecă un copil, nu ştie ce inscamnă, iar cărturarul poate să fie cu gindul aiurea, în aşa fel şi-au păstrat o minunată întîietate în luptă, scă- pînd de grija de a se pune la adăpost şi de a se apăra. Lor nu le pasă să fie loviţi, de ajuns ea ei .să lovească şi trag totul pe spuza lor. Dacă ei înving, arătarea voastră e şubredă; dacă voi învingeţi, a lor. Dacă dau greş ei dovedesc neştiinţă; dacă voi daţi greş, voi o dovediţi. Dacă arată că nimic nu se ştie, e bine; dacă nu pot s-o arate, şi atunci e bine. (c) Ut. quum in eadem re paria contrariis in partibus momenta ini'cni.untur, jacilius ah utraque parle assertio sustineatur2:'r'.

Şi meşteşugul lor oslo să afle mai curînd de ce un lucru este neadevărat decît că-i adevărat; şi ceea ce nu este decît ceea te esie: şi ceea ce ei nu cred decil ceea ev ei cred. (a) Fedul cuvîntării lor este1: „Nu statornicesc nimic; nimic nu este într-un fel sau într-ailtul, sau nici una, nici alta: eu nu-l pricep. înfăţişările deopotrivă sînt în toate chipurile; legea de a vorbi şi pentru şi împotrivă este aceeaşi, (c) Nimic nu pare adevărat, care să nu poată părea neadevărat" (a) Cuvântul lor sacru este â^e^w care înseamnă ,,ou pun în vedere şi stau pe loc"257. Iată isonul lor şi altele în felul acesta. încheierea lor este o curată, desăvârşită şi întreagă depăşire a judecăţii. Se slujesc de mintea lor ca să cerceteze şi să zădărnicească, dar nu ca să statornicească şi să aleagă. Cine va închipui o ncînce- ată mărturisire de neştiinţă, o judecată fără înaplecare şi îndemn în orice împrejurare ar fi poate pricepe piro- :uc a învăţătură. Dau la iveală pe cît pot această nălucire, fiindcă mulţi o găsesc greu de arătat; şi înşişi cărturari o Înfăţişează cam nelămurit şi în multe feluri.

Cît despre faptele vieţii, ci trăiesc ca toată lumea, se împacă şi se învoiesc cu pornirile fireşti, după îndemnul şi nevoia patimilor, supuşi legii obiceiurilor, primind îndătinările meşteşugurilor, (c) Non enim nos Deus ista M ire, sed tanlummodo uti voluit258. (a) Ei se lasă minaţi in

acestea de faptele îndeobşte, fără nici o părere sau judecată. Ceea ce face că eu nu pot prea bine potrivi acestor vederi spusele lui Laertios259 despre viaţa lui Pyrrhon, după care pare că se iau Lucian, Aul-us Gellius260 şi alţii201, ară'tîndu-ni-l nătâng şi neînduplecat, apucând a trăi crunt şi neomenos, stând în faţa loviturii căruţelor, mergînd spre prăpăstii, neînvoindu-se legilor. Aceasta înseamnă a în-trece învăţătura lui. El nu a vrut să se facă piatră sau buturugă; a vrut să fie om viu, grăind şi judecând, bucuri ndu-so de toate plăcerile şi înlesnirile fireşti, trăind şi rolosindu-se de toate însuşirile lui trupeşti şi sufleteşti. El a lepădat şi a părăsit cu bună credinţă întîietăţile năzdrăvane pc care omul. fără dreptate, şi le-a însuşit: a judeca, a cunoaşte, a şti, a porunci, a statornici. (c) Nici nu este sectă care să nu fie nevoită a îngădui Înţeleptului său, dacă vrea să trăiască, să urmeze multe lucruri neînţelese, nelămurite, nepătrunse, nici eu care să se invciască. Cînd o porneşte pe marc îndeplineşte acea plănuire. fără să ştie daeă-i va folosi, şi sc lasă dus de gîndul că corabia este bună, cîrmaciul priceput, anotimpul potrivit, împrejurările cunoscute, după care se lasă purtat ele cele ce vede, dacă nu sc iveşte o izbitoare tăgăduire. Are un trup, un suflet, simţurile îl îndeamnă, cugetul îl frămîntă, în toate se crede stăpîn pe acel dar deosebit al judecăţii şi-şi dă seama că de se învoieşte cu o părere, ar putea fi greşită şi dacă lui îi pare adevărată. Nu încetează a duce viaţa din plin şi pe îndelete. Cîte meserii nu sînt care se iau mai mult după întimplare decît după ştiinţă, care nu aleg ce-i înşelător de ce-i aevea şi se iau numai după ce le parc? Ei spun că sc află şi ce-i aevea şi ce-i în-şelător; avem însă în noi cu ce să căutăm, dar nu cu ce să o statornicim. Sîntem cu mult mai câştigaţi să ne lăsăm mînaţi, fără a cerceta rostul lumesc. Un suflet la adăpost de judecata părtinitoare are o minunată cale spre linişte. Oameni care judecă .şi iau în cătare pe judecătorii lor nu sc supun vreodată de voie bună. Cu cît mai uşor, după le-gile religiei şi ale politicii se călăuzesc cugetele neştiutoare şi sărace decît duhurile care iau în priveghere şi dăscălire stările dumnezeieşti şi omeneşti!

(a) Din toată născocirea omului nu aflăm nimic care să se apropie mai mult de adevăr şi de ce este folositor. Aceasta arată pe om descoperit şi gol, cunoseînd slăbiciunea sa din fire, pregătit să primească de sus vreo tărie din străin, lepădat de omenească ştiinţă şi cu atît mai vrednic a primi învăţătura şi întemeierea dumnezeiască: nimi- cindu-şi judecata ca să lase loc mai marc credinţei; (c) nici necredincios, (a) nici statornicind vreo dogmatică împotriva orînduiclilor îndeobşte: smerit, ascultător, supus; duşman neîmpăcat al ereziei; scutindu-se in felul acesta de zadarnice păreri necredincioase puse înainte- de necurate tagme202, (b) Este cartc nescrisă, gata să primească din mîna lui Dumnezeu tipărirea ce-i va place să puie. Cu cît ne dăm pe noi deoparte şi lăsăm fiinţa noastră Domnului, cu atît mai mult preţ avem. (a) „Primeşte spune Ecleziastul — drept bune în felul şi după vrerea eu rarc-ţi sînt înfăţişate lucrurile zi de zi; celelalte sînt în afară de cunoaşterea ta"2,i3. (c.) Dominus novit cogita- tiories hominum, quoniam vanae sunt2114, (a} Iată cum din cele trei tagme filozofice, două de-a binelea mărturisesc neîneredinţare şi neştiinţă, iar cea de-a treia, a dogmaticilor, putem bine-lămuri, că cei mai mtdţi dintre ei arată o încredinţare numai ca să iasă cu faţa curată. Nu s-au ;:ndit atît să statornicească vreun temei neclintit, cit să de-a la iveală pînă unde au mers în această goană după adevăr: (c) quam docţi jingunt, magis quam nor unt2I".

Timeu26'1, avînd de arătat Iui Socrate ce ştie despre zei, :-me şi oameni, socoate a vorbi despre acestea c-a de Ia • •u la om; şi mulţumit este ca dovezile lui să se apropie de adevăr; cît şi dovezile unui altul, căci adevăratele* dovezi nu s.nt nici in -mî-na lui, nici in alia mină muritoare. Ceea i <• unul din tagma sa a înfăţişat cum urmează: Vt aotero, i'.rplicabo: nec tamen, ut Pylhius Apollo, certa ut sînt et }ixa, quae dixero; sed, ut homunculus, probabilia conjectura sequeus2''''7. Şi acestea în cugetarea despre dispreţul faţă de moarte, cugetare firească şi a poporului. Aiurea. ei2'^ a tălmăcit-o din înseşi spusele lui Platon: Si forte, de ileorum natura crtuque mwuli disserenles, minus id quod habenius animo consequimur, haud erit mirum.

Aequum est enim meminisse et me qui disseram, hominem esse. et vos qui judicetis; ut, si probabilia dicentur, nihil idtra requiratis2GU.
(a) Aristotel ne încarcă de obicei cu o sumă de alte păreri şi alte crezări, ca să le puie faţă în faţă cu crezarea lui şi să arate cît a mers el mai departe şi cu cît se apropie el mai mult de părerea adevărului; căci adevărul nu se judecă prin împuternicirea şi mărturia altuia, (c) Epicur, totuşi, se feri cu sfinţenie să le dea la iveală în scrierile sale. (a) Acesta este principele dogmaticilor şi c!e ia el îmăţăm că, a şti mult dă prilejul să te îndoieşti mai mult-'70. Ii vezi cum, cu bună ştire, se învăluie adesea de întuneric atît de voit şi nepătruns, încît r.u poţi alege nimic din părerea sa. Ajunge a ur.ma pe Pyrrhon într-un fiiip hotăritor.
(c) Auziţi întîmplarea lui Cicero care ne lâ)nu>'eşie născocirea altuia prin a sa: Qui rcquirunt quid de quaquc re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt quam neccsse est. ÎIaec in philosophia ratio contra omilia disserendi nullam-que rem aperle judicandi, profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade, usque ad nostram viget aetatem. Hi sumus qui omnibus i>eris falsa quaedam adjuncta esse dicamus, tanta similitudine ut in iis nulla insit certe judicandi et assentiendi nota211.
(b) Ue ce nu numai Aristotel, dar cea mai maro parte dintre filozofi arătat-au cu dinadinsul anevoinţă in spusa lor, dacă n-ar fi fost ca să înfăţişeze deşertăciunea pricinii şi să 'momească mintea noastră iscoditoare, dîndu-i drept hrană să roadă acest os gol şi fără carne? (o) Clitornah272 întăreşte că niciodată n-a putut şti de ce părere era Car-neacle în -scrierile lui. (b) De ce a pregetat Epicur isă dea un înţeles limpede şi Heraclit a fost poreclit cxoTev&ţ ? 273. Anevoinţă este ban invîrtit de învăţaţi, ca jucătorii de cinel-cinel, ca să nu se dea pe faţă zădarul meşteririi lor (c) cu care prostia omenească lesne se plăteşte:

Clarus, ob obscuram linguam, magis inter inanes,
Omnia enim stolidi magis admirantur amantque
Inversis quae sub verbis latitantia cernunt21*.

(c) Cicero mustra pe unul dintre prietenii săi eă are obiceiul să piardă mai multă vreme pentru astrologhie,

pentru cunoştinţa pravilelor, pentru dialectică şi geometrie dorit sînt vrednice acele îndeletniciri, depărtîndu-se cu aceste de alte îndatoriri ale vieţii mai folositoare şi mai cinstite. Filozofii rirenaici dispreţuiau fizica şi dialectica deopotrivă. Zenon, la începutul cărţilor Republicii sale, arată că toate învăţăturile liberale netrcbuincioase sînt. (a) Crisip275 spunea de Platon şi Aristotel că scriseseră despre logică în joacă şi despre îndemânare .şi nu putea crede că au vorbit cu temei de treabă atît de deşartă, (c) Plutarh o spune despre cele metafizice, (a) Epicur încă, de retorică, de geometrie, (c) de poezie, de matematici şi, în afară de fizică, de toate celelalte ştiinţe, (a) Iar Socrate, de (oate, în afară de cele care privesc datinile şi traiul, (c) Pentru orice lucru despre care era întrebat, aducea mai întîi pe cel ce întreba să aibă în vedere stările vieţii lui, cele dc faţă şi cele trecute, pe care le cerceta şi judeca, seoţînd toată cealaltă învăţătură ca o urmare şi un adaos la aceste.

Parum mihi placeant eae litterac, quae ad virtutem doctoribus vihil projucrunt21i\ Şi cea mai mare parte din-tre măiestrii astfel au fost dispreţuite de însăşi ştiinţa. Dar ei nu s-au gindit că treabă fără rost este- a munci şi zori mintea lor pentru lucruri în care nu se găseşte vreun trainic folos.

De altminteri, unii au socotit pe Platon dogmatic; alţii, ••a se îndoia ele toate: unii în unele, într-un fel îl află. alţii în alt fel.

(c) Mînuitorul dialogurilor sale, Socrate, merge neîncetat întrebînd şi înviorînd vorba, niciodată eurmînd-o, niciodată dezlegîncl, şi spune că nu are altă ştiinţă decît ştiinţa a sta împotrivă. Homer, maestrul lor, ia in cătare fără osebire toate tagmele filozofiei ca să arate cit. nu-i pasă de calea pe care am fi apucat. De la Platon au luat naştere, zice-se, zece felurite tagme. De .altfel, după părerea mea, nici fost-a aevea învăţătură şovăitoare şi în nimic statornicită, cum este a sa. Socrate spunea că moaşele, înînd asupra lor să aducă pe lume pe alţii, părăsesc menirea lor de a naşte; iar el, de la zei căpătând numele de înţelept, s-a lepădat, în dragostea lui bărbătească şi a cugetului, de însuşirea de a

naşte, mulţumindu-se să ajute ivirea, descătuşînd firea, înlesnind venirile, uşurînd ieşirea fătului, judecind felul naşterii, botezîndu-1, învîr- tindu-1, înfăş-urîndu-i tăietura împrejur, mînuin.d şi folo-sind unealta lui spre paguba şi cîştigul altuia.
(a) Aceasta se întîmplă cu cei mai mulţi scriitori de acest al treilea soi277: (b) precum au arătat cei vechi despre scrierile lui Anaxagora, Democrit, Parmenide, Xeno- i'an şi alţii, (a) Ei au un fel de a scrie îndoielnic în cete ce spun şi ţintesc mai curînd a cerceta decît a povăţui, cu toate că presară plăsmuirea lor cu înţelesuri dogmatice. Oare nu se poate bine vedea aceasta la (c) Seneca (a) şi la Plutarh? 278. (c) Cîte spun ei cînd într-un fel, cînd în altul pentru cel care caută mai îndeaproape. Iar cei care lămuresc pe sfetnicii judecători ar trebui mai întîi să-i împace pe fiecare în parte.
Lui Platon îmi pare că i-a plăcut cu bună ştire a •-•el chip a filozofa in doi, ca să poată arăta mai ocoli! şi pe mai multe strune felurimea şi schimbările născocirilor sale.
E tot atit de bine să învederezi pricinile în felurite chipuri decît a pune în vedere părerea ce ai. Vreau să spun mai cu spor şi cu folos. Să luăm pildă de la noi. Ho- tărîrile judecătoreşti înseamnă culmea vorbirii dogmatice şi cuprinzătoare; de acelaşi fel sînt cele date către popor de divanele noastre de dreptate, ca fiind cele mai pildui- toarc şi cu cădere să păstreze faţă de el împuternicirea cuvenită acestei dregătorii, mai ales privind priceperea oamenilor care le întocmesc; ele capătă frumuseţea lor nu prin ce duc la îndeplinire, care pentru ei este zilnică şi a oricărui judecător îndeobşte, oi prin frămîntarea şi dezbaterea feluritelor şi protivnicelor păreri pe care le poartă cu sine pricina dreptăţii.
Cea mai întinsă arie de înfruntare a filozofilor între ei este plină de împotrivirile şi deosebirile în care se încurcă ei cu ei în sinea lor, fie cu bunăvoinţă ca să arate şo- văielnicia duhului omenesc în toate, fie siliţi fără ştiinţă de covîrşitorul şi neînţelesul miez al lucrurilor.

(a) Ce înseamnă acest stih: pe loc lunecos şi curgător să lăsăm crezarea noastră departe?, căci, cum spune Euripitie27fl:
Făuririle lui Dumnezeu în felurite chipuri
Piezişe ne croiesc drumuri,
(b) ca şi ceea ce spunea adesea Empedocle280 în cărţile lui, ca frământat de o cerească întărîtare şi silit să dea la iveală adevărul. Nu, nu simţim nimic, nu vedem nimic; totul ne este ascuns, nimic nu se află pe seama căruia să putem statornici cum este: (c) intorcîndu-mă la cuvîntul sfînt: Cogitationes mortalium timidae, et incertae adinventiones nostrae et providentiae281. (a) Nu trebuie să pară ciudat că oamenii, pierzând speranţa să afle, nu s-au lepădat de plăcerea cătării: cercetarea fiind de la sine o ademenitoare îndeletnicire, atît de piăcută, încît cei stoici pun stavilă deprinderii de a cugeta şi-i cer cumpătare,
(c) şi găsesc a fi dezmăţ prea multă ştiinţă.
ţa) Domocrit, după ce mîncase smochine282 ce mires- mau a miere, începu deodată să-şi muncească gîndul de unde vine cea neaşteptată bunătate şi, pentru a se dumiri, s-a ridicat de la masă ca să vadă locul unde au fost cu-lese; slujnica lui, auzind pricina neliniştei sale, îi spuse rîzînd să nu se mai ostenească, deoarece ea le pusese în- tr-un vas unde fusese miere. El s-a necăjit, s-a mîniat, fiindcă ea îi răpise prilejul acestei cătări şi i-a stricat rostul stăruinţei lui: „Piei, — îi spuse el — m-ai supărat; eu voi stărui in a căuta de unde vine, ca şi când aş crede că aşa este firesc",
(c) Şi bucuros ar fi găsit o pricină aevea unei pricini închipuite, (a) Această istorisire, în care e vorba de un vestit şi mare fi'lozol, ne arată lămurit patima cercetării; ea ne poartă în lămurirea lucrurilor pe care nu avem speranţa să le mai aflăm. Plutarh ne dă o altă pildă asemănătoare, a celui care nu voia să i se spulbere îndoielile, ca să nu piardă plăcerea cătării; tot cît un altul nu voia să i se tămăduiască fierbinţeala, ca să nu se lipsească de plăcerea să o potolească cu băutură, (c) Satius est supervacua discere quam. nihil2'^3.
După cum eîte o mîncare nu arc decît gust, şi tot ce gustăm cu plăcere nu totdeauna este hrănitor şi sănătos, tot astfel

mintea noastră '.scoate din ştiinţă neîncetată desfătare, chiar dacă nu scoate nici o hrană şi nici o sănătate.
(b) Iată cum spun ei284: Luarea în cătare a firii este) hrană potrivită minţii noastre: ea ne înalţă şi ne înfruptă, ne face să nu privim lucrurile josnice şi pămîn- leşti, măsură avînd pe cele mai presus şi cereşti; însăşi căutarea celor ascunse şi mari este ademenitoare, fie numai pentru a căpăta măcar smerenia şi teama să le judecăm. Sînt cuvinte ale învăţăturii lor. Deşarta arătare a acestei bolnăvicioase iscodiri de-a binelea se vede în pilda următoare pe care ei o aduc drept laudă atît de des. Eucloxos2'<^, dorea şi ruga pe zei să poată o dată vedea soarele de aproape, să-i înţeleagă chipul, mărimea şi frumuseţea, chiar dacă, t'ăeînd aceasta, ar fi ars aşa cum a fost şi Phaoton. El vroia cu preţul vieţii sale, să capete o ştiinţă a cărei folosire- şi stăpânire să-i fie răpită deodată cu câş-tigul ei, şi pentru asemenea năpraznică şi fulgerătoare cunoaştere să piardă toate celelalte cunoştinţe şi tot ce-ar mai fi putut în urmă agonisi.
(a) Nu pot crcde uşor că Epicur, Platon şi Pitagora2f!,i să ne fi dat drept argint bătut Atomii lor, Ideile şi Nu-merele lor. Ei erau prea înţelepţi ca să întemeieze crezarea lor pe treabă atît de şubredă şi în dezbatere. Dar în acea întunecare şi necunoştinţă a lumii, fiecare din aceste mărite feţe .s-au străduit să aducă oarecît un chip de luminare şi au purtat sufletul lor pînă la înfiripări care să aibă măcar arătare plăcută şi iscusită: (c) oricît de neaevea ar fi, totuşi să nu poată fi spulberată de întâmpinările aduse împotrivă: unicuique ista pro ingenio jinguntur, non ex scientiae vi2S1. (a) Unul dintre cei vechi, fiind mustrat că se mai ţine de meseria filozofiei, pe care — după părerea lui -- nu trebuie pus mare preţ, răspunse că tocmai aceasta înseamnă a fi cu adevărat filozof. Ei au vrut să privească totul, să cîntărească totul şi au găsit această îndeletnicire potrivită îndemnului iscoditor dat din fire. Unele lucruri scrisu-le-au în folosul obştesc, cum sînt religiile lor; căci nu este oprit a folosi însăşi minciuna, dacă-i de trebuinţă; şi au fost cuminţi în această privinţă, că părerile îndeobşte* ei nu au vrut să le pătrundă pînă în

sîmburele lor, ca să nu stîrnească nesupunere faţă de legile şi datinile ţării.
(c) Platon vorbeşte de acest mister într-un fel aproape făţiş, căci acolo unde îşi scrie părerea288, nimic nu încredinţează: face pe legiuitorul, dă vorbirii o plăsmuire poruncitoare şi hotărâtă, cuprinzînd cu îndrăzneală cele mai năstruşnice închipuiri ale sale, tot atît de folositoare a fi întipărite în mintea celor de rînd, cît de neghioabe pentru mintea sa, ştiind cît sîntem plămădiţi să primim toate îndemnurile, şi dintre toate pe cele mai uluitoare şi năzdrăvane.
Cu toate acestea, în legile sale el are mare grijă să nu se cînte poporului decît stihuri ale căror chipuiri năs-truşnice să aibă un ţel folositor; fiind atît de lesne să se vîre în mintea omului orice nălucă nu se cuvine să o hră-neşti cu minciuni zadarnice şi dăunătoare, cînd o poţi sătura cu cele trebuincioase. El spune fără ocol în Repu-blica289 lui că „spre folosul oamenilor, ei au adesea nevoie să fie amăgiţi". Uşor se lămureşte că unele tagme s-au ţinut aproape de adevăr, altele de folos, ceea ce ie-a cîş- tigat crezare. Păcatul stării noastre este că adesea ce se arată ca mai adevărat nu este şi ce-i mai trebuincios traiului nostru. Cele mai îndrăzneţe tagme, epicureice, piro- nice şi a Noii Academii au fost nevoite să se plece şi ele* legii obşteşti, în cele din urmă.
(a) Sînt alte pricini care au fost trecute prin sita lor, cînd în dreapta, cînd în stânga, fiecare căzninclu-se a le da înfăţişare pe dreptul sau pe nedreptul, căci negăsind nimic oricît de ascuns dc care să nu fi vrut să vorbească, ci adesea au fost siliţi să înfiripe arătări sterpe şi slabe, nu că le-ar fi luat drept temeinice, nici pentru a sprijini un adevăr, dar ca deprindere a învăţăturii lor: (c) Nou tam id sensisse quod dicerent, quam exercere ingenia materiae äijficultate videntur voluisse2W.
(a) Şi dacă ar fi astfel înţeles, cum am putea noi îndreptăţi o atît de mare nestatornicie, felurime şi deşertă- •iune a părerilor izvorîte din cele cugete desăvîrşite şi minunate? Pildă aducem: ce poate fi mai zadarnic decît -;ă vrem ca rosturile Lui Dumnezeu şi ale lu-mii să se potrivească

legilor noastre? Şi fiindcă a noastră vedere nu ajunge pînă la împărăţia Sa, să o fi coborît pînă la stricăciunea şi păcătoşenia noastră?
Din toate părerile omeneşti şi din vechime, privitor la religie, îmi pare că mai aproape de adevăr şi mai îngăduit să o primim este cea care află în Dumnezeu o putere de neînţeles, izvorîtoare şi păstrătoare a totul, întru toate milostivă, cu totul desăvîrşită, primind şi luînd cu bunătate lauda şi ascultarea pe care oamenii i-o aduc în orice liip şi in orice fel291:
(c) Jupiter omnipotens rerum, regumque deumque PTogeruitor genitrixque292.
Acea stăruinţă atotcuprinzătoare a fost văzută binevoitor de ceruri. Toate orînduirile au tras foloase de pe urma cucerniciei lor: oamenii, faptele nelegiuite găsit-au prel uiindeni prilej de mîntuire. Istoriile păgîne văd mă-rire, î-ost, dreptate, minune şi oracole folositoare pe seama şi pe înţelesul lor in religiile lor năzdrăvane, Dumnezeu, cu mila Lui nesfîrşită, binevoind să încuviinţeze un sprijin şi un folos vremelnic atitor şubrede temeiuri ale cu-noştinţei încă începătoare cu care mintea abia trezită îl închipuia cu înfiripările înşelătoare ale visărilor noastre.
Nu numai înşelătoare, dar nevrednice şi jignitoare sînt cele de om făurite din a sa născocire.
(a) Iată de ce, dintre toate religiile pe care Sf. Paul le-a găsit în fiinţă la Atena, cea care se închina unei zeităţi ascunse şi neştiute i-a părut mai de iertat.
(c) Pitagora adumbri adevărul şi mai mult, socotind că cunoştinţa celui care e dintru început şi fiinţa fiinţelor trebuie să fie nelămurită, fără arătate şi dovedire; că nu era alt decît stăruinţa către dcsăvîrşire dusă pînă la cul-mea închipuirii noastre, fiecare dînd acestui gînd mărire cit mai apoi, după puterile sale. Dar cînd Numa293 apucă a supune credinţa poporului său acestei vederi, ca să-l lege ele o religie curat a minţii, lipsită de sîmburele pornirii şi fără alcătuire aevea, el încercă treaba fără de izbu- tire: duhul omenesc nu s-ar putea ţine plutind pe cel noian de gîndiri fără trup; îi trebuie cuprinse în anumite chipuri, pe croiala fiinţei sale. Mărirea dumnezeiască S-a lăsat

oarecum încăpută in marginile trupeşti: tainele Sale, mai presus de fire şi cereşti, poartă semne ale- stării noastre pămînteşti; preamărirea Sa se dovedeşte cu slujiri şi cuvinte ale fiinţei, căci omul este acela care crede şi se roagă. Las de o parte celelalte adeveriri folosite în această privinţă. Dar cu greu aş crede că vederea crucii şi cuvioasa zugrăvire a celei pătimiri, şi podoabele, şi desfăşurarea slujbelor bisericii noastre, cîntările strunite pe gin- dul nostru cucernic şi cea frămîntare a simţurilor nu aprind în sufletul noroadelor sfînlă patimă, avînd foarte priineioasă înrîurire.

(a) între toate care au căpătat întruchipare, după cum nevoia cerut-a, în ceaţa orbitoare din atotcuprins, mal curînd eu m-aş fi alăturat, -cred, de cei care se închinau la Soare,

lumina obişnuită. Ochiul lumii; şi dacă şi Dumnezeu ochi are Ai Săi ochi de văpaie sînt razele de soare. Dînd viaţă tuturora, ne ţine şi păzeşte, Şi-a oamenilor fapte pe-acest pămînt priveşte. Soare frumos şi mare, ne face anotimpuri, Cînd intră şi cînd iese din ale zodiei timpuri; Cu daruri cunoscute El umple întreaga fire; Şi nori îi goneşte cu-o singură privire: Al lumii duh şi suflet, în flăcări arzătoare, In mersul unei zile, tot cerul să-nconjoare; Rotund, hoinar şi zdravăn, uriaşă măreţie; Sub el întreaga lume o vrea hotar să-i fie; Pe loc, fără odihnă; senin, dar nu cuminte; Al firii fiu mai mare şi-al zilelor părinte294.

Mai cu seamă că dintre toate cîte sînt, afară de cea mărire şi frumuseţe, este ce noi vedem mai îndepărtat: aşadar mai puţin cunoscut, încît de iertat este că sîntem pătrunşi de uimire şi smerenie.

(c) Tales295, care mai întîi a stat să caute asemenea întruchipări, aflat-a că Dumnezeu este un duh care a făcut toate din ape; Anaximandru spune că zeii mureau şi se năşteau cu anotimpurile şi că erau mulţime nenumărată; Anaximene, că Dumnezeu era aerul, de la sine fiinţător, fără seamăn de mare, mereu mişcător. Anaxa- gora, cel dintîi, avut-a în vedere că măsura şi ajunsul tuturor lucrurilor stau în puterea şi cugetarea unui duh nemărginit. Alcmeon a dăruit dumnezeire Soarelui, Lunii,

stelelor şi sufletului. Pitagora închipuit-a pe Dumnezeu duh strecurat în firea tuturor lucrurilor, de la El sufletele noastre sînt desprinse, Parmenide, că ar fi un cerc incingind cerul şi prin arzîndă lumină ţine lumea. Empedocle spunea a fi zei cele patru stihii din care toate purced; Protagora, că nu are nimic de spus, dacă sînt sau nu sînt, sau ce sînt; Democrit, cînd spune că chipuirea şi încercuirile lor înseşi dumnezeiri înseamnă, cînd că firea dă ivire chipurilor şi apoi ştiinţa şi înţelegerea noastră. Platon în mai multe feţe desparte crezările sale: în Timeu spune că părintele lumii nu are cum fi numit; în Legi, că nu trebuie căutată fiinţa sa; iar, aiurea, în aceleaşi cărţi, arată că lumea, cerul, pămîntul, luceferii şi sufletele noastre zei sînt şi încă mai primeşte pe cei rămaşi de la vechea întocmire a fiecărei republici. Xenofon ne arată aceleaşi nelămuriri ca şi în învăţătura lui Socrate: ba spune că nu trebuie căutat chip în Dumnezeu, ba întăreşte că Soarele ar fi Dumnezeu şi sufletul Dumnezeu, care nu ar fi decît unul, iar mai apoi că sînt mulţi. Speusip, nepotul lui Platon, face din Dumnezeu o putere anume, călăuzitoare a lucrurilor şi vieţuitoarelor; Aristotel, cînd spune că este duh, cînd că este lumea, cînd flăcărarea cerului Dumnezeu este. Xenocrate făureşte opt zei: cinci au nume de planete, al şaselea este alcătuit din toate stelele neclintite care ar fi mădularele sale. Soarele şi Luna, al şaptelea şi optulea. Heracleides din Pont se strecoară între aceste păreri, pînă la urmă lipsind pe Dumnezeu de simţământ şi-l face să treacă dintr-un trup într-altul, mai apoi spune că este cer şi pămînt. Teofrast se preumblă tot atît de nehotărît prin toate năzăririle sale, dinei chiverniseala lumii ba unei priccpute înţelegeri, ba cerului, ba stelelor; Straton sptine că firea, fără întruchipare şi sim- ţămîrit, are puterea zămislirii, creşterii şi scăderii; Zenon, că este legea firii, poruncind binele şi înlăturând răul, care însufleţeşte şi dă la iveală zeii cunoscuţi: Iupiter, Iuno, Vesta; Diogenes din Apolonia spune că ar fi văzduhul296. Xenofan făureşte un Dumnezeu rotund, văzător, auzind, fără suflare, neavînd nimic asemuitor cu firea omului. Arision socoate că întruparea lui Dumnezeu e de neînţeles, lipseşte de simţiri

şi nu ştie dacă-i însufleţit sau altfel; Cleante spune că ar fi ba cugetarea, ba lumea, ba sufletul firii, ba căldura nemăsurată care învăluie şi cuprinde totul. Persaios, ucenicul lui Zenon, ţinea că au fost înălţaţi zei cei care au adus vreun folos vieţii omului şi înseşi lucrurile care au slujit-o. Crisip făcea o încîlcită grămădire din tot ce a fost spus mai înainte şi numără, între mii de chipuri de zei, şi pe oamenii ajunşi la nemurire. Diago- ras297 şi Teodorus tăgăduiau curat că ar fi aevea zei. Epicur închipuie pe zei sclipitori, străvezii şi pătrunşi de suflare, aşezaţi între două lumi ca într-un adăpost, feriţi de lovituri, cu trup şi chip de om şi eu mădulare omeneşti, care nu le folosesc la nimic.

Ego deum genus esse sempcr duxi, et dicam coelitum;
Sed eos non curare opinor, quid agat humanum genus2™.

încredeţi-vă în a voastră filozofie; lăudaţi-vă că aţi găsit bobul nebuniei în plăcintă, foind în zarva atîtor creieri de filozof! Vălmăşeala întipăririlor lumeşti mi-a adus cîştigul că feluritele datini şi năzăriri nu mă supără, pe cît mă învaţă: cunoscîndu-le, nu mă semeţesc, pe cît mă umilesc, şi orice alt ales decît col anume lăsat de mina lui Dumnezeu îmi pare slab împuternicit. Las de o parte felurile de trai, schilavc şi nefireşti. In această privinţă, orînduirile lumii nu sînt mai puţin dezbinate decît şcolile: din acestea putem afla că însăşi Soarta nu este mai felurită şi schimbăciosă decît mintea noastră, nici mai oarbă şi nesocotită.

(a) Lucrurile cele mai necunoscute mai bine se potrivesc a fi preamărite299, căci preamărirea celor de felul nostru, şubrede, supuse stricăciunii şi muritoare, precum credea toată vechimea despre oamenii pe care-i văzuse trăind şi murind, frămîntaţi de toate patimile noastre şi cu aceasta să faci zei din noi, aceasta întrece culmea şu-bredei judecăţi. Aş fi urmat mai degrabă pe cei care se închină la şarpe, bou, cîine, cu atît mai mult cu cît firea şi fiinţa lor ne este mai puţin cunoscută; şi mai mult înţeles a ne închipui ceea ce vrem despre aceste vietăţi şi a le înzestra cu însuşiri mai presus. Dar a face zei după starea noastră,

cînd cunoaştem slăbiciunea şi neîmplini- rea noastră, a le dărui mînie, dorinţă, răzbunare, căsătorii, naşteri, rubedenii, dragoste şi ură, părţi trupeşti, chip, necazuri şi plăceri, (c) morţi şi morminte, ca şi ale noastre (a) trebuie să fie pornit dintr-o grozavă imbătare a minţii omului,

(b) Quae procul usque adeo divino ab numine distajit,
Inque Deum numero quae sînt indigna videri30n.

(c) Formae, aetates, vestitus, ornatus noti sunt; genera, conjugia, cognationes omniaque traducta ad sîmilitudinem imbecillitatis humanae: nam et perturbatis animis indu- euntur; accipimus enim deorum cupiditates, aegritudines, iracundias301. (a) După cum am dumnozeit, (c) nu numai credinţa, virtutea, cinstea, împăcarea, libertatea, biruinţa, cucernicia; .încă şi dezmăţul, înşelăciunea, bătrînctca şi sărăcia, (a) şi alte poveri ale vieţii noastre plăpînde şi neputincioase: frica, frigurile, nenorocul.

(b) Quid juvat hoc, templis nostros inducere mores? O curvae in terris animae et coelestium inanes!302.

(c) Eghiptenii cu neruşinare opreau sub ameninţarea ştreangului a se spune că Serapis si Isis. zeii lor, fost-au vreodată oameni, cînd nimeni nu se îndoia că au fost. Chipul lor, înfăţişat cu degetul pe gură, însemna — zice Varro — poruncă tăinuirii dată preoţimii ca să se ascundă obîrşia lor muritoare, ceea ce ar fi dus neapărat cu sine nimicirea întregii lor preamăriri, (a) Deoarece omul dorea atîta să se potrivească cu Dumnezeu, mai bine ar fi făcut — spune Cicero — să tragă la el stările dumnezeieşti şi să le aducă aici jos, decît să trimită acolo sus a sa stri-căciune şi ticăloşie; dar cătînd cu luare-aminte, el a făcut în mai multe chipuri şi una şi alta, cu o tot atît de vană părere. Cînd filozofii apucă să caute trepte de mărire la zeii lor şi se străduiesc a le alege rubedeniile, dregătoriile şi puterea, nu pot să mai cred că ei spun ceea ce gîndesc. Cînd Platon ne dă amănunte despre pedepsele lui Pluton şi uşurările sau trudirile trupeşti care ne aşteaptă după prăpădirea şi nimicirea fiinţei, potrivindu-le simţului şi înţelegerii din această viaţă,

Secreţi celant calles, et myrtea circum
Sylva tegit; curae non ipsa in morte relinquunt303;

cînd Mahomed făgăduieşte credincioşilor săi un rai aşternut, împodobit, presărat eu aur şi pietre scumpe şi avînd mai frumoase fete la îndemînă, cu vinuri şi toate cele de trai, văd bine că-şi bat joc sau se dau după prostia noastră, ca să ne îndulcească şi să ne poarte cu gîn- dul şi speranţele pe potriva înţelesului poftei noastre de muritori, (c) Astfel, unii din ai noştrii au căzut în această greşeală, să-şi făgăduiască după înviere o viaţă în timp şi pămîntească, însoţită de toate înlesnirile şi plăcerile lumeşti, (a) Să credem oare că Platon, el care avut-a atît de cereşti gînduri şi atingînd atîta divinul, încît i-a rămas poreclirea aceasta, să fi socotit că omul, cea biată făptură, ar avea vreo fărîmă în el potrivită acelei nemăsurate puteri? Şi să fi crezut că prinsorile noastre şubrede ar fi vrednice, sau tăria simţirii noastre îndeajuns de vînjoasă ca să fie părtaşă desăvîrşirii sau săvîrşirii veşnice? Ar trebui să i se spună de către mintea omenească: dacă mulţumirile pe care ni le făgăduieşti in cealaltă viaţă sînt de felul celor simţite aici jos, nu au nimic împreunat cu nemărginirea, şi dacă toate cele cinci simţuri ale mele din fire s-ar bucura peste plin şi acest suflet ar fi cuprins de toată mulţumirea pe care o poate spera şi dori, noi ştim ce poate: tot nimic nu ar fi. Dacă aflu încă o frîntură din ce-i al meu, nimic nu e dumnezeiesc. Dacă nu este altfel decît ceea ce poate să aibă starea noastră de acum, nu poate fi luat în seamă, (c) Orice mulţumire a muritorilor este muritoare, (a) Găsirea părinţilor, a copiilor şi a prietenilor noştri,~dacă ne mai atinge şi mîngîie pe lumea cealaltă, dacă mai ţinem la asemenea bucurii, sîntem între mulţumirile muritoare şi mărginite. Nu putem cuprinde în minte, cum se cuvine, mărirea şi înălţatele şi cereştile făgăduinţi, dacă întru- citva sînt încăpute în mintea noastră; ca să le închipuim cum se cuvine trebuie să ni le închipuim de neînchipuit, nespuse şi neînţelese (c) şi cu desăvîrşire altele decît cele ale păcătoasei noastre cunoaşteri, (a) Ochiul nu ar şti să vadă — spune Sf. Paul — şi în inima omului nu poate răsări fericirca pe care Dumnezeu a pregătit-o aleşilor săi. Şi dacă, pentru a fi vrednici de ea schimbăm şi silim fiinţa noastră (primenire de care, tu Platon, vorbeşti), trebuie să

fie o schimbare în totul şi atotcuprinzătoare, încît, prin legea fiinţării, nu vom rnai fi noi.
(b) Hector erat tune quurn bello certahat; at iile,
Tradus ab Aemonio, non erat Hector, equo304.
(a) Cu totul alt va fi cel care să primească aceste răsplătiri,
(b) quod mutatur, disscli-itur; interii ergu:
Trajiciuntur enim partes atque ordine migrant30'
(a) Căci în metemps:hoza lui Pitagoi'a:50r', cu mutarea de locaş a sufletelor închipuită de el, cum putem noi crede ca leul, în care stă sufletul lui Cezar, să-şi însuşească patimile care-l însufleţeau pe Cezar (c) şi să sufere ca şi cînd el ar fi fost? Dacă erau tot ele, dreptate aveau cei care se împotriveau lui Platon cu întîmpinarea că s-ar putea întîmpla ca un fiu să încalece pe maică-sa, îmbrăcată în trupul unui catîr, şi alte asemenea nătîngii. Şi mai gîndim
(a) că din mutările care s-ar face din trupul animalelor într-altul de acelaşi soi, noii veniţi nu ar fi alţii oare decît înaintaşii lor? Din cenuşa unui phoenix007 se iveşte, zice-se, un vierme şi apoi alt phoenix; acest al doilea phoenix, cine-şi poate închipui că este cel dintîi? Viermii de mătase ii vezi pierind şi uscîndu-se, şi din acelaşi trup ieşind un fluture, şi din el un alt vierme; ar fi glumă să mai crezi că poate fi încă acelaşi vierme. Ceea ce a încetat o dată a fi, nu mai este,
Nec si materiam noslram collegerit aetas Post obitum, rursumque redegerit, ut sita nune est, Atque iterum nobis fuerint data lumina vitae, Pertineat quidquam tamen ad nos id quoque fac-
tum,
Interrupta semel quum sit repetentia nostra308.
Şi cînd spui, aiurea, Platon, că numai acele părţi ale omului, cărora le este. dat spiritul, se vor bucura de răs-plata vieţii de-a pururi, spui lucru cu tot atît de slab temei,
(b) Scilicet, avolsis radicibus, ut nequit ullam
Dispieere ipse oeulus Tem, seorsum corpore
foto309.
(a) Căci astfel socotind, nu va mai fi om şi, ca urmare, nici noi, care să ajungem la îmbucurarea aceasta; căci

sîntem alcătuiţi din două părţi de căpetenie şi neapărate, a căror despărţire înseamnă moartea şi nimicirea omului,
(b) Inter enim jacta est vitai pausa, vageque Deerrarunt passim motus ab sensibus omnes310
(a) Nu spunem că omul suferă cînd viermii rod trupul în care trăise şi—1 mănîncă pămîntul,
Et nihil hoc ad nos, qui coitu conjugioque Corporis atque animae consistimus uniter aptf11.
Mai mult, pe care temei al dreptăţii lor pot zeii să cunoască şi să răsplătească după moarte faptele bune şi vrednice, cînd ei înşişi sînt pricina şi pornirea acestora? Şi de ce se minic şi se răzbună pe noi de faptele cele rele dacă înşişi ei ne-au adus la această stare a păcatului, cînd dintr-o clipire a vrerii lor pot să ne împiedice a păcătui? Oare Epicur nu ar int.împina astfel pe Platon cu mult chip de omenească înţelepciune, (c) clacă el adesea nu s-ar fi pus la adăpost spunind: „că nu e cu putinţă a statornici oarece aevea despre firea nemuritoare, cu fire muritoare?" (a) Ea numai se năuceşte în toate cîte sînt şi mai cu seamă cînd se apucă de cele dumnezeieşti. Cine o simte mai vîrtos decît noi? Căci cu toate că i-am dat neînfrînte şi negreşite temeiuri, cu toate că luminăm paşii săi cu sfînta candelă a adevărului, împărtăşit nouă din mila lui Dumnezeu, totuşi zilnic vedem cît de puţin s-ar abate de pe cărarea trasă şi ar feri sau ar ocoli calea însemnată şi bătută de biserică, cum ca de îndată se încurcă şi se împie-dică, vîrtejită şi plutind pe nemărginirea mării tulburi şi tălăzuite a părerilor omeneşti, fără cîrmă şi fără ţintă. De îndată ce pierde acest drum mare şi al tuturora, merge des-părţindu-se şi răzleţindu-se pe o mie de felurite căi.
Omul nu poate fi decît ceea ce este, nici închipui decît pe cît poate, (b) Mai mare este încumetarea — spune Plutarh — a celor care nu sînt dccît oameni să apuce a vorbi şi a judeca despre zei şi semizei decît a unui nepriceput în ale cântului care ar vrea să judece pe cei care cîntă, sau un om care nu a fost niciodată la oaste care vrea să schimbe păreri despre război şi arme, crezînd că înţelege din- tr-o slabă vedere rosturile unui meşteşug dincolo de cunoştinţa sa. (a) Cei din vechime au judecat — cred eu — că sporesc

mărirea dumnezeiască, dacă o alătură de om şi o îmbracă cu însuşirile sale şi o prisoseşte cu frumoasele sale apucături şi (c) cele mai ruşinoase nevoi, (a) adueîndu-i prinos cărnurile noastre, (c) ciănţuirile noastre, mascările şi şolticăriile noastre pentru a-i ve-seli, hainele pentru a-i acoperi şi casele pentru a locui, măgulindu-i cu mireasma tămîii, cu cântări, cu podoabe şi flori şi (e) ca ,să potrivească viţioasele noastre patimi, preamăreşte dreptatea ei prin răzbunări neomenoase, îm- păcînd-o cu prăpădul şi nimicirea lucrurilor de ea făurite şi cruţate (ca Tiberius Sempronius312, care a pus pe foc, drept jertfă lui Vulcan, bogatele prăzi cişţigate de la duşman în Sardinia şi Paulus Aemilius313, lui Marte şi Mi- nervei, pe cele din Macedonia, iar Alexandru, cînd ajunse la Oceanul Indian, aruncat-a în mare, pentru a căpăta încuviinţarea lui Thetis314, mai multe vase de aur); grămădind pe altarele sale nu numai animale jertfite, dar şi oameni; (a) după cum făceau şi alte naţii, între care a noastră, cu aceleaşi datini. Şi cred că niciuna nu e scutită de asemenea dovezi,
(b) Sulmone creatos Quattuor hic juvenes, totidem quos educat Ufens, Viventes răpit, inferias quos immolet umbris313.
(c) Geţii se credeau nemuritori, iar moartea lor nu era decît calea spre zeul lor Zamolxis31". Din cinci în cinci ani ei trimiteau pe cîtc unul dintre ei ca să-i aducă lucrurile de trebuinţă. Acest sol era tras la sorţi, şi iată felul cum îl trimiteau: după ce era vestit prin viu grai de însărcinarea lui, trei dintre însoţitori ţineau drept în faţa lui ţepile peste care ceilalţi îl azvîrleau: dacă se prindea în ţeapă, în aşa fel ea să fie dindată mort, era un semn al învoirii dumnezeieşti; dacă scăpa, îl socoteau rău şi blestemat şi azvîrleau pe un altul tot aşa. Amestris317, mama lui Xerxe318, cînd a îmbătrînit a pus să se îngroape de vii 14 tineri din Persia, de neam cît mai bun, pentru a fi pe plac, după religia ţării lor, unuia din zeii subpă- minteni.
Încă astăzi, idolii din Themistitan319 sînt unşi cu sîn- gelc copiilor mici şi nu cer decît jertfa acestor nevinovate şi curate suflete: dreptate însetată de sîngelc nevinovăţiei! Tantum relligio potuit suadere malorum!320.

(b) Cartaginezii jertfeau copiii lor lui Saturn; iar cel care nu avea, îi cumpăra şi, după obicei, tata şi mama cei adevăraţi aveau îndatorirea să fie de faţă la această jertfă, arăt)îndu-se mulţumiţi şi veseli, (a) Năstruşnică năzărire să vrei mulţumi şi să fii pe placul dreptăţii dumnezeieşti cu chinul nostru, cum făceau şi lacedemonienii, care dezmierdau pe Diana lor chinuind copiii pe care-i băteau în faţa altarului, adesea pînă la moarte. Era o cruntă apucătură a vroi să aduci drept răsplătire meşterului, prăpădul făuririi sale şi ziditorului, dărîmarea clădirii sale şi să vroieşti ca pedeapsa ce se cuvine vinovaţilor să fie che- zăşuită cu pedepsirea nevinovaţilor; ca şi biata Ifighenia321, care prin moartea şi jertfa ei avea să mântuiască faţă de zei oştirea greacă şi nelegiuirile pe care aceasta le săvîr- şise:

(b) Et casta inceste, nubendi tempore in ipso,
Hostia concideret mactatu moesta parentis322;

(c) şi cele două frumoase şi mărinimoase suflete ale celor doi Dedus323, tatăl şi fiul, care ca să aducă prinos zeilor pentru propăşirea trebilor romane, se aruncară jertfelnieă danie pe tăişul spadelor duşmane324. Quae fuit tanta deo- rum iniquitas, ut placari populo Romano non possent, nisi tales viri occidissent32~'. (a) Unde mai pui că nu-i a vinovatului voia să se biciuie după cum crede şi cînd vrea el; este a judelui (b) care nu pune pe seama ispăşirii decît osînda de el hotărîtă, (c) şi nu se poate socoti drept pedeapsă ceea cc vine din partea celui care o suferă. Răzbunarea dumnezeiască învederează întreaga neînţelegere a judecării sale faţă de pătimirea noastră.

(b) Şi de rîs fost-a purtarea lui Policrate, tiranul din Samos care, pentru a schimba mersul neîncetat al noro-cului său şi ca să-l răscumpere, se duse să arunce în mare cel mai iubit şi scump giuvaer al său, socotind că cu acest nenoroc preîntîmpinător va împăca întorsătura şi vitregia soartei, (c) care, ca să-şi bată joc de netoţia lui, făcut-a să pice iar în mîinile lui acel giuvaer, găsit în burta unui peşte, (a) Mai departe, (c) la ce folos sfîşierile şi sfîrtecările coribanţilor, menadelor şi în timpurile noastre ale credincioşilor lui Mahomod, care-şi ciopîrţesc obra-zul,

pîntecul, .mădularele, ca să-şi mulţumească profetul? Deoarece (a) jignirea stă in vrere, nu (c) în piept, ochi, coate şi grăsime, (a) umeri, gîtlej. (c) Tantus est perturbatae meu t is et sedibus suis pulsae juror, ut sic Dii placentur, quemadmodum ne homines quidem saeviunt326
Această firească alcătuire nu ne priveşte pe noi sin- gu'-', dar şi slujirea către Dumnezeu şi alţi oameni: necuvenit este s-o întoarcem împotriva noastră de frică, uci- gîndune, oricare ar fi pricina. îmi pare a fi mare nevrednicie şi trădare a dăuna şi a strica uneltele trupeşti, nă- tînge şi supuse, ca să scuteşti sufletul de grija orînduirii lor pe seama judecăţii. Ubi iratos deos timent, qui sic pro- pitios habere mereritur? In regiae libidinis voluptatem castrati sunt quidam; sed nemo sibi, ne vir esset, jubente domino, manus intulit32'.
(a) în acest chip ei slujesc religia lor cu multe fapte rele, saepius olim Relligio peperit scelerosa atque impia facta3M.
Iară, nimic dir al nostru nu poate fi alăturat sau potrivit firii dumnezeieşti fără a purta în toate pecetea şi sem-nul neinvrednieirilor noastre. Cea nesfirşită frumuseţe, putere şi bunătate cum ar putea suferi o legătură şi asemă-nare cu lucru atît de netrebnic şi .josnic, cum sîntem noi, fără nespusa îngăduinţă coborîtă din dumnezeiasca înălţare. (c) Injirmum Dei fortius esţ hominibus, et stultum Dei sapientius est hominibus329.
Stilpon filozoful, întrebat .dacă zeii se bucură de darurile şi jertfele noastre, răspunse: „Eşti iscoditor. Dacă vrei să vorbim de aceasta, să o facem în taină".
(a) Totuşi, noi II mărginim, îngrădim puterea Sa cu ale noastre judecăţi (numesc judecăţi visările şi năzăririle noastre cu însăşi încuviinţarea filozofiei, care spune că poate sili înşişi pe nebuni şi pe netrebnici să judece, dar că este o judecată anume întocmită); noi vrem să-L supunem arătărilor zadarnice şi slabe ale înţelegerii noastre, pe El care ne-a făcut şi pe noi, şi cunoaşterea noastră. Fiindcă nimic nu se face din nimic, Dumnezeu nu va fi putut clădi lumea din nimic. Cum! ne-ar fi încredinţat oare Dumnezeu zăvoarele şi cele mai de apoi învrednieiri ale tăriei Sale?

Legatu-S-a El oare să nu întreacă marginile ştiinţei noastre? Să zicem, vai omule, că ai putut dibui aici oarecîte urme din ale Sale fapte: crezi tu oare că folosit-a El tot ce-I stă în putinţă şi eă adus-a El toate chipurile şi toate gîndirile Sale în această lucrare? Tu nu vezi numai rostul şi orînduirea acestei mărunte tainiţe unde eşti aşezat — cel mult dacă le vezi: dumnezeirea Sa are o legiuire nemăsurată întreeînd-o. Această i'rîn- tură. un nimic este faţă a totul:

omnia cum coelo terrâque marique Nil sunt ad summam summai totius omnem330:

tu înfăţişezi legea unui tîrg, nu ştii care este cea atotcuprinzătoare. Leagă-te pe tine de cea la care eşti supus tu, dar nu pe El; nu-i înfrăţit cu tine, sau din obştea ta, sau soţul tău; dacă El întrueîtva S-a arătat ţie, nu a fost ca să se coboare pînă la micimea ta, nici ca El să-ţi dea priveghere asupra puterii Sale. Trupul omenesc nu se poate avînta în slăvi, asta ţi-e partea; Soarele -urmează fără oprire mersul său obişnuit; marginile mărilor şi ale pă- mimului nu se pot întruni: apa n-aro stat, nici închegare; un zid este de nepătruns oricărui alt lucru tare, dacă n-are crăpături, omul nu-şi poate păstra viaţa între flăcări; nu poate fi şi în cer şi pe pămînt, şi în o mie de locuri deodată trupeşte. Aceste legi pentru tine le-a făcut, pe tine te leagă. El a dovedit creştinilor că le-a întrecut pe toate, cînd alta I- a fost vrerea331. Şi, cu adevărat, atotputernic cum este, de ce S-ar fi mărginit la o anume măsură? Pentru care folos ar fi părăsit prccăderea Lui? Mintea ta nu are niciodată mai mare întemeiere decît atunci cînd te încredinţează de mulţimea nenumărată a lumilor:

(b) Terrâmque, et solem, lunam, mare, caetera quae sunt
Non esse unica, sed numero magis innumerali332.

(a) Cele mai vestite şi înălţrte cugete ale vremilor trecute astfel erezut-au şi unele chiar din vremile noastre fo:st-au silite de judecata omenească. Cu atât mai mult cu cît, în această întocmire pe care o vedem, nimic nu aflăm singur şi unul,

(b) cum in summa res nulla sit una,

Unica quae gignatur, et unica solăque crescat333;
(a) şi că toate seminţiile înmulţite sînt într-un anume număr, după care de crezut este că Dumnezeu să nu fi făcut această lucrare fără un seamăn şi aluatul acestui chip să se fi irosit cu singur acest ins:
(b) Quare etiam aique etiam tales fateare neccsse est Esse alios alibi congressus materiai, Qualis hic est avido complexu quem tenet aether33A:
(a) mai ales dacă este o însufleţire, cum atît de mult arată mişcările sale, (c) încît Platon şi mai mulţi dintre ai noştri o întăresc, iar unii nu îndrăznesc să o tăgăduiască333; încă şi acea veche părere că stelele, cerul şi alte părţi ale lumii alcătuite sînt din trup şi suflet muritor, iar nemuritoare rămîn din vrerea făptuitorului, (a) Şi, dacă sînt mai multe lumi, precum (c) Dcmocrit, (a) Epicur şi aproape întreaga filozofie a gîndit, ce ştim noi dacă temeiurile şi rosturile celei de aici se potrivesc aidoma cu celelalte? Se poate să aibă altă faţă şi altă orînduire. (c) Epicur şi le inchipuie ba asemenea, ba osebite, (b) Noi vedem in lumea aceasta o nesfârşită felurime şi osebire n.umai din depărtarea locurilor. Nici grinele, nici vinul, nici vreunul din animalele noastre nu se cunosc în acel nou pămînt descoperit de părinţii noştri: totul este altfel, (c) Iară în timpurile trecute, vedeţi şi voi in cîte părţi ale lumii ştire nu era nici de Bachus, nici de Ceres. <a) Şi cine vrea să-l creadă pe Pliniu3:m (c) şi pe Hcrodot (a) că în unele părţi ale pământului ar fi seminţii omeneşti care foarte slab aduc eu noi.
(b) Sînt chipuri corcite şi nedesluşite între fiinţa omenească şi cea dobitoeească;j;n. Sînt ţinuturi unde oamenii sc nasc fără cap, purtînd ochii şi gura în piept; unde şi partea bărbătească şi cea femeiască se află în acelaşi trup; unde merg în patru picioare, unde n-au decît un ochi în frunte şi capul mai asemuitor cîinelui decît nouă; unde sînt jumătate peşti către coadă şi trăiesc în apă; unde femeile nasc la cinci ani şi mor la opt; unde capul şi pielea frunţii sînt atât de tari, încît fierul nu le răneşte- şi se îndoaie la atingere; unde bărbaţii nu au barbă; (c) naţii

oare nu cunosc folosinţa focului138, altele a căror sămînţă este neagră.
(b) Cei oare din fire se prefac în lupi, în iepe şi iarăşi în oameni? Şi dacă aşa este, (a) cum zice Plutarh, că într-o parte a lumii. în Indii, se află oameni fără gură, care sc hrănesc cu unele mirosuri, cîte nu sînt greşite din vederile noastre? Nici pomeneală a rîde de acestea, nici măcar a le judecia sau a le găsi un roist. Pricinile şi îmbinările alcătuirii noastre lăuntrice sînt aproape toate dincolo de pătrunderea noastră.
Mai mult, cîte lucruri pe ,care le ştim, oare- stau împotriva celor frumoase legi de noi croite şi însemnate firii? Apucăm a lega însuşi pe Dumnezeu de ele! Cîte lucruri numim noi uimitoare şi nefireşti? (c) Aceasta se întîmplă ou fiecare om şi în fiecare naţie, pe măsura neştiinţei lor. (a) Cîte însuşiri tainice nu le aflăm noi şi a fiinţei lor? Căci, a ne lua după fire, nu înseamnă pentru noi alt decît a ne lua după înţelegerea noastră, atît pe cît poate lămuri şi pe atît pe cît le vedem; ceea ce este dincolo de înţelegere ne pare năstruşnic şi fără rinduială. Aşadar, astfel socotind, pentru cei mai pătrunzători şi mai ageri totul va fi năstruşnic, căci acestora socotinţa omenească i-a în- cunoştinţat că ea nu are nici vreo stare, nici vreun temei, nu numai să încredinţeze (c) că zăpada este al'bă (şi Ana- xagora spunea că e neagră), dacă oarece este sau nu este nimic; dacă este ştiinţă sau neştiinţă (ceea ce Metrodor din Chios339 tăgăduia că omul ar putea să o spună); (a) sau dacă noi trăim: mărturie Euripide, care se îndoieşte „dacă viaţa pe oare o trăim este viaţă, sau dacă noi numim moarte ceea ce este viaţă":
Tt? S'oKev ei £fjv TOÎÎ0 o xtxXr]Tcri 8aveiv,
TO £FJV Se OveaxeLv SCTTI340.
(b) Şi nu neînvederat, căci de ce luăm lasupră-ne a fi după acea clipită care nu este decît o străfulgerare în curgerea fără de sfârşit a unei nopţi veşnice şi o atît de scurtă oprire din neîncetata şi fireasca noastră stare? (e) Moartea ouprinzind tot înainte şi pe urma acestei clipite şi încă o bună parte din acea clipită, (b) Alţii jură că nu este mişcare, că nimic nu mişcă, (c) ca urmaşii lui Melissos341

i(căci, dacă nu-i nimic decît Unul, nici mişcarea sferei nu-i poate folosi, nici mişcarea de la un loc la altul, cuim o dovedeşte Platon), (b) siliţii că nu e nici zămislire, nici stricăciune în fire.
(c) Protagora342 spune că nu-i nimic alt ân fire decît îndoială; că despre toate lucrurile se poate deopotrivă dezbate, iar din însăşi aceasta se poate deopotrivă aduce altă tăgăduire despre toate lucrurile; Nausiphanes343, că din lucrurile care par nimicul este tot pe atât cât nu este, că nu-i nimic întemeiat decât neîntemeierea; Parmenide, că din ceea ce pare nici un lucru nu este îndeobşte, că nu este decît Unul; Zenon, că însuşi Unul nu-i, şi că nu-i nimic. Dacă Unul ar fi, ar fi ori Sntr-ailtul, ori în sine însuşi; dacă este cntr-altul, sânt doi; dacă este în sinea sa, iară doi sînt, cel cuprins şi cel 'cuprinzător. După aceste dogme, firea lucrurilor nu e decît o umbră, fie amăgitoare, fie deşartă344.
(a) Totdeauna mi-a părut că pentru omul creştin următorul fel de a fi este plin de sfruntare şi de necuviinţă: „Dumnezeu nu poate să moară, Dumnezeu nu poate să-şi calce cuvântul, Dumnezeu nu poate face cutare sau cutare lucru". Nu găsesc potrivit a încătuşa astfel purtarea dumnezeiască în legile vorbirii noastre, iară pentru învederarea ce ni se aduce în aceste arătări, mai multă smerenie şi cucernicie ar trebui să fie înfăţişate. Vorbirea noastră îşi are lipsurile şi slăbiciunile sale, oa tot ce ţine de noi. Cele mai multe stârniri ale tulburărilor lumii sînt grămătieeşti. împrieinările noastre purced numai din dezbaterea neînţelesului legilor şi cele mai multe războaie, din cea neputinţă a întocmi lămurit legă- mintele şi învoirile din scrisorile ide pace ale principilor. Cîte certuri şi cît de însemnate adus-a pe lume îndoielnicul înţeles 'al acestui cuvânt Boc!345 (b) Să luăm dovedirea arătată de logică însăşi ca fiind cea mai limpede. Dacă spuneţi: „este vreme frumoasă", şi spuneţi adevărul, este deci vreme frumoasă. Nu este oare un fel de a vorbi fără tăgadă? Totuşi vom fi înşelaţi. Că aşa este, să urmărim pilduirea346. Dacă spuneţi: „eu mint", şi spuneţi adevărul, minţiţi. Arta, raţiunea, tăria încheierii acestei arătări sînt

aidoma cu celelalte; dar, iată-ne împotmoliţi, (a) Văd pe filozofii pironici că nu au cum lămuri părerea lor în întregime prin nici un fel de vorbire, căci le-ar trebui o nouă vorbire. A noastră se sprijină în totul pe temei de încredinţare, care lor le stă cu desăvîrşire împotrivă, în aşa fel că atunci oînid ei spun: „mă îndoiesc", îi prinzi numaidecît de grumaz şi-i aduci a mărturisi că ştiu cel puţin atîta: că se îndoiesc. De aceea au fost nevoiţi să se puie la adăpost cu următoarea asemănare doftoricească, fără de care felul lor de a -gândi nu s-jar putea înţelege: cînd ei spun347: „nu ştiu", sau: „mă îndoiesc", spun că această singură ©ratare se alungă de la sine cu tot ce mai urmează, nici mei mult, nici mai puţin oa şi reventul care împinge afară mustirile rele şi se alungă deodată cu ele.
(b) Această născocire mai întemeiat este încăpută cu întrebarea: „CE ŞTIU EU?", cum o pun eu348 pe cumpăna cîntarului.
(a) Vedeţi cum se făiesc eu acest fel întru totul necuviincios de vorbire. în certurile zilei despre religia noas-tră349, dacă strîngi prea tare cu uşa pe duşmani, îţi vor spune fără înconjur că nu stă în puterea lui Dumnezeu ca trupul să poată fi în rai, şi pe pămînt, sau în mai multe locuri deodată. Iar acel hîtru din vechime350, cum o trage el pe spuza sa! „Cel puţin — zice — nu este slabă mîn- gîiere pentru om să vadă că nici Dumnezeu nu poate cele toate: căci nu se poate ucide cînd ar vroi, ceea ce este cel mai de seamă avut al stării noastre; ed nu poate aduce pe muritori a fi nemuritori; nici să învie morţii; nici să nu fi trăit cel oare a trăit; nici acel care a avut cinstiri să nu le mai fi avut: neavind alt drept asupra trecutului dc- cît uitarea". Iar această alăturare a omului de Dumnezeu ca să se mai .însoţească cu pilde şăgalnice, el nu poate face ca de două ori zece să nu fie douăzeci. Iată ce spune şi-mi pare că un creştin ar trebui să se ferească a le avea pe buze. Dar, dimpotrivă, în aceste tocmai oamenii par să caute acea nebună trufie în vorbire, ca să aducă pe Dumnezeu la măsura lor,
cras vel atra Nube polum pater occupato, Vel sole puro; non tamen irritum Quodeumque retro est, ejfieiet, neque

Diffinget injectumque reddet Quod jugiens semel hora uexit351.
Cînd spunem că firul nesfirşit al veacurilor, atît trecute cît şi viitoare, nu înseamnă pentru Dumnezeu decît o clipă; că bunătatea Sa, înţelepciunea Sa, puterea Sa sînt dintr-unul şi acelaşi sâmbure al Său, vorba noastră o spune, dar mintea noastră nu poate ajunge s-o cuprindă. Şi cu toate astea, încumetarea noastră vrea să treacă dumnezeirea prin sita noastră. De aici încolţesc toate visările şi rătăcirile care apucă pe lume, punînd şi aducînd cîntarul ei la lucru atît de osebit de cîntărirea Sa. (c) Mirum quo procedat improbitas cordis humani, parvulo aliquo invitata successu352.
Cît de necuviincios mustră Epicur pe stoici, căci el socoteşte că numai Fiinţa lui Dumnezeu este a fi adevărat bună şi fericită, iar omul înţelept nu ar avea decît o umbră şi o părere asemuitoare! (a) Cît de cutezător au legat ei pe Dumnezeu de soartă (treacă de la mine că unii cu numele de creştin să nu o facă încă!) şi Tales, Platon şi Pitagona l-au robit nevoii! Această semeţire a voi să descoperim pe Dumnezeu eu ochii noştri, a făcut ca un mare om dintr-ai noştri353 să idea dumnezeirii chip trupesc, (b)
Aceasta este cauza că în fiecare zi ni se întîmplă să credem că de la Dumnezeu vin împrejurările mai însemnate şi deosebite ale vieţii. Pentru că au însemnătate pentru noi pare că pot avea de asemenea şi pentru El şi că El le priveşte mai cu luare-aminte decît altele, pe oare noi le socotim mai mărunte, (c) Magna dii curant, parva negligunt334. Ascultaţi pilda Lui, are să vă lămurească judecata Sa: Nec in regnis quidem reges omnia minima curant355.
Ca şi cînd i-ar fi mai mult sau mai puţin acelui rege să mişte o împărăţie sau frunza unui copac şi pronia ce-rească ar mînui altfel mersul unei bătălii decît săritura unui purice! Mîna oirmuirii Sale la toate deopotrivă se îndreaptă cu aceeaşi putere şi acelaşi rînd; zorul nostru nu-L atinge cu nimic, iar chibzuielile noastre nu-L ajung.
Deus ita artijex magnus in magnis, ut minor non sitin parvis356. Trufia noastră scoate la lumină această

blestemă- toare împerechere. Pentru că îndatoririle noastre ne apasă, Straton3"7 a procopsit pe zei cu scutirea oricărei slujiri, ca şi pe preoţii lor. El face ea totul să purceadă şi să sc ţie de la fire, care cu ale sale cîntăriri şi îndemnuri clădeşte părţile lumii, scutind firea omenească de teama judecăţilor dumnezeieşti. Quod beatum aeternumque sit, id nec habere negotii quicquam, nec exhibere alteri338. Firea vrea ca în lucruri asemenea să fie legături asemenea. Aşadar, numărul nesfîrşit al muritorilor aduce cu sine tot atâţia nemuritori. Nenumăratele lucruri care ucid şi nimicesc urmează a da ivire la tot atîtea care propăşesc şi folosesc. După cum sufletele zeilor, fără glas, fără ochi şi fără urechi, simt între ei fiecare simţirea celuilalt şi judecă gindurile noastre, tot astfel sufletele oamenilor, neatîrnate şi desprinse de trup, fie în somn sau printr-o îmbătare, ghicesc, prorocesc şi văd lucruri pe care nu iar putea să le vadă legate de trup3"'0.

(a) Oamenii, spune Sf. Paul, au înnebunit gîndind că sînt înţelepţi şi au schimbat măreţia lui Dumnezeu fără stricăciune după chipul omului supus stricăciunii.

(b) Vedeţi numai şugubăria dumnezeirilor din vechime. După mărita şi deosebita ceremonie a prohodului, cînd focul ajungea la vîrful rugului şi cuprindea patul răposatului, ei dădeau drumul unui vultur care, dacă se înălţa drept în sus însemna că sufletul merge în rai. Mii de medalii aflat-am şi mai ales a cinstitei femei Faustina360, în care este înfăţişat acest vultur, călărit de sufletele celor preamăriţi. De plâns este că ne înşelăm pe noi înşine cu închipuirile şi născocirile nioastre,

Quod finxere, timent361:

ca şi copiii care se sperie de înfăţişarea unui tovarăş de joc mâzgălit şi înnegrit de ei înşişi, (c) Quasi quicquam injelicius sit homine cui sua jigmenta dominantur3C2. Departe de a cinsti pe cel ce ne-a făcut cinstim pe cel de noi făcut, (b) August363 a avut mai multe temple decît Iupiter, păzite cu tot atîta sfinţenie şi încredinţare în minuni. Thasienii364, drept mulţumire pentru binele făcut de Agesilau365, se duseră să-i spuie că l-au pus în rîndul zeilor: „Naţia voastră — răspunse el — are oare putere să

facă zeu pe cine-i pare? Faceţi sfânt ca să-l vedem pe unul dintre voi, pe urmă vă voi mulţumi nespus pentru cinstea ce-mi aduceţi (e) când voi fi văzut cum i-a mers". Omul este tare nărod. Nu ar şti făuri un viermuleţ şi-şi făureşte zeii cu zecile.
Auziţi pe Trismegistes366 lăudând semeţirea noastră: „Din toate lucrurile minunate, ceea ce întrece minunea este că omul a putut găsi şi făuri firea divină", (b) Iată învederările înseşi ale şcolii de filozofie,
Nosse cui Divos et coeli numina soli,
Aut soli nescire, datum:301
„Dacă Dumnezeu este363, atunci este vieţuitor; dacă este vieţuitor are simţire şi dacă are simţire, este supus stricăciunii. Dacă este neîntrupat este fără suflet, aşadar fără fapt; iară dacă are trup, este pieri tor". Nu am izbîndit oare? (c) „Sîntem360 neputincioşi să fi făcut lumea: aşadar, se află o fire mai desăvârşită care a pus mina la aceasta". Neghioabă încumetare ar fi să ne socotim lucrul cel mai desăvîrşit din atobcuprins; aşadar este ceva mai bun: acesta este Dumnezeu. Cînd vedeţi o bogată şi măreaţă locuinţă, cu toate că nu ştiţi cine-i este stăpânul, totuşi nu veţi spune că este făcută pentru şobolani. Iar cea dumnezeiască clădire a bolţii cereşti, pe care o vedem, să nu credem noi că este locaşul unui stăpîn mai mare decît sîntem noi? Cel mai presus nu este oare totdeauna cel mai vrednic? Iar noi sîntem aşezaţi jos. Nimic fără suflet şi fără minte nu poate da răsărire unui suflet care să aibă minte. Lumea ne dă fiinţă, aşadar ea are suflet şi raţiune. Fiece parte din noi este mai puţin decît noi. Sîntem parte din lume. Lumea, aşadar, este înzestrată cu înţelepciune şi minte mai din belşug decît noi. Măreţ lucru este să ai cîrmuirea unei .mari dregătorii. Gîrmuirea lumii aşadar este în mîna unei firi fericite. Aştrii nu ne vatămă, aşadar sînt plini de bunătate, (b) Noi avem nevoie de hrană, tot astfel şi zeii; ci se satură cu aburii de aici de jos. (c) Bunurile lumeşti nu sînt bunuri ale lui Dumnezeu, aşadar nu sînt bunuri ale noastre. A-l înfrunta şi a fi înfruntat sînt deopotrivă dovezi de dobitocie; aşadar, nebunie este a ne teme de Dumnezeu. Dumnezeu este bun prin firea Sa, omul

— prin iscusinţa sa, ceea ce înseamnă mai mult. înţelepciunea omului nu se osebeşte de cea dumnezeiască decît prin veşnicia acesteia, iar dăinuirea nu atinge de loc înţelepciunea: iată-ne prin aceasta de o seamă, (b) „Noi avem viaţă, mişcare, judecată şi neatârnare, preţuim bunătatea, mila şi dreptatea: aceste virtuţi, aşadar, sînt în el". Sumarul, ferecarea şi desferecarea, stările dumnezeirii se făuresc de om pe potriva şinei sale. Ce mai întipărire, şi ce tipar! Să întindem, să înălţăm, să mărim însuşirile omeneşti cît ne va plaice; umflă-te, biet om, şi mai şi mai: Non, si te ruperis, inquit310. (c) Profecto non Deu-m, quem cogitare non possunt, sed semeţ ipsos pro illo cogitantes, non illum sed se ipsos non illi sed sibi comparant311.
(b) In lucrurile fireşti, urmările dau la iveală numai pe jumătate cauzele lor; cum aceasta? Ea stă mai presus de rostul firesc; mersul său e prea înălţat, prea depărtat şi prea stăpiînitor să rahde oa dovedirile noastre să-l prindă şi să-l lege. Nu prin noi îi dăm de urmă, calea aceasta este prea joasă. Nu sîntem mai apropiaţi de cer pe muntele Cenis decît în fundul mării; dacă vreţi să vă încredinţaţi, luaţi astrolabul. Ei coboară pe Dumnezeu pînă şi la împreunare trupească cu femeile: de cîte ori şi în cîte rinduri? Paulina, soţia lui Saturninus, matroană romană foarte cinstită, crezlnd eă se culcă cu zeul Serapis372, se găsea în braţele unui îndrăgostit al său, prin mijlocirea preoţilor acelui templu, (c) Varro, cel mai subtil şi cel mai învăţat scriitor latin, în cărţile sale despre teologie, scrie că slujitorul373 lui Hercule, arunca zarul cu o mină pentru zeu şi cu alta pentru el, pe o cină şi o fată: dacă cîştigul era pe seama lui, plătea din prinos374; dacă pierdea, plătea din simbria sa. A pierdut375 şi a plătit cina şi fata. Numele ei fu Laurentina; ea se pomeni noaptea cu zeul în braţe, oare-i şi spuse că a doua zi cel pe carc-l va întâlni mai întîi ii va plăti dumnezeieşte dreptul ei; se întîmplă să fie Tarun'tius, un tînăr bogat, care a dus-o la el şi cu timpul a lăsat^o moştenitoare. Ea, la rîndul ei, crezind că face pe placul acelui zeu, lăsă moştenirea po-porului roman, pentru oare i se dăruiră cinstiri zeieşti. Ca şi cînd nu ar fi de ajuns ca Platon să tragă obîrşia din zei şi Neptun să fie la

pornirea spiţei sale376: în Atena crezut de toţi era că Ariston, vrînd să aibă pe frumoasa Perictione şi neizbutind, arătatu-i-s-a în somn zeul Apolo, poruncindu-i s-o lase nenuntită şi neatinsă, pînă ea va naşte; erau tatăl şi mama lui Platon. Cîte asemenea încor- norări zeieşti ale bieţilor oameni se află în istorii? Şi cîţi soţi jignitor ponegriţi de hatîrul copiilor?
în religia lui Mahomed, credinţa norodului este că se găsesc în acel popor destui vrăjitori ca Merlin377; zişii copii din flori, fără tată, uimitor răsăriţi din duhul sfînt în pîntec de fecioară; ei purtau chiar numele care în acea limbă însemna acest lucru.
(b) Trebuie luat în seamă că fiecare soi nu preţuieşte nimic mai mult şi mai scump decît fiinţa sa (c) (leul, vul-turul, delfinul, nimic nu preţuiesc peste seminţia lor); (b) şi fiecare potriveşte însuşirile tuturor altora după ale sale, pe care le poate lesne mări sau micşora, dar numai atît, căci în afară de această legătură şi acest temei închipui-rea noastră nu poate răzbate şi nu poate merge mai apoi, nici nu-i stă în putinţă să treacă mai departe, (c) De aici izvorăsc acele păreri din vechime: „între toate chipurile, cel mai frumos omul este; aşadar, Dumnezeu are acest chip. Nimeni nu poate fi fericit fără virtute, nici virtutea nu poate fi fără raţiune şi nici o raţiune în afară de făp-tura omului; aşadar, Dumnezeu este îmbrăcat în haină de om". Ita est informatum anticipatum mentibus nostris ut homini, quum de Deo cogitet, forma occurrat humana3ie. (b) Cu toate acestea — spunea glumind Xenofan379 — dacă animalele îşi făuresc zei, precum se crede, fără îndoială îi făuresc după asemănarea Lor şi preamărindu-se, ca şi noi. De ce nu ar spune un gîsean: „toate părţile lumii mă privesc, pămîntul îmi slujeşte să umblu, soarele să mă lumineze, stelele să-mi avînt gîndirea; am cutare folos din vînturi, altul din ape; nu este nimic care să fie văzut cu mai multă bunăvoinţă de ceruri decît mine; sînt copilul răsfăţat al firii; nu oare pentru mine omul seamănă şi macină? Dacă mă mănâncă, tot atît mănîncă pe semenul său şi tot atât fac eu cu viermele care-l ucid şi-l mă-nîncă pe el. Aidoma ar spune un cocor mai semeţ, din pricina neatîrnării zborului

său, stăpîn pe văzduhuri: (c) tam blanda conciliatrix et tam sui est lena ipsa naturaJ"389 (b) Aşadar, pe această cale, pentru noi sînt ursitele, pentru noi lumea; luceşte, tună pentru noi, şi făptuitorul, şi făpturile, totul pentru noi este. Noi sîntem ţelul şi ţinta către care se îndreaptă atotcuiprinsul lucrurilor. Priviţi darea de seamă pe care o face filozofia despre trebile cereşti, de mai bine de două mii de ani: zeii nu au făptuit, nu au vorbit decît pentru om; nu li se dă nici o altă chibzuială şi slujbă; iată-i la război •împotriva noastră,

domitosque Herculea mânu Telluris juvenes, unde pericidum
Fulgens contremuit domus Saturni veteris381; iată-i părtinindu-ne vrăjbile, {c) ca să ne răsplătească, fiindcă adesea am părtinit pe ale lor,
(b) Neptunus muros magnoque emota tridenti
Fundamenta quatit, totâmque a sedibus urbem Eruit. Hic Juno Scaeas saevissima portas Prima tenet392.
(c) Gaunienii, pizmuitori pe stăpânirea zeilor cărora le stau supuşi, iau armele în ziua închinată lor şi bat ei drumu-rile, trăgînd cu spadele în aer, jur în jurul întregului hotar ca să alunge iastfel cît de crunt şi să fugărească zeii stră-ini din ţinuturile lor. (b) Puterile lor sînt împărţite după nevoia noastră: oare tămăduieşte caii, oare oamenii, care ciuma, oare ghelbea. care tuşea, (c) care un fel de rîie, care o alta (adeo minimis etiam rebus prava relligio in- serit deos)383; {b) oare rodeşte strugurii, care usturoaiele, rare are în seamă dezmăţurile, care negoţurile (c) (fiecărui neam de meseriaş, un zeu), <b) care-şi are ţinutul şi puterea la răsărit, care ia apus:

hic illius arma,
Hic cumis fuit3B4. (c) O sancte Apollo, qui umbilicum certum terrarum
obtines!385.
Pallada Cecropidae, Mino'ia Creta Dianam, Vulcanum tellus Hipsipilea colit, Junonem Sparte Pelopeiadesque Mycenae; Pinigerum Fauni Maenalis ora caput; Mars Latio venerandus386.

(b) Care nu are decît un orăşel sau un neam în stăpânirea lui, (c) care locuieşte singuratic; oare cu însoţire, fie de voie, fie de nevoie.
Junctaque sunt magno templa nepotis avo387.
(b) Sînt unii atît de firavi cu mare trecere în mulţime (iar numărul lor ajunge pană la treizeci şi şase de mii), încît grămădim vreo cinci-şase să scoată un spic de grîu, după care-şi trag numele şi faima388: (c) trei la o uşă, cel al tocului, cel al ţîţînei şi cel al pragului; patru la un copil, păzitori ai înfăşatului, ai suptului, ai mîncării şi ai băuturii; unii hotărîţi, alţii nehotărîţi şi nestatornici; unii care n-au pătruns încă în rai:
Quos quoniam coeli nondum dignamur honore, Quas dedimus certe terras habitare sinamusj389 sînt fizicieni, poeţi, cetăţeni; unii pe la mijloc între firea omului şi cea zeiască, solii de la noi la zei, cinstiţi oarecum pe o treaptă mai joasă a măririi, nenumăraţi ca slujbe şi nume; unii buni, alţii răi. (b) Sînt unii bătrîni şi gîr- bovi, alţii muritori: căci Crisip socotea că la cea de pe urmă prefacere a lumii toţi zeii vor pieri, în afară de Iupi- ter. (c) Omul îşi făureşte mii de însoţiri plăcute între el şi Dumnezeu. Nu este el oare de pe aceleaşi meleaguri?
Jovis incunabula Creten300.
Iată îndreptăţirea adusă de Soaevola391, Mare Pontifex şi Varro, mare teolog, pe vremea lor, în privinţa aceasta: „Este nevoie ca poporul să nu aibă în cunoştinţă multe lucruri adevărate şi să creadă multe lucruri neadevărate"; quum, veritatem qua liberetur, inquirat, credatur ei expedire, quod fallitur3fl2.
(b) Ochii omeneşti nu pot desluşi lucrurile decît după chipurile de ei cunoscute; (c) şi nu ne amintim cum s-^a prăbuşit bietul Phaeton393, fiindcă a mînat frîiele cailor părintelui său cu mînă muritoare. Cugetul nostru tot atîta se cufundă, se risipeşte şi se izbeşte din încumetarea sa.
(b) Dacă întrebi filozofia din ce se alcătuiesc cerul şi Soarele, ce-ţi va răspunde decît a fi din fier şi (c) după Anaxagora, (b) de piatră, şi altă asemenea plăsmuire la îndemîna noastră? (c) întrebăm noi pe Zenon ce este firea? O ardere făuritoare — spune el, •— fiinţătoare, orîndui-

toare. (b) Arhimede394, maestru în cea ştiinţă ce-şi însuşeşte precădere, peste toate celelalte ca adevăr şi dovedire, spune: „Soarele este un zeu de fier arzînd". Iată o închipuire scornită din frumoasa şi neapărata nevoie a dovedirilor geometrice! Totuşi, nu atît de neapărată (c) şi trebuincioasă ca Socrate să nu fi socotit că este de ajuns a o şti ca să poţi măsura pământul pe care-l dai şi primeşti, şi (b) Polyaenus, care fusese tocmai în aceste un vestit şi strălucit învăţat, după ce a gustat din dulcele rod al grădinilor ocrotitoare ale lui Epicur, a dispreţuit toate cele arătate mai sus ca fiind cu totul înşelătoare şi deşarte.
(c) Socrate, în Xenofon, despre Anaxagora, cel mai învăţat decît oricine în treburile cereşti şi dumnezeieşti, zice despre acesta că şi-a tulburat minţile, cum fac toţi oamenii care stăruie peste măsură în pătrunderea celor ce nu li se cuvin. Fiindcă făcuse din Soare o piatră arzătoare, nu-şi putea închipui că piatra nu luceşte în foc şi, ce-i mai rău, că nu se nimiceşte; şi fiindcă focul şi Soarele tot una erau pentru el, nu încăpea în mintea lui că focul nu înnegreşte pe cei ce-l văd şi că putem privi fără a fi mistuiţi şi că focul nimiceşte vreascurile şi ierburile. După părerea lui Socrate, de care şi eu mă alătur, cel care a cercetat cerul cu multă înţelepciune este cel care nu l-a cercetat de loc.
Platon, vorbind de daimoni395 în Timeu, spune: „Este treabă care întrece puterea noastră. Să ne încredem în cei vechi, care se ziceau născuţi din ei. Nu-i cuminte a nu da crezare copiilor zeilor, chiar dacă spusele lor nu sint întemeiate pe judecăţi aievea şi vădite, deoarece ei ne vorbesc despre lucruri oare le ţin de aproape şi de la ebîrşie".
(a) Să vedem dacă avem mai multă luminare în cunoaşterea lucrurilor omeneşti şi fireşti. Nu oare treabă de batjocură este ca să apucăm a făuri celor la care, după mărturisirea noastră, ştiinţa noastră nu poate ajunge, un alt trup şi să le dăruim un chip înşelător, născocit de noi, cum se vede în mişcarea luceferilor cărora, fiindcă mintea noastră nu poate pridid a le ajunge, nici închipui mersul, noi îi înzestrăm eu îndemnurile noastre, greoaie şi trupeşti:

temo aureus, aurea summae Curvalura rotae, radiorum argenteus ordo396.
Ai zice că am fi avut cărăuşi, dulgheri şi zugravi care au apucat să înalţe sus unelte eu felurite mişcări (c) şi a rîndui mersul şi rotirile, şi îmbinările trupurilor cereşti împestriţate de lumini în jurul fusului Nevoii, 'după Platon:
(b) Mundus clomus est maxima rerum, Quam quinque altitonae jragmine zonae Cingunt, perquam limbus pictus bis sex sig-nis Stellimicantibus, altus in obliquo aethere, lunae Bigas acceptat397.
Toate acestea sînt visări şi pătimaşe năluciri. De ce firea nu se înduplecă oare să ne deschidă sînul şi să ne arate curat mijlocirile şi mersul mişcărilor sale, şi să ne limpezească ochii pentru aceasta? Dumnezeule! Cîte greşeli, cîtă nesocotinţă am găsi noi în biata noastră ştiinţă! (c) Sînt păcălit, dacă un singur lucru rămâne la locul lui şi m-aş despărţi de cele de aici, aflînd mai vîrtos neştiinţa mea. Nu văzut-am eu în Platon acel cuvînt divin că „firea nu este decît poezie cu tîlc?" Cum poate fi, s-ar zice, o zugrăvire învălurită şi întunecată, străbătută de nenumărate şi felurite lumini înşelătoare ce să pună la încercare dibuirile noastre.
Latent ista omnia crassis occultata et circumfusa tene-bris, ut nulla acies humani ingenii tanta sit, quae penetrare in coelum, terram intrare possit398.
Fără îndoială, filozofia nu este decît vers întortocheat399. Scriitorii cei vechi de -unde-şi trag toate întemeierile lor, dacă nu de la poeţi? Iar cei dintîi fost-au curat poeţi ei înşişi şi o plăsmuiră după al lor chip. Platon nu este decît un poet fără stih. Tirnon400 îl numeşte, în bătaie de joc, Mare făuritor de minunăţii401.
(a) După cum femeile folosesc dinţi de fildeş, cînd le lipsesc ai lor, şi în locul feţei adevărate îşi fac o alta din vreun dres străin, aşa cum fac coapse de postav şi pîslâ, împlinindu-se cu bumbac în văzul şi ştiutul oricui, înfru- museţîndu-se cu podoabe înşelătoare şi împrumutate, aidoma face şi ştiinţa (b) (însăşi legiuirea noastră arc, se spune, încuviinţate chipuri după oare îşi întemeiază adevărul dreptăţii sale); (a) şi ne sileşte să luăm drept bune lucruri dinainte

mărturisite de ea a fi născocite, iară acele epicicluri402, excentrice şi concentrice cu care se ajută astrologhia pentru a urmări mersul stelelor, ni le dă drept ce a putut scorni mai bun în această privinţă; de altfel, ca în toate, filozofia nu ne învaţă ceea ce este sau ceea ce crede, dar ce îşi închipuie că are mai multă părere de adevăr şi ce este mai ademenitor, (c) Platon, cînd vorbeşte* de starea trupului nostru şi cea a dobito<aeelor, zice: „ar putea fi luat drept adevăr ceea ce am spus şi am încredinţa-o, dacă am avea pentru aceasta vreo întărire de la un oracol; însă încredinţăm atît: că este ceea ce se apropie mai mult de adevăr din ce ne-am priceput a spune".
(a) Ea nu trimite numai în ceruri legăturile, uneltele şi şurubăriile sale. Să vedem puţin ce spune de noi şi de-a noastră alcătuire. Nu se află mai multă întorsătură, zdruncinare, urcare, cădere şi răpire la stele şi la corpurile ce-rului, .cît au scornit ei în acest biet mic trup omenesc. Cu adevărat, în felul acesta dreptate avut-au să-l cheme mica Lume403 -cu cîte au folosit ca să-l clădească în chip şi fel. Ca să potrivească îndemnurile şi cîte şi cîte simţim din însuşirile felurite ale omului, nu au împărţit ei oare in tot atitea părţi sufletul nostru? Unde nu l-au aşezat?
In cîte rînduieli şi trepte nu l-au pus pe bietul om, în afară de cele fireşti şi care-l privesc de-a dreptul? Cîte îndatoriri şi îndepliniri? Au făcut din el un lucru închipuit pentru obşte. Este o pricină a lor pe care o ţin şi o mî- nuiesc, li se lasă toată puterea să-l coase, descoase, să-l îmbrace pe placul fiecăruia, totuşi nu-l pot stăpîni. Nu numai cu adevărat, dar nici în vis, lor tot le scapă o măsură sau un glas în clădilura lor atît de năzdrăvană, pe cît e de grozavă şi cîrpită în o mie de bucăţi strîmbe şi pocite, (c) Şi nu e drept să le fie aceste^ îngăduite, deoarece zugravilor, cînd înfăţişează cerul, mările, oămîntul, munţii, insulele depărtate, noi îi iertăm să le dea un chip la întâmplare; ca fiind lucru necunoscut, ne mulţumim cu anume umbră şi părere, dar cînd ne iau după fire sau după altele cunoscute şi îndeaproape, le cerem asemuirea trăsăturilor şi a culorilor întocmai, iar dacă greşesc, ii dispreţuim.

(a) Aduc mulţumire fetişcanei din Milet404 care, văzînd pe filozoful Tales stăruind fără preget în citirea bolţii cereşti şi ţinînd mereu ochii ridicaţi la ceruri, i-a pus piedică, arătindu-i că ar fi vremea să-şi ia gîndul din cele aflate în nori şi să se îngrijească de cele ce sînt la picioarele lui. Ea îl sfătui neapărat să privească mai degrabă în sine decit pe cer. (c) Căci, cum spune Democrit, prin glasul lui Cicero405,

Quod est ante pedes, nemo spectat; coeli scrutantur plagasm.

(a) Dar starea noastră duce cu sine că tot atît de departe sc arată ceea ce ne stă la îndemână, cît şi cele cereşti, cît şi stelele, (c) Căci spune Socrate în Platon, că oricui care se apucă de filozofie i se poate aduce împotrivă îritîmpinarea femeii făcută lui Tales, deoarece nimic nu vede din ce-i in faţa ochilor şi fiecare filozof nu ştie ce face vecinul, mai mult, nu ştie ce face el şi ce fac amîndoi, om sau dobitoc. (a) Oamenii noştri oare găsesc vederile lui Sebond prea slabe, care ştiu tot, oare mână lumea, cărora nimic nu le este tăinuit,

Quae mare compescant causae; quid temperet annum;
rtellae sponte sua jussaeve vagentur et errent;
Quid premat obscurum Lunae, quid proferat orbem;
Quid velit et possit rerum concordia discors401,

nu au încercat ei oare uneori prin cărţile lor greutăţile ce se ivesc pentru a cunoaşte însăşi fiinţa lor?408 Vedem uşor că degetul se mişcă, că piciorul se mişcă; că unele părţi se clintesc de la sine fără învoirea noastră, că altele pornesc după vrerea noastră; că anume îngrijorare înroşeşte faţa, alta o păleşte; cutare închipuire apasă numai splina, alta — creierul; una stîrneşte rîsul, alta — plînsul; o alta înmărmureşte şi uimeşte toate simţurile noastre, încremenind mădularele trupului nostru, (c) Faţă de un anume lucru stomacul se răscoleşte; faţă de altul, o parte mai de jos. (a) Dar în ce fel îşi taie drum cugetarea în ceaţa deasă şi nepătrunsă şi felul cum se îmbină şi se împreună aceste minunate porniri nu s-a găsit încă om să le priceapă, (c) Omnia incerta ratione et in naturae ma-iestate abdita409, zice Pliniu; iar Sf. Augustin: Modus quo

corporibus adhaerent spiritus, omnino mirus est, nec comprehendi ab homine potest: et hoc ipse homo est410, (a) Şi totuşi nu ne îndoim că este, căci cea mai mare parte din părerile oamenilor sînt primite de pe urma vechilor credinţe, din împuternicire şi pe cuvînt dinainte încredinţat, ca şi cum ar fi scriptură şi lege. Se ia ca un fel de-a grăi îndeobşte socotit bun; se primeşte drept adevăr cu tot tacîmul şi legăturile de arătări şi dovezi, ea un trup închegat şi trainic, care nu mai poate fi zdruncinat, care nu mai trebuie judecat; dimpotrivă, fiecare şi care mai de care merge dregînd şi întărind acea credinţă, căpătată cu tot ce poate mintea, care este unealtă mlădioasă dedată si învîrtită după orice fel de înfăţişare; astfel, se umple si murează lumea în anost şi minciună. Ceea ce face ca lucrurile să nu fie puse de loc la îndoială este că vederile îndeobşte nu sînt puse niciodată la îndoială; nu sînt cercetate în adîncul lor, unde zace greşeala şi slăbiciunea; nu se stă a socoti decît pe apucate; nu se întreabă dacă cutare lucru este adevărat, ci dacă înţelesu-s-a într-un fel sau într-altul, nu se întreabă dacă Galenus411 a spus vreo vorbă cu temei, ci dacă a spus într-un fel sau într-altul. Cu adevărat drept este să se fi pus frînă şi stavilă judecăţilor noastre şi această tiranie a crezărilor noastre s-a întins pînă la şcolile şi meşteşugurile noastre. Dumnezeul ştiinţei scolastice este Aristotel412; este sfînt a vorbi de învăţăturile sale, precum în Sparta de ale lui Licurg413. învăţătura sa este lege călăuzitoare, care poate fi tot atît de deşartă ca oricare alta. Nu ştiu de ce nu aş primi tot atît de lesne fie poveţele lui Platon, atomii lui Epicur sau plinul şi golul iui Leucip şi Democrit, sau apa lui Tales, sau nemărginirea firii lui Anaximandru, sau 'aerul lui Diogenes, sau numerele şi simetria lui Pitagora, sau infinitul lui Parmenide, sau Unul lui Musaeus, sau apa şi focul lui Apolodor, sau părţile asemenea ale lui Anaxagora, sau dezbinarea şi îmbinarea lui Empedocle, sau focul lui Ileraclit, sau orice altă părere în vălmăşeala fără de sfîrşit a învăţăturilor şi întîmpinărilor scornite de cea măiastră minte a omului care se viră în totul fără fereală, încredinţată fiind de a sa luminată vedere, decît a-mi lua

drept bună părerea lui Aristotel despre pricina principiilor lucrurilor fireşti; pe care principii el le clădeşte a fi din trei părţi: cheag, chip şi lipsă. Şi ce poate fi mai van decît a face din însăşi lipsă purcederea lucrurilor? Lipsa este o tăgăduire; din care năzărire a găsit el că ar fi pricina şi obârşia tuturor cîte sînt? Totuşi, nu s-ar putea druncina aceasta decît ca o deprindere logică. Nu se ia ;n dezbatere nirnie pentru a fi pus la îndoială, ci numai ca să apere pe întemeietorul şcolii de întâmpinările străine: atotputernicia sa este hotarul dincolo de care nu este îngăduit a căuta414.

Uşor poţi clădi ceea ce vrei, pe temelii ştiute415; căci după rînduirea şi legea acelei clădiri, celelalte părţi lesne se îmbină fără greş. Pe această cale, judecata noastră o aflăm bine întemeiată şi vorbim ca pe de rost: căci dascălii noştri ne ţin de scurt şi au căpătat atîtea căi ale crezămîntului nostru cîte le trebuie pentru ca la urmă să încheie ce vor, în felul geometricienilor, cu a lor întrebări astfel întocmite410, încît îi încuviinţăm şi ne învoim să ne poarte ba la dreapta, ba la stînga şi să ne învîrte după vrerea lor. Oricine este crezut pe cuvînt dinainte pus in vedere ajunge a fi Dumnezeul şi stăpînul nostru: el va croi din plin şi cum îi vine mai bine înjghebările sale şi cu ele ne va cocoţa, dacă vrea, în văzduhuri. în această tocmeală şi tîrguială a ştiinţei am luat drept bun cuvîntul lui Pitagora, că fiecare meşter trebuie să fie crezut în al său meşteşug. Dialecticianul, să se ţie după gră- mătician pentru înţelesul cuvintelor; retorul, să împrumute de la dialectician locul dovedirilor; poetul — de la cîntăreţ măsurile; geometrul, de la aritmetician — număratul; metafizicienii să se bizuie pe învederările fizicii. Căci fiecare ştiinţă are temeiuri dinainte statornicite, care îngrădesc judecata omenească din toate părţile. Dacă te apuci să clatini acel zid, în care zace greşeala de căpetenie, ei au numaidecît următoarea poruncă pe buze: „nu trebuie să stai de vorbă cu cei care tăgăduiesc principiile".

Dar oamenii nu pot avea principii dacă dumnezeirea nu le-a dezvăluit lor; din tot ce c de faţă, fie început, fie mijloc, fie sfârşit, nu-i decît visare şi fum. Celor care se împotrivesc

eu preîntâmpinări trebuie, dimpotrivă, să ve-nim cu preîntâmpinarea aceleiaşi axiome, despre care se dezbate. Căci orie'e preîntîmpinare omenească şi orice arătare au tot atîta împuternicire ca şi o alta, dacă mintea nu le osebeşte. Aşadar, trebuie toate puse pe cîntar; şi mai întîi cele îndeobşte şi cele care ne asupresc, (c) în- tipărirea neîndoielii este neîndoielnică mărturie a îndoielii şi nebuniei dusă la culme; şi nu sînt oameni mai nebuni şi mai puţin filozofi decît filodoxii417 lui Platon. {a) Trebuie ştiut dacă focul este cald, dacă zăpada este albă, dacă se găseşte oarece tare sau moale în cunoaşterea noastră. Cît despre acele răspunsuri cu care se ţes vechi poveşti, despre acela căruia i s-a zis să se arunce în foc fiindcă sta la îndoială despre căldură şi celui care tă- găduia răceala gheţii, să şi-o puie la sîn, nevrednici sînt de ohemarea filozofiei. Dacă ei ne-ar fi lăsat în starea noastră din fire, primind înfăţişările străine după cum ni le arată simţurile noastre şi ne-ar fi lăsat să ne luăm după poftele noastre curate şi rînduite de starea noastră din născare, ar avea dreptate să vorbească astfel: de la ei însă am învăţat să fim judecătorii lumii; de la ei ne vine nălucirea că mintea omenească este atotveghetoare în afara şi înăuntrul bolţii cereşti, că ea îmbrăţuşe totul, că poate tot, că prin mijlocirea ei totul se ştie şi se cu- noaste. Acest răspuns ar fi bun printre canibali, care se bucură de fericirea unei vieţi lungi, liniştite şi paşnice fără învăţăturile lui Aristotel şi fără cunoaşterea cuvântului fizică. Acel răspuns s-ar nimeri a fi eu mai multă tărie şi preţ decît toate cele împrumutate de mintea şi din născocirea lor. De aceasta ar fi în stare împreună cu noi toate animalele şi toate la care porunceşte încă limpede şi neprefăcută legea firească; dar ei s-au lipsit de ea. Să nu nc spuie: este adevărat fiindcă astfel vedeţi şi simţiţi; trebuie418 să-mi spuie dacă ce socot că simt cu adevărat îl simt; şi dacă-l simit, apoi să-mi spuie pentru cc- simt şi cum şi ce; să-mi spuie numele, obîrşia, legăturile şi rosturile căldurii, ale frigului, însuşirile celui care înfăptuieşte şi ale celui care rabdă; sau să-şi părăsească meseria care este a nu primi şi a nu se învoi cu nimic decât pe calea raţiunii; este piatra lor de încercare a

totul, dar bineînţeles este plină de înşelăciune, cusurgie, de slăbiciune şi şovăielnică.
Pe ce cale s-o dovedim mai bine decît cu ea însăşi? Dacă nu-i poţi da crezare la ceea ce spune despre sine, abia va fi bună să judece lucruri străine, dacă ştie oarece, măcar fiinţa şi locaşul ei ar fi să ştie. Ea este în suflet şi o parte sau urmare a acestuia; căci adevărata şi neapărata raţiune, al cărei nume noi îl ascundem cu amăgitoare porecle, are locaş întru Domnul; acolo este culcuşul şi adăpostul său, de acolo purcede atunci cînd vrerea lui Dum-nezeu îngăduie să străbată de la el vreo rază pînă la noi, precum Pallas419 ţîşni din ţeasta tatălui său ca să se răs-pândească in lume.
Să vedem aşadar ceea ce ne-a învăţat mintea omenească despre sinea sa şi despre suflet: (c) nu despre suflet îndeobşte, care după aproape întreaga filozofic este privit a fi din trupurile cereşti şi din cele dintîi întrupate; nici cel pe care Tales îl socotea părtaş pînă şi al tuturor lucrurilor neînsufleţite, adus la această părere luînd în eă- tare magnetul, dar despre al nostru, care trebuie să ne fie bine cunoscut.
(b) Ignoratur enim quae sit natura animai, Nata sit, an contra nascentibus insinuetur, Et simul intereat nobiscum morte dirempta,
An tenebras Orei visat vastâsque lacunas.
An pecud.es alias divinitus insinuet se?420
(a) Crates421 şi Dicaearchus spuneau că în nici un fel nu se află, dar că trupul era astfel purtat din firească mişcare; Platon, că este un făcut de la sine mişcător; Tales, o fire in frămîntare neîncetată; Asclepiade422, că ar fi înrâurire a simţurilor; Hesiod şi Anaximandru, că este alcătuit din pămînt şi apă; Parmenide zice că din pămint şi foc; iar Empedocle, din sînge,
Sanguineam vomit iile animam*2'3;
Posidoniu, Cleante şi Galenus spun a fi o căldură sau plăsmuire călduroasă,
Igneus est ollis vigor, et coelestis origo424;
Hipocrate425, un duh răspîndit în trup; Varro, o abureală primită prin gură, încălzită în plămîni, pătrunsă în inimă şi împrăştiată în tot trupul; Zenon, cheagul celor patru stihii;

Heracleides din Pont, lumina; Xenoerate şi la eghip- teni, număr mişcător; la caldeeni, o însuşire fără chip anume, (b) habitum quemdam vitalem corporis esse, Harmoniam Graeci quam dicunt426.
(a) Să nu uităm pe Aristotel, care spune că este ceea ce dă mişcare firească trupului numită de el entelechie: cea mai curată născocire, căci nu vorbeşte nici de felul, nici de obîrşia, nici de firea sufletului, dar ia în seamă numai urmările. Lactanţiu, Seneca şi cea mai bună parte dintre dogmatici au mărturisit că era lucru pentru care nu au pricepere, (c) Şi după această înşirare de păreri, Cicero spune: harum sententiarum quae vera sit, Deus aliquis viderit421.
(a) Ştiu prin mine, spune Sf. Bernard428, cît este Dumnezeu de neînţeles, fiindcă înseşi părţile fiinţei mele nu le pot înţelege429, (c) Heraclit430, care socotea orice fiinţă plină de suflete şi de demoni, ţinea totuşi că nu se poate ajunge atît de departe pînă a cunoaşte sufletul In sîmburele său.
(a) Nu-i mai puţină învrăjbire şi dezbatere pentru a-i

găsi locaşul. Hipocrate şi Herophilos431 îl aşează înven- Iricolul creierului; Democrit şi Aristotel, prin tot trupul, (b) Ut bona saepe valetudo quum dicitur esse
Corporis, et non est tamen haec pars ulla valen- tis452;
(a) Epicur, în stomac,
(b) Hic exultat enim pavor ac metus, haec loca circum Laetitiae. mulcentiXi.
(a) Stoicii, în jurul şi înăuntrul inimii; Erasistrat îl leagă de pieliţa epicraniului434; Empedocle, în sînge, ca şi Moise, iucru pentru care a oprit să se mănînce sîngele dobitoacelor, căci ar fi împreunat cu sufletul; Galenus a gîndit că fiecare parte a trupului îşi are însufleţirea sa; Straton l-a pus între cele două sprîneene. (c) Qua facie quidem sil animus, aut ubi habitet, ne quaerendum qui-

dem est4'jr>, spune Cicero. Las bucuros unui asemenea om înseşi vorbele sale. De cc m-aş apuca cu să stric meşteşugul frumoasei vorbiri? Unde pui că-i puţin cîştig să răpeşti avutul acestor născociri; ele sînt şi puţin obişnuite şi fără multă vlagă şi oarecum ştiute, (a) Dar nu trebuie uitat de ce Crisip arată că ar sta în jurul inimii, precum şi ceilalţi din tagma sa: ei spun c.ă atunci cînd vrem să dăm întărire unui lucru punem mîna pe stomac; şi cînd vrem să rostim 2yiî>, care înseamnă eu, plecăm spre stomac falca de jos. Aceasta nu trebuie să fie trecut cu vederea, ca să scoatem la iveală zadarul unui om atît de vestit, căci, în afară că aceste vederi sînt de la sine nespus de uşuratice, cea din urmă dovedeşte că numai grecii au sufletul în acel loc. Nu se găseşte judecată omenească, oricît de ageră, care să nu aţipească din vreme în vreme.

(c) De ce să ne ferim a spune? Iată pe stoici, părinţii privegherii omeneşti, care găsesc că sufletul unui om copleşit de vreun prăpăd icneşte şi se trudeşte mult ca să iasă, neputîndu-se uşura de povară, ca un şoarece prins in capcană.

lloi

Unii spun436 că lumea a fost făcută ca să dea trup, drept pedeapsă duhurilor căzute în păcat din vina lor, picrzînd neprihănirea fiinţării lor, dintr-un început întîia faţă a lumii fiind numai neîntrupată; şi astfel, după cum mai muit sau mai puţin, s-au depărtat de starea lor înduliuită, capătă întrupare mai uşoară sau mai greoaie, pe măsura păcatului lor. De aici vine multa felurime în alcătuirea făpturii. Apoi duhul, care drept pedeapsă a fost încăput în trupul Soarelui, trebuie să fi avut o măsură de stricăciune cu totul deosebită. Căutările noastre duse pînă la capăt cad toate în orbire, cum spune Plutarh despre cronicile vremilor că la margini se pierd ca pe hărţi, unde pămînturi necunoscute sfîrşesc în băltoace, păduri întunecate, deşerturi şi tărîmuri nelocuite. Iată cum cele mai grosolane şi copilăreşti visări se găsesc mai ales la cei care privesc mai presus şi pătrunzător, cufundîndu-se prin iscusinţa şi încumetarea lor. Sfîrşitul şi începutul ştiinţei

stau în deopotrivă nătîngie. Vedeţi luînd spre culmi avîntarea lui Platon prin ale sale înourări poetice; vedeţi-l glăsuind ea zeii. Dar la ce se gîndea el cînd (a) arată pe om ca un vieţuitor cu două picioare şi fără pene?, dînd prilejul celor care au vrut să-şi bată joc de el să jumulească un clapon viu, înfăţişîndu-l spunînd: „omul lui Platon".
Dar epicureicii?437 Cu cîtă netoţie ' porni t-au ei a născoci mai întîi că atomii lor, de care ziceau că ar fi trupuri avînd oarecare greutate şi de la sine cădere în jos, ar fi clădit lumea, pînă i-au trezit cei care-i întîm- pinau, arătîndu-le că dacă întemeiat ar fi ceea ce zic, nu e chip ca atomii să se întîlnească şi împreune vreodată, deoarece căderea lor dreaptă şi perpendiculară ar da ivire la linii paralele pretutindeni! De aceea siliţi fost-au să îndrepte greşeala, să le mai adauge şi o mişcare tainică în lături, încă procopsindu-i cu coadă ca să se poată prinde şi agăţa.
(c) Dar aşa fiind, nu-i încurcă oare cei care-i întîmpină cu ceastălaltă vedere? Dacă atomii au făurit la noroc atî- tea feluri şi chipuri, de ce nu au nimerit încă să facă o casă sau o încălţare? Tot astfel, de ce să nu credem că un număr nesfîrşit de litere greceşti, aruncate în piaţă, nu ar ajunge la plăsmuirea Iliadei? Ceea ce este în stare să judece, spune Zenon, este mai bun decît ceea ce nu este în stare; nimic nu-i mai bun decît lumea; ea, aşadar, este în stare să judece. Colta, cu aceeaşi învederare, întocmeşte o lume matematică şi o dedă cîntului şi strunirii eu ceastălaltă învederare, de asemenea a lui Zenon: întregul este mai mult decît partea; sîntem în stare să fim înţe-lepţi şi sîntem parte din lume: aşadar, ea e înţeleaptă.
(a) Se văd asemenea nenumărate pilde, nu numai greşite, ci şi neghioabe, care nu stau in picioare şi dovedesc pe întocmitorii lor a fi mai mult nesocotiţi decît neştiutori cu învinuirile ce-şi aduc filozofii unii altora în gîlceava părerilor şi tagmelor lor438, (c) Cine ar înmănunehea pe îndelete teancul dobitociilor socotinţei omeneşti, minuni ar spune.
Eu bucuros le adun drept arătare pusă pe o dungă nu mai puţin folositoare de luat în seamă decît părerile să-nătoase .şi cumpătate, (a) Să judecăm după aceste cum

putem preţui omul, simţul şi mintea sa, dacă la asemenea mărite feţe, care atît au ridicat priceperea omului se găsesc atît de vădite şi .grosolane cusururi. Mie mai bine mi-ar place să cred că ei au privit ştiinţa din întîmplare şi ca o jucărie la indemîna oricui; au socotit mintea drept unealtă vană şi neînsemnată, scornind tot felul de năzdrăvănii şi născociri, cînd mai nimerite, cînd mai neizbutite.

Acelaşi Platon, care înfăţişează pe om ca o găină, aiurea spune, după Socrate, că cu adevărat nu ştie ce este omul şi că e parte din lume din cele mai greu de cunoscut. Cu această felurime şi şovăire a părerilor, ei parcă ne duc de mînă şi pe tăcute la acea încredinţare a neîncre- dinţării lor. Ei ne mărturisesc a nu da totdeauna pc faţă părerea lor, nici a o vădi; ba au ascuns-o în umbra de basm a poeziei, ba după altă mască; fiindcă neîmplinirea noastră duce încă eu sine că adesea nu putem mistui carnea crudă; trebuie uscată, dospită, mestecată: tot astfel fac şi ei, întunecă adesea părerile lor curatc şi judecăţile lor, ca să le potrivească trebuinţelor obşteşti. Ei nu vor să mărturisească făţiş pornirea către neştiinţă şi dobitocie a minţii omului, (c) ca să nu sperie copiii, (a) dar ne-o dezvăluie îndeajuns cu arătarea unei ştiinţe tulburi şi nestatornicite.

(b) Sfătuiam pe cineva, în ţara italienească, căruia-i venea greu să vorbească italieneşte, să nu caute alt decît a fi priceput şi să folosească cuvintele care-i vin mai întîi pe limbă, din latinească, franţuzească, spaniolă sau limba gasconilor, împlinindu-le cu sfîrşitul grăirii italieneşti; el nu va lipsi să dea de cîte un grai al ţinutului, fie al toscanului, sau romanului, sau veneţianului, sau piemon- tezului, sau al napolitanului, fără a o nimeri întrucîtva. Tot astfel spun şi de filozofie: are atîtea feţe şi feluri, încît găsim în ca toate visările noastre. Născocirea omului nu poate nimic cuprinde în bine sau în rău care să nu fie încăput în ea. (c) Nihil tam absurde dici potest quod non dicatur ab aliquo philosophorum43''. (b) Astfel, mult mai în voie dau lumii năzăririle mele, mai cu seamă că sînt de mine scornite, fără altă ucenicie; şi ştiu că vor găsi să se alăture vreunei toane

din vechime; nu va lipsi cineva care să spuie: „Iată de unde a luat-o!".
(c) Purtările mele sînt fireşti, nu mi le-am întocmit cu ajutorul nici unei învăţături. Dar oricît de netoate ar fi, cînd m-am apucat să le lămuresc ca să le dau cumsecade la lumină şi m-am străduit să le sprijin cu sfătuiri şi pilde, minune a fost, chiar pentru mine, că m-am potrivit din întîmplare cu atîtea pilde şi sfaturi filozofice. Menirea vieţii mele nu am aflat-o decît după ce ea s-a împlinit şi încheiat. Un chip nou: filozof pe negîndite şi neaşteptate ! (a) Ca să ne întoarcem la sufletul nostru, fiindcă Platon a aşezat raţiunea la creier, mînia la inimă şi lăcomia la ficat, se înţelege că a fost mai mult pentru a vădi îndemnurile sufletului decît pentru a-l împărţi şi despărţi ca un trup cu mădularele sale. Iară părerea lor, care este mai aproape de adevăr, că sufletul e unul, de sine stătător, socoteşte, îşi aminteşte, judecă, înţelege, doreşte, îndeplineşte toate faptele cu felurită uneltire a trupului (ca luntraşul care-şi duce corabia după iscuşenia căpătată, fie întinzînd sau dînd drumul unei funii, fie înălţînd catargul sau mişcînd vîsla, poruncind anumitor fapte cu una şi aceeaşi putere); şi că are lăcaş în creier; se vede de la rănile şi loviturile care ating cea parte, că ştirbesc din- dată însuşirile sufletului; de aici nu-i de mirare că se strecoară în întregul trup:
(c) medium non deserit unquam Cocli Phoebus iter; radiis tamen omnia lustrat44(1;
(a) precum Soarele împrăştie din cer lumina sa şi tăriile sale în afară, răspîndindu-le pe întinsul lumii:
Caetera pars animae per totum dissita corpus Paret, et ad numen mentis nomenque movetur441.
Unii au spus că se află un suflet a totul, ca un mare trup, din care toate sufletele purced şi la care se întorc, topindu-se neîncetat în cea frămîntare atotcuprinzătoare,
Deum namque ire per omnes Terrâsque tractusque maris coelumque profun-
dum:
Hinc pecudes, armenta, viros, genus omne ferarum, Quemque sibi tenues nascentem arcessere vitas; Scilicet

hue reddi deinde, ac resoluta referri Omnia: nec morţi esse locum442;
altele, că ele se alăturau numai şi se prindeau de el; alţii, că izvorăsc din fiinţa dumnezeirii; alţii, din a îngerilor, din ardere şi din văzduh. Alţii, că din începutul începuturilor sînt; alţii, din clipa chiar a cerinţei. Unii le coboară din plinul Lunii unde au a se întoarce. Cei mai mulţi din vechime spun că sufletele sînt fiinţate din tată în fiu, după cum toate cele fireşti se nasc, dovedind aceasta cu copiii care seamănă părinţilor,
Instillata patris virtus tibi4i3: Fortes creantur fortibus et bonis444;
şi se vede cum în copii se strecoară nu numai asemănările trăsăturilor trupului, ei şi o asemănare în toane, îmbinări şi în aplecările sufleteşti:
Denique cur acris violentia triste leonum Seminium sequitur; dolus vulpibus, et fuga cervis A patribus datur, et patrius pavor incitat artus; Si non certa suo quia semine seminioque Vis animi pariter crescit cum corpore toto?445
Pe acest temei se sprijină dreptatea dumnezeiască, pedepsind în copil greşeala părinţilor, mai ales că păcatele părinteşti sînt oarecum legate de sufletul copiilor şi ne-rinduiala vrerii lor a lăsat urme. Mai mult, dacă sufletele ar purcede de aiurea decît de pe urma firii şi dacă ar fi fost un alt lucru în afară de trup, ar avea o amintire a fiinţei lor dintîi, avînd anume însuşiri fireşti de a cugeta, a judeca şi a-şi aminti:
(b) Si in corpus nascentibus insinuatur,
Cur superante actam aetatem meminisse nequi-mus,
Nec vestigia gestarum rerum ulla tenemus?446
(a) Căci, pentru a da răsărire stării sufletelor noastre aşa cum vrem trebuie pus înainte că le socotim atotştiu-toare cînd sîflt în neprihănirea şi nevinovăţia firească. Cum ar fi fost să fie înainte de încătuşarea trupească, înainte de a fi intrate în trup, cum sperăm că vor să fie şi după ieşirea din trup. Şi de acea ştire ar trebui încă să mai aibă amintire fiind în trup, cum spunea Platon: „ceea ce învăţăm nu ar fi decît o împrospătare a ceea ce sufletul ştiuse",

lucru ce fiecare din faptele petrecute aevea poate dovedi a fi greşit: mai întâi fiindcă tocmai ne aducem aminte numai de cele învăţate, iar dacă amintirea ar avea un rost de sine stătător ne-ar arăta întrucîtva din cele ce sînt ale sale, fără ucenicie. în al doilea rînd, ceea ce ştia, fiind în starea sa neprihănită, era curată ştiinţă cunoscînd lucrurile cum sînt prin dumnezeiasca sa înţelegere, pe cînd aici îl facem să-şi însuşească minciuna şi greşeala, dacă-l supunem unei învăţături! Aşa fiind, nu poate folosi amintirea, acca întipărire şi cuprindere neavînd vreo-dată stare în el. A spune că închisoarea trupului înăbuşe într-atît însuşirile curate ale sufletului, pînă a le stinge cu totul, aceasta se împotriveşte mai întîi altei păreri filozofice, care mărturiseşte că puterile sale sînt atît de mari şi îndemnurile pe care le dă oamenilor în viaţa de aici atît dc uimitoare, încît ne duc la credinţa dumnezei- rii trecute şi la nemurirea care va să vie:

(b) Nam, si tantopere est animi mutata potestas Omnis ut actarum exciderit retinentia rerum, Non, ut opinor, ea ab leto jam longior errat447.

(a) De altminterea, aici la noi şi nu aiurea, trebuie avute în vedere puterile şi faptele sufletului; toate alte desă-vârşiri îi sînt vane şi fără de folos: după cum se află în starea de faţă, trebuie căutată şi dovedită nemurirea sa şi nu poate fi socotită decît privitor cu viaţa omului. Ar însemna o mare nedreptate să fie judecat şi osîndit pentru o dăinuire nesfîrşită şi neîncetată, atunci cînd îl lipsim de mijloacele şi tăriile sale; cînd i s-au luat armele din mînă şi cînd a fost captiv şi întemniţat, în timpul slăbiciunii şi bolii, în timpul cînd a fost silit şi nevoit, şi să ne oprim a lua în seamă un timp atît de scurt, care, în această privinţă, ar fi de unul sau două ceasuri sau, cel mai rău, de un veac, care nici el n-are ca măsură faţă de nesfârşire decît clipa; ca în această clipă despărţitoare să hotărâm şi să statornicim neapărat asupra întregii sale fiinţe. Ar fi cu totul strîmb judecat să capeţi plata pe vecie de pc urma unei vieţi atît de scurte.

(c) Ca să scape de neajunsul acesta, Platon cere ca ispăşirea să se mărginească la o sută de ani, socotiţi şi

după vremea omului; iar între ai noştri destui sînt care i-au pus stavilă vremelnică.
(a) Aşadar, ei socoteau că zămislirea sa era una cu stările omeneşti, că şi viaţa sa, după părerea lui Epicur şi Democrit, care a fost mai încuviinţată în vechime pentru frumuseţea următoarelor arătări; că vedem cum se naşte una cu trupul, ajunge la împlinire, se vede sporindu-i-se puterile deodată eu cele trupeşti, înfăţişîndu-ne slăbiciunea copilărească şi, cu vremea, vînjoşia şi floarea vîrstei; apoi, ofilirea şi bătrîneţea; la urmă, destrămarea,
gigni pariter cum corpore, et una Crescere sentimus, pariterque senescere mentem448.
Ei îl vedeau a fi in stare de felurite patimi şi frămîntat de puterea stricăciunii şi schimbării, şi de nevoite mişcări, după care era cuprins de oboseală şi durere, avînd putinţa să se strice şi să se schimbe, să se învioreze şi să aţipească, să lîncezească, supus .bolilor şi ştirbirilor sale, ca pîntecul sau piciorul,
(b) mentem sanari, corpus ut aegrum Cernimus, et fleeti medicina posse viderrvus449;
(a) orbit şi tulburat de puterea vinului, scos din sărite de aburul fierbinţelii, amorţit din făcătura unor leacuri, trezit de altele:
(b) corpoream naturam animi esse necesse est, Corporeis quoniam telis ictuque laborat450.
(a) Se vede înmărmurit şi răsturnat în toate îndeplinirile sale de muşcătura unui eîine bolnav, lipsit de orice strunire a judecăţii, de orice stăpînire a puterilor lui, de orice învrednicire, de orice sfat filozofic, care să-l scutească de robirea acestor păţanii; balele unui cotei prăpădit, curgînd pe mîna lui Socrate, să zdruncine întreaga sa înţelepciune şi toată rînduiala şi măreţia închipuirilor sale, nimicindu-le pînă a nu mai rămîne urmă din cunoaşterea sa dinţii:
(b) vis animai Conturbatur, ... et divisa seorsum Disjectatur, eodem illo distracta ueneno451;
(a) iar veninul cela nu este stăvilit cu mai multă tărie în acest suflet decît ar fi în sufletul unui copil de patru ani; venin în stare să ducă întreaga filozofie — dacă ar fi întrupată — la turbare şi la nebunie; astfel că faimosul

Cato, care se lua la luptă dreaptă cu moartea şi înfrunta vrerea soartei, ajunsese să nu poată suferi vederea unei oglinzi sau apa, fără spaimă şi groază, molipsit fiind de un eîine turbat care i-a dat boala numită de doftori hidrofobie:
(b) vis morbi distracta per artus Turbat agens animam, spumantes aequore salso Ventorum ut validis fervescunt viribus undae452.
(a) Dar, cînd e vorba de aceasta, filozofia oţeleşte pe om, fie cu răbdare faţă de toată întîmplarea sau dacă costă prea mult, cu neapărată înfrîngere prin curmarea eu totul a simţămîntului; dar sînt mijlociri bune pentru un suflet neatlrnat şi în puterile sale, vrednic de judecată şi chibzuinţă; nu celui care le-a pierdut, ea atunci cînd din suflet de filozof ajunge un suflet nebun, tulburat, zdruncinat şi rătăcit: ceea ce se întîmplă din mai multe împrejurări, fie o cumplită împrejurare stîrnită în suflet de o prea puternică patimă, sau rănirea unei părţi trupeşti sau fierberea pântecului, pricini care ameţesc şi smintesc creierul,
(b) morbis in corporis, avius errat Saepe animus: dementit enim, deliraque fatur; Interdumque gravi Lethargo fertur in altum Aeternumque soporem, oculis nutuque cadenti45n.
(a) Filozofii, pare-mi-se, nu au luat în căutare de loc această latură.
(c) Nici o alta atît de însemnată. Ei au totdeauna pe buze acel ales, drept mîngîicre pentru starea noastră mu-ritoare: Sufletul este fie muritor, fie nemuritor454. Dacă este muritor, va fi fără pedeapsă; dacă este nemuritor, se va îndrepta prin căinţă. Niciodată ci nu ajung cu mintea de cealaltă parte. Dar, dacă merge înrăindu-se? şi lasă poeţilor ameninţările pedepselor de apoi. Cu aceasta, parte frumoasă îşi fac. Adesea mi se arată două lipsuri în judecăţile lor. Mă întorc la cea dintâi.
(a) Acest suflet pierde îmbucurarea celui mai înălţat bun al stoicului, atît de statornic şi nezdruncinat. Fru-moasa noastră înţelepciune trebuie să se dea bătută aici şi să părăsească armele. De altfel, şi lor, vădită le-a fost

deşertăciunea minţii omeneşti şi cît nu se potriveşte îmbinarea a două stări atît de osebite, precum se arată muritorul şi veşnicul, care sînt de neînchipuit:
Quippe etenim mortale aeterno jungere, et una Consenlire putare, et fungi mulua posse, Desipere est. Quid enim diversius esse putandum
est,
Aut magis inter se disjunctum discrepitănsque, Quam mortale quod est, immortali atque perenni Junetum, in concilio saevas tolerare procellas?455
Mai mult, simţeau că sufletul lua calea morţii, cît şi trupul,
(b) simul aevo fessa fatiscit456:
(c) ceea ce, după Zenon, nc este arătat destul cu somnul, „căci socoteşte a fi o sfirşeală şi cădere a sufletului tot atît cît şi a trupului": Contrahi animum et quasi labi putat atque concidere4^. (a) Şi faptul că la unii puterea şi vlaga credem că dăinuiesc pînă la capătul vieţii, ei o puneau în rîndul feluritelor boli, cum se vede la oameni către sfîr- şit, unul păstrînd neştirbit cîte un simţ, unul altul, unul auzul, unul mirosul; nefiind slăbiciune atît de covârşitoare ca să nu rămînă oîte o parte întreagă şi în putere:
(b) Non alio pacto quam si, pes quum dolet aegri, In nullo caput interea sit forte dolore438.
Văzul judecăţii noastre se împacă cu adevărul, ca ochiul ciuhurezului cu strălucirea Soarelui, spune Aristotel. Cum să o putem noi mai bine adeveri decît cu grosolană orbire faţă de o lumină atît de vie?439.
(a) Căci cealaltă părere despre sufletul nemuritor, (c) care după Cicero a fost mai întîi adusă, cel puţin din mărturia cărţilor sale, de Ferekyde din Syros400, în timpul regelui Tullus461, (alţii o pun pe seama lui Tales, şi alţii altora)402, (a) rămine din întreaga ştiinţă a omului partea care s-a cercetat cu mai marc fereală şi îndoială. Cei mai straşnici dogmatici sînt siliţi aici să stea la umbra Academiei. Nimeni nu poate şti ce a statornicit Aristotel în această privinţă: (c) nici toţi cei vechi îndeobşte care se învederează cu şovăitor crezământ: rem gratissimam promittentium magis quam probantium463. (a) Că ascunsu-s-a sub abureala vorbelor şi a înţelesurilor anevoioase şi ne-

lămurite, lăsînd învăţăceilor săi tot atîta ceartă şi gîlceavă asupra judecăţii lui, cit şi despre pricina însăşi. Două lucruri făceau această părere să aibă trecere: una, că lipsind de nemurire nu s-ar mai găsi sprijin pentru năzuinţele deşarte către mărire şi faimă, îndemn cît se poate de însemnat pe lume; cealaltă, că foarte folositoare este întipărirea (a) că păcatele dacă scapă vederii şi privegherii şubrede a dreptăţii omeneşti, rămîn pe vecie în grija celei dumnezeieşti, care le va dovedi chiar după moartea vinovaţilor, (c) cum spune Platon.
(c) Rîvna omului ea să lungească dăinuirea fiinţei sale este nespus de mare; toate silinţele sale către aceasta sînt îndreptate'64. Pentru păstrarea trupului sînt mormintele; pentru cea a numelui, faima.
întreaga lui pricepere a întrebuinţat-o ea să se clădească din nou, neîmpăcat cu soarta sa, şi s-a sprijinit pe ale sale născociri. Sufletul, neputîndu-se potrivi nestatorniciei şi slăbiciunii omului, apucă cerşind pe toate căile alinare, speranţă, temei şi împrejurare străină de care să se prindă şi unde să se implînte; şi oricât de uşuratic şi nestatornic făureşte a sa născocire, mai bizuit şi bucuros se reazemă pe ea decît pe sinea lui.
(a) Dar cei mai silitori în această dreaptă şi limpede dovedire a nemuririi duhurilor noastre uimitor este să vezi cît s-au găsit de strîmtoraţi şi neputincioşi s-o lămurească cu puterile lor omeneşti: (c) Somnia sunt non docen- tis, sed optantis4(i5, spunea unul din cei vechi, (a) Omul poate să afle din această mărturie că adevărul găsit de el singur numai în plata norocului şi a întâmplării rămîne, căci însuşi atunci cînd dă de el nu are cum să-l prindă şi să-l ţie şi mintea nu are puterea să păstreze dobîndirea sa. Toate lucrurile ivite din chibzuiala şi priceperea noastră, fie aevea, fie înşelătoare, supuse îndoielii şi dezbaterii sînt. Pentru a pedepsi trufia noastră şi ea să cunoaştem slăbiciunea şi neajunsul nostru, Dumnezeu a iscat tulburarea şi vălmăşeala de la vechiul turn al Ba- bilonului. Tot ceea ce îndeplinim fără al său ajutor, tot ceea ce vedem fără lumina harului său, nu este decît deşertăciune şi nebunie; însuşi miezul adevărului, neted şi statornic cum

este, cînd norocul ni-l dă în stăpînire, noi îl amestecăm şi-l stricăm din a noastră slăbiciune. Oricîte şi-ar lua omul asupră-şi, Dumnezeu totdeauna îngăduie să păşească numai pînă la cea negurare atît de viu arătată prin dreapta pedepsire cu care a mustrat sfruntarca lui Nimrod'1GS şi a nimicit vanele întocmiri ale clădirii piramidei sale! (c) Perdam sapientiam sapientium, et pruden- tiam prudentium reprobaboiei. (a) Felurimea graiurilor şi a limbilor, cu care a răvăşit această lucrare, înseamnă oare alt decît nesfîrşita şi neîncetata potrivnicie şi dezbinare a părerilor şi judecăţilor care însoţesc şi încurcă cîeşarta înjghebare a ştiinţei omului, (c) Şi cu folos o încurcă. Cine ne-ar mai ţine, dac-am avea un grăunte de cunoştinţă? Tare m-a mulţumit acel sfînt: Ipsa utilitatis occultatio aut humilitatis exercitatio est, aut elationis attritio™8. Pînă unde nu duce îngîmfarea, trufia, orbirea şi prostia noastră? (a) Dar, ca să mă întorc la spusa mea: era foarte cuminte cu adevărat să ţinem de Dumnezeu singur şi de prinosul harului său, adevărul unui crez atît de înălţat, cînd numai din a lui dărnicie primim rodul nemuririi, în cârc* stă îmbucurarea fericirii veşnice.

(c) Să mărturisim cu nevinovăţie că numai Dumnezeu ne-a spus-o şi credinţa: căci învăţătură din fire şi din a noastră minte nu este. Iară cine va încerca puterile şi fiinţa sa, fie în sine, fie în afară, lipsit de cea dumnezeiască împuternicire, cine va privi omul fără să se amăgească, nu va vedea nici o însuşire care să aibă alt iz decît al morţii şi al pămîntului. Cu cît dăruim, şi ne îndatorim, şi ne întoarcem către Domnul, cu atît mai creştineşte ne purtăm. Ceea ce filozoful stoic spune că ţine din întîmplătoa- rea învoire a chemării îndeobşte, nu ar fi mai cuvenit să o ţie de la Dumnezeu? Quum de animorum aetemitate disserimus, non leve momentum apud nos habet coiisen- sus hominum aut timentium inferos, aut colentium. Utor hac publica persuasione469.

(a) Dar slăbiciunea învederărilor omeneşti în această privinţă uimitor se vede din năzdrăvanele împrejurări pe care le-a adăugat în urma acestei păreri, pentru a găsi în ce fel de stare era această nemurire a noastră, (c) Să lă-

săm pe stoici — uşuram nobis largiuntur tanquam cornicibus: diu mansuros aiunt animos; semper, negant470 —, care dau sufletelor o viaţă dincolo de aceasta, dar mărginită. (a) Cea mai răspîndită si împărtăşită părere a lor, care dăinuie pînă la noi, a fost cea pusă pe seama lui Pi- tagora, nu că ar fi întîiul născocitor, dar de la precăderea învoirii lui a căpătat multă greutate şi erezămînt; că sufletele, la despărţire de noi, nu mai au altă menire decât să treacă dintr-un trup într-altul, de la un leu la un cal, de la un cal la un rege, preumblîndu-sc astfel fără încetare din locaş în locaş. Socrate, Platon şi mai toţi care s-au învoit a crede în nemurirea sufletelor, s-au lăsat purtaţi de această născocire şi mai multe naţii, între altele şi a noastră, (c) Iar el spunea că-şi "aminteşte a fi fost Aethalides, apoi Euphorbus, apoi Hermotimus, pînă la urmă din Pirus a trecut la Pitagora, avînd la cunoştinţă 206 ani. Mai spuneau unii că sufletele se întorc la ceruri uneori, apoi iar se prăvălesc:

O pater, anne aliquas ad coelum hinc ire putandum est
Sublimes animas iterumque ad tarda reverii
Corpora? Quae lucis miseris tam dira cupido?411.

Origene472 le preumblă mereu din starea cea rea în cea bună. Varro este de părere că după patru sute de ori patruzeci de ani de înconjur ele se împreună cu trupul cel dintîi; Crisip, că aceasta trebuie să se întîmple după un timp nemărginit. Platon, care spune că a luat de la Pindar4™ şi din poezia celor vechi credinţa nesfîrşitelor preschimbări pregătitoare ale sufletului care cu chinuri sau răsplată numai vremelnice pe cealaltă lume, după cum este şi viaţa de aici numai vremelnică, adus este a căpăta o deosebită cunoaştere în .sinea sa a rosturilor cerului, iadului şi celor de aici, unde el a poposit şi tot trecut în mai multe călătorii, cheag al amintirii sale ră- minindu-i. Iată, în altă privinţă, cum socoteşte: Cine a trăit cu bună rînduială se împreună luceafărului căruia i-a fost sortit; cine a trăit rău se face femeie şi, dacă nici atunci nu se îndreaptă, se schimbă în dobitoc de felul potrivit obiceiurilor sale viţioase şi nu va vedea sfîrşitul pedepselor

sale pînă nu se va fi întors în alcătuirea sa curată, desfăcîndu-se prin puterea minţii sale de însuşirile grosolane, dobitoceşti şi necurate carc se aflau in el.
(a) Dar nu vreau să uit întâmpinarea făcută de epicureici acestei mutări din trup în trup. Are haz. Ei întreabă care ar fi rînduiala, dacă grămădirea morţilor ar întrece pe cea a născuţilor, căci sufletele scoase din locaşul lor se vor îmbulzi care de care să aibă loc în chivotul cel nou. Ei mai întrebau cu ce vor petrece vremea în aşteptarea să li se pregătească locaşul. Sau, dimpotrivă, dacă s-ar naşte mai multe animale decît ar muri, ei spun că rău ar avea de păţit trupurile aşteptind sufletul sortit lor şi s-ar întîmplă că unele din ele ar muri înainte de a fi fost vii:
Denique connubia ad veneris partusque jerarum Esse animas praesto deridiculum esse videtur, Et spectare immortales mortalia membra Innumero numero, certareque praeproperanter Inter se, quae prima potissimâque insinuetur414.
Alţii au priponit sufletul în trupul răposaţilor ca să dea viaţă şerpilor, viermilor şi altor lighioane care se zice că ies din stricăciunea părţilor noastre trupeşti, ba însăşi din cenuşa noastră. Unii le aleg în parte muritoare şi alta nemuritoare. îl fac trupesc şi totuşi nemuritor. Unii îl închipuie nemuritor, fără ştiinţă şi fără cunoştinţă. Mai sînt care socot că din sufletele osîndiţilor se vor ivi draci (c) (iar unii din ai noştri475 aşa socot); (a) după cum crede Plutarh că zei vor să fie, cele care s-au mîntuit; şi sînt puţine lucruri despre care acest scriitor statorniceşte cu mai multă hotărîrc, în toate celelalte păzind un fel de a fi îndoielnic şi cu două înţelesuri. Trebuie socotit — spune el — şi crezut fără şovăire că sufletele oamenilor virtuoşi, potrivit cu firea lucrurilor şi cu dreptatea cerească, ajung din oameni, sfinţi, din sfinţi, jumătate zei; şi, după ce, învredniciţi prin jertfele curăţirii, se luminează şi se lămuresc, ele capătă dezlegare de orice înjosire şi moarte, întărite fiind nu din poruncă lumească, ci din aevea şi netăgăduit dar, ajungînd zei întregi şi neprihăniţi în preafericită şi preamărită desăvîrşire. Dar cine va voi să cunoască pe acest scriitor, care este totuşi din cei mai

cumpătaţi ai cetei lor, înfierbîntîndu-se şi mai îndrăzneţ, înşirînd minunăţii în această privinţă, îl trimit la spusele sale despre Lună şi Demonul lui Socrate; aoolo avem izbitoarea dovadă că tainele filozofiei au multe ciudăţenii asemenea poeziei: înţelegerea omenească se pierde vrînd să adîncească şi opintindu^se să amănunţească toate pînă la capăt; precum, osteniţi şi munciţi de lunga oale a vieţii, ne întoarcem în copilărie. Iată frumoasele şi negreşitele întipăriri ce scoatem de pe urma ştiinţei omului in privinţa sufletului nostru.
Nu-i mai puţină îndrăzneală în cele ce ne învaţă despre părţile trupeşti. Să alegem din ele una sau două pilde, că altcum ne-am pierde în cea tulbure şi necuprinsă mare a rătăcirilor doftoriceşti. Să vedem ce ştim şi dacă sîntem înţeleşi cel puţin din care aluat se prăsesc oamenii, unii din alţii, (c) Căci, fiind vorba de sămînţa dintr-un început, nu este minune dacă la treabă atit de veche şi presus înţelegerea omului se tulbură şi se risipeşte. Arcelaus476 fizicianul477, al cărui învăţăcel şi cirac răsfăţat a fost Socrate — după Aristoxenos478 — spunea că şi oamenii şi dobitoacele făcuţi au fost dintr-un mîl lăptos aburit de căldura pămîntului. (a) Pitagora spune că sămînţa noastră este spuma sîngelui nostru cel mai bun; Platon, că ar fi scurgerea măduvei spinării, ceea ce el întăreşte că aici mai întîi se simte osteneala îndeplinirii; Alcmeon479, că parte din alcătuirea creierului; şi că aşa este, ochii se tulbură la cei care se muncesc peste fire în aceasta; De- mocrit, o mustire trasă din întregul aluat al trupului; Epicur, că-i o închegare din suflet şi trup; Aristotel, că ar fi scos din prisosul sîngelui celui mai curat care curge în trupul nostru; alţii, că e singe înfierbîntat şi mistuit de arderea părţilor prăsitoare, ceea ce ei cred, fiindcă-n clipa culmei silinţelor ies picături de sînge curat, în care lucru pare să fie mai mult adevăr, dacă se poate alege vreo părere din astfel de încurcătură fără de sfîrşit. Iar ea să dăm la lumină această ştiinţă, cîte păreri care se împo-trivesc nu au ei? Aristotel şi Demoerit ţin că femeile nu au sămînţă şi că ar fi numai o asudare pricinuită de fier-binţeala plăcerii şi a mişcării care nu ajută întru nâmic zămislirea; Galenus,

dimpotrivă, spunea că fără împreu-narea seminţelor nu poate fi zămislire. Vezi doftorii, filozofii, juzii, sfetnicii şi teologii, de-a valma ciorovăindu-se cu muierile noastre în căutarea sorocului facerii. Şi eu vin să sprijin însuşi cu pilda naşterii mele pe cei care ţin că sarcina este de unsprezece luni480. Lumea este clădită pe această iscuşenie: nu se află femeiuşcă, oricît de prostuţă, să nu-şi dea părerea în toate aceste privinţi şi totuşi cu nimic nu ne putem împăca.
Iată îndeajuns adeverit că omul, cînd e vorba de sinea lui, nu este mai ştiutor în cele trupeşti decît în cele sufleteşti. L-am dat drept pildă pe el lui şi raţiunea sa raţiunii sale, ca să vedem ce ne va spune privitor la fiinţa lui. Cred a fi arătat eu prisosinţă cît de puţin s-a lămurit pe sine.
(c) Şi cine singur nu se lămureşte, în ce se poate oare lămuri? Quasi vero mensuram ullius rei possit agere, qui sui nesciatm.
Cu adevărat, grozav lucru îndrugă Protagora482, făcînd pe om măsura a totul, el care nu a ştiut niciodată măcar pe a sa. Dacă el nu o află, îngîmfarea lui nu îngăduie ca o altă făptură să aibă această întîietate. Iar el însuşi fiind neîmpăcat cu sine, orice părere doborînd şi sucind pe cealaltă neîncetat, această măgulitoare vedere nu era decît o batjocură care ne mînă să mărturisim nevoit nimicnicia măsurii cît şi a măsurătorului.
Cînd Tales socoteşte că pentru om e foarte anevoios a se cunoaşte pe sine, îl învaţă că orice altă cunoştinţă a unui lucru îi este cu neputinţă.
(a) Domnia ta483, pentru care m-am străduit să înşir o parte atit de lungă, împotriva obiceiului meu, nu are să pregete a sprijini pe Sebond, cu felul obişnuit de dovedire care zi de zi se aduce la cunoştinţă cum. ţi-ai învrednicit şi deprins mintea din cele învăţate; căci a le pune pe ascuţişul săbiei ca mine aici, nu trebuie decît ca leac de curmat răul. Apucătură a deznădejdei este să părăseşti armele tale ca să sileşti pe duşman să le părăsească pe ale lui, şi tăinuită prinsoare care trebuie arareori folosită şi cu chibzuială. Tare îndrăzneţ este să te pierzi pe tine, pentru a pierde pe un altul.

(b) Nu trebuie să vrei a muri ca să te răzbuni, precum a făcut Gobrias, care, la luptă dreaptă cu un nobil din Persia, ,cînd Darius încercă să-i vie în ajutor cu spada în mînă, pregetînd însă a lovi de teamă să-l nimerească pe el, Gobrias îi strigă să dea cu tărie, chiar dacă e să fie amindoi răpuşi.
(c) Arme şi fel de-a lupta atît de amarnic, încît depăşesc crezarea că unul sau altul se pot mîntui, eu am văzut că au pricinuit osîndă cînd au fost puse la cale. Portughezii luară, în Marea Indiilor, paisprezece turci care, nesuferind captivitatea lor, se hotărîră şi izbutiră să facă scrum pe ei, şi pe stăpînii lor, şi corabia, frecînd cuie de navă unul de altul, pînă au dat scînteie, care căzu pe butoaiele cu pulbere de tun, ce se aflau acolo.
(a) Noi zdruncinăm aici cele de pe urmă întăriri pe hotarele ştiinţelor, care, ca şi virtutea, dacă trece marginile, dă de greşeală. Ţine-ţi-vă pe calea îndeobşte, nu este priincios să fi atît de iscusit şi ager. Amintiţi-vă ceea ce spune toscanul: Chi troppo s'assotiglia si scavezza484.
Sfatul meu este ca Domnia ta să aibă în judecăţi, în păreri, în purtări şi în orice alt lucru cumpătare, ocolire şi fereală de noutate ,şi ciudăţenie. Toate căile năstruşnice mă supără. Domnia ta, care, cu precăderea ce dă mărirea şi, mai mult, prin strălucitele daruri cu care eşti înzestrată poţi dintr-o clipire porunci cui îţi place, ar trebui să dai însărcinare cuiva, deprins cu cele cărturăreşti, care, în alt fel ar fi întărit şi îmbelşugat această întruchipare485. Totuşi, iată aici de ajuns pentru ca Măria ta să-şi obosească gindul cu aceasta480.
Epicur zicea despre legi că şi cele mai rele ne sînt folositoare, căci, lipsiţi de ele, oamenii s-ar mînca unii pe alţii, (c) Iar Platon, foarte aproape de el, statorniceşte că fără legi am trăi ca bestiile; şi face încercarea s-o adeverească.
(a) Mintea noastră este unealtă neîntemeiată, primejdioasă şi încumetată: anevoie s-o poţi împreuna cu vreun rost, vreo măsură. Pe vremea mea, toţi cei mai răsăriţi şi cu deosebită agerime îi vedem mai pe toţi depăşind mar-ginile îngăduite ca păreri şi obiceiuri. Minune este să poţi întîlni

unul aşezat şi de înţeles. Drept este să se puie opre-lişti cît se poate de strînse minţii omului. La învăţătură cît şi în toate cele, trebuie socotit şi orînduit mersul său: cu dibăcie trebuie trase margini cătării sale. O frînăm şi-i punem căluş eu legi şi pravili, cu datini, cunoştinţe şi poveţe, cu pedepse şi răsiplăţi muritoare şi nemuritoare; încă se mai vede că prin repeziciunea şi dezmăţul ei scapă de toate legăturile. Este trup al deşertăciunii, care n-are cum să fie prins şi răpus, un trup pocit şi schimbăcios, căruia nu i se pot mijloci nod şi prinsoare, (b) Fără îndoială, puţine suflete atît de rînduite şi tari şi bine pornite sînt, pe a căror purtare să se poată încrede şi care să poată, cu măsură şi fără încumetare, să se arunce cu cumpătare în voia judecăţii lor dincolo de părerile îndeobşte. Mai priincios este să le punem sub epitrop. Mintea este spadă primejdioasă, (c) însăşi pentru cel care o folo- seştc, (a) dacă nu ştie să o imînuie cu rînduială şi fereală, (c) Şi nu-i dihanie căreia mai pe dreptul trebuie să i se puie obrăzare, ca vederea să-i fie ţinută şi mărginită în faţa paşilor săi şi să o păzim de smintire cînd într-o parte, cînd în alta, dincolo de făgaşele trase de obiceiuri şi legi. (a) De aceea, pentru Domnia ta, mai lesne a te ţine în cele îndătinate, oricare ar fi, decît să-ţi zvîrli judecata în cea volnieie neînfrînată. Dar dacă vreunul din aceşti proaspeţi dascăli se apucă să facă pe iscusitul faţă de Domnia ta, în dauna mîntuirii sufletului său şi al Domniei tale, ca să scapi de acea pacoste, care pe zi ce merge sporeşte la curtea Domniei talc, această preîntâmpinare, la culmea nevoii, va să oprească răspîndirea veninului fără să rănească nici pe Domnia ta sau pe vreunul din jurul Domniei tale. Aşadar, îngăduinţa şi agerimea celor înţelepţi din vechime au dat naştere în filozofia şi ştiinţele omului la mai multe tagme cu păreri felurite, fiecare apucînd a judeca şi alege ca să fie părtaşul vreuneia. Dar acum, (c) cînd oamenii toţi păşesc pe o singură cale, qui certis qui- busdam destinatisque sententiis addicti et consecrati sunt, ut etiam quae non probant, cogantur defendere487 şi (a) primim învăţăturile488 din împuternicire de la orînduirea obştii, (c) aşa că şcolile sînt pe un singur tipar şi aidoma întocmite

şi îngrădită ascultarea, (a) nu sc mai ţine seama cît cîntărese şi ce preţuiesc arginţii, dar fiecarc pe rînd îi primeşte ou preţul făcut de învoirea şi mersul îndeobşte. Nu se priveşte ce amestec au, dar ce întrebuinţare; astfel, toate se înfăţişează deopotrivă. Se primeşte doftoricească ştiinţă ca şi geometria, scamatoriile, descîntecele, farmecele, legătura cu duhurile răposaţilor, prevestirile, şi pînă la cea neghioabă goană după piatra filozofală, totul e dat fără potrivnicie. Trebuie să ştim numai că locul lui Marte stă la mijlocul triunghiului mîinii489, că Venus e la degetul mare, Mercur — la cel mic; iar dacă trăsătura care taie mîna ajunge la rădăcina arătătorului semn de crîncenie este; cînd cade sub degetul mijlociu iar mijlocia firească face unghi cu cea a vieţii, în acelaşi loc, este semn dc moarte urgisită. Iar dacă la o femeie cca firească este dcschisă şi nu se împreună cu cea a vieţii arată că va fi destrăbălată. Iau drept mărturie pe Domnia ta, dacă cu această ştiinţă un om nu poate căpăta cinste şi deosebită trecere în toate adunările.

Teofrast490 spunea că cunoştinţa omenească, îndrumată de simţuri, poate să judece cauzele lucrurilor pînă într-o anume măsură, dar ajungînd la cauzele de apoi şi dintru început trebuie să se oprească şi să bată apa în piuă fie din slăbiciunea sa, fie din greutatea lucrurilor. Cumpătată şi blândă părere este că priceperea noastră ne mînă la cunoaşterea unor lucruri şi are într-o măsură unele puteri, dincolo de care încumetat este să o întrebuinţăm. Această părere are adeverire şi este adusă de inşi înţelegători; dar anevoie este a mărgini mintea noastră: ea este iscoditoare şi lacomă şi nu are cum să se oprească mai lesne la o mie de paşi decît la cincizeci. Din cele ce aflat-am eu singur491 văd că unde unul a dat greş altul a izbutit, şi ceea ce nu ştia un veac, veacul următor a dat la iveală, şi că ştiinţele şi meşteşugurile nu se toarnă în tiparniţă, ci se desăvîrşesc şi se luminează cu încetul,^ mînuindu-le şi făţuindu-le iară şi iară, precum urşii dau chip puilor, pe placul lor, tot lingîndu-i: ceea ce nu ajung a lămuri cu puterile anele nu preget a-l cerceta şi lua în cătare fră- mîntînd şi dregînd fără răgaz acelaşi aluat, deschizînd calea celui ce-mi calcă

pe urme, ca să se înlesnească şi să se bucure cu mai multă uşurinţă şi să i-o dau mai la în- demînă şi mai mlădiată,
ut hymettia sole Cera remollcscit, tractatăque pollice, multas Vertitur in facies, ipsoque fit utilis usu492.
Tot atît va face al doilea pentru cel ce vine al treilea; va-să-zicem că anevoinţa nu trebuie să mă ducă la dez-nădejde şi mai puţin neputinţa mea, căci nu mă priveşte decît pe mine. Omul este în stare de toate cele ca şi de nimic; şi dacă, după cum spune Teofrast, mărturiseşte neştiinţa cauzelor dintru început şi a principiilor, să înlăture neapărat şi tot ce-a mai rămas din ştiinţa sa; dacă-i lipseşte temelia, întreaga sa judecată este la pămînt; în-tâmpinările şi cercetarea nu au altă ţintă şi lege decît principiile; dacă nu ajunge a le pune capăt, rătăceşte bîjbîind la nesfîrşit. (c) Non potest aliud alio magis minusve corn- prehendi, quoniam omnium rerum una est definitio com- prehendendi (a) Chip de adevăr are că dacă sufletul ar şti oarece, s-ar cunoaşte pe el mai întîi, iar de .ar şti oarecît în afară de el, ar fi trupul şi învelişul său mai înainte de altele. Cu toate astea, pînă astăzi vedem pe luminăţiile doftoriceşti certîndu-sc despre alcătuirea făpturii noastre trupeşti.
Mulciber in Trojam, pro Troja stabat Apollom-,
cinci să mai aşteptăm să ajungă la vreo înţelegere? Sîntem mai apropiaţi de noi înşine decît de albeaţa zăpezii şi de-greutatea pietrei. Dacă nu se cunoaşte omul pe el, cum să cunoască mersul lui lăuntric şi puterile sale? Ni se în-tâmplă şi nouă să întrezărim cîte un adevăr, dar cu voia norocului. Mai ales că sufletul nostru primeşte pe aceeaşi cale şi în acelaşi chip greşelile, aşa încît nu are cum să le despartă şi să osebească adevărul de minciună. Academicii îngăduiau oarecît judecăţii să se ia după cec-a ce este mai vădit, dar găseau că e prea crud să s-puie că nu ar fi mai multă adevărată asemănare că zăpada ar fi albă mai curând decît neagră şi că nu sîntem mai întemeiaţi despre mişcarea unei pietre zvârlite de mîna noastră dccît de mersul sferei a opta. Şi ca să sc ferească de încurcătură şi ciudăţenia aceasta, pe care drept este că greu ne-o putem închipui, cu toate că ei ne arată că nu am fi nicidecum în stare să ştim oarece şi că adevărul stă

cufundat în adîncuri de necuprins, unde văzul omului nu poate răzbi, totuşi ci mărturisesc că unele lucruri au mai mult chip de adevăr decît altele şi încuviinţează judecăţii Dutinţa să aibă mai uşor înaplecarc -către o înfăţişare decît către alta: clar ei nu-i îngăduie vreo hotărâre.
Părerea părtaşilor lui Pyrrhon este însă mai îndrăzneaţă şi cu oarecîtă adeverire. Fiindcă înaplecarea Acade-miilor şi. pornirea a privi mai curînd o învederare decît alta cc înseamnă oare dacă nu întărire că se află mai multă părere de adevăr acolo decît dincolo? Dacă priceperea noastră poate da chip şi fel adevărului, trăsături şi faţă, ar putea să-l vadă întreg tot atît de lesne, cît şi pe jumătate, în facere sau neîmplinit. Această părere de ade-verire care-i mînă a se îndrepta -mai uşor la stânga decît la dreapta, măriţi-o; dramul acela de adeverire care face să se plece talerul, înmulţiţi-l cu o sută, cu o mie, se va întîmplă pînă în cele din urmă să atîrne de tot cumpăna într-o parte şi va hotărî o alegere şi un adevăr pe de-a întregul. Dar cum se pot ei lăsa după o părere de adevăr, dacă nu cunosc adevărul? Cum ştiu ei asemuirea a ceea ce nu cunosc pînă in măduvă? Ori judecăm în întregime, ori nu putem juaeca de loc. Dacă însuşirile noastre cugetătoare şi simţitoare nu au ternei şi stare, dacă sînt purtate de ici-eolo şi plutesc, în zadar lăsăm judecata noastră să apuce pe vreo urmă de-a lor, oricîtă faţă a adevărului ar arăta, iar cea mai întemeiată şi fericită stare a încunoştiin- ţării noastre ar fi să se ţină pe cumpănă, drept şi neclin-tit, fără şovăire, zdruncin şi frământare: (c) Inter visa vera auL falsa ad animi assensum nihil interest49f).
(a) Ca lucrurile nu sălăşluiesc în noi cu chipul şi cheagul lor şi nu pătrund în noi din însăşi pornirea şi puterea lor, noi de ajuns o vedem; căci, dacă aşa ar fi, le-am primi totdeauna în acelaşi fel; gustul vinului ar fi acelaşi în gura bolnavului ca şi a sănătosului. Cel care are mâinile crăpate sau amorţite, ar găsi fierul sau lemnul pe care-l atinge tot atit de aspru în mîna sa cît şi un altul. Aşadar, supunerile dinafară rămîn în plata noastră; sălăs- luiesc în noi după placul nostru. Iară dacă din partea noastră am primi oarece fără ştirbire, dacă prinsorile omeneşti ar fi vrednice

şi straşnice de ajuns ca să cuprindă adevărul cu ale noastre curate mijloace, aceste mijloace fiind ale tuturor îndeobşte, acest adevăr ar trece din mină in mînă, de la unul la altul. S-ar găsi pe lume măcar un lucru, din cîte sînt, care să fie crezut de toţi oamenii, din atotcuprinzătoare învoire. Dar fiindcă nu se vede nici o adeverire care să nu fie cu potrivnicie şi dezbatere între noi sau care să nu poată fi, se vede cu uşurinţă că judecata noastră din fire nu prinde lămurit ceea ce prinde, deoarece judecata mea nu poate încape în judecata semenului meu; ceea ce este un semn că am apucat-o cu altă mijlocire decît cu puterea mea din fire care este şi a tuturor oamenilor.
Să lăsăm de o parte vălmăşeala fără de sfîrşit a părerilor ce se văd între filozofi înşişi şi acea dezbatere ne-încetată care încinge lumea toată întru cunoaşterea lucrurilor. Căci aevea este preîntîmpinarea aceasta, că în nici un lucru oamenii, spun eu de învăţaţii cei mai de seamă şi înzestraţi, ei nu se împacă nici măcar că este cerul dea-supra capului nostru; căci cei ce se îndoiesc de toate se îndoiesc şi de aceasta; cei care tăgăduiesc că noi am în-ţelege oarece spun că nu am înţeles că cerul este deasupra capului nostru; şi aceste două feluri de-a judeca sînt, fără asemuire, cele mai împuternicite, având în vedere mulţimea părtaşilor.
In afară de această felurime şi despărţire fără sfârşit, din răvăşirea ce însăşi judecata pricinuieşte în noi şi din neîntemeierea ei, uşor dovedită cu ceea ce fiecare simţim, lesne se vede că ea are slabă împlîntare. în cîte feluri oare nu privim noi lucrurile? de cîte ori nu schimbăm năzăririle noastre? Ceea ce statornicesc astăzi şi ceea ce cred, cred cu întreaga mea încredinţare; toate mijloacele şi toate însuşirile mele se prind de acea părere şi o întăresc din răsputeri. Nu aş păzi şi îmbrăţişa alt adevăr cu mai multă străşnicie decît pe acesta. Aevea mă găsesc cu totul dat lui; dar nu o dată mi s-a intîmplat, ci de o sută de ori, de o mie şi în toate zilele, să fi îmbrăţişat alt lucru cu aceeaşi tărie, în acelaşi chip, pe care pînă la urmă să-l fi socotit greşit? Să ajungem măcar a fi înţelepţi pe seama noastră. Dacă adesea aflat-am înşelăciunea în chipul acesta, dacă de

obicei pipăitul meu dă greş şi cântarul meu este strîmb şi nepotrivit, pe ce mă pot eu oare bizui mai temeinic de astă dată decît în alte dăţi? Nu este prostie să mă încred de atîtea ori în aceeaşi călăuză mincinoasă? Totuşi, dacă soarta ne năuceşte de cinci sute de ori, fie numai umplînd şi 'golind mereu, ca pe un butoi, crezarea noastră cu alte şi alte păreri, cea de faţă, şi mai de pe urmă totdeauna fără de tăgadă şi fără de greş este. Pentru aceasta trebuie părăsite avuţiile, cinstea, viaţa şi mântuirea, şi totul, posterior res illa reperta, Perdit, et immutat sensus ad pristina quaeque49e.
(b) Oricîte ni s-ar propovădui, oricîte învăţăm, trebuie totdeauna să ne amintim că omul este cel care dăruieşte şi omul cel care le primeşte, o mână muritoare ni le întinde, o mînă muritoare le ia. Lucrurile venite de la cer singure au drept şi putere de încredinţare; singure poartă pccetea adevărului, iar pe acesta nu-l vedem cu ai noştri ochi şi nici nu-l primim cu ale noastre mijlociri: acest chip sfînt şi mare nu ar -putea încape în locaş atît de şubred, -dacă Domnul la această folosire nu-l învredniceşte, dacă Domnul nu-l îndreaptă cu harul şi ocrotirea Sa deosebită şi mai presus de fire.
(a) Ar trebui cel puţin, din pricina stării noastre nevoiaşe, să ne purtăm mai cumpătat şi potolit, să frînăm îndemnul nostru lăuntric pentru .schimbare. Ar trebui să ne amintim, oricîte am pricepe, că îmbrăţişăm adesea lu-cruri înşelătoare şi cu aceleaşi unelte, care adesea dau greş şi o scrîntesc.
Şi nu este minune că dau greş, dacă atît de lesne apucă a se -suci şi clinti după cele mai neînsemnate întîmplări. Nu încape îndoială că presimţul nostru, judecata noastră şi însuşirile sufletului nostru -stau -îndeobşte supuse schimbărilor şi mişcărilor trupului, care schimbări sînt neîncetate. Nu avem noi oare mintea mai ageră şi amintirea mai vie, judecata mai pătrunzătoare fiind sănătoşi, decît bolnavi? Veselia şi bucuria nu pregătesc oare sufletul a primi în alt fel pricinile decît mîhnirea şi necazul? Crezi dumneata că versurile lui Catul sau ale lui Sapho rîd unui moşneag gîrbov şi ursuz, ca şi unui tânăr

zdravăn şi înfocat? (b) Prietenii lui Cleomene497, fiul lui Anaxan- drida-s, cînd acesta era bolnav, îl mustrau că avea toane şi năzăriri noi, neobişnuite. Cred îşi eu — spuse el —, nici nu mai sînt acela care eram sănătos: schimbîndu-mă, cu totul altele îmi sînt părerile şi toanele, (a) La pârele diva- n-urilor noastre de dreptate, cînd împricinaţii nimeresc pe judecător într-o doagă bună şi îngăduitor, îndătinat este a spune: CAUDEAT DE BONA FORTUNA, să se bucure de noroc bun; căci nu încape îndoială că hotărârile sînt îndrumate cîteodată a fi neînduplecate, usturătoare şi aspre, alteori mai miloase, îndurătoare şi iertătoare. Cel care duce cu sine durerile podagrei, clevetirea sau hoţia slugii sale, fiind cu sufletul întunecat şi setos de mânie, bineînţeles că va să judece după îndemnurile acestuia, (b) Mult cin- stila adunare a Areopagului408 judeca noaptea, de teamă ca vederea împricinaţilor să nu înrâurească dreapta judecată. (a) însăşi adierea şi seninul cerului ne schimbă ^u totul, după cum spune acel vers al grecilor, luat din Cicero,

Tales sunt hominum mentes, quali pater ipse
Juppiter auctifera lustravit lampade terras499.

Nu numai fierbinţelile, băuturile şi marile întîmplări pot răvăşi judecata noastră, dar cele mai mici o pot răsturna. Nu trebuie să stăm la îndoială, cu toate că nu o simţim, că dacă frigurile neîncetate au tăria să ne doboare, cele din trei în trei zile n-ar purta cu ele vreo tulburare pe seama şi potriva lor. Dacă damblaua amorţeşte şi stinge cu totul lumina înţelegerii noastre nu trebuie să ne îndoim că troahna nu o tulbură; aşadar, dacă se poate găsi un singur ceas al vieţii în care judecata noastră să fie în apele ei, trupul nostru fiind supus atîtor neîncetate ştirbiri, învăluit în atîtea felurite nevoi (cred doftorilor) cît dc greu este ca să nu o ia razna tot timpul întru oarece.

De altminterea, acest soi de boală nu se dibuieşte atît de lesne, ci numai ajunsă la culme, cînd e fără de leac, cu atît mai vîrtos cu eît mintea tot merge, şi sucită şi şchioapă şi sărită, şi cu minciuna, şi cu adevărul. Astfel, greu este a-i dibui scrînteala şi ner.înduiala. Tot minte ei numesc şi cea părere de judecată pe care o făureşte fiecare în sinea sa:

acea judecată de felul căreia poate fi împotrivă o sută altele, privitor la acelaşi lucru, şi este unealtă de plumb şi ceară ce se întinde, se îndoaie si se dă după toate croielile şi măsurile; lipseşte numai putinţa să te ştii feri de ea. Oricîtă bună-credintă poate avea un judecător, dacă nu se ia de aproape în seamă, lucru cu care puţini îşi pierd vremea, îndemnul prieteniei, rubedenia, frumuseţea, răzbunarea, şi nu numai acestea, care trag atît de greu la eîntar, ci şi imboldul nespus care ne duce să ţinem mai mult la un lucru decît la altul şi care face fără voia judecăţii să alegem între două pricini asemenea, sau vreo altă umbră deşartă, pot strecura în judecată fie iertarea, fie osînda cauzei, şi să plece talerul.
Dar eu, care stau la pîndă mai de aproape, avînd ochii mereu îndreptaţi asupra-mi, ca unul ce nu are multă treabă aiurea,
qui sub Arcto Rex gelidae metuatur orae, Quid Tyridatem terreat, unice Securusrm,
abia m-aş încumeta să mărturisesc deşertăciunea şi slăbiciunea ce aflu în mine. Pasul meu e atît de şovăitor şi prost împlîntat, il văd cît pe ce să se prăbuşească şi lesne poticnindu-se, şi văzul meu atât de nerînduit, încît sînt altul flămînd şi altul după masă; dacă sănătatea-mi rîde şi seninul unei zile frumoase, iată-mă om de omenie; dacă mă apasă o bătătură la deget, iată-mă posac, morocănos şi neprietenos, (b) Acelaşi pas al calului, cînd îmi pare smucit, cînd uşor, un acelaşi drum în ceasul acesta e mai scurt, altădată mai lung, şi un acelaşi chip cînd îmi place mai mult, cînd mai puţin, (a) Acum sînt bun de toate, altădată de nimic; ceea ce m-ar fi bucurat în ceasul acesta, îmi va pricinui necaz pe urmă. O mie de frămîntări zgîn- dăritoarc şi iscate la întîmplă,re sînt în mine. Ori mă apucă toana aleanului, sau a mâniei şi pe seama puterii uneia sau alteia; în acest ceas mă stăpîneştc mihnirea, în celălalt voioşia. Pun mina pe o carte, căreia i-am. găsit părţi pline de farmec nespus, încîntîndu-mi sufletul altă-dată, dacă dau peste aceleaşi locuri, oricît aş face, aflu o adunătură fără chip si fel pentru mine.

(b) Chiar şi în scrisul meu nu întîlnesc totdeauna adierea închipuirii mele dintîi: nu ştiu ce am vrut să spun şi mă necăjesc adesea să îndrept şi să dau din nou înţeles, fiindcă am pierdut pe cel dintru început, care era mai bun. Mă tot duc de ici-colo: judecata mea nu merge întins, ci pluteşte, e hoinară,
vclut minuta magno Deprensa navis in mari vesaniente vento''01.
Adesea (cum mi se întîmplă să o fac bucuros), apucînd c a o deprindere şi joc, sprijin o părere împotriva celei pe care-o gîndesc eu, mintea mea silindu-se şi sucindu-se de eea parte, mă alătur atît de bine de ea că nu mai găsesc raţiunea părerii mele dintîi şi o părăsesc. O iau pe povîrnâşul pe care am apucat fără alegere şi mă trage însăşi greutatea mea.
Aproape fiecare, întru anume măsură, tot astfel ar spune, dacă s-ar privi ca mine. Predicatorii ştiu că ini- moşia care-i cuprinde cînd vorbesc îi îndeamnă la crezare, şi atunci cînd sîntem întărîtaţi, cu mult mai straşnic ne silim să apărăm învederarea noastră, ne-o întipărim şi o întărim mai aprig şi încredinţat, decît dacă am fi în starea noastră rece şi potolită. Spui apărătorului o pricină oarecare, îţi răspunde nehotărît, şovăitor: simţi că totuna-i este să sprijine o parte cît şi pe cealaltă. Plă- titu-l-ai bine ca să se prindă şi să adune dovezile, începe să aibă tragere de inimă, şi-a încălzit vrerea? mintea şi învăţătura se înfierbântă mai şi mai; iată un adevăr neapărat şi fără de tăgadă care stă în faţa înţelegerii sale; crede de-a binelea că a dat de o nouă lumină. Cine poate şti dacă focul stîrnit de înfruntarea şi străşnicia înfăţişării, primejdia şi mînia judecătorului, nu împins-a de atî- tca ori pe un om să sprijine pînă şi cu viaţa o treabă pentru care> cu prietenii săi, aflându-se şi în ale sale, nici măcar nu s-ar fi învoit să-şi frigă vîrful degetului.
(a) Zdruncinările şi zbuciumările suferite de sufletul nostru din patimile trupeşti pot mult asupra lui, dar şi mai mult pot ale sale însuşi, faţă de care este într-atit, fără apărare, încît nimerit este a spune că altă pornire şi păşire nici nu are decît din suflarea lor, şi fără stîrnirea lor ar rămîne lipsit de avînt, ca o navă în largul mării, părăsită de

ajutorul vînturilor. Iar cine ar întări aceasta (o) urmînd şcoala peripateticienilor, (a) nu mult ne-ar sta împotrivă, deoarece este ştiut că faptele cele mai frumoase ale sufletului purced şi se hrănesc din acel îndemn al patimilor. Vitejia, spun ei, nu are împlinire fără ajutorul mâniei.
(c) Sempcr Ajax fortis, fortissimu.s tamen in jurore~>n2. Nici nu te arunci asupra răilor şi duşmanilor destul de vînjos, dacă nu eşti întărîlat. Şi ei vor ca apărătorul să işle mânie in judecători ca să-i aducă a face dreptate. Rîvnele împătimiră pe Temistocle503, împătimiră pe Demostene504: şi au împins pe filozofi la muncă, veghe şi călătorii; ne mînă la cinstire, la doctrină, la sănătate, teluri folositoare. Iar cea cădere a sufletului să rabde necazul şi supărarea foloseşte să hrăneşti în cuget ispăşire şi căinţă: şi să simţi prăpădurile de la Dumnezeu drept osîndă ca şi prăpădurile ocării politice, (a) Mila stîrneşte (b) îndurare, şi fereala pentru a ne ţine şi călăuzi este trezită de teama noastră; şi cîte fapte frumoase din ambiţie? cîte din încumetare? (a) Nici o răsărită şi vajnică virtute nu-i fără vreo nerînduită frământare. Nu ar fi oare una din pricinile care au dus pe epicureici să lipsească pe Dumnezeu de orice grijă şi luare aminte a treburilor noastre, mai ales că înseşi urmările bunătăţii sale nu ar putea fi, fără a tulbura liniştea sa prin mijlocirea patimilor, care sînt ca împunsături şi îndemnuri îndrumînd sufletul la faptele virtuţii?305 (c) Sau crezut-au altfel şi le-au luat drept furtuni care smintesc ruşinos sufletul din a sa tihnă? Ut maris tranquillitas intelligitur, nulla, ne minima qui- dem, aura jluctus commovente: sic animi quietus et pla- catus status cernitur, quum perturbatio nulla est qua mo- veri queat50G.
Ce osebiri de înţeles şi de judecată, ce potrivnice închipuiri iscă mulţimea patimilor noastre! Ce încredinţare putem noi căpăta din lucru atît de nestatornic şi schim- băcios, supus, prin alcătuirea sa poruncii zbuciumului, (c) pornind numai în pas silit şi mînat?
(a) Dacă judecata noastră este în mîna însăşi a bolii şi a tulburării, dacă de la nebunie şi încumetare este ne-voită

să capete întipărirea lucrurilor, cum ne-am încrede în sprijinul său?
(c) Nu este oare îndrăzneală din partea filozofiei a socoti că oamenii ajung la cele mai înălţate fapte şi cele mai apropiate de dumnezeire, cînd sînt scoşi din fire, mânioşi şi nebuni? Ne mîntuim prin lipsa judecăţii noastre şi din amorţirea ei. Cele două căi ale insului ca să pătrundă în locaşul zeilor şi să privegheze mersul ursitelor sînt mînia şi somnul. Are haz să vedem că prin sminteala pricinuită de patimile minţii noastre ajungem la virtute; prin nimi- ciroa ei, la care duce mînia sau chipul ruorţii, ne ajutăm a fi profeţi şi vraci. Nu i-am crezut vreodată mai bucuros. Este o curată îmbătare, strecurată de sfîntul adevăr, să fi smuls duhului filozoficese mărturisire împotriva dovezilor lui, că starea împăcată a sufletului nostru, starea aşezată, starea cea mai sănătoasă pe care i-o poate mijloci filozofia nu este cea mai bună. Veghea noastră este mai adormită decît somnul; înţelepciunea noastră este mai prejos decît nebunia, visurile noastre — mai limpezi decît judecăţile; locul cel mai prost — în noi înşine îl aflăm: Filozofia nu gîndeşte oare că prindem de veste şi că glasul duhului desprins de om este atît de lămurit, atît de măreţ, atît de neasemuit, iar în om atît de pămîntesc, neştiutor şi întunecat, glas purces de la duhul împreunat cu omul pămîntesc, neştiutor şi întunecat, şi de aceea glas în care nu te poţi încrede, nici bizui?
(a) Nu am multă iscuşenie, căci înaplecarea mea molatecă şi greoaie nu mă poartă spre acele frămîntări care răpesc pe neaşteptate sufletul nostru, fără să-i dea răgaz să se desmetieească. Dar cea patimă, care se spune că o pricinuieşte trîndăvia în sufletul tinerilor, cu toate că prinde a ereşte pe îndelete şi pas lin, izbitor, dovedeşte celor care au încercat a se împotrivi îndemnului ei, cît sminteşte şi schimbă judecata noastră. Odinioară apuca- tu-m-am să o străşnicesc şi să-i pun capăt (departe sînt a fi din cei care se împacă eu viţiile, nu mă iau după ele, numai dacă ele nu mă duc cu ele), o simţeam năsoînd, crcscind şi mărindu-se in ciuda stăvilirii mele; că, pînă la urmă, cu ochii deschişi şi treaz, pe de-a-ntregul dobîn- dindu-mă şi

stăpînindu-mă, să înceapă a schimba cu totul înfăţişarea obişnuită a lucrurilor şi ca la beţie vedeam aevea mărindu-se şi crescînd harurile fiinţei dorite, umflate de furtuna închipuirii mele, cugetul şi judecata mea înlăturate, piedicile din cale netezite şi scăzînd; dar, din- tr-o dată văpaia stinsu-s-a ca într-o străfulgerare, sufletul întorsu-s-a iarăşi spre altă zare şi în altă stare, cu altă judecată; aceleaşi lucruri cu totul alt gust şi chip luat-au ele cum mi le înfăţişase flacăra dorinţei. Care din ele aveau mai mult adevăr, Pyrrhon nu ştie. Niciodată nu sîntem fără boală. Frigurile au partea lor de fierbin- ţoală şi răceală; de la urmările unei patimi înflăcărate cădem în urmările altei patimi geroase.
(b) Pe cît mă aruncasem înainte, cît mai mult dau înapoi: Qualis ubi alterno procurrens gurgite pontus Nune ruit ad terras, scopulisque superjacjt undam, Spumeus, exlremâmque sinu perjundit arenam; Nune rapidus retro atque aestu revoluta resorbens Saxa fugit, littusque vado labente relinquit'''11.
(a) Iar cunoaşterea acestei viitori a mele a mărit pe neaşteptate în mine oarecîtă statornicie în păreri şi în niciun fel nu am scrintit pe ale mele dintîi şi fireşti. Căci oricîtă înfăţişare ar fi în noutate, eu nu schimb uşor, de frică să nu pierd la schimb. Apoi, fiindcă nu sînt în stare să aleg, mă ţin de alegerea altuia şi rămîn aşa cum m-a lăsat Dumnezeu. Altfel, nu m-aş putea păzi mereu să mă iot dau de-a dura. Aşadar, din mila Domnului, m-am ţinut intre,g, fără frămîntare şi tulburare a cugetului, de bătrî- neştile canoane ale religiei noastre, printre atîtea secte şi potrivnicii iscate în veacul nostru508. Scrierile celor vechi — spun .scrierile cele bune, cu miez şi întemeiate — mă ispitesc şi mă poartă cam unde vor ele; cel mai de pe urmă totdeauna îmi pare mai straşnic; dau dreptate fiecăruia la rîndul său, cu toate că se bat cap în cap. Acea uşurinţă a minţilor alese de a da chip de adevăr după vrerea lor, şi nu-i lucru prea uimitor la care ei să nu apuce a da de ajuns luminare ca să momească o nepricepere ca a mea, ceea ce vădeşte neapărat slăbiciunea dovedirii lor. Gerul şi stelele s-au hîţînat trei mii de ani; toţi au crezut-o pînă ce (c)

Cleante samianul sau, după Teo- frast, Nicetas siracuzanul (a) au chibzuit să susţină că Pămîntul era acela care se mişcă (c) pe cercul oblic al zodiacului, rotindu-se împrejurul osiei sale; (a) iar în zilele noastre Copernic509 a dat atîta temeinicie acestei doctrine încît o foloseşte neîncetat pentru toate urmările as-tronomici. Ce învăţătură putem trage de aici alta decît că prea puţin ne pasă care dintre aceste două păreri este cea bună? Şi cine ştie dacă o a treia părere, peste o mie de ani nu le va răsturna pe amîndouă?
Sic volvenda aetas commutat tempora Terum: Quod fuit in pretio, fit nullo denique honore; Porro aliud succedit, et e contemptibus exit, Inque dies magis appetitur, floretque repertum Laudibus, et miro est mortales inter honore510.
Astfel, cînd ni se înfăţişează vreo nouă învăţătură, avem multă dreptate să ne ferim de ca şi să avem în vedere că înainte să fi fost scornită, cea potrivnică avea trecere; şi,, aşa cum a fost răsturnată de aceasta din urmă, pe viitor poate să se işte o a treia născocire care va doborî de asemenea pe a doua. înainte ca Aristotel să fi dat la lumină principiile sale, altele mulţumeau mintea omului, după cum ale lui ne mulţumesc pe noi acum. Ce împuternicire au acestea, ce anume precădere ca mersul aflării noastre să se oprească la ele şi că lor li se cuvine crezămîntul nostru pe vecii vecilor? Nu sînt nici ele de nezdruncinat, cum nu au fost nici cele ce au stat înaintea lor. Cînd sînt. întimpinat cu o nouă învederare, treaba mea este a socoti dacă dovedirea ce nu am putut eu face altul o va face; căci a lua drept bune toate înfiripările pe care noi nu le putem lămuri este o mare netoţie. S-ar întîmpla cu aceasta că tot omul de rînd, (c) şi toţi sîntem de rînd, (a) şi-ar învîrti credinţa ca o sfîrlează: căci sufletul lor, molîu şi fără putinţă să stea împotrivă, va fi nevoit să primească mereu alte şi alte întipăriri, cea de pe urmă ştergind totdeauna urma celei dinainte. Cel care se găseşte slab trebuie să răspundă, după cum e obiceiul, fie că va cere îndrumarea sfetnicului său, fie să se bizuie pe cei mai înţelepţi, de la care a căpătat a sa învăţătură. De cîtă vreme oare este în fiinţă ştiinţa doftoricească? Se zice că un nou venit, numit

Paracelsiuis511, schimbă şi răstoarnă întregul rost al rînduielilor vechi şi dovedeşte că pînă acum ea nu a slujit decît să omoare oamenii. Cred că va arăta uşor aceasta, dar să-mi dau viaţa pe seama noii sale iscuşenii, găsesc că nu ar fi mare cuminţenie.
Nu trebuie să crezi pe fiecare — spune zicala — pentru că fiecare poate spune orice.
Un om avînd meseria îndreptărilor şi noutăţilor fizicii nu de mult îmi spunea -că toţi -cei vechi greşiseră pornirea şi mişcarea vînturilor, lucru pe care el mă face să-l ating c-u degetul, dacă vreau să-l ascult. După ce-am avut răbdare să ascult un timp învederările sale, care aveau mult chip de adevăr; cum aşa, i-am spus: cei care se îndreptau pe mare după legile lui Teofrast mergeau oare la apus cînd trăgeau spre răsărit? Mergeau ei alături, sau de-a-n- daratele? — Asta-i o întîmplare, îmi răspunse el, oricît ar fi se înşelau. • — I-am răspuns atunci că mai curînd mă iau după faptele întâmplate, decît după raţiune. Acestea sînt însă lucruri care adesea se ciocnesc; mi s-a spus că în geometrie (care crede a fi atins culmea adeveririi între ştiinţe) se găsesc arătări de neînlăturat, răsturnînd adevărul experienţei; cum spunea Jacques Peletier512, cînd era la mine, că el găsise două linii mergînd una către alta ca să se întâlnească şi adeverea totuşi că nu se vor putea întîlni niciodată, pînă la infinit513; iar pironienii nu se slujesc de învederările şi judecata lor decît ca să năruie arătarea experienţei; minune este pînă unde mlădierea minţii noastre i-a urmat în această cătare de a tăgădui urmările neapărate: căci ei adeveresc că nu ne mişcăm, că nu ne vorbim, că nu se află greutate, nici simţire, cu aceeaşi putere de învederare cu care noi adeverim lucrurile care vădit au mai mult chip de adevăr. Ptolemeu514, care a fost un om vestit, statornicise marginile lumii noastre; toţi filozofii din vechime au ţinut drept bune acele hotare, socotind că numai cîteva insule singuratice ar fi putut scăpa cunoştinţei lor: ar fi fost să vorbeşti ca Pyrrhon dacă acum o mie de ani ai fi pus la îndoială ştiinţa cosmografică şi părerile încuviinţate de fiecare în această privinţă; (b) erezie era să vorbeşti de antipozi: (a) iată că în veacul

nostru s-a descoperit o nespus de însemnată întindere de pămînt, nu o insulă sau o anume parte, ci o bucată aproape pe atît cît cea pe care o cunoaştem. Geografii din vremurile de acum nu se dau înlături a hotărî că totul pe veci este găsit şi văzut,

Nam quod adest praesto, placet, et pollere videtur515

Să ne înţelegem, dacă se spune că Ptolemeu a greşit odinioară, bizuindu-se pc judecata sa, nu ar fi prostie să mă încred acum în ce spun aceştia, (c) şi dacă nu-i mai aproape de adevăr că acest mare trup, pe care noi îl chcmăm lumea, este eu totul altul decît cum îl gîndim. Aristotel516 spune că toate părerile omeneşti fost-au în trecut şi vor fi pe viitor fără de sfîrşit; Platon, că au a se întoarce la fiinţă şi a se reînnoi după treizeeişişase de mii de ani.

Platon ţine că lumea îşi schimbă chipul pe toate feţele; că cerul, Soarele şi stelele schimbă mişcarea văzută de noi, întorcînd Răsăritul în Apus. Preoţii Eghipetului au spus lui Herodot că de la regele lor cel dintîi, cam acum unsprezece mii de ani (şi-i arătară chipurile tuturor regilor lor, făcute după natură), Soarele schimbase de patru ori calea sa; că marea şi Pămîntul pe rînd îşi schimbă locul între ele; că ivirea lumilor rămîne nelămurită; Aristotel şi Cicero, tot astfel; iară unii dintre ai noştri317 spun că pe veci este pieri'toare şi iară născîndă în preschimbare, mărturie aducînd pe Solomon518 şi IsaianiD, ca să-n- lături acele întâmpinări că Dumnezeu fost-a uneori făptuitor fără făptură şi nefăptuitor un timp de vreme, iar apoi şi-a părăsit starea nefăptuitoare ca să făurească această lucrare, aşadar suipus preschimbărilor este. In cea mai vestită dintre şcolile greceşti520, lumea e socotită drept un zeu făcut de un alt zeu mai mare, alcătuit din trup şi suflet aşezat în mijlocul său, împrăştiindu-se prin cîntare numărată a glasurilor către marginea încercuirii sale, dumnezeit, preaferice, foarte mare, foarte înţelept, veşnic. In el sînt alţi zei, marea, Pămîntul, stelele, care se ţin într-o rînduială şi neîncetată urnire şi înlănţuire cerească, cînd întîlnindu-se, cînd depărtîndu-se, ascunzîn- du-se, arătîndu-

se, cînd schimbînd rîndul, cînd înainte, cînd înapoi. Heraclit statornicea că lumea s-ar fi închegat din foc şi, după rostul ursitelor, sortită este să se mistu- iască în flacără cîndva, pînă iară va să se nască. Despre oameni Apuleius521 spune: Sigillatim mortales, cunctim perpetuf'22. Alexandru523 scrie mamei lui povestirea unui preot din Eghipet, scoasă de pe zidirile lor, unde se dove-deşte vechimea fără de sfîrşit a acestei naţii care ţine ac-vea în cuprins pornirea şi propăşirea celorlalte ţări aevea. Cicero şi Diodor524 spun că pe vremea lor caldeii aveau socotit pe răbojul lor patru sute de mii şi atîţia ani; Aristotel, Pliniu şi alţii, că Zoroastru"'2"' trăise cu şase mii de ani înaintea vremii lui Platon. Platon zice că locuitorii din oraşul Sais32* au istorii scrise de opt mii de ani şi că oraşul Atena fost-a clădit cu o mie de ani înainte de nu-mitul oraş Sais; (b) Epicur, că în aceeaşi vreme cele de aici se află în mai multe lumi, lucru care ar fi fost mai mult întărit, dacă ar fi văzut asemănarea şi potrivirea din acea lume nouă a Indiilor de Apus cu a noastră de acum şi din trecut, prin atîtea uimitoare pilde327.

(c) Cu adevărat, văzînd cele ce ajuns-au la cunoştinţa noastră din mersul acelei orînduiri pămînteşti, adesea am fost minunai să văd, la o atît de mare depărtare de locuri şi timp, potrivirile atîtor păreri năstruşnice ale norodului, şi cu datini şi credinţe sălbatice, care prin nici o legătură nu par că ţin de judecata noastră firească. Mare stîrnitor de minuni este duhul omenesc; dar această apropiere are ceva şi mai uluitor: se află de asemenea în cuvinte, în întâmplări şi într-o mie de alte lucruri.

(b) Căci s-au găsit acolo naţii, neavînd, după cîte ştiu, nici o pomenire de noi, la care legiuită fusese tăierea împrejur la prunei32*; erau ţări şi mari orînduiri cârmuite de femei, fără bărbaţi, unde ajunările şi posturile se ase-mănau cu ale noastre, mai era şi oprită apropierea de fe- mic; unde crucile noastre erau preamărite în mai multe feluri: în unele locuri erau puse pe morminte; în alte locuri, cea a sfîntului Andrei320, ca să păzească de strigoii nopţii şi ai întunericului, o puneau şi la aşternutul pruncilor, împotriva deochiului; aiurea se vede cîte una de lemn, foarte înaltă,

slăvită ca fiind un zeu al ploilor, şi aceasta la mare depărtare de ţărm; s-au găsit acolo aşezări întocmai ca gherlele noastre; folosirea potcapurilor, preoţii necăsătoriţi330, prorocirea după măruntaiele vieţuitoarelor jertfite331, (c) oprelişte a de a se mînca peşte sau carne332; (b) preoţii în timpul slujbei foloseau o limbă anume, nu cea obişnuită533; şi acea născocire că zeul dinţii fost-a alungat de fratele său mai mic534; că au fost zămisliţi cu toate înlesnirile traiului, de care fost-au pe urmă lipsiţi de pe urma păcatelor333 şi li s-a schimbat ţarina lor şi s-au înrăit stările firii lor; că odinioară potopul apelor cereşti i-a cuprins330: că nu au scăpat decît puţine neamuri care s-au adăpostit în peşterile munţilor, astupate în aşa fel ca să nu intre apa, adu cînd acolo mai multe soiuri de dobitoace337; iar cînd simţit-au că ploaia a încetat, au dat drumul clinilor, care întorcîndu-se curaţi şi uzi, au socotit că apa nu scăzuse încă destul; apoi, pe alţii trimiţînd şi văzîndu-i că se întorc întinaţi, ieşit-au să prăsească lumea, care rămăsese plină de şerpi. In unele locuri s-a găsit credinţa judecăţii de apoi538, încît erau jigniţi pînă în adâncul lor de spanioli, care răscoleau oasele morţilor ca să caute bogăţiile mormintelor; ei spuneau că acele oase risipite nu se vor mai putea strânge în ziua de apoi; negoţul prin schimb, nu altul, bîlciuri şi tîrguri pentru această treabă; pitici530 şi ciudăţenii omeneşti ca să înveselească ospeţele principilor; întrebuinţarea şoimilor540 pentru anume vânători; dări asupritoare; grădini împodobite541; dănţuiri, salturi de măscărici; cântări pe strune542; peceţi; jocuri cu mingea, zaruri543 şi jo'curi de noroc în care se întărîtau pînă a se da pe ei şi volnicia lor; ştiinţa doftoricească nu era decît descîntec; felul de a scrie prin trăsături chipuite; crezare într-un singur om dintîi544, părintele tuturor neamurilor; preamărirea unui zeu, care mai înainte trăit-a ca om fără prihană, în post şi pocăinţă, propovăduind legea firii şi ceremoniile religiei şi care a pierit de pe lume prin moarte nefirească043; crezare în uriaşi546; obiceiul a se îmbăta547 şâ cu cît se îmbă- tau, mai mult beau; podoabe sfinte zugrăvite cu capete şi moaşte de mort, odăjdii,

agheazmă, botezuri; femei şi slugi care se adunau pe întrecute ca să fie arşi şi îngropaţi cu soţul sau stăpânul răposat548: legea celui mai dinţii născut549 care moşteneşte întregul avut, iar celui mai mic nu-i rămîne decît supunerea; datina a se ajunge treptat la dregătorii mai de seamă, iar cel care se înalţă în slujbă să ia nume nou, părăsind pe al său; obiceiul să se arunce cu var pe genunchii copilului nou-născut, spunînd: „Ai ieşit din ţărînă şi te vei întoarce în ţărînă"550; meşteşugul prevestirilor551. Aceste vane umbre ale credinţei noastre se văd ca pildă şi mărturie a cinstirii şi dumne- zeirii. Nu numai că s-au strecurat întrucîtva la toate naţiile păgîne de aici prin vreo asemuire, dar şi la aceşti sălbatici au fost de asemenea dăruite ca o împărtăşire lăsată de sus şi îndeobşte însufleţitoare. Căci mai găsim acolo credinţa în purgatoriu552, dar într-un chip nou: ceea ce noi dăm pe seama focului, ei îl dau îngheţului şi-şi închipuie sufletele primenite şi curăţate de asprimea unui ger nespus. Această pildă-mi aminteşte o alta din ale noastre, plină de haz: după cum se află popoare cărora le place să-şi taie pielea împrejur, ca evreii şi mahomedanii, se găsesc altele care, dimpotrivă, se străduiesc să nu ră- mînă descoperiţi şi poartă pielea bine trasă şi prinsă la vîrf cu mici cordele, de frică să nu dea de lumină. Şi încă un alt amănunt, tot astfel cum noi cinstim regii şi sărbătorile, împodobindu-ne cu cele mai alese veşminte pe care Ie avem, în unele ţinuturi, ca să arate atotsupunerea şi ascultarea faţă de rege, poporul sta în faţa lui în cele mai zdrenţuite haine, intrînd în palat după ce au îmbrăcat vechituri peste cele bune, ca toată strălucirea şi podoaba să rămînă stăpînului. Dar să urmăm mai departe.

(a) Dacă firea cuprinde în rosturile obişnuite ale propăşirii sale, ca toate alte lucruri, şi credinţele, judecăţile şi părerile oamenilor; dacă ele au desfăşurarea lor, vremea lor, naşterea lor, moartea lor, cît şi verzele; dacă cerul le mînă şi lc învîrte din urnirea sa, care ar fi mă- iastra şi nestrămutata împuternicire cu care învrednicim noi ale noastre? (b) Dacă noi, din iscusenie, ajungem a dovedi că întruchiparea fiinţei noastre ţine de suflarea văzduhului, de

aerul locului şi ţinutului în care ne naştem şi nu numai chipul, statul, alcătuirea şi felul nostru de a fi, dar încă însuşirile sufletului, (c) et plaga coeli non solum ad robur corporum, sed etiam animorum facit553, spune Vegece5-'4; şi că zeiţa întemeietoare a oraşului Atena a ales aşezarea într-un loc unde oamenii vor fi aduşi din lăsarea văzduhurilor, să fie veghetori, după cum aflat-a Solon de la preoţii Eghipetului: Athenis tenue coe- lum, ex quo etiam acutiores putantur Attici; crassum The- bis, itaque pingues TTiebani et valentes^^\ (b) ca şi rodul pământului şi animalele, oamenii se nasc feluriţi, mai mult sau mai puţin războinici, drepţi, cumpătaţi, ascultători: ici dedaţi vinului, aiurea furtişagului sau desfrîului, dincoace plecaţi descîntecelor, dincolo întorşi către necredinţă; (c) ici către libertate, colo către supuşenie; (b) vrednici de vreo ştiinţă sau vreun meşteşug, greoi sau ageri, ascultători sau răzvrătiţi, buni sau răi, după cum îi mînă împrejurările locului ,în care sînt aşezaţi şi iau altă înfăţişare, dacă le schimbi locul, ca şi copacii: ceea ce fu temeiul pentru carc Cirusr>r'G nu a îngăduit perşilor să se mute din ţara lor aspră şi costişe, ca să se aşeze într-o alta mai blândă şi de şes, (c) spunând că pământurile grase şi bogate aduc pe oameni să fie moi şi cele rodnicc, minţi nerodnice; (b) şi vedem cînd înflorind un meşteşug, cînd altul, printr-o înrîurire cerească; cutare veac va da la iveală anume apucături şi va înzestra seminţia omenească cu anume sau anume învrednicire; sufletele oamenilor sînt cînd prisosite, cind vlăguite, ca şi cîmpiile noastre; ce se fac atunci, la ce izbutesc toate aceste frumoase măriri cu care ne lăudăm? Deoarece un om înţelept poate să se înşele, şi o sută de oameni, şi mai multe naţii, şi însăşi firea omului — după a mele vederi — se înşeală mai multe veacuri, fie într-un fel, fie într-altul, cum ne putem noi, şi pe ce, întemeia că uneori nu mai este greşală, (c) iar că în veacul de faţă este sau nu este greşală?

(a) îmi pare că face să nu fie uitat, între alte mărturii ale netoţiei noastre, aceea că omul nici măcar nu ştie ce trebuie să dorească şi nu e vorba de cele care ne mulţumesc, dar nici prin închipuire şi îgu'st nu ajungem să

fim împăcaţi despre cele ce ne-ar mulţumi. Să lăsăm mintea noastră să croiască şi să ţeasă în voie, ea nu ajunge nici măcar să dorească ce i se 'potriveşte, (c) şi să se îndestuleze:

(b) quid enim ratione timemus Aut cupimus? quid tam dextro pede concipis, ut te Conatus non poeniteat votique peracti?^1.

(a) De aceea (c) Socrate nu cerea zeilor să-i dea decît cele ce ei găseau priincios pentru el. Iar rugăciunea lacc-demonienilor şi în auzul lumii şi în sinea lor glăsuia numai ca să aibă hărăzite lucruri bune şi frumoase, lăsând voiei dumnezeieşti alegerea şi împărţirea acestora:

(b) Conjugium petimus partumque uxoris; at illi Notum qui pueri qualisque futura sit uxor558.

(a) Iar creştinul roagă pe Dumnezeu ca voia Sa să se împlinească-'''9, pentru a nu cădea în neajunsul pus dc poeţi pe seama regelui Midas. El ccruse zeilor ca orice atinge să fie schimbat in aur. I s-a împlinit rugămintea: vinul său a fost aur, pîinea şi fulgii culcuşului său; de aur i s-au făcu:t cămaşa şi veşmintele, astfel că se văzu copleşit de împlinirea dorinţei sale şi fu nevoit să se roage a fi scutit de îmbucurarea unei dorinţe împlinite atît de ponositoare. Trebui să întoarcă rugăciunile sale,

Attonitus novilate mali, divesque miserque,
Effugere optat opes, et quae modo voverat, odit560.

(b) Să vorbesc de mine. In tinereţe ceream soartei, între altele, colanul cu însemnele Sfîntului Michail361, căci atunci era cea mai mărită cinstire a nobilimii franceze şi foarte arară. Implinitu-mi-s-a în chipul cel mai amăgitor, în loc să mă înalţ eu ca să fiu vrednic de această deosebită alegere, mi-a fost coborîtă pînă la umerii mei şi mai jos.

(c) Cleobis şi Bitcn562, Trophonius şi Agamedes563 cerînd, unii zeului lor, ceilalţi zeiţei lor, o răsplată vrednică de cucernicia lor, ei avură moartea in dar, atît de mult părerile cereşti despre cele ce ne trebuie sînt osebite de ale noastre.

(a) Dumnezeu ar putea să ne împărţească bogăţii, cinstiri, viaţă şi însăşi sănătate, c-îteodată în paguba noastră, căci tot ce ne ademeneşte nu este totdeauna priincios. Dacă în

locul tămăduirii ne trimite moartea sau înăsprirea suferinţei, Virga tua et baeulus tuus ipsa me conso- lata suntr'6i, o face din judecata proniei sale, care vede cu mai mare pricepere ce ni se cuvine decît am fi noi în stare să vedem; şi trebuie s-o primim cu mulţumire, ca de mînă înţeleaptă şi binevoitoare:
(b) si consilium vis Permittes ipsis expendere numinibus, quid Conveniat nobis, rebusque sit utile nostris: Charior est illis homo quam sibir><a.
Căci a le cere cinstiri, dregătorii este a le cere să ne aruncăm într-o luptă sau să aruncăm zarurile sau alt asemenea al cărui sfîrşit nu se ştie şi al cărui roci poate fi amăgitor.
(a) Nici nu este luptă mai aprigă şi înverşunată între filozofi decît accea stîrnită despre cel mai înălţat bun al omului, (c) din care, după socoteala lui Varro, se născură 288 de secte. Qui autem de summo bono dissentit, de tota philo- sophiae ratione dissentit™6.
(a) Tres mihi convivae prope dissentire videntur, Poscentes vario multum diversa palato: Quid dem? quid non dem? Renuis tu quod jubet
alter;
Quod petis, id sane est invisum acidumque duobus5S7.
Astfel ar trebui firea să răspundă întâmpinărilor şi luptelor lor.
Unii spun că mulţumirea noastră ţine de virtute; alţii, de desfătare; alţii, în voia firii; care, în ştiinţă; (c) care, să nu aibă durere; (a) care, să nu se lase dus după înfăţişări (şi din această vedere pare că se trage următoarea (b) a bătrinului Pitagora,
(a) Nil admirari prope res est una, Numaci, Solâque quae possit facere et servare beatumr,6H,
lucru spre care merg cei din tagma pironicilor); (c) Aristotel socoteşte că a nu se minuna de nimic înseamnă mă-rinimie. (a) Şi Arcesilau spunea că aflăm binele în starea dreaptă şi neînduplecată a judecăţii, iar după felul cum ne învoim şi îndeplinim ajungem la păcat şi răutate. Drept este că statornicind aceasta în chip de axiomă ne-

înlăturată, el se despărţea de părtaşii lui Pyrrhon. Pironirii, cînd spun că bunul mai presus de tot este atara- xîa509, care înseamnă neclintirea minţii, nu înţelegeau s-o spuie în chip de învoire, ci că însuşi fiorul sufletului, care-i face să se apere de prăpăstii şi să se puie la adăpost de negură, dă ivire acestei apucări şi-i face să înlăture vreo alta.

(b) Cît de mult doresc, încă în timpul cît trăiesc, să se afle careva, fie Justus Lipsius570, cel mai învăţat om care ne-a rămas, ci;get cit se poate de ager şi de chibzuit, adevărată pereche cu al meu Turnebus, să aibă vrerea şi sănătatea şi de ajuns răgaz ca să adune într-o scriere, după împărţirile şi treptele acestora, cu bună-credinţă şi amănunţire, pe cît putem noi să vedem, părerile filozofiei celei vechi privitoare la fiinţa noastră şi datinile, potrivniciile, faima şi izbutirea tagmelor, stăruinţa întemeietorilor şi a urmaşilor lor în cele povăţuite după întîmplările mai însemnate şi pilduitoare ale vieţii lor. Frumoasă şi vrednică lucrare ar fi!

(a) De alminterea, dacă de la noi am da rost purtărilor noastre, în cită zăpăceală ne-am arunca! Fiindcă ceea ce ne sfătuieşte mintea noastră, cu mai multă adeverire este ca fiecare să asculte legile ţării sale, (b) după cum povăţuieşte Socrate, de pe urma luminării avute în har dumnezeiesc, spune el. (a) Ce spune ea în aceasta, dacă nu că datoria noastră nu are altă orînduire decît de la întîmplare? Adevărul trebuie să aibă o singură faţă peste atotcuprinsul. Dreptatea şi legea dreptăţii, dacă omul le-ar cunoaşte ca trup şi din a lor sîmbure, el nu le-ar lega de starea şi datinile vreunui ţinut sau altul; virtutea nu ar lua chip după cum le-a răsărit perşilor sau Indiilor. Nimic nu este mai supus neîncetatelor răscoliri ca legile. în viaţa mea văzut-am de trei sau patru ori pe englezi371, schimbîndu-le nu numai în privinţă politică, în care vrerile noastre nestatornice sînt, dar în cea mai de seamă privinţă aevea, a religiei. Treabă de care-mi este ruşine şi necaz, mai ales că spiţa mea cu naţia aceasta avut-a altădată legături atît de strînse încît dăinuie încă în casă la mine urmele acestei vechi înrudiri.

(a) Iară la noi aici372 văzut-am cutare treabă, care duce la osîndă grea, încuviinţată prin lege; şi noi, care ne ţinem de altele, din pricina nestatorniciei soartei războaielor, putem fi duşi într-o zi a păcătui faţă de scaunul domnesc şi de pronia dumnezeiască, dreptatea noastră căzută fiind de partea nedreptăţii şi în fărîma de vreme a cîtorva ani, cît aceasta dăinuie să schimbe fiinţarea sa a potrivnicie.
Cum ar fi putut acel zeu din vechime573 să arate mai limpede omului că fiinţa dumnezeiască nu încape în cu- noştinţa lui şi să înveţe pe oameni că religia lor nu era decît o parte născocită ca să ţină laolaltă obştescul aşe- zămînt, decît spunînd celor care cătau luminare la altarul său, că adevărata cucernicie este ca fiecare să urmeze întocmai cele îndătinate în locul de unde se trage?
Doamne! cît datorăm noi milei stăpînului nostru atotfăp- tuitor, care a lămurit credinţa noastră de acele rătăciri şi silnice supuneri şi a pus-o pe veşnica temelie a sfîntu- lui Său cuvînt!
(a) Ce ne va spune aşadar filozofia în faţa acestei nevoi? Să ascultăm legile ţării noastre? Va-să-zică nestator-nicia părerilor unui popor sau ale unui principe, care-mi vor boi şi drege dreptatea în atîtea feţe şi chipuri cîte schimbări vor fi din împătimirea lor? Eu nu pot avea o judecată atît de mlădioasă. Ce propăşire poate avea ceea ce ieri în cinste şi mîine pierit este '(c) şi pe care trecerea unei albii de rîu poate schimba în păcat?
Ce adevăr poate fi acela care dinoolo de aceşti munţi este minciună?574
(a) Dar ei au haz cînd vor să dea oarecîtă temeinicie legilor, spunînd că unele sînt neclintite, veşnice, de ne- înlăturat, numindu-le fireşti, înrădăcinate în fiinţa omului din însăşi pornirea lor. Iar, din acestea, unii spun că ar fi trei, alţii — patru, care mai multe, care mai puţine: semn că au tot atît de slab temei ca şi în toate celelalte. Şi sînt atît de nenorocoşi (căci cum aş putea chema aceasta decît nenoroc, să nu se găsească una pe care norocul (c) şi incumetarea sorţii (a) s-o fi îngăduit a fi pe atotcuprin- sul şi de-a întregul primită din învoirea tuturor naţiilor?), ei sînt — spun eu — atît de oropsiţi, încît din cele trei- patru

legi alese una singură nu se află care să nu fie răs-turnată sau tăgăduită, nu de o singură naţie, ci de mai multe. Iar învoirea peste tot de toţi este singurul semn care ar avea chip de adevăr, prin care ei ar putea învedera unele legi fireşti. Căci ceea ce ne-ar fi fost cu adevărat poruncit de fire, fără îndoială că noi l-am urma din învoire îndeobşte şi nu numai o naţie întreagă, ci şi omul singur ar simţi înfruntarea şi siluirea pe care ar face-o acela oe-ar vrea să-l silească să iasă din această lege. Să mi se arate, ca să văd şi eu, una singură de felul acesta. Protagora şi Aristo575 nu găseau alt izvor dreptăţii legilor decît încuviinţarea şi faima legiuitorului; şi dacă nu se ţine scamă de acestea, ce este bun şi ce sc cuvine pierd înţelesul, rămînînd vorbe deşarte a lucruri fără temei. Thrasimachus, în Platon, socoteşte că alt drept nu osie decît înlesnirea celui cc stă mai presus. Nu-i treabă în care lumea să sc osebească mai mult decît în datini şi
legi.
Cutare lucru aici este blestemăţie, care aiurea este de laudă precum în Lacedemonia îndemînarea la furt. Căsătoriile între rude apropiate sînt cu totul oprite la noi, aiurea sînt în mare cinste,
gentes esse feruntur In quibus et nato genilrix, et nata parenti Jungitur, et pietas geminato creseit amorer,ir>.
Uciderea copiilor, uciderea părinţilor, a-şi împrumuta femeile, a trage foloase din hoţie, a încuviinţa orice desfătări, nimica la urma urmei, dus peste culme, să nu fie primit în obiceiurile vreunui popor.
(b) Este de crezut că se află legi fireşti, cum se vede şi la celelalte făpturi; dar la noi au pierit, fiindcă această grozavă minte omenească s-a virit în totul pentru a stă- pîni şi porunci, incurcînd şi răvăşind faţa lucrurilor cu deşertăciunea şi nestatornicia sa. (c) Nihil itaque am- plius nostrum est: quod nostrum dieo, artis est?11.
(a) Tot ce stă supus vederii noastre este privit în lumină şi culoare felurită; de aici vine mai ales felurimea părerilor. O naţie vede un lucru într-un fel şi se ţine de el, alta — altul. Nu-şi poate omul închipui nimic mai cumplit decît a-şi mînca părintele. Totuşi, popoarele care aveau in vechime

obiceiul acesta o luau drept dovadă de smerenie şi dragoste, căutînd astfel să aducă părintelui lor cea mai cinstită săvîrşire, plămădind însăşi în trupul lor rămăşiţele făptuitorului lor, oarecum întoreîndu-i la viaţă şi prospătindu-1, trezindu-l în carnea lor vie, mistuirea şi hrănirea fiind mijlocitoare unei preschimbări. Uşor este de văzut ce cruzime şi ce blestem ar fi fost pentru oamenii care se ţin de acest eres să se aruncc rămăşiţele părinţilor în pămîntul nimicitor, pradă dihăniilor şi viermilor.
Licurg preţuise în hoţie îndemînarea, agerimea, îndrăzneala şi iscusinţa cerute spre a fura din ale vecinului şi învăţătura care o pot căpăta oamenii, ca fiecare, cu mai multă grijă, să păzească pe ale sale; şi el socoti că pe aceste două căi, răpirea şi apărarea, s-ar putea trage foloase pentru întocmirea ostăşească (care era învăţătura şi virtutea de căpetenie a naţiei lor), ceea ce preţuia mai mult decît neorînduiala şi nedreptatea a te bucura de bunul altuia.
Dionisie Tiranul dărui lui Platon o haină pe portul perşilor, lungă, damaschinată, miresmată; Platon nu o primi, spunînd că fiind bărbat nu s-ar îmbrăca bucuros cu o haină de muiere; dar Aristip578 a primit-o, cu acest răspuns: „Nici o îmbrăcăminte nu va putea schimba curata bărbăţie".
(c) Prietenii săi îl mustrau că fu tare nevrednic să nu sc fi mîniat cînd Dionisie579 l-a scuipat în faţă: „Pescarii — răspunse el — suferă să fie minjiţi de valurile mării din cap pînă în picioare ca să prindă un guvid". Diogenes spăla varză şi, văzîndu-l trecînd, îi spuse: „Dac-ai şti să trăieşti din varză, nu ai linguşi un tiran", la care Aristip răspunse: „Dac-ai şti să trăieşti printre oameni, nu ai spăla varză", (a) Iată cum mintea dă la iveală felurit ur-mările. (b) Este o oală cu două toarte, se poate apuca din dreapta ca şi din stingă:
bellum, o terra hospita, portas;
Bello armantur equi, bellum haec armenta minantur.
Sed tamen iidem olim curru succedere sueti
Quadrupedes, et frena jugo concordia ferre;
Spes est pacis"l8°.

(c) I se spunea581 lui Solon582 la moartea fiului său să nu verse lacrimi neputincioase şi vane: „Tocmai de aceea pling mai mult -— el zise — cu cît sînt mai neputincioase şi vane". Soţia lui Socrate se căina mai mult. pe cît îi era durerea, spunînd: „Vai, ce nedrept îl fac să moară judecătorii aceştia răi!" — „Ai vrea mai curînd să fie pe drept?" — răspunse el.

(a) Noi ne găurim urechile"'83; grecii priveau aceasta ca un semn de robie. Ne ascundem584 în legătura noastră cu femeia; indienii o fac în faţa lumii. Sciţii jertfeau pe străini în templele lor; în altă parte templele erau mîn- tuirea lor.

(b) Iude furor vulgi, quod numina vicinorum
Oait quisque locus, quum soios crcdat habendos Esse Deos quos ipsc coliV'^.

(a) Auzit-am despre un judecător care, acolo unde întâlnea o ceartă aprinsă între Bartolus386 şi Baldus şi vreo pricină încîlcită cu mai multe întîmpinări, însemna pe marginea cărţii sale: „Treabă pentru prieteni", adică ade-vărul e atît de încurcat şi pus la bătaie, că în cutare pricină va putea da dreptate părţii care-i va place. Numai din lipsa iscusinţei şi agerimii minţii atîrnă că noi nu putem face aidoma în toate: „treabă pentru prieteni". Apărătorii şi judecătorii timpului nostru587 găsesc piezişuri la toată pricina, destule ca să le poată întoarce pe a lor seamă cum vor. într-o ştiinţă fără îngrădire şi legată de împuternicirea atîtor păreri, atărnînd de silnicia împri- cinării, fără îndoială se iscă nemaipomenite încurcături la împărţirea dreptăţii. Nici nu se află cît de limpede pricină unde părerile să nu fie împărţite. Ceea ce un sfat judecătoresc hotărăşte, altul eu totul altfel judecă şi însuşi acelaşi, altădată, altfel hotărîşte. Din care se văd pilde obişnuite ale acestor depăşiri, care pătează nespus bunul nume al divanelor dreptăţii noastre, că nu se ţin de o hotărîre pe lege, ci după stăruitoarea goană de la un judecător la altul pentru una şi aceeaşi pricină.

Cît despre neatîrnarea părerilor filozofice, cînd e vorba de păcat, viţiu şi de virtute, e treaba asupra căreia nu trebuie să ne prea întindem, din care aflăm mai multe păreri, mai vrednic de tăcut decît de dat în vileag (c) minţilor plăpînde.

(b) Arcesilau spune588 că nu-i un dezmăţ mai grozav decît altul, orice fel şi oriunde ar fi. (c) Et obscoenas voluptates, si natura requirit, non genere, aut loco, aut ordine, sed jorma, aetate, jigura metiendas Epicu- rus pulat"1'1.
Ne amores quidern sanctos a sapiente alienos esse arbitranturm. Quaeramus ad quam usque aetatem juvenes amandi sintm. Aceste din urmă două invederări ale stoicilor şi, în legătură cu cele spuse, întîmpinarea lui Dicae- archusr>!)2 făcută însuşi lui Platon arată cum cea mai sănătoasă filozofie este pătimită de smintelile care o îndepărtează de obştească rînduială şi se întrec cu firea.
(a) Legile trag atotputernicia din ce stăpînesc şi din întrebuinţare; este primejdios să le întorci la pornirea lor; ele cresc şi se înnobilează în curs ca şi rîurile; urmări- ţi-le la deal pînă la izvor, daţi de o vînă mică de apă, abia dibuită, caro se umflă şi se întăreşte cu timpul ce trece. Uitaţi-vă la vechile păreri care au pus la cale acest faimos puhoi, plin de măreţie, temut şi vestit: le veţi afla atît de firave şi plăpînde, încît nu-i de mirare că mintea acestor oameni de acum, care eîntăresc totul pe seama raţiunii şi nimic nu primesc din supunere şi încredinţare, să nu aibă adesea judecata foarte departe de judecata lumească. Inşi care se iau după chipul dintru început al firii, nu-i minune că în părerile lor ei o scrîntesc pe calea tuturor îndeobşte. Drept pildă: puţini dintre ei s-ar fi învoit cu stările şi îngrădirile căsătoriilor noastre; (c) cei mai mulţi au vrut ca femeile să fie în devălmăşie şi fără îndatoriri, (a) Ei nu se învoiau cu ceremoniile noastre. Fiecare593 auzit-a de felul necuviincios al traiului filozofilor numiţi cinici. Crisip spunea că un filozof se va da de-a tumba de douăsprezece ori în faţa lumii şi fără izmene, pe plata a douăsprezece măsline. >(c) Cu greu ar fi sfătuit pe Clistcne594 să nu dea pe frumoasa sa fiică Agariste lui Hippoclides, fiindcă îl văzuse făcînd furca pe o masă.
Metroeleş .scăpă un vînt cam necuvenit în timpul cînd se ţinea sfatul la şcoala lui şi se ascunse de ruşine acasă pînă ce Crates se duse să-l caute; iar pe lîngă mîngîiere şi poveţe, spre întărire. îi arătă neatîrnarea sa, trăgînd pe vrutele vînturi, ea să-i treacă de tot sfiala. Cu această pildă

îl aduse la tagma stoică, de care el ţinea şi care avea purtări mai pe faţă decît cea peripateticiană, mai cuviincioasă, pe care celălalt o urmase pînă atunci.
Şi acea smerenie59'' şi cuviinţă, care pe noi ne îndeamnă să ascundem şi să tăinuim unele fapte ale noastre fireşti şi îndriptuite, să ne ferim a spune pe şleau lucrurile, să ne temem a da în vileag cele ce sînt neapărat ale făpturii, nu puteau ei oare cu dreptate să învedereze că sînt mofturi şi momeală, născocite în tainiţele lui Venus, ca să dea preţ şi aţîţare plăcerilor ei? Nu este oare o chemare, o amăgire şi o stîrnire către desfătări? Căci vădit este cum ceremonia, fereala şi anevoinţă ascut şi înteţesc asemenea fioruri. Ceea ce noi numim cuviincios a nu ne încumeta să facem în faţa lumii şi îndrăznim a face pe ascuns, ei o numesc prostie, şi a face pe mironositul, să tăcem şi să tăgăduim ceea ce firea, obiceiul şi dorinţa noastră măr-turisesc prin faptele noastre, ei soeot a fi un viţiu. Şi li se părea a fi -o pîngărire a tainelor lui Venus să le scoţi din ascunsul altar al templului său ca să fie date în vileag, iar a tirî desmierdările ei dincolo de perdea înseamnă să le înjoseşti (ruşinea atîrnă greu întrucîtva; tăinuirea, sfiala, îngrădirea sînt semne ale preţuirii sale); desfătarea, cu multă iscusinţă stăruie să-şi puie masca virtuţii, ca să nu fie terfelită la răscruci, călcată în picioare şi privită cu ochii tîrgului, ea jinduieşte după cuvenirea şi înlesnirile ascunzişurilor sale. De aici (a) unii spun că a lipsi obştea de accle locaşuri anume de întîlnire nu numai că răspîndeşte pretutindeni desfrîul îngrădit acolo, dar împinge spre acest păcat pe bărbaţii fără rosturi şi cu vreme de prisos, tocmai din pricina piedicilor:
Moechus es Aujidiae, qui vir, Corvine, fuisti; Rivalis fucrat qui tuus, iile vir est. Cur aliena placet tibi, quae tua non placet uxor? Nunquid securus non potes arrigere?7'96.
Această păţanie poate să ia o mie de feţe:
Nullus in urbe fuit tota qui tangere vellet Uxorem gratis, Caeciliane, tuam, Dum lieuit; sed nune, positis custodibus, ingens Turba fututorum est. Ingeniosus homo es597.
Un filozof-'9'1 găsit tocmai în fapt a fost întrebat ce făcea. El răspunse netulburat: „Sădesc un om", neruşinîndu-se a

fi aflat în această ispravă, cum ar fi fost găsit răsădind usturoaie.
Solon599, după cît se spune, cel dintîi fu care dădu prin legile sale volnicie femeilor a folosi pe faţă cu cîştig tru-pul lor. Iar cea dintre tagmele filozofice care mai mult a cinstit virtutea nu a însemnat altă mărginire desfătărilor de tot felul decît cumpătarea şi cruţarea aproapelui şi mai mulţi din ai săi părtaşi au cutezat în scrisul lor peste fire de mult privitor la acestea.
(c) Precum, soeot cu, este o părere prea gingaşă şi sfiicioasă că un mare şi cucernic scriitor000 gîndeşte că acest fapt trebuie să fie neapărat ascuns şi tăinuit, aşa că destrăbălările cinicilor el nu poate crede că ajungeau la împlinire, ci ei se mărgineau a face numai mişcările desfătării, pentru a dovedi îneumetarea părerilor tagmei lor; iar ca să dea drum la ceea ce ruşinea totuşi îi silea să oprească, ei căutau umbra. El nu pătrunsese pînă în adînc dezmăţarea lor. Căci Diogenes, apucînd între lume a-şi da drumul, ura celor dimprejur să se mulţumească şi ei frecînd partea, iar celor care-l întrebau de ce nu căuta un loc mai prielnic să mănînce decît în mijlocul drumului: „Este — răspundea el —• că mi-e foame în mijlocul drumului". Femeile filozoafe, care se alăturau tagmei acestora, se împreunau cu ei oriunde, fără sfială; iar Hiparchia601 nu fu primită ca ucenică a lui Crates decît cu legământ să urmeze în toate obiceiurile şi datinile rînduite de el. Aceşti filozofi puneau mare preţ, ei înşişi pe virtute şi nu primeau altă ascultare decît a moralei; şi aşa în toate faptele ei dădeau neapărat împuternicire alegerii ce o făcea înţeleptul lor, mai presus de legi; şi socoteau că desfătările au altă oprelişte (a) decît cumpătarea şi cruţarea voiei altora. Şi, mai mulţi din tagma lor şi-au îngăduit a scrie şi a da la iveală cărţi peste măsură de îndrăzneţe602.
(a) Heraelit şi Protagora, din faptul că vinul pare amar bolnavului şi plăcut celui sănătos, lopata strîmbă în apă şi dreaptă celor care o văd din afară, şi din alte asemenea împotrivite arătări ale lucrurilor, ei învederau că toate supuse nouă poartă în ele pricinile acestor păreri; că în vin

este oarecare amărăciune, găsită de gustul bolnavului, vîsla are în sine strîmbătatea văzută în legătură cu cel care o priveşte în apă. Şi aşa cu mai toate. Ceea ce înseamnă că totul este în toate lucrurile, aşadar nimic în niciuna, căci nimic nu este unde totul este.
Această părere mai aduce la iseuşenia ce am căpătat că nu se află înţeles, nici chip, fie drept, sau îndoit, fie amar, fie dulce, să nu poată fi găsite în mintea omului cînd apucă a scotoci cele scrise. In vorba cea mai netedă, limpede şi luminată, cîtă înşelăciune nu se poate da la iveală? care erezie nu a găsit în ele întemeiere şi dovezi de ajuns pentru ca să dăinuiască şi să făptuiască? De aceea făcătorii acestor rătăciri nu vroiesc niciodată să pă-răsească mărturia scoasă din înţelesul tîlcuirii cuvintelor.
Un om cu mare vază603, vrînd să mă aducă a mă învoi cu precăderea lui la căutarea pietrei filozofale, la care treabă el este eu totul dedat, mi-a arătat nu de mult cinci sau şase locuri din Biblie pe care, spune el, -mai ales s-a sprijinit pentru a-şi uşura cugetul (căci el este faţă bisericească), şi drept e că nu era numai ademenitor ce aflase, dar foarte nimerit pentru întemeierea acestei însemnate învăţături, Pe această cale capătă crezămînt parabolele oracoli- ecşti, mai cu seamă că, întocmind cu îndemînare un scris îndoiclnic şi întortocheat, nu se află prezicător dacă arc faimă să te osteneşti a-l frunzări şi cerceta în toate cutele şi pe toate feţele cuvintele sale, pe care să nu-l faci să spuie tot ce tu însuţi urmăreşti, ca Sybillele: căci atîtea suciri de tîlcuiri sînt, încît greu este ca, fie pieziş, fie drept, un cuget isteţ să nu le tragă pe spuza sa.
(c) De aceea scris nelămurit şi în doi peri se întîlneşte atît de des şi fost-a din vechime folosit! Ca întocmitorul să poată căpăta şi trage de partea lui urmaşii (ceea ce nu numai însemnătatea, dar tot atît de mult, şi mai mult, tainica întocmire a spuselor o poate cîştiga); de altmin-terea, fie cu iscusinţă, fie cu stîngăcie, cam încîlcit şi felurit înfăţişat: lui prea puţin îi pasă! O sumă de minţi, cer-nînclu-le şi scuturîndu-le, vor da la iveală chipuri fără număr, fie pe aproape, fie pe alături, fie împotrivă, care

toate îi vor aduce cinste. El se va îmbogăţi din agonisirile de la ciraci, ca dascălii la Lendit604.
(a) Este ceea ce a dat preţ mai multor lucruri de nimic şi a pus în mare cinste o sumă de scrieri, în care se ticluieşte în tot felul, după voie: acelaşi lucru, dîndu-i după placul nostru o mie şi o mie, şi cîte felurite înţelesuri şi chipuri, în atîtea privinţe, (c) Oare este cu putinţă ca Homer să fi vrut să spună tot ce se spune că a spus, încît teologii, legiuitorii, căpitanii, filozofii şi tot soiul de inşi care se îndeletnicesc cu ştiinţele, oricîtă osebire ar fi şi împotrivire în felul cum le-a luat, să se sprijine pe ci şi să-l aibă drept îndreptar: maestru pe atotcuprins, sfetnic în toate trebile, lucrările şi uceniciile, călăuzitor în toate îndeplinirile00'"', (a) Oricine avut-a nevoie de prorociri şi oracole l-a folosit. Un mare om şi învăţat, prieten cu mine, minune este să-l vezi cîte află în sprijinul credinţei noastre; nici nu se poate uşor despărţi de părerea că nu ar fi fost ţinta lui Homer (şi este cel mai priceput dintre toţi oamenii veacului în a-l cunoaşte), (c) Şi ceea ce găseşte el în folosul religiei noastre, alţii din vechime le-au găsit pe seama credinţei lor.
Vedeţi cum Platon este răscolit şi muncit. Fiecare aflîndu-i cinstea să şi-l însuşească îl aşterne pe partea care vrea. îl plimbă şi-l vîră în toată noutatea părerilor cu trecere pe lume; i se schimbă pasul după mersul felurit al treburilor. îl face să tăgăduiască, cu înţelesul său, a celor îndrituite în vremea lui şi neîngăduite în a noastră. Toate acestea sînt făcute pe cît este puterea şi agerimea cercetătorului.
(a) Pe acelaşi temei Heraclit spunea că toate lucrurile au în ele înfăţişările pe care noi le aflăm; Dcmocrit ajunge la o încheiere cu totul dimpotrivă, că nimic din ceea ce noi vedem nu se găseşte în supunerile pe care le primim; din faptul că mierea este dulce pentru unii şi amară pentru alţii, el învedera că nu-i dulce, nici amară. Urmaşii lui Pyrrhon ar spune că nu ştiu dacă-i dulce sau amară, sau nici una, nici alta, căci aceştia ating totdeauna culmea îndoielii.
(c) Cirenaieii606 ţineau eă nimic din afară nu este simţit şi că simţim numai atingerea dinăuntru, ea durerea şi plăcerea; ei nesocoteau sunetul şi culoarea, ci numai unele

împătimiri ce vin de la ele: iar omul nici nu are alt temei al judecăţii sale. Protagora socotea eă adevărat este pentru fiecare ceea ce lui ii pare. Epicureicii aşezau în simţuri orice judeca,tă privind lucrurile pe măsura mulţumirii ce le-o aduce şi după cît sînt de desfătătoare. Platon vrut-a ca judecarea adevărului şi adevărul în sine să fie neatîrnate de păreri şi de simţuri, şi să ţină de cuget şi gîndire.
(a) Acest cuvînt m-a adus să iau în cătare simţurile, unde mai ales zace dovada şi mărturia neştiinţei noastre. Tot ce se cunoaşte, fără îndoială se cunoaşte cu prinsoa- rea celui earc le ia la cunoştinţă, căci judecata vine din faptul celui care judecă, aşadar esie drept ca faptul acesta să fie îndeplinit prin mijlocirile şi vrerea sa, nu din unel-tirea altuia, cum s-ar întîmplă dacă am cunoaşte lucru- rilc din. puterea şi legea fiinţei lor. Iară întreaga cunoaştere pătrunde în noi prin simţuri607: ele ne sînt dascălii.
(b) via qua munita fidei Proxima fert humanum in pectus templăque
mentise(,e.
(a) Ştiinţa începe prin ele şi se săvîrşeşte în ele. La urma urmei nu am şti mult mai mult decît un bolovan, dacă nu am şti că este sunet, lumină, gust, măsură, greutate, moliciune, tărie, asprime, culoare, netezire, lărgire, adîncime. Iată aşezarea întregii întocmiri a ştiinţei noastre, (c) Şi, după unii, ştiinţa nu este alt decît simţire, (a) Oricine mă împinge să-mi nesocotesc simţurile se ia cu mine la trîntă şi nu mă va putea face să dau înapoi. Simţurile sînt începutul şi sfîrşitul cunoştinţei omului:
Invenies primis ab sensibus esse creătam Notitiam veri, neque sensus posse rejelli. Quid majore fide porro quam sensus haberi Debet?609.
De unde Protagora trăgea încheierea că omul este măsura tuturor lucrurilor.
Oricît de puţin le dai, totuşi aceasta trebuie să le lăsăm că pe urma şi pe calea lor se îndreaptă întreaga noastră învăţătură. Cicero spune că Crisip, încercînd să scadă din puterea simţurilor şi înrîurirea lor, şi-a adus lui însuşi învederări împotrivă şi piedici atît de aspre, încît nu le putea dovedi. La aceasta Carneade, care dimpotrivă

sprijinea cealaltă parte, se lăuda că se foloseşte din înseşi armele şi vorbele lui Crisip ca să-l biruie, în- fruntîndu-l cu următoarele: „Vai păcătosule, puterea ta te-a pierdut!"
După părerea mea nu încape mai mare nătîngie decît a statornici că focul nu încălzeşte, că lumina nu luminează, că în fier nu este greutate, nici tărie, dovezi pe care ni le dau simţurile, şi în om nici nu este adeverire sau ştiinţă oare să se poată asemui cu ele mai neapărat.
In privinţa simţurilor, ceea ce eu aflu mai întîi este că mă îndoiesc să fi fost omul înzestrat cu toate simţurile aflătoare în fire. Văd mai multe vietăţi trăind pe de-a întregul şi desăvîrşit, uncie fără văz, altele fără auz: cine ştie dacă şi nouă nu ne lipsesc încă unul, două, trei sau mai multe alte simţuri? căci, dacă lipseşte vreunul, mintea noastră nu-i poate afla lipsa. Intîietatea simţurilor este a fi hotarul cel mai de apoi al ştiinţei noastre: nimic din cele ce sînt dincolo de ele nu ne ajută a străbate pînă la ele; mai mult, niciun simţ singur nu poate lămuri pe celălalt,
(b) An poterunt oculos aures reprehendere, an aures Tactus, an hune porro tactum sapor arguet ori.5, An confutabunt nares, oculive revincent?QW.
(a) Ele întru totul înseamnă capătul însuşirii noastre, scorsum cuique potestas Di visa est, sua vis cuique est011.
Cu neputinţă este a înfăţişa unui orb din naştere că el nu vede, nu poate fi adus să dorească vederea şi să-i simtă lipsa. De aceea nu trebuie nicidecum să ne îneredem in faptul că sufletul nostru este mulţumit şi îndestulat cu simţurile ce avem, deoarece cu ele nu poate simţi dacă se află boala şi neîmplinirea sa. E cu neputinţă să-i spunem acelui orb, prin judecată, o asemuire sau învederare care ar da închipuirii sale vreun înţeles de lumină, de culoare şi vedere. Nimic nu are în adîncul său care să poată să-i dea la iveală simţul. Orbii din naştere pe care-i vedem dorind să vadă nu înţeleg ceea ce cer: au învăţat de la noi că au de cerut oarece, că au de dorit ceea ce se găseşte în noi, dar cu toate acestea nu ştiu ce înseamnă, nu-l închipuie nici de aproape, nici de departe.
Am văzut un gentilom, orb din naştere, sau cel puţin de la vîrsta cînd nu ştia ce este vederea: atît de puţin pricepe

ceea ce-i lipseşte încît sc foloseşte ca şi noi de cuvinte în legătură cu văzul, într-un fel cu totul al său. I se aducea un copil pe care-l botezase; luîndu-l în braţe, zicea: „Doamne, frumos copil! Ce bucurie să-l privim, ce faţă veselă are". Va spune ca unul din noi: „Această încăpere are vedere frumoasă: e frumos de văzut cutare sau cutare lucru". Face mai mult: fiindcă ne îndeletnicim cu vinătoarca, jocul cu lapca, oina şi fiindcă el a auzit de acestea se ţine de ele, îşi face de lucru cu ele şi crede că ia tot atîta parte cît şi noi, se întăritâ şi se bucură de acestea, cînd el nu le poate gusta plăcerea decît după auz. I se strigă: „Iată un iepure", cînd s-a ajuns la un loc des-chis unde se poate repezi; apoi i se spune: „Iată un iepure prins". Il vezi tot atît de mîndru de pradă, cît a auzit el că ceilalţi pot fi. Mingea o apucă cu mîna stingă şi o împinge cu întreaga lopată, din puşcă trage la întîmplare luînd drept bun cînd slugile îi spun că ţinteşte mai sus sau mai într-o parte.

De unde ştim dacă seminţia oamenilor nu face vreo asemenea prostie din lipsa vreunui simţ şi că din această lipsă aproape întreaga înfăţişare a lucrurilor nu-i stă ascunsă? De unde ştim noi dacă greutăţile întîmpinate în multe din faptele lumii nu ne vin din aceasta? şi dacă mai multe făptuiri ale dobitoacelor care întrec priceperea noastră nu ar fi datorite unui simţ ce nouă ne lipseşte? şi dacă, aşa fiind, unele din ele nu au o viaţă mai împlinită şi întreagă decît a noastră? Cuprindem un măr aproape cu toate simţurile noastre; aflăm roşeaţă, netezire, miros şi dulceaţă; în afară de acestea, mai are poate şi alte însuşiri, cum ar fi: a seca sau a strînge, pentru care noi nu avem simţ potrivit. însuşirile cârc noi spunem că sînt ascunse în mai multe lucruri, ca la oţel care trage fierul, nu ar fi oare de crezut că sînt însuşiri simţitoare în fire, vrednice de judecată şi de aflare, şi că lipsa acestor însuşiri pricinuieşte la noi necunoaşterea adevăratului miez al lucrurilor? Este poate oarece anume simţ care arată cocoşilor ceasul dimineţii şi al miezului nopţii, şi (c) îi îndeamnă a cînta; care învaţă pe găini, înainte de orice altă cunoştinţă, să se apere de erete şi nu de o giscă, un păun sau altă vietate mai mare; care vesteşte pe pui de pornirea

duşmănoasă a pisicii faţă de ei şi să nu aibă teamă de eîine şi să se ferească de mieunat, glas în- trucîtva ademenitor, şi nu de lătrat, glas care este mai aspru şi arţăgos; bărzăunii, furnicile şi şobolanii, să aleagă brînza c-ca mai bună şi para mai bună înainte s-o fi atins; (a) care îndrumcază pe cerb a cunoaşte unele ierburi bune de leac pentru el, (c) ca şi pe elefant şi pe şarpe. Nu-i simţ care să nu aibă o mare înrîurire şi care să nu ne mîie cu mijlocirea sa la o sumă de cunoştinţe. Dacă ne-ar lipsi înţelesul sunetelor, al strunelor şi al vocii, aceasta ar pricinui o neînchipuită răvăşire în tot ce rămâne din ştiinţa noastră. Căci, în afară de împlinirile ce ţin anume de fiecare simţ, cîte arătări, cîte urmări şi încheieri scoatem noi în celelalte lucruri, prin potrivirea unui simţ cu altul! Să-şi închipuie un învăţat firea omului dintru început fără vedere şi să gîndească ce neştiinţă şi tulburare ar aduce o asemenea lipsă, câtă întunecare şi orbire în sufletul nostru: dintr-aceasta se va dovedi cît preţuieşte lipsa unui simţ anume dacă se află în noi pentru a cunoaşte adevărul, dar încă două sau trei. Am dat chip unui adevăr cu ajutorul şi împreunarea celor cinci simţuri; dar te întrebi dacă, pentru a-l pătrunde pînă în măduvă şi în tot întregul său, nu ar fi nevoie să fi întrunit opt sau zece simţuri şi ajutorul lor ca să-l întrezăreşti neapărat şi în tot miezul său.
Tagmele care stau împotriva ştiinţei omului se sprijină mai ales pe nehotărîrea şi slăbiciunea simţurilor noastre; fiindcă orice cunoştinţă coboară în noi prin mijlocirea şi puterea lor, dacă ele greşesc în cele ce ne înfăţişează, dacă tulbură şi schimbă ce ne adună dinafară, dacă ele întunecă în trecere lumina ce strecoară în sufletul nostru, nu mai avem prinsoare. Din această neînlăturată greutate s-au ivit toate aceste născociri: că orice ni se supune poartă în sine tot ceea ce găsim noi în ele; că nu este nimic din ceea ce noi gîndim că am găsit; iar epicureicii spun că soarele nu-i mai mare decît încape în vederea noastră:
(b) Quicquid id est, nihilo ier tur majore figura Quam nostris oculis quam eernimus, esse videturGl2;

(a) că părerile care ne arată un corp mare celui din apropiere şi altul mai mic celui din depărtare sînt adevărate amîndouă,
(b) Nec tamen hic oculis falii concedimus hilum, Proinde animi vitium hoc oculis adfingere noii*13; (a) şi cu hotărire că în simţuri nu se află vreo înşelăciune; că trebuie să rămînem sub stăpinirea lor şi să căutăm aiurea pricinile care ne pun la adăpost de osebirea şi nepotrivirea ce aflăm noi în ele; pînă a zice că mai bine să născocim alte minciuni şi visări, decît a da vina pe simţuri. (c) Iar Timagoras jură că dacă apasă sau chiorăşte ochiul său niciodată nu vede pe din două lumina lumânării, căci aceasta vine din greşeala judecăţii, nu a uneltei. (a) Ei spun că din toate neghiobiile, cea mai neghioabă este tăgăduirea simţurilor, (c) iar epicureicii (a) tăgăduiesc puterea şi faptul simţurilor.
Proinde quod in quoque est his visum tempore, verum est.
Et, si non potuit ratio dissolvere causam, Cur ea quae fuerint juxtim quadrata, procul sint Visa rotunda, tamen praestat rationis egentem Reddere mendose causas utriusque figurae, Quam manibus manifesta suîs emittere quoquam, Et violare fidem primam, et eonvellere tota Fundamenta quibus nixatur vita salusque. Non modo enim ratio ruat omnis, vita quoque ipsa Concidat extemplo, nisi credere sensibus ausis, Praecipitesque locos vitare, et caetera quae sint In genere hoc fugienda614.
(c) Acest sfat deznădăjduit şi atât de puţin filozofic nu Înseamnă alt decît că ştiinţa omului se poate sprijini numai pe o judecată nejudecată, înverşunată şi nebună, dar că mai prielnică este omului pentru a se ţine să o folosească, cum ar fi orice leac oricît de năstruşnic, decît să mărturisească neapărata lui prostie, adevăr atît de puţin măgulitor! El nu poate ascunde că a sa cunoştinţă stă sub stăpînirea simţurilor, care însă trădează şi mint în toate întîmplările. împotriva acestora trebuie luptat din greu, şi dacă puterile ne lipsesc, cum ne şi lipsesc, să folosim îndărătnicia, încumetarea şi sfruntarea.

(b) Dacă ce spun epicureicii este adevărat, că nu aveau ştiinţă, deoarece părerile simţurilor sînt greşite, şi dacă de asemenea adevărat este ceea ce spun stoicii, că părerea simţurilor pînă într-atâta greşeşte, încît nu ne poate mijloci nici o ştiinţă, vom ajunge a socoti pe seama acestor două tagme dogmatice că nu poate fi ştiinţă aevea.
(a) Cît despre rătăcirea şi nehotărîrea simţurilor, fiecare îşi poate găsi cîte pilde doreşte, căci îndeobşte cu-noscut lucru este greşeala şi amăgirea care ni le pricinuiesc. Răsunetul unei văi trimite glasul trîmbiţei în faţa noastră, cînd el e în spatele nostru cale de o poştă:
(b) Extantesque procul medio de gurgite montes Classibus inter quos liber patet exitus, iidem Apparent, et longe divolsi licet, ingens Insula conjunctis tamen ex his una videtur ... Et fugere ad puppim colles campique videntur Quos agimus propter navim, velisque volamus. Ubi in medio nobis equus acer obhaesit Flumine, equi corpus transversum fer re videtur Vis, et in adversum flumen contrudere raptim61''.
(a) Cînd învîrtim un glonte de flintă sub degetul arătător, cel din mijloc fiind împletit peste acesta, trebuie foarte bine luat seamă că nu este decît un singur glonte, căci simţul ne arată două. Iar oricînd se vede cît simţurile stăpînesc socotinţa şi o poartă a primi vederi pe care ea le ştie şi judecă înşelătoare. Las la o parte pe cel al pipăitului, al cărui fapt este mai apropiat, mai viu, mai de-a dreptul, care atît de des răstoarnă, cu durerea ce pricinuieşte trupului, toate cele frumoase hotărîri stoice, îl străşniceşte pînă a-l face să se vaiete de pîntec pe cel care a hotărît în cugetul său, eu putere de lege, că nu-i pasă de curmătură, nici de orice altă boală, ca fiind'' ne-putincioase să tulbure întrucîtva înălţata fericire şi desfătare în care se scaldă înţeleptul din pricina virtuţii sale. Nu e inimă cît de moliie care să nu se învioreze de sunetul trîmbiţelor şi tobelor noastre; nici cît de aspră, pe care biîndeţea oîntului să nu o mişte şi să nu o min- gîie; nici suflet cît de amarnic, să nu se simtă pătruns de smerenie privind acel cuprins întunecat616 din bisericile noastre, felurimea podoabelor şi desfăşurarea ceremoniilor noastre, şi sunetul cucernic al

orgii, şi cîntul adînc şi evlavios al vocilor noastre617. înşişi cei care trec pragul cu dispreţ simt oarecare cutremur în inimă şi o oarecîtă sfială care zdruncină părerea lor.
(b) Cît mă priveşte, nu mă simt de ajuns de tare ca să aud fără tresărire versurile lui Horaţiu şi Catul61t) cîn- tate cu voce plină de o gură tînără şi frumoasă.
(c) Zenon dreptate avut-a să spună că glasul este floarea frumuseţii. Făcut fost-a să cred că un om, cunoscut de noi toţi franţujii, mă răpise, spunîndu-mi versurile sale, care departe sînt a fi pe hîrtie cum glăsuiesc cuvântate, şi că ochii mei vor face altă judecată decît urechile, căci vocea dă preţ şi chip scrierilor lăsate pe seama ei. Nu puţină dreptate avut-a Philoxenus019, aflînd chip nepotrivit întocmirii meşteşugite de el, să calce în picioare şi să sfarme cărămida, spunînd: „sfărîm ce-i al tău, cum tu strici ce-i al meu".
(a) La ce bun cei care-şi dăruiesc singuri moartea, că întorc privirile şi-şi ascund faţa, ca să nu vadă lovitura ce-şi poartă? şi cei care, pentru sănătatea lor, ţin şi cer să fie tăiaţi şi arşi, îşi ascund faţa ca să nu poată vedea pregătirile, uneltele şi hirurgii? cu toate că bineînţeles este că vederea n-are vreo parte în durere. Nu sînt oare pilde potrivite ca să adeverească puterea simţurilor asupra gîndurilor? Putem şti cît de bine că cosiţele acelea sînt împrumutate de la un copil de casă sau o slugă, că faţa cea rumenă vine din ţara spaniolească şi albeaţa aceea şi strălucirea din Marea Oceană, totuşi vederea ne sileşte a găsi pe cel dres mai plăcut şi ademenitor, împotriva ori- cărei raţiuni. Căci nimic din al său nu se află în aceasta,
Auferimur cultu; gemmis auroque teguntur Crimina: pars minima est ipsa puella sui.
Saepe ubi sit quod ames inter tam multa requiras: Decipit hac oculos Aegide, dives amorG2!).
Cît de supuşi sînt poeţii simţurilor, cînd îl arată pe Nar- cisP21 răpit de iubire pentru umbra sa,
Cunctâque miratur, quibus est mirabilis ipsc;
Se cupii imprudens; et qui probat, ipse probatur;
Dumque petit, petitur; pariterque accendit
et ardet622;

iar mintea lui Pygmalion523 e atît de tulburată de vederea chipului cioplit de el în fildeş pînă a-l iubi şi a i se dărui ea şi cum ar fi viu!
Oscula dat reddique putat, sequiturque tenetque,
Et credit tactis digitos insidere membris;
Et metuit pressos veniat ne livor in artus624.
Să aşezi pe un filozof într-o cuşcă de sîrmă rară, agăţată pe vîrful turnului Notre-Dame din Paris623, va şti că nu este cu putinţă să cadă, şi totuşi dovada raţiunii {dacă nu este meşter de acoperiş) nu va putea stăpîni faima şi înmărmurirea în faţa adincului. Căci destul de greu ne este să ne ţinem în foişoarele clopotniţelor noastre, dacă sînt cioplite din parte în parte, fie ele şi de piatră. Unii nu suferă nici măcar acest gînd. Să se zvîrle între cele două turnuri o bîrnă cît de lată şi bună de trecut, nu se află înţelepciune de filozof de ajuns de zdravănă, care să ne inimoşeze a păşi, cum am face-o dac-am fi pe pămînt. Adesea încercat-am aceasta pe munţii noştri, şi sînt din cei care mă sperii prea puţin de asemenea treburi. Nu suferam fără groază şi fără să mi se taie picioarele vederea prăpăstiilor celor adinei, cu toate că mă aflam depărtat de margine cu un stat de om şi m-aş fi prăbuşit numai dacă cu dinadinsul aş fi mers înaintea primejdiei. Am mai văzut că oricît de adîncă să fi fost, dacă pe acel povîrniş se află vreun copac sau cocoaşa vreunei stînci, care să oprească privirea şi să o ţie, acestea uşurau şi dădeau încredere, ca şi cînd ar fi fost oarece de care în cădere m-aş fi putut prinde nu putem însă privi fără ameţeală prăpăstiile drepte: şi netede: (c) ut despici sine vertigine simul oculo- rum animique non possit62e\ (a) ceea ce este o adevărată înşelăciune a vederii. De aceea, acel grozav filozof şi-a împuns lumina ochilor ca să-şi scape sufletul de greşeala ce se strecura prin ei şi să poată cu mai multă neatîrnare cele filozofice627.
Dar pe seama asta ar mai trebui să-şi astupe şi urechile, (b) care, spune Teofrast, este cea mai primejdioasa unealtă ce avem ca să primim întipăriri puternice ce ne tulbură şi ne schimbă; (a) la urma urmei ar fi trebuit să se lipsească de toate simţurile, adică de fiinţa şi viaţa sa, căci toate

deopotrivă putere au să poruncească gindirii şi sufletului nostru, (c) Fit etiam saepe specie quadam, sae- pe vocum gravitate et cantibus, ut pellantuT animi vehe- mentius; saepe etiam cura et timore628. (a) Doftorii ţin că sînt unele firi care se tulbură de anume sunete şi struniri pînă la nebunie. Am văzut pe unii care nu puteau să audă rozîndu-se un os sub masă, fără să iasă din sărite, şi nu se găseşte om pe care zgomotul ascuţit şi zgîn- dăritor făcut de pilă cînd se freacă fierul să nu-l neliniştească, ca şi atunci cînd auzim că se umblă lîngă noi sau auzim vorbind pe cineva care are gîtul şi nasul înfundat; mulţi sint tulburaţi pînă la mînie şi ură. Acel însoţitor priceput la flaut al lui Gracchus629, care îngîna, mlădia şi întărea vocea stăpînului său, cînd acesta cuvînta la Roma, la ce ar fi slujit, dacă mişcarea şi felul sunetului n-ar avea putere să înduplece şi să schimbe judecata ascultătorilor? Cu adevărat, cît aducem şi cîtă cinstire dăm puterii acestei grozave părţi, care se lasă purtată şi schimbată de adierea şi întâmpinarea celui mai uşor vînt!
Aceeaşi înşelăciune dată de simţuri înţelegerii noastre ele o suferă la rîndul lor. Sufletul nostru uneori dă înapoi plata în acelaşi fel; (c) ele mint şi se înşeală pe întrecute, (a)
Ceea ce vedem şi auzim frămîntaţi de mînie nu-l au-zim cum este,
Et solem geminum, et duplices se ostendere The-bas630.
Ceea ce iubim ne pare mai frumos decît este,
(b) Multimodis igitur pravas turpesque videmus Esse in delitiis, summoque in honore îngere63
(a) şi mai urît, ceea ce nu ne place. Omului necăjit şi mîhnit lumina zilei ii pare întunecată şi cernită. Simţurile noastre sint adesea nu numai hrănite, dar şi potopite de patimile sufletului. Cite lucruri nu vedem, pe care nici nu le-am zări dacă am avea sufletul aninat aiurea?
In rebus quoque apertis noscere possis,
Si non advertas animum, proinde esse, quasi omni
Tempore semotae fuerint, longeque remotae632.

Pare că sufletul trage la el şi amăgeşte puterile simţurilor. Aşadar, şi înăuntru şi înafară, omul este plin de slăbi-ciune şi minciună.
(b) Cei care au asemuit viaţa noastră cu un vis avut-au dreptate mai multă decît credeau. Cînd visăm, sufletul nostru trăieşte, pune la încercare toate însuşirile lui, nici mai mult, nici mai puţin decît cînd e treaz; şi dacă mai moale şi nelămurit, fără îndoială nu într-atîta cîtă osebire este de la întuneric la lumină vie; cam cîtă de la întuneric la umbră: acolo doarme, aici moţăie, mai multă sau mai puţină întunecare, întunecare cimeriană.
(c) Noi veghem dormind, veghind dormim. Nu văd atît de limpede în somn; dar veghea nu este niciodată atît de limpede ca să alunge şi să risipească cu totul închipuirile, care sînt visările celor ce veghează, şi mai rele decît visările.
Mintea şi sufletul nostru dacă primesc nălucile şi gîndurile ivite dormind şi îngăduie îndeplinire visurilor noastre ca şi ziua, de ce să punem la îndoială că gîndul nostru, fapta noastră nu ar fi o visare şi veghea noastră un fel de adormire?
(a) Dacă simţurile sînt cei dintîi judecători ai noştri nu trebuie să le chemăm numai pe ale noastre la sfat, căci în această însuşire dobitoacele au tot atît sau mai mult drept decît noi. Nu încape îndoială că unele au auzul mai ascuţit decît omul, altele văzul, altele gustul. Demp- crit spunea că zeii şi dobitoacele aveau însuşiri simţitoare mult mai desăvîrşite decît omul. Iar între izbutirile simţurilor lor şi ale noastre osebirea este nespus de mare. Scuipatul nostru curăţă şi usucă rănile, pe şarpe îl omoară:
Tantâque in his rebus distantia differitdsque est, Ut quod aliis cibus est, aliis fuat acre venenum. Saepe etenim serpens, hominis contacta saliva, Disperit, ac sese mandendo conjicit ipsa033.
Ce însuşire da-vom noi scuipatului? — după noi, sau după şarpe? Care din cele două căi vom apuca pentru a face dovada adevăratei sale alcătuiri? Pliniu spune că se găsesc în Indii61®4 unii iepuri de mare care ne otrăvesc, şi noi pe ei, încît numai din atingere îi omorîm: care va fi adevărată

otravă — omul sau peştele? Cui să-i credem, peştelui sau omului? (b) O anume suflare otrăveşte pe om, care nu otrăveşte pe bou; alta, pe bou, care nu strică omului: care din două va fi, cu adevărat şi din firea lucrurilor, nimicitoare? (a) Cei care au gălbinare văd orice mai galben şi mai şters decît noi:

(b) Lurida praetera fiunt quaecunque tuentur ArquatiC33.

(a) Cei care au boala numită de doftori hyposphragma, care este o strecurare a sîngelui sub piele, văd toate lucrurile roşii şi însîngerateUJli. Aceste mustiri, care schimbă astfel faptul vederii noastre, ce ştim noi dacă se întîmplă să aibă înrîurire şi la dobitoace? Pc unele le vedem avînd ochii galbeni ca bolnavii noştri de gălbinare, alţii însîn- geraţi de roşeaţă; cu adevărat pare că acestora faţa lucrurilor li se arată altfel decît nouă: care din cele două păreri va fi cea adevărată? Căci nu este spus că plămada lucrurilor să fie numai pe seama omului singur. Tărie, al-beaţă, adîncime, acreală sînt în slujba şi priceperea dobitoacelor ca şi în a noastră: firea lc-a dat şi lor folosinţă cît şi nouă. Cînd apăsăm ochiul, părţile pe care le privim, le vedem lungite şi întinse; şi multe vieţuitoare au ochiul astfel făcut: cca anume lungime se întîmplă să stea în adevăratul chip al acelei părţi, care nu este cea care i-o dă ochii noştri în faptul lor firesc, (b) Dacă strîngem ochiul pe dedesubt lucrurile ne par pe din două,

Bina luccrnarum jlorentia lumina flammis Et duplices hominum facies, et corpora binas37.

(a) Dacă urechile sînt înfundate cu oarece sau pîlnia urechii sugrumată, altfel primim sunetul decît de obicei; do-bitoacele care au urechile păroase sau care au o foarte mică gaură în loc dc ureche nu ar auzi ceea ce noi auzim şi altfel ar prinde sunetul.

Vedem la serbări şi la teatru aşezat în faţa făcliilor un geam vopsit, care să lumineze unele părţi cu verde, sau galben, sau vişiniu,

(b) Et vulgo faciunt id lutea russaque vela Et jerruginea, quum magnis intenta thcatris Per mâlos volgata trabesque trementia pendent: Namque ibi

consessum caveai subter, et omnem Scenai speciem, patrum, matrumque, deorumque Inficiunt, coguntque suo volitare coloreG:3P.
(a) Este de crezut că pentru dobitoacele care au lumina ochilor într-un anume fel lucrurile să aibă anume înfăţişare.
Ca să judecăm despre îndeplinirea simţurilor, ar tre- hui mai întîi să fim înţeleşi cu animalele, apoi cu noi; ceea ce nu sîntem de loc. Ne dezbinăm de cîte ori e vorba de gusturile noastre; unul aude, vede, gustă un lucru altfel decît altul; şi tot. atîta gîlceavă avem în ce priveşte înfăţişarea simţurilor cît în toate cele. Altfel gustă un copil decît un om de treizeci de ani, iar acesta altfel decît unul de şaizeci. La unii, simţurile sînt mai şterse şi mai nelămurite, la alţii, mai ascuţite şi mai deschise. Bolnavii află amărăciune în lucrurile dulci, de unde vedem că nu primim lucrurile cum sînt, ci tot altfel şi altfel, după cum sîntem şi ni se pare; iar părerea noastră fiind atît de neîntemeiată şi neîmpăcată nu-i minune cînd spunem că zăpada ne pare albă; dar a statornici că aşa este în fire şi că aceasta adevărat este, nu o putem încredinţa: de la această pornire şovăielnică toată ştiinţa lumii se duce neapărat pe gîrlă. Dar cum simţurile noastre se încurcă unul pe altul? O zugrăveală pare că are chip de prins şi cuprins, iar la atingere rămîne netedă; spunem noi oare că moscul este plăcut şi neplăcut, fiindcă mulţumeşte mi-rosul şi scîrbeşte gustul? Sînt ierburi şi unsori potrivite unei părţi a trupului şi dăunătoare alteia; mierea este plăcută gustului şi neplăcută văzului. Acele inele care sînt tăiate ca pene şi se ohiamă: pennes sans fin639, nu e ochi care să nu se amăgească privindu-le că într-o parte au mai multă lăţime ca în cealaltă, care se ascut şi merg strîmtorîndu-se, chiar şi atunci cînd le treci la deget: la atingere totuşi par deopotrivă de late pretutindeni.
(b) Inşii care pentru a spori desfătarea se slujeau pe vremuri de oglinzi făcute pentru a mări şi a da răsărire a ceea ce înfăţişau, aşezîndu-le acolo unde mai multă plăcere aflau, ne întrebăm noi, din cele două simţuri, care câştigă:

văzul, cu arătare mărită după poftă, sau pipăitul, dovedind puţinul fără însemnătate?
(a) Oare simţurile noastre împrumută celor ce le sînt supuse feluritele stări, iar cele supuse lor să nu aibă decît una şi aceeaşi stare? După cum se întîmplă cu pîinea pe care o mîncăm, ea nu este decît pîine, dar mistuind-o se face oase, sînge, carne, păr şi unghii:
(b) Ut cibus, in membra atque artus quum diditur omnes,
Disperit, atque aliam naturam sufficit ex se640.
(a) Vlaga sorbită de rădăcina unui copac se preschimbă in trunchi, frunză şi rod; şi aerul, care nu este decît unul şi acelaşi, adunat şi trecut prin trîmbiţă, scoate mii de sunete felurite: oare, mă întreb, simţurile noastre sînt care dau chip tot astfel osebit însuşirii celor supuse, sau ele sînt astfel din cheagul lor? Şi cu această îndoială, cum să putem noi alege adevărata lor fire? Mai mult, dacă întîmplări, boli, visuri sau somn ne arată lucrurile altfel decît se înfăţişează celor la care sănătatea, înţelepciunea sau veghea sînt treze, dacă această stare este vrednică să dea lucrurilor o altă fiinţă decît a lor, dacă o gălbinare ne schimbă toate în galben, nu este oare de crezut că starea noastră obişnuită, fiinţarea noastră sînt şi ele vrednice să dea o stare pe măsura ei, să le potrivească sieşi, precum se întîmplă cu insul la sminteală? Sănătatea noastră oare să aibă tot atîta putinţă a le schimba înfăţişarea cît şi boala?
(c) De ce omul în fire să nu aibă chipul lucrurilor pe seamă, aşa ca cel scos din fire şi nu le-ar făuri de asemenea chip?
(a) Cel scîrbit găseşte vinul searbăd: pentru sănătos are gust, pentru însetat se îndulceşte.
(a) Iară, starea noastră pe seama ei potrivind lucrurile şi pe seama ei sehimbînclu-le, nu mai ştim care cu adevărat sînt, căci nimic nu vine la noi dccît prefăcut şi pătruns de simţurile noastre. Acolo unde compasul, echerul şi linia sînt strîmbe, toate măsurile luate, toate clădirile ridicate pe potriva lor sînt neapărat şi ele greşite şi strîmbe. Nestatornicia simţurilor noastre aduce nestatornicire în toată îndeplinirea lor:

Denique ut in fabrica, si prava est regula prima, Normaque si fallax rectis regionibus exit, Et libella aliqua si ex parte claudicat hilum, Omnia mendose fieri atque obstipa necessum est, Prava, cubantia, prona, supina, atque absona tecta, Jam ruere ut quaedam videantur velle, ruântque Prodita judiciis faîlacibus omnia primis. Hic igitur ratio tibi rerum prava necesse est Falsaque sit, falsis quaecumque â sensibus orta
est461.

De altminteri, eine să se nimerească a judeca aceste nepotriviri? Cum spunem noi, în dezbaterile despre credinţă, că ne trebuie un judecător care să nu fie legat de una sau de altă parte, fără părtinire şi alegere, ceea ce nu se poate între creştini, se întîmplă şi în acestea: căci, dacă este bătrîn, nu poate judeca despre bătrîneţe, fiind el însuşi parte în pricină; dacă este tînăr, aidoma; dacă este sănătos, tot aşa; asemenea, bolnav, dormind şi ve- ghiind. Ne-ar trebui careva lipsit de toate aceste însuşiri, ca, fără înrîurirea judecăţii, să judece cele puse înaintea lui, fiind ele în afară de păsarea lui; iar ca urmare ne-ar trebui un judecător care să nu poată fi.

Pentru a judeca înfăţişările primite din cele ce ni se supun ne-ar trebui o unealtă a judecăţii; ca să ne încre-dinţăm că unealta e bună ne-ar trebui să o dovedim; ca să dovedim dovedirea, o unealtă: iată-ne în vîrtel- niţă042. Fiindcă simţurile nu pot curma dezbaterea noastră, fiind ele înşile pline de neîncredinţare, raţiunea va trebui s-o facă; dar nici o raţiune nu se va întemeia fără altă raţiune: iată-ne mergînd de-a-ndăratelea la nesfîrşit. Născocirea noastră nu are cătarea lucrurilor din străini, dar se înfiripă prin mijlocirea simţurilor; iar simţurile nu au privinţa supunerii străine, ci numai păsurile lor înşile; aşadar, născocirea şi înfăţişarea nu-s a supunerii privită, ci numai a păsului şi pătimirilor simţurilor, în care patima şi suferinţa sînt lucruri felurite: de aceea, cel care judecă după înfăţişări judecă după alt lucru decît după ceea ce-i stă supus. Şi a spune că patimile simţurilor dau sufletului măsura supunerilor străine prin asemuire, cum ar putea sufletul şi înţelegerea să se încredinţeze de această asemuire,

neavînd de la ele nici o legătură cu supunerile străine? Aşa cum cine nu cunoaşte pe Socrate nu poate spune că seamănă cînd vede chipul său. Iar cine totuşi ar vrea să judece după înfăţişări, dacă ar fi după toate, ar fi neputincios, căci ele se dezbină cu nepotrivirile şi dezbaterile lor, precum ne arată experienţa; fi-va oare că unele înfăţişări alese dau rost celorlalte? Va trebui să adeverim pe cea aleasă cu o altă aleasă, a doua cu a treia, şi astfel niciodată nu vom da de capăt.
La urma urmei nu este nici o statornicie a trăirii, nici în fiinţa noastră, nici în a lucrurilor. Şi noi, şi judecata noastră, şi toate treburile muritoare merg curgînd şi ros-togolindu-se mereu, în aşa fel încît nu se poate întemeia nimic de la unele la altele, şi judecătorul şi judecatul fiind în neîncetată strămutare şi mişcare.
Nu avcmU43 nici o legătură cu fiinţa, fiindcă orice omenească făptură este totdeauna între născare şi murire, necăpătind despre sine decît o întunecată înfăţişare şi umbră, şi o şovăielnică şi plăpîndă părere. Iar dacă, din în-tîmplare, am stărui ou gîndul a lua fiinţa în seamă, va fi nici mai mult, nici mai puţin decît a vrea să ţinem apa in pumni: cu cît strîngi şi apuci ceea ce este curgător din fire, cu atît piere ceea ce vroiai să ţii. Astfel lucrurile toate, fiind supuse a trece dintr-o schimbare într-alta, raţiunea, căutînd aevea durare în ele, se află neîmpăcată, neputînd cuprinde nimic trainic şi neîncetat, fiindcă totul sau este în facere şi nu este încă de loc, sau începe a muri înainte să se fi născut. Platon spunea că trupurile nu au niciodată trai, ci numai naştere: (c) socotind că Homer a întruchipat oceanul drept tată al zeilor şi Thetis muma, ca să ne arate că toate lucrurile sînt în mersul curgerii, schimbării şi preschimbării: părere îndeobşte a tuturor filozofilor dinaintea sa, după cum cl ne spune, în afară de singur Parmenide, pe al cărui cuvînt el punea mare preţ, care lăgăduia mişcarea lucrurilor; (a) Pitagora afla orice aluat curgător şi fugar; stoicii, că nu este timp de faţă, şi ceea ce numim „de faţă" nu ar fi decît întîlnirea şi legătura viitorului cu trecutul; Heraclit, că niciodată omul nu intră de două ori în acelaşi rîu; (b) Epiharm644, că acei care au

luat bani cu împrumut de multă vreme, nu-i mai datorează acum; iar cel care în noaptea aceasta a fost poftit să vie a doua zi la prînz, azi vine nepoftit, luînd în seamă că nu mai sînt ei, ci s-au făcut alţii; (a) şi că nu se putea afla aluat muritor de două ori în aceeaşi stare, căci, din uşurinţa şi repeziciunea schimbării, cînd se risipeşte, cînd se adună, vine şi apoi se duce. Astfel încît ce apucă a naşte nu ajunge niciodată pînă a desăvîrşi fiinţarea, eu atît mai mult că acest fapt a naşte nu încetează vreodată, ci de la sămînţare merge schimbîndu-se, dedîndu-se dintr- unul într-altul. Precum sămînţa omenească îşi alcătuieşte la început în pîntecul mamei un rod fără chip, apoi un prunc chipuit, apoi, ieşit din pîntece, un copil la sîn;
acesta devine cu timpul un băietan, pe urmă un tinăr; .şi încă mai pe urmă un om împlinit; încă mai tîrziu un virstnic; iar la urmă un moşneag neputincios. Aşa că vremea şi vîrsta următoare merg totdeauna destrămînd şi stricînd pe cea dinainte:
(b) Mutat enim mundi naturam totius aetas,
Ex alioque alius status excipere. omnia debet, Nec manet ulla sui similis res: omnia migrant, Omilia commutat natura et vertere cogit6ir>.
(a) Şi apoi, noi prosteşte ne înspăimîntăm numai de un fel de moarte, cînd trecut-am şi trecem atîtea altele. Căci nu numai, după cum spune Heraclit, moartea focului este fiinţarea aerului şi moartea aerului fiinţarea apei, dar mai virtos se vede în noi înşine. Floarea vîrstei trece şi moare cînd vine bătrîneţea, şi tinereţea se curmă în puterea omului făcut, copilăria în tinereţe, iar cea dinţii vîrstă moare în copilărie, ziua de ieri moare în cea de azi şi cea de azi moare în cea de mîine; nimic nu rămîne care să fie mereu unul şi acelaşi.Şi dacă aşa ar fi, şi am rămîne mereu unii şi aceiaşi, cum s-ar face că ne bucurăm de un lucru în clipa de faţă şi mai apoi de un altul? Cum se face că ne ţplac lucruri ce nu seamănă, sau le urîm, sau le lăudăm, sau le ocărim? Cum de avem felurite iubiri, nepăstrînd aceeaşi simţire în acelaşi gînd? Căci nu este de crezut că fără schimbare ne apucă alte împătimiri; şi ceea ce suferă schimbare nu rămîne acelaşi şi dacă nu este acelaşi nici nu

mai este; aşa cînd este unul în fiinţă, schimbă de-a dreptul fiinţa, făcîndu-se mereu altul din altul. Aşadar, simţurile se înşeală şi ne mint, luînd din fire ceea ce pare pentru ceea ce este, din pricină că nu ştiu bine dacă este ce este. Dar oare ce este cu adevărat? Ceea ce e veşnic, adică lucru care niciodată n-a avut început şi nu va avea sfîrşit, căruia timpul nu-i aduce vreo schim-bare. Căci lucru mişcător este timpul, răsare ca din umbră, cu alcătuire curgătoare şi lunecînd şuvoi neîncetat,, fără ca vreodată să se oprească şi să dăinuie, căruia îi sînt date aceste cuvinte: înainte şi după, fost-a şi va fi, cârc- de la întîia vedere ne arată că nu e lucru care să fie: căci ar fi mare prostie şi vădită înşelăciune a spune că ceea ce este nu este încă în fiinţă sau că a şi încetat de a fi. Cît despre aceste cuvinte: clipa de faţă, clipa în trecere, acum, pe care pare că mai ales sprijinim şi întemeiem înţelesul vremii, mintea le întîmpină nimicindu-le; le împarte în viitor şi trecut, ca şi cînd neapărat trebuie să le vadă pe din două. Tot aşa se întîmplă cu măsurarea firii, ca şi cu timpul care o măsoară. Nici în ea nimica nu ră- mîne, căci toate lucrurile sînt sau născute, sau în naştere sau spre moarte. De aceea, păcat e să spunem de Dumnezeu, care singur este, că fost-a sau va-să-fie; deoarece aceste spuse sînt întorsături, treceri şi întîmpinări a ceea ce nu poate dăinui, nici rămîne în fiinţă. Aşa stînd, trebuie să ajungem la încheierea că Dumnezeu singur este nu pe seama vreunei măsurări a timpului, dar a unei nestrămutate şi neclintite veşnicii, nu măsurată cu timpul, nici supusă vreunei scăpătări, faţă de care nimic nu e, nici nu va fi după, nici mai nou sau mai de curînd, ci unul aievea fiind, care cu un singur acuma cuprinde pe totdeauna; nimic cu adevărat fiind decît el singur, fără să se poată spune: Fost-a, sau: va-să-fie, fără început şi fără sfîrşit.

Acestei încheieri atît de cucernice a unui om păgîn646 vreau numai să alătur cuvîntul unui martor de o seamă cu el647, ca încheiere a acestei lungi şi ostenitoare răstălmăciri, care mi-ar da pricină fără de sfîrşit; spus-a el: vai, urît şi netrebnic lucru este omul dacă nu se poate înălţa peste omenire!648 (c) Iată o dorinţă nimerită şi

folositoare, dar tot atît de în zadar. Căci (a) a face mînerul mai mare decît prinsoarea mîinii, răzbaterea — peste întinsul braţului şi a spera că pc+i păşi mai mult decît ţi-e pasul, aceasta cu neputinţă şi nefiresc este. Nici că omul s-ar putea ridica mai presus de ins şi omenire, căci nu poate vedea decît cu ochii lui şi prinde cu ale sale prin- sori. Se va înălţa, dacă Dumnezeu îi întinde din deosebit ales mina; se va înălţa, lepădînd şi părăsind mijloacele sale, lăsîndu-se ridicat şi înălţat de649 mijloace630 curat cereşti.
(c) Credinţei noastre creştine, nu virtuţii stoice, îi este dat să aibă aţintire către cea dumnezeiască şi minunată metamorfoză.

Capitolul XIII

A JUDECA DESPRE MOARTEA ALTUIA

(a) Cînd noi judecăm tăria altuia în clipa morţii, care, fără îndoială, este cel mai însemnat fapt al vieţii, trebuie să avem aminte un lucru: foarte anevoie se crede a fi ajuns pînă acolo. Puţini oameni mor ştiind că este ceasul lor cel de pe urmă, nici nu este loc unde amăgirea speranţei să ne înşele mai mult. Ea ne trâmbiţează la urechi fără încetare: altora le-a mers şi mai rău, fără să moară, nu-i treabă atît fără de speranţă pe cît se crede, şi dacă-i atît de rău multe minuni a făcut Dumnezeu. Şi aceasta vine că prea ne cătăm nouă în boabe. N,i se pare că atotcuprin- sul lucrurilor suferă întrucîtva de pieirea noastră şi se impătimează de starea noastră. Cu atît mai mult că vederea noastră tulbure îşi înfăţişează lucrurile şi tot astfel socotim noi că ele pier pe măsura cu care scapă; precum cei care călătoresc pe mare au părerea că munţii, cîmpiile, oraşele, cerul şi pămîntul pornesc deopotrivă eu ei:

(b) Provehimur portu, terraeque urbesque recedunt°51.

Cine văzut-a vreodată bătrîneţe care să nu laude timpul trecut şi să nu ponegrească pe cel de faţă, ponosind lumea şi moravurile oamenilor cu mohorîrea şi necazul său?

Jamque caput quassans grandis suspirat arator, Et quum tempora temporibus praesentia eonfert Praeteritis, laudat jortunas saepe parentis, Et crepat antiquum genus ut pietate repletum652.

Noi tîrîm totul cu noi.

(a) De aici urmează că preţuim ca un mare lucru moartea noastră şi care nu trece atît de uşor, nici fără ca ste-lele să ţină tainic sfat, (c) tot circa unum caput tumultu- antes deos653. (a) Şi o gîndim cu atît mai mult cu cît ne credem mai mult. (c) Cum? atita ştiinţă s-ar pierde fără pagubă, fără deosebită îngrijorare a ursitelor? Un suflet, atît de arar şi pilduitor nu costă mai mult a se nimici decît unul de rînd şi nefolositor? Această viaţă, care ocroteşte atîtea altele, de care atîrnă atîtea altele, care dă de lucru la atîta lume prin sporul ei, să se strămute oare ca una care nu ţine decît de un singur nod?
Nici unul din noi nu se gîndeşte de ajuns că nu-i decît unul singur.
(a) De aici vin vorbele lui Cezar către cîrmaciul său,, mai umflate decît marea care-i ameninţa:
Italiam si, coelo authore, recusas, Me pete: sola tibi causa haec est justa timoris, Vectorem non nosse tuum; perrumpe procellas, Tutela secure mei634.
Şi acestea:
credit jam digna pericula Caesar Fatis esse suis: Tantusque evertere, dixit, Me superis labor est, parva quern puppe sedentem Tam magno petiere mari635.
(b) Şi acea visare din popor că Soarele purta pată pe frunte timp de un an, jelind moartea lui:
Iile etiam, exstincto miseratus Caesare Romam, Quum caput obscura nitidum ferrugine texit656;
şi o mie asemenea cu care lumea e trasă pe sfoară, socotind că nevoile noastre tulbură cerul (c) şi că nemărginirea sa are în vedere mărginitele noastre nimicuri: Non tanta coelo societas nobiscum est, ut nostro fato mortalis sit iile quoque siderum fulgor657; şi că moartea unui mare rege ar costa mai mult decît moartea unui purice.
(a) Iar a judeca hotărîrea şi statornicia celui care nu crede încă a fi neapărat în primejdie, cu toate că este, nu-i o socoteală; şi nu-i de ajuns să fi murit purtîndu-se cum trebuie, dacă nu s-a pregătit anume pentru a-i face faţă. Li se întîmplă celcr mai mulţi să străşnicească purtarea şi cuvintele lor, ca să capete faima de care speră că se vor

bucura trăind, (c) Mai ales că am văzut murind, cărora soarta pus-a la cale moartea lor, nu purtarea lor. (a) Şi între cei care în vechime şi-au făcut singuri seama,, trebuie bine ales dacă au murit deîndată sau au pus mult

Capitolul XIII

A JUDECA DESPRE MOARTEA ALTUIA

(a) Cînd noi judecăm tăria altuia în clipa morţii, care, fără îndoială, este cel mai însemnat fapt al vieţii, trebuie să avem aminte un lucru: foarte anevoie se crede a fi ajuns pînă acolo. Puţini oameni mor ştiind că este ceasul lor cel de pe urmă, nici nu este loc unde amăgirea speranţei să ne înşele mai mult. Ea ne trâmbiţează la urechi fără încetare: altora le-a mers şi mai rău, fără să moară, nu-i treabă atît fără de speranţă pe cît se crede, şi dacă-i atît de rău multe minuni a făcut Dumnezeu. Şi aceasta vine că prea ne eătăm nouă în boabe. Ni se pare că atotcuprin- sul lucrurilor suferă întrucîtva de pieirea noastră şi se împătimează de starea noastră. Cu atît mai mult că vederea noastră tulbure îşi înfăţişează lucrurile şi tot astfel socotim noi că ele pier pe măsura cu care scapă; precum cei care călătoresc pe mare au părerea că munţii, cîmpiile, oraşele, cerul şi pămîntul pornesc deopotrivă cu ei:

(b) Provehimur portu, terraeque urbesque recedu? itr'~'1.

Cine văzut-a vreodată bătrâneţe care să nu laude timpul trecut şi să nu ponegrească pe cel de faţă, ponosind lumea şi moravurile oamenilor cu mohorîrea şi necazul său?

Jamque caput quassans grandis suspirat arator, Et quurn tempora temporibus praesentia confert Praeteritis, laudat fortunas saepe parentis, Et crepat antiquum genus ut pietate repletum^'2

Noi tîrîm totul cu noi.

(a) De aici urmează că preţuim ca un mare lucru moartea noastră şi care nu trece atît de uşor, nici fără ca ste-lele să ţină tainic sfat, (c) tot circa unum caput tumultu- antes deos653. (a) Şi o gîndim cu atît mai mult cu cît ne credem mai mult. (c) Cum? atîta ştiinţă s-ar pierde fără pagubă, fără deosebită îngrijorare a ursitelor? Un suflet atît de arar şi pilduitor nu costă mai mult a se nimici decît unul de rînd

şi nefolositor? Această viaţă, care ocroteşte atîtea altele, de care atîrnă atîtea altele, care dă de lucru la atîta lume prin sporul ei, să se strămute oare ca una care nu ţine decît de un singur nod?
Nici unul din noi nu se gîndeşte de ajuns că nu-i decît unul singur.
(a) De aici vin vorbele lui Cezar către cîrmaciul său,, mai umflate decît marea care-i ameninţa:
Italiam si, coelo authore, recusas, Me pete: sola tibi causa haec est justa timoris, Vectorem non nosse tuum; perrumpe procellas, Tutela secure mei034.
Şi acestea:
credit jam digna pericula Caesar Fatis esse suis: Tantusque evertere, dixit, Me superis labor est, parva quem puppe sedentem Tam magno petiere mari055.
(b) Şi acea visare din popor că Soarele purta pată pe frunte timp de un an, jelind moartea lui:
Iile etiam, exstincto miseratus Caesare Romam, Quum caput obscura nitidum jerrugine texit050;
şi o mie asemenea cu care lumea e trasă pe sfoară, socotind că nevoile noastre tulbură cerul (c) şi că nemărginirea sa are în vedere mărginitele noastre nimicuri: Non tanta coelo societas nobiscum est, ut nostro fato mortalis sit iile quoque siderum fuîgor637; şi că moartea unui mare rege ar costa mai mult decît moartea unui purice.
(a) Iar a judeca hotărîrea şi statornicia celui care nu crede încă a fi neapărat în primejdie, cu toate că este, nu-i o socoteală; şi nu-i de ajuns să fi murit purtîndu-se cum trebuie, dacă nu s-a pregătit anume pentru a-i face faţă. Li se întîmplă celor mai mulţi să străşnicească purtarea şi cuvintele lor, ca să capete faima de care speră că se vor bucura trăind, (c) Mai ales că am văzut murind, cărora soarta pus-a la cale moartea lor, nu purtarea lor. (a) Şi între cei care în vechime şi-au făcut singuri seama, trebuie bine ales dacă au murit deîndată sau au pus mult timp să se săvîrşească. Acel crud împărat roman658 spunea că trebuie să simtă moartea captivilor săi, iar cînd vreunul se

ucidea în temniţă, „acela mi-a scăpat", zicea el659. Vroia să lungească moartea ea ei să-i simtă chinurile:
(b) Vidimus et toto quamvis in corpore caeso Nil animae letale datum, moremque nefandac Durum saevitiae pereuntis parcere mortiim.
(a) Cu adevărat, nu-i mare lucru hotărîrea a te ucide cînd eşti sănătos şi cu mintea întreagă; lesne este să faci răul înainte de a fi înfruntat răul: în acest fel omul cel mai muieratic din lume, Heliogabal661, în toiul celor mai nevrednice desfătări, îşi plănuia moartea, pentru cînd nevoia o va cere şi—1 va sili împrejurarea, iar ca moartea lui să nu tăgăduiască felul cum trăise pusese să i se clădească un turn măreţ, căptuşit de sus pînă jos cu aur şi pietre scumpe, de unde să se poată arunca; pusese să i se facă frînghii de aur, mătase şi purpură, ca să se spînzure şi să i se făurească o sabie de aur, cu care să se străpungă; păstra otrăvuri în vase de smaragd şi de topaz, ca să se otrăvească, astfel ca să poată alege pe plac unul din aceste soiuri de moarte:
(b) Impiger et fortis virtute coacta6f'2.
(a) Totuşi, dacă-i vorba de el, cu pregătirile lui molatice, ar fi fost nimerit să-l podidească mai degrabă sîngele pe nas, ceea ce l-ar fi pus făţiş cu ea. Dar, înşişi printre cei mai straşnici, care s-au hotărît să o facă, spun eu că trebuie văzut dacă iuţeala loviturii nu i-a scutit să simtă urma, căci rămîne de ghicit cînd viaţa se scurge cu înce-tul, simţirea trupească mestecîndu-se cu cea sufletească, dacă stârnirea şi străşnicia ar mai fi fost ca să înverşuneze o vrere atît de primejdioasă.
în războaiele lăuntrice ale lui Cezar663, Lucius Domi- tius, prins la Prussa664, după ce se otrăvise, se căi. S-a întîmplat pe timpul nostru că unul, hotărît să se ucidă, la cea dintîi încercare fierul nu pătrunse de ajuns, căci fiorul îi înţepeni carnea braţului, s-a mai împuns de două sau trei ori, dar nu fu în stare să se străpungă, (c) în tim-pul cînd se judecă pricina lui Plautius Silvanus, Urgula- nia, bunica lui, îi trimise un pumnal, cu care nu se putu ucide, şi el puse pe slujitori să-i taie vinele, (b) Albucilla.. pe vremea lui Tiberiu, lovindu-se prea slab ca să moară, a mai dat prilej

părţilor să o întemniţeze şi să o ucidă, după obiceiul lor. Tot astfel a făcut căpitanul Demostene,. cînd s-a întors din drum în Sicilia. (c) Şi C. Fimbria, lovindu-se prea slab, sili pe sluga lui să-l mîntuie. Ostorius, dimpotrivă, fiindcă nu se putu sluji de braţul său, dis- preţui să folosească pe al slugii sale sau orice alt chip de moarte, şi-şi făcu vînt aruncîndu-se singur cu grumazul în tăiş, care-l pătrunse,
(a) Cu .adevărat, este îmbucătură de înghiţit pe negustate de cel care nu are cerul gurii hîrşit; şi totuşi, împăratul Adrian663 ceru doftorului său să însemne pe piept locul unde avea să lovească cel căruia, îi dăduse însărcinare să-l ucidă. Iată de ce Cezar, cînd fu întrebat care moarte, după părerea lui, ar fi mai mult de dorit, răspunse: cea mai pe negîndite şi mai scurtă.
(b) Dacă Cezar a îndrăznit s-o spuie, nu mai înseamnă, nevrednicie din p.arte-mi că o cred.
(a) O moarte scurtă, spune Pliniu, este cea mai preamărită fericire a vieţii omeneşti. Ei se tem s-o vadă la- faţă. Nimeni nu poate spune că este hotărit la moarte,, cînd se fereşte să stea la tocmeală cu ea şi s-o privească cu ochii deschişi. Cei pe care-i vedem în timpul pedepselor grăbind şi stăruind să se îndeplinească osânda, nu o fac din tărie: ei vor să scurteze timpul cît o au în faţă. Nu a fi mort îi doare, ei a sta să moară.
Emori nolo, sed me esse mortuum nihili aestimo666.
Este o culme a tăriei, la care m-am încredinţat că aş putea-ajunge, ca şi cei care se aruncă în primejdie ca în mare cu ochii închişi.
(c) După mine, nimic nu este mai strălucit în viaţa lui Socrate decît cele treizeci de zile pe care le-a avut ca să mlsiuie osindirea la moarte şi în toată vremea aceea să o răstălmăcească cu o foarte întemeiată speranţă, fără cu-tremurare, fără şovăire, dîncl vorbelor sale un curs lin şi cumpătat, nu de loc aţintit sau zbătîndu-se sub povara: unui -asemenea gînd.
(a) Acel Pomponius Atticus667, căruia îi scrie Cicero, bolnav fiind, chemă pe Agrippa, ginerele său şi încă doi sau trei prieteni, le spuse că-şi pune capăt vieţii, fiindcă nu vede nici un cîştig să încerce a se lecui şi a face totul -

pentru a lungi viaţa, lungind şi mărind astfel durerea şi se hotărâse a curma şi una şi alta, rugîndu-i să primească drept bună hotărîrea lui, iar de nu, să nu se ostenească a-l întoarce de la hotărîre. El alese a se ucide prin înfo-metare, dar iată că întâmplător tocmai se tămăduí: leacul întrebuinţat ca să piară îl întremă. Doftorii şi prietenii se bucurau de o împrejurare atît de fericită, dar fură tare înşelaţi; nu le-a fost cu putinţă, cu aceasta, să-i schimbe părerea; el le spuse că şi aşa, şi aşa, tot va trebui într-o zi să treacă pragul şi, fiind ajuns la capăt, vrea să-şi scutească osteneala să înceapă iară altădată. Acesta avînd prilej să cunoască bine de tot moartea, nu numai că nu slăbi cînd o întîmpină, dar stărui la împlinirea ei; fiind împăcat în cele pentru care pornise a lupta se încumetă să-i vadă şi încheierea. Departe cu mult este de a nu te teme de moarte, dar încă a mai vroi să o pipăi şi să o guşti.
(c) Povestea filozofului Cleante este cam întocmai. I se umflaseră gingiile şi erau putrede; doftorii îl sfătuiseră -să se ferească de mînoare cît mai mult. După două zile de post se întremă atît de bine, încît ei spuseră că este tămăduit şi se poate întoarce la traiul său obişnuit. El, dimpotrivă, simţind oarecare îndulcire în acea pieire, apucă mai departe a trece peste pragul de care se apropiase atît de mult.
(a) Tullius Marcellinus, tînăr roman, vrînd să grăbească ceasul ursitei pentru a se mîntui de o boală care-l chinuia mai mult decît putea el suferi, cu toate că doftorii îi făgăduiau o .neapărată tămăduire, dar cu întârziere, el chemă prietenii pentru a se sfătui. Unii -— spune Seneoa — îi dădură sfatul după oare, din slăbiciune, ei înşişi s-ar fi luat; alţii, linguşitori, ceea ce credeau că-i poate fi mai pe plac; dar un stoic îi zise următoarele: „Nu te mai munci cu gîndul, Marcellinus, parc-ai avea de socotit o treabă însemnată: nu-i mare lucru să trăieşti, argaţii tăi şi vietăţile trăiesc; dar mare lucru este să mori cuminte, cinstit şi vajnic. Gîn-deşte de cînd tot faci acelaşi lucru: bei, mănînci, dormi; dormi, mănînci, bei. Ne învîrtim toţi roată; nu numai întâmplările rele şi nesuferite, dar săturarea însrăşi de a trăi ne dă pofta de moarte". Marcellinus nu avea

nevoie de om care să-I sfătuiască, ci de unul care să-l sprijine. Slujitorii se fereau să aibă vreun amestec, dar acest filozof ii făcu să înţeleagă că bănuiţi sînt cei ai casei, cînd ar rămîne vreo îndoială dacă moartea stăpînului a fost sau nu dorită; şi tot atit de rău văzut ar fi să-l împiedice, cît să-l ucidă, mai ales că
Invitum qui servat idem facit occidenti668.
Apoi, el îi aminti lui Marcellinus că s-ar cădea, precum la. sfîrşitul unui ospăţ se dau mesenilor dulceţuri, tot astfel la încheierea vieţii lui să împartă cîte ceva celor care l-au slujit. Iar Marcellinus, bărbat drept şi darnic, împărţi fiecăruia cît să aibă de mîngîiere. De altminterea, nu-i trebui nici fier, nici sînge; el hotărî să nu părăsească viaţa ca un fugar, nu pentru a scăpa de moarte, dar s-o încerce. Şi, ca să aibă răgazul s-o dovedească, lipsit de orice hrană, puse a treia zi să fie stropit cu apă călduţă şi se stinse încetul cu încetul, după cîte spunea, nu fără oarecare des-fătare. Cu adevărat, cei care au avut acele sfîrşeli de la inimă, oare vin din slăbiciune, spun că nu simt vreo du-rere, dar încă mai curînd plăcere, ca o trecere spre adormire şi odihnă. Iată moartea luată în eătare şi bine mistuită.
Dar, ca singur Cato să ne aducă desăvîrşita pildă a virtuţii, pare că ursita lui cea bună făcu să-l doară mîna cu care-şi da lovitura, ca să aibă prilej să înfrunte moartea şi s-o silească, întărătîndu-i vitejia cu ameninţarea ei, în loc s-o înmoaie. Şi dacă mi-ar fi fost dat mie să arăt purtarea lui cea mai semeaţă, ar fi fost clipa cînd el prinse sîngerînd săşi sfîşie maţele, mai curînd decît clipa cînd. avea spada în mînă, cum l-au înfăţişat meşterii dăltuitori din vremea lui. Căci a doua parte a săvîrşirii sale a fost mult mai amarnică decît cea dintîi.
Capitolul XIV
CUM MINTEA NOASTRĂ ÎŞI PUNE ÎNSÂŞI PIEDICA
(a) Are haz închipuirea că în minte pot încape două dorinţe pe cumpănă dreaptă. Deoarece neîndoios este că niciodată nu se va hotărî pentru una din părţi, cu atît -mai mult că înapleearea şi alegerea pricinuiesc descum-pănire; cine near aşeza între ulcea şi şuncă, cu poftă deopotrivă şi de sete şi de foame, nu ar avea alt leac decît să moară din lipsa lor.

Stoicii, ca să se ferească de acest neajuns, cînd îi întrebi de unde vine în sufletul nostru alegerea între două lucruri asemenea şi de ce luăm mai lesne dintr-un mare număr de scuzi pe unul decît altul, fiind toţi la fel şi neavînd nici o raţiune care să ne mîie spre o alegere, ei răspund că această mişcare a sufletului este venită pe neaşteptate şi fără rînduială, iscată în noi dintr-un îndemn străin, neaşteptat şi întâmplător. Mai curînd pare-mi-se că s-ar putea spune că nu este lucru care să nu ni se înfăţişeze fără vreo c'ît de uşoară osebire; şi că fie vederea, fie pipăitul, au totdeauna oarece de ales, care să ne tragă şi să ne ademenească, şi fără •ştirea noastră. Tot astfel, cine ar închipui o sfoară deopotrivă de tare pe toată lungimea ei, cu neputinţă este să se poată rupe; căci unde vrei oa ruptura să pornească? iar să se rupă în întregime nu-i stă în alcătuire. Cine ar mai adăuga la acestea şi arătări geometrice, care duc la Încheiere prin dovediri de netăgăduit, că cuprinzătorul este mai mare decît cuprinsul, centrul tot atît de mare cît circumferinţa şi că două linii pot fi apropiate mereu una de alta fără a se întâlni vreodată, şi piatra filozofală, şi pătratul în cerc; unde judecata şi urmările stau atît de împotrivă, ar da la lumină cu aceste vreo adeverire în ajutorul acelui cuvînt îndrăzneţ al lui Pliniu, solum. cer- tum nihil esse certi, et homine nihil miserius aut super- bius, că nimic nu este mai întemeiat decît neîntem.eierea şi nimic mai jalnic şi mai trufaş decît omul009.

Capitolul XV

CÂ DORINŢA NOASTRĂ CREŞTE AFLÎND ÎMPOTRIVIRE

(a) Nu poate fi judecată oare să nu aibă o alta împotrivă, zice cea mai înţeleaptă tagmă de filozofi070. Stau să tot învîrt cea frumoasă spusă671 cu care unul din vechime672 întăreşte dispreţul pentru viaţă: nici un bun nu ne poate aduce mulţumirea decît cel de a cărui pierdere sîntem pregătiţi: (c) In aequo est dolor amissae rei, et timor amittendaeers, (a) vrînd prin aceasta să ne arate că înfruptarea vieţii nu ne poate prii dacă ne temem de pierderea ei. S-ar putea totuşi spune, dimpotrivă, că îmbrăţişăm şi strângem un bun cu atît mai vîrtos şi mai

aprig, cu cît vedem că e mai puţin statornic şi ne temem să ne fie răpit. Căci vădit este cum focul se aţîţă cu ajutorul frigului, tot atît vrerea noastră se ascute cu cele ce-i stau împotrivă:
(b) Si nunquam Danaen habuisset ahenea turris, Non esset Danae de Jove facta parens674;
(a) şi nimic nu-i din fire mai împotriva poftei noastre decît săturarea izvorîtă din lesniciune şi nimic nu o ascute cît ararul şi anevoinţa. Omniurn rerum voluptas ipso quo debet frigare, periculo crescitG7!>.
Galla, nega: satiatur amor, nisi gaudia torquent67°.
Ga dragostea să rămînă vie, Licurg în Lacedemonia porunci celor căsătoriţi să nu se îmbrăţuşe decît în taină şi să aibă tot atita ruşine cînd sînt văzuţi culcaţi împreună cit ar fi să fie găsiţi cu alţii. Greutatea dovedirilor, primejdia celor neaşteptate, ruşinea din ziua următoare,
et languor, et silentium, Et latere petitus imo spiritus077,
este ceea ce piperează gustarea, (c) Cîte zburdări drăgăstos ademenitoare se nasc din felul cuviincios şi sfios a vorbi de faptele iubirii! (a) Desfătarea însăşi caută să fie ştirii ită de durere. E mult mai dulce cînd perpeleşte şi arde. Flora, curtizana, spune că niciodată nu s-a culcat cu Pompei fără să-i fi lăsat semne de muşcături:
Quod petiere premunt arcte, faciuntque dolorem Corporis, et dentes inlidunt saepe labellis: Et stimuli subsunt, qui instigant laedere idipsum, Quodeunque est, rabies unde illae germina
surgunt677bis.
Aşa se întîmplă cu toate: anevoinţa dă preţ lucrurilor.
(b) Cei din ţinutul Anconei878 se duc mai bu'curos să se închine la Sf. Iacob, iar cei din Galicia679 la Maica Domnului din Loreto680: mai multă vîlvă se face în Liege de apele din Lucques681 şi în Toscana de cele din Aspa682; la Roma nu sînt văzuţi romani la şcoala de scrimă, este plină de franţuzi®"3. Marele Cato, ca şi noi, se sătură de soţia lui cît fu a sa .şi o dori cînd era a altuia.
(c) Am trimis la herghelie un cal bătrîn, pe care nu-l mai puteai stăpîni cînd mirosea iepele. Lcsniciunea din- dată l-a săturat de cele la îndemînă: dar cea dintîi străină care

trecea de-a lungul ocolului îl făcea să necheze şi era nesuferit şi se aprindea turbat oa înainte.
(a) Pofta noastră dispreţuieşte şi nesocoteşte ce are în mînă ca să .alerge după ce nu are:
Transvolat in medio posila, et fugientia captat™*.
A pune oprelişte unui lucru înseamnă a face să-l dorim:
(b) nisi tu servare puellam încipis, incipiet desinere esse mea685.
(a) A ni-l da cu totul în seamă înseamnă a stîrni dispreţ pentru el. Lipsa şi belşugul ne aruncă în asemenea nevoi,
Tibi quod superest, mihi quod defit, dolet686.
Dorinţa şi îmbueurarea ne duc aidoma la pătimire. împotrivirea iubitei supără, dar uşurinţa şi îngăduiala cu ade-vărat ne înlătură încă mai mult: mai ales că ciuda şi mî- nia, născute din rîvnirea lucrului dorit, ascut iubirea, o aţîţă, iar săturarea dă naştere scîrbei; este o patimă tocită, prostită, ostenită şi adormită. ;
(b) Si qua volet regnare diu, contemnat amantemr"il: contemnite, amantes, Sic hodie. veniet si qua negavit heri6eB.
(c) De ce Popeea089 născoci să puie sub mască frumuseţile feţii ei, dacă nu ca să aibă preţ pentru iubiţii săi? (a) De ce învclitu-s-au pînă sub tălpi acele frumuseţi, pe care toate vor să le arate, şi fiecare doreşte să le vadă? De ce acoperă ele cu atîtea piedici, unele peste altele, părţile unde zace dorinţa noastră, cît şi a lor? La ce bun cele grozave înfofoliri, cu care ale noastre îşi feresc şoldurile dacă nu să stirnească pofta şi să ne ademenească depăr- tîndu-ne?
Et fugit ad salices, et se cupit ante videriti9n.
(b) Interdum tunica duxit operta moram691.
(a) La ce slujeşte măiestria acelei sfieli fecioreşti? Cea rece potolire, cel port neîngăduitor, cea mărturisire de neştiinţă a lucrurilor pc care, cînd apucăm să le învăţăm, ele le ştiu mai bine ca noi de o mie de ori, dacă nu ca să crească dorinţa noastră de a învinge, frînge şi cîştiga. pe pofta noastră, toată această ceremonie şi oprelişte? Căci nu numai plăcere este, dar şi fală, a înebuni şi dezmăţa cea molatică blîndeţe şi sfială copilărească şi să dăm pradă înflăcărării noastre cca neîngăduitoare şi grozavă mîndrie:

Fală este, spun ei, să birui încruntarea, nepri- liănirea, smerenia şi cumpătarea; şi cine îndeamnă pe cucoane să părăsească aceste purtări, le trădează şi se trădează pe ei. Trebuie crezut că inima lor se cutremură de spaimă, că sunetul vorbelor noastre izbeşte cleştarul auzului lor, că ele ne urăsc şi se dau pîrdălniciei noastre, înfrinte de tărie. Frumuseţea, ori cît de puternică este, nu arc cum fi gustată fără mijlocirea acestora. Vedeţi în Italia, unde se află mult mai multă frumuseţe la mezat şi din cea mai de soi decît în oricare altă naţie, cum ea trebuie să caute alte dresuri străine şi alte meşteşuguri ca să fie ademenitoare; şi cu toate astea, orice ar face, fiind de tînguit şi în plata lumii, rămîne slabă şi vlăguită; aidoma cu virtutea, amîndouă au urmări întocmai, noi dăm întîietate ca fiind mai frumoasă şi vrednică cea care a avut a intimpina mai mare piedică şi restrişte.
Fapt al Proniei dumnezeieşti este692 să îngăduie ca sfînta sa biserică să fie frămîntată, cum o vedem, de atîtea viitori şi furtuni, ca prin osebire să trezească sufletele credincioase şi să le smulgă din trîndăvirea şi somnul în care le-a cufundat o îndelungată linişte. Dacă punem pe cîntar paguba avută prin numărul celor care au călcat pe căi greşite, faţă de cîştigul ce avem să ne fi însufleţit şi trezit zorul şi puterile noastre cu prilejul acestei lupte, n,u ştiu dacă folosul nu întrece paguba.
Noi gîndit-am să legăm mai tare nodul căsătoriilor noastre, înlăturînd orice putinţă de a-l desface, dar tot pe atît s-a desfăcut nodul învoirii şi dragostei, cu cît cel al si- lirii s-a strîns. Şi, dimpotrivă, ceea ce ţinut-a în cinste şi trăinicie căsătoriile la Roma atît de mult timp fost-a voia să le desfaci pe plac. Cu atit mai mult iubeau ei pe soţiile lor cu cît puteau să le piardă mai lesne; iar avînd din plin îngăduinţa despărţirii trecură cinci sute de ani şi mai mult fără ca vreunul s-o folosească693.
Quod licet, ingratum est; quod non licet, acrius uritC9<.
Despre aceasta aş putea adăuga părerea unuia din vechime695, că „chinurile sporesc viţiile mai eurînd decît le stirpesc, (b) că nu dă zor faptului bun, care este un făcut

al judecăţii şi al ascultării, ci numai zor să nu fi dat de gol cînd faci răul":
Latius excisae pestis contagia serpuntG9e.
(a) Nu ştiu dacă este adevărat, dar ce ştiu este cu niciodată nu se îndreaptă obştea cu ele. Rînduiala şi mersul moravurilor ţin de altă uneltire.
Istoriile greceşti amintesc de argipei, vecini cu Sciţia. care trăiesc nestrăşniciţi de biciuiri şi fără bîtă; nu numai nu tabără nimeni asupră-le, dar cine poate să scape la ei este în voie din cauza virtuţii şi cucerniciei traiului lor; şi nimeni nu-i atît de încumetat a-l tulbura. Li se cere ajutorul ca să împace neînţelegerile ce se iscă aiurea între oameni.
(b) Sînt naţii unde împrejmuirea grădinilor şi a câmpurilor ce vrei să fie păzite se face cu un fir de tort şi este mai negreşită decît şanţurile şi gardurile noastre.
(c) Furern signata sollicitant. Aperta effractarius praeterit697. In această privinţă, între alte mijloace, îmi slujeşte îngăduiala pazei casei mele ca să o scutesc de crîncenia războaielor noastre cetăţeneşti698. Apărarea cheamă năpustire şi neîncrederea jigneşte. Am slăbit rînduiala ostaşilor, lipsind isprava lor de orice sorţi şi aţin- tire a faimei de ostaş, care de obicei le slujeşte drept prilej să fie iertaţi. Ceea ce se face cu încumetare are totdeauna cinste, în vremuri cînd dreptatea e moartă. Eu fac să le fie potopirea casei mele netrebnică si trădătoare. Nu-i închisă nimănui care bate la ea. Nu are drept apărare decît un portar, după vechiul obicei şi vechea purtare, care nu slujeşte să apere uşa, cît să primească cum se cade şi cuviincios. Nu am altă pază, nici strajă, decît mijlocirea stelelor. Greşeşte un gentilom cînd arată că se apără, dacă nu are întărire desăvîrşită. Cel care e descoperit dintr-o parte, este din toate părţile. Părinţii noştri nu s-au gîndit să clădească cetăţi de hotar. Putinţele de tă- bărîre, spun de cele fără tunuri şi fără oaste şi care vin pe neaşteptate asupra caselor noastre, cresc pe zi ce trece peste putinţele noastre de pază. Minţile se ascut îndeobşte de latura aceasta. Năvălirea atinge totul. Apărarea, pe bogaţi numai. A mea avea tărie, după timpurile în care fusese întocmită. Nu am făcut nici un adaos de felul acesta şi m-aş teme că

întărirea ei să se întoarcă împotriva mea; unde mai pui că timpul liniştei va cere să dărîm întărirea. Este primejdios să nu poţi pune sabia în teacă. Şi e greu să te poţi încrede pe aceasta. Căci în pricina războaielor lăuntrice vătaful tău poate fi de partea de care te păzeşti. Şi, unde este luată religia drept prilej, însăşi rubedenia se face maşteră sub obrocul dreptăţii. Vistieria nu ar ţine oşti la vetrele noastre, s-ar islei. Noi nu avem cum să o facem, fără a sărăci, sau, mai rău şi mai dăunător, a sărăci poporul. Faptul păgubirii mele nu ar fi de loc un mai mare rău. De altminteri, pierdeţi în aceasta? — prietenii voştri se întrec, mai mult decît vă plîng, a mustra lipsa voastră de grijă şi priveghere şi neştiinţa sau nepăsarea în treburile cinului vostru. Totuşi, atîtea case păzite au fost prăpădite, pe cînd aceasta dăinuie, lucru ce mă face a bănui că ele au pierit, fiindcă au fost păzite. Ceea ce dă şi poftă şi pricină tăbărîtorului. Orice pază are înfăţişare de război. Să năvălească vreunul, dacă vrea Domnul, şi la mine; dar eu nu-l voi fi chemat. Este locul unde mă odihnesc de războaie. încerc să trag acest colţ din viitoarea obştească, tot aşa cum am făcut şi cu un alt colţ în sufletul meu. Războiul nostru poate să tot schimbe feţele, să se înmulţească şi să osebească între noi tabere: eu nu mişc. Intre atîtea case în arme, eu singur, pe cît ştiu în Franţa, de starea mea, am lăsat curat cerului ocrotirea casei mele. Şi nu am scos dinăuntru nici lingură de argint, nici hrisov. Eu nu vreau nici să mă tem, nici să mă niîntui pe jumătate. Dacă răsplata îmi va cîştiga din plin bunăvoinţa dumnezeiască, ea va dăinui pînă la capăt; de nu, am dăinuit de ajuns ca această dăinuire să poată fi luată în seamă şi de pus pe răboj. Cum? Ţine de mai bine de treizeci de anioow.

Capitolul XVI DESPRE FALĂ

(a) Se află numele şi lucrul: numele este un glas care dă răsunet şi însemnătate lucrului; numele nu este parte din lucru, nici din alcătuirea sa; este bucată străină adăugită lucrului şi în afară de el.

Dumnezeu, care este în Sine întreg, plinătate şi culmea desăvîrşirii, nu poate să Se mărească şi să crească

înăuntrul Său; dar numele Său se poate mări şi creşte prin binecuvîntare şi laudă, pe care le aducem înfăptuirilor Lui dinafară. Care laudă, pentru că nu o putem întrupa în El cu atît mai mult că în El nu poate fi prisos al binelui, noi o dăm pe seama numelui, care este bucata în afară de El ceva mai învecinată. Iată cum Lui Dumnezeu singur Ii este dată fală şi cinstire; nimic nu-i mai îndepărtat de raţiune decît a ne apuca să căutăm a le căpăta pe seama noastră; căci fiind nevrednici şi nevoiaşi pe dinăuntru, soiul nostru fiind nedesăvîrşit şi avînd mereu nevoie de îndreptare, intru aceasta trebuie să ne străduim. Sîntem cu toţii găunoşi şi goi; nu cu glas şi vînt trebuie să ne umplem, ne trebuie tencuială mai închegată ca să ne dregem. Un om înfometat ar fi tare netot să-şi cîştige mai curînd o haină frumoasă decît o masă bună; trebuie alergat la ce-i mai grabnic. Precum spun rugăciunile noastre obişnuite: Gloria in excelsia Deo, et in terra pax ho- minibus100. Noi sîntem în lipsă de frumuseţe, sănătate, virtute şi asemenea părţi de temei: podoabele din afară se vor căuta după ce ne vom fi chivernisit cele trebuincioase. Teologia701 lămureşte mai pe Larg şi mai limpede această supunere, dar eu în acestea nu mă pricep de loc.

Crisip şi Diogenes au fost cei dintîi care au dat la lumină, şi cît mai straşnic, dispreţul de fală; şi ei spuneau că intre toate desfătările cea mai primejdioasă şi mai de ocolit este cea care vine din lauda altuia. Cu adevărat, din cele încercate simţim multe amăgiri tare păgubitoare. Nu-i lucru oare să otrăvească atîţia principi ea măgulirea, nici nimic cu care cei răi să cîştige mai lesne încredinţare în jurul acestora; nici mijlocire atît de potrivită şi obişnuită pentru a prihăni cinstea femeilor decît a le hrăni şi sătura cu laude.

(b) Cea dintîi vrajă de care s-au folosit Sirenele ca să încînte pe Ulise, este în felul acesta,

Aici spre noi, aici, o tu Ulise mult al laudei,
Şi cea mai mare fală care înfloreşte în Grecia102.

(a) Acei filozofi spuneau că toată fala lumească nu era vrednică ca un om cuminte să întindă măcar degetul să o capete:

(b) Gloria quantalibet quid erit, si gloria tantum est?103 (a) eu vorbesc numai de ea în sine, căci pe urmele ei vin mai multe înlesniri pentru care ea poate fi de dorit; ne eîştigă bunăvoinţa; ne fereşte oarecît de ameninţările şi jignirea altora, şi alte .asemenea.
Acestea erau şi învăţăturile de căpetenie ale lui Epicur; căci povaţa tagmei sale: ASCUNDE-ŢI VIAŢA, care opreşte pe oameni să se încurce cu slujbe şi tocmeli obşteşti, înţelege neapărat a dispreţui fala, ceea ce este încuviinţare dată de lume faptelor îndeplinite de noi. Cel ce ne porunceşte să ne ascundem şi să vedem numai de noi şi nu vrea să fim cunoscuţi de altul, încă şi mai puţin vroieşte să fim cinstiţi şi lăudaţi. El îl şi sfătuieşte pe Idomeneu să nu urmeze oarecum în faptele lui părerea şi faima îndeobşte, ci numai pentru a se scuti de celelalte neajunsuri ce se iscă pricinuite de dispreţul oamenilor. Aceste vederi sînt nespus de adevărate, după părerea mea, şi cuminţi. Dar noi sîntem, nu ştiu cum, pe din două în sinea noastră, ceea c*e face că nu credem ceea ce credem şi nu ne putem dezbăra de ceea ce ocărim. Să vedem cele de pe urmă cuvinte ale Lui Epicur, cînd murea: sînt măreţe şi vrednice de un asemenea filozof, dar totuşi poartă oarecît semnul semeţirii numelui său şi al purtării pe care o mustrase în poveţele lui. Iată o scrisoare rostită de el puţin înainte să-şi dea. sufletul704:
„EPICUR CÂTRE HERMARCHOS, SALVE.
In timp ce treceam fericita zi tocmai fiindcă era cea de pe urmă a vieţii mele, scriam aceasta, cu toate că prins de durere atît de mare la .beşică şi pîntec încît alta mai mare nu poate fi. Dar era răsplătită cu plăcerea dăruită sufletului meu, amintindu-mi cele aflate şi povăţuite de mine. Iară tu, aşa cum cere iubirea ce avut-ai din copilăria ta pentru mine şi filozofie, să îmbrăţuşi ocrotindu-i pe copiii lui Mctrodor".
Iată scrisoarea sa. Şi ceea ce face să înţeleg că plăcerea ce spune că o simte în suflet din aflările şi poveţele sale priveşte oarecit faima ce spera să capete prin aceasta după moartea lui, este felul cum si-a întocmit diata, prin oare el vrea ca „Aminomaohus şi Timocrates, moştenitorii săi, să aducă prinos pentru prăznuirea zilei lui de naştere în toate

lunile ianuarie, după cum va orîndui Hermarchos şi cheltuiala ce se va face a douăzecea zi a fiecărei luni. ca să ospăteze pe filozofi, prietenii săi. care se vor întruni pentru pomenirea lui şi a lui Metrodor".
Carneade era capul părerii dimpotrivă, că fala era de dorit pentru ea singură, tot astfel cum noi îmbrăţişăm pe răposaţi pentru ei înşişi, neavînd vreo ştiinţă şi imbucurare în aceasta, părere care nu lipseşte a fi îndeobşte urmată, precum se întîmplă cu cele oare se potrivesc mai bine apucăturilor noastre, (c) Aristotel îi dă locul de frunte între bunurile dinafara insului. Se fereşte, ca de cele două culmi ale viţiului, de necumpătare şi în a o căuta şi în a se feri de fală. (a) Eu cred că dacă am avea cărţile pe care le-a scris Cicero în această privinţă, ne-ar spune mi-nunăţii; eăci acel om fu atît de înebunit de astă patimă, încît, dac-ar fi îndrăznit, ar fi ajuns, cred cu, la depăşirea in care căzură alţii, că însăşi virtutea nu era de dorit decît pentru cinstirea care vine pe urma ei,
Paulum sepultae distat inertiae Celata virtus10''.
Părere atît de greşită, încît îmi este necaz să fi putut încolţi în mintea unui om care căpătase cinstea a purta numele de filozof.
Dacă aceasta ar fi adevărat nu ar trebui să fii virtuos decît între lume; iar îndeplinirile sufletului, unde se află adevăratul scaun al virtuţii, nu am avea pentru ce le da rost şi rînduială decît pe atît cît vin în cunoştinţa altuia.
(c) Oare alt nu-i nimic decît a păcătui cu isteţime şi dibăcie? Dacă ştii, spune Carneade, un şarpe ascuns în- tr-un loc, unde, fără a lua seama, se va aşeza cel din a cărui moarte tu speri să ai ciştig, faci o faptă rea să nu-l vesteşti: cu atît mai mult că fapta ta nu va fi cunoscută decît de tine. Dacă nu vine de la noi înşine legea faptului bun, dacă pentru noi a nu fi pedepsit este dreptate, în cile feluri trebuie noi să ne lăsăm duşi la rău în fiece zi! Ceea ce făcu Sixt Peduceus, să înapoieze cinstit cele dăruite de C. Plotius din bogăţiile lui, el singur avînd ştiinţă de ele, şi ceea ce eu de asemenea adesea făcut-am, nu găsesc că este atît de laudă, pe cît ar fi fost nevrednic să fi pregetat a o face. Iar în zilele noastre700 aflu bun şi folositor să pui

sub ochi pilda lui P. Sextilius Rufus, pe care Cicero îl învinuieşte să fi primit o moştenire ne- încuviinţată de cugetul său, nu numai împotriva legilor, dar şi sub puterea legilor înseşi. Şi pe M. Crassus şi Q. Hortensius, care din cauza trecerii şi puterii lor fuseseră chemaţi de un străin a lua părţi de pe urma unui lăsământ cu strîmbătate întocmit ca, prin această mijlocire, să fie dreaptă partea rămasă lui, ei se mulţumiră a nu fi părtaşii strîmbăciunii, dar nu se dădură în lături a se înfrupta de pe urma acesteia, de ajuns de scutiţi fiind dacă erau la adăpost de învinovăţiri şi de mărturii şi de legi. Meminerint Deum se habere testem, id est (ut ego arbitror) mentem suam707.
(a) Virtutea este lucru tare van şi uşuratic, dacă-şi cere îndreptăţire de la fală. In zadar ne-am prinde să o ţinem pe treapta ei înălţată şi am despărţi-o de noroc, căci ce-i mai întîmplător decît faima? .(c) Profecto fortuna in omni re dominatur: ea res cunctas ex libidine magis quam ex vero celebrat obscuratque10H. (a) Ca faptele să fie aduse la cunoştinţă şi în vedere, este curat un făcut al norocului.
i(c) Soarta ne hărăzeşte fala, pe măsura încumetării sale. Adesea văzut-o-am păşind înaintea vredniciei şi adesea întrecînd vrednicia cu mult. Cel care mai întâi se gândi să asemuiască fala cu umbra făcu mai bine decît credea. Sînt lucruri cu desăvîrşire vane.
Ea merge de asemenea .uneori înaintea trupului său, iar uneori cu mult departe-l întrece.
(a) Cei care învaţă nobilimea să nu caute decît cinstire în vitejie, (c) quasi non sit honestum quod nobilitatum non sil1"'-', (a) ce cîştig.au în aceasta decît să nu se încumete vreodată fără să fie văzuţi şi bine să ia seama dacă se află martori care să poată duce vestea vredniciei lor acolo unde se iscă o mie de prilejuri să faci bine, fără a fi dat în vileag? Cîte fapte frumoase ale insului nu sînt îngropate în gloata unei bătălii? Oricine apucă a privi pe celălalt într-o astfel de vălmăşeală nu e de loc la datorie şi dă dovadă împotriva lui, cu mărturia ce aduce despre purtările tovarăşilor săi:
(c) Vera et sapiens animi magnitudo honestum illud quod maxime naturam sequitur, in factis positum, non in gloria, judicat110. Toată fala ce iau asupră-mi din viaţa mea este

să o fi trăit liniştită: liniştită nu în felul lui Metrodor, sau Arcesilau, sau Aristip, ci în felul meu. Deoarece filozofia nu s-a învrednicit a găsi vreo cale a liniştei, care să fie bună îndeobşte, să o caute fiecare pe seama lui!
(a) Cui datorează Cezar şi Alexandru cea nemăsurată mărire a faimei lor, dacă nu soartei? Câţi oameni despre care nu avem nici o ştire nu a stins ea la paşii lor dintîi, care dovedeau vitejie întocmai ca şi ei dacă nenorocul soartei lor nu ar fi curmat dintr-o dată mersul propăşitor! Printre atîtea şi atîtea primejdii, nu-mi amintesc să fi fost Cezar vreodată rănit711. O mie au murit în primejdii mai mici decît (c) cea mai mică (a) din cele înfruntate de el. Nenumărate frumoase fapte trebuie că se pierd fără mărturie, în.ainte ea una să 'fi ajuns la izbutire. Nu eşti totdeauna pe vîrful parapetului sau în fruntea unei oştiri sau în proţap sub ochii generalului. Eşti prins între întăritură şi şanţ; trebuie încercat norocul asupra unei cotineţe, trebuie dibuiţi patru plăpînzi ţintaşi într-o şură, trebuie să te depărtezi singur din pîle şi să făptuieşti singur, după cum nevoia o cere. Şi, dacă iei seama, se va afla, din cele văzute, că împrejurările mai puţin strălucite se întîmplă a fi cele mai primejdioase; iar în războaiele ce se petrec în timpul nostru s-au pierdut mai mulţi oameni cumsecade în pricini nesocotite şi fără însemnătate şi îa harţă pentru vreo cocioabă, decît în locuri de temei şi cinste.
(c) Cine socoteşte că moartea sa este neizbutită, dacă nu-i într-o împrejurare însemnată, în loc să dea strălu-cire morţii, îşi întunecă viaţa, lăsînd să-i scape în timp mai multe drepte prilejuri să fi fost vajnic. Iar toate cele drepte sînt de ajuns de strălucite, cugetul trîmbiţîndu-le de ajuns fiecăruia. Gloria nostra est testimonium conscien- tiae nostrae712.
(a) Cine nu-i .om de omenie decît fiindcă se va afla şi fiindcă va fi mai preţuit după ce se va afla, cine n,u vrea bine a face decît dacă virtutea lui va face anume vîlvă între oameni, accla nu-i om de la care poţi aştepta multă ispravă. Credo che'l resto di quel verno cose Facesse degne di tenerne conto; Ma jur sin' a quel tempo si nascose, Che

non e colpa mia s'hor'non le conto: Perche Orlando a jar opre virtuose, Piu ch'a narrarle poi, sempre era pronto, Ne mai fu alcun' de li suoi fatti espresso, Senon quando hebbe i testimonii apresso713.
Trebuie mers în război pentru datoria sa şi aşteptat acea răsplată nelipsită în toate faptele frumoase, oricît de tăi-nuite ar fi, chiar şi în gîndurile virtuoase; acolo este mulţumirea ee primeşte cugetul bine îndrumat că a făcut bi-nele. Trebuie să fii viteaz pentru însăşi sinea ta şi pentru cîştigul ce este să ai vitejia bine întărită şi statornică faţă de izbiturile soartei:
(b) Virtus, repulsae nescia sordidae, Intaminatis julget honoribus, Nec sumit aut ponit secures Arbitrio popularis aurae714.
(a) Sufletul nostru trebuie să-şi joace partea, nu pentru arătare, ci pentru noi, înăuntru, unde alţi ochi nu pătrund decît ai noştri; acolo ne apără de teama morţii, a durerilor, şi de ruşine însăşi; acolo ne întăreşte de pierderea copiilor noştri, prietenilor şi averilor noastre şi, cînd prilejul se iveşte, ne călăuzeşte de asemenea prin sorţii răz-boiului.
(c) Non emolumento aliquo, sed ipsius honestatis decoreli:\
(a) Acest cîştig este mult mai mare şi mult mai vrednic a fi sperat şi dorit decît cinstirea şi fala, care nu-s decît binevoitoare judecăţi făcute despre noi.
(b) Intr-o naţie întreagă trebuie aleşi cam doisprezece oameni ca să judece asupra unui stînjen de pămînt; iar judecata faptelor şi înaplecărilor noastre, cea mai grea şi însemnată pricină care poate fi, noi o dăm pe seama vîl- vei tîrgului şi a gloatei, născătoare a neştiinţei, nedreptăţii şi nestatorniciei, (e) Este oare cuminte a face să atîrnc- viaţa unui înţelept de judecata nebunilor? An quidquam stultius quam quos singulos contemnas, eos aliquid putare esse universosTne.
(b) Oricine are ca ţintă să le fie pe plac în nimic nu izbuteşte: este ţintă fără chip şi prinsoare, (c) Nihil tam inaestimabile est quam animi multitudinis111.
Demetrius spunea cu ihaz despre vocea poporului că el nu pune preţ nici pe cea care iese pe sus, nici pe cea care iese pe jos718.

Cestălalt spune încă mai mult: Ego hoc judico, si quando turpe non sit, tamen non esse non turpe, quurn id a multitudine laudeturiu>.
(b) Nici un meşteşug, nici o mlădiere a minţii nu ar putea mîna paşii noştri pe urmele unei călăuze atît dc dezmăţate şi smintite. în cea încîlceală vîltorită de zgomote, arătări şi păreri ale gloatei, care ne împing, nu se poate croi nici un drum de nădejde. Să nu avem în vedere o ţintă atît de şubredă şi clătinată; să ne ţinem mereu după raţiune; să ne urmeze, dacă vrea, învoirea obştească şi, cum ea atîrnă pe de-a întregul de noroc, nu avem vreo lege să aşteptăm mai mult pe o altă cale decît pe aceasta. Dacă nu aş apuca drumul drept, fiindcă-i drept, aş merge pe el, fiindcă din experienţă am găsit că pînă la urmă este de obicei cel mai fericit şi mai folositor, (c) Dedit hoc providentia hominibus munus, ut honesta magis juvarent72°. (b) Cîrmaciul din vechime721 astfel îi zicea lui Neptun pe o mare furtună: O, Dumnezeule, mă vei mintui dacă ţi-e vrerea; mă vei pierde clacă ţi-e vrerea, dar eu tot drept voi ţine cîrma. Văzut-am pe timpul meu o mie de oameni încovoindu-se, scăldîndu-se în două ape, făţarnici şi de care nimeni nu stă la îndoială că sînt mai descurcăreţi pe lume decît mine, pierzîndu-se, unde eu m-am mîntuit:
Risi successu posse carere dolos122.
(c) Paulus Aemilius, cînd a purces la falnicul război din Macedonia, a vestit pretutindeni poporul din Roma „să nu dea drum gurii, în lipsa lui, despre faptele sale". Căci nestăvilirea judecăţilor este o mare piedică în treburile însemnate! Mai ales că nu oricine are străşnicia lui Fabius723, care, în ciuda zvonurilor îndeobşte duşmănoase şi jignitoare, îi plăcu mai bine să lase să se ştirbească vaza ce avea cu deşartele clevetiri ale oamenilor decît să-şi împlinească îndatoririle mai slab, căpătînd învoire şi nume bun in popor.
(b) Se află nu ştiu ce dulceaţă firească a te simţi lăudat, dar îi dăruim peste poate de mult.
Laudari haud metuam, neque enim mihi cornea
fibra est;
Sed recti finemque extremumque esse recuso

Euge tuum et belle124.
(a) Nu mă prea îngrijorez oare sînt eu în altul cît mă îngrijorez care sînt eu în mine însumi. Eu vreau să fiu bogat prin mine, nu de împrumut. Străinii nu văd decît întîmplările şi feţele dinafară: fiecare poate arăta faţa bună pe dinafară, înăuntru fiind plin de fierbere şi fior. Pe drept este mustrată prefăcătoria la război, căci ce este mai uşor unui om în luptă decât a ocoli primejdiile şi a măslui răul, fiind cu inima plină de slăbiciune? Sînt atîtea mijloace de a se feri de prilejurile de a te încumeta tu însuţi, că vom fi înşelat de o mie de ori lumea înainte de a porni pe o cale primejdioasă; şi chiar atunci, fiind porniţi pe ea, ştim bine de data aceea să ne coperim jocul cu o faţă bună şi cuvînt vitejesc, cu toate că sufletul pe dinăuntru ne tremură, (c) Iar cine ar fi avut în folosinţă inelul platonic72", să facă nevăzut pe acela care-i purta la deget, dacă-l întorcea cu faţa către palmă, destui inşi s-ar ascunde adesea acolo unde mai mult ar trebui să fie de faţă şi s-ar căi că sînt aşezaţi într-un astfel de loc de cinste, ân oare nevoia-i pune să se ferească.
(a) Falsus honor juvat, et mendax infamia terret Quem, nisi mendosum et mendacem726.
Iată cum toate aceste judecăţi, care se fac după înfăţişarea lucrurilor, sînt nespus de neîntemeiate şi îndoielnice şi nimeni nu este martor mai cu temei al şinei noastre decît noi.
In aceste727, cîţi hrăpăreţi nu avem noi ca însoţitori ai falei noastre? Cel care se ţine neclintit în şanţul deschis, ce face el cu aceasta mai mult decît fac cei cincizeci de săpaşi care-i deschid calea şi-l acoperă cu trupul lor, pen-tru cinci pitaci plată pe zi?
(b) Non, quicquid turbida Roma Elevet, accedas, examenque improbum in illa Castiges trutina: nec te quaesiveris extra128.
(a) Noi zicem că este a numelui nostru mărire să fie răspîndit şi pomenit de mai multe guri; noi vrem să fie luat în nume de bine şi această mărire să-i aducă un cîştig: iată ce poate fi mai de iertat în acest gînd. Dar depăşirea acestui cusur merge pînă a face că mai mulţi caută să se

vorbească de ei în orice fel ar fi. Trogus Pompeius'-'' spune de Herostrat730 şi Titus Livius731 de Manlius Capitolinus732 că erau mai dornici de mare faimă decît de bună. Acest viţiu este obişnuit733. Avem mai multă grijă să se vorbească de noi decît de felul cum se vorbeşte; şi ne este de ajuns ca numele nostru să treacă din gura-n gura oamenilor, oricum iar fi să treacă. Pare că a fi cunoscut este intrucitva să ai viaţa şi dăinuirea ei, dată in paza altuia. Eu soeot că nu .sînt eu decît la mine; şi de cealaltă viaţă a mea, care se găseşte la prietenii mei, (c) privind-o dezgolită şi curat în sine, (a) eu ştiu bine că nu-i simt rodul, nici îmbucurarea decît din zădarul unei păreri năuce. Iar cînd voi fi mort, o voi simţi încă şi mai puţin; (c) şi dacă voi pierde de tot deprinderea adevăratelor foloase, care întîmplător o însoţesc uneori, (a) nu voi mai avea prinsoare pe unde să apuc faima, nici pe unde va putea să mă atingă, nici să ajungă pînă la mine. Căci, a mă aştepta ca numele meu s-o primească, mai întîi nu am nume care isă fie cu totul al meu; din cele două pe care le am, unul este al întregului meu neam, vezi încă şi al altora. Este un neam la Paris şi la Montpellier, care se cheamă Montaigne; un altul în Bretania şi la Xain- tonge, De La Montaigne. Mutarea unei singure silabisiri va mesteca spiţele noastre în aşa fel că voi fi părtaşul falei lor, iar ei, din întîmplare, ai ruşinii mele; şi dacă ei s-au mai numit altădată Eyquem734, acest nume mai priveşte încă o casă cunoscută în Anglia. Cît despre celălalt nume al meu este al cui va voi să-l ia. încît aş cinsti poate un tîlhar în locu-mi. Mai apoi, dac-aş avea eu un semn anume pentru mine, ce-ar mai putea însemna cînd nu mai sini? Poate oare fala să arate şi să măgulească nefiinţa?

(b) Nune levior cyppus non imprimit ossa?
Laudat posteritas: nune non e manibus illis,
Nune non e tumulo fortunatâque favilla
Nascuntur violae?735.

(a) Dar de aceasta vorbit-am în altă parte736.

De altminteri, în orice bătălie, unde zece mii de oameni sint schilodiţi şi ucişi, nu-i cincisprezece de care să se vorbească. Trebuie să fie vreo mărire, pe o treaptă foarte

înaltă, sau vreo ispravă căreia norocul i-a sortit însemnate urmări, ca să dea răsărire unui fapt al insului, nu al unuia sau doi fiinţaşi numai, dar al unui căpitan. Căci a ucide un ^m, sau doi, sau zece, ia se înfăţişa vitejeşte la moarte este cu adevărat treaba fiecăruia din noi, fiind vorba de totul; dar pentru lume, sînt treburi atît de obişnuite, atîţia se duc în fiecare zi, şi trebuie atîtea asemenea ca să ajungă la o îndeplinire deosebită, încît nu putem să i aşteptăm la nici o laudă anume,

(b) casus multis hic cognitus ac jam
Trilus, et e medio fortunae ductus acervo131.

(a) Din atîtea mii şi mii de viteji care au murit în Fran de cincisprezece sute de ani, cu armiile in mînă, nu află o sută care să fi ajuns la cunoştinţa noastră. Şi nu num amintirea celor din frunte, dar şi a bătăliilor şi biruinţ lor este înmormîntată.

(c) Sorţii a mai mult de jumătate din lume, din lip: cronicei, nu trec hotarul lor şi pier fără a lăsa urm

Dac-aş avea la îndemînă întîmplări necunoscute m că foarte uşor aş înlocui pe cele cunoscute cu pildele 1< de tot felul.

(a) Cum, de la romani înşişi şi de la greci, prinţi atîţia scriitori şi martori şi atîtea isprăvi arare şi nobi ajuns-au atît de puţine pînă la noi!

(b) Ad nos vix tenuis jamae perlabitur aura738.

(a) Va fi mult dacă, de acum pînă-n o sută de ar vor fi amintite la grămadă că în timpul nostru fost-E războaie cetăţeneşti în Franţa.

(b) Lacedemonienii aduceau jertfă muzelor cînd po neau la bătălie, oa faptele lor să fie bine şi măreţ scris socotind a fi bunăvoinţă divină şi nu lumească, ca fapte frumoase să găsească mărturie care să ştie să le dea via şi pomenire.

(a) Gindim noi că la fiecare puşcătură care ne atin^ şi pentru fiecare intîlnire a noastră cu norocul, să se af dindată -un scriitor care s-o însemne? Iar, în afară c aceasta, o sută de grămătici o vor putea scrie, a căror tî cuiri nu vor dăinui decît trei zile şi nu vor cădea su ochii nimănui. Nu avem a mia parte din scrisurile vech norocul le dă viaţă mai lungă sau mai scurtă, după bur sa voie; (c)

şi ce ajuns-a pînă la noi, ne putem uşor în trei: dacă nu-i ce-i mai prost, neavînd cunoştinţă despre ce rămase. >(a) Nu se întocmesc letopiseţe de treburi atît c
puţintele; trebuie să fi fost în fruntea cuceririi unei împărăţii sau a unui regat; trebuie să fi cîştigat cincizeci şi două de bătălii puse pe răboj şi să fie totuşi mai puţin decît numărul lor, cum ,fost-a Cezar. Zece mii de buni însoţitori şi mai mulţi mari căpitani muriră urmîndu-l cu vitejie şi vrednicie, al căror nume nu dăinui decît atît cît soţiile şi copiii lor trăiră,
(b) quos farna obscura recondit739.
(a) înşişi din acei pe care-i vedem bine făptuind, trei luni sau trei ani după ce au căzut, nu se mai vorbeşte de ei, ca şi cum n-ar fi fost vreodată. Cine va lua în cătare, cu dreaptă măsură şi cumpănă, ai căror inşi şi ale căror fapte rămîn cu fala pomenită în cărţi, va găsi că în veacul nostru se află foarte puţine fapte şi foarte puţini oameni care pot cere vreun drept la aceasta. Cîţi oameni cu virtute văzut-am noi trăind mai mult decît faima lor, care au văzut şi suferit cum se stinge sub ochii lor cinstea şi fala căpătată cu multă dreptate în tinereţea lor? Şi pentru trei ani din acea viaţă neasemuită şi închipuită, noi să apucăm a pierde viaţa noastră adevărată şi a fiinţei şi să călcăm în moarte neîncetată? înţelepţii au în vedere o mai frumoasă şi mai dreaptă izbutire a unei atît de însemnate îndepliniri.
(c) Recte facti, fecisse merces est140.
Of firii fructus ipsum officium est741.
(a) Ar fi poate de iertat unui zugrav sau altui meşter şi încă unui retorician sau grămătician a căpăta faimă pe urmele lucrărilor lor; dar faptele virtuţii sînt prea nobile de la sine, ca să caute altă plată decît de la vrednicia lor şi mai ales ca să o caute în deşertăciunea judecăţii omului.
Dacă totuşi această înşelătoare părere slujeşte obştei ca să ţie oamenii la îndatoririle lor; <b) dacă poporul prin ea este trezit în virtute; dacă principii sînt mişcaţi să vadă lumea binecuvîntînd amintirea lui Traian şi ocărind pe a lui Nero; dacă sînt tulburaţi că văd numele acestui mare ticălos o dată atît de înspăimântător şi temut, blestemat şi atît de ponegrit în voie de cel dintîi cirac care-l silabiseşte

(a) să fie pomenirea preamărită c:u zor şi să i se dea urmare între noi cit se va putea mai mult.
(c) Iar Platon, întrebuinţînd totul ca să aducă pe cetăţenii lui La virtute, îi sfătuieşte şi el să nu dispreţuiască faima şi buna preţuire căpătată de la mulţime; şi spune a fi luminarea Proniei dumnezeieşti că se întîmplă că înşişi răii adesea ştiu după vorbă cit şi după părere să aleagă cu dreptate pe cei buni de cei răi. Acest om şi dascălul său742 sînt îndrăzneţi şi minunat strecoară faptele şi dezvăluirile dumnezeieşti oriunde puterea omului dă greş; ut tragici poetae conjugiunt ad deum, quurn explicare ar- gumenti exiturn non possunf
De aceea Timon744, în nume de rău îl poreclise mare făurar al minunilor.
(a) Deoarece oamenii, din netrebnicia lor, nu se pot în deajuns mulţumi cu arginţi curaţi, mai şi folosesc din cei nezimţaţi. Această mijlocire fost^a pusă la cale de toţi legiuitorii şi nu-i orînduire unde să nu fie vreun amestec fie a semeţirii ceremonioase, fie a mincinoasei păreri, care să slujească drept frîu pentru a ţine poporul de rînd. De aceea, cei mai mulţi au la obîrşie şi purced a minune, şi tainic înzestraţi cu ferecări mai presus de fire. Este ceea ce a dat trecere religiilor necurate şi s-a făcut a fi îmbrăţişate dc oameni cuminţi; şi de aceea Numa74"' şi Serto- rius74(i, ca să ducă norodul lor la o mai bună credinţă, îl hrăneau cu această prostie, unul că nimfa Egeria, altul capra lui albă, le dădeau in seamă din partea zeilor toate sfaturile de urmat.
(c) Întîietatea pe care o dădu Numa legilor sale, sub ocrotirea zeiţei, Zoroastru, legiuitorul bactrienilor şi al perşilor, o dădu în numele zeului Auramazis747; Trismegist al eghiptenilor, de la Mercur; Zamolxis al sciţilor, de la Vesta; Charondas al calcizilor, de la Saturn; Minos al cretanilor, de la Iupiter; Licurg al lacedemonienilor, de la Apolo; Dracon şi Solon al atenienilor, dc la Minerva. Şi orice rinduială obştească .are un zeu de frunte născocit in toate religiile afară de cea lăsată de Moise poporului din Iudeea scos din Eghipet, cu adevăr lăsat.

(a) După spusele sirelui de Joinville748 religia beduinilor ţinea între altele că sufletul celui dintre ei care murea pentru principele său trecea în alt trup mai fericit, mai frumos şi mai tare decît cel dinţii; astfel, ei mult mai bucuroşi îşi puneau viaţa în primejdie:
(b) In jerrum me.ns prona viris, animaeque capace s Mortis, et ignavum est redilurae parcere vitae749.
(a) Iată o crezare foarte priincioasă, oricât- de deşartă ar fi. Fiecare ţară are mai multe asemenea pilde; dar în astă privinţă s-ar cădea o mai temeinică cercetare.
Ca să mai spun încă un cuvînt, despre cele mai înainte pomenite de mine, nu sfătuiesc nici pe cucoane să numească cinste datoria lor: (c) ut enim consuetudo loquitur, id solurn dicitur honestum quod est populari jama gloriosum73°; datoria lor este miezul, cinstea este scoarţa, (a) Nici nu751 le sfătuiesc să ne-o dea drept plată, ca să fie iertată neinvoirea lor: căci bănuiesc că gîndurile, dorinţa şi vrerea lor, care sînt părţi în care cinstea nu are loc, mai ales că nimic nu se poate arăta în afară, au mai multă trecere decît faptele:
Quae, quia non liceat, non jacit, illa jacit1''2.
înfruntarea faţă de Dumnezeu cît şi faţă de cuget ar fi tot atît de mare, să o doreşti, cît să o şi făptuieşti. Apoi sînt purtări de la sine ascunse şi tainice; ar fi foarte uşor să lipsească pe altul de cunoştinţa unora din ele, de ce ţine cinstea, dacă nu ar avea cinstirea datoriei lor şi iubirea ce le leagă de neprihănirea lor.
<c) Orice ins cu cinste alege mai curînd să piardă cinstea decît cugetul.
Capitolul XVII DESPRE TRUFIE
(a) S'e mai află un alt soi de fală, care izvorăşte din prea buna părere căpătată despre noi înşine şi preţuirea ce ne-o dăm. Este o împătimire nesocotită, deoarece noi nc iu'bim şi ne înfăţişăm nouă altfel de cum sîntem: aşa cum patima dragostei dăruie frumuseţi şi nuri fiinţei îndrăgite şi face pe cei împătimiţi să găsească ceea ce iubesc deosebit şi mai desăvîrşit decît este, dintr-o tulbure şi strîmbă judecată.

Eu totuşi nu vreau ca de teamă de acest păcat un om să se nesocotească pe sine şi să gîndească a fi mai puţin decît este. Judecata trebuie în toate şi peste tot să-şi păstreze dreptul său. Cuminte este ca în aceasta, ca şi aiurea, să vadă ceea ce-i arată adevărul. Dacă-i Cezar, cu îndrăzneală să se găsească cel mai mare căpitan din lume. Noi nu sîntem decît ceremonie; ceremonia ne duce, şi lăsăm miezul lucrurilor; ne apucăm de crengi şi părăsim trunchiul şi trupul. Am învăţat pe cucoane să roşească a uzinei numai numele a ceea de care nu se tem nicidecum a face; nu îndrăznim să spunem pe nume mădularelor noastre şi nu ne temem să le întrebuinţăm la tot felul de dezmăţuri. Ceremonia ne opreşte să arătăm prin vorbă lucrurile îngăduite şi fireşti şi noi îi dăm ascultare; mintea ne învaţă să nu le aducem a fi neîngăduite şi rele şi nimeni nu-i dă ascultare. Mă aflu aici încurcat în legile cere-moniei. De data asta s-o lăsăm în plata ei.
Cei pe care soarta (bună sau rea, după cum trebuie numită) i-a făcut să petreacă viaţa pe o înaltă treaptă, ei pot prin faptele lor obşteşti să aducă mărturie de cum sînt. Dar cei pe care i->a folosit cu grămada (c) şi de care nimeni nu va vorbi dacă ei înşişi nu vorbesc, (a) li se iartă dacă se încumetă a vorbi de ci faţă de cei care au vreun cîştig să-i cunoască, cum făcea Luciiius733:
Iile velut jidis arcana sodalibus olim Credebat libris, neque, si male cesserat, usquam Decurrens alio, neque si bene: quo fit ut omnis Votiva pateat veluti descripta tabella Vita senis734.
Acela încredinţa hîrtiei faptele şi gîndirile sale şi sc zugrăvea întocmai cum se simţea a fire. (c) Nec id Ru- tilio et Scauro citra fidem aut obtrectationi fuit155.
(a) îmi amintesc aşadar că din frageda mea copilărie s-a băgat de seamă la mine nu ştiu ce port al trupului şi mişcări dovedind oarecît deşartă şi toantă semeţire. Mai întîi voi spune despre aceasta eă nu-s stări şi îndemnuri atît de anume şi atît de întrupate în sinea sa, încît 'să nu ne fie cu putinţă a le simţi şi cunoaşte. Şi din aceste înapleeări fireşti trupul păstrează uşor o deprindere, fără ştirea şi voia noastră. Era oarece răsfăţ strecurat în fru-museţea lui,

care făcea pe Alexandru7"'6 să plece capul într-o parte şi care făcea ca Alcibiade757 să aibă un fel de glas molatic şi tărăgănat758. Iulius Cezar îşi scărpina capul cu un deget, ceea cc este purtarea unui om plin de gînduri grele; iar Cicero, se pare, obişnuia să-şi zbîr- eească nasul, ceea ce arată o fire batjocoritoare. Asemenea mişcări se pot isca pe nebănuite în noi. Sînt altele, de făţuială, despre care nu vorbesc, ca plecăciunile şi în- covoiellle, prin care greşit se capătă de cele mai deseori pe nedrept cinstea de a fi tare smerit şi curtenitor; (e) sc poate avea smerenia falei, (b) Sînt destul de darnic a-mi descoperi capul, mai ales vara, şi nu primesc altul să o facă vreodată, fără să i-o întorc la rindu-mi, ori de la cine ar veni, dacă nu-i în slujba mea. Aş dori ca unii principi, pe care-i cunosc, să fie mai cruţători şi drepţi în a le dărui, căci împărţite cu atîta risipă n.u-şi mai au rost. Dacă se fac fără luare-aminte sint fără priinţă.
Intre purtările nesocotite, să nu uităm (a) îngîmfarea împăratului Constantius75'4, care între lume ţinea totdeauna capul drept, fără a-l întoarce într-o parte sau alta, nu numai pentru a privi pe cei care se plecau în jurul lui, dar cu trupul ţeapăn încremenit, fără să clintească după zguduitul trăsurii, fără să îndrăznească să scuipe, să-şi sufle nasul, să-şi şteargă obrazul faţă de oameni.
Eu nu ştiu dacă acele mişcări, ce se vedeau la mine, erau aproape de acelaşi fel şi dacă aveam cu adevărat vreo ascunsă inaplecare Ia viţiu, cum uşor poate fi, şi nu pot răspunde de mişcările trupului; însă cît despre miş-cările sufletului, vreau aici să mărturisesc ce simt despre ele. Sînt două părţi în această semeţire: adică, a se prea- preţui şi a nu preţui îndeajuns pe altul. Cît despre una, (c) îmi pare mai întîi că trebuie să ţinem seama de aceasta, că eu simt păsul unui cusur sufletesc, cc nu-mi place,. socotindu-l netrebnic şi, încă mai mult, ruşinos. încerc să-l îndrept, dar să-l smulg nu pot. Este că eu scad preţul drept al lucrurilor ce am în stăpînire, fiindcă le am; şi măresc preţul lucrurilor cu cit îmi sint mai străine, depărtate şi ne la îndemînă.Acest năduf merge pînă foarte departe. Aşa cum întîietatea dată de împuternicire face ca soţii să privească cu greşit dispreţ soţiile lor şi mai mulţi părinţi pe copiii lor,

şi eu, între două lucruri aidoma, yoi pune totdeauna să atîrne talerul în dauna mea. Nu atît că zorul îndreptării şi desăvârşirii mele îmi tulbură judecata şi mă împiedică să fiu mulţumit, cît de la sine stăpînirea încolţeşte dispreţul celor ce ai sub mina ta. Orînduirile, moravurile depărtate mă ademenesc, şi limbile, şi iau seama că lar- tina mă îmbie să trag de partea ei, mai presus de cele ce i se cuvin, ca pe copii şi pe cei de rînd, din cauza măreţiei sale. Gospodăria, casa, calul vecinului meu, întocmai preţuite ca şi ale mele, fac mai mult decît ale mele, fiindcă nu-s ale mele. Cu atît mai mult, cu cît sînt mai neştiutor de faptul meu. Mă minunează bizuiala şi făgăduinţa ce fiecare are faţă de sine, acolo .unde eu nu pot şti aproape nimic, nici că îndrăznesc să iau asupră-mi să o pot face. Eu nu am mijloacele mele dinainte date şi sub mînă; nu prind de vestea lor decît după ce s-au dovedit; tot atîta îndoială am în privinţa mea, cî-t despre ori-ce alt lucru. De aici vine că dacă nimeresc o treabă, o pun mai mult pe seama norocului meu decît a puterii mele; cu atît mai mult că le chibzuiesc pe toate la întîmplare şi pregetat. De asemenea, (a) mi-e dat de obicei că din toate părerile puse laolaltă, pe care vechimea le-a avut despre om, cele pe care îmbrăţuş mai bucuros şi de care mă alătur mai tare sînt cele care ne dispreţuiesc, ne înjosesc şi nimicnicesc mai mult. îmi pare că filozofia nu are vreodată purtare mai de lăudat decît cînd stă împotriva trufiei noastre şi a vanităţii, cînd mărturiseşte cu bună-cre- dinţă nehotărirea, slăbiciunea şi neştiinţa sa. îmi pare că mama hrănitoare a celor mai înşelătoare păreri şi ale insului şi ale obştei este părerea prea bună pe care o aro omul despre sine. Cei inşi care se cocoaţă călări pe epi- ciclul lui Mercur, (c) care văd atît de departe în ceruri, (a) mă fac să scrîşnesc din dinţi; căci în cercetarea pe care eu fac, a cărei căutare este omul, găsim o atît de nesfir- şită felurime de judecăţi, un alit de adine labirint de în-curcături unele peste altele, atîta osebire şi nestatornicie în însăşi şcoala înţelepciunii, încît puteţi gîndi că deoare-ce oamenii aceia nu s-.au dumirit în cunoştinţa lor despre ei înşişi şi de însăşi starea lor, care se află fără încetare în faţa ochilor lor; apoi, ei nu ştiu cum se clinteşte

ceea ce de ei este clintit, nici cum să ne zugrăvească şi să lămu-rească pîrghiile pe care ei înşişi le ţin şi le mînuie, cum le-aş crede în cauza fluxului şi a refluxului rîului Nil? Iscodirea de a şti lucrurile a fost dată omului drept pătimire, spune cuvîntul sfînt760.
Dar, ca să ajung la mine însumi, e tare anevoie, pa- rc-mi-se, ca altul să se preţuiaseă mai puţin, vezi chiar, ca oricare altul să mă preţuiaseă mai puţin decît mă preţuiesc eu.
(c) Eu mă ţin a fi de un fel cu toţi, în afară numai că sînt eu cel care o socot; vinovat de cusururi mai joase şi cie rînd, dar nu tăgăduite, nu iertate; şi nu mă preţuiesc fiindcă-mi cunosc preţul.
Dacă se află fălire, ea se aşterne la mine pe deasupra, din trădarea alcătuirii mele, şi nu are trup în vederea judecăţii mele. Ea mă spoieşte, nu mă vopseşte.
(a) Căci, în adevăr, vorbind de izbutirile minţii, nu pornit-a în nici un chip de la mine vreun lucru oare să mă mulţumească; şi încuviinţarea altuia nu mă cumpără. Am un gust gingaş şi năzuros, mai ou seamă faţă de mine; sînt mereu neîmpăcat cu mine şi simt cum în toate bîjbîi şi-s sleit de slăbiciune. Nu am nimic în mine cu care să-mi mîngîi judecata761. Am vederea de ajuns de limpede şi aţintită, dar la treabă ea se tulbură. Mi-o dovedeşte mai vădit poezia. îmi place nespus: mă pricep destul la lucrurile altuia, dar fac, curat, pe copilul cînd vreau eu să mă apuc de ea: nu mă pot suferi. Pe prostul poţi face oriunde, dar nu în Poezie,
mediocribus esse poetis Non dii, non homines, non concessere columnae762.
Placă Domnului să se găsească această povaţă în fruntea oricărei tarabe a tipăritorilor noştri, ca să oprească în prag atiţia stihuitori,
verum
Nil securius est malo Poeta103.
(c) De ce nu avem şi noi asemenea popoare?764 Dionisie tatăl nu se preţuia în nimic mai mult decît în poezia sa. Pe vremea jocurilor olimpice, el trimise şi poeţi şi cîn- tăreţi deodată ce întreceau pe celelalte toate ca măreţie, ca să

facă arătarea versurilor lui în corturi cu flamuri căptuşite şi aurite regeşte. Cînd se ajunse a da la iveală ver-surile sale, răsunetul şi glasul desăvîrşit ademeniră la început poporul, dar pe urmă, cînd acesta se dumiri şi cintări netoţia lucrării, mai întâi arătă dispreţ, apoi judecata se oţărî şi de neoaz porni a se înfuria, năvălind şi doborînd toate foişoarele sale. Şi fiindcă nici carele lui nu făcură nici o ispravă la întreceri, iar nava care se întoarse, aruncată de furtună, rătăci în Sicilia şi se sfărîmă pe coasta Tarentului, poporul ţinu că fusese neapărată mî- nie a zeilor întărîlaţi împotriva celei proaste poezii. înşişi marinarii scăpaţi de la înec sprijiniră părerea poporului.
La aceste, oracolul care prevesti moartea sa păru oare- cit a da îndreptăţire. Prorocea că Dionisie va fi spre sfir- şitul său cînd va învinge pe cei mai vrednici decît el: ceea ce el tălmăci a fi cartaginezii, care-l întreceau ca putere. Iar adesea, la întâmpinările cu ei, scrîntea biruinţa şi o întârzia ca să nu se împlinească ursita acelei prevestiri." Dar o pricepuse prost, căci zeul insemnă sorocul biruinţei căpătate cu părtinire şi nedreptate la Atena asupra poeţilor tragici mai buni decât el, oînd a pus să se joace sus şi tare a sa lucrare numită Leneeniilti:'; după care izbîndă îndată şi muri, în parte din covârşitoarea bucurie care-l copleşise.
(a) Ceea ce aflu eu de iertat în a mele nu este de la sine şi cu adevăr, ci prin asemuire cu alte lucruri mai proaste, cărora văd că li se dă preţ. Eu pizmuiesc fericirea celor care ştiu să se bucure şi să aibă răsplată din treaba ce fac. deoarece uşor prilej este a-ţi mijloci plăcere cînd o capeţi de la sinea ta. (c) Mai cu seamă dacă ei au puţină tărie în străduinţa lor. Eu ştiu un poet căruia puternicii, slabii, în gloată şi în iatac şi cerul şi pămîntul îi strigă că nu-i de loc priceput. El pentru aceasta nu soade măsura ce şi-a croit, tot reîncepe, tot ia în cătare, şi tot stăruie, cu atît mai virtos în părerea lui şi cu mai mult sîrg cu cît numai de el se sprijină.
a) Departe insă a mă mulţumi lucrările mele; de cîte ori le iau în cătare, de atîtea ori am ciudă pe ele:
(b) Cum relego, scripsisse pudet, quia plurima cerno, Me quoque qui jeci judice, digna lini165.

(a) Am totdeauna un gînd în suflet şi o anume înfiripare nelămurită care-mi arată ca în vis un chip mai bun ci cei t cel pus în lucru, dar nu-l pot nici prinde, nici scoate la lumină. Şi însuşi acest gând nu-i decît pe treapta de mijloc. Vreau să dovedesc prin acestea că făuririle sufletelor mari şi bogate din vremile trecute sînt departe cu mult peste culmea unde închipuirea şi dorinţa mea ajung. Scrierile lor nu numai mă mulţumesc şi mă înviorează, dar mă minunează şi înmărmuresc. Eu judec frumuseţea lor, o văd, dacă nu pînă la capăt, cel puţin de ajuns ca să nu-mi fie cu putinţă să mă avînt pînă acolo767. Oridcce mă apuc datorez o jertfă zeiţelor, cum spune Plutarh despre unul768, ca să chem asupră-mi ocrotirea lor,
si quid enim placet, Si quid dulce hominum sensibus injluit, Debentur lepidis omnia Gratiis109.
Ele mă părăsesc în toate. Totul este colţuros Ia mine; lipseşte gingăşia şi frumuseţea. Nu ştiu să arăt preţ lucrurilor în ceea ce au mai de preţuit. Condeiul meu nu ajută ou nimic miezului. Iată de ce el trebuie să fie tare, să aibă multă prindere şi lustru de la sine. (c) Cînd apuc din ale poporului şi mai vesele, este ca să mai iau după mine, că-ruia nu-i place o înţelepciune ceremonioasă şi posomorită, < um face lumea, şi ca să mă veselesc eu; nu oa să veselesc scrisul meu, care cere mai curînd adîncire şi asprime (cel puţin dac-aş putea numi condei o înşiruire neînchegată şi făi'ă rînduiaiă, un grai din popor şi o întocmire fără croială, fără despărţire, fără încheiere, nelămurită pe voia lui Amafanius770 şi Rabirius771). (a) Nu ştiu nici să plac, nici să am haz, nici să măgulesc; cea mai bună poveste din lume se vlăguieşte în mîinile mele şi se vestejeşte. Nu mă pricep a vorbi decît cu bună ştire şi îmi lipseşte eu totul cea uşurinţă ce văd la mai mulţi semeni de ai mei a sta de vorbă cu oricine se nimereşte mai întîi, să iau piuitul unei cete întregi sau să veselesc fără a-i osteni urechile pe un principe cu tot felul de spuse, nelipsin- du-ie vreodată merindă, cu harul ce au să ştie a folosi şi potrivi ce li se iscă mai întîi, după toana şi înţelesul celor cu care au a face. (b) Principilor nu le place cuvântare răspicată, nici mie a spune basme772, (a)

Invedcrările dinţii şi cele mai la îndemînă, care sint de obicei mai bine pricepute, cu nu le ştiu întrebuinţa; (c) prost propovăduitor de sfat. în oricc privinţă, de^a binelea spun cele ce mai pe urmă aflat-am despre ele. Cicero este de părere că în. scrierile despre filozofie, cea mai grea parte este pornirea. Dacă oste aşa, eu mă ţin de încheiere. (a) Aşadar, coarda trebuie minată la tot felul de glasuri; iar cel mai ascuţit este şi cel care vine mai arar în strună. Se găseşte cel puţin tot atîta măiestrie să dai răsărire unui lucru neînsemnat, cit să sprijini unul însemnat. Trebuie cînd apucate lucrurile pe deasupra, cînd în adînci- me. Eu ştiu bine că mare parte din oameni rămîn pe un tărim de jos, ca să cuprindă lucrurile numai după cea scoarţă din afară; dar încă ştiu că mai marii meşteri, şi (c) Xenofon, şi (a) Platon îi vezi adesea lăsîndu-se de acest fel de rînd şi înjosit ca să s-pună şi cântărească lucrurile, 'sprijinindu-le pe harul care niciodată nu le lipseşte.
De altminterea, limba mea n-are nimic lesnicios şi cuviincios: este aspră, (e) dispreţuitoare, (a) cu dezlegări în voie şi nerînduite; şi-mi place aşa, (c) dacă nu prin judecată, din înaplecare. (a) Dar simt bine că uneori prea mă las dus şi, din străduinţa să mă feresc de meşteşugării şi de făţuială, cad de cealaltă parte:
brevis csse laboro, Obscurus fio113.
(c) Platon spune că lungimea sau scurtimea nu sînt însuşiri care scad sau adaugă preţ limbii.
(a) Cînd m-aş apuca să urmez celăLalt condei oblu, în-strunit şi rînduit, nu aş pridid: şi cu toate curmările şi cadenţările lui Salustiu, oare se potrivesc mai bine cu toana mea, totuşi găsesc pe Cezar şi mai mare şi mai puţin anevoie de potrivit ca el; şi dacă îndemnul meu mă duce să mă iau după vorbirea lui Seneca, nu mă împiedică să preţuiesc: mai mult774 pe a lui Plutarh. Ca şi la făcut şi la spus, eu urmez curat felul meu firesc; de acolo vine că mai bine po>t vorbi decît scrie. Mişcarea şi fapta însufleţesc vorbele, mai .ales la cei care se reped, ca mine, şi care se înfierbîntă. înfăţişarea, obrazul, vocea, haina, statul pot da oarecît preţ lucrurilor care nu au de loc de la sine, ca trăncăneala. Messalla775 se plînge — în Tacitus- — de

unele îmbrăcăminţi strimte din vremea sa şi de croiala băncilor de unde vorbitorii trebuiau să cuvîntezer care slăbeau logosul lor.
Limba mea franţuzească este stricată770 şi ca glăsuire şi în altele, de 'barbaria ce zace în mine; nu vezi încă om de pe părţile de dincoa777, la care să nu adie ciripirea din crîngul său şi care să nu jignească neapărat urechile curat franţuzeşti. Şi nu-i fiindcă sînt foarte deprins cu peri-gurdinul meu, căci nu mai am obiceiul să-l vorbesc mai mult decît germana, şi nu-mi pasă. (c) Este un fel de vorbă ca în jurul meu şi la unii şi la alţii de prin Poitevin, Xaintongeois, Angoumoisin, Limousin, Auvergnat: moale, tîrîit, răsfirat, (b) Mai sus de noi, spre munţi, se vorbeşte-gascona, pe care o aflu deosebit de frumoasă, tăioasă, scurtă, cuprinzătoare, cu adevărat o vorbire bărbătească şi ostăşească, mai mult decît oricare alta auzită de mine: (c) atît de vânjos, puternic şi apăsat, pe cît este franceza mlădioasă, gingaşă şi plină778.
(a) Cît despre latină, care mi-a fost dată de la leagăn779, din nedntrebuinţare am pierdut obişnuinţa vorbirii ca să o-pot folosi, (c) tot aşa şi s-o scriu, în care altădată mă porecliseră măostru Jehan. Iată cît de puţin preţuiesc pe acest tărîm.
Frumuseţea e parte cu mare trecere în legătura dintre oameni, este cel dintîi mijloc de împăcare a unora cu alţii; nu-i om, oricit de barbar şi de ciufut, care să nu se simtă intrucitva atins de dulceaţa ei. Trupul este mare' părtaş al fiinţei noastre, el se ţine pe înaltă treaptă; astfel că alcătuirea şi întocmirca lui cu dreptate pot fi luate în eătare. Cei care vor să despartă cele două părţi de seamă şi să le desprindă una de alta, greşesc. Dimpotrivă, trebuie să le împreunăm şi să le unim; trebuie poruncit sufletului nu să se tragă deoparte şi să stea de unul singur, să dispreţuiască şi să părăsească trupul (şi nici nu ar şti-o face, fără vreo maimuţărie prefăcută), ci să se alăture de el, să-l îmbrăţuşe, să-l iubească, să-l ajute, să-l vegheze, să-l sfătuiască, să-l îndrepte, să-l întoarcă atunci cînd rătăceşte, să-l însoţească pînă la urma urmei şi să-i slujească drept soţ; în aşa fel ca faptele lor să nu pară

osebite şi împotrivă, ci înstrunite şi împăcate. Creştinii au o anume învăţătură a acestei legături; căci ei ştiu că dreptatea dumnezeiască îmbrăţuşă această unire şi alăturare a trupului cu sufletul, pînă a duoe trupul să aibă putinţa răsplăţilor veşnice; căci Dumnezeu priveşte întreg omul făptuind şi vrea ca întreg să primească pedeapsa sau răsplata, pe cît i se cuvine.
(c) Tagma peripateticienilor78", din toate tagmele cea mai kimeşte luminată, dă în seama înţelepciunii această singură sarcină să se îngrijească şi să înlesnească deopotrivă bunul acestor două părţi împreunate: şi arată că celelalte tagme nu ţin de ajuns seamă de această însoţire, ci a se fi despărţit, una pentru trup, alta pentru suflet, tot pe atît greşind şi să fi îndepărtat omul, pricina lor, de îndrumătorul lor, mărturisit de ei îndeobşte că este firea.
(a) Cea dintîi deosebire' care să se fi făcut între oameni şi cea dintîi alegere care să fi dat întîietate unora asupra celorlalţi, de crezut este să fi fost harul frumuseţii:
(b) agros divisere atque dedere Pro fade cujusque et viribus ingenioque: Nam facies multum valuit viresque vigebant781.
(a) Iar eu sînt de un stat puţin sub mijlocie. Acest cusur nu este numai urît, dar încă stingheritor tocmai pentru cei care au a dirigui şi au însărcinări, căci vaza pe care o dă un stat frumos şi semeţia trupească le lipsesc.
(c) C. Marius™2 nu primea bucuros ostaşi care să nu aibă o anume înălţime. In II Cortegiano'83 cu dreptate se vrea pentru gentilomul pe care-l îndrumează să fie de stat obişnuit decît în alt fel şi să nu aibă pe seama lui nimic ciudat, care să-l facă a fi arătat cu degetul. Dar a

se alege, dacă e nevoie, sub acea mijlocie şi nu peste, eu nu aş face-o pentru unul din oaste.
Oamenii mici, spunea Aristotel, sînt tare drăguţi, dar nu frumoşi; sufletul mare e pus în vedere la mărime, ca şi frumuseţea la un trup mare şi înalt.
(a) Etiopienii şi cei din India, spunea el, alegînd regii şi juzii, ţineau seama de frumuseţea şi înălţimea insului.

Dreptate aveau, căci află cu aceasta ascultare la cei ce-l însoţesc, iar în faţa duşmanului acesta se înspăimîntă să. vadă mergînd în fruntea oştirii o căpetenie de stat frumos şi semeţ:
(b) Ipse inter primos praestanti corpore Turnus Vertitur, arma tenens, et toto vertice supra est784..
Marele nostru rege divin şi ceresc ale cărui îndepliniri trebuie toate luate cu grijă în cătare, religie şi cucernicie, nu a nesocotit înfăţişarea trupească, speciosus forma proe jiliis hominum™-">.
(c) Iar Platon, pe .lîngă cumpătare şi tărie, doreşte să aibă şi frumuseţe cei care cîrmuiesc republica.
(a) Mare ciudă este .să fii întrebat tu însuţi între oamenii tăi: „Unde este domnul?", şi să nu capeţi decît ce mai rămîne din plecăciunea ce ţi se cuvine, îndreptată întîi bărbierului, sau grămăticului tău, cum se întîmplă bietului Philopoemen786. Acesta sosind cel dintîi din ceata sa la locuinţa unde era aşteptat, gazda, care nu-l cu-noştea şi nu dădu parale pe înfăţişarea lui, îl puse să seducă să ajute pe slujitoarele sale ca să aţîţe focul şi să scoată apa pentru primirea lui Philopoemen. Sosind gentilomii care-l însoţeau şi găsindu-l pe neaşteptate trebăluind la această frumoasă slujbă (căci nu pregetase a se supune poruncii date), îl întrebară ce făcea acolo: „Plătesc — răspunse el — birul urîţeniei mele". Alte frumuseţi sînt pentru femei; frumuseţea statului este singura, frumuseţe a bărbaţilor. Unde este mărunţime, nici lăţimea şi rotunjimea frunţii, nici limpezimea şi blindeţea; ochilor, nici nasul potrivit, nici .urechea şi gura mică, niei şirul alb al dinţilor, nici barba potrivit de deasă ca coaja: de castan, nici părul crescut, nici capul bine rotunjit, nici prospeţimea obrajilor, nici aerul feţei plăcut, nici trupul
nemirositor, nici cumpănirea dreaptă a mădularelor nu pot face pe un bărbat frumos7".
Eu am de altfel mijlocul puternic şi adunat; faţa nu grasă, dar plină; înfăţişarea, (b) intre vesel şi alean, po-trivit (a) de îmbujorată şi înfierbintată,
Unde rigent setis mihi crura, et pectora villis~m\

sănătatea tare şi vioaie, pînă la vîrsta mea înaintată789 (b) arareori tulburată de boală, (a) Astfel eram, căci nu iau în seamă, cum sînt acuma, păşind pe căile bătrîneţii, de curînd trecut de patruzeci de ani:
(b) minutatim vires et robur adulturn
Frangit, et in partem pejorem liquitur aetas79°.
(a) Ce voi fi de acum înainte, nu va mai fi decît o jumătate fiinţă, nu voi mai fi eu. în fiecare zi îmi scap mie însumi şi mă fur mie,
Singula de nobis anni praedantur euntes191.
Îndemînare şi dibăcie nu avut-am; şi totuşi sînt fiul unui tată792 foarte ager şi sprinten pînă la înaintată bă- trîneţe. Nu se găsea om de cinul lui care să i se potrivească în toate deprinderile trupeşti, cum eu nu am gă- -sit unul care să nu mă întreacă, în afară de alergat (în •care eram între cei de mijloc). Nu a fost chip vreodată -să învăţ cintul, nici din -gură, vocea o am foarte groasă, nici din vreo strună. A dănţui, la cină, la- luptă, nu am -putut căpăta decît foarte slabă îndemînare şi pricepere, fără vreo răsărire, înot, scrimă, voltije şi salt, nicidecum. Am mîinile atît de ţepene că nu ştiu scrie nici pentru mine; în aşa fel, că mîzgăleala mea, mai bine o scriu încă o dată decît să-mi dau osteneală să o descurc; (c) şi nici nu citesc mai bine. Simt cît sînt de greoi pentru cei care mă ascultă. Altfel, bun la învăţătură,
(a) Nu ştiu să păturez drept o scrisoare, nici nu ştiut-am vreodată să ascut o pană, nici •să tai cum trebuie carnea la masă793, (c) nici să pun ta- eîmul -oalului, nicd să duc şi să dau drumul şoimului, nici să vorbesc câinilor794, păsărilor, cailor.
(a) Stările mele trupeşti sînt, la urma urmei, cu totul pe o strună cu ale sufletului. Nu-i nimic viod; este numai o vigoare plină şi vînjoasă. Ţin bine la greu, dar ţin dacă mă prind eu însumi şi atît cît zorul meu mă duce,
Molliter austerum studio jallente laborem785.
Altcum, dacă nu sînt ademenit de vreo 'bunăvoie şi dacă nu sînt mînat de curata şi neatirnata mea vrere, nimic nu fac. Deoarece eu aşa sînt că, în afară de sănătate şi de viaţă, nu-i lucru (c) pentru care să vreau să-mi rod unghiile, (a)

pe care să voiesc a-l cumpăra, plătind cu zbuciumul minţii şi cu stingherire,
(b) tanti mihi non sit opaci
Omnis arena Tagi, quodque in mare volvitur au-
rum795 r
(c) cît se poate de trîndav, cît se poate de neatîrnat, şi din fire, şi din făcut. Aş da tot atît de bucuros sîngele meu cît şi stăruinţa.
(a) Am un suflet cu totul dedat şinei lui, obişnuit să se poarte după cum îi este toana. Pînă în ceasul acesta, neavînd nici poruncă, nici stăpîn silit, mers-am înainte şi in pasul care mi-a plăcut. Aceasta m-a moleşit şi m-a făcut nefolositor în slujba altuia şi bun numai mie însumi. Iar pentru mine nu a fost nevoie să împing această fire greoaie, leneşă şi nevolnică. Deoarece aflîndu-mă în stare de avuţie de la naştere găsit-am cu cale să rămîn797 cu ea şi trezit în simţămîntul că-mi prieşte calea, nici nu am căutat nimic şi nici nu am luat nimic:
Non agimur tumidis velis Aquilone secundo; Non tamen adversis aetatem ducimus Austris: Viribus, ingenio, specie, virtute, loco, re, Extremi primorum, extremis usque priores7SW.
Nu am avut nevoie799 decît de priceperea să mă mulţumesc, (c) care totuşi are un rost sufletesc să o ştii bine chibzui, deopotrivă de greu în orice fel de stare, şi care de obicei il vedem mai uşor aflindu-se unde este sărăcie decît unde este avuţie, mai ales că se întîmplă după mersul celorlalte patimi că foamea noastră de avuţii este mai aţîţată cînd ne sînt date în folosinţă decît în lipsa lor, după cum tăria cumpătării este mai arară decît cea a răbdării. Şi nu avut-am nevoie800 (a) decît să mă bucur binişor de bucuriile pe care Dumnezeu, în dărnicia Sa, mi le-a pus în mînă. Nu m-am înfipt la nici o muncă801 urîoioasă. Nu am de mînuit decît trebile mele; (c) sau cînd am avut, fost-a numai dacă le-am putut mînui în felul şi cum am vrut eu, însărcinat de inşi care s-au bizuit pe mine, care nu mă grăbeau şi mă cunoşteau. Căci şi din- tr-un oal nărăvaş şi îndărătnic cei iscusiţi trag întrucâtva folos.

(a) însăşi copilăria mea fost-a călăuzită într-un fel molatic şi în voie, scutită de orice aspră supunere. Toate acestea au făcut să fie alcătuirea mea gingaşă şi nesîrguitoare. Pînă într-atîta, că-mi place să mi se ascundă pagubele şi neorînduielile care mă privesc. La sumarul cheltuielilor mele adaug atît cît neingrijirea mea mă costă să le ţiu şi să le păzesc.
haec nempe supersunt, Quae dominum jallant, quae prosint furibus802.
îmi place să nu ştiu -cît socoteşte ce am, ea să nu simt întocmai paguba, (b) Rog pe oei care trăiesc pe lîngă mine, la ceea ce nu am tragere de inimă şi bună ispravă să mă înşele şi să mă plătească cu bune amăgiri, (a) Din lipsa de tărie a suferi necazul întîmplărilor potrivnice, cărora sîntem supuşi, şi fiindcă nu mă pot încorda ca să pun trebile mele pe rost şi să le orînduiesc, hrănesc pe cît pot în mine cea părere a mă lăsa cu totul în voia soartei, să iau lucrurile cit de rău; şi pe acest rău, mă hotărăsc a-l duce uşurel şi cu răbdare. Numai întru aceasta mă străduiesc şi este ţinta tuturor gândurilor mele.
(b) La vreo primejdie, nu mă gîndesc atît cum voi scăpa, ci cit de puţin face să scap. Şi dae-aş rămâne, ce ar fi? Neputînd face rînduiala întîmplărilor, mă pun pe mine în rind şi mă dau după ele, dacă ele nu se dau după mine. Nu am de loc dibăcia să ştiu înşela soarta, ca să scap de ea sau s-o înving şi să îndrept şi mînui eu chibzuială trebile pe seama mea. Am şi mai puţină răbdare să sufăr grija aprigă şi supărătoare care se cere în acestea. Iar starea cea mai căinită pentru mine este să nu am răgaz la lucruri şi să fiu zorit între teamă şi speranţă. A sta la cumpănă, fie şi pentru lucruri mai uşoare, mă stînjenes- te; şi simt mintea mea mai stingherită să sufere zdruncinul şi feluritele săeăieli ale îndoielii şi chibzuirii decît a mă hotărî şi statornici de orice parte ar fi, dacă sorţii au fost aruncaţi. Puţine patimi mi-au tulburat somnul, dar, a mă munci cu un gînd, fie cel mai slab, mă tulbură. Ca şi cu drumurile: bucuros mă feresc de cele costişe şi lunecoase şi mă arunc pe drum întins, cît de noroios şi desfundat ar fi, de pe care nu pot să cad mai jos, şi caut pe el întemeiere; de

asemenea, îmi plac nenorocirile curate care nu mă mai frămîntă şi sîcîie cu şovăiala desfăşurării lor, şi care de la întîiul salt mă împing de-a dreptul în suferinţă;
(c) dubia plus torquent mala803.
(b) Faţă de întîmplări mă ţin cu bărbăţie; la călăuzirea întâmplărilor, copilăreşte. Groaza căderii mă înfierbîntă mai mult decît lovitura. Nu face ocaua cît daraua. Zgîr-eitului îi iese mai prost socoteala în patima sa decît săracului, şi bănuitorului, decît înşelatului. E mai puţin rău adesea să pierzi via decît s-o ceri cu pîră. Treapta cea mai de jos e cea mai tare. Este scaunul statorniciei; acolo nu ai nevoie decît de tine; aoolo-şi are temelia şi se sprijină ţoală pe sine. Această pildă, a unui gentilom pe oare mai mulţi l-au cunoscut, nu are oare o adiere filozofică? El se căsători, bine înaintat în vîrstă, după ce şi-a petrecut tinereţea ca vesel holtei: mare palavragiu, mare chefliu. Bine îşi aminti cît pricina îneornorării îl făcuse să vorbească şi să ridă pe seama altora, ca să se pună la adăpost se căsători cu o femeie luată de unde fiecare Ie găseşte pe banii săi şi încheie cu ea următorul înţeles: „Bună ziua, lepădătură. — Bună ziua, încornoratule!"- Şi nu-i lucru de care să stea de vorbă mai adesea şi mai pe şleau cu oricine îi trece pragul casei decît de această înţelegere, cu care punea căluş ascunselor clevetiri şi celor ce-şi băteau joc, slăbind împunsătura ăstor ocări.
(a) Cit despre ambiţie, care este vecină eu trufia, sau îi este mai curînd fiică, ar fi trebuit ca să mă înfig la ea, să mă fi tras soarta de mînă. Căci, a mă osteni pentru o speranţă nesăbuită şi a mă supune la toate greutăţile care însoţesc pe cei ce caută să răzbată pentru a căpăta vază cînd încep a înainta, niciodată n-aş fi ştiut-o face:
(b) spem prelio non emoHOi.
Mă leg .de ce văd şi de ce ţin şi nicicum nu mă depărtez de liman,
Alter remus aquas, alter tibi radat arenase05.
Mai apoi, puţin se ajunge pe aceste culmi fără să fi zvir- lit mai întii sorţilor din al său şi sînt de părere că dacă .avutul este mulţumitor ca să păstrezi starea în care te-ai născut şi crescut, înseamnă nebunie să laşi ce ai în mină pentru o

agonisire fugară. Cel a cărui soartă nu-i îngăduie să-şi împlînte piciorul şi să-şi întărească fiinţa în linişte şi odihnă poate fi iertat că aruncă la noroc ce are, fiindcă şi aşa şi aşa nevoia îl trimite în căutare.
(c) Capienda rebus in malis praeceps via estm'.
<b) Şi iert mai mult unuia mai mic din neam, carc-şi pune la bătaie moştenirea decît pe cel căruia îi cade în sarcină cinstea casei şi care nu poate să fie văzut nevoiaş, decît din vina lui.
(a) Am găsit drumul mai scurt şi uşor, urmând sfatul bunilor mei prieteni de pe vremuri, să mă lepăd de do-rinţa aceasta şi să rămîn în ale mele,
Cui sit eonditio dulcis sine pulvere palmaem:
judecind totodată sănătos că puterile mele nu erau în stare de mare lucru, şi amintindu-mi acel cuvînt al răposatului cancelar Olivier, că „franţuzii par maimuţe care din creangă în creangă se caţără cit mai sus pînă cînd, ajunse pe cea mai din vîrf, îşi arată curul".
(b) Turpe est, quod nequeas, capiti committere pondus,
Et pressum injlexo mox dare terga genu80e.
(a) înseşi bunele mele însuşiri eu le găsesc nefolositoare în veacul acesta. Felul meu de a fi agale, ar fi fost chemat netrebnicie şi slăbiciune; credinţa şi cugetul, ar fi fost găsite mustrătoare şi zgîndăritoare; necruţarea şi neatîrnarea, supărătoare, nesocotite şi cutezate. Nenorocul slujeşte oarecum. Este bine să te naşti într-un veac de-străbălat, căci, asemuit cu alt ins, eşti preţuit pe ieftin. Cine nu-i ucigaş de părinte şi nelegiuit, în zilele noastre, este om de omenie şi cinste800:
(b) Nune, si depositum non inficiatur amicus, Si reddat veterem cum tota aerugine follem, Prodigiosa fides et Tuscis digna libellis, Quaeque coronata lustrarz debeat agna810.
Şi nu fu vreodată timp şi loc în care să aibă principii mai mare şi întemeiat prilej a răsplăti bunătatea şi drep-tatea. Cel dintîi care s-ar apuca să răzbească a cîştiga bunăvoinţă şi trecere pe această cale, tare păcălit ar fi, dacă nu se va

înălţa cu uşurinţă mai presus decît cei de teapa lui. Puterea, cerbicia pot oarecît, dar nu totdeauna totul.
(c) Negustorii, juzii satelor, meşteşugarii îi vedem păşind într-un pas eu nobilimea ca vitejie şi pricepere ostă-şească; ei duc lupte vrednice de laudă şi în obşte şi la vatră, ei se bat şi apără oraşele în războaiele noastre. Un principe, în această îmbulzeală, pune sub oboroc vaza lui. El, să strălucească de omenie, de adevăr, de bună-cre- dinţă, de cumpătare şi mai ales de dreptate: semne arare, necunoscute şi izgonite. Numai din vrerea popoarelor poate el izbuti în trebile sale şi alt nici unele alte însuşiri nu pot măguli vrerea lor decît acestea, fiindu-le mult mai folositoare decît celelalte.
Nihil est tam populare quam bonitas8U.
(a) Cu această asemuire, m-aş fi găsit (c) mare şi arar, după cum mă găsesc pigmeu şi de rînd în ^asemuirea veacurilor trecute, unde era obişnuit ca un om să fie aşa, dacă alte însuşiri nu încolţise in el, '(a) cumpănit în răz-bunările sale, molatic la înfruntare, cu sfinţenie ţinând cuvântul dat, nici făţarnic, nici încovoiat, nici mlădiindu-şi credinţa după vrerea altora şi după împrejurări. Mai curînd mi-aş frânge gâtul la treburi decît să-mi sucesc cre-dinţa în slujba lor. Căci, dacă-i vorba de această nouă virtute a făţărniciei şi strimbăciunii, care în ceasul acesta este atît de mult în cinste, eu mai ales o urăsc; iar între toate viţiile, nu aflu unul care să dovedească mai multă ticăloşie şi josnicie a inimii. Este o apucătură mîrşavă şi slugarnică a se ascunde sub obrăzar şi a nu îndrăzni să te .arăţi .aşa cum eşti. Cu aceasta oamenii noştri se învaţă a fi vicleni; (b) fiind nevoiţi să scoată cuvinte neadevă-rate, ei nu se căiesc a se lepăda de ele. (a) O inimă înzestrată nu trebuie să tăgăduiască gîndurile sale; ea vrea. să fie văzută pînă-n fund. (c) Sau este totul bun, sau cel puţin totul este omenos în ea.
Aristotel socoteşte a fi faptul mărinimiei să dai în vileag şi ura, şi iubirea, să judeci, să vorbeşti fără de înconjur şi, ea bir al adevărului, să nu-ţi pese de învoirea sau hulirea altuia.

(a) Apolonios812 spunea că robilor le este dat să mintă: celor neatîrnaţi, să spună adevărul.
(c) Este cea dintâi şi partea de temelie a virtuţii. Trebuie iubită pentru ea însăşi. Cel care adevăr spune, pentru că este îndemnat de aiurea şi fiindcă slujeşte şi care nu se teme cînd nu-i pe seama nimănui să s-puie minciună, nu este aevea vrednic. Sufletul meu, în alcătuirea sa, alungă minciuna şi urăşte gîndul ei.
Mi-e ruşine în sinea mea şi am o aprigă căinţă dacă uneori ea îmi scapă, cum îmi scapă uneori, împrejurările luîndu-mă pe neaşteptate şi pe negîndite.
fa) Nu trebuie totdeauna spus totul, căci ar fi prostie, dar ce spui trebuie să fie întocmai cum gîndeşti, de nu este răutate. Eu nu ştiu ce înlesnire aşteaptă ei, a se strîmba şi preface neîncetat, de ou să nu fie crezuţi nici cînd spun adevăr; aceasta poate înşela o dată sau de două ori pe oameni; dar să-ţi faci meşteşug şi să te lauzi, cum au făcut unii din prinţii noştri813, că ar zvîrli cămaşa în foc dac-ar fi părtaşa gîndurilor ce au (care este cuvînt al lui Metellus Macedonieus814 din vechime) şi cine nu ştie să se prefacă nu ştie să domnească, înseamnă a da de veste celor care au de-a face cu ei că nu-i decît minciună şi înşelătorie ceea ce spun. (c) Quo quis versutior et callidior est, hoc invisior et suspectior, detracta opinione probitatis815. (a) Ar fi o mare netoţie din partea cui s-ar lăsa dus de vorbele şi de faţa celui care se laudă că este totdeauna altul pe dinafară decît pe dinăuntru, cum făcea Tiberiu816, şi nu ştiu ce parte asemenea oameni pot avea în tocmelile lumeşti, nedînd la iveală nimic oare să fie primit drept argint curat.
(b) Cine este necredincios faţă de adevăr este de asemenea şi faţă de minciună.
(c) Cei care817, în vremea noastră, au socotit a statornici îndatoririle unui principe, numai pentru binele tre- bilor sale, şi le-a dat pas înainte de grija credinţei şi cugetului său, ar fi avut ce spune unui principe a cărui soartă i-ar fi ursit ca să le orînduiască pentru totdeauna cu o singură str îmbăta te şi lipsă a cuvîntului său. Dar nu merge aşa Adesea cazi din nou în aidoma tîrg; se face mai mult de o pace, mai mult de o înţelegere între ţări, cît

trăieşti. Cîştigul care-i ademeneşte la cea dintîi necredinţă a lor (şi totdeauna se iveşte oa şi la celelalte rele: pingăriri, ucideri, răscoale, trădări, care se fac pentru vreo înfăptuire), dar acest dintîi cîştig trage după sine nesfîrşite pagube, înlăturînd pe acel principe de orice legătură si de orice mijlocire de tocmeală, drept urmare a necredinţei. Soliman818, din neamul otomanilor, neam puţin grijuliu a se ţine de făgăduieli şi de înţelesuri de paoe, •vinci în copilăria mea819 a întărit oastea sa la Otranta, afiind că Mercurin de Gratinare şi locuitorii din Castro erau ţinuţi prinşi de război, după ce ei predaseră cetatea, împotriva înţelesului la schimbul de vorbe al predării, ceru să li se dea drumul; şi el, punînd la cale alte mari îndepliniri în ţinutul acela, ştia că necredinţa, eu toate că se arăta a fi folositoare în acea clipă, îi va aduce pe viitor ponegrire şi bănuială cu nesfîrşite ponoase.

(a) Întrucît mă priveşte, mai bine să fiu supărător şi zgindăritor decît linguşitor şi făţarnic.

(b) Poate fi mestecată o fărîmă de mîndrie şi îndărătnicie, o mărturisesc, să rămîi astfel întreg şi făţiş, fără a ţine seamă de altul: şi-mi pare că mă prind a fi mai neatîrnat, acolo unde ar trebui mai puţin, şi că mă înfierbînt de preîntâmpinarea celor ce se cuvin. Se şi poate că mă las purtat de fire, lipsindu-mi dibăcia. Arătând faţă de măriri acelaşi fel de a vorbi şi o purtare în voie, ca şi acasă la mine, eu simt cum lunec spre sfruntare şi necuviinţă. Dar în afară că aşa sînt din făptură, nu am duhul de ajuns de mlădios ca să nu mă încurc la o neaşteptată întrebare şi, ca să scap tpe vreun ocol, nici să prefac un adevăr, nici de ajuns aducere aminte ca să-l ţiu aşa pre-făcut, nici bineînţeles de ajuns încredinţat oa să-i dau vreo întărire şi să fac pe viteazul de slăbiciune. De aceea mă dau în plata adevărului şi spun totdeauna ce gândesc şi fiindcă aşa îmi este firea şi fiindcă judec, lăsând c; soarta să miie întâmplarea.

(c) Aristip820 spune că „rodul cel mai de preţ căpăta de filozofie este să vorbească oricui neatîrnat şi deschis" (a) Aducerea-aminite este o unealtă minunat de folo sitoare şi fără oare judecata îşi face tare anevoie slujba mie-mi

lipseşte cu totul. Ce mi se pune în vedere trebuii să mi se aducă cu bucate. Căci, a răspunde unei întîm pinări, în care s-ar vedea mai multe capete, eu nu o po face. Nu aş putea primi o însărcinare fără însemnări. Ia: cînd am de spus o vorbă oare este de luat în seamă, daci este pe lung, ajung la urîta şi proasta nevoie să învăţ p< dinafară (c) cuvînt cu cuvînt (a) ceea ce ara de spus; alt cum nu aş avea nici învederare, nici temei, fiindu-m teamă că aducerea aminte va da greş. (c) Dar acest ajuto nu-mi este mai puţin anevoie. Ca să învăţ trei versuri îmi trebuie trei ceasuri; pe urmă, într-o lucrare a mea voia şi precăderea să schimb rînduiala, să mut un cuvînt felurind neîncetat plăsmuirea, face să fie mai greu di priceput; (a) iar cu cît mă îndoiesc mai mult de aduce re aminte, cu atît ea se tulburǎ: mă ajută mai bine p> neaşteptate, trebuie să o pun la treabă cu binişorul; căc dacă-i dau ghes, ea se sperie, şi dacă a început să şovăie cu cît o îndemn, cu atît se încurcă şi împiedică; ea mi slujeşte în clipa ei, nu in clipa mea. Ce simt821 faţă di aducerea-aminte, simt şi în mai multe alte părţi. Ele fuj de poruncă, de silinţă şi de greutate. Ceea ce fac uşo şi fireşte, dacă mă străduiesc a-l face din poruncă neapă ratǎ şi stăruitoare, nu-l mai ştiu face. însăşi trupeşte, mă dularele care au oarece neatîrnare şi legi anume de la el nu se învoiesc uneori a da ascultare cînd le menesc şi lej ca într-un anumit loc şi ceas să le folosesc la anurm slujbă. Cea preintimpinare poruncită şi tiranică le sleieşte se înţepenesc de fior sau de întări tare şi încremenesc825 (b) Altă dată, găsindu-mă la loc unde necurtenie varvar; înseamnă să nu răspunzi celor care te îmbie la băutură cu toate că eram lăsat cu totul în voie, încercam să fii bun oaspe de hatîrul cucoanelor care se aflau de faţă, cun era obiceiul locului. Dar fu un haz, căci amenințarea ş pregătirea să silesc peste măsură obiceiul şi firea mea îmi astupă gîtlejul, aşa că nu putui înghiţi picătură şi fusei lipsit însăşi de băutura care-mi trebuie la masă. Mă aflam băut şi săturat de toată băutura cu care mă încărcase închipuirea mea. (a) Acest făcut se vede mai ales la cei care au închipuirea mult aprinsă şi tare; dar este totuşi firesc şi nu-i nimeni care să nu-i simtă întrucîtva. Unui

desăvîrşit arcaş, osindit la moarte, i se dăruia viata dacă voia să arate vreo dovedire de seamă a dibăciei lui; el nu vru să încerce, temîndu-se că prea marele zor al vrerii sale va face ca mina lui să greşească şi în loc să-şi mîn- tuie viaţa, să piardă şi faima căpătată la tras cu arma sa. Un om ou gîndul aiurea nu va da greş să facă totdeauna acelaşi număr de paşi, acolo unde se preumblă: dar dacă ia in seamă să-i măsoare şi numere, găseşte cei făcuţi fireşte şi la întimplare mai pe potrivă decît cei făcuţi cu şlire. Cărtularul meu, care este din cele mai frumoase din cărtularele de casă, este aşezat într-o încăpere de colţ a casei mele; dacă-mi vine în minte un lucru de căutat acolo sau de scris, de teamă să nu-mi scape numai trecînd curtea, trebuie să-l încredinţez cuiva. Dacă vorbind mă încumet să mă depărtez cîtuşi de puţin de firul meu, nu se întîmplă să nu-l pierd, ceea ce face că mă ţin în vorbirea mea strins, scurt şi ţapăn. Pe oamenii care mă slujesc sînt nevoit să-i chem după numele sarcinii ce au sau a ţării lor, căci tare greu le ţin minte poreclirea, (b) Aş spune uşor că are trei silabisiri, că sunetul îi este aspru, că începe şi sfîrşeşte cu cutare literă. <a) Şi, dacă aş trăi mult, nu cred că nu aş uita numele meu, cum au făcut şi alţii, (b) Messala Corvinus823 fu doi ani fără urmă de aducere- aminte; (c) ceea ce se spune şi de George din Trebi- zonda824; (b) şi, cu grijă de mine, răstălmăcesc adesea ce viaţă fuse a lor şi dacă, lipsindu-mi această parte, îmi va mai rămîne ca să mă ţin întrueîtva cu uşurinţă, şi privind de aproape mă tem că acest cusur, dacă este întru totul, zădărniceşte toate îndeplinirile sufletului: Memoria certe non morîo philosophiam, sed omnis vitae usum om- nesque artes una maxime conlinet827\

(a) Plenus rimarum sum, hac atque illac effluoe2e. Mi s-a întîmplat827 să uit mai mult de o dată cuvîntul de trecere pe care (c) trei ceasuri înainte (a) îl dădusem sau primisem de la altul; (c) şi să uit unde-mi ascunsesem punga, oricît ar spune Cicero828. Singur îmi mijlocesc să pierd cele pe care le strîng cu mai multă grijă.

(a) Este învelişul şi teaca ştiinţei aducerea-aminte: avînd-o atît de vlăguită, nu am prea mult a mă plînge că nu

ştiu. Ştiu de-a valma numele măiestriilor şi care le este făcutul, dar nimic mai mult. Cărţile le frunzăresc, nu mă silesc asupră-le; ce-mi rămîne din ele, este lucru pe care nu-l miai osebesc a fi al altuia; este nuimai lucrul din care judecata mea a tras folosul, gîndurile şi închipuirile de care s-a pătruns întocmitorul, locul, cuvintele şi alte împrejurări le uit pe loc.
(b) Şi cu atîta desăvîrşită uitare, încît nu uit mai puţin scrierile mele şi plăzmuirile decît toate celelalte. Mi se aduc la cunoştinţă, fără să am habar de ele. Cine va vroi să ştie de unde sînt versurile şi pildele îngrămădite aici, m-ar pune în încurcătură să o spun; şi totuşi, nu le-am cerşit decît la uşile ştiute şi faimoase, nu m-am mulţumit să fie numai bogate, dacă nu vin şi din mînă bogată şi cinstită; în ele însemnătatea se întrece cu înţelepciunea. (c) Nu-i mare minune dacă urmează cartea mea soarta celorlalte cărţi şi dacă aducerea mea aminte răvăşeşte ceea ce scriu, ca şi ceea ce citesc şi ceea ce dau şi ceea ce primesc.
(a) în afară de cusurul aducerii-aminte, mai am şi altele care sporesc mult neştiinţa mea. Am mintea tîrzic şi molîie; cel miai mic nor îi ştirbeşte ascuţimea, în aşa chip că (de pildă) nu îmi pun în vedere ghicitoare cît de uşoară pe care s-o poată desluşi. Cea mai deşartă învârteală a vorbirii îl împiedică. La jocurile unde mintea îşi are parte, şahul, cărţile, damele şi altele, nu înţeleg decît mişcările cele mai grosolane. Priceperea mi-e înceată şi încîlcită, dar ce prinde o dată îl prinde bine şi-l îmbrăţuşe în totul slrîns şi adîncit, pe cî't îl şi ţine. Am vedere departe, sănătoasă şi întreagă, dar care se oboseşte uşor la lucru şi se înceţoşează; în legătură cu aceasta, nu pot multă vreme să am a face cu cărţile decît slujindu-mă de altul. Pliniu cel Tînăr820 va dovedi celor care nu au încercat-o cît de însemnată este această întîrziere pentru cei dedaţi trebii acesteia.
Nu-i suflet cît de plăpînd sau cît de grosolan în care <ă nu se vadă lucind vreo anume însuşire; nu-i cît de împotmolit, care să nu dea răsărire La vreun capăt. Şi cum de se întâmplă că un suflet orb, amorţit în toate ce-lelalte lucruri, se află viu, limpede şi desăvîrşit într-o anumită privinţă,

trebuie să cercetăm la cei maeştri. Dar su-fletele frumoase sînt sufletele atotcuprinzătoare, deschise şi pregătite pentru toate; şi dacă nu învăţate, (c) cel puţin bune de învăţătură: (a) asta o spun, ca învinuire să aduc a lui meu; căci, fie din slăbiciune şi lăsare (iar a fi iăsător a ceea ce este la picioarele noastre, ce avem în iniini, ce priveşte mai de aproape folosul traiului este lucru tare depărtat de cum cred eu), nu se găseşte suflet mai netot şi mai neştiutor decît al meu în mai multe lucruri de rînd şi care nu pot rămîne neştiute fără ruşine. Trebuie să povestesc cîtova pilde despre acestea.

Sint născut şi crescut la cîmp şi pe ogor; am treburi si gospodărie pe mînă, de cînd cei dinainte în stăpînirea avutului de care mă bucur, mi-au lăsat locul. Dar nu ştiu socoti nici cu bobii, nici cu pana. Cei mai mulţi din banii noştri nu-i cunosc; nici nu osebesc un grăunte de altul, nici pe pămînt, nici în grînar, dacă nu sare în ochi, nici măcar sămânţa de varză şi de lăptucă din grădina mea. Nu mă pricep nici la numele celor dintîi unelte ale casei, nici la cele mai grosolane lucrări ale plugăritului pe care şi copiii ie ştiu; (b) mai puţin la meşteşugurile fierăriei, la tocmeala si cunoaşterea mărfurilor, felurimea şi soiul poamelor, vinurilor, cărnurilor; nici să învăţ o pasăre, nici să oblojesc un cal sau un eîine. (a) Mai apoi trebuie să mă fac de rîs în totul, nu-i o lună de cînd fost-am prins că nu ştiu la ce slujeşte drojdia de pîine, (c) şi ce însemna să laşi vinul să fiarbă, (a) Odinioară, la Atena830, se dibuise o inaplecare pentru matematică la cel care se văzuse că potriveşte şi întocmeşte cu iscusinţă grămezile şi încărcă- uirile de crengi. Cu adevărat, despre mine s-ar trage o părere cu totul dimpotrivă; căci să mi se dea întreaga uneltire a unei bucătării, iată-mă flămînzit831.

Cu aceste trăsături de mine mărturisite, se pot închipui altele în dauna mea: dar, oricum m-aş aduce la cunoştinţă, să mă aduc numai aşa cum sînt la cunoştinţă şi ajung unde am vrut. Şi tot nu cer iertare că pun în scris vorbe de clacă şi de nimica cum sînt acestea. Neînsemnătatea pricinii mă sileşte să o f-ac8;i2. .(e) Să se aducă vină, cine vrea, plănuirii mele, dar nu căii apucate de mine. (a) Ceea ce nu

încape îndoială este că, fără ca nimeni să-mi dea de ştire, văd eu de ajuns cît fac toate acestea şi cît eîntărese, şi nebunia celor ce am de gînd să fac833. Este mult dacă judecata mea nu se lasă de astfel de încercări ce aflăm aici:
Nasutus sis usque licet, sls denique nasus,
Quantum noluerit jerre rogatus Athlas, Et possis ipsum tu deridere Latinurn,
Non potes in nugas dicere plura meas, îpse ego quam dixi: quid dentem dente juvabit
Rodere? came opus est, si satur esse velin. Ne perdas operam: qui se mirantur, in illos Virus habe; nos haec novimus esse nihilmi.
Nu sînt silit să nu spun prostii, numai să nu mă înşel în a şti că sînt. Să greşesc ştiind, ceea ce îmi este atît de obişnuit, încît nici nu greşesc în alt fel; niciodată nu greşesc pe neaşteptate. Puţin lucru dacă se pun pe seama îndrăz-nelii toanelor mele faptele netoate, deoarece eu nu pot să mă împiedic de obicei a pune pe seama lor pe cele nesă-buite. Văzui într-o zi la Bar-Le DueKa> că se arăta regelui Francisc al Il-lea, penlru pomenirea regelui Rene al SicilieiM(i, chipul său făcut de el. De ce mu ar avea voie, tot astfel fiecare, să se zugrăvească cu pana, cum se zugrăvea el cu cărbunele? Nu vreau însă nici să uit acea ştirbire, tare urît de pus sub ochii lumii: este nehotărîrea, cusur foarte stinjenitor în frecuşul trebilor lumeşti; eu nu ştiu să iau o hotărîre în tocmeli îndoielnice:
(b) Ne si, ne no, nel cor mi suona intero8:)T.
Ştiu bine să sprijin o părere, dar nu s-o aleg.
(a) Pentru că din lucrurile omeneşti, de orice parte te-ai pleca, se arată multe feţe care ne întăresc de cea parte (c) (şi filozoful Crisip spunea că vrea să înveţe de la Zenon şi Cleante, dascălii săi, numai dogmele, căci dovezile şi judecăţile şi le aduce el singur), (a) de orice parte mă învîrt culeg totdeauna de ajuns întemeiere şi adeverire ca să rămîn la ea. Astfel, ţin pe seama mea îndoiala şi neatârnarea .alegerii pînă cînd sînt silit de împrejurare. Şi atunci, adevăr să mărturisesc, zvîrl pana de cele mai deseori în vînt — cum se zice — şi mă las în voia norocului; cel mai uşor îndemn şi împrejurare mă poartă,

Dum in dubio est animus, paulo momento huc atque llluc impellitur83?. Nehotărîreia judecăţii mele stă deopotrivă pe cumpănă în cele mai multe întâmplări, încît bucuros aş da hotărirea mea în plata soartei şi zarurilor; şi văd, luînd mult în că tare slăbiciunea noastră omenească, pildele pe care însăşi istoria sfîntă ni le-a lăsat, a obiceiului să se dea soartei şi norocului statornicirea alesului între lucrurile îndoielnice: sors cecidit super MathiamB3n. (c) Mintea omenească este o sabie cu două tăişuri şi primejdioasă. însăşi în mina lui Socrate, cel mai de aproape .şi strîns prieten al ei, vezi că este bîtă cu mai multe capete. (a) Aşadar, eu nu sînt făcut decît pentru a merge pe urme şi mă las uşor dus cu mulţimea; nu mă încred în puterile mele de ajuns ca să-mi iau asupra a porunci şi a îndruma, nici chiar a sfătui; mulţumit sînt să găsesc o cale bătută de alţii. Dacă trebuie să înfrunt norocul unei alegeri fără să fiu bizuit, mai bine să o facă altul, zdravăn în părerile sale şi legat de ele ou mai multă tărie decît eu de ale mele, (b) a căror temelie şi aşezare le aflu lunecoase. Totuşi, nu schimb uşor, mai ales fiindcă găsesc părerile potrivnice eu tot atâta slăbiciune ca şi ale mele. (c) Ipsa consuetudo assentiendi periculosa esse videtur et lubrica™0, (a) Mai eu seamă în trebile politice, unde este c împ deschis dat şovăielii şi întâmpinării:

Justa pari premitur veluti quum pondere libra
Prona, nec hac plus parte sedet, rvec surgit ab illaeiK

Părerile lui Machiavelli842, de pildă, erau destul de bine întemeiate în privinţa aceasta, totuşi cît de lesne au aflat împotrivire, iar cei care l-au luat în răspăr n-au fost mai tari, ca să apere pe ale lor. Se va găsi totdeauna o învederare care să afle răspunsuri, asemuiri, întâmpinări de trei şi patru sau de mai multe ori şi unele împotriva altora. în nesfîrşita urzeală a dezbaterilor pe care hărţuiala noastră a întins-o cît a putut pe seama împricinărilor, Caedimur, et totidem plagis consumimus hostem?v\ arătările aduse nemaiavînd alt temei decît experienţa, iar felurimea întîmplărilor omeneşti dînd la iveală nesfîrşite pilde în toate chipurile. Un om învăţat din timpul nostru

spune că în almanahurile noastre, acolo unde ei spun cald, dacă cineva ar spune rece, uscat în loc de ud, şi dacă se pune totdeauna pe dos cele ce se prevestesc, iar el ar trebui să se prindă că se întîmplă una sau alta, n-ar avea habar de ce parte s-ar da, în afară de lucruri in care- nu încape îndoială, cum ar fi să făgăduieşti că de Crăciun va veni căldura lui cuptor şi iarnă aspră la Sf. Ion844. Eu la fel gîndes-c în părerile noastre despre ccle politice: ori la ce treabă eşti pus eşti tot atît de tare ca alt părtaş, dacă nu te apuci să înfrunţi adeveriri care sar în -ochi şi sînt cu totul lămurite. Dar, în trebile obşteşti, după a mea părere, nu-i o cale mai rea decît alta, să aibă însă vechime şi trăinicie, nu să apuce drumul schimbării şi răscolirii. Năravurile noastre sînt cît se poate de stricate şi se înrăutăţesc uimitor pe zi ce trece; în legile şi obiceiurile -noastre multe sînt varvare şi slute; totuşi, din pricina greutăţii ce avem să ne întoarcem la o stare mai bună şi faţă de primejdia acestei destrămări, eu cu inimă uşoară aş pune piedică la roată, ca să o opresc unde este:

{b) nunquam adeo foedis adeoque pudendis
Utimur exemplis ut non pejora supersinteiS.

(a) Găsesc că răul cel mai mare în ţara noastră este nestatornicia şi că nu se poate da nici legilor, nici veşmintelor noastre un chip hotărît. Uşor este a găsi greşeli într-o orînduire poli-ticească, căci toate trebile muritorilor sînt supuse greşelii; uşor poţi sădi într-un popor dispreţul de vechea sa rînduială. Nu-i om care să se fi apucat a face aceasta şi să nu fi izbutit. Dar să aduci în locul celei ao- borîte o mai bună întocmire, mai mulţi din cei care s-au prins a o face s-au împotmolit, (c) în purtarea mea puţin dau pe chibzuirea mea: mă duc bucuros după rînduirea îndeobşte a lumii. Fericit popor care face cele ce se poruncesc mlai bine decît cei oare poruncesc, fără să-şi mun-cească gîndul cu pricinile, care se lasă agale, purtat roată după rotirea cerului. Ascultarea nu este curată şi nici li-niştită la cel care le ia in cătare şi răstălmăceşte.

(a) Şi acum, ca să mă întorc la mine, singur cu ce mă preţuiesc oarecît, este tocmai cu ceea ce om nu socotit-a vreodată că-i lipseşte: cu ce eu mă mîndresc este de rînd,

îndeobşte şi a mulţimii, căci cine gînditu-s-a aevea că nu are simţ? Ar fi o părere care de la sine s-ar împotrivi sieşi, (c) Este o racilă care nu-i niciodată unde se vede, •este foarte lipicioasă şi tare, dar pe care totuşi cea dintîi rază a vederii celui pătimit o pătrunde şi risipeşte, precum străbaterea soarelui negura deasă: (a) In această privinţă, a se găsi vinovat ar fi a se dezvinovăţi; a se mustra, ar fi mintuire. Nu fu vreodată femeiuşcă sau borfaş care ^ă nu gîndească că are de ajuns simţ pe seama sa. Cu uşurinţă dăm întâietate celorlalţi la vitejie, putere trupească, iscuşenie, dibăcie, frumuseţe, dar întâietatea jude-căţii nu o dăm nimănui; iar judecăţile care pornesc din curat şi firesc simţ, nouă ne par că numai să fi privit mtr-acolo, le-am f'i găsit şi noi. Ştiinţa, chipuirea vederilor în vorbire şi alte părţi văzute în lucrurile străine de noi, lesne simţim cînd întrec pe ale noastre; dar curatele răsăriri ale minţii, fiecare crede că le găseşte tot pe atît Ia el şi abia osebeşte greutatea şi însemnătatea lor (c), dacă nu într-o necrezută şi neînchipuită depărtare846, (a) Aşadar, este un fel de învrednicire de la care puţină încredinţare şi laudă eu pot aştepta şi un soi de avut cu foarte puţină cătare847.
(c) Mai apoi, pentru cine scrii? învăţaţii, care se ţin de legea cărturărească, nu cunosc alt preţ decît al doctrinei şi nu mărturisesc altă propăşire a minţilor noastre decît de la izvoade şi meşteşugire; dacă ai încurcat pe cei doi Scipio unul cu altul, ce-ţi mai rămîne vrednic de spus? După ei, cine nu cunoaşte pe Aristotel nu se cunoaşte nici pe el. Sufletele obişnuite şi de rînd nu văd farmecul şi greutatea cuvîntului gîndit, semeţ şi dezlegat. Iar aceste două soiuri umplu lumea. Al treilea fel, de partea căruia cazi, .al sufletelor orîmduite şi întărite de la sine, se întâl-neşte atît de arar, că pe drept nici n-are nume, nici trecere între noi: este timp pe jumătate pierdut să te avînţi şi să doreşti a le fi pe plac.
(a) Se spune de obicei că împărţeala cea mai dreaptă făcută de fire din harurile sale este a simţului, pentru că nu-i altul din ele care să se mulţumească eu cît i-a fost dat lui. (c) Nu-i oare cu socoteală? Cine iar vedea dincolo de acesta, ar vedea dincolo de văzul său. (a) Eu cred că

părerile mele sînt bune şi sănătoase, dar cine nu crede tot atît de ale sale? Una din cele mai bune dovezi care eu pot avea este puţinul preţ ce dau pe mine; căci dacă ele nu ar fi bine împlîntate, uşor s^ar fi lăsat amăgite de iubirea deosebită ce-mi port mie însumi, ca unul care o aduce întreagă la sine şi nicicum nu o risipeşte în afară. Tot ceea ce alţii împărtăşesc din ea, unei nenumărate mulţimi de prieteni şi cunoştinţe, faimei, măririi, eu o pun pe seama sănătăţii mele, împăcării duhului meu şi mie. Ce scapă pe de lături nu este din curatul mers al gîndirii mele,
mihi nempe vaiere et vivere doctus848.
Iar părerile mele le găsesc nespus de îndrăzneţe şi stăruitoare a învinovăţi lipsurile mele. Adevărat că e pricina cu care îmi deprind judecata mai mult decît cu oricare alta. Lumea priveşte totdeauna peste drum; eu întorc vă-zul înăuntru, îl aţintesc, îi dau de lucru acolo. Fiecare priveşte înaintea sa, eu privesc în sinea mea; nu am a face decît cu mine, mă iau mereu în cătare, mă pun ia încercare, mă gust. Ceilalţi, dacă bine se gîndesc,
totdeauna se duc .aiurea; tot înainte o dau,
nemo in sese tentat descendere849,
eu mă încolăcesc în mine însumi.
Această învrednicire a face alesul adevărului, oricare ar fi 111 mine şi volnica toană a nu supune uşor crezămîn- tul meu datorez mai cu seamă mie însumi: căci cele mai tari închipuiri ce am şi atotcuprinzătoare sînt cele care — ca să spun aşa — se născură deodată cu mine. Ele sînt fireşti şi cu totul ale mele. Le dau la lumină crude şi curate cu ivire îndrăzneaţă şi puternică, dar cam tulbure şi neîmplinită; de cînd le-am întocmit şi întărit prin împuternicirea altuia şi prin sănătoasele gîndiri ale celor din vechime, cu care s-a nimerit să mă potrivesc la judecată. aceştia au întemeiat prinsoarea lor, ei mi-au dat N'âpînirea şi folosinţa lor mai de-a întregul.
(b) Lauda pe care fiecare o caută a vioiciunii şi ageri- rnii minţii, cu o cer ehibzuielii; iar unui fapt strălucit şi in<cmnat, sau cu vreo anume izbutire, eu o cer rînduielii, potrivirii şi împăcării părerilor şi moravurilor, (c) Omnino, si quiclquam est decorum, nihil est profecto magis quam

aaiuabilitas universae vitae, turn singularum actionum: quam conservare non possis, si, aliorum naturam imitans, • iPiittas tuam850.
(a) Iată, aşadar, pînă unde mă simt vinovat de cea dimii parte, oare eu spuneam că începe în viţiul trufiei. Pentru cea de-a doua, care este a nu preţui de ajuns pe altul, ou nu ştiu dacă mă pot dezvinovăţi atît de bine; căci oricît m-ar costa, mă apuc să spun cum stă a fi.
Privitor la aceasta, legătura neîncetată pe care o am cu aflările din vechime şi gîndirea celor bogate suflete din timpurile trecute mă scârbesc şi de mine şi de altul: sau poate că noi aevea trăim într-un veac zămislito-r numai de lucruri tare puţintele; oricum este, eu nu cunosc nimic vrednic: de mare laudă; de asemenea, nu cunosc oameni ; u atâta precădere ca să le judece; iar cei pe care cinul meu mă duce să-i cunosc sînt de obicei cei mai mulţi inşi car.' puţină grijă au de căutarea sufletului şi cărora nu li :-.e nmoaşte drept fericită îndeplinire decît cinstea şi mai deosebit vitejia. Ceea ce eu văd frumos în altul îi laud şi preţuiesc bucuros; ba chiar adesea spun mai mult decît _! in dese şi numai într-atît îmi îngădui minciuna. Căci, nu mi-e cu putinţă să scornesc un chip neadevărat. Bucuros stau mărturie în cele ce sînt mai de laudă la prietenii mei şi, dintr-o şchioapă a preţuirii mele, lesne o întind pînă la o şchioapă şi jumătate. Dar să le dau ce nu au ca însuşire, eu nu pot, nici să apăr vădit neîmplinirile lor.
(b) înşişi duşmanilor mei, nepregetat mărturisesc ce datorez cinstei lor. (c) împătimirea mea se schimbă; judecata mea, nu. (b) Şi nu încurc cearta mea cu alte împrejurări care nu au a face cu ea; şi sînt atît de grijuliu de noatirnarca judecăţii mele, încît foarte greu o părăsesc, pentru oricîtă patimă ar fi. (c) îmi aduc mie mai mare ponos minţind decît celui pentru care mint. Se mai ia în seamă şi cea de laudă şi mărinimoasă datină a naţiei perşilor, că ei vorbeau de duşmanii lor, cu care luptau pînă la moarte, cinstindu-i şi dîndu-le dreptate pe cît le era cuvenit, după virtutea lor.
(a) Cunosc destui oameni care au părţi frumoase: unii, duhul; alţii, inima; care, dibăcia; care, vorbirea; unii, o

ştiinţă; alţii, o alta; dar oameni mari în totul, nu desăvârşiţi, dar să aibă măcar mai multe părţi frumoase laolaltă, sau pe o treaptă atît de înaltă a vredniciei, ca să uimească, sau să-i putem asemui cu cei pe care-i cinstim din vremile trecute, norocul nu mi-a scos în cale. Iar cel mai mare pe care l-am cunoscut trăind, vreau să spun, cu daruri fireşti ale sufletului şi cel mai bine înzestrat, a fost Etienne de la Boetie851: era cu adevărat un suflet împlinit şi care pe toate feţele arăta chip frumos; un suflet purtînd pecetea veche şi care ar fi îndeplinit mari isprăvi, dacă soarta ar fi vrut, multă agonisire avînd această bogată fire şi prin ştiinţă şi învăţătură. Dar nu ştiu cum se întîmplă (c) (şi se întîmplă totuşi) (a) că se află tot atîta deşertăciune şi slăbiciune a înţelegerii în cei care-şi iau asupră-le că sînt vrednici şi care se amestecă în cele cărturăreşti şi se ţin de sarcinile învăţăturii şi ştiinţei mai mult decît oricare alţi oameni; fie că lor li se cere mai mult decît celor neştiutori şi că nu le poţi ierta greşelile de rînd; fie că părerea a fi ştiutori le dă mai multă îndrăzneală oa să se puie în vedere şi să se descopere prea mult, lucru care le dăunează şi-i trădează. Precum un meşteşugar arată mai tare nedibăcia lui, cînd are plăsmuire bogată de mî- nuit şi-o potriveşte şi încheie prost, fără nimereală a tipicului făuririi ca şi cînd ar avea în mîini lucrare de rînd, iar cusurul la un chip de aur izbeşte mai tare decît la altul de ipsos. Tot atît fac şi aceştia, cînd pun înainte lucruri care, de la ele şi la locul lor ar fi bune, căci ei le tieluiese fără izbutire, dînd întîietate aducerii lor aminte şi în paguba minţii lor; ei cinstesc pe Cicero, pe Galenus, pe Ulpian şi pe Sf. Ieronim, iar pe ei se fac de rîs.

Uşor mă întorc iar la gîndul netoţiei învăţămîntului nostru: ţinta sa nu este să facă oameni buni şi cuminţi, ci învăţaţi: şi a ajuns la aceasta. Nu ne-a deprins să urinăm şi să îmbrăţişăm virtutea şi privegherea, dar ne-a întipărit de unde vin vorbele şi etimologhia. Noi ştim declinarea cuvintului „virtute", dar nu ştim să o iubim; dacă nu ştim ce înseamnă privegherea ca urmări şi din iscuşenie, o ştim însă din vorbite şi pe dinafară. Despre vecinii noştri nu ne mulţumim numai a cunoaşte neamul, rudeniile şi legăturile,

dar mai vrem să ne fie prieteni şi să ne sfătuim cu ed şi înţelege. Ne-a învăţat felurile, împărţirile şi despărţirile virtuţii, numele şi încrîngarea spiţei unui neam, fără să aibă grijă a face între noi şi el vreo apropiere sau înrudire şi cunoştinţă în sinea noastră. Nu au ales pentru ucenicia noastră cărţile cu părerile mai sănătoase şi mai adevărate, d'ar cele în care limba greacă şi latină este mai bine vorbită şi cu aceste frumoase cuvinte au lăsat să se strecoare în minţi cele mai deşarte năzdrăvănii ale vechimii. Un hun aşezământ schimbă judecata şi năravurile, cum i s-a întîmplat lui Polemon, lînăr grec dezmăţat, oare, după ce avu pe neaşteptate pri- ici să audă învăţătura filozofiei lui (c) Xenocrate832, (a) n-a luat numai în seamă frumuseţea cuvîntării şi dibăcia cititorului şi nu a dus cu el acasă ştiinţa vreunei frumoase urzeli, ci un rod aevca şi temeinic, care l-a schimbat neapărat şi l-a făcut să se căiască de viaţa lui de pînă atunci, fine simţit-a oare vreodată vreo astfel de urmare din învăţătura noastră? faciasne quod olim Mutatus Polemon? ponas insignia morbi, Fasciolas, cubital, focalia, potus ut iile Dicitur ex collo jurtim carpsisse coronas, Postquam est impransi correptus voce magistri?853.

(c) Starea cea mai puţin nevrednică a inşilor îmi pare su fie cea pe care duhul sărac o aşază pe treapta mai de jos şi mijloceşte o încunoştiinţare cu mai mult rost. Năravurile şi spusele ţăranilor eu le găsesc de obicei mai pe struna povăţuirii adevăratei filozofii decît cele ale filozofilor noştri. Plus sapit vulgus, quia tantum quantum opus est, sapitB5i.

(a) Oamenii socotiţi de mine cu mai mare vază, cum mi s-au arătat (căci, pentru a-i judeca în felul meu, ar trebui să-i văd mai de aproape), în faptele de război şi vrednicie ostăşească, au fost duccle de Guise855, care a murit la Orleans, şi răposatul mareşal Strozzi850. Iar ca oameni desăvârşiţi şi cu virtute neobişnuită, Oliviei'857 şi L'Hospital838, cancelari ai Franţei. îmi pare -că şi poezia avut-a parte în veacul nostru. Avem puzderie de buni meşteri în acest meşteşug: Aurat8M, Beze8(i0, Buchanan801, L'Hospital, Montdore8ti2, Turnebus8"3. Cît despre franţuji, cred că au dus-o la culme pe veci în părţile

unde Ronsard şi Du Rellay884 sînt mai presus şi nu-i găsesc depărtaţi de desăvirşirea celor din vechime. Adrianus Turncbus ştia mai mult şi mai bine ştia ce ştia decît fost-a şi fi-va om în veacul său şi mai apoi.

(b) Vieţile ducelui de Alba86"', mort acuma, şi a conetabilului de Montmorency8fci(i au fost vieţi nobile îşi a căror soartă mult se aseamănă, dar frumuseţea şi măreţia morţii acestuia din urmă, în faţa Parisului şi a regelui săuHBT, slujind în fruntea unei oştiri dusă la biruinţă de el, prin- tr-o întorsătură a hotărîrii sale împotriva celor care-i erau mai de aproape, cu toate că era atî-t de bătrîn, mie-mi pare că este vrednic să fie privită ca una din însemnatele fapte din timpul meu86H.

(c) Ca şi nestrămutata bunătate, blîndeţe, a purtărilor şi cugetarea binevoitoare a domniei sale De La Noue, într-o vreme cînd nedreptatea stă în rîndurile oştirii, adevărată şcoală de trădare, de neomenie şi de jaf, unde el totdeauna a trăit, fiind marc om de oaste şi foarte iscusit809.

Am fost mulţumit să arăt în mai multe locuri speranţa pe care o pun în Mărie de Gournav Lejars870, fiica mea de suflet, şi fără îndoială iubită de mine mai mult decît părinteşte şi îmbrăţişată, în singurătatea şi sihăstria mea, ca partea cea mai scumpă a fiinţei mele. Nu mai privesc pe nimeni pe lume decît pe ea. Dacă tinereţea poate da vreun semn prevestitor, acest suflet va fi într-o zi în stare de lucrurile cele mai frumoase, şi între altele să de-săvîrşească această preasfintă prietenie la care nu am avut ştire că ar putea ajunge femeile vreodată; inima deschisă, tăria purtării ei de pe acum sînt vădite, iubirea ei faţă de mine dăruită fără de istov, astfel că pînă la urmă nu poţi dori mai mult, dacă nu gî ridul sfîrşitului meu în cei 55 de ani cînd m-a întîlnit, ceea ce pe ea o poate încerca foarte crud. Judecata purtată de ea asupra celor dintîi eseuri ale mele, ca fiind femeie şi, în acest veac, atît de unără şi singură de felul ei şi aizătoarea patimă cu care m-a iubit şi m-.a dorit multă vreme, înainte să mă cu-noască, din singura preţuire, este o împrejurare vrednică luat în seamă.

(c) Celelalte virtuţi au puţină sau nu au de loc trecere în timpul acesta; vitejia însă e răspîndită între toţi din pricina războaielor noastre lăuntrice şi de partea aceasta se găsesc între noi suflete tari pînă la desăvîrşire şi foarte multe, în aşa fel că e cu neputinţă să alegi.
Ială tot ce am cunoscut pînă în ceasul acesta, care să aibă deosebită măreţie şi nu de rînd.
Capitolul xviii DESPRE TĂGĂDUIRE
(a) Dar bine, mi se va ".spune că acest ţel a se folosi pe sine ca supunere în ce scrii ar fi de iertat oamenilor aleşi şi vestiţi, a căror faimă ar fi stârnit dorinţa să fie cunoscuţi. Nu încape îndoială, mărturisesc, şi ştiu bine că pentru a vedea un om ca toţi oamenii, un muncitor abia işi ridică ochii -de la treaba Iui, iar la ştirea că va vedea o luminăţie sosind în oraş toate meşteşugurile şi tarabele se lasă baltă. Oricui altul nu-i şade bine .să se arate, numai celui după care se poate lua si a cărui viaţă şi păreri pot fi pilduitoare .Cezar şi Xcnofon avut-au cum sprijini şi întări povestirile lor după măreţia faptelor lor, ca pe o temelie trainică şi dreapta. Tot astfel ar fi fost de dorit diarul marelui Alexandru, destăinuirile scrise de August, (c) Cato, (a) Sylla, Brutus871 şi alţii, despre faptele lor. Chipul asemenor oameni îţi place să-l iei în cătare, fie şi turnat în bronz sau cioplit în piatră.
Următoarea mustrare e foarte adevărată, dar tare puţin mă atinge:
Non recito cuiquam, nisi amicis, idque rogatus, Noii ubivis, corămve quibuslibet. In medio qui Scripta foro recitent, suni mulţi, quique lavantes*12.
Nu ridic aici chip cioplit de pus la răscrucea unui oraş, sau într-o biserică, sau în piaţă:
(b) Non eqiiidem hoc studeo, bullatis ut mihi nugis Pagina turgescat.
Secreţi loquimur873.
(a) E de pus în firida unei încăperi de cărturar874 şi ca trecere de vreme pentru un vecin, o rudă, un prieten căruia-i va fi plăcut să mă vadă iar şi să stea de vorbă cu mine în felul acesta. Alţii inimos au vorbit de ei, pentru că au găsit pricină mai vrednică şi mai bogată; la mine, pe

dos, pentru că am găsit pricină atît de deşartă şi slabă, bănuială că mă fălesc nu poate fi.
(c) Judec bucuros faptele altuia: despre ale mele, puţin am de judecat din cauza nimicului lor.
(b) Nu aflu atit bun în mine, cia să mă ruşinez dacă o spun.
(a) Cit de mulţumit aş fi să aud pe oarecine, care mi-ar povesti despre năravurile, chipul, stările şi soarta străbunilor mei! Cum l-aş asculta! Cu adevărat ar porni dintr-o proastă fire să nesocoteşti înseşi zugrăvirile prietenilor şi înaintaşilor tăi; croiala (c) veşmintelor şi armele lor. Eu păstrez călimara875, pecetea, ceaslovul şi o anume spadă, de care s-au slujit şi nu am dat din încăperea mea lungile ciomege, pe care tatăl meu le purta de obicei. Paterna vestis et annulus tanto charior est posteris, quanto erga parentes major affectus876.
(a) Dacă totuşi urmaşii mei au alt gust, voi avea cu ce să mă răzbun, căci nu vor putea face mai puţină vîlvă despre mine decît voi face eu atunci despre ei. Singura mea legătură cu lumea este că am fost nevoit să împrumut tiparul scrisului ei, mai la îndemînă şi lesnicios877. In schimb, voi împiedica poate ca vreo fărîmă de unt să se topească la tîrg.
(a) Ne toge cordyllis, ne penula desit olivis878,
(b) Et laxaş scombris saepe dabo tunicas87H.
(c) Şi dacă nimeni nu mă via citi, oare pierdut-am timpul că am stat de vorbă cu mine atîtea ceasuri în tiihnă cu gînduri atît de folositoare şi plăcute? Turnînd în tiparul meu această chipuire, a trebuit atît de des să mă pipăi şi să mă adun, ca să mă scot la lumină, încît tiparul s-a intărit şi întrucîtva s-a făurit el însuşi. Zugrăvindu-mă pentru altul, m-am zugrăvit în mine cu vopscli mai netede decît erau cele dintîi. Nu făcut-am eu cartea mea mai mult decît ea pe mine, carte din măduva întocmitorului său, făcut .al meu anume, mădular al vieţii mele; nu cu făcutul şi ajunsul al treilea şi străin, cum sînt toate celelalte cărţi. Pierduit-am oare timpul, să-mi fi dat seama de mine mereu şi stăruitor? Căci cei ce se iau în seamă numai pe apucate şi cîte un ceas din vorbite, nu se au atîta în cătare, nici nu se pătrund, cum o face cel ce o ia drept cercetare, lucrare şi

meserie, care sc prinde cu toată credinţa şi cu tot zorul să ţie o cronică a dăinuirii.
Cele mai gustate plăceri mistuite în lăuntru feresc să lase vreo urmă de sine. şi feresc vederea nu numai a mul-ţimii, dar încă şi a unuia singur. De cîte ori această întocmire nu alungat-a gînduri supărătoare; şi trebuie să fie socotite supărătoare toate cele uşuratice. Firea ne-a înzestrat cu o bogată însuşire, a putea sta de vorbă cu noi înşine, şi ne îndeamnă să o facem adesea, ca să ne înveţe că trebuie să dăruim o parte lumii, dar cea mai bună parte şinei noastre. Pentru a struni năzărirea mea oarecum pînă şi in vis cu rînd şi rost, şi să o păzesc a se pierde şi năuci in vîn.t, nimic nu e -mai bun decît a da trup şi a pune în scris toate măruntele gîndiri ce-i răsar. Ascult visările mele pentru că trebuie să le dau şir. De cîte ori, fiind necăjit de vreun fapt, pentru care cuviinţa şi socotinţa nu-mi îngăduiau ocara făţiş, am răbufnit aici, nu fără gînd să fie învăţătură lumii!
830 Şi aşa aceste şficuiri în vers,
Şjic peste ochi, şfic peste rit,
Şjic pe spinarea celui urit*M,
croiesc încă mai bine pe hirtio decît în carne vie. Şi ce,, dacă plec mai mult urechea la cărţi de cînd stau la pîndă, doar aş putea fura din ele oarece, cu eare să-mi smălţuiesc şi sclivisesc pe a mea?
In nici un fel nu învăţat-am să întocmesc o carte; dar am învăţat niţel pentru că am scris-o, dacă a învăţa în-seamnă să ating şi să pipăi fie talpa, fie ţeasta, cînd a unuia, cînd a altui cărturar; nu de loc pentru a-mi face o părere, dar ca să sprijin oarecit pe ale mele, ea să mă ajut şi folosesc.
(a) Dar cui să ne încreclem, vorbind de sine. in veac atît de stricat? Deoarece sînt puţini sau nici unii pe care să-i putem crede cînd vorbesc do altul, treabă în care se află mai puţin zor ele minciună! Cel dintîi semn al stricăciunii moravurilor este izgonirea adevărului; căci cum spunea Pindar882, fiinţa cârc spune adevărul sc îndreaptă spre mare virtute (c) şi c cel dintîi lucru pe carc Platon îl cere cîrmuitorului republicii sale.
(a) Adevărul nostru de acum nu înseamnă ceea ce este, ci ceea ce este de vîrît în capul altuia; după cum noi numim

bani nu numai pe cei curat bătuţi, dar şi cei prefăcuţi, puşi la bătaie. Din vremuri trecute adusu-s-a vină acest viţiu naţiei noastre, căci Salvianus Massiliensis883, care trăia pe timpul împăratului Valentinian884, spune8*": că la franţuji minciun-a şi tăgăduirea jurământ ului nu-s viţiu, ci un fel de a vorbi. Cine ar vrea să mai .sporească această mărturie ar putea spune că la ei este acuma virtute. Sc dă după ca, se deprinde cu ea, oa o deprindere de cinste, căci prefăcătoria este dintre cele mai însemnate însuşiri ale acestui veac.

Astfel adesea stat-am să gîndesc de undo ne vine această datină, de care ne ţinem cu atîta sfinţenie, să ne simţim mai usturător jigniţi cînd ni se spune că avem acest viţiu, care nouă .ne este mai obişnuit decît oricare altul, iar vorba „minţi" să fie cea mai infruntătoare ocară. La aceasta găsit-am că firesc este a se apăra cel mai mult de cusururile care pătează mai mult. Pare că simţind învinuirea şi oţărîndu-ne uşurăm oarecit păcatul, clacă-l avem aevea. îl osîndim de ochii altora măcar.

(b) Nu ar mai fi de asemenea eu .această mustrare pare să acopere .mişelia şi nimicnicia sufletului? Fi-va vreuna mai izbitoare deeit tăgăduirea cuvîntului său? Cum să te lepezi de ceea ce tu însuţi ai ştire?

(a) Josnic viţiu este minciuna, pe care unul din cei vechi888 o arată a ruşine, cînd spune că înseamnă a mărtu-risi dispreţ faţă de Dumnezeu şi totodată te.amă faţă dc oameni. Nu este C LI putinţă să zugrăveşti mai din plin gro- zăvia-i, josnicia şi destrăbălarea. Căci ce se poate închipui mai josnic decît să te temi de oameni îi să fii cutezător faţa de Dumnezeu? Mintea noastră, călăuzindu-se pe singura cale a cuvîntului, cel care-l strîmbă trădează obştea în care trăieşte. Este singura unealtă prin mijlocirea căreia se fac schimbările vrerilor şi gîndurilor noastre, este însuşi tălmaciul sufletului nostru. Dacă el ne lipseşte, noi nu ne mai ţinem, nu ne mai cunoaştem între noi. Dacă el ne înşală, sfarmă tot înţelesul nostru şi macină toate legăturile întocmirii noastre.

(b) Unele naţii din Indiile cele noi (n-avem de ce să le numim, fiindcă nu mai sînt, căci pustiirea acelei cuceriri a

mers pînă a şterge cu totul, şi numele, şi vechea cunoştinţă a locurilor, dînd o pildă uluitoare şi de neînchipuit887) jertfeau zeilor sînge omenesc, dar nu altul decît tras din limba şi urechile lor, ca să ispăşească păcatul minciunii, .fie auzit, fie grăit.
(a) Acel bun prieten din Grecia8*8 spunea că copiii se joacă cu arşicele şi oamenii cu cuvintele.
Cît despre feluritele întrebuinţări ale tăgăduirilor noastre, şi legile cinstei noastre întru acestea, şi schimbările ce au suferit las pe altă dată să spun ce ştiu, şi voi afla pină atunci, dacă pot, cînd începu acea datină a cîntări cu atîta luare-aminte şi măsură cuvintele, şi a lega cinica noastră de ele. Căci uşor se poate vedea să nu fi fost în vechime la romani şi la greci şi mi-a părut adesea ciudat şi neaşteptat să văd eă se tăgăduia şi se înfrunta fără ca pentru aceasta să se ia la trintă. Legile datoriei lor aveau alte căi decît ale noastre. Cezar este numit ba hoţ, ba beţiv de la obraz. Vedem cu cîtă uşurinţă îşi aruncă ocări unii altora, vreau să spun cele mai de seamă căpctenii de oaste, dintr-o naţie şi din cealaltă, la care cuvintele sînt răzbunate numai prin cuvinte şi nu trag altă urmare889.
Capitolul XIX DESPRE NEATÎRNAREA CUGETULUI890
(a) De obicei se vede că gîndurile bune, dacă sînt puse la cale necumpătat, împing pe oameni la fapte foarte greşite, în această dezbinare, pe urma căreia Franţa este tulburată de războaiele lăuntrice, cea mai bună şi cea mai sănătoasă tabără este fără îndoială cea care ţine de credinţa şi de orînduirea veche a tării. între oamenii de omenie însă, care ţin de ea (căci nu vorbesc die cei care nu se slujesc de cea tabără decît ea un prilej să poată sătura răzbunările lor, sau mulţumi lăcomia, sau căuta bunăvoinţa prinţilor, dar de cei care o fac din adevărat zor pentru religia lor şi din sfînta iubire a păstra pacea şi starea patriei lor), între aceştia891 spun eu că se văd unii împinşi de patimă dincolo de hotarul judecăţii şi îndemnaţi a porni uneori nedrept, înverşunat, încă şi cutezător.
Neîndoios este că mai întîi in cele timpuri cînd religia noastră începu să capete împuternicire prin legi, zorul cucernic a mijlocit mai multora să înfiereze tot felul de

cărţi păgîne, treabă de oare cărturarii suferă nespus de mult. Eu cred că această neorînduială pricinuit-a mai multă pagubă celor cărturăreşti decît tot pîrjolul varvari- lor. Cornelius Tacitus892 ne este o bună mărturie; căci cu toate că împăratul Taci.tusS!W, ruda sa, din poruncă anume, împînzise toate aşezările cărturăreşti din lume cu cărţile lui, totuşi n-a putut scăpa o singură bucată întreagă vrerii celor care umblau să le nimicească, fiindcă în ele erau cinci sau şase spuse împotriva religiei noastre. Cîţiva din ei mai şi aduceau uşor laude înşelătoare tuturor împăraţilor care ţineau cu noi şi osîndeau intru totul toate faptele celor care erau împotriva noastră, cum se vădeşte cînd ei vorbesc de împăratul Iulian894, poreclit Apostatul. Era cu adevărat un foarte mare om şi deosebit bărbat, ca unul ce avea sufletul său viu pătruns de gîndurile filozofiei, după care căuta să-şi cîrmuiască toate faptele sale, şi drept vorbind nu este nici un fel de virtute de care el să nu fi dat însemnate dovezi. Cuvioşie de care întreagă viaţa lui a fost luminoasă pildă, se citeşte despre el că, asemenea lui Alexandru şi Scipio, între mai multe şi foarte frumoase captive, cu toate că el era în floarea vîr- stei, nu vru să ştie de nici una: şi avea numai 31 de ani cînd a fost ucis de părţi. în privinţa dreptăţii, el asculta singur părţile şi încă întreba pe cei înfăţişaţi care le este legea şi, cu .toată duşmănia pe care o arăta faţă de a noastră, nu o lăsa să atîrne în cumpănă. A făcut el însuşi mai multe legi bune şi a înlăturat pe cele care împuterniceau birurile puse de înaintaşii săi.

Avem doi buni istorici martori ai faptelor sale: unul din ei, Mareellinus895, arată cu amărăciune în mai multe locuri porunca prin care a oprit ca retoricienii .şi grămăti- cienii creştini să predea în şcoli şi spune că ar dori să fio dat uitării acest fapt. Pare adevărat că dacă s-ar fi purtat întrucîtva mai aprig împotriva noastră, acesta nu ar fi treeut-o în tăcere, fiind însufleţit de partea noastră. Drept că era amarnic cu noi, dar totuşi nu era crunt duşman, căci înşişi ai noştri povestesc următoarele despre el: într-o zi, plimbîndu-se într-un oraş în Calcedonia, întîlni pe Maris, episcop acolo, care cutează să-l întîmpine spu- nîndu-i:

„Trădător al lui Cristos", şi el nu făcu mai mult decît să-i răspundă: „Du-te prăpăditule, plînge pierderea ochilor tăi". La aceasta episcopul îi răspunse: „Laudă aduc lui Iisus Cristos că mi-a luat vederea, ca să nu privesc faţa ta neruşinată"; ei spun că dovedi în aceasta o răbdare filozofică. Nu-i mai puţin de zis că faptul acesta nu se potriveşte cruzimilor care se zice că a săvîrşit împotriva noastră. „Era (spune Eutropius896, celălalt martor) vrăjmaş al creştinătăţii, dar fără să fie sîngeros ou noi"897. Si, ca să mă întorc la felul lui de dreptate, cu nimic nu poate fi învinuit, decît la începutul domniei sale de necruţare faţă de cei care urmaseră partea lui Constanţiu, înaintaşul său. Cît despre cumpătarea lui, el ducea mereu traiul ostăşesc; în plină pace, se pregătea şi se obişnuia cu restriştele războiului. Era atît de veghetor, încît şi împărţea noaptea în trei sau patru părţi, din care cea mai mică era dată somnului; celelalte le petrecea cercetînd starea oştirii şi a pazelor sau învăţînd; căci între alte alese însuşiri, se îndeletnicea cu toate cele cărturăreşti. Se spune eă Alexandru cel Mare, de frică să nu-l fure somnul cînd era culcat şi să-i răvăşească gînduriLe şi cititul, poruncea să i se aducă o căldare alături de pat şi scotea afară una din mîini, ţinînd un bulgăr de aramă, ca de cumva adormea, să lase să cadă bulgărul în căldare şi zgomotul să-l deştepte. Cestălalt era cu sufletul atît de încordat în vrerea lui şi lipsit de orice abureli din cauza nespusei sale cumpătări, încît nu avea nevoie de asemenea ajutoare. Cît despre priceperea ostăşească, el fu desăvîrşit în toate în-vrednieirilo care ţin de un mare căpitan; şi fu aproape toată viaţa lui în neîncetată stare de război şi de cele mai multe ori cu noi în Franţa, împotriva germanilor şi francilor. Nu se poate aminti om care să fi întîmpinat mai multe, nici să-şi fi pus în primejdie viaţa mai adesea. Moartea lui. are multă asemănare cu cea a lui Epaminonda; căci a fost lovit de o săgeată şi a încercat să şi-o smulgă; ar fi izbutit dacă săgeata nu ar fi fost tăioasă, şi rănindu-i mîna, o slăbi. Ceru toată vremea să fie dus cum era între ostaşii săi ca să-i îmbărbăteze, care ostaşi luptară vitejeşte in acea bătălie, fără el, pînă cînd noaptea despărţi

cele două. oşti. El datora filozofiei nespusul dispreţ de viaţa lui şi de lucrurile omeneşti. Avea nezdruncinată credinţă în nemurirea sufletelor.
Privitor la religie, el păcătuia întru totul; a fost poreclit Apostatul, pentru că se lepădase de a noastră; totuşi, părerea pe care o socot eu mai adevărată este că niciodată nu a purtat-o în inimă, ci numai ea să se supuie legilor se ţinuse de ea, pînă a luat stăpînirea în mină. Punea atît temei pe credinţa sa, încît cei clin vremea lui îl luau în rîs; şi se spune că dacă ar fi cîştigat lupta împotriva părţilor, ar fi stîrpit sămînţa boilor din lume, ca să aducă jertfe credinţei lui; mai era şi amăgit de ştiinţa oracoli- cească şi dădea crezare tuturor prorocirilor. între altele, murind, spuse, că zeii cei mulţi nu au vrut să-l ucidă pe neaşteptate, vestindu-l mult înainte de locul şi ceasul sfîrşitului său, şi nu i-au dat o moarte molatică şi nevrednică, pe potriva celor trîndavi şi gingaşi, nici lînce- zîndă, lungă şi dureroasă. Şi—1 găsiseră vrednic să moară într-un fel semeţ, în desfăşurarea biruinţelor sale, în floare şi strălucire. Avusese o vedenie asemănătoare cu Mareus Brutus898, care-l ameninţase mai întîi în Galia şi apoi i sc arătă în Persia în clipa morţii sale.
(c) Vorbele care i se pun în gură, cînd s-a simţit lovit: „Ai învins Nazareanule", sau. cum spun alţii, „Fii mul-ţumit Nazareene", nu ar fi fost uitate de martorii mei dacă ar fi fost socotite adevărate; ei fiind de faţă în oaste au urmărit pînă în cele mai mici mişcări şi cuvinte sfîrşi- tul său şi alte minuni legate de cl.
(a) Şi ca să mă întorc la părerea mea, Marcellinus zice că multă vreme gîndul păgîn a dospit în el, dar, fiindcă întreaga sa oaste era creştină, nu îndrăznise să se descopere. La sfîrşit, cînd se văzu de ajuns de tare ca să îndrăznească a-şi arăta vrerea, puse să se deschidă templele zeilor şi să se întoarcă a-i cinsti prin toate mijloacele. Ca să-şi ajungă ţinta, găsind în Constantinopol poporul nehotărît şi clerul bisericii creştine dezbinat, îi adună în palatul său, îi îndemnă stăruitor să potolească neînţelegerile lor, şi fără nici o piedică şi teamă, fiecare să slu-jească religia sa. O cerea cu multă dibăcie, în speranţa

că tocmai această îngăduinţă va mări vrăjbilc şi certurile şi va împiedica poporul să se întrunească şi să se întărească împotriva lui, nefiind uniţi; făcuse încercarea să fie crud cu creştinii şi se încredinţase că nu-i vieţuitor pe lume de temut mai mult de om decît omul.
Cam acestea sint cuvintele sale; ceea ce este vrednicele luat în scamă este că împăratul Iulian a folosit, ca să aţîţe tulburările şi neînţelegerile lăuntrice, acelaşi mijloc al neatîrnării cugetului pe care regii noştri îl folosesc ca să le stingă809. Se poate spune, pe de o parte, că a da drum părţilor să stăruie în părerile lor înseamnă a răspîndi şi înteţi dezbinările, înseamnă chiar să ajuţi să crească, ne-avînd nici o stăvilire şi îngrădire a legilor care să le frîneze şi să le oprească mers-ul. Dar, pe de altă parte, s-ar mai şi spune că a da drum părţilor să creadă cc vor înseamnă că le îmblinzeşti şi înlesneşti prin uşurinţă şi îngăduinţă şi le toceşti tăişul care se ascute prin rărire, noutate şi piedică. Şi totuşi, cred eu, pentru cinstea şi cinstirea regilor noştri, că -ei, clacă n-au putut face ce vroiau., s-au făcut că vor ceea ce puteau.
Capitolul XX
NU GUSTĂM NIMIC NEPRIHĂNIT
(a) Şubreda noastră stare face că nu ne este dat să primim lucrurile curate şi în neprihănirea lor firească. Alesurile de care ne bucurăm sînt prihănite, pînă şi
metalurile: aurul însuşi trebuie să-l stricăm cu alt amestec de fel mai puţin ales, ca să-l aducem a ne fi de tre-buinţă.
(c) Nici virtutea, care este ţelul vieţii stoicilor, după Ariston şi Pyrrhon, nu este curată şi nu ne prieşte fără amestec, nici măcar desfătarea, după cum spun cei din Cirenaica şi urmaşii lui Aristip.
(a) Din plăcerile şi bunurile ce avem nu-i vreunul scutit de amestecul răului şi stingheririi,
(b) medio de fonte leporum Surgit amari aliquid, quod in ipsis floribus angat90°.
Culmea desfătării noastre înfiripă oarecît geamăt şi plîns. Nu ai spune oare că piere de înfiorare? Iar cînd vrem să-i dăm chip desăvârşit, o boim cu dresuri şi însuşiri bolnăvicioase şi dureroase: lingoare, moliciune, slă-biciune,

sfîrşeală, morbidezza; nespusă mărturie a întrunirii şi fiinţării acestora în «noi.
(c) Bucuria adâncă are mai multă sfială decît veselie; mulţumirea din plin şi ajunsă la culme, mai multă adăstare decît zburdălnicie. Ipsa felicit as, se nisi temperat, premit901. îmbucurarea ne macină.
(a) Este ceea ce ne şi spune un stih grecesc902 din ve- ime, cu mult înţeles o spune: „zeii ne vînd toate bunu- e care ni le dăruiesc"; vrea să zică că ei nu ne nimic fără amestec şi de-a întregul, care să nu de noi cu preţul vreunui rău. plăcerea, osebite foarte prin făptura lor, . t "v Ştiu ce îmbinare a firii.
^tj, ' vreun zeu încercă să puie grămadă
viaţa'*?& <:u desfătarea, dar că, neputînd
aseme.-î. > « «îndi a le împreuna măcar
foarte fi &
stei nu vi <f ' -hnire se află întrucâtva
cînd a fos'j^\ întelegea eb dar eu îmi
singur părţLf£ Ş'^gaduirea te lasa
legea şi cu\ /'a de ambiţie, care m aceasta
noastră/nu oV S,e mai şi află l^nbră

^ ride şi ne măguleşte m însuşi
sinul întristării. Nu sînt oare firi care se hrănesc din aceasta?
est quae dam jlere voluptas9n3.
(c) Şi în Seneca zice unul Attalus că ne place amintirea prietenilor noştri pierduţi, cum place amăreala vinului prea vechi,
Minister vetuli, puer, falcrni, îngere mi calices amariores904,
şi ca mere dulci acrişoare.
(b) Firea ne dezvăluie această topire: meşterii zugravi: spun că mişcările şi încreţirea feţei la plîns şi la ris este aidoma. Drept este aa înainte a se lămuri una sau alta, de priviţi mersul zugrăvirii, staţi la îndoială încotro vrea s-o apuce. Iar hohotul de rîs se scaldă în lacrimi, (c) Nullum sine auctoramento malurn est905.

Cînd îmi închipui omul căpătînd din plin mîngiierile dorite, să zicem .că s-ar întîmpla ca întreaga lui făptură să fie pentru totdeauna cuprinsă de o plăcere asemenea celei din clipa de culme a împreunării; eu îl simt topin- du-se sub povara mulţumirii sale şi—1 văd neputincios a purta o atît de curată şi statornică şi neştirbită desfătare. Adevărul este că el, ajuns pînă într-atîta, fuge, grăbind fireşte să scape, cu un pas împleticit, temînd să nu se cufunde.
(b) Cînd însumi îmi fac mărturisire de credinţă, aflu o faţă a viţiului în ce am mai bun în mine şi mă tem că Platon (eu, care sînt, cît se poate fi, om credincios şi drept-preţuitor al său şi al virtuţilor a căror pecete el poartă), de-ar fi stat să se asculte în adine, de-aproape, şi el ascultă de-aproape acolo unde virtutea lui are mai mare răsărire, ar fi simţit vreo şoaptă dogită de năduf omenesc, dar şoaptă din umbră şi lămurită numai şinei sale. Omul în totul şi peste tot nu-i făcut decît din cîrpă- coală şi pestriţare.
(a) înseşi legile dreptăţii nu pot dăinui fără vreun amestec al nedreptăţii şi, spune Platon906, că taie capul Hidrei907 cei care se apucă a stirpi din legi toate neajunsurile şi necazurile. Omne magnum exemplum habet aii- metalurile: aurul însuşi trebuie să-l stricăm cu alt amestec de fel mai puţin ales, ca să-l aducem a ne fi de tre-buinţă.
(c) Nici virtutea, care este ţelul vieţii stoicilor, după Ariston şi Pyrrhon, nu aste curată şi nu ne prieşte fără amestec, nici măcar desfătarea, după cum spun cei din Cirenaica şi urmaşii lui Aristip.
(a) Din plăcerile şi bunurile ce avem nu-i vreunul scutit de amestecul răului şi stingheririi,
(b) medio de jonte leporum Surgit amari aliquid, quod in ipsis jloribus angat*00.
Culmea desfătării noastre înfiripă oarecît geamăt şi plîns. Nu ai spune oare că piere de înfiorare? Iar cînd vrem să-i dăm chip desăvîrşit, o boim cu dresuri şi însuşiri bolnăvicioase şi dureroase: lingoare, moliciune, slă-biciune, sfîrşeală, morbidezza; nespusă mărturie a întrunirii şi fiinţării acestora înnoi.
(c) Bucuria adincă are mai multă sfială decît veselie; mulţumirea din plin şi ajunsă la culme, mai multă adăs-

tare decît zburdălnicie. Ipsa jelicitas, se nisi temperat, premit901. îmbucurarea ne macină.
(a) Este ceea ce ne şi spune un stih grecesc902 din vechime, cu mult înţeles o spune: „zeii ne vînd toate bunurile pe care ni le dăruiesc"; vrea să zică că ei nu ne dăruiesc nimic fără amestec şi de-a întregul, care să nu fie cumpărat de noi cu preţul vreunui rău.
(c) Munca şi plăcerea, osebite foarte prin făptura lor, se însoţesc prin nu ştiu ce îmbinare a firii.
Socrate spune că vreun zeu încercă să puie grămadă •şi de-a valma durerea cu desfătarea, dar că, neputînd scoate la cale întru aceasta, se gîndi a le împreuna măcar de coadă.
(b) Metrodor spunea că în mîhnire se află întrucâtva amestec de plăcere. Nu ştiu cum înţelegea el, dar eu îmi închipui că este înaplecare, învoire şi îngăduire a te lăsa purtat de mâhnire; zic, în afară de ambiţie, care în aceasta poate avea vreun amestec. Se mai şi află oarecîtă umbră de răsfăţ şi gingăşie care râde şi ne măguleşte în însuşi sinul întristării. Nu sînt oare firi care se hrănesc din aceasta? est quaedam fiere voluptason'J.
(c) Şi în Seneca zice unul Attalus că ne place amintirea prietenilor noştri pierduţi, cum place amăreala vinului prea vechi,
Minister vetuli, puer, falerni, îngere mi ealices amariores904,
şi ca mere dulci acrişoare.
(b) Firea ne dezvăluie această topire: meşterii zugravi spun că mişcările şi înereţirea feţei la plîns şi la rîs este aidoma. Drept este ca înainte a se lămuri una sau alta, de priviţi mersul zugrăvirii, staţi la îndoială încotro vrea s-o apuoe. Iar hohotul de rîs se scaldă în lacrimi, (c) Nullum sine auctoramento malum est905.
Cînd îmi închipui omul căpătând din plin mîngiierile-dorite, să zicem eă s-ar întîmplă ca întreaga lui făptură .->ă fie pentru totdeauna cuprinsă de o plăcere asemenea celei din clipa de culme a împreunării; eu îl simt topin- du-se sub povara mulţumirii sale şi-l văd neputincios a purta o atît de curată şi statornică şi neştirbită desfătare. Adevărul

este că el, ajuns pînă într-atita, fuge, grăbind fireşte să scape, cu un pas împleticit, temînd să nu se cufunde.
(b) Cînd însumi îmi fac mărturisire de credinţă, aflu o faţă a viţiului în ce am mai bun în mine şi mă tem că Platon (eu, care sînt, cît se poate fi, om .credincios şi drept-preţuitor al său şi al virtuţilor a căror pecete el poartă), de-ar fi stat să se asculte în adînc, de-aproape, Şi el ascultă de-aproape acolo unde virtutea lui are mai mare răsărire, ar fi simţit vreo şoaptă dogită de năduf omenesc, dar şoaptă din umbră şi lămurită numai şinei sale. Omul în totul şi peste tot nu-i făcut decît din cîrpă- ceală şi pestriţare.
(a) înseşi legile dreptăţii nu pot dăinui fără vreun, amestec al nedreptăţii şi, spune Platon906, că taie capul Hidrei907 cei care se apucă a stîrpi din legi toate neajunsurile şi necazurile. Omne magnum exemplum habet aii- quid ex iniquo, quod contra singulos utilitate publica rependitur908, zice Tacitus.
(b) De asemenea, adevărat este că în frecuşul traiului în slujba legăturilor între inşi, aflăm că ne întrecem a păstra prea curate şi limpezi minţile noastre, această lumină pătrunzătoare poate avea prea multă străbatere şi iscodire. Trebuie să le îngreunăm şi să le tocim, pentru a se supune pildei şi îndeplinirii şi să le îngroşăm şi în-tunecăm, ca să le potrivim acestei vieţi a întunericului şi pămîntului. In aşa fel că duhurile de rind şi mai puţin iscusite sînt mai de ispravă şi norocoase în a ehibzui trebile. Iar părerile filozofiei, înălţate şi de neasemuit, la treabă se dovedesc stîngace. Cea ascuţită vioiciune a sufletului şi cel zor ager şi grijuliu răvăşesc tocmelile noastre. îndeplinirile omeneşti trebuie mînate eu ruptul şi de-a valma şi lăsat bună şi mare parte pe seama soartei; nu e nevoie să răscolim treburile în adînc şi amănunt. Rătăceşti în cercetarea prea multor vederi şi chipuri felurite: (c) volutantibus res inter se pugnantes obtorpuerant animi909.
Este ceea ce spuneau cei vechi despre Simonide010:- el închipui să dea la lumină (ca să mulţumească pe regele Hieron911 şi avusese mai multe zile de gîndit aceste) felurite păreri, iscusite şi pătrunzătoare, şi ajunse a sc

îndoi care poate avea mai mult chip dc adevăr, pierzînd cu totul speranţa oricărui adevăr.
(b) Cine caută şi priveşte toate împrejurările şi urmările se încurcă în alegerea sa. O unealtă pe cumpăna mijlocie duce de asemenea şi de ajuns la îndepliniri şi grele şi uşoare. Vedeţi cum cei mai buni chivernisitori sînt tocmai cei care ne pot mai puţin spune cum fac, iar cei care ne vorbesc din belşug nu fac de cele mai deseori nimic de ispravă. Eu cunosc un mare guraliv şi socotitor a tot felul de rînduieli, care a lăsat cu mărinimie să treacă prin mîinile lui venitul a o sută de mii de galbeni. Mai ştiu pe altul care se mîndreşte că părerea lui este mai bună decît a oricăruia din cei care-l sfătuiesc că altul pe lume nu-i ca suflet şi pricepere; totuşi, la ispravă, slujitorii săi află că este cu totul altfel — eu o spun, fără a mai socoti şi nenorocul.
Capitolul XXI ÎMPOTRIVA TRÎNDĂVIEI
(a) împăratul Vespasian912 n-a părăsit privegherea împărăţiei cît timp a zăcut de boala care l-a răpus, şi din patul său da neîncetat urmare trebilor mai de seamă. La mustrările doftorului său, că daună sănătăţii, el răspunse: „Un împărat trebuie să moară în picioare". Iată o vorbă frumoasă şi, cred eu, vrednică de un mare principe. De atunci Adrian împăratul913 o spuse şi el în aceeaşi împrejurare şi ar trebui adesea amintit regilor, ca să li se puie în vedere că marea lor însărcinare, a călăuzi atî- ţia oameni, nu este o însărcinare a lenevirii şi cu dreptate nimic nu scîrbeşte mai mult un supus să se prindă la greu şi să se dea în plata soartei slujind pe principele său, decît să-l vadă cînd el are grija pazei lui, neînvred- nicindu-se cu treburi de nimic şi vane, atît de lăsător de grija noastră.
(c) Cînd vreunul ar vrea să dovedească că mai bine c a fi ca principele să lase pe altul în locul lui să poarte războaiele sale, de ajuns îi va pune la îndemînă norocul pilde îndeajuns a locţiitorilor oare au îndeplinit cu bine mari plănuiri şi încă alte pilde, cînd, principele fiind de faţă, ar fi păgubit mai mult decît ar fi folosit. Dar nici un principe, virtuos şi inimos, n-ar suferi să i se pomenească această ruşinoasă povaţă. Sub cuvînt că-şi pune •capul la adăpost, ca icoana unui sfînt, pentru a sluji drept ocrotire ţării sale,

ei tocmai îl coboară de la menirea lui, eare este pe de-a întregul fapta ostăşească şi-l arată nevrednic de ea. Eu ştiu pe unul914 care mai bine ar suferi să fie bătut decît să doarmă cînd alţii s-ar bate pentru el, care nu văzu vreodată fără a se înciuda înşişi pe oamenii lui, la vreo mare ispravă la care el a lipsit. Iară Selim I, cu dreptate915, spunea că pare a nu fi din plin cişti gată biruinţa fără stăpîn, cu atît mai lesne că se poate spune aceasta, dacă acel stăpîn roşeşte cînd i se face partea lui, deoarece n-a dăruit decît sfatul şi gîndul. Căci în astfel de treabă nici măcar atita nu-i al lui; sfatul şi poruncile care aduc cinste sînt cele care se dau în toiul -şi în fierbinţeala luptei. Nici un cîrmaci nu ţine cârma pe uscat. Principii din neamul otomanilor, seminţie de frunte pe lume între cele războinice, îmbrăţişat-au cu mult zor această părere. Baiazid al II-lea9IC şi fiul său, care apucase a se îndrepta spre alte ştiinţe şi îndeletniciri paşnice, au pricinuit mari ponoase împărăţiei lor, iar cel care •domneşte acum, Amurat al III-lea917, urmîndu-le pilda, suferă din plin neajunsul. Nu oare regele Angliei, Eduard al III-lea918, spus-a despre regele nostru Garol .al V-lea919 aceste cuvinte: „Nu fu vreodată rege cu mai puţină oaste, care să-mi fi dat mai mult de lucru". El dreptate avea să găsească aceasta ciudat, ea fiind un făcut al soartei mai mult decît al judecăţii. Să caute la altul învoire, nu Ia mine, cei care vor să numere printre viteji şi măreţi cuceritori pe regii Castiliei şi ai Portugaliei, fiindcă la 12 mii de leghe de 'aşezarea lor tihnită, trimişii lor au pus stăpî- nire pe Indii de o parte şi de alta: şi rămîne de ştiut dacă ei ar fi avut măcar îndrăzneala să se ducă pentru a se bucura de ele la faţa loeului9i!0.

(a) împăratul Iulian spunea şi mai mult: „Că unui filozof şi unei feţe luminate nu le stă nici să răsufle"; aceasta înseamnă că ei au a dărui nevoilor trupeşti cele de oare nu se pot lipsi, ţinînd totdeauna sufletul şi făptura lor stăruind în lucruri frumoase, mari şi virtuoase. Ii era ruşine dacă în faţa lumii era văzut scuipînd sau asudat (ceea ce se spune şi de tinereţea lacedemoniană şi Xeno- fon o spune despre perşi), pentru că socotea că deprin-derea, munca neîncetată şi cumpătarea să fi secat şi zvîn- tat toate aceste

nădufuri. Cele ce spune Seneoa nu vor fi de prisos aici, că vechii romani ţineau tineretul lor în picioare: „nu învăţau pe copiii lor — spune el — numai cele ce trebuiau să înveţe, dar încă nimic din cele ce trebuiau învăţate şezînd".
(c) Mărinimoasă pornire este să vrei ca însăşi moartea ta să aducă folos şi îmbărbătare: dar pentru a izbuti, nu stă numai in puterea vredniciei noastre, cît în a norocului nostru. Mulţi din cei oare au vrut luptînd, să biruie sau să moară, n-au ajuns nici la una, nici la alta, rănile şi temniţele curmînd avîntul lor şi dăruindu-le silnic viaţa. Sânt boli care doboară pînă şi dorinţa şi înţelegerea noastră. Soarta921 n-a stat în ajutorul trufiei legiunilor romane, care se legaseră cu jurămînt să moară sau să învingă: Victor, Maree Fabri, revertar ex acie: Si fallo, Jovem pa- trem gradivumque Marlem ăliosque iratos invoco Deos922. Moley Moluch923, rege al Fezului, oare câştigase de curind bătălia împotriva lui Sebastian924, regele Portugaliei, în ziua rămasă de pomină prin moartea a trei regi şi trecerea la Castilia a unei coroane atît de mîndre, se afla greu bolnav cînd portughezii tăbărîră cu ostile în ţara lui şi, din ce în ce mai istovit, ştia că trage să moară. Nu fu om care să se străduiască la datoria sa cu mai multă străşnicie şi fală. Găsi eă este prea slab ca să facă faţă desfăşurării ceremoniei intrării la tabără, care, după datina lor, este măreaţă şi are tot felul de îndepliniri, lăsă această cinste fratelui său. Dar fu singura îndatorire a căpeteniei de care se lipsi; toate celelalte, neapărate şi folositoare, ie îndeplini întocmai şi cu hărnicie: trupul său culcat,, iar priceperea şi vitejia în picioare şi vînjoase pînă la cea de pe urmă suflare şi oarecum mai presus. El putea *ă sleiască pe duşmanii săi, tăbărîţi cu sfruntare asupra pămînturilor lui; şi grozav îl apăsa faptul că, lipsindu-i in că un picur de viaţă şi neavînd cine să-l înlocuiască la cîrma acelui război şi a trebilor unei ţări tulburate, era nevoit să dezlănţuie o biruinţă sîngeroasă şi dată întâmplării, cînd în mîinile lui avea o alta, neîndoielnică şi netedă. Totuşi, el îşi cruţa minunat starea bolii sale, ca să nimicească duşmanul şi să-l depărteze de oşti, de mare şi de cetăţile acestuia de la ţărm, pe coasta Africei, pînă cînd ajuns la cea mare zi

din urmă plănui şi sfîrşitul său aşa cum avusese de gînd. îşi rindui oastea în cerc, împresură din toate părţile oastea portughezilor, strîngînd ••orcul şi împingîndu-i, împiedieîndu-i nu numai în lupta • are era aprigă, datorită vitejiei tânărului rege năvălitor, aci ei aveau de făcut faţă din toate părţile, dar le mai y împiedică fuga pe drumul apucat. Aceştia găsiră toate ieşirile închise şi apărate şi fură nevoiţi să se întoarcă asupra lor înşile, coacervanturque non solum caede, sed etiam. fuga925, şi îmbulzindu-se unii peste alţii, el a mijlocit o foarte crîncenă dar întreagă biruinţă. Fiind pe moarte, el porunci să fie dus şi trudit unde nevoia o cerea şi, strecurîndu-se de-a lungul rîndurilor, îmbărbăta căpitanii şi oştenii. Dar într-o parte a bătăliei, slăbindu-se rîndurile, nu putu fi oprit de a încăleca şi lua spada în mină. Se lupta cu însoţitorii lui oare-l trăgeau de dîrlogi, de haină, de pinteni. Această înverşunare îi slei puţina viaţă ce mai avea şi căzu iară la pămînt. Apoi, trezit din leşin, eu simţirile de tot părăsindu-1, mai avu tăria să dea poruncă a păstra tainică moartea sa, ceoa ce fu cea mai însemnată poruncă în clipa cînd asemenea. veste ar fi pricinuit vălmăşeală între ai săi. Şi-a dat sufletul cu degetul pe gura închisă, semnul ştiut al tăcerii. Cînd trăit-a vreodată om mai departe în moarte? Care murit-a vreodată atît de în picioare?
Cea mai presus şi mai vitează purtare în faţa morţii este să o priveşti nu numai fără uimire, dar fireşte, fără îngrijorare, urmind traiul pînă în pragul ei, cum a făcut Cato, care se apucă să înveţe şi să doarmă, avînd în sufletul său cunoştinţa morţii sîngcroase ce-si va da cu mîna lui920.
Capitolul XXII DESPRE ŞTAFETE
(b) Nu am fost dintre cei mai slabi îndeletniciţi cu aceasta, la îndemîna oamenilor de statul meu, vînjoşi şi mărunţi: dar mă las de ea; ne pune prea mult la încercare, ca să dovedim timp îndelungat.
(a) Citeam adineaori927 că regele Cirus928, ca să primească mai uşor ştiri din toate părţile împărăţiei sale, foarte întinsă, a pus să măsoare cît poate face un cal pe zi fără oprire, şi la acea depărtare aşezat-a popasuri, unde se

îngrijea pregătirea altor cai pentru cei ce ajungeau pînă acolo. Şi unii spun că în felul acesta se mergea tot atît de repede cît un zbor de cocor.
(a) Cezar spune929 că Lucius Vibulus Rufus, grăbit să dea de ştire lui Pompei, a pornit spre el zi şi noapte, schimbînd (aii ca să meargă mai repede, iar el, după cît zice Suetoniu,j;î0, făcea cam patruzeci de leghe pe zi, cu car de schimb. Era însă amarnic alergător, căci unde rîu- rile îi tăiau drumul, le Irecea inoi (e) şi nu st abătea vreodată pentru pod sau vad. (a) Tiberiu Nero931, pornind să vadă pe fratele său Drusus, bolnav în Germania, a făcut 80 de leghe în 24 de ecasuri, schimbînd trei care.
(c) La războiul romanilor împotriva regelui Antioh932, T. Sempronius Gracchus933, spune Titus Livius, per dispositos equos prope incredibili celeritate a.b Amphissa tertio die Pellam pervenit934: şi erau poşte cu aşezare, după cum se vede, nu proaspăt poruncite pentru acel drum anume.
(b) Caecinnali:i;> născoci o cale mult mai repede să trimită ştiri la ai săi acasă: luă la el rîndunele şi le dădea drumul la cuibul lor, cînd vroia să dea de ştire, boindu-le după cum se înţelesese cu ai săi. La teatru, la Roma, capii de neam luau cu ei porumbei şi, cînd voiau să dea de ştire celor dc acasă, legau scrisorile de aripa lor; aceştia erau Învăţaţi să aducă şi răspunsul. D. Brutus936, cînd a fost împresurat la Mutina, tot astfel i-a folosit, şi alţii aiurea. In Peru legătura era făcută de ei, oamenii îi purtau pe umeri stînd pe nişte scăricele; erau atît de îndemînatici ă, din fugă, cei din faţa lor îi aruncau celor care veneau pe urmă, fără să se oprească din mers.
(c) Aflu că valahii, ştafete ale marelui stăpîn937, aj unsa u la cea mai mare repeziciune, eu atît mai lesne că Ic era legiuit să descalece pe cel dinţii trecător întâlnit în drum şi să le dea calul lor în schimb; ca să se ferească de oboseală, ei erau strîns încinşi cu un brîu lat, cum mai poartă şi azi. Eu n-am găsit vreo înlesnire în acest port03H.
Capitolul XXIII MIJLOCIRI RELE PENTRU BUNĂ ISPRAVA
(a) Sc află minunată întrunire şi legătură la această înUxmire a lucrărilor firii pe atotcuprins, care bine arată că

nu este din întîmplare, nici călăuzită de feluriţi stă- pîni. Vătămările şi stările noastre trupeşti se văd întocmai şi la ţări şi rînduieli obşteşti. Regatele, republicile se nasc, înfloresc şi se veştejesc de bătrineţe, ca şi noi. Sîntem supuşi unei vărsări a mustirilor trupeşti, netrebuincioase şi vătămătoare, fie şi mustirile bune (căci de aceasta tocmai se tem doftorii, deoarece în noi nimic nu este statornic, ei spun că preaplinul sănătăţii vioaie şi vînjoase trebuie scăzut şi potolit cu pricepere, de frică să nu mai poată firea noastră căpăta stare niciunde, neavînd cum să se mai cuprindă în creştere, să nu dea înapoi cu ne- rînduială şi repeziciune; de aceea, ei poruncesc atleţilor curăţenii şi sîngerări ca să stîmpere podidirea sănătăţii), ca şi vărsarea mustirilor rele, care de obicei pricinuiesc boli. Asemenea potopiri se văd adesea şi la orînduirea ţărilor bolnave şi se întrebuinţează mai multe feluri de curăţiri939. Uneori se dă drumul la multe suflete care au aşezarea lor, ca ţara să fie uşurată; ele merg aiurea să se chivernisească pe seama altora; vechii noştri franconi'""*", în felul acesta, porniţi din fundul Germaniei, pus-au stăpânire pe Galia, izgonind pe băştinaşi; tot astfel se alcătui acel nesfîrşit val de oameni cârc se scurse în Italia sub Brennus941 şi alţii; de asemenea, goţii şi vandalii, ca şi neamurile care stăpînesc acum Grecia, părăsit-au ţara lor de baştină ca să-şi afle loc mai încăpător; de-abia mai sînt două sau trei părţi pe lume care să nu fi simţit urmările atîtor vîltoriri. Romanii înfiinţau coloniile lor în acest fel; căci simţind oraşul lor crescînd peste măsură, îl descăreau de gloata mai puţin trebuincioasă, trimiţînd-o să locuiască şi să lucreze pămînturile cucerite de ei. Uneori, cu bună ştiinţă, au pornit războaie cu duşmanii, numai ca oamenii lor să fie inimoşaţi, temînd ca ei să nu se nevrednicească în trîndăvire, muma stricăciunii,

(b) Et patimur longae pacis mala; saevior armis, Luxuria incumbit942;

(a) dar şi ca să fie de folos Republicii lor, o sîngerau, uşurînd puţin fierberea prea clocotitoare a tineretului lor, ei răneau şi curăţau lăstărişul acelei tulpini, în care pîl- pîia

vlaga peste plin; altădată, la aceasta folosit-au războiul împotriva cartaginezilor.
La pacea de la Bretigny943, Eduard al III-lea, regele Angliei, n-a vrut să se pomenească de ducatul Bretaniei, la schimbul de vorbe cu regele nostru, ca să aibă unde să dea drumul oştenilor săi şi mulţimea de englezi, care au slujit în luptele dinafară, să nu dea înapoi buzna în Anglia. Fost-a una dintre pricinile pentru care regele nostru Filip1'44 s-a învoit să trimită pe fiul său Ion la război peste mări, ca să ia cu el potop de tinereţe neastîmpărată din rîndurile oştirii sale.
Mai mulţi sînt acum, care tot astfel judecă, dorind ea fierberea inimoasă să se abată spre vreun război în ve-cini, de teama clocotirii sale vătămătoare care stăpîneşte în ceasul acesta trupul nostru şi ca să nu ne ducă la prăbuşire cu totul. Adevărat că un război în străini este un rău mai blînd decît unul lăuntric; dar nu cred că Dum-nezeu va ocroti o îndeplinire atît de nedreaptă ca înles- nindu-ne pe noi să căutăm gîlceavă şi să înfruntăm pe altul:
(b) Nil mihi tam valde placeat, Rhamnusia virgo, Quod temere invitis suscipiatur hem945.
(a) Totuşi, slăbiciunea stării noastre ne împinge adesea la nevoia să întrebuinţăm mijloace rele pentru bună îzbutire. Lieurg, cel mai virtuos şi desăvîrşit legiuitor care vreodată fost-a, născoci acel nedrept şi nevrednic fel de purtare, să îmbete cu sila pe iloţi ca poporul să aibă o pildă a ce înseamnă să fie cumpătat, văzînd pe aceşti şerbi at.it de pierduţi şi de cufundaţi în fumul vinului, şi spartanii să capete groaza dezmăţului acelui viţiu. încă mai vinovaţi erau cei din vechime, oare îngăduiau ea ucigaşii, oricare ar fi fost osînda la moarte, să fie ciopîrţiţi de dof-tori cît mai trăiau, ca să se poată vedea pe viu părţile noastre dinăuntru şi ei să aibă mai mult temei în meşteşugul lor; căci de trebuie să te -nimiceşti, mai iertat este s-o faci in slujba sănătăţii sufletului decît a trupului; precum romanii, care îndemnau poporul la vitejie şi dispreţ de primejdie şi moarte, cu jocurile lor de gladiatori şi spadasini crânceni, care se luptau, se spintecau şi mureau în faţa lor,

(b) Quid vesani aliud sibi vuit ars impia ludi, Quid mortes juvenum, quid sanguine pasta voluptos?946

Şi acest obicei a dăinuit pînă la Teodosiu947 împăratul: Arripe dilatam tua, dux, in tempora famam, Quodque palris superest, successor laudis habeto. Nullus in urbe cadat cujus sit poena voluptas. Jam solis contenta feris, injamis arena Nulla cruentatis homicidia laudat in arrrvis948.

(a) Era cu adevăr uimitoare pildă şi mult priincioasă întocmirii obşteşti ca în fiece zi să se poată vedea o sută, două, o mie de oameni luptind unii cu alţii, năpustindu-se cu atît de neînfricată tărie, încît faţa le rămînea neclin-tită şi nu scăpau un glas al slăbiciunii sau miluirii, nu se dau în lături, nici nu făceau vreo mişcare mişeleascâ pentru a strîmba lovitura potrivnicului, ci îndreptau capul sub tăişul spadei. Mai multora din ei li s-a întîmplat, fiind pe moarte, străpunşi de toate părţile, să întrebe poporul dacă e mulţumit de felul cum şi-au împlinit datoria, înainte să-şi dea sufletul. Ei nu aveau numai de luptat şi murit cu tărie, dar şi voioşi, iar cînd se vedea brăzdarea morţii pe faţă erau huiduiţi şi batjocoriţi940.

(b) Pînă şi fetele îi îndemnau:

consurgit ad ictus; Et, quoiies victor jerrum jugulo inserit, illa Delitias ait esse suas, pectusque jacentis Virgo modesta jubet convcrso pollice rumpiKM.

(a) Romanii cei vechi făceau aceste jocuri, ca pildă, cu ucigaşii, dar mai pe urmă au fost folosiţi şerbi nevino-vaţi şi chiar volnici, oare sc vindeau pentru această treabă: pînă şi senatori şi cavaleri romani, încă şi femei:

Nune caput in mortem vendunt, et junus arenae, Atque hostem sibi quisque parat, quum bella quiescunt"-'1.

Hos inter jremitus novosque lusus Stat sexus rudis insciusque ferri, Et pugnas capit improbus viriles9"''2.

(a) Ceea ce aş găsi foarte ciudat şi de necrezut, dacă n-am fi obişnuiţi a vedea în toate zilele, la războaiele

noastre mai multe mii de oameni care-şi vind sîngele şi viaţa pe bani, pentru certuri in care nu au nici un amestec.

Capitolul XXIV

DESPRE MĂREŢIA ROMANĂ

(a) Nu vreau să spun decît o vorbă privitor la această nesfîrşită dovedire, ca să arăt sărăcia duhului celor care o asemuiesc plăpîndelor măriri ale vremilor noastre. In cartea a VII-a a Epistolelor familiare ale lui Cicero (şi grămăticii ar putea, după voia lor să nu ia cuvîntul familiares, căci cu adevărat nu se prea potriveşte; şi cei care în loc de familiares au pus ad familiares, fost-au întru- citva îndreptăţiţi, deoarece Suetonius în Viaţa lui Cezar spune că se afla o carte întreagă cu scrisorile lui, ad familiares), una din ele, trimisă lui Cezar pe cînd era în Galia, unde Cicero îi aminteşte următoarele cuvinte din scrisoarea ce primise de la el: „Cît despre Marcus Furius, pe care mi-l dai în seamă, îl voi face rege în Galia. şi dacă vrei să mai înalţi pe vreun altul dintre prietenii tăi, tri- mi-te-1". Nu era uimire pentru cetăţeanul roman de rînd ca Cezar în vremea aceea să împartă regate, şi uşor i-a venit să ia regelui Dcjotarus regatul ca să-l dăruiască unui om cu vază din oraşul Pergam, numit Mithridate. Cei care scriu viaţa lui pomenesc de mai multe alte regate pe care le-a vîndut: iară Suetoniu spune că dintr-o clipire a căpătat de la regele Ptolemeu, că fusese cit pe ce să-i vîndă regatul său, pentru 3 600 000 scuzi:

(b) Tot Galatae, tot Pontus eat, tot Lydia nummis933.

Marcus Antonius spunea că mărirea poporului roman nu se arăta atît prin cele ce lua, cît prin cele ce dăruia, (c) încă înainte eu cîteva veacuri de Antonius, ei mai luaseră un alt regat cu atît de minunată purtare, încît nu văd un alt chip care să le preamărească mai falnic numele şi faima în istorie. Antioh934 stăpînea întreg Eghipetul şi pornise a cuceri Ciprul şi alte ţinuturi legate de această împărăţie. în timpul înaintării biruitoare a acestuia, C. Popilius sosi la rege din partea Senatului şi nu-i întinse mîna din capul locului, pînă nu citi mai întîi scrisorile pe care i le adusese. Regele, după ce le citi, spuse că se va gîndi. Popilius trase cu băţul un cerc pe locul unde acesta sta, spunînd: „Dă-mi

răspunsul de dus Senatului, înainte să păşeşti peste cerc". Antioh. uimit de asprimea unei atît de neapărate porunci, după ce se dumiri o clipă, răspunse; „Voi îndeplini cele ce-mi cere Senatul". Atunci Popilius îl întâmpină ca prieten al poporului roman. Să fi lăsat el un asemenea scaun domnesc şi dobîn- diri atît de norocoase pe urma a trei trăsături de stilet ale Senatului! Şi aevea dreptate avu să o fi făcut, deoarece pe urmă trimise vorbă Senatului, prin soliile lui, că primise porunca lor cu acelaşi sîrg ca şi cum ar fi fost venită de la zeii nemuritori.

(b) Toate regatele, pe care August le-a câştigat prin sabie, el le înapoie celor care lc pierduseră sau le dărui la străini.

(a) Despre aceasta Taeitus, vorbind de regele din Anglia, Cogidumnus, ne face să înţelegem cu o trăsătură minunată acea putere neîntrecută: „Din timpurile cele mai vechi, romanii aveau obicei să lase pe regii infrînţi în scaunul lor domnesc, sub ascultarea lor, ca să aibă înşişi pe regi unelte ale supunerii": ut haberet instrumenta servi tutis et reges955.

(c) Pare adevărat că Soliman, care a dăruit regatul Ungariei şi alte state, mai mult aceasta a avut in vedere decît ceea ce obişnuia a spune: „că era sătul şi împovărat de prea multe domnii şi putere"9-"'0.

Capitolul XXV A NU FACE PE BOLNAVUL

(a) Aflăm într-o epigramă a lui Marţial, dintre cele mai bune, căci se găsesc la el de tot felul, o poveste cu haz despre păţania lui Coelius care, pentru a scăpa de tem-enelile cuvenite măririlor la Roma, şi a nu fi de faţă clin ziuă pină-n noapte ca să-i însoţească şi să le ţină isonul, se prefăcu că este pod agr u. Ca să capete mai multă crezare şi toată îngăduinţa, se purtă ca un podagru: îşi unse picioarele, le înfăşură; pînă la urmă soarta îi făcu această plăcere procopsindu-l aevea cu boala:

Tantum cura potest ct ars doloris!
Desiil jingere Coelius podagrum0*1.

Văzut-am şi eu altădată, într-un loc la Appian958, (c) îmi pare, (a) o poveste despre unul care o păţi întocmai: (a) vroind să scape de urmărirea triumvirilor de la Roma şi să

se ascundă de cei care-l fugăreau, sta furişat, dres la faţă, şi ca să aibă mai mult crezămînt născoci a face ne chiorul; cînd urmărirea fu mai îngăduitoare, şi vru să-şi lepede legătura atît de lungă vreme purtată pe ochi, se pomeni sub acel ochelar cu vederea pierită aevea. Se poate ca faptul vederii atîta timp fără întrebuinţare să fi amorţit puterea văzului şi să sc fi dat cu totul celuilalt ochi; căci simţi neapărat cum ochiul pe care-l coperi în- riureşte pe celălalt pînă a-l mări şi creşte după voie; asemenea, trîndăviraa la cald şi oblojelile cu leacuri ar fi putut stîrni vreo răbufnire a podagrei celui cu gută, de care pomeneşte Marţial.

In FroissartDr,!), citind legămîntul făcut de o ceată de tineri gentilomi englezi, să poarte ochiul stîng acoperit pînă vor fi trecut în Franţa şi vor fi împlinit vreo faptă vitejească împotriva noastră, adesea m-am gîdilat cu gîndul că ci să fi păţit ca ceştilalţi şi să se fi aflat cu toţii chiori la înapoiere, în faţa iubitelor pentru care făcuseră isprava. Au dreptate mamele să ocărască pe copiii lor cînd ei se prefac a chiori, a şchiopăta, a fi saşii; lasă că trupul lor, şi aşa fraged, sc poate deda după schimonoseală, dar nu ştiu cum îmi pare că soarta prinde a schimba aevea ciuma noastră, şi auzit-am mai multe pilde despre unii care căpătat-au scrîntelile cu care se prefăcuseră.

(c) Din totdeauna avut-am obiceiul să port în mină, şi călare şi pe jos, o biciuşcă sau un băţ, pînă a şi găsi că-i podoabă şi că dă un port fudul. Mai mulţi amenînţa tu-m-au că ursita va preschimba această apucătură în nevoie. Insă eu mă bizui că ar fi să fiu cel dintîi podagru din neamul meu.

(a) Dar să mai lungim capul acesta şi să-i învîrstăm încă o parte despre orbire. Pliniu spune că în somn visat-a a fi fost orb, a doua zi se pomeni la trezire orb, fără să fi suferit întrucâtva înainte. Puterea închipuirii poate îndemna la aceasta, cum am mai spus aiurea, şi pare că Pliniu să fi fost de aceeaşi părere; mai mult chip de adevăr ar avea însă ca tulburările simţite în sinea sa, a căror pricină doftorii o vor găsi — dacă vor — şi care i-au răpit vederea, au fost pricina visului său.

Să mai adăugăm o istorisire potrivită celor spuse, găsită în Ir-una din .scrisorile lui Seneca. „Ştii tu — spunea el, scriind lui Lucilius — că Harpaste, slujitoarea ţicnită a soţiei mele, mi-a rămas nu din placul meu, dar ea moştenire; căci eu sînt duşmanul acestor sluţenii, iar dacă am poftă să rid de un nebun nu am nevoie să-l caut prea departe: rid de mine. Acea nebună a pierdut dintr-o dată vederea. Treaba ce-ţi povestesc e ciudată, dar adevărată; ea nu simte că este oarbă, stăruie neîncetaL ca paznicul ei s-o scoată afară, casa mea e întunecată — spune ea. Ce ne face pe noi să rîdem de ea, te rog să mă crezi că ni se înlîmplă fiecăruia. Nimeni nu vede că este zgircit sau pizmuitor. Orbii mai c-i?r o călăuză, dar noi orbecăim noi de noi; nu sînt fudul, spunem noi, dar la Roma nu se poate trăi altfel; nu sînt cheltuitor, dar oraşul cere mare cheltuială; nu e vina mea dacă sînt mînios, dacă nu mi-am chivernisit încă un fel de trai chibzuit, e vina tinereţii. Să nu căutăm răul în afară de noi: el stă în noi; e împlîntat în măruntaiele noastre; ne tămăduim atît de anevoie tocmai fiindcă nu ne simţim bolnavi. Dacă nu începem de timpuriu să ne îngrijim, cînd vom ajunge oare să ne vindecăm de atîtea rele şi vătămări? Avem însă leac foarte bun: filozofia; cit despre celelalte, nu le simţi binele decît după tămăduire. Filozofia te alină şi totodată îţi place".
Iată ce spune Seneca. mînîndu-mă departe de spusele mele; dar am eîştigai la schimb.

Capitolul XXV 1

DEGETELE MARI

(a) Tacitus povesteşte că unii din regii varvari, ca să întărească un legămînt, aveau obiceiul să-şi strîngă puternic unul altuia miinile drepte, prinzînd degetele mari, iar cînd din tăria strînsorii sîngele urca la vîrf, le înţepau şi apoi şi le sugeau unul altuia.

Doftorii spun că degetele mari sînt degetele (ie sprijin ale mîinii, iar etimologia lor latină vine de la pollere, care înseamnă „mai presus de celelalte"960. Grecii le numeau âv-rl^eip, cum s-ar spune o altă mînă. Pare că şi latinii deseori le dădeau înţelesul de mînă întreagă,

Sed nec oocibus excitata blandis, Molii pollicc nec rogata, surgifc961.
La Roma, semn de bunăvoinţă era să strângi sau să pleci degetele mari,
Fautor utroque tuum laudabit pollice ludum?62; şi a scîrbire, să le ridici şi întorci în afară,
converso pollice vulgi Quemlibet occidunt populariter963.
Romanii scuteau de război pe cei răniţi la degetul mare, ca şi cînd nu ar mai fi avut prinsoare destul de zdravănă pentru arme. August a luat averea unui cavaler roman care, ca să înşele legea, din şiretenie a tăiat de-getele cele mari la cei doi prunci ai săi, pentru a-i scuti de oaste, iar înainte de el Senatul, în timpul războiului din Italia, osîndise pe Caius Vatienus la temniţă pe viaţă şi-i luase toate bunurile, pentru că-şi tăiase degetul mare de la mîna stingă, ca să scape de acea călătorie.
Nu-mi mai amintesc cine964 fost-a, care după ce a cîştigat o bătălie pe mare, pus-a să se taie degetele mari ale duşmanilor învinşi, ca să le ia putinţa să lupte şi să vislească.
(c) Atenienii tăiară degetul mare celor din Aegina, ci să nu mal fie neîntrecuţi in meşteşugul corăbicrilor.
(b) în Lacedemonia dascălii pedepseau pe copii, mus cîndu-le degetul marc.
Capitolul XXVII
MIŞELIA, MUMA CRUZIMII
(a) Adesea auzit-am spunîndu-se că mişelia este mum; cruzimii.
(b) Iar din a mea aflare luat-am în scamă că asprime, şi-iuţirea acelei vitejii răutăcioase şi neomeneşti de obice se însoţeşte ou moliciune muierească. Văzut-am pe uni dintre cei mai cruzi că-i podidesc lesne lacrimile pentri cele mai uşuratice pricini. Alexandru, tiran în Fera965, ni putea auzi la teatru traghediile, de teamă să nu fie văzu de cetăţeni plîngînd pe urma pătimirilor lui Hecuba ş Andromaca, el care, fără îndurare, pricinuise atîta du rere în fiece zi. Să fie oare slăbiciunea sufletului care- poartă pînă la culme, fie de o parte, fie de cealaltă?

(a) Vitejia (al cărei rost este să se învrednicească nu mai la întîmpinarea potrivnică,
Nec nisi bellantis gaudet cervice juvenci)966,
se opreşte în faţa duşmanului răpus. Nimicnicia însă, c, să arate şi ea ispravă, fiindcă n-a putut să aibă un al amestec în fruntea trebii, îşi însuşeşte purtarea mai pre jos, a uciderii şi vărsării de sînge. Omorurile la biruinţ. sînt de obicei faptul gloatei şi al cărăuşilor; se iscă atît cruzime în războaiele duse de popor, fiindcă mişeii dii mulţime se străşnieesc şi se îmbărbătează scăldîndu-se îi sînge pînă la coate, ciopîrţind trupul căzut la picioare! lor, deoarece nu se trezesc cu altă vitejie:
(b) Et lupus et turpes instant morientibus ursi, Et quaecunque minor nobilitate fera est967;
(a) cum fac şi eîinii ticăloşi care muşcă şi rup pielea săi băticiunilor aduse în ocol, pe care n-au îndrăznit să 1 înfrunte la eîmp. De ce oare, în vremile noastre, toată gîl-ceava ajunge la ucidere, iar acolo unde părinţii noştri cîn-tăreau răzbunarea, noi dintr-un început ne iuţim peste fire şi nu pomenim decît de omor; nu înseamnă oare aceasta mişelie? Fiecine ştie bine că este mai multă vitejie şi dispreţ a învinge pe duşman decît a-l răpune, a-l sili să-şi muş.te zăbala şi să se dea bătut decît a-i face seama; setea de răzbunare este mai împăcată şi mulţumită, căci ţelul nu este decît a sădi în potrivnic simţămîntul străş- niciei cu care-l ţii; de aceea, nu ne năpustim pe o fiară sau piatră cînd ne răneşte, căci nu au cum simţi din par- te-ne plata; iar a ucide un om înseamnă a-l desprinde din prinsoarea noastră.
(b) Cum striga Bias968 unui om rău: „Eu ştiu că mai devreme sau mai tîrziu tu vei fi pedepsit de aceasta, dar teamă-mi este că n-am s-o mai văd", şi plîngea pe orho-menieni că pedeapsa suferită de Lyciscus, care-i trădase, ajunse să fie împlinită în timp cînd nu mai privea pe nici unul din cei care suferiseră şi care s-ar fi bucurat; iot atît de jalnică e răzbunarea, cînd cel împotriva căruia <> purtată pierde putinţa să o simtă; căci după cum răz-bunătorul, ca să fie mulţumit, vrea s-o vadă, cel asupra

căruia se răzbună trebuie s-o vadă, ca să simtă necazul şi căinţa.
(a) Se va căi, spunem noi. Dar dacă-i descărcăm pis- lolul în cap. socotim oare că se mai căieşte? Dimpotrivă, dacă privim cu luare-aminte, vom vedea că ne înfruntă răzind-; nici măcar nu se încrîncenează, dar încă să fi ajuns a se căi. (c) Şi aducem cea mai mare uşurare cerută în desfăşurarea vieţii, care este a înlesni o moarte grabnică şi fără suferinţă.
(a) Apucăm a ne dosi, a fugi, a ne feri de cei puşi pe urmele noastre în numele legii, dar ei sînt liniştiţi. Uciderea e o ispravă, cînd zădărniceşte lovitura ce stă să vină, nu răzbunarea pentru cea primită: (c) este mai mult fapt al fricii decît al vitejiei, al chibzuinţei decît al bărbăţiei, mai curînd o apărare decît o ispravă, (a) Vădit este că în felul acesta pierdem adevăratul ţel al răzbunării şi grija de faima noastră: ne temem că duşmanul rămas în viaţă ne-o va plăti întocmai, (c) Nu împotriva lui, ci pentru tine îl răpui.
în regatul Narsinga un asemenea fapt n-ar avea rost. Acolo nu numai oştenii, dar pînă şi meseriaşii curmă cer-turile lor cu spada. Regele nu pune oprelişte celui care vrea să se bată, cînd sînt oameni cu vază el îi sprijină, ba încă procopseşte pe biruitor cu un lanţ de aur. Orişicine însă poate să i-l ia cu spada, aşa încît, dacă a scăpat de o luptă, se pomeneşte cu mai multe în cîrcă.
(a) Dacă ne-am gîndi că prin virtute sîntem totdeauna mai presus de duşmanii noştri şi eă-i putem aduce în voie duşmanului nostru mustrare, am fi foarte necăjiţi să ne scape, cum se întîmplă dacă moare; noi vrem să învingem fără greş, nu cu vrednicie; (c) căutăm mai mult sfîrşitul decît faima în cearta noastră. Asinius Pollio, ca om cinstit, făcu o asemenea greşală; el scrise ocări împotriva lui Plancus şi aşteptă moartea acestuia ea să le dea la iveală, înseamnă a se strîmba faţă de un orb, a spune şotii unui surd şi a lovi un om care nu simte, numai de grijă să nu ne întîmpine sorţii răzbunării lui. I s-a şi spus că numai spiriduşilor le era dat să lupte cu morţii939. Cel care

aşteaptă moartea scriitorului, ca să stea împotriva scrierii lui, ce arată decît a fi slab şi gîlcevitor?
I se spunea lui Aristotel că un oarecine îl bîrfise: „Să facă şi mai mult, să mă biciuie, numai eu să nu fiu de faţă".
(a) Părinţii noştri se mulţumeau să spele o ocară cu o tăgadă, o tăgadă cu o ciomăgeală şi aşa treptat. Erau de ajuns de zdraveni ca să nu se teamă de duşmanul înfruntat că este în viaţă: noi tremurăm de frică să-l ştim pe picioare! Că aşa este, n-o vedem noi azi din frumoasele noastre purtări, care ne mînă să urmărim pînă la moarte tot atît pe cel jignit de noi cît şi pe cel care ne-a jignit?
(b) Chip al netrebniciei mai este şi obiceiul să aducem într-o luptă dreaptă cîte doi. trei şi patru ajutoare. în vechime se petrecea între cei doi; acum sînt cete încăierate, de frica unuia singur. Cei care mai întîi au scornit aceasta, se temeau să rămînă singuri: (c) Quum in se cuique minimum fiduciae esset970. (b) Căci orice însoţire, firesc este să inimoşeze şi să spulbere spaima. Al treilea de faţă, in vechime era adus ca să vegheze şi să nu se işte nerînduială şi strimbătate, (c) şi ca să fie mărturii despre mersul luptei; (b) dar de cînd au apucat a se prinde în luptă de capul lor, oricare e chemat cu cinste nu poate să privească numai de teamă să nu fie bănuit de nepăsare -au nevrednicie. Să lăsăm nedreptatea unei asemenea pur- iări şi urîţenia de a aduce în apărarea cinstei tale băr-băţia şi puterea altuia; eu şi găsesc că este păgubitor pentru un om vrednic şi care se bizuie pe el să-şi lase soarta pe seama altuia. Fiecare este de ajuns în plata întâmplării. atîta vreme cît lupta e încinsă, ca să nu mai stea şi yentru altul, şi are destulă treabă să-şi apere viaţa după puterile lui, fără să dea în a treia mînă un lucru atît de scump. Căci, dacă nu a fost înţeles anume, rămîne legămînt pentru altă dată. Cînd ajutorul tău e la pămînt, te afli pe bună dreptate cu doi în cîrcă. Şi vădit este că nu poţi tăbărî cu armă neştirbită, fără înşelăciune, pe un om cure nu mai are decît o frîntură de spadă, sau tu neatins asupra unuia rănit. Dacă acest prilej ţi-ar fi dat în toiul unei lupte, ar putea să-ţi folosească fără să-ţi aducă vreo mustrare; descumpănirea nu .poate fi socotită decît la începutul bătăliei; cele ce

urmează privesc soarta. Iar cînd vei avea trei împotrivă, dacă cei doi însoţitori ai tăi sînt răpuşi, nu se va lua în nume de rău, oa şi la război, a da o lovitură de spadă duşmanului, pe care-l vezi astfel întărî- tat împotriva unuia din ai tăi. In firea însoţirilor omeneşti este ca acolo unde părţile stau faţă în faţă, de o parte si ele alta, să fie din mulţime cîte unul singur care să se aleagă, înainte stînd pentru toţi (cum fost-a la întîlnirca ducelui dc Orleans971, cu regele Angliei, Henric972, unde stăteau o sută împotriva a o sută; (c) trei sute împotriva a tot atîţia argieni cît şi lacedemonieni; trei Horiaţi împotriva a trei Curiaţi)973. (b) Oriunde este mulţime, sorţii sînt nelămuriţi şi amestecaţi.

Această pricină priveşte neamul meu îndeaproape; căci fratele meu, domnul de Matecoulom974, a fost chemat la Roma să ţie partea unui gentilom pe care nu-l cunoştea, iar acesta chemat ca ajutor şi în apărarea altuia. La încăierarea ceea întâmplarea făcut-a să stea faţă în faţă < u un altul, care-i era mai cunoscut şi din vecinătate (aş dori să mi se arate noima acestor îndatoriri de cinste, într-o purtare care adesea scrînteşte şi tulbură judecata sănătoasă); după ce s-a dezbărat dc omul său. văzînd că amindoi capii cu pricina sînt încă pc picioare şi întregi, s-a dus să sprijine pe cel pe care-l cunoştea cu adevărat975. Ce putea el face? Dac-ar fi fost altfel sorţii, ar fi putut el oare să rămînă sloi, să nu mişte un deget şi să privească cum e doborât acel pentru carc venise în ajutor, căci cele petrecute pînă atunci nu dezlegaseră întru nimic treaba: lupta era nehotărâtă. Ourtenia ce se poate şi trebuie avută .pentru duşmanul pe care l-ai adus la strâmtoare şi cu prisosinţă l-ai păgubit biruindu-1, nu văd cum ar fi s-o dovedeşti cînd pricina este a altuia sau eşti numai însoţitor şi întâmpinarea nu este a ta; el nu putea fi nici drept, nici curtenitor pe voia celui pentru care venise in ajutor. A şi fost scăpat din temniţele din Italia printr-o grabnică şi neapărată chemare făcută de regele nostru.

Neastîmpărată naţie! Nu ne mulţumim că ne merge vestei în lume despre nebuniile şi viţiile noastre, mai şi ne ducem la naţiile străine ca să le facem dovada noi înşine. Puneţi

trei franţuji în deşertul Libiei, nu vor sta o lună împreună fără să se ia la hartă şi la trîntă; ai spune că această vînturare este făcută ca traghediile noastre să fie date pentru placul străinilor şi celor care se bucură şi rid de ele. Ne ducem în Italia970 să învăţăm scrima (c) şi o înecreăm pe seama vieţii noastre înainte să o fi învăţat, (b) Dar ar trebui ca învăţătura să stea înaintea faptelor: noi trădăm ucenicia noastră:

Primitiae juvenum miserae, bellique futuri
Dura rudimental'"1.

Ştiu bine că este o măiestrie (c) cu folositoare menire (la duelul celor doi principi, veri de frate, în Spania cel mai vîrstnic, spune Titus Livius, cu deprinderi la arme şi iscusinţă, a înfrînt uşor puterea nechibzuită a celui mai tînăr), (b) şi eu însumi am ştiut din păţitelea cît deprinderea aceasta inimoşează pc unii peste puterile lor; dar nu este curat virtute, fiindcă îşi trage folosul din învăţătură şi îndemînare şi se sprijină pe ce nu-i în sinea insului. Cinstea unei lupte stă în sîrgul vitejesc, nu în meşteşug; văzut-am pe unul din prietenii mei, mare maestru în această îndeletnicire, că la asemenea întîlniri alegea arme în care îndemânarea pe care o căpătase îi era de prisos şi cerea pe de-a-ntregul vinjoşiei şi norocului biruinţa lui, ca să nu fie pusă pe seama mânuirii armei mai curând decît a străşniciei; iar în copilăria mea văzut-am că nobilimea se lăsa de întreceri în deprinderile scrimei şi se ferea să înveţe acest meşteşug al dibăciei, care nu da oaş adevăratei şi curatei virtuţi,

Non schivar, non parar, non rîtirarsi Voglion costor, ne qui destrezza ha parte. Non danno i colpi finti, hor pieni, hor scarsi; Togii l'ira e il furor l'uso de Varie.

Odi le spade horribilmente urtarsi A mezzo il ferro; il pie d'orma non parte: Sempre e il pie fermo, e la man sempre in moto; Ne scende taglio in van, ne punta ă voto9ie.

Trasul cu arcul, întrecerile călăreţilor în armură, săriturile peste întărituri erau îndeletniciri ale părinţilor noştri: ceastălaltă deprindere este cu atît mai puţin nobilă, cu cît ne învaţă să avem un singur ţel: a ne ucide unul po altul, împotriva lefilor şi a dreptăţii şi este treabă care, oricum ar

fi, are urmări dăunătoare. Este mult mai vrednic şi cuvenit a stărui în treburi care întăresc, nu care zdruncină întocmirea noastră, care privesc paza tuturora .şi fala obştească.
Publius Rutilius consul a fost cel dintîi care învăţat-a pe ostaşi să mînuie armele cu ştiinţă şi dibăcie, el îm-preună dibăcia cu vrednicia, dar nu pe seama certurilor intre inşi. ci pentru război şi luptele poporului roman, (c) Scrimă populară şi cetăţenească. Şi în afară de Cezar, de la care porunca dată ostaşilor săi a lovi de-a dreptul în obraz pe ostaşii lui Pompei, la bătălia de la Farsalia. ne-a rămas aminte, o mie alte căpetenii de război care s-au străduit să născocească felurite arme noi, un nou fel de lovitură şi să se apere după nevoie, (b) Dar tot astfel ca Philopoemen, care nu îngăduia lupta în doi, în care el era neîntrecut, fiindcă desfăşurările acesteia se depărtau de cele cuvenite ascultării ostăşeşti, socotind că oamenii cinstiţi trebuie să se supună numai ei, mie-mi pare că felul şi chipul în care este deprinsă tinereţea în şcoala cea nouă, nu numai că este o deşertăciune, dar mai e şi păgubitor armelor şi luptelor ostăşeşti9™.
(c) Şi oamenii noştri folosesc de obicei arme anume alese pentru această întrebuinţare şi văzut-am că nu soco-teau cuvenit ca un gentilom, chemat la spadă şi pumnal, să se înfăţişeze cu arme de oştean930. Face să avem în vedere că Laches — în Platon —, vorbind de ucenicia mînuirii armelor, cum e a noastră a'cum, spune că nu vă- zut-a vreodată ieşind din cea şcoală o mare căpetenie de oaste şi mai ales indrumători pricepuţi în ştiinţa războiu-lui. De altfel putem, pe puţin, dovedi că sînt dibaci fără izbutire şi ispravă; iar cînd e vorba de rînduiala copiilor, în legiuirile sale, Platon opreşte981 deprinderea mînuirii armelor, ca la şcoala lui Amycus şi Epeius şi felul de luptă a lui Antaeus şi Cercyo, pentru că nu se potrivesc şi au alt ţel deeit a deda tineretul la fapt de război.
(b) Dar văd că am apucat cam alături de spusa mea.
(a) împăratul Mauritius982, vestit de mai multe preziceri şi vise, că unul Focas, pe atunci ostaş necunoscut, avea să-l ucidă, întrebă pe ginerele său Filip cine era acest Focas, ce

fire avea, ce stare şi obiceiuri; şi cum Filip îi spuse între altele că Focas era mişel şi fricos, împăratul numaidecît se dumiri cu acestea, că era crud şi ucigaş. Ce îndeamnă pe tirani a fi sîngeroşi? este grija să se păzească, şi inima lor ticăloasă nu le pune la îndemînă alt chip de apărare decît nimicirea celor ce le pot sta împotrivă, pînă şi a femeilor, de teama unei zgîrieturi,
(b) Cuncta jerit, dum cuncta timet083.
(c) Cruzimile la început .purced de la sine în ins: de aici naşte teama răzbunării ca dreaptă răsplătire, ceea ce pe urmă pricinuieşte un şir de noi cruzimi, «ca să se înăbuşe unele pe altele. Filip, regele Macedoniei, cel care avu atîtea de întîmpinat cu poporul roman, buimăcit de groaza omorurilor săvîrşite din porunca sa, neputînd să mai dovedească a stirpi spiţa celor rînd pe rînd loviţi, a hotărît să prindă pe toţi copiii din acele neamuri şi să-i piardă cu vremea, unul după altul, ca în chipul acesta să poată fi liniştit. Soiurile bune au locul lor de frunte oriunde le sameni. Eu, care mă îngrijesc mai mult de greutatea şi folosul cuvînlărilor decît de şir şi rînduială, nu am a mă teme să pun aici una mai depărtată şi foarte frumoasă. Cînd acestea sînt atît de pline de frumuseţe şi au chip de la sine, îmi ajunge un fir de tort ca să le agăţ de spusele mele984. Intre alţi osindiţi de Filip, fusese şi unul Herodicus, principe al tesalienilor; după uciderea iui, Filip porunci să fie ucişi cei doi gineri ai săi, care fiecare lăsau cîtc un fiu nevîrstnic. Văduvele erau Theo- xena şi Archo. Theoxena, fiind foarte săracă, nu putu să se recăsătorească din nou; Archo se căsători cu Poris, cel mai de frunte dintre eneieni, şi avu cu el mulţi copii, care rămaseră fără ea în vîrsta cea mai crudă. Theoxena, cuprinsă de iubirea de mamă pentru nepoţii ei, ca să-i crească şi ocrotească, se căsători cu Poris. Iată că veni strigarea regelui. Acea mamă neînfricată, temindu-se de cruzimea lui Filip şi purtarea slujitorilor lui faţă de cea fragedă şi frumoasă copilărie, îndrăzni să spuie că mai bine îi va ucide cu miinile ci decît să-i predea. Poris, speriat de asemenea împotrivire, făgădui să-i ascundă şi să-i ducă la Atena în paza unor gazde credincioase. Luă drept prilej o sărbătorire la Aenia, în

cinstea lui Enea, şi plecară acolo. După ee petrecură noaptea in alai şi ospăţuri, se furişară pe o corabie, gata să iasă in larg, ea să ajungă pe mare la ţărm. Vîntul le-a fost potrivnic şi a doua zi se afiară în vederea coastei de unde fugiseră, urmăriţi dc paznici. Cînd fu să-i ajungă, Poris se străduia să îndemne pe marinari la fugă, Theoxena înverşunată de iubire şi răzbunare se întoarse la hotărîrca ei dintîi şi se pregăti cu arme şi otravă, arătînd celor de faţă: „Vedeţi copiii mei, moartea este aevea singura voastră apărare şi dezrobire şi va fi adusă prinos zeilor pentru sfînta lor dreptate; aceste spade drepte, aceste pocale pline vor deschide poarta lor. Să aveţi tărie. Iar tu, fiul meu, care eşti cel mai vîrstnic, apucă fierul acesta, ca să mori de moartea cea mai vajnică". Deoparte avînd pe cea mai straşnică sfătuitoare, iar de cealaltă duşmanul sugrumător, cu toţii se repeziră înfioraţi pe ce putură prinde şi, pe jumătate morţi, fură aruncaţi în mare. Theoxena, mîndră să fi apărat atît de bine pe toţi copiii ei, îmbrăţişă aprig pe soţul ei, spunind: „Dragul meu, să urmăm pe aceşti prunci, ca să ne bucurăm de acelaşi mormînt cu ei", şi astfel îmbrăţişaţi, ei se aruncară, incit corabia se întoarse la mal fără stăpîn. (a) Tiranii, ea să le împlinească pe amîndouă, să ucidă şi să facă simţită mînia lor, întîrzie ceasul morţii, folosind to't ;ce le trece prin minte; ei vor să piardă duşmanii lor, dar nu atît de repede, ca să nu simtă răzbunarea. Mulţi se osteneau între aceste; căci, chinurile, dacă sînt aprige, sînt scurte; dacă sînt îndelungi, nu sînt d& ajuns de crîncene pe placul lor: iată-i desfăşurînd uneltirile lor: vedem mii asemenea pilde în vechime şi nu ştiu dacă, fără să se fi gîndit, nu ne-a rămas oarece urmă din această var varie.
Tot ce trece de moartea curată"85 îmi pare adevărată cruzime; dreptatea noastră nu poate spera a fi înduplecat pe acela care nu se teme de tăierea capului sau de spînzurătoare, cînd vede un foc mocnind, sau cleştele, sau roata, şi nici nu ştiu dacă nu-l împingem la deznădăj- duire, căci în ce stare poate fi sufletul unui om care aşteaptă douăzeci şi patru de ore moartea, strivit pe roată sau, cum era înainte vreme, bătut pe cruce. Josephus986 povesteşte

că pe vremea războiului romanilor în Iudcea, trecînd pe unde fuseseră răstigniţi unii evrei, el cunoscu pe trei dintre prietenii lui şi căpătă învoire să-i coboare: doi muriră, spune el, celălalt trăi încă după aceea.
(o) Chalcondylas987, om pe care se pune temei, în cronicile lăsate de ei despre cele petrecute în vremea sa şi în jurul lui, povesteşte, ca neîntrecut chin, la care supunea adesea împăratul Mehmed, oamenii spintecaţi în două în dreptul prapurului şi dintr-o singură lovitură dc jungher, să li se pricinuiască dintr-o dată două morţi. Se vedeau, spune el, cele două părţi pline de viaţă zbătîn- du-se în chinuri încă mult timp. Eu nu gîndesc să fie mare suferinţă în acele zvîcniri. Chinurile cele mai groaznice la vedere nu sînt totdeauna cele mai crunte; găsesc mai grozave cele spuse de alţii în istorie despre domnitorii din Epir, care au fost jupuiţi bucată cu bucată, amărunt şi cu răutate, încît au mai trăit încă cincisprezece zile în această groază.
Mai sînt alte două: Cresus puse ca un gentilom, preţuit de fratele său Pantaleon, să fie prins şi dus la un mel- nitar, cu poruncă să fie scărmănat şi pieptănat cu unei- tcle meşteşugului, pînă va trage să moară. George Se- chePKH, căpetenia ţăranilor din ţara leşească, unde sub steagul crucii făcură atîtea rele, înfrânţi în bătălie de voievodul Transilvaniei şi prins, fu legat timp de trei zile (ie un pat de lemn, supus a fi chinuit de orice trecător la toate chinurile care li se năzăreau, în vreme ce alţii, prinşi cu el, erau lăsaţi să flămînzeaseă: pînă la urmă, el fiind încă în viaţă şi sub ochii lui, au dat scumpului său frate Luea, singurul pentru care se ruga, să bea din sîn- gele său, ca să tragă asupra sa toată pacostea relelor făcute de ei; şi douăzeci din căpeteniile lui mai iubite au fost hrăniţi rupînd carnea cu lăcomie şi înfulecînd bucăţi din el. După ce-şi dădu sufletul, ce rămăsese din trup şi măruntaiele lui fură puse la fiertură şi date de mîncare celorlalţi însoţitori ai săi.
Capitolul XXVIII
TOATE LUCRURILE LA VREMEA LOR
(a) Cei oare alătură pe Cato Censorul de Cato cel Tî- năr, sinucigaşul, (c) alătură două firi frumoase al căror chip seamănă de aproapenM. Cel dintîi în mai multe feluri se

întrebuinţa a fi neîntrecut în fapte ostăşeşti şi folositor la slujbele obşteşti. Virtutea celui tînăr nu a avut insă seamăn pe lume, lasă că ar fi ocară a-i alătura un altul, a fost mult mai curată în tăria sa. Căci cine va putea uşura de pizmuire şi ambiţie virtuţile Censorului, care s-a încui ictat să lovească în cinstea lui Scipio000, cu totul departe mai presus decît el şi decît oricine pe lume în veacul său ca bunătate şi desăvîrşire? (a) Ce se mai spune între altele de el, că la înaintată bătrâneţe se apucă să mai înveţe greaca cu multă rîvnă, ea şi cînd ar fi fost să-şi potolească o mare sete; mie nu-mi pare să fie spre lauda lui. Este, s-o spunem curat, a cădea în copilărie. Toate lucrurile au vremea lor şi cele bune şi tot; şi eu pot uşor spune „tatăl nostru" fără nici un rost, (c) aşa cum fu învinuit T. Quinctius Flaminius991, căpetenie de oştire, la bătălia câştigată de el, că a fost văzut stind de o parte la rugăciune, în vremea luptelor.

(b) Imponil finem sapiens et rebus honestis992.

(a) Eudemonidas, văzând la şcoala sa pe Xenocrate. foarte bătrîn, încă silindu-se să înveţe, spuse: „Cînd va fi acesta un învăţat, dacă mai învaţă acum?"

(b) Iară Philopoemen spune, celor care lăudau pe regele Ptolemeu, că se deprinde încă a-şi întări trupul la mînuirea armelor; pentru un rege, la anii lui, a se mai îndeletnici cu ele nu este treabă de laudă; ar trebui să le folosească aevea.

(a) Tânărul are a se pregăti; cel bătrîn a se folosi — spun înţelepţii. Şi cel mai mare viţiu al făpturii noastre socotit de ei este că dorinţele ni se înnoiesc neîncetat. în-ccpem iară şi iară a trăi. învăţătura şi zorul nostru ar trebui uneori să simtă bătrâneţea. Sîntem cu piciorul în groapă, dar poftele şi dorinţele noastre tot în naştere sînt:

(b) Tu secunda marmora Locaş sub ipsum funus, et sepulchri Immemor, struis domos993.

(c) Cea mai lungă plănuire a mea nu trece dc un an, nu gîndesc decît să închei; mă dezbăr de orice nouă spe-ranţă şi îndeplinire; de oriunde aş pleca, îmi iau cel dc pe urmă rămas bun; şi mă lepăd în toate zilele de tot ce am. Olim

jam nec perit quicquam mihi nec acquiritur. Plus superest viatici quam viae99i.
Vixi, et quem dederat cursum fortuna peregi993.
Tocmai asta este uşurarea pe care o găsesc în bătrîne- ţea mea, că stinge unele dorinţe şi griji care neliniştesc viaţa. Grija mersului lumesc, grija avuţiei, a măririi, a ştiinţei, a sănătăţii, a mea. (a) Cîte unul învaţă să vorbească abia cînd are de învăţat a tace pe vecie.
(c) Se poate stărui la carte în orice timp, dar nu la dâs-călicire, neghioabă treabă: un bătrîn în buche!996.
(b) Diversos diversa juvant, non omnibus annis Omnia conveniunt991.
(a) Dacă trebuie să învăţăm, să învăţăm potrivit stării noastre, ca să putem răspunde cum a răspuns cel oare a întrebat: „La ce bun învaţă, cînd anii l-au răscopt?"
— ..Pentru a mă despărţi mai bun şi mai mulţumit". Astfel fust-a învăţătura lui Cato cel Tînăr998 care, simţind sfârşitul aproape, da urmare citirii lui Platon, Despre veşnicia sufletului. Iară eu cred, nu fiindcă n-ar fi fost învrednicit pentru asemenea despărţire, el avea mai din plin învăţătură şi minte decît a putut dovedi Platon în scrierile sale, ştiinţa şi vitejia lui erau în privinţa aceasta cu mult mai presus de filozofie, el nu se prinsese a le cerceta în vederea morţii lui, ci ca unul care în faţa însemnătăţii unei astfel de dezbateri nici măcar somnul nu-i era tulburat, ci stăruia a duce traiul obişnuit în toate, ca şi cu învăţătura, fără alegere şi schimbare.
(c) In noaptea cînd fusese înlăturat de la praetură, el u petrecu jucînd; cea în care trebuia să moară, el a citit: fie pierderea vieţii, fie a slujbei, tot una era pentru el.

Capitolul XXIX
DESPRE VIRTUTE

(a) Eu găsesc din cele de mine aflate eă multă osebire este între zbucnirile şi stîrnirile sufletului şi un trainic şi hotărît obicei; şi văd bine că nimic nu este care să nu ne fie cu putinţă, pină a şi întrece — spune unul — însăşi dumnezeirea, mai ales că mai mult înseamnă să ajungi a te straşnici tu însuţi decît să fii astfel din născare, să poţi întruni dobitocia omului cu hotărîrea şi întemeierea

dumnezeiască. Dar aceasta se întîmplă când şi cînd. Iar în vieţile eroilor din vremi apuse găsim uneori trăsături a minune, care parcă întrec cu mult putinţele noastre din fire; însă sînt numai trăsături; este greu de crezut că de la aceste stări atît de înălţate se poate lumina şi hrăni sufletul în aşa fel ca să ajungă a fi obişnuite şi ca fireşti. Ni s-a întîmplat şi nouă care nu sîntem decît stîrpi- turi, să avântăm cîteodată sufletul nostru, trezit de cuvîn- tul sau pilda altuia, dincolo de marginile lui obişnuite; dar este un fel de patimă care-l frămîntă şi-l împinge întru aceasta, iară vîrtejul trecut vedem că se destramă şi se lasă de la sine, dacă nu pe d<-a întregul, totuşi pînă a nu mai fi cum a fost: în aşa fel, că orice prilej, fie pasăre rătăcită, fie o oală spartă, aţîţă aproape ca pe oricine de rînd.
(c) în afară de cumpătare, rînduială şi statornicie, socotesc că un om care are lipsuri şi scăderi în întregul său poate fi în stare de orişice lucru, (a) Din această pricină spun înţelepţii că faptele omului trebuie mai ales privite în jurul lui şi cercetat rostul lui de toate zilele.
(a) Pyrrhon!m, cel care a întemeiat pe neştiinţă o învăţătură atît de îmbietoare, încearcă, cum au făcut toţi ade-văraţii filozofi, să strunească viaţa lui pe învăţătura sa. Şi fiindc ă el dovedea că slăbiciunea judecăţii omului es.te nespus de mare, pînă a nu fi în stare să se ţie de partea vreunei păreri sau să aplece unul din talerele cîntarului, el vroia să stea neîncetat pc cumpănă, privind şi primind toate lucrurile cu nepăsare. Sc povesteşte că nu schimba vreodată felul de a fi şi înfăţişarea sa; dacă începea o vorbă, nu se oprea pînă nu ajungea la capăt, chiar dacă plecase cel cu care vorbea; cînd mergea, nu se da în lături din drum, orice piedică s-ar fi ivit; era păzit de prăpăstii, căruţe şi alte întîmplări, de prietenii săi. Căci a se teme sau a ocoli oarece ar fi fost împotriva arătărilor sale, care trebuiau să rămină pe seama alegerii şi cercetării simţurilor. Răbda uneori să fie tăiat şi atins cu fierul roşu fără a clipi măcar. înseamnă mult să aduci sufletul la aceste vederi, dar mai mult să aduci faptele nu este cu neputinţă; dar a le împreuna cu atîta stăruinţă şi statornicie, ca să fie îndeplinite în -mersul obişnuit al

insului, sînt isprăvi depărtate mult de purtarea îndeobşte, încît este aproape de necrezut. Iată de ce acest filozof găsit o dată la el acasă certindu-.se aspru cu sora lui, cînd i se făcu mustrare că nu era potrivit celor ce propovăduia pe seama nepăsării, răspunse: „Credeţi oare că pînă şi muieruşca aceasta trebuie să-mi slujească drept dovedire a învăţăturii mele?" Altă dată, fiind văzut că se apără de un câine: „Este foarte greu să te dezbari cu totul de om — zise el —, trebuie să te sileşti şi să te străduieşti a sta Împotriva lucrurilor mai întîi cu fapta, dar cînd nu se poate altfel, cu judecata şi cuvîntul".

Cam acum şapte sau opt ani, un sătean, care este încă in viaţă, bătut la cap de bănuielile femeii lui, într-o zi cînd se întorcea de la muncă, şi ea-l primi drept bun sosit cu strigătele dintotdeauna, îl prinse mînia în aşa chip, încît cu secera, ce o ţinea încă în mînă, venit de la seceriş, îşi taie pe loc părţile cu pricina şi i le aruncă în obraz. Se mai spune că un gentilom de la noi1000, îndrăgostit şi vînjos, izbutise pînă la urmă, mulţumită stăruinţelor lui, să înduplece pe frumoasa lui iubită; cînd ajunse în clipa faptului, se moleşi şi-şi pierdu firea, şi că

non viriliter

Lners senile penis extulerat caput1001,

de îndată ce se întoarse acasă le reteză şi i le trimise jertfă însîngerată şi crudă, pentru a scăpa de batjocură. Dacă >-ar fi întîmplat pe urma judecăţii şi a credinţei, cum o fac preoţii Cybellei, ci te nu am spune despre o ispravă atît de cruntă?

Nu de mult, la Bergerac, cinci ieghe de curtea mea, în sus de rîul Dordogne, o femeie care fusese bătută şi bat-jocorită peste fire de soţul ei, necăjită şi înrăită de felul cum arăta trupul ei, se hotărî a-şi face seama ca să scape de oţărîrea lui, cu preţul vieţii. Cînd se sculă, se duse la vecinele ei ca de obicei, vorbi cîte ceva de trebile sale, iuă de mînă pe una din tsurori, o duse cu ea pînă la punte şi, după ce-şi luă rămas bun ea în glumă, fără să arate vreo schimbare sau mîhnire, se aruncă de sus în adîncul rîului, unde pieri. Mai ales faptul oă a copt gîndul o noapte întreagă le întrece pe toate.

Cu femeile din India se întîmplă cu totul altfel: cutuma este ca soţii să aibă mai multe femei, iar cea mai iubită dintre ele să se ucidă după soţul oi şi fiecare nu are alt ţel in viaţa întreagă decît să treacă acel pas înaintea tova-răşelor sale; iar bunele lor slujiri faţă de soţ nu cer altă răsplată decît să fie alese ca însoţitoare ale morţii lui,
(b) Ubi mortifero jacta est fax ultima lecto Uxorum fusis stat pia turba comis; Et certamen habent lethi, quae viva sequatur Conjugium: pudor est non licuisse mori. Ardent victrices, et flammae pectora praebent, Imponuntque suis ora perusta viris1002.
(c) încă în zilele noastre, unul scrie că văzut-a în acele naţii orientale cutuma aceasta in cinste şi nu numai fe-meile se ingropau după soţii lor, dar şi sclavele cu care el petrecuse. Ceea ce se face în felul următor: Cînd soţul şi-a dat sufletul, văduva poate, dacă vrea, dar prea puţine o vor, să-şi îngăduie două sau trei luni, ea să vadă de trebile ei; în ziua sorocită, împodobită ca de mireasă, ţinînd in mina stingă o oglindă şi în cealaltă o săgeată, încalecă purtîndu-se voios şi spune că sc duce la aşternutul soţului ei. După ce s-a preumblat astfel cu alai, însoţită de prietenii şi rudele ei şi de mulţimea in sărbătoare, ea ajunge la. locul închinat îndeobşte unor asemenea petrecanii. Este o piaţă mare în mijlocul căreia se află o groapă cu lemne şi deasupra o podea înălţată pe trei-patru trepte. Acolo se întinde un ospăţ minunat, apoi mireasa prinde a juca şi eînta şi alege pe placul ei vremea aprinderii focului. Pregătirile împlinindu-se, ea coboară de m-înă cu ruda cea mai apropiată a soţului său, se duc împreună la riul învecinat, unde se despoaie, împarte giuvaerele şi veşmintele prietenelor şi intră în apă, cum ar fi ca să se spele de păcate. Se înfăşură apoi ou o pînză galbenă de patrusprezece coţi şi, iar de mînă cu ruda soţului său, se întoarce pe poditură unde ţine o euvintare către cei adunaţi şi le dă în seamă copiii, dacă-i are. între groapă şi poditură se trage după voia ei o perdea, ea focarul să fie ascuns vederii: lucru neîngăduit de unele, care vor să arate cît de tari sînt. Cînd s-a încheiat cuvîntarea, o femeie îi întinde un vas plin cu ulei, ca să-şi ungă capul şi trupul, vas

pe care-l aruncă în foc, după aceea zvîrlindu-.se şi ea. Poporul în grabă aruncă trunchiuri multe în foc, ca să nu se potolească, şi veselia se schimbă în jale. Dacă sînt oameni ou mai puţină vază, trupul mortului e dus la locul de îngropăciune, aşezat acolo, văduva stă în genunchi îm-brăţişîndu-l şi îl ţine astfel pină se clădeşte în jurul lor un zid care, ajuns la umerii femeii, unul din cei de faţă ii prinde capul şi-i suceşte gîtul; de îndată ce şi-a dat duhul, zidul este încheiat şi ei sînt îngropaţi.
(c) în aceeaşi ţară, gypnosofiştii1003 făceau acelaşi lucru: nesiliţi de nici o prădalnică nevoie a minţii, numai drept dăruire tagmei din care făceau parte, cînd ajungeau la vîrstă mai înaintată şi dacă erau ameninţaţi de vreo boală, puneau să li se clădească rugul, deasupra căruia era un pat cu grijă pregătit, şi după ce ospătau, veselin- du-se cu prieteni şi cunoştinţe, se urcau în pat atît de ho- tăriţi, încît în para aprinsă nu-i vedeai mişcînd mîna sau. piciorul; astfel muri unul din ei, Calanus, în faţa întregii oştiri a lui Alexandru cel Mare.
(b) Şi nu erau socotiţi între ei nici sfinţi, nici preafericiţi cei care se ucisc-seră astfel, trimiţîndu-şi sufletul trecut şi călit prin foc, după ce mistuise întregul muritor şi- tot pămîntescul ce avusese.
:(a) Această neîncetată luare-aminte de-a lungul vieţii este ceca ce alcătuieşte o minune.
Intre celelalte dezbateri ale noastre, am vîrît şi pe a FATUM-ului1004; şi ca să legăm lucrurile viitoare şi vrerea- noastră însăşi de o neapărată şi neînfrîntă menire, ră- mas-am încă la următoarea arătare din vechime: deoarece Dumnezeu priveghează cele ce vor să vio, cum fără îndoială o face, lucrurile trebuie să se împlinească astfel. La care învăţătorii noştri răspund că a vedea că se împlineşte un lucru, cum vedem noi şi tot astfel Dumnezeu (căci fiindu-i totul înfăţişat, el mai curînd vede decît veghează), nu înseamnă că silim să se împlinească; astfel că noi vedem că lucrurile se împlinesc, iar nu ele se împlinesc fiindcă noi vedem. împlinirea face ştiinţa, nu ştiinţa — împlinirea. Ceea ce noi vedem împlinindu-se, -se împlineşte, dar sc putea altcum împlini; iară Dumnezeu, în

cartea cauzelor împlinirilor, pe care el o are în privegherea sa, are ştiinţă şi de cele numite de noi neaşteptate cit şi de cele vroite, caro ţin de voia pe care -el o dăruieşte alegerii noastre, şi el ştie că vom păcătui, fiindcă ne stă în vrere să păcătuim.
Mulţi văzut-am eu că îşi îmbărbătează ostile cu această ursită a săvârşirii; căci dacă ceasul nostru este legat de o anumită clipă, nici împroşcările duşmane, nici îndrăzneala noastră, nici fuga sau mişelia n-o pot grăbi sau întîr- zia. Este frumos de spus, dar căutaţi-l pe acela -care să-i dea urmare în fapt. Şi dacă aevea este că o puternică şi vie crezare trage după ea faptele pe aceeaşi măsură, neîndoielnic este că credinţa, cu care atît ne umplem gurile„ este uimitor de uşuratică în vremile noastre, sau poate- că dispreţul ei faţă de însoţirea lor îi face să o nesocotească.
Nu-i mai puţin de zis că despre aceste spuse mai avem încă mărturia domniei sale De Joinville, mai întemeiată decît oricare alta, care ne povesteşte că beduinii, naţie înrudită sarazinilor, cu care regele Ludovic cel Sfînt avu a face pe Pămintul sfînt, erau atît de întăriţi în credinţa că zilele fiecăruia sînt din veşnicie numărate, din neapărată preîntâmpinare, încît porneau la război goi, purtînd numai spada turcească şi pe trup eoperiţi cu o rufă albă. Şi ocara cea mai grea, cînd se mîn'iau pe ai lor, era totdeauna: blestemat să fii tu ca şi acela care poartă arme de frica morţii. Iată o dovadă vădită a încredinţării şi credinţei osebită de a noastră.
Tot pe aceeaşi treaptă găsim şi pilda celor doi călugări1005 din Florenţa, pe vremea părinţilor noştri. Ei se .aflau de păreri osebite despre ştiinţă şi se înţeleseră să se arunce amîndoi în foc în faţa poporului în piaţa oraşului, ca să adeverească fiecare dreptatea lui. Şi pregătirile făcute, fiind cu totul gata, o întâmplare neaşteptată zădărnici însă desăvîrşirea dovedirii.
(c) Un tînăr gentilom turc făcuse o însemnată faptă ostăşească în văzul celor două tabere, a lui Amurat şi a lui Huniady, cu oştirile gata să se desfăşoare. Amurat, care-l ştia atît de tînăr şi neînvăţat (căci fusese cel dintîi război

pe care-l vedea), îl întrebă unde căpătase atît de straşnică vitejie, şi el răspunse că avusese drept cel mai iscusit dascăl un iepure; într-o zi, aflîndu-mă la vînătoare — povesti tînărul — dădui peste un iepure de soi bun şi, cu toate că aveam doi ogari grozavi lîngă mine, ca să nu dau greş, mi se păru mai bine să folosesc arcul meu, care-mi era la îndemînă. Slobozii toate săgeţile pe care le aveam în tolbă, pînă la a patruzecea, fără a-l lovi, nici măcar a-l face să tresară; la urmă dădui drumul ogarilor, şi nici ei nu izbutiră. Din acestea eu înţelesei că fusese păzit de ursita lui şi nici săgeţile, nici săbiile nu ating decît din îngăduinţa soartei, pe care nu ne este dat s-o întîrziem sau s-o iuţim. Această povestire ne slujeşte ca să vedem in treacăt cum se mlădiază mintea noastră după orice fel de înfăţişare. Un om cu vază, vîrstnic, cu nume, cu doctrină şi cinste, mi se lăuda că a schimbat fără îndemn şi vreo adeverire parte din temeiurile credinţei sale, numai dintr-o- arătare străină, atît de ciudată şi de altfel atît de puţin doveditoare, încît pe mine m-ar fi încredinţat dimpotrivă.. El numise aceasta o minune, şi eu, dar în alt chip.
Istoricii lor spun despre turci că încredinţarea poporului în soartă vădit îi ajută să rămînă nezdruncinaţi la primejdie. Şi eu cunosc un marc principe'006 care se bucură de acest fel de a fi, fie că o crede1007, fie că o ia drept prilej să se avânte fără seamăn. Facă-se ca norocul să-l sprijine fără a se osteni prea curînd a-i veni în ajutor.
(b) Pe cît ne putem noi aminti nu fost-a mai falnică dovedire de străşnicie decît a celor doi care au uneltit uciderea prinţului de Orania1003. Minune este cum de s-a încumetat cel de-al doilea a duce la izbutire o faptă, în care cel dintîi avusese atîta nenoroc, cu toate că prilejul îi fusese la îndemînă. Iar pe urmele lui, cu aceleaşi arme, să se repeadă în sală, împotriva unui senior care tocmai prinsese de veste a se feri şi era însoţit de prieteni, ou atîta putere avînd apărare trupească şi scutierii săi într-un oraş închinat lui. De netăgăduit este că el avut-a o mînă straşnică şi o aprigă însufleţire, întărîtat de patimă. Un pumnal este mai bun de lovitură, dar cere o miş-care largă şi mai multă putere în braţ decît în pistol; lovitura uşor

poate fi strimbată şi da greş. Nu încape îndoia-lă că el avea credinţă, ştiind că merge la moarte sigură, căci speranţele cu care s-ar fi putut amăgi nu puteau în-colţi într-o minte sănătoasă; după felul cum şi-a îndeplinit fapta arată că nu-i lipsea nici vitejia, nici mintea. Pricinile unei atît de straşnice încredinţări pot fi de multe feluri, deoarece năzăririle noastre ne invîrt pe placul lor. Uciderea săvîrşită lingă Orleans101"J nu avu nimic asemuitor: a fost mai mult norocul decît faptul firesc; lovitura n-ar fi fost ucigătoare, dacă soarta n-ar fi stat împotrivă: apoi apucătura să fi tras de-a călare şi de departe, în fuga calului, fost-a fapta unui om care mai lesne ar fi dat greş decît să greşească a da bir cu fugiţii. Ce urmă după aceea, o şi dovedi: căci el fu singur mirat şi uluit de gîndul unei atît de însemnate isprăvi, pînă a-şi pierde şi tulbura minţile, neştiind încotro s-o apuce şi cum să-şi mai învîrte limba în gură ca să dea vreun răspuns. N-avea decît să treacă rîul, ca să ajungă la prietenii săi, treabă pe care adesea am făcut-o, fără să fi fost zorit de asemenea primejdie. Oricît de lată ar fi fost albia poţi uşor vedea de partea cealaltă ţărmul plecat şi trece pe firul apei. Celălalt, cînd i se spuse crunta osîndire: „Mă aşteptam — zise —, veţi fi minunaţi de răbdarea mea". (c) Asasinii1010, naţie care ţine de Fenicia, sînt socotiţi printre credincioşii lui Mahomed, ca fiind cei mai evla- -vioşi şi nepătaţi ca purtare. Ei cred că drumul cel mai drept ca să ajungi în rai este să ucizi pe cel de altă credinţă. De aceea, dispreţuind primejdia pentru astfel de vrednică faptă, unul sau doi din ei au fost, cu preţul unei morţi sigure, văzuţi primind să asasineze un duşman în mijlocul oştirii acestuia. (Cuvîntul asasin a fost luat după numele lor). Corniţele nostru Raymond, din Tripoli, în inima oraşului, în timpul războiului nostru sfînt, a fost ucis tot astfel. Asemenea Conrad, marchiz de Montfer- rat1011: asasinii, puşi la chinuri, au mers semeţi şi mîndri -că au făcut o faptă neîntrecută.

Capitolul XXX DESPRE UN COPIL POCIT DIN NÂSCARE

Dau la iveală povestea curată, căci las doftorilor s-o judece. Văzui alaltăieri un copil purtat de doi oameni :şi o dădacă: tatăl, unchiul şi o mătuşă, ziceau ei, care-l -arătau ca să

cîştige ceva bani de pe urma sluţeniei lui. Avea chip obişnuit şi se ţinea pe picioare, umbla şi gîn- rgurea aproape ca toţi copiii de o seamă cu el, nu luase încă altă hrană decît sînul doicii, şi în faţa mea au înoer- .cat să i-l dea; l-a mozolit o clipă şi-l împinse fără să înghită; strigătele lui erau cam ciudate; împlinea patrusprezece luni. Sub sfîrcurile lui era prins şi lipit un alt copil, :fără cap şi care nu avea şira spinării; încolo tot trupul era întreg; avea un braţ mai scurt, dar fusese rupt din întîmplare la naştere; copiii stau lipiţi faţă în faţă, ca şi cum cel mai mic ar fi vrut să se agaţe de cel mai măruţ. Locul unde se lipeau nu era mai mult de patru degete., iar dacă întorceau copilul cel mic vedeau dedesubt buricul celuilalt, astfel că se făcea legătura între ei de la sfîrcuri la buric. Buricul celui neisprăvit nu se vedea, dar se vedea pîntecul dedesubt. Tot ce nu era prins, braţele, şezutul, pulpele, picioarele celui neisprăvit rămîneau aşadar agăţate şi bălăbănindu-se de celălalt, ajungînd cam pînă la mijlocul piciorului său. Doica ne mai spuse că lăsa udul pe amîndouă părţile; mădularele lui erau şi ele hrănite şi vioaie, deopotrivă cu ale celuilalt, numai că erau mai mici şi firave.

Acest trup dezdoit şi mădularele felurite pe un singur cap ar putea prezice pentru regele nostru o prielnică unire a osebitelor părţi şi bucăţi ale aşezămîntului ţării noastre prin legile sale; dar de teamă ca îndeplinirea să nu fie nimerită, mai bine el să dea învoire ca ele să se împlinească de la sine, căci rămîne numai a ghici înjghebarea lucrurilor făcute! (c) Ut quum facta sunt, tum ad conjec- turam aliqua interpretatione revocantur1012.

(b) Cum se spune de Epimenide1013, care le ghicea de-a-ndăratelea.

De curînd văzut-am un păstor din Medoc, cam de treizeci de ani, fără vreo urmă de parte bărbătească: are trei găuri pe unde lasă udul neîncetat; este bărbos şi umblă după femei.

(c) Cei pe care noi îi numim pociţi, în faţa lui Dumnezeu, care ştie plănuirile sale măreţe, de el înţelese, nu sînt decît chipuri care ne uimesc şi au legătură ou vreun alt chip din

atotcuprinzătoarea înţelepciune care nu e după rînduiala tuturor. Noi însă nu vedem decît o singură înfăţişare şi legătură. Quod crebro videt, non miratur, etiam si cur fiat nescit. Quod ante non vidit, id, si evenerit, os- tentum esse censeti0u.
Noi numim împotriva firii ceea ce se întâmplă împotriva obişnuinţei: nimic nu este care să nu fie pe seama firii, oricum ar fi. Judecata aceasta atotcuprinzătoare şi firească o să alunge din noi rătăcirea şi răvăşirea stîmite de noutate.
Capitolul XXXI DESPRE MÎNIE
(a) Plularh este minunat in toate, dar mai ales acolo unde judecă faptele omeneşti. Se poate vedea frumuseţea spuselor lui cînd face asemuirea între Lieurg şi Nurna, în -privinţa nesocotinţei ce este a lăsa cîrmuiraa copiilor pe seama părinţilor fără priveghere, (c) Cele mai multe din ocîrmuirile noastre — spune Aristotel — lasă oricui călăuzirea femeilor şi a copiilor, cum ar face-o ciclopii, după nebunească şi zănateca lor năzărire şi singure legiuirile lacedemoniene şi cretane cuprind rînduieli privitoare la copilărie, (a) Cine nu vede într-o ţară că totul atîrnă de creştere şi hrana lor şi lasă totuşi părinţii fără îngrădire, oricît de nebuni şi răi ar fi, vinovat este1015.
De cîte ori nu mi-a trecut prin gînd, printre alte lucruri, umblin-d pe străzile noastre, să mă ţin de o glumă, care să răzbune pe băieţaşii văzuţi de mine loviţi, zdreliţi si vineţiţi de cîte un tată sau o mamă întărîtaţi de mî- nie! Priviţi cum le ies flăcări şi turbare din ochi,
(b) rabie jecur incendente, jeruntur Praecipites, ut saxa jugis abrupta, quibus mons Subtrahitur, clivoque latus pendente recedit1016.
(şi — -după Hipocrate — cele mai primejdioase sînt vătămările obrazului), (a) apoi vocea lor aspră şi puternică faţă de prunci care de-abia au lăsat sînul. Pe urmă, iată-i ciunţi, chiori şi buimaci din lovituri; iar sfatul nostru ju-decătoresc nu ia seamă, ca şi cînd aceste pocituri şi scrîn-teli n-ar fi parte din avutul nostru obştesc:
(b) Gratum est quod patriae civem populoque dedisti, Si facis ut patriae sit idoneus, utilis agriş,

Utilis et bellorum et pacis rebus agendis1011.
Nu-i patimă care să zdruncine dreapta judecată mai tare decît mînia. Nimeni n-ar pregeta să pedepsească la moarte pe judecătorul care, din mînie, ar osîndi un împricinat; de ce să îngăduim părinţilor şi dascălilor să bată copiii şi să-i pedepsească, inimoşi fiind? Nu mai este 'pedeapsă, este răzbunare. Ei socotesc pentru copii pedeapsa una eu leacul; oare am suferi un doftor întărîtat şi încruntat fată de un bolnav?
S-ar cuveni ca înşişi noi să nu ne atingem vreodată slujitorii cînd sîntem stăpîniţi de mînie. Atîta vreme cît ni se bat vinele şi sîntem întărî-taţi, s-o lăsăm pe mai tîrziu: lucrurile ne vor părea vădit altele, dacă ne potolim şi ne răcorim; cînd mînia porunceşte, mînia are cuvînt, nu noi.
(b) Prin ceaţă, greşelile ne par mai mari, ca şi trupurile care se văd prin ochii mîniei. Cel înfometat rupe din carne, dar cel care trebuie să pedepsească nu trebuie să fie înfometat.
(a) Mai apoi, pedepsele date eu grijă şi potolire sint- mai bine primite şi folosesc celor care le suferă; altcum, el nu socoteşte că a fost pedepsit cu dreptate de un om minat de patimă şi furie: el se îndreptăţeşte arătînd puterile nefireşti şi nestăpînite ale stăpînului, roşu la faţă, ocărind neobişnuit şi stîrnindu-se încumetat:
(b) Ora tument ira, nigrescunt sanguine venae, Lumina Gorgoneo saevius igne micantiniH.
Suetonius povesteşte despre Caius Rabirius că, osîn- dit de Cezar, s-a apărat cu folos în faţa poporului (căruia-i ceruse dreptate), arătînd că a fost crunt şi prea aspru pedepsit de Cezar, care era mîniat şi înverşunat judecîndu-1.
Una este a vorbi şi alta a făptui: trebuie priviţi fiecare în oarte, povaţa şi povăţuitorul. Le-a fost uşor, în timpul nostru, celor care au încercat să clatine adevărul bisericii noastre, punînd înainte viţiile feţelor bisericeşti1019. Credinţa îşi are aiurea mărturii: este prostească arătare şi răvăşitoare cu totul. Un om ale cărui moravuri sînt bune poate avea păreri greşite, iar unul rău poate propovădui adevărul, chiar şi pe ccl pe care nu-l crede. Neapărat că îmbinarea spusei ou fapta înseamnă frumos glas, şi nu

vreau să tăgăduiesc a fi cuvîntul mai întăritor şi cu izbutire cînd faptele îl însoţesc; cum spune Eudamidas1020, auzind pe un filozof vorbind despre război: frumoase cuvinte, dar cel care le grăieşte n-are crezămînt, fiindcă urechile lui nu sînt obişnuite cu sunetul trîmbiţelor. Cleojnene1021, auzjn(] pe un retorician care ţinea o cuvîntare despre vitejie, prinse a ride; acela se supără; el îi răspunse: „Tot atît aş face dacă ar vorbi o rîndunică, dar dacă ar fi un vultur l-aş asculta bucuros". Pare-m'i-se că în scrierile celor vechi se vede cum cel care spune ce gîn- deşte are înrîurire, le împlîntă mai viu, decît cuvîntul celui care le învîrtcşte. Ascultaţi pe Cicero vorbind despre iubirea lui de libertate; ascultaţi vorbind pe Brutus; însăşi scrierea ia 'glas, căci Brutus e om care o cumpără cu preţul vieţii lui. Cicero, părinte al elocinţei, vorbeşte despre dispreţul de moarte; şi Seneca vorbeşte; celălalt vorbeşte jalnic şi simţi că nu poate da de înţelesul unei trebi, cu care el însuşi nu este înţeles; nici nu ne însufleţeşte, deoarece el nu este însufleţit; cestălalt însufleţeşte şi înflăcărează. Nu dau vreodată de un scriitor, mai cu seamă din cei care vorbesc despre virtute şi îndatoriri, să nu cercetez cu de-amănuntul cine a fost el.

(b) Căci, la Sparta, eforii, văzînd pe un om nevrednic dînd un sfat folositor poporului, îi poruncirăă să tacă şi rugară pe unul vrednic de aceasta să şi-l însuşească şi să-l dea la lumină.

(a) Scrierile lui Plutarh, ca să le gustăm bine, ne arată aceasta, şi eu crcd că-l cunosc pînă-n adîncul lui şi totuşi aş vrea să avem oarece amintiri scrise despre viaţa lui, m-am abătut de la cele spuse, gîndindu-mă la Aulus Gellius1022, căruia mulţumire aduc fiindcă ne-a lăsat o istorisire din care se vede felul de a fi al lui Plutarh şi se potriveşte vorbelor mele despre mînie. Un sclav al său, om rău şi ticălos, dar care trăsese folos din scrieri, fu pedepsit de el a fi dezbrăcat la piele şi bătut pentru o blestemăţie ce făcuse. Mai întîi acesta mormăi că nu-i pe drept şi că nu făcuse nimic, dar până la urmă prinse a striga şi ocărî pe stăpînul său, cu bună-ştiinţă, mustrîn- du-l că nu este filozof, cum se lăuda, deoarece adesea îl auzise spunînd, ba

chiar scrisese o carte, că este urît să ie laşi dus de mînie; iară pe el pune să-l bată fiind prada mîniei, tăgăduind cu totul scrisul său. La aceasta Plutarh. cu cea mai mare linişte şi răceală, îi spuse: „Neisprăvi- tule, tu gîndeşti că eu acuma sînt mînios? Faţa mea, glasul meu, obrajii mei, vorba mea arată oare că sînt? Nu cred că am ochii holbaţi, obrazul înflăcărat, glas spăimîn- tător, sau că roşesc! Fac oare spume? îmi scapă vreun cu- vint de care să mă feresc? Tresar, tremur de supărare? Acestea sint adevăratele semne ale mîniei!" Se întoarse apoi către cel care biciuia: „Vezi-ţi înainte de treabă, cî- tă vreme acesta şi cu mine stăm de vorbă". Iată istori- rsirea.
Architas din Tarent, întors de la un război, unde fusese in fruntea tuturor oştilor, găsi la curtea sa totul în nerinduială; pămînturile erau înţelenite din proasta chib- zuire a împuternicitului său; îl chemă şi-i spuse: „Pleacă. Dacă n-aş fi mînios te-aş scărmăna cum se cuvine!". Tot astfel Platou, întărîtat împotriva unuia din sclavii lui, însărcină pe Speusip să-l pedepsească, mărturisind că el nu-l atinge, fiindcă este prea mîniat. Charillus, un lace- demonian, spunea unui ilot, care se purtase obraznic şi cutezător faţă de el: „Pe toţi 'zeii, dacă n-aş fi întărîtat, le- aş ucide pe loc".
Mînia este patimă care se iubeşte pe sine şi se măguleşte. De cîte ori, zdruncinaţi fiind de pricină înşelătoare, clacă ni se aduce ca î-ntîmpinare o dreaptă apărare sau dovedire, noi ne oţărîm împotriva adevărului curat şi a ne-vinovăţiei! Aminte îmi vine o minunată pildă din vechime. Piso1023, om ştiut mai presus de toţi ca virtute, niînios împotriva unui ostaş al său, care se întorsese singur de la strînsul nutreţului şi nu putuse da scamă unde lăsase pe însoţitorul lui, se încredinţă că îl ucisese şi-l osindi pe loc la moarte. în vreme ce-l urcă la spînzură- loare, iată că soseşte însoţitorul rătăcit. Toată oastea se bucură şi, după ce sărbători pe amîndoi tovarăşii care se îmbrăţişară, călăul îi duse în faţa lui Piso, aşteptînd cu toţii să fie şi el la culmea bucuriei. Dar se întîmplă pe dos, căci de ruşine şi năduf, întărîtarea lui mocnită stîrni o vicleană învîrtire a patimii şi cl scoase trei vinovaţi, osîn- dindu-i pe cîte trei, de unde

era un singur nevinovat: pe col dintîi, fiindcă împotrivă-i hotărire fusese adusă; pe al doilea, fiindcă .se rătăcisc şi fusese pricina morţii însoţitorului său, iar pe călău, pentru că nu a îndeplinit porunca dată de el1024.
(b) Cei care au de furcă cu femei îndărătnice. îneer- cat-au poate pe pielea lor. Ia cîtă turbare sînt mînate, dacă le întâmpini cu tăcere şi răceală şi nu dai hrană ciu- dei lor. Coelius, meşter cuvintător, avea o fire nespus de minioasă; sta la cină cu unul care era blind şi molatec la vorbă, hotărît să-i fie pe voie şi să ia drept bun tot ce-i spunea, oa să nu-l stirnească; pină la urmă, nu mai răb- dă Coelius, nu mai rabdă ca mînia lui să treacă fără zbuc- nire şi-i spuse: „Pe zei! Ia orice în nume de rău, ca să fim doi care stăm faţă în faţă". Tot astfel şi femeile: ele nu se întăritâ decît pentru a întări tă pe celălalt, după cum este îndemnul legilor iubirii. Focion, faţă de unui care-i tulbura cuvîntarea, cu aspre ocări, nu se împotrivi decît prin tăcere, dîndu-i prilej să-şi macine mînia; după aceea, fără a mai pomeni despre aţîţare, se întoarse la spusele lui de unde le lăsase. Nici nu este răspuns mai arzător decît această nesocotire.
Despre cel mai mînios om din Franţa1025 (oricum totdeauna un cusur, dar mai de iertat celui ce poartă arme, căci deprinderea lor are părţi unde mînia neapărat nu poate lipsi), eu spun că este cel mai răbdător om pe care-l cunosc, deoarece îşi înfrînează mînia care-l frămîntă atît de aprig şi cu atîta furie,
magno veluti quum flamma sonore Virgea suggeritur costis undantis aheni, Exsultdntque aestu latices; furit intus aqudi Fumidus atque alte spumis exuberat amnis; Nec jam se capit unda; volat vapor ater ad auras1026,
încît crunt trebuie să se străşnicească a domolire. Din parte-mi, nu ştiu patimă pentru care să mă pot într-atita strădui ca să o stăvilesc şi să pridides c. Nu aş vrea să pun la astfel de înalt preţ cuminţenia. Eu nu mă uit atît la ce face, dar cît îl costă să nu facă mai rău.
Un altul îmi lăuda rînduiala şi blîndeţea moravurilor lui, care sînt cu adevărat deosebite. îi spuneam ce înseam-nă mai ales pentru cei din cinul său, asupra cărora ochii

tuturor se îndreaptă, a se înfăţişa în lume totdeauna stăpîn pe firea sa, clar ce-i mai presus de toate este că pe dinăuntru şi în sinea sa să o poată face; căci după a mea părere, nu-i o bună chibzuială să te omori cu firea; ceea ce mă tem că o face pentru a ţine masca şi înfăţişarea rînduită numai dinafară.
îţi însuşeşti mînia, ascunzînd-o; precum spunea Dio- ge.nes lui Demostene, care, de frică să fie văzut într-o circiumă, se trăsese înapoi: „Cu cît te tragi mai înapoi, cu atît tragi înăuntru". Eu 1e sfătuiesc mai bine să dai fără rost un bobîrnac slujitorului decît să-l uimeşti ară- tindu-i o purtare înţeleaptă, şi mai mi-ar place să dau cep patimilor mele decît să mocnească în dauna mea: ele slăbesc: zbucnind şi ieşind la lumină; mai bine este ca îm-punsătura lor să se îndrepte în afară decît înăuntrul nostru, (c) Omnia vitia in aperto leviora sunt; et tune per- niciosissima, quum simulata sanitate subsidunt1021.
(b) Eu dau de ştire alor mei, care au căderea să se supere, înainte de toate să-şi potolească mînia şi să nu-i •dea drum cu orice preţ, căci ea slăbeşte puterea şi greu- iatea mustrării; răstitul aspru şi îndătinat ajunge să fie un obicei şi fiecare îl nesocoteşte; folosit cînd fură o slugă, .-a nu-l mai simte, fiindcă tot atît te-a văzut folosindu-1, cînd s-a clătit prost o cană sau s-a pus prost un scaun; in al doilea rînd, să nu ne oţărîm fără rost şi să se ia seamă că mustrările nimeresc pe vinovat, căci de obicei se ţipă înainte ca el să fie de faţă şi mai se întinde ţipăraia încă un veac după ce s-a dus,
et seeum petulaiis amentia certat102*.
Ei se leagă de umbra vinovatului şi împing zarva unde nu-.; ajunge, şi nu mai ating cu larma glasului lor decît De cei din jur, care nu au nici un amestec. Tot atîta vină aduc celor care se stîrnesic fără vreo pricină; aceste străş- niciri trebuie folosite cînd îşi ating ţinta:
Mugitus veluti quum prima in praelia taurus Terrificos ciet atque irasci in cornua tentat, Arboris obnixus trunco, ventosque lacessit Ictibus, et sparsa ad pugnam proludit arena1029.

Cînd mă întărît o fac cît se poate de aprig, dar şi cît pot mai scurt şi pe înfundate: mă întrec în repezeală şi asprime, dar nu în tulburare pînă a zvîrli în voie şi fără alegere tot felul de cuvinte de ocară, şi fără să mă uit dacă nimeresc bine acolo unde vreau să ajungă împunsăturile, căci de obicei nu-mi merge decît gura.
La poeinogurile mari, slujitorii mei scapă mai pe ieftin decît la cele mici: cele mici mă iau pe neaşteptate; ne-norocul vrea ca o dată ajuns la prăpastie, nu are a face cine ţi-a dat brînci, că te rostogoleşti pînă-n fund de la sine, căzătura făeindu-ţi vînt. La întîmplările mari eu mă răzbun; căci, vădindu-se mînia, fiecare aşteaptă neapărat zbucnirea ei: mă măgulesc înşelîndu-le aşteptarea, mă străşnicesc şi mă pregătesc împotrivă-i; dacă m-aş lăsa dus, aş ieşi din minţi şi aş merge prea departe. Mă feresc uşurel să trec pragul şi sînt destul de tare să pun stavilă acestei patimi, oricît de amarnică ar fi, dacă o aştept; dacă însă m-ar prinde, mă duc cu ea, oricît de deşartă ar fi cauza. Stau la toemă cu cei cc-ar putea să-mi aţie calea, în felul următor: cînd veţi simţi că mă întărit cel dinţii, lăsaţi-mă să-mi dau drumul, fie pe drept, fie pe nedrept. Că atunci eu, la rîndu-mi aşa voi face. Furtuna nu se iscă decît din întîmpinarca mîniilor, care lesne se stirnesc una din alta şi nu se nasc la un loc. Să dăm fiecăreia drumul ci, şi iată-ne în pa-ce. Folositoare povaţă, dar greu de împlinit. Uneori mi se întîmplă să fac pe în- tărîtatul ca să-mi pun pe roţi casa, dar fără nici o tulburare. Pe măsură ce anii fac să-mi fie toanele mai acre stau a le domoli şi o voi face, dacă pot, să fiu de acum încolo cu atît mai puţin posomorit şi sîcîit cu cît îmi este mai mult iertat şi aş avea pornire să fiu, cu toate că pînă acum fost-am dintre cei mai puţin din acest fel.
(a) încă un cuvînt, ca să închei spusa. Aristotel zice că „mînia slujeşte cîteodată ca unealtă virtuţii şi vitejiei". Are chip de adevăr, totuşi cei care-i stau împotrivă răspund glumind că este o unealtă nouă ca întrebuinţare, deoarece noi ,pe celelalte lc mînuim, dar aceasta ne mină pe noi; mîna noastră nu o călăuzeşte, noi sîntem în mîna ei; ne ţine, noi nu o ţinem.

Capitolul XXXII
APÂRAREA LUI SENECA ŞI A LUI PLUTARH
(a) Deprins cum sînt cu aceşti măriţi cărturari şi ajutorul ce-l dau bătrîneţelor mele,o;i° (c) şi cărţii mele, curat întocmită din frunzărirea lor, (a) mă silesc să am cinstirea lor în vedere.
^jSiMfaJ i",.,.-. -- •. „
•

A tllll,
' t' '(A,rt J i:' t ! ,
?, «i'flti i' .< ! > I > X< V
* vie wmie t,.
P,igtrv: .1 Eseurilor ri; modilicori P,r-'iiM ele Li• I Eseurilor, eciua 1595
E S S A I S
Dli KHCHEi. AiU.
CNE*K D; S»yJiT*)(îS£

Privitor la Seneca, printre miile de cărţulii pe care religia, numită reformată, le foloseşte ca să-şi apere cauza, pornite adesea din bună-mină şi păcat că stăruinţa lor nu-i pentru o pricină mai dreaptă, văzut-am odinioară una unde se străduia să se asemuie, pentru a întinde şi împovăra cîrmuirea bietului nostru răposat rege Carol al IX-lea. cu cîrmuirea lui Nero şi să mai asemuie pe luminăţia sa răposatul cardinal de Lorraine1"31 cu Seneca. Soarta gmîndurora fost-a să fie cei dintîi călăuzitori ai acestor domnitori şi moravurile, starea şi purtările pe o seamă. Părerea mea este că se face cu aceasta multă cinste luminăţiei sale cardinalului: căci cu toate că sînt din cei care nespus preţuiesc mintea lui, felul de a cu- vînta, zorul său cucernic, slujirea către rege şi norocul care făcut-a să se nască într-un veac în care este lucru nou şi arar, mult folositor binelui obştesc să se afle o faţă bisericească de soi ales şi cu precădere, vrednic şi priceput în scaunul său, eu totuşi nu socot — ca să mărturisim adevărul — să aibă pe

departe învrednicirea, nici viruitca limpede şi întreagă, nici atît ele tare ca Seneca10-'-.
Iar acea carte de care vorbesc1033, ca să-şi atingă ţelu- : ilo, se ia după ponegririle lui Dion istoricul1034, în a cărui mărturie nu mă încred; el înfăţişează pe Seneca de ocară: lasă că arătările lui se bat cap în cap, căci după ce amin- teşte marea înţelepciune a lui Seneca, duşman de moarte :>- blestemăţiilor lui Nero, aiurea îl face zgîrcit, pizmuitor, camătar, mişel, destrăbălat şi filozof prefăcut cu învede- râri înşelătoare; viu răsare însă şi vîrtos virtutea din în- M-şi scrierile lui Seneca: ele doboară neapărat încă şi alte învinuiri, cum sînt cele despre bogăţia şi dezmăţul traiu- !ui său, încît eu n-aş pune temei pe nimic spus de Dion unpotrivă-i. Mult mai cuminte este să crezi în astfel de i roburi pe istoricii romani decît pe cei greci sau străini. Astfel, Tacitus10:jrj şi alţii vorbesc cu multă laudă şi de viaţa şi de moartea lui, înfăţişîndu-l în toate ca om ales '"i cu marc virtute. Nici nu vreau să aduc altă mustrare judecăţii lui Dion decît faptul dc netăgăduit că se încumetă a ţine partea lui Iulius Cezar faţă de Pompei şi partea lui Amoniu faţă de Cicero, ceea ce arată că nu gîn- dea sănătos despre împrejurările din Roma.
Să ajungem la Plutarh.
Jean Bodin1M(i este un scriitor din vremile noastre, înzestrat cu mult mai multă judecată decît puzderia de mizgălitori ai veacului, şi este vrednic să fie luat in seamă şi cătare. Găsesc orişicum că merge prea departe, cînd Învinuieşte pe Plutarh, intr-un loc al Metodei istorice, nu numai de neştiinţă (asupra cărui lucru eu nu m-aş fi ostenit să-i stau împotrivă, căci nu umblu după acest vî- nat), dar că deseori acel cărturar scrie lucruri de necrezut şi eu totul de basm (acestea sînt cuvintele sale). Dacă ar fi spus curat „spune lucrurile altfel decît sînt", n-ai ii fost cu mare ponos; căci ceea ce nu am văzut, îl primim din mîna altuia şi pe încredere, iar eu văd bine că spune pe vrutele în mai multe feluri o povestire; ca părerea lui Hanibal despre cei trei mai buni căpitani care vreodată fo-t-au, < sie arătată in viaţa lui Flaminius într-un fel şi in a lui Pirus altfel. Dar să-i pui în eîrcă a fi luat drept argint bătut lucruri de necrezut

şi năstruşnice este a învinui de lipsă cie judecată scriitorul cu mai multă judecată in astă lume. Şi iată pilda ce o clă: cum se poate — spune el -- să povestească despre un copil in Lacedcmonia că s-a lăsat sfîşiat de o vulpe furată, pe care o ţinea sul; haină, împăcîndu-se mai lesne cu moartea decît să dea de gol că a furat. Eu găsesc mai întii că pilda este prosi aleasă, îndeosebi că greu sînt de dovedit îndemnurile sufletului, pe cînd puterile trupului avem mai multe legi CE să le cunoaştem şi mărginim; şi dacă ar fi fost dupt mine, aş fi ales mai eurîncl o pildă din acest al doilea fel aflăm mai de necrezut, printre altele, privitor la Pirus că plin de răni, a dat o lovitură de spadă atît de grozavi uMui duşman al său, coperit în fier, încît îi tăie trupul îr două din creştet pînă jos. în pilda adusă de el nu văc grozavă minune, nici nu încuviinţez următoarele cuvinte „precum zice", cu care apără pe Plutarh, spunînd că le-E adăugat ea să ne dea de ştire şi să ţie în friu erezămînlir nostru. Căci de n-ar fi fost lucruri primite în puterea ş: din căderea vechimii lor şi a religiei lor, nu şi le-ar fi însuşit şi nu ni le-ar fi dat nouă drept bune, fiind de h sine de necrezut: iar vorba: „precum zice" Plutarh nu c foloseşte cu acest înţeles, deoarece tot el, în legătură ci copiii laceclemoniem. ne arată cît erau de învăţaţi si rabde, şi ne dă pilde luate din vremea lui, mai uşor dc , rezut, cum ar fi de asemenea cea adusă de Cicero, înainte •o el, la care acesta a fost de faţă, după cît spune, că la .sitarul zeiţei Diana copiii sufereau să fie biciuiţi pînă la -inge in timpul jertfei chiar in vremea lui, nu numai fără ,;vamăt, dar unii pînă a-şi da de bunăvoie şi viaţa. Poves- : şic Plutarh de asemenea, împreună cu sute de alte măr- ,n'ii, că în timpul jertfei un cărbune arzând lunecă în e.ineca unui copil laoedemonian pe cînd tămîia, şi—1 lăsă ,i-i ardă lot braţul, pînă mirosul cărnii fripte ajunse la • i din jur. După datina lor, nimic nu era mai defăimat , mai de ruşine şi ocară decît a se lăsa prinşi furînd, :u;i curînd se lăsau să moară. Sînt atît de pătruns de ; căsnicia acelor oameni despre care vorbesc ei, încît nu • ocol, ca Bodin, să povestească lucruri dc necrezut, nici că ,, esrea ar fi îost pentru ei — cum ne par nouă — minu- ,ale sau ciudate.

(c) Istoria Spartei este plină de pilde mai aspre şi mai n are, şi în felul acesta este o minune.

(a) Marcellinus11137 zice, vorbind de furt, că pe vremea cu nu se scornise pedeapsă sau chin cît de aprig care să •iieascâ pe oghiptenii prinşi furînd, treabă care le era 'narii1 in obicei, să spuie măcar numele lor.

(b) Un ţăran din Spania, pus la chinul cleştelui, ca să numească pe uneltitorii uciderii praetorului Lucius Piso, strigă in toiul chinurilor, ca prietenii lui să nu mişte oer.tru a-i veni în ajutor şi să fie liniştiţi că durerea nu-l va face să i se smulgă vreo mărturisire; în ziua aceea nu se putu scoate mai mult; a doua zi, în vreme ce era dus ;ar ia chin, se smulse cu tărie clin m-îinile paznicilor şi-şi strivi capul de un zid, ucigîndu-se.

(c) Epiharis, nemaisuferind cruzimea şi sătul de slujbaşii lui Nero, după ce a răbdat timp de o zi întreagă ar-curile, bătăile, uneltele lor fără a da glas destăinuirii conjuraţiei sale, a doua zi, dus la gherlă cu mădularele frînte, ^trecură un baier al hainei sale prin braţul scaunului, la care făcu nod de spînzurătoare şi-şi trecu capul aşa fel ca greutatea trupului să-l tragă şi să se sugrume. Avînd tărie să se omoare după ce trecuse prin cele dintîi chinuri, nu parc oare că cu bună-ştiinţă şi-a supus răbdarea in ziua dinainte pentru a-şi bate joc de acel tiran şi ca să însufleţească pe alţii a se împotrivi de asemenea?

(a) Cine va cerceta printre flintaşii noştri cele întîm-pinate în războaiele lăuntrice la noi va afla fapte ale răb-dării, înverşunării şi străşniciei şi în veacul nostru păcătos şi în gloata vlăguită şi muieratică, mai mult încă decît a eghiptenilor, fapte vrednice a fi puse alături de cele amintite despre virtutea spartană. Eu ştiu că s-au găsit in rîndurile curat ţărăneşti unii care s-au lăsat arşi la talpa piciorului, cu degetele strivite de patul pistolului, cu ochii în sînge, scoşi din cap de strînsoarea ccltnicului făcut din fringhii groase, mai curînd decît să se fi dat în plata duş-manului. Văzut-am pe unul, părăsit într-un şanţ drept mort, gol, eu gîtlcjul vînăt şi umflat de ştreangul care mai atîrna, cu care fusese tîrît toată noaptea de coada unui cal, trupul împuns de toate părţile de pumnale, răni făcute nu :a să-i

ucidă, dar ca să se înspărminte. El le răb- dase pe toate, pînă a pierde graiul şi simţirile, hotărît, pe cît îmi spuse, să moară mai curînd o mie de morţi (suferinţa lui era atît de mare, încît le şi petrecuse) înainte de a făgădui oarece; şi era unul din cei mai avuţi plugari clin ţinut. Pe e;ţi nu văzut-am arşi, puşi pe fier înroşit, Dentru păreri îmbrătişato de altul, necunoscut si neştiut de ei!

(b) Ştiu sute şi sute de femei, căci spus este că minţile din Gasconia se întrec în acestea, pe care mai uşor le-ai fi pus să muşte fierul înfierbîntat decît să lapede vreo părere căpătată la mînie. Loviturile şi silirea le întăritä, iară cel care a scornit povestea muierii care. in ciuda oricăror ciomăgeli, ameninţări sau pedepse, nu înceta să cheme pe bărbatul său păduchios si care, zvîrlită în apă, pe cînd se îneca, cu mîinile deasupra capului încă se mai făcea că omoară păduchii, ne însăilă o poveste care înfăţişează aevea ce ni se arată în toate zilele întocmai despre îndărătnicia femeilor. Iar îndărătnicia este surată a statorniciei, cel puţin ca tărie şi străşnicie.

(a) Nu trebuie judecat ceea ce este cu putinţă sau ceea ce nu-i, după ceea ce ni se arată nouă a fi de crezut sau de necrezut, cum am mai spus şi in altă parte10:,H; şi mare greşeală este, în care cad totuşi cei mai mulţi oameni, (o) (ceea ce nu spun despre Bodin). (a) să pregetăm a crede că altul face ccea ce nu am putea noi faee. (c) Sau nu am vrea. îi pare fiecăruia că în ;1 stă chipul măiestru al firii1"'19; după el trebuie să se potrivească toate celelalte. Părerile care nu-s pe o seamă cu ale sale sînt prefăcute şi neadevărate. Vai ee primejdioasă şi netoată dobitocie! (a) Eu socot pe unii oameni cu mult mai presus de mine. mai ales între cei din vechime; şi cu toate că văd limpede neputinţa mea să-i ajung din urmă, nu încetez a mă strădui să aflu îndemnurile care-i poartă atît de sus, (c) a căror ivire nici cum nu o găsesc în mine; precum de asemenea fac şi pentru cea mai joasă stare a minţilor, care nici ea nu mă uimeşte şi nici nu o tăgăduiesc. Văd bine cum îşi iau calea cele care se înalţă; (a) şi mă minunez de măreţia lor: şi acele avîntări le găsesc foarte frumoase, ele mă

însufleţesc; şi dacă puterile mele nu mă poartă pînă la ele, judecata măcar voios se sileşte să le cuprindă.
Cealaltă pildă, în care Bodin găseşte că Plutarh spune lucruri de necrezut şi basme, este că eforii au pus pe Agesilau1"4" să plătească bir, fiindcă a cîştigat singur d(-partea lui inima şi vrerea cetăţenilor. Eu nu ştiu ce pecete a neadevărului găseşte el aici. dar zis este că Plutarh vor-ooşte despre lucruri pe care trebuia să le ştie mai bine decît noi; şi nu era neobişnuit în Grecia să fi văzut oameni osîndiţi şi trimişi în surghiun nurnai pentru că erau plăcuţi cetăţenilor, dovadă ostracizarea şi petalizarea1"41.
Tot acolo se găseşte o altă învinuire care, fiind vorba de Plutarh, mă supără. Spune că bine asemuit-a pe ro-mani cu romanii şi pe greci între ei, dar nu pe romani cu grecii, dovadă, zice, Demostene cu Cicero, Cato cu Aris- tide, Sylla cu Lysandros, Marcellus cu Pelopida, Pompei cu Agesilau: socotind că a ţinut cu grecii, alăturîndu-i ne-potrivit. înseamnă să te legi tocmai de ce este mai deosebit si de laudă în Plutarh: deoarece în asemuirile pe care le face (care este partea minunată a lucrărilor sale şi care i-a plăcut mai mult. pe cît cred eu), buna lui credinţă şi dreapta cătare a judecăţilor sale stau în cumpănă cu tăria şi adîneimca lor. El este un filozof care ne învaţă ce este virtutea şi nu răpeşte romanilor nimic faţă de greci, oricît de departe ar fi aceştia de ei. Să vedem daeă-l putem apăra încă de învinuirea că ar fi răutăcios şi viclean.
Ce pot eu gîndi că a da prilej acestei păreri, este lumina cea vie care învălură numele romane rămase în amintirea noastră. Nu ni se pare că Demostene poate fi. pus pe o treaptă ca faimă cu un consul, proconsul şi quaes'or al acelei mari republici. Dar cine va privi adevărul în sinea lucrului şi oamenii curat cum. stau, treabă care mai ales fost-a telul lui Plutarh, şi va căuta moravurile, firile şi priceperea, mai mult decît soarta, gîndcsc cu totul altfel decît Bodin, că Cicero şi Cato cel Bătrin mai au mult de adus, ca să fie deopotrivă cu perechea lor. Pentru a dovedi ce vrea Bodin, aş fi ales mai curînd drept pildă pe Cato cel Tînăr faţă de Focion; căci în această împerechere s-ar arăta nepotrivire, în cişţigul romanului. Cit despre

Marcellus, Sylla şi Pompei, eu văd bine că isprăvile lor de război sînt mai grozave şi falnice decît ale grecilor, pe care Plutarh îi pune alături, dar faptele mai frumoase şi virtuoase, fie la război, fie aiurea, nu sint totdeauna cele mai răsunătoare. Văd adesea nume de căpitani umbrite de strălucirea altor nume mai puţin vrednice: dovadă Labienus, Ventidius, Telesinus şi mai mulţi alţii. Privit în felul acesta, ar fi să mă plîng de partea grecilor, n-aş putea oare spune că prea puţin poau- fi asemuit Camillus cu Temistocie şi Gracehii cu Agis şi. Cleomcne, Numa cu Lieurg şi încă Scipio cu Epami- nonda,",2. Dar nebunie este a vroi să judeci dintr-o trăsătură lucruri cu atîtea feţe. Cînd Plutarh ii asemuie, nu-i pune pe cîntar. Cine mai mult decît el ar putea, eu luare-aminte cugetînd, scoate la iveală asemănările şi osebirile? Cînd pune alături biruinţele, faptele ostăşeşti, puterea oştirii purtată de Pompei şi a izbîndelor lui cu faptele lui Agesilau, spune: r.u cred că însuşi Xenofon, dacă ar trăi, cu toate că i s-a îngăduit a scrie cit a vrut spre landa lui Agesilau, ar fi Îndrăznit să-l aşeze pe aceeaşi treaptă. Dacă pune faţă in. faţă pe Lvsandros cu S.ylla, nu este — spune el — asemuire nici in numărul biruinţelor, nici în soarta bătăliilor, ş.a.m.d. Aceasta nu înseamnă a răpi întrucâtva romanilor să-i pună alături de greci, nici de ocară nu i-a făcut, ori- cît de depărtaţi ar fi să fie: şi Plutarh nu-i cîntăreşte pe de-a-ntregul; aruiicînd privire în cuprins, nu poţi vcciea vreo părtinire; ci alătură crîmpeie şi împrejurări, punîn- du-le faţă în faţă şi le judecă în parte. Aşadar, dac-ar fi să-l dovedim părtinitor, ar trebui scoasă vreo părere anume, sau spune că greşit-a îndeobşte, punînd pe cu- •are grec faţă de cutare roman: mai ales că s-ar găsi cît fir a păr cu care să se nimerească mai bine şi care să fie mai potriviţi.

Capitolul XXXIII POVESTEA LUI SPURINA

(a) Filozofia nu gîndeşte a fi întrebuinţai rău mijloa- v. cir sale, cînd a dăruit minţii atotputernicie asupra sufle- , LI 1 LII nostru şi căderea să înfrîneze poftele noastre. între aceste pofte, cei care judecă a nu fi altele mai aprige deeit sie iubirii au de partea părerii lor faptul -că ele ţin totodată de trup şi de suflet şi stăpînesc omul pe de-a întregul, in

aşa fel eă .sănătatea însăşi e legată de ele, iară dof- uricia e cîteodată siiită să le fie eodoaşă.
Dar s-ar piitea spune că amestecul trupului pricinu- -sie, dimpotrivă, scădere şi slăbire, fiindcă asemenea iorinţe sînt supuse săturării şi înlesnite a se potoli din inîruptare. Mai mulţi vrînd să mîntuiască sufletele lor de marina neîncetată stîrnită de cea poftă, apucatu-s-au a-şi ciunti părţile cu pricina şi alţii le-au stîmpărat puterile ii clocotul cu oblojeli reci ca zăpada şi cu oţet. Străbunii noştri purtau haine anume făcute, dintr-o ţesătură de păr de cal, cu care unii îşi făceau cămăşi şi alţii cingători aspre pe rărunchi. Nu de mult, îmi spunea un principe1043 •• a in tinereţea iui, într-o zi mare de sărbătoare, la curtea vgelui Francisc I, unde toată lumea era gătită, j-a venit să poarte o asemenea haină, rămasă de la cinstitul său '.ată; dar oricît do cuvios, el n-a putut răbda pînă ce nu a L'pădai-o, şi se îmbolnăvi pe mai multă vreme. Mai -^piise că nu crede să fie vreo tinerească aprindere, cît de aprigă, care să nu se stîmpere la purtarea acestui leac. Totuşi, cu acesta, el nu încercase pe ccle mai usturătoare; căci, din păţanii, vedem că o asemenea vîlvătaie dăinuie adesea sub haina cea mai aspră şi păcătoasă, iară straiul pocăinţei nu totdeauna mijloccşte a se pocăi celor ce-l poartă. Xenocrate a luat-o mai necruţător; căci învăţăceii lui, ca să-l puie la încercare, i-au vîrît în pat pe Laîs, acea frumoasă şi vestită curtezană, dezgolită, numai cu podoaba frumuseţii şi a gingaşelor ei momeli; el simţi că, in ciuda judecăţii şi a deprinderilor lui, trupul întăritat pornise a biruire şi, mînios, puse să i se ardă mădularele care se lăsau astfel ispitite1"44. Acolo unde patimile sînt numai ale sufletului, ca ambiţie, zgîrcenie şi altele, judecata are mai mult de furcă; deoarece nu poate veni în ajutor decît cu ce-i stă în putere şi acele pofte nu se înfruptă spre săturare; dimpotrivă, se asmuţă şi sporesc.
De ajuns singura pildă a lui Iulius Cezar1043, ca să ne arate osebirea acestor pofte, căci nu fost-a om mai dedat plăcerilor iubirii. Era nespus de grijuliu pentru trupul său; mărturie, cîte folosea şi din cele mai desfătătoare, ştiute în vremile acelea, cum ar fi a-şi smulge perii pe tot trupul, a

se unge cu miresme neînchipuit de ciudate. Şi era din făptură, om frumos, alb, bine legat, obrazul plin, ochii căprui şi vioi1046, dacă dăm crezământ lui Sue- tonius, deoarece chipul său, văzut la Roma, nu-l înfăţişează pe de-a-ntregul astfel. în afară de soţiile lui, pe care le schimbă de patru ori, fără a mai număra iubirile din copilăria lui cu regele din Bitinia, Nieomede, el mai culese şi fecioria acelei vestite regine a Eghipetului, Clen- patra, dovadă naşterea micului Cezarion. Avu legături de dragoste cu Eunoe, regina Mauritaniei şi, la Roma, cu Posthumia, soţia lui Servius Sulpicius; cu Lollia a lui Gabinius; eu Tertulla a lui Crassus; şi chiar cu Muţi a. soţia marelui Pompei: din care pricină soţul ei o alungă, precum spun istoricii romani. Plutarh mărturiseşte a nu fi ştiut aceasta şi Curionii, tatăl şi fiul, adus-au apoi mustrări lui Pompei cînd se căsători cu fiica lui Cezar, că ajuns-a să fie ginerele omului care i-a pus coarne şi pe care el însuşi îl poreclise Aegistus. în afară de toate acestea, i-a mai fost ţiitoare şi Servilia, sora lui Cato şi mama lui Marcus Brutus, de unde crezut-au toţi că vine marea iubire pe care i-o purta lui Brutus, fiindcă se născuse în vremea cînd ar fi putut fi al lui. Aşadar, dreptate am, pare-mi-se, să-l privim ca pe un om dedat nespus de mult. acestei depăşiri, fiind astfel alcătuit pentru iubire. Cealaltă patimă, însă, ambiţia, care-l muşca la sînge, stătea împotriva celeilalte, ii lua locul cu repeziciune; (c) plă- ,-riIo lui nu l-au făcut vreodată să piardă clipa sau primurile care se iveau pentru a urca treapta măririi.

(e) Vorbind de acestea, îmi amintesc că Mahomed, cel arc- s-a înstăpînit la Constantinopol, şi a pus capăt nu- eelui grec, era stăpînit de aceste două patimi deopotrivă: .,)• atît de lacom era la iubire cît şi ostaş zdravăn: iar în \ ;ara sa acestea se întreceau: zorul bătăios şi stîrniroa iu- Mrii; iar cea din urmă, eu toate că trecuseră de mult anii :•. f'oririi. nti eiştigă întîietate dccît la vreme de mare bă- i l.teţo, atunci cînd nu mai putea să poarte povara răz-boaielor. Pilduire cu totul deosebită este ce se povesteşte spre Ladislau, regele Neapolului, şi care stă împotriva vlorlalte;

el era bun căpitan, viteaz şi ambiţios; ţelul cel ••nai presus al ambiţiei lui era să aibă cucerirea unei ne-
• muite frumuseţi. Moartea lui fu cum urmează. După ce ciprcsuraso cu straşnică stăruinţă oraşul Florenţa, pînă cantorii fost-au aduşi să se supună biruinţei lui, el le
• ărui oraşul dacă ei aduc o fată din oraş, despre care i cdse că este fără seamăn de frumoasă. Nevoiţi fost-au, pentru a scuti de prăpăd o obşte întreagă, să jertfească o - Hgură fiinţă; ea era fiica unui vestit doftor din vremea i ii care, văzîndu-se încleştat de o atît de amarnică nevoie. se hotărî a face o ispravă nemaipomenită. In vreme toţi împodobeau fiica şi o înveşmîntau eu găteli şi odoare, ca să arate pe placul noului iubit, el îi dărui o năframă îneîntătoare, cusută şi înmiresmată, pentru a-i sluji la cele dintîi apropieri, lucru de care nu te poţi lipsi in astfel de împrejurări; năframa fusese otrăvită, cu toată iscusinţa meşteşugului său, iar carnea înfierbîntată şi porii deschişi sorbiră veninul atît de repede, că dintr-o dată sudoarea fierberii lor se schimbă a răceală şi muriră îm-brăţişaţi1047. Mă întorc la Cezar.

(a) Patima ambiţiei era mai presus de tot şi se înstă- pini, dobîndindu-l într-atîta, că se lăsa dus amde-l mîna ea. De bună seamă, ciudă îmi este cînd privesc măreţia acestui luminat om şi minunatele daruri cc avea; atîta pricepere în tot felul de ştiinţe, încît aproape că nu fost-a vreuna despre care el să nu fi scris. Cuvînta cu atîta mă-iestrie, că multora le-a plăcut felul lui de a vorbi mai bine decît al lui Cicero şi pare-mi-se că el socotea a nu fi mai prejos, deoarece amîndouă a sale Anticatones le-a scris mai ales ca să fie pus în cumpănă cu desăvîrşita meşteşugire a cuvînlului din scrierea despre Cato a lui Cicero. De alt-minterea, fost-a oare suflet mai veghetor, vrednic şi răbdător la greu decît el? şi fără îndoială, înzestrat cu mai multe arare răsăriri ale virtuţii — spun — din cele vii şi fireşti, nicidecum din cele făcute. Era deosebit de cumpătat şi atît de puţin gingaş în ale mîncării, încît Oppius""* povesteşte că într-o zi li se aduse la cină o mîncare cu untdelemn de leac în loc de cel curat; el o mîncă de-a binelea, ca să nu facă gazda de ruşine; altădată a pus să

biciuiască pe brutarul său, pentru că i-a dat altă pîine decît cea făcută pentru toţi. însuşi Cato obişnuia să spună despre el că fost-a cel dinţii om cumpătat care s-a încumetat a păşi la pitirea ţării sale; că tot Cato îi strigă într-o zi „beţivule" (iată cum se întîmplă: se găseau amîndoi la Senat, unde se ţinea sfat despre viclenirea lui Catilina, în care bănuielile cădeau şi asupra lui Cezar; i se înmină de afară o însemnare sub pecete; Cato, gîndind că este oarccc veste de la unellitori, i-o ceru neapărat; Cezar fu nevoit să i-o dea, ca să nu fie mai mare bănuială. Se întîmplă a fi fost o scrisoare de dragoste, pe care Servilia. sora lui Cato, i-o scrisese. Cato, după ce o citi, i-o aruncă, zicind: „ţine-o beţivule!"). Eu spun că aceasta fu mai mult cuvînt al dispreţului şi al miniei decît o curată ocară faţă de un păcat adevărat, cuim se întîmplă adesea că spunem c;e ne vine mai repede pe buze celor care ne supără, cu toate că nu este nimerit. Mai punem că păcatul aruncat de Cato în faţă uimitor aducea cu cel dezvăluit la Cezar, căci Vonus şi Bachus se învoiesc precum sună zicala.

(b) La mine găsesc însă că Venus este mult mai sprintenă cumpătată fiind.

(a) Nenumărate sînt pildele blîndeţei şi îndurării lui. faţă de cei care-l jigniseră: nu vorbesc de cele din timpul cînd războiul cetăţenesc era încă în mers. căci el singur mărturiseşte in scrierile lui că era pentru ca să cîştige duşmanii săi şi să-i aducă a se teme mai puţin de viitoarea lui instăpînire şi biruinţă. Totuşi, trebuie spus că pildele cele, dacă nu ajung să dovedească blîndeţea firii lui, ne dovedesc cel puţin o minunată incredere şi măreţie a vitejiei sale şi a străşniciei accstui om. Adesea i s-a întimplat să înapoieze oşti întregi duşmanului său, după ce au fost înfrînte, fără măcar a sc osteni să le ceară jură- mint sau să treacă de partea lui. Prinse de trei-patru ori pe un căpitan al lui Pompei şi tot de atîtea ori îi dete drumul. Pompei socotea drept duşmani pe toţi cei care nu-l însoţeau la luptă, iară el dădu de ştire că socotea dn-pt prieteni pe toţi cei care nu se răsculau şi nu luau .e-niele împotriva lui. Căpitanilor săi, care se despărţeau d,' el pentru a se căpătui aiurea, le mai trimitea şi ar- m-'le, şi

caii, şi înzestrarea. în oraşele cuprinse de el în luptă lăsa pe cetăţeni să urmeze- în voie o parte sau alta. nu lăsa oaste, rămînînd drept pază numai amintirea blîn- d-.-ţei şi îndurării. în ziua bătăliei dc la Farsalia, el îngădui numai la culmea nevoii să fie prinşi cetăţenii romani.
Iată trăsături încumetate pe cît gîndesc eu şi minune nu este eă în luptele cetăţeneşti suferite de noi, cei ce -Mau împotriva aşezămîntului clin vechi al ţării nu-i pot urma pilda: sînt purtări fără seamăn, legate numai de ursita unui Cezar şi de minunata lui preîntîmpinare a mersului său fericit întru izbutire. Cînd iau în cătare mă- r-'ţia neasemuită a sufletului acestuia, mă împac eu biruinţa care nu s-a putut despărţi de el, fie şi în cea cauză iVarte nedreaptă şi foarte nelegiuită1049.
Ca să mă întorc la felul cît era el de iertător, noi avem inel? dovezi din timpul puterii sale, care arată limpede ă atunci cînd totul era supus lui şi nu mai avea pentru ;-e se preface, Caius Memmius scrisese împotriva lui în-verşunate eitanii, la care el răspunse cu multă asprime: • ni'ind -după aceea însă, nu pregetă a-l ajuta să fie con-sul. Caius Calvus, care scrisese epigrame usturătoare îm-oiurivă-i, căută prin mijlocirea unor prieteni să se împace cu el: Cezar se îmbie a scrie cel dintîi. Iar bunul nostru Catul, care-l şficuise atît de tare sub porecla „Mamurra", '^d veni să se spele de cele spuse, el îl pofti chiar în ziua aceea la masă. -Ştiinţă avînd că unii îl vorbesc de rău, nu făcu alt decît să spuie într-una din cuvîntări că are cunoştinţă de ele. Pe cît de puţin ura pe duşmanii săi. încă mai puţin se temea de ei. Unele uneltiri şi adunări făcute împotriva lui fiind descoperite, se mulţumi să vestească prin crainici, că are ştirea lor fără a urmări altcum pe făptaşi. Iară purtarea lui faţă de prietenii săi era cît se poate de grijulie; se spune că într-o călătorie, pe care o făceau împreună, lui Caius Oppius i se făcu rău; el îi lăsă singurul adăpost ce se afla în locul acela şi petrecu toată noaptea pe pămînt şi fără acoperiş. Cît despre felul cum purta dreptatea, el osîndj la moarte pe un slujitor al său, îndeosebi iubit de el, pentru că ademenise pe soţia unui cavaler roman, ou toate că nimeni nu făcuse vreo

plîngere1050 .Nu fu om care să aibă mai multă cumpătare la biruinţă şi străşnicie cînd soarta îi era potrivnică.
Dar toate aceste frumoase însuşiri au fost strâmbate şi înăbuşite de cea mai înverşunată patimă ambiţioasă de care se lăsa purtat într-atît, încît neapărat se poate spune că-l mîna şi călăuzea în toate faptele lui. Dintr-un om darnic, ea făcu un fur al bunului obştesc, ca să aibă din belşug să o mulţumească, şi-l făcu să spuie vorba urîtâ şi nedreaptă că el ar lua în slujbă pe cei mai ticăloşi şi prăpădiţi de pe lume şi le-ar da preţul răsplăţii şi iubirii ca şi celor de omenie, dacă-i sînt credincioşi pentru înălţarea lui. Ambiţia îl îmbăta cu atîta deşartă semeţie, incit îndrăznea să sc laude faţă de cetăţenii Romei să fi dus marea republică a fi un nume fără chip şi trup, şi cuvintele sale trebuiau pe veci socotite drept legi; şi primi o seamă de senatori, stind aşezat, care veniră la el cu toate cinstirile datorite zeilor. Făcut fost-a că singur acel viţiu, pe cît cred eu, prăpădi în el cea mai falnică fire care văzut-a lumina zilei şi pomenirea lui ajunse a fi blestemată de toţi oamenii de treabă, fiindcă vrut-a să-şi întemeieze faima pe prăbuşirea ţării sale şi răsturnarea celui mai frumos şi înfloritor aşezămînt obştesc pe care aevea văzuta vreodată lumea.
S-ar putea, dimpotrivă, uşor găsi printre oamenii vestiţi mai multe pilde cărora desfătarea i-a făcut să uite mersul trebilor obşteşti, dovadă Marcus Antonius1031 şi alţii; dar acolo unde iubirea şi ambiţia se pot pune în cumpănă sau s-ar izbi cu puteri pe măsură, nu mă îndo- icsc să fie cea din urmă care să cîştige laurii izbîndei..
Dar, ca să mă întorc pe făgaşul meu, mult înseamnă să-ţi poţi înfrina poftele, aseultînd sfatul judecăţii, sau să sileşti cu străşnicie mădularele să rămînă la datoria lor.
A np sorinii insă de hatîrul vecinilor noştri, nu numai ilcspărţindu-ne de cea dulce patimă care ne mîngîio şi do plăcerea pe care o simţim să vedem că sintem plăcuţi aiiuia şi iubiţi şi căutaţi de fiecare, şi mai încă să prindem a urî şi privi cu inimă rea harurile noastre care le mijlo- , esc, pedepsindu-ne frumuseţea, pentru că însufleţeşte pe altul,

cu vreo pildă încă nu văzut-am. Totuşi, aflatu-s-a .i-iul. numit Spurina, tînăr din Toscana,
(b) Qualis gemma micat, julvum quae dîridit aurum, Aut collo decus aut capiti, vel quale, per artera Inclusum buxo aut Oricia terebintho, Lucet eburm~,
ta) care. înzestrat eu nespusă frumuseţe, atît de răpitoare iiK-ll cehii cei mai feriţi nu se puteau apăra de strălucirea : o răspîndea, nu se mulţumi a lăsa în voie freamătul şi wîvuiaia stirnită de ol pretutindeni, po care nu o suferea, ei cuprins de mînie şi necaz împotriva lui şi a bogatelor Haruri ou care-l înzestrase firea, ca şi cînd ele ar fi fost vinovate de greşaia altuia, sc apucă să ciuntească, să strimbe şi să rănească desăvîrşita cumpănire şi alcătuire po care firea atît de minunat i-o urzise10-'3, (c) Ca .să spun părerea mea, asemenea fapte mă uimesc mai mult decît ic-laud: aceste depăşiri nu se împacă cu rosturile mele. Ţelul fusese frumos şi cucernic, dar gîndesc că a fost lipsit de cuminţenie. Şi dacă urîţenia lui mai apoi slujit-a ca altul să cadă în păcatul dispreţului şi a] urii şi al riv- "ioi, ca să capete lauda unei atît de însemnate dovediri, sau să fie defăimat de cei care socotesc purtarea lui ambiţioasă? Este vreun chip în care viţiul să nu no ademe- icaseă pentru a avea prilej de a izbuti într-un fel sau altul? Mai drept şi de lauclă ar fi fost c-a el să pună aceste daruri dumnezeieşti în slujba unei virtuţi pilduitoare şi bine rinduite.
Cei care se feresc de îndeplinirile îndeobşte şi de mulţimea fără de număr a datorinţelor anevoioase, care leagă m toate chipurile pe un om de omenie de traiul între inşi, Mnt după părerea mea foarte cruţăt-ori pentru ei înşişi, oricît s-ar straşnici a fi aspri pe seama lor. Este intrucîtva a muri, ca să fugi de osteneala să trăieşti eu bine. Ei pot -"apăla altă laudă, dar lauda că duc greul nu mi se pare altcum pe făptaşi. Iară purtarea lui faţă de prietenii săi era cît se poate de grijulie; se spune că într-o călătorie, pe care o făceau împreună, lui Caius Oppius i se făcu rău; el îi lăsă singurul adăpost ce se afla in locul acela şi petrecu toată noaptea pe pămînt şi fără acoperiş. Cît despre felul cum purta dreptatea, el osîndi la moarte pe un slujitor al său, îndeosebi iubit de el, pentru că ademenise pe soţia unui

cavaler roman, cu toate că nimeni nu făcuse vreo plingere1030 .Nu fu om care să aibă mai multă cumpătare la biruinţă şi străşnicie cînd soarta îi era potrivnică.
Dar toate aceste frumoase însuşiri au fost strîmbate şi înăbuşite de cea mai înverşunată patimă ambiţioasă de care se lăsa purtat într-atît, încît neapărat se poate spune că-l mîna şi călăuzea în toate faptele lui. Dintr-un om darnic, ea făcu un fur al bunului obştesc, ca să aibă din belşug să o mulţumească, şi-l făcu să spuie vorba urîtă şi nedreaptă că el ar lua în slujbă pe cei mai ticăloşi şi prăpădiţi de pe lume şi le-ar da preţul răsplăţii şi iubirii ca şi celor de omenie, dacă-i sînt credincioşi pentru înălţarea lui. Ambiţia îl îmbăta cu atîta deşartă semeţie, încît îndrăznea să se laude faţă de cetăţenii Romei să fi dus marea republică a fi un nume fără chip şi trup, şi cuvintele sale trebuiau pe veci socotite drept legi; şi primi o seamă de senatori, stind aşezat, care veniră la el cu toate cinstirile datorite zeilor. Făcut fost-a că singur acel viţiu, pe cît cred eu, prăpădi în el cea mai falnică fire care vă- zut-a lumina zilei şi pomenirea lui ajunse a fi blestemată de toţi oamenii de treabă, fiindcă vrut-a să-şi întemeieze faima pe prăbuşirea ţării sale şi răsturnarea celui mai frumos şi înfloritor aşezămînt obştesc pe care aevea vă- zui-a vreodată lumea.
S-ar putea, dimpotrivă, uşor găsi printre oamenii vestiţi mai multe pilde cărora desfătarea i-a făcut să uite mersul trebilor obşteşti, dovadă Marcus Antonius1051 şi alţii; dar acolo unde iubirea şi ambiţia se pot pune în cumpănă sau s-ar izbi cu puteri pe măsură, nu mă îndoiesc să fie cea din urmă care să cîştige laurii izbîndei.
Dar, ca să mă întorc pe făgaşul meu, mult înseamnă să-ţi poţi infrina poftele, ascultînd sfatul judecăţii, sau să sileşti cu străşnicie mădularele să rămînă la datoria lor.
A ne sorinii însă de hatirul vecinilor noştri, nu numai despărţindu-ne de cea dulce patimă care ne mîngîie şi de plăcerea pe care o simţim să vedem că sîntem plăcuţi altuia şi iubiţi şi căutaţi de fiecare, şi mai încă să prindem a urî şi privi cu inimă rea harurile noastre care le mijlocesc, pedepsindu-nc frumuseţea, pentru că însufleţeşte pe altul,

eu vreo pildă încă nu văzut-am. Totuşi, aflatu-s-a unul, numit Spurina, tînăr din Toscana,
(b) Qualis gemma micat, fulvum quae dividit aurum, Aut collo decus aut capiti, vel quale, per artem Inclusum buxo aut Oricia terebintho, Lucet ebur"'"'1-,
(a) care, înzestrat eu nespusă frumuseţe, atît de răpitoare încît ochii cei mai feriţi nu se puteau apăra de strălucirea ce răspîndea, nu se mulţumi a lăsa în voie freamătul şi vîlvăiaia slîrnită de el pretutindeni, pe care nu o suferea, ci cuprins de mînie şi necaz împotriva lui şi a bogatelor dai'uri cu care-l înzestrase firea, ca şi cînd ele ar fi fost vinovate de greşala altuia, se apucă să ciuntească, să strîmbe şi să rănească desăvirşita cumpănire şi alcătuire pe care firea atît de minunat i-o urzisel(,:,;t. (c) Ca să spun părerea mea, asemenea fapte mă uimesc mai mult decît le laud: aceste depăşiri nu se împacă cu rosturile mele. Ţelul fusese frumos şi cucernic, dar gîndesc că a fost lipsit de cuminţenie. Şi dacă urîţenia lui mai apoi slujit-a ca altul să cadă în păcatul dispreţului şi al urii şi al riv- nei, ca să capete lauda unei atît de însemnate dovediri, sau să fie defăimat de cei care socotesc purtarea lui ambiţioasă? Este vreun chip în care viţiul să nu ne ademenească pentru a avea prilej de a izbuti într-un fel sau altul? Mai drept şi de laudă ar fi fost ca el să pună aceste daruri dumnezeieşti în slujba unei virtuţi pilduitoare şi bine rînduite.
Cei care se Icrcsc de îndeplinirile îndeobşte şi de mulţimea fără de număr a datorinţelor anevoioase, care leagă în toate chipurile pe un om de omenie de traiul între inşi, sînt după părerea mea foarte cruţători pentru ei înşişi, oricît s-ar străşnici a fi aspri pe seama lor. Este întrucîtva a muri, ca să fugi de osteneala să trăieşti cu bine. Ei pot căpăta altă laudă, dar lauda că duc greul nu mi se pare
MONT.AKiNE
că o pot căpăta vreodată, căci ei nu întrec întru nimica străduinţele cu care te înfrîngi, cînd te ţii drept şi faci faţă, mulţumind cu credinţă şi pe de-a întregul celc ce-ţi sînt cerute în ghesul lumesc. Este vădit mai uşor a te lipsi curat de întreaga bărbăţie decît a te ţine vrednic în toate îndatoririle faţă de soţie: şi te strecori mai nestînjenit prin

sărăcie decît printr-un belşug pe care-l stăpîneşti, împărtăşindu-l cu dreptate; folosirea, mînuită pe struna judecăţii, este mult mai anevoioasă decît opreliştea. Cumpătarea este virtute mult mai anevoioasă decît răbdarea. Traiul fără greş al vieţii lui Scipio cel Tînăr are o mio de feţe; traiul fără greş al lui Diogenos. una singură; aceasta întrece vieţile de rînd eu nevinovăţia, precum cele alese şi desăvîrşite o întrec prin tărie şi folos.

Capitolul XXXIV

ÎNSEMNĂRI DESPRE MIJLOCIRILE DE RĂZBOI ALE LUI IULIUS CEZAR1054

(a) Rămas-a spus că mai multe căpetenii de război avut-au unele cărţi îndeosebi iubite: Alexandru cel Mare, pe Homer; (c) Scipio Africanul, pe Xenofon; (a) Marcus Brntus, pe Polibiu1055; Carol al V-lea, pe Philippe de Commynes1050; şi, zice-se, că, în timpurile noastre, Macchiavelli încă mai arc călare: dar răposatul mareşal Strozzi, care-şi făcuse parte de Cezar, fără îndoială alesese mult mai bine; căci ar trebui să fie ceaslovul oricărui om de război ca fiind aevea neîntrecutul maestru al meşteşugului ostăşesc. Ştie Dumnezeu cu cit har şi frumuseţe împodobeşte el această bogată plăsmuire, într-un fel de grai atît de limpede, mlădios şi desăvîrşit, încît pe placul meu nu aflat-am încă scriere pe lume de acest soi, care să i se poată asemui.

Vreau să însemn aici unele trăsături anume şi arare, ce miau rămas în minte privitor la faptele lui de războiil)5T. Oastea sa era cam speriată de zvonurile care umblau despre tăria oştirii regelui Jubal(i;,ri îndreptate împotrivă-i; el, în loe să slăbească părerea căpătată de oştenii săi şi să micşoreze stările duşmane, îi adună ca să-i încredinţeze şi să-i îmbărbăteze cu totul pe altă cale, în loc să apuce pe cea urmată de noi de obicei; luîndu-se după povaţa iui Cirjs, in Xenofon, le zise să nu se mai ostenească a şti cîte sînt rinclurilc în fruntea cărora stă Juba. deoarece el a primit veste întemeiată despre acestea şi li se pune în vedere că sînt mulţi şi întrec cu mult adevărul zvonurilor care umblă prin oaste; unde mai pui că nu este înşelătorie

prea mare să găseşit pe duşman la fapt mai slab decît aşteptarea, în loc să-l fi socotit slab şi să-l găseşti cu adevărat foarte tare.
El deprindea pe ostaşii săi înainte de toate să asculte neapărat, fără să apucc a răstălmăci sau vorbi de plănuirile căpitanului lor, pe care el nu le da în vileag decît în clipa înfăptuirii, şi-i plăcea, dacă ei întrucîtva le dibui- seră, să schimbe de îndată porunca inlr-o amăgire; astfel adesea, după ce hclărîse popas anume, trecea de el şi lungea ziua de mers, mai ales pe vreme rea şi ploioasă.
La începutul luptelor sale în Galia, elveticii trimiseră la el pentru a-i cere trecerea prin ţinuturile romanilor. Era hoiărît să-i oprească cu armele; totuşi se prefăcu a fi binevoitor, eîşligînd cu răspunsul cîteva zile de întîr- ziere pe seama lui, timp în care avu răgazul să-şi adune oştirea.
Bieţii inşi nu ştiau cît de uimitor ci măsura timpul, căci deseori spus-a: Mai presus de orice altă ştiinţă o căpetenie de oaste trebuie să aibă priceperea şi agerimea să prindă cînd trebuie clipa prielnică, ceea ce în toate îndeplinirile sale cu adevărat se arată a fi fost neîntrecut şi neasemuit.
Tot aşa, cu inimă uşoară nu pregeta să eîştige vreme faţă de duşmani cu momeala unei tîrguieli de pace şi să ceară ostaşilor săi alt soi de virtuţi decît vitejie: nici nu pedepsea celelalte viţii, numai răzmeriţa şi neascultarea. De multe ori. după biruinţă, el le lăsa frîiele purtării, scutindu-i eîtva timp de rînduirea supunerii ostăşeşti; unde mai punem că ostaşii lui erau deprinşi în aşa fel, încît, gătiţi şi miresmaţi, nu se codeau a se repezi cu înverşunare la luptă. Adevărul este că-i plăcea ca ei să fie bogat înţoliţi; stăruia să aibă curelăria bătută în aur si argint, ca grija pentru zestrea lor să-i facă a fi mai aprigi la apărare. Vorbindu-Ie, îi chema soţii lui, după cum obişnuim şi noi astăzi. August, urmaşul său, schimbă aceasta, judecind că el o făcusc din nevoia ţelurilor sale, ca să măgulească pe cei ee-l urmaseră de bunăvoie:
(b) Rheni mihi Caesar in undis
Dux crat, hic socius: facinus quo.s inquinat, aequatl()r'0:

(a) dar acea purtare o socotea a fi delăsare şi mai prejos de cele cuvenite imperatorului şi căpeteniei de oaste. El se întoarse la vechea numire de ostaş, astfel chemîndu-i.
Cu toate acestea, prietenoasa curtenie a lui Cezar se împletea cu o marc- străşnicie şi neîndurare. Legiunea a IX-a se răzvrătise lingă Plaisance; el o scoase din rîndu- rile de luptă, cu toate că Pompei era încă în picioare şi o primi numai în urma multor jalbe. Ii ţinea mai mult prin semeţie şi îndrăzneală decît prin blîndeţe.
Unde vorbeşte de trecerea Rinului spre Germania, spune că, socotind nevrednic de cinstea poporului roman, ca acesta să treacă pe corăbii, puse să se clădească pod minunat, despre a cărui înjghebare el ne dă tot amănuntul şi nicăieri altul nu vorbeşte de faptele sale, ca atunci cînd ne înfăţişează iscusitele lui născociri pentru uneltirea ăstor lucrări.
Mai luat-am în seamă că pune mare preţ pe rostirile către ostaşi în preajma luptei; cînd vrea să arate cît a fost luat pe neaşteptate şi în grabă pune totdeauna faptul eă nici nu avu t-a timp să vorbească ostaşilor în preajma bătăliei, înainte de marea bătălie împotriva celor din Tournay106n, el scrie: Cezar, după ce orîndui totul, alergă la noroc unde nimeri, ca să poarte cuvînt de îmbărbătare oamenilor săi, iar întîlnind legiunea a X-a nu avu răgaz decît a le spune să-şi amintească de vitejia lor obişnuilâ. să nu şovăie în faţa tăbărîrii, s-o întîmpine cu îndrăzneală, iar fiindcă duşmanul era la o aruncătură de săgeată, strigă porunca de luptă; de aici, trecînd în goană, merse ca să îmbărbăteze pe alţii, găsindu-i în toiul luptei. Aceste sînt spuse de el. Adevărat este că cuvîntul său adeseori i-a fost de un însemnat ajutor şi chiar în vremea lui faima vorbirii sale era atît de mare, că unii din oşteni culegeau rostirile lui; au fost astfel adunate cărţi întregi, eare multă vreme s-au păstrat.
Agrăirea lui avea un har deosebit, incit cci din apropierea sa, între alţii şî August, ascultînd cele ce fuseseră culese, puteau alege cuvînt de cuvînt ce nu era clin al său. Era cel mai harnic şi sîrguitor căpitan de oaste care vreodată fost-a.

întiia dată cînd pleca din Roma, ca dregător obştesc, ajunse în opt zile la rîul Rhone. în carul său de oasie avea unul sau doi scriitori eare, în faţa lui, scriau neîncetat, iar în spate un altul ţinea spada. Nu încape îndoială că umblînd tot timpul, de-abia s-ar putea ajunge cu repeziciunea cu care el, în luptă şi biruind, plecat din Galia, urmări pe Pompei la Brindisi şi puse stăpînire pe Italia în 18 zile. întoreîndu-se de la Brindisi la Roma, de la Roma pierind pînă în hotarul Spaniei, unde întîmpină grozave greutăţi în războiul cu Afranius1061 şi Petreius11,f>2, mai apoi făcu faţă îndelungii împresurări a Marsiliei. De aici se îndreptă spre Macedonia, bătu armata Romei la Farsalia, de acolo, fugărind pe Pompei, ajunse în Kghipet, pe eare-l cuceri; din Eghipet veni în Siria şi în ţara Pontului, unde se luptă cu Farnace1063; de acolo, înfors în Africa, birui pc Scipio şi pe Juba, apoi ajunse iară prin Italia, în Spania, unde învinse pe copiii lui Pompei,
(b) Ocior et coeli flammis et tigride /oeta1064. Ac veluti montis saxurn de vertice praeceps Quum ruit avulsum vento, seu turbidus imber Proluit, aut annis solvit sublapsa vetustas, Fertur in abruptum magno mons improbus aetu, Rxultatque solo, silvas, armenta virosque Involvens secumm5.
(a) Vorbind despre cuprinderea cetăţii Avaricum10fie, el spune că avea obicciul să stea zi şi noapte lîngă mun-citori, cînd erau plănuiri însemnate pentru întocmirea lucrărilor. în tot ce avea de făcut, el lua mai întîi în seamă starea treburilor şi niciodată nu da drumul oştirii în loc nestrăbătut de el mai întîi. Iar dacă e să credem pe Suetonius, cînd hotărîse a trece în Anglia, el încercase vadul cel dinţii.
MONTAIC.M-:
Obişnuia a spune eă mai mult îi e pe plac: izbînda căpătată prin chibzuială decît prin putere. In războiul împotriva lui Petreius şi Afranius, norocul îi dădu prilej eît se poate de prielnic să-i puie capăt cu biruinţă, însă el nu se învoi, spunînd că el aşteaptă să se împlinească cu încetul şi mai puţin în plata întîmplării. Acolo avu el o uimitoare

trăsătură: porunci întregii oştiri să treacă înot rîul, fără să fi fost silit întru nimic,
rapuitque ruens in praelia miles, Quod fugiens tinuisset, iter; mox uda receptis Membra fovent armis, gelidosque a gurgite, cur.tu. Restiluunt artusimi.
(a) îl aflu cu mult mai multă socotinţă şi priveghere la fapt decît Alexandru: căci acesta pare să caute şi să alerge după primejdii, ca un năvalnic şuvoi care loveşte, prăvălind, fără astîmpăr .şi alegere tot ce întîlneşte:
(b) Sic tauri-jormis voluitur Aufidus, Qui Regna Dauni perjluil Appuli. Dum saevit, horrendamque cultis Diluviem meditatur agriş10™.
(a) Dar el şi păşise la fapt cînd era în floare în anii înflăcărărilor, în vreme ce lulius Cezar pornise trecut din pîrg, înaintat în vîrstă; mai era Alexandru aprins ia sînge şi iuie, iar vinul îl stîrnea, treabă la care Cezar era foarte cumpătat. însă, unde se isca nevoia, nu fu om mai necruţător cu sine decît el.
30(5
Pe cît gîndesc cu, pare că citesc în unele din faptele sale o stăruinţă a nimicire, pentru a sc mîntui de ruşinea unei înfrîngeri. La marea bătălie împotriva celor din Tournay, a stat în faţa duşmanului fără scut, aşa cum se găsea, văzînd fruntea oştii sale clătinîndu-se şi i se întîmplă de mai multe ori aceasta. Aîlînd că ai săi fuseseră împresuraţi, străbătu rîndurilc duşmane, schimbat la port pentru a nu fi cunoscut, ca să ajungă în mijlocul lor să-i îmbărbăteze. După ce trecuse la Dyrrachium101'0, cu o slabă întărire şi văzînd că trupul oastei sale, lăsat cu Antoniu, întîrzia să-l ajungă din urmă, porni singur înapoi pe mare, prin furtună grea, fiindcă porturile de partea cea-
laiiă erau toate în puterea lui Pompei, el se strecură pînă luă iarăşi oastea rămasă în mînă.
Din faptele săvirşite de el cu arma în mînă, mai multe întrec orice fel dc socoteală şi cuminţenie ostăşească; căci eu cît de puţină întărire porni el să supuie regatul Eghi-petului şi, pe urmă, se încumetă să tabere asupra lui Scipio şi a Iui Juba, care aveau de zece ori mai tari rînduri decît

oi? Oameni ca el au nu ştiu ce fel ele încredere în steaua lor, mai presus de ins.

(b) Şi spunea că faptele însemnate trebuie îndeplinite întrecînd orice fel de chibzuială şi cuminţenie ostăşească.

(a) După bătălia de la Farsalia, trimise oastea înainte în Asia şi cu o singură corabie trecu Helcspontul1070, întîm- pmind pe vestitul Lucius Cassius1071 cu zece mari corăbii de război; avu străşnicia nu numai să-l aştepte, dar de-a dreptul să-l înfrunte, cerîndu-i să se predea, şi o scoase ia capăt. Pornind acea înverşunată tăbărîre şi împresurare a Aleziei1"72, unde 80 000 de apărători din întreaga Gal ie se năpustiseră asupră-i şi ridicaseră o armată de 109 000 de cai1073 şi 240 000 de pedestraşi pentru depresurarea cetăţii, cită îndrăzneală şi încredere în sine trebui el să fi avut, ca să nu pregete a stărui, încleştat fiind din două părţi, şi să ţină totuşi piept; iar după ce a cîştigat marea bătălie împotriva împrcsurătorilor, să îngenunchie pe cei împresuraţi. Se întîmplă de asemenea şi lui Lucullus1074 la împresuraroa Tigranocertei, a regelui Tigranes, dar erau alte împrejurări, deoarece duşmanul cu care Lucullus lupta era slab.

Privitor la împresurarea Aleziei vreau să arăt aici două fapte neobişnuite: unul, că galii adunaţi spre întîmpina- rea lui Cezar, făcînd numărătoarea luptătorilor, hotărîră în sfatul lor obştesc să scoată o bună parte din acea mulţime, de teama învălmăşelii. O pildă nouă a se feri de prea multă întărire; dar bine socotind, chip de adevăr are să strîngi oastea şi s-o mărgineşti în anume rînduri, ca să nu te loveşti de greutăţile hranei şi s-o ai în mînă şi sub ascultare. Ar fi uşor de adeverit că oşti potopitoare ca număr nu ajuns-au la vreo ispravă.

(c) După spusele lui Cirus, în Xenofon, mulţimea de oameni nu foloseşte, ci numărul de oameni buni, ceilalţi încurcă mai mult decît ajută. Iar Baiazid, cînd deschise lupta cu Tamcrlan, se bizui, împotriva tuturor căpitanilor săi, pe numărul prea mare al rîndurilor duşmane, care spunea el, va pricinui învălmăşeală. Scandcrberg, bun judecător şi foarte iscusit, obişnuia a spune că zece sau douăsprezece mii luptători credincioşi ajung unui cap de

oaste priceput pentru a-i fi sprijin la toată nevoia războaielor.
(a) Celălalt fapt este oarecum împotriva mersului şi chibzuielii războinice, că Vercingetorix, pus in frunte şi căpetenie aleasă a tuturor ţinuturilor răsculate împotriva lui Cezar, sc închise în Ale-zia cu bună-ştiinţă. Şi acela care este la cîrma unei ţări întregi nu trebuie niciodată să se vîre în cea de pe urmă întăritură a sa decît faţă de nevoia neapărată şi atunci cînd altă speranţă nu-i decît acea apărare, altcum trebuie să rămînă de sine-stătător, ca să aibă putinţa vegherii îndeobşte a tuturor părţilor sub cîrmuirea sa.
Ca să ne întoarcem la Cezar, cu timpul el ajunse a fi mai domol şi feritor, după mărturia lui Oppius11*75, care-i sta de aproape; socotind — spune Suetonius —că nu trebuie dată pradă întîmplării cinstea atîtor biruinţe care ar fi pierdute cu un singur nenoroc. Este ceea ce spun şi cei din Italia, în timpul nostru, cînd apucă a mustra cuteză- toarea inimoşie a tineretului, numindu-l „hămesit după fală'% bisognosi d'honore, căci ei fiind încă nesătui şi înfometaţi după fală drept este s-o caute cu orice preţ, ceea ce nu trebuie să facă cei care au căpătat-o cu prisosinţă. Se poate ţine cumpănă dreaptă in această dorinţă de fală şi potoli pofta, ca şi pe celelalte; sînt destui acei care o şi caută în felul acesta.
Cezar era cu mult departe de credinţele vechilor romani, care nu preţuiau în războaiele lor decît virtutea curată şi fără prefăcătorie; totuşi, el dovedea mai multă credinţă decît noi astăzi şi nu se învoia cu toate învîrtelile noastre pentru a cîştiga o biruinţă. în războiul împotriva lui Ario vist us107G, în timpul schimbului de vorbe, se iseară unele hărţuieli între cele două oştiri pornite de călărimea lui Ariovistus, zarvă foarte prielnică pentru Cezar faţă de duşmanii săi; totuşi, el nu folosi prilejul, de teamă să nu i se poată aduce vreo vină că s-a purtat cu rea-cre- dinţă.
De obicei, el îmbrăca veşmînt bogat la luptă, vopsit bătător la ochi, ca să fie bine în vedere şi să ţie cu atît mai straşnic pe oştenii săi in friu eu cît era mai aproape de duşman.

Cînd vechii greci voiau să spuie de un om că nu era bun de nimic, aveau de obicei zicală că nu ştie nici scrie, nici înota. Cezar era de aceeaşi părere, că a fi deprins cu înotul este foarte trebuincios la înlesnirile războiului, şi multe înlesniri îi aduse: la grabă, trecea de obicei înot rîu- rile cc-i stau în cale, căci îi plăcea să meargă pe jos, ca şi marelui Alexandru. Cînd fu nevoit în Eghipet să fugă,, în loc să sară într-o luntre în care se înghesuiseră prea mulţi şi era primejdie de dat la fund, se aruncă în mare şi ajunse la corăbiile de război, care erau la depărtare de nouă sute de paşi, ţinînd în mîna stingă tăbliile în afară de apă şi în dinţi zalele sale, ca să nu cadă în mîna duşmanului, iar pe vremea aceea era destul de înaintat în vîrstă.
Nici nu fost-a căpetenie de război în care ostaşii săi să aibă mai multă încredere; la începutul războaielor cetă-ţeneşti, centurionii îi dăruiră fiecare plata unui hoplit, iară pedestraşii îl slujiră pe seama lor şi cei mai înstăriţi ţineau ei pe cei nevoiaşi. Răposatul amiral De Châtil- lon1U77 ne dădu pildă asemănătoare în războaiele noastre lăuntrice; franţujii din oştile lui ţineau pe cheltuiala lor pe străinii care-i însoţeau. Nu s-a găsit dovadă de iubire mai fierbinte şi gata de jertfă printre cei care se ţin de vechiul mers, pe vechiul făgaş al politicii vechilor legi.
(c) Patima porunceşte mult mai straşnic decît cuminţenia. S-a întîmplat totuşi în războiul împotriva lui Ha- nibal, că urmînd pilda poporului din oraş, purtătorii de- arme şi căpitanii să nu primească plată, iar la tabăra lui Mareellus cei care o primeau erau numiţi mercenari.
(a) La Dyrrachium, ajunşi la cea mai rea strîmtorare,. ostaşii veniră din buna lor voie. ca el să-i osîndească şi să-i pedepsească, încît fu silit mai mult să-i mîngîie decît să le aducă vreo mustrare. O singură cohortă a sa făcu faţă la patru ale lui Pompei, timp de patru ceasuri, pînă fu aproape pe de-a întregul nimicită, şi se găsiră în şan-ţurile de apărare o sută treizeci de mii de săgeţi. Un ostaş numit Scaeva, de veghe la una din porţi, rămase acolo* neclintit cu ochiul crăpat, umărul şi coasta străpunse şi scutul ciuruit de două sute treizeci de împunsături. De nenumărate ori întîmplalu-s-a ostaşilor săi prinşi să se

învoiaseă mai lesne la moarte decît a trecc de partea altuia. Scipio, în Africa, prinse pe Granius Petronius; după ce ucise pc însoţitorii lui, îi spuse că fiind om cu vază şi quaestor îi dăruie viaţa. Petronius răspunse că „ostaşii lui Cezar obişnuiesc să dea viaţa altora, nu s-o primească", şi pe loc se ucise.
Se află pilde fără număr cit erau de credincioşi; nu trebuie uitată purtarea celor împresuraţi la Salonae1077bis, oraş de partea lui Cezar împotriva lui Pompei, pentru neobişnuitul fapt întîmplat acolo. Mareus Oetavius îi ţinea împresuraţi; cei dinăuntru erau ajunşi în toate chipurile la culmea nevoii, încît pentru a înlocui lipsa de oameni, fiind cei mai mulţi morţi şi răniţi, ei liberară pe toţi sclavii, ca să slujească la uneltele lor de război şi fură siliţi ca să împletească funii, să taie părul tuturor femeilor; pe lîngă toate acestea, foametea era cumplită, totuşi ei hotă- rîră ca nu cumva să se predea. După ce lungiră cît de mult împresurarea şi Oetavius Marcus fu îndemnat a fi mai lăsător şi mai puţin veghetor, aleseră o zi cam pe la amiază şi, după ce puseră pe femei şi copii la ziduri pentru a face faţă, ei ieşiră cu atîta înverşunare asupra celor care-i ţineau încercuiţi încît doborîră cel dintîi rînd, apoi al doilea şi al treilea, al patrulea şi toate, îi scoaseră din şanţuri cu lotul, alungîndu-i pînă la corăbii. Oetavius în- fcuşi fugi la Dyrrachium, unde se afla Pompei. Pînă în ceasul de faţă nu rămas-a în amintire altă pildă în care .cei împresuraţi să risipească rîndurile împresurătorilor şi să eîstige în cîmp deschis bătălia, nici o ieşire să aibă ca .urmare o mai desăvîrşită biruinţă.
Capitolul XXXV DESPRE CELE TREI BUNE SOŢII
(a) Nu se găsesc cu zecile, cum ştie fiecare, mai ales .'la îndatoririle căsătoriei; căci >e tîrg cu atîtea spinoase tocmeli, încît anevoie este ca vrerea unei femei să se .ţină pe de-a întregul de el timp îndelungat. Bărbaţii, cu toate că sînt oarecum mai înlesniţi într-accasta, mult au şi ei a face.
(b) Piatra de încercare a unei bune căsătorii şi adevărata ei dovedire priveşte timpul şi dăinuirea însoţirii, dacă a fost neîncetat blîndă, credincioasă şi îngăduitoare, în veacul nostru, ele de obicei arată bunele lor slujiri şi înflăeărata

lor iubire soţilor răposaţi, (c) căutînd chipurile să dovedească atunci buna lor vrere. întirziată dovedire, ieşită din vreme! Ele, cu aceasta, mai mult dovedesc că nu iubesc decît morţii, (b) Viaţa e plină de năduf; moartea, de dragoste şi drăgălăşenie. Precum părinţii ascund faţă de copii iubirea lor, tot astfel şi ele bucuros ascund pe a lor faţă de soţi; ca să aibă cuvenită cinste. Această măsluire nu-i pe placul meu; în zadar îşi smulg părul şi slîşie carnea, eu mă duc să şoptesc la urechea unui diac şi a unei slujitoare: „Oare cum erau? Cum trăi l-au?" îmi amintesc totdeauna de buna zicală: jac- tantius moerent, quae minus dolentl078. Tînguiala lor, urî- cioasă este pentru cei vii şi zadarnică pentru cei morţi. Noi bucuros dezlegare am da să rîdă pe urmă, numai să' ridă cit trăim, (c) Nu oare aeela mă face să înviu de ciudă, care m-a scuipat în obraz cînd eram in viaţă, şi-mi spală picioarele cînd apucat-am a nu mai fi? (b) Dacă a plînge pe soţ este întrucîtva o cinste, nu se cuvine decît acelora, care aevea rîs-au; cele care au plîns în viaţă, să rîdă la moarte şi pe faţă, ca pe dinăuntru. Aşadar, nu luaţi în seamă ochii aceia scăldaţi în lacrimi şi acel glas jalnic; priviţi obrazul, plinul feţei sub valurile cele mari, ele vorbesc graiul lor. Puţine sînt a căror sănătate să nu sc îndrepte, însuşire care nu ştie ce este minciuna. Purtarea aceea de ceremonie nu priveşte atîta înapoi, cît înainte: este mai mult un cîştig decît o plată. în copilăria mea, o cinstită şi foarte frumoasă doamnă, care trăieşte încă, văduva unui principe, se împodobise cu nu ştiu ce găteli, mai mult decît îngăduiau legile noastre la văduvie; celor care o mustrau, ea le spuse: „O fac pentru că nu mai caut noi prietenii şi vrere să mă mai căsătoresc nu am''. Ca să nu mă las nicicum de obiceiul meu, am ales aici pilda 1,179 a trei femei care ele au stăruit cu bunătate şi iubire în preajma morţii soţilor; sînt totuşi pilde cam deosebite şi a căror străşnicie duce pînă la a pune capăt vieţii..
(a) Pliniu cel Tinăr avea In Italia, lîngă casa lui, un vecin nespus de chinuit din pricina unor ulccre ivite la părţile de ruşine. Soţia lui, văzîndu-l cit de mult lînce- zeşte, îl rugă să o încuviinţeze ca ea să se uite de aproape şi în linişte în ce stare sînt şi-i va spune curat, ca nimeni altul, la ce se

mai poate el aştepta. După ce i se îngădui, se uită cu băgare de seamă şi văzu că nu ora putinţă de vindecare; tot ce putea spera ar fi fost să tîrască multă vreme o viaţă pătimită şi zăcută. îl sfătui, aşadar, ca leac neapărat şi singur tămăduitor, să se uc-idă: ,,Nu gîndi, dragul meu, spuse ea, că suferinţele tale nu mă costă tot .atît ca şi pe tine, şi că eu nu aş vrea să iau acelaşi leac- ca să scap de aceste chinuri. Vreau să te însoţesc pînă la însănătoşire, cum a fost şi la boală; alungă această teamă şi gîndeşte-te că nu vom avea decît bucurie în trecerea care trebuie să ne mîntuie de astfel de chinuri: ne vom duce cu fericire împreună". Acestea zise, inimoşind pe soţul ei, hotărîră să se arunce de pe fereastra locuinţei lor care dădea spre mare. Ca să păstreze aceeaşi caldă şi credincioasă iubire cu care-l învăluise toată viaţa, a vrut ca el să moară în braţele ci; dar temîndu-se ca să nu slăbească şi să se desprindă îmbrăţişarea în cădere, desfă- cîndu-sc în spaimă, puse să fie legată de el de mijloc; astfel părăsi viaţa ei pentru tihna soţului său. Femeia accea era din oameni de jos, iar între aceştia nu e greu să găseşti semnul unei arare bunătăţi,
extrema per illos Justitia excedens terris vestigia jecitmo.
Celelalte două sînt de soi şi bogate, unde arar se găsesc pilde ale virtuţii.
Arria, soţia lui Cecina Paetus, faţă consulară, fusese mama unei alte Arria, soţia lui Thrasea Paetus, cel a cărui virtute era vestită pe vremea lui Nero, iar prin ginerele său venea a fi bunica Fanniei, căci potrivirea numelor acestor bărbaţi şi femei şi a soartei lor a încurcat pe mulţi. Soţul cclei dintîi Arria, a lui Cecina Paetus, fusese prins de trimişii împăratului Claudiu, după înfrîngerea lui Scri- bonianus, de partea căruia ţinea. Ea rugă pe cei care-l duceau la Roma, s-o primească pe corabia lor, unde ea le-ar cruţa multe cheltuieli şi osteneli, înlocuind pe mai mulţi care ar trebui puşi să slujească pe soţul ei; ea ar face treaba singură, ar rostui, ar găti şi sluji la toate. Ei nu se învoiră; se aruncă atunci într-o luntre de pescari pe care o tocmise şi urmă astfel pînă în Sclavonia. Cînd fură la Roma, la curtea împăratului, Iunia, văduva lui Scribonianus, se apropie intr-

o zi de ea, foarte mulţumită că a întîlnit-o, deoarece amîndouă sufereau aceeaşi soartă; oa cu asprime o înlătură: „Eu, să-ţi vorbesc ţie sau să te ascult? Ţie în a cărui braţe a fost ucis Scribonianus şi mai trăieşti încă?" Aceste cuvinte şi alte semne, dădură dc gîndit rudelor că ea era pe cale să-şi facă seama, nerăbdînd soarta soţului ei. Iară Thrasea, ginerele său, o rugă să nu se piardă, spunîndu-i: „Dacă mie mi-ar fi ui - sit, ca şi lui Cecina, ai vrea ca fata dumitale, soţia mea, tot atîta să facă?" — „Cum să nu vreau! — răspunse ea — tară îndoială că aş vrea, dacă ea ar fi trăit atît de mult timp cu împăcare, cum am trăit eu cu soţul meu"; răspunsuri care măreau îngrijorarea şi făceau pe cei din jurul ci s-o păzească şi mai tare. într-o zi le spuse celor care o păzeau: „Puteţi face orice; puteţi să-mi îngreuiaţi moartea, dar să mă împiedicaţi să mor nu veţi putea". înverşunată, se zvîrli de pe jeţul pe care şedea, lovindu-şi cu toată puterea capul de zid şi căzu în nesimţire la pămînt. Cînd se întoarse in fire, spuse: „Zic vouă: deoarece nu mă lăsaţi să mă ucid într-un fel mai uşor, eu voi alege un altul, oricît de greu ar fi". Sfîrsitul unei virtuţi atît de minunate fost-a următorul: soţul ei Paetus n-avea vigoarea să-şi dea singur moartea, cum fusese cruda poruncă a împăratului; într-una din zile, după ce ea stărui cu vorbe şi îndemnuri potrivite, spunîndu-i ce are d" ficut, drept, încheiere, luă spada purtată de soţul ei, o ri'.'U.ă, ţinînd-o în mînă, şi-I îmbie: „Fă aşa, Paetus", străpurigindu-se de moarte; smulse apoi spada din rană, i-o întinse, dîndu-şi sfîrşitul cu mărinimoasa şi nepieritoarea vorbă: Paete,non dolet! Nu avu răgaz să spună decît aceste cuvinte cuprin- zînd atîta frumuseţe: „Paetus, nu doare":1081

Casta suo gladium quum traderet Arria Paeto,
Quevi de visceribus traxerat ipsa suis:
Si qua fides, vulnus quod feci, non dolet, inquit;
S;d quod tu facies, id mihi, Paete, dolet1082.

Mult mai viu şi cu înţeles mai plin se arată faptul în sine1Hty, căci rana şi moartea soţului său, cît şi ale sale, n-o mai munceau eu gindul, deoarece ea le sfătuise şi pre-întimpinase; îndeplinind înălţata şi viteaza ei faptă, însă a

închinat-o numai uşurării soţului ei, îngrijindu-se în cea de pe urmă zv.îcnire să-i risipească temerile cînd o ur-mează la moarte. Cu aceeaşi spadă Paetus se străpunse dindată. Cred eu, ruşinat, că avusese nevoie de o atît de scumpă şi neasemuită povăţuire.
Pompeia Paulina, tînăra şi preanobila matroană romană, se căsătorise cu Seneea, foarte bătrîn. Nero, pră-dalnicul lui învăţăcel, îşi trimise ortacii ca să-i ducă ştirea pedepsirii cu moartea (ceea ce se petrecea în felul următor: cînd împăraţii romani, din vremea aceea, osîn- deau pe vreun om de seamă, făceau întrebare prin sluj-başii lor ce moarte alege şi, după cît erau de mînioşi, cereau să o săvîrşească mai în grabă sau mai tîrziu, dîn- du-i vreme să-şi rînduiască trebile, iar alteori neîngăduind acest răgaz şi, dacă osînditul se împotrivea poruncii, tri-miteau anume oameni fie să-i răpuie, fie să-i taie vinele de la mîini şi picioare, fie să-i dea otravă; dar oamenii vrednici de cinste nu aşteptau să fie îndemnaţi şi foloseau doftorii şi hirurgii lor), Seneca dădu ascultare pedepsei, cu faţă senină şi neclintită, apoi ceru să-şi scrie diata, ceea ce nu-i îngădui straja; se întoarse atunci către prietenii săi: „Fiindcă nu pot -- zise el -- să vă las altă răsplată pentru cîte vă datorez, eu vă las ce am mai frumos: chipul şi felul meu de a trăi, pe carc-l aveţi in minte. Rogu-vă, păstraţi-1; dacă faceţi aceasta, vă veţi făli a fi prieteni credincioşi şi adevăraţi". Cu vorbe blînde, cînd alina amarul lor, cînd cu voce mai aspră ii mustra: „Unde sînt — grăia el — acele frumoase poveţe ale filozofiei? Ce s-au făcut stăruinţele noastre de atîţia ani pentru a ne întări împotriva vitregiilor soartei? Nu vă era oare cunoscută cruzimea lui Nero? Ce puteam noi aştepta din partea celui care şi-a ucis mama şi fratele decît a ucide şi pe dascălul său, care l-a hrănit şi crescut?" După ce spuse aceste cuvinte tuturora, el se întoarse către soţia sa, o slrînse în braţe» şi, cum era frîntă de durere, i se sfîşie inima şi puterea, şi o rugă să sufere cu mai multă răbdare această pătimire de dragul lui, fiindcă venit-a sorocul ca el să arate cu fapta, nu cu vorbe şi cuvîntări, învăţăturile lui şi să nu rămîie vreo îndoială că se împreună cu moartea, nu numai fără amar, dar şi cu împăcare. „Aşadar, buna

mea — îi spuse — nu o nesocoti cu lacrimile tale; să nu pară că iubirea e mai mare pe seama ta decît faţă de numele meu; potoleşte-ţi durerea şi mîn- gîie-te cu cele ce ştii de mine şi de faptele mele, călăuzin- du-ţi cealaltă parte a vieţii cu cinstitele îndatoriri cărora to-ai dedat". La acestea Paulina, adusă oarecît în firea şi- mărinimi,a iubirii ei din nou însufleţită, îi răspunse: „Nu, Seneca, nu eu te voi lăsa fără însoţire în asemenea pătimire; eu nu vreau să gîndeşti că pildele virtuţii, arătate în viaţa ta, încă nu m-au învăţat a păşi în moarte; cînd aş putea-o eu face mai frumos, mai cinstit, mai pe pofta inimii decît cu tine? Aşadar, află că împreună ne vom duce". Seneca atunci primi bunul unei atît de frumoase şi măreţe hotărîri şi, mîntuit de teama de a fi lăsat pe soţia sa după moarte pradă duşmanilor lui, zise: „Paulina, ce tc-am sfătuit fost-a ca să-ţi folosească a-ţi călăuzi mai bine viaţa: tu ţii însă mai mult să capeţi cinstea morţii; cu adevărat eu nu o voi pizmui: să ne fie sfîrşitul şi hotă- rîrca împreunate deopotrivă în săvîrşirea noastră, dar ca frumuseţe şi fală a ta mă întrece cu mult". Apoi, amîn- durora li se tăiară vinele braţelor, ale lui Seneca însă zgîrcite de bătrîneţe şi de posturi dădeau puţin drum sîn- gelui si prea încet; el porunci să i se taie şi cele de la coapse; iar, de teamă ca suferinţele lui să nu înduioşeze pe soţia sa şi ca să se mîntuie şi el de amarul să o vadă sfirşind, după ce-şi luă cu multă dragoste rămas bun de 1a ea, o rugă să îngăduie ca el să fie dus în încăperea vecină, ceea ce se şi făcu. Dar toate tăieturile tot nu pridideau să-l ajute să moară; el ceru lui Statius Annaeus, doftorul lui, să-i dea otravă, care nici ea nu fu de folos, căci nu ajunse la inimă, din pricina slăbiciunii. I se pregăti o baie foarte fierbinte, şi atunci, simţindu-şi sfîrşitul aproape, cît avu suflare, vorbi nespus de frumos despre starea lui, încît slujitorii culeseră în scris vorbele lui, cît mai putură să audă vocea, şi cele de pe urmă cuvinte ale sale trecură din mină în mînă, foarte căutate şi cinstite multă vreme după moartea lui (mare necaz că nu s-au păstrat pînă la noi). Cînd simţi cele de pe urmă semne ale morţii, luă apă însingerată din baie şi-şi stropi capul, spunînd: „Închin această apă lui lupiter

dezrobitorul". Nero, înştiinţat de toate cele ce se petreceau, temîndu-se să nu fie învinuit de moartea Paulinei, care era din matroanele romane cea mai bine înrudită, de neam ales şi faţa de care nu purta nici o duşmănie, trimise în grabă să i se lege rănile, ceea ce făcură oamenii lui, în timpul cînd căzuse în nesimţire şi pe jumătate moartă. Ea mai trăi cu multă cinste pe măsura virtuţii ei, împotriva zorului care o îndemnase la moarte, arătă o faţă sfîrşită, purtînd mărturia vieţii care cursese din rănile ei.

Iată cele trei foarte adevărate poveşti ale mele, pe care le găsesc tot atît de pilduitoare şi a traghedie, ea şi cele pe care le făurim cum ne vine ca să placă privitorilor, şi mă mir㠄 că între cei mai maeştri în aceste nu sînt îndem-naţi să aleagă cu mai puţină caznă pentru ei, dintre zecile de mii de poveşti aflate în cărţi, aceasta care ar aduce mai mult folos şi plăcere aproapelui. Şi cine ar vrea să întocmească un întreg din ele, n-ar avea de pus din al său decît legătura, cum ar fi să lipeşti fierul prin topire; ei ar înmănunchea astfel multe fapte cu adevărat petrecute, ticluindu-le după cît cere frumuseţea făuririi, în felul cum Ovidiu şi-a îmbinat şi făurit Metamorfozele sau cum Aristotel a înşiruit şi dat de rost atîtor felurite povestiri. Perechea de care am pomenit mai înainte vreme mă îndeamnă să mai spun că Paulina bucuros părăsise viaţa, de dragul soţului ei, dar că şi ei, de dragul ei, se întorsese de la moarte altădată. Noi nu vedem cumpănă dreaptă în acest schimb, dar făcut pe seama duhului stoic, ca Seneca, el gîndea a fi făcut tot atît de mult pentru ea, cînd a rămas mai departe în viaţă, cît ar fi făcut să moară ea pe seama lui. într-una din scrisorile pe care le scrisese lui Lucilius. după ce-i spune cum a plecat din Roma la o aşezare a lui de ţară, de îndată ce simţi eă-l scuturau frigurile, împotriva părerii soţiei sale, care vroia să-l împiedice, îi scrie şi îi răspunde: „Frigurile mele nu sînt boală trupească, dar boala locului'1; iar mai departe urmează: „Ea mă lăsă să plec, dîndu-mi în grijă pe cît putu să-mi văd de sănătate, iară cu, care ştiu că păzesc viaţa ei într-a mea, apuc să mă îngrijesc pe mine ca să o îngrijesc pe ea. întîietatea

căpătată prin bătrîneţele mele, a fi mai tare şi hotărit in uncie trebi piere cînd îmi vine în minte că în acest bătrîn se află o tînără făptură care are nevoie de el. Deoarece nu pot s-o îndemn a mă iubi cu o inimă mai puţin temătoare, ea mă mînă să mă iubesc pe mine cu mai multă băgare de seamă, căci trebuie adus prinos cinstitelor iubiri; uneori, cu toate că împrejurările stăruie împoLrivă, trebuie să te întorci la viaţă şi dacă e.sie chin, trebuie ţinut sufletul cu dinţii, fiindcă legea de a trăi, pentru oamenii de ispravă, nu-i pe cît le este placul, ci pe cit le este datoria. Cel care nu preţuieşte îndeajuns pe soţia lui sau pe prietenul .său, ca să rămîie pentru ei mai departe în viaţă şi care, cu încăpăţînare, merge la moarte, este prea gingaş şi molatic: sufletul trebuie să se străşnicească pentru aceea, cînd o cere nevoia celor care ţin de noi; trebuie uneori să facem de la noi parte prietenilor noştri, şi dacă din parto-ne am vrea să murim să înfrînăm vrerea noastră pentru ei. A se întoarce în viaţă pe seama altora este dovadă de mare vitejie, precum făcut-au unii oameni desăvîrşiţi şi semn deosebiL al bunătăţii este a te ţine la bătrîneţe (pentru care cea mai mare uşurare este a nesocoti dăinuirea şi a trăi cu mai multă îndrăzneală şi nepăsare), cînd simţi eă această jertfă este duioasă, plăcută şi trebuincioasă vieţii celui care e legat sufleteşte de tine. Iar răsplata ce primeşti mult fericeşte, căci ce poate fi alt mai dulce decît să te ţii atît de scump soţiei tale, ca de dragul ei să ajungi a fi mai scump ţie însuţi? Aşadar. Paulina mea nu numai că mi-a dat povara temerii ei, dar şi a mele. Nu mi-a fost de ajuns să am în vedere cît, de învrednicit sînt eu să merg spre moarte, dar m-am mai şi străduit să văd cît de neînvrednicită ar fi ea să sufere moartea mea. M-am silit să trăiesc, şi uneori mărinimie este să trăieşti". Iată cuvintele sale, (e) neîntrecute, cum le urzea cl de obicei.

Capitolul XXXVI

DESPRE OAMENII CEI MAI DESÂVlRŞIŢI

(a) Dacă mi s-ar pune întrebarea: pe care îl aleg dintre toţi oamenii de a căror pomenire ştiu, îmi pare că trei dintre ei să fi staL mai presus de toţi.

Unul, Homer; nu oare că Aristotel şi Varro (de pildă) n-ar fi fost atotştiutori cît şi el, nici că Vergiliu nu i se poate asemui oa măiestrie: las pe cei care-i cunosc pe amindoi să judece. Eu, care nu cunosc decît pe unul10"'4, pot spune numai ce pricep, că nu cred că muzele înseşi îi întrec pc roman:

(b) Tale facit carmen docta testudine, quale
Cynthius impositis temperat articulisinm.

(a) Totuşi, n-ar trebui uitat, cînd stăm să judecăm, că Vergiliu s-a înfruptat mai ales din Homer, călăuza şi dascălul său; că o singură întîmplare din Iliada a dat cheag şi trup acelei măreţe şi cereşti Eneide. Eu însă nu o spun în felul acesta, pun alte împrejurări alături, care pentru mine fac să fie acea înălţată faţă o minune, întrucîtva peste făptura omului. Cu adevărat adesea uimitu-m-am că el, care dat-a răsărire şi crezămînt din a sa putere mai multor zei pe lume, nu căpătat-a el însuşi rînd intre zei. Orb, sărac, a trăit înainte ca meşteşugurile şi ştiinţele să fi fost întocmite cu rînduială după neapărate adeveriri, el le dăduse de urmă într-atîta, (c) încît toţi cei care au stăruit de atunci la întemeieri politice, la purtarea războiului, la scrieri, fie despre religie, fie despre filozofie (a) sau meşteşuguri, l-au ţinut drept învăţătorul măiestru cu desăvîrşire în cunoaşterea tuturor lucrurilor, iar făuririle sale fost-au răsadniţa a tot felul de roade,

Qui quid sit pulchrum, quid turpe, quid utile,
quid non,
Plenius ac melius Chrysippo ac Crantore dicitme: şi cum spune unul,
A quo, ceu. fonte perenni, Vaturn Pyeriis labra rigantur aquis'iW1.
Şi altul,
Adde Heliconiadum comites, quorum unus Homerus
Astra potitusl0m.
Şi altul.
Cujusque ex ore projuso Omnis posteritas latices in carmina duxit, Amnemque in tenues ausa est deducere rivos, Unius Joecunda bonis10g0.

împotriva mersului firii făcut-a el cele mai dcsăvîrşite făuriri: căci naşterea obişnuită a lucrurilor este nedesăvîrşită; ele sporesc, se întăresc prin creştere; pruncia poeziei şi a mai multor ştiinţe, el a copt-o, şi împlinit-o, şi dcsăvîrşit-o dintr-odată. De aceea, el poate fi numit cel dinţii şi cel de pe urmă poet, precum cei din vechime lăsatu- nc-au nouă, frumoasă mărturie1090; că el nu avut-a pe nimeni înainte după care să se fi luat şi nimeni care să se poată lua după el. Cuvintele sale, zice Aristotel, sînt singurele care să aibă răsunet şi fapt, sînt cuvinte cu miez. Alexandru cel Mare dădu de un chivot printre cele rămase de la Darius şi porunci .să i se păstreze, ca să puie înăuntru Homer-ul său, spunînd că este sfetnicul lui cel mai credincios în treburile sale ostăşeşti. Cleorncnc, fiul lui Anaxandridas, spunea de asemenea că el era poetul lacc- dcmonienilor, fiind foarte Imn îndrumător pentru deprinderile războiului. Această deosebită laudă şi Plutarb o face, anume spunînd că este singurul aed al lumii care nici n-a îmbătat, nici n-a săturat pe oameni, arătîndu-se cititorului neîncetat nou şi înflorind mereu cu har tot în-noit. Alcibiacle, năstruşnicul, ceru unuia, cu meserie cărturărească una din cărţile lui Homer; acesta nu o avea şi el il pălmui: aşa cum ai găsi pe unul din preoţii noştri fură ceaslov. Xenofan se plingea intr-o zi lui Hieron, tiran al Siraeuzei. că era atît de sărac, încît nu avea cu ce să hrănească doi slujitori: „Şi ce, îi răspunse, Homer, care este mult mai sărac decît tine, hrăneşte, mort fiind, zeci de mii", (e) Cît nu spune Panaetius, cînd a poreclit pe Platon „Homer-ul filozofilor!" (a) în afară de aceasta, care faimă poate fi asemuită cu a lui? Nu-i nimic mai viu în pomenirea oamenilor ca numele său şi lucrările sale; nimic nu este mai cunoscut şi în credinţa oamenilor decît Troia, Elena şi războaiele lui, care poate nici n-au fost. Copiii noştri poartă incă nume născocite de el în urmă cu mal mult de trei mii de ani. Cine nu cunoaşte pe Hector şi pe Ahile? Nu numai unele neamuri, dar cele mai multe naţii îşi caută obîrşia în născocirile lui. Mahomed al Il-lea, împăratul turcilor, scria papei Pius al Il-lea, spunând: „Eu mă mir că italienii pornesc împotriva noastră, deoarece de la troieni avem obîrşia ca şi ei, şi eu, ca şi ei,

am de răzbun,at sîngele lui Hector împotriva grecilor, pe care ei astăzi îi părtinesc". Nu-i oare o semeaţă înfiripare, de la care regii, aşezămintele obşteşti, împăraţii le apucă a-şi juca partea lor atîtea veacuri şi căreia lumea aceasta mare îi stă drept înfăţişare? Şapte oraşe greceşti se ceartă pe locul naşterii lui, atît de mare cinste aduc pînă şi umbrele în care el este învăluit:
Smyrna, Rhodos, Colophon, Salamis, Chios,
Argos, AtenaeMQl.
Celălalt este Alexandru cel Mare. Cine va lua în seamă anii în care purces-a la îndeplinirile lui, slabele întăriri cu care izbuti lainica sa plănuire, precăderea cîştigată de acest copil asupra celor mai mari şi încercaţi căpitani ai lumii care-l urmau; nespusa ocrotire cu care soarta l-a sprijinit în atîtea îndrăzneţe isprăvi ale sale, mai că aş spune cutezătoare:
(b) impellens quicquid sibi summa petenti
Obstaret, gaudensque viam fecisse ruina1092;
(a) măreţia să fi cutreierat biruitor, la 33 de ani, tot pămîntul unde omul putut-a locui (b) şi într-o jumătate de viaţă să fi ajuns la culmea stăruinţei fireşti a omului, încît nu poţi închipui care ar fi fost durerea lui şi desfăşurarea lui legiuită ca virtute şi soartă, pînă la dreapta împlinire a vîrstei, fără a-ţi închipui lucru peste fire;
(a) să fi făcut să se nască din ostaşii săi atîtea spiţe regeşti, lăsînd după moartea lui celor patru însoţitori lumea drept moştenire, căpitani numai din oastea sa, ai căror coborîtori au dăinuit îndelung, ţinînd acea mare stăpînire; atîtea deosebite virtuţi încăpute in fiinţa Iui: (b) dreptatea, cumpătarea, dărnicia, cuvîntul dat, dragoste faţă de ai săi, omenie pentru cei înfrînţi, (c) (căci purtările lui par eu adevărat să nu fi pricinuit vreo dreaptă mustrare,
(b) doar unele fapte ale lui arare şi neobişnuite, deoarece cu neputinţă este a cîrmui atît de mari mişcări potrivit rînduielilor dreptăţii; asemenea oameni cer a fi judecaţi pe de-a-ntregul, privind ţelul cel mai presus al făptuirilor lor. Dărîmarea Tebei, uciderea lui Menandru şi a doftorului Ephestion, răpunerea mulţimii perşilor prinşi, a

cetei de ostaşi din Indii fără a se ţine de cuvîntul dat, a coscienilor pînă Ia cel din urmă prunc, par greu de iertat, căci dacă amintim de Clitus căinţa lui faţă de păcătuire întrece greul păcatului, şi acel fapt arată mai mult decît oricare altul făptura lui îndurătoare şi cît era făcut să fie foarte bun; (e) şi fost-a cu iscusinţă spus despre el că avut-a virtuţi din fire şi viţii de la soartă, (b) A fi în- trueîtva fălos şi nerăbdînd a fi vorbit de rău, cît despre ie.slele, zăbalele şi armele pe care le pustii prin Indii, toate aceste lucruri se pot ierta la anii săi); cine le va socoti deodată cu atîtea virtuţi ostăşeşti, agerime, priveghere, răbdare, supunere, iscusinţă, mărinimie, hotărîrc, nimereală în care şi dacă nu ne-ar fi fost aduse la cunoştinţă împuternicirea lui Hanibal, el arătatu-s-a mai presus decît orice om şi este cel dintîi dintre oameni; (a) deosebitele frumuseţi ale făpturii sale care fac să crezi în minune10M; (b) acel falnic şi cucernic port, cu faţă atît de tinără, vioaie şi înflăcărată,
Qualis, ubl Oceard perfusus lucifer unda,
Quem Venus ante alios asLrorum diligit ignes,
Extulit os saerum coelo, tenebrâsque resolvitmi;
(a) neîntrecuta lui ştiinţă şi pricepere; dăinuirea şi mărirea faimei lui curate, limpezi, scutită de prihană şi pizmuire, (b) încît mult timp după moartea lui chipul său bătut în argint era ţinut cu smerită încredere ca purtător de noroc; şi mai mulţi regi şi principi scris-au faptele lui, decît istorici faptele altor principi şî regi, (c) şi încă acum mahomedanii, care nesocotesc orice alte istorii, ţin şi cinstesc numai pe a lui, dîndu-i singur drept de întîietate; (a) acestea socotind, se va mărturisi că dreptate avut-am să-l pun mai presus decît însuşi Cezar, care singur m-a făcut a sta la cumpănă în alegere, (b) Şi nu se poate tăgădui că la înfăptuirile sale nu a dăruit mai mult din al său decît Alexandru în ale sale, unde parte ursitei este mai mare. (a) Sînt multe în care ei fost-au deopotrivă, şi Cezar în unele poate întrecîndu-1. (b) Fost-au două flăcărări sau două zvîcniri răvăşitoare ale lumii în felurite chipuri,
Et velut immissi diversis partibus ignes Arentem in silvam et virgulta sonantia lauro; Aut ubi decursu rapido de

montibus altis Dant soniium spumosi amnes et in aequora currunt, Quisque suum populatus iter109"'.
Dar şi dacă ambiţia lui Cezar avut-a în sine mai multă cumpătare, el avut-a nenorocul să întîmpine urîta pricină a prăpădului ţării sale şi a înrăutăţirii atotcuprinzătoare a lumii, aşa că dacă adunăm .(a) toate împreună şi le eîntârim, nu pot să nu plec talerul de partea lui Alexandru.
Al treilea .şi — precum soeot eu — mai presus stă Epaminonda199''.
El nu se bucură nici pe departe de fala multor altora (nici nu este o parte care să privească miezul lucrului); dar ca hotărîre şi vitejie, nu din cele întărîtate de ambiţie, insă din cele in care înţelepciunea şi judecata le implîntă într-un suflet cu bună rînduială, el avut-a în dar mai mul.t decît se poate închipui. Dovadă a virtuţii sale, el a făcut tot pe atît, gindesc eu, cît Alexandru şi Cezar; căci, cu toate că faptele lui războinice nu sînt nici atît do multe, nici atît de grozave, dacă bine luăm seama, potrivit împrejurării, ele sînt tot atît de cuprinzătoare şi covîrşitoare, dovedesc tot pe atîta îndrăzneală şi iscusinţă ostăşească. Grecii i-au dăruit netăgăduita cinste a-l numi „omul cel mai preamărit" dintre ei; dar a fi cel mai preamărit om la greci este a fi cel dintîi pe lume. Cit despre învăţătura şi priceperea sa, ajuns-a pînă la noi acea zicală veche, a nu fi fost om care să ştie mai mult şi să vorbească mai puţin decît el, (c) căci el era din tagma lui Pitagora, şi cele ce a rostit nimeni nu le-a spus mai bine vreodată. Desăvîrşit cuvîntător, înflăcărîndu-şi ascultătorii.
(a) Dar în ce a întrecut cu mult pe toţi care fost-au la cîrrna trebilor este în purtările şi cugetarea sa, căci trebuie mai întîi luată în seamă latura aceasta (c) care singură arată aevea ceea ce sîntem şi pe care eu o pun singură în cumpănă cu toate celelalte împreună, (a) El nu e mai prejos de nici un filozof, nici chiar dc Socrate.
(b) La el neprihănirea este neapărată însuşire, stăpînitoare, statornică, netedă, neştirbită. Faţă de el Alexandru pare că se arată mai prejos, şovăielnic, nehotărît, molatic şi pornit.

(c) Oei din vechime socotit-au că privind cu de-amă-nuntul pe marii căpitani, în fiecare se găseşte cîte o în-suşire .anume care i-a dus la mărire; singur în acesta aflăm virtute şi vrednicie la toate deopotrivă, care în toate faptele vieţii omului nu lasă nimic de dorit despre sine, fie la treabă obştească sau a insului, fie în pace sau la război, fie trăind sau murind, fără să stea mai presus şi cu mărire. Nu ştiu vreun altfel sau altă soartă de om pe care să o privesc cu atîta cinstire şi iubire. Adevărat însă că stăruinţa lui a sărăcie îmi pare oarecum necruţătoare, aşa cum ne-o înfăţişează prietenii lui cei mai buni, şi acest singur fapt, totuşi înălţat şi vrednic de laudă, eu îl simt cam aspru, ca să pot măcar dori a-i, urma pilda. Numai Scipio Aemilianus a izbutit atît de mîndru şi semeţ să aibă cu-noştinţa ştiinţelor atît de adîneă şi cuprinzătoare şi ar putea să mă puie să stau la îndoială despre alegere. Cît necaz mi-a pricinuit timpul, carc a făcut să piară pentru ochii noştri vieţile paralele scrise de Plutarh din capul locului şi pe cea mai nobilă dintre aceste două luminăţii după învoirea lumii întregi: unul, cel dintîi la greci; celălalt, cel dintîi la romani! Ce alcătuire, ce alcătuitor! Ca om, fără să fie sfînt, dar cu purtări fermecătoare între inşi şi în obşte, şi înzestrat cu tot ce se poate rîvni, ar fi Alcibiade, dacă ar fi avut o viaţă mai împlinită după cîte ştiu eu. Cît despre Epami- nonda, drept (a) pildă a neîntrecutei sale bunătăţi, vreau să adaug încă aici unele din părerile lui.

(b) Cea mai dulce mulţumire din viaţa lui a fost marea plăcere a mamei şi a tatălui său, cînd a biruit la Leuctra1097; mult înseamnă să-i fi plăcut1098 mai mult mulţumirea atît de dreaptă şi plină pentru o atît de falnică faptă.

(a) El nu credea că-i este îngăduit ca să cîştige fie şi neatîrnarea ţării sale cu uciderea unui om, fără a-l judeca; iată de ce nu avu nici un sîrg să se învoiască faptelor lui Pelopida1099, soţul său, la dezrobirea Tebei. El mai spunea că într-o bătălie trebuie să te fereşti a întîlni un prieten care se află în lagărul potrivnic şi să-l cruţi.

(c) Iar omenia lui faţă do duşmani înşişi a făcut să fie bănuit de beoţieni, fiindcă — după ce silise ca prin mi-nune

pe lacedemonieni să deschidă drum în intrarea Mo- rcii, pe care aceştia o apărau lîngă Corint — el se mul-ţumi să nu-i mai urmărească pînă la capăt şi fu scos din fruntea oştirii: cu mare cinste pentru o asemenea cauză şi spre ruşinea lor, fiindcă au fost nevoiţi să-l înalţe iarăşi Ia locul care i se cuvenea şi să mărturisească a nu fi putut găsi un altul, căci mărirea şi mîntuirea lor de el ţineau. Biruinţa îl urma ca umbra, oriunde se afla el în frunte; propăşirea ţării sale pieri o dată cu el, cum se şi născuse.

Capitolul XXXVII DESPRE ASEMĂNAREA COPIILOR CU PĂRINŢII

(a) Această îngrămădire a felurite crîmpeie se face în aşa fel că eu nu pun mîna la ea decît cînd o prea lîncedă trindăvire mă apasă şi niciodată aiurea decît la mine acasă. Astfel, s-a clădit, cu tot soiul de popasuri şi răstimpuri, după cum împrejurările mă depărtează, deseori mai multe luni în alte părţi. De altfel, eu nu stau să dreg chipurile mele dintîi cu cele de-al doilea; (c) poate din întîmplare, cîte un cuvînt, dar ca să le aleg, nu ca să scot. (a) Vreau să înfăţişez desfăşurarea scornirilor mele şi să se vadă ivirea fiecărei bucăţi. Mi-ar place să fi început mai devreme a dibui pornirea strămutărilor mele. Un fecior de casă, care-mi slujea a scrie ce spuneam, gîndi că este mare pro- c-opseală dacă-mi fură mai multe bucăţi, alese pe voia lui. Mă mîngîi că nu va avea mai mult cîştig decît eu pa-gubă. îmbătrînit-am cu 7—8 ani de cînd am început; nu s-au scurs fără noi agonisiri. M-am învăţat cu piatra la ră-runchi, din dărnicia anilor. Cumetria cu ei şi îndelunga noastră tocmeală nu trec uşor, fără vreun asemenea rod110". Aş fi vrut bucuros, din multele daruri pe care le fac anii celor care ţin mai mult, să-mi fi ales altul mai lesne de su-ferit; căci n-au putut să-mi dea alt care să mă fi îngrozit mai mult; din copilăria mea fost-a tocmai din toate vătă-mările bătrîneţii, cea de care mă temeam, mai tare. Adesea gindisem în sinea mea că păşit-am prea departe pe o cale atît de lungă şi nu se poate să nu dau pînă la urmă de vreun necaz. Simţeam şi mi se adeverea de ajuns că va sosi ceasul să-i pun capăt şi că viaţa trebuie curmată pe viu şi sănătos, cum fac hirurgii cînd au a tăia vreun mă-dular (c)

celui care nu-l leapădă la vreme. Firea are obiceiul să ceară camătă usturătoare, (a) Dar erau zadarnice păreri. Departe de a fi fost pregătit atunci, nu sînt nici după optsprezece luni sau cam pe atît de cînd mă aflu în stare aşa de proastă şi m-am şi învăţat să mă împac cu ea acum. Mă învoiesc cu acest trai pătimit; găsesc cum să mă mîngîi şi ce să sper. Oamenii sînt într-atîta înhăitaţi cu fiinţa lor nevoiaşă, încît nu-i stare oricît de cruntă pe care să n-o rabde, dacă le mijloceşte dăinuirea, (c) Ascultaţi pe Maecenas1101:

Debilem facito mânu, Debilem pede, coxa, Lubricos quate dentes: Vita dum superest bene est1102.

Iar Tamcrlan coperea cu pocită omenie nemaipomenita cruzime cu care pedepsea la moarte leproşii care-i cădeau sul) ochi, spunînd că-i mintuie de chinul vieţii ce duceau, căci nici unul din ei nu ar fi fost să nu vrea a fi de trei ori lepros mai curînd decît să nu mai fie.

Şi Antistene, stoicul1103, foarte bolnav fiind, striga: ,,Cine mă va mîntui de relele acestea?" Diogenes, care venise să-l vadă, îi puse în faţă un cuţit — „Acesta, dacă 'vrei, cît de curînd". — „Nu vorbesc de viaţă, răspunse el, eu spun de pătimire".

(a) Suferinţele care nu ne ating decît sufletul mă va- Lămă mai puţin decît pe mulţi alţi oameni; parte din ju-decată (căci mulţimea socoteşte o sumă de lucruri grozave, sau de înlăturat cu preţul vieţii, de care mie aproape că nu-mi pasă); parte dintr-o alcătuire nătîngă şi nesimţitoare faţă de întîmplările care nu mă ating de-a dreptul, alcătuire pe oare eu o socotesc a fi una din cele mai bune părţi ale stării mele fireşti. Dar suferinţele aevea, din măduva oaselor şi trupeşti, cu le simt viu. Cu toate că odinioară le întrezăream fără a-mi da seama, mi le în-chipuisem groaznice; uşuratic, gingaş şi molatic, bucurîn- du-mă de îndelungă şi fericită sănătate şi tihnă pe care mi le hărăzise Dumnezeu mai toată vremea, îmi era mult mai frică de ele atunci, pe cît aflu acum suferinţa lor; ceea ce măreşte mereu crezul meu, că însuşirile sufletului, (c) aşa cum le întrebuinţăm, (a) tulbură liniştea vieţii noastre mai mult decît îi slujesc.

Sînt în ghearele celei mai rele din toate bolile, prădalnică, dureroasă şi de nelecuit. Am fost pînă acum la încercare în vreo cinci sau şase rînduri a lungi şi grele năpustiri; totuşi, sau mă amăgesc, sau în această stare mai are cum ţine cel al cărui suflet este mîntuit de teama morţii şi dezbărat de ameninţările şi arătarea urmărilor cu care ne împuie capul doftoricirea. Dar însuşi faptul durerii nu are împunsătură atît de aspră şi aprigă ca să ducă pe un om cuminte la mînie şi deznădejde. Măcar ăst folos îmi aduce curmătura, că în ce nu ajunsesem încă să mă împac şi să mă învăţ cu moartea, ea mă va deprinde; căci cu cît mă va opinti şi necăji, cu atît moartea va fi mai puţin temută. Pînă acum cîştigasem să nu ţin la viaţă; decît numai pentru viaţă; boala va desface încă şi această prinsoare; şi să vrea Dumnezeu ea până la urmă, dacă asprimea ei va întrece puterile mele, să nu mă arunc spre cealaltă culme, nu mai puţin viţioasă, să îndrăgesc şi să doresc a muri!
Summum nec metuas diem, nec optesii0i.
Sînt două patimi de temut, dar una îşi are leacul mult mai aproape decît cealaltă.
De altfel, totdeauna găsit-am ceremonioasă povaţă care porunceşte să ne ţinem bine şi să ne purtăm dispreţuitor şi potolit la suferinţe. De ce oare filozofia, care nu priveşte decît ce-i viu şi aevea, apucă a ne momi cu aceste păreri de făţuială?1105. (b) Ca şi cînd ar deprinde pe oameni la desfăşurarea unei comedii sau ca şi cînd ar atîr- na legile ei să împiedice mersul .sau ştirbirile pe care sîntem siliţi să le îndurăm; să împiedice, aşadar, pe Socrate a nu roşi din pricina pătimirii şi ruşinii, a nu clipi sub ameninţarea unei lovituri, a nu tremura şi asudă scu-turat de friguri: zugrăvirea poeziei, care este liberă şi ne- atirnată, nu se încumetă a seca nici măcar lacrimile făp-turilor pe care vrea să întruchipeze întru totul şi cu totul,
se n'aflige tanto, Che si morde le man, morde la labbia, Sparge la guancie di continuo piantoli0e:
ar trebui să o dea în sarcina celor care au meserie a rîn-dui purtările şi înfăţişarea noastră, (c) Să lase oea grijă pe seama şolticarilor şi maeştrilor retorici, care pun atîta preţ pe felul cum ne proţăpim. Să îngăduie cu îndrăzneală a da

drum glasului dacă nu-i nici a inimii, nici a maţelor şi să lase în voie aceste vaiete, cît şi suspinele, bătăile de inimă, pălirile pe care Firea le-a dăruit dincolo de puterea noastră. Să-i ajungă a se mulţumi că străş- nicirea este fără spaimă, vorbele fără deznădejde! Ce are a face că ne sucim braţele, dacă nu ne sucim gîndurile! Ne învrednicim pentru noi, nu pentru altul; ca să fim, nu ca să părem, (a) Să rămînă la cîrma înţelegerii noastre pe care ea apucat-a să povăţuiască1107, la tăbărîrea curmăturii .să ţie sufletul în stare zdravănă ca să-şi urmeze traiul obişnuit, luptind cu durerea şi sprijinind-o, nu dobo- rît ruşinos în faţa ei; aprig şi înfierbîntat la luptă, nu înfrînt şi prăbuşit; (c) pînă într-o anumită măsură în stare să lege şi să aibă legătură eu alţii, '(a) La întâmplări atît de potopitoare, cruzime este să ni se ceară a ne purta atit de chibzuit. Dacă răzbim cu bine, nimic nu înseamnă o faţă suptă; destul dacă sîntem cu gîndurile şi faptele noastre de căpetenie ca de obicei. Dacă trupul se alină gemînd, să o facă; dacă neastâmpărul îi place, să se învîrte şi frămînte în voie de pare că răul se risipeşte întrucîtva (cum spun unii doftori, ca să ajute pe femei la facere) să dea drum glasului oricît de iare, şi dacă gîndeşte că poate amăgi chinul, să strige din răsputeri, (c) Să nu îndemnăm strigătul să pornească, dar să-l îngăduim. Epicur nu numai că lasă pe înţeleptul său să strige de durere, dar il şi sfătuieşte s-o facă. Pugiles etiam, quum feriunt in jactandis caestîbus, ingemiscunt, quia profundenda voce omne corpus intenditur venitque plaga vehementiorll0e. (a) Ne muncim de ajuns cu răul, ca să nu ne mai muncim cu acele rinduieli de prisos. Ce spun este spre iertarea celor care se văd de obicei icnind şi zvîrcolindu-se în cleştele acestei boli; căci, din parte-mi, am trecut-o pînă in ceasul acesta, cu o purtare întrucîtva mai bună, mulţu- mindu-mă a geme, fără a zbiera; nu însă fiindcă-mi dau osteneala să mă arăt cuviincios, căci nu dau mult pe astfel de Laudă; în aceasta dau răului cît cere: dar fie că durerile mele nu sînt neîntrecute sau fie că le întîmpin mai zdravăn decît alţii de obicei, mă plîng, mă necăjesc sub tăişul lor aprig, dar nu ajung la deznădăjduire, (c) cum o face acesta,

Ejulatu, questu, gemitu, fremitibus
Resonando multim flebiles voces re/ert1109.
Mă pipăi în toiul răului şi aflat-am totdeauna că sini. în stare să vorbesc, să gîndesc, să răspund tot atît de să-nătos ca oricînd, dar nu cu atîta şir, durerea încurcînclu-mă şi purtîndu-mă. Cînd sînt socotit a fi la pămînt şi cei de faţă mă. cruţă, eu mă căznesc mai mult eu dovediri cît mai nepotrivite cu starea mea. Pot face orice stăruind mult timp; dar scutiţi-mă de vreme lungă.
Vai, de ce n-am însuşirea visătorului de Cicero, care. visînd că îmbrăţişa o fată, se pomeni la aşternut dezbă-rat de piatră!1110 Ale mele grozav mă lipsesc de fată.
(a) în răstimpurile acelei dureri peste fire, (c) cînd zac- fără să mă împungă atît de tare, (a) dintr-o dată sînt în-tors în stare obişnuită1111, cu atît mai lesne că sufletul meu n-are altă spaimă decît a simţurilor şi trupească. Datorez aceasta, fără îndoială, grijii pe care avut-o-am să mă fi pregătit cu mintea la asemenea întîmplări,
(b) laborum
Nulla mihi nova nune facies inopinaque surgit;
Omnia praecepi atque animo mecum ante peregiliV2.
(a) Sînt totuşi pus la încercare cam prea crunt, şi neînvăţat, fiind prins fără veste, prea este aspră schimbarea să mă fi pomenit dintr-o stare de trai foarte blîndă şi foarte scutită, in cea mai pătimită şi îndurerată care se poate închipui; căci, lasă că este boală în sine tare de temut, dar pe mine m-a luat mult mai aprig şi greu de cum îi este mersul obişnuit: mă apucă durerile atît de des că aproape nu mai simt sănătate întreagă. Totuşi, mintea mea.
pină acum, e la locul ei, dacă pot s-o duc mai departe cum este, mă aflu în mai bună stare decît o mie alţii, care n-au nici fierbinţeală, nici -boală, decît cele pe care si le pricinuiesc ei, din greşeala judecăţii lor.
Se află un fel de a fi cu mieroasă sfiiciune pornit din ingîmfare, cum este să mărturisim neştiinţă în mai multe lucruri, şi sîntem atît de cuviincioşi că spunem a fi în faptul firii unele însuşiri şi stări care -pentru noi sînt nevăzute şi al căror mers şi cauze nu le poate dibui priceperea noastră. Cu această cinstită şi cuvioasă mărturisire noi sperăm să

căpătăm crezămînt şi în cele pe care spunem că le-am pricepe. Degeaba ne apucăm şi alegem minuni şi încurcături din străini, pare-mi-se că printre lucrurile de obicei văzute se află atît de neînţelese şi ciudate, încît întrec cu totul minunăţia minunilor. Ce grozăvie poate fi acel picur de sămînţă care ne-a dat ivire, ca să poarte în sine nu numai întîmpinările făpturii trupeşii, -dar şi gîndurile şi îna-plecările părinţilor noştri? Acel picur de apă, unde cuprinde toate nenumăratele mătci?
(b) Şi cum poartă ele acele asemănări, într-un mers atît de împlîntat şi sărit eă strănepotul se va potrivi străbunicului şi nepotul unchiului? în neamul lui Lepidus, la Roma, au fost trei, nu în şir, ci -în răstimpuri, -care s-au născut cu acelaşi -ochi acoperit de un solz. La Teba era un neam1113 care purta -din pîntecul mamei semnul unui fier de lance, şi cel care nu-l avea era socotit din flori. Aristotel pomeneşte1114 de o naţie unde femeile erau în devălmăşie şi copiii se alegeau după asemănarea cu tatăl lor.
(a) Este de crezut că eu, de la tatăl meu, am această însuşire a face piatră, căci el muri groaznic vătămat la besică de o mare piatră; se pomeni cu răul abia la 67 de ani şi înainte nu se arătase nici un semn şi nu avu nici o ştirbire la rărunchi, la coaste sau în alte părţi, şi se bucurase de o sănătate -desăvârşită, scutit cit se poate -de boli; a mai trăit încă şapte ani, ducînd boala într-un sfîrşit de viaţă foarte pătimit. Eu mă născusem al treilea copil, 25 de ani mai înainte de boala lui şi în timpul sănătăţii sale cele mai bune. Unde mijise atîta timp făcătura acelui rău? Şi încă, atît de departe să fi fost simţit: acea măruntă parte clin al său, care m-a zămislit, cum de ducea cu sine o atît vînjoasă fiinţare şi mai încă atît de ascunsă, încît 45 de ani după aocea am început să o simt, singur dintre atîţia fraţi şi surori şi tot din aceeaşi mamă? Cine-mi va lămuri acest mers, îl voi crede, orice minune îmi va spuine, numai să nu mă procopseascâ, precum le este obiceiul, eu o lămurire mult mai năzdrăvană decît este lucrul în sine.
Să-mi ierte doftorii întrucîtva îneumetarea că tocmai de la această încropire şi strecurare a ursitei am prins eu ură şi dispreţ faţă de învăţătura lor şi, din moştenire, sînt

neprieten al meşteşugului lor. Tatăl meu trăit-a 74 de ani, bunicul 69, răsbunicul aproape 80, fără să se fi atins de vreo doftorie şi, între noi, tot ee nu era întrebuinţat din. obicei era ţinut drept leac. Ştiinţa doftoricească este înjghebată din pilde şi din aflări; tot aşa şi părerea mea; nu este oare o aflare foarte priincioasă? Nu ştiu dacă în cărţile lor îmi vor arăta trei născuţi, hrăniţi şi sfîrşiţi în aceeaşi casă, care să fi trăit după rînduiala lor de sine- stătători. Ei trebuie să mărturisească în acestea că măcar soarta, de nu judecata, stă de partea mea; iară la doftori, soarta e de mai mare preţ decît raţiunea. Să nu mă socotească în ceasul acesta un cîştig al lor; să nu mă ameninţe, doborît cum sînt; ar fi înşelăciune şi, ca să spun adevărul, i-am întrecut ou mult dînd pildele mele de acasă, eu toate că aici se opresc. Trebile omeneşti nu sînt atît de statornice: nu lipsesc decît 18 ani, ea să se împlinească două sute de cînd se face această dovedire, căc? întîiul se născu în anul 1402. E drept că începe a se şterge această iscuşenie. Să nu mă ţie drept vinovat de relele care mă sugrumă; a trăi 46 de ani nu e oare de ajuns din parte-mi? şi dacă ar fi capăt de drum, nu fost-a dintre cele mai lungi?
Rîca înaintaşilor mei faţă de ştiinţa doftoricească pornea dintr-un tainic şi firesc îndemn; căci numai vederea leacurilor îngrozea pe tatăl meu. Seniorul Gaviac, unchiul meu din partea tatei, faţă bisericească, bolnăvicios din. născare, care lungi acea viaţă şubredă pînă la 67 de ani, fusese într-o vreme prins mereu de friguri aprige; doftorii hotărîră să i se dea de veste că-i pe cale să moară, dar el nu se lăsa ajutat (ei numesc ajutor ceea ce de cele mai multe ori este încurcătură). Omul, speriat cum era de necruţătoarea ameninţare, totuşi răspunse: „Aşadar, sînt mort". Curînd însă Dumnezeu arătă deşertăciunea prorocirii.
(b) Cel de pe urmă frate al meu, seniorul de Bussaguet, eram patru, cu mult mai tînăr decît ceilalţi, fu singurul care se supuse meşteşugului lor din pricină, cred eu, a legăturilor care le avea cu celelalte meşteşuguri, căci era sfetnic la curtea judecăţilor, ceea ce-i prii atît de rău, încît, cu toate că era, pe cit se ştie, cel mai vînjos dintre toţi,

muri mult înaintea celorlalţi, în afară de unul, seniorul de Saint Mi chel.
(a) Se poate ca eu să fi căpătat de la ei această nesu- ferire firească de doftoricire, dar dacă nu ar fi fost decît aceasta de luat în seamă, aş fi încercat să o birui, căci toate aceste stări care se nasc în noi fără noimă sînt viţioase, este un soi de boală pe care trebuie s-o stîrpeşti. Se poate să fi avut înaplecare d.ar mi-am întărit-o şi sprijinit-o cu vederile care mi-au întemeiat părerea despre ea. Căci urăsc şi astălaltă judecată să mă împotrivesc doftoricirii, fiindcă leacurile au gust amar; aceasta nu prea merge cu felul meu; cred că sănătatea face să fie răscumpărată, ori cu eite arsuri şi tăieturi cumplite s-ar cere.
(c) Iar după Epicur, pare-mi-se că desfătările sînt de înlăturat dacă trag pe urma lor dureri mai mari şi de cău- tat sînt durerile care dau urmare la mai mari desfătări.
(a) Este lucru de preţ sănătatea şi singurul cu adevărat. vrednic a-i jertfi nu numai timpul, truda, silinţa, avuţiile, dar şi traiul ca să o stăpîneşti. Cu atît mai mult că fără de ea, viaţa nu poate fi decît seacă şi searbădă: desfătarea, înţelepciunea, ştiinţa şi virtutea, fără ea, cernite sînt şi se mistuiesc, iar întipărirea celor mai straşnice şi semeţe cugetări cu care filozofia vrea să se împotrivească în mintea noastră, noi nu avem decî't să ne închipuim, pe Platon, lovit de Lepră sau de dambla şi, ca dovedire, să-l silim să se sprijine împotriva lor pe înălţatele şi bogatele daruri ale sufletului său. Orice cale ce ne-ar duce La sănătate, eu nu o pot socoti nici aspră, nici scump plătită. Dar mai şi am unele înfăţişate care mă aduc a mă sfii de toată marfa aceasta. Eu nu spun că nu ar putea fi în ea vreo dibăcire; să nu fie între atîtea făcuturi ale firii lucruri prielnice pentru păstrarea noastră? Fără îndoială că sînt, dar vorbesc de ce văd că se întrebuinţează, unde este mare primejdie să fie măsluire şi din tagma lor cred pe Fioravanti1115 şi Paracelsius1118.
(b) Bine pricep că unele ierburi usucă, altele moaie, ştiu din păţitelea că hreanul pricinuieşte vînturi şi că frunzele de siminiche slobozesc pîntecul; ştiu mai multe iscuşenii asemănătoare, tot atît cît ştiu că berbecul mă hrăneşte şi

vinul mă încălzeşte; iar Solon spunea că hrana este, ca şi orice leac, tămăduitoare a bolii foame. Nu tăgăduiesc folosul ce tragem din ce este pe lume, nici nu mă îndoiesc de puterea şi sporirea dăruită de fire şi de sîr- gul său pentru nevoile noastre. Văd bine că ştiucile şi rîndunelele se îndestulese cu ceea ce este pentru ele. Eu mă feresc de născocirile minţii noastre, de ştiinţa şi meşteşugul nostru pe seama cărora am părăsit orînduiala firii şi faţă de care nu ştim să păstrăm măsură şi mărginire.

(c) Precum numim dreptate înjghebarea celor dintîi legi care ne cad sub mină, iar îndeplinirea şi folosirea lor se arată adesea netoate şi nedrepte, iar cei oare rîd de ele şi spun că-s greşite, nu înţeleg să aducă vreo jignire înaltei virtuţi a dreptăţii, ci asîndesc numai ponosul şi prihănirea aduse unei atît de cucernice îndepliniri, tot atît în meşteşugul doftoricesc eu cinstesc acel mîndru nume, ţelul său, făgăduiala sa atît de folositoare seminţiei omului, dar cele ce se vădesc ochilor noştri nici că le cinstesc sau preţuiesc.

(a) Mai înainte de toate, cele de mine aflate fac să mă feresc; deoarece, pe cît ştiu, nu văd soi de oameni mai repede bolnavi şi mai încet tămăduiţi decît sub oblăduirea doftorieiei, este ştirbită şi destrămată sănătatea în sinea lor, de străşnicie leacurilor. Doftorii nu se mulţumesc să aibă boala în grijă, ei îmbolnăvesc sănătatea, ca nicicînd să nu poţi scăpa de călăuzirea lor. Nu se sprijină ci oare pe sănătate zdravănă şi întreagă, ca să dovedească o boală grea viitoare? Fost-am destul de adesea bolnav; am găsit fără ajutorul lor bolile mele, blînde de suferit (în toate felurile m-am încercat) şi tot atît de scurte cît şi ale altora, fără amestecul amar al leacurilor lor. Am lăsat în voie sănătatea, şi întreagă, fără îngrădire şi altă rinduială decît obiceiul şi placul meu. Oriunde mi-e bine mă opresc cînd sînt bolnav, căci nu-mi trebuie alte înlesniri decît cînd sînt sănătos. Nu mă frămint că rămîn fără doftor, fără spiţer şi fără ajutor: treabă de care eu văd că alţii *.înt mai pătimiţi decît de însuşi răul. Ce! Ei înşişi ne araiă oare vreo fericire şi vreo mărturie în viaţa lor care să ne dovedească izbînda vădită a ştiinţei lor?

Nu-i naţie care să nu fi trăit veacuri fără ştiinţa doftoricească, adică timpurile cele mai bune şi mai fericite; şi din lume a zecea parte nu o foloseşte nici în ceasul acesta; naţii fără număr nu ştiu de ea, în care se trăieşte mai îndelung şi mai sănătos decît aici; iar printre noi, poporul de rînd se lipseşte de ea cu prisos. Romanii timp de b'00 de ani nu o căpătaseră; dar după ce au pus-o la încercare, o izgoniră din oraşul lor, după îndemnul lui Cato Censorul"17, care le dovedi cît de uşor se puteau lipsi de ea, deoarece el trăise 85 de ani şi ţinea în viaţă pe soţia lui pînă la adinei bătrîneţi, nu fără leacuri, dar fără doftori; căci tot ee e sănătos pentru traiul nostru poate fi numit leac:. El ţinea sănătatea alor săi în bunăstare — spune Plutarh1118 —, hrănindu-i cu iepure (pa- re-mi-se)11I!l; tot atit spune Pliniu, că arcadienii tămăduiese toate bolile cu lapte de vacă. (c) Libienii — zice Herodot --, popor carc se bucură de o minunată sănătate, au obiceiul să ardă eu fiarele vinele capului şi cele de la tîmpla copiilor după ce aceştia au împlinit 4 ani, chip- în care ei curmă pentru toată viata orice izbucnire de troahnă. (a) în acea ţară, la sate, pentru orice nevoie, oamenii folosesc numai vin, cît se poate de tare, mestecat cu şofran şi cu mirodenii: aceasta, cu tot atît folos.

Şi drept vorbind, din feluritele şi încercatele poveţe, la ee se ajunge la urma urmei decit la slobozirea pîntecu- 1 ui? — treabă pe care o mie de bieţi slujitori o pot face.

(b) Şi nici nu ştiu dacă c de atîta folos pe cît o spun şi dacă fiinţa noastră nu are nevoie să fi rămas zăcătura ceea într-o oarecare măsură, ca şi vinul pe drojdie, ca să poată fi ţinut. Adesea vedem oameni foarte sănătoşi, siliţi să verse sau să-şi uşureze pîntecul, fără rost din fire, fără nevoie, mai încă vătămîndu-şi. (c) De la marele Platon învăţat-am odinioară că din cele trei mişcări prielnice nouă, cea de pe urmă şi mai grea este slobozirea, pe care nici un om, dacă nu este nebun, nu trebuie s-o zgîndăre printr-un alt rău, ci s-o păzească cu un fel de trai anume, înlesnin- du-se cu încetul a o scoate la cale. Prinsorile iaspre ale leacului la boală sînt totdeauna spre paguba noastră; in noi sc petrece răscoala, iar leacul vine într^ajutor fără a se împreuna făpturii sau

stă împotriva sănătăţii şi nu ajunge în stăpînirea noastră decît prin tulburare. Să lăsăm întrucîtva în voie rostul care prieşte cîrtiţei şi purice- lui — este mulţumitor şi pentru oameni. Zic pentru cei care rabdă, ca şi eîrtiţa şi puricele, să i se supună; căci noi putem striga „dii telegari'1, răguşim, dar nu pridiclim a merge înainte. Rostul firii este semeţ şi necruţător. Teama noastră, deznădejdea noastră, îndepărtează şi întîrzie al său ajutor, în loc să ni-l grăbească; dă răului voie cît dă şi sănătăţii. A se lăsa tras de partea unuia în paguba celuilalt nu-i de făcut; ar fi a se da pradă ne- rînduielii. Să-l urmăm, pentru Dumnezeu! Să-l urmăm! El îndrumează pe cei eare-i calcă pe urme; pe cei care nu-l urmează îl sileşte cu înverşunare cu leacul lor cu totul. Povăţuiţi o curăţenie creierului vostru, va fi mai cu folos decît pentru pîntee.

(a) Un lacedemonian a fost întrebat cum a făcut de a trăit atît de mult timp: el răspuns-a că nu a cunoscut cele doftoriceşti. Iar Adrian împăratul, pe moarte fiind, striga tot timpul că ghesul doftorilor l-a ucis.

(b) Un luptător prost se făou doftor: „Dreptate ai, — îi spuse Diogenes — acuma vei pune în pămînt pe cei care te puneau la pămînt altădată".

(a) Dar doftorii au norocul acesta, (b) cum spune Nicocles1120, (a) că Soarele le luminea/ă isprava şi pămîntul le .ascunde greşeala; şi în afară de aceasta au putinţă atît de prielnică să se slujească de tot felul de întîmplări, căci cu ccea ce soarta, firea sau orice altă cauză străină (şi nenumărate sînt) îmbunătăţesc şi întremează ştiinţa lor, ei capătă împuternicire să şi-o ia asupra lor. Toate fericitele izbutiri care se întîmplă bolnavului sub oblăduirea doftorului vin dc la leac. împrejurările care m-au tămăduit pe mine şi care tămăduiesc pe o mie alţii neajutaţi de doftori, ei le trag pe spuza lor faţă de cei care le dau ascultare; iar întîmplările rele ei le nesocotesc cu totul sau învinovăţesc în zadar şi fără noimă pe suferind, găsind la îndemină cît de multe, cum sînt următoarele: şi-a dezvelit braţul, (b) l-a uluit zgomotul poştalionului,

rhedarum transitus arcto Vicorum inflexuU2U.

(a) i s-a crăpat fereastra, s-a culcat pe partea stingă, a fost sub apăsarea unui gînd greu. Pînă la urmă, o vorbă, un vis, o ochire, de ajuns pentru a-i dezvinovăţi şi uşura de greşeală. Sau, dacă le vine la socoteală, înrăutăţirea bolii chiar ei o folosesc, prinzînd prilejul care niciodată nu dă greş, încredinţînd că fără înteţirea răului pricinuită de oblojelile lor, şi fără leacul lor, boala ar fi fost mult mai crincenă. Acela. împins de ei de la tînjeală la fierbinţeli cit ii ziua de mare, dacă ei nu ar fi fost de faţă, ar fi fost potopit pe veci de fierbinţeală. Nu se tem de o treabă prost făcută, deoarece paguba se învîrte în cîştig pentru ei: dreptate au să zălogească încrederea binevoitoare ia bolnavilor, căci adevărat aşa trebuie să fie, dacă ei cu bună-ştiinţă se dau platnici lor, luîndu-se după născociri atît de greu de crezut.
(b) Platon bine spune că numai doftorilor le este dat să mintă fără oprelişte, fiindcă mîntuirca noastră atîrnă dc înşelăciunea şi zădărnicia făgăduielilor lor.
(a) Esop1122, neîntrecut chipuitor şi ale cărui haruri puţini le pătrund pe de-a întregul, cu haz ne arată în- stăpînirea lor tirană peste aceste biete suflete abătute de suferinţă şi teamă: el povesteşte că un bolnav întrebat de doftorul său cum simte făcătura leacului pe care i-I dăduse, răspunse: „Am asudat foarte tare". — „Aşa-i bine", zise doftorul; iar altădată îl întrebă cum îi mai merge: „Mi-a fost grozav de frig şi tare am tremurat". — „Aşa-i bine", urmă doftorul. A treia oară iar îl întrebă cum îi merge: „Simt că mă umflu şi că sînt puhav: par-c-ar fi dropică". — „Iată că merge bine!" întări doftorul. După aceea trecu unul din slujbaşi şi-l întrebă cum se simte: „Dragul meu, nu încape îndoială că mor de bine ce-mi este", îi zise.
Era în Eghipet o lege mai dreaptă, prin care doftorul lua în grijă pe suferind cele dintîi trei zile pe răspunderea şi norocul suferindului; dar după cele trei zile împlinite, acesta rămînea pe răspunderea sa; de nu, care ar fi pricina ca Esculap1123, maestrul lor, să fi fost lovit de trăznct pentru că izbuti să întoarcă la viată pe muritorul He-leine11";
(b) Nam pater omnipotens, aliquem indignatus ab ura-

bris
Mortalem inţernis ad lumina surgere vitae,
Ipse repertorem medicinae talis et artis
Fulmine Phoebigenam stygias detrusit ad undos1125;
(a) iar ciracii lui să fie iertaţi cînd duc din viaţă la moarte atîtaa suflete?1120.
(b) Un doftor lăuda lui Nicocles atotputernicia meşteşugului său: „Aşa este — zise Nicocles1127 —, se poate în voie omori atîţia oameni".
(a) De altminteri, dacă aş fi fost din sfatul lor. aş fi rînduit cu mai multă tainică cuvioşie învăţătura mea: o începuseră destul de bine. dar n-iau dus-o la capăt tot atît de bine. Fusese un bun început că au făcut pe zei şi pe demoni întemeietorii ştiinţei lor, că au folosit un grai anume, o scriitură schimbată; (c) cu toate că zice filozofia că nebunie este a povăţui pe oricine pentru folosul lui. într-un fel de neînţeles: Ut si quis medicus imperet ut sumat:
Terrigenam, herbigradam, domiportam, sanguine cassam1128.
(a) Era o ibună întocmire în meşteşugul lor şi care însoţeşte toate meşteşugurile năzdrăvane, deşarte şi ce se întrec cu firea; la care trebuincios este ca credinţa bolnavului să fie pătrunsă de bună speranţă ca să sprijine iz- butirea dibăcirii lor. Care întocmire merge pînă acolo încît cel mai neştiutor şi grosolan doftor să fie găsit mai cu nimereală dacă a cîştigat încrederea bolnavului, decît ccl mai iscusit pe care el nu-l cunoaşte. Alegerea însăşi a celor mai multe leacuri este cumva ascunsă şi a vrajă: piciorul stîng al unei broaşte ţestoase, udul unei şopîrle, balega elefantului, ficatul cîrtiţei, sînge tras de sub aripa dreaptă a unui porumbel alb; iar pentru noi, cei cu curmătură, ne dispreţuiesc într-atîta, ca să ne amăgească suferinţa cu gunoi de şobolan în pulbere şi alte asemenea momeli, oare arată mai mult a descîntec de vraci decît a ştiinţă întemeiată. Las de o parte hapurile nepereche, al căror soroc e în cutare zile şi sărbători ale anului; ceasul sortit la culegerea ierburilor de leac şi strîmbăturile greţoase şi ceremonioase ale portului şi păşirii lor, de care însuşi Pliniu îşi bate joc. Vreau însă să spun că ei au dat greş,

neurmînd cu stăruinţă acel frumos început, şi nu au făcut ca adunările şi sfaturile lor să fie cucernice şi tainice; nu trebuia să ajungă pînă la ei nici un nechemat, cum nu ajungeau la slujbele tainice ale lui Esculap. Căci se întîmplă ca greşeala aceasta să dea în vileag tuturora nehotărîrea lor, slăbiciunea arătărilor şi preîntîm- pinărilor cît şi netemeinicia lor, cerbicia dezbinărilor pline de ură dintre ei, de pizmuire şi eătare de sine, încît trebuie să fii uimitor de orbit ca să nu te simţi pradă întîm- plării, cînd eşti în mîinile lor. Cine văzut-a vreodată doftor folosind povaţa altuia din tagma lui, fără să taie sau să mai adauge oarece? Acestea dau la lumină îndeajuns felul meşteşugului şi arată că au în vedere mai mult faima lor, ceea ce înseamnă cîştig pentru ei, nu folos pentru bolnav. Unul din învăţaţii lor, mai cuminte, le-a lăsat povaţă scrisă ca să aibă numai cîte unul grijă de cîte un bolnav; căci, dacă nu face vreo ispravă, greşeala unui singur om mare ponos nu aduce meşteşugului doftoricesc; şi, întors, vestea merge mai departe, dacă bine o nimereşte. Cînd sînt mai mulţi, ei ponegresc în tot felul rostul meşteşugului, mai ales că adesea se întîmplă mai mult rău decît bine. Ar trebui să se mulţumească cu certurile fără de sfîrşit, care se iscau în părerile celor mai de seamă maeştri şi întocmitori din vechime ai ştiinţei acesteia — cunoscută numai de puţini cărturari, fără să mai arate poporului întîmpinările şi nestatornicia judecăţii lor, pe oare o sporesc şi care nu încetează între ei.

Vrem noi să dăm o pildă de vechea gîleeavă doftoricească1129, Hierofil spune că pricina dintru început a bolilor se află în mustiri; Erasistrat, în sînge şi vine; Asele- piade, în atomii nevăzuţi scurşi în porii noştri; Alcmeon, în sporul sau lipsa puterilor trupului nostru; Diocles, în necumpănirea alcătuirilor trupeşti şi însuşirea aerului pe care-l tragem; Straton, în belşugul, prospeţimea şi stricăciunea hranei; Hipocrate (a) o pune pe seama înrîuriri- lor. Unul din prietenii lor1130, pe care ei îl cunosc mai bine decît mine, uimit de cîte toate acestea, strigă că ştiinţa cea mai însemnată, oare are în scamă păstrarea noastră, din nenorocire este eea mai şovăielnică, tulbure şi

răscolită de cele mai multe schimbări. Nu-i mare primejdia să greşim socoata depărtării Soarelui sau să facem o proastă împărţire la măsurarea celor ale astronomiei, dar în aceasta, unde e vorba de fiinţa noastră, înţelept nu este să ne lăsăm purtaţi în voia vîntoaselor atîtor furtuni, stîrnite unele din altele.
înainte de războiul Pcloponezului nu sc ştiau multe despre această ştiinţă; Hipocrate1131 a întemeiat-o. Tot ce a statornicit el, Crisip a răsturnat; de atunci, Erasistrat, nepotul lui Aristotel, răstoarnă tot ce a scris Crisip; după aceştia se iscară aşa-numiţii empirici, dînd cu totul altă îndrumare decît înaintaşii lor acestui meşteşug. Cînd încrederea în ei începu să se învechească, H'ierofil scoase o altă ştiinţă doftoricească la iveală, pe care Asclepiade o tăgădui şi o doborî la rîndul său. Apoi se înstăpîniră în şir părerile lui Themison; pe urmă ale lui Musa, şi iară cele ale lui Vexius Valens, vestit doftor, prin uneltirile lui cu Messalina. în vremea lui Nero domnia ştiinţei doftoriceşti trecu in mîinile lui Thessalus, care osîndi şi nărui tot ce fusese statornicit pînă la el. învăţătura acestuia Tu înlăturată de Crinas din Marsilia, care se întoarse din nou la întocmirea leacurilor doftoriceşti după efemeride şi mişcarca stelelor: a mînca, a dormi, a bea pe placul Lunii şi al lui Mercur. Faima sa pieri curînd, ştearsă de Oharinus, doftor tot în acel oraş. Nu numai că acesta se războia cu vechea ştiinţă doftoricească, dar şi cu norodul, care era deprins de atîtea veacuri a se scălda în apă fierbinte; el îndemna pe oameni şi iarna la apă rece; mina pe bolnavi la apa vie a izvoarelor. Pînă în vremea lui Pliniu, nici un roman nu se învoi cu îndeletnicirea doftoricească: era meseria străinilor şi a grecilor, precum la noi, la fran- ţuji, a fost a celor care au la indemînă latineasca; deoarece, după cum spune un foarte mare doftor, nu luăm uşor drept bună doftoricia pe care o pricepem, după cum n-am preţui nici leacurile pe care ie cunoaştem; dacă este cunoscut, dacă nu vine de peste mări şi nu-i adusă de pe vreun tărîm depărtat nu are trecere. Dacă naţiile de la care aducem gaiacul1132, salsaparila1133 şi lemnul de chinină au doftori, cum să nu ne gîndim noi dacă dau ei 'jreţ de leac

acestora, venite din străini şi rare, şi scumpe, şi că aceia nu s-ar bucura de folosirea verzii şi a pătrunjelului nostru; căci cine oare îndrăzni-va să dispreţuiască lucruri căutate în depărtări, după călătorii în plata întîmplărilor atît de primejdioase? De la vechile schimbări ale ştiinţei doftoriceşti, multe altele au mai fost pînă la noi, şi de cele mai deseori schimbări întru totul, cum sînt pe vremea noastră făcute de Paracelsius, Fioravanti şi Argenterius1134; căci ei nu schimbă numai un leac, dar, după cîte mi se spune întreaga alcătuire si tot rostul doftoricesc, socotind neştiutori şi înşelători pe cei care s-au învrednicit cu acest meşteşug pînă la ei. Vă dau de gîndit ce se poate alege de bietul pătimit!

Dacă ar fi măcar încredinţaţi cînd s-au înşelat că nu ne fac rău, nefăcîndu-ne vreun bine, ar fi o bună toc-meală să ne încumetăm a căpăta binele fără primejdie de mai rău.

(b) Esop povesteşte1133 că unul cumpărase un sclav maur şi gîndi că întunecarea pielii îi venise din întîmplare •şi din proasta îngrijire a fostului său stăpîn; puse cu mare .grijă să-l doftoricească cu tot felul de scalde şi băuturi anume: se întîmplă că maurului nu-i pieri faţa tuciurie, dar că pierdu sănătatea cu totul.

(a) De cîte ori ni se întîmplă că vedem pe doftori aruncîndu-si vina unul altuia pentru moartea bolnavului lor! Mi-aduc aminte despre o molimă foarte primejdioasă, acum cîţiva ani, în oraşele din vecinătatea mea: după ce trecu furtuna, care secerase mulţime de oameni, unul din cei mai vestiţi doftori din întreg ţinutul tipări o cărţulie despre aceasta, în care mărturiseşte că lăsarea de sînge, folosită de ei, a fost una din pricinile prăpădului. Mai mult, cei care scriu despre meseria lor arată că nu este leac care să nu aibă şi o parte rea, iar cele oare ne stau în ajutor dăunează întrucîtva; ce trebuie să fie cele care ne-au fost date fără nici un rost?

Cît despre mine, dacă nu ar fi decît urîtul pe care unii îl au pentru gustul doftoriei şi o înghit cu scîrbă tocmai cînd suferă şi sînt pătimiţi, cred că este o primejdioasă strădanie şi rău făcătoare, cînd ai nevoie de odihnă -atît de mare. Lasă că, dacă luăm în cătare împrejurările pe care ei

le sprijină de obicei ca să vadă pricina bolilor noastre, ele .sînt atît de firave şi atit de gingaşe, încît îndrăznesc a spune că o foarte mică nesocotinţă la împărţirea leacurilor poate avea ca urmă un mare rău.
Iar dacă greşeala doftorului e primejdioasă, tare rău ne merge, căci tare greu este ca el să nu cadă deseori în greşeală; au nevoie de prea multe osebiri şi împrejurări, ca să nimerească întocmai cu povăţuirea; trebuie să cu-noască alcătuirea bolnavului, firea, toanele, înapleeărilc, faptele, pină şi gîndurile şi închipuirile; trebuie să-şi dea seama de stările dinafară, de felul locului, de împărţirea aerului şi a timpului, de aşezarea aştrilor şi înrîurirea lor; să ştie despre boală cauzele, semnele, pătimirile, zilele rele; despre leac: greutatea, tăria, ţara, chipul, vechimea şi felul de a-l împărţi; trebuie să ştie a păzi şi cumpăni toate aceste părţi, pentru a le socoti şi potrivi într-o anumită măsură; treabă în care, dacă greşeşte cît de puţin, dacă într-o singură privinţă o scrînteşte, de ajuns este să ne prăpădească. Dumnezeu ştie cît de anevoioasă este cunoştinţa acestor părţi; căci, drept pildă, cum ar găsi ei ser in ele adevărate ale bolii, fiecare din ele avînd sumedenie de felurite semne? Cîte neînţelegeri şi îndoieli răsar între ei ca să facă numai alesul udului! Cum s-ar putea .altfel stlmi neîncetata lor gîlceavă, pe care o vedem, despre cunoştinţa răului? Cum le-am mai ierta noi gieşeala, în oare de atîtea ori cad, luînd sobolul drept valpe? De îndată ce s-a iscat cea mai mică îngreuiere la suferinţele mele, eu nu aflat-am trei de aceeaşi părere; iau mai bucuros pildele din ccle ce mă privesc. Nu de r.iult, la Paris, un gentilom fost-a ciopîrţit din porunca doftorilor şi nu se găsi piatră în beşica lui, cum nu avea nici în palmă; tot acolo, un episcop cu care eram foarte prieten, fusese îndemnat de cei mai mulţi doftori chemaţi să-l vadă să se dea pe mîna hirurgilor; mă apucai şi eu să-l îndemn, bizuindu-mă pe credinţa altuia; cînd muri, după ce l-au desahis, găsiră că avea numai boală la rărunchi. Boală în care lor nu le este iertat să dea greş, fiindcă se poate pipăi. De aceea hirurgia îmi pare mult mai cu temei, ea vede şi are sub mină oe face; puţin le rămîne de cătat şi ghicit

unde doftorii nu au speculum matricîsnM, care le descoperă şi creierul nostru, şi plă- minul şi ficatul nostru. înseşi făgăduielile ştiinţei doftoriceşti sint de necrezut; căci .avînd adesea să facă faţă feluritelor stări şi vă-tămări, care adesea ne apasă deodată şi se ţin una de alta neapărat, cum este fierbinţeala ficatului şi răcirea rînzei,. ei stăruie şi ne fac a crede că între leacurile lor, unul va încălzi rînza şi celălalt va răcori ficatul; unul are sarcina să ajungă de-a dreptul la rărunchi, chiar pînă la băşică, fără să se atingă şi să se întindă aiurea, păstrîndu-şi puterile pe această cale lungă şi cu .atîtea întorsături pînă la locul menit de făcătura sa ascunsă; altul va usca 'creierul; altul va întinde plămînul. Din această grămadă nu este- oare un fel de vis să speri că amestecîndu-le în băutură, acele însuşiri se topesc, şi se aleg, şi se împart pentru a. îndeplini slujiri atît de felurite? Grozav m-aş teme că-şi pierd sau schimbă rostul lor şi că vor răvăşi părţile unde' ajung. Şi cine şi-ar putea închipui că în această bolmo- jeală de apă însuşirile nu se mistuie, se încurcă sau se strică, una prin alta. Iară gătirea acestui leac mai ţine şi de un alt mînuitor, pe care trebuie să ne bizuim şi în a cărui platâ din nou dăm viaţa noastră!

(c) Aşa cum avem dulamii şi cizmarii la veşminte şi sîntem cu atît mai bine slujiţi fiindcă fiecare vede de a sale şi de ce ştie, decît unul care le face pe toate, tot aşa şi cu ale mîncării, măririle au, spre maii multă înlesnire,, slujitori anume aleşi, unii pentru fierturi, alţii pentru fripturi, care o scot mai bine la capăt decît bucătarul la. toate; aşa şi eghiptenii dreptate aveau să nu socotească meşteşugul doftoricesc unul singur şi să împartă acea treabă pentru fiecare boală, fiecare parte trupească avînd meşterul său şi să fie acea parte mai bine îngrijită, fiindcă numai ea este luată în cătare. Ai noştri nu văd că îngrijind; toate nu îngrijesc nimic şi nu cuprind mersul acelei mici lumi. In vreme ce se ferea să oprească o dizenterie ca să nu-l ducă la fierbinţeală, ei mi-au ucis un prieten1137, care făcea mai mult decît ei toţi împreună. Ei pun în cumpănă ce ghicesc ei cu cele ce aevea sînt, şi ca să tă- măduiască creierul,

păgubesc stomacul, supără apoi şi stomacul şi creierul prin leacurile răscolitoare oare se bat cap în cap.
(ia) Cît despre felurimea şi slăbiciunea chibzuinţei acestui. meşteşug mai izbitor se vădeşte decît în oricare altul: Băuturile sînt folositoare unui om care are piatră, fiindcă pătrund şi dau trecere, împingînd cheagul alcătuitor al nisipului şi pietrei, înlătură, scurmă pe cele ce începuseră să se întărească şi să se strîngă în rărunchi; băuturile sînt primejdioase pentru cei oare au piatră, fiindcă deschid căile şi, lăţindu-le, îndreaptă la rărunchi cheagul alcătuitor al nisipului, iar din însuşirea acestora a se aduna este greu oa multe din cele scurmate să nu se prindă; şi mai tare, dacă din întîmplare părticelele mai mari decît gîtu- rile se strecoară pînă afară, acele părticele, smucite dc băutură şi împinse, se grămădesc şi duc la o moarte foarte dureroasă. Tot atît de straşnici sînt cînd ne povăţuiesc cum să ne ducem traiul: „Bine este să laşi des udul, căci din cele .aflate vedem că, lăsîndu-l să zacă în noi, îi dăm putinţa să aştearnă curăţirile şi drojdia sa, care leagă aluatul făcător al pietrei în băşică; este bine să nu laşi des udul, căci lepădările grele pe care le duce nu trec decît dacă sînt zvîrlile cu putere, cum se vede la şuvoaiele repezi care, pe unde trec, netezesc mai bine decît cursul unui pîrîu potolit şi încet. Tot astfel, bine este să ai des legătură cu femeia, căci deschide căile şi duce nisipul şi piatra, dar rău este, din pricină eă înfierbîntă rărunchii, îi osteneşte şi slăbeşte. Bine este să te scalzi în ape fierbinţi, mai ales că moaie şi dă drumul părţilor unde se îngrămădeşte nisipul şi piatra; dar şi rău este, fiindcă acea învăluire caldă de dinafară ajută înfierbîn tării rărunchilor, întăreşte şi împietreşte icheagul cleios prins de pereţii lor. Pentru cei care sînt la scăldătoare este mai sănătos să mănînce puţin seara, ca băutura apelor pe care o vor căpăta a doua zi dimineaţa să aibă mai multă tărie, dînd de stomacul gol şi fără amestec; iar de-a-ndoaselea, mai bine este să prîn- zeşti puţin., ca să nu tulburi făcătura apei, neîmplinită cu to^ul, şi să nu încarci dintr-o dată stomacul atît de repede după cealaltă muncă, lăsînd ca mistuirea să se facă peste

noapte, că se face mai bine decît ziua, cînd trupul şi mintea sînt în neîncetată mişcare şi fierbere".
Iată cum o duc, însăilînd şi sporovăind cînd înainte, cînd înapoi, cu toate poveţele lor pe socoteala noastră.
(b) Şi nu-mi vor putea arăta un sfat căruia să nu-i pot aduce altul împotrivă cu tot atît chip de adevăr.
(a) Aşadar, să nu mai ponegrim pe cei care suferă ue acest rău şi o apucă înoetinel, după plac, şi după sfaturile firii, lăsîndu-se in voia soarted tuturor.
Cu prilejul călătoriilor mele1138, văzut-am aproape toate scăldătoarele vestite ale creştinătăţii, iar de cîţiva ani am început să le folosesc, căci în totul aflu scăldătoarea sănătoasă şi cred că măruntele neajunsuri ale sănătăţii vin din pricină că am pierdut obiceiul din vechime, obişnuit aproape la toate naţiile, oare s-a păstrat la unele, a-şi spăla- zilnic trupul; eu nu pot crede că nu stăm mult mai prejos decît ei, cînd ne îmbrobodim şi rămînem cu pielea îmbîc- sită de jeg. Cît despre băutul apei, norocul a făcut să fie înainte dc toate pe gustul meu; în al doilea rînd, luată de la izvor şi curată, chiar dacă nu foloseşte, rău nu face. Eu mă încred în atîta gloată de tot felul şi soiul, oare vine să le bea. Iar cu toate că nu, am văzut vreo uimitoare şi nemaipomenită izbutire, căci cercetîndu-le mai de aproape am găsit zvonurile neîntemeiate despre unele isprăvi cărora li se dă crezare privind acele locuri (căci lumea uşor apucă a se amăgi asupra celor ce doreşte), totuşi nu văzut-am vreunul căruia să-i fi făcut mai rău şi ar fi ponegrire să se spuie că nu sporeşte pofta de mînoare, nu înlesneşte mistuirea, nu ne înviorează, dacă nu ai sosit cu puteri sleite, treabă pe care nu o sfătuiesc. Ele nu sînt pentru a întrema pe unul greu suferind; pot fi un ajutor îa o uşoară vătămare a sănătăţii şi preîntîmpină dobîndi- rea vreunei boli. Cine nu poartă cu el de ajuns voioşie, ca să poată gusta plăcerea însoţirii celor pe care-i găseşte acolo şi să se bucure de preumblările şi petrecerile la care ne îndeamnă frumuseţea locurilor, unde de obicei sînt aşezate apele acestea, fără îndoială, pierde cea mai bună parte şi cea mai cu temei a înrîuririi lor. De aceea, ales-am pînă acum să mă opresc şi să folosesc pe cele unde găsesc mai

multă veselă primire, înlesnire de locuinţă, hrană şi tovărăşie, cum sînt scăldătoarele de la Banieres; la graniţa iintre Germania şi Lotaringia, cele de la Plombieres; în Şviţera, cele de la Bade; în Toscana, cele de la Lucca şi îndeosebi cele della Villa, unde deseori m-am dus în orice anotimp.
Fiecare naţie iare păreri anume despre întrebuinţarea lor şi felurite chipuri să le folosească, iar, după iscuşenia mea, tot acolo se ajunge. în Germania nu-i loc îndătinat a bea ape; pentru orice boli ei se scaldă şi se bălăcesc in ape cît e soare. în Italia, dacă beau nouă zile, se scaldă cel puţin treizeci şi beau de obicei, oa să aibă spor, apă mestecată eu alte leacuri. Aici se povăţuieşte preumblare, ca s-o mistuim; dincolo sînt ţinuţi în pat pe locul unde au luat-o, pînă o slobozese, eu picioarele neîncetat la căldură, tot aşa şi pîntecul. Germanii îndeosebi pun să li se prindă pahare cu tăieturi, fiind în scăldătoare; italienii, de asemenea, au doccie-ile1139 lor, jgheaburi cu apă caldă, din care apa se împrăştie prin stropitoare pe părţile vătămate, cap, pîntec sau altele, cîte un ceas dimineaţa şi alt ceas după amiaza. Mai sînt sumedenie de alte obiceiuri, în fiecare ţinut sau, mai bine-zis, nu-i nici o asemănare de la un loc la altul. Iată cum şi această latură a ştiinţei doftoriceşti, căreia singură i-am dat urmare, şi dacă este mai puţin dreasă, are totuşi mult din zăpăceala şi nehotărîrea care se arată pretutindeni în acest meşteşug.
Poeţii o spun in voia lor, .cu mai multă cădere şi har, pildă aceste două epigrame:
Alcon hesterno signum Jovis attigit. Iile, Quamvis marmoreus, vim patitur medici. Ecce hodie, jussus transferri ex aede vetusta, Effertur, quamvis sit Deus atque Zapis1140.
:Şi cealaltă:
Lotus nobiscum est hilaris, coenavit et idem, Inventus mane est mortuus Andragoras. Tam subitae mortis causam, Faustine, requiris? In somiiis medicum viderat Hermocratem1141.
Iată două povestiri legate de acestea.

Baronul de Caupene en Chalosse şi cu mine aveam ;impreună dreptul folosinţei unei mari întinderi la piciorul munţilor noştri, numită La Hontan1142. Locuitorii ţinutului aceluia erau de acelaşi fel ou cei de pe valea Angrougne: aveau un trai anume, apucături, îmbrăcăminte şi năravuri anume; se cirmuiiau şi urmau unele legi anume, de care erau legaţi din tată în fiu; se ţineau de ele fără să fie siliţi decît de cucernicia îndătinării. Acea mică ocîrmuire dăinuia din cea mai depărtată vechime, avînd trai atît de fericit, încît nici un jude din vecini nu avusese nevoie să cate în trebile lor, nici un apărător să vină să Ic dea sfat la judecătorie, nimenii din străini care să îm-pace certurile lor şi niciodată nu văzutu-s-au prin locurile celea vreun milog. Ei se fereau de legături şi tocmeli cu altă lume, ca să nu tulbure rînduiala lor curată; pînă cînd,. pe cît spun ei, unu'l de care mai aveau părinţii lor pomenire, fiind împuns la inimă de grozavă ambiţie, apucă, pentru vaza şi faima numelui său, să zorească a cocoţa copilul în proţap, ca să fie întîmpinat ca cinstit Jean sau jupîn Pierre, şi—1 trimise să înveţe carte în oraşul vecin, făcindu-l pînă la urmă notar în sat. Acesta, apucînd a fi o luminăţie, începu să dispreţuiască vechile lor datine şi să le vîre in cap mîndreţea întocmirii din ţinuturile învecinate. Aceluia dintre cumetri căruia i se întîmplă mai întîi să-i fie ştirbit cornul unei capre, îi dădu sfatul să ccară dreptate judecătorilor regeşti şi, după el, altuia, pînă ce se mestecară toate. Ca urmare a acestei sminteli., ci spun că veni fără întîrziere una şi mai rea prilejuită de un doftor prins de zorul să ia în căsătorie pe una din fetele lor şi să se aşeze printre ei. Acesta purcese mai întîi să-i înveţe numele fierbinţelilor, troahnelor şi umflăturilor; aşezarea inimii, a ficatului şi a maţelor, pînă atunci ştiinţă cu totul departe de ei; iară în loc de usturoi, cu care ei erau învăţaţi să alunge tot soiul de rele, oricît de aprige şi crunte ar fi fost, el îi învăţă pentru o tuse sau o tinjeală, să ia amestecuri străine, şi începu să stăruiască nu numai pentru sănătatea lor, dar şi pentru moartea lor. Ei jurau că numai atunci sticleţii le îngreunau mintea, că a bea înfierbîntat este rău, că vînturile de toamnă erau mai

dăunătoare decît cele de primăvară; şi de cînd e la preţ doftoricia, ei sînt potopiţi de sumedenie de boli nemaipomenite şi se vădeşte că vînjoşia lor dinainte şi vieţile lor îndeobşte s-au înjumătăţit. Iată povestea mea cea dintîi.

Cealaltă este că înainte să fiu pradă bolii mele, auzisem făcîndu-se mare vilvă în jurul sîngelui de berbec, ca fiind mană cerească trimisă în veac pentru păzirea şi păstrarea vieţii omului. Şi, auzind pe oamenii pricepuţi vor-bind de aoestea oa de un leac minunat şi cu izbutire fără de greş, eu, care totdeauna crezut-am că sînt la adăpost de încurcata celorlalţi oameni, plăcutu-mi-a, în plină sănătate, să mă înzestrez şi eu această minune, poruncind să mi se hrănească acasă un berbec după rînduiala cerută; căci trebuie să-l pui la îngrăşat în lunile cele mai călduroase ale verii şi să-l hrăneşti numai cu ierburi care dau pofta de mîncare şi să bea numai vin alb. Intîmplarea făcu să tiu acasă în ziua cînd a fost tăiat; veni să mi se spuie că bucătarul găsise in pîntec două sau trei gheme care se frecau unul de altul între cele ce mîncase. Vrusei să văd şi eu toate aceste maţe şi, fiind de faţă, am pus să sc deschidă prapurul: ieşiră trei bucăţi groase, uşoare ca bureţii, încît păreau a fi găunoase, de altminteri tari pe deasupra, învîrstate eu culori şterse: unul rotund de tot, cît ar fi un ghem potrivit, celelalte două mai mici, nerotunjite, păreau a fi pe cale de rotunjire. Mi s-a spus de cei care au obiceiul să taie aceste animale că este un lucru rar şi neobişnuit. Chip de adevăr are să fie că sînt pietre înrudite cu ale noastre; şi, dacă aşa este, deşartă speranţă pentru cei care au piatră să tragă leacul din sîngele unui dobitoc care era pe cale să moară de acelaşi rău. Căci decît a spune că sîngele nu se molipseşte şi nu-şi strică însuşirile sale, mai curind 'este de crezut că nimic nu ia fiinţă intr-un trup decît prin împăcarea şi înrîurirea tuturor părţilor; tot trupul lucrează împreună, chiar dacă o parte aduce mai mult decît alta, după feluritele alcătuiri. Aşadar, vădit ar fi că toate părţile berbecului au însuşirea să facă piatră, şi dacă acest dobitoc este supus acelei boli găsesc că prost a fost ales ca să ne slujim de el drept leac. Nu atît pentru

folosul meu vroisom să văd acel lucru, dar se întîmplă la mine, ca în mai multe case, că femeile strîng tot felul de leacuri pentru ajutorul celor din jur, între- b.uinţînd acelaşi leac pentru cincizeci de boli, care leacuri na le folosesc, totuşi izbutesc să o scoată cu bine uneori.
De altminteri cu cinstesc doftorii nu după povaţă: din pricina nevoiei1143, după cea care stă împotrivă a vraciului care mustră pe regele său. Aşa că ceruse ajutor unui doftor, dar din iubire pentru ei anume, căci văzut-am printre ei mulţi oameni cinstiţi şi vrednici de a fi iubiţi. Necazul meu nu este faţă de ei, ci faţă de meşteşugul lor, şi nu-i. învinuiesc prea tare că îşi trag cîştigul din prostia noastră, fiindcă mai toată lumea tot aşa face. Cele mai multe- slujbe, şi din celc mai răsărite, şi din cele mai puţintele, nu se întemeiază decît pe jecmănirea mulţimii. Eu, cînd sînt bolnav, îi chem să-i am aproape, dacă-mi stau la în- demînă şi le cer sfaturi şi-i plătesc ca şi pe alţii. Le dau dreptul să-mi poruncească, să mă înfofolească, mai bine- decît în alt fel. Ei pot alege în voie fie prazul, fie lăptuca, pentru ciorba mea, să mă povăţuiască să iau vin alb sau rubiniu; şi aşa cu toate altele, pentru care mi-e tot una şi ca gust şi ca folos.
Bineînţeles că nimic din acestea nu fac pe hatîrul lor, cu atît mai mult că acreala şi ciudăţenia sînt scorniri ale doftoriciei. Licurg poruncea vin spartanilor bolnavi. De ce? Pentru că, fiind sănătoşi, ei urau întrebuinţarea vinului; tot astfel îl ia un gentilom, vecinul meu ca leac tămăduitor la fierbinţeli, pentru că din fire îi urăşte de moarte gustul. Cîţi dintre ei, vedem noi că sînt ca şi mine? Dispreţuiesc a folosi pe seama lor leacul care-l povăţuiesc şi apucă a trăi în voie şi cu totul împotriva poveţeior date- altora? Ce -înseamnă aceasta, dacă nu a-şi bate joc fără ruşine de prostia noastră? Căci viaţa şi sănătatea lor nu le sînt mai puţin scumpe decît nouă ale noastre şi ei ar potrivi faptele cu doctrina lor, dacă -nu ar cunoaşte neiz- butirea ei.
Teama de moarte şi de durere, răscolirea răiului, o înveişunată şi netămăduită sete de tămăduire ne orbesc pînă în halul acesta; numad spaima curată face să ni se moaie crează-mintul ca ceara sub deget.

ţc) Cea mai mare parte din ei însă nu o cred, pe cît o rabdă. Căci i-am auzit văitîndu-se şi vorbind ca mine; dar pînă la urmă îşi spun: Ce-aş avea ,alt de făcut? Ca şi cînd nerăbdarea ar avea în sine un leac mai bun decît răbdarea.
(a) Este oare unul din cei care au dat ascultare acestui nevolnic îndemn, care să nu stea supus tot pe atît altor feluri de prefăcătorii? Şi să nu se dea în plata oricui- are neruşinarea să-i făgăduiască tămăduire?
(c) Cei din Babilon îşi duceau bolnavii în piaţa oraşului: poporul era doftorul. Fiecare trecător, drept omenie şi biină-cuviinţă, îi întreba de starea lor şi, pe cît se pricepea, dădea cîtc un sfat drept leac. Noi nu facem altfel.
(a) Nu este femeiuşcă, oricît de prostuţă, pe care să nu o întrebăm despre tot felul de bolmojeli şi poveţe, iar pe placul meu, dacă .ar trebui să primesc vreo povaţă, aş primi mai bucuros acest fel de doftoricire decît un altul, .cu atît mai mult că nu-i de temut vreo primejdie.
(c) Ceea ce Homer şi Platon spuneau despre eghipteni, că toţi erau doftori, ar trebui spus de toate popoarele; nu-i ins care să nu se laude cu cîtc o povaţă şi să nu se încumete a procopsi cu ea pe vocin, dacă acesta se încrede.
(a) Zilele trecute mă aflam într-o tovărăşie, unde nu mai ştiu cine. avînd şi el beteşugul meu, adusese vestea că se făcuseră un fel de hapuri pisate din o sută de alesuri, bine numărată pritocirea lor şi se porni o bucurie şi o uşurare neobişnuită; căci ce stîncă nu ar fi urnită de truda atîtor stăruinţe? Aflu totuşi că încercate hapurile n-au putut smulge din loc cel mai mărunt grăunte de nisip la cei care le-au luat.
Nu pot să las condeiul de pe această hîrtie, fără să spun încă un cuvint despre faptul că ei ne dau drept ne-apărată întemeiere iscuşenia lor. Cea mai mare parte — şi cred mai mult de două treimi — a tăriei leacurilor se află în vlaga şi înrîurirea ascunsă a ierburilor de leac, despre care noi nu putem avea altă ştiinţă decît între-buinţarea, fiindcă acea tărie nu este alta decît o însuşire nepricepută de mintea noastră şi a cărei pornire nu o ştim. Printre astfel de dovezi, cele pc care ei spun că le-au primi ' prin duhul vreunui demon eu le primesc bucuros (căci despre minuni

niciodată n.u vreau să vorbesc): sau, şi mai mult, dovezile trase din lucrurile care în alte privinţe ne sînt adesea de trebuinţă, cum ar fi lîna cu care de obicei ne inveşmîntăm şi în care aflat-am însuşirea să zvînte, care ne lecuieşte de întărituri la călcîie, iar hreanul, pe care-l înîncăm de gust, şi este dc poftă de mînoare; Gale- nus povesteşte (pe rit mi s-a spus) că i .se intîmplase unui cărpănos să fi fost tămăduit de un vin pe care-l băuse, .după ce intîmplarea făcut-a să se strecoare în vas o nă- pîrcă. Găsim în această pildă o purtare oare are chip de adevăr, ca şi în cele de care doftorii spun că s-au luat după pilda unor animale. Dar în cea mai mare parte din dovedirile lor la care ei - spun că au fost aduşi de noroc şi n-au avut alt îndrumător decît intîmplarea, eu găsesc mersul acestei adeveriri de necrezut. îmi închipui pe cxm privind în jurul lui numărul ne,sfîrşit al lucrurilor, ierburilor, animalelor, metalelor. Eu nu ştiu pe unde să-l pun a începe încercarea, iar dacă născocirea .sa dintîi ar nimeri cornul unui elan, a cărui tîlcuire se face şi fără osteneală. iată-l că se găseşte tot atît de împiedicat cînd ajunge la al doilea pas. I se pun sub ochi atîtea boli şi atîtea împrejurări, încît mai înainte să ajungă la dovedirea cu care trebuie să închcie priceperea lui, mintea omului nu mai are cum da de vreun înţeles; înainte să fi găsit prin nesfîrşitul şir al lucrurilor, ce este acel .corn; între acele nenumărate boli, ce este epilepsia; atîtea firi obidite, cel cu melancolie; prin atîtea schimbări de vreme, în iarnă; prin atîtea stirpe, la cea franceză; prin atîtea vîrste, la bătrîneţe; prin a'îtea mutări din cer, la întîlnirea lui Venus cu Saturn; prin atîtea părţi ale trunchiului, la deget; şi în toate acestea. necălăuzit nici de vreo adeverire, nici de împrejurare, nici de pildă, nici de duh ceresc, ci numai din singura isc're a întâmplării, ar trebui să le îndeplinească cu totul dir puterea meşteşugului, cu rînduială şi chibzuinţă. Şi apu, cînd izbuteşte să tămădiudască, cum poate el să arate că nu ajunsese boala la sorocul ei sau că nu-i vreo întorsătură a soartei sau mijlocirea vreunui lucru ce a mîn- cat sau băut, sau atins în ziua aceea, sau împlinirea rugăciunilor bunicii sale? Mai mult. dacă această dovedire ar fi fost încheiată,

de ci te ori a mai fost săvârşită? Şi această depănare nestîrşită a întimplărilor şi nimerelilor din nou înşirată, ca să se ajungă la o statornicire?
(b) Cînd va fi statornicită, de cine va fi? Din atîtea milioane nu se află decît trei oameni care să se fi apucat a pune în scris experienţele lor. Soarta va fi întîlnit oare la vreme potrivită pe vreunul din ei? Şi ce, dacă un altul şi o sută alţii au făcut experienţa dimpotrivă? S-ar putea să vedem vreo lămurire dacă toate judecăţile şi raţiona-mentele oamenilor nc-ar fi cunoscute. Dar ca trei mărturii şi trei doftori să rnîie neamul omenesc nu-i cu socotinţă: ar trebui ca firea omenească să-i fi întărit şi ales şi să fie înscăunaţi drept călăuzele noastre (c) cu deosebită împuternicire.
(a) DOAMNEI DE DURAS>14J,
,,Doamnă, domnia ta, acum în urmă, cînd ai fost să mă vezi, m-ai găsit pe acest tărîm. Fiindcă ar putea fi ca însemnările acestea să cadă uneori în mîinile dumitale, mai vreau să şi poarte mărturie că întocmitorul se simte nespus de măgulit de cinstea ce le vei face. In ele vei cunoaşte acelaşi mers şi acelaşi glas, aflate atunci cînd stam împreună de vorbă, iar dacă aş fi putut alege vreo altă înfăţişare decît a -mea obişnuită şi altă chipuire mai cuvenită şi mai bună, nu aş fi făcut-o; căci nu vreau alt de la aceste scrieri decît să mă arate amintirii dumitale aşa. cum sînt. Aceleaşi împrejurări şi însuşiri pe care domnia ta le-ai găsit şi luat în seamă, cu mai multă cinstire şi curtenie decît li se cuvine, eu vreau să le adun (dar fără ştirbire şi schimbare) într-un trup trainic care să poată dăinui cîţiva ani sau cîteva zile după mine, în care le vei găsi iarăşi, cînd îţi va place să-ţi împrospătezi amintirea, fără a mai avea în alt chip să te osteneşti pentru aduoerea-aminte; de altminteri nici nu face. Eu doresc să nu înceteze faţă de mine harul prieteniei dumitale, prin mijlocirea aceloraşi însuşiri care i-au dat răsărire. Nu caut de loc să fiu mai mult preţuit mort decît viu.
(b) Teama lui Tiberiu, care avea mai mul'tă grijă să-şi lungească faima pe viitor decît să fie preţuit şi plăcut oamenilor din timpul său1145, este neghioabă şi totuşi obişnuită.

(c) Dac-aş fi din cei cărora lumea le-ar putea aduce laudă, m-aş lipsi de jumătate ca să mi-o plătească înainte; să se zorească şi să se grămădească cu totul în jurul meu, mai adunată decît întinsă, mai plină decît trainică; şi să piară fără preget, deodată cu mine, ştirea de mine, cînd această dulce soartă nu va mai atinge auzul meu.
(a) Ar fi o proastă năzărire acum, cînd sînt gata să părăsesc tocmeala cu ei, a mă arăta oamenilor sub o nouă înfăţişare. Nu fac nici un sumar al bunurilor pe care nu le-am putut întrebuinţa în folosul vieţii mele. Orice aş fi eu vreau să fiu aiurea decît al hîrtiei. Măiestria şi dibăcia mea au fost întrebuinţate ca să fiu vrednic de mine însumi; învăţătura mea, să mă înveţe a făptui, nu ca să scriu. Toate stăruinţele mele au fost ca să dau chip vieţii mele. Iată meseria mea, iată înfăptuirea mea. Sînt mai puţin făuritor de cărţi decît de orice altă treabă. Am dorit •să mă pricep pe seama înlesnirilor mele în fiinţă şi din fiinţă (de faţă şi neapărate), nu ca să Ic adun şi să le păstrez pentru moşteni torii mei.
(c) Cine are preţ, să-l ară te cu puterile lui, în graiul de toate zilele, în întâmpinările lui obişnuite faţă de iubire sau ceartă, la joc, in pat, la masă, în călăuzirea treburilor sale .şi la chivernisirea casei lui. Cei pe carc-i văd făcînd cărţi bune cu încălţăminte proastă, ar fi făcut mai întîi încălţămintea lor, dacă ar fi fost să mă creadă. Întrebaţi pe un spartan dacă-i place mai bine să fie bun retorician decît ostaş, nu pe mine să fiu bun bucătar cînd n-aş avea cine să mă slujească.
(a) Dumnezeule! Doamna mea, cît aş urî să fiu un asemenea om, îndemînatic la scris şi să fiu de nimica şi netot aiurea! încă mai bine-mi place să fiu ici şi colea un prost •decît să fi ales atît de rău Învrodnicirea mea. Şi departe să aştept vreo nouă cinste prin aceste prostii, mult aş fi "*ăc-ut dacă nu pierd şi puţinul ce mi sc cuvine. Căci deoparte lăsînd ceea ce zugrăvirea aceasta neînsufleţită şi mută va răpi fiinţei mele din fire, ea nu priveşte starea mea cea bună, dar cu mult scăzută din întîia vînjoşie şi voioşie şi trage spre ofilit şi rînced. Sînt la fundul vasului, care curind are iz de stătut şi zăcătură.

De alminteri. Doamnă, nu aş fi cutezat să răscolesc cu atîta îndrăzneală tainele doltoricirii, cunoscînd încrederea pe care dumneata şi atîţia alţii i-o dăruiţi, dacă nu aş fi fost îndemnat de înşişi întemeietorii săi. Eu cred că în vechime erau numai doi latini: Pliniu şi Celsus. Dacă într-o zi dai de ei, vei vedea că vorbesc mult mai aspru decît o fac eu, despre meşteşugul lor: eu nu fac decît să împung, ei sugrumă. Pliniu îşi bate joc, între altele, de faptul că atunci cînd au ajuns la capătul firului au născocit o frumoasă înfrîngere, a trimite pe bolnavii lor, după ce i-au chinuit degeaba cu leacurile şi poveţele, pe unii să se ajute eu descînteoe şi minuni, pe alţii la ape fierbinţi. (Nu te încrunta. Doamnă, nu vorbesc de cele din munţii care ţin de moşia dumitale şi sînt toate ale Gra- monţilor)1I,,c. Ei au o a treia înfrîngere cu care ne înlătură şi se dezbară de mustrările pe care le putem aduce, despre slaba uşurare a suferinţelor noastre, atît timp avută în seama lor, încît nu le măi rămîne nimic de născocit, ca să ne amăgească atunci cînd ne trimit a căuta aer bun pe vreun alt meleag. Doamnă, iată de ajuns, binevoieşte a-mi îngădui să-mi iau din nou şirul spusei mele, de la care mă abătusem, ca să stăm de vorbă.

Pu-se, pare-mi-se, Pericle cel care, întrehat fiind cum îi merge, răspunse: „puteţi s-o judecaţi prin aceasta", arătînd poveţele scrise pe care le purta atirnate de gît şi braţe. Vroia să ne încredinţeze că era tare bolnav, fiindcă ajunsese pînă a chema în ajutor mijlociri .atît de vane şi să se fi lăsat îmbrobodit în felul acela. Eu nu spun că nu s-ar putea să ajung într-o zi la această părere de batjocură, a-mi da viaţa şi sănătatea în mîna doftorilor; aş putea cădea în această visare, nu pot să mă m.ai bizui în tăria mea pe viitor; dar şi atunci, dacă oarecine mă va întreba cum îmi merge, îi voi putea spune ea Pericle: „Puteţi judeca cu aceasta!", .arătînd mîna mea plină cu zece grăunţe de mac: va fi un semn vădit al unei boli aprige. Aş avea mintea scrîntită de minune, dacă nerăbdarea şi spaima au acest cîştig asupră-mi, se va putea ajunge, la încheicrt^a că în sufletul meu bîntuie mare fierbere. M-am ostenit să aduc adeveriri în această pricină, cu cît de puţin mă pricep, ca

să sprijin întrucîtva şi să întăresc pornirea mea firească împotriva leacurilor şi deprinderilor doftorieirii noastre. E înăseută la mine de la strămunii mei, încît se arată că nu e numai o apucătură nătîngă şi cutezătoare şi că are mai multă întemeiere, iar cei care de asemenea mă văd atît de neînduplecat faţă de stăruinţele şi ameninţările care mi se fac, atunci cînd bolile mă încing, să nu gîndească a fi numai încăpăţînare sau să se afle cineva atît de ponosi tor care să o socotească drept imbold a fălire; căci ar fi o dorinţă tare netoată să-mi fac fală dintr-un fapt la care sînt părtaş cu grădinarul şi catîrgiul meu. De bunăseamă nu mi-e inima atît de îngîmfată, nici umflată, ca o plăcere tainică, molcomită şi cărnoasă ca sănătatea să o schimb pe o plăcere închipuită, năzărită şi in vînt. Fala, fie ea a celor patru fii Aymon1147, se cumpără prea scump de un om cu toana mea, dacă-l costă trei zdravene curmături. Sănătatea, Dumnezeule!

Cei cărora le place doftoricia noastră pot avea şi ei bune şi mari şi tari vederi: nu am ură de năzăriri oare stau împotriva alor mele; departe sînt a mă zbîrli să găsesc la alţii întâmpinare la judecăţile mele şi să nu mă învoiese şi împac cu oamenii fiindcă au o altă simţire şi altă părtinire decît mine; dimpotrivă, felurimea este cea mai stăruitoare urmărire a firii, (c) şi mai mult Ia minte decît la trup, (a) mai ales că minţile au alcătuire mai mlădioasă şi supusă mai multor schimbări. Mult mai arar găsesc a fi deopotrivă tocmelile şi plăcerile noastre. Şi pe lume nu fură vreodată două păreri asemenea, cum nu sînt nici doi peri sau două grăunţe. Cea mai atotlumească însuşire este felurimea.

CARTEA A 111 - A1

Capitolul I

DESPRE CE ESTE CU FOLOS ŞI DESPRE CE ESTE CU CINSTE

Nimeni nu-i scutit a spune anosteli. Nenorocul este a le spune cu stăruia'lă:

Nae iste magno conatu magnas nugas dixerit2.

Pe mine aceasta nu mă priveşte. Ale mele îmi scapă, cu nepăsarea de care sînt vrednice, şi bine fac; le-aş da în grabă cît de ieftin le cumpăr şi le vînd numai pe cît atîrnă.

Vorbesc cu hîrtia, cum aş vorbi celui care-mi iese întîi în cale, fără prefăcătorie. Totul este să fie adevărat.
Cui să nu fie înşelăciunea urîtă, dacă Tiberiu se leapădă de ea cînd îi aducea cîştig atît de mare. I se trimisese vorba din Germania că, de va încuviinţa, ei îl vor dezbăra de Arminius3, otrăvindu-l (era cel mai puternic duşman pe eare-l avuseseră romanii, de la care pătimiseră atît de rău sub Viarrus şi care, singur, sla de-a curmezişul desfă- şurării stăpînirii romane pe acele meleaguri). El puse să se răspundă că „poporul roman are obiceiul a se răzbuna pe duşmanii săi, făţiş, cu armele in mînă, nu prin vicle- nire şi pe ascuns". Nesocoti folosul, ca să se ţină de ce era cinstit. îmi veţi spune că el era cutezător. Eu o cred: nu este o minune la oameni de felul său. Mărturisirea virtuţii însă este şi pe buzele celui care o urăşte, cu atît mai mult «că adevărul i-o smulge cu tărie, şi dacă el nu o primeşte în sinea sa, o poartă măcar drept podoabă.
Clădirea noastră, şi obştească, şi a inşilor, are greşuri din plin. Dar în fire, nimic nu este fără folos; nici măcar cei nefolositori; nimic nu fost-a încăput în atotcuprins, care să nu afle nimereală în vreun loc. Fiinţa noastră e înjghebată din şubrede însuşiri: ambiţia, pizmuirea, rîvna, răzbunarea, iresul, deznădejdea care au locul în noi, în- stăpînite atît de firesc încît le vedem chipul şi la dobitoace; însăşi cruzimea, viţiu atît de împotriva firii, căci la vederea suferinţei altuia, în toiul milei, noi simţim dez- mierdător de răutăcios acea dulce-acră înţepare a nu ştiu cărui îndemn; şi copiii o simt;
Suave, mari magno, turbantibus aequora ventis,
E terra magnum allerius spectare laborem4.
Care însuşiri, cline le-ar stârpi sămânţa în om ar nimici temeiurile de temelii ale traiului nostru. Tot astfel, în orice orînduire, sânt îndepliniri, neapărate, nu numai scîr- nave, dar şi viţioase: viţiile îşi găsesc aici rostul lor şi slujesc la cusătura legăturii noastre, ca veninurile la păstrarea sănătăţii noastre. Dacă ajung a fi iertate, fiindcă ne sînt. priineioase şi nevoia îndeobşte preface adevăratul lor chip, trebuie lăsat să se prindă în hora aceasta cetăţenii zdraveni şi mai puţin temători a-şi jertfi cinstea şi cugetul, precum în vechime unii jertfeau viaţa lor pentru mîntui- rea

ţării: noi, ăştia mai slabi, apucăm rosturi mai îngăduite şi mai puţin încumetate. Binele obştesc cere să se trădeze, şi să se mintă, (c) şi să se ucidă; (b) să dăm astă treabă inşilor mai ascultători şi mai mlădioşi.
De bună-seamă, fost-am adesea înciudat să văd juzî amăgind cu iertarea speranţele de mântuire ale răufăcătorului ca să descopere faptul său şi întrebuinţînd înşelăciunea şi neruşinarea. Mult ar folosi scaunului dreptăţii şi lui Platon însuşi, care încuviinţează acest obicei, să-mi puie la îndemînă alte uneltiri mai pe placul meu. Este o dreptate răutăcioasă; şi eu nu o socotesc mai puţin strîmbă de la ea însăşi decît de la un altul. Răspunsei, nu demult, mai că aş trăda principele pentru un ins care ar fi tare amărît să trădeze vreun alt ins pentru principe: şi nu urăsc numai să înşel, dar urăsc de asemenea să fiu înşelat. Nu vreau nici măcar să dau prilej sau pricină.
In puţinul ce avut-am de mijlocit între principii noştri5, în aceste despărţiri şi împărţiri care ne sfîrtecă astăzi6, eu grijă m-am ferit oa ei să nu se înşele asupră-mi şi să nu fie amăgiţi de obrazul meu. Inşii oare au meseria aceasta îşi acoperă faţa cit pot mai mult şi se fac şi prefac a fi cei mai măsuraţi şi cruţători. Eu mă arăt cu părerile mele cele mai vii şi în chipul meu cel mai curat.
Nedeprins cu târguiala şi nepriceput, mai degrabă dau greş la treaibă decît faţă de mine însumi! Totuşi, pînă In ceasul acesta fost-a cu atîta noroc (căci, fără îndoială, partea de căpetenie o are norocul), că puiţini trimişi de la unii la alţii rămas-au nebănuiţi şi cu mai multă încredinţare şi chezăşie decît mine. Am un fel făţiş şi înlesnit să mă strecor şi să capăt învoire la cele dinţii întîlniri. Sufletul curat şi limpedele adevăr, în orice veac ar fi, îşi găsesc rostul şi portul. Mai apoi, aceia sînt lăsaţi in voie, nebănuiţi şi neponegriţi, care se prind la treabă fără vreun cîştig pentru ei şi pot cu adevărat răspunde ca Hyperide7 atenieni- lor, care se plîngeau de felul lui de a vorbi răspicat: „Domniile voastre, nu luaţi în nume de rău că mi-o îngădui, dar vedeţi dacă eu o fac fără să iau oarece şi fără să am cîştig întrucît priveşte treburile mele, astfel făcînd. Ne- atîrnarea mea, prin vigoarea ei, m-a uşurat de

bănuiala făţărniciei i(neoco'lind nimic aspru şi usturător şi care să-l fi putut spune mai virtos fără martori) şi dovedeşte a fi nevinovată şi fără păsare. Nu cer alt prisos, astfel purtîndu-mă, decît îndeplinirea şi nu .mă leg de urmări şi adeveriri: fiecare faptă îşi are partea ei îndeosebi: izbuteşte, dacă poate.
De altminteri, nu sînt zorit de patimă, fie a urii, fie a iubirii faţă de cei mari; nici vrerea mea nu e legată de jignire sau silire anume, (c) Privesc regii noştri cu iubire legiuită şi cetăţenească: nici aprinsă, nici domolită de vreo pricină care mă priveşte; mare mulţămită îmi aduc pentru aceasta, (b) Cauza atotcuprinzătoare şi dreaptă nici ea nu mă stîrneşte decît potolit şi fără cutremurare. Nu sînt supus celor zălogiri şi legăminte strânse şi a insului; mînia şi ura sînt dincolo de datoria dreptăţii, şi sînt patimi care slujesc numai celor ce nu ţin de ajuns la datoria lor prin curată judecată: Utatur motu animi, qui uti ratione non potest8. Toate cele privite legiuit şi pe dreptul, de la sine sînt cumpănite şi potolite; de nu, ele sc smintesc a răscoală şi nelege. Aceasta este ce mă face să umblu pretu-tindeni cu oapul sus, faţa şi inima descoperite.
Cu adevărat, şi nu mă tem să o mărturisesc, aş aprinde o luminare la nevoie bucuros Sfintului Mihail, alta balaurului său, cum avea de gind băbuţa din poveste9. M-aş ţine de partea cea bună pînă în foc, dar numai pînă acolo, dacă pot. La nevoie, Montaigne10 să se cufunde deodată cu prăpădul obştesc, dar dacă nu e nevoie aş mulţumi soartei să poată scăpa; şi pe cît datoria îmi întinde coardă, eu o folosesc pentru a-l ţine. Nu oare Atticus11, pe cumpănă rămînînd, putu să scape, de partea celor înfrînţi, partea dreptăţii, în acel potop care cuprinsese întreaga lume, printre atîtea mişcări şi schimbări?
Este mai uşor oamenilor de felul lui, nelegaţi obşteşte; şi în asemenea treabă eu găsesc ică se poate pe dreptul să nu fii ambiţios şi să te vîri şi îmbii tu însuţi. A sta însă la îndoială şi şovăitor, neinimoşat şi fără împătimire în răscoalele ţării tale şi într-o dezbinare obştească, eu nu aflu că e frumos şi nici cinstit, (c) Ea non media, sed nulla via est, velut

eventum expectantium quo fortunae- consilia sua applicent12.
Aceasta poate fi îngăduit faţă de trebile vecinilor; iar Gelon13, tiran al Siracuzei, lăsă cumpăna neplecată în războiul varvarilor cu grecii, oprind la Delfi pe trimişii săi cu toate darurile, drept chezăşie a împăcării cu cei biruitori. Ar însemna un fel de trădare să fii aşa în trebile casei şi pe tărimul tău unde ai neapărat (b) de ţinut parte cum ţi-ai plănuit. Dar a nu se infige ca om fără dregă- torie, nici sarcină anume care să-l împingă, este mai uşor de iertat (şi nu folosesc această iertare pe seama mea> decît la războaiele eu străinii, de care, după legile noastre, poate oricine să rămîie la o parte. Totuşi, şi acei care se- prind a sluji întru totul, o pot face cu rînduiala şi chib-zuinţă cerută, ca furtuna să treacă peste capul lor fără ponosire. Nu fost-am oare îndreptăţiţi s-o gîndim despre răposatul episcop de Orleans, seniorul de Morvilliers?14 Şi, cunosc dintre cei care cu atîta vrednicie în clipa aceasta limpezesc apele cu purtări atît de drepte şi blînde, încît vor fi în stare să rămîie în picioare, oricît de prădalnice schimbări şi prăbuşiri cerul ar potopi asupră-ne. Eu socot a fi curat partea regilor să se întărite împotriva regilor şi. rid de minţile care, de bunăvoie, se înfig în certuri peste puterea lor; căci nu apuci a lua parte tu la cearta unui principe, dacă porneşti împotrivă-i făţiş şi viteaz, pentru cinstea lui şi datoria ta, şi de nu iubeşte el un asemenea om, mai mult face: îl preţuieşte. Şi, îndeosebi cauza legilor şi apărarea vechii aşezări găseşte totdeauna, la cei care o tulbură ca să-şi atingă o ţintă anume, iertare pentru apărătorii ei, dacă nu şi cinstea.
Dar nu trebuie numită datorie (precum se face în toată ziua) o rică şi înăsprire lăuntrică, iscată de nevoia şi din patima insului; nici vitejie, o purtare viclenită şi înrăită. Ki numesc zor înapleoarea lor spre răutate şi cruzime; cauza nu-i înflăcărează, ci cîştigul lor; ei aţiţă la război ni: fiindcă-i drept, ci fiindcă-i război.
Nimic nu împiedică a se purta cumsecade între oameni care se înfruntă cu bună-credinţă: purtaţi-vă într- un al şi acelaşi fel; dacă nu deopotrivă de inimos (deoarece

simţămîntul are felurite măsuri), dar măcar cumpătat şi fără să vă fi legat într-atî'ta oa să vi se ceară orice; mul-ţurniţi-vă a căpăta laudă pe potolite şi să vă strecuraţi prin apele tulburi fără vrere a pescui.
Cealaltă apucătură a se dărui cu toată puterea ba unora, ba altora, tine mai puţin de chibzuială, cit de cuget. Cel pentru care trădezi pe unul, căruia tot pe atît de binevenit eşti, nu ştie el oare că vei face cu el de asemenea? Te socoteşte om netrebnic, cu toate că ascultă şi trage folos de la tine. făcîndu-şi trebile cu făţărnicia ta; căci oamenii ou două feţe sînt folositori în cele ce-ţi aduc, dar trebuie să ai grijă ca ei să ducă cu dînşii cît se poate de puţin.
Eu nu spun nimic unuia care la timp cerut să nu-l pot spune şi celuilalt, întrucîtva potrivind glasul după el; Si nu dau de ştire decît. lucruri fără însemnătate, sau cunoscute, sau oare folosesc tuturora. Nu-i treabă în care să-mi îngădui a le spune vreun neadevăr. Ceea ce mi-a fost încredinţat a tăcere, cetluiesc cu sfinţenie, dar pun sul) lacăt cît pot mai puţin; este ponositoare păzirea tainei principilor, pentru cel care nu are treabă cu ea. Adesea fac următoarea tocmeală: să mi se încredinţeze puţin şi ei să se încreadă fără teamă în cele ce capătă de la mine. Totdeauna ştiut-am mai mult decît vrut-am să aflu.
(c) O vorbă pe faţă trage altă vorbă, cum face vinul şi dragostea.
(b) Philippddes cuminte răspuns-a, pe cît gîndesc eu, regelui Lisimah, care-i spunea: „Ce vrei să-ţi arăt din bogăţiile mele?" — „Ce vei vroi, dar să nu fie cumva vreo tainâ". Eu văd că fiecare se oţărăşte cînd i se ascunde miezul 'trebii la care este folosit şi dacă i se ascunde vreun înţeles mai de apoi. Pe mine mă bucură să nu mi se spună mai mult decît cele ce am de făcut şi să fiu încărcat cu mai mult, ca să-mi stîngăcesc vorba. Dacă e să fiu o unealtă de înşelăciune, cugetul măcar să-mi rămîie la adăpost. Nu vreau să fiu crezut slujitor atît de inimos şi iubitor, nici atît de credincios, ca să fiu găsit bun a trăda pe cineva. Cine este necredincios sieşi este adus a fi iertat de stăpînul său. Sînt principi însă care nu suferă oameni daţi pe jumătate şi dispreţuiesc slujirile măsurate şi mărginite; nu-i leac: eu le

spun curat pînă unde merg, căci rob nu sînt decît al judecăţii mele şi nici cu ea nu merg pînă la capăt, (e) Nici nu au ei dreptate să ceară unui om de sine stătător supunere în slujba lor şi la îndatorire, cum cer aceluia făcut de ei sau cumpărat de ei, a cărui soartă este legată în totul, neapărat şi anume, de a lor. (b) Legile m-au scos din mare încurcătură; mi-au ales părtinirea şi mi-au dat un stăpîn: orice altă mărire şi îndatorire trebuie să fie pe seama aceleia şi mărginită în vederea ei. Nici nu-i vorbă şi dacă inima mea m-ar purta altcum15, eu s-o frînez de îndată: vrerea şi dorinţele îşi fac singure lege; faptele au a primi încuviinţare din orînduirea celor obşteşti16.
întreg felul meu de a fi nu prea-i pe struna purtărilor noastre; nici n-ar ajunge la mari isprăvi, nici s-ar ţine de ele: nevinovăţia însăşi n-ar avea cum schimba vorbe cu noi fără prefăcătorie, nici să se tîrguie fără minciună. De aceea nu umblu să vînez dregâtoriile obşteşti. Celor cerute de cinul meu le dau urmare pe cît pot, mai mult pe ocolul meu. De copil fost-am vîrît pînă peste cap şi am avut spor la ele, cu toate că m-am dezbărat timpuriu de ele. De atunci, deseori m-am ferit să mă înfig, arareori am. primit, niciodată n-am cerut să mă amestec; am stat cu spa-tele întors ambiţiei, dar nu ca vîslaşii care înaintează de-a îndăratelea; totuşi, a nu mă fi aruncat în valuri o datorez mai puţin hotărîrii mele decît norocului, şi dacă el odinioară m-ar fi chemat ou mai puţină neplăcere şi mai la îndemîna mea în slujba cârmuirii, m-aş fi ridicat pînă a fi căpătat vază în credinţa lumii şi aş fi călcat socotinţa minţii mele, ca să răspund chemării ei.
Cei care de obicei, împotriva mărturisirii mele, spun că eu numesc bună-credinţă, cuget curat şi nevinovăţie in felul de a fi ceea oe este iscusinţă şi dibăcie şi mai mult chibzuială decît bunătate, dresătură şi nu fire, bun-simţ şi nu soartă bună, mai multă cinste îmi fac cu aceasta, în loc să o scadă. Dar fără îndoială ei fac iscusinţa mea prea iscusită şi rn-aş da bătut celui care m-ar fi urmărit şi pîndit de aproape, dacă el nu mărturiseşte că nu aflat-a vreo învăţătură în şcoala lor pentru a preface mişcarea firească întocmai şi a păstra înfăţişarea în voie şi nestingherit pe

căi atît de întortocheate şi felurite, unde, eu toată grija şi uneltirea lor, ei n-nar putea să răzbească. Calea adevărului una este şi cea dreaptă. Cea a cîştigukii pentru sine şi a înlesnirii trebilor luate în sarcină este pe două şleauri: hîrtopită şi împiedicată. Văzut-am puse la încercare adesea aceste vreri prefăcute şi nefireşti, dar fără izbutire de cele mai multe ori. Ele au izul povestirii lui Esop17 cu măgarul care, vrînd să se prefacă faţă de stăpî- nul său că e cîine, se-aruncă voios, ou două picioare pe umerii lui, iar stăpînul la asemenea faptă1 îl bătu cît fusese de mîngîiat cîinele. (c) Id maxime quemque decet quod est cujusque suum maxime™, (b) Nu vreau să cobor prefăcă-toria de pe treapta unde stă, ar fi să înţeleg greşit lumea; eu ştiu că a slujit adesea cu folos şi sprijin şi sporeşte cele mai multe înfăptuiri ale oamenilor. Sînt viţii legiuite, cum sînt. fapte fie 'bune, fie rele, fie de iertat, nelegiuite.

Dreptatea în sine, firească şi atotcuprinzătoare, are altă arînduire, mai presus decît această dreptate (c) a naţiei şi anume, (b) silită de .nevoia întocmirilor noastre, (e) Veri juris germanoeque justitiae solidam et expressam e.Şjigiem nullam tenemus; umbra et imaginibus utimur19; (b) astfel că înţeleptul Dandamys20, .auzind istorisirea vieţilor lui Soorate, Pitagora, Diogenes, le socoti măreţe în toate altele, dar prea supuse puterniciei legilor, a căror încuviinţare şi întărire trebuie să depărteze virtutea de straşnica ei fiinţare; şi nu numai din încuviinţarea lor se săvîrşesc mai multe fapte viţioase, dar încă din înrîurirea lor: (c) Ex senatusconsultis plebtsquescitis scelera exercentur21. (b) Eu mă iau după înţelesul obişniuit, oare osebeşte trebile folositoare de cele cinstite, precum şi numeşte unele fapte fireşti, nu numai folositoare, dar şi neapărate, necuvenite şi murdare.

Dar să mergem mai departe cu pilduirea mea despre trădare. Doi, cu drept de moştenire în regatul din Tracia, se dezbinaseră privitor la dreptul lor. Împăratul ii opri a trage spada, dar unul din ei, ca să ajungă la o întilnire, amăgi pe celălalt la învoire şi împăcare, poftindu-l la o petrecere făcută la el acasă în cinstea lui, îl întemniţă şi—1 ucise. Dreptatea cerea ca romanii să pedepsească

asemenea viclenie; împiedicaţi de greutatea ce ar fi fost să apuce pe căile obişnuite, ceea ce nu puteau face legiuit, fără să scape de război şi să se arunce în prada norocului, uneltiră să o facă prin trădare. Ce nu putură face cinstit, ei făcură cu folos. Pentru îndeplinire, îl găsiră bun pe Pomponius Flaccus: acesta, cu vorbe ademenitoare şi încredinţări, prinse pe om în plasă şi, în loc să-i dăruiască cinstea şi sprijinul făgăduit, îl trimise cu mîini şi picioare legate la Roma. Un trădător trădă pe altul, oeea ce nu se întîmplă de obicei, căci ei sînt tare bănuitori şi tare greu de amăgit cu momeala lor: mărturie, greaua păţanie ce am suferit noi de curînd22.

Fi-va Pomponius Flaccus cine va voi şi destui vor voi; cit despre mine, cuvîntul meu şi credinţa mea sînt părţi nedespărţite ale acestui trup. Îndeplinirea lor mai de seamă este slujirea obştească; prin aceasta ea înainte vedere. Dar dacă mi s-ar porunci să iau în mină dregătoria scaunului dreptăţii şi a impricinării, aş răspunde: „nu mă pricep"; sau să fiu căpetenia săpaşilor, aş zice: „am altă chemare cu rost mai deosebit"; tot astfel celui care ar vrea să-mi întorc ouvîntul şi să viclenesc pentru vreun folos însemnat, nu să ucid sau să otrăvesc, aş răspunde: „dacă am furat sau am păgubit pe oarecine, mai bine trimiteţi-mă la ocnă". Căci lesne poate un om cinstit, vorbi cum vorbiră la întocmirea păcii lacedemonienii, după ce fură înfrînţi de Antipater23: „Puteţi să ne apăsaţi cu poveri şi biruri cît de păgubitoare, dar să ne aduceţi a face fapte ruşinoase şi necinstite să nu ne cereţi, vă pierdeţi vremea". Fiecare trebuie să-şi facă jurămînt sieşi a nu-şi clinti cugetul de la cele drepte, nici chiar din poruncă regească, precum regii din Eghipet sileau pe juzii lor să facă pe altar următorul jurămînt: „nu ne vom abate din oalea -cugetului nostru, nici la porunca regilor". Acele sarcini ale ticăloşiei poruncite învinovăţesc de la sine şi, clacă bine le pricepi, pun la încercare şi pedepsesc, totdeodată, pe cel ce le făptuieşte. Cu cît trebile obştii sînt sporite din faptul lor, cu atît mai mult cele ale trădătorului păgubesc; cu cît se ajunge la izbutire, ele sînt mai rău văzute. Şi nu va fi noutate, nici de fapt lipsit de zorul Dreptăţii, să fie acelaşi care a pus la

treabă tot acela care să te şi pedepsească, (c) Viclenia poate fi iertată uneori cind prinde a. pedepsi şi trăda viclenia.
(b) Sînt de ajunse trădări nu numai nesocotite, dar şi pedepsite de cei în folosul cărora fuseseră făcute. Cine nu ştie hotărârea lui Fabricius24 împotriva doftorului lui Pirus? Dar se şi mai întîmplă s-o fi plătit amarnic cel care a făcut-o din porunca celui pentru care a făcut-o, ne îngăduind credinţă şi putere atît de sfruntată şi lepădîndu-so de o supunere atit de josnică şi ticăloasă.
Jaropeie, ducele de Rusia, folosi pe un gentilom din Ungaria ca să trădeze pe regele polacilor, Boleslav, să-l ucidă sau să mijlocească ruşilor a-i dăuna cît mai mult. Acesta se prefăcu a fi nespus de sîrguitor în slujba regelui, îşi căpătă loc în sfatul domnesc şi printre curteni. Cu asemenea prilejuri, alese clipa cînd stăpînul era lipsă şi dădu pe mina ruşilor Vislicza25, mare şi bogat oraş, oare fu cu totul prădat şi ars, unde fură ucişi nu numai toţi locuitorii fără alegere, dar şi mare parte din nobilimea din împrejurimi, adunată de trădător în oraş în acest scop.
Jaropeie, după ce-şi potoli erîneena sete de răzbunare, care nu fusese neîntemeiată (căci Boleslav tăbărîse aidoma asupra-i), şi sătul de roadele trădării acestui gentilom, avu in vedere urîţenia faptului, şi, nemaifiind împins de patimă, se căi amar, pînă a da poruncă să se crape ochii, să se taie limba şi părţile bărbăteşti ale uneltitorului său.
Antigonus20 stîrni pe ostaşii lui Argyraspides să trădeze pe Eumene, căpetenia lor, şi potrivnicul lui: dar după ce i l-au adus legat şi—1 ucise, luă asupră-i să fie judecătorul dreptăţii dumnezeieşti, care pedepseşte o mişelie atît de blestemată şi-i dădu pe mîna cîrmuitorului ţinutului, cu poruncă anume să-i nimicească şi să-i osîndească oricum ar fi, în aşa fel că din ceata lor să nu mai fie vreunul care să mai vadă vreodată cerul Macedoniei. Pe cît fost-a de bine slujit, tot atît judecă el că fusese cu răutate şi păcat.
(c) Sclavul care destăinui ascunzătoarea lui P. Sul- picius, stăpînul său, a fost liberat, după cum i se făgăduise prin prescripţia iui Sylla; dar fu dat pe mîna. scaunului dreptăţii cînd fu liber şi prăvălit de pe stînoa Tarpeiană. Ei îi duceau

la spînzurătoare ou punga răsplatei lor atîr- nată de gît. După ce au împlinit îndatorirea lor a doua şi anume, împlinesc şi pe cea dintîi şi tuturora pilduitoare. Mahomed al Il-lea27 vru să scape de fratele său care rîv- nea stăpînirea, cum este obiceiul în neamul lor, şi folosi pe una din căpeteniile sale, care l-a înecat turnîndu-i apă cu nemiluita pe gît. Treaba o dată făcută, ea să ispăşească omorul, a dat legat pe ucigaş mamei răposatului (căci nu erau fraţi decit de tată); ea îl spintecă în faţa lui şi trase cu mîinile ei inima caldă şi o aruncă la cîini. Şi regele nostru, Clovis28, puse să fie spînzuraţi cei trei slujbaşi ai lui Canacre, după ce ei trădaseră pe stăpînul lor, lucru care-i folosise.

(b) Mîngîiere mare este, însăşi pentru cei care-s oameni de nimica, după ce-au tras folos dintr-o faptă viţioasă, să poată pe urmă înnădi, nemaifiindu-le teamă, cîte un crîm- pei de bunătate şi dreptate, ca plată şi îndreptare a cugetului.

(c) Unde mai pui că ei privesc pe uneltitorii acestor groaznice fapte ca inşi care le poartă mustrare. Şi prin moartea lor caută să înăbuşe în cuget răutatea şi mărturia acestor fapte.

(b) Iară, dacă din întîmplare vine răsplata pentru a nu lipsi obştea de acest leac dat la culmea deznădejdii, cel care răsplăteşte socoate drept om blestemat pe trădător dacă nu este el însuşi de soiul acesta, şi-l judecă a fi fost mai trădător decît acela împotriva căruia stă; căci fără tăgadă şi pricină i se dovedeşte răutatea inimii care a făptuit. îl foloseşte însă, cum se folosesc drept călăi, oameni prăpădiţi, la o slujbă pe cît de trebuincioasă, pe atît de păcătoasă. In afară de josnicia acestor însărcinări, se mai află şi pîngărirea cugetului. Fata lui Sejanus29 nu putea fi osîndită la moarte după legea Romei, fiind fecioară; călăul o silui înainte de a o sugruma; nu numai mina lui, dar şi sufletul era rob nevoilor obşteşti.

(a) Amurat întîi, ca pedeapsa să fie mai aspră pentru supuşii I-ui care sprijiniseră răscoala fiului său împotrivă-i, porunci să fie osîndiţi de rudele cele mai apropiate. Cei care .au fost .aleşi au vrut să fie ei pedepsiţi, decît să fie

ucigaşii cimotiilor lor, şi foarte cinstit făcură. In multe colibe, pe vremea noastră, văzut-am, la tăbărîre, mulţi nemernici care primeau să-şi spînzure prietenii şi rudele, şi eu i-am socotit mai blestemaţi decît cei spînzuraţi. Se spune că Witold, prinţul Lituaniei, orindui în cea ţară ca răufăcătorul osînclit la moarte să-şi facă seama singur, aflînd nefiresc că un al treilea, nevinovat, să aibă păcatul nimicirii unui om.

(b) Principele, cînd o împrejurare neapărată şi vreo întâmplare pustiitoare şi neaşteptată se abate asupra ţării, este adus a-şi călca cuvîntul şi legea sau trebuie în orice alt chip să iasă din făgaşul îndatoririi lui îndeobşte. El are a socoti această siluire drept lovitură a proniei cereşti; nu este viţiu, deoarece şi-a jertfit orezămîntul său pentru o atotcuprinzătoare şi puternică îndatorire, dar nu încape îndoială că este o nenorocire. Aşijderea răspunsei cuiva care mă întreba: „Care-i leacul?" •— Nici unul: dacă a fost cu adevărat prins în asemenea cleşte trebuia să o facă": (c) (sed videat ne quoeratur latebra perjurio)30\ (b) de a făcu t-o însă fără a se căi, dacă nu a făcu t-o la grea cumpănă. semn este că are cugetul în stare rea.

(c) Dacă s-ar gă,si oarecine, al cărui cuget să fie atît de grijuliu, încît nici o tămăduire nu-i pare vrednică de .greul unei asemenea lecuiri, eu nu l-aş preţui mai puţin pentru aceasta. El nu s-ar fi ştiut pierde mai iertat şi încuviinţat. Noi, nu putem totul. Adesea trebuie, ori, ori, la cea de pe urmă ancorare, să lăsăm corabia noastră numai în paza şi nespusa cîrmuire a cerului. Care nevoie mai dreaptă ar putea el să mai aştepte? Ce îi este lui mai puţin în stare a face decît ceea ce este de făcut numai în dauna credinţei şi cinstei sale, lucruri care de fapt trebuie să-i fie mai scumpe decît mîntuirea lui şi zic însăşi a poporului său? cînd va chema curat în ajutor pe Dumnezeu, eu braţele încrucişate, nu-i va fi oare dat să spere eă bunătatea dumnezeiască va îndrepta o mînă ocrotitoare şi atotcuprinzătoare minei sale nepătate şi drepte?

(b) Sînt pilde primejdioase, arare şi neobişnuite vătămări a rînduielilor fireşti. Trebuie să ne plecăm lor, dar cu multă cumpănire şi socotinţă; nici un folos al insului nu

este vrednic să silim cu acesta cugetul nostru; numai cel obştesc de bună-seamă atunci cînd este neapărat şi foarte însemnat.

(c) Timoleon31 se apăra de fapta ce făcu, vărsînd cu drept lacrimi; ştergea păcatul nefiresc de a-şi fi ucis fratele pentru a scăpa norodul de un tiran; cugetul său îl îndemnase a cumpăra ou preţul cinstei sale binele obştei. Senatul însuşi, mîntuit prin el de asuprire, nu îndrăzni rupt în două să ia hotărîre de-a dreptul pentru o faptă atît de cruntă şi faţă de care părerile împărţite se înfruntau aprig. Dar siracuzanii, care tocmai atunci trimiseră să ceară de la corintieni ajutor şi o căpetenie vrednică să întoarcă iarăşi oraşul lor în cinstea de mai înainte, -cu- răţind Sicilia de cîţiva tirani mărunţi care o ţineau în jug, Senatul32 trimise pe Timoleon pentru aceasta, ca o nouă pedeapsă, şi-i învederă că, după cum va fi îndeplinirea bună sau rea, va hotărî dacă el este dezrobitorul ţării sale sau ucigaşul fratelui său. Această nemaipomenită încheiere are întrueitva îndreptăţire din pricina primejdiei unei asemenea pilde, fiind o faptă atît de nefirească şi însemnată. Iar ei bine făcură să uşureze judecata şi să o lase pe seama unei a treia pricini. Iară purtările lui Timoleon fură virtuoase şi cinstite în toate chipurile, limpezind mult cauza lui pe această cale; şi norocul care-l însoţi în greutăţile întîmpinate în cea măreaţă îndeplinire păru a fi fost lăsat de zei ocrotitori şi învoiţi a-l îndreptăţi. De iertat fost-a acesta pentru scopul ce-l avea, dacă altă iertare nu poate fi. Dar nevoia sporirii avutului obştesc care fu prilej pentru Senatul roman să dea urită hotărîre pe care o voi povesti, nu avut-a de ajuns tărie ca să încapă iertare. Unele cetăţi se răscumpăraseră cu bani grei şi fuseseră din nou puse în drepturi de L. Sylla după hotărirea şi încuviinţarea Senatului. Lucrul fiind iară căzut in judecare, Senatul le sili să plătească din noiu birul ca înainte, iar banii daţi pentru răscumpărare fură pierduţi. Războaiele lăuntrice adesea dau la iveală aceste urîte pilde.

Pedepsim pe năpăstuiţi fiindcă s-au bizuit pe noi cînd aveam o altă faţă şi acelaşi jude apasă cu pedeapsă pe cel

care nu are cum se apăra; dascălul îşi pedepseşte ciracul, iar călăuza pe orb. îngrozitor fel de dreptate! Se află in rînduieiile filozofiei şi greşite şi şubrede. Dovedirea prin care ni se arată că folosul pentru ins faţă de cuvîntul dat capătă îndreptăţire prin împrejurările cu care ei îl întăresc nu are întemeiere. Tilharii te-au prins, te-au lăsat pe cuvînt jurat că ai să le plăteşti anume suma; greşit este să se spună că un om cumsecade va fi scutit dc necinstea lor, dacă nu plăteşte cînd a scăpat din mîinile !ori;). Nu este nicidecum aşa. Ceea ce de teamă am fost silit să mă învoiesc sînt silit să ţin şi 'fără teamă; să mă fi silit şi fără vrerea mea încă sînt nevoit să mă ţin de cuvînt. Întrucît mă priveşte, cînd uneori mi s-a întîmplat să mă ia gura pe dinainte, cugetul m-a împiedicat să tăgăduiesc. Altminterea, am ajunge încetul cu încetul să răsturnăm întreaga încredinţare pe care o capătă un al treilea de pe urma făgăduielilor şi jurămintelor noastre. Quasi vero jorti viro vis possit adhiberi34. îndreptăţit este a fi iertat că nu ne-am ţinut de făgăduială, numai dacă am făgăduit lucru rău şi cu păcat, căci dreptul virtuţii are pas înaintea dreptului Îndatoririi pe care am luat-o şi este singura lege spre folosul insului.

(b) Pus-am odinioară35 pe Epaminonda mai presus între toţi oamenii de frunte şi nu-mi iau cuvîntul înapoi. El vedea înălţat datoria în sinea lui, încît nu ucis-a vreodată vreun om învins de el; el care, pentru cîştigul acelui bun nepreţuit, dezrobirea ţării sale, pregeta dacă să ucidă un tiran sau din însoţitorii acestuia, fără a fi înfăţişat scaunului judecătoresc; şi care gîndea că este rău acel om, oricît. de bun cetăţean ar fi, care în bătălie, printre duşmani, nu-şi cruţă prietenul sau oaspele. Iată un suflet din belşug înzestrat. El împreună cele mai crunte şi aspre fapte ale omului, cu bunătatea şi omenia încă cea mai gingaşe ce se află în şcoala filozofică. Acea vitejie atît de tare, vînjoasă şi zdravănă faţă de durere, de moarte, de sărăcie, fost-a oare din fire sau meşteşugul care să o fi îmblînzit pînă la cea nespusă bunătate şi îndurare a făpturii? îngrozitor la fier şi sînge, el purcede a zdrobi şi sfărîma o naţie neînvinsă de nimeni altul decît de el, şi -

este cruţător în toiul unei asemenea încăierări cînd intîlneşte un. prieten sau un oaspe. Cu adevărat acela ştia curat, fără greş, să poruncească ia război, cu toate că suferea prinsoarea bunătăţii în culmea fierberii, aşa cum era înflăcărat de clocotul mîniei şi răpunerii. Minune este să poţi împleti astfel de fapte cu vreun chip al dreptăţii; dar strălşniciei unui Epaminonda îi este dat a fi putut împreuna duioşia şi îngăduinţa moravurilor cele mai blînde şi neprihănite cu cea mai aspră purtare. Acolo unde unul spune36 mamertinilor că: ,,Legile nu au putere asupra oamenilor in armie", altul37, Tribunului poporului, că: „timpul dreptăţii şi al războiului nu este unul şi acelaşi"; al treilea38 că zăngănitul armelor îl împiedică să audă vocea legilor, Epaminonda nu era împiedicat să audă cele ale purtării între inşi şi a curatei cuviinţe. Nu împru-mutat-a el oare de la duşmanii săi39, pornind la război obiceiul să -se aducă jertfă Muzelor, ca să înmoaie furia şi asprimea lui Marte cu blândeţea şi voioşia lor?
Să nu ne temem, urmând un povăţuitor atît de mare, (c) a socoti că fapt nedrept este faţă de duşmani înşişi (b) ca folosul tuturor să ceară totul tuturor în dauna folosului insului singur, (c) manente memoria etiam in dissidio publicorum foederum privaţi jurisi0:
(b) et nulla potentia vires
Praestandi, ne quid peccct amieus, habet41;
şi că totul nu este îngăduit unui om de omenie, care stă în slujba (c) regelui său, (b) cauzei tuturor şi a legilor, (c) Non enim patria poestat omnibus officiis, et ipsi conducit pios habere cives in parentes42. (b) Este învăţătură anume pentru timpurile noastre: nu avem nevoie să ne călim inima ca şi oţelul; de ajuns să punem umerii; de ajuns să muiem pana noastră în cerneală, fără să o muiem în sîn- ge. Dacă este mare vitejie şi fapt de arară virtute şi deosebit a nesocoti prietenia, îndatoririle insului, cuvîntul dat şi rudenia, pentru binele obştei şi ascultarea cîrmui- torului, de bună-seamă este iertat a fi o măreţie care nu poate încăpea în sufletul măreţ al lui Epaminonda.
Urăsc poveţele cumplite ale acestui suflet răvăşit43,

dum tela micant, non vos pietatis imago Vila, nec adversa conspecti fronte parentes Commoveant; vultus gladio turbate verendos44.
Să lipsim pe cei răi din fire, crinoeni, trădători, de mijlocirea unei asemenea îndreptăţiri; să înlăturăm cruda •dreptate scoasă din fire şi .să ne ţinem de întipăriri mai îndurătoare. Cît nu poate timpul şi pilda! La o încăierare clin războiul cetăţenesc împotriva lui Cinna43, irn ostaş al lui Pompei ucisese fără să ştie pe fratele său; el s-a ucis pe ioc de ruşine şi mustrare, şi, cîţiva ani mai apoi, în alt război, un ostaş, fiindcă a ucis pe fratele său, a oerut răsplată căpitanilor lui.
Rău este să se facă dovada cinstei şi frumuseţii unui fapt punînd înainte folosul ce aduce şi prost este să se ajungă a socoti că fiecare este silit la aceasta (c) şi să pară îndreptăţit fiecăruia, (b) dacă este folositor:
(c) Omnia non pariter rerum sunt omnibus apta4G.
(b) Să alegem pe cea mai neapărată şi folositoare din aşează-rnîntul omului, va fi căsătoria; cu toate acestea, sfatul sfinţilor găseşte mai cinstit să apuci pe calea dimpotrivă şi nu o îngăduie celei mai cuvioase întocmiri a oamenilor, aşa cum noi dăm la herghelii animalele mai puţin preţuite.
Capitolul II
DESPRE CAINŢA
(b) Unii dau chip omului47; eu îl istorisesc şi înfăţişez unul anume, tare neisprăvit şi pe care, dac-ar fi să-i dau din nou chip, de bună seamă l-aş face cu totul altfel de cum este. Dar, făcut este. Iar trăsăturile condeiului meu nu amăgesc, cu tcatc că schimbă şi .se osebesc. Lumea nu este decît necurmată clătinare. Toate cîte sînt se clatină în ea fără adăstare: pămîntul, stîncile Caucazului, piramidele din Eghipet se clatină şi din clătinarea a totul şi din a lor clătinare. Statornicia însăşi nu este alt decît o clătinare mai slabă. Eu nu pot ţine ce am sub ochi. Merge clătinat şi clintit din firească beţie. Prind cum se află în. clipa cînd mă uit la el. Nu zugrăvesc fiinţa. Zugrăvesc trecerea: nu o trecere dintr-o vîrstă într-alta, sau cum spune poporul, din şapte în şapt.e ani48, ci zi de zi, din clipită in clipită. Trebuie să potrivesc povestirea mea după ornic. Curind aş

putea să schimb nu numai soarta, dar şi ee am de gînd. Aici este însăilarea feluritelor şi fugarelor întâmplări, a nelămuritelor închipuiri, şi cind se iscă, se şi bat cap în cap, fie că eu schimbat-am, fie că privit-am lucrurile în alte împrejurări şi privinţe. Aşa că oricît aş sta împotriva mea însumi, adevărului însă nu-i stau împotrivă, cum spunea Demades10. Dacă sufletul meu ar putea să aibă împlîntare, nu aş m.ai sta la îndoială, m-aş hotărî: el este totdeauna la ucenicie şi încercare.
Eu dau la iveală o viaţă fără vază şi strălucire, ce-are a face! întreaga povaţă a filozofiei priveşte tot atît o viaţă de rînd şi a insului, cît şi o viaţă cu mai bogată ţesătură, fiecare om duce în sine tiparul întregii stări omeneşti (ev- Scriitorii se înfăţişează poporului prin vreun semn străin şi anume, eu, cel dintîi, arăt o fiinţă din atotcuprins, ca fiind Michail de Montaigne, nici ca gramatician, sau ca stihuitor, sau ca sfetnic la scaunul dreptăţii. Dacă lumea se plinge că vorbesc prea mult de mine, eu mă plîng că ea nu se gîndeşte nici măcar la ea.
(b) Dar este oare socotinţă cu felul meu de a fi eu în totul, să mă încumet a mă aduce la cunoştinţa tuturora? Ş.i, socoată este să aduc în văzul lumii, pentru care făţuiala şi şlefuiala au atîta trecere şi ascultare, chipuri ale firii crude şi nedrese şi încă ale unei firi tare slăbuţe? Nu înseamnă oare a face un zid fără piatră, sau alt de acest fel, a întocmi cărţi fără ştiinţă, nici meşteşug? Răsăririle cintului sînt întrunite cu meşteşug, ale mele la noroc. Cu atîta măcar mă supun rinduielii că nu fost-a om care să vorbcască de lucruri la care să se priceapă mai bine şi să le cunoască, decît acela pe care m-am apucat să-l arăt, şi că în aceasta sînt cel mai învăţat om în viaţă; mai apoi, nimeni (c) vreodată nu cercetat-a mai adînc şi cuprinzător părţile şi urmările a ceea ce avut-a în gînd să- facă şi (b) nu ajuns-a Întocmai şi pe de-a-ntregul la îndeplinire. Pentru a o desăvîrşi, nu am nevoie decît a fi de bună-credinţă; aceasta se găseşte cit se poate mai credincioasă şi curată. Adevăr grăiesc, nu pe pofta inimii,, dar pe cît îndrăznesc a-l spune; îmbătrînind, îndrăznesc întrucîtva mai mult, căci îndătinat pare a se îngădui anilor să dea drumul gurii mai în voie şi

mai pe faţă să vorbească de sine. Aici nu se poate întîmplă ceea ce deseori văd că se întîmplă, ca meşteşugarul şi lucrul său să nu se împace: un om a cărui vorbă are atîta cinste, cum de întocmit-a o scriere atît de proastă? sau scrieri cu atîta ştiinţă cum de pornit-au ele de la om a cărui vorbă este atît de vlăguită?
(c) Cine are tocmeală .nealeasă şi scrierile deosebite, înseamnă că priceperea lui este acolo de unde o împrumută şi nu în el. Un ins învăţat nu-i învăţat în totul; dar cel aflat este în toate aflat pînă a nu se şti pe el însuşi,
(b) în cele de faţă50, mergem aidoma şi într-un pas, cartea mea şi cu mine. Aiurea, se poate găsi vină sau laudă lucrării, lăsînd de o parte pe întocmitor; aici, nu: cine atinge una atinge şi pe celălalt. Cel care va judeca fără să-l cunoască, îşi va aduce lui mai multă pagubă decît mie; cine îl va fi cunoscut, mă va fi mulţumit întru totul. Fericit mai mult pe cît sînt vrednic, dacă am numai atîta parte de învoire lumească, să fi arătat oamenilor cu înţelegere că aş fi fost în stare să trag folo.s din ştiinţă, dacă aş fi avut-o, şi că făcea să fi fost ajutat mai bine de aducerea mea aminte. Să-mi fie cu iertare aici ceea ce deseori spun, că rareori mă căiesc (c) şi cugetul meu se mulţumeşte cu sine. nu de cugetul unui înger sau al unui cal, ci de cugetul unui om;
(b) adăugind mereu acest ison, nu un ison de bună-cuviinţă, dar a unei curate şi neapărate supuneri;' că vorbesc cercetind ş.i neştiind, bizuindu-mă curat şi fără ocol pe credinţele îndeobşte şi legiuite. Nu povăţuiesc, istorisesc.
Nu se află viţiu, cu adevărat viţiu, care să nu jignească şi pe care o judecată sănătoasă să nu-l osândească; deoarece este atît de hîd şi stingheritor la vedere, încît dreptate au cei care spun că se iscă mai ales din prostie şi neştiinţă. Astfel că anevoie este să-ţi închipui că a-l cunoaşte nu înseamnă a-l şi urî. (c) Răutatea soarbe veninul împroşcat de ©a şi eu el se otrăveşte, (b) Viţiul Lasă un fel •de zgaibă în carne şi în suflet căinţă, care se zgîndără şi sîngerează de la sine; căci se sting în minte celelalte mâhniri şi dureri, dar răsare căinţa încolţită în ins, ca şi fiorul şi zbucnirea frigurilor care sînt mai crunte

decît celelalte împunsături din afară. Eti socot a fi viţiu (dar fiecare pe măsura lui) nu numai cele pe care firea şi judecata le osândesc, dar şi cele scornite de părerea oamenilor; vezi cele cu strâmbatate şi sueeală, fie ele îngăduite de legi şi obiceiuri.

Aşijderea, nu este 'bunătate care să nti bucure o fire bine strunită. Fără îndoială, aflăm oarecum mîngîiere în faptă bună, care bucură sinea noastră şi mândria dăruirii care însoţeşte cugetul cel bun. Un suflet dat viţiului cu îndîrjire poate găsi sprijin în el, dar cea învoire şi mulţumire nu le 'poate căpăta. Nu-i uşuratică plăcerea să te -simţi la adăpost de molimă într-un veac atît de bîntuit şi să-ţi spui: cine m-ar vedea pînă în fundul sufletului tot nu m-ar găsi pătat de amărăciunea sau prăpădul nimănui, nici de răzbunare sau pizmuire, nici de înfruntare făţişă a legilor, nici de stârnire şi tulburare, nici de tăgăduirea cuvîntului dat; şi cu toate că timpurile le îngăduie fiecăruia, totuşi nu atims-am nici avutul sau punga vreunui •om şi trăit-am numai din al meu la război cît şi în vreme de pace, şi nu m-am folosit de munca nimănuia fără a-i da simbrie. Aceste mărturii ale cugetului plăcute sînt; şi mare prinos aduce această îmbucurare firească şi este singura care niciodată nu ne lasă păgubit de ea.

A întemeia răsplata faptelor noastre virtuoase pe învoirea altuia înseamnă a se bizui pe temei prea şubred şi tulbure, (c) Mai cu seamă într-un veac stricat şi nelămurit ca acesta, lauda adusă de mulţime este o jignire; cui te poţi încrede că va vedea ce este de lăudat? Să mă păzească Domnul a fi om de omenie, după cele arătate în toată ziua de fiecare că este văzut a fi o cinste! Quae fuerant vitia, mores suntf'1. Uneori, cu inimă curată, unii prieteni s-au prins să mă dojenească şi să mă îndrepte, fie din zorul lor, fie împinşi de mine, ca fiind un ajutor care de la un suflet bine întocmit nu numai că aduce folos, dar şi mîn- giierea mai presus dc totul, a unui sprijin mijlocit de prietenie. Totdeauna primitu-le-am cu braţele deschise şi le-am arătat cuvenita mulţumire. Dar în ceasul de faţă, ca să vorbesc de aceasta, în cuget cercînd, .adesea le-am găsit măsura mustrărilor greşită ca şi a laudelor, şi nu aş. fi lipsit să dau

greş cu mai multă uşurinţă, în loc să fie- de vreo ispravă, luîndu-mă întocmai după ei. (b) Noi am ales, care trăim în găoacea noastră şi nu stăm decît în văzul nostru, trebuie în fiinţă să avem tiparul care dă chip faptelor noastre şi pe seama lui să ne răsplătim sau să ne mustrăm. Eu am legile mele şi scaunul meu al dreptăţii, care mă judecă şi spre el mă îndrept mai mult decît aiurea. Mărginesc bucuros faptele mele in privinţa altuia, dar nu le privesc decît pe măsura mea. Numai tu singur ştii dacă eşti nemernic sau crud, sau credincios şi puternic; ceilalţi nu te văd, te ghicesc cu încercări pe dibuite, nu văd firea ta pe cît meşteşugirea. Aşadar, nu vă legaţi de judecata lor; (c) legaţi-vă de judecata 'cugetului vostru. Tuo tibi judicio est utendumf'2. Virtutis et vitio- rum grave ipsius conscientioe pondus est: qua sublata,- jacent omnia53.

(b) Dar ceea ce se spune că păcatul este urmărit de aproape de căinţă, nu-mi pare că priveşte păcatul în toată înstăpînirea lui, cuibărit în noi ca în lăcaşul său. Se pot înfrînge şi lepăda viţiile care ne iau fără veste şi spre care ne-au smuls din loc patimile; dar cele care sînt înrădăcinate din îndelung obicei, ou vrere tare şi trainică, nu sînt supuse împotrivirii. Căinţa nu este decît dezbaterea vrerii noastre şi împotrivirea scornirilor noastre, care ne mînă din colţ în colţ. Pe unul îl face să tăgăduiască virtutea trecută şi cumpătarea lui:

Quae mens est hodie, cur eadem non puero fuit?
Vel cur his animis incolumes non redeunt genae?.54

Viaţă încîntătoare este aceea care păstrează rostul în adîncul locaşului său. Fiecare poate avea partea lui de păs şi să se arate de omenie în vederea tuturora, pe podele; dar să aibă rînduire înăuntrul şi în pieptul său, unde totul ne este îngăduit, unde totul este tainic, aceasta este culmea. Pe o treaptă apropiată stă paza rostului în că-minul tău, în faptele tale obişnuite şi de care n-ai de a da seamă nimănui, unde nu-i cătare, nici meşteşugire. De aceea Bias55, avînd de arătat starea înfloritoare a unui neam, spunea că stăpînul are a fi înăuntru cu sine însuşi Lot atît de temător cum se arată în afară, de teama legii şi de gura oamenilor. Şi multă greutate avu cuvîntul lui Iulius

Drusus50, către muncitorii care i se îmbiau cu trei mii de galbeni să-i ridice casa astfel ca vecinii săi să nu mai aibă vedere ca înainte: „Vă voi da şase mii şi să faceţi ca fiecare să poată avea tot atîta vedere în toate părţile'*.
Se .aminteşte cu smerenie despre Agesilau care în călătorie avea obiceiul să locuiască la temple, ca norodul şi înşişi zeii să vadă faptele lui în traiul de toate zilele şi ale insului. Făcător de minuni fost-a cel pentru care soţia şi slujitorii lui nu avut-au de spus. Puţini oameni fost-au lăudaţi de slujitorii lor.
(c) Nimeni nu a fost profet, nu numai în casa lui, dar nici în ţara sa, se spune din cele aflate în istorii. Tot atît în cele de nimic. Iar în această pildă de rînd se află oglindirea măririlor. In preajma mea, în Gasconia, se socoate glumă vederea scrisului meu la tipar57. Cu cît merge vestea mai depărtat de mine eu capăt mai multă preţuire, în Guiena cumpăr tipăritorii; aiurea, ei mă cumpără, întâmplare care face pe unii să se ascundă fiind în viaţă şi de faţă, ca să -capete nume bun după moarte şi în lip- •sa lor. Mie-mi place să am mai puţin. Şi, nu mă dau pe seama lumii decît pentru ce trag eu de la ea. Ce-o fi mai apoi, nu mai îmi pasă.
(b) Mulţimea însoţeşte cu uimire pînă la poarta l-ui pe cel de al cărui fapt umblă vestea; acesta, o dată cu haina îşi părăseşte starea şi cade cu atît mai jos cu cît se ridicase mai ;sus; la el pe ocol toate sînt răvăşite şi netreb-nice. Şi dacă ar avea rîndui-ală, el are nevoie de judecată vie şi bine chibzuită pentru a pune în rînd faptele mă-runte ale căminului. -Cu atît mai greu cu cît rînduiala este o virtute mohorîtă şi mocnită. A trece peste o întărire, a fi în fruntea unei solii, a cîrmui poporul sînt îndepliniri strălucite. A dojeni, a rîde, a vinde, a plăti, a iubi, a urî şi a socoti cu ai săi şi cu sine însuşi blînd şi drept, fără a slăbi şi a sminti vorba, este lucru mai arar, mai anevoios ^i mai puţin strălucit. Vieţile deoparte şi la vatră iau în cîrc-ă toate aceste îndatoriri, tot atîtea şi mai multe, mai aspre şi noduroase decît celelalte vieţi oricît s-ar zice. (c) Şi la cămin, spune Aristotel, virtutea te slujeşte cu mai multă osteneală şi înălţare decît pe cei care sînt la. cîrmă. (b) Noi

ne pregătim pentru intîmpinările deosebite mai mult de fală decît în cuget, (c) Cel mai .scurt drum pentru a căpăta fală ar fi să facem pentru cuget ceea ce facem pentru fală.
(b) Iară virtutea lui Alexandru pare că-mi înfăţişează, în desfăşurarea sa, mai puţină tărie decît Socrate, în umbra deprinderii acestuia în traiul de toate zilele. Cu uşurinţă îmi pot închipui pe Socrate în locul lui Alexandru; pe Alexandru în locul lui Socrate, nu pot. El va răspunde celui ce-l va întreba ce ştie face: „să supun lumea", dar cui va întreba pe celălalt, îi va răspunde că ştie să călăuzească viaţa omului potrivit stării ei din fire: ştiinţă mult mai atotcuprinzătoare, mai întemeiată şi legiuită. Preţul sufletului nu-i socotit după măreţia atinsă, ci pe cît are rînduială.
(c) Mărirea sa nu se împlineşte pe treapta măririi, ci pe c ea de mijloc. Iar cei oare ne judecă şi ne pipăie în noi înşine, nu prea soeot vaza faptelor noastre în faţa lumii, ci văd că nu sînt decît ţîşniri şi stropi de apă curată, zvîrlite-dintr-un fund neschimbat, milos şi înăclăit; iar cînd se întîmplă să fim judecaţi după înfăţişarea grozavă din afară şi se crede că e tot una eu alcătuirea noastră dinăuntru, nu se pot împerechea însuşirile obişnuite cu acele însuşiri care uimesc atît de depărtat în jurul lor. Aidoma dăm noi demonilor chip de sălbăticiune. Şi cine nu procopseşte pe Tamburlan58 cu isprincene stufoase, nări căscate, faţă groaznică, stat nemăsurat, ca statul închipuit, după cum ii umblă vestea? Cine mi-ar fi arătat pe Erasmus odinioară, greu ar fi fost să nu iau drept ectenie şi apoftegmă tot ce spunea slujitorului şi gazdei sale. Mai lesne ne inchipuim un meşteşugar în cămara lui sau cu soţia lui d-ejs>t» un mărit sfetnic, preacucernic ca purtare şi îndepliniri. Pare că el nu coboară de pe cele înălţate tronuri pontru-tR'mai şi trăi.
(b) După cum sufletele viţioase adesea sînt împinse din străin a bine făptui, tot atît cele virtuoase sînt împinse la rău. De aceea ele trebuie judecate în stare aşezată şi cînd sînt in ale lor, dacă sînt uneori; .sa.u măcar atunci cînd sînt potolite şi aproape de starea lor curată.

Inaplecările din fire sînt ajutate şi întărite prin deprindere; dar nu se pot schimba şi înfrînge. Firi cu miile în vremea mea au scăpat spre virtute sau spre viţiu împotriva călăuzirii:

Sic ubi desuetae silvis in carcere clausae Mansuevere ferae, et vultus posuere mznaces, Atque hominem didicere pati, si torrida parvus Venit in ora cruor, redeunt rabiesque jurorque, Admonitaeque tument gustato sanguine jauces; Fervet, et ă trepido vix abstinet ira magistro50.

Nu stîrpeşti însuşirile din născare, le coperi, le ascunzi. Graiul latinesc îmi stă ca din fire, îl ştiu mai bine decît cel franţuzesc, dar de patruzeci de ani nu mi-a mai slujit nici la vorbă, nici la scris; cu toate acestea, la neaşteptate şi zguduitoare pătimiri, ce am suferit de vreo două-trei ori în viaţă, o dată cînd m-am pomenit cu tata căzînd peste mine în nesimţire, din bun sănătos cum era, am scos din ad incul meu cuvinte latineşti: ,(c) firea făeîndu-şi drum şi zbucnind, în ciuda unui obicei cît de îndelungat. <b) Şi acelaşi lucru se spune despre mulţi alţii.

Cei oare încercat-au, în vremea mea, să îndrepte cu noi arătări moravurile lumii, dreg numai viţiile date în vileag; cele din măduvă le lasă unde sînt, dacă nu le sporesc. Iar sporirea este de temut; bucuros se întîrzie orice altă faptă binefăcătoare pe seama acestor silite îndreptări de făţuială care costă mai puţin şi aduc mai multă fală; iar cu aceasta mulţumeşti pe ieftin celelalte viţii fireşti, lăuntrice şi din miezul făpturii. Priviţi numai cum ne aflăm cu cele de noi păţite; nu-i nimeni, dacă se ia în seiamă, care să nu afle un tipar ai său; chip de căpetenie care luptă împotriva întocmirii şi împotriva vijeliei patimilor care le sînt potrivnice. Cit despre mine, eu nu prea mă simt zguduit de cutremur, mă găsesc cam tot<ie>âi|fţ& în acelaşi loc, cum se întîmplă eu trupuri greoaie şi îngreunate. Dacă nu sînt la mine acasă, sînt totdeauna de ajuns de aproape. Dezmăţurile mele nu mă duc prea departe. Nu aflu nimic nemăsurat şi ciudat; şi am treziri sănătoase şi vin joase. Adevărata pedeapsă, care priveşte felul de a fi îndeobşte al oamenilor, este că însuşi adăpostul lor e plin de stricăciune şi gunoi; gîndul căirii este făţarnic; iar pocăinţa lor e

bolnavă şi vinovată mai tot atît cît şi păcatul. Unii, fie că se alipesc viţiului din făptură, fie că din lung obicei nu-i mai văd uritul; alţii (în rîndul cărora sînt şi eu), viţiul îi apasă, dar ei îl pun în cumpănă cu plăcerea sau ou altă împrejurare şi—1 rabdă şi i se învoiese,. plătindu-l întrucîtva; totuşi în chip viţiios şi ticălos. Fiindcă din intîmplare s-ar putea totuşi închipui o atît de neasemuită şi depărtată măsurare ca cu dreptate plăcerea să fie spre iertarea păcatului, cuim o spunem pentru folos, nu numai dincolo de păcat, dacă ar fi ca la furt, dar şi îndeplinită ca la împreunarea ou femeile, cu stîrnire aprigă şi, se spune, uneori de neînfrînt.

Pe moşia unei rude a mele, în Armagnac, unde mă aflam mai deunăzi, întîlnii un ţăran poreclit de toţi „tîl- harul". El povestea viaţa lui, precum urmează: se născuse un milog şi socoti că din munca mîinilor sale nu va răzbi vreodată să se mîntuie de sărăcie; se gîndi să fie fur şi trecuse toată tinereţea lui ou acest meşteşug fără vreo primejdie, ajutat de puterea lui trupească, căci secera şi. culegea pe păminturile altuia, dar în depărtare strîngînd grămezi atît de mari, că nu se putea închipui ca un singur om să le ducă într-o noapte în spinare; mai avea şi. grijă să le potrivească şi să împartă paguba ce făcea, aşa că grămada nu prea era însemnată pentru fiecare în parte. El este acum bătrîn, bogat pentru un om de starea luir mulţumită acelui negoţ, pe care-l mărturiseşte pe faţă; şi ca să se împace cu Dumnezeu pentru cîşfigurile sale., el spune că zi d/e 'zi se ţine să plătească făcînd binele moş-tenitorilor celor pe care i-a furat; iar dacă nu se mîntuie- (căci nu poate dintr-o dată să se plătească), le va lăsa moştenire, luînd seama că el singur ştie paguba ce fă- eut-a fiecăruia. Cu această istorisire, fie adevărată, fie mincinoasă, el socoteşte furtul un fapt necinstit şi-l -urăşte, dar mai puţin decît sărăcia; se căleşte curat, însă fiind astfel răsplătită şi plătită, nu se mai căieşte. Aceasta nu este acel obicei care ne uneşte cu viţiul şi dedă însăşi so-cotinţa noastră, nici cea furtună aprigă oare prinde tul- burind şi orbind în zhucium sufletul nostru şi ne prăvăleşte pe loc, cu judecată cu totul, în puterea viţiului.

Eu am datina să fac ceea ce fac pe de-a întregul şi merg de-a dreptul; n-am de loc mişcare ascunsă şi scoasă •din minţi şi care să nu fie minată din învoirea tuturor părţilor mele, fără împărţire, fără răzvrătire lăuntrică; ju-decăţii mele îi este vinovăţia sau lauda întreagă; iar vina o dată avută, o are mereu, căci una este, aproape din naştere. Aceeaşi pornire, aceeaşi cale, aceeaşi tărie. Iar în privinţa părerilor atotcuprinzătoare, din copilărie m-am aşezat în locul unde urma să rămin.

Sînt păcate .amarnice, repezi şi iscate, să le lăsăm deoparte. Celelalte păcate însă, de atîtea ori făcute, socotite şi cercetate, sau păcate din alcătuire, (c) chiar păcate de meserie şi de slujbă, (b) eu nu pot pricepe să fie împlîntate atît de îndelung cu acelaşi zor, fără ca mintea şi cugetul celui care le are să le vroiască neîncetat şi să socotească astfel; iar pocăinţa de care el se laudă că vine în ar iroe vreme, mie mi-e greu să o închipui şi văd.

(c) Nu urmez tagma pitagoricilor, care spun că oamenii capătă un suflet nou, cînd se apropie de chipurile zeilor oa să le culeagă oracolele. Dacă nu tocmai vrut-au ei să spună, că trebuie împrumutat din străin, nou şi pentru un răstimp; al lor arătînd atît de puţin semn de limpezire şi curăţire ca să fie vrednic de asemenea îndeplinire.

(b) Ei fac cu totul întors decît învăţăturile stoicilor, care ne poruncesc să îndreptăm greşelile şi viţiile pe care ştim că le avem, dar nu ne îngăduie să fim necăjiţi şi amă- rîţi de ele. Aceştia ne fac să credem că nu-i mult zbucium şi pocăinţă în sinea lor. Mustrarea însă şi îndreptarea, sau curmarea nu ni Ie arată de loc. Şi nu-i tămăduire, dacă nu te lepezi de rău. Dacă ar fi pusă căinţa pe talerul cîntarului ar fi păcatul de partea ei. Nici o însuşire nu găsesc eu că e mai lesne de prefăcut decît cucernicia, dacă nu-i de o potrivă cu viaţa şi cu moravurile; cheagul ei este ascuns şi tainic; înfăţişările, uşoare şi arătoase.

Cît despre mine, eu pot dori să fiu altul în totul; pot osîndi şi lua în nume de rău chipul meu din atotcuprins şi să rog cerul să mă îndrepte pe de-a întregul şi să mă scutească de slăbiciunea mea din fire. Dar nu pot numi aceasta căinţă, pare-mi-se, cum nu pot numi necaz că nu sînt înger, sau

Gato. Faptele mele sînt orînduite pe potriva a ceea ce sînt eu şi după starea mea. Nu pot face mai bine. Dar căinţa nu priveşte cu adevărat lucrurile care n,u sînt în puterea noastră, ci părerea noastră de rău. Îmi închipui firi nespus de înălţate şi mai rânduite decît a mea; totuşi, eu nu îndrept însuşirile mele: nici braţul meu şi nici mintea mea nu se fac mai vînjoase numai fiindcă pricep că un altul este astfel. Dacă a închipui şi dori o faptă mai semeaţă decît a noastră ar priciniui căinţă faţă de faptul nostru, ne-am căi de îndepliniri mai nevinovate; cu atît mai mult că bine socotim că au fost mînuite cu mai mare învrednicire şi desăvîrşire de o fire neîntrecută. Cînd iau în cătare depăşirile din tinereţea mea cu bătrîneţea mea, aflu că le-am mînat îndeobşte cu rînduială, pe cît cred cu; este tot ce a putut face tăria mea. Nu mă amăgesc, în împrejurări asemănătoare tot astfel voi fi. Nu este mîn- giială, mai curînd o boire din atotcuprins care mă pătrunde. Eu nu cunosc căinţă pe dinafară, eălie şi de ceremonie. Ea trebuie să se prindă în totul ca s-o pot chema pe nume, să mă zgîndăre pînă în măruntaie şi să mă mîh- nească tot atît de străpungător şi de atotcuprinzător pe cît mă vede Dumnezeu.

Cît despre negoţuri, cîteva bune întîmplări mi-au mers prost, lipsite de noroc în a le mînui. Sfaturile mele totuşi au ştiut s-o nimerească bine, potrivit împrejurărilor date; ţelul lor este de a urma totdeauna calea cea mai uşoară şi mai întemeiată. Eu aflu că în trecut, cînd fost-am să le cumpănesc în felul meu, păşit-am cuminte faţă de starea lucrurilor şi tot astfel aş face-o peste o mie de ani în aceleaşi împrejurări. Eu nu mă uit cum este în ceasul acesta, dar cum erau cînd aveam eu a le chibzui.

(e) Puterea oricărui sfat stă în timp: împrejurările şi pricinile se învîrt şi schimbă neîncetat. Păţit-am greu uneori în viaţa mea şi făcut^am greşeli însemnate, nu din lipsa bunei chibzuieli, dar din lipsa bunei nimereli. Se află în treburi părţi tainice şi le mîn pe pipăite; mai cu seamă în firea oamenilor sint stări multe văzute, neştiute uneori nici de cel în care zac; răsar şi se trezesc din împrejurările ce se iscă. Dacă nu au putut fi dibuite şi prorocite de

privegherea mea, nu-i aduc vină nicidecum, slujba ei este mărginită, întîmpLarea mă învinge; şi (b) dacă se dă cîştig00 părţii pe care eu am nesocotit-o, nu-i leac, nu-mi fac mustrări că n-am ştiut să fiu veghetor, dau vina pe norocul meu, nu pe îndeplinirea mea. Aceasta nu se numeşte căinţă.
Focion dăduse atenienilor un sfat care nu fusese urmat. Treaba se împlini însă cu cîştig împotriva părerii lui. Unul spuse: „lată, Focion, eşti oare mulţumit că lucrul merge atît de bine?". — „Sînt foarte mulţumit că s-a în-tâmplat aşa, dar nu mă câinesc să fi dat alt sfat". Cînd prietenii mei îmi cer sfat, îl dau fără preget şi limpede; nu mă împiedic, cum fac mai toţi, gîndindu-mă că e prea încumetat şi s-ar putea să iasă pe dos părerea mea, şi sfatul pe care l-am dat ar putea fi o pricină de mustrare; nici nu-mi pasă, căci ei nu ar avea dreptate şi mie nu mi se cuvenea a-i lipsi de acel sprijin.
(c) De nimeni altul nu .am nicicum a mă lega decît de mine pentru greşelile şi necazurile mele. Căci, într-adevăr, arareori mă bizui pe sfatul altuia, atunci numai cînd e vorba de ce se cuvine şi de ceremonie, oriunde am nevoie să capăt ştiinţă sau cunoştinţa faptului. Dar în trebile unde nu am a mă folosi decît de judecată, arătările străine îmi pot sluji drept întărire, prea puţin să mă întoarcă dintr-ale mele. Le ascult ou bunăvoinţă şi cuviincios pe toate; dar, după cîte îmi amintesc, pînă în ceasul acesta nu m-.am Încrezut decît în ale mele. Eu văd că numai fluturări şi stropuri duc vrerea mea. Puţin mă întemeiez pe părerile mele, dar tot a'tît de puţin pe ale altora, Ursita mă răsplăteşte cum se cuvine. Deoarece nu primesc sfat, tot atit de puţin dau. Mi se cere puţin, dar crezut sint încă mai puţin, şi nu ştiu vreo treabă în aşezarea obştească sau lumească pe care sfatul meu s-o fi îndreptat sau pus la oale. înşişi cei care au fost oarecum aduşi de soartă a primi sfatul meu, mai bucuros s-au lăsat minaţi cu totul .de alt creier. Ca unul care am tot atâta zo- rire pentru dreptul odihnei mele cît şi pentru drepturile precăderii mele, îmi place mai mult să fie aşa; lăsîndu-mă în voie, mi se face pe pofta inimi, care este să rînduiesc şi să cuprind toate în

sinea mea; îmi prieşte să fiu nesilit la trebile altuia şi dezlegat de grija lor.
(b) în toate trebile, cînd au trecut, ori cum au trecut, puţină părere de rău am. Căci mă uşurează gîndul că aşa aveau a se petrece; iată-le în mersul atotcuprinsului şi în lănţuirea cauzelor stoice; năzarea voastră nu poate, prin dorinţă şi închipuire, clinti o fărîmă, fără ca întreaga orîn- duire a lucrurilor să nu fie răsturnată, şi pe trecut şi viitor.
De altminteri, eu urăsc acea căinţă adusă ou îmbătrî- nirea. Cel din vechime61, oare spunea că mulţumeşte ani-lor care l-au mîntuit de desfătare, vedea altfel decît mine; nu aş privi vreodată cu ochi buni neputinţa, oricît .bine mi-ar face. (e) Nec lam aversa unquam videbitur ab opere suo providentia, ut debilitas inter optima inventa sit62. (b) Poftele noastre sînt rare la bătrîneţe: ne dobîndeşte saţ copleşitor pe urma lor; în acestea nu văd nimic al cu^ getului: mâhnirea şi slăbiciunea ne întipăresc o virtute moale şi tihnită. Nu trebuie să ne lăsăm pe de-a-ntregul daţi ştirbirilor fireşti, pînă a ne sminti într-atît judecata. Tinereţea şi plăcerea nu mă împiedicau odinioară să nesocotesc faţa viţiului la desfătare; nici în ceasul acesta, sila culeasă de ani, să nesocotesc faţa desfătării în a viţiului. Acum, că nu mai sînt în ale lor, le judec ca şi cum aş fi. i(c) Eu, oare o răsoalesc aspru şi .cu băgare de seamă găsesc că (b) mintea mea este aceeaşi pe care o aveam la o vîrstă mai nestingheritâ, aevea aceeaşi, cu toate că e slăbită şi bolnăvită îmbătrînind, (c) şi aflu că, oprind a mă deda acelor plăceri din pricina sănătăţii mele trupeşti, aş face-o cum mă opream odinioară din pricina sănătăţii mele sufleteşti, (b) Că o văd scoasă din luptă, nu o socotesc mai puţin vrednică; ispitele-i sînt atît de sfîrtecate şi amă- rîte, încît nu face să le stăvilesc. De ajuns să întind mîna, ca să le alung. Dacă mi s-.ar înfăţişa rîvna de altă dată, mă tem că aş avea mai puţină putere de astîmpărare decît atunci. Nici nu văd acum că judecă în sinea ei cum nu ar fi judecat pe atunci; nici vreo nouă luminare. Aşadar, dacă este întremare, este întremare înrăutăţită.
(c) Păcătos soi de leac, să datoreşti bolirii sănătatea ta! Nu-i dat nenorocirii noastre să facă această treabă; ci fericirii

judecăţii noastre. Nimic nu mă poate aduce a face prin ştirbire şi stingherine decît să le blestem. Este treabă pentru inşii care nu se trezesc decît biciuiţi. Mintea mea are mersul mult mai dezgheţat la bunuri. Ea este mult mai răzleţită şi străduită cînd mistuie relele decît plăcerile. Văd mult mai limpede pe vreme senină. Sănătatea mă povăţuieşte mai ager, de aceea cu mai mult folos decît boala. Am stăruit cit am putut mai mult să mă îndrept şi să mă pun în rind, cînd era ca să-mi priască. Mi-ar fi ruşine şi ciudă ca nevoia şi ponosul neputinţei mele să placă mai bine şinei mele decît vremea sănătoasă, vioaie şi vînjoasă; şi să fiu preţuit, nu pe ceea ce am fost, ci pe ceea ce am încetat să fiu. Părerea mea este că traiul fericit, nu cum spunea Antistene moartea fericită, face fericirea oamenilor. Aşteptarea mea nu fost-a să agăţ hîd coada unui filozof de căpăţîna şi trupul unui om prăpădit şi nici ea acest plăpînd capăt să tăgăduiască şi nesocotească cea mai frumoasă, împlinită şi îndelungă parte a vieţii mele. Dacă aş avea să trăiesc din nou, aş trăi cum am trăit. Eu vreau să mă înfăţişez şi să mă arăt în totul tot într-un fel. Nici nu mă vaiet de trecut, nici nu mă tem de viitor. Iar dacă nu mă înşel, înăuntrul meu fost-a aproape ca şi pe din afară. Una din cele mai mari mulţumiri ce aduc soartei mele este eă mersul sănătăţii mele trupeşti a pus fiecare lucru la vremea cuvenită. I-am văzut răsărirea, florile şi rodul; şi-i văd uscăciunea cu fericire, pentru că este firesc. Mult mai blînd rabd păsurile ee am, fiindcă au venit la timpul lor, şi eu mai mare plăcere îmi amintesc de îndelunga fericire a vieţii mele trecute.

De asemenea, înţelepciunea mea poate fi tot pe atît. şi într-un timp şi în celălalt; dar era mai de ispravă şi cu mai mult har, vinjoasă, veselă, mai nevinovată decît aoum, hîrşită, dojenitoare, muncită. Aşadar, mă lepăd de acele îndreptări cu pricină şi durere.

(b) Trebuie ca Dumnezeu să ne încerce inimoşia. Cugetul nostru trebuie să se smerească de la sine prin în-tărirea judecăţii noastre, nu prin sleirea poftelor noastre. Cu aceasta desfătarea nu-i în sine nici pălită, nici stinsă fiindcă vede ochi lipicioşi şi tulburi. Trebuie iubită cumpătarea

pentru ea înşăşi şi pentru cinstirea datorită lui Dumnezeu, care ne-a poruncit-o, ca şi neprihănirea; cea pe care o împrumut troahnelor şi o datorez eu curmăturii, nu-i nici nevinovăţie, nici cumpătare. Nu te poţi făli eă dispreţuieşti desfătarea şi că te împotriveşti ei, dacă nu o vezi, dacă nu-i vezi mai ademenitor nici mrejile, nici tăriile, nici frumuseţea. Eu o pot spune, cunosc şi una şi alta. Dar îmi pare că la bătrâneţe sufletele noastre sînt supuse unor ştirbiri şi neajunsuri mai stânjenitoare decît în tinereţe. O spuneam în tinereţe şi mi se căta barba sub nas; o spun încă acum, cînd ea îmi dă crezământ. Noi numim cuminţenie lîncezirea toanelor noastre, scîrbirea de ce ne stă sub ochi. Dar, cu adevărat, nu părăsim atîta viţiile, pe cît le schimbăm şi, cum gîndesc eu, în mai rău. în afară de o netoată şi slută semeţire, în acele toane oţărîte, şi neprietenoase, şi dresuri, şi în grija de batjocură pcn'tru bogăţii, cînd folosinţa lor a pierit, găsesc mai multă pizmuire, nedreptate şi răutate. Ea ne adînceşte creţurile pe suflet mai tare decît pe obraz şi nu se văd suflete sau foarte arar care, îmbătrînind, să nu aibă iz borşit şi a mucegai. Omul merge pe de-a-ntregul în creşterea şi descreşterea sa.

(e) Cînd vezi înţelepciunea lui Socrate şi mai multe împrejurări în mersul împricinării sale, m-aş încumeta să cred că el a mijlocit întrucâtva să se păgubească însuşi cu bună-ştiinţă03, atît de aproape de 70 de ani, să nu mai aibă de suferit amorţirea bogatelor învredniciri ale minţii sale şi tulburarea obişnuitei sale luminări.

(b) Ce metamorfoze nu văd eu în toate zilele petrecîn- cluse în cunoscuţii mei! Boală aprigă este şi care se strecoară fireşte şi pe nebănuite. Trebuie multă agonisire a socotinţei şi mare priveghere, ca să ne ferim de pocirile cu care ne procopseşte sau măcar să slăbim sporirea lor. Eu simt că în ciuda tuturor întăririlor mele, pas cu pas, mă dobindeşte; să trudesc pe cît pot, dar pînă la urmă cu singur nu ştiu unde mă va duce. Orice s-ar întîmplă, mulţumit sînt să se ştie de unde voi fi căzut.

C apitoiul III DESPRE CELE TREI LEGATURI64

(a) Nu trebuie să te laşi aşa tare ţintuit de toanele şi apucăturile tale. Cea mai de seamă învrednicire a noastră este a şti stărui în felurite rosturi. înseamnă a fi, dar nu a trăi, să rămâi prins şi silit de nevoie pe un singur făgaş. Sufletele cele mai frumoase sînt cele care au felurime şi mlădiere mai multă.
(c) Iată o cuvenită mărturie a lui Cato cel Bătrm: Huic versatile ingenium sic pariter ad omnia juit, ut na- tum ad id unum diceres, quodcumque ageret65.
(b) Dacă ar fi să mă făuresc pe seama mea, în nici un chip, cît de bun ar fi, nu aş vrea să fiu împlintat ca să nu mă mai pot desprinde. Viaţa este o mişcare neoblă, neorînduită şi cu multe feţe. Nu înseamnă a-ţi fi însuţi prieten şi mai puţin stăpîn, oi rob eşti să te iei după tine şi să fii neîncetat ţinut şi răpit de înaplecările tale încît să nu le poţi abate în mers şi să nu le .poţi răsuci. O spun în ceasul acesta, cînd nu mă pot uşor descopcia de strîn- soarea sufletului meu, care nu mai ştie de obicei să se răspîndească, ci numai trudit rămîne, nici spor nu are decît stăruind cu totul. Oricî-t de uşoară pricină i se înfăţişează, zoreşte a-i da însemnătate şi o măreşte pînă a se opinti din răsputeri. De aceea, prisosul vremii ce îi este dat îl trece cu grea strădanie, care-mi ştirbeşte sănătatea. Cea mai mare parte din minţi au nevoie de agonisire din străin, ca să se dezmorţească şi învrednicească; a mea, are mai curînd nevoie să se domolească şi să se hodinească, vitia otii negotio discutienda .sunt66, deoarece căutarea ei de căpetenie şi mai ostenitoare este a se cerceta pe sine. (c) Cărţile, pentru ea, sînt un soi de îndeletnicire care abate de la căutare.
(b) Deodată ce gîndurile vin, se stîrneşte şi dovedeşte vinjoşia sa jur în jur, ea mînă stăruind, fie aprig, fie spre potolire şi încîntare, (c) se adună, stăvileşte şi întăreşte, (b) Are cu ce trezi însuşirile sale prin ea însăşi. Firea i-a dăruit, ca tuturora, de ajuns miez al său pentru a-i folosi şi pricini ale sale cu prisosinţă, de născocit şi judecat67. '
(e) A cugeta este o puternică şi plină învăţătură pentru cel oare ştie să se pipăie şi să stăruie eu tărie; mai bine îmi place să-mi plămădesc sufletul decît să-l înzestrez. Nu-i

îndeletnicire nici mai slabă, nici mai tare decît aceea a-ţi munci gîndurile pe cît îţi este sufletul. Cele mai măreţe fac din aceasta menirea lor. quibus vivere est cogita- re08. Şi firea dăruit-a precăderea să nu fie nimic care să putem face atît de mult timp, nici fapt căruia să ne dedăm mai uşor şi obişnuit. Este treabă a zeilor, spune Aristotel, din care naşte fericirea lor şi a noastră. Citirea îmi slujeşte mai ales să trezească eu felurite alesuri gîndirea mea, să dea de lucru judecăţii mele, nu aducerii-aminte.
(b) Aşadar, la puţine sfaturi mă opresc fără osteneală şi zorire; drept că drăgălăşenia şi frumuseţea mă mulţu-mesc şi aţin, tot atît sau mai mult decît cele cu greutate şi adîncime. Iar, de unde moţăi la orice altă arătare şi nu o prind decît pe deasupra în minte, adesea mi se întîmplă la unele spuse pe apucate şi des'lînate, zise de bună ziua, să mă trezesc a răspunde şi a vorbi ca din vis şi să spun prostii, nevrednice de un copil, şi de rîs, sau mai neghiob şi necuviincios, să mă îndărătnicesc în tăcere. Eu am un fel de a fi visător, care mă trage în mine; unde mai pui stîngăcia şi copilăreasca nepricepere pentru trebile obişnuite. Cu .aste două însuşiri căpătat ^am, pe socoteala mea, cinci sau şase poveşti tot atît de sarbede, cît şi altele pe seama oricui.
Iar, luînd firul vorbirii mele, această alcătuire greoaie face să fiu gingaş în frecuşul oamenilor, trebuie să-i trec prin sită şi m-aduce a fi stingheritor la îndeplinirile îndeobşte. Noi trăim şi stăm la toarnă eu poporul, dacă a ne sfătui cu el ne stinghereşte, dacă a ne coibori pînă la sufletele de rînd şi necioplite, şi acestea adesea sînt tot atît de rînduite ca şi cele şlefuite (c) (şi orice înţelepciune anostă este dacă nu se împacă cu nepriceperea tuturor îndeobşte); (b) nu trebuie să ne mai amestecăm nici în trebile noastre, nici în ale altuia; iar cele obşteşti ca şi cele de acasă sînt descurcate de cei inşi de rînd şi neciopliţi. Purtările cele mai puţin silite ale sufletului nostru şi cele mai fireşti sînt cele mai frumoase; cele mai bune îndepliniri sînt cele mai puţin trudite. Doamne, cît de bună e înţelepciunea cînd slujeşte unora să potrivească dorinţa lor pe cît le este putinţa! Nici nu este ştiinţă mai folositoare. „Pe atît cit

pot", era cuvîntul şi isonul mai pe plac al lui Socrate89, cuvînt cu miez spus. Trebuie îndreptate şi mărginite dorinţele noastre cu ceea oe ne stă mai la în- demînă. Nu-i oare a mea apucătură neghioabă să nu mă împac cu o mie de care soarta mă leagă, de care nu mă pot lipsi, să mă ţin, de una sau două, în afară de prinsoarea mea, sau mai curînd de o dorinţă năstruşnică pentru lucru care nu-l pot căpăta? Moravurile mele molii, împotrivite oricărei asprimi şi acreli, uşor pot să mă mîntuie de pizmuiri şi duşmănii: a fi iubit, nu spun, numai a nu fi urît, nu fu om care să dea mai mare prilej; insă răceala la vorbă, mi-a răpit, cu bună dreptate, bunăvoinţa mai multora, cărora le poate fi iertat să o tălmăcească altfel şi cît mai rău70.
Sînt bine în stare să cîştig şi să păstrez prietenii arare şi nepreţuite, mai ales că mă prind cu atîta zor de cunos-cuţii care-mi sînt pe plac; arăt ce pot eu şi mă arunc atît de dornic, incit greu este să scap o legătură şi să nu găsesc împătimire acolo unde mă trage aţa. Adesea făcut-am fericita încercare. In prieteniile de bună ziua sînt oarecît sterp şi rece, căci purtarea mea nu-i firească dacă nu iau vîntul în plin; lasă că din tinereţe soarta m-a răsfăţat, menindu-mi desăvîrşită prietenie71, întrucîtva astîmpărînd altele, şi a tipărit în mintea mea a fi vietate de însoţire, nu de gloată, cum spunea cel din vechime72. Iară greu îmi vine fireşte să mă învoiesc pe jumătate, eu fereala şi bă-nuiala nevoită care se cere de prieteniile multe şi nedesă-vîrşite; ce se cere mai cu seamă în timpul dc acum, cînd nu se poate vorbi despre lume decît cu primejdie sau prefăcătorie.
Şi bine văd că unul oa mine, a cărui ţintă este uşurarea vieţii sale (spun uşurarea celor neapărat ale fiinţei), trebuie ca de ciumă să fugă de această toană cu nazuri şi nădufuri. Aş lăuda un suflet cu osebite împăturiri, care să ştie să se şi prindă şi desprindă, căruia să-i fie bine pretutindeni unde-l poartă soarta sa şi care să poată sta de vorbă cu vecinul său despre casa lui de vînătoare .sau despre gîlceava lui, să-i placă a vorbi cu un dulgher sau un grădinar; mă muşcă pizmuirea cînd văd pe unii care ştiu să

se dea după fiecare din jurul lor şi să înseile vorba pe înţelesul lor.
(c) Iar sfatul lui Platon73 mie nu-mi place, de a vorbi totdeauna de sus ou slujitorii săi, fără a glumi, fără apropiere, fie ei bărbaţi sau femei. Căci, în afară de cele ce arătat-arn, este neomenos şi nedrept să arăţi cu dinadinsul precăderea dată de soartă; orînduirile unde se simte mai puţin descumpănirea de la slujitor la stăpîn îmi par a fi cele mai pe bună-dreptate.
(b) Ceilalţi se silesc să cocoaţe şi să scrobească mintea lor; eu o cobor şi o aştern. Nu se strâmbă decît atunci cînd se semeţeşte.
Narras, et genus Aeaci,
Et pugnata sacro bella sub Ilio: Quo Chiurn pretio cadum Mercemur, quis aquam temperet ignibus, Quo praebente domum, et quota, Pelignis caream frigoribus, taces74.
După cum vitejia laoedemoniană avea nevoie să fie domolită cu dulcele* şi mlădiosul cânt al flautelor, ca să se îmblânzească la război, de teamă să nu tabere cu furie şi încumetare, iar alte naţii folosesc de obicei glasuri şi sunete pătrunzătoare şi tari, care stîrnesc şi înfierbîntă la culme zorul vitejesc al ostaşilor, mie tot astfel îmi pare, împotriva obiceiului îndeobşte, că mintea noastră are mai multă nevoie de plumb decît de aripi, de răcire şi astîmpăr decît de înfierbîntare şi stîrnire. Mai cu seamă pare-mi-se că faci tare pe prostul, cînd faci pe priceputul, între cei care nu sînt, şi vorbeşti totdeauna înfipt, favellar in punta di forchetta75. Trebuie să potriveşti pasul după cei cu care eşti şi să faci uneori pe neştiutorul. Lăsaţi deoparte strâşnicia şi iscusinţa: în mersul obişnuit este de ajuns să rămîi în rînd. Tîrîţi-vă la pămînt, de e să fie, dacă ei aşa o vor.
învăţaţii se împiedică uşor de acest pietroi. Se fălesc neîncetat cu a lor dăscălire şi seamănă cărţile lor pretutindeni. In vremea noastră au împuiat atît de tare urechile şi iatacurile cucoanelor, încît şi dacă ele nu au cules miezul, măcar astfel arată la toată spusa şi prilejul cit de mărunt şi de nimica ar fi, ele folosesc un fel de vorbire şi scris neindătinat şi atotştiutor,

Hoc sermone pavent, hoc iram, gaudia, curas, Hoc cuncta effundunt animi secreta; quid ultra? Concumbunt docte16; :şi scot pe Platon şi Sf. Tomia la lucruri pentru care oricine le-ar răsări în minte ar fi tot atît de bună mărturie. Doctrina care nu a pătruns în suflet le-a rămas pe limbă. Dacă cele de bun soi m-ar crede, să se mulţumească a da la iveală bogăţiile lor bune şi curate din fire. Ele ascund şi acoperă frumuseţile lor, sub frumuseţi străine. Mare nepricepere este să pui în umbră lumina ta, ca să luceşti cu lumină de împrumut: ele sînt înfăşurate şi îngropate sub spoială, (c) De capsula totae11. (b) Ceea ce arată că nu se cunosc de ajuns; nu-i nimic pe lume mai frumos decît ele; lor le este menit să dea măreţie spoielilor şi să dreagă dresul. Ce le trebuie decît să trăiască iubite şi prea-mărite? Asta le este sortit şi cu prisosinţă; ştiu ele ce se cere pentru aceasta. Nu au decît să trezească şi să aprindă însuşirile ce sînt în ele. Cînd le văd priponite de retorică, judicie, logică şi asemenea vrăcuiri atît de deşarte şi ne-potrivite nevoii lor, prind a mă teme că bărbaţii care le sfătuiesc o fac ca să aibă lege să le supună în numele acestora. Ce alt aş putea găsi, ca să le fie iertat? Nu le ajunge că pot fără noi duce vraja privirii lor cu veselie, smerenie, dezmierdare şi presăra un nimic de asprime, de îndoială şi de îmbiere şi că nu caută tălmaci cînd îndru-găm ale noastre în slujba lor. Cu astă ştiinţă ele pot să ne mîie din vîrful biciului şi să cârmuiască şcoala cu ai săi diriguitori. Totuşi, dacă le supără că ne-ar da cîtuşi de puţin pas, şi iscoditoare, ele vor să aibă partea lor de carte, poezia este petrecere bună de sîrguinţa lor; este făurire zglobie şi iscusită, furişată, gureşă, cu totul îmbucurată, întru tot arătoasă, ca şi ele. Vor trage ionele foloase din istorie. De la filozofie, partea trebuincioasă vieţii, de la care ele îşi vor însuşi sfaturile oe deprind a judeca apucăturile şi stările noastre, cum să se apere de trădările noastre, să ţie seamă de încumetate le lor dorinţe, cum să călăuzească neatîrnarea lor, cum să lungească plăcerile vieţii, cum să xaibde omeneşte necredinţa unui slujitor, asprimea unui soţ şi năpasta anilor şi a zbîrciturilor, şi

altele de soiul acesta. Iată partea ce le-aiş face eu din ştiinţă.
Sînt anume firi, sfioase şi cuibărite în sinea lor din făptură, eu sînt făcut să mă învoiesc cu aproapele şi să mă arăt; eu sînt cu totul pe faţă şi la lumină, născut pentru însoţire şi prietenie. Singurătatea, care-mi place şi o pro-povăduiesc, nu-i mai ales decît ca să întorc la mine iubirile şi gîndurile mele, să strîng şi să adun nu paşii mei, ci dorinţele şi grija mea, scutindu-mă de păzirea celor din străin şi ferindu-mă ca de moarte de asuprire şi îndatorire, (c) şi nu atît de îmbulzeala oamenilor, cît de îmbulzeala trebilor. (b) Drept spus, singurătatea pe loc mă poartă mai curînd în afară şi mai departe; mă avînt mai bucuros la trebile dregătoriei şi în tot atotcuprinsul cînd sînt singur; la Louvre şi în gloată, mă strîng şi mă cîr- cesc în pielea mea. Mulţimea mă împinge în mine şi nu stau de vorbă cu mine mai năstruşnic şi desfrînat şi mai pe legea mea decît în locurile unde se cere cuviinţă şi păzire ceremonioasă; nu nebuniile noastre mă fac să rid, ci cuminţeniile noastre. Din făptură nu-mi stă împotrivă forfoteala curţilor; trecut-am parte din viaţă prin ea şi sînt făcut să mă port voios între mulţi, numai să fie la răstimpuri şi pe placul meu. Dar acea moliciune a judecăţii, de care vorbesc, mă sileşte să trag spre singurătate; fie chiar la mine, în mijlocul celor mulţi din neam şi într-o casă din cele mai umblate, unde sînt destui în văzul meu, arar sînt însă cei cu care-mi place să schimb vorba: şi acolo păstrez pe seama mea şi a celorlalţi o nea- tîrnare neobişnuită. Capăt se pune aici ceremoniei, însoţirilor, încuviinţărilor şi altor rinduieli ponositoare ale curteniei (vai! asupritoare şi nesuferită datină!). Fiecare se poartă pe placul său: cine vrea se sfătuie cu sine; eu rămîn tăcut, visător şi în ale mele, fără supărare din partea oaspeţilor mei.
Oamenii a căror însoţire şi prieteşug le caut sînt cei pe care îi numim oameni de treabă şi destoinici: chipul lor mă depărtează de ceilalţi. Dacă bine luăm în seamă, este o întrupare a firii în flelul cel mai arar şi cel mai ales. Rostul acestei înţelegeri este curată învoire, apropiere şi întîlnire; deprindere a sufletelor, fără alt cîştig. Tot una-mi este,

orice cade în spusele noastre; nu-mi pasă dacă nu-i ou greutate sau n-are adîncime; farmecul şi zorul nu lipsesc vreodată; totul are lumina judecăţii coapte şi întemeiate, învîrstat de "bunătate, bună-credinţă, veselie şi prietenie. Mintea noastră nu-şd arată puterea şi frumuseţea numai în ce priveşte schimbul părerilor, ci şi la trebile regilor; ea o arată tot pe atît în cele ce se iscă în ale insului. îmi cunosc oamenii mei după tăcerea şi după zîmbetul lor şi văd mai bine ce-i ou ei, cînd se nimereşte, la masă, decît la sfat. Bine spunea Hyppoma- chus78 că ştie care sînt buni la luptă, uitîndu-se cum umblă pe uliţă. Dacă place amestecul dogmei în voroava noastră, ea nu va fi înlăturată, dar să nu fie cu dăscălire, atotputernică şi stingheritoare, cum îi e datina, să fie cu cătare de la sine şi ascultare. Noi, cu ea, nu căutăm decît să umplem vreme de prisos; la timpul orinduit învăţăturii şi poveţei, ne vom duce s-o aflăm la scaunul ei. De astă dată, să se dea după noi, dacă-i place; căci oricît de frumoasă şi dorită ar fi, eu socot că la nevoie am putea să ne lipsim icu totul de ea şi să avem spor fără ea. Un suflet bine alcătuit şi deprins a se purta între inşi poate place din plin aşa cum este. Măiestria nu este alt decît însumarea şi luarea în seamă a făuririlor acestor suflete.

Pentru mine dulce este legătura eu femeile (c) frumoase şi (b) cinstite: (c) Nam nos quoque oculos eruditos habemus19. (b) Dacă sufletul n-are tot pe atîta a se bucura oa de cea dintîi, simţurile trupeşti care au aici mai mare parte, o aduc pe o treaptă vecină, cu toate că nu-i pe o> potrivă, cred eu. Este însă o legătură în oare a te feri întrucîtva, mai ales cei al căror trup glăsuieşte cu putere, cum este al meu. în copilărie arsu-m-am şi suferit-am toate tulburările pomenite de poeţi, întâmplate Celor care se lasă purtaţi fără rînduială şi judecată. Adevărat, fost-a şficuire, care de atunci slujitu-mi-a drept învăţătură,

QvAcunque Argolica de classe Capharea fugit,
Semper ab Euboicis vela retorquet aquis80.

Nebunie este să-ţi anini toate gîndurile şi să te dai pradă unei aprige şi nepotolite împătimiri; pe de altă parte, a se prinde fără dragoste şi îndemn al vrerii, în felul

comedianţilor, să înfăţişezi numai joaca anilor şi a obiceiului şi să nu dăruieşti din tine dedt vorbele, este drept că te pui la adăpost, dar cu prea multă netrebnicie, cum ar fi acela care ar lepăda cinstea, sau folosul, sau plăcerea, de teama primejdiei; neîndoielnic este că urmînd asemenea purtare, aceia nu pot spera vreun rod care să mulţumească sau să înduplece un suflet frumos. Trebuie să fi dorit de-a binelea ceea ce vrei ca de-a binelea să capeţi plăcerea desfătării; spun aceasta, cînd norocul ar răsfăţa pe nedrept prefăcătoria lor, ceea ce adesea se întîmplă din pricină că nu este una d'in ele, oricît de slută, care să nu gândească a fi tare plăcută, (c) care să nu se âmbie fie că-i arată anii sau râsul, sau mişcările81, căci urâte cu desăvârşire nu-s, cum nu-s nici frumoase, iară fetele brahmane care nu aveau ce arăta, se duceau la mezat, unde poporul se aduna pentru asta ân piaţă şi ele descopereau părţile anume, ca să se vadă măcar aşa cît fac, doară vor găsi un soţ.
(b) Ca urmare, nu-i una care să nu se lase uşor în credinţa celui dintîi jurământ de supunere care ;i se face. Şi de la această îndeobşte şi obişnuită trădare a bărbaţilor de azi, trebuie să se întâmple ceea ce se vede a fi fost dovedit, că ele se trag în ghioaga lor sau între ele, ca să fugă de noi; sau, se iau după noi jucînd partea lor în şolticărie şi se învoiesc la o asemenea tocmeală, fără patimă, fără habar şi fără iubire, (c) Neque ajjectui suo aut alieno abnoociae82; socotind, după Lysias în Platon83, că se pot dărui cu mai mult folos şi mai multă lesniciune, cu cît noi le iubim mai puţin, (b) Va fi ca la măscări, poporul avea-va mai multă plăcere decît măscăricii.
Din parte-mi, nu cunosc pe Venus fără Cupidon, cum nu cunosc mamă fără prunc. Sînt treburi care se îmbină şi înfruptă din plămada lor. Iar această păcăleală amăgeşte pe cel care o face. Nu-l costă de loc, dar nici nu are vreun cîştig la preţ. Cei care făcut-au pe Venus zeiţă avut-au grijă ca frumuseţea ei de căpetenie să nu fie întrupată, ci înduhuită; dar ce caută oamenii aceştia nu-i nici al omului, nici al dobitocului. Bestiile nu o vor atît ele greoaie şi pământeană. Noi vedem că adesea închipuirea şi dorinţa le

înfierbântă înainte ca trupul să fi fost. Noi vedem şi la o parte şi la cealaltă, în turmă, că aleg şi osebesc iubirile lor şi că unele au faţă de altele lungă căutare şi desmierdare. înseşi cele pe care bătrâneţea le lipseşte de putere trupească zburdă, nechează şi tresar a dragoste. Le vedem înaintea faptului pline de speranţă şi înflăcărare, âar cînd trupul şi-a jucat partea rămîne încă fiorul dulce al amintirii şi le vedem gudurîndu-se pe urmă şi dînd glas voios şi biruitor, fiind ostenite şi îmbătate. Cui îi este numai a-şi uşura trupul de nevoia firească nu are a se încurca cu atît de ticluite purtări: aceasta nu-i vînat pentru mare şi aprigă foame.
Ca unul care nu cer a fi socotit mai bun decît sînt, voi vorbi de păcatele tinereţii mele. (c) Nu numai din primejdia ce se află pentru sănătate (totuşi m-am strecurat de ajuns de bine, afară de vreo două procopsiri, dar uşoare şi fără urmări), (b) dar încă din dispreţ, niciodată nu m-am dedat întâlnirilor platnice şi prin locuri umblate; vrut-am să ascut cea plăcere cu dorinţă şi oarecare fală, prin anevoinţa izbutirii; şi-mi plăcea felul de purtare al împăratului Tiberiu, pe care-l stârnea tot atît de mult sfiala şi smerenia, cît şi alt har; şi felul curtezanei Flora, care nu se învoia mai prejos de consul, dictator sau censor, cinul iubitului ei fiind prinos al plăcerii. Fără îndoială că brocardul şi catifeaua au trecere întrueîtva, şi numele, şi starea. De altminteri, mult mă ademenea duhul, dacă şi trupul nu lasă de dorit, căci cu mina pe cuget spun, dacă una din frumuseţi ar fi fost să lipsească, m-aş fi păgubit de a duhului; îşi are ajuns în alte privinţe mai cu temei, dar în ale dragostei, unde vederea şi pipăitul sînt puse la încercare, o scoţi la capăt fără mrejele duhului.; dar nimic nu ajungi fără harurile trupeşti; adevărata precădere a cucoanelor este numai frumuseţea, (c) Ea este într-atîta a lor, încît a noastră, cu toate că doreşte să aibă alte trăsături, nu este desăvîrşită decît în asemuire cu a lor, copilărească şi necoaptă. Se spune că la Marele Stă- pîn84, cei care-l slujesc aleşi după frumuseţe, şi sînt o mulţime, îi îndepărtează la 22 de ani cel mai tîrziu. (c) Voroava, chibzuiala şi slujirile prieteniei le aflăm mai bine la bărbaţi: şi totuşi ei duc trebile pe lume.

Aceste două legături ale inşilor, întâmplătoare sînt şî ţin de ale altuia; unul are necazul să fie arar, celălalt se vestejeşte cu anii; aşadar, nu ar fi îndestulat nevoile mele în viaţă. A treia, care este a cărţilor, este mult mai cu temei şi mai a noastră. Dă pas priinţelor celor două dintîi, dar are de partea sa statornicia şi lesnicioasa folosire. Cu aceste ţărmurit-am tot mersul meu şi mă sprijină în totul. Mă alină la bătrineţe şi singurătate. Mă uşurează de povara unei mocnite vremi de prisos, mă scuteşte oricînd de însoţiri nedorite. Dacă încolţirile durerii nu sînt prea aprige şi supărătoare, le îmblînzeşte; pentru a mă uşura de posomoreala gândului, nimic mai bun decît ajutorul cărţilor; mă întorc la ele şi mi-o risipeşte: ele nu se oţărăsc să vadă că nu le caiut decît în lipsa altor înlesniri mai aevea, vii şi fireşti; ele mă întâmpină totdeauna cu faţă neschimbată.
Acela care îşi duce calul de dîrlogi poate bine merge, se spune; iar Iacob al nostru85, rege al Neapolului şi Sidi- liei, frumos, tînăr şi sănătos, se lăsa purtat pe targă, întins pe o pernă urîcioasă de pene, înveşmântat cu haină şi scufă de postav cenuşiu, urmat fiind totuşi de alaiul regesc, de tarvane, caii de toate soiurile la mină, curteni şi căpitani de oaste înfăţişînd preamărire neîntemeiată şi deşartă; nu este de plîns bolnavul care poartă leacul în mâneca sa; tilcul şi folosirea acestei zicale pline de adevăr arată tot rodul ce culeg eu din cărţi. E drept, îmi slujesc aproape tot atît ca şi celor care nu le cunosc. Mă bucur de ele, ca zgîrcitul de comori, ştiind că mă vor bucura rindva; sufletul meu se satură şi se mulţumeşte cu acel drept de stăpînire. Nu călătoresc fără cărţi nici în timp de pace, nici la război. Totuşi pot să treacă multe zile şi luni, fără să mă folosesc de ele: „Pe mâine, îmi spun, sau într-o clipă, sau cînd îmi va place". Timpul fuge şi trece, însă fără să mă rănească, căci nici nu se poate spune cînd mă hodinesc şi petrec eu gîndul că ele îmi stau la înde- mînă şi văd cît ajutor îmi aduc în viaţă. Este cea mai bună hrană pe care am găsit-o în această călătorie a omului pe pămînt şi plîng foarte pe inşii de înţeles care sînt lipsiţi de ele. Mă învoiesc cu tot

felul de petreceri cît de uşuratice, acestea îndeosebi nu-mi pot scăpa din mînă.
La mine acasă86 mă trag mai adesea în cărtularul meu, de unde pot avea şâ ochiul peste gospodărie: mă aflu deasupra intrării şi am vedere peste grădină, curtea păsărilor, ograda şi mai toate părţile casei. Acolo frunzăresc în ceasul acesta o carte, în altul alta, fără rînduială şi plănuit, pe apucatelea: cînd visez, cînd însemn şi spun diacului meu, plimbîndu-mă, visările pe care le dau aici la iveală.
(c) Se află la al treilea cat al unui turn. Oel dintîi cat este paraclisul meu, al doilea — o încăpere cu adaosurile ei, unde adesea mă trag, ca să fiu singur. Mai sus este o mare firidă pentru haine; odinioară era locul cel mai ne-folosit al casei. Eu acolo petrec cele mai multe zile ale vieţii şi cea mai mare parte din ceasurile zilei; nu rămln vreodată noaptea. Alături sc află o odaie destul de arătoasă, unde se poate face foc iarna, foarte plăcut croită şi, dacă nu m-aş teme de osteneală, cum nu mă tem de cheltuială, osteneala care mă alungă de la orice treabă, uşor aş putea să înnădesc de fiecare parte un pridvor, ieşit, de-a dreptul lung de 100 de paşi şi de 12 lat, fiindcă gă- sit-am toată zidăria ridicată pentru altă întrebuinţare pînă la înălţimea oare se cere. Orice loc de ascundere trebuie să aibă unde să-ţi întinzi paşii. Gîndurile mele dorm cînd le aşed; mintea mea nu merge singură dacă picioarele nu o stîrnesc; cei care se muncesc cu gîndul, fără cărţi, tot aşa sînt. Croiala încăperii este rotundă, oblu nu este decît locul în care încape masa şi jeţul meu şi roată in jur îmi pune sub ochi toate cărţile mele, aşezate în rafturi pe cinci rînd uri. Are trei deschideri cu privelişte întinsă, îmbelşugată la 16 paşi de gol în diametru. Iarna nu rămîn toată vremea, căci casa mea e cocoţată pe înălţime, cum îşi poartă şi numele, şi nu are alt loc mai în bătaia vîntului; îmi place că este la strîmtoare şi de o parte, ca să mă bucur de mişcare şi să mă depărtez de înghesuială. Aici este scaunul meu; încerc să-mi fie senină stăpînirea şi să feresc acest singur colţ de vălmăşeala căsniciei, părintească sau obştească. Orişiunde aiurea nu am întîietate decît cu numele, de la sine

nelămurită. După a mea părere, prăpădit este acela care nu are la el acasă unde să fie el de el, curteanul său anume şi unde să. se ascundă. Ambiţia grozav răsplăteşte oamenii săi, cînd îi ţine totdeauna la vedere, cum ar fi chip cioplit în piaţă: Magna. servitus est magna fortuna87. Nici măcar adăpostul lor nu-i adăpost. Nimic nu socotit-am a fi mai pedepsitor în smeritul trai ce duc călugării noştri, decît cele ce văd în unele din mănăstirile lor, unde rînduială este a fi neîncetat în însoţire, de faţă la toate îndeplinirile, şi aflu că mai bine rabzi să fii totdeauna singur decît să nu fii niciodată.
(b) Dacă oarecine îmi spune că eu înjosesc muzele, folosindu-le numai drept joacă şi trecere de vreme, acela nu-şi dă seama cit preţuieşte plăcerea, jocul şi trecerea de vreme. Mai că aş spune că orice altă ţintă este de batjocură. Trăicsc de pe o zi pe alta şi, cinstit vorbind, nu trăiesc decît pentru mine; plănuirile mele aici nu se curmă. Tînăr, învăţam pentru a mă semeţi; mai apoi, puţin pentru a mă cuminţi; în ceasul accsta, pentru a mă veseli, niciodată pentru agonisire. Pofta vană şi risipitoare ce aveam pentru acest soi de avuţie83 (c) nu numai ca să mulţumesc nevoia mea, ci încă de trei ori peste (b) ca să mă împodobesc şi înţolesc89, acuma părăsitu-o-am. Cărţile au multe împărtăşiri plăcute pentru cei care şl iu să le aleagă; dar nici un bun fără 'Osteneală; nu-i netedă şi curată plăcere, cum nu-s nici celelalte toate; îşi au necazurile şi foarte apăsătoare; sufletul capătă deprinderea lor, dar trupul, a cărui îngrijire nu uitatu-o-am, rămîne în timpul acesta fără fapt, se lasă şi se mâhneşte. Nici nu este altă stăruinţă mai păgubitoare pentru mine. Nici de care să am a mă feri pe povîrnişul acestor ani. Iată cele trei îndeletniciri îndrăgite şi ale mele anume, nu vorbesc de cele care le -datorez lumii, cerute de întocmirea obştească.
Capitolul IV DESPRE ABATEREA GÎNDURILOR
(b) Odinioară, indatoratu-m-am să alin durerea unei cucoane cu adevărat pătimită, deoarece mâhnirile lor cele mai adesea sînt de făţuială şi ceremonie:

Uberibus semper lachrymis, semperque paratis In statione sua, atque expectantibus illam, Quo jubeat manare modo00.
Proastă apucătură a se împotrivi acestei împătimiri. căci împotrivirea le aţâţă şi le cufundă mai mult în mâh-nire, înteţeşte răul din zorul dezbaterii. Vedem din vorba de toate zilele, ce arunc eu fără lu-are-aminte, dacă mi se aduce cuvînt împotrivă, mă oţărăsc şi o iau asupra-mi mai mult de cum ar fi fost să-mi pese. Mai apoi, astfel pur-tindu-mă, dintr-un început înfăţişarea este aspră, iară cele dintîi întimpinări ale doftorului faţă de suferind trebuie să fie binevoitoare, vesele şi plăcute; şi niciodată doftor urîcios şi morocănos nu făcu ispravă, dimpotrivă trebuie aşadar să te dai după tinguielile lor, să le arăţi crezămînt şi învoire. Astfel priceput, se cîştigă încrederea a merge mai departe şi cu un uşor îndemn, pe nebănuite, vă strecuraţi pînă la sfaturile mai tari şi mai potrivite lecuirii lor.
Eu, care înainte de toate doream să mă arăt grozav faţă de cei din jur, fiindcă aveau ochii pe mine, socotii să spoiesc răul. Mai şi ştiam, din. păţitele, că nu am mină bună şi nu izbutesc atunci cînd caut să silesc pe altul. Fie că pun în vedere prea scurt sau răspicat judecăţile mele, fie prea zorit, sau prea lăsător. După ce stăruii bună vreme în struna jelel sale, nu încercai mîngîiere tare chibzuită, fiindcă îmi lipsea, poate că gîndeam că e mai bine altfel să ajung; (c) nici nu mă apucai să caut felurite poveţe cu care filozofia sfătuieşte alinare, de pildă Cleante, care spune că nu-i rău să plîngi; că este un rău mai uşor, spun peripateticienii; că a se plînge nu-i fapt, nici drept, nici a laudă, după Crisip. Nici ea Epicur, mai aproape de felul meu, a-ţi muta gîndul de la cele supărătoare la cele plăcute. Nici nu adunat-am toate grămadă să le semeni cînd vine prilejul, ca Cicero91; (b) dar, clintind uşurel vorba noastră şi cîte puţin săltînd-o pe alt tărîm alăturat, lapoi mai depărtat, după cum se ţinea ea de mine, îi răpi pe nebănuite gîndul îndurerat şi o ajutai să se ţină bine şi liniştită atîta vreme cît am stat lângă ea. Mă folosi de abaterea gîndului. Cei care urmară după mine în aceeaşi

treabă nu găsiră nici o îmbunătăţire, căci eu nu dădusem cu barda în rădăcina răului.
(c) S-a întîmplat să amintesc aiurea92 cîteva pilde despre abaterile de felul acesta în privinţa celor obşteşti. Şi chipul în care Pericle se folosi de ostaşi în războiul Peloponezului, ca să înlăture din ţara lor puterile duşmane, şi multe altele adesea pomenite în cronici.
(b) Fu iscusită întorsătură prin care domnia sa de Himbercourt se mântui pe el şi pe alţii în oraşul Liege, unde fusese adus de ducele de Burgundia după împresurare, spre a desăvîrşi cele înţelese pentru predarea oraşului; locuitorii, strînşi peste noapte, ca să ia la cunoştinţă cererile, se răzvrătiră împotriva celor care duceau vorbele, mai mult, ei se învoiră a le face seama, deoarece îi ţineau în puterea lor. El simţi cum bate vîntul la cel dintîi val caro se năpusti peste locuinţa sa şi trimise iute doi dintre localnicii oraşului (căci avea mai mulţi în jurul său) să le poarte învoiri mai noi şi îmbunate, ca să fie puse de ei în vederea sfatului, scornite pe loc, în zorul nevoii; aceşti doi opriră furtuna dintîi, întoreînd năpasta mulţimii în casa oraşului, ca să asculte chemarea şi s-o chibzuiască. Chibzuiala lor fu scurtă: iată că se dezlăn- ţui a doua furtună, tot atît de aprigă ca şi cea dintîi; atunci le trimise în grabă patru noi mijlocitori cu arătarea că de data aceasta au a le supune altele mai cu temei, cu totul mulţumitoare şi prielnice, iar în felul acesta mulţimea fu de îndată îndrumată înapoi la scaunul dregăto- riei; pînă la urmă, cu asemenea momeli abătu furia lor şi o risipi în deşarte sfătuiri, adormind-o pînă se făcu ziuă, ceea ce mai ales fusese ţinta lui.
Iar această altă istorisire este cam de acelaşi fel: Atalantaa3, fată nespus de frumoasă şi năstruşnică, pentru a scăpa do ghesul mulţimii peţitorilor, le făcu lege, spu- nînd că va primi pe cel care o va prinde din fugă, dar cel care nu ,se va putea ţine de ea va pieri. Destui se găsiră care socotiră preţul vrednic de asemenea crudă sor- tire. Hippomencs, venind şi el la rînd, chemă în ajutor pe zeiţa ocrotitoare a focului iubirii, care îi împlini rugăciunea şi-i înmînă trei mere de aur, destăinuindu-i cum să le

folosească. Pe măsură ce-şi simţea iubita pe urme în cîmpul deschis al alergării, lăsa să cadă un măr, ca din greşeală. Fata, uimită de frumuseţea mărului, nu lipsi a ocoli ca să-l ridice,
Obstupuit virgo, nitidique cupidine pomi
Declinat cursus, aurumque volubile tollit9i.
Tot aşa făcu cînd ajunse vremea de al doilea, apoi cu ai treilea, pînă ce acele zăpăceli şi abateri îi dădură pasul de cîştig la întrecere.
Cînd doftorii nu pot să ne mîntuie de cataruri, ei le fac drum spre alte părţi mai puţin primejduite. Eu văd că e şi cea mai bună povaţă pentru suflet, (c) Abducendus etiam nonnunquam animus est ad alia studia, solicitudi- nes, curas, negotia; loci denique mutatione, tanquam ae- groti non convalescentes, saepe cwandus est95, (b) Puţin îl ajuţi dacă-l faci să înfrunte durerile de-a dreptul; nu-I faci nici să stea împotriva loviturii, nici să se ferească; îl pui să ocolească şi să se abată.
Cealaltă povaţă este mult mai presus şi prea grea: e treaba celor care stau în frunte să întâmpine necazul făţiş, să-l privească şi să-l judece. Singur unui Socrate îi este dat a se uni ou moartea, avînd o faţă neclintită, să o dezmierde şi să se prindă în hora ei. El nu caută mîngîiere în afara pricinii; murirea-i pare întâmplare firească şi obişnuită; drept acolo îşi împlîntă vederea şi în ea se adinei fără a privi aiurea. Ucenicii lui Hegesias, care mergeau la moarte prin flăminzire, înflăcăraţi dc frumoasele lui învăţături şi cuvîntări (c) atît de straşnice încît regele Ptolomeu îl opri să mai grăiască în şcoala lui asemenea cuvîntări ucigătoare, (b) aceia nu privesc moartea în sine, ei nu o judecă, nu opresc gîndul la aceasta, ei aleargă, aţintesc o nouă fiinţă. Aoei bieţi oameni, pe care-i vedem pe rug, cuprinşi de evlavie fierbinte, stăruiesc în aceasta pe cît pot, prind toate simţurile lor, ascultând sfaturile ce li se dau, cu ochii şi mîinile îndreptate spre cer, ou glasul strigător înălţînd rugăciunea în zbucium aprig şi necurmat, ei fără îndoială au purtare cuvenită şi încuviinţată pe cumpăna acelei nevoi. Pot fi lăudaţi pentru religia lor, dar nu de neşovăire; ei fug din luptă; dosesc gîndul lor de moarte aşa

cum se amăgesc pruncii cînd vrei să le împungi buba cu cuţitul. Văzut-am pe unii care, dacă aruncă privirile la groaznicele pregătiri de moarte ce se fac în preajmă, grăbesc gîndul aiurea. Celor care trec peste adîncuri înspăimîntătoare li se porunceşte să închidă ochii sau să întoarcă privirea.
(c) Subrius Flavius, din porunca lui Nero, urma să fie răpus de mina lui Niger, amîndoi fiind căpetenii de război; cînd fu dus la locul osîndei, văzînd groapa pregătită pentru el, spuse către ostaşii de faţă: „Nici atîta lucru nu este întocmit cu rînduială ostăsească", iar lui Niger, care-l îndemna să ţină capul ţeapăn: „De-ai lovi tu atît de ţeapăn!"; ghicise bine că braţul lui Niger va să tremure şi fu s'ilit să lovească de mai multe ori. Pare-mi-se că acesta avu gîndul îndreptat de-a dreptul şi neşovăitor la ceea ce-i sta în faţă.
(b) Cel care moare în vălmăşeală cu arma la mină nu ia atunci moartea în seamă, nu o simte, nici nu o are în gind; zorul luptei il răpeşte. Un om de ispravă, mie bine cunoscut, luptînd cu sabia, fu doborît de nouă sau zece lovituri duşmane: fiecare din sprijinitorii lui îi strigau că moare, ceea ce şi el credea, şi să-şi îndrepte gîndirea la mintuirea sufletului: el îmi povesti, după aceca, că oricît ajungeau glasurile pînă la urechea lui nu-i păsa, că nu se gîndea decît să se deseleşteze din strînsoare şi să se răzbune. A ucis pe potrivnicul său în cea luptă.
(c) Mult făcu pentru L. Silanus acela care îi aduse porunca de osîndă, căci auzind răspunsul că este pregătit să moară, dar nu de mină nevrednică, sc repezi cu ostaşii săi asupra sa ca să-l doboare, Silanus, fără arme, se apără înverşunat cu mîini şi picioare şi muri în această luptă, risipind zbuciumat şi grăbit sîmţămîntul apăsător al unei morţi lungi şi cu pregătire, la care era osîndit.
fb) Purtăm gîndul totdeauna aiurea; speranţa unei vieţi mai bune ne ţine şi ne sprijină, sau speranţa în vrednicia copiilor noştri, sau faima numelui nostru, sau mîntuirea de suferinţele acestei vieţi, sau răzbunarea pe cei care ne pricinuiesc moartea,
Spero equidem mediis, si quid pia numina possunt,

Supplicia hausurum scopulis, et nomine Dîdo Saepe vocaturum . . .
Audiam, el haec manes veniet mihi jama sub imos96.
(c) Xenofon purta o cunună în timpul cînd aducea jertfă zeilor. Cînd fu înştiinţat de moartea fiului său Gryllus, la bătălia de la Mantineea, cutremurat de veste, zvîrli cununa la pămînt, dar cînd urma a i se spune cît de vrednic fost-a acesta în moarte, el o ridică şi o puse iară pe frunte.
(b) însuşi Epicur se mîngîie la sfîr.şit că scrierile sale vor dura şi folosi pe veci. (c) omnes clari et nobilitati la- bores fiunt tolerabiles97. Şi aceeaşi rană, aceeaşi muncă, spune Xenofon, apasă căpetenia unei oştiri ca şi pe ostaşi. Epaminonda primi moartea lui mult mai voios, fiindcă fusese înştiinţat că biruinţa rămăsese de partea sa. Haec sunt solatia, haec jomenta summorum dolorum98. (b) Şi alte împrejurări ne amăgesc, ne alungă din cătarea lucrului în sinea lui.
(c) Bine se vede că arătările filozofiei la toate dau tîr- coale şi se feresc de pricină şi abia îi ating scoarţa. Cel dintîi om al celei dintîi şcoli filozoficeşti şi în fruntea celorlalte, acel mare Zenon în faţa morţii spune: „Nici un rău nu aduce cinstire; moartea aduce, aşadar nu-i un rău"; împotriva beţiei: „nimeni nu-şi încredinţează taina beţivului; fiecare, înţeleptului; aşadar, înţeleptul nu va fi beţiv". Este oare aceasta a nimeri ţinta? îmi place că văd sufletele acestea mai presus cum nu se pot desprinde de soarta noastră îndeobşte"; cît de desăvârşiţi oameni ar fi, totuşi sînt mereu tare din. greu oameni.
(b) Dulce patimă este răzbunarea, avînd mare înriu- rire şi firească: eu bine o văd, cu toate că în nici un fel n-am încercat-o. Ca să îndepărtez de ea pe un tînăr principe, nu mă apucai să-i spun că trebuie, în numele îndurării, să întindă celălalt obraz celui care l-a pălmuit pe o parte, nici să-i arăt traghediile întîmplărilor pe care poezia le scoate la lumină pe seama acestei patimi; îl lăsai curn se afla şi stăruii a-l face să guste frumuseţea unui chip cu totul dimpotrivă: cinstirea, precăderea, bunăvoinţa, pe care le-a

cîştigat prin îndurare şi bunătate, îl întorsei către ambiţie100; iată ce este de făcut.
Dacă împătimirea voastră în dragoste este prea puternică, împrăştiaţi-o, spun ei; şi adevăr spun, căci adesea încercatu-o-am cu folos; zoriţi-o spre alte dorinţe, în care să afle cîrmui'tor şi stăpîn, dacă vreţi, dar dacă vă e teamă să nu fiţi înlănţuiţi şi robiţi, slăbiţi-o, amînaţi-o, zbur- dînd şi petrecînd:
Cum morosa vago singultiet inguine vena101, Conjicito humorem collectum in corpora quaeque102.
Şi îngrijiţi-vă de aceasta din vreme, ca să nu vă fie greu o dată apucat a vă prinde,
Si non prima novis conturbes vulnera plagis, Volgivagaque vagus venere ante recentia cures103.
Odinioară suferit-am o cumplită amărăciune104, în felul meu, încă mai îndreptăţită decît cumplită: m-aş fi pierdut de pe urma ei, dacă m-aş fi bizuit numai pe puterile mele. Cum aveam nevoie de o aprigă abatere a gîn- dului ca să o înfring, mă amăgi şi stărui în dragoste, ceea la ce anii mă ajutau. Dragostea mă uşură şi mă trase din suferinţa oare-mi pricinuise prietenia. în oricare altele de asemenea: dacă un năduf amar mă cuprinde, mai degrabă decît să-l înfrîng, îl schimb, îl înlocuiesc, dacă nu-l pot schimba, cu altul împotrivă, felurit măcar. Tot-deauna felurimea uşurează, topeşte şi îl împrăştie. Dacă nu pot lupta cu gîndul, îi scap şi, fugind, mă furişez, îl amăgesc, schimb locul, treaba, însoţirea, mă mîntui în strînsoarea altor .petreceri şi gînduri, unde pierde urma şi mă rătăceşte.
Firea astfel purcede din prinosul nestatorniciei, căci timpul, pe oare ni l-a dăruit drept maestru tămăduitor al patimilor noastre, izbuteşte, mai ales mijlocind alte şi alte zoruri închipuirii noastre, să destrame şi mestecă prinsoarea dintîi, oricît ar fi de puternică. Un înţelept, după 25 de ani, nu vede nicidecum mai puţin moartea prietenului său decît peste un an; (c) iar după Epicur, cu nimic mai puţin, căci fie pe seama privegherii, fie a învechirii, nu dăruieşte nici o alinare supărărilor.
(b) Dar atîtea alte gînduri străbat pe acesta, încît îl ostenesc şi pînă la urmă îl aştern.

Ca să întoarcă pornirea zvonurilor obişnuite, Alci- biade105 tăie urechile şi coada frumosului său cline şi-l alungă prin tîrg, dînd astfel trăncănelii poporului pricină, pentru ca să aibă pace în celelalte fapte. Mai văzut-am femei care, ca să izbutească a înşela părerile poporului şi să amăgească pe flecari, ascundeau adevăratele lor iubiri cu altele prefăcute. Dar văzut-am una care, prefăcîndu-se, s-a prins de-a binelca, părăsind iubirea dintîi şi adevărată pentru cea măsluită, şi de la ea aflat-am că proşti sînt cei care, stînd bine unde stau, se învoiesc la aceste măscări. Întîmpinările şi întîlnirile cu lumea fiind date acelui slujitor mascat, de crezut este că el nu-i de loc dibaci, dacă pînă la urmă nu ia locul vostru şi vă pune pe voi în locul lui; (c) aceasta înseamnă curat a croi şi coase încălţăminte, pentru ca altul s-o încalţe.

(b) Puţin lucru ne abate gîndul şi ni-l întoarce, deoarece puţin lucru ne ţine. Nu privim de loc pricinile cu totul şi întregi; mai mult împrejurările sau înfăţişările mărunte şi uşuratice ne izbesc şi vanele scorojiri ne sar în ochi,

Folliculos ui nune terctes ac.vi atu cicadac
Linquuntm'\

însuşi Plutarh jeleşte maimuţăriile din copilărie ale fetei lui pierite. Amintirea unui rămas bun, al unui fapt, a unei drăgălăşenii anume, al celui de pe urmă sfat ne miîi- neşte. Veşmintul lui Cezar tulbură Roma întreagă1"7, cum nu o făcuse moartea lui. însuşi sunetul numelor zbîrnîic în urechile noastre. Bietul meu stâpîn! sau Marele meu prieten! Vai! Scumpul meu tată sau buna mea fată! Cînd aceste sunete mă ating şi dacă le iau de aproape în seamă aflu că sînt plînsetele poliloghiei şi ale gramaticei. Cuvin- tul şi glasul rănesc. După cum vaietul predicatorilor zbuciumă pe ascultători mult mai mult uneori decît adeveririle lor, precum ne izbeşte vocea jalnică a unui animai ucis pentru trebuinţele noastre, totuşi fără să cîntăresr si să adîncesc adevărata şi greaua pricină a fiinţei:

His se sLiviulis dolor ipse lacessitw*:
aceste sînt temeiurile mîhnirii noastre.

(c) întări tarea pietrelor mede, mai ales la ieşire, a făcut să nu pot lăsa udul lungă vreme, trei sau patru zile. şi m-a dus atît de aproape de moarte, că nebunie ar fi fost să mă feresc de ea, chiar şi doream in starea mea cumplită. Vai! Cît de mare meşter în ştiinţa chinului era acel bun împărat10", care punea să lege pe osîndiţi ca să nu lase udul şi să moară fără a se uşura! Ajuns pir.ă acolo, luam in seamă cu cit de şubrede tocmeli şi cauze închipuirea mea hrănea in mine tinguirea. după viaţă; din cîte stropuri se înfiripă in sufletul meu greul acestei stră-mutări; cîtor ginduri de nimic dăm noi pas la atît de mare săvîrşire: un eîine, un cal, o carte, un pocal — ce mai încă —- erau luate în seamă, cînd eu pieream. La alţii speranţele ambiţioase, punga lor, ştiinţa lor nu cu mai puţină prostie, după părerea mea. Vedeam moartea cu nepăsare, cînd o vedeam în atotcuprins, ca încheiere a vieţii; cu întregul, o stăpîneam; cu de-a măruntul, mă răvăşeşte. Lacrimile unei slugi, împărţirea lăsămîntului, strînsul unei miini cunoscute, alinarea obişnuită mă înduioşează şi mă descumpăneşte.

(b) Tot asLîel ne tulbură sufletul plînsetele chipurilor din poveşti şi mîhnirile Didonei110 şi ale Ariadnei1", în Vergiiiu şi la Catul, împătimesc înşişi pe cei care nu le cred. (o) Este o dovadă a unei firi înverşunate şi aspre să nu simtă vreun zbucium; cum se povesteşte ca de o minune despre Polemon11-; dar el măcar nu pălise la muşcătura unui cîine turbat, care-i înşfăcase pulpa, (b) Nici o înţelepciune nu merge atît de departe- ca să cuprindă cauza unei întristări atît de întreg şi viu judecată încît să nu se lase atinsă, cînd fiind de faţă ochii şi urechile au partea lor, părţi care nu pot fi tulburate decît de vane intîmplări.

Drept este oare ca înseşi făuririle măiastre să tragă folos şi prisos din prostia şi nătîngia noastră firească?' Apărătorul, spune retorica, în scamatoria cuvînlării sale, va fi zdruncinat de sunetul vocii lui şi de prefăcutele sale frărnîntări şi se va lăsa amăgit de patima pe care o înfăţişează. El îşi va întipări un adevărat necaz şi cu miez, mijlocit ele ticluirea lui, ca să-l împărtăşerască juzilor cu

care el are şi mai puţină legătură: cum fac acele fiinţe luate cu chirie să bocească la înmormântări ca ajutor la ceremonia prohodului, vînd lacrimile şi mâhnirea cu ocaua şi pe măsurate. Cu toate că ele se zbuciumă de împrumut, totuşi obişnuindu-se şi potrivind purtarea lor, fără îndoială că adesea se împătimesc şi capătă cu de-a-ntregul adevărată obidă.
Fosl-am cu încă alţi prieteni ai săi să însoţesc pînă la ^oissons trupul domniei sale de Gramont113, după ce fusese ucis la împresurarea din La Fere111. Văzut-am că pretutindeni unde: treceam stîrneam plînsete şi jale numai eu desfăşurarea petrecaniei noastre în poporul eare ne intilnea, şi nici măcar numele răposatului nu era cunoscut.
(c) Quintilian spune că văzut-a comedianţi atît de tare prinşi în jocul lor, care se prefăceau a îndoliere, încît Întorşi acasă mai plîngeau încă; şi spune despre el, că, apucînd a îndemna pe un altul, fu atît de cuprins de patimă, că se pomeni nu numai plîngînd, dar pălind şi purtîndu-se cu adevărat ca un om doborît de durere.
(b) într-un ţinut apropiat de munţii noştri, femeile fac pe preotul Martin"'": căci pc cît măresc jalea după soţul lor pierdut, cu amintirea bunelor şi plăcutelor lui însuşiri, pe atît leagă snop şi arată cusururile lui, cum ar fi ca să se uşureze şi .să -întoarcă jalea în ciudă, (c) cu .mai multă bunăvoinţă încă decît noi, care la pierderea unuia abia cunoscut apucăm a-l procopsi cu laude noi şi neadevărate şi facem din el alt om, cînd nu-l mai avem sub ochi, cu toate că ni se păruse cu totul altfel cît îl vedeam: oa şi cînd părerea de rău ar fi parte de dăscăliră •sau că lacrimile limpezesc priceperea noastră şi ne luminează. Mă lipsesc de pe acum de prinosul mărturiilor binevoitoare ce vor fi să mi se aducă, nu fiindcă aş fi vrednic de ele, dar fiindcă voi fi mort.
(b) Cine va întreba pe vreunul: „Ce zor ai să iei parte .Ia această tăbărîre?" — „Zorul pildei, îmi va răspunde, iar ascultarea faţă de principe îndeobşte; nu cer nici un fel de cîştîg şi faimă; eu ştiu puţina parte care vine unui singur ins ca mine: nu am nici patimă, nici gîleeavă'-. Vedeţi-l cu toate acestea a doua zi în timpul luptei, cu totul schimbat,

aprins şi roşu de mînie în rîndul său de bătălie, la tăbărîre; lucirea atîtor arme oţelite, focul şi bubuitul tunurilor şi tobele noastre i-au curs în vine această nouă ură şi asprime. Uşuratică pricină! — îmi veţi spune. Ce pricină? Nu e nevoie de ca ca să răscolească sufletul nostru; o visare fără chip şi fel îl poate mina şi răscoli. Să mă apuc a-mi clădi castele în Spania şi închipuirea mea prinde a întocmi pe seama lor înlesniri şi plăceri de oare sufletul este mîn.gîiat şi îmbucurat aevea. De cîte ori nu încurcăm noi minţile noastre cu mînie şi întristare, ce sînt numai umbre, şi ne .smintim sufletul şi trupul -cu patimi năstruşnice! (c) Cile strîmbă- turi de uimire, rînjire, zăpăceală scrie visarea pe feţele noastre! Cîte tresăriri şi zbuciumări ale mădularelor şi ale vocii! Nu-ţi pare oare că omul acesta singur are vedeniile înşelătoare ale unei mulţimi cu care sta la tocmă sau cu vreun demon care-l chinuie în sinea lui? (b) Căutaţi în sinea voastră unde -este pricina acestei răscoliri: este oare alt în fire afară de noi, care să fie ademenit ne- .aevea şi asupra căruia putere să aibă?

Camby.se'16, fiindcă visase că fratele său trebuia să ajungă rege al Persiei, puse să-l ucidă: fratele pe care-] iubea şi în care sc înc.rezuse totdeauna! Aristodem"7, rege al mesenienilor, se ucise din năzarea căpătată de la un, semn .rău, stîrnit de nu ştiu ce urlet al unui cîine al său, iar regele Midas11", tot atît făcu, tulburat şi supărat de visul ce visase. înseamnă a-ţi preţui viaţa curat pe cît face, părăsind viaţa pe urma unei visări.

Ascultaţi totuşi sufletul nostru biruitor al nevoii trupului, al slăbiciunii sale, ameninţat de ştirbiri şi stricăciuni: cu adevărat dreptate are să vorbească de ele!

O prima injoelix jingenti terra Promeiheo!
Iile parum cauţi pectoris egit opus.
Corpora disponens, mentem non vidit in arte;
Recta animi primum debuit esse maU!l.

Capitolul V DESPRE UNELE STIHURI ALE LUI VERGILIU

(b) Pe măsură ce gândurile cu folos au mai mult cuprins şi temei, ele şi s,înt mai stingheritoare şi apăsătoare. Viţiul, moartea, sărăcia, bolile sînt supuneri grele şi care

asupresc. Trebuie ca sufletul să înveţe mijlocirile ca să rabde şi să înfrîngă relele şi să înveţe rînduielile traiului, bun şi credinţei celei bune şi adesea să-l trezeşti şi să-L obişnuieşti cu această frumoasă învăţătură; unui suflet de rînd însă trebuie date cu chibzuială şi drămuite. El sc buimăceşte să fie mereu priponit.
Aveam nevoie la tinereţe să mă dumiresc şi să stărui, ca să mă ţin de treabă; voioşia şi sănătatea nu prea se împacă, zicc-se, eu cele ehibzuieli temeinice şi cuminţi: acum ajuns-am în altă stare; împrejurările bătrâneţii mă dumiresc, mă cuminţesc şi povăţuiesc. Dintr-o veselie peste plin, căzut-am în posomorîre din plin, mai supărătoare; de aceea acum, cu bună-ştiinţă mă las dus la dezmăţ; şi mîi uneori sufletul spre gînduri şăgalnice şi tinereşti in care să adăsteze. Ajuns-am a fi prea stămpărat7 prea greoi şi prea copt. Anii înă învaţă în fiecare zi ce e răceala şi cumpătarea. Acest trup fuge de nerînduială şi se teme de ea. A venit ceasul lui să arate duhului calea dreaptă. El dăscăleşte la rîndul lui mai aspru şi poruncitor. Nu-mi lasă un ceas de răgaz nici în somn, nici treaz, ca să hodinesc de învăţătura morţii, a răbdării şi a pocăinţei. Mă apăr de cumpătare, cum mă apăram altă dală de desfătare. Prea mă trage 1a fund, pînă !a nălîngie. Iară eu vreau să fiu stăpînul meu în toate felurile. Cuminţenia trece şi ea marginile şi nu arc mai puţin nevoie de infrînare. Aşadar, de teamă să nu mă usue şi sleiesc de chibzuinţă în răstimpurile ce-mi lasă suferinţele mele,
Mens intenta suis ne siet usque malis1'-",
o mai smintesc încetinel, îmi iau ochii de la acest cer furtunos şi noros, ce se desfăşoară, pe care mulţumesc Domnului îl privesc fără vreo spaimă, dar nu fără luare-aminte şi sîrg şi mă pomenesc pclrecînd întors spre tinereţile trecute,
animus qnod perdidit optat,
Atque in praeterita se totus imagine versat121.
Copilăria să privească înaintea ei; bătrîneţea, înapoi: nu este oare înţelesul celor două feţe ale lui Iamis?122 Să mă tragă anii cu ei, dacă vor. dar de-a îndăratelea! Atîta vreme cît ochii mai pot încă să vadă .acel frumos anotimp trecut îi

îndrept într-acolo din vreme în vreme. Dacă piere clin sînge şi din vine, măcar să nu smulg icoana clin .amintire, hoc est
Vivere bis, vita posse priore friii,2:l.
(c) Platon porunceşte bătrînilor să se ducă la deprinderile, jocurile şi dănţuirile cu care se îndeletniceşte tineretul, ca să se bucure privind pe alţii de mlădierea şi frumuseţea trupului, pe care ei n-o mai au, şi să împrospăteze în amintirea lor harul şi răsfăţul celor ani din floare; şi el vrea ca la întrecerile acelea să fie încununat tînărul care izbuteşte să înveselească şi să uimească cît mai mare număr din ei.
(b) Odinioară socoteam zilele grele şi întunecate ca fiind neobişnuite. Acum, acestea sînt cele mai obişnuite; neobişnuite sint cele senine şi frumoase. Ajuns-am să tresar ca de un nou clar, cînd nimica nu mă doare şi, dacă mă gîdil, nu pot 'uşor smulge un biet rîs din acest sărac trup. Nu mă veselesc decît din închipuire şi în vis, ca să ocolesc eu şiretlic obida bătrâneţii. Dar fără îndoială se cere alt leac decît visul; împotriva firii slab luptă meşteşugul. Mare neghiobie este să lungeşti şi să apuci a te gîndi dinainte, cum face fiecare, la neputinţele omeneşti: mai bine-mi place să fiu mai scurtă vreme bătrîn decît să fiu bătrîn înainte de vreme124; prind pînă şi cele mai mărunte prilejuri de veselire ce-mi ies în cale. Bine ştiu, din auzite, mai multe feluri de desfătări: cumpătate, grozave şi falnice; dar părerea lumii nu are îndeajuns trecere la mine ca să am poftă de ele. (c) Nu le vreau atît de grozave, măreţe şi îmbelşugate, cît le vreau dezmierdătoare, uşoare şi înlesnite. -4 natura discedimus; populo nos damus, nullius rei bono auctori125.
(b) Filozofia mea este făptuire, în clipa trăită şi firească: prin închipuire, prea puţin. De-aş putea să aflti plăcere în jocul cu alunele şi cu sfîrleaza!
Non ponebat enim rumores ante salutem12C>.
Desfătarea este însuşire slab ambiţioasă; ea se socoteşte îndeajuns bogată în sinea ei fără a mai adăuga preţul faimei, şi mai mult îi place umbra. Trebuie biciuit un tânăr care alege vinul sau mîncarea; nu-i treabă pe care câtuşi

de puţin ştiut-am şi nici nu îndemnatu-m-am a şti: o învăţ în ceasul acesta. Mi-e tare ruşine, dar ce-am a face? Mi-e şi mai ruşine şi necaz de împrejurările care mă împing la aceasta. Partea noastră este visarea şi a ne tine de nimicuri, iar a tinereţii este a da prilej faimei şi a o prinde de capătul cel bun: ea merge în largul lumii, spre cîştigul faimei; noi ne întoarcem de acolo, (c) Sibi arma, sibi equos, sibi hastas, sibi clavam, sibi pilam, sibi natationes et cursus habeant; nobis senibus, ex lusionibus multis, talos relinquant et tesseras121.
(b) înseşi legile ne trimit la vatră. Eu nu pot, de hatârul acestor plăpînde stări în care mă împinge viaţa decît să le mijlocesc trecere de vreme şi snoave, ca la copii: cădem în copilărie. Şi înţelepciunea, şi nebunia mult avea-vor a face să mă sprijine şi ajute rînd pe rînd în prăpădul acesta al vîrstei:
Misce stullitiam consiliis brevemm.
De asemenea, fug de cele mai slabe împunsături, iar cele care odinioară nici nu m-ar fi zgîriat, acum mă stră-pung: încerc să mă învăţ de bunăvoie cu răul! In fragili corpore odiosa omnis offensio est129.
(b) Mensquc pali d.urum sustinet aegra nihillM.
Fost-am totdeauna nesuferitor şi gingaş faţă de jigniri; sînt şi mai simţitor atins de ele acum, descoperit cu totul,
Et minimac vires frângere quassa valentm.
Judecata mea mă împiedică să erîcnesc şi să mă înciudez la suferinţele pe care firea îmi porunceşte să sufăr, dar nu să nu le simt. Aş alerga dintr-un colţ de lume într-al- tul pentru a eăla un an bun de linişte plăcută şi voioasă. Eu care altă ţintă nu am decît a trăi şi a mă bucura, îndeajuns am parte de linişte mohorîtă şi nătîngă, dar mă adoarme şi mă buimăceşte, nu mă mulţumeşte. Dacă se află oarecine, vreo însoţire aleasă, pe vreun tărîm, la ţară sau în oraş, în Franţa sau aiurea, cu aşezare sau drumeţ care să se împace cu toanele mele, nu are decît să fluiere între degete, mă voi duce să-i dau plocon Eseurile în carne şi oase.
Fiindcă precăderea duhului este să-şi tragă folosul din bătrineţe. ou îl sfătuiesc, pe cît pot, să o facă: să înver-

zească, să înflorească. în acest timp, dacă poate, ca vîseul pe copacul uscat; mă tom că este un trădător; el s-a înfrăţii atît dc strîns cu trupul. încît mă părăseşte oricînd ca să-i însoţească necazul. îl măgulesc pe el singur, eu sîrg îl caut, e pe pustiu. Oricît de mult încerc să-l despart dc această înfrăţire, să-i arăt şi pe Seneca, şi pe Catul, şi doamnele, şi voselirilc regeşti, dacă soţul său are un junghi, pare şi el că-l are. înseşi faptele lui anume; şi din fiinţă, nu ies atunci la lumină: vădit este că ele simt pă-
Urnirea. Nu-i agerime în sclipirile lui dacă nu-i pe aceeaşi seamă în trup.
(o) Nu fac bine dascălii noştri, căutînd cauzele neasemuitei avîntări a duhului nostru, lasă că le pun pe seama unei avîntări cereşti, iubirii, zorului războinic, poeziei, vinului şi ei nu fac parte sănătăţii: o sănătate clocotitoare şi vînjoasă, plină, nctrudită, asemenea celei pe care vlaga anilor şi neferirca mi-o mijloceau cu prisosinţă. Acel foc al veseliei aţîţă sclipiri vii şi limpezi în duh, dincolo de alintirea noastră firească, şi însufleţiri din cele mai ştrengăreşti şi nu din cele mai zănatice. Minune aşadar nu este dacă o stare dimpotrivă toropeşte duhul meu, îl ţintuie.
(b) Ad nuUum consurgit opus, cum corpore languet132. Şi mai vrea, încă precum spune, să mă ţin cu ceea ce îmi dă el, care dă mult mai puţin în această învoială decît cere obişnuitul trai al oamenilor. Măcar atîta timp cît avem răgaz, să gonim relele şi greutăţile din preajma noastră: Dum licet, abducta solvatur fronte senectus133; tetrica sunt amoenanda jocularibusm. îmi place o cuminţenie veselă şi binevoitoare, fug de purtări aspre şi necruţătoare si orice faţă năzuroasă îmi dă de bănuit:
(c) Tristemque vultus tetrici arrogantiam13''.
(b) Et habet tristis quoque turba cynaedos136.
(c) Cred pe Platon din toată inima, care zice că toanele bune sau rele ştirbesc fie bunătatea, fie răutatea sufletului. Socrate avu faţa neschimbată, dar senină şi voioasă, nu supărător neschimbată ca bătrînul Crassus, care nu fusese vreodată văzut rîzînd.
(b) Virtutea este însuşire plăcută şi veselă.

(c) Eu ştiu bine că foarte puţini inşi vor cîrti despre dezmăţul scrierilor mele, care să nu aibă a cîrti mai mult despre dezmăţul gîndurilor lor. Eu merg de o seamă cu vrednicirea lor, dar le sar în ochi.
Este un fel de a fi cu bună rînduială să scarmeni scrierile lui Platon şi să o scalzi cînd vorbeşti de aşa-zisele Iui legături cu Fedon, Dion, Stella137, Archeanassa! Non pudeat dicere quod non pudeat sentire13S.
(b) Urăsc o minte morocănoasă şi obidită, care lunecă peste plăcerile traiului său şi paşte nenorocirile: ca muştele care nu pot să rămină pe loc neted şi lustruit şi se prind şi aştern în locuri scîrnave şi scorojite, ca lipitori le care sug şi le plac numai sînge stricat109.
De altminteri, îmi fac lege să îndrăznesc a spune tot ce îndrăznesc a Face, gîndurile înseşi care nu le pot da pe faţă mă supără. Cel mai urît fapt al meu şi starea cea mai rea nu-mi par atît ele uri te cit îmi pare urît şi netrebnic a nu îndrăzni să Io mărturisesc. Fiecare e sfios la mărturisire, ar trebui să fie la fapt: încumetarea de a păcătui este oarecît cumpănită şi plătită de încumetarea .a mărturisi, (c) Cine ar stărui să spună totul ar şi stărui să nu facă cele ce-l nevoiesc să tacă. Dea Domnul ca sfrun- xarea mea, care trece marginile, să îndemne pe oamenii noştri pînă la ncatîrnarea care merge dincolo de virtuţile ticăloase şi făţarnice, ivite din cusururile noastre: că pe seama desfrînării mele să-i mii pînă pe tărîmul cuminţeniei! Trebuie privit viţiul ce ai şi luat în călare ca să-l dai pe faţă. Coi eare-l ascund altora, şi-l ascund de obicei lor înşişi şi nu-l ţin îndeajuns sub obroc dacă-l văd; îl furişează şi-l schimonosesc faţă de cugetul lor însuşi. Quare vitia sua nemo confitetur? Quia etiam nune in illis est; somnium narrare vigilantis est140. Pătimirile trupeşti se lămuresc sporind. Aflăm că este podagră ceea ce numeam troahnă sau scrinteală. Pătimirile sufletului adumbresc din puterea acestora; cel mai vătămat mai puţin le simte. Iată de ce ele trebuie adesea, cu mînă nemiloasă, scoase la lumină şi smulse din adîncul pieptului nostru. Ca ia fapt bun, şi la fapt rău, uneori înseamnă o mulţumise însăşi mărturisirea lor. Este oare vreo urîţenie în păcat, care să ne poată scuti

de datoria mărturisirii?141 (b) Sufăr chin cînd mă prefac, astfel că mă feresc a primi în păstrare taina altuia, prcfăeîndu-mă fără inimă învoită a tăinui ceea ce ştiu. Pot să tac, fără necaz şi strădanie, dai' să tăgăduiesc nu pot. Ca să fii tăinuitor, trebuie să fii din fire, nu silit. Puţin înseamnă in slujba principilor a păstra din taină clacă nu eşti şi mincinos. Celui care întreba pe Tales din Milet dacă trebuie să tăgăduiască un jurămînt in blestemăţiile lui142, eu i-aş fi răspuns că nu trebuie să o facă, fiindcă minciuna îmi pare mai rea decît blestemăţia: Tales dădu cu totul alt sfat: să jure, ea să apere, cu puţinul multul. Totuşi acest <fat nu fosi-a o alegere, ci o înmulţire a păcatului. Aceste /isc. să spunem o vorbă în treacăt, că socotim cugetul unui om ieftin de cumpărat cînd i se dă o sarcină anevoioasă in cumpănă cu viţiul; .dar cînd îl prinzi în deştele a două viţii, arc grea alegere, cum fost-a silit să facă Origcne: fie su so inc hine la idoli, fie să rabde dezmierdarea trupească a unui scîrnav ins din Etiopia, adus anume; el suferi cea dintîi şi spus fost-a a fi păcat14,1. Totuşi nu ar fi fără rost, ţinind seamă de rătăcirile lor, în vremea aceasta, spun sus şi tare că ei mai bine şi-ar încărca cugetul cu zece oameni decît cu o slujbă do a lor.
Dacă este un pono.s a da astfel în vileag greşelile sale. nu-i mare primejdie să treacă drept pildă şi să se îndăti-neze. Căci Ariston144 spunea că vinturile, de care ei se iem mai mult, sînt cele care ii descoperă. Trebuie să în- loaivem pe dos .această zdreanţă proastă cu care ne acoperim năravurile. Ei trimit cugetul lor la umblătoare şi ţin în rînd purtarea. Pînă şi trădătorii şi ucigaşii îmbră- t.uşă legile ceremoniei şi de ele prind a lor îndatorire; dar nu-i nici a nedreptăţii să se plîngă de cele necuvenite, (c) nici a răutăţii de ponosire. (b) Este păcat ca un om. rău -â nu fie şi un prost şi ca bunacuviinţă să-i ascundă viţiul. Aceste tencuieli nu ţin decît pe un perete sănătos şi bun, care facc să fie păstrat şi văruit.
(b) Dreptate dau hughcnoţilor care aduc vină spovedaniei noastre pe şoptite şi în ascuns; eu o mărturisesc lumii, cucernic şi curat. Sf. Augustin, Origenc şi Hipocrate au spus, sus şi tare. greşelile părerilor lor; ou încă spun şi

năravurile mele. Sînt înfometat a mă da pe faţă şi nu-mi pasă preţul numai să fie in adevărat, sau mai bine /.îs nu mi-e foame de nimic, clar mă tem ca de moarte să fiu luat chvpt schimb de cei cărora li se înlîmplă să-mi cunoască numele.
Cel care face totul pentru cinstire şi faimă, cc crede el oare că poate cîştiga, arătîndu-se lumii mascat, dosind adevărata lui fiinţă vederii poporului? Dacă lauzi un cocoşat pentru portul lui frumos, el o ia drept batjocură; dacă eşti un fricos şi ţi se aduce laudă ca unui viteaz, oare se vorbeşte de line ori eşti luat drept altul? Tot alîta costă pe cel care se crede procopsit cu plecăciunile ce i se fac, gîndind că stă în fruntea cetei, el care este unul din cei mai mărunţei. Arhclau14"', rege al Macedoniei, trecînd pe uliţă, unul aruncă apă pe el; cei de faţă spuneau că ar trebui să-l pedepsească: „Vezi bine, spuse el, nu m-a udat pe mine, ci pe cel care gindea el că aş fi".
(e) Socrate, către acela care-i dădea de ştire că se bir- feşte pe seama lui, spuse: „Nu-i bîrfcală, nimic nu-i în mine din cele ce spun ei", (b) Din parte-mi, celui care m-ar lăuda că sînt bun cârmaci, tare smerit sau nevinovat, nu aş avea de ce mulţumită să-i aduc; şi tot atît, dacă mi-ar spune: trădător, hoţ sau beţiv. Cei care nu se cunosc se pot măguli cu laude neadevărate, nu insă eu, care mă văd şi mă oaut pînă în adîncul meu şi ştiu bine ce-i al meii. îmi place să fiu mai puţin lăudat, dar mai bine cunoscut, (c) Altfel aş putea fi socotit drept înţelept cu o stare 'de înţelepciune pe care eu o socot prostie.
(b) Mi-e necaz ca Eseurile să slujească cucoanelor de pus sub ochii tuturor în sala de primire. Partea ce vine le va face să fie puse în iatacul lor140. îmi place legătura mai de aproape cu ele: sub ochii lumii nu-i nici răsfăţ, nici gustare. La rămas bun te înflăcărezi mai mult deoît de obicei, faţă de cele ee părăseşti. Eu ajuns-am la capătul horirilor lumii, iată cele din urmă dezmierdări ale mele; clar, să ne întoarcem la al meu şir.
Ce făcut-a oamenilor faptul zămislitor, care este atît de firesc, folositor şi drept, ca să nu îndrăznim a pomeni de el fără ruşine şi să-l înlăturăm din vorbirea cuviincioasă? Ne

încumetăm a zice: ucide, fură, trădează, iar aceasta nu am îndrăzni a o spune decît în şoaptă? Nu înseamnă oare că eu cât mai puţin glas dăm ouvîntuiui cu atît avem lege să-l împuternicim în gînd?
(c) Căci este bine ca vorbele oare sînt mai puţin folosite, mai puţin scrise şi mai tăcute să fie şi cfele mai ştiute şi îndeobşte cunoscute. Nici o vîrstă, nici o datină nu le dă uitării, ca şi plinea; ele îşi au întipărirea în fiecare, fără să fie date la iveală eu glas şi chip. Bine este de asemenea că este un fapt pe care l-am dat tăcerii, de unde nelegiuit este a-l smulge, fie măcar pentru a-l -învinui şi judeca. Nici nu îndrăznim a-l şfichiui decît pe -ocolite şi închipuite. Mare ocrotire este pentru un nelegiuit să fie atît de blestemat, încît dreptatea să socotească nedrept a-l atinge sau a-l vedea; lăsat în voie şi mîntuit prin însăşi asprimea pedepsei sale. Nu-i tot astfel pe seama cărţilor, care au trecere şi citire cînd sînt neîngăduite? îmi însuşesc cuvîntul lui Aristotel care spune: „Ruşinarea slujeşte drept podoabă tinereţii, dar drept mustrare bătrîneţii".
(b) Aceste stihuri se propovăduiesc în şcoala din vechime, şcoală 'de oare mă ţin mai mult decît de cea nouă,
(c) virtuţile ei îmi par mai mari şi viţiile mai mici):
(b) Cei eare prea mult fug de Venus şi se feresc Tot atît greşesc, cît şi cei care prea mult o urmăresc'47.
Tu, Dea, tu rerum naturam sola gubernas, Nec sine te quicquam dias in luminiş oras Exoritur, neque fit laetum nec amabile quicquam148.
Eu nu ştiu cine rău dezbinat-a pe Pallas şi pe muze cu Venus şi răcitu-le-a de Amor; dar nu văd alte zeiri care .-ă sc potrivească mai bine şi să se întregească mai mult. .'ine va răpi muzelor visările iubirii le va răpi înţelesul cel mai frumos, cea mai nobilă împătimire a făuririi lor, şi cine va face pe Amor să se lase dc crainicul şi slujitorul poeziei, îi va slăbi armele cele mai bune şi astfel făcînd, încarci pe zeul unirii şi al voiei bune şi pe zeiţele ocrotitoare ale omeniei şi dreptăţii cu viţiul nerăsplătirii şi al neînţelegerii. Nu sînt de îndestul timp smuls din stă.pînirea şi de la curtea acestui zeu, ca să nu am aminte cunoştinţa puterilor şi a avuţiilor sale,

agnosco veteris vestigia /Zammaeun.
Mai rărnin unele urme de împătimire şi căldură după pojar, Nec mihi deficiat ealor hic, hiemantibus annis1S0.
'-'it de zvîntat şi îngreuiat sînt, mai simt încă unele rămăşiţe călii ale acestei fierbinţeli trecute:
*
Qual l'alto Aegeo, per che Aquilone o Noto Cessi, che tutto prima il tuolse et scosse. Non s'accheta ei pero: ma'l sono e'l moto, Ritien dc l'onde anco agitate e grosse151.
Dar, pe cît mă pricep cu. puterile şi preţul acestui zeu mai vii şi mai însufleţite sînt zugrăvite în poezie clocit sint ele din miezul lor,
Et versus digitos habettr'2.
Ea înfăţişează nu ştiu ce înduhuire mai iubeaţă decît însuşi Amor. Venus nu este atît de frumoasă goală, nici atu de vioaie şi pîlpîietoare, cum este aici la Vergiliu:
Dixerat, et nivela hinc atque hinc diva lacertis Cunetantem amplexu molii fovet. Iile repente Aecepit solitam flammam, notusque medidlas Intravit calor, et labeţaeta per ossa cucuTrit. Non secus atque olim tonitru quum rupta corusco Ignea rima micans pereurrit lumine nimbosir'3.
Ea verba loquutus.
Optatos dedit amplexus, plaeidumque petivit Conjugis infusus gremio per membra soporem*51.
Ce am de spus cu în privinţa aceasta este că o zugrăveşte cam prea aprinsă de cum s-ar cuveni unei Venus soţie. In acest tîrg cuminte, poftele nu sînt atît de nebunatice: sînt sub oboroc şi mai domoale. Amorul urăşte să te anini de altele decît de el şi slab îndemn are pentru uniri care se întocmesc şi dăinuiesc sub o altă cunună, cum este căsătoria: încuscrirea, mijlocirile, atîmă de judecată tot pe atît sau mai mult decît de har şi frumuseţe; nu te căsătoreşti pentru tine, oricît ai spune: te căsătoreşti, tot atît sau mai mult, pentru urmaşi, pentru neamul tău. Datina şi îndeplinirea căsătoriei sînt legate pînă foarte departe de seminţia noastră, dincolo de noi. Totuşi, îmi place că este pusă la cale de o a treia mînă decît de a ta şi după chibzuiala altuia şi nu a ta. Cît de împotrivă sînt toate acestea în înţelesul dragostei! Aşadar, ajungi la un fel de

nelegiuire a stărui în această cucernică rudenie şi preacuvioasă, cu apucăturile şi năstruşniciile amorului, aşa cum îmi pare că mai spus-o-am aiureal5r\ „Trebuie, zice Aristotel, să te apropii de soţia ta cu ferire şi smerenie. de teamă ca stirnind-o prea dezmierdător, plăcerea să nu o scoată din minţi". Ce spune el în privinţa cugetului, doftorii o spun pentru .sănătate; căci o plăcere peste fire clo .arzătoare, desfătătoare şi stăruitoare strică sămînţa şi împiedică rodirea ei: şi mai spun că pentru a izbuti cu un-elul, cum ii este dat din fire acesteia, ca să o împlineşti (u spornică şi cuvenită căldură, trebuie săvîrşită arar la răstimpuri întîrziate.

Quo rapiat sitiens Venerem interiîisque recondat153.

Eu nu văd căsătorii care să dea greş şi să se strice ,m.ai curînd decît cele pornite de frumuseţe şi dorinţele dragostei. Este nevoie de temeiuri mai trainice şi mai statornice şi un mers păzit; cea zburdălnicie nu foloseşte in aceasta.

Cei care cred că fac cinste căsătoriei, însoţind-o eu amor, pare-mi-se eă ,ei fac tot ca şi cei care, pentru a măguli virtutea, socotesc că nobilitatea nu este alt decîi virtute. Sînt lucruri întrucâtva înrudite, dar în care se află multă osebire; nu-i treabă să încurci numele şi căderea lor. Ponos aduceţi fie uneia, fie alteia, dacă le încurcaţi. Nobilitatea este o frumoasă Însuşire şi cu socotea lă împuternicită, clar fiind însuşire oare ţine de .altul şi care poate nimeri un om viţios şi de nimic, este preţuită cu mult mai prejos şi departe. Este o virtute: dacă e să fie făurită şi la vedere, atîrnînd de timp şi de soartă; felurită la chip după ţinuturi, trăindă şi muritoare; nefiin- ţală, cum nu-i nici rîul Nil; a spiţei şi îndeobşte; după urmă şi asemuire; virtute trasă de dovedire şi foarte slabă dovedire. Ştiinţa, puterea, frumuseţea, bogăţia, toate ajung la înrîuriri şi învoiri; virtutea se împlineşte în sinea ei şi priincioasă altuia nu-i. Se dăduse sfatul unuia din regii noştri să .aleagă între doi, care se îmbiau pentru aceeaşi slujbă; unul era gentilom, celălalt nu era; el porunci să fie ales cel eu mai multă pricepere, fără aţine seama de cinul său: acolo însă, unde vrednicia ar fi fost să fie deopotrivă, atunci să se aibă în

vedere cinul: aceasta însemna a o pune întocmai pe treapta ei. Antigonus a răspuns unui tînăr, care nu făcuse dovedire cu nimic şi cerea dregătoria tatălui său, care murise, om tare preţuit: „Prietene, la asemenea cinstiri eu nu mă uit atît la cinul ostaşilor mei, cît mă uit la isprava lor".
(c) Adevărat că nu trebuie să fie ea la căpitanii regelui din Sparta, trîmbiţaşi, eintăreţi, bucătari, ai căror copii, ori dl ar fi fost de neştiutori, moşteneaţi sarcinile părinţilor, mai curind decît cei învredniciţi să o facă. Cei clin Calicut fac din nobili tin soi mai presus decît seminţia omenească; căsătoria le este oprită şi, în afară de îndeletni-cirea ostăşească, orice alta. Pot avea ţirtoare şi femei cît vor, ei şi sînt fără pizmuire unii faţă de alţii, dar este vină de moarte .şi neiertată ca să se împreune cu cei clin alt cin dccît al lor şi sini socotiţi spurcaţi, clacă sînt atinşi în treacăt de străini, iar fiindcă nobili taica lor .e mai presus ele fire, jignire este şi ucişi sînt cei care se apropie cam prea mult de ei; în aşa fel cei spurcaţi sînt nevoiţi, cînd merg, să strige ca gondolierii de la Veneţia, .la cotitura uliţelor, ca să nu se ciocnească de cei nobili, care dacă le mizare pot să le poruncească a se lăsa ciopîrţiţi. Unii scapă altfel de spurcăciunea pe care o cred veşnică; ceilalţi, de neapărată moarte. Nici trecerea vremii, nici ocrotire domnească, nici slujire sau virtute sau avere nu pot face ca unul de rînd să ajungă a fi din nobililatc. Se întăreşte aceasta cu datina de a opri căsătoriile de la un meşteşug la altul; iar unul cizmar de neam nu se poate căsători cu ahul din dulgheri: şi părinţii sînt siliţi să-şi deprindă copiii numai cu meseria lor, nu cu alia: prin aceasta ei păstre ază faima şi trăinicia stării lor1'".
(b) O căsătorie bună, dacă poate fi vreodată, înlătură mrejele şi ferecările iubirii. Cată să scoată la iveală cele ale prieteniei, este o dulce însoţire a traiului, in toiul statornică, de încredere şi do nenumăraţi1 şi nepărasite înlesniri şi îndatoriri ale unuia faţă de celălalt: nici o femeie care-i gustă bunătatea,
oplalo quarn junxit lumine tacdai5r\
iu ar vrea să fie liitoarea sau drăguţa soţului ei. Dacă în iubirea ei ea este privită ca .soţie, este privită cu cinste şi

cu temei mai mare. Cînd soţul face pe zoritul aiurea, să fie atunci întrebai, pe cine ar alege el care să pată vreo ruşine, pe soţie sau iubită? A cui soartă îl va mihni, cui îi doreşte mai mullâ mărire? Aceste nu se pun la îndoială într-o căsătorie sănătoasă şi atîl de puţine se văd încît este o bună dovadă a preţului şi însemnătăţii ei. Bine mînui- tă şi bine înţeleasă, nu-i in alcătuirea noastră lumească altă parte mai frumoasă. Noi un putem fără ea şi tot umblăm s-o înjosim. Se întîmplă ce se vede cu coliviile, păsările care sini afară se câinesc că nu pot intra, iar vot atît cele dinăuntru că nu pot ieşi. <c) Socrate, întrebat ce este mai prielnic, să te însori sau să nu te -însori, răspunse: „Oricum ai face, te vei căi", (b) Este o învoire eare bine .se potriveşte cu zicala homo homini sau Deus sau lupus1'*'. Trebuie nimereala multor însuşiri ca s-o clădeşti. Este în clipa do faţă mai ia îndemîna sufletelor neştiutoare şi de rînd, pe care răsfăţurile, iscodirea şi vremea de prisos nu le răvăşesc într-atîta. Firilor ne- mfiinate, ca a mea, oare urăsc: orice fel de legătură şi îndatorire, nu li se potriveşte prea mult,

Et mihi dulce magis resolulo vivere collo'00.

După mine, m-aş fi ferit să mă însor cu înţelepciunea însăşi, dacă -rn-ar fi vrut. Dar oricît am spune, datina şi obiceiul, traiul îndeobşte ne mînă. Cea mai mare parte din făptuirile mele urmează pilda, nu sînt din alesul meu. Totuşi nu m-am -îmbiat eu, fost-am dus şi purtat de împrejurări străine. Căci nu numai treburile ponositoare, dar nici una cit de urîtă şi viţioasă şi de înlăturat, care să nu poată căpăta încuviinţare printr-o întâmplare sau prilej: atît este de vană starea omului. Şi fost-am purtat atunci fără îndoială, mai prost pregătit şi mai îndărătnic decît sînt acum, după ce -fusei pus la încercare. Şi cît de dezmăţat aş fi socotit, eu păstrat-am cu adevărat mai stăruitor legile că-sătoriei, decît am făgăduit-o sau sperat-o. Nu mai o timpul de zvîrlit, dacă te-ai lăsat priponit. Trebuie, cu chibzuială, să-ţi păzeşti neatîrnarea; dar de vreme ce te-ai supus îndatoririi, se cade a te ţine de ea, după legile datoriei îndeobşte, măcar a te strădui întru aceasta. Cei care purced la acest tîrg, ca să-l încheie în ciudă şi dispreţ,

făptuiesc strîmb şi nesăbuit: mai este şi cea frumoasă povaţă, pe care o văd trecând de la unul la altul ca un sfînt oracol,
Slujeşte-ţi soţul ca pe un stăpîn, Păzeşte-te dc el ca de un hapsîn'e',
ceea ce înseamnă: „poartă-te cu el cu silită cuviinţă, duşmănoasă şi bănuitoare", strigăt de războieşte şi înfruntare,
lot alit de batjocoritor po cît dc greu. Eu sînt prea molatic pentru intîmplâri atît de aspre. Drept vorbind, nu ajuns-am încă la cea desăvirşită mlădiere şi dibăcie a duhului, ca să nu fac osebire intre cuminţenie şi nedreptate şi să rid de orice rînduială şi rost care nu este pe placul meu; dacă urăsc iresul, nu înseamnă că mă arunc neapărat în necredinţă. Dacă nu-ţi faci totdeauna datoria, măcar trebuie iubită şi adeverită totdeauna, (o) Trădare este să te căsătoreşti fără a te împreuna, (b) Dar să trecem mai departe.
Poetul nostru înfăţişează o căsătorie împăcată şi întru totul bine potrivită, în care însă nu se află multă bu- nă-crcdinţă. Vrut-a el să spună ca să te prinzi în mrejele dragostei şi totuşi păstra cele datorite căsătoriei, şi că o poţi totuşi răni fără a o ciunti? (c) Cutare argat îşi potcoveşte stăpinul, cu toate că nu-l urăşte, (b) Frumuseţea, orilejul. ursita (căci ursita are şi ea partea ei),
fatum est in partibus illis Quas sinus abscondit: nam, si tibi sidera cessent, Nil faciet longi mensura incognita nerinic'2,
au legat-o de un străin, poate însă nu cu desăvirşire, ea să nu-i mai fi rămas vreo prinsoare care o ţine încă de soţul ei. Sînt două trăsături pe căi osebite şi neîmoreu- nate: o femeie se poate dărui unui ins cu care nicidecum n-ar fi voit să sc cunune. Nu vorbesc în ceea ce priveşte averea, dar în ceea cc priveşte insul însuşi. Puţini sînt aceia care s-au căsătorit cu iubite, care să nu se fi căit. (c) Şi pînă în lumea ele apoi. Ce proastă căsnicie duce Ilipitor cu soţia lui1"', pc care mai întîi a cîştigat-o şi dezmierdat-o clin dragoste? Este cc» se spune: spurci coşul şi apoi ţi—1 pui pe cap.

(b) Văzut-am în vremea mea, într-un loc anume, tămă-cluindu-se ruşinos şi necinstit dragostea prin căsătorie: privinţele prea deosebite sînt. Noi iubim, neapărat, două lucruri osebite şi care stau împotrivă. Isocratc104 spunea că oraşul Atena plăcea în felul cum plac cucoanele, pe care le slujeşti din dragoste: riecăniia îi place să se preumble şi să-şi petreacă vremea acolo, dar nimeni nu o iubeşte ca s-o ia în căsătorie, vasăzică: nimeni n-o iubea ea să se obişnuiască cu ea si «« ţie casă. Cu ciudă văzut-am soţi caro urăsc soţiile lor numai fiindcă ele le aduc: ponoase: măcar altt să nu le iubim mai puţin din vina noastră: puţin drept căinţă şi îndatorire, ar trebui să no fie mai scumpe. Sînt osebite ajunsuri şi totuşi întrunite. înlrucîtva sc - spune. Căsătoria are de partea ci folosul, dreptatea, cin-stea şi statornicia: o plăcere potolită, dar mai atotcuprinzătoare; iubirea se întemeiază numai pe plăcere şi cu ade-vărat mai ademenitor, mai viu şi mai aţîţat. li trebuie mai mult îndemn şi fierbere. Nu-i iubire fără săgetări şi flăcări. Dărnicia cucoanelor e prea din belşug în căsătorie şi slăbeşte zorul împătimirii şi al dorinţei, (c) Ca să oco-lească acest neajuns priviţi osteneala pe care şi-o dau Licurg şi Platan.

(b) Femeile nu greşesc dc loc cînd se împotrivesc rosturilor traiului -orînduit de lume, cu atît mai mult că băr-baţii le-au întocmit fără ele. Intre ele şi noi, firesc este <ă fie şi haz şi necaz; cea mai strinsă învoire cu ele tot /buciumată şi furtunatioă este. După părerea scriitorului nostru, noi nc purtăm faţă de ele nesocotit în aceasta; după ce am mărturisit că ele sînt fără asemuire mai dedate şi aprinse în faptul dragostei dec-ît noi, şi acel preot din vechime1"1' o mărturiseşte, care fusese o vreme bărbat şi altă vreme femeie,

VenuR huic crat utraque notav'('\

şi din însăşi spusa lor ştim dovedirea făcută odinioară, in osebite timpuri de un împărat"'7 si o împărătească1118 a Romei; meşteri măiestri şi vestiţi în această ispravă

(el, :ntr-o noapte, dezveli cu bine zece fecioare clin Sarmaţia, aptivele lui, dar ea, într-o singură noapte, dădu

spor şi izbutire aevea la 25 de isprăvi, schimbînd însoţirea după nevoia şi pofta ei,
adhuc ardems rigidae tentigine vulvae, Et lassata viris, nondum satiata, recessit
şi încă ştire avem de neînţelegerea iscată în Calalonia între o soţie, care sc plînsese de zoririle prea stăruitoare ale soţului ei, nu atît, gîndesc eu, că i-ar fi fost cu supărare (căci nu cred în minuni, decît la altar), dar ca să ştirbească şi să ciuntezc tocmai ceea ce este faptul de temei al căsătoriei, întâietatea dată soţilor faţă de soţiile lor, şi ca să arate că harţa şi răutatea lor nesocotesc nutv titul aşternut şi calcă în picioare înseşi harurile şi dezmierdările lui Venus; la jalba căreia, soţul răspunse, om. cu adevărat brut şi a nefire, că la zilele de post el totuşi nu ar putea pe mai puţin dc zece ori; şi veni atunci ho- tărîrea de pomină a reginei de Aragon1'0, prin care, dupu toemeli chibzuite ale sfatului domnesc, acea bună regină dădu poruncă şi pildă pe veci a fi orînduit şi de folos să nu se treacă de şase la număr într-o zi pentru cumpătarea şi smerenia cuvenită unei legiuite căsătorii, ea nesocotind şi părăsind mult din nevoia şi dorinţa scmenelor sale, ca să statornicească — spunea — o purtare mai uşurată şi în aşa fel trainică şi de neschimbat, faţă de care doftorii strigă: „Ce poate fi pofta şi rîvna femciască, dacă judecata lor, îndreptarea şi virtutea lor sînt croite pe astfel de calapod", (e) Privind feluritele judecăţi despre poftok noastre, Solon, capul şcolii legiuitoare, nu socoteşte decii cie trei ori pe lună, ca să nu fie păcătuite .în această împătimire a căsniciei, (b) Du.pă ce am crezut şi propovăduit astfel, am apucat a le da cu dinadinsul cele mai aspre şi necruţătoare pedepse.
Nu-i patimă mai stăruitoare decît aceasta, căreia noi. voim ca ele singure să stea împotrivă, nu numai faţă do un viţiu pe cît este el, dar ca blestemare şi urgisire mai rnult decît a necredinţei şi ueiderii părinţilor, şi noi totuşi ne dedăm ei, fără vinovăţire şi fără mustrare. înşişi cei dintre noi care au încercat să-i puie capăt, mărturisit-au de ajuns cîtă greutate sau mai curind neputinţă se află, dacă. ajunge la unele îndreptări simţitoare, ca să înfrunte, să slăbească şi să astîmpere trupul. Noi, dimpotrivă, le vrem sănătoase,

vinjoase, în pîrg, bine hrănite, şi totodată ne-vinovate. Aşadar, reci şi calde: deoarece căsătoria, în caro noi spunem că avem datorinţa să le împiedicăm a fi în- flăcărate, puţină potolire lc aduce, avînd în vedere năravurile noastre. Dacă ele iau unul la care zdrăvenia vîrsto: mijeşte încă, el se va semeţi dîndu-i ivire aiurea:
Sit tandem pudor, aut eamus in jus:
Multis mentula millibus redempta,
Non est haec tua, Basse; veridisti1T1.
(c) Filozoful Polemon fu chemat pe dreptul la judecată de soţia sa, fiindcă el se ducea să samene în cîmp sterp săminţa cuvenită cîmpului rodnic, (b) Dacă ele iau dintre cei vlăguiţi, iată-le, în puterea căsătoriei mai rău decît nenuntite şi văduve. Noi le credem cu prisosinţă mulţumi ie cu bărbat lingă ele, cum făcut-au romanii cu Clau- dia Laeta. vestală socotită cu prihană, fiindcă îi dăduse ghies Caligula, cu toate că s-a adeverit că nu se mai apropiase do făptuială; .prin aceasta insă, dimpotrivă, li se îngreuiază povara, cti atît mai mult că însoţirea şi atingerea vreunui bărbat, oricare ar fi, stîrnesc o căldură care ar rămînc mai potolită în .singurătate. Aici ajuns, şi chip de adevăr este, că astfel văzut lucrul înseamnă că mai marc preţ va avea neprihănirea lui Boleslav şi Kinge, domnitori în Polonia, care o închinară, înţeleşi şi la aşternut fiind, însăşi în ziua nunţii lor şi .se păziră curaţi în ciuda înlesnirilor căsniciei. Din copilărie noi le deprindem cu mrejele iubirii: drăgălăşenia lor, gătelile^ lor, vorba lor, întreaga lor învăţătură nu aţintesc decît într-acolo. Călăuzitoarele lor nu le întipăresc alt decît faţa iubirii, fie numai arătînd-o, ca să se scîrbească. Fata mea17- (este singurul meu copil) ajuns-a în anii170 cînd legile îngăduie celor mai înflăcărate să sc mărite; întîrziată de felul ei, sfioasă şi mola- "ică, fost-a crescută de maieă-sa la adăpost şi într-un chip anume; abia că începe a se dezmetici de nevinovăţiile copilăriei; citea, cu mine de faţă, o carte franţuzească; dădu acolo de numele unui copac cunoscut cu nume păcătos; femeia care o îndrumează o opri deîndată şi cam răstit o făcu să treacă peste acest păs. Eu o lăsai, ca să nu tulbur rosturile lor, căci mă dau înlături ele la această cîr- rauire: politica

femoiască are un mers tainic, trebuie lăsată pe seama lor, clar, ele nu mă înşel, dacă sta în apropiere şase luni cu douăzeci de argaţi, nu i s-ar fi putut întipări in mintea ei înţeles şi făerătură şi toate urmările -v răsună în aeele silabisiri păcătoase, cum făcut-a cea bună bătrînă cu dojana şi opreliştea ei.
Motus doceri gaudet Ionîcoa
Matura virgo, et ţrangitur artubus
Jam nune, et inccstos amores Dc tenero meditatur ungui
Să se mai scutească ele ceremonie, să purceadă în voie la vorbă, căci noi sîntem nou-născuţi pe lîngă ele în cea ştiinţă. Ascultaţi-le cum încondeiază urmăririle şi apropierile noastre, bine vădit este că nimic nu le aducem pe care să nu-l fi ştiut şi născocit fără noi. (c) Fi-va oare, ce spune Platon, că ele fuseseră înainte vreme flăcăi dezmăţaţi? (b) Tras-au cu urechea într-o zi de unde puteau ele schimba unele vorlx; fără a se feri: cum le-aş putea eu cuvînta? Maică prea curată! (îmi spusei), să ne apucăm a citi cele înşirate în Amadislir> şi troheele lui Bocoaccio170 şi Are- tino177 ca să l'acem pe iscusiţii: grozav ne mai pierdem vremea! Nu-i nici cuvînt, nici pildă pe care să nu le ştie mai bine decît din cărţile noastre: este învăţătură sădită, în vinele lor,
Et mentem Venus ipsa deditilB,
pe care acei buni dascăli, firea, tinereţea şi sănătatea le-o şopteşte necontenit în suflet. N-au de ce s-o înveţe, ele ii dau ivire.
Nec tantum niveo gavisa est ulla columbo Compar, vel si quid dicitur improbius, Oscula mordenti semper decerpere rostro,
Quantum praecipue multivola est mulierI7!).
Să nu se fi ţinut puţin în frîu această întărîtare firească a dorinţei lor, cu teama şi cinstea care li s-a pus în suflet, noi am fi fost daţi blestemului. întreaga mişcare lumească se aşterne şi se pleacă în faţa acestei împerecheri: este clocotire pătrunsă în totul. Se mai văd încă porunci ale bătrânei şi înţeleptei Rome date pe seama lui Amor şi poveţele lui Socrate către curtezane:

Nec non libelli Stoici inter sericos Jacere pulvillos amantxm.
Zenon, în legile lui, rînduia pînă şi zvîcnirile şi cutremurările pierderii fecioriei, (c) Ce alt rost avea cartea filozofului Straton despre unirea în carne? şi de ce alt vorbeşte Teofrast în cele numite una Despre îndrăgostitul, alta despre Amor? şi Aristip în a lui Despre încîntările de odinioară? Ce arată zugrăvirile atît de îndelungi şi vii ale) ii Platon despre amorurile din timpul său, mai îndrăzneţe? Şi cartea Îndrăgostitului de Demetrius din Faleron; şi Olinias sau îndrăgostitul nevoit, de Heracleides din i-ont? Şi Anti.stene. a face copii sau desfătări, şi alta a stă-pinuhii .sau .a iubitului? şi .a lui Ariston, Despre deprinde->ii<> drăgăstoase? a lui Cleante. una despre Amor, alta de- -p; e Meşteşugul de a iubi? Dialogurile de dragoste ale lui Sphaerus? şi fabula despre 1 lipitor şi Iivno, de Crisip, ne-ruşinată dincolo de orice margini şi cele 50 de epistole :.;;!. de dezmăţate? Căci trebuie lăsat deoparte scrierile filozofilor care au urmat tagma epicureicilor, (b) Cinci- /. ci de zei stăteau pe vremuri în slujba acestei trebi şi .•iflalu-.s-au naţii1''1 unde, ca să se slîmperc pofta trupeas- ă a celor ce veneau la închinăciune, se ţineau pe la bi-serici fete şi flăcăi pentru desfătare si era parte a ceremoniei a se folosi de ei înainte de a merge Ia slujbă182.
/c) Nimirum propler continenliam incontinentia ne-cessaria est;
incendium ignibus exlinguiturm.
(b) în cele mai multe locuri ale lumii, cea parte trupească era preamărită. în acelaşi ţinut, unii o jupeau. ca să ducă o bucăţică drept prinos sfînt, alţii dăruiau şi Închinau sămînţa lor. Aiurea, flăcăii făceau mai multe găuri între pieie şi carne în văzul tuturor şi treceau prin .ie beţişoare groase şi lungi, pe cit le puteau răbda, şi apoi, cu aceste beţişoare aprindeau un foc drept dar zeilor lor şi era socotit a fi vlăguiţi şi prihăniţi. dacă-i biruia cumplita durere. Aiurea, dregătorul cel mai preţuit se alegea şi cinstea după cele părţi şi adesea la ceremonii acel ci.ip era purtat cu alai in cinstea feluritelor zeităţi.

Cucoanele din Eghipet, la sărbătoarea bacanalelor, îşi utirnau de gît chipul în lemn, cu dibăcie făurit, mare şi greu, fiecare pe puterea ei, iar chipul cioplit al zeului lor pu. ta una mai mare decît întreg trupul1"-1.
Pînă mai acum femeile nuntite coseau pe năframa lor un chip care venea în frunte, ca să se semeţească de bueu-ran-a cc ie pricinuieşte; şi dacă ajungeau să fie văduve, îl culcau îndărăt şi-l îmbrobodeau sub năframă.
Cele mai cuminţi matroane din Roma erau mîndre să ducă flori şi cununi zeului Priapus şi la nuntă mireasa era aşezată pe părţile lui cele mai puţin cuviincioase cît timp ţinea nunta. Şi nici nu ştiu. dacă nu văzut-am in zilele mele, ca o amintire, o a.stfel de închinare. Ce înseamnă oare cea bucată de batjocură de pe încălţările părinţilor noştri, care o mai vedem la elvetieii de la oastea de pază? La ce bun încă acum să ne mai împăunăm eu ea şi ade-sea, ce e mai rău, peste măsura ei din fire înşelător şi mincinos?
(c) îmi vine a crede că acest fel de veşmînt fost-a scornit în veacuri mai bune şi mai cinstite, ea lumea să nu fie înşelată şi fiecare să arate făptura sa măgulitor.. Naţiile mai nevinovate le poartă încă pe măsura cea adevărată. Sc dă de ştire meşterului pe cît sînt, cum s-ar fi luat măsură la braţ sau picior.
(b) Acel om de treabă1"3 care, in tinereţea mea, a seo- pit toate frumoasele chipuri cioplite clin vechime, ca pri-virile tineretului din ţară să nu fie prihănite, (c) urmincl povaţa altui om dc treabă din vechime;
Flagitii principium est nudare inter cives corpora1**;
(b) trebuie să se fi luat după pilduirea tainelor Bunei Zeiţe1*7, -unde orice arătare bărbătească era izgonită, şi a jugăni caii, asinii şi pînă la urmă întreaga făptură nu-i era ele ajuns.
Omne adeo genus in terris hominumque ferarumque,
Et genus aequoreum, pecudes, pictaeque volucres
In Juriaş ignemque ruuntm.
(c) Zoii, spune Platon1"", ne-au procopsit cu un mădular neascultător şi tiran, care ca o bestie înfuriată apucă a stăpîni totul cu apriga sa poftă. De asemenea, şi la femei dat-a bestie geamănă şi hapsînă, pe care dacă nu o hră-

neşti la vreme, se întărită şi stârneşte de întîrziere şi strecoară turbare in trupurile lor; împiedică trecerile., opreşte răsuflarea, pricinuind tot felul de pătimiri, pînă. cînd, aciulmecînd fruptul împărtăşit, ca să fie stropită şi sămînţată pînă adine în matca lor.
(b) Iar legiuitorul meu ar fi trebuit să ia la cunoştinţă că, privitor la aceasta, mai fără păcat şi spornic obicei este să le dai dc ştire din vreme pe viu, decît să ie laşi a ghici d .pă voia şi aprinderea năzăririi lor. In loc de părţile ade-vărate, ele pun din dorinţă şi speranţă altele întreit de năzdrăvane,
(o) Şi, unul cunoscut do mine, pierdut fost-a fiindcă dezvălui ale sale, în loc încă nepotrivit, ca să fi f«*t puse în stăpînirea cuvenitei lor chemări.
(b) Cîtă pagubă nu aduc acele chipuri grozave, cu care .•nrMii prind a mîzgăli trecerile şi scările caselor regeşti? De acolo vine acel cumplit dispreţ de ceea ce hărăzit-a •w-sâ firea, (e) Cine ştie1 dacă Platon, orinduind după alte republici bine întocmite, ca bărbaţi, femei, bătrîni, tineri să -e arate goi în văzul tuturor la gimnaziile lor, nu luat-a în seamă aceasta? (b) Cele din India, care văd pe bărbaţi ;n .-radul lor, şi-au răcorit cel puţin simţul vederii, (c) Şi orice ar zice muierile acelui mare regat din Pegu, care arai jos de cingătoare nu se coperă decît cu o fîşie crăpată in faţă, atît de strimtă, încît ori citâ cuviincioasă sfială ar avea, la fiece pas arată totul, că ar fi născocire pentru ademenirea bărbaţilor şi ca să-i atragă la ele: s-ar putea -pune că ele pierd mai mult decît cîştigă şi că mai aprigă este foamea cînd e do Lot nepotolită, nici măcar din vedere. (!J) Şi spunea Livia19" că pentru o femeie cumsecade un -ârbat gol nu-i decît un chip. (c) Lacedemonienele, mai fi vioare, femei nuntite fiind, decît .sînt fetele noastre, vedeau în toate zilele -pe tinerii din oraş în gimnaziile lor ie/goliţi şi ele nu prea sc fereau să-şi copere pulpele lor ;n mers, socotind — spune Platon ----- a fi de ajuns cope- î'ite de virtutea lor11", fără catrinţă! însă cei de care vor-beşte Sf. Auguslin, clat-au dovadă uimitoare a ispitirii : unuia: dezgolit, cînd pus-au la îndoială dacă femeile la ladocata cea ele apoi vor învia cu partea

lor din fiinţă -an mai cutând cu a noastră, ea să nu ne mai ispitească H oca stare sfîntă1"-.
(b) Ele sînt amăgite şi întăritate în toate felurile la .1: raa urmei; noi înfierbîntăm şi s-lîrnim închipuirea lor fără încetare şi apoi strigăm că partea lor e de vină. Adevăr să mărturisim: nu-i unul din noi care să nu se teamă mai mult de viţiile soţiei lui decît de ale sale, care să nu aibă mai mare grijă (uimitoare omenie) de cugetul ei decît de al lui, care să nu se învoiască mai bine -a fi hoţ şi nelegiuit şi soţia sa, ueigaşâ şi eretică, decît să fie dată păcatului neruşinării.
Iar ele bucuros s-ar prinde să se căpătuiaseă la curtea cu juri, să ciştige faimă la războiu, mai curînd -deci! să aibă traiul pe îndelete şi răsfăţul în care au a se păzi din. greu. Nu văd ele oare că nu-i neguţător, nici judecător, nici ostaş care să nu-şi părăsească treaba, ca să alerge la ceastălaltă, tot atît tîlharul şi ciubotarul, orieît de istovit), şi trudiţi cie muncă si foame ai Ii7
Num tu, quae tenuit dives Achoemenes, Aul pinguis Phrygiae Mygdonias opes, Permutare velis erine IAcinniae, Plertas aut A.rabum domos, Dum fragrantia detorquet ad oscula Cervicem, aut facili saevitia negat, Quae po.seente magis gaudeat eripi,
Iriterdum rapere oc.cupet?m.
(e) Netrebnică socotire a viţiilor! Noi şi ele sîntem in stare de o mie de stricăciuni mai prădalnice şi nefireşti decît desfătarea: dar noi săvîrşim şi cîntărim viţiile nu după fire, ci după impălimirea noastră, de aceea cie iau a li tea neasemănate chipuri. Asprimea legilor noastre face ca îndemnul femeilor la acest viţiu să fie mai viţios decît făcutul lui şi le tîrăşte în urmări mai rele decît pricina, (b) Eu nu ştiu dacă isprăvile lui Cezar şi Alexandru întrec strălşnicia aprigă a unei tinere femei frumoase, crescută în rinduiala noastră, la lumina şi în tîrgul lumii, izbită de atîtea pilde care se bat cap în cap şi care totuşi se ţine întreagă în ghesul a o mie de necurmate şi înverşunate tăbărîri. Nu-i fapt mai prădalnic decît acest ne- fapt, nici mai făptuitor, găsesc eu. Aiiu că este mai lesne să porţi o viaţă întreagă zale docil fecioria, iar a o închina nc

prihănirii e cea mai aleasă din toate închinările, fiind cea mai aspră: (c) diaboli virtu.s in lumbis est104, spune Sf. JeromeIil;\
(b) Fără îndoială că noi lăsăm in seama femeilor cea. mai anevoioasă şi cruntă clin îndatoririle omeneşti, pentru care le lăsăm şi fala. Trebuie să le slujească drept deosebit îndemn, pentru a stărui în acea frumoasă dobîndirc cu care pot să ne înfrunte şi să calce în picioare cca deşartă precădere a vitejiei şi virtuţii, pe care noi ne-o luăm asupră-ne faţă de ele. Ele vor afla, dacă bine se ştiu feri, că pentru aceasta vor fi nu numai foarte preţuite, dar .şi mai iubite. Un om vrednic nu se Iasă înlăturat, dacă înlăturarea înseamnă neprihănire şj nu necuviinţare. Putem oricît jura, amenința, jălui: noi minţim, cu atît mai rnult le iubim: nu-i mai mare ademenire decît cuminţenia blinda şi neîncruntată. Nătîngie şi slăbiciune este să te îndărătniceşti faţă de ură şi dispreţ, dar in faţa unei ho- tărîri virtuoase şi statornice, îmbinată cu răsplătitoare vrere, este faptul unui suflet ales şi mărinimos. Ele pot, intr-o anume măsură, avea in vedere slujirile noastre şi să ne arate cinstit, că nu ne dispreţuiesc.
(c) Căci acea lege care le porunceşte să ia în nume dc rău fiindcă le preamărim şi să ne urască fiindcă le iubim, este de bună-seamă crudă, fio numai prin noind urarea ei. De ce nu ar asculta ele prinosul şi rugările noastre atîta vreme cit se feresc sub oborocul sfielii? Oare nu se poate ghici că înăuntrul lor răsună vreo simţire mai pe voie strunită? O regină din vremea noastră cu iscusinţă spunea că a înlătura aceste îmbieri dovadă de slăbiciune este şi vine a fi uşuratică, iar o doamnă care nu a cunoscut ispita nu are cum se lăuda că este fără de prihană.
(b) Marginile cinstei nu sînt atît de scurt îngrădite ca să nu se poată lărgi întinsul lor fără părăduire. La capătul hotarului său se află oarecit întins neţărmurit, neho- tărît şi nepărtinit. Cel .care i-a putut lua urma şi sili pînă la capătul puterii ungherul adăpostului, om ncdibaci este dacă nu se mulţumeşte de norocul său. Preţul biruinţei se socoteşte după ancvoinţă. Vreţi să ştiţi ce intipărirc lăsat-a in inima ei supunerea şi statornicia voastră? Căutaţi î-n

felul ei de trai. Una pcale da mai mult, care nu dă deeit atit. îndatorirea faptei bune ţine cu totul de vrerea col ui care făptuieşto. Toate celelalte împrejurări ce cad do partea binelui făcut sînt. muie, pierit oare şi date intrm-plării. Acel puţin eostă mai mult a fi dăruit decît semenei salo să dăruiască totul. Dacă poalo fi lucru în caro ararul slujeşte drept, preţ, in aceasta trebuie să fie. Nu priviţi cit de puţin este, dar la cît de puţine- se află. Preţuirea arginţilor se schimbă după zimţi şi pecetea locului.
Cu toate că ciuda şi zgindăreala unora ar putea să-i ducă a vorbi despre nespusa lor nemulţumire, totdeauna virtutea şi adevărul capătă iară cîştig. Văzut-am unele a căror faimă fost-a multă vreme do ocară. întoarse eu bine in cinstea tuturora, numai prin statornicia lor, fără stăruinţă şi prefăcătorie: fiecare se eăieşlc şi tăgăduieşte cele crezute: fete cam bănuite ajung la loc de cinste, printre cucoanele bine văzute şi cu mare cin. Unul spunea iui Platon: „Toată lumea te vorbeşte do rău". — „Lasă să vorbească, voi trăi in aşa fel ca să se întoarcă vorba1'. In afară de frica lui Dumnezeu şi dc preţul atît de ales ai falei care le imping a se păzi, mai este şi stricăciunea acestui veac care le sileşte; şi clacă a.ş fi în locul lor. nu-i nimic pe care să nu-l fi făcut mai degrabă decît a-mi părăsi numele meu bun în al.il de primejdioase mîini. Pe timpul meu plăcerea destăinuirii (plăcere care nu-i mai prejos decît însăşi a îndeplinirii) nu era îngăduită decît faţă de un prieten credincios şi numai lui singur; acum. la adunări şi ospeţe, vorbele obişnuite sînt lăudăroşii despre răsfăţurile şi prinosurile primite în tainä clin partea cucoanelor. Cu adevărat nespusă josnicie şi spurcăciune a inimii este să laşi, de fudulie, inşi blestemători. clevetitori şi uşuratici să calce şi mînjeaseă acele dumnezeieşti dezmierdări.
Mînia noastră necumpătată .şi nelegiuită împotriva acestui viţiu se iscă din racila cea mai prădalnică şi vană care potopeşte sufletele oamenilor, şi este pizmuirea.
Quis vetat apposito lumeţi de lumine numi?
Dent licet assidne, 7iil tamen i/ide perit10''.
Aceasta şi rivna, surata ei. îmi par cele mai timpe din ceata lor. Nu am cum vorbi de cea clin urmă: această patimă,

care- este zugrăvită atît de puternică şi stăpîni- toare, nu ajuns-a in nici un fol pînă la mine; dar cealaltă, cel puţin din vedere, o cunosc. Dobitoacele o simt: păstorul Cratis se îndrăgostise de o capră: ţapul ei, pe cînd acesta dormea, se cluse pizmuitor să-i împungă capul şi-l zdrobi. Noi crescui-am tăria acestei fierberi, pînă a ne asemui cu unele naţii varvare: cele mai bine strunite fost-au şi ele atinse este drept, dar nu scoase din minţi:
Ei isc maritali nemo confossus adulter
Purpureo Stygias sanguine linxit aquas'-''
Lucullus. Cezar. Pompei, Antoniu. Calo şi alţi oameni mari fură încornoraţi şi o ştiură, fără să tragă clopotele. In acele vremuri nu se află decît un singur prost, Lepi- dus!!"\ cart» să fi murit de pe urma acestui năduf.
Ah! tum te mise rum malique faii, Quem attraclis pedibus, patente porta. Pereurrcnl mugii esquv raphaniquem\
Iar zeul poetului nostru, cînd găsi fără de veste pe unul din ai lui cu soţia ^a, se mulţumi a-i face de ruşine,
atque aliquis de Diis non Lristibus optat Sic fieri îurpfv2"": şi nu se lipsi de căldura dulcilor ei mîngîieri, plîngîn- du-se nu numai că clin această pricină ea îl bănuieşte în iubirea lui:
Quid causiis petis cx alto, fiducia cessit Quo tibi, diva, mei? 2(]].
Mai mult. ea ii cerc pentru copilul oi din păcat.
Arma rogo genitrix nat o202,
ceea ce i se încuviinţează cu mărinimie; şi Vulcan vorbeşte lăudind pe Enca,
Arma acri facienda viro2,n.
Omenie cu adevărat peste firea omului! Si această bunătate neasemuit de mare, eu mă învoiese să fie lăsată p seama zeilor:
nec divis homhies componier aequum <>st20i.
Cit despre încurcătura copiilor, (c) lasă că legiuitorii cei mai aspri o întăresc .şi orînduiese în republicile lor, (b) ea nu atinge femeile la care nu prea ştiu eu cum acea patimă le este încă mai înscăunată:
Saepe etiam Juno, maxima coelicolum, Conjugis in culpa flagrarit quotidiana2n.

Cînd acolo suflete slabe şi fără apărare sînt cuprinse tio pizmuire, jale este cum !e tîrîie şi asupreşte de cumplit: ea se strecoară în numele prieteniei, dar do îndată ce lo sLăpir-.eşte, aceleaşi cauze care slujeau drept temei bunei voinţe slujesc drept temei unei uri ucigătoare, (c) Sînt racile ale duhului, cărora mai multe lucruri folosesc drept hrană şi mai puţine drept leac. (b) Virtutea, sănătatea, vrednicia, faima soţului aprind focul neînţelegerii şi ai turbării lor:
Nullae sunt inimialiae, ni si amoris, acerbae2"".
Acest clocot urîţeşto şi mînjeşîe tot ce au ele frumo-t şi bun; iar clin partea unei femei pizmaşe, ori cît de nevinovată şi cumpătată, nu-i fapt care să nu fie pătiuins de un iz acru şi nesuferit. Este un zbucium turbat care lo zvîrlă pe cealaltă culme cu totul împotriva cauzei sale. Astfel s-a întîmplal cu Octaviu'-117 la Roma: el. după ce se culcă cu Pontia Posthumia. atît de mult crescu zorul său să o aibă, încît vru s-o ia în căsătorie; ncputînd-o hotărî, dragostea lui împinsă la culme îl aruncă pînă la cele mai crude şi erîncenc duşmănii: el o ucise. De asemenea la ele, semnele acestei boli a dragostei sînt uri ascunse, uneltiri, oprelişti, notumqne jurens quicl foemina possiL20s,
şi o înverşunare caro sc roade singură şi mai mult fiindcă este silită, sub euvînt do bunăvoinţă să-şi găsească incuri inţare.
Iar datoria neprihănirii are o maro întindere. Vrem noi oare ca ele să-şi înfrineze vrerea? Este parte mult mlădie şi făptuitoare: are mult zor ca să poată fi oprită. Cum do nu? Uneori şi visurile le mină atît cio departe im-it ele nu o mai pot făgădui. Nu-i nici a lor, nici a neprihănirii chiar, fiind ea parte fomeiască, să se apere de rivniri şi dorinţe. Dacă am privi numai vrerea lor. unde am fi noi? Inchipuiţi-vă ghesul ce s-ar da aceluia care ar avea căderea să fie dus înaripat fără ochi şi limbă, locul şi în clipa cînd fiecare clin ele l-ar primi, 'c) Femeile scite crăpau ochii prinşilor şi robilor luaţi v.boi, ca să-i folosească fără grijă şi tăinuit-01'. (b) Vai! ce năbădăios cîştig dă prilejul! Cine m-ar întreba ce-i mai întîi în dragoste, i-aş răspunde că este să ştii nimeri timpul; ce-i al doilea, de asemenea, şi încă al treilea:

totul se poate de pe această pârghie. Adesea mi-a scăpat norocul, dar şi uneori m-am îmbiat lui: Dumnezeu păzeşte de necaz pe acela care mai poate rîde dc el. Tre-buie pentru aceasta în ăst veac mai multă îndrăzneală şi tinerii noştri o îndreptăţesc sub cuvînt de înflăcărare; dar dacă ele bine ar lua seama ar vedea că este mai mult dispreţ. Eu mă temeam pînă Ia ires a jigni şi cin-tese din inimă ceea ce iubesc. Mai ales că la asemenea tîrg, cine înlătură cuviinţa îi slinge sclipirea. îmi place să faci oa-recum pe copilul în aceasta, temător şi supus. De altminteri. si dacă nu. eu am un fel de netoată sfială, de care vorbeşte Plutarh, şi in lungul vieţii mele m-am fript şi am păţit în multe feluri: însuşire foarte nepotrivită unei făpturi de soiul meu: ce-i de capul nostru decît războieşte şi nepotrivire? Ochii mei pătimesc Lot atît să nu fiu încuviinţat cît a nu încuviinţa eu însumi; mi-e atît do greu să in domn pe altul cînd se întâmplă ca datoria să mă sileascâ a pune la încercare vrerea cuiva care stă la îndoială şi pe care-î costă. O fac şi fără tragere de inimă. Dar dacă mă priveşte pe mine (c) (cu toate că Homer210 adevăr spus-a că ruşinarea este virtute neghioabă pentru un nevoiaş), (b) eu de obicei las p? seama unui al treilea
roşească in locul meu. Şi înlătur pe cei care mă pun :n astfel de încurcătură, cu toate că mi s-a înlîmplat uneori pe vrutele şi tăgăduiesc că nu aveam tăria pentru aceasta. Aşadar, nebunie este a vroi să înfrînezi la femei o dorinţă care le stă în fire: iar cînd le aud lăudîndu-se că vrerea lor osie nevinovată şi potolită, eu rid: prea dau înapoi. Dacă-i o bătrînă ştirbă şi scofîlcită sau una tînără, veştedă şi ofticoasă şi dacă nu-i de crezut, măcar ar avea de ce să o spuie; dar cele care se mişcă încă şi mai au suflare îşi strică tocmeala cu mult. mai ales că dezvinovăţirile nesocotite slujesc drept învinovăţire. Ca un gentilom din vecinătate care era bănuit de neputinţă,
Languidior lenera qui pendes xicula beta Nunquam se mediam sustulit ad tunicam211,
MONT AH IV'I:
trei sau patru zile după nunta lui. apucă să jure eu Îndrăzneală, ea să capele crezământ. că in noaptea din ajun

de 20 de ori ii fu pe plac. treabă care făcu să fie socotit curat neştiutor şi să i se desfacă însurătoarea. Unde mai pui, că nu poate fi vorba cu temei, căci nu-i nici cumpătare, nici virtute dacă nu-i stăruinţă împotrivă. „Este drept — trebuie spus —, dar nu sînt pregătită să mă dau învinsă". înşişi sfinţii astfel grăiesc. Eu zic de cele care se laudă bine ştiind ce-i răceala şi nepătimirea lor şi vor să fie crezute cu faţa cuviincioasă. Căci atunci cînd este cu faţă prefăcută, in care ochii tăgăduiesc vorbele lor, şi pe graiul lor anume care ia în răspăr răspărul bine fac, găsesc eu. Plecată slugă sînt a nevinovăţiei, cit şi a volnicici. clar leac nu-i: dacă nu este cu desăvîrşirc neştiutoare şi copilărească, este fără noimă la cele cu cununie şi necuvenit în această învoială, scrintcşte de îndată a neruşinare. Prefăcătoriile lor şi feţele lor nu amăgesc decît pe proşti: minciuna îşi are aici scaun de cinste, ocol care ne duce la adevăr prin poarta dosită. Deoarece nu putem strînge în chingă închipuirea lor, ce vrem de la ele? Urmările? — îndeajunse sînt caro scapă de văz străin care ar putea fi neprihana.
Illud saepe facil quod sine teste facif-12.
Şi cele de care nc temem mai puţin sînt întîmplător cele mai dc temut: păcatele lor mute sînt cele mai rele: Offendor maecha simpliciore minus'213.
(e) Sînt urmări care pot pierde fără vinovăţie nevinovăţia lor şi ce-i mai mult, fără ştirea lor: Obslelri.r, virginis cujusdam iritegritatem mânu velut explorans, sive malevolentia, sive inscitia, sive casu, dum inspicit, per-didit2li. Una, căutînd-o şi-a pierdut fecioria, una, zbur-dînd, a prăpădit-o.
4:Î4

(b) Noi nu am şti să mărginim de-a binelea faptele neîngăduite lor de noi. Trebuie să dăm cuprins legii noastre cu vorbe înţelese îndeobşte şi nu anume. însuşi gîndul că ne ostenim a le crede nevinovate este de batjocură, căci printre chipurile cele mai desăvîrşite, avem pe Fa- tua21:>, soţia lui Faunus21", care din ziua nunţii ei nu se

mai ară la ochilor vreunui bărbat, şi po soţia lui Hieron, care suferea izul greu al soţului ei, socotind că este o însuşire anume a bărbaţilor. Ele ca să -ne mulţumească trebuie să ajungă a fi fără văz şi nesimţitoare.
Să mărturisim dar că nodul judecăţii acestei îndatoriri zace mai ales în vrere. Aflatu-s-au soţi care au su- f< rit cea păţanie nu numai fără mustrare si ocară pentru soţiile lor. dar cu nespusă grijă şi răsplată pentru virtutea lor. Una care ţinea la cinstea ei mai mult decît la viaţă, a -.iar-o pradă poftelor înverşunate ale unui duşman de moarte. ca să scape viaţa soţului şi făcu pentru el ceea ec aevea nu ar fi făcut pentru ea. Nu-i locul potrivit aici să înşirăm aceste pilde: sint prea înălţate şi bogate pentru astă istorisire; să le păstrăm pentru loc mai de seamă.
(c) Dar ca pilde aduse în lumină mai de rînd, nu-s oare in toate zilele, femei care în folosul soţilor lor se lasă act. menite, îndemnate de ei? In vechime, Paulius din Argia îmbie pe soţia sa regelui Fi lip, din ambiţie. Tot astfel acel Galha, la ospăţul pe care-l dădu în cinstea lui \Iaeeenas, cînd îl văzu că trage» cu ochiul şi face semne soţiei lui, se făcu că-l fură somnul, ca să le înlesnească dezmierdările, ceea ce o şi mărturisi de bunăvoie, căci în -. !ipa ceea un slujitor îndrăzni să întindă tocmai mîna ca se ia un pocal de pe masă, iar el îi strigă: „Cum, ticălo- -,;le. tu nu vezi că numai pentru Maecenas dorm?"
(b) Una are purtări destrăbălate, a cărei vrere este mai strunită dccîl a alteia care arată a fi cumsecade. Aşijderea vedem pe unele care se pling a fi fost închinate a rămîne nenuntite, înainte de vîrsta unde ar fi ştiut ce înseamnă, precum văzut-am unele care cu adevărat se plîngeau a fi fu si date păcatului, tot în vîrsta cinci nu ştiau ce înseamnă; viţiul părinţilor poate să pricinuiască aceasta sau puterea r». voii, care este un aspru sfătuitor. In Indiile de Răsărit, unde neprihănirea era în deosebită cinste, lotuşi obiceiul făcea ea o femeie măritată să poată îngădui a fi luată de . el ce aducea în clar un elefant şi să fie» mîndră că a fost preţuită atît de scump.
(c) Fedon. filozoful, om de neam. după ce fu cotropită Elida, ţara sa, ca să poată trăi217, luă drept meserie să-şi

puie la mezat frumuseţea tinereţii, cui vroia să dea preţ, atît cît a dăinuit. Iar Solon, in Grecia, fost-a cel dintîi care îngădui femeilor să se vîndă pentru cele trebuincioase traiului, datină de care Herodot spune'-1-' că fost-a în mai multe orînduiri obşteşti.
(b) Mai apoi, oare-i rodul acestei ponositoare fereli'.' C'ăei, oricîtă dreptate ar fi să fie în acest zor, ar trebui încă să se vadă dacă ne duce la vreun folos. Este oarecine care poate gîndi să aibă dibăcia a le zăvori?
Pone aeram, cohibe; seci quis custodiet ipsos
Custodes? Caut a est. et ab illis ineipit uxor2,n.
Ce înlesnire nu le stă la îndemînă într-un veac atît de priceput?
Iscodirea este peste tot un viţiu, dar aici este prădalnică. Nebunie înseamnă a vroi să vezi limpede răul îm-potriva căruia leac nu-i, care să nu-l înrăutăţească şi sporească; pentru care ruşinea creşte şi se dă în vileag mai ales clin pizmuire; pentru care răzbunarea răneşte mai mult pe copiii noştri, decît ne tămăduieşte pe noi? Te seci şi omori în căutarea unei dovediri atît de tulburi. Cit ele jalnic - ajuns-.au cei din vremea mea care i-au dai de urmă! Dacă împreună cu ştirea, cel care prinde de veste1 nu aduce şi lcacul de ajutor, este ştire de ocară şi vrednică să fie primită mai bine eu o lovitură de> pumnal, decît cu o tăgăduire. Nu-i mai puţin bătaie de joc pentru cel ce se1 necăjeşte să afle decît pentru cel care nu ştie Pecetea pusă în frunte este- pe veci: pedeapsa o scoate la iveală şi mai tare decît greşeala. Frumoasă treabă, o scoate din umbră şi îndoială pătimirile1 insului tău, ca să le trîmbiţezi pe podelele traghediei; şi vai de cei care se aţîţă numai clin auzite, căci muiere bună şi bună căsătorie nu se spune care este. ci despre cea care-i dată tăcerii. Trebuie să ai iscusinţa să ocoleşti această ponositoare şi deşartă cunoaştere. Iară romanii aveau obiceiul, cînd erau pe drum ck1 întoarcere clin călătorie, să de-a de.1 veste dinainte soţiilor acasă că ei sosesc, ca să nu fie luate pe neaşteptate. La unele naţii, împuternicit este ca preotul, să taie miresei brazda mai întîi în ziua nunţii, ca mirele să nu stea la îndoială şi să apuce a iscodi la cea dintîi în- ccrcare

dacă ea venit-a la el fecioară sau răpită de dragoste în străin.
nsui Hi, III. v
Dar, gura lumii slobodă. Eu ştiu o sută do oameni cinstiţi. înşelaţi cinstit şi cuviincios. Un om vrednic este plîns de aceasta dar nu dispreţuit. Faceţi ca virtutea voastră să înăbuşe nenorocirea voastră, ca oamenii de omenie să blesteme împrejurarea, să tremure cel care te jigneşte pînă şi in gîncl. Mai apoi, ce nu se vorbeşte în această privinţă, dc la cel mai mic pînă la cel mai mare?
Toi qui legionibus imperitavit, Kt melior quâm tu multis
Juit, vnprobe, rebus220
Vezi tu cum atîtor oameni cinstiţi în faţa ta li se aduce acest ponos. Gindeşte-te că nici tu aiurea nu eşti cruţat.. Dar pînă şi cucoanele vor ride; şi de ce oare în vremea noastră i-îcl ele mai bucuros de o căsătorie paşnică şi cu nimereală? (c) Fiecare din voi a pus coarne cuiva, iar firea este pe de-a-ntrcgul din potriviri, întregire şi năpăstuiri. (b) Mereul acestui făcut trebuie de-a binelea să-i fi potolit asprimea: iată-l şi trecui în datină.
Păcătoasă patimă, care mai are încă asta, să fie cetluită.
Fors eticim nostris invidit questibus aures221:
Căci, cărui prieten îndrăzneşti să te vaieţi? Care, dacă nu ţi-o ia în nume de rău, .să nu se folosească ea să apuce pe-calea învăţată sau să ia el însuşi parte din vîna.t?
(c) Amărăciunea, cît şi dulciurile căsătoriei, înţelepţii le lin tăinuite şi. printre alte Împrejurări supărătoare, pentru un limbut ca mine, aceasta este una de seamă: fiindcă datina face să fie necuviincios şi dăunător a des-tăinui cuiva tot ce ştii şi eo simţi în această privinţă.
437
(b) A le sfătui, de asemenea, ca ele să sc seîrbcască de pizmuire timp pierdut ar fi; făptura lor este într-atît pătrunsă de bănuială, zadar şi iscodire, incit nu se poate spera să le tămăduicşli pe căile drepte. Ele ajung a se mîn-tui adesea de acest neajuns cu un fel de a fi sănătos, mai de temut decît însăşi boala; căci, precum se află deseîn-lece caro nu pol să uşureze decît punîndu-l.e în circa altuia, ele aruncă bucuros acest foc asupra soţilor, cînd le trece

lor. Totuşi, drept, vorbind, eu n-u ştiu dacă dc partea lor este do suferit un alt rău mai maro decît pizmuirea:
este starea lor cea mai primejdioasă, cum între mădularele lor le este capul. Pittacos222 spunea că fiecare are cusurul său şi că al lui era capul prost al soţiei sale; în afară de aceasta, el s-ar socoti fericit în totul. Neajuns tare apăsător pentru un om atît de drept, cuminte, zdravăn; simţea întreaga lui viaţă ameninţată: ce-am face noi, omuleţi?
(c) .Senatul din Marsilia dreptate avu să dea urmare jalbei celui care cerea dezlegare să se ucidă, ca să scape de amarnicia nevestei sale: căci este un rău care nu se stîrpeşte decît stîrpind partea, şi pentru care n-arc vreo putinţă de a-l potoli decît fuga sau răbdarea, oricît de grele ar fi amîndouă.
(b) Ştia, pare-mi-se, ce spune223 cel care zicea că o •căsătorie bună se întocmeşte între o femeie oarbă şi un bărbat surd.
Să mai luăm în seamă că marca şi tarea îndatorire pe care noi o luăm să nu pricinuiască două stări împotriva celor ce vrem să dobîndim; vreau să spun, să nu aţîţe pe rîvnitori şi pe ele să le îmbuneze a fi încuviinţătoare, căci pentru cea dintîi, dacă urci preţul cumpărării, urci şi preţul căpătării cît şi dorinţa. Nu ar fi oare Venus însăşi care, cu iscusinţă, pus-a în proţap marfa sa prin co- doşlîcul legilor, ştiind cît de neghioabă ispravă este să nu ai cum da preţ năstruşniciei şi nesocotinţei? Pînă la urmă, tot carne de porc este, pregătită cu alt soi de zeamă, cum spunea gazda lui Flaminius. Cupidon este un zeu ambiţios: el îşi face mendrele în ciuda smereniei şi a dreptăţii; fala lui este că loveşte orice altă putere şi .orice alte rosturi se supun alor sale.
Materiam culpae prosequiturque suae22i.
Cît despre a doua pricină: nu am fi noi oare mai puţin înşelaţi dacă ne-am teme mai puţin, potrivit făpturii muiereşti, căci opreliştea le stîrneşte şi îmbie?
Vbi velis, iiolimt; ubi nolis, volunt ultro225:
Concessa pudet ire via22C'.
Ce tîlc mai bun putem da faptelor Messalinei?227 La început înşela pe soţul ei pe ascuns, cum se face; dar,

fiindu-i prea .uşor, din pricina netoţiei bărbatului, dispreţui deîndată cea purtare; iat-o făcînd dragoste în văzul tuturora, dînd în vileag slujbaşii săi, ţinîndu-i, oerotindu-i. Ea vroia ca el să o simtă. Acel dobitoc, ou toate acestea ncputîndu-se trezi, lesniciunea îngăduinţei mijlocindu-i plăceri prea anoste, care păreau a fi încuviinţate şi căpătate pe lege, cc se apucă a face? Soţie de împărat sănătos şi în viaţă, la Roma, in vederea lumii întregi, în amiaza-mare, la sărbătoare şi ceremonie obştească, se căsătoreşte într-o zi cînd soţul ei era plecat din oraş, cu Silius, cu care se ţinea a dezmierdare dc multă vreme; nu pentru a se îndruma totuşi către cinste, ei împinsă de nepăsarea soţului eiT căuta să aţîţe pofta altui bărbat care ar fi fost mai pizmuitor (c) şi să o aţîţe stăruind împotrivindu-se? (b) Dar cca dintîi piedică dc care se poticni fu şi cea de pe urmă. Celălalt dobitoc se trezi din piroteală. Deseori rup tîrgul cît mai rău aceşti surzi adormiţi. Văzut-am din cele văzute de mine că această suferinţă, dusă la culme, cînd ajunge la deznodămînt, dezlănţuie cele mai aprige răzbunări; căci,, dintr-o dată - stîrnitc, mînia şi turbarea împreunate, zbue- nit-au din răsputeri la cea dintîi înfruntare,
irarumque omnes effundit habenas22-.
El puse să o ucidă cu mulţi dintre uneltitorii ei, pînă şi" cei care fuseseră minaţi cu harapnicul în patul ei şi nu erau vinovaţi cu nimic.
Ceea ce Vergiliu spune despre Venus şi Vulcan spusese mai cuviincios Lucreţiu despre tăinuita ei dezmierdare cu Marte:
belii /era moeiiera Mavors ArmipoteJis regit, in gremium qui saepe tuum se- Rejicit, aeterno devinctus vulnere amoris: Pascit amore avidos inhians in te, Dea, visus, Eque tuo pendet resupini spiritus ore: Hune tu, diva, tuo recubantem corpore sancto Circunfusa super, suaveis ex ore loquelas Funde229.
Cind macin: rejicit, pascit, inhians, molii, fovet, medullas, labefacta, pendet, percurrit230 şi acel măreţ circunfusa, matriţă a drăgălăşeniei in/usu-s-ului, dispreţuiesc cele 'mă-runte, ascuţite şi înţepate vorbe care se iviră mai pe ur-mă.

Nu le trebuia, celor inşi dintr-o bucată, potrivire tăioasă şi iscusită; vorba lor este în totul crescută şi plină, eu vlaga firească şi trainică; ei sînt pe de-a-ntregul în epigramă, nu numai coada, ci şi capul, inima şi picioarele; nu-i nimic silit, nici tărăgănit, totul se desfăşoară dintr-o trăsătură, (c) Contextus totus virllis est; non simt circa jlosculos occupati231. (b) Nu patosul vorbei molatice şi numai şlefuite: ele au vînj şi trăinicie; nu plac pe cît îmbucură şi răpesc minţile cele mai tari232. Cînd văd acele făuriri scoase la lumină atît de viu, atît de adânc, nu spun că este bine spus, spun că este bine gîndit. Agerimea închipuirii înalţă şi dă suflare cuvintelor, (c) Pectus est quod disertum jacit233. (b) Inşii noştri cheamă judecată: vorbirea, şi cuvinte frumoase: gîndirile cuprinzătoare. Această zugrăvire nu-i atît purtată din condei, cît arată de viu chipul prins de suflet. Gallus vorbeşte de-a dreptul, fiindcă vederea lui este dreaptă; Horaţiu nu se mulţumeşte să dea la iveală gîndirea lui, l-ar trăda. El priveşte mai luminos şi mai pătrunzător lucrul; mintea lui scotoceşte şi scormoneşte toată cămara cuvintelor şi chipurilor pentru a înfăţişa şi cere să fie osebite de cele de rind, cum se osebeşte şi vederea lui. Plutarh spune234 că vede limba latinească prin lucruri şi la el aidoma înţelesul luminează şi dă răsărire vorbelor, nu din vîn't, dar din carne şi oase. (c) Ele arată mai mult decît spun. (b) Şi proştii simt oare- cît în acest fel, căci în ţara italienească eu spuneam că-mi place să le vorbesc limba lor, dar cînd aveam de spus vorbă cu greutate nu aş fi îndrăznit să mă bizui pe un grai care nu-l puteam mînui şi întoarce fără a-l osebi de cel de rînd. Vreau să-i pot da întrucâtva din al meu.
Mânuirea şi folosirea limbii233 de minţile alese îi dau preţ, nu atît înnoind-o, ci împlinind-o mai străbătător în felurite întrebuinţări; întinzînd-o şi mlădiind-o, îi dau cuprindere. Ei nu-i aduc cuvinte, dar o îmbogăţesc, dînd cu-vintelor greutate, şi adîncimea înţelesului şi folosirii lor, prin luare-aminte şi iscusinţă, o deprind cu întorsături neobişnuite. Şi cit de puţin le este dat aceasta celor mulţi, -se vede din puzderia scriitorilor veacului nostru. Ei sînt de ajuns de îndrăzneţi şi dispreţuitori, ca să nu apuce pe drumul bătut,

dar lipsindu-le harul răscolitor şi cumpă-tarea, rătăcesc. Nu se vede la ei decît o biată tencuială,, o ciudăţenie, făţuiri fără noimă şi seci, care în loc să înalţe coboară închipuirea. Lor nu le pasă la ce izbutesc, ei se răsfaţă numai cu noutatea; ca să agaţe un cuvînt nou, părăsesc pe cel obişnuit, adesea mai tare şi mai vin jos.
în limba noastră eu găsesc destulă stofă, dar cam lipsă de croială: căci nu se făcu nimic cu vorbirea de vî- nătoare şi de război, care este un tărîm darnic de împrumut, şi chipurile vorbirii, ca şi ierburile, se îndreaptă şi sc întăresc răsădindu-le pe alt pământ. Eu o găsesc de ajuns de bogată, dar nu (c) la îndemână şi (b) de ajuns- de vînjoasă. De obicei, o răpune o întruchipare puternică. Dacă apuci întins, simţi adesea că se sleieşte sub tine şi se lasă, iar în lipsă latineasca vine în ajutor, sau greaca, sau altele. Unora din aceste cuvinte, le-am înţeles acum noi, le lămurim mai anevoie tăria, cu atît mai mult că întrebuinţarea şi mersul lor întrucitva le-au scăzut şi măcinat farmecul. Tot aşa cum în vorbirea obişnuită se întâlnesc cuvintc nespus de bune şi metafore a căror frumuseţe s-a ofilit îmbătrînind şi culoarea s-a şters fiind mereu întrebuinţate. Dar aceasta nu Ie slăbeşte întru nimica pe gustul celor care au nas adulmecător, nici nu ştirbeşte fala celor vechi scriitori, care mai întîi scos-au aevea la lumină acele cuvinte.
Ştiinţele mînuiesc lucrurile prea iscusit, într-un fel prea meşteşugit şi ales în ceea ce este îndeobşte şi firesc. Pajul meu face dragoste şi se prioepe. Citiţi-i pe Leon Hebreul236 şi Ficino237: se vorbeşte de el, de gîndurile lui şi de faptele lui, şi dacă el nimic nu pricepe din aceste. Nu găsesc în Aristotel nimic din mişcările mele obişnuite; au fost învelite şi îmbrăcate cu un alt veşmînt nobil, de folosit în şcoală. Facă Domnul să fie bine! Dacă aş fi al meseriei, eu (c) aş întoarce in fire meşteşugul pe cît meşteşugesc ei firea, (b) Dar să lăsăm unde stau pe Bem- bo238 şi pe Equioola239.
Cînd scriu, mă lipsesc -uşor de însoţirea cărţilor, de teamă să nu stea de-a curmezişul întocmirii mele. Mai şi este că bunii scriitori prea mă doboară şi-mi curmă vitejia. Fac

bucuros oa zugravul care după ce înfăţişase jalnic cocoşii nu îngăduia ucenicilor lui să dea drumul vreunui cocoş viu în prăvălia sa.
(c) Şi aş avea mai curînd nevoie ca să-mi dau puţină sclipire, după cum născocise cîntăreţul Antinonydes240 care, cînd urma să cînte, ca înaintea lui sau după el, ascultătorii să se apropie de alţi cîntăreţi proşti.
(b) Dar mai greu mă las de Plutarh; are atît cuprins şi-i atît din plin că în toate împrejurările şi oricît de nă-struşnică pricină ai de înfăţişat, el se vîră în treabă şi-ţi întinde o mînă darnică şi nesecată de bogăţii şi înfrumu-seţări. Mi-e necaz că mă pune atît de mult în rîndul celor eare-l spicuiesc: (c) oricît de puţin îmi cade sub ochi nu pot să nu răpesc vreun picior sau vreo aripă.
(b) Pentru cele plănuite de mine aici îmi este la în- demînă să scriu la mine, în ţară sălbatică, unde nimeni nu mă ajută, nici nu mă înlocuieşte, unde nu am a face de obicei cu om care să priceapă latineasca din „tatăl nostru" al lui., iar 'franţuzeasca, ceva mai puţin. Aş fi întocmit-o mai bine aiurea, dar lucrarea ar fi fost mai puţin a mea. Uşor aş îndrepta o greşeală la întâmplare, deoarece le înşir fără luare-aminte, dar ar fi trădare să înlături cusururile din fiinţă, obişnuite şi înrădăcinate. Cind mi se spune, sau eu însumi spun: prea grosolane îţi sînt deprinderile. Iată cuvînt de baştină gascon. Iată primejdioasă înşirare de cuvinte (eu nu înlătur nici una din cele care umblă pe toate uliţele franţuzeşti; cei care vor să se împotrivească obiceiului .cu gramatica, glumesc). Iată o spusă fără ştiinţă; iată o judecată paradoxă; (c) iată una prea năstruşnică, (b) — „Da; răspund eu; dar îndrept greşelile neluării-aminte, nu însă pe cele ale îndătinării. Nu sînt eu oare cel care aidoma vorbesc pretutindeni? Nu mă arăt eu oare pe viu? e tot ce trebuie! făcut-am ce-am vrut: toată lumea cunoaşte că cu sînt în cartea mea şi ea în mine. Mai apoi, am un fel de a fi maimuţăresc, mă iau după alţii: cînd apuc să fac versuri, ele dau la .iveală ce sti- huitor citit-am înainte. Unele din cele dintîi leseuri cam duhnesc a străin, (c) La Paris vorbesc oarecum altă limbă decît la Montaigne. (b) De la oricine mă uit cu băgare de seamă,

uşor mi sc întipăreşte întrucîtva dintr-a! său. Din ceea ce privesc, răpesc: o purtare netoată, o strâmbătură neplăcută, un fel de a vorbi neghiob. Viţiile, mai mult, se ţin de mine îndeosebi şi nu mă părăsesc fără zdruncin. Fost-am văzut mai adesea înjurînd cu cuvintele altuia decît ale şinei mele.
(c) Ucigătoare maimuţăreală! Cum fuse a celor groaznice maimuţe, mari şi puternice, peste care dădu regele Alexandru în Indii. Cu greu ar fi fost să le vie de hac. Ele însă, cu 'apucăturile lor de a preface tot ce vedeau, au mijlocit prinderea lor. Vînătorii se încălţară în faţa lor,, legîndu-se cu laţuri şi piedici de tot soiul, îşi coperiră capul cu alte legături şi se făcură că-şi ung ochii eu clei; în acest chip duseră pe bietele bestii nesocotite la prăpăd, cu apucăturile lor maimuţăreşti. Ele se încleiară, se încurcară şi se sugrumară singure. Cealaltă însuşire a mea, să pot cu dinadinsul şi dibăcie arăta mişcarea şi vorba altora, adesea ca să stîrnesc rîsul şi haz la petreceri, nu s-a împlîntat în mine, ca şi cum aş fi fost o buturugă. Cînd înjur din pornirea mea, nu înjur decît: pentru Dumnezeu înjurătura cea mai dreaptă din toate cîte sînt. Ei spun că Socrate înjura în numele unui cîine, Zenon, cu aceeaşi strigare ca italienii acum: cappari241; Pitagora, pe apă îşi aer.
(b) Cu uşurinţă îmi însuşesc, fără luare-aminte, acele tipăriri de făţuială, dacă am avut pe buze „domnia ta" sau „măria ta" trei zile în şir, opt zile după îmi scapă în loc de „înălţate" şi „cinstite" şi ceea ce aş fi apucat a spune în glumă şi bătaie de joc, a doua zi o spun cu temei. De aceea, eu iau mai anevoie în scris adeveriri dezbătute, do teamă să nu le înfăţişez după înrîurirea altuia. Orice adeverire tot atîta spor are pentru mine. îmi ajunge o muscă şi să aiute Dumnezeu ca arătarea ce fac aici să nu fi fost din îndemnul unei vreri atît de uşuratice! Să încep cu cele oare-mi vor place, căci făcuturile se ţin lanţ unele de altele.
Mi-e însă necaz pe sufletul meu că dau pe neaşteptate răsărire celor mai adinei visări, mai nebune, care mie-mi plac mai mult cînd se iscă necăutate, iar ele deîn- dată pier, neavînd răgaz a le prinde; călare, la masă, în pat, dar cele mai deseori călare, unde mai pe îndelete mă sfătuiesc

cu mine însumi. La vorbire am o zorire cam gingaşe a fi ascultat şi .în tăcere. Dacă dau drumul vorbei.
cine mi-o curmă mă şi opreşte. In călătorie, însăşi nevoia drumului curmă vorba, de cele mai deseori călătoresc fără însoţire, bună de acele .vorbe înşirate, care-mi dau răgaz să stau de vorbă cu mine însumi. Mi se întîmplă ca la visurile mele, să le dau în paza amintirii (căci bucuros gîndesc că visez ce gîndesc), dar a doua zi îmi pot uşor înfăţişa cum .era lumina lor, fie veselă, sau întristată, sau ciudată: dar ou cît mă străduiesc să le aflu pe de-a-ntregul rămîne în amintire numai o deşartă înfiripare, atît cît să mă zgîndăre şi necăjească a ie căuta fără ajuns.
Aşadar, lăsînd de o parte cărţile, vorbind mai curat şi de-a dreptul, aflu că iubirea nu este decît setea acelei îmbucurări (c) de fiinţa dorită. Nici Venus nu-i decît plăcerea de a te uşura de prea plinul tău şi se schimbă în viţiu, fie din necumpătare, fie din neastîmpărare. Pentru Socrate, iubirea este pofta fiinţării mijlocită de frumuseţe. (b) Şi, luînd în seamă deseori aţîţările neghioabe ale acestei plăceri, mişcările descreierate şi zăpăcite cu care frămîntă pe Zenon şi pe Cratipus acea turbată stîr- nire, acel obraz arzînd de mînie şi cruzime în cea mai dulce împlinire a dragostei, apoi acea grozavă ameţire în- tărîtată şi fermecată la fapt atît de nerod (c) şi să se fi pus laolaltă încîntările cu lepădările noastre, (b) iar desfătarea dusă la oulme să aibă cutremurarea şi vaietul durerii, eu cred eă (c) este adevărat ce spune Platon (b) că omul jucărie a,zeilor este,
quaenam ista jocandi Saevitia!'-42
şi că, în bătaie de joc firea lăsat-a cea mai tulbure din făptuirile noastre, cea mai obişnuită, ca prin aceasta să pui pe nebuni şi pe înţelepţi laolaltă, pe noi şi pe dobitoace. Cel mai veghetor şi cugetat om cînd mi-l închipui în starea ceea îl socot a fi înfruntător, cînd face pe veghetorul şi cugetatul: picioarele păunului năruiesc semeţia lui: ridentem dicere verum Quid vetat?243.
(c) Cei care. la jocuri, înlătură păreri cuminţi, fac — spune unul — cum face acel care se teme să preamăreas-că chipul unui sfînt, dacă este dezvelit.

(b) Mîneăm şi bem cît şi animalele, dar nu sînt fapte •care împiedică îndeplinirile sufletului nostru, în acesta noi ne păstrăm fată de ele întîietatea. Cestălalt pune orice gind în jug, îndobitoceşte, prosteşte cu poruncitoarea puternicie întreaga teologie şi filozofie aflate în Platon; fără ca să aibă a se plînge de aceasta. în orice alt poţi păstra întrucîtv.a smerire, ,toate celelalte fapte rabdă rînduielile cuviinţei, acesta nici măcar nu se poate închipui decît desfrînat şi de rîs. Căutaţi-i, de încercare, un fel de purtare cuminte şi cuviincioasă. Alexandru spunea că se simţea muritor mai ales din pricina acestui fapt şi al somnului: somnul înăbuşe şi nimiceşte însuşirile sufletului nostru: celălalt fapt le soarbe şi le risipeşte de asemenea. Fără îndoială semn este, nu numai al stricăciunii de la obîrşie, dar şi al deşertăciunii şi pocirii noastre.

Pe de o parte, firea ne îndeamnă spre aceasta, aninînd de cea mai mărită, folositoare şi plăcută din toate dorinţele îndeplinirile sale, şi ne lasă pe de altă parte s-o învinovăţim şi să fugim de ea, fiindcă-i sfruntată şi necu-ratâ şi ne povăţuieşte să ne lepădăm de ea.

(c) Nu sîntem noi oare brute să numim brută îndeplinirea care ne dă fiinţă?

(b) Popoarele, religiile s-au întîlnit în mai multe privinţe ca jertfe, lumini, tămâieri, posturi, daruri şi, între altele, oprelişti de la acest fapt. Toate părerile aici se în- roiesc, în afară de obiceiul atît de răspîndit al tăierii împrejur, (c) care are ponos al său.

(b) De bună-seamă dreptate avem a ne mustra că dăm ivire unei atît de netoate fiinţări, cum este omul; să chemăm fapt ruşinos şi ruşinoase părţi care-o slujesc, (c) (în ceasul acesta, ale mele sînt curat de ruşine şi ponos). Ese- nienii, despre carc vorbeşte Pliniu, au dăinuit multe veacuri fără dădacă, fără înfăşare, din amestecul străinilor care, urmînd această frumoasă pornire, se alăturau tot timpul de ei: o naţie întreagă mai degrabă încumetîndu-se a pieri decît a se lăsa îmbrăţişării muiereşti şi mai curînd să şteargă airma de om decât să dea naştere vreunuia. Ei spun că Zenon nu avu treabă eu femei decît o dată în viaţă şi fusese aceasta de bună-cuviinţă, ca să nu pară că dispreţuieşte cu

încăpăţînare cea parte femeiască. ,(b) Fiecare fuge de vederea naşterii, fiecare umblă după cel care moare, (c) Pentru a-l nimici, se caută un timp încăpător, în plină lumină; pentru a-l clădi, te ascunzi într-o gaură întunecată şi strimtă, (b) Datorie este a se ascunde şi a roşi pentru a-l face şi fală este, din care se trag mai multe virtuţi, a şti să te mîntui de el. Una este ocară, alta laudă, deoarece Aristotel spuse că a da ivire unui om înseamnă a-l ucide — după o zicală din ţara lui.
(c) Atenienii, ca să întrunească potrivnicia acestor două fapte, avînd a curăţa de păcat insula Delos şi a se îndreptăţi faţă de Apolo, cînd se înstăpîniră, opriră acolo orice înmormîntare şi orice facere.
.(b) Noştri nosmet poenitet2U. {c) Socotim păcat fiinţa noastră.
(b) Sînt naţii care cînd mănîncă se acoperă. Ştiu o doamnă şi din cele mai mari245 pe toată treapta măririlor, care este de aceeaşi părere, fiindcă îi e urîtă vederea mestecării şi ia mult din harul şi frumuseţea lor şi ea nu se arată bucuros între lume cînd îi este foame. Şi ştiu un bărbat care nu suferă să vadă mîncînd, nici să fie văzut şi fuge de orice însoţire cînd îşi stîmpără pofta de mîncare, mai vîrtos atunci cind se umple decît cînd se uşurează.
(c) în împărăţia turcului mulţi se află care, ca să fie mai igrozavi decît alţii, nu se arată niciodată mîncînd: se hrănesc o dată pe săptămînă, alţii îşi taie şi îşi ciopârţesc faţa şi mădularele, alţii nu vorbesc vreodată. Inşi apucaţi, care gîndesc a face cinste firii, trăind nefireşle, care se măgulesc cu dispreţul faţă de ei înşişi şi se în-dreaptă strimbîndu-se.
(b) Ce dihanie slută care se înfioară de sine însăşi, (c) pentru care plăcerile sale sînt poveri; care se ia în nume de rău!
(b) Sînt unii care-şi ascund viaţa,
Exilioque domos et dulcia limina mutant246,
şi o feresc de văzul celorlalţi oameni; alţii se tem de sănătate şi de voioşie, ca de însuşiri duşmănoase şi păgubitoare. Nu numai unele tagme, dar mai multe popoare

blestemă naşterea şi binecuvîntează 'moartea, (c) Sînt unele unde Soarele este hulit şi întunericul preamărit.
(b) Nu sîntem dibaci pentru a ne prăpădi; este vînatul aevea şi puterea minţii noastre, (e) primejdioasă unealtă, fără rînduială!
(b) O vxiseril quorum gaudia crimen habent247.
Haide, biet om, ai necazuri de ajuns, neapărate, fără să le sporeşti din a ta născocire; şi de ajuns îţi este starea ta pătimită, fără să o mai înrăutăţeşti cu dinadinsul. Ai urîţenii aevea şi din matcă de ajuns, fără să-ţi mai născo-ceşti altele din închipuire, (c) Găseşti tu că prea ţi-e uşor, fiindcă uşurinţa ta nu te necăjeşte? Găseşti tu oare că ţi-ai îndeplinit toate îndatoririle trebuincioase, pentru care te-a menit firea? Şi că ea ar fi în lipsă şi fără rost în line, dacă tu nu te sileşti la noi îndatoriri? Nu te temi să înfrunţi legile ei atotcuprinzătoare şi netăgăduite, şi te făleşti cu ale tale, părtinitoare248 şi năstruşnice; şi cu atît mai mult cît sînt ale insului, neîntemeiate şi cu pricină stărui în ele mai tare. (c) Rânduielile aevea născocite de l'ne te ţin şi te pun pe treabă şi rînduielile parohiei tale: ccle ale lui Dumnezeu şi ale lumii nu ajung pînă la tine. <b) Ia în treacăt pildele aduse în această privinţă, viaţa ta întreagă se află în ele.
Versurile celor doi poeţi pomenind atît de sfios şi cuviincios despre dezmierdare, aşa cum o fac ei, îmi pare că o dezvăluie şi o luminează mai îndeaproape249. Cucoanele îşi acoperă sînul cu un văl; preoţii, mai multe lucruri sfinte; zugravii pun umbre pe lucrarea lor, ea să-i dea mai mult lustru şi se spune că străbaterea Soarelui şi a vîntului este mai puternic răsfrîntă decît de-a dreptul. Cuminte răspuns-a eghipteanul celui care-l întreba: „Ce porţi tu ascuns acolo, sub haina ta?" — „Stă ascuns sub haina mea ca să nu ştii tu ce este". Dar sînt alte lucruri care se ascund pentru a putea fi arătate. Auziţi pe cestă- lalt, mai pe faţă,
El nudam pressi corpus adusque meum2V):
îmi pare că mă elaponeşte. Să tot dezvelească Marţial pe Venus cît vrea, el nu-i în stare să mi-o înfăţişeze în întregimea ei. Cel care spune .totul ne îmbată şi ne scârbeşte; cel care se fereşte a destăinui ne îndeamnă să

gîndim mai mult decît este. Aflăm oarecît trădare în această sfială, mai cu seamă cînd deschide închipuirii noastre o cale atît de frumoasă, cum fac aceşti doi251. Şi faptul şi zugrăvirea trebuie să fie simţite pe furiş.
Iubirea la spanioli şi la italieni mai cuviincioasă şi feritoare, cu preget şi sub oboroc —• îmi place. Nu ştiu cui, înainte vreme, îi plăcea gâtlejul alungit, ca gî'tul cocostârcului, ca să guste mai mult timp înghiţitura.
Această dorinţă se nimereşte mai bine în cea desfătare vie şi neînfrînată pînă şi la firi ca a mea, care am viţiul repezirii. Pentru a zăbovi fuga ei şi lungi tocmeala intre îndrăgostiţi totul e bun in răsfăţ şi răsplată, o ochire, o plecăciune, un cuvînt, un semn. Cine ar putea cina din mirosul fripturii nu ar avea oare un bun cîştig? Este patimă care întruneşte prea puţin trainic avut cu prea multă vană şi înfiorată visare: trebuie răsplătită şi slujită aidoma. Să învăţăm pe cucoane a şti să-şi dea preţ şi să ne amăgească şi momească. Noi apucăm mai întâi a tăbărî, în aceasta păstrăm furia franţuzească. Cu fuiorul îmbierii lor tors amărunt, fiecare din noi pînă la pătimită bătrâneţe mai păstrează încă pe potriva vredniciei şi invrednieirii lui cîte o fărîmă. Cel care nu se desfată decît la desfătare, care nu află cîştig decît în culmea culmei, care nu vînează decît gonind, nu-i este dat să vie la şcoala noastră. Cu cit sînt mai multe praguri şi trepte, cu atit mai presus şi cu cinste ajungem la cuprinderea de pe urmă. Ar trebui să ne placă a fi minaţi, ca în palatele măreţe, prin felurite porţi şi treceri, prin multe şi plăcute tinde cu multe ocoluri. Această desfăşurare ar prii tihnei noastre; am sta să întîrziem ,şi am iubi mai multă vreme: fără speranţă şi dorinţă, n-am mai umbla după răsplată. Ele au a se teme foarte de înstăpânirea şi cuprinderea noastră, sînt tare primejduite din clipa cînd se lasă pe seama credinţei şi statorniciei noastre. Sînt virtuţi arare şi anevoioase: deîndată ce ele sînt ale noastre noi nu mai sîntem ai lor:
postquam cupidae mentis satiata libido est,
Verba nihil metuere, nihil perjuria curant252.
(c) Iar Trasonides, tînăr grec, fuse atît de îndrăgostit, încît nu se învoi s-o aibă după ce cîştigă inima unei iubite, ca să

nu stingă sau să slăbească cu desfătarea acel foc neogoit din care îşi trăgea mîndrie şi mulţumire.
(b) Scumpetea dă gust cărnii. Vedeţi cum felul de a întîmpina anume naţiei noastre strică eu lesniciunea sa farmecul sărutului care, spune Socrate, este atît de puternic şi primejdios, încît ne răpeşte inima. Urîcios obicei şi jignitor pentru cucoane să-l trebuiască împrumuta oricărui2"'3 din trei însoţitori, oricît de neplăcut i-ar fi, Cujus livida naribus caninis Dependet glacies rigetque barba: Centum occurrere malo culilingis23*.
Iară noi nu sîntem de loc în cîştig, căci, după cum este lumească împărtăşire, de sînt trei frumoase trebuie să sărutăm cincizeci urîte; şi pentru o inimă gingaşă, la anii mei, o sărutare proastă întrece peste poate preţul uneia bune.
In tara italienească, ei se prefac a fi morţi-copţi pînă a şi alerga după cele care sînt de cumpărat, şi se apără astfel. Sînt treptări în ale desfătării şi o fac ca la slujire să aibă răsplată cît mai pe de-a-ntregul. Ele nu vînd decît trupul, vrerea nu poate fi pusă la vînzare — este prea neatîrnată şi a lor. Aşadar, ei spun că vor să izbutească a le căpăta vrerea, şi dreptate au. Vrerea trebuie slujită şi căutată. Mi-e groază să-mi închipui că mi se dă un trup neînvoit, şi-mi pare că acest fel de pornire se apropie de cel al flăcăului care se repezi a dragoste pe frumosul chip al lui Venus cioplit de Praxiteles, sau ca turbatul eghip- tean aţîţat de leşul unei moarte pe care o îmbălsăma şi înfăşură în giulgiu; ceea ce prilejui întocmirea legii, împuternicită de atunci în Eghipet, ca trupurile femeilor frumoase şi tinere şi a celor de neam să fie ţinutei trei zile, pînă se dau pe mina celor ce aveau a se îngriji de mor- mîntarea lor. Periandru făcu mai grozav, stărui în iubirea căsniciei (mai orînduită şi pe lege) cu răposata lui soţie Melissa.
(c) Nu pare a fi apucătură lunatică a Lunii, că neputîndu-se bucura altcum de Endymion, răsfăţatul ei, îl adormi mai multe luni, ca să se mulţumească cu desfătarea unui flăcău care nu se cutremura decît în vis?
(b) Mai spun de asemenea că iubeşti un trup fără suflet sau simţire cînd iubeşti un trup oare nu s-a învoit.

Dezmierdările nu sînt de un singur fel; sînt unele îngăduite şi a tînjeală; o mie alte pricini care se pot căpăta cu bunăvoinţă; acest dar al cucoanelor nu-i de ajuns dovadă de iubire. Se poate ivi trădare ca şi în altele: uneori ele nu se îmbie decît dintr-o bucă,
tanquam thura merumque parent: Absentem marmoreamve putes255.
Eu ştiu unele care mai lesne îşi împrumută cea parte decît rădvanul lor şi care, numai prin aceasta, îşi fac legături între oameni. Trebuie văzut dacă însoţirea voastră le place şi în al'tă "privinţă sau numai pentru aceasta, cum ar fi un argat vînjos de la staul; pe ce treaptă şi la ce preţ eşti pus, tibi si datur uni;
Quo lajA.de illa diem candidiore ?io£et23s.
Şi ce, dacă-ţi mănîncă pîine muiată în altă fiertură mai pe pofta inimii?
Te tenet, absentes alios suspirat amores237. Cum oare? nu văzut-am noi pe unul care în zilele noastre s-a folosit de acest fapt, cu ţinta de a împlini o groaznică răzbunare, astfel să otrăvească şi să ucidă — cum sc şi întîmplă — o femeie cinstită?
Cei care cunosc ţara italienească nu vor găsi vreodată ciudat că nu caut pilde aiurea: deoarece este naţie care se poate spune că stă în fruntea lumii în aceasta. La ei se găsesc îndeobşte femei frumoase şi mai puţin urîte ca la noi, dar arare şi desăvîrşite frumuseţi eu socot că avem tot pe atît. Si, aidoma judec despre minţi. Cele de rînd sînt mai multe la ei şi vădit grosolănia la ei este mai rară; cît despre suflete alese şi înălţate, noi nu le ră- mînem cu nimic platnici. Dac-ar fi să-ntind această asemuire, mi-ar pare că pot spune despre vitejie, dimpotrivă; la noi se află mai îndeobşte şi din fire; dar, uneori, le este lor dăruită atît din plin şi vînjoasă, încît întrec pildele cele mai doveditoare dintre-ale noastre. Căsătoriile din cea ţară şchioapătă, fiind lege aspră îndătinată pentru femei şi atît de asupritoare, înoît cea mai îndepărtată legătură din străini este tot atît de însemnată cît şi cea din preajmă. Această lege face ca toate apropierile să fie neapărat cu pricină şi, deoarece pe ele tot atît le costă, aleg cu mai multă uşurinţă, (c) Şi dacă

o dată au rupt aceste zăgazuri, să credeţi că iau foc: luxuria ipsis vin- culis, sicut fera bestia, irritata, deinde emissaî58. (b) Ar trebui dat niţel drum frîielor:
Vidi ego nuper equum, contra sua jrena tenacem, Ore reluctanti julminis ire modo259.
Se domoleşte dorinţa întîlnirii, dînd oarecît însoţire. Soarta noastră se cam aseamănă: ei merg prea departe cu neîngăduinţa, noi cu îngăduinţa. Este un frumos obicei la naţia noastră că în casele de neam să fie aduşi copii pentru a fi crescuţi şi ţinuţi ca într-o şcoală de no- bilitate şi necuvenit este, zioe-se, şi înfruntător a nu primi un gentilom. Băgat-am de seamă (cîte case, tot atî-tea obiceiuri şi purtări) că cucoanele care au vrut să dea mai straşnică rînduială fetelor din jurul lor nu avut-au mai mult noroc. Trebuie păstrata cumpănire în aceasta şi lăsat în mare parte pe seama sfielii lor mersul lucrurilor; căci şi aşa, şi altcum, nu-i deprindere care să le ştie ţine de-a binelea. Dar adevărat este, cea ieşită cu faţa curată dintr-o şcoală fără oprelişti este mult mai pregetătoare decît cea care iese neprihănită dintr-o şcoală unde a fost strîns ţinută în zăbrele.
Părinţii noştri struneau fetele lor, ca să fie ruşinoase şi temătoare (rîvnirile şi dorinţele rămîneau întocmai); noi — să fie înfipte: habar n-avem. (c) E treaba sarma- ţilor, a căror lege este ea ele să nu se culce cu bărbat decît dacă au răpus pe vreun altul la război. <b) Cît despre mine, care nu sînt îndrituit în aceasta decît din auzite, mi-e de ajuns dacă mă îmbie să le dau un sfat, pe urma precăderii anilor mei. Aşadar, sfatul meu este, (c) ca şi pentru noi, (b) cumpătarea — dar fiindcă veacul nostru prea stă împotriva- i, măcar cuviinţa şi sfiala. Care nu vrea să-şi cruţe cugetul, să cruţe numele, dacă fundul este şubred, să iasă cu faţa curată, (c) căci — cum se istoriseşte despre Aristip, că vorbind cu unii tineri care roşiseră văzîndu-l intrînd la o curtezană —: „Viţiul este a nu ieşi de acolo, nu a intra", le spuse, (b) Cine nu vrea să-şi scutească cugetul, să-şi scutească numele200: dacă străfundul nu are preţ, ce este dat vederii să se tină bine.

Eu laud întîrzieri şi amînări la dăruirile lor. (c) Platon arată că-n orice dragoste uşurinţa şi repezirea nu-s îngăduite celor cu pricina, (b) Este dovadă de lăcomie, care trebuie să fie învăluită cu toată dibăcia să nu lase pe de-a-ntregul şi să se dea învinse ca în răpire; ele dacă ne-o menesc şi împărtăşesc cu măsură şi îndrăzneală, ferecă mult mai bine dorinţa noastră şi o ascund pe a lor. La fugă ele totdeauna să aibă pas înaintea noastră — spun eu şi celor oare au a se lăsa prinse; din fugă ele ne biruie mai bine, ca sciţii. Drept este că, după legea dată lor din fire, nu ele vor şi rîvnesc, rostul lor este a răbda, asculta şi învoi; de aceea datu-le-a firea mereu putinţa — şi nouă arar şi şovăielnic —, ele au totdeauna ceasul lor ca să fie întotdeauna gata pentru al nostru: (c) pati natae261.

(b) Şi unde vrut-a firea ca poftele noastre să se arate şi să înfrunte, făcut-a să fie ale lor tăinuite şi lăuntrice, şi le-a mijlocit părţi (c) care nu sînt date la iveală, (b) numai întru apărare.

(c) Trebuie lăsat volniciei amazoanelor purtări ca aceste: Alexandru trecînd prin Hyrcania, regina de acolo -- Thalestris — îl Întimpină cu 300 de ostaşi de felul ei, în arme şi călări, lăsînd grosul oştii, care o urma, de cealaltă parte a munţilor. Ea-i spuse tare, în faţa tuturor, că vestea biruinţelor lui şi .a vitejiei lui a mînat-o să-l vadă şi să puie în slujba faptelor lui toată puterea şi mijloacele ajutorului ei; şi că, găsindu-l atît de frumos, tînăr şi vînjos, ea, ale cărei însuşiri tot atît de desăvârşite sînt, îl sfătuieşte să aibă legătură trupească cu ea, ca din femeia cea mai vrednică din lume şi din bărbatul cel mai vrednic să se zămislească mare şi arar făt în dar viitorului. Alexandru îi mulţumi pentru toate celelalte, dar ca să aibă vreme a împlini cererea ei din urmă se opri 13 zile acolo, care le petrecu cît de voios în cinstea unei principese atît de viteze.

(b) Noi sîntem nedrepţi judecători, aproape în toate faptele lor, după cum şi ele sînt în ale noastre. Eu măr- turisese adevărul cînd e în dauna mea, ca şi atunci cînd îmi foloseşte. Urîtă nerînduială este. care le mînă atît de des a schimba şi le împiedică să se statornicească în iubirea lor

pe orice tărîm ar fi, precum acea zeiţă, căreia i se dăruiesc atîtea schimbări şi prietenii; dar şi drept este că împotriva firii lui Amor este să nu fie împătimită şi împotriva firii împătimirii să fie statornică. Şi cei care se miră şi caută la ele cauzele acestei boli, ca fiind nefirească şi de necrezut, de ce nu văd cît de bîntuiţi sînt ei adesea, fără să se înspăimînte, nici să se minuneze! Mai ciudat ar fi să vedem oprelişte în aceasta; nu-i patimă curat trupească: şi dacă nu putem pune capăt zgîrceniei, nici ambiţiei, nu putem nici dezmăţului. Dăinuie şi după sătu- rare şi nu avem cum povăţui necontenită mulţumire, nici sfirşi: trece totdeauna hotarul stăpînirii sale; iară nestatornicia le este mult mai de iertat lor decît nouă. Ele pot să ne arate îndemnul deopotrivă, ca şi noi, pentru ce-i ales şi nou, dar pe de altă parte ele pot zice că cumpără miţa în sac. !(c) (Ioana202, regina Neapolului, puse să sugrume pe Andreosse, soţul ei dintîi, de zăbrelele ferestrei ci, cu un lanţ ţesut de mîna ei din aur şi mătase, fiindcă la împărtăşirea între soţi nu aflase nici părţile, nici stăruinţele pe potriva aşteptării ce a avut-o după portul, frumuseţea, tinereţea şi voioşia cu care el o amăgise şi răpise); (b) că fapta are mai multă strădanie, decît sufe- rirea ei, deoarece ele totdeauna pot să facă faţă nevoii, iar noi se poate întîmplă să nu facem, (c) Platon, în privinţa aceasta, înţelept orîndui legile sale ca, înainte de orice căsătorie, pentru a hotărî dacă este cu cale, judecătorii să vadă pe flăcăi în toată goliciunea lor, iar pe fete goale numai pînă la brîu. <(b) Pe încercate se întîmplă să nu ne găsească în aceasta vrednici de alegerea lor,

Experta latus, madidoque simillima loro
Inguina, nec lassa stare coacta mânu,
Deserit imbelles thalamos263.

Nu-i totul ca vrerea să purceadă cu dreptate. Slăbiciunea şi neputinţa curmă pe lege o căsătorie:

Et quaerendum aliunde foret nervosius illud,
Quod posset zonam s.olvere virgineam26*,

de ce nu? şi, pe măsura sa, o înţelegere drăgăstoasă mai cu dezmăţ şi sîrg,

si blânde nequeat superesse labori2er\

Nu-i însă mare sfruntare să venim ou neajunsurile şi slăbiciunile noastre acolo unde dorim a fi pe plac şi a lăsa o bună şi preţuită amintire? Pentru puţinul ce-mi trebuie în ceasul acesta,
ad unum
Mollis opus2m,
n-aş vrea să fiu ponositor faţă de o fiinţă pe care am s-o cinstesc şi de care mă feresc:
Fuge suspicari, Cujus heudenum trepidavit aetas, Claudere lustrum261.
Firea ar fi trebuit să se mulţumească cu necazurile pe care ni le aduce vîrsta, fără să ne mai şi facă de rîs. Urît îmi este s-o văd, pentru fărîma de vînjoşie care perpeleşte de trei ori într-o săptămînă, zorind şi grozăvind a tăbărîre cu atîta asprime, ca şi cînd .ar avea o mare şi legiuită zi în pîntecul său: curat foc de iască! (c) Şi mă minunez de aprindere atît de vie şi pîlpîietoare, care amorţeşte sloi şi se stinge într-o clipă: cea poftă nu ar trebui să fie decît în floaiea frumoasei tinereţi, (b) Bi- zuiţi-vă, de încercare, a da pas acelei înflăcărări neobosite, pline şi trainice şi tmărinimoase, care este în voi şi vedeţi cum aevea vă va lăsa în drum! întoarceţi-o mai curind către cruda copilărie, mirată şi neştiutoare, care tremură încă la vederea-i şi roşeşte;
Indum sanguineo veluti violaverit ostro Si quis ebur, vel mista rubent ubi lilia multa Alba Tosa26B.
Cine poate aştepta a doua zi să vadă, fără a-i crăpa obrazul de ruşine, dispreţul acelor ochi frumoşi care-i dove-desc neputinţa şi sfruntarea lui,
Et taciti fecere tamen convitia vultus2ti£l,
el nu simţit-a vreodată mulţumirea şi mîndria să-i fi văzut bătuţi şi tulburaţi de vînjoasa împlinire a unei nopţi de ispravă şi 'hărnicie. Cînd văzut-am vreuna din ele po-somorîndu-se în preajma-mi, nu m-am grăbit s-o învinuiesc a fi uşuratică; am stat să mă îndoiesc de nu ar fi drept să mă leg mai curind de fire. De bunăseamă firea, pe nelege şi necuvenit purtatu-s-a,
Si non longa satis, si non bene mentida crassa270:
Nimirum sapiunt, vidontque parvam Matronae quoque mentulam illibenter211,

şi cu nemăsurată ştirbire.
(c) Oricare din părţile mele fac să fiu tot atîta eu, cît şi o alta. Şi nici o alta nu mă face mai curat om decît aceasta. Eu datorez lumii zugrăvirea mea întrutotul. Cuminţenia învăţăturii mele se află toată în adevăr, în ne- atîrnare, în miez; dispreţuind la înşirarea adevăratelor sale îndatoriri acele mici rinduieli, prefăcătorii obişnuite locului; ea este întreagă, firească, a mereului, a atotcu- prinsului, din care se nasc, dar din flori, cuviinţa, cere-monia. Vom 'avea de ajuns viţiile fuduliei, după ce vom fi avut cele din cheagul nostru. Cînd vom fi făcut faţă celor de aici, ne vom lua după celelalte, dacă găsim că trebuie să ne luăm după ele. Căci se află primejdie să ne născocim îndatoriri noi, pentru a ne găsi iertare părăsirii îndatoririlor fireşti şi să le încurcăm. Că .aşa este: se vede că in locurile unde greşelile sînt blestemate, blestemăţiile nu sînt greşeli: că la naţiile unde legile bunei- cuviinţe sînt mai arare şi lăsătoare, legile dintr-un început şi îndeobşte sînt mai bine păzite. Nenumărata mulţime a atîtor îndatoriri sugrumă grija noastră, vlăguind-o şi imprăştiind-o. Stăruinţa în lucrurile mărunte ne depărtează de cele neapărate. O! Cu cît acei oameni care văd treburile pe deasupra, apucă o oale uşoară şi la în- demînă faţă de a noastră! Sînt adumbriri după care noi ne furişăm şi ne răsplătim; dar nu plătim cu ele, ci încărcăm datoria noastră faţă de acel mare jude care smulge veşmintele şi zdrenţele de pe părţile ruşinoase, şi nu se fereşte a ne privi peste tot pînă în cele mai ale noastre şi ascunse murdării. Folositoare sfială a fecioreştii noastre neprihăniri dacă ea ar fi putut opri această dezvelire.
Pînă la urmă, cine ar descotorosi omul de un eres atît de grijuliu în vorbire, n-ar aduce mare pagubă pe lume. Viaţa noastră este parte nebunie, parte priveghere. Cine nu scrie despre ea decît cuviincios şi rânduit înlătură din ea mai mult de jumătate272. Nu mă dezvinovăţesc faţă de mine însumi; şi dacă aş face-o, ar fi mai curînd dez-vinovăţire pentru dezvinovăţirile mele mai mult decît de orice alt. Cer iertare unor nădufuri care le socotesc mai multe la număr decît ale celor ce sînt de partea mea. Ţinînd seama de ele,

voi mai spune încă aceasta {căci doresc să mulţumesc pe fiecare, treabă totuşi foarte grea, esse unurn homînem accommodatum ad tantam morum ac sermonum et volontatum varie tatem213), că nu au a se lega curat de mine fiindcă am făcut să vorbească cei eu precădere dată şi primită de mai multe veacuri şi că nu este cu cale fiindcă îmi lipseşte versul, ei să nu-mi îngăduie voia pe care oamenii cu har bisericesc din ai noştri şi mai moţaţi ca mine în acest veac o au. Iată doi:
Rimula, dispeream, ni monogramma tua est274. O ochire a prietenului o mulţumeşte şi-i cade bine215.
Şi cîte altele nu-s? îmi place sfiiciunea şi nu din judecată ales-am acest fel de a vorbi neruşinat: firea l-a alas pentru mine. Nu-l laud, cum nu laud nici alte chipuri împotriva obiceiului primit; dar îi găsesc iertare şi din anume şi din atotcuprinzătoare împrejurări îi uşurez ocara.
Să urmăm. Tot astfel (b) de unde poate veni această răpire a întîietăţii lor stăpînitoare faţă de ele care vă răs-faţă din ale lor?
Si furtiva dedit nigra munuscula nocte216,
cu aceasta întăriţi oare neapărat cîştigul, răceala şi o întîietate de soţ? Este un înţeles după voie: de ce nu le luaţi aşa cum vreţi să le ţineţi? (c) Nu se află soroc pentru trebile de bunăvoie.
(b) Este împotriva rînduielii, dar totuşi drept este că la vremea mea mânat-am acest tîrg pe cît felul lui o su-ferea, cu tot atîta cuvenire ca oricare alt tîrg şi cu oarecîtă faţă de dreptate şi nu doveditu-le-am decît împătimirea ce simţeam şi arătatu-le-am curat scăderea, tăria şi aprinderea, iuţirile şi potolirile. Nu se umblă mereu în acelaşi pas. Fost-am atît de grijuliu în făgăduieli, încît cred că ţinut-am mai mult decît m-am îndatorat şi făgăduit. Ele aflatu-m-au credincios pînă şi în slujirile nestatorniciei lor: spun nestatornicie mărturisită şi adesea înoită. Nicio-dată nu curmat-am legătura, fie ţinută numai de un colţ al plasei, şi oricît prilej ele mi-ar fi dat nu eăzut-am vreo-dată la ură şi dispreţ, căci asemenea dobîndiri, şi atunci eind le cîştigi de pe urma unor înjosite înţelesuri, totuşi te silesc a le primi cu oarecare bunăînvoire. Mînie şi nerăbdare cam

prădalnică faţă de şireteniile şi învîrtelile lor şi în dezbaterile noastre, arătatu-le-am uneori, căci sînt de fel pradă repezirilor şficuitoare, cu toate că ele ţin scurt şi uşor, ceea ce strică adesea tocmelile. Dacă ele vrut-au să puie la încercare neatîrnarea judecăţii mele, nu m-am ferit a le da sfaturi părinteşti, fie ele neîndurătoare şi să le ard unde se frig. Dacă prilej ui t-am a se plînge de mine, mai curînd fost-a fiindcă ele găsit-au că sînt în iubire prosteşte grijuliu, pe înţelesul de astăzi. M-am ţinut dc cuvînt în treburi de care uşor m-ar fi scutit şi ele se lăsau luate atunci eu nume bun şi sufereau cu uşurinţă să fie amăgite de biruitor. Am ţinut în frîu pe seama cinstei ce li se cade, plăcerea în zorul ei cel mai aprig. Mai mult de o dată şi acolo unde cuminţenia mă silea, le-am dat arme împotrivă-mi în aşa fel că, după rînduielile mele, ele se purtau mai întemeiat şi cum se cuvine cînd se sprijineau cu toată încrederea pe mine, mai degrabă decît pe ele.
(c) Pe cît putut-am, am luat singur asupra-mi sorţii tocmelilor noastre ca să le scutesc; şi totdeauna purces-am Ia dezlegare cît mai aprig şi neaşteptat, ca să dea mai puţin de bănuit şi m.ai cu seamă că cu socotesc a fi şi mai la îndemînă. Căci la aceasta sînt mai ales fără apărare locurile care se cred de la sine mai ferite. Lucrurile mai puţin temute sînt mai puţin păzite şi luate în seamă; se poate îndrăzni mai uşor, ceea ce nimeni nu gîndeşte că vei îndrăzni, înlesnite fiind prin însăşi anevoinţă.
(b) Nu fu vreodată om care să aibă m-ai sfruntate apropieri a acelor părţi. Această cale în iubire este mai potrivită cu rostul, cît este luată în bătaie de joc de oamenii noştri; şi cît de puţin izbuteşte, cine o poate şti mai bine decît mine? Dar nici nu mă căiesc de aceasta: nu mai am ce pierde:
mc tabula sacer
Votiva paries indicat uvida
Suspendisse patenti Vestimenta maris Deo277.
Venit-a ceasul să vorbesc pe faţă. Dar ca şi altuia, mi-aş spune în această privinţă: „Prietene, visezi! Iubirea, din timpul tău, are puţină legătură cu credinţa şi omenia", haec si tu postules Ratione certa facere, nihilo plus agas, Quam si des operam, ut cum ratione insanias218:

şi, întors, dacă mi-ar fi dat s-o încep din nou, fără îndoială ar fi pe aceeaşi cale şi în acelaşi pas, oricît de puţin mi-ar prii. (c) Neajutorarea şi prostia este de lăudat la un fapt de nelăudat, (b) Cu cît mă depărtez de toana lor în aceasta, mă apropii de a mea.

De altminteri, în acest tîrg nu mă lăsam prins cu totul; îmi plăcea, dar nu mă dam părăsirii; păstram neştirbit puţinul simţ şi pază pe care firea dăruitu-mi-le-a în slujba lor şi a mea; un picur de împătimire, dar nu sminteală. Cugetul însuşi in'tra cu totul în val pînă la dezmăţ şi destrămare; dar pînă la nerăsplată, trădare, răutate şi cruzime — nu. Nu cumpăram plăcerea acestui păcat cu orice preţ, mă mulţumeam cu adevăratul şi curatul său preţ: Nullum intra se vitium est279. >(b) Urăsc aproape deopotrivă o trindăvie posomorită şi adormită, cît şi o stăruinţă spinoasă şi trudită. Una mă zgîndăre, cealaltă mă amorţeşte; mai bine îmi plac rănile decît vî- nătăile şi loviturile tăioase decît cele oarbe. Aflat-am în acest tîrg, cînd eram mai pe măsură să-l tocmesc, o dreaptă cumpănire între aceste două capete. Iubirea este un zbucium treaz, vioi şi vesel: nici nu mă tulbura, nici nu mă întrista, dar mă înfierbînta şi încă nu mă înseta; la aceasta trebuie rămas, ea nu dăunează decît nebunilor.

Un tînăr întreba pe filozoful Panaetius dacă şade bine înţeleptului să fie îndrăgostit: „Să lăsăm pe înţelept acolo unde este — răspunse el —, dar tu şi cu mine, care nu sîntem, să nu ne apucăm de treabă atît de răscolitoare, care ne robeşte altuia şi ne duce a ne zădări pe noi înşine". Adevăr grăia, nu trebuie lăsată treaba, în sine atît de năvalnică, unui suflet care nu are cum să-i pună stavilă, şi ca urmare să poată doborî spusa lui Agesilau că „socotinţa şi iubirea nu pot merge împreună". Neîndoielnic, vană treabă este, nearătoasă, ruşinoasă şi pe nelege; clar mînată în felul acesta, o judec sănătoasă, bună să dezgheţe o minte şi un trup greoi; şi, ca doftor, aş sfă- tui-o unui bărbat de felul meu şi de starea mea, tot atît de bucuros cît şi oricare altă povaţă, ca să-l trezească şi să-l ţie în puteri, înaintat în ani şi să întîrzie încremenirea bătrîneţii. Atîta vreme cît bate încă inima şi sîntem numai în preajma ei,

Dum nova canities, dum prima et recta senectus,
Dum superest Lachesi quod torqueat, et pedibus
me
Porto meis, nullo dextram subeunte bacillozeo;
avem nevoie să fim îndemnaţi şi stîrniţi de cîte un zbucium înviorător, cum este acesta. Vedeţi cîtă tinereţe, vînjoşie şi veselie a 'dat bunului Anacreon281. Iar Socrate. mai bătrîn decît mine, vorbind de o dragoste a sa; „Spri- jinindu-mi umărul meu de umărul său şi apropiind capul meu de capul său, în vreme ce ne uitam împreună la o carte, simţii, fără minciună, o înţepătură la umăr, ca muşcat de o gîniganie şi mai mult, cinci zile după aceea, mă furnica şi-mi picura în inimă fără încetare". O atingere neaşteptată pe umăr, încălzea şi înviora un suflet rebegit şi încercat de ani şi, ca purtare, cel dintîi între oameni! ;(c) Dar, Dumnezeule, de ce nu? Socrate era bărbat şi nu voia nici să fie, nici să pară alt.
(b) Filozofia nu stă împotriva desfătărilor fireşti, numai cu măsură împreunate (c) şi propovăduieşte pentru aceasta cumpătarea, nu fereala: (b) stăruinţa sa împotrivă este faţă de cele nefireşti şi corcite; ea spune că poftele trupeşti nu au a fi mărite de ale minţii şi ne dă de ştire cu iscusinţă <c) să nu trezim foamea noastră cu lăcomia, să nu vrem a ne îndopa în loc să ne hrănim, să ne ferim de orice mulţumire care ne flămânzeşte, (b) de orice carne şi băutură care dă sete şi foame; ca şi în slujba dragostei, ea ne porunceşte să bem la izvorul care stîmpără numai nevoile trupului, care nu răscoleşte sufletul, suflet care nu trebuie să facă din aceasta faptul său, dar să urmeze curat şi să sprijine trupul. Nu am însă oare dreptate să soeot că poveţele acestea, care totuşi au, precum gindesc. intrucîtva asprime, privesc un trup în putere iar unui trup doborît şi cu pofta amorţită este iertat a-l înfier- bînta şi ajuta cu dresuri şi din puterea născocirii să-şi mijlocească întoarcerea poftei şi agerimii, dacă de la sine le-a pierdut? Nu putem spune oare că nimic în noi nu este, pe timpul acestei temniţe pământeşti, curat trupesc sau sufletesc şi că ciopîrţim dăunător un om în plină viaţă şi că drept judecat pare să ne purtăm la îndeplinirea plăcerii, cel puţin

tot atît de îngăduitor, ca faţă de durere? Durere era (ca să aduc o pildă) în sufletul sfinţilor prin ispăşire, pînă la aprigă desăvîrşire, trupul îşi avea şi el fireşte partea dată de drept prin întrunirea lor şi totuşi puţină parte avea în cauză; cu toate acestea ei nu s-au mulţumit ea trupul să urmeze numai şi să sprijine sufletul mîhnit; ei l-au mâhnit îndeosebi cu chinuri groaznice şi anume pentru el, ca din răsputeri unul şi altul — suflet şi trup — să cufunde pe om în durere, cu atît mai priineioasă cu cît mai aspră.
(c) In asemenea împrejurare, nu-i oare nedrept ca pentru plăcerile trupeşti să-ţi răceşti sufletul şi să spui că trebuie tîrît ca la o nevoie şi datorinţă silită şi robită? Treaba lui ar fi mai curînd să le adăsteze şi încolţească, să le însoţească şi să le îmbie, fiindu-i dată călăuzirea; cum tot astfel treaba lui este, după a mea părere,, ca în plăcerile care-l privesc pe el, să îndemne şi să avînte trupul cu toată simţirea care se cuvine stării sale şi să se ostenească să-i fie prielnice şi dulci. Căci drept este, cum spun ei, ca trupul să nu umble după poftele sale în dauna duhului, dar de ce nu este drept ca duhul să nu umble după ale sale, în dauna trupului?
(b) Eu nu am altă patimă care să mă învioreze. Ceea ce zgîrcenia, ambiţia, gîlcevile, împricinările stîrnesc la alţii, care ca şi mine nu au îndeletniciri anume. Amor ar face-o mai cu învrednicire: ar da iară veghere, cumpătare, har. grijă dc mine; ar întrema cătarea mea, ca strâmbăturile bătrîneşti, acele strâmbături slute şi jalnice să nu strice: (c) m-ar duce iară la învăţături sănătoase şi înţelepte, prin care să pot fi mai preţuit şi iubit şi ar alunga din mintea mea scîrbirea de sine şi de folosirea ei, împăcînd-o cu sinea ei; (b) m-ar îndepărta de o mie de gînduri mo- horîte, pe care vremea de prisos le pune în cîrea acestor ani; (c) şi proasta stare a sănătăţii noastre; (b) ar în- fierbînta măcar în vis acel sînge pe care firea-l părăseşte; ar propti bărbia şi lungi puţin vinjul şi (c) vlaga şi sprinteneala sufletului (b) acestui biet om, care se duce de-a berbeleaca spre pieire. Dar bine pricep că este o învrecl- nicire foarte anevoie de căpătat: din slăbiciune şi îndelungă iscuşenie, gustul nostru ajuns-a a fi mai subţire şi gingaş şi cerem mai mult, cînd aducem mai puţin, alegem mai mult, cînd mai puţin ni

se cuvine să fim aleşi; astfel ştiindu-nc, sîntem mai puţin îneumetători şi mai feritori; nimic nu ne poate încredinţa a fi iubiţi. Cunoaştem starea noastră şi a lor. Mi-e ruşine să - mă găsesc printre cea verde şi infierbîniată tinerime,
Cujus in indomito constantior inguine nervus, Quam nova collibus arbor inhaerct2''2.
La ce am arăta posomorîrea noastră într-atîta voioşie?
Possmt ut juvenes visere fervidi,
Multo non sine risu, Dilapsam in cineres facem?2w:i.
Ei au puterea şi judecata de partea lor; să le facem loc, nu mai avem ce ţine.
(e) Şi acest mugure de frumuseţe nu suferă a fi mî- nuit de miini atît de noduroase şi ademenit numai de sin-gura mijlocire a bunurilor neînsufleţite. Căci, precum răspunse acel filozof din vechime284, celui ce-şi bătea joc de el, că nu putuse ciştiga dezmierdarea unei fragede tinereţi după care alerga: „Prietene, eîrligul nu prinde în brînză atît de proaspătă".
(b) Iar, această tocmeală are nevoie de prinsoare şi nimereală: celelalte plăceri pe care le căpătăm pot fi răs-plătite în felurite chipuri, clar aceasta nu se plăteşte decît cu acelaşi fel de arginţi, (c) în adevăr, la astfel de treabă, plăcerea ce fac mîngîie mai slab închipuirea mea decît cea pe care o simt. (b) Iară dacă n^are nimic din plin, care să poată primi plăcerea de acolo de unde el nu o dă, suflet josnic este, care vrea să datoreze tot şi îi place să trăiască din însoţiri cu fiinţe pentru care el este o sarcină. Nu-i frumuseţe, nici farmec, nici dar cît de duios pe care un om falnic ar putea să dorească cu asemenea preţ. Dacă ele nu pot face un bine decît de milă, mai bine-mi este să nu trăiesc, decît să trăiesc din milă. Aş vrea să am dreptul să le cer, în felul cum am văzut cerînd în ţara italienească: Fate ben per voi2Bd: (c) sau pe poftă aşa cum Cirus îndemna pe ostaşii săi: „Cine mă iubeşte, mă urmează".
(b) Alăturaţi-vă, mi se va spune, vă va fi uşor. Vai, anostă şi nătîngă însoţire!
Nolo
Barbam vellere mortuo leoni286.

Xenofon foloseşte drept întîmpinare şi învinuire împotriva lui Menon că se încurca în dragoste cu cele trecute din floare. Eu găsesc mai multă desfătare numai văzînd dreapta şi dulcea întrunire a două tinere frumuseţi sau barem să-mi închipui că le văd, decît eu însumi să fiu parte a unei întruniri mîhnite şi fără noimă. i(b) Mă lepăd de cea poftă năstruşnică a împăratului Galba, oare nu se lega decît de cărnuri aspre şi 'bătrîne; si de acel biet ne-căjit287,
O ego di faciant tăiem te cernere possim, Charâque mutatis oscula jerre comis, Amplectique meis corpus non pingue lacertis!2eă
(c) Şi ca urîţenie de frunte eu socot frumuseţile drese şi prefăcute; Emones, tînăr flăcău în Chios, gîndind că veşmintele frumoase îi vor da frumuseţea care-i lipsea din fire, se duse la filozoful Arcesilau, între.bîndu-l dacă se cuvine unui înţelept să fie văzut îndrăgostit: „Cum de nu — răspunse el — numai să nu aibă frumuseţea ta înzorzonată şi dreasă". Urîţenia unei bătrîneţi lăsate în lumina ei este mai puţin bătrînă şi urîtă, cred eu, decît cea lîoită şi scli-visi-tă.
(b) Spune-o-voi fără să fiu sugrumat? Vremea firească şi curată a iubirii nu-mi pare a fi decît cea vecină copilăriei, Quem si puellarum insereres choro, Miile sagaces falleret hospites Discrimen obscurum, solutis Crinibus ambiguoque vultu2M.
(c) Şi nici frumuseţea.
Căci Homer o duce pînă se umbreşte bărbia, Platon găseşte că este încă mai arară. Şi ştiut este de ce cu atita haz Dion sofistul numea mijeala părului flăcăiandrilor „Aristogitoni" sau „Harmodieni".290 (b) La vîrsta bărbăţiei găsesc că nu-şi mai an- locul, dar mite la bătrîneţe: Importunus enirn transvolat aridas Quercus20'.
(c) Iar Margareta, regina Navarei, femeie fiind, o lungeşte, poruncind că de la 30 de ani venit-a vremea să-şi schimbe numele din „frumoase" în „bune".
{b) Cu -c-ît îi scurtăm stăpînirea asupra vremii noastre, cu atît mai mare preţ avem. Priviţi-l cum .arată: chip de copil. Cine nu ştie şcoala lui, cum toate purced pe dos de orice

rînduială? învăţătura, deprinderile, obiceiul sînt căile neputinţei: cei neştiutori sînt stăpîni. (c) Amor ordinem nescit202, (b) Fără îndoială călăuzirea în aceasta are mai mult nur împreunată cu zburdălnicia şi neastâmpărul; greşelile, cîştigurile în ciudă le dau .ascuţiş şi har; atita numai, să fie cu zor şi foame, nu-i arde să fie cumpătată. Vedeţi cum merge, împleticit, şchiop şi şăgalnic: se pripo- neşte cînd ţii eîrma cu dibăcie şi cuminţenie; şi stânjeneşti dumnezeiasca sa voie, cînd o supui mîinilor hîrşite şi pă- roase.
De altminteri, auzitu-le-am adesea că pun în vedere cea împăcare întru totul a duhului şi dispreţuiesc a face partea cerută de simţuri. Totul pentru aceasta le slujeşte, dar pot spune că văzut-am adesea iertată de noi slăbi-ciunea duhului mulţumită frumuseţii trupului, însă nu văzut-am să fi vrut ele da cît de puţin mînă de ajutor unui trup în prăvălirea anilor mulţumit frumuseţii duhului lor, oricît de copt şi chibzuit ar fi. De ce nu are vreuna zorul să rupă acest mîndru tîrg cu trupul pentru duh, (c) cumpărînd cu preţul coapselor o înţelegere şi sporire filozoficească şi înduhuită, dînd preţul cel mai presus la care s-ar putea ridica? Platon, în legile sale, porunceşte a nu tăgădui dreptul de sărut şi alte dezmierdări drăgăstoase în timpul unui război pentru cine ar vroi, fără a ţine seamă de ani şi urîţenie, celui care fă- cut-a deosebite isprăvi. Ceea ce el găseşte atît de drept ca răsplata vredniciei ostăşeşti nu poate fi şi răsplata unei alte vrednicii? Şi, cum de nu vine în minte vreunuia (b) să se înalţe mai presus de semenele ei cu fala accstei dragoste fără de prihană? fără de prihană, bine spun,
nam si quando ad praelia ventum est, Ut quondam in stipulis magnus sine viribus ignis Incassum juritM3.
Viţiile care se înăbuşe în gînd nu sînt din cele mai rele. Ca să sfîrşesc această însemnată tîlcuire, ce ţîşnitu- mi-a în ropot de snoave, ropot năvalnic uneori şi dăunător,
Ut missum sponsi jurtivo munere malum
Procurrit casto virginis e gremio, Quod miserae oblitae molii sub veste loeatum, Dum adventu matris prosilit,

excutitur, Atque illud prono praeceps agitur decursu; Huic manat trişti conscius ore rubor294:
eu spun că bărbat şi femeie sînt turnaţi în aceeaşi tiparniţă; las de o parte aşezămînt, obicei, osebirea nu e mare.
(c) Platon cheamă deopotrivă şi pe unii şi pe alţii a se împărtăşi de toate învăţăturile, deprinderile, dregăto- riile, slujbele de război şi de pace în republica lui; iar filozoful Antistene nu osebeşte întru nimica virtutea lor de a noastră.
(b) Mult mai lesne este să arunci vină unei părţi, decît să ierţi pe cealaltă, cum se spune: ,,ride ciobul de oala spartă".

Capitolul VI
DESPRE ÎNGRĂDIRI295

Tare uşor este să adevereşti că marii scriitori, vorbind despre pornirea lucrurilor, nu se slujesc numai de cele socotite de ei aevea, dar încă şi de cele cărora nu le dau crezămînt, care să aibă însă vreo aflare şi frumuseţe. Spusa lor are de ajuns adevăr şi folos, dacă ei o spun iscusit. Noi nu ne putem încredinţa despre cauza măiastră;
îngrămădim mai multe între cele multe să vedem dacă din întîmplare ea nu se va găsi printre ele,
namque unam dicere causam Non satis est, verum plures, unde una tamen sit29s.
Mă întrebaţi dc unde vine acel obicei, să binecuvîntăm pe cei care strănută? Noi dăm drum la trei feluri de vîn- turi: cel care iese pe jos e prea murdar; cel care iese pe gură duce cu sine oarecare mustrare de lăcomie; al trei-lea e strănutul; şi fiindcă vine din cap şi fără ponos, îl întîmpinăm cu asemenea cinste. Nu vă bateţi joc de astă subţirime; este — zice-se — a lui Aristotel.
Mi se pare a fi văzut în Plutarh (din toţi scriitorii pe carc-i cunosc, cel care mai frumos a împreunat făurirea cu firea şi judecata cu ştiinţa) că răul de mare la călători vine din frică, fiindcă se isease oarece, care să i-l dove-dească. Pe mine, care sînt uşor cuprins de cel rău, ştiu bine întrucît mă priveşte că nu este o cauză şi o ştiu, nu din dovadă, ci din păţite. Fără să mai arăt, că mi s-a zis că dobitoacelor

adesea de asemenea li se întîmplă, şi mai ales porcilor, fără vreo ştiinţă de primejdie şi ce-mi mărturisi un cunoscut al meu, care şi el suferea de răul acesta foarte tare, că înfricoşat de o mare furtună, se întîmplă, de spaimă, să-i treacă vărsăturile, (c) ca şi celui din vechime; pejus vexabar quam ut periculum mihi succurre- ret297: (b) nu mi-a fost vreodată frică pe apă, nici aiurea (şi avut-am de ce să-mi fie frică, dacă a muri poate în- frica), măcar să fi fost a mă tulbura şi speria. Frica vine uneori din lipsă de judecată, cît şi din lipsă de inimoşie.
Toate primejdiile ce întîmpinat-am fost-au cu ochii deschişi, vederea limpede, sănătoasă şi întreagă: mai trebuie şi vitejie la teamă. îmi .sluji odinioară, ca şi altora, să călăuzesc şi să ţin în rînd fuga mea, fără spaimă şi sperietură: era cu îngrijorare, dar nu buimacă sau zăpăcită. Sufletele mari merg mult mai departe şi ne arată fugi nu numai chibzuite şi sănătoase, dar semeţe. Să amintim pe a lui Socrate, povestită de Alcibiade, soţul său de arme: „îl găsi cu Laches (spune el), cei de pe urmă fugari pe drumul oastei noastre; şi priveam bine, că eram pe un cal bun şi el pe jos, precum şi luptasem. Văzui cîtă socotinţă şi hotărâre dovedea alături de Laohes; străşnicia mersului său nicidecum ieşit din pasul obişnuit, căutătura netulburată, aţintită, luînd în seamă şi cercetînd cele ce se petreceau în jurul lui, uitîndu-se cînd la unii, cînd la alţii, prieteni şi duşmani, într-un fel care îmbărbăta pe unii şi dădea a înţelege celorlalţi că va vinde scump sîngele şi viaţa lui de vor încerca să i le răpească: şi astfel scăpară; căci nu se năpusteşte bucuros asupra acestora: se tabără pe spăimîntaţi". Iată mărturia acelui mare căpitan, care ne învaţă ce ni se dovedeşte în toată ziua, că nimic nu aruncă în primejdii mai mari decît setea nesocotită a scăpa de ele. (c) Quo timoris minus est, eo minus ferme periculi est298, (b) Poporul nostru nu are dreptate cînd spune: „acela se teme de moarte", care vrea să arate că se gîndeşte la ea şi este veghetor. Vegherea se nimereşte la bine cît şi la rău. A lua în seamă şi judeca primejdia este întrucîtva a sta împotrivă spaimei.

Eu nu mă simt îndeajuns de tare ca să întîmpin izbitura şi înverşunarea acestei patimi a fricii, nici a vreunei alia amarnică. Dacă dintr-o dată aş fi frînt şi dobo- rît nu m-aş mai ridica nicicum de tot întreg. Cine ar fi făcut ca sufletul meu să-şi iasă din pas nu l-ar mai putea pune vreodată drept la locul lui; el se pipăie şi se cercetează mult prea aspru şi în adînc şi de aceea n-ar mai lăsa rana să se închidă şi tămăduiaseă. Bine fost-a de mine, că nici o boală nu l-a zdruncinat încă. Orice tăbă- rîre asupra-mi o întîmpin şi îi stau de-a curmezişul cu cea mai zdravănă apărare ce am: fiindcă cea dintîi care m-ar munci m-ar lăsa neajutorat. Nu ţin piept la o a doua: ori în ce loc prăpădul ar străpunge întărirea mea, ia;ă-mă descoperit şi cotropit fără scăpare, (c) Epieur spune că înţeleptul nu poate trece vreodată într-o altă stare. Părerea mea este dimpotrivă acestei spuse: că cine fost-a tare nebun nu va fi tare cuminte în. altă stare.

(b) Dumnezeu îmi dă frig pe măsura hainei şi îmi dă patimi pe măsura putinţei mele de întîmpinare. Firea, lăsîndu-mă descoperit pe o parte, coperitu-m-a pe alta: inzestrîndu-mă cu puţină putere, datu-mi-a tăria nepăsării si înţelegerii chibzuite sau asurdă.

Şi nu putut-am suferi multă vreme (iar în tinereţe şi mai greu o sufeream) nici rădvan, nici targan, nici corabie şi urăsc orice alt tras decît al calului, în oraş ca şi la cimp: dar sufăr tarvanul mai puţin decît rădvanul şi de aceea mai lesne sufăr zdruncinătură puternică pe apă, care înspăimântă, deoît frămîntarea apei ce se simte pe vreme liniştită. Uşoarele lovituri ale lopeţilor, lunecînd luntrea sub noi, îmi tulbură nu ştiu cum capul şi rînza deopotrivă, cum nu pot suferi sub mine scaun şubred. Cînd pînza sau cursul apei ne duce sau .sîntem traşi cu otgon, cea mişcare întinsă nu mă stinghereşte nicidecum; mă supără o mişcare curmată şi cea înceată mai mult. Nu .aş şti în alt chip să o zugrăvesc. Doftorii sfătuitu-m-au să încing cu un brîu josul pîntecului pentru a mă feri de acest neajuns; ceea ce nu încercat-am, obiceiul meu fiind să lupt cu necazurile mele şi ,să le înfrîng eu de la mine.

(c) Dacă aş avea în minte de ajuns ştirea lucrurilor nu m-aş plînge de timp ca să înşir aici nenumăratele felurite chipuri în care cronicile ni le arată despre întrebuinţarea carelor ce slujesc la război, felurite după naţii şi veacuri, de mare ajutor pare-mi-se şi trebuinţă: iar uimitor este că noi nu mai avem .nicicum cunoştinţa lor. Voi spune numai că de curînd, pe vremea părinţilor noştri, ungurilor mult le folosiră împotriva turcilor, fiecare purtînd un ostaş cu scut rotund şi un puşcaş cu multe puşcoaice, puse în rînd şi încărcate toate, carul fiind co- perit cu un ţol în felul pînzei de navă: le purtau în fruntea bătăliilor, pînă la 3 000 şi după ce tunurile trăseseră, se trăgea din ele iar duşmanii primeau acea împroşcătură înainte de tăbărîre, treabă care nu era un slab cîştig, sau dădeau drum carelor în rîndurile duşmane ,ca să le risipească şi să facă spărtură în locurile mai descoperite, în cîmp sau unde trebuia apărat eu grabă locul şi întărit. In vremea mea, un gentilom, la una din graniţele noastre, plăpînd de felul lui şi negăsind cal să-l poarte, războ la o hărţuială ce avu, după cum spus-am mai sus şi o scoase bine la capăt. Dar să lăsăm oarele de război. De ajuns de cunoscută mai este istorisirea bine arătată a trîndăviei regilor noştri spre sfîrşitul spiţei lor dintîi290, care cutreierau ţara pe un car tras de 4 boi.

(b) Marcus Antonius fu cel dintîi la Roma care a luat cu el şi o fată menestrelă şi a înhămat lei la carul lui. Heliogabal făcu pe urmă tot astfel, spunînd că el este Cybella300, mama zeilor, înhămă tigri, prefăcîndu-se a fi zeul Bachus; mai prinse şi doi cerbi la carul lui, iar altădată patru cîini şi încă patru fete goale trăgîndu-l în alai, şi el gol. împăratul Firmus înhămă la carul său struţi nemaipomenit de mari, care păreau că zboară şi nu trag roţi. Ciudăţenia acestor născociri dă ivire în mintea mea încă altor năzări: că pentru domnitor, semn de micime este şi dovadă că nu sînt îndeajuns ceea ce sînt, cînd se trudesc să-şi dea preţuire şi fac cheltuieli peste fire de mari numai ca să pară. Treabă de iertat este în ţară străină, dar printre supuşii săi, unde el poate totul, cinul său îi dăruieşte cea mai înălţată stare a cinstirii la care se poate ajunge. Precum îmi pare tot atît de zădarnic pentru un gentilom să

se înveşmînteze acătării, fiind între ai săi: casa lui, traiul său, masa lui îi stau chezăşie dc ajuns.
(c) Sfatul pe care Isocrate îl dă regelui301 său nu-mi pare nesocotit: „A fi măreţ in podoaba casei şi tacîmuri, fiind cheltuială dăinuitoare, oare trece asupra moştenitorilor săi şi a se feri de orice fălire care piere de îndată şi ca folosinţă şi oa amintire".
(b) îmi plăcea să mă gătesc în lipsă de alt belşug pe vremea cînd eram eu prîslea, şi-mi şedea bine; sînt unii pe care hainele frumoase jălesc. Avem ştiri minunate despre cruţarea regilor noştri faţă de cei din jurul lor şi despre dărnicia lor: mari regi, cu faimă, vrednicie şi noroc. Demostene judecă aspru legea din oraşul său, care folosea banul obştesc pentru împodobiri la jocuri şi sărbători. El vroia ca măreţia să se dovedească după numărul corăbiilor bine înţolite şi oşti bine înzestrate.
(c) Şi dreptate este să se aducă vină lui Teofrast, care- statornicise în cartea sa despre bogăţii o părere dimpotrivă şi întărea că acest soi de cheltuială este adevăratul rost al bogăţiei. Sînt plăceri — spune Aristotel — care- nu uimesc decît pe cei mai de jos şi care pier din amintire de îndată ee au săturat şi cărora nici un om chibzuit şi cu greutate nu le poate da preţuire. Cheltuiala mi-ar părea mai regească, pe cît şi mai folositoare, dreaptă şi. trainică, făcînd porturi, adăposturi de ţărm, întăriri, ziduri, clădiri arătoase, biserici, bolniţe, şcoli, dresul uliţelor şi al drumurilor, în care lucru papa Grigore al XlII-lea lăsă laudnică amintire în timpul meu şi de care regina noastră Caterina302 va face mulţi ani mai apoi dovada dărniciei ei din fire şi mărinimiei, dacă mijloacele ar fi să-i ajungă pe cît este de inimoasă. Soarta mare neplăcere- făeutu-mi-a să împiedice clădirea podului nou303 din. marele nostru or.aş şi să-mi răpească speranţa ca înainte de-a muri să-l văd dat în folosinţă.
(b) Unde pui că supuşii care văd acele alaiuri cred că strălucirea din avutul lor se face şi că se veselesc în dauna lor. Căci popoarele cer regilor, cum cerem noi argaţilor noştri, ca ei să se îngrijească a ne mijloci din belşug tot ce ne trebuie, dar în nici un fel ei pe seama lor nu au a se

atinge. Totuşi, împăratul Galba, mulţumit la ospăţ de un cîntăreţ, spuse să i se aducă sipetul din care luă un pumn de galbeni şi-l dărui cu mîna lui, spunînd: „Nu-i iau de la cei de faţă, este din al meu". Insă de cele mai dese ori poporul are dreptate cînd i se satură ochii cu bunuri trebuincioase săturării burţii. însăşi mărinimia nu-i în lumină bună în mâini domnitoare; cei de rînd au mai multă îndrituire la aceasta; căci, bine luat în scamă, un rege nu are nimic al său, pe el însuşi are a se dărui altuia.

(c) întocmirea judecătorească nu este dată în folosul judecătorului, ci în folosul judecăţii. Niciodată nu este- pus în frunte careva pentru cîştigul său, ci pentru câştigul celui de sub el şi un doftor pentru bolnav, nu pentru el. Orice dregătorie, cît şi orice măiestrie îşi are ţinta dincolo de ele: nulla ars in se versatur30i.

(b) De aceea călăuzitorii copilăriei principilor, care se fălesc a întipări în sufletul lor virtutea dărniciei şi povăţuiesc să mulţumească cererile şi să nu socotească nimic alt mai bine folosit, decît ceea ce dăruiesc (învăţătură văzută în timpul meu a fi tare preţuită), privesc mai - mult fie folosul lor decît al stăpînului, fie pricep prost cu cine au a face. Prea uşor este să întipăreşti dărnicia care se înfruptă pe seama altuia, (c) Iar preţul nu se socoteşte pe măsura de faţă, dar pe măsura putinţelor îndeplinăto- -rului şi ajunge a fi vană în mîini atît de puternice. Ei sînt risipitori înainte de a fi darnici, (b) Dimpotrivă, puţin este socotit a fi această călăuzire în vederea altor virtuţi regeşti şi este singura, cum spunea tiranul Dionisie, care se însoţeşte bine cu însăşi tirania. L-aş învăţa mai curînd acest stih al plugarului din vechime:

Tvj xetp,L ^ oreîpeiv, âXXa fir] 8uXay.cp3M,

cine vrea să aibă rod. trebuie să semene, trebuie să împrăştie cu mîna, nu să verse cu sacul şi avînd atît de dăruit la atiţia, sau mai drept spus, de plătit şi înapoiat, după cum ei l-.au slujit, trebuie să fie cinstit şi chibzuit la dăruire. Dacă dărnicia unui principe este necruţătoare •şi necumpătată, îmi place mai bine să fie zgârcit.

Virtutea regească stă mai mult în dreptate; şi din toate dreptăţile, cea care pune în lumină mai mult pe regi este

dărnicia pusă în slujba dreptăţii. Căci ei au luat-o anume pe seama lor, pe cînd celelalte sînt lesne lăsate de -ei pe seama altora. A trece marginile mărinimiei, este slabă mijlocire pentru a căpăta nume bun, căci nemulţu-meşte mai mult pe mai mulţi decît pe cei care-i mulţumeşte: (c) Quo in plures usus sis, minus in multos uti possis. Quid autem est slultius quam quod libenter fa- cias, curare ut id diutius facere ncm possis?306.

(b) Şi dacă este folosită fără a preţui vrednicia, este ponositoare celui care o primeşte şi primită fără mulţumire. Tiranii fost-au daţi jertfă urii poporului, de mîinile celor pe care ei îi înălţaseră pe nedrept, măscărici, ţii— tori, cîntăreţi şi tot soiul de pleavă care gîndesc a-şi încropi stăpînirea avuţiilor pe nedrept primite, arătînd că au dispreţ şi ură faţă de cel de la care căpătaseră şi se alătură în acestea părerii şi judecăţii îndeobşte.

Supuşii unui principe necumpătat la dar ajung a fi necumpătaţi la cerere; ei nu se iau după judecată, ci după pildă. Fără îndoială adesea avem cum roşi de neruşinarea noastră: sîntem plătiţi peste poate cu dreptate, cînd răsplata e potrivită cu slujba, căci oare nu sîntem cu nimic datori prinţilor noştri din fireasca datorinţă? Dacă ne ţine pe cheltuiala lui, face prea mult; de ajuns dacă ajută: ce este pe deasupra se cheamă pomană care nu se mai poate pune la socoteală, căci însuşi cuvîntul dărnicie înseamnă a da de bunăvoie. Pe înţelesul nostru de* azi, niciodată nu-i pe plac decît dărnicia care va-să-vie;. de aceea un principe, cu cît se sleieşte dăruind, se sărăceşte din partea prietenilor.

(e) Cum ar stîmpăra el poftele care cresc pe măsură ce se împlinesc? Cine se gîndeşte la căpătuială nu se mai gîndeşte la ce a căpătat: nimic nu-i mai anume al lăcomiei decît nerăsplata. Pilda lui Cirus nu va fi nepotrivită aici, ca să slujească regilor din vremile acestea drept piatră de încercare în darurile lor, bine sau prost împărţite şi să le arate cu cit mai nimerit acel împărat le împărţea decît o fac ei. Pe această cale ajuns-au ei strîmtoraţi, pînă a se împrumuta de la supuşi necunoscuţi şi mai curînd de :1a cei cărora le-au făcut rău, decît de la cei cărora le-au făcut

bine; şi nu le vin în ajutor decît. cu numele, nimic din al lor. Cresus muistra pe Cirus că era darnic şi îi făcu socoteala comorilor, dacă ar fi avut mîna mai strînsă. Cirus, ca să îndreptăţească dărnicia lui,, trimise pretutindeni, la toţi cei ridicaţi de el la mărire prin ţara sa, rugind pe fiecare să-l ajute cu cîţi bani vor' putea, pentru o mare nevoie ce i s-a iscat şi să puie în scris cît vor da; cînd toate aceste adeverinţe fură aduse,, prietenii săi socotiseră că nu era de ajuns a-i dărui cît primiseră de la el, dar mai adăugară mult din al lor şi- se găsi o sumă mai mare decît cea adunată de Cresus. Era cît ar fi cruţat dacă nu ar fi dăruit. Cirus îi spuse: „Nu sînt mai puţin iubitor al bogăţiilor decît alţi principi, mai curînd le chivernisesc mai bine. Vezi cu cît de puţin căpătat-am comoara nepreţuită a multor prieteni şi cît mai credincioşi vistiernici sînt ei decît ar fi simbriaşii, fără îndatorire şi iubire şi cu cît mai bine au păstrat avutul meu ei, deeit ;se păstra în sipete care aduc asupră-mi ură, pizmuire şi dispreţul altor principi?"

(b) împăraţii căutau a se dezvinovăţi de prea multe jocuri şi arătări pentru mulţime, spunînd că împuternici-rea stăpânirii lor şi întocmirea ţinea oarecît (măcar la vedere) de vrerea poporului roman, din timpuri de demult învăţat să fie măgulit cu asemenea costisitoare plăoeri şi sărbătoriri. Dar numai bogătaşii de rînd avuseseră în sarcină datina de a veseli pe semeni şi însoţitori -pe cheltuiala lor, cu tot atîta prisosinţă şi mare risipă; alt înţeles însă capătă, cînd cîrmuitorii apucă a face ca ei.

(c) Pecuniarum translatio a justis dominis ad alienos non debet liberalis videri307. Filip308 mustră pe fiul său, care încerca prin daruri să capete bunăvoinţa macedonenilor, scriindu-i precum urmează: „Ce? îţi este a fi socotit de supuşi drept vistiernicul lor, nu drept rege? Vrei să-i cîştigi? Cîştigă-i prin binefacerea virtuţii tale, nu prin binefacerea sipetului tău".

(b) Oricum ar fi, falnic lucru era să fi adus şi sădit pe întinsul arenelor copaci înfrunziţi, pădure umbroasă croită cu frumoasă orînduire şi în ziua cea dintîi să dai acolo drum la o mie de struţi, o mie de cerbi, o mie de mistreţi, o mie de căprioare, lăsaţi în voia poporului; a doua zi să fie

răpuşi în faţa ta o sută de mari lei, o sută de leoparzi şi trei sute de urşi, iar a treia zi să pui să se lupte pînă la moarte trei sute de perechi de gladiatori, precum făcu împăratul Probus309. Măreţ lucru mai era şi vederea celor amfiteatre, căptuşite cu marmură, dăltuite •şi cioplite cu chipuri strălucind de multe şi arare podoabe,
Ballheus en gemmis, en illita porticus auro310;
•din toate părţile acelei mari ocoliri, de sus şi pînă jos, şaizeci sau optzeci de rînduri de trepte, şi ele de marmură, coperite cu lespezi,
exeat, inquit, Si pudor est, et de pulvino surgat equestri, Cujus res legi non sufficit311;
unde încăpeau aşezaţi o sută de mii de oameni în larg, iar din fundul arenei, unde se desfăşurau jocurile, să se întruchipeze o văgăună din care se repezeau sălbăticiunile ca să fie arătate; pe urmă să .se cufunde sub o mare, în care mişunau mii de dihănii de apă şi pluteau corăbii înţolite, înfăţişînd bătălii pe apă; iar după aceea să fie totul uscat pentru luptele gladiatorilor şi în al patrulea rînd să se presare nisip roşu şi alb, ca să se întindă mesele ospăţului de cinste pentru atît amar de oameni la capătul aceleiaşi zile;
quoties nos descendentis arenae Vidimus in partes, ruptâque voragine terrae Emersisse feros, et iisdem saepe latebris Aurea cum croceo creverunt arbuta libro. Nec solum nobis silvestria cernere monstra Contigit, aequoreos ego cum certantibus ursis Spectavi vitulos, et equorum nomine dignum, Sed deforme pecus312.
Uneori ridicau un munte înalt cu livezi şi copaci înfrunziţi, de pe ale cărui creste ţîşneau ca din gura fîntînii. apă vie spre vale; altădată se aducea pe apă o corabie care„ deschizîndiu-se, lăsa din pîntec patru sau cinci sute de animale de luptă şi fără mînă de om se închidea. Cîte-odată din josul arenei zbueneau jocuri de apă pînă pe-culmi şi de la cea mare înălţime se împrăştiau miresmînd şi stropind mulţimea. Pentru a se adăposti de vreme ne-prielnică întindeau peste acest mare cuprins cînd pînze,. cind văluriri de purpură cusute în rîuri, cînd mătase în. vărguri, după cum li se năzărea:

Quamvis non modico caleant spectacula sole,
Vela reducuntur, quum venit Hermogenes313-
Iar reţelele care se întindeau în faţa poporului, pentru. a-l apăra de năpustirea bestiilor, erau ţesute cu aur:
auro quoque torta refulgent Retia3i\
Dacă oarece poate fi iertat în astfel de nemaipomenite dezmăţări, este partea născocirii şi a noutăţii, care dau pas minunării, nu risipa315.
Cu înseşi aceste zădărnicii noi ne lămurim cît acele veacuri aveau bogate minţi, osebite de ale noastre. Se află în acest soi de 'bogăţii ceea ce găsim în toate desfăşurările firii: noi nu înaintăm, ne înyîrtim pe loc şi rătăcim ici şi colo. Umblăm pe urmele paşilor noştri. Mă tem că ştirea noastră este slabă în toate privinţele; nu vedem de loc nici în depărtare, nici înapoi; ea cuprinde puţin şi trăieşte puţin; scurtă şi ca întindere în timp, şi ca agonisire:
Vixere fortes ante Agamemnona Mulţi, sed omnes illachrimabiles
Urgentur ignotique longa Nocte3,e.
Et supera bellum Trojanum et furiera Trojae, Mulţi alias alii quoque res cecinere poetae3l7.
(c) Iar cînd vedem aceste lucruri, istorisirea lui So- lon318 despre cele învăţate de el la preoţii din Eghipet asupra îndelungii .dăinuiri a ţării lor şi felul de a învăţa şi păstra cronicile ţărilor străine, nu-mi pare nesocotit ca mărturie în această privinţă. Si interminatam in omnes partes magnitudinem regionum videremus et errvporum, in quam se injiciens animus et intendens ita late longe- que peregrinatur ut nullăm oram ultimi videat in qua possit insistere: in hac immensitate infinita vis innume- rabilium appareret formarăm319.
(b) Şi dacă tot ce aflat-am pînă la noi din trecut, adevărat ar fi şi ştiut de vreunul, mai puţin decît nimic ar fi faţă de tot ce este neştiut. Şi însăşi despre această desfăşurare a lumii, care se perindă în timpul cît sîntem noi în ea, cît de slabă şi truncheată cunoştinţă capătă cei mai iscoditori! Nu numai despre anume întîmplări, pe care soarta le aduce a fi pilduitoare şi cu greutate, dar despre stările marilor întocmiri şi naţii ne scapă de o sută de ori mai mult decît

ne cade în cunoştinţa noastră. Vîlvă facem de minunea născocirii tunurilor şi a tiparniţei la noi: la celălalt capăt de lume, în China, alţi oameni le aveau la îndemînă cu o mie de ani înainte. Dacă am vedea din lume atît cît nu vedem, am vedea, cum este de crezut, o neîncetată înmulţire şi pieire a înfăţişărilor. Nu-i nimic singuratic şi arar, privitor la fire, dar mult este privitor la cunoştinţa noastră, pe care întemeiem jalnic rosturile noastre şi care lesne ne arată o icoană foarte înşelătoare a lucrurilor. Aşijderea în van ajuns-am acum la părerea că lumea se destramă şi-i în prăpădire, ivită, din dovezile slăbiciunii şi scăpătării noastre,

Jamque adeo atjecta est aetas, affectăque tellus320;.

tot aşa ajunsese a crede acesta321 despre naşterea şi tinereţea ei, din vigoarea văzută la minţile din timpul său,, bogate ca înoiri şi născociri în felurite măiestrii:

Verum, ut opinor, habet novitatem summa,
recensque
Natura est mundi, neque pridem exordia coepit: Quare etiam quoedam nune artes expoliuntwr, Nune etiam augescunt, nune addita navigiis sunt Multa322.

în clipa de faţă lumea noastră găsi încă o alta323 (şi cine ne încredinţează, dacă va fi singurul din frăţînii ei, pentru că daemonii, Sybillele şi noi, pomenire nu avut-am. de aceasta pînă acum?) nu mai mică decît a noastră, plină şi alcătuită ca şi ea, cu toate că atît de copilă, că o învăţăm încă az şi buche: sînt 50 de ani abia de cînd nu ştiau nici scris, nici greutate, nici măsură, nici veşmînt, nici griul, nici viţa. Era încă golaşă la sîn şi nu trăia decît din mijlocirile maicii sale hrănitoare. Dacă noi ajungem a dovedi sfîrşitul nostru şi acel poet dovedeşte tinereţea veacului său, acea altă lume va veni la lumină abia cînd a noastră va apune; Atotcuprinsul va-să-fie ca lovit de dambla: un mădular amorţit, celălalt vînjos. Mult mă tern că noi vom grăbi scăderea şi prăpădirea acesteia, moleşind-o şi că i-am vîndut foarte scump părerile şi meşteşugirile noastre. Era o lume copilă şi nu am muştruluit-o- şi supus-o orânduirii noastre din prinosul vredniciei noastre şi al puterilor fireşti, nici n-am cişţigat-o prin dreptatea şi

bunătatea noastră, nici cucerit-o prin mărinimia noastră. Cea mai mare parte din răspunsurile lor, schimbul de vorbe cu ei, arată că ei nu rămîn întru nimic mai prejos ca limpezime a minţii şi pătrundere din fire. Uluitoarea măreţie a oraşelor din Cuzco şi Mexic, între altele de acest fel, grădina acelui rege în care copacii, roadele şi ierburile toate după cum sînt, erau minunat făurite în aur, iar în casa lui toate vieţuitoarele de pe pămîntul său şi din mări şi frumuseţea lucrărilor din piatră, pene, bumbac, zugrăvire, arată că nu rămîn cu nimic mai prejos nici ca meşteşug. Cît despre cuvioşie, ascultare .a religiei, dărnicie, bună-credinţă, dreaptă purtare, mult ne-a slujit riouă să fi fost mai prejos decît ei care s-au pierdut, fiind mai presus şi s-au dat platnici şi înşelat ei singuri. Iar despre îndrăzneală şi vitejie, despre statornicie şi vînjoşie, răbdare la foamete şi în faţa morţii, nu m-aş teme să alătur pildele găsite la ei de cele mai vestite din vechime, pomenite pe lume la noi, .aici. Cei care i-au asuprit, să lase însă deoparte şireteniile şi momelile cu care i-au amăgit şi dreapta uimire pe care o pricinuiau acelor naţii, să vadă pe neaşteptate oameni bărboşi vorbind felurite alte limbi, .avind altă credinţă, altfel de purtare, dintr-o parte de lume atît. de depărtată unde nu închipuit-au •vreodată să fi fost locuită: călări pe dihănii nemaipomenite, năpustindu-se pe ei care nu văzuseră cal aevea şi nici alt animal care să poarte om sau povară; înţoliţi cu piele lucitoare şi tare şi cu armă tăioasă şi sclipitoare şi împotriva lor care, în schimbul minunii unui ochi de oglindă şi pentru un cuţit, dădeau bogăţii mari în aur şi mărgăritare, ei care nu aveau nici ştiinţă, nici ceea ce trebuie ca să se poată îndeletnici cu lucrarea oţelului nostru: mai puneţi încă fulgerele şi trăznetele tunurilor noastre şi archebuzelor, care aveau cum să tulbure însuşi pe Cezar, dacă accsta ar fi fost luat pe neaşteptate, fără să fi avut vreo cunoştinţă de ele. Iar în vremea noastră, să taberi peste unele popoare goale, abia ajunse să ţeasă niscai bumbăcării, care nu aveau alte arme decît arcuri, pietre şi bite, (c) şi scuturi de lemn; (b) popoare ameţite de feţe prietenoase şi de bună-credinţă, momite de ispita

lucrurilor nevăzute şi străine lor; arătaţi — spun eu — cuceritorilor toată această nepotriveală şi ră- piţi-le temeiul biruinţei. Cînd privesc însufleţirea neîn- frîntă a bărbaţilor, femeilor, copiilor, întîmpinînd şi ţi- nînd piept în atîtea rînduri primejdiilor de neînlăturat, ca să-şi apere zeii şi neatîrnarea, acea mărinimoasă în- dărătnicire a suferi toate năpastele şi greutăţile şi moartea mai curîncl decît a se pleca sub jugul celor carc i-au înşelat atît de ruşinos, şi tinii zorind să moară de foame şi post, cînd au fost prinşi, decît să primească viaţă din mîini duşmane atît de mişeleşte biruitoare, — eu spun că de li s-ar fi dat prilejul luptei drepte, cu arme şi avutul ştiinţei, şi în număr deopotrivă, ei ar fi fost tot atît: de primejdioşi şi mai mult decît în vreun alt război văzut de noi.
Cum de nu căzut-a în mîinile lui Alexandru sau sub vechii greci sau romani o atît de nobilă cucerire şi o schim-bare atît de mare de împărăţii şi popoare, cum ar fi netezit ei şi îndulcit cu încetul .sălbăticia şi ar fi întărit buna sămînţă căreia firea dăduse acolo răsărire, punînd laolaltă nu numai muncile cîmpului şi înfrumuseţarea oraşelor şi meşteşugurile de aici, atît pe cît ar fi fost nevoie de ele, dar încă îmbinînd virtuţile greceşti şi romane cu cele ale băştinaşilor. Cîtă îndreptare ar fi fost şi cc îmbunătăţire a întregii întocmiri, dacă pildele şi purtările dintîi ar fi chemat acolo acele popoare să ne laude şi să stăruie în virtuţi, împlinind între ei şi noi frăţietate şi înţelegere! Cit de uşor ar fi fost să ai câştigul de la suflete atât de noi, flămânzite după ânvăţătură, cea mai mare parte avînd atît de frumoasă pornire! Dimpotrivă, ne-am slujit de neştiinţa şi neiscuşenia lor, ca să-i îndreptăm spre trădare, dezmăţ, zgîrcenie şi tot felul de neomenii şi cruzimi, după chipul şi asemănarea moravurilor noastre. Cine pus-a vreodată la atît de mare preţ folosinţa negoţului şi schimbului de mărfuri? Oraşele pustiite, naţii prăpădite, milioane de oameni trecuţi prin sabie şi cea mai frumoasă parte a lumii răscolită pentru negoţul mărgăritarului şi al piperului; uşoare biruinţe. Nu fost-a ambiţie, nu fost-a duşmănie obştească, să împingă oamenii unii împotriva altora la atît de groaznice potrivnicii şi părăduiri atît de netrebnice.

De-a lungul coastelor, în căutarea hrubii eu zăcăminte pămînteşti, unii spanioli ajunseră într-un ţinut rodnic şi plăcut, mult locuit, şi arătară acelui popor, după cum le este obiceiul, că ei erau oameni paşnici, venind de departe, trimişi de regele Castiliei, cel mai mare principe al pămîntului, căruia papa, locţiitorul lui Dumnezeu pe pămînt, îi dăduse stăpînire asupra Indiilor. De se învoiesc să plătească bir vor fi cu mare bunătate ocrotiţi: le ee- rură hrană şi aur pentru nevoile cîtorva doftori, le arătară totdeodată credinţa într-un singur Dumnezeu şi adevărul religiei noastre, de care ei ii sfătuiau să se alăture, mai alăturind şi cîteva ameninţări. Răspunsul fu următorul: „că sînt paşnici, nu se vede după înfăţişarea lor; cît despre rege, dacă cere, trebuie să fie sărac şi nevoiaş. Iar cel care i-a făcut partea, om iubitor de vrajbă, să apuce a da unui al treilea lucrul care nu-i al său, ca să-l puie să lupte cu vechii săi stăpînitori, iar .hrană, le vor da. Aur au puţin, este avuţie pe care ei nicicum nu pun preţ, fiindcă nu foloseşte traiului, deoarece întreaga grijă priveşte numai viaţa fericită şi plăcută; totuşi, atît cît vor putea găsi, în afară de ce este pentru a sluji zeii lor, să-l ia cu bine; iar arătarea făcută despre un singur Dumnezeu plăcutu-le-a, dar ei nu voiesc a schimba religia lor, fiindcă aceea i-a ocrotit cu folos timp îndelung şi nu au obiceiul să se ia deoît după sfatul prietenilor şi cunoscuţilor. în ceea ce priveşte ameninţările, semn de strîmbă judecată este să ameninţi pe cei a căror fire şi mijlociri nu le cunoşti: aşadar, să se grăbească a părăsi pămîntul lor, căci nu erau învăţaţi să ia în nume bun nici cinstirile, nici mustrările oamenilor cu armii şi străini: de nu, vor face cu ei ce-au făcut cu ceilalţi, arătîndu-le capetele unor oameni pedepsiţi în jurul oraşelor lor". Iată o pildă a acelei îngînări copilăreşti. Oricum ar fi fost, nici acolo, nici în alte multe locuri, unde spaniolii nu au găsit mărfurile pe care le căutau, nu se opriră, nici nu descălecară, oricît de prielnic ar fi fost, mărturie canibalii mei324.

Din cei doi mai puternici domnitori în lumea de-acolo, s-ar putea să fie şi în cea de aici, regi ai atîtor regi, cei de pe urmă, pe care ei îi izgoniră, celuia din Peru325, prins într-o

bătălie, i-au cerut răscumpărarea neasemuit de mare şi a fost plătită cu credinţă, iar la schimbul de vorbe dădu dovadă de dreaptă vitejie, neatimare şi statornicie, limpede pricepere şi bine cumpănită. Biruitorii, după ce i-au luat 1 325 000 aur numărat (pînă şi caii lor erau potcoviţi cu aur curat), vrură să mai şi vadă, cu preţul oricărei ticăloşii, care ar mai putea fi comorile acelui rege. I se scorni o nouă împrieinare şi înfăţişare, că el plănuia răzvrătirea ţinuturilor lui ca să-şi capete dezrobirea. Astfel, de pe urma frumoasei dreptăţi a celor care uneltiseră cea trădare, el fu osîndit la spânzurătoare şi sugrumare în faţa mulţimii. în clipa pedepsei, el fuse nevoit să-şi răscumpere chinul şi să fie ars de viu; groaznică pătimire şi uimitoare, pe oare el totuşi o răbdă fără a tăgădui purtarea şi cuvîntul său, cu o semeţie curat regească. Pe urmă, ca poporul înmărmurit şi uluit de treabă atît de neînchipuită, să fie îmbunat, ei se prefăcură că plîng moartea lui şi porunciră înmormîntare cu alai măreţ.

Celălalt, rege al Mexicului320, după ce timp îndelungat îşi apără oraşul împresurat şi arată în aceasta cea mai mare străşnicie şi strălucire pe care vreodată principe şi popor arătat-au, căzu din nenorocire viu în mîinile duşmane, predîndu-se cu făgăduinţa de a i se păstra întru totul cinstirea datorită unui rege (în temniţă nici nu lăsă să se vadă nimic din ce ar fi putut ştirbi această măreţie); ei, după biruinţă, după ce răscoliră şi scotociră pretutindeni, negăsind tot aurul pe care îşi închipuiau să-l culeagă, se apucară de căutări, supunînd la cele mai mari chinuri ce le veneau în minte, pe cei prinşi. Dar la nimic ajungînd, fiindcă întâmpinară străşnicie mai aprigă decît chinurile lor, pînă la urmă, atît se înverşunară încît puseră pe rege însuşi şi pe unul din sfetnicii de la curtea sa la chin unul în faţa altuia. Acel om mîndru, în cleştele suferinţei, pus pe jar, întoarse pînă la urmă privirile spre stăpînul său cum ar fi fost să-i ceară încuviinţare a spune ce ştie, ca să scape de crunta caznă. Regele, stră- pungindu-l aspru cu privirea, ca o mustrare a micimii ce dovedea, îi spuse numai aceste cuvinte cu glas răspicat şi aspru: „Oare eu mă scald? Sînt eu mai în larg decît tine?" Celălalt se prăvăli de îndată sub

dureri şi muri pe loc. Regele, pe jumătate ars, fu ridicat de acolo, nu de îndurare (căci unde s-ar găsi îndurare la sufletele care pentru a dibui un vas de aur ca pradă pun pe jar un om şi un rege atît de mari în cin şi atît de vrednici?), dar fiindcă străşnicia lui zădărnicea ruşinoasa lor cruzime, îl spînzurară pe urmă, deoarece el se hotărise a-şi face seama cu arma, pentru a scăpa de o lungă întemniţare şi robie, dîndu-şi sfîrşitul cu mîndrie, prinţ atît de măreţ.
O altă dată aruncară pe acelaşi rug patru sute şaizeci de oameni vii, patru sute din popor şi cei şaizeci di-riguitori ai ţinuturilor, prinşi în război. Aceste povestiri le ţinem de la făptaşi înşişi, căci nu numai le mărturisesc, — se laudă cu ele şi le dă drept învăţătură. Fi-va oare în numele religiei lor, a zorului şi dreptăţii faţă de ea? Fără îndoială, prea depărtate şi nepotrivite căi pentru atît de sfîntă îndeplinire. Dacă ar fi avut de gînd să răspândească a noastră credinţă ar fi trebuit să aibă în vedere că nu stăpînirea pământurilor propovăduieşte ea, ci stăpînirea oamenilor şi s-ar fi mulţumit cu măcelurile pricinuite de război, fără a mai face măceluri înfricoşătoare, ca şi cînd ar fi fost fiare, pe tot întinsul unde fierul şi pîrjolul pot ajunge, nelăsînd în viaţă decît atîţi cîţi le trebuiau ca să aibă robi prăpădiţi cu care să lucreze şi să-i slujească la hrubele zăcămintelor pământeşti; in aşa fel că mai multe căpetenii fost-au pedepsite cu moartea pe locul chiar al cuceririlor, din porunca regilor Castiliei, pe bună-dreptate mîniaţi de purtările lor groaznice, fiind dispreţuiţi şi blestemaţi aproape de toţi. Dumnezeu bine răsplătitu-le-a, îngăduind ca prăzile cele mai mari să fie înghiţite de ape cind erau pe drum de întoarcere sau să se irosească în războaiele lăuntrice, unde se mîncau unii pe alţii şi fură cei mai mulţi îngropaţi pe loc, fără să fi cules rodul biruinţei.
Iar agonisirea aceasta, în mîinile unui principe 'chibzuit327 şi cruţător, aduce atît de puţin faţă de speranţa înaintaşilor săi din belşugul peste care dăduseră în acele ţări noi {căci, cu toate că se scoate încă mult, noi vedem că nu se scoate nimic faţă de cît se aştepta), vine din faptul că obiceiul banilor de schimb era cu totul necunoscut şi aurul lor era adunat fără altă întrebuinţare, numai ca podoabă şi

semeţire, drept lucru casnic, păstrat din tată în fiu, de mai mulţi regi puternici, care secau vinele de aur ca să facă grămezi de văsării, chipuri şi scule în palatele lor şi la altare, în vreme ce aurul nostru este dat tot în folosinţă şi pentru negustorii. Noi îl subţiem şi mestecăm în mii de feluri, îl răspîndim şi împrăştiem. Să ne închipuim că regii noştri ar fi îngrămădit de asemenea tot aurul pe care l-ar fi putut găsi mai multe veacuri de-a rindul şi l-ar fi ţinut peumblat.
Cei din regatul Mexic erau oarecum mai şlefuiţi şi mai dibaci în meşteşuguri decât celelalte naţii de acolo. Gîndeau ca şi noi că lumea asta mare se apropie de sfîrşitul ei şi luară drept semn prăpădul pricinuit de venirea noastră. Ei credeau că fiinţa lumii sc împarte în 5 vîrste, după viaţa a cinci sori iviţi pe rînd, dintre care patru şi trecuseră de vremea lor, iar cel care-i luminează este al cincilea. Cel dintîi pieri, cu toate cîte se aflau sub potopul căzut peste atotcuprinsul; al doilea, sub prăvălirea bolţii cereşti care înăbuşise orice vietate, vîrstă în care ei socoteau a fi trăit uriaşii şi arătară spaniolilor oseminte de oameni care aveau douăzeci de palme înălţime; al treilea soare pieri cu focul care mistui totul; al patrulea, printr-o vîltorire a văzduhurilor şi vînturilor care doborîră pînă şi munţii; oamenii nu muriră de aceste, dar fură schimbaţi în maimuţe (cîte nu se împlîntă în slaba crezare a omu-lui!). După moartea celui de-al patrulea soare, lumea fu în beznă neîncetată 25 de ani, iar în al cincisprezecelea fură zămisliţi un bărbat şi o femeie, care începură din nou seminţia omului. Zece ani după, într-una din zilele lor, soarele fu din nou întruchipat; şi din acea zi ei încep numărarea anilor lor. A treia zi după facerea lui, muriră zeităţile cele vechi; cele noi se născură de atunci, rînd pe rînd Acum gîndesc a fi pieirea acestui soare din urmă, întocmitorul cronicului nu aflat-a cînd, dar numărul acelei schimbări, a patra, se potriveşte cu marea întâlnire a luceferilor, care acum 800 de ani pricinui, după socoteala astrologhicească, mai multe tulburări şi noutăţi pe lume. Cît despre măreţie şi străluciri, de la care purces-am eu la aceste spuse, nici grecii, nici romanii, nici Eghipe- tul nu

pot fi asemuiţi cu vreuna din lucrările lor, ca drumul care se vede în Peru328, ridicat de regii ţării de la oraşul Quitto pînă la Cuzco (sînt trei sute de leghe), drept, neted, larg de douăzeci şi patru de paşi, împietruit, cu ziduri de o parte şi de alta, iar de-a lungul lor, înăuntru, două rîuri curgătoare mărginite cu frumoşi copaci pe care-i numesc molly. Acolo unde au dat de munţi şi de stînci, ei le-au retezat şi îndreptat, umplînd rîpele cu piatră şi var. La capătul fiecărei zile de drum sînt ridicate frumoase palate, înzestrate cu hrană, veşminte şi arme; tot atît pentru călători ca şi pentru oştile în trecere. Am luat seamă, judecînd această lucrare, greutatea nespus de mare în acele locuri. Ei nu clădeau cu pietre mai mici de zece picioare în pătrat; nu aveau altă putinţă de cărat, decît puterea braţelor, ca să tragă povara. Nu numai a face schele nu ştiau, dar nu ştiau nici altă mînuirc decît îngrămădirea pămînt ului pînă la înălţimea unde ajungea elăditul şi apoi rl scoteau.
Să ne întoarcem la cărăturile noastre. La ei, în loc de orice altfel de tras, aveau braţe, duceau oamenii şi pe umerii lor. în ziua cînd fu prins cel de pe urmă rege din Peru, era purtat pe o targă de aur şezînd pe un scaun de aur în mijlocul bătăliei. Pe rînd ce purtătorii lui erau loviţi, căci vroiau ca el să fie prins viu, tot atîţia pe cît era nevoie luau locul morţilor, în aşa fel că nu-l putură doborî, oricît de mulţi omorîră, pînă cînd un călăreţ nu-l prinse de trup şi-l doborî la pămînt329.
Capitolul VII DESPRE NEAJUNSURILE MĂRIRII
(b) Fiindcă nu putem ajunge pînă la ea, să ne răzbunăm ponegrind-o, şi nu înseamnă a ponegri pe de-a întregul lucru în care găseşte cusururi, se găsesc în toate, oricît ar fi lucrurile de frumoase şi de dorit. îndeobşte are acest vădit, cîştig că se înjoseşte cînd îi place şi are cam de ajuns ales ca să fie într-una ori în cealaltă stare, fiindcă nu cazi de pe orice înălţime; aflăm mai multe de unde poţi coborî fără a cădea. Tare-mi pare că-i dăruim însă prea mare preţ şi prea mare preţ punem pe hotărîrea celor pe care-i vedem, sau despre care auzit-am că au dispreţuit sau părăsit mărirea din buna lor voie. De felul ei, nu se arată a

fi atît de lesnicioasă, ca să fie minune a te lipsi de ea. Nu găsesc tare grea truda ce-ţi dau suferinţele, dar a te mulţumi cu o soartă de mijloc şi a fugi de mărire, nu găsesc că-i mare vitejie. Pare-mi-se că este o virtute la care eu, care nu-s decît o puţinătate, aş ajunge fără multă osteneală. Ce vor face cei care ar mai avea în vedere şi fala ce însoţeşte asemenea părăsire în care se poate afla mai multă ambiţie decît însăşi îmbucurarea măririi: cu atît mai mult că ambiţia nu se poartă niciodată mai mulţumitor pc seama ci, decît pe cale neumblată şi neobişnuită?
Ascut vitejia mea pe tăişul răbdării şi o tocesc de partea zorului. Am ce dori, tot atît cît şi un altul şi las în voie zgîndărirea dorinţelor mele; dar totuşi nu mi s-a în- tîmplat să-mi doresc nici împărăţie, nici domnie, nici soarta care poartă pe culmi: nu aţintesc într-acolo, ţin prea mult la mine. Cînd mă gîndesc a mă ridica, o fac pe jos; în creştere strunită şi sfioasă, pentru mine anume, ca hotărîre, priveghere, sănătate, frumuseţe, încă şi bogăţie. Dar cea încredinţare, cea vază, atît de împuternicită, suceşte închipuirea mea şi, cu totul stau împotriva celui măreţ330, mie mi-ar place mai degrabă să fiu al doilea sau al treilea în Perigueux, decît întâiul la Paris. Ca să nu mint, mai bine al treilea la Paris, decît cel dintîi la cîrmă. Eu nu vreau nici să mă sfădesc la vreo uşă cu vreun portar, ca un .biet nimenea, nici ca mulţimea să se dea în lături cu plecăciuni pe unde trec. Sînt învăţat pe treaptă de mijloc şi de la soartă şi după gustul meu. (c) Şi arătat-am, in purtarea vieţii mele şi în îndeplinirile mele, că mai curînd m-am ferit decît, dimpotrivă, să sar peste starea în care Dumnezeu mi-a sortit naşterea. Orice întemeiere firească pe cît este de dreaptă este şi înlesnită.
(b) Aşadar, am sufletul temător şi nu măsor norocul după înălţime: îl măsor după cum îmi este mai uşor.
(c) Dar, şi dacă nu am inima destul de vînjoasă, o am în schimb deschisă şi-mi porunceşte a da cu tărie pe faţă slăbiciunea ei. Cine mi-ar pune înainte viaţa lui L. Tho- rius Balbus331, om luminat, învăţat, sănătos, priceput şi harnic la tot felul de înlesniri şi plăceri, trăind agale şi de sine-stătător, cu sufletul bine pregătit să întâmpine moarte,

iresuri, dureri şi alte ponoase ale omului, care muri la bătălie cu arma în mînă ca să-şi apere ţara, cu viaţa lui M. Regulus332, atît de semeaţă şi mândră încît rămas-a în pomenirea fiecăruia, >ca şi purtarea uimitoare şi falnică a sfîrşitului său: una fără faimă, fără preamărire, cealaltă pilduitoare şi lăudată a minune: aş spune despre aceasta fără îndoială ceea ce spune Cicero, dacă aş putea vorbi tot atît de bine şi eu; dar dacă ar trebui să le iau ca măsură pentru viaţa mea, încă aş spune că este mai pe măsura mea şi a dorinţelor mele cea dintîi, decît ceastălaltă, mult depărtată şi mai presus, la aceasta nu pot ajunge decît înehinîndu-mă; m-aş învrednici să ajung la .cealaltă, de-prinzîndu-mă333.

Dar să ne întoarcem la mărirea noastră în veac de unde pornit-am.

(b) Mi-este silă de domnie şi dacă o am şi dacă o rabd.

(c) Otanes, unul din cei şapte care erau îndrituiţi a lua domnia regatului din Persia, se hotărî, pe placul său, a părăsi celorlalţi dreptul de domnie, la cârc putea ajunge fie prin alegere, fie la sorţi, numai el şi toţi ai săi să poată trăi neatirnaţi de altă întîietate şi supunere decît legile străbune, iar el să rămînă volnic în tot ce nu aduce ştirbire acestora, dorind să nu poruncească şi să nu i se poruncească, treabă care bucuros aş fi făcut şi eu.

(b) Cea mai aspră şi grea meserie de pe lume — cred eu — este să fii cu cinste un rege. Eu iert mai mult greşelile lor, decît li se iartă de obicei, luînd în seamă neînchipuita greutate a sarcinii lor, care mă uimeşte. Anevoie este să cumpăneşti o putere atît de nemăsurată; cu toate că înşişi pentru cei a căror fire este mai puţin înzestrată, neasemuit îndemn spre virtute este să fii pus în astfel de loc, unde tot binele pe care-l faci să fie trecut în cronici şi unde cea mai măruntă izbutire înrîureşte atîţia inşi, la care învrednicirea ta, cum este a propovăduitorilor, se îndreaptă mai ales către popor, jude prea puţin văzător, cu uşurinţă înşelat, cu uşurinţă mulţumit. Puţine sînt lucrurile pe care noi putem să le judecăm cu bună-credinţă, fiindcă puţine sînt cele care într-un chip sau altul nu le privim decît pe cît ele ne privesc. Cei mai presus şi cei mai prejos, ca şi stăpînitorii şi

supuşii nevoiţi din fire sînt a da ascultare pizmuirii şi tăgadei: ele se stingheresc neîncetat una pe alta. Eu nu găsesc nici pe una, nici pe alta îndrituite într-o asemenea însoţire: să ascultăm glasul cuminţeniei, care este neînduplecat şi neclintit, dacă-i vom putea da de rost, cum vorbeşte despre acestea. Frunzăream cam acum o lună, două cărţi din Scoţia334 care se bat cap în cap în această privinţă. Cea de partea poporului, pune pe rege într-o stare mai rea decît a unui cărăuş; în cea de partea cinului, regele este aşezat cîteva trepte peste Dumnezeu ca stăpînire şi puternicie.
Iar despre neajunsul măririi avut în vedere aici de mine, o împrejurare m-a lămurit de curînd, că este următo-rul. Se întîmplă că nimic nu-i mai ademenitor în frecuşul cu oamenii decît încercările ce facem a ne întrece unii pe alţii, fie din zorul a căpăta cinste şi preţuire, fie ca să avem dibăcie trupească sau a minţii, în care mărirea dom-nitoare nu are aevea vreun amestec. Cu adevărat, prinţilor, îmi pare că adesea li se aduce drept prinos dispreţ şi necuviinţă din prea mare cinstire. Deoarece în copilăria mea ceea ce mă jignea peste fire, era cînd cei care se luau la întrecere cu mine, se fereau a se sili din plin, ca să nu mă afle nevrednic. Este ce li se .întîmplă lor în toată ziua, fiecare găsind că nu se cade a se sili împotriva lor. Dacă se ia seama că ei doresc biruinţa cît de puţin, nu se află vreunul care să nu se trudească să o mijlocească şi care să nu-i placă mai mult a .trăda fala sa decît să o ştirbească pe a lor. Eu stărui atît cît trebuie ca să le rămînă cinstea. Care-i partea principilor într-o dezbatere unde fiecare este de partea lor? Pare că văd pe voinicii ceia din timpul de demult, care se înfăţişau la întreceri şi luptau cu arme fermecate. Brysson, aler- gînd într-o întrecere cu Alexandru, se prefăcu că fuge; Alexandru îl ocărî, dar ar fi trebuit să fie biciuit. Privitor la aceasta, Carneade spune: „Copiii principilor nu învaţă nimic pe bună-dreptate, decît să mîie caii, deoarece în toate celelalte deprinderi fiecare îngăduie şi le dă cîş- tig, dar un cal, care nu e nici linguşitor şi nici curtean, zvîrle pe fiul regelui la pămînt ca şi pe fiul mojicului".

Homer nevoit a fost a se învoi ca Venus să fie răni Lă în războiul troian, zeiţă atît de dulce şi de gingaşă, ca să-i fie împărtăşită vitejia şi îndrăzneala, însuşiri care nu cad de partea celor scutiţi de primejdie. Zeii se înfăţişează încruntaţi, spăimîntători, fugind, îndurerîndu-se, pătimind ca să le cinstim virtuţile înfiripate de noi din aceste pătimiri. Cine nu are necazurile şi greutatea ursitei sale nu poate să aibă parte din cinstea şi plăcerea căpătată pe urma izbutirilor norocoase. Jalnic este să fii atît de puternic încît toate să ţi se plece. Soarta te îndepărtează de frăţietate şi însoţire, te împlîntă cu totul deoparte. Cea înlesnire şi uşurinţă care fac să ţi se supuie totul, sînt maştere tuturor plăcerilor: înseamnă a pluti, nu a umbla; înseamnă a dormi, nu a trăi. închipuiţi-vă omul însoţit de atotputernicie: îl prăpădiţi, el trebuie să ceară de milă întîmpinări şi împotrivire; fiinţa sa şi avuţia sînt sărăcite335.
Bunele însuşiri ale principilor sînt moarte şi pierdute, deoarece ele nu se pot dovedi decît prin asemuire şi sint înlăturate de la aceasta, ncavînd cunoştinţă de adevărata laudă, sînt bătuţi neîncetat de învoirea tuturora fără osebire. De au a face cu cel mai tont dintre supuşi, ei nu au cum căpăta cîştig asupra-i, fiindcă spune: „este, pentru că este regele meu" şi crede că a spus de ajuns ca să se înţeleagă că s-a lăsat bătut. Mărirea înăbuşă şi mistuie celelalte însuşiri adevărate şi din fiinţă; ele se cufundă în cinul domniei şi nu le rămîne lor de dat la iveală decît faptele ce-i privesc de-a dreptul şi ţin de slujba lor: sarcinile dregătoriei. Pe atît de mult este ,rege încît nu este el decît prin aceasta. Acea lumină străină care-'l împresură îl ascunde şi ni-l răpeşte: vederea noastră se izibeşte şi se împrăştie fiind potopită şi orbită de acea puternică lumină. Senatul porunci să dea lui Tiberiu cununa elocinţei; el o înapoie, socotind că judecată ne- atîrnată nu poate fii şi dacă ar fi fost cu adevărat pentru el nu are har.
Aşa cum li se închină întreg prinosul cinstei, tot astfel li se încuviinţează şi îndrituiesc greşelile şi viţiile, nu numai din învoire, dar şi prin înrîurirea ce pot avea asupra altora. Fiecare dintre însoţitorii lui Alexandru ţinea ca şi el, capul

plecat într-o parte, iar linguşitorii lui Dio- nisie se poticneau în faţa lui, se loveau şi se împingeau întîlnindu-se în calea lor, ca să arate că au vedere tot atît de scurtă ca şi el. Pînă şi pulparele de fier slujit-au uneori drept arătare şi măgulire pe placul domnitorului. Cunoscut-am care făceau pe surzii de fudulie. Plutarh văzut-a curteni lepădînd soţiile lor pe care le iubeau, fiindcă stăpînul îşi ura el soţia. Mai mult, destrăbălarea fost-a pusă la mare preţ şi orice dezmăţ, .ca şi strimbă- tatea, 'Westernurile, cruzimile şi erezia, ca şi iresul, nc- cuvioşia, trîndăvia şi mai rău; dacă poate fi mai rău, pildă încă şi mai primejdioasă a măgulitorilor, lui Mithri- clate care, fiindcă stăpânul rîvnea a fi cinstit ca bun doftor, vroiau ca el să le ciopârţească mădularele: ceilalţi rabdă să li se ardă cu fierul roşu sufletul, parte mai gingaşă şi mai mândră.
Dar, ca să închei de unde am început. Adrian împăratul, stînd de vorbă cu filozoful Favorinus despre înţelesul unui cuvînt, acesta în scurtă vreme se lăsă învins. Prietenilor, care-l învinuiau, le spuse: „Vreţi să nu fie el mai învăţat decît mine, el care are pe mîna lui 30 de legiuni?" August scrise versuri împotriva lui Asinius Pol- lio33c: Iară eu, spune Pollio, tac. Nu-i cuminte să scrii pe .placul tău despre cel care te poate surghiuni". Dreptate avea: căci Dionisie, fiindcă n-a putut să fie pe potriva lui Filoxenus337 în poezie şi pe a lui Platon ca judecată, osândi pe unul la ocnă şi trimise pe celălalt să fie vîndut sclav în insula Aeţgina.

Capitolul VIII

DESPRE MĂIESTRIA LA SCHIMBUL DE VORBE

(b) Datina la scaunul nostru al dreptăţii este să se pedepsească unii pentru a sluji drep pildă altora.
(e) A-i pedepsi pentru că au păcătuit, ar fi o neghiobie — spune Platon —, ee-i făcut nu-l poţi desface, ci este pentru ca să nu păcătuiască alţii şi să se ferească de a greşi ca ei.
(b) Nu îndrepţi pe cel pe care-l spînzuri, îndrepţi pe ceilalţi prin el. Tot astfel fac şi' eu. Greşelile mele vin din fire şi nu au leac; dar după cum oamenii cumsecade sînt folositori lumii care se ia după ei, tot astfel eu voi folosi lumii ca să nu se ia după mine:

Nonne vides, Albi ut male vivat jilius, ulque
Barrus inops? magnum doeumentum, ne patriam
rem
Perdere quis velit338.
Dînd la iveală şi tipărind cusururile mele, vreunul se va învăţa a se feri de ele. Părţile ce preţuiesc eu mai mult la mine îşi trag mai mare cinste din mustrare, decît din laudă. Iată de ce mă întorc mai adesea la ele şi mă opresc. Dar cînd totul fost-a zis, nu vorbeşti niciodată de tine, fără a fi în pagubă: vinovăţiile pe care tu însuţi ţi le găseşti, sînt neapărat mărite, laudele — micşorate.
S-ar putea afla unii croiţi ca mine, care să mă înveţe mai bine stînd împotriva mea decît învoindu-se, şi înlă- turîndu-se decît apropiindu-se: Cato cel Bătrîn, cînd spune că înţelepţii mai mult învaţă de la nebuni, decît nebunii de la înţelepţi şi cel vechi cîntăreţ din liră de care povesteşte Pausanias339, că avea obiceiul să trimită pe învăţăceii lui să asculte pe unul care cîntă prost, peste drum de ci, ca ei să prindă ură de nestrunirea şi sminteala măsurilor. Groaza de cruzime mă aruncă mult mai departe pe calea îndurării decît ar putea face vreun propovăduitor al îndurării. Un bun călăreţ nu mă îndreaptă în şa cît o face un judecător de la cîrmuire sau vene- ţianul călăreţ; şi un prost fel de grai drege mult mai bine graiul meu decît unul fără greş. In fiecare zi ne- purtarea altuia îmi dă de ştire şi ceea ce împunge, zgîn- dăre, mă povăţuieşte şi trezeşte mai bine, decît ce mîn- gîic. Timpurile acestea nu-.s bune decît ca să ne îndreptăm: mai mult prin nepotrivire decît cu nimereală, prin noasemuire decît prin asemuire. Fiindcă avem puţine pilde bune drept învăţămînt eu folosesc pe cele rele, a căror învăţătură îmi stă la îndemînă: vederea obişnuită a vicleniei, furtişagului, rînduit-a şi strunit-a purtările mele. M-am străduit să fiu plăcut cu cît vedeam că alţii sînt supărători, neşovăielnic pe cit vedeam pe alţii şovăind; blînd, întrucît alţii erau aspri, şi bun, pe cît vedeam răii. Dar luam asupra-mi sarcini doborîtoare.
(b) Cea mai rodnică şi firească deprindere a minţii noastre este, pe placul meu, a sta de vorbă: găsesc a fi cel mai ademenitor obicei între toate ale traiului nostru; şi pe acest

temei, dacă mi-ar da să aleg, eu cred că aş alege mai bine să pierd vederea decît auzul sau vorbirea. Atenicnii şi încă romanii ţineau în mare cinste această deprindere în Academiile lor. Pe vremea noastră, italienii au mai păstrat unele urme, spre marele lor cîştig, precum se arată la schimburile lor de vorbe cu noi. învăţătura cărţilor are o mişcare tărăgănată şi slabă, care nu infierbîntă3"": în vreme ce a sta de vorbă este şi a învăţa totodată. Vorba sfătoasă cu un suflet tare, cu un aprig mînuitor al cuvintului, îţi pune suliţa în coastă, împunge la stînga, la dreapta, închipuirile lui dau avînt alor mele. Rîvnă, fală, străşnicire, mă împing, mă înalţă peste mine însumi. Iar a fi tot pe o strună, este însuşire cu Lotul ponositoare cînd stai de vorbă.

Precum mintea noastră se întăreşte în legătură cu minţile vînjoase şi chibzuite, nu putem de ajuns spune cît pierde şi scade avînd de a face neîncetat cu minţi posace si plăpînde. Nu-i altă molimă care să se răspîndească mai mult. Ştiu destul din păţitele cît li se întinde urîtul. Îmi place să schimb vorbe şi să am întîmpinare, dar cu puţini oameni şi pe seama mea: căci a se arăta în slujba măririlor şi a se lua la întrecere grozăvindu-se eu pliscul şi cu duhul, eu găsesc a fi meserie necuvenită unei feţe cinstite. Prostia este rea însuşire, însă a nu o suferi, a fi scos din sărite şi a te înciuda cum mi se întîmplă, este un alt soi de boală care cu nimic nu rămîne datoare ponosi- toarei prostii; şi este ceea ce eu acum vreau să dau la mine în vileag.

Leg vorbă eu uşurinţă şi o învîrt în toate felurile, cu atît mai mult că Ia mine părerea găseşte un pămînt greu de pătruns şi în care nu-şi adînceşte rădăcina. Nici un fel de invederare nu mă uimeşte, nici nu mă supără vreo crezare, oricît ar sta împotriva crezării mele. Nu este năzărire oricît de zănatică şi năstruşnică, să nu-mi pară că se nimereşte a fi scornire a minţii omului. Noi, ăştia, care nu păsuim ca judecata noastră să aibă dreptul să hotărască, privim îngăduitori osebitele păreri şi, dacă nu le zălogim judecata, le zălogi'm cu uşurinţă urechea noastră. Unde talerul cîntarului este de tot gol las să atîrne celălalt sub visările

unei babe şi-mi pare că iertat îmi este să ţin mai curînd de un număr nepereche, de o zi ca joi decît de vineri, să-mi mai placă al 12-lea sau al 14-lea la masă decît al 13-lea, să văd mai bucuros iepurele de-a lungul decît de-a curmezişul drumului cînd călătoresc şi dau mai curînd piciorul stîng la încălţat decît dreptul. Toate visările de felul acesta, care au crezămînt în jurul nostru, vrednice sînt să fie măcar ascultate. Din parte-mi, duc >cu ele numai nimicul, dar îl duc. Au greutate şi părerile de rînd şi întâmplă-toare, care în fire tot nimic sînt. Şi acela care se lasă dus pînă într-atît nimic, dovedeşte viţiul îndărătniciei, ferin- du-se de cel al iresului.

Aşadar, nepotrivirile în judecată nu mă supără, nici mă scacă, numai mă trezesc şi mă dezmeticesc. Noi fugim de îndreptare, ar trebui să stăm de faţă şi în vedere mai ales cînd ni se arată printr-un schimb de vorbă sfătos, nu dăscălicesc. La orice întâmpinare nu se uită dacă-i dreaptă, dar cum ne mîntuim de ea pe dreptul sau pe nedreptul. în loc să-i întindem braţele îi întindem ghearele. Eu aş răbda să fiu aspru lovit de prietenii mei: „Eşti un prost, visezi". îmi place, între oameni de omenie să se grăiască cu îndrăzneală, cuvintele să meargă una cu gîndul. Trebuie să ne întărim auzul şi să-l hîr- şim în ciuda sunetului dulcegăriei ceremonioase a vorbelor. îmi place o însoţire şi un prieteşug tare şi bărbătesc, o prietenie care se mîndreşte de vînjoşia şi asprimea legăturii sale, ca şi dragostea de muşcături şi zdre- liri sîngeroase341.

(c) Nu-i de ajuns vînjoasă şi darnică, dacă nu e bătăioasă, dacă este cuviincioasă şi meşteşugită, dacă se teme de izbitură şi are pas a ferire. Neque enim disputări sine reprehensione potest342.

(b) Cînd mi se stă împotrivă, mi se trezeşte luarea-amin- te, nu mînia: merg către cel care mi se împotriveşte, căci îmi dă de ştire. Cauza adevărului ar trebui să fie a unuia şi a celuilalt îndeobşte. Ce va răspunde el oare? Patima ciudei i-a şi izbit judecata. Tulburarea l-a cuprins înainte să i se fi trezit mintea. Ar fi cu folos să se puie rămăşag pe hotărârea certurilor noastre, să fie o pagubă simţită a pierderilor, în aşa fel ca să ţinem seamă de ele şi ca sluga

mea să-mi poată spune: „Te-a costat anul trecut o sută de scuzi de cîte douăzeci de ori, findcă ai fost neştiutor si îndărătnic".
Eu sărbătoresc şi răsfăţ adevărul în orişice mîini îl găsesc, şi de voie bună mă dau lui bătut şi-i întind armele plecate de departe cît îl văd că se apropie.
(c) îmi place să mi se dovedească greşeala mea, numai să nu fie cu mutră prea grozavă şi dăscălicească şi mă alătur de cei ce-mi găsesc cusur în scrierile mele; adesea le-am schimbat, mai mult pe seama cuviinţei, decît pe seama îndreptării; plăcîndu-mi să răsplătesc şi să hrănesc volnicia mustrării prin uşurinţa încuviinţării, fie şi în paguba mea. Totuşi, greu .este, bine înţeles, să cîştigi oamenii de azi; ei nu au îndrăzneala să îndrepte, fiindcă nu au îndrăzneala să fie îndreptaţi şi vorbesc totdeauna făţarnic unul altuia. îmi este atît de plăcut să fiu cunoscut şi judecat, încît nu prea îmi pasă în ce fel va-să-fiu. Atît ele des închipuirea stă împotriva ei însăşi cu mustrare, încît totuna îmi este dacă altul o face; mai cu seamă că nu dau acelei mustrări decît împuternicirea pe care o vreau eu; rup insă paiul de rămăşag cu cel care se pro- ţăpeşte, precum ştiu pe unul care se căieşte să fi făcut arătare, dacă nu este crezut şi ia drept ocară dacă strîngi in chingă părerea lui. Că Socrate primea totdeauna voios cele împotriva spusei lui, s-ar putea socoti a fi din pricina tăriei lui, cîştigul fiind neapărat de partea sa, el le primea ca prilej de nouă fală. Noi însă pe dos vedem, că nimic nu face să fie simţirea noastră mai gingaşe decît părerea dispreţului şi atotputerniciei potrivnicului; şi judecat este că mai curînd cel slab are a primi cu bună-voie întîmpinările care-l îndreaptă şi îl îmbogăţesc.
(b) Cu adevărat eu caut mai mult întovărăşire cu cei care-mi aduc mustrări, decît cu cei care ne incintă şi ne lasă intîietate. Antistene343 porunci copiilor săi să nu se bucure niciodată şi să nu mulţumească omului eare-i laudă. Eu mă simt mult mai mîndru de biruinţa pe care o cîştig asupra-mi, cînd în fierbinţeala dezbaterii mă plec: Mib tăria judecăţii potrivnicului meu, decît cînd sînt măgulit de o

biruinţă căpătată asupra potrivnicului, din pricina slăbiciunii lui.
In sfîrşit, eu primesc şi mărturisesc tot felul de lovituri făcute de-a dreptul, oricît ar fi de neîntemeiate, dar sînt mult prea întărîtat de cele care mi se dau fără noimă. Nu-mi prea pasă dc ce-i pus în dezbatere, şi tot una-mi sînt părerile, iar biruinţa în pricină mă lasă cam nepăsător. O zi întreagă aş sta să mă răfuiesc netulburat, dacă mersul voroavei are şir.
<c) Nu cer pe atît tărie şi iscusinţă, cît cer rînduială: rin dulal a care-o vedem toată ziua în harţa ciobanilor şi a băieţilor dc prăvălie. Dacă ei o smintesc, este pe seama necuviinţei; tot aşa facem şi noi. Dar tăbăiirea şi nerăb-darea lor nu-i înlătură dc la treaba în sine; vorbele lor îşi urmează şirul. Dacă unul întrece pe celălalt, dacă se reped, ei măcar se aud. Pentru mine sc răspunde prea bine, dacă se răspunde despre ce este vorba, (b) Iar cînd vorba este răvăşită şi nerînduită părăsesc lucrul în sine şi mă leg de felul cum este arătat cu necaz şi zgîndăritor, aruncîndu-mă într-un fel de rîcă îndărătnică, răutăcioasă şi poruncitoare, de care roşesc după aceea.
Nu se poate sta de vorbă pe faţă cu un prost. Nu numai judecata mea se strică pe mîna unui meşter atît de amarnic, dar şi cugetul.
Certurile noastre ar trebui să fie oprite şi pedepsite, ca şi alte păcate ale cuvântului: cîte viţii nu se îngrămădesc şi nu se trezesc neîncetat, mânate şi stăpînite de mînie! Noi apucăm a ne duşmăni împotriva judecăţilor mai întâi şi apoi împotriva oamenilor. Nu învăţăm a schimba vorba decît pentru a sta împotrivă; şi fiecare, împotrivindu-se, avînd pe altul împotrivă, se ajunge ca rodul dezbaterii să fie pierderea şi nimicirea adevărului. Aşa că Platon, în Republica344 sa, nu îngăduie această deprindere minţilor nătîngi şi slute din născare.
(b) La ce bun să te apuci a căuta că-i aevea un ins care nu are nici mers, nici purtare •cumsecade? Nu dăunezi pricinii, dacă o laşi ca să vezi cu ce mijlociri poţi s-o iei în cătare; eu nu spun cu mijlociri scolastice şi meşteşugite, dar din fire şi cu sănătoasă pricepere. Ce se va alege pînă

la urmă? Unul merge către apus, altul către răsărit; pierd miezul şi-l zăpăcesc în ghesul gîlcevilor. După un ceas de furtună, nu mai ştiu ce caută; unul c sus, altul jos, altul alături. Care se leagă de un cuvînt şi o asemuire; care atinge numai ce i se aduce împotrivă, atît este dc pornit pe calea sa şi se gîndeşte cum el să se prindă din urmă, nu la tine. Altul simţindu-sc slab de şale, se teme dc tot, nu se învoieşte cu nimic, amestecă dintr-un înccput, încurcă vorba; (c) sau dc pe urma dezbaterii, se oţărăşte a fi la pămînt; din hotărîtă nepricepere se dă în lături, arată dispreţ trufaş sau prostească smerire. (b) Atîta-i este cestuilalt, să izbească, nu-i pasă cit se descoperă; altul îşi numără cuvintele şi le dă greu- late ca şi cînd ar fi judecate; celălalt nu se foloseşte decît de tăria glasului şi a plămînilor săi; (c) iată pe cestălalt, care ia drept 'arme curate ocări şi caută cu dinadinsul gîlceavă, ca germanul, ca să scape de însoţirea şi schimbul de cuvinte ale unei minţi care prinde în cleşte pe a lui. (b) Acesta din urmă nu vede nimic al judecăţii, dar le ţine încins în menghina dialecticii, însăilărilor, dovedirii lui şi a şurubăriei meşteşugirii sale.

Iară cine să nu intre la bănuială şi să nu se îndoiască dacă ştinţele pot da vreun rod pe care să te bizui la nevoia vieţii, avînd în vedere folosinţa ce-o facem noi? (c) nikil sanantibus liiteris?345 (b) Cine s-a cyminţit prin logică? Unde-s frumoasele sale făgăduieli? (c) Nec ad melius vivendum nec ad commodius disserendum346. (b) Ve- de-se oare mai multă vînzoleală în ciorovăitul precupe- ţilor decît se vede între lume la certurile oamenilor învăţaţi? Mi-ar place ca fiul meu să înveţe a vorbi în circiumă decît la şcolile vorbăriei. Luaţi un om al meseriei, cît ne face să .simţim acea neîntrecută meşteşugire, carc incintă femeile şi nepricepuţii cum. sîntem noi, uimin- du-ne cu tăria judecăţii sale, cu frumuseţea ticluirii sale pe care nu o stăpîneşte decît prin meşteşug, cit nu ne stăpîneşte şi nu ne încredinţează cum vrea el? Un om atît de neîntrecut în ce are de spus şi în purtare — de ce vîră ocări, bîrfe şi mînie în stăruinţa sa? Să-şi scoată scufa, haina şi latineasca; să nu ne mai împuie urechile cu Aristolel pe

dinafară şi în întregime; îl veţi lua drept unul dintre noi, şi mai rău. Mie-mi pare că această cimilitură şi împletire a vorbirii cu care ne ameţeşte seamănă cu jocul cinel-cinel; mlădierea lor răvăşeşte şi sileşte simţirile noastre, dar nu zdruncină întru nimic cre- zămînlul nostru; în afară de această scamatorie, nimica nu fac să nu fie obişnuit şi ponositor. Şi dacă sînt mai învăţaţi, nu sînt mai puţin nătângi.
Eu iubesc şi cinstesc învăţătura tot atît cit pe cei care o au in stăpînirea lor; în adevăratul ei rost înseamină agonisirea cea mai nobilă şi puternică a oamenilor. Dar la aceia (şi de felul lor sînt sumedenie) care întemeiază pe ea înstărirea lor şi preţuirea de căpetenie, care se bi- zuie că au pricepere, pentru că au aducere-aminte, (c) sub aliena umbra latente.s347, (b) care nu pot nimic decît prin carto, eu o urăsc, dacă mi-e îngăduit a spune, ceva mai mult decît urăsc prostia. în ţara mea şi în timpul meu cartea prieşte de ajuns pungilor, arar sufletelor. Dacă dă de unele molii, le apasă şi le înăbuşe; cocă crudă şi nedospită; dacă sînt agere, bucuros le pritoceşte şi le subţiază pînă la neînvrednicire. Este treabă cam neînsemnată, folositoare foarte, drept podoabă unui suflet bun din născare. Pentru altfel de suflet, păguboasă; sau mai curînd lucru de folosit cu totul pe alese, drept giuvaer oare nu se poate cumpăra ieftin: într-o mînă arată ca sceptrul, într-alta ca biciuşca măscăriciului. Dar să urmăm.
La ce biruinţă mai mare te poţi aştepta decît să dovedeşti potrivnicului tău că nu are cum te întâmpina? Cînd ai cîştig la înfăţişarea ta, adevărul cîştigă; cînd ai cîştig din partea rînduielii şi mânuirii, eşti tu care cîştâgi. (c) Pă-rerea mea este că în Platon şi în Xenofon, Socrate schimbă vorbele mai mult privind pe cei care vorbesc decît privitor la ce se vorbeşte şi ca să arate lui Euthydemos şi Protagora cît de sfruntaţi sînt, mai mult decît despre r.fruntarea meseriei lor. El ia în mînă ce este mai întîi de frămîntat, ea unul care are ţel mai folositor decît a lămuri şi este a lumina minţile pe care apucă să le mînu- iască şi deprindă.
(b) Zorul şi urmărirea sînt curat din a noastră vînă- toare; nu este iertat să le călăuzim prost şi cutezător; a da greş la

prins, este altă treabă. Căci născuţi sîntem a căuta adevărul; a-l stăpâni este dat unei a'lte mari puteri. Nu este, cum spunea Democrit, ascunsă în fundul noianelor; mai curînd pe nemărginitul înalt al cunoaşterii dum-nezeieşti. (c) Lumea nu este decît o şcoală a căutării, (b) Nu-i vorba de cine va nimeri, dar de cine va face cea mai frumoasă alergare. Deopotrivă o poate face prostul care adevăr spune, cît şi cel care spune neadevăr; căci pe seama noastră este felul de a spune, nu miezul spus. Apucătura mea este să privesc tot atît chipul cît şi plămada, tot atît apărătorul, cît pricina, cum poruncea Al- cibiade să se facă. (e) Şi în fiece zi mă apuc să citesc scriitorii, fără grija de ştiinţa lor (c), căutînd întruchipările lor, nu miezul. De asemenea, urmez călăuzirea vretrnei minţi vestite, nu ca să mă înveţe, dar ca s-o cunosc.

(b) Tot omul poate vorbi cu chip de adevăr; dar cu şir, socoteală şi spor, puţini oameni o pot. De aceea în-şelăciunea care vine din neştiinţă nu mă supără, ci nă-tîngia. Stricat-am mai multe tirguri care-mi erau priin-cioase, datorită zgîndăritoarei întimpinări a celor cu care stam să tocmesc. Nu-mi ies o dată din fire în lungul unui an faţă de greşelile celor asupra cărora am un drept; dar în faţa prostiei şi îndărătniciei arătărilor lor, dezvinovăţi-rilor şi ferelei dobitoeeşti şi grosolane, în fiecare zi mă apuc de păruială. Eu nu pricep nici ce spun, nici ce se spune, tot astfel răspund, ca să pierzi orice speranţă. Nu simt lovitură mai aspră decît cea la cap dată de alt cap şi mă învoiesc mai lesne cu viţiul oamenilor mei, decît cu sfruntarea, nepurtarea şi prostia lor. Să facă puţin, dar să fie în stare să facă: trăieşti cu speranţa că ai să le în- fierbînţi vrerea, dar de la o buturugă nu ai nici cum spera, nici ce te bucura care să fie prielnic.

Ce are a face dacă iau lucrurile altcum decît sînt? Poate fi dar totuşi osîndesc cerbicia mea şi eu cel dintîi ţin a spune că este aidoma de viţioasă la cel care are dreptate, eît şi la cel care nu are: tiranică întări tare este să nu poţi răbda ca cincva să fie osebit de cum eşti tu: mai apoi, adevărat că mai marc şi fără capăt nătîngie nu aflăm decît să te împungă şi să te jignească netoţiile lumii; şi nici mai fără

noimă. Căci împotriva noastră stăruie mai vîrtoşi iar acel filozof ele pe vremuri348 n-ar fi încetat vreodată să plîngă dacă s-ar fi privit mereu pe el. (c) Mison, unul din cei şapte înţelepţi, de fel ca Timon şi Democrit, întrebat despre ce rîde singur, răspunse: „Tocmai dc aceea, pentru că rid singur!

(c) Cîte .prostii nu văd că spun eu şi răspund în toată ziua, după părerea mea; şi aşadar cît mai adesea după părerea altuia! (c) Dacă eu îmi muşc buzele, apoi ce trebuie să facă ceilalţi? La urma urmei trebuie trăit cu vii şi lăsat să curgă rîul sub punte, fără grijă sau măcar fără să nc tulburăm, (b) Vedeţi cum întîlnim pe vreunul cu trup slut şi pocit fără să nc tulbure şi nu putem suferi fără mînie arătarea unei minţi nerinduite? Această viţioasă zgîndărire ţine mai mult de jude decît de vinovat. Să avem totdeauna pe buze acel cuvînt al lui Platon: (c) „Ceea ce eu găsesc nesănătos nu este oare fiindcă eu însumi sînt nesănătos? (b) Nu sînt eu oare însumi de vină? întâmpinarea mea nu-mi poate fi adusă împotrivă?" înţeleaptă şi dumnezeiască povaţă, care loveşte cea mai îndeobşte şi obişnuită greşeală a oamenilor, (c) Nu numai mustrările ce ni le facem noi unul altuia, dar şi arătările- şi întîmpinările de obicei se pot întoarce împotriva noastră şi ne înjunghiem cu armele noastre: vechimea lă- satu-ne-a îndeajuns asemenea pilde, (b) Fu spus cu dibăcie şi nimerit de cel care o născoci:

Stercus cuique suum bene olet349.

(c) Ochii noştri nu văd nimic în spate. De o sută de ori pe zi noi rîdem de noi înşine pe seama vecinului nostru şi ui-îm în alţii cusururile care sînt văzdit şi ale noastre şi ne uimim cu o minunată neruşinare şi necugetare. încă ieri mi-a fost dat să văd un om de înţeles şi omenie bătîndu-şi joc, pe cît de glumeţ, tot cu atîta dreptate, de nătîngia apucăturii unui altuia, care-i bate pe toţi la cap ou hrisoavele neamului său şi înrudirile mai mult pe jumătate măsluite {se aruncă mai bucuros în asemenea dovediri cei ale căror drepturi sînt mai trase la îndoială); iară el, dacă s-ar fi lăsat păgubaş cu ale lui, ar fi găsit că nu-i de loc mai puţin anevoie şi nesuferit să răspîndească şi să puie în proţap drepturile

soţiei lui. Vai, neghioabă înfumurare, cu care se vede procopsită soţia de mîinile soţului! Dacă ea ar pricepe latineasca, ar trebui să-i spuie:
Age! sis haec non insanit satis sua sponte, instiga3''0.
Eu nu zic să nu găsească vină decît ccl care este fără cusur, căci nimeni n-ar mai găsi; nici n-ar vedea limpede acelaşi fel ele cusur. Dar înţeleg ca judecata noastră, învinuind pe altul dc care ar fi vorba, să nu se scutească pe el în sinea lui de judecată. Este slujbă de miluire, cînd acel care nu poate să stîrpească viţiul din el, totuşi caută să-l stîrpească în altul unde poate să aibă sămînţă mai puţin rea şi încolţită. Nici nu-mi pare nimerit a răspunde celui care-mi dă de ştire greşeala mea, că el greşeşte de asemenea. Şi ce-i cu asta? A da de ştire este totdeauna adevărat şi folositor. Dacă nasul ne-ar fi simţitor, scîrnăvia noastră ar trebui să ne pută mai tare, fiindcă-i a noastră, iar Socrate e de părere351 că acela care ar găsi că el e vinovatul, fiul său şi un străin, ar trebui să se înfăţişeze la scaunul dreptăţii şi să ceară drept ispăşire a fi dat pe mina călăului el mai întii, în al doilea rînd fiul său şi la urmă cel străin. Dar această povaţă glăsuieşte cam prea înalt; ar trebui măcar să se înfăţişeze el lui însuşi mai întîi, cu vina lui, ca să fie pedepsit în cugetul său.
(b) Simţurile sînt cei dinţii şi curaţi juzi ai noştri, care nu dibuesc lucrurile decît prin întâmplările dinafară şi nu-i de mirare dacă toată dregătoria obştei noastre se află mereu şi pretutindeni într-un amestec de ceremonii şi înfăţişări arătoase, pînă-ntr-atît că partea cea mai bună şi izbutită a întocmirii lor stă într-aceasta. Tot cu omul avem de-a face, a cărui stare este cu desăvârşire a trupului. Cei care au vrut statornici mai anii trecuţi, slujbele credinţei numai pe seama cugetării, fără întruchipare, să nu se mire că sînt .unii care gîndesc că ea ar fi scăpat şi s-ar fi topit printre degete, dacă printre noi nu ar dăinui ca semn, ca pecete şi unealtă de despărţire şi de părtinire mai mult decît prin ea însăşi. Ca si la schimbul de vorbe: căderea, haina şi starea celui care vorbeşte dau deseori împuternicire unor spuse vane şi sarbede; nu se poate închipui că o cinstită faţă, eu vază, atît de temut, să nu aibă

în sinea sa vreo pricepere alta decît de rînd şi că un om căruia i se dau atîtea însărcinări şi îndepliniri, atît de falnic şi trufaş, să nu fie mai destoinic decît cestălalt, care se pleacă de îndată cc-l zăreşte şi nu-i dă nimeni nici o întrebuinţare. Nu numai cuvintele, dar şi strâmbăturile acelor oameni sânt luate în seamă, fiecare se străduieşte să le dea înţeles frumos şi întemeiat. Dacă ei coboară pînă la un schimb de vorbe intre inşi cînd li se face vreo întîmpinare alta decît supunere şi cinstire, ei te uluiesc de pe înălţimea iscuşenici căpătată în slujba lor: ei auzit-au, ei făcut-au, ei văzut-au — eşti copleşit de pilduiri. Eu aş spune bucuros că rodul iscuşeniei unui hirurg nu-i dezvăluirea îngrijirii cu care-şi aminteşte să fi lecuit patru ciumaţi, trei podagri: dar dacă ştie trage din această treabă un chip de judecată şi ştie să ne facă să simţim cu aceasta că s-a făcut mai înţelept în folosirea meşteşugului său. (c) Precum, la cântul strunelor, nu se aude o lăută, o chitară, o ţimbală, un flaut, ci se aude în totul îmbinarea şi rîurirea acelor strune, (b) Iar călătoriile şi dre- gătoriile dacă i-au învrednicit rămîne să facă dovedirea şi să ne-o arate; nu-i de ajuns să înşire învăţămintele căpătate, trebuie cîntărit şi ales, trebuie să le mesteci şi să le pui la zăcă'toare, să fiarbă, ca să le tragi tăria şi dovedirile scoase din ele. Nu fost-au vreodată mai mulţi cronicari. Este bine totdeauna să-i auzi, căci din cămara amintirii ei ne mijlocesc frumoase învăţăminte şi de laudă cu prisosinţă; în mare parte fără îndoială folositoare vieţii. Dar nu este oeea ce căutăm noi acum: noi căutăm ca povestitorii şi culegătorii aceştia să fie ei înşişi de lăudat.

Urăsc orice fel de tiranie şi la vorbă şi la fapt. Mă aspresc de-a binele împotriva celor zadarnice întâlniri care, prin ce se arată simţurilor, amăgesc judecata noastră şi stînd să urmărească de aproape acele grozave măriri, aflat-am că sînt oricît ar fi oameni ea şi alţii,

Rarus enim ferme sensus communis in illa Fortuna352.

S'e mai întîmplă că-i preţuieşti si descoperi mai puţintei decît sînt cu cît purced la mai mult şi se arată mai mult: povara luată asupră-le este peste puterea lor. Cărăuşul

trebuie să aibă mai multă putere şi tărie decît în-cărcătura. Cel care nu şi-a sleit puterea lasă să ghiceşti dacă mai are putere peste sau dacă a dus pînă la capăt încercarea. Cel care cade sub povară se dă de gol în slăbiciunea umerilor săi. De aceea se văd atâtea suflete nă-tângi printre învăţaţi şi mai multe decît printre alţii; ar fi fost să fie oameni buni gospodari, negustori, meseriaşi; vigoarea lor firească era croită pe acel tipar. Ştiinţa este treabă care greu atîrnă; ei se topesc sub ea: ca să dezvălui şi să împărtăşeşti această nobilă şi puternică zămislire, ca să o foloseşti şi să te ajuţi cu ea, unealta lor nu are de ajuns vigoare, nici de ajuns dibăcie; nu are izbutire decît la o fire puternică, iară acestea sînt tare arare, (c) Şi cele slabe, spune Soerate, ştirbesc mărimea filozofiei mi- ntiind-o. Ea pare şi nefolositoare şi viţioasă cînd este prost pusă în teacă, (b) Iată cum ei o scrîntesc şi se smintesc,

Humani qualis simulator simius oris, Quem puer arridens pretioso stamine serum Velaint, nudâsque nates ac terga reliquit, Ludibrium mcnsis353.

De asemenea, celor care domnesc şi poruncesc, care :in lumea în mîna lor, nu le este de ajuns să .aibă price-perea îndeobşte, să poată ceea ce noi putem; ei sînt cu mult sub noi, dacă nu sînt cu mult deasupra noastră. Fiindcă ei făgăduiesc mai mult, datoresc de asemenea mai mult, si totuşi tăcerea le este nu numai o purtare a cuviinţei şi socotinţei, dar încă adesea una priincioasă şi eu rost, căci Mogabyse3r>'1, dueîndu-se să vadă pe Apell-es3"'5 în prăvălia lui, multă vreme stat-a fără a spune o vorbă, apoi porni o cuvinlare des/pre făuririle acestuia, ca să primească din partea lui aspră mustrare: ,„Cît ai tăcut, măreţ păreai, datorită colanelor şi însoţirii tale; dar acum •ă le-am auzit vorbind, pînă şi ucenicii din prăvălia mea 'e nesocotesc'-. Neasemuita strălucire care-l împrejura, marile sarcini nu-i îngăduiau a fi neştiutor ca oricine de rînd şi a vorbi nepotrivit despre zugrăvire: el trebuia fără cuvint să păstreze .arătarea şi înfăţişarea priceperii în aceasta. Pe vremea mea, atîtea suflete neisprăvite fost-au ajutorate de faţa lor neclintită şi tăcută pentru a fi socotiţi oameni priveghetori şi de ispravă.

Dregătoriile, sarcinile se dăruiesc nevoit, mai mult la noroc decît după învrednicire: şi deseori greşit se aruncă vina pe regi. Dimpotrivă, minune este ca ei s-o nimerească cu atîta noroc, avînd atît de puţină ştire:
(c) Principis est virtus maxima nosse suosnr'e;
(e) căci firea nu le-a dat văzul care să poată cuprinde atîta gloată, ca să aleagă ce-i mai bun şi pătrunde în piep-turile noastre unde se află vrerea şi putinţa noastră. Ei trebuie să aleagă pe dibuite şi pe ghicite, după neam, bo-găţii, doctrină, după glasul poporului — prea şubrede temeiuri. Cine ar găsi mijlocirea să ie eîntărească cu dreptate şi să aleagă oamenii cu socotinţă, ar statornici de îndată pe aceaslă cale o desăvîrşită întocmire politicească.
„Da. dar a dus cu bine la capăt această mare îndeplinire". înseamnă a spune oarceît, dar nu de ajuns: căci această spusă se îndreptăţeşte tocmai fiindcă nu trebuie să judeci chibzuiala după întîmplări. (c) Cartaginezii pe-depseau sfaturile proaste ale căpitanilor lor şi dacă fusese norocoasă izbutirea, mînîndu-i la bine. Poporul roman adesea nu îngăduit-a triumf la mari şi rodnice bi- ruinţi, fiindcă purtarea căpeteniei nu fusese pe măsura norocului său.
(b) Se vede de obicei în faptele lumii că soarta, ca să ne arate puterea ei în toate cele şi îi place să coboare semeţia noastră, neputînd face pe nătîngi înţelepţi, îi fericeşte în ciuda virtuţii. Şi bucuros stăruie a ocroti isprăvi, a căror urzire este curat a ei. De unde vedem în fiece zi între noi pe cei mai săraci cu duhul că izbutesc în treburi foarte însemnate şi pe seama lor şi în cele obşteşti. Siranes persanul, celor care se mirau că o scoate la capăt atît de rău pe seama treburilor lui în vreme ce poveţele sale erau atît de înţelepte, răspunse că pe poveţele lui el era singur stăpîn, pe cită vreme pe izbutirea treburilor sale este soarta. Şi aceştia pot răspunde de asemenea, dar luînd pe dos. Ce'lc mai multe lucruri pe lume sc fac de la sine. Fala viam inveniunt351.
Izbutirea adesea îndreptăţeşte o purtare foarte nesocotită. Mînuirea noastră aproape că nu-i decît obişnuinţă şi îndeobşte mai mult luînd în seamă pilda şi îndătinarea

decît judecata. Odinioară, uimit de o vrednică ispravă, aflat-am de la cei care o îndepliniseră care fost-au mijlocirile şi dibăcia lor; nu găsit-a-m decît păreri de rînd, iară cele mai obişnuite şi de rînd pot fi cele mai întemeiate şi la îndemînă în faptul unei trebi, şi dacă nu sînt a cătării. Ce are a face dacă vederile cele mai joase sînt cele mai cu nimereală şi cele mai umile şi plecate şi cele mai răzbătute se aştern mai bine la treburi? Pentru a păstra vaza Sfatului regesc nu e nevoie ea inşii nealeşi să ia parte şi să vadă mai departe de cel dintîi prag. Trebuie să i se aducă o cinstire pe credinţă şi pe de-a-ntregul cine vrea să-i sporească faima. Chibzuiala mea dă oarecît chip trebii şi are în vedere abia cele dintîi feţe; greul care este mai mare la îndeplinire, îl las de obicei în grija cerului:
Permitte divis caetera358.
Norocul şi nenorocul sînt după părerea mea puteri atotstăpînitoare. înseamnă a socoti necumpănit cumpă- nirea omenească, că ea poate fi pe o treaptă cu soarta; iar împlinire a zadarului este în care te încumeţi a îmbrăţişa şi cauzele şi urmările şi a ţine în mînă mersul său; mai ales a zadarului, la întîmpânările războiului. Nu fu vreodată mai multă păzire şi priveghere ostăşească pe cit se vede uneori acum între noi; fi-va oare că se tem a rătăci pe drum pregătind cea de pe urmă bătălie a acestui joc?
Eu spun mai mult, că însăşi cuminţenia noastră şi po- vaţa noastră cele mai deseori sînt platnice întîmplării; vrerea mea şi judecata mea se clatină cînd după o suflare, cînd după alta; şi mai multe din acele îndemnuri pornesc fără de mine, împing şi frămîntă mintea mea după cum se arată ziua:
Vertuntur species animorum, et pectora motus Nune alios, alios dum nubila ventus agebat, Concipiunt3r>'J.
Să privim cine sînt cei mai puternici în oraşe şi care-şi îndeplinesc mai bine sarcinile; vom găsi de obicei că sînt cei mai puţin iscusiţi. Fost-a dat femeilor, copiilor şi nesăbuiţilor să cârmuiască mari ţări tot atît de bine ca principii cei mai înzestraţi, (c) Şi spune Tuci- dide360, că nimeresc de obicei cei greoi la minte, nu cei ageri. Noi punem pe seama ehibzuielii lor urmările norocului lor.

(c) Ut quisque fortuna utitur
Ita praecellet, atque exinde sapere illum omnes dicimus361.
(b) De aceea eu spun că, oricum, cele împlinite sînt slabe mărturii ale învrednicirii şi priceperii noastre.
Pornisem aşadar a zice că un om trebuie văzut numai ridicat pe treapta măririi; cînd l-am fi cunoscut cu trei zile înainte om de rînd, pe nebănuite se strecoară în părerile noastre un chip al măreţiei, al priceperii şi ne încredinţăm că traiul şi vaza crescînd îi va fi crescut şi vrednicia. Noi îl judecăm nu după cît preţuieşte, în felul cum se aruncă zarurile, ci după întîietatea cinului său. Să se învîrte norocul, să cadă şi să se amestece în gloată, fiecare se va întreba minunat din ce pricină ajuns-a atît de sus: „El este oare?" — se va spune — „Numai atita ştia cînd era acolo?. Principii se mulţumesc oare cu atât de puţin? în bune mâini mai eram!". Lucru adesea văzut de mine în timpul meu. Pînă şi masca măririlor care ni se arată la comedii întrucîtva ne atinge, şi ne amăgeşte. Ceea ce preamăresc eu însumi la regi este mulţimea celor care-i preamăresc. Toată plecăciunea şi supunerea îndrituită le este, numai cea a priceperii nu. Mintea mea nu este purtată a li se pleca şi a se încovoia lor, ci genunchii mei!
Melantius, întrebat cum îi părea traghedia lui Dio- nisie: „Nu am văzut-o — spuse —, atît de tare este înăbuşită de vorbă". Aidoma mulţi din cei care judecă cuvântările măririlor ar trebui să spună: „Nu auzit-am vorba lui, atât era înăbuşită de vază, însemnătate şi mărire".
Antistene într-o zi stăruia către atenieni ca ei să poruncească a folosi măgarii ca şi caii la aratul pământului; i se răspunse că nu era dobitocul acela născut pentru asemenea treabă. „Nu are a face — spuse el — nu atîrnă decît de porunca voastră, deoarece oamenii cei mai nepricepuţi şi neghiobi pe -care îi folosiţi la purtarea războaielor voastre, nu lipsesc de a fi dindată învredniciţi foarte la aceasta, dacă-i folosiţi".
De ce se leagă obiceiul atâtor popoare a se închina regelui ca la sfânt, cînd el e ieşit din rîndurile lor şi nu se mulţumesc a-l cinsti numai cu plecăciunea, dacă ei nu-l şi

sfinţesc? Cei din Mexic, de cum sc încheie ceremoniile încununării, nu mai se încumetă a-l privi la faţă, ca şi cum l-ar fi dumnezeit prin regescul cin; între jurămintele cu care el se leagă a păstra credinţa lor, legile, drepturile, a fi viteaz, drept, îndurător, el mai şi jură să miie soarele cu lumina cea dintotdeauna, să dezlege negura la timpul cuvenit, să dea curs rîurilor, să facă pămîntul purtător al tuturor lucrurilor trebuincioase naţiei sale.
Eu mă osebesc de această purtare îndeobşte şi mă feresc mai mult dc pricepere cînd o văd însoţită de mărirea soartei şi împuternicirea norodului. Trebuie luat în seamă cît face a vorbi Ia ceas potrivit, a alege înţelesul, a curma sau a schimba vorba cu măiastră cădere, a se apăra de întîmpinările altuia cu o mişcare a capului, cu un zîmbet sau o tăcere, faţă de cei care tremură, plecaţi şi supuşi.
Un om a cărui soartă era grozavă, apucă să-şi dea părerea cu prilejul unor spuse înşirate în voie, la el la masă: începu tocmai aşa: „nu poate fi decît un mincinos sau un neştiutor, care va spune altfel decît a urmări această tîl- cuire filozofică cu un pumnal în mină".
Iată şi o altă dare de ştire, de 'la care eu trag mare folos: la dezbateri şi schimb de vorbe, toate cuvintele care ne par nimerite, nu trebuie neapărat luate drept bune. Cea .mai mare parte din oameni sint îmbogăţiţi de avuţie străină. Se poate întîmplă ca unul să spună o vorbă anume, să dea un răspuns bun sau o povaţă, scoţîndu-le la lumină fără să le fi c-întărit greutatea, (c) Că nu sc păstrează tot ceea ce se ia cu împrumut o pot adeveri cu mine însumi, (b) Nu trebuie totdeauna să dai ascultare, oricît adevăr şi frumuseţe ar fi. Fie că stai împotrivă cu bună-ştiinţă, fie că te dai în lături, sub cuvînt că nu ai auzit-o, ca să o întorci pe toate feţele şi să vezi cum stă în mintea celui care a sconnit-o. Se poate întîmplă că nimerim pe tăiş şi dăm lovitura dincolo de ţintă. în nevoia şi vălmăşala luptei m-am folosit odinioară de întorsături care au răzbit mai departe de plănuitul şi speranţa mea. Eu nu le dam decît ca un număr şi erau luate ca avînd greutate. Tot astfel, cînd stau împotriva unui om zdravăn, îmi place s-o iau înaintea dovedirilor lui, îl scutesc dc osteneala de a le învedera, încerc dinainte să

aflu închipuirea lui încă neînfiripată şi nedesăvirşită (rînduiala şi pătrunderea priceperii lui îmi dau de ştire şi mă ameninţă de departe); cu ceştilalţi dimpotrivă fac, nu trebuie înţeles nimic decît prin ci, nici nimic luat dinainte în vedere. Dacă judecata lor e pusă în cuvinte atotcuprinzătoare: aceasta e bună, aceasta nu, — şi o nimeresc, cătaţi dacă -nu au nimerit-o la noroc.
(c) Ei să se mărginească şi să adune întrucîtva spusa lor, pentru ce şi de unde este. Acele judecăţi atotcuprinzătoare, pe care de obicei le văd, nu spun nimic. Sînt inşi care întâmpină um întreg popor la toptan şi grămadă. Cei care cu adevărat ştiu întâmpina iau seama de fiecare pe nume şi anume. Dar este o treabă pradă norocului. De aceea văzut-am că se întîmplă eu mult mai des decît încape ziua, că minţile slab întemeiate, vrînd să facă pe iscusitele şi să ne arate la citirea unei lucrări partea frumoasă ei stau să laude şi să aleagă atât de prost că, în loc să ne dovedească măiestria întocmitorului, ei ne dovedesc neştiinţa lor. Nu poate fi pus la îndoială strigătul: Iată frumuseţe! -— după cc auzit-ai o bucată întreagă din Vergiliu. Pe această cale o scaldă cei mai şireţi. Dar a se prinde a-l urmări cu tot dinadinsul şi în amănunt, a lua anume în. seamă cum stăruie un bun scriitor, cum scoate la lumină, cîntărind cuvintele, şirul, aflările una după alta, să vă feriţi. Videndum est non modo quid quisque loquatur, sed etiam quid. quisque sentiat, atque etiam qua de causa quisque sentiatm2. In fiece zi auzit-am tonţi spunînd vorbe care nu-s toante; (b) ei spun un lucru bun; noi să ştim pînă unde îl cunoaşte, să vedem pe unde l-a apucat. îi ajutăm să folosească vorba cea frumoasă şi acea frumoasă întemeiere, care nu-i a lor; ei o au numai în păstrarea lor: au dat-o din întâmplare la iveală şi pe bîjbîite; noi o punem pe seama lor şi le dăm preţ. Voi le întindeţi mina: la ce bun? Ei nu ştiu eă au a vă mulţumi şi ajung a fi şi mai netoţi. Nu-i ajutaţi, lă- saiţi-i în plata lor: vor mânui ce-au apucat, ca inşi cărora le este frică să se opărească; ei nu îndrăznesc să mute aşezarea şi lumina, nici s-o adîneească. Clintiţi-o cît de puţin, o părăsesc aşa frumoasă şi tare cum este. Sînt arme frumoase dar sînt prost înmînerate. De cîte

ori nu văzut-am eu această iscuşenie? Iară dacă vă apucaţi neapărat să-i lămuriţi şi întăriţi, ei prind şi vă răpesc numaidecît câştigul tîlcuirii voastre: „Este ţ tocmai ce voiam să spun; iată tocmai ee înţelesesem şi eu. Nu am înfăţişat-o aşa cum este. fiindcă nu mi-a venit pe buze". Oftaţi! Trebuie folosită însăşi viclenia, cînd ai de dres asemenea măreaţă prostie.
(c) învăţătura lui Hegesias363: „Nici să urăşti, nici să învinuieşti, dar să înştiinţezi" — are multă cuminţenie aiurea, dar aici (b) nedrept şi neomenos este să ajuţi şi să îndrepţi pe cel care nu arc cum se folosi de acestea şi este mai puţin vrednic. Eu bucuros îi las să se împotmolească şi să se încurce mai tare, dacă se poate, ea pînă la urmă să se cunoască ei pe ci.
Prostia şi nerînduiala simţului nu-i treabă de lecuit dînd de ştire, (c) Şi noi putem curat spune despre această îndreptare, ce răspunse Cirus celui care-l îndemna să-şi îmbărbăteze oastea în preajma bătăliei: „Oamenii nu se fac viteji, bătăioşi deodată, din puterea unei bune cuvîn- tări, cum nu te faci oîntăreţ dacă ai auzit un cin toc bun". Sînt ucenicii care au a fi făcute mult înainte prin neîncetată si îndelungă deprindere.
(b) Avem îndatorirea să ne îngrijim de ai noştri şi să ne silim a-i îndrepta şi învăţa: dar să ne apucăm a pro-povădui celui care ne iese în cale şi celui dintîi trecător şi să fac pe călăuza ncştiinţei sau prostiei celui dintîi ce se iscă, este obicei care cu tot dinadinsul l-aş stîrpi. Uneori o fac de vorbă cu mine însumi şi mai curînd mă las de tot în loc să ajung la cele dăscăliri muştruluite şi mă est re.
(c) Nu-mi stă în fire nici să scriu, nici să vorbesc pentru învăţăcei, (b) Dar lucrurile care se spun între noi sau între alţii, oricît de neadevărate şi fără noimă le soeot, niciodată nu mă arunc de-a curmezişul nici cu vorba, nici cu scrisul. De altminteri, nimic nu mă înciudează mai mult la prostie decît că este mai tare măgulită de ea decît s-ar putea cuminţenia cuminte măguli. Nenoroc este că socotinţa se pune de-a curmezişul mulţumirii şi încredinţării ce poţi căpăta despre tine şi te întoarce a fi totdeauna nemulţumit şi sfios acolo unde încumetarea şi înc.ăpăţînarea umplu de

mulţumire şi încredere pe cei la care se adăpostesc. Este dat celor mai nepricepuţi să privească peste umăr pe ceilalţi oameni, întorcindu-se totdeauna de la luptă zîmbind, cu laudă şi voie bună şi de cele mai multe ori se întîmplă că această sfruntare a vorbirii şi semeţirea lor să le dea cîştig în faţa lumii, care nu este de obicei în stare să judece şi să deosebească adevăratele izbutiri. (c) Ineăpăţînarea şi aprinderea pentru părere este cea mai neapărată dovadă de prostie. Este oare altul mai încredinţat, hotărît, dispreţuitor, posomorit, grijuliu decît măgarul?
(b) Nu putem noi oare strecura în mersul sfatului şi schimbului de vorbe lămuriri şi o agrăire ascuţită şi pe scurt, cum se întîmplă eu voioşie între prieteni care glumesc şi fac haz plăcut şi vioi unii pe seama altora? Deprindere care stă in firea mea veselă; şi dacă nu-i atît de încordată şi grijulie ca ccalaltă deprindere, de oare pomenit-am mai înainte, nu-i mai puţin pătrunzătoare şi dibace, (c) nici mai puţin priincioasă, după cum îi părea lui Li-curg. (b) Din parte-mi, eu o mânui mai în voie decît cu duh, şi am la aceasta mai mult noroc decît nenoroc, căci sufăr cu bine lovitura, rabd fără năduf să mi se plătească nu numai cu asprime, dar şi usturător. Iar la întâmpinarea ce mi se face, dacă nu am cu ce răspunde de-n- dată, nu-mi pierd vremea să-i merg pe urmă cu o învede- rare plicticoasă şi descusută, asemănătoare îndărătniciei: o las să treacă şi, .pierind voios urechile, amân, ca s-o scot la capăt într-un ceas mai prielnic: Nu-i negustor cel care totdeauna câştigă. Cei mai mulţi schimbă faţa şi glasul cînd puterea le lipseşte, iar, cu necuvenită mînie, ei dovedesc slăbiciunea şi nerăbdarea lor in loc să se răzbune. Cu această şficuire se atinge uneori coardele tăinuite ale cusururilor noastre, care în tihnă nu le putem atinge fără jignire; şi ne dăm dc ştire unii altora cu folos scăderile. Se află alte jocuri de trîntă stîrnite şi aspre, în felul ifalicnesc, pe care cu le urăsc de moarte: pielea mea e sub- ţire şi simţitoare. în lungul vieţii mele văzut-am pe urma acestor jocuri, duşi la groapă doi de os domnesc364, (c) Urît este să te baţi de-a binelea la zburdălnicii.

(b) De altfel, cînd vreau să cântăresc pe vreunul. îl întreb rit este de mulţumit cu el, cît este de împăcat .cu vorba sau treaba ce o are. Ţin să mă feresc de mieroase iertăciuni. Făcut-o-am în joc;
Ablatum mediis opus est inc.udibus istud3e';
nu pierdut-am un ceas cu aceasta, nu m-am mai uitat la ea de-atunci, eu spun: ,,Lasă-mi această ghiduşie, arată-mi bucata care să te înfăţişeze pe de-a-ntregul, a cărei măsură să te mulţumească, fiindcă ţi sc potriveşte". Apoi: ce găseşti mai frumos în lucrarea d urni tale? Partea asta, sau ceastălaltă: harul sau miezul ei? sau năseocirca, sau şirul judecăţii, sau ştiinţa? Căci văd de obicei că se greşeşte tot atît judecind lucrul făcut de tine, cît şi altul; nu numai din împătimirea ce pui, dar fiindcă nu ai putinţa să-l cunoşti şi să-l desluşeşti. Făurirea, din puterea şi rivna făuritorului, îl poate duce dincolo de născocirea şi de cunoştinţa lui şi să-l depăşească. Din parte-mi nu judec nici o lucrare mai nelămurit decît pe a mea: şi socot „Eseurile" mele cînd jos, cînd sus, şovăitor şi eu bănuială.
Sînt mai multe cărţi folositoare în privinţa miezului lor, pe urma cărora întocmitorul nu află nici un nume şi cărţi bune, ca şi lucrări bune, care dau de ruşine pe meşter. De-aş scrie despre felul ospeţelor şi veşmintelor noastre, aş scrie fără tragere de inimă; dc aş tipări hotărârile dregătoreşti şi din timpul meu, şi scrisorile principilor care au a fi date la lumină pentru norod, aş face sumarul unei cărţi bune (şi orice sumar al unei cărţi 'bune este prost), iar cartea s-ar întîmplă să piară, ea şi alte lucruri de felul acesta. Urmaşii ar trage deosebit folos din asemenea înfiripări; eu, ce fel de cinste, ce fel de laudă, dacă nu ale norocului meu? Bună parte din cărţile vestite au această ursită.
Cînd citi acum cîţiva ani pe Philippe de Commynes, nu încape îndoială bun scriitor, îmi rămase în minte ca fiind deosebit cuvîntul următor: „Ai datorinţă a te feri să slujeşti atît de mult pe stăpînul tău până a-l împiedica să-şi capete el dreapta răsplată". Ar fi trebuit să laud alegerea acestui cuvînt, nu pe el — de curînd găsitu-l-am în Tacitus:
Beneficia eo usque laeta sunt dum videntur exolvi posse;

ubi multum antevenere, pro gratia odium redditur366. (c) Iar Seneca, cu tărie: Nam qui putat esse turpe non reddere, non vuit esse cui reddat367. Q. Cicero eu trăsătură mai moale: Qui se non putat satisfacere, amicus esse nullo modo potest3m.
(b) După cum este, ceea ce stă supus condeiului poate dărui din plin faimă de ora învăţat şi eu luare-aminte; dar ca să judeci care sînt părţile de preţuit la el, puterea şi frumuseţea sufletului său, trebuie ştiut ce este al lui şi ceea ce nu este al lui; iar dincolo de ce nu sînt ale lui, cu cit îi sîntem de îndatoraţi în privinţa alegerii, aşezării, împodobirii şi felului vorbirii în care desăvîrşit-a el lucrarea. Ce ne facem dacă e scos miezul şi sluţit chipul, precum se întîmplă deseori? Noi, care nu prea mî- nuim cărţi, sîntem cam stânjeniţi cînd dăm de o frumoasă întruchipare a unui nou poet, de vreo arătare straşnică a unui nou propovăduitor, nu ne încumetăm să-i aducem laudă pînă nu cerem lămurire de la vreun învăţat, dacă acea parte este din al lor sau străină. Pînă atunci mă păzesc totdeauna a-mi da părerea.
De curînd citi din fir a păr Analele lui Taeitus (ceea cc nu mi se întîmplă de loc: sînt douăzeci de ani de cînd nu am stat pe o carte mai mult de un ceas în şir), şi făcut-o-am din stăruinţa unui gentilom369 pe care Franţa îl preţuieşte mult, tot atîta pentru vrednicia cc are, cît pentru un fel neşovăitor a se purta cu pricepere şi bunătate, care se arată la mai mulţi fraţi, cîţi sînt ei. Nu cu- noscut-am cărturari care să fi învîrstat în scrierile obşteşti atîtea vederi ale înaplecărilor şi deprinderilor insului370, (c) Şi-mi pare, împotriva părerii lui, că avînd de urmărit vieţile împăraţilor din timpul său, atît de felurite şi duse la culme în tot felul de privinţe, atîtea fapte însemnate, pricinuite de cruzimea lor, mai ales la supuşii lor. el avea un aluat mai tare şi al eătării de mînuit şi povestit, decît dacă ar fi avut să înşire bătălii şi zbuciumuri din întreaga lume: astfel că adesea îl aflu sterp, trecind peste acele frumoase morţi, ca şi cînd s-ar teme să nu ne supere cu mulţimea şi săvîrşirea lor.

(b) Istoria, în acest chip, este pe departe cea mai folositoare. Mişcările obşteşti atîrnă de vrerea soartei; cele ale insului, de a noastră371. Este mai mult o judecată, decît o depănare cronicărească; sînt mai mult poveţe, decît povestiri. Nu-i o carte de citit, este carte de cercetat şi învăţat; este plină de sfaturi şi bune şi rele, atît de multe sînt; este o răsadniţă de învăţăminte etice şi politice pentru priinţa şi podoaba celor care au rînd la cîr- muirea lumii. El rosteşte totdeauna pe temeiuri trainice şi de nezdruncinat cu ascuţime şi iscusinţă, eu glasul fălos al veacului său: atît le plăcea fala, că acolo unde nu găseau ascuţime şi iscusinţă în lucruri, o împrumutau prin cuvinte; nu este departe de scrisul lui Seneca, el îmi pare mai cu miez, Seneca mai tăios. Mânuirea lui se potriveşte unei stări tulburi şi pătimite, cum este şi starea noastră dc acum, deseori ai spune că ne zugrăveşte şi ne încondeiază. Cei care se îndoiesc de buna lui credinţă, se ponegresc singuri îndeajuns. El are păreri sănătoase şi stă de partea cea bună în treburile romane. Eu totuşi mă pling eă a judecat pe Pompei mai aspru decît sună părerea oamenilor de omenie care trăit-au şi avut-au eu el dc-a face; să-l fi judecat măcar în totul ca pe Marius şi pe Sylla. mai cu seamă eă el era de ajuns la adăpost. Pompei nu a fost scutit de gîndul ambiţiei a fi la cîrma trebilor şi nici a răzbunării: iar prietenii lui înşişi s-au temut ea biruinţa să-l împingă dincolo de marginile cuminţeniei, dar nu până-ntr-o măsură atât de înverşunată: nimic în viaţa lui care să fi ameninţat a tiranie şi cruzime. Şi nu trebuie pusă pe cîntar bănuiala eu adeverirea: aşadar eu nu-l cred372. Că povestirile lui sînt limpezi şi drepte, s-ar putea arăta tocmai fiindcă nu sânt totdeauna pe potriva încheierii judecăţilor sale, care merg pe clinul apucat de el, deseori în afară de cuprinsul înfăţişării făcute, dc la care nu şi-a îngăduit a-i schimba pasul cu nici o abatere. El nu are nevoie să fie iertat că a îmbrăţişai religia timpului său, după legile care-i porunceau, şi că nu a cunoscut pe cea adevărată373. Aceasta este nenoroc, nu greşeala sa.

Luat-am mai ales în cătare felul lui de judecată şi nu sînt bine lămurit pretutindeni. De pildă aceste cuvinte din

scrisoarea lui Tiberiu, bătrân şi bolnav, trimisă Senatului: „Ce să vă scriu domnii mei, sau cum să vă scriu, sau ce nu aş scrie în aceste timpuri? Zeii şi zeiţele mă pier mai rău decît mă simt eu zi dc zi pierind, dacă eu ştiu". De ce el pune aceasta neapărat în legătură cu amarnica mustrare ce roade cugetul lui Tiberiu? atunci cel puţin cînd am citit- o nu am văzut de ce. Cam nevolnic mi se pare cînd spune că îndeplinise oarece slujbă de cinste la Roma, să apuce a cere iertare, că nu o spune pentru a se semeţi; această trăsătură, pare-mi-se că înjoseşte un suflet de soiul său. Căci a nu îndrăzni să vorbeşti pe şleau de tine înseamnă întrucîtva o lipsă de inimoşie. O judecată necruţătoare şi mîndră, care se priveşte sănătos şi neînfricat, foloseşte din plin pildele de la ea pornite, tot atît ca şi cînd ar fi lucru străin, şi se aduce mărturie pe el, ca şi cînd ar fi un al treilea. Trebuie încălcate în folosul adevărului şi a neatârnării acele rînduieli ale cuviinţei, făcute pe seama mulţimii.

(c) Nu numai că îndrăznesc a vorbi de mine, dar vorbesc numai de mine: o apuc razna cînd scriu de altele şi mă smulg din a mea eătare. Eu nu mă iubesc cu atîta zor şi nu sînt legat şi lipit de mine într-atît, ca să nu mă pot alege şi privi ca parte, ca pe un vecin .sau pe un copac. Tot atît greşeşti dacă nu vezi cît preţuieşti, ca şi a spune despre tine mai mult decît vezi. Datorăm mai multă iubire Lui Dumnezeu decît nouă, şi-L cunoaştem mai puţin şi totuşi vorbim de El pe pofta inimii noastre.

(b) Dacă scrierile sale37'1 ne dezvăluie oarecît din stările lui este că el era om mare, drept şi viteaz, nu cu o virtute supusă iresului, ci filozofică şi mărinimoasă. Ar putea fi găsit întrecînd măsura cu mărturiile ce ne aduce, cum este acolo unde spune că unui soldat cărînd lemne, i se înţepeniră mîinile de frig şi rămaseră lipite pe cără- tură, desprinse de braţe. Obiceiul meu în asemenea lucruri este să mă plec atotputerniciei unor martori atât de mari. Mai spune că Vespasian, cu oblăduirea zeului Serapis, a tămăduit în Alexandria o muiere oarbă, un- gîndu-i ochii cu scuipatul său şi nu mai ştiu ce altă minune, el o face ca o pildă şi o îndatorire a tuturor bunilor cronicari, care pun pe

răboj toate întâmplările însemnate; între întâmplările lumeşti sînt şi zvonurile şi crezările iscate în mulţime. Rostul lor este să spuie credinţele îndeobşte, nu să le dea tăcerii. Această parte rămîne pe seama teologilor şi filozofilor, călăuzitori ai cugetelor. Totuşi foarte înţelept şi bine spus-a semenul său, om mare ca şi el: Equidem plura transcribo quam credo; narn nec affirmare sustineo, de qidbus dubito, nec subducere quae accepi375; (c) iar celălalt: Haec neque affirmare, neque refellere operae pretium est: famae rerum standum est31G; şi scriind într-un veac în care credinţa în minuni începea să slăbească, el spune că totuşi nu vrea să lase netrecut în cronică şi să dea în lături, treabă îmbrăţişată de atîţi oameni de omenie şi cu atîta smerenie, în vechime, (b) Foarte bine spus este. Să ne înfăţişeze istoria mai muit după cum o primesc ei, nu după cum o socotim noi. Eu care sînt rege pe cuprinsul celor ce iau în cătare şi n-am de dat seamă nimănui, totuşi nu mă încred de loc în mine şi adesea îndrăznesc să zvîrl scornirile 'duhului meu, de care mă îndoiesc, (c) şi unele ascuţimi rostite, care-mi /gîndăre urechile; (b) dar le las să cure soarta lor. (c) Văd că asemenea lucruri sînt a fălire — mie nu mai mi-e dat să le judec. Mă arăt şi în picioare şi culcat, şi pe faţă şi pe dos, şi la dreapta şi la stingă şi în toate cutele mele din fire. (b) Minţile şi dacă sînt deopotrivă de tari, nu sc brodesc totdeauna ca gust şi îndeplinire.

Iată cele pe care amintirea mi le înfăţişează cu grămada şi de ajuns de nelămurit. Toate judecăţile cu grămada sînt şubrede şi nedesăvîrşite.

Capitolul IX DESPRE DEŞERTĂCIUNE377

(b) Nu se află întîmplător alta mai anume, decît a scrie despre aceasta atît de în deşart. Ceea ce cuvîntat-a dumnezeirea atât de dumnezeieşte378 ar trebui cu grijă şi mereu răstălmăcit de inşii cu judecată.

Cine nu vede că eu apucat-am pe o cale unde, neîncetat şi fără strădanie, mă voi duce cît va fi hîrtie şi cerneală pe lume? Nu pot ţine condică despre faptele mele, soarta aşezatu-le-a prea jos; eu însemn năzările mele. Aşa văzut-am un gentilom, care nu da altă ştire despre viaţa lui, decît

prin isprăvile pintecului său; vedeai la el, arătos puse în rînd, cumare de 7—8 zile: era învăţătura lui, arătarea lui, orice altă şoaptă îi puţea. Aici sînt — spuse mai cuviincios — lepădările unei minţi bă- trîne cînd vîrtoase, cînd molii, dar totdeauna nemistuite. Şi cînd fi-voi oare la capătul desfăşurării mereului unor fră- mîntări şi schimbări a gîndurilor mele, pe orice pricină ar cădea, deoarece Diomede379 umplu 6 000 de cărţi cu singurul cuprins al gramaticii? Cît spor trebuie să aibă gîngăvitul, dacă bîlbîirea şi dezlegarea limbii potopesc lumea cu atît de grozavă povară cărturărească. Atîtea cu- vintc numai pentru cuvinte! Vai, Pitagora, de cc tu oare nu ferecat-ai acest prăpăd?
Vină i se aducea lui Galba080 în vremi apuse, de trîn- dăvia traiului său. El răspunse că fiecare trebuie să dea socoteală de faptele sale, dar de odihnă nu. Se înşela, căci scaunul dreptăţii are în vedere să pedepsească de asemenea şi pe cei care stau de nimica.
Dar ar trebui să fie străşnicire prin lege împotriva scriitorilor 'neghiobi şi fără noimă şi nefolositori, tot atît cît împotriva hoinarilor şi trântorilor; ar fi scoşi din rîn- dul poporului nostru şi cei ca mine şi o sută alţii. Nu este o glumă mîzgălirea scriitoricească, pare a fi semnul unui veac tălăzuit: cînd scris-am noi oare mai mult decît acum, că sîntem in tulburare? Cînd scris-au romanii mai multe, decît în vremea surpării lor? Unde mai pui că subţietatea minţii nu este o cuminţire în politică, această îndeletnicire fără sîrg, vine din faptul că fiecare este lă- sător la îndeplinirea slujbei sale şi o face de pospăială. Stricăciunea veacului vine din adusul anume a fiecăruia din noi: unii mijlocesc trădarea, alţii nedreptatea, necredinţa, tirania, zgîrcenia, cruzimea, după cît sînt de puternici. Cei mai slabi o procopsesc cu prostie, deşertăciune, trîndăvie, printre care S'înt şi eu. Pare a fi anotimp al deşertăciunilor, cînd prăpădurile ne pîndesc. Într-o vreme cînd a face rău este atît de obişnuit, a nu făptui decît în deşert, aproape că este a laudă. Mă mîngîi că voi fi printre cei din urmă pe care va trebui pus mîna. Cînd se vor îngriji de ce este mai zorit, eu voi avea răgaz să mă răseumpăr. Căci, îmi pare a

nu fi cuminte să urmăreşti necazurile mărunte, cînd cele mari bîntuie. Iară doftorul Philotimus răspunse unuia, care-i întindea degetul ca să-l lege, iar după faţă şi suflare văzuse că avea plămînii vătămaţi: „Prietene, nu-i acum ceasul să te joci cu unghiile".
în legătură cu cele spuse, văzut-am totuşi acum cîţiva ani pe un om381, de care-mi amintesc cu deosebită cinstire, pentru că în toiul marilor noastre necazuri, cînd nu aveam nici lege, cum nu aflăm nici în ceasul acesta, el se apucă a tipări nu ştiu ce neînsemnate îndreptări despre veşminte, bucătărie şi pîri. Acestea sînt adaosuri cu care saturi un popor năpăstuit, ea să se spuie că nu l-ai lăsat cu totul de izbelişte. Alţii tot atîta fac, atunci cînd iau apărare cît de stăruitor a unui fel de a vorbi, dănţui, juca la vreun .popor ponosit de tot soiul de blestemate viţii: nu este timp de scaldă şi sclivisire, cînd te-a ajuns o ţeapănă fierbinţeală. Treabă numai a spartanilor este să se pieptene şi gătească în clipa cînd se aruncă în vreo încumetată dezlănţuire a vieţii lor.
(b) Iară eu, am un alt obicei mai prost: că de am o încălţare strâmbată las strâmbate şi cămaşa şi zeghea; dispreţuiesc să mă îndrept pe jumătate. -Cînd sînt în stare proastă, mă înverşunez la rău, mă părăsesc de necaz şi mă las dus a prăvălire, (c) arunc cum se zice, după topor şi coada lui; (b) mă încăpăţînez la mai mult rău şi nu mă mai socot vrednic de îngrijirea mea: ori cu totul bine, ori rău de tot.
Este un noroc al meu că această stare prăpădită se împacă cu părăduirea anilor mei: sufăr mai bucuros ca pătimirile mele să .fie puse în cîrca lor decît bunurile mele să fi fost tulburate. Cuvintele ce scot la necaz sînt cu-vinte de ciudă; zorul mi se aspreşte în loc să slăbească. Şi, pe dos de ceilalţi, mă aflu mai smerit la soartă bună, decît la rea, după povaţa lui Xenofon362, dacă nu pe temeiurile sale; şi mai bucuros privesc cerul cu oohi galeşi, ca să mulţumesc, decît ca să cer; mai multă grijă am să sporesc sănătatea c'înd îmi rîde, decît s-o îndrept cînd am smintit-o.
Belşugurile îmi slujesc drept ucenicie şi învăţătură, precum celorlalţi lipsurile şi nuielile. (c) Ca şi cînd soarta prielnică nu s-ar împăca cu un cuget bun, oamenii nu ajung a fi de

omenie, decît la soarta rea. (b) Fericirea este pentru mine un nespus imbold spre cumpătare şi smerenie. Ruga mă cîştigă, ameninţarea mă înverşunează; (c) îmbunarea mă înduplecă, teama mă aspreşte.
(b) între stările omului aflăm îndeobşte că ne plac mai mult lucrurile din străini decît ale noastre şi iubim mai mult frămîntare şi schimbare.
Ipsa dies ideo nos grato perluit hatistu Quod permutatis hora recurrit equis383.
Şi eu am partea mea. Cei care ţin de celălalt capăt şi se măgulesc în sinea lor a socoti mai presus de tot ceea ce au şi a nu cunoaşte alt chip mai frumos decît cel pe care-l văd ei, şi dacă nu au mai multă minte, sînt cu adevărat mai fericiţi decît noi: nu pizmuies-c mintea lor, insă norocul lor da.
Acel zor lacom pentru noutăţi şi lucruri necunoscute ajută să hrănească în mine dorinţa de a călători, dar şi multe alte împrejurări se-nvoiesc întrucîtva. Mă depărtez bucuros de eîrmuirea casei melc; este oarecît plăcut a porunci, fie într-o şură şi să fi ascultat de ai tăi; dar este o plăcere prea neschimbată şi lîneedă. Mai apoi nevoie este să fie împreunată cu .mai multe gînduri supărătoare; ba sărăcia şi asuprirea poporului tău, ba cearta dintre vecini, ba încălcarea făcută de ei asupra voastră — te mîhneşc;
Aut verberatae grandine vineae, Fundusque mendax, arbore nune aquas Culpante, nune torrentia agros Sidera, nune hyemes iniquas384;
şi că abia peste şase luni Dumnezeu va lăsa vreme care să mulţumească din plin .pe vistiernicul tău şi de este bună pentru vii, vezi să nu dăuneze fîneţelor:
Aut nimiis torret fervoribus aetherius sol, Aut subiţi perimunt imbres, gelidaeque pruinae, Flabrâque ventorum violento turbine vexant385.
Unde mai pui, încălţarea nouă şi bine croită a omului aceluia din timpurile vechi, care-ţi răneşte piciorul386; şi că străinul nu pricepe cît te costă şi cît pui de la tine ca să ţii faţă rînduielii acesteia care se vede în neamul dumitale şi pe care se întîmplă că o cumepri prea scump.

Apucatu-m-am tîrziu de gospodărie. Cei pe care firea îi adusese pe lume înaintea mea m-au scutit de ea multă vreme. Mă deprinsesem altfel, mai potrivit alcătuirii mele. Totuşi, din cîte văzut-am, este trebăluire mai mult încurcată decît grea: cine este în stare de altele, va fi cu uşurinţă în stare şi de aceasta, Dac-aş căta să mă îmbogăţesc, această cale mi-ar părea prea lungă; aş fi slujit legii, negustorie mai spornică decît oricare alta. Deoarece (c) nu rîvnesc a căpăta decît faima să nu fi cîştigat nimic, nici pierdut potrivit vieţii ce trăit-am, nechemată a face nici binele, nici răul şi fiindcă (b) nu caut decît să trec, pot să o fac, mulţumesc Domnului, fără mare străduinţă.
Cînd e mai rău, păşiţi totdeauna scăzînd din cheltuială faţă de sărăcie. Este la ceea ce mă aştept şi mă deprind, înainte ca ea să mă silească. Ridicat-am de altminteri în sufletul meu destule praguri ca să pot trăi cu mai puţin decît am; spun, a trăi eu mulţumire, (c) Non aestimatione census, veriirn victu atque cultu, terminatur pecuniae modus381. (b) Trebuinţa mea adevărată nu se întinde atît pe cît îmi este avutul, încît, fără să atingă pe viu, soarta să nu aibă unde să .mă încolţească.
Eu de faţă, neştiutor şi nepăsător cum sînt, pun bine umărul la trebile din ocolul meu; stărui pentru ele, dar cu năduf. Unde mai pui că la mine stă aşa: ca să ard luminarea de capătul meu, celălalt capăt nu se cruţă cu nimic.
(c) Călătoriile nu mă supără decît de partea cheltuielii, care este mare şi peste puterile mele; obişnuind să fiu însoţit nu numai pe cît trebuie, dar încă cu cinste; de aceea nevoit sînt să le scurtez, să le răresc şi nu iau, pentru a le face, decît ce-mi prisoseşte din capete, amînîn- du-le şi lungindu-le după cum este venitul. Nu vreau ca plăcerea de a mă preumbla, să strice plăcerea hodinei mele; dimpotrivă, vreau oa una să se înfrupte din cealaltă. Soarta ajutatu-m-a în aceasta: deoarece meseria mea de căpetenie în viaţă fost-a să trăiesc înlesnit şi mai curînd în tihnă decît trebăluind. M-a scutit de nevoia să-mi înmulţesc avuturile, ca să înzestrez mulţimea moştenitorilor mei. Pentru unul singur388, dacă nu are de ajuns îndestulare din cele ce

avut-am eu, păcatul său; nechib- zuiala sa nu-i vrednică să-i doresc mai mult. Fiecare, după pilda lui Focion389, de ajuns înzestrează copiii săi, dacă-i procopseşte cu cît are el. Nicidecum nu aş fi de părerea lui Crates; el îşi lăsă averea unui zaraf cu următorul le- gămînt: „Dacă copiii lui vor fi proşti, să le-o dea; dacă-s destoinici, să o împartă la cei mai proşti din mulţime", ca şi cînd proştii ar fi mai puţin în stare să se lipsească şi ar fi mai în stare să folosească bogăţiile.
(b) Aşa încît paguba pricinuită de lipsa mea, nu pare că face să o înlătur cît timp voi avea cum prididi faţă de prilejurile ce se ivesc pentru a mă mîntui de urîtul acestei ponositoare stăruin.ţi. Tocmelile, fie a unei case, fie a alteia, sîeiie. Descurci lucrurile prea de aproape: iscusinţa ta îţi dăunează în aceasta, precum îndeajuns o face şi aiurea. Ocolesc pricinile de supărare, şi închid ochii la lucrurile care merg prost, totuşi nu ajung să nu mă izbesc toată vremea acasă la mine de o mie de treburi care nu-mi plac. (c) Şi furtişagurile care mi se ascund mai mult, sînt cele pe care le ştiu mai bine. Şi, mai este că pentru ca să nu doară mai tare, ajungi tu singur să le ascunzi, (b) împunsături de nimic, nimicuri uneori, dar totdeauna împunsături. Cele mai mărunte şi mai neînsemnate piedici sînt cele mai zgîndăritoare; ca şi buchiile mici care supără mai mult ochii, şi trebile mici. (c) Sumedenia relelor mărunte strică mai mult decît cerbicia unui singur rău, oricît de mare ar fi. (b) Pe măsură ce aceşti spini casnici se înteţesc şi se subţie, ele mai vîrtos ne înţeapă şi fără ameninţare şi ne ating mai uşor pe neaşteptate.
(c) Nu sînt filozof: relele mă înglodesc pe cît mă apasă şi mă apasă în chip şi fel şi adesea mai mult decît sînt. Am ştire de ele mai mult decît cei de rînd şi dacă am mai multă răbdare. La urma urmei, şi dacă nu mă rănesc, mă julesc.
(b) Lucru firav este viaţa şi lesne de vătămat. De cînd îmi îndrept faţa spre mîhnire (c) (nemo enim resis- tit sibi quum caeperit impelli?390), (b) oricît de neghioabă pricină să mă fi purtat, întărit rîca de partea care apoi se stîrneşte şi o porneşte de la sine; tîrînd şi grămădind o pricină peste alta, pînă la saturare.

Stillicidi casus lapidem cavat391.
Aceste scurmări de toată ziua mă rod. (c) Neajunsurile obişnuite niciodată nu sînt uşoare; sînt mereu şi fără leac, mai cu seamă cînd se iscă de la întocmelilc casnice, neîncetate şi de neînlăturat.
(b) Cînd privesc din depărtare şi în totul trebile mele, aflu, poate fiindcă nu-mi aduc bine aminte, că pînă în ceasul acesta mers-au cu spor în ciuda socotelilor şi cîr- telilor mele. îmi prisosesc, pare-mi-se, peste priinţă, norocul lor mă trădează. Dar cînd sînt în toiul trebii, văd mersul tuturor părticelelor.
Tum vero in curas animurn diducimur omnes392,
mii de lucruri îmi dau de dorit şi de temut. A le părăsi do tot îmi este foarte uşor, ,să stau de ele fără să mă necăjesc — foarte greu. Este jalnic să fii acolo unde tot c e vezi te priveşte şi te sileşte să trebăluieşti: şi-mi pare că mă bucur mai vîrtos de plăcerile unei case .străine şi le port mai multă tragere de inimă şi mai nevinovată, (c) Diogenes răspuns-a pe placul -meu celui care-l întreba ce vin găseşte mai bun, cînd spuse: „pe cel străin".
(b) Tatălui meu îi plăcea să clădească în Montaigne, unde se născuse şi, la toată mînuirea trebilor casnice, mie-mi place să-i urmez pilda şi rînduiala pe cît îmi va fi cu putinţă, legămînt voi lăsa urmaşilor mei să o facă. !.)ac-aş putea cu mai multă izbutire, pe seama lui aş fa- oe-o. Mă mîndrese că vrerea sa are înrîurire şi urmare asupra-mi. Ferească Domnul să las din mîini să cadă vreo icoană de viaţă pe care să o pot închina unui atît dc bun părinte. Dacă apucatu-m-am a împlini un trup de veche zidărie şi a drege o parte de clădire prost croită, fost-a fără îndoială mai mult gîndindu-mă la el decît pentru mulţumirea mea.
(c) Şi vină îmi aduc a nu fi mers mai departe, din pricina trîndăviei mele ca să desăvîr- şcsc: frumoasele începuturi lăsate de el in casa lui; cu atît mai mult că mult se vădeşte a fi ultimul stăpînitor din neamul meu care să pun mînă de bun sfîrşit. (b) Căci din aplecarea mea din fire, nici plăcerea de a clădi, care zice-se că este atit de ademenitoare, nici grădinăritul, nici vînătoarea, nici celelalte plăceri ale traiului pe bătătură, nu-mi zîmbese

prea tare. Este treabă cu care mă împac rău ca şi de orice gînduri care mă stînjenesc. Nu-mi pasă să fie grozave şi cu pricepere, cît îmi pasă să fie la îndemînă şi înlesnite pentru viaţă; (c) ele sînt adevărate şi sănătoase, dacă sînt folositoare şi plăcute.
(b) Cei care mă aud că vorbesc de neajutorarea mea în trebile gospodăreşti, apucă a-mi şopti la ureche că-i dispreţ şi că nu-mi dau osteneală să ştiu uneltele plugări- tului, vremea şi rînduiala sa, cum se face vinul, cum e culesul, numele şi faţa poamelor şi a ierburilor, păstrarea vinaţurilor din care trăiesc, (c) numele şi preţul postăvu- rilor cu care mă veşmîntez, (b) fiindcă-mi este aminte altă ştiinţă mai presus, ei mă supără de moarte. Aceasta este nătîngie şi mai drept prostie decît fală. Mi-ar place mai mult să fiu un bun vătaf decît un bun logician:
Quin tu aliquid saltem potius quorum indiget
usus,
Viminibus mollique paras detexere junco?393.
(c) Ne încurcăm minţile cu lucruri din atotcuprins şi cu pricinile şi mersul lumesc, care se orînduiesc foarte bine fără noi şi lăsăm în părăsire ce avem a face şi pe Michel, care ne stă încă mai aproape decît omul. (b) Iar eu adăstez la mine de obicei, dar aş vrea să-mi placă mai mult decît aiurea.
Sit meae sedes utinam senectae, Sit modus lasso maris, et viarurn, Militiaeque394.
Nu ştiu dac-arn s-o scot la capăt. Aş fi vrut ca, în locul altora moştenite de la el, tatăl meu să-mi fi lăsat dragostea fierbinte ce căpătase la bătrineţe pentru gospodăria sa. Tare fericit era să-şi potrivească dorinţele pe cît îi era sortit şi să fi ştiut a se mulţumi pe ce avea. Filozofia politică tot să fi ponegrit josnicia şi lipsa de spor a îndeletnicirii mele, dacă mie mi-ar fi fost vreodată pe plac cum i-a fost lui. Sînt de părere că îndeletnicirea cea mai u'e vază este să slujeşti obştea şi să fii folositor multora, (c) Fructus enim ingenii et virtutis omnisque praestantiae turn maximus accipitur, quum in proximum quemque confertur395. ;(b) întrucît mă priveşte mă ţin deoparte: fie cugetul (căci colo unde văd povara legată de aceste slujbe

văd şi puţina mijlocire ce am ca să le fac faţă; (c) iar Platon, măiestru meşter la toată eîrmuirea politică, nu a încetat a se ţine de o parte), (b) întru'cîtva din netrebnicie. Eu mă mulţumesc să mă bucur de lume fără să mă înghesui, să duc un trai care să fie îngăduit şi care să nu apese nici asupra-mi, nici asupra altuia.
Niciodată nu fu om oare să se lase dus mai din plin şi cu nepăsare în grija şi călăuzirea unui al treilea, cum aş face-o eu, dac-aş avea în a cui. Una din dorinţele mele ar fi să găsesc un ginere care să ştie hrăni bătrîneţcle mele şi să le adoarmă, în mîinile căruia să las eu totul în stăpînire mersul şi folosinţa tuturor avuţiilor mele, să facă cu ele ce fac şi cu şi să cîştige asupra-mi ce cîştig eu cu ele, dar să-mi aducă în schimb o inimă cu adevărat văsplătitoare şi prietenă. Dar ce? Noi trăim într-o lume unde dreapta purtare a copiilor tăi de sînge nu este cu-noscută.
Cine are paza pungii mele în călătorie, o are cu totul şi fără socotire: tot atît m-ar înşela dînd socoteală: iar dacă nu e drac, îl silesc să fie cumsecade prin încrederea cu totul neferitoare cu care mă las în mîna lui. >(c) Mulţi fallere docuerunt, dum timent falii, et aliis jus peccandi su.spicando fecerunt396. (b) Cea mai obişnuită încredinţare faţă de oamenii mei este să închid ochii. Nu iau viţiile în vedere decît după ce mi se arată şi mă încred mai mult în tineri, pe care-i socotesc mai puţin stricaţi de piLde proaste. Mai bine aflu după două luni că s-au risipit patru sau cinci sute de galbeni, decît în fiecare seară să mi se zgîndăre urechile cu 3, 5 sau 7 galbeni risipiţi. Şi fost-am prădat tot atît de puţin cît şi un altul în acest fel. Drept este că întrucîtva dau mîna de ajutor nedumeririi: şi cu bună ştire ţin oarecît nelămurit şi încurcat seama banilor mei, pînă într-o anumită măsură sînt mulţumit să stau la îndoială despre ei. Trebuie lăsat ceva necredinţei şi nesocotinţei slugii tale. Dacă rămîne cu ce putem face faţă, acest prisos al dărniciei soartei să-l lăsăm oarecît în plata ei: (c) partea spicuitorului. La urma urmei nu preţuieşte atît credinţa oamenilor mei, pe cît nesocotesc păcatul lor. (b) Urîcioasă şi netoată osteneală să stai la pînda banului

tău, să-ţi placă să-l mînuieşti, să-l cintăreşti şi socoteşti. Pe această cale zgîrcenia se apropie.
De 18 ani de cînd stau la cîrma avuţiilor397 nu învred-nieitu-m-am să caut drepturile, nici trebile mele mai de seamă, care neapărat sînt în grija şi ştirea mea.
Nu este dispreţ filozoficesc pentru lucruri trecătoare şi lumeşti: gustul meu nu este atît de ales, le preţuiesc pe cît sînt; dar, fără îndoială este lene şi nepăsare copilărească şi de neiertat, (c) Ce nu aş face mai curînd, decît să citesc hrisoavele de întărire şi să scutur hîrţoagele prăfuite, şerb al trebilor mele? Şi, încă mai rău, ale altuia, cum o fac atâţia pentru bani. Nimic nu mă costă mai mult, decît grija şi osteneala şi nu caut decît tihna şi odihna.
(b) Eram, cred eu, mai bine făcut să trăiesc din averea altuia, dacă s-ar putea fără vreun legământ şi supu-nere; şi dacă iau îndeaproape cercetare, nu ştiu dacă în- aplecarea şi soarta mea, prin suferinţele de pe urma tre-bilor şi servitorilor şi a lefegiilor de nu au mai mult ponos, acreală şi zadar, decît dac-aş trăi de pe urma unui om născut mai presus ca mine, care m-ar mina cu îngăduinţă. (c) Servitus obedientia est fracti animi et abjecţi, arbitrio carentis suo'm. (b) Crates făcu mai rău: se de te sărăciei, ea să se mîntuie de necazurile şi grijile casei; ceea ce nu aş face (urăsc sărăcia tot atît cît şi durerea), dar bucuros aş schimba felul meu de trai pe un altul, cu mai puţină vază şi zbucium.
Cînd sânt plecat, mă dezbăr de toate cele gânduri; şi voi simţi mai puţin dărâmarea unui turn, decît fiind de faţă la căderea unei ţigle. Sufletul meu lesne se dezmeticeşte în depărtare, dar, pe loc, suferă cît şi al unui pod- gorean. (c) Un frîu strâmb la cal, un capăt de trăgaci care bate pulpa vor face să-mi fie necaz cît îi ziua de lungă, (b) Ridic de ajuns peste necazuri voinicia mea, dar ochii nu-i pot. Sensus! o superi, sensus3".
Sînt la mine acasă platnic a tot ce merge prost. Puţini stăpâni, zic din cei cu stare mijlocie, cum sînt eu, se pot bizui pe alţii în locul lor, fără să le mai rămână încă multe pe cap. Şi aceasta îmi răpeşte (c) uşor ceva din felul meu de a fi, cînd primesc oaspeţi şi s-a nimerit că am putut ţine

pe cîte unul, mai mult cu masa mea bună, decît cu vorba mea bună, cum fac cei posaci şi răpesc (b) mult din plăcerea care ar trebui să o simt la mine cînd vin şi se string prietenii. Cea mai netoată şi necuvenită purtare pentru un gentilom în casa lui este să se împiedice de mersul rînduielii gospodăriei sale, să se şoptească la urechea unui slujitor, să amenințe din ochi pe un altul; totul trebuie să se petreacă pe nebănuite şi să Dară mers firesc. Iar urît găsesc eu să vorbeşti oaspe-
Iilor de felul cum îi primeşti, fie ea să te ierte, sau să te laude. îmi place rînduiala şi ticluiala,
et cantharus et lanx Ostendunt mihi me400,
pe cît ţi-e avuţia şi am grijă la mine cu amănuntul de cele trebuincioase; de cele arătoase, mai puţin. Dacă un slujitor se bate in casa altuia, se răstoarnă un taler, tu rî'/.i numai, tu dormi în vreme ce stăpînul casei pune pe rost cu vătaful său trebile, ca tu să petreci a doua zi.
(c) Vorbesc pe seama mea, ncpregetînd îndeobşte a preţui cît de dulce este plăcerea pentru unele firi, o gos-podărie paşnică, îmbelşugată, dusă cu bună-rînduială şi nevrînd să anin de acest lucru greşelile şi necazurile mele. nici să tăgăduiesc cele spuse de Platon401, care socoteşte a fi cea mai norocoasă îndeletnicire pentru fiecare a-şi vedea de trebile sale cu bună-dreptate.
(b) Cînd călătoresc nu am de gîndit decît la mine şi la împărţeala banului meu; acesta se mînuie într-un singur [el. Prea multe se cer pentru ca să aduni: cea la ce întru nimic nu mă pricep. Să cheltuiesc mă pricep niţel şi să dau lustru cheltuielii mele, ceea ce este rostul său de căpetenie. Dar o fac prea ambiţios, ceea ce aduce a fi nechibzuită, necumpătată şi cu goluri şi mai încă nestăvilită într-un fel sau altul. Dacă se vede, dacă slujeşte, mă las purtat fără frînă şi tot atît de neînfrînat mă strîm-lorcz dacă n-u-mi place şi nu mă bucură.
Orice-ar fi, din făcut sau din fire, care ne întipăreşte acest fel dc trai în legătură cu altul, ne face mai mult rău dc-cît bine. Prădăm cele ce ne sînt nouă de trebuinţă, ca să facem faţă părerilor îndeobşte. Nu ne pasă atît cum este fiinţa noastră în noi şi într-adevăr, ei cum are a fi în ochii lumii.

înseşi bunurile cugetului şi ale înţelepciunii ne par fără rod, dacă ne bucurăm numai noi de ele şi dacă nu sînt date în văzul şi învoirea străină. Sînt unii al căror aur curge în clocote pe nebănuite; alţii, îl întind în îîşii şi foi: pentru unii sfanţul înseamnă galben, iar pentru alţii de-a-ndoasele, lumea socotind întrebuinţarea şi preţul după înfăţişare. Orice grijă deosebită în jurul bogăţiilor are iz de zgîrcenie, însăşi împărţirea lor şi dărnicia, prea orînduită şi arătoasă. Ele nu-s vrednice de vreo nesocotinţă şi socotinţă căznite. Cine vrea să facă dreaptă cheltuială, o face eu de-amănuntul şi strîns. Păstrarea şi împărţeala sînt în sinea lor treburi neînsemnate şi nu iau faţa binelui sau răului decît după cum vrerea noastră le cumpăneşte.
Altă pricină care mă îmbie la aceste hoinăreli, este neîmpăcarea cu moravurile de acum din ţara noastră. Uşor m-aş împăca eu această destrămare dacă ar privi ciştigul obştesc,
pejoraque saecula ferri Temporibus, quorum sceleri non invenit ipsa Nomen, et ă nullo posuit natura metallo402;
dar întrucît mă priveşte, nu. Prea sînt prins la înghesuială. Căci în vecinătatea mea, din cauza destrăbălării războaielor noastre lăuntrice, am îmbătrînit în matca unui stat potopit,
Quippe ubi fas versum atque nejas403, încît minune este, cu adevărat, să se mai poată aduna,
Armaţi terram exercent, semperque recentes Convectare juvat praedas et vivere rapto404.
Pînă la urmă văd, din pilda noastră, că societatea oamenilor se încăputează şi se înnădeşte, oricît ar costa: în orice copaie îi culci, ei se înghesuie şi se adăpostesc împingîndu-se şi grămădindu-se, ca bucăţi prost îmbinate, ghemuite fără rînduială, care găsesc de la sine chip de alcătuire inghiontindu-se şi aşezîndu-se laolaltă, adesea mai bine decît ar fi fost cu măiestrie şi pricepere făcut. Regele Filip adună oamenii cei mai răi şi prăpădiţi pe care-i putu afla şi-i aşează într-un oraş40u clădit pentru ei, care le purta şi numele. Eu sooot că ei alcătuiră cu înseşi viţiile lor o întocmire politicească între ei şi o dreaptă şi înlesnită însoţire.

Eu văd nu numai un fapt, sau trei, sau o sută, dar moravuri îndătinate, intrate în obicei atît de pocite, ne-omenoase, mai ales făţarnice, ceea ce pentru mine e soiul de viţiu cel mai rău, încît nu îndrăznesc să le închipui fără groază şi uimire, aproape tot atît pe cît le şi urăsc, îndeplinirea acestor răutăţi nemaipomenite dau dovada unor vînjoşii şi tării sufleteşti tot atît de însemnate ca si păcatul şi nerînduiala lor. Nevoia alătură pe oameni şj-i adună. Această cusătură la nimereală ia chip apoi de lege. căci fost-au atît de fioroase, încît nici o minte ome-nească nu le-ar fi putut născoci, care şi-au ţinut totuşi intipărirea tot atît de sănătos şi îndelung, cît şi cele ale Iui Platon şi Aristotel. Nu încape îndoială că toate acele poveţe de politică, iuiuiie cu măiestrie"10, se arată neghioabe şi de batjocură Line! încerci să le foloseşti. Acele mari şi lungi dezbateri despre cel mai bun fel al societăţii şi a rînduielilor cele mai potrivite care ,să ne ţină, sînt dezbateri bune numai ca deprindere a minţii noastre; aşa cum se află în arte, mai multe făuriri care-şi trag mustirea din frămîntări şi potrivnicie şi nu au de loc viaţă în afară de ele. O asemenea înfăţişare a politicii ar avea rost într-o lume nouă, dar noi luăm oamenii dedaţi şi supuşi unor datini, nu-i naşiem deodată, ca Pyrrha407 sau Cad mus408. Prin orice mi jlocire am împuternicit legea şi orînduirea spre nouă îndreptare, noi totuşi nu-i putem nicidecum îndrepta din vaci'-ea obiceiului fără a rupe totul. Solon fu întrebat dacă putu întocmi cele mai bune legi pentru cei din Alena: „Da, fără îndoială, —- răspunse el — cele pe care ar fi să J0 primească".

(o) Yarrus se îndreptăţeşte astfel glăsuind: că, dacă i-ar fi dat a scrie totul din nou despre religie, ar spune <e crede el; dar, fiind primită înainte de el aşa cum se înfăţişează, el va spune mai mult după datină, decît precum este în fire.

(b) Nu ca părere, dar în adevăr, cea mai desăvîrşită şi bună politică pentru fiecare naţie es-te cea care a dăinuit. Chipul şi înlesnirea ei neapărată, ţin dc obiceiul pămîntului. Noi uşor nu ne împăcăm cu starea de faţă. Dar eu socot a fi păcat şi nebunie să dorim oligarhie într-un stat cu

eîrmuirea poporului sau într-un stat cu monarhie o altfel de cîrmuire.
Iubcşte-ţi statul aşa cum se vede a fi:
Dacă este regesc, ce e regesc iubeşte;
Dacă a citorva sau al obştei este,
Iubcşte-l şi aşa, in el Dumnezeu viaţa-ţi dărui409.
Bun domn de Pibrac410, pe care-l pierdurăm de curînd411, duh atît de ales, cu păreri atît de sănătoase şi de blînde obiceiuri. Această pierdere şi cea a domniei sale de Foix'112 sînt însemnate pierderi pentru coroana noastră. Nu ştiu dacă-i rămîne Franţei cum să înlocuiască această pereche de gasconi credincioasă şi pricepută în sfatul nostru regesc. Frumoase suflete erau fiecare in felul său, şi fără îndoială în vederea veacului arare şi frumoase. Dar cine îi aşezase în acest veac, atît de nepotriviţi şi nenimeriţi cu stricăciunea şi năpastele noastre?
Nimic nu apasă mai mult un stat decît noutatea. Schimbarea nu dă decît chip nedreptăţii şi tiraniei. Cînd eite o parte se sminteşte o poţi pune la loc; se poate stăvili destrămarea şi sta împotriva scurmării fireşti a tuturor lucrurilor, fără să ne îndepărtăm prea mult de începuturile şi temeiurile noastre. Dar a ne apuca să turnăm în tiparniţă nouă o atît de mare alcătuire şi a schimba temeliile unei atît de mari clădiri, înseamnă a face (c) cum fac cei care, pentru ca să cureţe, şterg totul (b) care vor să îndrepte cusururi anume cu o scrîntire a totul şi să tămăduiască bolile cu moartea, (c) non tam commutandarum quam evertendarum rerum cupidi413. Lumea e neghioabă la tămăduire, este atît de nerăbdătoare sub apăsarea răului încît nu are altă ţintă decît să-l înlăture, fără să se uite cu ce preţ. Din o mie de pilde vedem că de obicei, se lecuieşte dăunînd: uşurarea de răul de faţă nu înseamnă tămăduire, dacă nu se află îndreptare a stării pe de-a-ntregul.
(c) Ţinta hirurgului nu este a scurma putreziciunea cărnii, nu-i decît începutul lecuirii; el priveşte dincolo, să facă din nou să crească carnea din fire şi să aducă partea în fiinţa sa cuvenită. Oricine are în gînd numai să scoată ceea ce-l doare, rămîne pe loc fiindcă binele nu urmează neapărat răului: un alt rău poate să-i urmeze, şi mai rău, cum li se

întîmplă ucigaşilor lui Cezar, care aruncară obştea in aşa hal, că avură a se căi de ceea ce au făcut. Mai multora de atunci pînă în veacurile noastre li s-a întîmplat de asemenea. Franţuzii de un leat cu mine ştiu bine ce-au de spus în aceste. Orice mari strămutări zdruncină statul şi-l răvăşesc.
Cine ar ţinti de-a dreptul la tămăduire şi ar sta să se sfătuiască înaintea oricărui fapt, de-a binelea ar pregeta să şi-o ia asupra-i. Paeuvius Calavius414 drese viţiul acestei porniri cu o pildă însemnată. Cei din cetatea lui se ridicaseră împotriva juzilor lor; el, om cu mare vază în oraşul Capua"J, găsi într-o zi putinţa să închidă Senatul în palat şi, adunînd poporul în piaţă, îi spune că ziua a venit in care, in voie cu totul, ei pot să se răzbune pe tiranii care atîta vreme îi împilau, pe care el îi ţinea în puterea sa, singuri şi fără arme. El fu de părere a-i trage la sorţi, unul după altul, şi pentru fiecare să se poruncească ce i se cuvine trecînd pe loc la îndeplinirea celor ho'tărîle; numai totodată, ei să sc sfătuiască a pune în loc omul de omenie, ea să nu .se rămînă fără slujbaşi. Abia c-au auzit numele unui senator, eă se şi ridică un strigăt ele nemulţumire împotriva lui. Eu văd bine — zice Paeuvius — trebuie dat acesta la o parte; este un rău; să luăm un altul bun în schimb. De îndată urmă tăcere. Toată lumea găsindu-se tare încurcată în alegere; la cel dintîi mai sfruntat, care-şi spuse numele său, iată vocile încă mai învoite, ca să-l înlăture, o sută de cusururi şi drepte pricini ca să-l dea deoparte. Aceste stîrniri potrivnice înfierbîntîndu-se, se întîmplă şi mai rău la al doilea senator şi la al treilea: tot atîta neînţelegere la alegere, cîtă înţelegere la înlăturare. După ce s-au obosit în zadar în frămîntarea aceasta, începură, care de ici, care de colo, să părăsească cu încetul adunarea, fiecare în sufletul său dumirindu-se că răul cel mai vechi şi mai bine cunoscut este totdeauna mai de suferit, decît răul proaspăt şi neîncercat416.
(b) Pentru a ne vedea atît de jalnic răscoliţi, ce 11-am făcut noi oare?
Eheu cicatricum et sceleris pudet, Fralrumque: quid nos dura rejugimus

Aetas? quid intactum nefasti Liquimus? unde manus juventus Metu Deorum continuit? quibus Pepercit aris?in. eu insă nu ajung dintr-odată să hotărăsc:
ipsa si velit salus,
Servare prorsus non potent hanc familiam412.
S-ar putea totuşi să nu fim la capătul vremii noastre. Chip de adevăr are că trăinicia statelor este lucru care întrece înţelegerea noastră, (c) Cum zice Platon, lucru puternic şi greu de destrămat este o alcătuire obştească. Ea dăinuie adesea împotriva bolilor celor mai ucigătoare şi lăuntrice, împotriva prădălniciei legilor nedrepte, împotriva ticăloşiei şi neştiinţei iuzilor, a destrăbălării şi a răzvrătirii popoarelor.
(b) Oricum cad sorţii noştri, noi ne asemuim cu ce este mai presus de noi şi ne uităm la cei care stau mai bine, să ne măsurăm cu cei de sub noi; nu se află cît de neghiob care să nu găsească o mie de pilde cu care să se aline, (c) Este păcatul nostru a vedea cu ochi mai răi ce avem în faţa noastră, decît ce este dincolo şi Solon spunea: „cine ar face o grămadă din toate relele laolaltă, nu-i nimeni care să nu aleagă mai curînd să ia cu el relele lui decît ,să vie la împărţeală dreaptă cu toţi ceilalţi oameni ai acestei grămezi de rele şi să-şi ia partea căzută lui". Obştei noastre îi merge rău, totuşi se află altele mai bolnave, fără să moară. Zeii se joacă cu noi de-a dura şi ne zgîlţîie de-a binelea:
Enimvero Dii nos homines quasi pilas habent41!).
Stelele au ursit urgie statului Romei drept pildă a ceea ce pot ele în accst fel. Cuprinde în sinea sa toate chipurile şi întâmplările care privesc un stat; tot ce poate rînduiala şi ce poate tulburarea, şi fericirea şi nefericirea. Cine are a se deznădăjdui de starea sa. văzînd cutremurările şi răscolirile care au zguduit pe accla şi pe care Ic-a suferit. Dacă întinsul unei stăpîniri înseamnă sănătatea unui stat (părere care nu-i a mea de loc (c) şi-mi place Isoerate, care povăţuieşte pe Nicocles să nu pismu- iască pe principii care au întinse stăpîniri, ci pe cei care ştiu să păstreze bine cele ce le-au căzut în parte), (b) acela nu fu vreodată atît de sănătos, decît atunci cînd fu mai bolnav. Cel mai pătimit

din chipurile sale a fost cel mai norocit. Abia că sc poate cunoaşte urma vreunei Întocmiri obşteşti sub cei dintîi împăraţi. Este cel mai cumplit soi de învălmăşeală care se poate închipui. Cu toate acestea o suferi şi dăinui, nu păstrînd o monarhie mărginită între hotarele ei, dar atîtea naţii, atît de felurite, atît de depărtate, atît de năpăstuite, atît de nerinduit călăuzite şi de nedrept cucerite:
nec gentibus ullis Commodat in populum terrae pelagique potentem, Invidiam fortuna suami20.
Tot ce se ciatină nu cade. înjghebarea unui trup atît de marc nu ţine cu un singur cui. Ţine prin însăşi vechimea ei; ca zidăriile bătrâne cărora vârsta le-a măcinat stâlpul, fără tencuială şi fără ciment, care totuşi sc sprijină pc însăşi greutatea lor,
nec jam validis radicibus haerens, Pondere tuta suo est421.
Mai mult, nu-i bine purces a lua în seamă numai zidul şi şanţul; pentru a judeca tăria unei cetăţi trebuie văzut pe unde se poate pătrunde, în ce stare este potopitorul. Puţine corăbii se cufundă din însăşi a lor greutate şi fără vitregia din afară. Aş dori să ne aruncăm ochii jur împrejur; totul se prăbuşeşte în jurul nostru; în toate statele mari, fie ale creştinătăţii, fie de aiurea, pe care noi le cunoaştem, priviţi-le; veţi găsi acolo vădită ameninţare a schimbării şi prăbuşirii;
Et sua sunt illis incommoda, pârque per omnes Tempestas422.
Astrologhilor uşor le vine să ne dea de ştire, aşa cum o fac, despre marile destrămări şi strămutări viitoare: pre-vestirile lor stau de faţă şi se pipăie, nu trebuie pornit la cer pentru aceasta.
Nu ne este numai a găsi alinare în această unire atotcuprinzătoare a răului şi ameninţării, dar încă întrucâtva speranţă pentru durerea statului nostru; cu atît mai mult că fireşte, nimic nu cade unde totul cade. Boala atotcu-prinzătoare este sănătatea fiecărui în parte; totu'l deopotrivă stă împotriva destrămării. Cît despre mine, nu mă las deznădejdii; şi-mi pare că văd căi de scăpare pentru noi;
Deus haec fortasse benigna Reducet in sedem vice42n.

Cine ştie dacă Dumnezeu nu va voi să se întîmple ca şi cu trupurile care se curăţă şi se întremează prin boli lungi şi grele care le întorc la sănătatea mai din plin şi neştirbită decît fusese cea pe care le-o luase?
Ce mă apasă mai mult, este că de stau să număr semnele răului nostru, văd tot atîtea din fire şi trimise de cer, curat ale lui, cît din cele pe care sminteala şi nesocotinţa omenească le pricinuieşte. (c) Parc că înseşi stelele hotărăsc că noi am dăinuit peste sorocul menit. Şi mă mai apasă eă răul cel mai de aproape care nc ameninţă nu este stricăciunea în gloata întreagă şi trainică, ci zăpăceala şi răzleţirea sa este culmea temerilor noastre.
(b) încă şi în aceste visări de faţă, mă tem de trădarea aducerii mele aminte, să fi însemnat din greşală un lucru de două ori. Urît îmi c să dau de ee am spus şi totdeauna în silă migălesc ce am scos o dată la iveală. Dar nu aduc aici nici o învăţătură nouă. Acestea sînt vederi îndeobşte: avîndu-le întruchipate de o mie de ori, mi-e frică să le fi şi pus pe răboj. A spune iară şi iară este oriunde ponositor, fie şi în Homer, prăpăd este însă în lucrurile care nu au decît arătări pe apucate şi in treacăt; nu-mi place stăruinţa, fie şi în ce este folositor, ca în Seneca, (c) şi obiceiul şcolii lui stoice nu-mi place, să tot îndrugi de-a lungul şi de-a latul principiile şi învederările care slujesc de obicei, şi să înfăţişezi mereu noi adeveriri şi cugetări îndeobşte şi atotcuprinzătoare.
(b) Aducerea mea aminte se şubrezeşte cumplit pe zi ce trece,
Pocula Lethaeos ut si ducentia somnos Arente jauce iraxerim424.
Va trebui de aci înainte, căci mulţumesc Domnului, pînă în ceasul acesta nu s-a iscat vreo lipsă, pe cînd ceilalţi caută timp şi prilej să gîndească ce au de spus. eu să mă [crose de pregătire, de teamă că mă leg de vreo datorie dc care voi avea a mă ţine. A fi ţinut şi îndatorat mă uluieşte, încă a ţine de o unealtă atît de slabă ea aducerea mea aminte. Nu citesc vreodată această istorisire425, fără să fiu fireşte neîmpăcat in mine însumi. Lyncestes, învinuit de viclenirc faţă de Alexandru, în ziua cînd fu dus înaintea oastei, după

obicei, ca să i se audă apărarea, avea în minte o cuvîntare mult gîndită, din care bîjbîind şi bîl- bîir.cl a ingînat cîteva vorbe; cum se tulbura din ce în ce, luptînd cu aducerea-amin<te şi o tot încerca, iată-l do- borit şi ucis de ostaşii ce stăteau lîngă el, care au crezut că pregetă, de vinovat ce este. Uimirea şi tăcerea lui, ei o luară drept mărturisire: deoarece după părerea lor, in temniţă avusese toată vremea să se pregătească; nu aducerea aminte îi lipsea, ci limba îi era legată şi slăbită de cugetul său. Adevărat, o brodiseră! Locul, cei de faţă, ce se aşteaptă, înmărmuresc, chiar şi cînd nu ai altă grijă decît a vorbi bine; ce se poate întâmpla cînd este o rostire care dă drept urmare viaţa? Pentru mine, faptul însuşi că sînt legat de ceea ce am de spus, ajunge ca să dau pe alături. Cînd mă las şi mă încred cu totul în aducerea mea aminte, apăs atît de greu încît o copleşesc: se înspăimântă de povara ei. Cu cit îmi pun nădejdea în ea, ies din fire pînă a nu mă mai bizui pe mine şi într-o zi aflatu-m-am a nevoie să închei şirul căznit, căci mă încurcasem, cînd voia mea este să înfăţişez vorbind o lăsătoare îngăduire şi mişcări neaşteptate şi nepregetale ca ivite din prilejurile de faţă; plă- cîndu-mi 'mult mai mult să nu spun nimic cu temei, decît să arăt că am sosit pregătit a vorbi frumos, treabă care nu sade bine, mai ales la inşi din tagma mea, (c) şi treabă care cere prea mult celui care nu poate să ţină mult: fă- ţuiala dă speranţă mai multă decît ce aduce. Adesea te îmbraci prosteşte în surtuc, ca să nu sari mai bine decît în „seghie.
Nih.il est his qui plăcere volunt tam adversarium quam expectatio42C\ (b) Lăsat-au ei427 scris că oratorul Curio, cind îşi pregătea aşezarea părţilor rostirii sale în trei sau în patru, sau numărul adeverirlor şi învederărilor, uşor i se întîmplă să uite fie una, fie alta, sau să mai adauge încă una sau două. Eu m-am păzit totdeauna să cad în acest necaz, urînd aceste pregătiri şi ticluiri. Nu numai nebizuit pe aducerea mea aminte, dar şi pentru că acest făcut prea aduce a migală, .(c) Simpliciora militares decent423. (b) Fie ce-o fi, de acum încolo făgăduitu-mi-am să nu mai vorbesc la loc de seamă. Căci a vorbi citindu-ţi scrierea, lasă că este o pocire, dar mai şi este tare în dauna celor

care din fire ar putea să făptuiască întrucîtva. Iar şi .mai puţin să mă las de născocirea mea pe clipă: o am greoaie şi tulbure; nu ar putea să facă faţă la nevoi însemnate ce se iscă neaşteptat.
îngăduie, cititorule, să mai întind încă şi acest pas dc încercare la o a treia lungire a rămăşiţei bucăţilor zugrăvirii mele. Eu adaug, dar nu îndrept429. Mai întîi fiindcă acela care şi-a zălogit lucrarea lumii, găsesc eu vădit că nu mai are dreptul asupra-i. Să spuie mai bine dacă poate aiurea şi să nu strice făcutul pe care l-a vândut o dată. De la astfel de oameni nu ar trebui cumpărat nimic decît după moartea lor. Să se gîndească la ele bine înainte dc a le da la iveală. Cine-i grăbeşte?
(c) Cartea mea este una totdeauna. Numai că pe măsură ce-i scoasă din nou, ca cititorul să nu plece cu mâi-nile de tot goale, mă străduiesc să-i mai vîr (fiindcă nu-i decît învîrstare slab prinsă) vreo întipărire peste număr. Nu sînt decât adaosuri, care nu tăgăduiesc cea dintâi înfăţişare, dar dau oarecît preţ anume fiecăreia din urmă-toarele, cu o mică dibăcire ambiţioasă. Din acestea totuşi se va întâmpla uşor că se va .strecura cîte o încălecare in cronologie, povestirile mele rînduindu-se cum se nimeresc, nu totdeauna la vremea lor zisă.
(b) In al doilea rînd, că pe cît soeot mă tem să pierd la schimb; înţelesul meu nu merge totdeauna înainte, merge şi de-a-ndărătele. Nu mă feresc mai puţin de născocirile mele, fiindcă sînt de al doilea sau al treilea şi nu din cele dinţii, sau de acum, sau trecute. Adesea ne drege'm tot atît de prosteşte pe noi, cît dregem şi pe ceilalţi, (c) Cele dintîi tipărituri ale mele au fost făcute în anul 1580. De atunci, am îmbătrânit cu un lung şir de ani, fără a mă cuminţi măcar o leacă. Eu în ceasul acesta şi cel de odinioară sîntenr doi; dar cînd mai buni, nu o pot intru nimic spune. Ar fi grozav să fi bătrîn, dacă nu am merge decît îndreptîndu-ne. Este o mişcare de beţiv, împiedicată, ameţită, nelămurită sau o trestie pe care vîntul o mână pe voia lui, cum se iscă.
Antioh, scrisese cu vigoare spre lauda Academiei. La bătrâneţe se ţinu dc altă tagmă. Oricare din două eu le-aş

urma, nu ar fi oare că mă ţin tot de Antioh? După ce ai statornicit îndoiala, a vroi să statorniceşti întemeierea părerilor omeneşti nu-i oare a statornici îndoâala — nu întemeierea? şi să făgăduiaseă dacă mai îi este dat încă o viaţă de trăit că va fi totdeauna pe pragul unei noi răstălmăciri, nu mai bună decît alta.
(b) Bunăvoinţa cititorilor mi-a dat ceva mai multă îndrăzneală decît speram, dar de ce mă tem mai mult este să mă îmbăt; mi-ar place mai degrabă să nemulţumesc decit să ostenesc, cum făcut-a un om învăţat din vremea mea. Lauda este totdeauna plăcută, de la oricine şi de oriunde vine: dar trebuie, ca să-ţi tihnească pe dreptul, să ai. ştire de unde purcede. înseşi stângăciile au cum găsi încuviinţare. Preţuirea de rînd şi îndeobşte se vădeşte puţin norocoasă la nimereală; iar pe timpul meu, mă înşel dacă cele mai proaste scrieri nu sînt cele care au luat mai mult vînt în mulţime. De bu- nă-seamă mulţumire aduc cinstitelor feţe care se îndură să ia în nume de bine slabele mele stăruinţe. Nu-i loc unde greşelile să răsară mai mult decît la o plăsmuire care, de la sine, nu are însemnătate. Nu te lega de mine. cititorule, despre cele care se strecoară aici venite din născocirea sau nesocotinţa altuia; fiecare mînă, fiecare lucrător, îi aduce ale «ale. Nu-mi pasă nici de ortografie şi poruncesc numai să se ţină dc cea veche, nici dc semne; sînt puţin priceput şi într-una şi-ntr-alta. Acolo unde ei încurcă tot înţelesul, nu-mi dau prea mare osteneală, căci cel puţin ei mă scutesc pe mine; dar unde ei măs- luiese cum adesea o fac şi răsucesc cu ee gîndeşte ei, acolo ei mă prăpădesc. Nu-i de zis, cînd şirul vorbirii nu-i pe măsura puterii mele, un om cinstit nu trebuie să o ia drept bună. Care cunoaşte cît sînt de puţin sîr- guitor, cît sînt de dedat felului meu, uşor va crede că mai curînd aş tipări tot atâtea Eseuri decît a mă sili să mă ţin de aceste, pentru asemenea copilărească îndreptare. Spuneam aşadar, adineaori430, că, fiind împlîntat în cea mai adîncă hrubă a acestei noi vine pământeşti, nu numai că sînt lipsit de mare cumetrie cu inşi altfel îndătinaţi decît mine şi de alte păreri, prin care ei ţin unii cu alţii cu nod431 care-i îndepărtează de orice alt nod, dar încă nu

sînt lipsit de primejdie printre cei care-şi îngăduie fără osebire totul şi intre care cei mai mulţi nu pot pe veci să-şi înrăutăţească târgul în faţa scaunului dreptăţii noastre, ceea ce-i mînă la culmea culmilor dezmăţului. Socotind toate împrejurările anume care mă privesc, nu aflu om diin ai noştri pe care apărarea legilor, o spun diecii, îl costă şi ca sleire la cîştig, şi ca creştere la pagubă432, mai mult decît pe mine. (c) Iar unii fac gro- ziav pe vitejii eu aprinderea şi asprimea lor care, pe eîntar drept, fac ,mai puţin decît mine.

(b) Ca o casă dintotdeauna neatîrnată, mult primitoare şi la îndemâna fiecăruia (căci niciodată nu lăsatu-m-am dus a face din ea o întărire de război, la care iau parte mai bucuros acolo unde este mai departe de vecinătatea mea), casa mea fost-a de ajuns vrednică de iubirea poporului şi ar fi foarte anevoie să fiu ghiontit pe groparniţa mea de gunoaie şi socot un făcut minunat fără seamăn şi pilduitor să fie încă neîntinată de sînge şi prădare, sub o furtună atît de lungă, atîtea schimbări şi frămîntări în vecinătăţi. Căci, drept vorbind, era cu putinţă umvii om de soiul meu să scape într-un chip statornic şi nestrămutat, oricare ar fi fost, dar potopirile şi năpădirile şi schimbările şi vitregiile soartei pînă în preajma mea, au aţîţat, mai mult decît potolit, năduful ţării şi mă copleşesc din ce în ce greutăţi de neînvins. Scap; dar nu-mi place să fie pe seama norocului, — vezi — chiar şi a privegherii mele, ci numai pe seama dreptăţii, nu-mi place să fiu scos de sub ocrotirea legilor şi sub altă pază decît a lor. Aşa cum stau lucrurile, mai mult decît pe jumătate trăiesc din bunăvoinţa altuia, ceea ee este o aspră îndatorire. Eu nu vreau să datorez apărarea mea nici bunătăţii si îndurării celor mari, care se bucură de credinţa în lege şi de neatârnarea mea, nici de hatîrul moravurilor înaintaşilor moi, nici a lor mele. Căci, cum ar fi dacă aş fi fost altfel? Dacă purtările şi vorba mea făţişe greu cad vecinilor mei sau rudelor, amarnic le este să răsplătească aceste, lăsîndu-mă să trăiesc şi să poată spune: „îi îngăduim slujba dumnezeiască în capela casei sale pe mai departe, toate bisericilc din jur fiind de noi pustiite şi prăpădite şi-i îngăduim folosinţa bunurilor sale şi

viaţa sa, tot aşa cum el păzeşte soţiile şi boii noştri la nevoie". La mine de pe vremuri noi aveam parte de lauda adusă lui Licurg atenianul care era păstrătorul şi păzitorul pungilor cetăţenilor urbei sale.
Iară eu ţin că trebuie trăit cu drept şi împuternicit nu prin (c) răsplătiri, nici prin (b) bunăvoinţi. Cîţi oameni vaj-nici au ales să piardă viaţa, decît să o datoreze. Mă dau în lături de la orice fel de îndatorire, dar mai ales de la cea care mă leagă prin datorie de cinste. Nimic nu găsesc mai scump decît ce-mi este dăruit, pentru că vrerea mea rămîne zălogită de răsplătire şi primesc mult mai bucuros slujirile care mi se vînd. Cred bine: acestora nu le dau decît bani; celorlalţi mă dau eu însumi. Nodul care mă ţine prin legea cinstei îmi pare mult mai strîns şi apăsător decît cel al legăturii cetăţeneşti. Sint legat mult mai blînd de notar decît de mine. Nu-i oare drept ea al meu cuget să fie mult mai ţinut de ce se bizuie pe el? Aiurea credinţa mea nu datorează nimic, căci nimic nu i s-a împrumutat; să se ceară ajutor de la crezămîntul şi bizuin- ţa înafară de mine. Mi-ar mai place, cît de scump, să dobor temniţa de zid sau de lege, decît cuvîntul meu. (c) Sînt pînă la ires grijuliu în a mă ţine de făgăduială, şi le fac în orice pricină mai curînd neîntemeiate şi fără încredinţare. Celor care nu au multă însemnătate, le dau însemnătatea rînduielii mele, mă căznesc şi mă încarc din însăşi zorul meu. Aşa este, in ce apuc a face numai al meu şi în voie, dacă spun ce am de gînd, îmi pare că-l dau scris in ştirea altuia, este ca o poruncă făcută mie şi îmi pare că am făgăduit, cînd am spus; de aceea puţine dau în vileag din plănuirile mele.
(b) Osînda ce-mi aduc mie este mai aspră şi tăioasă decît a juzilor, care nu mă iau decît pe partea îndatoririlor pe care le am îndeobşte. Strînsoarea cugetului meu este mai tare şi mai neîngăduitoare. Eu urmez nepăsător îndatoririle la care aş fi chemat, fără ca eu să am a mă ţine de ele. (c) Hoc ipsum ita justum est quod recte fit, si est voluntarium433. (b) Dacă fapta nu arc întrucâtva semeţia libertăţii nu are nici har, nici cinste.
Quod me jus cogit, vix voluntate impetrent434.

Unde mă trage nevoia, îmi place să dau frîu vrerii, quia quicquid imperio cogitur, exigenţi magis quam praestanti acceptum refertur43r>. Eu cunosc pe unii care ţin isonul acestora pînă la nedreptate; ei dau mai curînd decît înapoiază, împrumută mai curînd decît plătesc, fac binele cîrpănos celui de care ei sînt ţinuţi a-l face. Eu nu merg pînă acolo, dar pe-aproape. Atît îmi place să mă descarc şi să mă despovărez, că găsesc cîştig în nerăsplătirile, jignirile şi nevredniciile suferite de la cei cărora, prin firea lucrurilor sau din întâmplare, avem vreo îndatorire prietenească, luînd greşeala lor prilej de plată şi scădere a datoriei mele. Cu toate că, pe mai departe, împlinesc faţă de ei îndatoririle privitoare la cerinţele obştei, găsesc totuşi o mare uşurare (c) să fac de drept ceea ce făceam cu iubire şi (b) să mă scap puţin de aţintirea şi grija lăuntrică a vrerii mele, (b) est prudentis susţinere ut cursum, sic impetum benevolentiae436, (b) pe care eu o am cam prea zorită şi stăruitoare, unde mă dedau, cel puţin pentru un om care nicicum nu vrea să fie stânjenit şi-mi slujeşte această rinduială să mă aline întrucâtva de lipsurile celor cu care am a face. îmi pare tare rău că ei au preţ mai puţin, dar nu-i mai puţin de zis că eu dc aceea mă scutesc oarecît de stăruinţa şi legământul meu faţă de ei. Mă împac cu acel oare-şi iubeşte mai puţin copilul, fiindcă este chelbos şi ghebos şi nu numai cînd este răutăcios, dar şi cînd este prăpădit şi slut din naştere (şi Dumnezeu însuşi scosu-l-a din socoteala şi preţuirea firească), această răceală însă să aibă purtare cumpănită şi judecată dreaptă. La mine rudenia nu uşurează greşelile, mai curînd le îngreunează. La urma urmei, pe cît mă pricep în ştiinţa a face binele şi a răsplătirii, ştiinţă gingaşă şi de mare port, nu văd pe nimeni mai neatîrnat şi mai puţin îndatorat pînă în ceasul acosta. Ceea ce datorez îl datorez îndatoririlor fireşti şi îndeobşte. Dc altfel nu se află, care să fie mai limpede socotite437,

nec sunt mihi nota potentum Munera*3H.

Principii (c) îmi dau mult dacă nu-mi iau nimic, şi (b) îmi fac de ajuns bine, cînd nu-mi fac rău; este tot ce cer de la ei. O, cit sînt de platnic Domnului, că a binevoit să primesc

din mila lui de-a dreptul tot ce am şi că întreaga mea datorie este pe seama lui! (c) Cît de fierbinte mă rog sfintei S'ale miluiri, să nu datorez nimănui vreodată mare mulţumită! Prea ferice neatîrnare care m-a dus pînă-ntr-atîta. Să o duc pînă la capăt!
(b) încerc să nu am nevoie de nimeni neapărat.
(c) In me omnis spes est mihii39. (b) Este lucru pe care fiecare îl poate in sinea sa, dar mai uşor pe cei care Dumnezeu i-a pus la adăpost de nevoile fireşti şi grabnice. Este tare jalnic şi dat întâmplării să ţii de un altul. Noi înşine, unde avem cel mai temeinic şi bun liman, încă nu sîntem pe de ajuns curaţi. Nu am nimic al meu decît pe mine şi totuşi stăpânirea este in parte cu lipsuri şi de împrumut. Mă îngrijesc (c) şi sprijin ce aflu mai tare, încă şi avutul, (b) ca să găsesc cu ce mă mulţumi, cînd aiurea totul m-ar părăsi.
(c) Hippias din Elis440 nu-şi mijloci numai învăţătura, ca în braţele muzelor să poată sta voios departe de orice altă însoţire la nevoie, nici a se îndeletnici numai cu filozofia, ca să înveţe sufletul să se mulţumească numai cu sine, si cu bărbăţie să se lipsească de înlesnirile care-i vin dinafară cînd soarta o porunceşte; el fu atît de sîrgui- tor ca să înveţe încă să facă şi bucătăria şi bărbieria şi croitoria şi încălţările şi inelele sale, ca să se bizuie pe sine cît va putea mai mult şi să se mîntuie de ajutor străin.
(b) îţi priesc mult mai în voie şi bine bunurile de împrumut cînd nu este o folosire nevoită şi silită dc necazuri şi cînd ai în vrere şi în avut puterea şi mijlocirile a te lipsi de ele441.
(c) Bine mă cunosc, dar greu pot închipui o curată dărnicie din partea vreunui om, vreo găzduire oricât de inimos făcută şi fără gînd dc răsplată, care să nu-mi pară sluţită, tirană şi cu bănuială, dacă nevoia m-ar încurca. După cum dărnicia este însuşire ambiţioasă şi de precădere, tot asemenea însuşire a supunerii este a o primi. Mărturire: ocara şi cerbicia cu care Baiazid a întors darurile trimise de Temir442 şi cele duse din partea împăratului Soliman împăratului din Calicut, care se mînie într-atîfca, că nu numai cu asprime le întoarse, dar şi

aruncă în fundul unei gropi pe trimişi, spunînd că nici el, nici înaintaşii săi nu erau deprinşi să primească, ci erau deprinşi să dăruiască.
Cînd Thetis, spune Aristotel, măguleşte pe Iupiter, cînd lacedemonienii măgulesc pe atenieni nu prind a aminti binefacerile făcute, căci e luat totdeauna în nume de rău, ci amintirea binefacerilor primite din partea lor. Cei pe care eu îi văd folosind cu atîta uşurinţă pe fiecare şi legîndu-se, nu ar face-o dacă s-ar gîndi la îndatoririle unui om înţelept, care se plătesc uneori, dar care nu se şterg niciodată. Cumplită strinsoare, cui îi place să aibă coatele neatîrnate în toate privinţele. Cunoscuţii mei, şi mai presus şi mai prejos de mine, ştiu că nu fost-a om care să ceară mai puţin, să roage, să stăruie, nici să se bizuie pe altul, decît mine. Dacă aşa sînt, dincolo de orice pildă a vremii, nu-i mare minune — atîtea părţi, atîtea chipuri ale purtării mele şi ale firii sânt pricină: oare cită mîndrie, frină a dorinţelor şi plănuirilor mele, nedibăcie la multe treburi şi la însuşirile mele care îmi plac mai mult: trindăvirea şi neatârnarea. De la toate acestea am prins ură de moarte să mă ţin sau să fiu ţinut de altul decît de mine însumi. Aprig mă străduiesc pe cît pot să mă lipsesc înainte de a o folosi de cea mai uşoară sau cea mai grea mijlocire de la altul. Prietenii mei nespus mă stingheresc cînd îmi cer să cer unui al treilea: şi nu-mi pare preţ mai mic a cere cîştig pentru el ca plată a celui care-mi este îndatorat, cît a mă lega faţă de unul care nu-mi datorează nimic. Astă stare lăsată deoparte, să nu mi se ceară treabă cu tocmeală şi stăruinţă (căci din capul locului sînt împotriva oricărei griji care nu este de căpetenie), sînt uşor la îndemâna nevoii fiecăruia, (b) Dar încă mai mult m-am ferit a primi, decît a dărui; (c) este şi mult mai uşor, după cum spune Aristotel. (b) Averea mea puţin mi-a îngăduit a face bine altuia şi acel puţin pe care mi l-a îngăduit a fost slab întemeiat. Dacă soarta ar fi făcut să mă nasc ca să fac faţă pe vreo treaptă de mărire între oameni, aş fi rivnit a mă face iubit şi nu temut sau lăudat. Să o spun cu mai multă obrăznicie? Aş fi ţinut mai mult să plac, decît să trag folos, (c) Cirus, cu mare înţelepciune, din spusa bunului său căpitan şi încă

filozof de seamă443, preţuia bunătatea şi binefacerile lui cu mult peste cuceririle războinice. întâiul Scipâo, cînd voia să se mândrească, spunea totdeauna că atârnă mai greu talerul dc partea îndurării şi a omeniei, decât a biruinţelor şi vitejiei şi are totdeauna pe buze acel falnic cuvînt: „să fi dat prilejul să-l iubească duşmanii tot atît ,pe cît prietenii".
(b) Aşadar, vreau să spun, dacă trebuie în felul acesta să te îndatorezi cu oarece, trebuie să fie mai în drept deeît de ceea ce vorbesc eu, de care legea acestui păcătos război mă leagă şi nu o atît de mare datorie, cum este cea a întregii mele vieţi, ceea ce mă copleşeşte. M-am culcat de o mie de ori în casa mea, închipuindu-mi că voi fi trădat şi potopit în noaptea aceea, tocmindu-mă cu norocul să se facă acest lucru fără spaimă şi tărăgăneală. Şi, am strigat, după ce am spus Tatăl nostru:
împins haec tam culta novalia miles habebit!4ii
Care-i leacul? Este locul unde m-am născut şi cea mai mare parte a străbunilor mei44"'; aici au pus ei dragostea şi numele lor. Noi ne întărim cu toate cele cu care ne obişnuim. Şi, în starea păicătoasă care este a noastră, obişnuinţa a fost un dar foarte miluit al firii, care ne adoarme simţământul a suferi mai multe rele. Războaiele cetăţeneşti aceasta au mai amarnic decât celelalte războaie că ne pun pe fiecare a fierbe însăşi în casa sa.
Quâm miserum porta, vitam muroque tueri,
Vixque suae tutum viribus esse domus446.
Mare pacoste este să fi înghesuit pînă în gospodăria şi în tihna casei. Locul unde mă aflu este totdeauna cel dinţii şi cel de pe urmă în bătaia tulburărilor noastre şi unde pacea niciodată nu are faţă pe de-a-ntregul,
Turn quoque quurn pax est, trepidant formidine belii"1.
. . . Quoties pacem fortuna lacessit, Hac iter est bellis.
Melius, fortuna, dedisses Orbe sub Eoo sedem, gelidăque sub Arcto, Errantesque domosi4e.
Trag uneori prilej a mă întări împotriva acestor gînduri cu nepăsarea şi lăsarea; ne duc şi ele întrurîtva ia o hotărîre. Mi se întâmplă adesea să-mi închipui, cu oarecîtă plăcere,

primejdiile de moarte şi să le aştept: mă cufund cu capul plecat, prosteşte în moarte, fără să o iau în vedere şi s-o cunosc, ca într-un adînc mut şi în-tunecat, care mă înghite dintr-un salt şi mă copleşeşte într-o clipă cu un somn puternic, plin de nesimţire şi de lene. Şi în aceste morţi scurte şi aprige, urmările pe care le întrezăresc îmi dau mai multă alinare decît o face tulburarea. (c) Se spune, deoarece viaţa nu este mai bună, fiindcă este mai lungă, moartea este mai bună cînd nu este lungă, (b) Nu mă îndepărtez atît de fiinţa moartă, cît capăt încredere în moarte. Mă învălui şi mă cuibăresc în această furtună, care trebuie să mă orbească şi să mă răpească cu mînie, din năpustire, repede şi pe nesimţite.
încă dacă s-ar mai întâmpla, cum spun unii grădinari, că trandafirii şi viorelele răsar mai înmiresmate alături de usturoaie şi ceapă, cu cît aceste sug şi trag mai mult mirosul urît din pămînt449, tot astfel acele firi desfrînate trag tot veninul din văzduhul meu şi din aer şi mi-l fac mai bun şi mai curat prin vecinătatea lor, ca să nu pierd totul. Nu-i aşa; dar din aceasta poate să fie vreun lucru: că bunătatea este mai frumoasă şi mai ademenitoare, cînd este arară şi împotrivirea şi felurimea întăreşte şi adună în sine faptul bun şi îl înfierbîntă prin rîvna potrivniciei şi prin fală.
(c) Tîlharii, pe legea lor, nu au rîcă anume pe mine. Dar nu am eu pe ei? Ar trebui să o am pe prea mulţi inşi. Asemenea cugete sălăşluiesc în felurite soiuri de stări — tot atîta cruzime, necredinţă, furtişag — şi cu atît mai rău că este mai îngăduit, mai încredinţat şi mai ascuns sub umbra legilor. Urăsc mai puţin răul pe faţă decît pe cel trădător, cel războinic, decît cel sub .cuvînt de pace. Fierberea noastră s-a iscat într-un trup pe care nu l-a înrăutăţit de loc: focul se afla în el, a luat flacără; zgomotul este mai mare, răul mai neînsemnat.
(b) Eu răspund de obicei celor care mă întreabă să dau socoteală de călătoriile mele: că ştiu bine cele de ce fug, dar nu de loc ceea ce caut. Dacă mi se spune că printre străini poate fi tot at'ît de puţină sănătate şi că năravurile l-

or nu preţuiesc mai mult de'cît ale noastre, eu răspund: întîi, că anevoie este,
Tam multae scelerum facies\4r>°
Şi al doilea, că este totdeauna un cîştig să schimbi o stare proastă într-o stare nelămurită şi că suferinţele altuia nu trebuie să ne împungă ca ale noastre.
Nu vreau să uit aceasta, că nu mă răzvrătesc niciodată atît împotriva Franţei pe cît privesc Parisul cu ochi buni; are sufletul meu în stăpînire din copilărie. Şi mi s-a întîm- plat faţă de el cum se întâmplă cu lucrurile nespus de bune: cu cît am văzut de atunci alte oraşe frumoase, eu atît frumuseţea acestuia are putere şi cîştigă iubirea mea. îl iubesc pentru el însuşi şi mai mult, în fiinţa sa singuratică, decît încărcată cu podoabe străine. îl iubesc eu duioşie, pînă şi zgaibele şi petele sale. Nu sînt franţuz decît prin această mare cetate; miare ca popoare, mare prin fericita sa aşezare, dar mai ales prin marea şi neasemuita sa felurime şi osebire a înlesnirilor traiului, fala Franţei şi unul din cele mai semeţe podoabe ale lumii. Dumnezeu să alunge departe de el dezbinările noastre451: întreg şi unit eu îl aflu apărat de orice altă siluire. Eu îl vestesc că dintre toate tagmele cea mai rea va fi aceea care î'l va dezbina şi nu mi-e frică pentru el, decît de el însuşi şi mă tem pe seama lui fără îndoială tot atît cît pentru orice altă parte din acest stat. Atît timp irit va dăinui, nu va lipsi adăpostul unde să-mi dau duhul, îndeajuns ca să-mi şteargă părerea de rău de oricare alt adăpost.
Nu fiindcă Socrate apus-o-a, dar fiindcă aşa simt cu adevărat şi, întâmplător nu fără a întrece un pic măsura, socotesc toţi oamenii din una şi aceeaşi ţară cu mine şi îmbrăţuş un polac cît şi un franţuz, punînd această legă- tură a naţiei după cea a lumii întregi îndeobşte. Nu mă ferecă dulceaţa aerului unde am văzut lumina zilei. Cu- noştinţele cu totul noi şi numai ale mele, îmi par că au tot atîta preţ cît celelalte îndeobşte şi la întîmplare ivite din vecinătate. Prieteniile căpătate curat de noi, întrec de obicei pe cele primite sub acelaşi cer sau cele de sînge. Firea lăsatu-ne-a pe lume neatîrnaţi şi nelegaţi, noi ne zăbrelim in unele strîmtori, precum regii perşilor se ţineau

din prostie să nu bea vreodată altă apă decît din rîul Choapez şi se lepădau de dreptul lor la orice alte ape, lumea toată fiind seacă în vederea lor.
Ceea ee făcu Socrate la sfîrşitul vieţii, cînd preţui mai rea pedeapsa surghiunului deoît moartea, eu nu aş face, căci nu sînt nici atît de împlîntat în ţara mea, nici atît de vlăguit. Vieţile sfinţilor arată de ajuns chipuri ţinute de mine mai mult în cinste, decît din iubire. Şi încă mai au atîtea .prea înălţate şi neasemuite, încît eu nu le pot îmbrăţişa mai ales că nu am cum să le pricep. Acea inimoşie fuse prea duioasă pentru un om, care socotea că lumea ar fi urbea lui. Drept este că el dispreţuia călătoriile şi că nu trecuse dincolo de pămîntul Aticii. Cum? El cruţa banii prietenilor, care i-ar fi răscumpărat viaţa şi nu se învoia să iasă din închisoare cu ajutorul altuia, ca să nu fie nesupus legilor, într-un timp cînd ele erau atît de strîmbe. Pentru mine acestea sînt din pildele mai întîi ca fel. De al doilea fel aş putea găsi la acest luminat om mai multe, deosebite, care întrec puterea priceperii mele, dar unele mai şi întrec puterea judecăţii mele.
(b) In afară de aceste cugetări, a călători îmi pare o îndeletnicire priincioasă. Sufletul ia în seamă mereu lucruri necunoscute şi noi, şi eu nu ştiu şcoală mai bună cum adesea spus-am care să dea chip vieţii, decît a-i înfăţişa neîncetat osebirea atîtor vieţi, (c) nălucirile şi obiceiurile (b) şi a o face să guste neîncetata felurime a chipurilor firii noastre. Trupul nu rămine trîndav, nici muncit şi această frămîntare potolită îi dă spor. încalec fără a mai descăleca, aşa cum sînt, cu rărunchii bolnavi, fără să am vreun necaz opt sau zece ceasuri,
Vires ultra sortemque senectate4r>2.
Nu-i anotimp oare să-mi fie potrivnic, decît arşiţa aprigă a unui soare potopitor; căci umbrarele folosite de vechii romani şi de italieni încă azi453 ostenesc braţul mai mult decît uşurează capul, (c) Aş vrea să ştiu ce pricepere aveau perşii în timpuri atît de vechi încă la începutul traiului îmbelşugat, să "mijlocească adiere răcoroasă şi umbrare pe voia lor, după cum spune Xenofon. (b) îmi plac ploile şi noroaiele, ca raţelor. Schimbarea aerului şi a văzduhurilor

nu mă supără; tot una-mi este cerul sub care mă adăpostesc; nu aflu piedică decît în ceea ce mă zgîn- dără în sinea mea, iar aceasta se întîmplă mai arar în călătorie. Mi-e greu pînă mă urnesc, dar odată pornit merg cît se cere. Mai mult preget la treburi mici, decît la cele mari; mă pregătesc mai anevoie să umblu o zi, ca să văd un vecin, decît pentru o curată călătorie. M-am învăţat a împlini fără popas ziua de drum, ca spaniolii, zile lungi şi potrivite; iar pe arşiţele ce'le mai mari, merg noaptea de la scăpătat pînă în zori. Celălalt fel, a lăsa să pască în drum, a zori şi grăbi pentru o cină, mai cu seamă în zilele scurte, este stînjenitor. Caii mei sînt în stare de mai mult; niciodată nu rn-a lăsat un cal care să fi ajuns cu mine la capăt in ziua dintîi. îi adăp în tot locul şi am grijă să-i întind la drum pînă-şi vîntură apa. Lenea de a mă scula mijloceşte celor ce mă însoţesc să prînzească pe îndelete înainte de plecare. Pentru mine nu-i niciodată prea tîrziu ca să mănînc; pofta îmi vine mineînd şi nu altcum; nu mi-e foame decît la masă. Unii se plîng că mă mai ademeneşte această treabă, însurat şi bătrîn fiind. Nu au dreptate. Mult mai bine este să părăsesc pe cei de acasă cînd sînt puşi pe rost, ca să meargă mai departe fără noi, dacă i-ai lăsat în rin- duială, ca să nu strice nimic din rostul trecut. Mult mai necugetat este să te depărtezi lăsînd casa într-o pază mai puţin credincioasă şi care să aibă mai puţin grijă de nevoile noastre.

Cea mai folositoare şi cinstită ştiinţă şi îndeletnicire pentru o femeie, este ştiinţa gospodăriei: eu văd unele zgîrcitc, dar gospodine, foarte puţine. înseamnă darul ei de frunte şi care înainte de toate trebuie căutat ca singură zestre într-o căsnicie al cărei avut este mijlociu; ea va aduce prăpădul sau propăşirea în oasele noastre, (c) Să nu mi se spuie altele; eu cer de la o femeie căsătorită, pe cît învăţat-am din cele trăite, înainte de orice altă virtute, virtutea gospodărească.

(b) Ii las în seamă, prin lipsa mea, toată cîrmuirea. în mai multe căsnicii văd, cu necaz, pe stăpîn întorcîndu-se posomorit şi cu totul sleit de hîrţuiala trebi'lor, cam pe la amiază, iar stăpâna încă pieptănîndu-se şi împopoţonîn- du-

se în încăperea ei. Aceasta este treaba reginelor; şi încă, nu prea ştiu. Batjocură este şi nedrept ca trîndăvi- rea soţiilor noastre să fie ţinută cu sudoarea muncii noastre.
(c) Nu se va întîmpla, cît voi putea, nimănui să las folosirea avuţiilor mele mai împăcat şi mai nimerit, (b) Dacă soţul mijloceşte rodul, însăşi firea cere ca ele să-i mijlocească chip.
Oît despre îndatoririle iubirii în căsnicie, care se crede că ar fi ştirbite de această depărtare, eu nu cred. Dimpo-trivă, este o înţelegere care uşor se sleieşte în necurmata însoţire şi pe care mereul o mâhneşte. Orice femeie străină ne pare o femeie cumsecade. Şi fiecare simte, din păţite, că a se vedea tot timpul nu se aseamănă cu plăcerea întoarcerii simţită după depărtare din timp în timp.
(c) Aceste răstimpuri umplu sufletul meu de iubire nouă pentru ai mei şi-mi dăruiesc iară traiul acasă mai dulce: lipsa lor înfierbântă pofta mea cînd pentru o parte, cînd pentru a'lta. (b) Eu ştiu că iubirea are braţele de ajuns de întinse, ca să se ţină şi să se strîngă dintr-un colţ al lumii într-altul şi mai ales în această, unde se află o ne-curmată legătură la treburi care trezeşte îndatorire şi amintire.
Stoicii bine spun că între înţelepţi este o atît de strânsă legătură şi prinsoare, îmcît acela care se ospătează în Franţa, ospătează pe semenul său din Eg.hipet; şi cel oare, orişiunde ar fi, întinde mina, ajută pe toţi înţelepţii de pe pământul oamenilor. Imbucurarea şi stă- pînirea, mai înainte de toate, stau în puterea închipuirii, (c) Ea îmibrăţuşe eu mai multă căldură ceea ce apucă a căuta, decît ceea ce îi stă la îndemînă şi mereu. Luaţi în seamă grijile zilnice; veţi afla că sînteţi mai departe de prietenul vostru cînd este de faţă: faptul că este, înlătură luarea-aminte şi lasă în voie gîndul să hoinărească oricînd şi cu orice prilej.
(b) Afară, la Roma fiind, eu mîn şi cîrmuiesc casa mea şi bunurile lăsate; văd cum se înalţă zidurile mele, copacii mei, veniturile mele şi cum scad, ca şi cînd le-aş atinge •u degetul:
Ante oculos errat domus, errat forma locorumi5i.

Dacă nu ne-am bucura decît de ceea ce pipăim, în plata Domnului rămân scuzii din sipetele noastre, copiii noştri, dacă ei sînt la vînătoare, noi îi vrem mai aproape. K oare departe în grădină? Este oare mai aproape o ju-mătate de leghe, sau mai departe? Dacă este aproape unsprezece, doisprezece, treisprezece? Şi aşa pas cu pas. Cu adevărat, cea care va pune în scris soţului ei la al câtelea pas se curmă apropierea şi la al cîtelea începe depărtarea, părerea mea este să-l oprească între cele două:
excludal jurgia finis. Utor permisso, caudaeque pilos ut equinae Paulatim vello, et demo unum, demo etiam unum, Dum cadat elusus ratione ruentis acerui455;
şi ele să cheme voiniceşte filozofia în ajutorul lor; căreia i s-ar putea aduce vină, fiindcă nu vede nici unul din capetele îmbinării între mult şi puţin, lung şi scurt, uşor şi greu, aproape şi departe şi nu-şi dă seama de început, nici de sfîrşit, că stă la îndoială şi unde se află mijlocul, (c) Rerum natura nullam nobis dedit cognitionem fi- niumx-:S. (b) Nu sînt ele tot soţii şi iubite de răposaţi, care nu sînt la capăt pe acest tărâm, dar pe altă lume? Mal îmbrăţişăm şi pe cei care fost-au şi pe cei care nu sînt încă, nu numai pe cei plecaţi. Nu a fost tocmeala eăsăto- rindu-ne, să ne ţinem scai unul de altul, ca nu mai ştiu eu ce mici vietăţi, pe care le vedem, (c) sau ca vrăjiţii din Karantia457, eîineşte încîrligaţi; iar o muiere nu trebuie să aibă ochii pironiţi cu lăcomie pe ce stă în faţa soţului său, ca să nu poată vadea şi unde este dosul la nevoie.
(b) Dar snoava acelui zugrav atît dc meşter al nasurilor lor nu ar fi oare la loc bun aici, ea să ne spuie de unde mijesc tînguirile lor:
Uxor, si cesses, aut te amare cogitat, Aut tete amari, aut potare, aut animo obsequi Et tibi bene esse soli, quum sibi sit malei5H.
Oare nu fi-va ca înfruntarea şi rîca dc la sine le ţin şi le hrănesc şi că ele de ajuns împăcate sînt că voi nu vă împăcaţi?
In adevărata prietenie la care mai ales am pricepere, eu mă dăruiesc prietenului meu mai mult decît îl trag spre mine. Nu numai că-mi place să-i fac eu bine, mai mult decît

el mie, dar să nu-şi facă deeît lui atunci îmi face el cel mai mare bine şi dacă depărtarea îi este plăcută sau folositoare, o văd eu ochi mai buni decît dacă ar fi cu mine; nici nu-i curată depărtare, cînd ai putinţă s-o împărtăşeşti. Tras-am altădată folosul şi binele depărtării noastre. Împlineam mai bine şi pe larg stăpînirca vieţii, despărţindu-ne; el vedea459 pentru mine şi eu pentru el ca şi cum am fi fost de faţă. O parte din noi rămânea de prisos cînd eram alături: eram unul: Despărţirea locului făcea ea unirea vrerilor noastre să fie mai din plin. Oea foame nepotolită, să te afli Împreună trupeşte, este întrucâtva o dovadă de slăbiciune a sufletelor în a se mulţumi.
Cît despre bătrîneţe, care mi se arată de-a-ndaratelea, tinereţea trebuie să se supuie părerilor îndeobşte şi să se strîmtoreze pentru aproapele său. Ea poate înfrunta pe amândouă, şi lumea şi pe sine: noi de ajuns şi prea mult avem de-a face eu noi singuri. Pe măsură ce înlesnirile fireşti scad, să le punem proptele. Pe nedrept ierţi tinereţii că umblă după plăceri şi opreşti bătrâneţea să le caute, (c) Tînăr, copeream patimile mele voioase cu vălul cumpătării; bătrîn, învălui pe cele mohorîte cu al dezmăţului: aşijderea legile lui Platon nu îngăduie călătorii înainte de 40 sau 50 de ani, pentru ea să fie mai cu folos şi de învăţătură. M-aş învoi mai bucuros de această a doua parte, cu aceleaşi legi, dar să le oprească după 60. (b) ,,Dar la vârsta dumitale nu ai să te întorci niciodată de la un drum atît de lung?". Ce-mi pasă? Nu o pornesc nici ca să mă întorc, nici ca să merg pînă la capăt; pornesc numai pentru a mă urni, atît timp cit îmi place să umblu (c), şi să mă preumblu, ca să mă preumblu. Cei care fug după cîştig sau iepure, nu fug; fug acei care se îndeletnicesc eu întrcceri şi sărituri.
(b) Plănuirea mea400 poate fi curmată orişiunde, nu sc întemeiază pe mari speranţe. Fiecare zi îi pune capăt, iar călătoria vieţii mele tot astfel se arată. Am văzut totuşi locuri depărtate, unde aş fi dorit să mă fi oprit. De ce nu? Dacă Crisip, Cleante, Diogenes, Zenon, Antipater, atiţia oameni cinstiţi din tagma cea mai ursuză461, pără- sit-au ţara lor, fără nici o pricină de supărare şi numai după

frumuseţea altor văzduhuri? Fără îndoială, cea mai mare neplăcere a hoinărelilor mele este că nu pot să duc cu mine acea hotărîre de a-mi face adăpost unde mi-ar place şi că trebuieşte totdeauna să urmăresc gîndul de întoarcere, ea să fiu pe placul purtărilor îndeobşte.
Dacă mi-ar fi teamă că mor sub alt cer decît cel unde m-am născut, dacă aş crede că mor mai anevoie departe de ai mei, mai că nu aş ieşi din Franţa; n-aş ieşi fără spaimă mai departe de clopotniţa mea, căci simt moartea care mă înşfacă de ceafă şi de rărunchi. Dar sînt altfel făcut: tot una-mi este oriunde. Dacă aş avea de ales, ar fi cred eu mai curînd călare, decît în pat, în afară de casa mea şi depărtat de ai mei. Aflăm mai mult strîngere de inimă decât alinare, să luăm rămas bun de la prieteni. Bucuros uit această îndatorire 'între inşi, căci din cele cuvenite prieteniei, aceasta e singura neplăcută; şi .aş uita de asemenea bucuros să-mi iau acest mare şi veşnic rămas bun. Dacă se capătă ©arecîtă uşurare de la cei din jur, se trage şi o sută de necazuri. Văzut-am mai mulţi murind jalnic împresuraţi de zorul acelei însoţiri: înghesuiala îi înăbuşe. Lste împotriva datoriei şi dovadă dc puţină iubire şi puţină grijă a fi lăsat să mori în pace: unu-ţî zgîndără ochii, altul urechile, altul gura; nu-i simţ sau mădular pe care să nu-l sîcîie; inima ţi se frînge cînd auzi vaietele prie tenilor şi ţi-e ciudă cînd se .întîmplă să auzi alte vaiete făţarnice şi mascate; cel ce avut-a totdeauna gustul gingaş, ia slăbiciune, îl are şi mai gingaş; la un atît de mare păs dre nevoie de mînă blîndă şi deprinsă cu simţirea lui, oă-l scarpine acolo unae-l mă- nîncă, sau să nu-l scarpine de ioc. Dacă este cerută c moaşă bună ca să ne aducă pe lume, moşire şi mai bunz se cere ca să ne scoată. Un asemenea om, care să fie ş: prieten, ar trebui plătit cit de scump în slujba aceste: pătimiri.
Eu nu ajuns-am ca sinea mea să fie călită şi oţelită de un zdravăn dispreţ pe care nimic să nu-l ajute sau -tul-bure: - sînt un picur mai jos. Caut ascunziş, să mă feresc in cea trecere, nu cu spaimă, dar cu dibăcie. Nu sint dc părere că prin acest fapt fac dovada şi arătarea străşni- ciei mele. Pentru cine? Atunci în-ceta-vor cu totul dreptu şi dorinţa ce

avut-am să -am nume bun. Mă -mulţumesc cu o moarte smerită în sinea mea, în pace şi singurătate care să fie numai a mea, potrivit vieţii mele de o parte ş: dată mie însumi. Întors de cum era iresul roman, carf socotea nefericit pe -cel ce -murea fără a vorbi şi nu avec pe ai săi de aproape ea să-i închidă ochii. De ajuns m£ străduiesc să mă alin pe mine, ca să nu mai am de alinai pe altul; dc ajuns trec gînduri prin cap, ca să nu ma: îmi aducă cei dimprejur altele noi şi de ajuns frămînl aluatul meu, ca să nu mai iau altul de împrumut. Aceaste parte nu este arătare de ochii lumii, este numai de unu' singur. Să trăim şi să rîdem între ai noştri, să ne ducenr pentru a muri şi icni între necunoscuţi. Cu plată, se găseşte cine să-ţi aşeze capul, -să-ţi frece picioarele, carc să nu te pipăie decît atît cât vrei, arătând faţă nepăsă- toare, lăsînduTte să te porţi şi să gemi în voia ta.

Cu judecată, în toată ziua mă dezbăr de cea copilă- rcască şi neomenească pornire care face să dorim ca dure-rile noastre să stîrnească jale şi mîhnirea prietenilor noştri Dăm peste măsură însemnătate necazurilor noastre, pentru a le stîrni lacrimi. Iar tăria pe care o lăudăm în fiecare, la întâmpinarea soartei rele, cînd ne vine nouă rîndul, o mustrăm şi o ponegrim faţă de -cei apropiaţi. Nu nc mulţumim ca ei să fie atinşi de durerile noastre, dar vrerr. să fie şi împătimiţi. Bucuria trebuie ră-spîndită, dar mîhnirea, pe cît se poate, îngrădită, (o) Cel care face să fie jelit fără socoată este om pe care nu-l jeleşti cu socotinţă cînd va fi cu cale. Este pentru a nu fi niciodată jelit să jeleşti totdeauna; făeîn-d atât de des pe jalnicul, nu mai sUrneşti jale la nimeni. Cel care face pe mortul viu, supus este a fi socotit un viu mort. Văzut-am care se necăjeau cînd li se spunea că au faţa îmbujorată şi bătăile inimii bune; îşi ţineau rîsul, ca să nu pară sănătoşi şi urau sănătatea, fiindcă nu era de plîns. Ce e mai rău, e că nu erau femei.

(b) Arăt bolile mele cel mult pe cît sînt şi mă feresc de vorbă prorocitoare a rău şi înţeles în glas. De nu voioşie, cel puţin o purtare împăcată se cuvine unui bolnav înţelept către cei de fată. Dacă se vede într-o stare proastă, el nu se

ia la trîntă cu sănătatea; îi place să o vadă la altul, puternică şi întreagă şi să se bucure măcar de însoţire. Fiindcă simte cum i se taie picioarele, nu se leapădă de gîndul vieţii, nici nu se dă în lături de a sta la sfat cu oamenii ca de obicei. Nu vreau să mă deprind cu boala cînd sînt sănătos; and ea im-a ajuns, are aevea destulă împlîntare fără ajutorul închipuirii mele. Ne pregătim dinainte călătoriile pe care le plănuim, şi ceasul la care am hotărît să încălecăm îl dăruim celor din jur iungin- du-l pe seama lor.
îmi dau seama de acest neaşteptat cîşitig al tipăririi moravurilor mele deoarece îmi slujeşte întrucâtva drept canon. Uneori am oarecît în vedere să nu trădez istorisirea vieţii mele. Această dare în vileag mă sileşte să mă ţiu pe calea apucată şi să nu tăgăduiesc chipul stărilor mele; de obicei mai puţin schimonosite şi nepotrivite decît le poartă răutatea şi boala minţilor din ziua de astăzi. Moravurile mele sînt dintr-un glas şi pas arătînd o faţă uşor de lămurit; dar felul cum le scot la iveală cam nou şi neobişnuit are prea multă prinsoare la ponegrire. Şi aşa cine vrea să mă înfrunte făţiş îmi pare că-i dau ce înhăţa pe săturate din cususurile mele mărturisite şi cunoscute, fără să le prindă din zvon. Dacă prilej dat-aim eu însumi de mustrare şi descoperire, părînd că le tocesc colţii, drept este ca ei să capete împuternicire a mări şi întrece marginile, căci înfruntarea are legea ei, dincolo de dreptate; iar viţiile, a căror rădăcină cu o dibui în mine, poate ca el să le dea răsărire înfoindu-le a copaci nu numai cu cele cărora le sînt îndatorat, dar şi cu cele care numai mă ameninţă. Blestemă toare viţii, şi ca soi şi ca număr! ei să mă bată pe astă cale.
(c) Aş îmbrăţişa bucuros pilda filozofului Dion462. Antigonus voia să-l împungă pe seama obîrşiei lui; el îi întoarse frigarea; „Eu sînt fiul unui şerb, măcelar, om blestemat şi a unei putori, luată de tatăl meu din mocirla vieţii. Amindoi au fost osîndiţi ca. făcători de rele. Un maestru al cuvîntului m-a cumpărat de copil, găsindu-mă plăcut şi mi-a lăsat toate avuţiile sale, pe care eu le-am adus în acest oraş, Atena, şi m-am dedat filozofiei. Să nu se ostenească cronicarii să afle noutăţi despre mine; eu le voi

spune cum stau". Mărturisirea din plin şi în voie zădărăşte mustrarea şi smulge arma ocării.
(b) Oricum, totul spus, pare-mi-se a primi laudă cît şi toîrfire peste măsura celor cuvenite, precum mi se pare că din copilărie dăruitu-mi-s-a cinstire mai presus decît mai prejos de cum se cuvenea.
(c) M-aş găsi mai -în largul meu în ţară unde aceste purtări ar fi fost sau rînduite, sau nesocotite. între oameni neeuvemt este la întâmpinare dacă precăderea la mers sau aşezat întrece trei îmbieri. Nu preget a da pas ori a merge mai departe cu sfruntare, oa să ocolesc o nătângă întâmpinare şi nu fu om vreodată care să vrea precădere şi eu să nu i-o dau.
(b) In afară de acest cîştig, căpătat fiindcă scriu despre mine, mai sper şi cestălaltul că, dacă se întîmplă ca năzăririle mele să fie pe potriva vreunui om de omenie, înainte ca eu să mor, el să încerce a ajunge pînă la mine: îi dau mult drum făcut dinainte ca să mă ajungă, căci 'tot ceea ce îndelunga cunoştinţă şi apropiere i-ar fi putut înlesni în mai mulţi ani, el le vede în trei zile, mai cu temei şi luare-aminte, citind acest cronic, (c) Plăcută născocire: mai -multe lucruri, pe care nu le-aş spune în patru ochi, eu le spun lumii; iar pentru dibuirile şi gîndurile mele cele mai tainice, eu trimit pe prietenii mei cei mai credincioşi la dugheana cărturăriei.
Excutienda damus praecordiam.
(b) Dacă după ce am dat de veste aş afla pe unul care să mi se potrivească, m-aş duce neapărat să-l găsesc oricît de departe, căci mîngîierea unei însoţiri plăcute şi nimerite nu o plăteşti cred eu, niciodată deajuns. Eh! un prieten!464 Cît de adevărată este această veche zicală: .folosirea unui prieten este mai trebuincioasă şi mai dulce decît darurile apei şi ale focului!".
Ca să mă întorc la povestirea mea, mare rău nu este să mori departe şi la o parte, (c) dacă socotim datorie a ne da deoparte pentru îndepliniri fireşti, mai puţin urî- cioase decît este aceasta şi mai puţin hîde. (b) Dar cei care ajunsau să ţie în zăcere un lung şir din viaţă, nu ar mai trebui să dorească să încurce cu neputinţa lor un neam întreg. (c)

Totuşi, cei din Indii, în unele ţinuturi, socoteau că drept este să ucizi pe unul ajuns la asemenea nevoie, iar în alt ţinut îl părăseau în plate lui, să se mintuie el cum -poate,
(b) Cui nu sînt ei la urma urmei nesuferiţi şi obositori? Înlesnirile între inşi nu merg pînă acolo. înveţi de nevoie pe cei mai ibuni prieteni ai tăi să fie cruzi, împietriţi şi pe soţie şi pe copii, în vremea lungă a îngrijirii, încît nu mai simt şi nu se mai înduioşează dc suferinţele tale. Gemetele curmăturii mele nu mai tulbură pe nimeni. Şi dacă a mi se ţine de urît ar fi întrucâtva plăcut, ceea ce nu se întîmplă totdeauna, căci nepotrivirea stărilor noastre lesne pricinuieşte dispreţul sau pisma unuia faţă de altul, nu oare este prea mult a-i pune la încercare amar de vreme? Cu cît vedea-voi pe ai mei silindu-se de bună voie pentru mine, cu atît eu mă voi întărită pe osteneala lor. Drept este să ne sprijinim, dar să apăsăm atît de greu lăsîndu-ne pe altul şi să ne ţinem prăpădindu-1, precum cel care punea să i se sugrume pruncii, pentru ca sîngele lor să-i tămăduiască boala; şi altul455, căruia i se aduceau tinerele bune de mîngîiat noaptea, pentru bătrânele lui mădulare, ca să strecoare suflarea lor dulce între a lui acră şi grea. Aş sfătui ca un bun loc pentru acei în această stare şi neputinţă a vieţii Veneţia.
(c) Îmbătrînirea este însuşire singuratică. Eu iubesc peste fire însoţirea, de aceea îmi pare înţelept să ascund lumii necazul meu şi să-l coc de unul singur, să mă adun şi să mă trag în găoacea mea, ca broasca ţestoasă; să mă învăţ a vedea oamenii fără a rămîne între ei. I-aş stingheri eu pasul meu atît de şovăielnic; venit-a vremea să întorc spatele însoţirii.
(b) „Dar la călătorie atît de lungă veţi fi oprit jalnic, într-un fundac, unde totul vă va lipsi". — Cea mai mare parte din lucrurile de trebuinţă le port cu mine. Mai apoi, nu ne putem feri de soartă, dacă ea ne prinde din urmă. Nu-mi trebuie nimic grozav cînd sînt bolnav: ceea ce poate face firea, nu vreau s-o facă vreun hap466. La început de tot a fierbinţelilor şi bolilor care mă ţintuiesc încă întreg şi aproape de sănătate, mă împăcai întru Domnul cu slujbele cele de pe urmă creştineşti, şi mă aflu mai în voie şi uşurat,

părindu-se că pot ţine piept bolii mai bine. Împuternicitul legii şi sfătuitorul mai puţin îmi trebuie decît doftorul. Ceea ce nu rînduit-am în trebile mele sănătos fiind, să nu se aştepte să o fac bolnav. Ce vreau să împlinesc pe seama morţii este dintotdeauna împlinit; nu aş îndrăzni să amîn cu o singură zi dacă nimic nu-i făcut, adică: fie că îndoiala mi-a întîrziat alegerea, căci uneori înseamnă bine să alegi a nu alege, fie că nu aş fi vrut de loc să fac nimic.
Scriu cartca mea pentru puţini oameni şi puţini ani. Dacă ar fi fost să fie întocmită pentru dăinuire, ar fi trebuit întocmită într-o limbă mai închegată467, luînd în seamă neîncetata schimbare pînă în ceasul acesta în a noastră, cine poate trage nădejde că vor mai avea întrebuinţare peste 50 de ani tipăririle ei dc acum? (c) Scapă în fiecare zi din mîinile noastre şi, de cînd trăiesc, s-a schimbat pe jumătate. Noi spunem că în ceasul acesta este desăvîrşită: tot astfel, fiecare leat spune de a sa. Nu mă ostenesc să o păstrez cum este, atîta timp cît va fugi şi se va preschimba cum o face. Este rostul bunelor şi folositoarelor scrieri să o prindă în cleştele lor şi-şi va căpăta preţuire după soarta obştei noastre.
(b) Totuşi nu mă tem să o împănez cu mai multe anume adaosuri care sînt de trebuinţă între oamenii care trăiesc astăzi, şi legate îndeosebi de ştiinţa unora, care vor vedea dincolo de înţelesul priceperii îndeobşte. Eu nu vreau la urma urmei cum adesea văzut-am că se răscoleşte amintirea răposaţilor să se apuce a spune: el cugeta, el trăia, aşa şi aşa; el voia acestea; dacă ar fi vorbit către sfîrşit, el ar fi spus, el ar fi dăruit; eu mai bine îl cunoşteam decît oricine altul. Iar, pe atît cît îmi îngăduie buna-cuviinţă, eu dau aici a înţelege înaplecările şi simţămintele mele, dar mai în voie şi mai bucuros o fac de viu grai oricui doreşte să aibă ştire de ele. Aşadar, în acest cronic, dacă bine te uiţi, se va găsi că am spus totul sau că am dat de ştire despre tot. Ceea ce nu pot să pun în >rai, îl arăt cu degetul:
VeruTn animo satis haec vestigia parva sagaci Sunt. per quae possis cognoscere cetera tute468.

Nimic nu rămîne de dorit şi de ghicit despre mine. Dacă totuşi e nevoie să se aducă vorba, eu vreau să fie pe dreptate şi eu adevăr. M-aş întoarce bucuros de pe cealaltă lume ca să mă războiesc cu cei care, fie pentru a-mi face cinste, m-ar înfăţişa altfel de cum eram. Eu văd că de cei vii se vorbeşte altfel de cum sînt şi dacă nu aş fi ţinut din răsputeri la un prieten pe care l-am pierdut469, mi l-ar fi hărtănit în o mie de feţe nepotrivite. Eu ştiu bine că nu voi lăsa după mine nici un martor atît de iubitor şi înţelegător al faptului meu, cît pe departe a fost <•1 pentru mine şi eu pentru el, nici pe nimeni care să mă poată înfăţişa cu totul. El singur căpătase adevăratul meu chip şi l-a luat cu el. De aceea fac cu migală alegerea, ca să mă desluşesc pe mine mie470.

Pentru a încheia spusa slabelor mele apucături mărturisesc că în călătorie nu prea ajung la loc unde să nu-mi pară că acolo mi-ar fi bine să fiu şi bolnav şi pe moarte. Eu vreau să adăst la loc cu totul anume mie, fără zgomot, nu mohorît sau ceţos, sau înăbuşitor. Caut să amăgese moartea cu aceste răsfăţuri ale împrejurării, sau mai bine-zis, să mă dezbăr de orice altă piedică pentru a nu mai avea decît s-o aştept pe ea, care de ajuns mă va îmbulzi, fără încă o altă povară. Eu vreau să-şi aibă partea ei în felul înlesnit şi nestingherit al vieţii mele, căci ea este mare parte şi însemnată din ea şi sper să nu tăgăduiască trecutul. Moartea are unele chipuri mai lesnicioase decît altele şi felurit înfăţişate, după cum îi pare fiecăruia. între cele fireşti, cea care vine din slăbiciune şi lăsare îmi pare cea mai blîndă şi molcomită. între cele năpraznice, îmi închipui mai anevoie o prăpastie, decît o năruire care să mă prăpădească şi lovitura tăioasă a unei spade, decît împroşcătura gloanţelor şi mai curînd băutura sorbită de Socrate, decît să mă străpung, cum făcut-a Cato. Şi cu toate că tot acolo ajungi, totuşi simt osebire ca de la moarte la viaţă, închipuindu-mi că mă arunc în para focului sau în unda întinsă a unui rîu. (c) Atît de mult teama noastră are în vedere prosteşte, mai mult îndeplinirea deoî't săvîrşirea. (b) Nu-i decît o clipă, dar trage atît talerul că aş da bucuros zile din viaţă ca să o trec pe voia mea.

Fiindcă năzărirea fiecăruia află mai multul sau mai puţinul asprimii ei, fiindcă fiecare îşi face alesul între felurile de a muri, să încercăm pe mai departe a găsi un fel scutit de orice necaz. Nu s-ar putea să o învrednicim a desfătare, ca îmbrăţişarea471 morţii a lui Antonius şi Cleopatra? Las deoparte stăruinţele arătate de filozofie şi religie, aspre şi pilduitoare. Dar printre oamenii de rînd fost-au Petroniu472 şi un Tigellinus la Roma osândiţi de împărat473 să-şi facă ei seama, cum erau legile de atunci, care o făcură ca şi cum ar fi adormit-o eu 'îmblânzirea pregătirilor lor. Au adus-o să lunece şi ;să treacă în voia traiului lor obişnuit, cu buni cumetri şi fete tinere; nici un cuvînt de alinare, nici o pomenire de diată, nici un zor şi străşnieire, nici un gînd despre starea viitoare; dar cu şăgălnicii, ospeţe, măscări, petreceri obişnuite ale poporului, cîntece şi versuri de dragoste. Nu am putea şi noi să ne luăm după ei, purtîndu-ne mai cuviincios? Deoarece sînt morţi bune de nebuni şi altele bune de cuminţi, să găsim care să fie bune pentru cei pe calea de mijloc, (c) închipuirea mea dă ivire la cîte o înfăţişare uşoară şi de dorit dacă totuşi trebuie să mor. Tiranii romani gîndeau că dăruiesc viaţă osînditului căruia-i lăsau alegerea morţii lui. Dar Teofrast, filozof atît de smerit, gingaş şi înţelept, nu fost-a oare silit de judecata lui să se încumete a spune cel vers, pus în latineşte dc Cicero: Vitarn regit fortuna, non sapientiai7i.
Mult 'soarta m-a înlesnit să închei tîrgul cu viaţa mea, potrivind-o astfel ca ,să nu aibă nimeni de faţă nici nevoi, nici piedici. Este o stare pe care aş fi primit-o în orice timp al anilor mei, dar cu acest prilej, cînd îmi adun ră-măşiţele şi-mi închei zilele, mai ales mă bucur a nu pri- cinui nici plăcere, nici neplăcere nimănui murind. Fă- cut-a, cu meşteră cumpănire, celora care pot să ceară vreun rod de la moartea mea, să primească totodată sim- ţămîntul unei pierderi aievea. Moartea ne apasă deseori i'iindcă apasă pe ceilalţi şi cere ea să ne îngrijorăm pentru ei cit şi pentru noi, mai mult şi cu totul uneori.
(b) în cel locaş de adăstare, pe oare-l caut, nu mă uit după măreţie, nici întindere, mai curînd le urăsc; dar oa-rece

curată stare care se întîlneşte mai adesea în locuri unde se află mai puţină meşteşugire şi căreia firea dăruieşte oarecît bar, cu totul al său. Non anvpliter sed mun- ditcr convivium. . .47r> Plus salis quam sumptus416.
Mai apoi, treaba celor care sînt împinşi de nevoile lor in toiul iernii prin Grisons477, să fie din urmă prinşi pe drum de sfîrşit. Eu, care de cele mai multe ori călătoresc di- plăcerea mea, nu mă călăuzesc atît de prost. Dacă-i vreme rea la dreapta o iau la stînga; dacă nu-mi este a ituălcca, mă opresc. Aşa purtîndu-mă cu adevărat de nimic nu dau care să nu-mi fie mai plăcut şi mai pe voie, •;-:cît la mine acasă. Drept este eă găsesc prisosinţa totdeauna de prisos şi sînt întrucîtva stingherit pe moale şi belşug. Dacă lăsat-am în urmă vreun lucru neluat în seamă mă întorc, tot calea mea este; n-am tras ^u firul cărare nici dreaptă, nici ocolită. Dacă nu găsesc unde umblu, ce se spune că aflu acolo, ceea ce deseori se întîmplă (căci vederile altuia nu se nimeresc cu ale mele, de cele mai multe ori găsitu-le-am înşelătoare;, nu mă plîng de osteneala mea; învăţat-am că nu este aşa cum se spusese.
Sînt, din alcătuire, neatîrnat trupeşte şi am gustul cel mai dc rînd ce poate avea un om pe lume. Osebirea de- prinderilor uneia sau altei naţii, nu mă atinge decît prin plăcerea felurimii. Fiecare datină îşi are rostul; talerele pof fi de cositor, de lemn, de lut, friptură, fiertură, unt sa i ulei de nucă sau de măsline, cald sau rece, tot una-mi este; şi mai este că, îmbătrînind, mă căiesc de acest dar de care am parte din plin, căci aş avea nevoie să mă feresc în alegere şi să stăvilesc pofta mea iscoditoare şi cîteodată să- mi mai uşurez mistuirea, (c) Cînd fost-am aiurea decît în Franţa pentru a-mi face cinste, pusu-mi-s-a tnlrebarea dacă vreau să mi sc gătească după obiceiul franţuzesc. Am luat- o în glumă şi m-am repezit la mesele străine cele mai încărcate.
(b) Mi-e ruşine să văd oamenii noştri îmbătaţi de năduf netot că se sperie de apucături cu totul altele decît ale lor; se zbat oa peştele pe uscat cînd ies din satul lor. Oriunde se duc, se ţin de purtarea lor şi ponegresc pe cea străină. De găsesc pe vreunul din ţara lor în ţara ungurească,

sărbătoresc cinstea întâlnirii: iată-i întruniţi şi în-năditi, avînd ca ocară drept varvare cîte toate datini văd. Cuim de nu ar fi varvare, dacă nu sînt franţuzeşti? şi, care sînt mai isteţi, le iau la cunoştinţă pentru a le bîrfi. Cei mai mulţi nu întind calea decât cu gîrad să se întoarcă: ei călătoresc la adăpostul şi sub obrocul unei neîngăduitoare şi tăcute feriri, apărîndu-se de molipsirea suflării necunoscute. Ceea ce spun despre aceştia îmi aminteşte alt lucru asemenea văzut uneori la tinerii curteni de-ai noştri. Ei nu ţin decît la oameni de fe'lul lor; dacă se izbesc de altă lume, ne privesc pe noi, cînd cu dispreţ sau milă. Lipsi ţi-i de voroavele despre tainele curţii, le scapă vînatul; se arată faţă de noi stîngaei, necopţi, cît sîntem şi noi faţă de ei. Drept spus este că un om care face faţă în frecuşul lumii este un om tărcat.
Eu, dimpotrivă, călătoresc prea sătul de tipicurile noastre; nu ea să caut gasconi în Si-cilia (i-am lăsat acasă); caut mai curind greci şi perşi, cu ei fac cunoştinţă, îi am sub ochi acolo, este ţinta şi căutarea mea. Mai mult, imi pare că dau de purtări oare tot atît fac cît şi ale noastre. Abia că mă depărtez de sfîrlezele de pe casa mea orişiunde478. Altminterea, cele mai multe întovărăşiri ivite în cale pe neaşteptate, încurcă mai mult decît plac. Nu mă ţin de ele: acum mai ales, cînd bătrîneţea mă înseamnă şi mă depărtează întrucîtva de felul de trai îndeobşte. Fie că suferiţi voi pentru altul sau altul suferă pentru voi şi un neajuns şi celălalt ponositor este; dar cel din urmă îmi pare şi mai aspru. Arar noroc este, dar uşurare fără seamăn, să ai un om de omenie, cu judecată temeinică şi obiceiuri ce se potrivesc 'cu ale tale, care să-i placă a te însoţi şi să te ajute de bună voie: mi-a lipsit în toate călătoriile mele. O asemenea însoţire însă trebuie căpătată şi aleasă de acasă. Nici o plăcere nu are har pentru mine dacă nu-i împărtăşită. Nici măcar un gînd şăgalnic nu-mi vine în minte fără supărare cînd nu am cui să-i fac parte, (c) Si cum hac exceptione detur sapientia ul filam inclusam teneam nec enuntiem, rejiciam479. Celălalt > urcă pe o strună mai sus. Si contigerit ea vita sapienţi ut, omnium rerum affluentibus copiis, quamvis omnia quae cognitione

digna sunt summo otio secum ipse con- <ideret, et contempletur. tamen si solitudo tanta sit ut 'iominem videre non possit, excedat e vita480. Părerea lui Arhitas îmi placc: că „ar fi urît şi în cer fără însoţire şi se plimba prin cer printre cele mari şi dumnezeieşti .nlrupări fără sprijinul unei însoţiri".
Dar mai bine încă este a fi singur decît cu însoţire •lălingă şi posomorită. Lui Axis tip îi plăcea să trăiască pretutindeni ca străin.
Me si fata meis paterentur ducere vitam Auspiciis
u aş alege să o petrec în şea:
visere gestiens, Qua parte debaechentur ignes, Qua nebulae pluviique rores482.
N-ai cum trece vremea mai uşor? Ce-ţi lipseşte? Nu ţi-e casa sub văzduh limpede şi sănătos, nu este oare în- dcstulită şi încăpătoare de ajuns? Mărirea regească încăput-a în ea mai mult de odată cu tot alaiul său483, (b) Neamul tău oare nu lasă mai prejos ca vază multe altele eare stau pe o treaptă mai înaltă? Ai oare vreun gînd care te roade, năstruşnic, neîmpăcat?
Quae te nune coquat et vexet sub pectore fixa?484
cnde gîndeşti că poţi fi fără încurcătură şi tulburare? Nunquam simplicitcr fortuna indulget485. Vezi aşadar că le încurci singur, şi pe urmele tale mergi pretutindeni şi te vei plînge oriunde. Căci aci jos, mulţumire nu-i nicăieri decît pentru sufletele fie îndobitocite, fie dumnezeieşti. Cine nu are mulţumire în atît de prielnic prilej, unde poate socoti că o va găsi? Cîte mii de oameni nu-şi îndreaptă dorinţele către o stare ca a ta? Pune-te pe tine însuţi în bună rînduială, căci în aceasta poţi totul; aici nu ai drept decît a răbda soarta, (c) Nulla placida quies est, nisi quam ratio composuit48r>.
(b) Eu văd rostul acestei poveţe şi foarte bine-l văd: dar mai curînd ar fi fost şi mai nimerit, să mi se spuie într-un cuvînt: ,,fii înţelept". Această hotărîre stă dincolo de înţelepciune: este lucrarea şi izibutirea sa. Aidoma face şi doftorul care tot sporovăieşte bietului bolnav zărind să se veselească: mai puţin tont ar fi să-l povăţu- iască: „fii sănătos". Pentru mine, care sînt numai un om ca toţi

oamenii, povaţă sănătoasă, întemeiată şi uşoară de înţeles este: „mulţumeşte-te cu cît ţi-e dat", adică eu cît iţi poate mintea. îndeplinirea totuşi nu stă în puterea nici a celor mai cuminţi, cum nici în a mea. Vorbă din popor este, dar ea are o nemaipomenită întindere. Cît nu cuprinde ea? Toate lucrurile stau supuse dibuirii şi orîn- duirii sale437. Eu ştiu bine că luată cum este, plăcerea de a călători este dovadă de nelinişte şi nehotărîre. Sînt doar însuşirile noastre de căpetenie şi mai presus de toate. Da, mărturisesc: nimic alt nu văd decît în visare şi dorinţă, care să-mi dea stare: felurimea singură mă răsplăteşte şi ce capăt din asemuire; dacă totuşi aievea plată poate fi. La călătorie îmi prieşte tocmai că mă pot opri fără habar şi am unde să-mi tihnească. îmi place viaţa la mine acasă, dar îmi place din alegerea mea, nu fiindcă nu mi se potriveşte cea între lume, care se nimereşte a fi tot atît pe plac. îmi slujesc principele mai voios cînd o fac după voia mea şi a alegerii judecăţii mele, <c) nesilit anume, (b) şi fără îndatorire şi aruncat în vreuna din părţi, ţinut a nu mai fi primit în orice altă parte şi nedorit. Aşa în toate. Urăsc părţile care şi le croieşte nevoia. Orice înlesnire m-ar strînge de gît, dacă ar fi să fiu ţinut de ea:
Alter remus aquas, alter mihi radat arenas4e8.
O singură funie nu mă prinde niciodată de ajuns. Veţi spune: „In această plăcere începe deşertăciune". Dar unde nu? Şi aceste frumoase poveţe deşarte sînt şi întreaga noastră înţelepciune, (c) Dominus novit cogitatio- nes sapientium, quortiam vanae sunt489, (b) Aceste neasemuite subţietăţi nu sînt bune decît la predică, sînt vorbe care ne trimit pe toţi doldora pe lumea cealaltă. Viaţa este 'mişcare înfăptuită şi întrupată, făcută nedesă- virşit şi nerînduit din cheagul său. Mă strădui să o sluţesc precum este ea.
Quisque suos pacimur manes490.
(c) Sic est jaciendum ut contra naturam universam nihil conlendamus; ea tamen conservata, propriam sequamur491. (b) La ce bun acele înălţări pînă pe creste ale filozofiei, unde nici o fiinţă omenească nu poate rămîne

şi nu-şi află stare, şi acelc rânduieli care întrec putinţa şi puterea noastră?
Văd adesea că ne sînt arătate icoane de viaţă, pe care nici cel care propovăduieşte, nici cel oare .ascultă nu trag nădejde că le-ar putea atinge, nici mai ales nu au dorinţa. Din hîrtia unde scris-au o clipă înainte hotărîrea şi osînda împotriva prihănirii făcută căsătoriei, un jude rupe o bucată, ca să trimeată răvaş soţiei unuia din tovarăşii săi.
(c) Cea cu care te-ai hîrjonit pe nelege o clipă înainte, va striga pe urmă faţă de tine împotriva unei aceleiaşi greşeli a semenei sale mai tare decît ar face-o Poreia492. (b) Şi cutare va osîndi la .moarte oameni pentru păcate pe care el unul nu le socoteşte blestemate. Am. văzut în tinereţea mea un om cu trecere arătînd cu o mînă poporului stihuri desăvîrşite şi ca frumuseţe şi ca bogăţie, şi cu cealaltă mînă în aceeaşi clipă cea mai usturătoare reformaţi un e teol'oghiceaseă cu care lumea să se fi adăpat de multă vreme încoace493.
Aşa sînt oamenii. Lasă legile şi poveţele să-şi urmeze calea, noi ne ţinem de o alta; nu numai din dezmăţ al moravurilor, dar adesea după părere şi judecată împotrivă. Luaţi în seamă citirea unei euvîntări de filozofie. Născocirea, vorbirea frumoasă, adeverirea izbeşte numai- decît mintea noastră şi o mişcă; nu se află nimic care să gîdile sau să apuce cugetul vostru; nu lui i se vorbeşte, nu-i oare aşa? Şi aşa spunea Aristotel că nici o baie de aburi, nici o învăţătură nu are vreun rod dacă ea nu curăţă şi nu scoate jegul. Se poate opri la scoarţă, dar aceasta după ce ai scos din ea miezul; aşa cum după ce ai băut un vin bun din'tr-un pocal frumos, noi luăm In scamă tăietura şi lucrătura sa. în toate adunările vechii filozofii se va găsi aceasta, că un acelaşi întocmitor494 va da la lumină rînduieli a cum-pătare şi totdeodată va scoate scrieri de dragoste şi dezmăţ.
(c) Şi Xenofon, în poalele lui Clinias scrise împotriva desfătării aristipice495. (b) Nu este o schimbare a minune care-i frămîntă în val. Dar este că Solon se înfăţişează cînd el însuşi, cînd sub chip de legiuitor; cînd vorbeşte pentru mulţime, cînd pentru el însuşi; şi ia pentru el rînduielile în

voie şi fireşti, întemeindu-se pe sănătate zdravănă şi întreagă.
Curentur dubii medicis majoribus aegri496.
(c) Antistene îngăduie înţeleptului să iubească şi să facă în voie ce găseşte el că i se cuvine fără să se ţie de legi; cu atît mai mult, că el socoteşte mai bine ca ele şi are cunoştinţa virtuţii mai mult decât ele. Urmaşul său Diogenes spunea că înfruntă tulburările ou judecata, soarta cu încrederea şi legile cu firea.
(b) Pentru mistuirile gingaşe trebuie rînduieli mărginite şi drese, (c) Mistuirile bune urmează curat rînduielile pof-tei lor fireşti, (b) Astfel fac doftorii noştri, care mănîncă pepene şi beau vin rece în vreme ce silesc suferindul lor să ia leacuri şi papară.
Nu ştiu ce cărţi, spunea curtezana Laîs, ce înţelepciune, ce filozofie, dar acei oameni bat tot atît de des la uşa mea ca şi oricare alţii. Cu atît mai mult, că voia noastră nc mînă totdeauna dincolo de ceea ce ne este cuvenit şi îngăduit, adesea m-au purtat dincoace de judecată atotcuprinzătoare poveţele şi legile vieţii noastre.
Nerno satis credit tantum delinquere quantum Permittas491.
De dorit ar fi să fie mai multă potriveală de la poruncă la ascultare; şi-mi pare proastă ţinta la care nu se poate ajunge. Nu-i om de omenie, care să pună in vederea legii faptele şi gîndurile sale şi să nu fie bun de ştreang vreo zece ori în viaţa sa, cu toate că ar fi mare pagubă, şi foarte nedrept a-l pedepsi şi pierde.
Oile, quid ad te De cute quid faciat iile, vel illa sua?498
Unul putea-va totuşi să nu ştirbească legile şi să nu fie vrednic de lăudat ca om cu virtute, (c) şi pe care filozofia, pe bună dreptate, ar pune să-l bieiuiască. (b) Atît de tulbure şi nepotrivită este această legătură. Dacă nu avem grijă să fim oameni de omenie faţă de Dumnezeu, nu am putea să fim faţă de noi înşine. înţelepciunea omenească nu va împlini aevea îndatoririle pe care ea însăşi şi le-a însemnat, dacă ar ajunge să le împlinească, şi-ar însemna altele mai presus, spre care se va avînta şi va aţinti, într-atît starea noastră potrivnică este oricărei statornicii. Omul

îşi înseamnă sieşi a fi neapărat vinovat. Nu-i iscusit să-ţi croieşti îndatoriri pe seama altei fiinţe decît ale talc. Cui povăţuieşte el cele pe care aşteaptă ca nimenea să le facă? Este oare nedreptate că nu face ceea ce-i cu neputinţă a face? Legile care ne osîndesc că nu o putem nc învinuiesc ele înseşi de a nu putea.
(b) La nevoie, acea pocită volnicie a te arăta cu două feţe, într-un fel faptele şi în altul povaţa, poate fi de folos eelor care vorbesc despre lucruri; dar nu poate fi celora care vorbesc despre ei, precum fac eu; trebuie să meargă pana deodată cu picioarele. Viaţa între inşi cere a ţine seama dc celelalte vieţi. Virtutea lui Cato fost-a vrednică dincolo de măsura veacului său; iar pentru un om care avea un amestec la cîrmuirea celorlalţi, menit a fi în slujba o-bştei, s-ar putea spune că era o dreptate dacă nu nedreaptă, cel puţin deşartă şi fără rost în veacul său. (c) înseşi obiceiurile mele care nu se osebesc de cele în mersul de acum, decît cu un deget, mă aduc să fiu totuşi intrucîtva posomorit la vîrsta mea şi neprietenos. Eu nu ştiu dacă sint scîrbit pe dreptul dc lumea în care umblu: dar bine ştiu că ar fi pe nedrept să mă -plâng că s-a scîrbit ea ele mine mai mult decît sînt eu scîrbit de ea.
(b) Virtutea însemnată treburilor lumeşti este- o virtute cu multe cute, cotituri şi întorsături pentru a se îmbuca şi uni cu slăbiciunea omului, dreasă şi meşteşugită, nu dreaptă, netedă, statornică, nici de tot nevinovată; pînă azi cronicile vină aduc unuia din regii noştri că s-a lăsat dus de arătările prea cuvioase ale duhovnicului său499. Treburile statului au îndrumări mai cutezătoare:
exeat aula Qui vuit esse pius500.
Odinioară încercat-am să folosesc în slujba mînuirii obştei păreri şi rînduieli de viaţă tot atît de aspre, făţişe şi limpezi, cum le-am scos în lumină la mine şi s-a potrivit ehivernisirii mele (c) dacă nu (b) cu înlesnire, (c) cel puţin întemeiat, (b) anume o virtute scolastică şi de ucenic. Le-am găsit în aceasta netoate şi primejdioase. Cel care se vîră la înghesuială, trebuie să se strîmtoreze, să stringă coatele să dea înapoi sau să înainteze, pasă-mi-tc să părăsească drumul drept după cum e pricina; să nu

trăiască atît pe seama lui cît pe scama altuia. Nu după ee are el dc gînd, ci după cele ce au ceilalţi de gînd. După timp, după oameni şi după treburi.
(c) Platon spune că acel care scapă cu faţă curată în mînuirea lumii este minune că scapă. Şi mai spune, cînd povăţuieşte .pe filozoful său a fi căpetenia unei orînduiri, că el nu înţelege să o spuie despre obşte stricată ca în Atena. încă şi mai puţin cum este a noastră, în care înţelepciunea însăşi şi-ar fi pierdut învăţătura. Ca şi o iarbă pusă pe alt răzor cu pămînt osebit de starea ei, ea se dedă mai curînd celui răzor decît să-l îndrepte pe seama ei.
<(b) Eu simt că ar trebui ca să mă deprind întru totul la asemenea lucru mult să mă schimb şi să mă înţolesc din nou. Şi de-aş putea-o face (de ce nu aş putea cu timpul şi cu grijă?), nu aş vrea să o fac. Din puţinul ce îneercat-am în această slujbă, mult m-am scîrbit. îmi fumură prin suflet uneori ispite către ambiţie, dar mă străşnicesc şi încăpăţînez împotrivă:
At tu, Catulled, obstinatus obdurar>01.
Nici nu sînt de loc chemat la aceste şi tot atît de puţin mă îmbiu. (c) Neatîrnarea, trîndăvirea, care sînt însuşirile mele de căpetenie sînt însuşiri eu desăvîrşire împotriva acestei meserii.
(b) Noi nu ştim să osebim însuşirile oamenilor; ele au împărţiri şi mărginiri anevoie de ales şi gingaşe. A hotărî după învrednicirea unei vieţi anume vreo învrednicire în treaba obştească este a hotărî prost: cutare se poartă bine care nu poartă pe alţii bine. (c) Şi face E.ssais-uri care n-ar şti să facă isprăvi; cutare (b) întocmeşte bine o îm-prcsurare care ar călăuzi prost o bătălie şi cuvîntează bine între ai săi care ar euvinta prost către popor sau principe. Vezi chiar se întîmplă că-i mai mult dovedire la cel care poate una să nu poată cealaltă, decît dimpotrivă. <c) Eu găsesc că minţile înălţate nu sînt de loc mai pricepute la lucrurile joase cît sînt minţile joase la cele înălţate. Era oare de crezut ca Socrate302 să se fi dat pradă batjocurii atenienilor fiindcă nu a ştiut să cîntărească părerile obştei lui şi să facă întîmpinare sfatului? Neîndoios că preamărirea ce aduc desăvîrşirilor acestui mare om face ca

soarta lui să mijlocească iertare lipsurilor mele mai de seamă faţă de o pildă atît de măreaţă.
(b) Învrednicirea noastră este împărţită cu amănuntul. A mea nu este întinsă şi este slabă ca număr. Saturni- nus spuse celor ce-i încredinţaseră întreaga mînuirc a oastei: „fraţilor, aţi pierdut un bun căpitan ca să căpătaţi un prost cap de oaste". Cine se laudă într-o vreme ea aceasta că pune în slujba lumii o virtute curată şi nevinovată sau nu o cunoaşte, părerile strieîndu-se cu moravurile (în adevăr, auziţi-i zugrăvind-o, auziţi pe cei mai mulţi semeţindu-se dc depăşirile lor şi intocmindu-şi rîn- duieiile lor: în loc să zugrăvească virtutea, ei zugrăvesc nedreptatea curată şi viţiul, şi o înfăţişează aşa prefăcută la scaunul domnesc), sau dacă o cunoaşte, cu strîmbătate se laudă şi orice ar spune, face o mie de lucruri pentru care cugetul îl mustră. Mai bine aş crede pe Seneca de cele pătimite in asemenea împrejurări, dacă ar vrea să-mi spuie pe faţă ce are pe suflet. Cel mai cinstit semn de vrednicie în asemenea întîmpinare este a mărturisi nesilit greşeala ta şi a altuia, să apeşi şi să întîrzi eu puterea ta înaplecarea spre rău, să urmezi pe acest povîrniş în ciudă, să speri şi să doreşti mai bune.
Eu întrevăd în sfîşierile şi destrămările Franţei la care am ajuns, că fiecare se munceşte să-i apere cauza, dar pînă şi cei mai buni pe ascuns şi mincinos. Cel care ar scrie despre aceasta pe şleau, ar scrie cutezător şi cu păcat. Cea mai dreaptă parte este totuşi mădular al unui trup viermănos. Mult mi-ar place să găsesc in Xenofon o laudă a lui Agesilau cam în felul următor: rugat de un principe vecin, cu care fusese în război, să-l lase să treacă prin ţinuturile sale, el îi dădu trecere prin Peloponez; acesta fiind în plata lui nici nu-l prinse, nici nu-l otrăvi, ba încă îl şi primi curtenitor, fără să-l înfrunte. în aceste purtări nu ar fi nimic de zis aiurea şi în alte timpuri. S-ar ţine seama de mărinimie şi dreptatea unui atare fapt. Aceşti maimuţoi dăscăliţi503 ar fi rîs de aceasta, atît de puţin se aseamănă nevinovăţia spartană cu cea franţuzească.
Nu ne lipsesc oameni virtuoşi, dar aşa cum ii vedem noi. Cine îşi are moravurile statornicite după orînduire mai

presus de veacul său, sau să răsucească şi să-şi scrijelească orînduirea sau, ceea ce mai curînd îi sfătuiesc, să se dea la o parte şi să nu se amestece intre noi. Ce-ar cîştiga el din aceasta?
Egregium sanctumque virum si cerno, bimembri
Hoc monstrum puero, et miranti jam sub arcitro,
Piscibus inventis, et foetae comparo mulae504.
Se poate căini după timpuri mai bune, dar nu fugi de cele de faţă; se poate dori alţi judecători, dar trebuie cu toate acestea da ascultare celor care sînt. Şi în aceasta, este mai de laudă să asculţi de cei răi decît de cei buni. Cu atît mai mult că chipul legilor primite şi vechi ale acestei monarhii au a străluci în cîte un colţ, acolo iată-mă î-mplîntat. Dacă din nenorocire ele ajung a sta una împotriva celeilalte şi a se înfrunta intre ele şi pricinui două părţi cu alegere îndoielnică şi anevoioasă, alegerea mea va fi bucuros să scap şi să mă dau înlături din această furtună; firea îmi va putea întinde totuşi mina sau sorţii războiului. între Cezar şi Pompei eu m-aş fi putut da curat pe faţă. Dar între cei trei tîlharr'05, care veniră pe urmă, sau ar fi trebuit să te ascunzi sau să te iei după cum suflă vîntul. Ceea ce găsesc că este cu cale cînd judecata nu mai are cuvînt.
Quo dzversus abis?50C
Această adăugire este cam în afară de telul meu. Mă abat, dar rnai mult cu voie decît fără voie. Năzăririle mele .iu şir, dar uneori de departe, şi ele se privesc, dar pieziş.
(e) Am aruncat privirea pe cutare dialog al lui Pla- iunr,!iT pe jumătate năstruşnic tărcat, faţa întreagă amorului, toată temelia retoricei. Ei nu se tem de aceste împletiri şi au minunat har în a se lăsa astfel duşi de vînt, sau a se preface că sînt. (b) Numirea capetelor mele nu imbrăţişe totdeauna plăsmuirea lor. Adesea numai o înseamnă cu cîte o vargă, ca cestelalte (c) numiri: Andria, Eunucul5"'', sau cestelalte (b) nume: Syll.a, Cicero, Tor- jualo51"1. Iubesc de altminterea pornirea poeticească în sal- iuri şi zburdări. (c) Este o măiestrie, cum spune Platon510, uşoară, şăgalnică şi dumnezeiască. Sînt bucăţi în Plutarh, inde-şi uită supunerea, unde înţelesul arătării sale nu -e află decît la întîmplare, totu'l este înăbuşit de supunere străină:

vedeţi acele avîntări în Demonul lui Socrate511. Dumnezeule, cîtă frumuseţe au acele ştrengăreşti scăpări şi acele felurite mişcări, şi cu atît mai mult atunci cînd Prii- fără friu şi seamă! Cititorul neisteţ pierde şirul meu, ou eu; se va găsi totdeauna într-un colţ vreun cuvînt potrivit, cît o fi ci la înghesuială, (b) Trag spre schimbare eu nesaţ şi neastîmpăr. (o) Scrisul meu şi mintea mea merg hoinărind deopotrivă, (b) Trebuie să aibă o fărîmă de nebunie cine nu vrea să aibă mai multă prostie (b) spun şi poveţele - măiestrilor noştri si încă mai mult pildele lor.
(b) O mie de poeţi o tărăgănesc şi o subţie în felul prozei. dar cea mai bună proză -din vechime (e) (şi eu o se-măn aici ca şi cum ar fi vers) (b) străluceşte cu totul din vigoare şi îndrăzneală poetică, şi arată faţa împătimirii sale. Fără îndoială, trebuie să părăsim măiestria şi pre- eăderea sa ia vorbire, {c) Poetul, spune Platon, aşezat pe trepiedul Muzelor, varsă cu împătimire tot ce-i vine la gură, ca şi gîtlejul fîntînii, fără a rumega şi cîntări, şi scapă lucruri cu osebite sclipiri, -din făcut, neîncetat şi mers în papainoage. El este însuşi întreg poezie, şi vechea teologhie poezie este, spun învăţaţii, şi cea dintr-un început filozofie. Este vorbirea dc baştină a zeilor.
(b) Eu înţeleg ca plăsmuirea să se aleagă de la sine. Arată îndeajuns unde se schimbă, unde se încheie, unde începe, unde o ia din nou, fără împletitură şi cusătură, vîrîte în slujba urechilor slabe şi leneşe şi fără a mă glă- sui pe mine însumi. Cine c acela căruia să nu-i placă mai bine a nu fi citit decît a fi citit dormind şi fugind? (c) Nihil est tavn utile, quod in transitu prositr'12. Dacă a lua cărţi ar fi să le înveţi, şi a le răsfoi să le pricepi, pe nedrept m-aş face atît de neînvăţat pe cît spun.
(b) Fiindcă nu pot să aţin luarc.a-ami.nte a cititorului prin greutate, manco male513 de se întîmplă să-l opresc cu încîlceala mea. — Să vezi că se va căi pe urmă să se fi apucat a o facc. — Drept este că cu aceasta totuşi a pe- trecut. Mai apoi, sînt astfel dc toane al căror înţeles stîr- neşte dispreţ, despre care mă preţuiesc mai bine, fiindcă ei nu vor şti ceea ce spun: ei vor socoti adâncimea înţelesului meu după neînţeles, ceea ce, ca să vorbesc curat, tare

urăsc, şi l-aş ocoli, dacă aş fi ştiut-o ocoli. Aristotel se laudă511 uneori că-l îmbrăţuşă; slută îmbrăţuşare.
(c) Pentru că a curmat atît de adesea capurile, cum o făceam la început, mi-a părut că ţine în loc luarea-aminte, înainte să răsară şi o risipeşte, pregetînd să se adune şi să se aşeze în atît de puţin, m-am apucat să le fac mai lungi, ceea ce cere învederare şi vreme de prisos. La asemenea treabă, cui nu-i poţi da un ceas nu vrei să-i dai nimic. Şi nimic nu faci pentru acela, pentru care nu faci decît altele făcând. Mai este că aşa cum se întîmplă sînt întrucâtva anume nevoit să le zic numai pe jumătate, să le zic nelămurit, să le zic nedescurcat.
(b) Vream să spun că mi-e necaz pe acea minte care strică veselia, şi pe acele năstruşnice plănuiri care trudesc viaţa şi acele păreri iscusite şi dacă ele cuprind adevăr îl găsesc prea scump şi neprielnic. Dimpotrivă, .stărui să dau faţă însăşi zădarului şi dobitociei dacă-mi face plăcere, şi mă las dus de înaplecările mele fireşti fără să le caut tare de aproape.
Văzut-am aiurea case prăbuşite şi chipuri cioplite şi cer şi pământ; tot oameni sînt. Totuşi, oricît de des aş vedea mormântul acestui oraş51"', atît de mare şi puter- xiic, nu pot să nu-l laud şi să nu-l cinstesc. Grija de răpo-saţi ne este însemnată, iară la aceasta din copilăria mea am fost îndrumat; avut-am de ştire despre trebile Romei cu mult înainte să fi avut despre cele ale moşiei mele; ştiam Capitoliul şi cuprinderea lui înainte să ştiu Luvrul, şi Tibrul înainte de Sena. Am avut mai mult în minte stările şi sortii lui Lucullus, Metellus şi Scipio decît a vreunuia din oamenii noştri. Ei sînt răposaţi. Tot astfel este şi tatăl meu. Tot atît săvîrşit ca şi ei si s-a depărtat de mine ca şi dc viaţă tot atîta în 18 ani cît şi aceştia fă- cut-o-au în 16 sute; a cărui amintire şi îngrijire totuşi nu încetez să o îmbrăţuş, prietenia şi însoţirea lui cu o neştirbită şi vie apropiere. Vezi chiar după apucătura mea, mă pun mai mult în slujba celor răposaţi; ei nu se mai ajută, ei cer pare-mi-se cu atît mai mult ajutorul meu. Răsplătirea acolo este mai cu dreptate în strălucirea sa. Binefacerea 'este mai puţin însemnată acolo unde poate să fie întoarsă. Arcesilau518,

cercetînd (c) pe Ctesibius (b) bolnav şi găsindu-l în stare săracă, îi vîrî de-a dreptul sub căpătâiul patului banii pe care îi dăruise şi, aseunzîndu-i aceasta, îi dădea pe deasupra ştergerea îndatoririi faţă de el. Cei care au fost vrednici de prietenia mea şi de răsplată, niciodată nu au pierdut-o pentru că ci aevea nu mai sînt; i-am plătit mai bine şi cu mai miultă grijă în lipsă .şi neştiutor. Eu vorbesc-cu mai multă dragoste de prietenii mei cînd nu mai este chip ca ei să o ştie.
Aşa că am înfruntat o sută de certuri pentru apărarea lui Pompei şi pentru cauza lui Brutus. Această înfăţişare dăinuie încă între noi; lucrurile înseşi de faţă noi nu le aţinem decît pe apueatelea. Aflînd-u-mă nefolositor în acest ev, mă arunc în celălalt, şi sînt atît de îmbrobodit încît starea acestei bătrîne Rome, neatîrnată, dreaptă şi înfloritoare (căci nu-mi place nici naşterea, nici bătrâneţea ei) mă aţine şi mă împătimeşte. De aceea n-aş putea cît de des să văd aşezarea străzilor lor, a caselor lor, a celor dărâmături adînci pînă la antipozi, ca să nu-mi trec vremea cu ele. (c) Este oare din fire sau dintr-o greşală a năzăririi că vederea locurilor care ştiu că au fost umblate şi locuite de inşi a căror amintire este cinstită ne mişcă întrucîtva mai mult decît să auzim povestirea faptelor lor şi să le citim scrierile lor?
Tanta vis admonitionis inest in locis. Et id quidem in hac urbe infinitum: quacunque enim ingredimur in aliquam historiam vestigium ponimus511. (b) îmi place să privesc faţa lor, portul lor şi veşmintele lor: tot mestec aceste nume mari între dinţi şi le fac să-mi răsune în urechi, (c) Ego illos veneror et tanlis nominibus semper assurgo518. (b) în lucrurile care au părţi mari şi desăvârşite, eu laud înseşi părţile obişnuite. Aş fi vrut să-i văd bucuros stînd de vorbă, preumblîndu-se şi cinînd! Ar fi nerăsplată să dispreţuieşti rămăşiţele şi chipurile atîtor oameni cinstiţi şi vajnici pe care i-am văzut trăind şi murind şi care ne dau atît de multe învăţături prin pilda lor, dacă am şti să o urmăm.
Şi apoi, tot aceeaşi Romă, pe care noi o vedem, e vrednică să o iubim, întrunită de atît de multă vreme şi cu atîtea

întăriri de coroana noastră: singurul oraş al tuturor îndeobşte. Stăpînul Cîrmuitor care porunceşte acolo este de asemenea împuternicit şi aiurea: este oraşul metropolă al tuturor naţiilor creştine; spaniolul şi francezul, fiecare este la el acolo. Ca să faci parte din măririle acelei cetăţi, n-ai nevoie să fii decît din creştinătate de oriunde ar fi. Nu-i loc aicea jos pe care cerul să-l fi ocrotit cu atît de răsfăţată înrîurire şi statornicie. însăşi dărî- marea sa este falnică şi arătoasă,
(c) Laudandis precisior ruinisr'lă.
(b) Pînă şi în morm-înt ea păstrează semnele şi chip de împărăţie, (c) Ut palam, sit uno in loco gaudentis opus esse naturae520.
(b) Cîte unul s-ar mustra şi răzvrăti în sinea sa să se simtă măgulit de o plăcere atît de vană. Toanele noastre nu sînt prea vane, dacă sînt plăcute, oricare ar fi ele, dacă mulţumesc mereu un om în toate minţile nu m-aş încu-meta a-l plânge.
Sânt mult îndatorat soartei că pînă în ceasul acesta nu m-a izbit în nici un fel grozav, măcar să fi fost peste putinţa indurării mele. Fi-va oare felul ei de a da pace celor care nu o necăjesc?
Quanto quisque sibi plura negaverit, A Diis plura feret. Nil cupientium Nudus castra peto ...
... Multa petentibus Desunt multa521.
Dacă astfel urmează mă va trimite foarte mulţumit şi bucuros,
nihil supra Deos lacesso522.
Să ne păzim însă de lovitură! Cu miile aflăm care sc îneacă la liman.
Uşor mă mingii despre ceea ce se va întîmplă aici, cînd eu nu voi mai fi. Trebile de faţă îmi dau de ajuns bătaie de cap,
Fortunae caetera mando523. Dar nici nu am acea strînsă legătură ce se spune că ţine pe oameni de viitorul copiilor care poartă numele şi cinstea lor şi care trebuie de aceea dorite cu atît mai puţin cu oît dau de dorit. Mult prea mult ţin eu de lume şi de viaţă prin mine însumi. Mă mulţumesc a fi legat de soartă prin împrejurările curat trebuincioase

fiinţei mele, fără a-i mai întinde dreptul in depărtare asupra-mi, şi niciodată nu am socotit că a fi fără copii .este o lipsă care trebuie să facă viaţa mai neîmplinită şi mai nemulţumită. Menirea fără copii îşi are şi ea înlesnirile ei. Copiii se numără printre lucrurile care nu au de ce să fie dorite, mai ales in ceasul acesta cînd ar fi atît de greu să-i aduci a fi buni. (c) Bona jam nec nasci licet, ita cor- rupta sunt semina''-1] (b) şi drept este să se tînguie cei care-i pierd după ce i-au căpătat.

Cel care mi-a lăsat casa mea prevestea că am s-o dau de ripă, văzând felul meu atît de puţin chivernisitor. S-a înşelat: iat-o aşa cum am căpătat-o, dacă nu si mai binişor: eu toate că fără slujbă şi fără cîştig.

De altminteri dacă soarta nu a fost cu mine întru nimic deosebit de vitregă şi aspră, nici nu m-a răsfăţat. Toate darurile ei aflate la noi, sînt de mai mult de o sută de ani înaintea mea. Eu anume, nu am pe seamă nici un bun trainic şi de temei care să-l datorez îndurării sale.

Mi-a mijlocit unele îmbunări in vint, de cinste şi cin, fără prinsoare, şi drept vorbind nu mi le-a îndreptăţit, ei dăruit323. Dumnezeu ştie! mie eare nu sînt decît din- tr-un cheag, care nu mă bizui decît pe eeea ee aevea este, tare dintr-o bueată şi care dacă aş îndrăzni să o mărturisesc, nu aş afla de loc mai de iertat zgîrcenia decît ambiţia, nici durerea mai .de ferit decît ruşinea, nici sănătatea mai puţin de dorit decît doctrina, sau bogăţia decît nobili tatea.

Printre aceste bunuri vane, nu am care să-i placă mai mult acestei nătângi toane care mă paşte decît bula cu hrisov cetluit a cetăţeniei Romei care mi-a fost în- mînată acum în urmă cînd mă aflam acolo326, arătoasă cu pecete şi scris aurit, şi dăruită cu atît de mărinimoasă vrere. Şi fiindcă sîrit înmânate în felurit chip mai mult sau mai puţin măgulitor, şi că înainte să fi văzut vreuna, aş fi fost foarte bucuros să mi se fi arătat cuprinsul, vreau ca să mulţumesc pe oarecine dacă se află apucat de zigîndărire ca şi mine, să o scriu aici ă^a cum este:

QUOD HORATIUS MAXIMUS, MARTIUS CECIUS, ALEXANDER MUTUS, ALMAE URBIS CONSERVATORES DE ILLUSTRIS- SIMO VIRO MICHAELE MONTANO,

EQUITE SANCTI MICHAE- LIS ET A CUBICULO REGIS CHRISTIANISSIMI, ROMANA CIVITATE DONANDO, AD SENATUM RETULERUNT, S.P.Q.R. DE EA RE ITA FIERI CENSUI-T:

Cum veteri more et instituto cupide illi semper studio- seque suscepti sint, qui, virtute ac nobilitate praestantes, magno Reip. nostrae usui atque omamento fuissent vel esse aliquando possent, Nos, majorum nostrorum exem- plo atque auctoritate permoti, praeclaram hanc Consue- tudinem nobis imitandam ac servandam fore censemus. Quamobrem, cum Illustrissimus Michael Montanus, Eques sancti Michaelis et ă Cubiculo Regis Christianissimi, Romani nominis studiosissimus, et familiae laude atque splendore et propriis virtutum meritis dignissimus sit, qui summo Senatus Populique Romani judicio ac studio in Romanam Civitatem adsciscatur, plăcere Senatui P.Q.R. Illustrissimum Michaelem Montanum, rebus omnibus or- natissimum atque huic inclyto populo charissimum, ipsum posterosque in Romanam Civitatem adscribi ornarique omnibus et praemiis et honoribus quibus illi fruuntur qui Cives Patritiique Romani nati aut jure optimo ţacti sunt. In quo censere Senatum P.Q.R. se non tam illi Jus Civitatis lărgiri quam debitum tribuere, neque magis be- neficium dare quam ab ipso accipere qui, hoc Civitatis munerc accipiendo, singulari Civitatem ipsam omamento atque honore afjecerit. Quam quidem S.C. auctoritatem iidem Conssrvatores per Senatus P.Q.R. scribas in acta referri atque in Capitolii curia servari, privîlegiumque hujusmodi fieri, solitâque urbis sigillo communiri cura- runt. Anno ab urbe condita CXCCCCXXXI, post Christum natum M.D.LXXXI, III. Idus Marţii.

Horatius Fuscus, sacri S.P.Q.R. scriba,
Vincen. Martholus, sacri S.P.Q.R. scriba7'21.

Nefiind cetăţean al nici unui oraş, sînt tare mulţumit să fiu al celui mai nobil care vreodată fost-a şi va fi. Dacă ceilalţi s-ar privi cu luare-aminte, cum fac eu, ei s-ar găsi, cum o şi fac, plini de zadar şi de îngîmfare. Să mă lepăd de aceste nu pot, fără a mă lepăda de mine însumi. Toţi sîntem

muraţi în ele tot atît unii cit şi alţii; dar cei care o simt ies puţin mai bine la socoteală, încă ştiu eu.
Această părere şi obicei îndeobşte a privi aiurea decît în noi înşine, mult pricinuit-a tocmelii noastre. Este o treabă plină de nemulţumire, nu vedem în ea decît nimicnicie şi zădărnicie. Pentru a nu ne .stingheri îndreptat-a firea foarte potrivit faptul vederii noastre în afară. Noi mergem înainte cu unda, dar a ne întoarce calea spre noi este o mişcare anevoioasă: marea se turbură şi se opinteşte astfel cînd este împinsă înapoi la ea: „Priviţi spune fiecare, mişcările cerului, priviţi mulţimea, cearta celuia, bătaia inimii cutăruia, diata cestuilalt, pe scurt priviţi totdeauna sus sau jos, sau alături, sau înainte, sau înapoia voastră". Fusese o poruncă paradoxă făcută nouă în vechime de acel Zeu la Delfi528: „Priviţi înlăun- trul vostru, luaţi-vă in cunoştinţă, ţineţi-vă de voi; duhul vostru şi vrerea voastră se vlăguiesc aiurea. Intorceţi-o în sine; voi vă istoviţi, voi vă răspîndiţi; adunaţi-vă, întă- riţi-vă; sînteţi trădaţi, sînteţi împrăştiaţi, sînteţi răpiţi vouă înşivă. Nu vezi tu că lumea aceasta îşi ţine toate vederile îndreptate înlăuntruil său şi oohii săi deschişi a se privi ea însăşi? Pentru tine, zădărnicie este şi înlăuntrul şi în afară, dar este mai puţin zadarnică pe mai puţin întins. In afară de tine, vai omule, spunea acel Zeu, fiecare lucru îşi vede mai întîi de el şi după nevoile sale mărgineşte făuririle şi dorinţele sale". Nu este vreuna atît de goală şi nevoiaşă cum eşti tu, care îmbrăţuşi atotcu- prinsul: tu eşti veghetorul fără de cunoştinţă, judele fără de pravilă şi la urma urmei şolticarul şolticăriei.
Capitolul X A CRUŢA VREREA
(b) Printre lucrurile îndeobşte preţuite de oameni, puţine mă aţin, sau mai bine spus, mă ţin; căci drept este să ne aţină, numai să nu ne stăpînească. Am mare grijă să măresc prin stăruinţă şi judecată acel deosebit dar a nu mă omorî eu firea. Pentru puţine lucruri mă împătimesc şi puţine îmbrăţuş. Vederea mi-e limpede, dar mă uit la puţine lucruri. Am simţul gingaş şi a pătrundere. Prinsoarea însă şi înrîurirea anevoie şi asurde. Cu greu fac legămînt. Pe cît pot, stau cu totul în slujba mea; şi chiar în

această privinţă tot aş înfrina şi opri bucuros zorul meu, ca să nu fiu de tot dobîndit nici de mine, deoarece pricina vine din puterea altuia, căci în aceasta partea soartei e mai mare decît a mea. Pînă şi sănătatea, pe care eu pun atîta preţ, aş avea nevoie să nu o doresc întru totul şi orbeşte, ca să nu găsesc bolile nesuferite, (c) Trebuie să ţii cumpănă între urîtul durerii şi plăcutul desfătării: iară Platon52" povăţuieşte o viaţă între două pe o cale de mijloc.
(b) Dar stau din răsputeri împotriva împătimirilor care mă scot din mine şi mă anină aiurea. Părerea mea este că trebuie să te dai cu împrumut altuia şi întreg numai ţie. Dacă vrerea mea ar îngădui cu uşurinţă zălogire şi stăruinţă, eu nu aş dovedi. Sînt prea molatic şi din fire şi din obicei,
fugax rerum, securaque in otia natus530.
Dezbaterile cu intimpinări şi înverşunare care pînă la urmă ar fi să dea cîştig potrivnicului meu, sortire care ar îigni urmărirea mea aprinsă, m-ar roade crunt cînd s-ar întîmplă. Dacă aş merge pină în 'pînzele albe, cum fac ceilalţi, sufletul meu nu ar avea tăria să sufere frămîntările şi zbuciumul care se ţin de cei ce se-ndeamnă intr-atîta Ar fi neapărat scos din sărite de cea amărnicic lăuntrică. Dacă uneori fost-am împins a mînui trebile străine, făgăduit-am să le ţin în mină, nu în plămîn şi ficat; să am sarcina lor, nu să mi le însuşesc; să le am in grijă, însă a mă împătimi nicidecum; stau de veghe, clar nu le ţin sub aripă. Îndeajuns mă munceşte a face parte şi rînduială în ceata de pe bătătura mea, ca să mă încarc şi să mă opintesc cu gloata lumească; îndeajuns eătarea trebilor de temei, fireşti şi ale mele, fără să mai trag şi altele din bâlciul lumii. Cei care-şi ştiu îndatoririle lor faţă de ei şi cîte le sînt date în seamă află că firea i-a împovărat din plin şi nicidecum înlesnit: este treabă cu prisosinţă şi nu ai a te îndepărta de ea.
Oamenii se dau cu chirie. însuşirile lor nu sînt pentru ei, ele sînt pentru cei cărora se pun în slujbă; chiriaşii lor sînt la ei, nu ei. Acest fel de a fi îndeobşte mie nu-mi place: trebuie cruţată volnicia sufletului nostru şi să nu o zălogim decît pe cumpănă dreaptă. Puţini sînt aceştia la număr,

dacă judecăm sănătos. Priviţi oamenii deprinşi a se lăsa duşi şi prinşi; o fac pentru orice, in lucrurile mici cit şi în cele mari; pentru ce nu-i doare cît şi pentru ce-i doare; şi se vîră fără ales acolo unde este treabă (c) şi sînt îndatoriri (b) fără viaţă cînd nu sînt frămîntaţi a goarnă, (c) In negotiis sunt negotii causa531. Ei nu caută treaba decît pentru trebăluire. Ei nu vor atît să meargă pe cît nu se pot ţine în loc. Nu mai mult, nici mai puţin decît o piatră în prăvălire, care nu se opreşte pînă cînd nu dă de fund. Aflarea în treabă pentru un anumit fel de inşi este un semn al putinţei şi vredniciei, (b) Mintea lor caută astîmpărul în neastâmpăr, precum copiii în leagăn. Ei pot să-şi spuie îndatoritorii prietenilor lor pe cît sînt de ostenitori cu sinea lor. Nimeni nu-şi împarte banâi sâă cu altul332: flecare âşi âmparte timpul şi viaţa sa; cu nimic nu sîntem mai risipitori decît cu aceste lucruri, singurele pentru care ar fi cu folos şi de laudă zgîrcenia.
Întocmirea mea este cu totul alta: mă ţin .pe mine însumi şi de obicei doresc potolit .ceea ce doresc şi puţin doresc; mă îndeletnicesc şi trebăluiesc tot aşa, rar şi domol. Toate ce voi esc şi orînduiesc, ei le fac din răsputerea vrerii lor; se află atîtea piedici, că mai întemeiat este a te strecura pe lumea aceasta uşurel, deasupra ca să treci, (c) Trebuie lunecat pe ea, nu să te înfunzi. Desfătarea însăşi este dureroasă în adîn-cul ei:
incedis per ignes Suppositos cineri doîoso533.
Domniile lor din Bordeaux mă aleseră în fruntea oraşului lor534, pe cînd eu eram departe de Franţa şi încă mai departe a mă gîndi la aceasta. Le mulţumii fără să primesc, dar mi se dădu de ştire că nu am dreptate. Pînă şi porunca regelui stăruind mă întoarse. Este o dregăto- rie care se arată cu atît mai frumoasă că nici plată, nici cîştig nu are decît cinstea îndeplinirii sale. Ţine doi ani, dar poate să fie înoită la a doua alegere; ceea ce se în- tîmplă arareori. Întîmplatu-s-a cu mine iar înainte vreme de două ori, acum cîţiva ani, domnul de Lansac şi de curind domnul de Biron, mareşal al Franţei, după care veni eu: iară după mine, urmă domnul de Matignon şi el mareşal al Franţei. Mindrie este o atît de falnică însoţire,

(c) uterque bonus pacis bellique minister.,535.
(b) Soarta vroi partea sa în alegerea mea, prin această deosebită împrejurare. Nu încape deşertăciune; căci Alexandru dispreţui pe trimişii din Corint care-l îmbiau cu cetăţenia oraşului lor. Dar cînd urmară a-i face arătare că Bacii us şi Hercule stau scrişi în cartea lor de aur, se învoi măgulit.
La sosirea mea, eu le arătai cu bună-credinţă şi cugetare ce fel de om sînt: fără aducere-aminte, ne veghetor, neînvrednicit pe seama trebilor, fără vigoare; de asemenea fără ură, nici hain, nici ambiţios, nici zgîr- cit, nici amarnic; ca să aibă dc ştire şi să fie dumiriţi de cele ce puteau aştepta de la slujba mea. Iară fiindcă faima răposatului meu tată îi îndemnase la această cinste făcută mie în amintirea lui, le mai spusei curat, că tare amărît aş fi să-mi asuprească vreun lucru vrerea cum a fost odinioară vrerea lui în mânuirea trebilor oraşului lor la acel scaun unde eu fusesem ohemat. în copilăria mea l-am văzut, bătrîn, cumplit frământat la suflet de zadarurile, necazurile şi sîcîielile dregătoriei, părăsind aria curată a casei, lui mulţi ani din care mult nu mai avea a trăi, şi gospodăria lui şi sănătatea lui vădit nesoeotindu-şi viaţa pe care fu gata să o piardă pornind pentru ei în călătorii lungi şi grele. Astfel era el şi -avea o mare bunătate în fiinţa sa, căci nu fu vreodată suflet mai darnic şi credincios poporului. Această purtare pe care o laud la altul, nu mi-e pe plac s-o urmez, şi de neiertat nu sînt. El auzise că trebuie să te uiţi pe tine pentru aproapele tău; că nici de cum cele ce te privesc nu au .a fi luate în seamă faţă de cele a tuturor.
Cea mai mare parte din orînduielile şi poveţele lumeşti merg pe calea asta, ne alungă din noi şi ne gonesc pe ocolul însoţirilor obşteşti. Ei au crezut că ajung la frumoasă ispravă să ne îndepărteze de noi şi să ne dea în lături, avînd în vedere că şi aşa prea mult ţinem la noi din împletirea firii; şi nu au cruţat nimic ca să întâmpine aceasta. Căci nu este noutate ca înţelepţii să propovăduiască lucruri care sânt de folos şi nu .aşa cum sînt ele. (c) Adevărul are piedicile, neajunsurile şi nepotrivirile sale cu noi. Trebuie să ne înşelăm adesea ca

să nu ne înşelăm şi să privim printre gene, să amăgim înţelegerea noastră ea s-o îndreptăm şi îmbunătăţim. Imperiti enim judicant, et qui frequenter in hoc ipsum fallendi sunt, ne errentr>36. (b) Cînd ne îndeamnă să iubim înainte de noi,^trci, patru sau cincizeci de felurite lucruri, se iau după me.şterirea arcaşilor care, ca să nimerească ţinta, ochesc peste ţel. Pentru a îndrepta un lemn îndoit, îl îndoi de-a-ndoaselea.
Eu soeot că în templul lui Pallas, precum se vede în toate celelalte religii, erau taine dezvăluite poporului şi altele ascunse şi mai presus, ştiute numai de cei care pro-povăduiau. De crezut este că în aceste se găseau curat sîmburele adevăratei iubiri cu care fiecare îndatorat este faţă de sinea sa. Nu o iubire (c) făţarnică, adueîndu-ne să îndrăgim mai presus de tot şi nestăvilit strălucirea şi ştiinţa, bogăţia şi altele de felul acesta, ca parte a fiinţei noastre, nici o iubire (b) molîie şi stingheritoare, cum se vede la ederă. măcinînd şi surpînd peretele pe care l-a îndrăgit şi de care se prinde, dar o iubire înviorătoare şi strunită, tot atît de folositoare cît şi de plăcută. Cel care 'învaţă îndatoririle ei şi le îndeplineşte este aevea din lăcaşul muzelor; el a atins culmea înţelepciunii omului şi a fericirii noastre. Acela ştie întocmai datorinţa către el, găseşte că menirea lui este a trage pentru el folos de la alţi oameni şi lume ca să dea partea lui însoţirii lumeşti în slujirile şi îndatoririle care-l privesc pe el. (c) Cine nu trăieşte de loc pentru altul nu trăieşte nici pentru sine. Qui sibi amicus est, scit o hune amicum omni- bus esse''3'. (b) Cea mai presus însărcinare ce ne este dată este purtarea fiecăruia în sinea noastră; (c) şi pentru aceasta sîntem aici. (b) Tot astfel acela care ar uita să trăiască bine şi cu sfinţşpie şi ar crede că şi-a împlinit datoria îndrumînd şi îndrep'tind pe alţii, ar fi un prost; asemenea şi acel care părăseşte în sine traiul sănătos şi voios ca să slujească pe altul apucă, după părerea mea, pe o cale greşită.
Eu nu înţeleg ca în trebile ce se iau în scamă să nu se dăruiască grijă, urmare, cuvînt, sudoare şi la nevoie sîngele:
non ipse pro charis amicis Aut patria timidus perire538.

Dar să fie cu împrumut şi după cum se iscă, cu mintea de-a pururi odihnită şi sănătoasă, nu fără sîrg, dar fără străduanie şi fără împătimire. Curata făptuire îi costă atît de puţin încît însăşi dormind el făptuieşte. Se cuvine însă a pune la cale cu astîmpăr; căci trupul primeşte sarcinile care i se dau întocmai pe cît sînt, mintea le măreşte şi le încarcă de multe ori în dauna lui, le dă măsură cum îi răsare ei. Aceleaşi lucruri se îndeplinesc în chip şi fel, strâşnicind vrerea. Una merge bine fără alta. Deoarece cîţi oameni se încumetă în toată ziua la răziboaie de care nu le arde, şi se înghesuie în primejdiile bătăliilor a căror pierdere nu le-ar tulbura isomnul noaptea următoare? Un altul acasă la el, departe de acele primejdii, pe care nu ar îndrăzni să le întîmpine este mai împătimit de sorţii acelui război şi^şi munceşte sufletul mai mult decît ostaşul careşi dă sîngele şi viaţa. Eu putut-am să mă înham la trebile obşteşti fără să mă abat o iotă din sinea mea (c) şi mă dau altuia fără să mă părăsesc pe mine.
(b) Cea cerbicie şi asprime a dorinţei încurcă mai mult decît ajută călăuzirea îndeplinirii tale: ne umple de nerăbdare în faţa împrejurărilor fie potrivnice sau întîrziate si de amăreală şi bănuială faţă de cei cu care avem a face. Niciodată nu îndrumăm bine treaba care ne stăpîneşte şi mină:
(c) mole cuncta ministrat Impetus~'3s>.
(b) Acela care nu foloseşte decît judecata lui şi dibăcia Le mînuie mai voios, se fereşte, se mlădiază, amînă pe îndelete, după nevoia întîmpinărilor; nu a nimerit-o, fără minie şi inimă rea, este cu totul gata să o înceapă iară; cl înaintează mereu cu frîiele în mână. La cel care se îmbată de îndemnul său aprig şi tiran neapărat se vede multă nesocotinţă şi nedreptate, pîrdălnicia dorinţei lui îl răpeşte: sini mişcări încumetate şi dacă norocul nu dă mult pas cu puţin rod. Filozoful vrea să ne dezbărăm de mînie la pedepsirea jignirilor ce primim. Nu pentru ca răzbunarea să fie mai mică, ci dimpotrivă ca să chibzuim lovitura mai bine şi să fie mai grea: ceea ce lui îi pare că întărirea încurcă, (c) Mînia nu numai că tulbură dar şi osteneşte

braţul care pedepseşte. Acest foc ameţeşte şi mistuie puterea lor.
(b) Ca si la năpustire jestinatio tarda est54°, repezirea se împiedică singură, se priponeşte şi opreşte, (c) Ipsa se rclocitas implicat541, (b) Drept pildă, din cele văzute de obicei, zgîrcenia nu are necaz mai mare decît de la sine: cu cit e mai straşnică şi mai strinsă, se înfruptă mai puţin. De obicei bogăţiile se prind cu momeala dărniciei.
Un gentilom, om de omenie şi prietenul meu:>42, fu cît pe ce să-şi piardă minţile din pătimaşă şi cu luare-aminte inimoşie pentru trebile unui principe, stăpînul său343, care stăpin, mi se zugrăvi mie cum urmează: el vede cît şi un altul greul întâmplărilor, dar faţă de cele care nu au leac el din dată se hotărăşte să le rabde; celelalte, după ce porunceşte mijlocirea celor trebuincioase, ceea ce poate face în grabă cu vioiciunea minţii lui, el .aşteaptă liniştit ce va-să-vie. Cu adevărat văzutu-l-am eu însumi nepăsător şi în voie ea purtări şi înfăţişare prin spinoase şi mari încercări. Eu îl găsesc mai straşnic şi mai vrednic la nenoroc decît la noroc: (c) pierderile îi sînt mai falnice decît biruinţele şi mihnirea lui decît preamărirea.
(b) Priviţi cum la fapte deşarte şi uşuratice, fie şah, oină şi altele asemănătoare, cînd e prinsoarea strînsă şi aprigă a dorinţei, înverşunarea aruncă mintea şi mădularele în neastîmpăr şi tulburare. Te orbeşti, te încurci singur. Cel care e mai domol la cîştig şi la pagubă este totdeauna acasă: eu cît se înfige şi se întărită mai puţin la joc o scoate la capăt cu folos şi întemeiere.
Noi, de altminterea, stingherim prinsoarea sufletului dînidu-i atîtea lucruri de cuprins. Unele trebuie numai să i le înfăţişăm, altele să i le alăturăm, iar altele întrupate să fie. El poate vedea şi sffhţi orice, dar nu are a se hrăni decît din sinea sa şi trebuie învăţat a cunoaşte ce-l priveşte de-a dreptul şi ceea ce de-a dreptul este în stăpîni- rea sa fiinţător de la el. Legile firii ne învaţă ceea ce ni se cuvine pe bună-dreptate. De aceea înţelepţii spusu-ne-au că în vederea sufletului nimeni nu e sărac, dar că fiecare este pe măsura părerii sale; ei osebesc astfel cu iscusinţă, dorinţele care vin din suflet de cele care vin din dezmăţul

năzăririi noastre: cele al căror capăt îl vedem sînt ale lui, cele care fug in faţa noastră şi pe care nu le putem ajunge în zare sînt ale noastre. Sărăcia avuţiilor este lesne de tămăduit; sărăcia sufletului cu neputinţă este.
(c) Nam si, quod satis est homini, id satis esse potesset,
Hoc sat erat: nune, cum hoc non est, qui credimus porro
Divitias ullas animum mi expiere potesse?54i
Socrate, văzând purtate cu alai prin oraş multe bogăţii, juvaeruri şi buturi de mare preţ, spuse: „Cîte lucruri sînt pe care eu nu le doresc", (b) Metrodor trăia dintr-o cincime de oca pe zi; Epicur, cu mai puţin: Metrocles dormea iarna cu oile; vara, la chiliile mînăstirilor. (c) Suffi- cit ad id natura, quod poscit545. Cleante muncea cu palma şi se lăuda că Cleante ar putea, dacă ar vrea, să hrănească pe încă un Cleante.
(b) Dacă nevoia şi pornirea firii ne cere pentru păstrarea fiinţei noastre atît de puţin (cum adevărat este că bine se vede cît de puţin îi trebuie vieţii ca să ţie din puţinul eu care scăpăm de loviturile şi de prinsorile soar- lei) să ne scutim de ceea ce este mai mult: să numim tot fire starea şi îndătinarea fiecăruia din noi; să întindem baierile şi socotelile pînă într-atîta. Căci pînă într-atîta pare-mi-se că ne poate fi iertat. Obişnuinţa este o a doua fire» şi nu mai puţin puternică, (c) Ceea ce-mi lipseşte din ce m-am obişnuit soeot ca o adevărată lipsă, (b) Pe placul meu mai lesne m-aş învoi să mi se ia viaţa decît să mă lipsesc de felul în care am trăit timp atît dc îndelungat.
Nu mai îmi este dat sorocul unei mari schimbări şi a mă arunca pe o cale neumblată nici măcar spre în-destulare. Nu mai e timp să mă fac un altul. Şi aş jăli să-mi pice un mare noroc în mîini acum, cînd a sosit vremea să nu mă mai pot bucura de el,
Quo mihi fortuna, si non conceditur uti?546
(c) tot astfel m-aş plînge de orice căpătarc înlăuntrul meu. Aproape că e mai bine să nu ajungi de loc om de omenie decît aşa tîrziu, şi bineînţeles să trăieşti cînd nu mai ai viaţă de trăit. Eu care mă duc aş da uşor în seama unuia

care ar veni ce învăţ de socotinţă să aibă în frecuşul lumii. Muştar după cină. N-am ce face cu binele cu care nu pot nimic face. La ce 'bun ştiinţa cui nu mai are cap? Este jignire şi păgubire din partea soartei, să ne aducă daruri care ne umplu de un drept necaz că ne-au lipsit la vremea lor. Nu mai mă minaţi; nu mă mai pot duce. Din atîtea părţi care le are îradestulirea, răbdarea ne ajunge. Daţi-i putinţa cîntării celei mai presus cîntă- reţului care are plăminii găunoşi şi darul cuvîntării pustnicului părăsit în deserturile Anabiei. (b) Nu se cere măiestrie la prăbuşire: (c) De la sine la capătul fiecărei îndepliniri se află sfîrşitu'l. Lumea mea este pierită. Cuprinsul meu este golit; sînt întreg al trecutului, şi sînt silit să-i dau întîietate şi să-mi potrivesc după el ieşirea.
Vreau să spun aceasta: că noua -scădere a zeice zile a papii047 m-au luat atît de căzut că nu pot să mă obiş- nuiesc, sînt din anii în care număram altfel. O atît de veche şi lungă obişnuinţă mă cere şi mă cheamă la sine.
Sînt nevoit să fiu cam eretic de partea aceasta, neputincios să primesc noul, chiar pentru îndreptare: închipuirea mea, în ciuda dinţilor mei, se aruncă totdeauna cu zece zile mai înainte, sau mai în urmă şi mormăie la urechile mele. Această rînduială priveşte pe cei ce au să fie. Dacă însăşi sănătatea atît de dulce mi se înapoiază cînd şi cînd, este ca să-mi aducă părere de rău mai curînd decît stăpânirea ei: nu mai am cum să mi-o însuşesc. Timpul mă părăseşte, fără el nimic nu iei în stăpânire. Vai, cât de puţin mi-ar păsa, acele mari alese cinstiri ce văd că se dăruiesc^ pe lume cît mai des celor oameni gata de plecare; la care nu se uită cît de propăşitor le vor purta, dar cit de puţină vreme le vor avea pe seama lor! De la intrare ţintă la ieşire!
(b) Scurt spus, iată^mă stăruind a aduce la bun sfîrşit pe acest om, nu să-l schimb într-un altul. îndelunga folo-sire întipărit-a chipul în fiinţă şi soarta în fire.
Aşadar, eu spun fiecăruia dintre noi, slăbuţi cum sîntem, că este iertat a socoti drept al său ee se cuprinde pe această măsură. Dar mai este că dincolo de acea măsură nu se află decît răvăşire. Este cel mai mare întins pe care-l putem cuprinde cu drepturile noastre. Cu cît mărim nevoia şi

stăpânirea noastră cu atît ne dăm pradă soartei şi ponoaselor. Desfăşurarea dorinţelor noastre trebuie să fie îngrădită şi adunată pe strimtul ocol al înlesnirilor la îndemină şi mai de-aproape, ca să nu izbutim aiurea, dar pe întinsul lor, jur în jur, să cătăm cheagul în noi, făcând scurtul înconjur. Faptele îndrumate fără această tocmeală, înţeleg tocmeală apropiată şi neapărată, nu cum sînt cele ale zgîrciţilor, ambiţioşilor şi atî-tor altora care aleargă spre împlîntări aiurea, care fugăresc totdeauna înaintea lor, sînt fapte nesăbuite şi bolnăvicioase.
Cele mai multe din slujbele noastre sînt pamblicării. Mundus universus exercet histrioniam54*. Trebuie a juca cum se cuvine partea noastră, dar e parte de împrumut a insului. Din obrăzar şi din înfăţişare nu-i de făcut cheag aevea, nici din ce este străin de tine. Noi nu ştim osebi pielea de cămaşă, (c) De ajuns să-ţi spoieşti obrazul, fără să-ţi mai spoieşti şi pieptul, (b) Eu văd pe unii care se prefac şi se schimbă în tot atâtea feţe noi, .câte slujbe au de îm-plinit si se înfofolesc pînă ân ficat şi până în pîntece, mergând cu peticirea străină a slujbelor pină în cămara hainelor cie acasă. Nu pot să-i învăţ a osebi broboadele care sînt ale lor de cele ce sînt ale însărcinării ce au. sau ale însoţirii sau a catârului lor. Tanturn se fortunae permittunt, etiam ut naturam dediscant549. Ei umflă şi măresc sufletul şi judecata lor firească -pe măsura scaunului dregăto- riei lor. Primarele oraşului şi Montaigne totdeauna fost-au doi. curat despărţiţi. Ca să fii apărător sau vistiernic nu trebuie să nesocoteşti făţărnicia care se ţine de această sarcină. Un om cinstit nu rămîne platnic viţiului sau prostiei meseriei sale, şi totuşi nu trebuie să se dea în lături a o îndeplini; este în datina ţării sale şi se trage folos din ea. Avem de trăit din ce este lumesc şi a ne înfrupta din acesta aşa cum îl aflăm. Şi judecata unui împărat trebuie să stea mai presus de împărăţia lui, ca să le privească şi să le vadă ca din împrejurare străină: iar el trebuie să ştie să se bucure de sine stătător şi să ţie legătură eu el însuşi, ca lacob şi Petru, măcar pentru sine însuşi.

Eu nu mă pot da cu totul legat şi pe de-a-ntregul. Cînd vrerea mea mă alătură de-o parte, nu o face cu atîta înverşunare, ca alăturea să-mi otrăvească judecata. în vârtejurile de-acuma ale statului nostru, părtinicia mea nu m-a făcut vreodată să tăgăduiesc însuşirile de laudă ale potrivnicilor mei, nici cele ce sînt a mustrare la cei pe lîngă care m-am alăturat, (c) Ei se închină la tot ce-i de partea lor: eu nu iert cea mai mare parte din lucrurile ce văd pe partea mea. Un lucru bun nu-,şi pierde harul dacă stă împotrivă cauzei mele. (b) în afară de nodul550 încăierării eu ţinut-am curat cumpăna dreaptă şi nepărtinitoare, (c) Neque extra necessitates belii praecipuum odium ger o551.
(b) Cu care mă laud atît mai mult, că de obicei văd pe alţii păcătuind dimpotrivă, (c) Utatur motu animi qui uti ratione non potest552. Cei care se întrec cu mînia şi cu ura dincolo de pricină, precum cei mai mulţi fac, arată ca la ei porneşte de aiurea şi din anume zorire mai ascunsă.
(c) înseamnă că ei nu stau împotriva cauzei îndeobşte Şi întrucît ea stânjeneşte propăşirea tuturora şi a statului; dar se împotrivesc numai fiindcă-i roade pe ei întru ale lor. Iată .pentru ce sînt împinşi de patimă anume, dincolo de dreptatea şi judecata obştească. Non tam orrvnia uni- versi quam ea quae ad quemque pertinent singuli carpebant553.
(b) Eu vreau ca să fie câştigul al nostru, dar nu mă îndârjesc dacă nu-i. (c) Mă ţin554 fără şovăială de partea cea mai sănătoasă, dar nu mă zoresc a fi privit duşman anume al celorlalţi, şi dincolo de pricina îndeobşte. Grozav aduc vină acestui greşit fel de a judeca: „cutare laudă cuvioşia domnului de Guise, el este de partea Ligii". „Uimitoare sînt faptele regelui Navarei, dar el este un hughenot". „Cutare cârteşte despre felul de a fi al regelui: este un răzvrătit în inima lui". Iar eu nu supusu-m-am nici judelui că ar fi avut dreptate să nu încuviinţeze o carte555, pentru că numit-am între cei mai buni poeţi ai veacului acesta un eretic556. Nu am îndrăzni noi oare să spunem de un hoţ că are pulpă frumoasă? Dacă ea este o tîrfă, trebuie neapărat să fie şi o ploşniţă? în veacurile mai înţelepte, şters fost-a falnicul nume de Capitolinus, care fusese dat

înainte lui Marcus Manlius557 ca păzitor al legii şi neatîrnării obşteşti? întunecatu-s-a faima mări- nimiei lui şi-a faptelor sale şi răsplăţile primite pe seama virtuţii, fiindcă a râvnit pe urmă la Domnie în dauna legilor ţării sale? Ei, dacă au prins ură de un apărător, le pare a doua zi cuvîntarea lui anostă. însemnat-am aiurea zorul care împinse oameni de omenie la asemenea greşeli. Eu însumi mă îndemn curat a spune: „el face cu păcat o treabă şi cu virtute alta".
Tot astfel, cu prezicerile şi la întîmplări neprielnice treburilor, ei vroiesc să fii orbit şi prostit fiecare în tabăra sa în aşa fel ca încredinţarea şi judecata noastră să nu slujească adevărul, ci ceea ce ei doresc a plănui. Eu mai lesne m-aş lăsa spre cealaltă tabără, într-atît mă tem să nu mă amăgească dorinţa mea. Mai este că mă feresc întrucîtva blând de lucrurile pe care le doresc. Văzut-am ân zilele mele minuni de la nesăbuita şi uluitoarea uşu-rătate,, cu care popoarele se lasă duse şi mînate de crezarea şi speranţa lor acolo unde plăcut fost-a şi de folos căpeteniilor lor, trecînd peste sute de necazuri adunate grămadă peste vedenii şi visări. Nu mă mir de aceea cu care maimuţărelile unui Apolonios538 sau Mehumet559 îi năuciră. Simţirea şi înţelegerea lor sînt cu totul înăbuşite de patima lor. Chibzuiala lor nu mai are altă alegere decît a li pe voia şi în sprijinul cauzei lor. Văzut-am aceasta mai ales în tabăra aprinsă la noi mai întîi. Ceastălaltă ivită mai apoi500, luîndu-se după ea, o întrece. Ceea ce mă face să cred că este o însuşire nedespărţită de greşelile obştilor. După cea dintîi stârnire, părerile aţâţă, se vî-lto- resc ca valurile. Nu eşti parte, .dacă nu te laşi dus de-a valma şi dacă te poţi dezbate. Fără îndoială însă, că aduci ponos părţilor cu dreptate, dacă vrei să le vii în ajutor cu ascunzişuri. Eu totdeauna stat-am împotrivă. Mijlocirea aceasta nu este de folos decît minţilor bolnave, pentru cele sănătoase sînt căi temeinice, mai cinstite pentru a sprijini vitejia şi pentru a trece peste restriştea întâmplărilor.
(b) Cerul nu văzut-a mai cruntă neîmpăcare şi nu vodea-va viitorul, cum fost-a a lui Cezar şi Pompei. Totuşi îmi parc că se cunoaşte în acele frumoase suflete multă cruţare a unuia

faţă de celălalt. Era zorul lor pentru cinstirea cîrmuirii, care nu da drumul mîniei răzvrătitoare şi nepotolite, ei purtîndu-se fără răutate şi ponegrire. In cele mai amarnice fapte, eu descopăr că păstrau oarecum cuviinţă şi bunăvoinţă: şi soeot că, dacă le-ar fi fost cu putinţă, fiecare din ei ar fi dorit mai curînd să izbutească fără prăpădul celuilalt. Cu cît altfel este la Marius şi Sylla! Luaţi bine seama!

Nu trebuie să ne năpustim a pieire în ale noastre âmpătimiri şi tocmeli. Aşa cum, în tinereţe, stam împotriva viiturii dragostei, care simţeam că prea tare mă dobândeşte şi cătam să nu-mi fie atât de ademenitoare ca pînă la urmă să mă biruie şi să mă las supus, de asemenea mă port în toate împrejurările unde mă zoreşte prea tare vrerea, mă dau de cealaltă parte a înaplecării sale, de îndată ce o văd că se afundă şi se îmbată din vinul ei: mă feresc a-i da prisos de mulţumire, pînă a n-o mai putea stăpîni în mine fără pierdere sângeroasă.

Sufletele care, din netoţie, nu văd lucrurile decît pe jumătate, se bucură de» norocul a fi mai puţin rănite de cele ce le aduc ponos. Este o sărăcie a duhului, care cam arată a sănătate şi o asemenea sănătate pe care filozofi; nicicum nu o dispreţuieşte; eu toate acestea nu-i cumint< să o numim înţelepciune, ceea ce facem adesea. In felu acesta, unul din vechime ia in bătaie de joc pe Diogene: care în toiul iernii prinse a îmbrăţişa, gol-goluţ, un chiţ de zăpadă ca să-şi puie la încercare răbdarea. Intîlnin- du-l pe cînd se trudea, îi spuse: „Oare ţi-e frig? — Nic nu-mi pasă, răspunse Diogenes. — Atunci cum crezi ti că faci o treabă pilduitoare şi grea, stînd cum stai?" C< să ai măsura statorniciei, trebuie neapărat să cunoşt pătimirea. Sufletele insă, cărora le-ar fi dat a vedea întâmplările maştere şi vitregia soartei în adîncul şi amarul lor, cărorî le va fi dat să le 'cântărească şi să Ic guste după asprime; lor din fire şi povara lor, să puie la cale dibăcia lor a sc feri să dea de urm^cauzelor şi să se abată din calea întâmpinării lor. Ce făcu regele Cotis?361 El plăti cu bunăvoie frumoasele şi împodobitele văsării ce i se aduse, dai pentru că erau nespus de şubrede le zdrobi pe loc cu mim lui,

pentru a se scuti de îndată de pricina unei supărări pe care atît de uşor i-ar prilejui-o slujitorii, (c) Aşijdcre; feritu-m-am Ca trebile melc să fie în devălmăşie şi avuţiile mele să se amestece cu ale celor îndeaproape şi ci care stau în strânsă prietenie. De obicei se iscă pricini d< îndepărtare şi dezbateri, (b) Odinioară îmi plăceau jocurile de noroc, zarul şi cărţile; de mult m-am dezbărat căci oricît aş fi făcut faţă zîmbitoare la pagubă, nu puteam să nu simt in mine arsura şi împunsătura ei. Un on cinstit, care simte o tăgăduire şi o înfruntare pînă U inimă, (c) care nu se prinde a găsi drept plată şi mîngîiere a pagubei vreo prostie, (b) să ocolească mersul priciniloi îndoielnice şi certurile aţîţătoare. Eu fug de toane oţărîtc şi de oameni arţăgoşi ca de ciumaţi. Iar la voroavele pc care nu le pot înfrunta fără împătimire şi frămîntare, ni mă vîr, dacă vreo îndatorire nu mă sileşte, (c) Melius nor. incipient, quam desinent562. (b) Felul cel mai temeinic oste, aşadar, a se pregăti înainte să se iveascâ prilejul.

Eu ştiu bine că unii înţelepţi luat-au altă cale şi nr s-au temut a se înfige şi înverşuna pieptiş la multe treburi. Acei inşi se încred în puterea lor, care îi pune te adăpost în tot soiul de biruinţe duşmane, luptind cu relele prin vigoarea răbdării lor:

velut rupes vastum quae prodit in aequor, Obvia ventorum furiis, expostâque ponto, Vim cunctam atque minas perfert coelique
marisque,
Ipsa immota manens563.

Să nu intîmpinăm asemenea pilde, nu am dovedi. Ei âiăruiesc in a privi hotărât şi fără turburare prăpădul ţării lor care stăpînea şi poruncea întreaga lor vrere. Pentru sufletele noastre de rînd, truda şi asprimea este prea marc in aceasta. Cato, astfel, dădu pieirii cea mai nobilă viaţă eare- vreodată fuse. Noi cei mărunţi să fugim cît maâ din vreme de furtună; să ne cruţăm simţământul, nu răbdarea, să ocolim viţiurile, pe care nu le-am putea înfrunta, (c) Zenon văzând pe Chremonides apropiindu-se de el, tinăr pe care-l iubea, plecă de-ndată. Cleante îl întrebă: ..de ce faci

aceasta?"; el spuse: „Auzit-am că doftorii la boală sfătuiesc mai ales odihnă şi opresc orice întărîtare".
(b) Socrate nu spune: „Nu vă lăsaţi ademeniţi de mrejele frumuseţii; căutaţi şi o înfruntaţi cu tărie". Spune: ..Fugiţi de vederea şi de întâmpinarea ei, ca de o otravă a cărei putere se răspândeşte şi loveşte din depărtare". (<) Iar ciracul său bun564, dînd chip sau povestind, dar cum îmi pare mie, povestind mai mult decît dînd chip, ara- ivle dcsăvîrşiri ale acelui mare Cirus, îl face a nu se încrede în puterile lui să ţie faţă la ademenirile dumnezeieştii frumuseţi ale strălucitoarei Panthea, captiva lui, şi i' ciădu în seama pazei altuia, care avea mai puţin voie deci i el. (b) Iar Sfîntul Duh tot astfel: ne nos inducas in ten- tationeni'0'. Noi nu ne rugăm ca mintea noastră să nu mlrunte şi să fie învinsă de poftele trupeşti, ci ne rugăm ca nici măcar să nu fie pusă la încercare: să nu fim aduşi muşi de puţin a suferi apropierea, chemările şi ispitele Păcatului, şi să cerem Domnului nostru să sprijine pacea c ugetului nostru cu totul şi în totul mîntuindu-l de atingerea răului.
(c) Cei care spun că au pus capăt patimei răzbunătoare sau alteia spun adesea adevărul, după cum stau lucrurile, dar nu după cum fost-au: ei ne vorbesc în clipa cînd au fost pricinile rătăcirii lor trecute şi crescute din ei. Dar daţi înapoi, vedeţi cauza pornirii: 'atunci ii prindeţi în -cru- dul lor. Vor ei oare ca greşala lor să fie mai mică, fiindc; este învechită şi să aibă o urmare dreaptă?
(b) Cine ca mine dori-va binele ţării sale, fără a s< pîrjoli şi zvîn'ta, va fi nemulţumit dar nu încremenit sî o vadă sub ameninţarea prăpădului iscat din sinea ei, sai altei încercări în timp tot atît de prădalnice. Biată corabie pe care valurile, vîntul şi cîrmaciul o poartă pe căi atît d< primejduite!
in tam diversa magister,
Ventus et unda trahunt566.
Cel care nu jinduieşte a fi văzut cu ochi buni de principe, ea de treabă datoare nu se poate lipsi, nu se prea ne- linişteşte de răceala întâmpinării lui şi de cum i se arată nici de nestatornicia vrerii lui. Cel care nu îmbrăţişă copiii

săi sau cinstirile cu împătimire trăieşte şi pe mai departe după pierderea lor. Care face binele, înainte de toatf pentru mulţumirea lui, nu se tulbură văzînd pe oamen: judecind faptele şi vrednicia lui cu mustrare. Sfertul mei de dram de răbdare ajunge pentru astîmpărul ataror necazuri. Găsitu-m-am îndestulit cu această povaţă, răs-cumpărindu-mi pornirile cît se poate mai pe ieftin şi simt CE scăpat-am cu mijlocirea ei de multă trudă şi greutate. Ci puţină stăruinţă opresc cea dintîi zvîenire a împătimirii mele şi mă leapăd de pricina care începe a mă apăsa, înainte ca ea să ajungă a mă doborî, (c) Cine nu pune frînă la pornire nu se poate opri din fugă. Cine nu ştie să închidă porţile nu va -putea da afară pe cei dinăuntru. Cine nu va putea pune capăt de la început nu va putea pune capăt la sfîrşit Nici nu se va sprijini în cădere cel care nu s-a proptit cînd s-a smucit. Etenim ipsae se impellunt. ubi semel a ratione discessum est: ipsaque sibi imbecillitas indulget in altumque provehitur imprudens, nec reperit locum consistendi™1.
(b) Eu simt la vreme suflările care au să mă încerce şi şuieră înlăuntru vestitoare a furtunii: (c) animus, multe antequam opprimatur, quatitur568.
(b) ceu flamina prima
Cum deprensa fremunt sylvis, et caeca volutant
Murmura, venturos nautis prodentia ventos369.
De cîte ori oare nu m-am nedreptăţit eu neapărat pe nedrept, ca să mă feresc de sortitul unei nedreptăţi mai aspre din partea judecătorilor, într-un veac de necazuri şi de purtări urîte şi josnice, mai vitrege pentru firea mea decît temniţa şi rugul? (c) Convenit ă litibus quantum licei, el nescio an paulo plus etiam quam licet, abhorrentem e.s.s-e. Est enim non modo liberale, paululum nonnunquam de suo jure decedere, sed interdum etiam fructuosum510.
Dacă am fi cu totul înţelepţi, ar trebui să ne bucurăm şi să ne lăudăm, precum auzit-am eu un copil de neam mare veselindu-se cu nevinovăţie că maică-sa pierduse o pâră ca şi cum ar fi fost scăpat de fierbinţeală sau de alt necaz. înseşi înlesnirile ce-mi mijlocise soarta, rude şi legături faţă de cei care au cuvânt precumpănitor în aceste treburi, eu

făcut-am ca în toate să mă feresc, după cugetul meu, a le folosi în dauna altuia şi a pune drepturile mele mai presus de dreapta lor cuvenire. Iată atîta fă- ciii-am in zilele mele, pot spune din fericire, că iată-mă nepătat de vreo pîră cu toate că ivitu-s-a de mai multe ori şi cu drept dc cîştig pentru mine, dacă aş fi vrut să dau ascultare şi neprihănit de gâlcevi. Încheiatu-am în curind o viaţă lungă, fără ştirbire din greu, cu vrutele sau nevrutele, fără să fi auzit numele meu de ocară: arară miluire cerească!
Frămăntările noastre cele mai grozave au porniri şi pricini neghioabe. Cit prăpăd adus-a cel de pe urmă duce de Burgundia al nostru din cearta iscată pentru un car de piei de oaie!571 Iar cearta din pricina arestării pe o pecete nu fost-a oare pricină mai presus de totul a celui "nai cumplit prăpăd suferit aevea de acea întocmire?572 '- aci Pompei şi Cezar nu sînt decît urmaşi şi iau moştenirea celorlalţi doi. în vremea mea, văzut-am cele mai înţelepte minţi ale regatului, adunate cu multă ceremonie şi cheltuială obştească, pentru târguieli şi împăcări al căror curat temei se sprijinea în totul pe trăncăneli din iatacul cocoanelor şi nazul vreunei muieruşti. (c) Poeţii "line inţcles-au aceasta, care pentru un măr trecut-au prin sabie şi pir joi Grecia şi Asia573, (b) Vedeţi pentru ce c unul zvirle în goană sorţii cinstei şi vieţii sale, trăgî sabia şi pumnalul. Să vă spună de unde iscatu-s-a dc binarea, el nu o poate fără a roşi, atît este de uşuratic deşert prilejul.
Puţină socotinţă trebuie a lua vînt; dar o dată pom toate odgoanele trag întins. Nevoie de multă dibăcie e: şi o chibzuială mult mai grea şi însemnată, (c) Cu mai uşor este a nu trece pragul decît a-l trece înapoi. Ic trebuie purces osebit de cum creşte trestia înălţînd c odată o tulpină lungă şi dreaptă, pe urmă ca şi cînd s- vlăgui fără suflare face noduri dese şi groase, cum ar popasuri, care dovedesc că nu mai are ea puterea stăruinţa de la început. Trebuie mai curînd să o apuci frumos şi pe-ndelete, păstrînd a sa suflare şi a sale avi tări straşnice în 'Toiul şi pentru a duce treaba la b sfîrşit. Noi călăuzim treburile la începuturile lor şi ţinem în mînă; dar pe urmă cînd s-au urnit, ele ne mî şi ne poartă şi noi trebuie să le urmăm.

(c) Totuşi, nu am să spun că această povaţă m-a mî tuit de Orice greutate şi că nu avut-am adesea caz să înfrinez şi stăvilesc patimile mele. Nu se pot stăp: totdeauna pe măsura prilejurilor şi te dobîndesic dese< aprig şi potopitor. Dar din acestea se trage mult folos rod, nu însă pentru cei care făptuiesc bine numai pe se ma faimei lor. Cît de departe este cu adevărat un asem nea fapt cel care nu o socoteşte decît în sinea sa. simţi tu mai mulţumit, dar nu mai preţuit, să te fi strâ nicit înainte de a te prinde în horă şi să se fi iscat pi cina. însă, nu numai în acestea, dar la toate datorinţe vieţii, calea celor care au drept ţel fala se osebeşte cei icare păşesc spre rînduială şi cuminţenie.
(b) Eu aflu pe unii care se aruncă în ocol nesoco şi înverşunat şi la încinsul trebii se domolesc. Cum zis Plutarh574 despre cei care au păcatul să se ruşineze şi învoiesc cu uşurinţă şi îngăduie cele ce li se cer, dar t cu atîta uşurinţă nu se ţin mai apoi de cuvînt şi-l calc aşijderea cu acela care prinde lesne a ceartă şi tot a de lesne se desprinde. La mine, tocmai greul cu care î cep, o dată pornit, m-ar împinge şi întărită. Este o pros tă apucătură; dacă ai intrat în horă trebuie să joci ori crăpi. (e) „Porniţi domol, spunea Bias, dar stăruiţi cu fierbinţeală".
(b) Din lipsă de priveghere dai în lipsă de sîrg, ceea ce este încă mai ponositor.
Cea mai mare parte a împăcărilor pe urma certurilor .le acuma sînt ruşinoase şi mincinoase; noi nu căutăm să mintuim decît ce e a vederii, cu toate acestea trădăm şi câkum adevăratele noastre temeiuri. Spoim faptul; noi ştim cum fost-a zis şi unde va-să-bată şi cei de faţă o ştiu, şi prietenii noştri, pentru care am vrut să fie simţită isprava noastră. In paguba dreptei şi cinstitei noastre vred- nun. noi viclenim gindul nostru şi căutăm dosire în fă-ţărnicie ca să ne împăcăm. Ne tăgăduim pe noi pentru a ne mîniui tăgăduirea făcută. Nu trebuie privit dacă faptul -.au cuvîntul vostru poate fi altcum tălmăcit. Dar adevărata voastră tălmăcire şi încredinţare trebuie întărită oriei t ar costa. Se grăieşte virtuţii şi cugetului vostru, nu pârtii de pus sub obrăzar; să lăsăm acele mijlociri josnice si a. ele uneltiri harţei judecătoreşti. Iertările şi îndreptările ce văd

că se fac în fiecare zi, ca să ne spele de pîn- yârire par mai hi de decît însăşi pîngărirea. Mai bine ar fi -u fie iertat încă pe atîta potrivnicul deoît să o dregem în acest fel jignitor pentru noi.
r -aţi înfruntat in focul luptei şi vă apucaţi a-l împăca şt măguli la rece şi astîmpărat: cu aceasta daţi înapoi mai mint deci!. înainte pare-mi-se. Eu nu aflu un cuvînt mai ruşinos pentru un gentilom decît acela întors silit de puterea altuia; mai cu seamă că întărîtarca este mai de iertat decît nimicnicia.
Patimile îmi sint cu atît mai uşor de ocolit cu cît îmi -unt mai greu de stăvilit, (c) Abscinduntur facilius animo quam temperantur™. (b) Cine nu poate ajunge la cea no->1~a nepăsare a Stoicului, să sc ogoiască în braţele acelei nţiiîngii de rinei ca şi mine. Ceea ce unii o făceau din yirtute,^ cu mă străduiesc să o fac din firească pornire. urtunile bat pe întinsul dintre cele două capete; oamenii filozofi Şi cei legaţi de glie se întrec în a fi liniştiţi si lorice.
Felix qni potuit rerum cognoscere causas Atque metus omnes et inexorabile fatum
Subjecit pedibus, strepitumque Acherontis avari.
Fortunatus el iile Deos qui novit agrestes, Panâque, Sylvanumque senem, nymphâsque soro
res5T«
La toate ivirea este plăpîndă şi slabă. Totuşi, trebuie bin< deschişi ochii pe începuturi, deoarece atunci în micime ni se descopcră primejdia lor, cînd a crescut nu le mai af'lăn leacul. Aş fi întâlnit milioane de întâmpinări in toată ziui pe drumul ambiţiei, mai greu de înfrînt decît greul ci fost-a-mi a stăvili pornirea către ea din fire:
jure perhorrui Late eonspieuum tollere vertieem511.
Toate îndeplinirile obşteşti supuse sînt feluritelor şi şo văielnicelor tălmăciri, fiindcă le judecă prea multe capete Unii spun că în această dregătorie a mea, a oraşului (ş sînt mulţumit să vorbesc de ea, nu că face, dar ca să ară prinderile mele in astfel de lucruri), mă port ca un oii care nu prea pune la inimă şi o lasă cam pe tînjeală; ş nu sînt de loc departe de părerea lor. Eu caut să-mi ţii sufletul şi gîndurile odihnite, (c) Cum semper natura, tun etiam

aetate jam quietus518. (b) Şi dacă ele se dezmaţi uneori pe urma unei prea zguduitoare şi apăsătoare împre jurări, se întîmplă cu adevărat fără vrerea mea. Nu tre buie crezut că această molatică purtare, dovedeşte nepu tinţă (căci a fi nepăsător şi lăsător fac două) şi că eu ni iau în seamă şi nu mă ţin îndatorat faţă dc acest popo: care din răsputeri stăruit-a a mă cinsti, şi înainte şi dup; ce văzut-a cum sînt, iar pentru mine, mult mai mult fă- cut-a întoreîndu-mă din nou în slujbă, decît alegîndu-mi intîia oară"'79. Eu îi vreau tot binele cu putinţă, şi nu în cape îndoială, dacă s-ar fi ivit vreun prilej, nimic nu a fi cruţat în slujba lor. M-am străduit pentru el ca pentri mine, este un popor bun, bătăios şi inimos, cu toate aces tea în stare să asculte, să se supuie unei rinduieli şi si o ducă la bună împlinire dacă-i bine îndrumat. Ei ma spun că această însărcinare a mea trecut-a fără să lasi vreo urmă. Iată bine! Vină îşi aduce că eu pus-am capă într-o vreme cînd aproape toată lumea este învinuită di prea mare zor. Unde vremea mă poartă, mă înfierbînt dar a stărui într-aceeaşi treabă, nu se împacă cu mine, să mă folosească pe legea mea, la îndepliniri care cer dărnicie şi volnicie şi o purtare dreaptă şi repede, încă cutezătoare, aş fi de vreo ispravă: dacă e nevoie de vreme lungă, indemînare, sîrguinţă, dresuri şi învârteli, mai bine să cheme pe altul.

Dregătoriile de seamă nu sînt toate anevoioase. Eram pregătit să mă înfig la treburi mai grele, dacă s-ar fi ni- merit, pot face mai mult decît fac şi de cît îmi este pe plac. Pe cît ştiu, nu lăsat-am cu un pas îndatoririle ce mi s-au încredinţat; uşor uitat-am acele pe care ambiţia le încurcă cu datoria şi se încununa în numele ei. Acestea sînt ele obicei cele care sar în ochi, de care se aude şi care mulţumesc pe oameni. Nu treaba în sine, ci înfăţişarea îi cumpără. Dacă ei nu aud larmă, cred că dormi. Apucătura mea nu e prietenă eu larma. Uşor aş curma o zarvă, fără zarvă. Uşor aş pune capăt unei burzuluiri, fără a mă burzului şi aş pedepsi o răscoală fără răscolire. Dacă am nevoie de mînie şi de înflăcărare, o iau cu împrumut şi ca obrăzar. Moravurile mele sînt molatice, mai curînd domoale decît iuţi. Eu vină nu aduc unui sfetnic, dacă

doarme, cînd ce stă sub oblăduirea lui de asemenea doarme; tot aşa dorm şi legile. Din parte-mi, laudă aduc unei vieţi netede, fără strălucire şi răsunet, (c) neque submissam et abjectam, neque se efjerentem580. (b) Soarta mea astfel este menită. Sînt născut dintr-un neam care a curs fără surle şi trîmbe şi din delungă amintire înainte de toate avînd ambiţia a fi de omenie.
Oamenii noştri sînt atît de dedaţi zvăpăielii şi grozăvirii, încît bunătatea, cumpătarea, cumpănirea, statornicia şi asemenea însuşiri fără strălucire şi asurde ei nu le mai simt. Lucrurile aspre se simt; cele netezite se mînuie nebănuit; boala se simte: sănătatea puţin sau dc loc: Nici lucrurile care ne ung faţă de cele carc ne zgîndăre. înseamnă a se îngriji de faima şi de priinţa ta a nu face decît binele, a-l amîna pentru a-l face pe loc în încăperea sfatului ca să fie în văzul lumii şi să faci la amiazi ce se putea face în noaptea dinainte, să rîvne.şti a face tu singur ceea ce însoţitorul tău ar face tot aşa de bine. Precum unii hirurgi în Grecia făceau meşteşugul lor pe po- ele, în faţa trecătorilor ca să capete mai mulţi muşterii de îngrijit: aceştia socot eă bunele rînduieli nu pot fi pricepute decît dacă se trâmbiţează.
Ambiţia nu este un viţiu care să aibă mărunte însoţiri şi stăruinţe ea ale noastre. Se spunea lui Alexandru: „Tatăl tău îţi va lăsa o .mare şi paşnică şi uşoară stăpî- nire". Acel băiat pizmuia biruinţele tatălui său şi a dreptei lui eîrmuiri. El nu ar fi vrut să se bucure de stăpânirea lumii pe îndelete şi paşnic, (c) Alcibiade, în Pla- ton-"'81, vrea să moară mâi curînd tînăr, frumos, bogat, nobil, învăţat şi toate acestea cu desăvîrşire, decât să se oprească într-o astfel de stare, (b) Acest cusur este întâmplător de iertat într-un suflet atît de vînjos şi zdravăn. Cînd cele sufleţele pitice şi firave apucă amăgin- du-se şi gîndind că-şi fac un nume, fiindcă au chibzuit drept o treabă, sau că au rînduiala pazei porţii unui oraş, ei arată cu atît mai ?nult dosul cu cît cred că-şi ridică fruntea. Acest mărunt fapt bun nu are nici trup, nici viaţă: se spulberă la cea dintîi suflare şi face vîlvă de la un colţ de uliţă la altul. încumetaţi-vă a vorbi de el fiului vostru şi slugii voastre ca unul din vechime582 care,

neavînd alt ascultător să ţină isonul laudei şi preţuirii de sine, se semeţea 'faţă de cămărăşiţa lui, stropşindu-sc: ,,Ei, Petruţo, ce mai bărbat grozav şi falnic ai tu drept stăpîn!" Dacă altcum nu se poate, vorbiţi cu voi înşivă, cum făcea un sfetnic cunoscut din ai mei, care după ce a dat drumul unui teanc de capuri scrise ale unei netoţii cam ca asta, părăsind încăperea sfatului din palat ca să se ducă la umblătoare, fu auzit mormăind între dinţi, cu toată cuviosia: Non nobis, Domine, non nobis, sed nomini tuo da gloriamr'83. Cine nu poate plăti cu a altuia dă din punga sa.

Faima nu-i de pingărit, vinzînd-o pe ieftin, faptele arare şi pilduitoare pe care se aşterne ambiţia nu ar suferi însoţirea mulţimii fără număr a măruntelor îndepliniri zilnice. Putea-va marmura să poarte cuvenita pomenire după pofta inimii tale, că tu ai tencuit un colt de zid sau ai curăţat haznalele târgului, dar nu oamenii cu judecată. Faima nu însoţeşte orice bine, dacă nu i se împreună cu greutatea şi răsunetul ei obişnuit. Vezi chiar nici preţ de cost nu se cuvine faptului în care nu încape virtute, spun stoicienii. Şi ei nu vreau să se aducă nici măcar laudă celuia care din cumpătare se depărtează de o babă chioambă. (c) Cei care cunoscut-au desăvârşitele însuşiri ale lui Scipio Africanul nu se învoiesc a-l lăuda ca Panactius381, fiindcă s-a lepădat de darurile ce i se aduceau, deoarece preamărirea era pentru veacul său, nu pentru el. (b) Nouă ne sînt date desfătările pe potriva ursitei noastre, să nu răpim pe acele cuvenite măririi. Ale noastre sînt mai în fire şi cu atît mai temeinice şi statornice, cu cît sînt mai supuse. Dacă nu după cugetul nostru, măcar de ambiţie să ne lepădăm de ambiţie. Să dispreţuim acel nesaţ al faimei şi cinstirii, josnic şi a miluire care ne fac să cerşim de la orice ins. (c) Quae est ista laus quae possit e macello peti? 585 (b) prin scîrnave mijlociri şi cît de ieftin. Ruşine înseamnă a fi preamărit în aşa fel! Să ne învăţăm a nu rîvni faima decît după puterea noastră. A se împăuna cu orice fapt folositor şi nevinovat este treaba celor pentru care este neobişnuit şi arar: ei vor să-l tîrguie pe cît l-au costat. Cu cît o ispravă este mai strălucită, eu soot din bunul ei

bănuiala care mă zgîndăre că ar fi fost îndeplinită mai mult pentru stră- '"cire decît fiindcă este bună: dată în vileag, ea este pe jumătate tîrguială. Acele fapte care curg din mîna făptaşului în voie şi netrîmbiţat au mai mare har şi pe care vie un om dc bună-credinţă să le aleagă apoi şi scoate din umbră la lumină ele in sinea lor. (c) Mihi quidem lauda-biliora uidentur omnia, quae sine venditatione et sine populo tesle fiunt™*, spune cel mai fălos om387 din lume. Ku nu aveam decît să dăinuiesc şi să păstrez ceea ec >mt_ fapte asurcie şi nevăzute.
Inoirea are mare strălucire, dar nu este îngăduit în vremurile acestea, în care noi sîntem potopiţi şi nu ne lamîne decît să ne apărăm de noutăţi, (c) Fereala de a laptui este adesea tot atît de mărinimoasă ca făptuitul, cnr este mai puţin văzută: şi acel puţin de care sînt cu vrednic este aproape in întregime de această parte.
(b) Pe scurt, prilejurile în această dregătorie s-au dat după felul meu de a fi: din care cauză le sînt tare mulţu-mitor. Se află oare vreunul care doreşte să fie bolnav, ca să vadă pe doftorul său la treabă, şi n-ar trebui biruit doftorul care ar dori să fim ciumaţi ca să-şi folosească meseria? Eu n-am avut această toană netrebnică şi destul de obişnuită a dori ca turburarea şi boala treburilor acestei cetăţi să-mi înalţe şi cinstească călăuzirea am pus umărul cu bună inimă spre uşurarea şi bunăstarea ei. Cine nu va voi să fie mulţumit de rînduială, d« blinda şi multa linişte care a -însoţit cârmuirea mea, mă-cai nu va putea să mă lipsească de partea care ţine de bunu meu noroc. Şi astfel sînt eu făcut că-mi place tot atît d< mult să fiu fericit cît şi înţelept şi să datorez izbîndel< mele curat milei lui Dumnezeu, mai mult decît trude mele. Am arătat de ajuns de limpede lumii neputinţi mea în asemenea cîrmiri obşteşti. Dar mai rău decît neputinţa este faptul că ea nu mă nemulţumeşte, .şi că ni caut de loc s-o tămăduiesc, având în vedere felul de viaţii care l-am plănuit. Cu această mijlocire nu m-am mulţumit nici pe mine, dar am ajuns cât de aproape de cele ce mi-am făgăduit fl am şi întrecut eu mult ceea ce făgăduisem celor cu care aveam de-a face: căci eu bucuros făgăduiesc întrucîtva mai puţin decît pot şi decît spei că voi

ţine588. Eu mă încredinţez că nu am lăsat nici jignire, nici ură. A lăsa părere de rău sau dorinţă faţă d* mine, măcar atîta ştiu bine că niciodată nu am căutat
me ne huic confidere monstro, Mene salis placidi vultum fluctusque quietos Ignorare?589.

Capitolul XI

DESPRE ŞCHIOPI

Trecut-au doi sau trei ani de cînd fu anul scurtat cu zece zile în Franţa590. Cîte schimbări trebui-t-au să urmeze acestei îndreptări! A fost aevea răscolirea cerului şi a pămîntului. Cu toate acestea, nimica nu se clinteşte din loc; vecinii mei îşi află vremea semănatului, a culesului, cele priineioase negustoriei lor, zilele rele şi bune, întocmai ca din totdeauna. Nici greşeala nu se simţea în deprinderile noastre, nici îndreptarea nu se simte. Atîta nestatornicie este pretutindeni, atît de mult este văzul nostru împăienjenit, (c) întunecat, mărginit, (b) Se spune că această îndreptare putea fi făcută într-un fel mai puţin stînjenitor, seoţînd, precum făcut-a August, timp -de câţiva ani ziua bisectă, care şi aşa este zi cu încurcată şi răvăşire, pînă se va fi ajuns la împlinirea sorocului potrivit (ceea ce nici nu făcutu-s-a cu această îndreptare, însă ră- mas-am în urmă cu cîteva zile). Şi, dacă to.t în acelaşi fel s-ar putea rîndui pe viitor, ca după încheierea unui număr de ani cea zi să fie tot scoasă din număr, nepotrivirea in socoteala noastră, mai apoi, nu ar trece de 24 de ceasuri. Noi altă socoteală a timpului decît anii nu avem: de aiiu-u veacuri oamenii se slujesc de ea; cu toate acestea măsurarea lor nu ajuns-a încă să se nimerească, în aşa chip. ca m fiecare zi să nu stăm la îndoială cum au socotit ai te naţii şi cum îl folosesc. Dar încă, ce spun unii că cerurile se strîmtorează în preajma noastră îmbătrinind şi ne cufundă în îndoială, privind însesi zilele şi ceasurile? Şi cîte mai despre luni, că Plutarh spune că pe vremea lui astrologhia nu se dumerise care sînt marginile mi>eării lunii: iată-ne bine învredniciţi să punem pe răboj cele trecute!

Tocmai îrni trecea prin gînd, cum adesea privitor la aceasta mi sc întîmplă, eît de neîntocmită şi neîmplinită unealtă este mintea omului. Văd că de obicei oamenii, cînd

li se pun faptele în vedere apucă a căta mai bucuros adeverirea lor decît adevărul acestora: ei lasă la o parte supunerile şi apucă să vadă despre cauze. Plăcuţi guralivi' (e) Cunoaşterea cauzelor priveşte numai pe acel care are m mînă cîrm.a, nu pe noi care le suferim numai cum sînt date nouă, după nevoia noastră, spre folosinţă şi îndeplinire şi din plin, fără să le pătrundem zămislirea lor şi sorgintea lor. Nici vinul nu este mai plăcut pentru cel care ştie cum fost-a la început în zăcători. Dimpotrivă, şi trupul şi sufletul se opresc şi se tulbură, tulburînd şi oprind ce le este dat în folosire şi se înşeală cu părerea ştiinţei: urmările ne privesc, dar uneltirile nicidecum, înrâurirea şi împărtăşirea, de -măiestrie şi ocîrmuire ţin, tot atît cît noi ţinem de supunere şi ucenicie ca să le putem do-bindi. Să ne întoarcem la ce apucat-am aici. (b) Ei trec peste cele aevea, dar caută în amănunt ce va să fie. Încep de obicei astfel: „Cum se face oare cutare lucru?" — Oare se face? ar trebui spus. Judecata noastră este în stare să ţose o sută dc alte lumi, găsindu-le întemeierile şi urzeala. Nu-i trebuie nici sîmbure, nici temelie, lăsaţi-o să alerge: clădeşte tot atît de bine pc gol cît şi pe plin, neînfiripare cît şi cheag. dare pcmdus idonea fumo501.

Aproape la toate eu aflu că ar trebui spus: „aceasta nimic nu este": şi deseori aş folosi acest, răspuns: dar nu îndrăznesc; ei strigă că este o înfrângere, pricinuită dc slăbiciunea minţii şi de neştiinţă şi de obicei trebuie să însăilez ca de şezătoare înmănunchieri despre pricini şi socoate fără miez în care nu cred nicicum. Unde pui că este .cu adevărat cam aspru şi harţăgos o tăgăduire tăioasă a învederării de fapt. Şi puţini inşi sînt să se dea în lături, mai ales în lucrurile greu de dovedit, a întări că ei le-au văzut, sau «S arate martori a căror împuternicire ţine în loc înbîmpinarea noastră.

Urmând acest obicei, noi ştim temeiurile şi cauzele a o mie de lucruri, carc nu fost-au vreodată; şi lumea se stârneşte din o mie de pricini în care a fi pentru şi a fi împotrivă tot neadevărat este. (c) Ita jinitima sunt falsa veris, ut in praecipitem locum non debeat se sapiens committere592.

(b) Adevărul şi minciuna îşi au chip deopotrivă la port, la gust şi la mers: le privim cu aceiaşi ochi. Eu găsesc nu numai că sîntem nevolnici a ne feri de înşelătorie, dar că mai şi poftim şi ne străduim a ne îmbrobodi cu ea. Ne place să ne încurcăm în zădărnicie ca şi cum ar fi potrivit fiinţei noastre.
Văzut-am în vremea mea naşterea mai multor minuni. Cu toate că ele pier năsoînd noi nu ne dăm în lături a le proroci mersul ce ar fi fost să apuce, ca şi cînd ar fi trăit vremea lor. Căci nu-i decît să tragem de capătul firului ca să depănăm cît vrem mai departe şi de la nimic la cel mai mic lucru pe lume mai mare depărtare este ca de la acesta pînă la cel mai mare. Iară cei dintîi care au sorbit acest început dc minunăţie apucind a duce vorba simt din întâmpinările ce li se aduc unde stă greul dovedirii, şi umblă să căptuşească acel loc cu cîte un petec de măsluire. (o) In afară că, insita hominibus libidine alendi de industria rumoresmn, cugetul nostru de la sine ţine să dea înapoi ce-a luat. cu împrumut şi fără camătă şi capete din partea -sa. De la înşelăciunea unuia singur porneşte înşelă-ciunea îndeobşte, iar înşelăciunea tuturor îndeobşte aduce înşelăciunea unuia anume, (b) Astfel se înfiripă toată această clăditură. înfoindu-se şi chipuindu-se, trecînd din mînă în nună, încît doveditorul cel mai de departe este cel care mai mult aflat-a decît cel mai de aproape şi cel de oe urmă care aflat-a mai încredinţat decît cel dintîi. Este un mers firesc. Căci oricine crede oarece, socoate a fi bună ispravă să încredinţeze şi pe un altul; şi pentru aceasta nu se fereşte a-i mai adăuga din a sa născocire atît cît îi pare că are nevoie pe seama lui pentru a zădărnici îndă-rătnicia şi nepriceperea ce gândeşte a fi în mintea altuia.
'au însumi, al cărui cuget stăruie cu tot dinadinsul să nu n-int şi căruia nu-i pasă dacă ce spune arecrezământ şi împuternicire, văd cum umflu şi hrănesc înfierbîntân- dumă cu glasul meu, cu mişcarea, cu zorul şi puterea cuvintelor şi fac- din ţin ţar armăsar, nu fără a pătimi adevărul curat; o fac însă în credinţa că totuşi acela care mai întii mă va trezi şi-mi va cere adevărul go'l-goluţ, eu, pe loc ii voi arăta cum este fără umplutură şi grozăviră. (c)

Vorba vie şi zgomotoasă, cum este de obicei a mea, ia u.şor vînt a născocire.
(b) In nimic altul -pe lume nu sînt oamenii de obicei mai înverşunaţi, decît a da pas părerilor lor. Cînd mijlo-cirile obişnuite lipsesc noi mai aducem în sprijinul lor Porunci, putere, fier şi pîrjol. Nenoroc este că adevărul se dn\edeştc cel mai bine cu mulţimea credincioşilor, în care acţiunii in trec cu mult numărul înţelepţilor, (c) Quasi quidquam sit tam valde, quăm nil sapere vulgare™4, yuiitalis patrocinium est, insanientium turba595. Anevoios y-icru este (b) a statornici judecata sa împotriva părerilor mck obşte. Cea dintâi încredinţare trasă din însăşi supunerea dată se implântă în minţile nevinovate, de acolo se au rengurează pînă la cele iscusite, cu împuternicirea căpătată la cei mulţi şi prin vechimea mărturiilor. Iară eu, care nu aş da crezare unuia singur, nu dau nici la o sută unu şi nu judec părerile după numărul anilor.
Nu de mult. unul din principii noştri596, în care po- dagra prăpădi o fire zdravănă şi vioaie, plecă urechile pînă a crede în zvonul minunatelor făcături ale unui preot, care prin vorbe şi semne tămăduia orice boală, încît porni cale-lungă ca să-l găsească şi din tăria temerii lui îşi înţepeni şi momi picioarele citeva ceasuri pentru a-şi găsi putere ca să-i folosească cum de mult nu mai putuse. Dacă de cinci-şase ori norocul ar fi lăsat să se înmulţească asemenea întîmplări, iată că ar fi fost în stare să se dea fiinţă acelei minuni. De atunci, aflatu-s-au atîta neghiobie şi atît de puţină dibăcie în acele făcături încît meşterul fu socotit nevrednic de vreo pedeapsă. Precum s-ar dovedi mai în toate asemenea treburi, de s-ar da de ele acolo unde zac.
(c) Miramur ex intervallo jallentia597. (b) Vederea noastră adosea înfiripă chipuri grozave la depărtare care la apropiere se risipesc. Nunquam ad liquidum jama perducitur593.
Minune este din cîte deşarte păruiri şi uşuratice cauzc se nasc de obicei atît de straşnice întipăriri. Aceasta toc-mai stă în calea cercetării. Căci în vreme ce se caută cauzele şi îndemnurile lor tari şi întemeiate şi vrednice de toată acea mare vîlvă, pier cele adevărate; ele pier din văzul nostru de

mărunte ce sînt. Şi drept este că se cere un dezlegător priceput, treaz şi dibaci în asemenea cercetări, nepărtinitor şi neatîrnat. Pînă în ceasul de faţă, toate aceste întîmplări a făcătură pălesc înaintea mea. Nu văzut-am ciudăţenie mai negreşită decît mine şi minune a lumii. Te împaci cu timpul şi obiceiul cu orice ciudăţenie dar eu cu cît mă cercetez şi mă cunosc, cu atît pocirea mea mă uimeşte şi cu atît mai puţin mă dumiresc în sinea mea.
Dreptul de căpetenie a scorni şi a stîrni întîmplări dc felul acesta rărnîne pe seama norocului. Trecînd alaltăieri într-un sat, la două leghe de casa mea, găsii tîrgul în fierbere de minunea iscată acolo şi care stîrnise întreaga vecinătate de mai multe luni şi începea să neliniştească şi ţinuturile alăturate, de unde pornea gloată de tot felul, ca să vadă minunea. Un tînăr prefăcu în şagă glas de stafie acasă la el, fără să gîndească la mai mult decît a rîdc de năzbîtia lui. Fiindcă izbuti mai bine decît ii fusese plănuitul se întinse cu şolticăria pe mai multe căi, înţeles cu o fată din sat, detot prostuţă şi netoată; pînă la urmă, se găsiră trei potriviţi de ani şi la minte, oare să dea glas de la vetrele lor, erau porunci care luau chip în inima tîlharului. Ei se ascundeau sub altarul bisericii, vorbeau numai noaptea, fără a îngădui să -sc aprindă vreo lumină. De la cuvintele care îndemnau lumea la pocăinţă, ei mergeau pînă la ameninţarea judecăţii de apoi (pricină a căror puternicie şi cucernicie ascund mai lesne prefăcătoria). Ei ajunseră la unele vedenii şi arătări atît de nătângi şi de slute, că nici capiii în joc nu s-ar fi prins de mai neghioabe: totuşi, dacă norocul ar fi vrut să le dea puţin ajutor, cine ştie pînă unde ar fi ajuns aceste îngăimări? Acei bieţi draci, în ceasul acesta sînt întemniţaţi şi de bună-scamă vor duce ponosul prostiei tuturor îndeobşte. Nu se ştie -dacă şi prostia vreunui jude nu s-ar fi răzbunat pe seama lor. Aceasta fost-a dat pe faţă şi se vede limpede; dar în alte lucruri de acelaşi soi, care nu încap în mintea noastră, eu sînt de părere să ne întărim judecata pentru ca să le lepădăm tot atît de uşor, cum le şi primim.
Multe nevrednicii se iscă ,pe lume (c) unde, ca s-o spunem cu mai multă îndrăzneală, toate s-au putut stăpîni. (b)

Fiindcă sîntem învăţaţi a ne feri să mărturisim neştiinţa noastră (c) şi sîntem nevoiţi a primi toate cele cărora nu am găsit împotrivire, (b) Vorbim de toate după poveţe şi canoane. Felul de a grăi la Roma, cînd martorul făcea arătare de cele văzute cu ochii şi judecătorul aducea hotărîrea întăritâ pe temeiul ştiinţei lui, era a întocmi vorba in următorul fel: „pare-mi-se". Îndemnat sînt aprinde necaz pe lucruri -care -ar putea fi adevărate, dacă mi se vîră pe gît că sint fără de tăgadă. îmi plac acele cuvinte care moaie şi domolesc încumetarea învederărilor noastre: „din întâmplare, oarecum, vreunele, se spune, eu gândesc1', şi altele asemenea: iar dacă mi-ar fi fost dat să dăscălesc copiii, aş fi stăruit să aibă pe buze un fel de a răspunde, cercetător, nu hotărî tor: (b) „să fie oare? nu pricep; ar putea fi; este oare adevărat?" Să fi păstrat la 60 de ani mai curînd felul de a gîndi de ucenic, decît sa se înfăţişeze a doftori la 10 ani cum o fac. Cine vrea sa se tămăduiască de neştiinţă are a o mărturisi. Iris este încă lui Taumantis599. Mirarea este la temelia întregii filozofii; cercetarea, propăşirea ei; neştiinţa, capătul, (b) um de nu, est-c neştiinţă vînjoasă şi darnică, care nu rămîne întru nimic mai prejos ca vrednicie şi ştiinţă, (c) neştiinţă pentru fiinţarea căreia se cere tot atît de multă ştiinţă, cît şi 'pentru fiinţarea neştiinţei.
(b) în copilăria mea văzut-am o pîră pe care Corras600, sfetnic la Toulouse, o tipărise despre o întâmplare ciudată: doi oameni isc dădeau a fi unul şi acelaşi. îmi amintesc (şi nu-mi amintesc mai mult) că el o arăta cu mult mai grozavă decît ar fi fost cu cale şi decît ar fi putut el da de urmare măsluirii celui pe Care l-a judecat a fi vinovat şi găsisem eă ;se întrecuse cu hotărîrea pînă a-l osîndi la spînzurătoare. Să ne învoim cu un fel de hotărîre oare ar spune: „Sfatul dreptăţii nu se poate lămuri". Este mai volnic şi nevinovat, fără isteţimea celor de la Areopag, care, strînşi cu uşa într-o cauză pe care n-o puteau desluşi, au poruncit ca părţile să se înfăţişeze peste o sută de ani.
Vrăjitoarele de pe^neleagurile mele îşi încearcă norocul cu preţul vieţii, după părerea fiecărui nou cărturar care apucă a da chip nălucirilor lor. Ca să potrivim pildui- rile aduse de

euvintul sfînt faţă de asemenea dovediri, pilduiri nezdruncinate, şi fără tăgadă, şi să le legăm de întâmplările zilei dc azi, deoarece nu putem vedea nici cauzele, nici uneltirile, trebuie o altă mijlocire decît cea la îndemâna noastră. încuviinţat ar fi, dacă ar fi să fie, numai acelei atotputernice mărturii, carc să ne spuie: „Aceasta ţine de cealaltă, dar nu aceasta". Dumnezeu trebuie să fie crezut şi pe bună-dreptate este a fi; nu însă unul din noi care se uimeşte de ceea ce însuşi îndrugă (şi neapărat se .uimeşte dacă este în toate minţile). Fie că e pe seama altuia, sau 'pe seama lui.

Eu sînt greoi şi mă cam ţin de ce este dintr-o bucată şi cu chip de adevăr, ferindu-mă de mustrările din ve-chime: Majorem fidem homines adhibent iis quae non intelliguntc'ni. — Cupidine humani ingenii libentius obscura creduntur602. Eu văd bine că ci se "încruntă: şi nu-mi îngăduie a mă îndoi de aceasta, sub ameninţarea afuriseniilor blestemate1303. Un nou fel de încredinţare. Mulţumesc Domnului, credinţa mea nu se mînuieşte cu pumnii. Să dondănească pe cei care îi învinovăţesc a fi înşelătoare în părerea lor: eu nu o învinuiesc decât a fi anevoioasă şi încumetată şi fac adeverire dimpotrivă cu ei dimpreună, dar nu atît de poruncitor, (o) Vicleantur sane, ne affirmentur modo604, (b) Cine-şi învederează judecata ci; sfruntare şi răstit arată că este slab socotită. într-o ceartă de cuvînt şi scolastică, ei fac fată tot cît şi întîm-pinătorii lor: dar ca urmare, aceştia mult cîştigă de fapt. Pentru a ucide oameni, trebuie lumină străbătătoare şi limpede; viata noastră este cu mult aevea şi din sâmbure, ca să afle temeinicie în acele întîmplări peste fire şi năzdrăvane. Cît despre leacuri şi otrăvuri, ele nu intră în socoteala mea: sînt ucideri, şi din felul cel mai rău. Totuşi şi in aceste se spune că nu trebuie să ne luăm după mărturisirea acestor soiuri de oameni, căci adesea fost-a văzut că se ineărcau cu uciderea unor inşi, pe care îi găseai întregi în viaţă"""'.

In cestelalte învinuiri năstruşnice, mai curînd aş spune că de ajuns este ca un om să fie crezut în marginile celor ce sînt ale omului, oricît ar avea dovedire în cele ce stau

dincolo de zările lui şi a căror făcătură peste fire este, trebuie să se creadă numai cînd este îndreptuit de o pre-înîimpinare peste fire. Cea întâietate, care plăcut-a Domnului să o hărăzească unora dintre mărturiile noastre, nu trebuie să fie înjosită şi împărtăşită cu uşurinţă. Mi se răzbat urechile cu mii de socoteli ca acestea: „trei îl văzurăm în cutare zi la Răsărit, trei îl văzurăm la Apus în cutare ceas, cutare loc, îmbrăcat în cutare fel". Nu încape îndoială că nici pe mine nu m-aş crede, cu atît mai firesc şi de crezut găsesc eu că mint doi oameni, decît să cred că un om in 12 ceasuri trece ca vînturile de la Apus la Rasăril! Cu cît mai firesc judecat este, e-a fost scos din firile de vâlva minţii noastre scrîntite, decît să credem cu vreunul din noi zboară pe o mătură, de-a lungul coşului vetrei sale, în carne şi oase, împins de duhuri străine: să nu căutăm năzăririle din afară şi necunoscute. Noi pe veci, mereu frămintaţi de năzăririle din jurul nostru ţi ale noastre sîntem. Pare-mi-se că de iertat este să nu crezi in minune, atît icît poţi întoarce şi împinge adeverirea pe cale neminunată: şi sînt de părerea Sfîntului Augustei: Mai bine a ne pleca de partea îndoielii, decît a statornici lucru greu şi primejdios de încredinţat.
Acum cîţiva ani, treceam pe moşiile unui prinţ domnitor600, care îmi făcu hatârul, ca să mai zdruncine necredinţa mea, el fiind dc faţă, într-un anume loc, să văd 10 sau 12 întemniţaţi cie acest fel, între alţii o bătrînă cu mare faimă, veche în meşteşugul acela. Văzut-am şi dovezi şi mărturisiri nesilite şi nu mai ştiu ce semne tainice de ale lor, la această prăpădită babă: şi întrebai, şi vorbii cît mă ţinu gura, străduindu-mă să iscodesc temeinic: şi nu sînt un om care să mă las legat la ooh'i. Pînă la urmă eu, împăcat la cuget, le-aş fi poruncit mai curînd să înghită o curăţenie, decît cucută, (c) Captisque res magis mentibus, quâm consceleratis similis visa607. (b) Scaunul dreptăţii îşi are îndreptările anume pentru asemenea racile.
Cît despre întîmpinările şi arătările făcute mie de oamenii cinstiţi, şi acolo şi deseori aiurea, nu aflat-am care să-mi fie pe voie, şi să nu-mi învedereze o lămurire totdeauna mai aproape de adevăr decît hotăririle la care ei ajuns-au.

Adevărat est^ însă că eu nu m-am pus a descurca dovezile şi pricinile judecăţilor, care se întemeiază pe fapt: căci ele sînt fără capăt; eu le curm deseori, precum Alexandru nodul său. La urma urmei, înseamnă să dai prea mult preţ acestor întâmplări. cînd arzi un om de viu pe seama lor. (c) Se povesteşte, aducînd multe pilde, şi Prestantius despre tatăl său, năzăritu-i-s-a în somn adînc că este iapă şi slujeşte drept şezat soldaţilor şi aşa făcea după năzărire. Dacă vrăjitorii aşijderea visează şi dacă visurile pot aevea să se preschimbe în fapte, eu încă nu cred că vrerea noastră poate fi supusă unei judecăţi.
(b) Cele ce spun, le spun ca unul cc nu este nici judecător, nici sfetnic regesc, nici pe departe socotindu-mă vrednic de acestea, dar ca om de rînd, născut şi închinat ascultării obşteştii judecăţi în faptele lui ca şi în spuse. Cine ar găsi visările mele sub apăsarea celei mai slabe legiuiri din satul său, sau părere sau datină, mult ponos şi-ar aduce sieşi şi tot atîta mie. (c) Căci în cele ce spun, nu mă leg în credinţă mai mult decît cum îmi trece prin gînd, gînd învîrtorit şi neînfiripat. Ca vorbă de clacă, vorbesc de tot şi numai în ohip de părere. Nec me pudet, ut istos, fateri nescire quod nesciam608 (b) Nu aş fi atît de încumetat să vorbesc de ele, dacă mi-ar fi dat să fiu crezut şi este ce răspuns-am unei măriri, care se plîngea de asprimea şi nccruţarca bănuielilor mele: „Simţindu-vă î-naplecaţi şi pregătiţi pentru o parte, eu vă fac arătarea celeilalte părţi, cit pot mai grijuliu, ca să lămuresc judecata voastră, nu ca s-o silesc; Dumnezeu ţine învredniei- rilc voastre şi vă va mijloci alegerea". Nu sînt atit de încrezut pentru a dori ca părerile mele să dea vreo îndrumare în treabă atît de însemnată: soarta mea n,u me- nitu-le-a spre ajunsuri atît de cuprinzătoare şi înălţate. Fără îndoială, eu am nu numai apucături dar şi destule păreri care ar cădea greu fiului meu. dacă aş avea. Cum să nu, dacă ceea ce este mai adevărat, nu este ceea ce este mai la îndemâna omului? într-atâta de nedospită este plămădirea sa.
Cu sau fără rost, nu are a face, în Italia umblă o zicală că nu este gustată din plin dulceaţa lui Venus de cel care nu s-a culcat eu o şchioapă. Norocul sau vreo anume

întâmplare, făcut-a ca zvonul acosta să treacă de mult în gurav poporului şi se spune de 'bărbaţi cît şi de muieri: căci regina 'amazoanelor răspunse scitului oare o îm-bia la dragoste: 3tpurra x0^? oîcpsî609, şchiopul o nimereşte cel mai bine. In cea republică femeiaseă, pentru a înlătura stăpînirea bărbaţilor, ele îi schilodeau din pruncie picioarele, braţele, sau alte mădulare care le dădeau întîietate faţă de ele şi îi foloseau numai pentru cele ce folosim noi pe ele. Eu aş fi zis că mişcările deşucheate ale şchioapei aduceau o nouă plăcere trebii şi vreun dulce fior celor care încercau, dar aflu acum că însăşi filozofia veche o în-tăreşte"10: ea spune că pulpele şi coapsele şchioapei din pricina nepotrivirii lor, nu-şi află prisosul cuvenit şi urmează că părţile fiinţătoare aşezate deasupra să fie mai închegate, mai legate şi vînjoase. Sau că această schilodire care împiedică umbletul face pe cei care o suferă să păstreze pe de-a-ntregul puterile pentru jocurile Venerei. F>c aceea grecii spuneau că ţesătoarele sînt mai aprinse decît celelalte muieri: fiindcă din pricina meşteşugului lor Şed fără altă mare mişcare trupească. Astfel socotind, cîte nu putem noi oare înşira? Despre acestea eu aş mai putea spune că zdruncinul pricinuit de munca lor, cum stau aşezate, le zgîndără şi le îmbie, precum cucoanele în clătinarea şi zguduitul caleştilor 'lor.

JToate aceste pilde nu slujesc oare la cele ce spuneam la inceput: că judecăţile noastre trec adesea peste- hotarul lor şi iau drept de hotănîre pe o întindere nevăzută încît socotesc şi înrâuresc pînă la nefiinţă şi neinsufleţire? Iară mlădierea născocirilor noastre dă rost la tot soiul de visări şi închipuirea cu uşurinţă este gata să primească în tipăririle înşelătoare acesteia îndătinată din bătrâni şi îndeobşte, apucat-am odinioară a crede că o femeie care nu era dreaptă îmi dădea mai multă plăcere şi am pus-o pe seama harurilor ei.

Torquato Tasiso611, făcind asemuire între Franţa şi Italia, spune că noi avem pulpele mai firave decît gentilomii lor şi o pune pe seama faptului că sîntem tot timpul călare: pricină arătată de Suetonius tocmai dimpotrivă, de-oarece spune că Germanicus le avea groase, fiindcă era călare tot

timpul. Nimic nu-i unduitor şi neîntocmit decît înţelegerea noastră: încălţarea lui Theramenes612, potrivită oricărui picior. Şi din două feţe osebite în tot şi alcă-tuirea tot din două felurite feţe. „Dă-mi o drahmă de argint" spunea un filozof cinic lui Antigonus. — „Nu-i dar regesc", răspunse acesta. - - „Dă-mi aşadar un talant". — „Nu-i dar pentru un cinic", răspunse el.
Seu plures calor iile vias et coeca relaxat Spiramenta, novas veniat qua succus in herbas; Seu durat magis et venas astringit hiantes, Ne tenues pluviae, rapidive potentia solis Acrior, aut Boreae penetrabile jrigus adurat613.
Ogni medaglia ha il suo riverso614. Iată de ce Clito-mah015 spuse în vechime lui Carneade eă întrecuse muncile lui Hercule, pentru că a smuls din oameni întemeierea, adică de a avea o părere şi de a avea îndrăzneala să o judece. Această snoavă a lui Carneade atît de tăioasă, fu scornită în vechime, precum gîndesc eu, din neobrăzarea celor care se grozăvesc cu ştiinţa şi a lor nemăsurată sfruntare. Esop fusese pus la mezat cu alţi doi robi. Cumpărătorul întreabă pe cel dintîi ce ştie a face: acesta, ca să-şi dea preţ răspunse minuni, ştia şi de unele şi de altele; cel de-al doilea răspunse tot atîtea şi mai multe din partea lui. Cînd veni rindul lui Esop şi fu întrebat ce ştie: „Nimic", răspunse el, „căci aceştia luat-au tot, ştiu tot". Tot astfel se întîmplă cu şcoala filozofieească. Mîn-dria celor care dădeau pe seama minţii omeneşti putinţa cuprinderii a lotul stîrni în alţii ciudă şi zor de întrecere, cu părerea că ea nu arc putinţă în nimic. Unii ajung cu neştiinţă la aceleaşi îndepliniri la care alţii ajung cu ştiinţă, ca să nu se poată tăgădui :că nu este omul nechibzuit in toate şi că nu se opreşte decît în faţa nevoii şi a neputinţei de a trece mai departe.

Capitolul XII
DESPRE TRĂSĂTURILE FEŢEI

(b) Aproape toate părerile ce avem sînt căpătate din împuternicire şi după încredinţarea altora. Nu-i vreun rău: nu am ajunge să alegem decît mai rău prin noi înşine, într-un veac atît de şubred. Acel chip lăsat nouă de prietenii lui

Soc rate .despre spusele lui este pe voia noastră numai ca supunere faţă de învoirea lumii; ele nu sînt pe gustul nostru, nu-i ce ştim noi şi în rosturile noastre. Dacă ar fi dat la iveală în ceasul acesta oarece asemănător, puţini sîn.t oamenii cărora să le fie pe plac.
Noi nu zărim harurile decît ţuguiate, buhăite şi umflate cu dresuri. Cele care curg la umbra nevinovăţiei şi ~mere>niei scapă uşor unei vederi grosolane cum este a noastră; ele au o frumuseţe gingaşă şi ascunsă; văzul tre-buie^ să fie limpezit şi drept ca să dibuie cea tainică lumină. Oare nu credem noi că nevinovăţia este însuşire îngemănată cu prostia şi de ocară? Socrate dă sufletului său un mers a fire şi îndeobşte. Tot astfel îndrugă un ţăran, astfel şi o muiere, (c) Nu-i vine pe buze decît dulgheri, vizitii, ciubotari şi zidari, (b) Sînt arătări şi asemuiri scoase din îndeplinirile cele mai de rînd şi obişnuite ale oamenilor; fiecare le pricepe. Niciodată nu am fi desluşit într-o înfăţişare atît de umilită măreţia şi strălucirea dovedirilor lui minunate, (c) Noi, care socotim josnice şi neînsemnate toate cele ce ne sînt puse în vedere de doctrină, (b) care nu zărim bogăţia decît în odoare şi alai. Lumea noastră este dedată numai semeţirii; oamenii nu se umflă decît eu vînt şi se mînuie în zbucniri ca mingile. Acesta nu are în vedere deşarte năzăriri: ţelul său fost-a să ne mijlocească deprinderi şi poveţe, cai aevea au a sluji şi a ise îmbina cu viaţa,
servare modum, finemque tenere, Naturămque sequi6ir'.
El şi fost-a 'totdeauna unul şi acelaşi, nu prin salturi, din făptură cît se poate de vajnic. Sau, mai bine-zis, nimic nu împlini peste poate, ci mai curînd coborî şi îi toarse la locul poruncit al firii sale şi supuse vigoare, asprimile şi greutăţile. Căci la Cato lămurit se vede c era un mers dus cu mult departe peste cel obişnuit; , în vitezele fapte din a sa viaţă şi moarte. 11 simţi to' deauna călare pe bidiviu. Socrate stăruie pe pământ, â pas domol, şi de rîr.d, luând în eătare cele mai tre'buir eioase gîndiri ca să le poarte pînă la moarte şi în ce' mai aspre îmeercăfi care se iscă în desfăşurarea vieţ omului.

Bine fost-a nimerit ea omul cel mai vrednic, cunosci şi dat lumii drept pildă, să fie cel despre care mai mu ni s-a dat de ştire. El a fost pus în lumină de oamen cei mai limpede văzători care vreodată fost-au. Martor care ni-l înfăţişează sînt minunat de credincioşi şi des; vîrşiţi617.

Este mare lucru să fi putut da o asemenea pildă cur; telor închipuiri ale unui copil, ca fără a suci, nici adăue să fi scos la iveală cele mai frumoase făptuiri ale sufli tului nostru. El nu arată sufletul nici înălţat, nici boga nu-l arată decît sănătos, dar bineînţeles eu o sănătate zdn vănă şi neştirbită. Prin îndemnurile sale de rînd şi f reşti, cu acele vederi obişnuite şi zilnice, fără frămîntai şi oţărîre, el învederează nu numai cele mai orînduit dar şi cele mai înălţate şi vrednice credinţe, fapte şi ob ceiuri care .aevea fost-au. (c) El este care întoarse înţelej ciunea omului de pe cer unde-şi pierdea vremea, ca ; o înapoieze omului undc-şi are cea mai dreaptă şi de toinică treabă şi mai folositoare, (b) Priviţi-l apărindu-f •în faţa judecătorului. Vedeţi cu ce arătări el trezeşte vit< jia sa faţă de sorţii războiului; care dovediri întăresc răi darea lui împotriva pîrei, a tiraniei, a morţii şi împotrh minţii soţiei lui; nimic nu e împrumutat ştiinţei SE meşteşugului; cei mai nepricepuţi cunosc aici prinsori şi putinţele lor; nu se poate merge mai apoi şi mai prejos. El făcu t-a marele bine făpturii omului, arătîndu-i cit poate prin ea însăşi.

Fiecare din noi sân tem mai bogaţi decît credem; dar sin tem deprinşi să împrumutăm şi să cerşim, am fost în- demnaţi a ne folosi mai mult din al altuia decît din al nostru. In nimica omul nu se ştie opri la hotarele nevoii sale. Desfătare, bogăţie, putere, el cuprinde mai mult decît poate îmbrăţişa: lăcomia lui nu se poate potoli. Eu găsesc că şi în rîvna de învăţătură tot aşa este: el îşi croieşte treabă cu mult peste ce poate face şi peste ceea ce arc el a face, (c) întinzînd nevoia învăţăturii pe atît cît cercetarea lucrului în sine. Ut omnium rerum, sic litera- rum quoque intemperantia laboramuseiH. Şi Tacitus dreptate avea cînd lăuda pe muma lui Agricola, care punea stavilă prea nepotolitei patime de învăţătură a fiului său. Este o avuţie de privit cu ochi veghetori, cine-i are, ca .şi toate celelalte

avuţii ale oamenilor, află multă slăbiciune şi deşertăciune din fire şi mult costă.
Mistuirea sa este cu mult mai a întîmplării decît a oricărui alt fruct sau băutură, căici în altele ceea ce cum- părat-am, ducem acasă pe vreo corabie şi acolo îngăduit îmi este a socoti cît face, cît şi cînd le vom folosi; dar ştiinţele de la primire, noi nu le putem aşeza în altă corabie decît in sufletul nostru; noi le înghiţim cumpărîn- du-le şi gata sîntem de la tîrguială de-.a dreptul .a ne îmbolnăvi sau a ne păcăli cu ele. Sînt din ele care, în loc să ne hrănească, ne răvăşesc şi ne îngreuiază, iar altele au chip a lecuire şi ne otrăvesc.
(b) Plăcutu-mi-a să văd pe alocuri oameni care din cucernicie făceau legămînt să nu ştie carte, cum s-ar fi legat să rămînă nenuntiţi, săraci şi pocăiţi. înseamnă astfel a stîrpi destrăbălările poftelor noastre, a stîmpăra cea i'ivnă care ne împinge la cercetare cărturărească, şi a scuti sufletul de cea îmbiere desfătătoare, care ne momeşte cu părerea ştiinţei. Şi înseamnă din plin a desăvîrşi legă- mîntul de sărăcie, dacă-i alăturăm şi pe a duhului, (b) Nu avem nevoie de doctrină ca să trăim în largul nostru. Şi Socrate ne învaţă că ea este în noi şi nc arată felul în care o găsim şi cum să ne fie de ajutor. Toată avuţia care stă dincolo cea firească mai toată este vană şi în zădar. Marc lucru dacă nu ne împovărează mai mult decît nc slujeşte, (c) Paucis opus est litteris ad mentem bo- namG19. (b) Sînt depăşiri ale clocotirii minţii noastre, unealtă aţîţătoarc şi neastîmpărată. întorceţi-vă în voi. veţi găsi în voi poveţile firii împotriva morţii, cele mai adevărate şi potrivite ea să vă ajute la nevoie. Sînt cele care mină pînă la săvârşire pe un ţăran şi popoare întregi eu tot atîta străşnicie ca şi pe un filozof, (c) Oare eu aş fi murit mai voios dacă aş fi aruncat privirile pe Tuscu- lane? Cred eă nu, şi cînd -bine caut simt că limba-mi este îmbogăţită, dar vitejia prea puţin. Făcut fost-a de la făptură a se îmbărbăta pentru luptă nuimai de la fire şi cărţile nu mi-au slujit atîta drept învăţătură cît ca îndeletnicire. Cum? (b) dacă ştiinţa, îneereînd să ne întărească cu noi apărări împotriva neajunsurilor fireşti, ne-a vîrî't mai vîrtos în minte mărimea

şi greutatea lor decît are ea dovedire şi iscusinţă ca să ne pună la adăpost de ele. (c) Sînt curate iscusinţe pe a căror cale ea ne trezeşte adesea în van: înşişi scriitorii mai cuminţi şi chibzuiţi, ve- deţi-i cum în jurul unei bune^dovediri, cîte altele uşuratice înşiră, şi privit de aproape cît de neînfiripate. Sînt numai vorbe goale care nc înşală. Dar şi de ar putea fi de folos, eu nu mai voi să le răstocesc. Destui sînt de felul acesta în multe locuri, fie cu împrumut, fie din asemuire. Trebuie întrucâtva să vedem a nu chema tărie ceea ce este voioşie, întemeiat ceea ce nu este tăios, şi 'bun ceea ce nu-i decât frumos: quae magis gustata quâm po- tata delectant620. Tot ce zboară nu se mănîncă. Ubi non ingenii, sed animi negotium agitur621.
(b) A vedea străduinţele lui Seneca de a se întări în faţa morţii, a-l vedea icnind cu sudori ca să se învred-nicească, să se ţie şi dezbată atîta vreme pe această muche pentru mine faima lui ar fi ştirbită dacă nu ar fi făcut dovadă murind vitejeşte. Frămîntarea lui atât de aprinsă şi neîncetată (c) arată eă era aprig şi clocotitor el însuşi. Magnus animus remissius loquitur et secu- rius622. — Non est alius ingenio, alius animo color623. Nevoie este a-l încredinţa în dauna lui. Şi i(fo) nu arată nicidecum că 'potrivnicul său îl strîngea de aproape. Cu cît felul de a fi al lui Plutarh, care este mai îndeobşte dispreţuitor şi lăsător, după părerea mea este mai bărbă- t -sc şi întemeiat: aş crede mai uşor că mişcarea .sufletului său era mai stăpînită şi cu mai bună rînduială. Unul t-s!e mai viu, ne împunge şi nc face să tresărim, atinge mai muli mintea. Celălalt, mai domol, ne dă de veste, în~ i.emeiază şi întăreşte mereu, atinge mai mult priceperea, (c) Unul răpeşte judecata noastră, altul o cîştigă.
De asemenea văzut-aim alte scrieri vestite oare zugrăvesc lupta dusă de ei împotriva îndemnului cărnii, înfăţi-şat atît de aspru şi neinfrînt, încît noi cei dedaţi purtării de rînd, ne uimim de ispita lor cit şi de felul cum ei stau împotriva ispitei.
(b) La ce folos apucăm a ne străşnici cu acele stă- ruinţi ale ştiinţei? Să privim pe pămînt bieţii oameni pe care-i vedem înşiraţi, cap plecat la munca lor, care nu ştiu nici de

Aristotel, nici de Cato, nici pildă, nici povaţă; in fiecare zi firea de la ei smulge fapte cu temei şi din greul răbdării, mai luminate şi izbutite decît cele care le-am învăţat cu atîta zor la şcoală. Ciţi din cei pe care îi văd de obicei, nu ţin seama de sărăcie, cîţi doresc moartea sau o trec fără larmă şi mîhnire? Acesta, care >apa grădina mea, în zorii zilei de azi, şi-a îngropat un Irlă sau fiu. însăşi numirea ce-o dau ei bolilor le îm- biinzeşte şi înmoaie asprimea. Ftizia pentru ei este oftică; dizenteria, pîntecăraie; pleurezia, apă la plămîni şi che- mindu-le mai blând le şi rabdă. Sînt cumplite numai cînd c u mă munca lor. Ei nu se întind pe laviţă decît pentru a muri. (c) Simplex illa et aperta virtus in obseuram et <olertem scientiam versa est62*.
(b)Scris-am aceste625 cam în vremea cînd greaua năpastă a răscoalei noastre bate de mai multe luni cu toată puierea ei de-a dreptul asupra-mi. De o parte aveam duşmanii la poartă, pe de altă parte răzleţii, mai răi decît duşmanii: (o) non armis sed vitiis certatur626; (b) şi sufăr toi felul de prădălnicii deodată.
Hostis adest dextra levâque â parte timendus, Vicinoque malo terret utrumque Zaius627.
Groaznic război! Altele curg în afară; acesta, mai încă Şi împotriva sa, se macină şi se destramă din însăşi otrava iui. Obîrşia îi este atît de blestemată şi nimicitoare, încît se nimiceşte împreună cu cîte toate, se sfîrteeă şi se des- ghioacă în turbare. îl vedem de cele mai multe ori pi rind de la sine, nu din lipsa celor de trebuinţă sau d puterea potrivnică. Stă depărtat de .orice rînduială. Apu să curme răscoala şi o poartă în circă, vrea să pcdepseas neascultarea şi este o pildă a neascultării. Stăruie în ap rarea legilor şi-şi face parte din răzmeriţă împotriva le£ lor sale. Unde ajuns-am? Lecuirea noastră duce cu molima!
Răul nostru se otrăveşte
Cu ajutorul ce i se dăruieşte.
Exuperat magis agrescitque medendo628. Omnia fanda, nefanda, malo permista furore, Justificam nobis mentem avertere Deorum629.
In aceste mo'limi ale noroadelor lla început se pot ale sănătoşii de bolnavi: dar de se lungesc, ca ale noasti tot

trupul este pătimit din creştet pînă în tălpi; nici parte nu este scutită de stricăciune, căci nu-i suflare ca să se tragă cu mai mare lăcomie şi să se răspîndească să pătrundă mai adine decît destrăbălarea. Oştile noast nu se mai înmănunchie şi nu se mai ţin decît cu înlări străină: din franţuzi nu se mai ştie a face un trup oaste statornic şi rinduit. Ce ruşine! Nu mai avem asci tare ostăşească decît pe atît cit ne arată ostaşii cu ci ric. Noi, ne purtăm după bunul plac şi nu al unui es fiecare după capul său. Căpetenia are mai mult de tr băluit înlăuntrul decît în afară; el merge pe urme, îns ţeşte, se pleacă,singur el ascultă; tot ce mai este volnicei şi dezbinat. îmi place să văd cîtă ticăloşie şi nimieni; încape în ambiţie; prin cîtă josnicie şi slugărnicie trebi să-^şi atingă ţelul; dar ce nu-mi place este să văd pe c buni din fire şi cu harul dreptăţii, învăluriţi pe zi ce tre la cîrma şi mînuirea acestei răvăşiri. Nepărăsita suferi dă naştere îndătinării; îndătinarea, învoirii şi maimuţ ririi. Avem destule suflete slute ea să nu mai sluţim 1 cele bune şi înzestrate; iar dacă mergem pe aceas'tă ca greu se va mai găsi cui să încredinţăm sănătatea acest stat dacă soarta ne-ar da din nou prilejul. Hune saltem everso juvenem succurrere seelo Ne prohibite630.

(c) Unde mai este vechea povaţă: că ostaşii au mai mult a se teme de căpetenia lor decît de duşman? Şi minunata următoare pildă: un măr se găsea în mijlocul taberei oştilor romane, a doua zi ei părăsiră locul, lăsînd stăpînului lor merele numărate, coapte şi bune de mîneat,? Mi-ar place ca tineretul nostru, în loc să-şi piardă vre-mea, călcînd pe tărîmuri mai puţin rodnice şi cu îndeletniciri mai puţin falnice, să o folosească pe jumătate, a vedea ce înseamnă războiul pe mare, sub cîrmuirea unui bun căpitan cap de oaste la Rhodos631, iar cealaltă jumă-tate să o petreacă văzînd cum se poartă oştirea în armiile Turciei: căci tare se osebesc şi întrec pe ale noastre. Dar noi îndemnăm pe ostaşii noştri la încălcări şi mai ales la dezmăţ, pe cînd dincolo ei sînt ţinuţi în chingi şi temători: căci ştirbirile şi furtişagurile faţă de poporul de jos, ei le pedepsesc cu bătaia în timp de pace şi eu moartea în timp de război:

pentru un ou luat fără plată se capătă 50 de trăgători; pentru orice alt lucru, cît de neînsemnat, de trebuinţă traiului, ei sînt traşi în ţeapă sau li se taie capul fără amînare. Rămas-am uimit citind despre Selim, cel mai crunt cuceritor care fost-a, că la supunerea Eghi- petului, cele mai frumoase grădini din jurul oraşului Damasc, toate vraişte şi pe pămînt cucerit, unde se afla tabăra oştirii sale, au rămas neatinse de mina ostaşilor, ne- fiindu-le încuviinţat dreptul de pradă.
(b) Dar este oare vreun rău, într-o orânduire vrednică să răpui cu un leac atît de ucigător?032 „Nu", spunea Faonius, nici măcar împotriva stăpînirii pe nelege într-un stat faţă de un tiran, (c) Aşijderea Platon nu se Invoieşte a zdruncina liniştea ţării sale, ca s-o tămăduiască, şi nu mgăduie o îndreptare plătită cu sângele şi prăpădul cetă- ţenilor, socoteşte că datoria unui om de omenie, dacă lucrurile stau astfel, este să laşi totul în loc şi a se ruga numai de Dumnezeu, să-Şi îndrepte mâna Lui atotcuprinzătoare asupră-ne. Şi pare că el este necăjit pe Dion, marele său prieten, că mai altfel purcese a face.
Eu am fost platonician întru acestea înainte să fi ştiut ce este Platon pe lume. Iar dacă acest om deosebit nu poate fi îmbrăţişat în credinţa noastră, în credinţa cuge- ui sau, el fu vrednic de ocrotirea cerească pînă a fi pa runs atît de departe pînă la luminarea creştină prin întunericul -obştei lumii din timpul său. Eu cred că sade bine să ne înveţe un păgîn. Cită necredinţă este £ aştepta de la Dumnezeu nici un ajutor curat al Să neînsoţit fără adaosul nostru. Deseori mă îndoiesc < printre acei inşi care-şi fac de lucru în asemenea tre găsitu-s-a vreunul cu mintea atît de neghioabă, cari fi putut lua în credinţă că este pe calea îndreptării, îrr nind cea mai de apoi scrînteaiă; şi că merge spre mm rea sa prin împricinările care vădit vin asupra noa cu neapărata afurisenie. Că răsturnind orînduirea, < guitorul şi legile, sub para cărora Dumnezeu ne-a adu umplînd cu ură de părinţi vigoarea fraţilor, chemîn< ajutor diavolii şi mîinile, că el va putea fi un sprijin] tru prea sfinţita bunătate şi dreptate a legii dumnezei (b) Ambiţia, zgîrcenia, cruzimea, răzbunarea nu

le deajuns de ;jgpre de la sine şi din fire, dar încă s aţîţăm şi întărîtăm în numele sfinţit al dreptăţii şi e viei. Nu se poate închipui faţă mai hîdă a lucrurilor, cît răutatea, acolo unde este purtată a fi legiuită, şi învoirea celui care o sprijină îmbrăcată în hlamida tuţii. (e) Nihil in speciem jallacius quăm prava rell ubi deorum numen praetenditur sceleribus633. Cea ma apoi nedreptate este, după Platon, ca nedreptatea să privită ca dreptate.

(b) Poporul suferă din plin nu numai pagubele de j undique totis XJsque adeo turbatur agriş034,

dar şi cele viitoare. Cei în viaţă avură de suferit, d£ cei care nu erau încă născuţi. Ca urmare, eu am fost astfel prădat pînă şi de speranţă, fu răpită chivernis traiului meu ani în şir.

Quae nequeunt secum ţerre aut abducere perd Et cremat insontes turba scelesta casasG33.

Muris nulla fides, squallent populatibus agrim

în afară de aceste zbuciumări, pătimit-am şi al Întîmpinat-am ponoasele nepărtinitorului în asemenea verşunări, fost-am dat în tărbacă de toţi: pentru Cîit eram Guelf şi pentru Guelf, Gibelin637; unul din poeţii bine spune acest lucru, dar nu mai ştiu unde să-l aflu. Aşezarea casei mele şi legăturile cu oamenii din vecinătate mă arătau într-un fel038, viaţa mea şi faptele într-altul®". mi se aduceau învinuiri făţişe, căci nu aveau cum mă încolţi; niciodată nu mă împotriveam legilor, iar cel care îmi va fi căutat în blid, ar fi avut de dat socoteală. Erau bănuieli multe şi pe ocolite, în care sc găseşte totdeauna cîte o încîlceală atît de tulbure, vrednică de minţile fie pizmaşe, fie nătîngi.

(c) Dc obicei dau apă la moară bănuielilor jignitoare, pc care soarta face să mi se arunce asupră-mi cu felul meu de a fi din totdeauna, care fuge de orice dezvinovăţire, căinţă sau răstălmăcire, socotind că pun la îndoială cugetul meu dacă vin a-l apăra. Perspicuitas enim argu- mentatione elevature*°. Ca şi cînd fiecare vede tot atît de limpede în mine ca şi mine, în loc să înlătur învinuirea, mai arunc vreascuri pe spuză, cu cîte o mărturisire a batjocură şi de şagă, nu tac dacă nu soeot că este treabă vrednică a primi răspuns. Cei însă care o iau drept prea semeaţă încredere

nu-mi stau mai puţin împotrivă decît cei care o iau drept slăbiciune, fiindcă nu am cum să mă apăr, îndeosebi măririle faţă de care din lipsă de supunere, este cea mai mare greşală; aspri în dreptatea care se cunoaşte, care simte că nu este strîmbă şi dacă se pleacă a rugare. Adesea lovitu-m-am de acest stîlp. Nu-i mai puţin de zis că atunci mi se întîmplă ceea pentru ce (b) un ambiţios s-ar spînzura: tot atît un zgîrcit. Eu de agonisire nu am oricum habar.
Sit mihi quod nune est, etiam minus, ut mihi vivam Quod superest aevi, si quid superesse volent diie4i.
Dar pagubele care-mi vin de ocara altuia, fie furtişag, fie cnneenire, mă împung cum ar fi un om bolnav şi ţeapăn zgircit. Jignirea întrece cu mult paguba.
Mii de felurite necazuri se năpustiră asupră-mi rînd Pe nnidj le-aş fi suferit dintr-odată mai lesne. Mă şi gîn- evam căruia dintre prietenii mei să-i fi putut da în seamă ;Datrîneţe nevoiaşă şi ponositä; după ce-mi aruncai pri- cSH ?retutin'deni. mă găsi singur cu cămaşa. Pentru a caaea in picioare de atît de sus trebuie să fii în braţele mimoase prietenii, zdravene şi din belşug; ele, dacă sînt, arare sînt. Pînă la urmă văzui că era mai cu teme dacă mi s-ar întâmpla, să mă bizui pe mine însumi ci nevoia mea, şi să mă las curat în plata soartei. Să an grijă mai de aproape de mine însumi.
(c) Oamenii în toate se sprijină pe proptele străine scutind pe ale lor, singurele întemeiate şi singurele tar pentru cine ştie să le aibă drept apărare: fiecare aleargi aiurea şi la întâmplare, cu atît mai mult ou cît nimeni ni ajuns-a în sinea lui. (b) Şi mă dumirii că folositoare erai necazurile, mai cu seamă că trebuie din capul l-ocului i da de ştire cu biciul ciracilor cei răi, cînd glasul judecăţi nu ajunge pînă la ei. (c) După cum, prin foc şi coragii noi îndreptăm un lemn noduros, (b) Povăţuitu-mi-am di foarte multă vreme să mă ţin de mine, şi despărţit dc lu crurile străine: totuşi, încă îmi mai arunc privirile aiurea îndemnul, un cuvîfit binevoitor a unei măriri, o faţă ademe nitoare, mă ispitesc. Dumnezeu ştie cît de scump este plă tit în vremurile acestea şi ce tîlc are! Aud încă, fări a-mi încreţi fruntea, îmbierile ce mi se fac a mă trage 1; piaţa târgului şi mă

apăr atât de molatic că-mi pare ci aş răbda mai curînd să mă las dus. Iară unui duh atît di nesupus, trebuie ciomăgeală; şi trebuie bătută şi strins; cu fier tare această corabie care se desprinde, se dez ghioacă, scapă şi se dezbate de la sinea sa.
în al doilea rînd, această păţanie slujitu-mi-a drep deprindere la mai rău şi astfel eu, care, din dărnici; soartei şi cu felul meu de trai, sperasem a fi dintre ce mai pe urmă prinşi în acest vârtej, apucatu-m-am a f printre cei 'mai dintîi; am învăţat din vreme să-mi strunesc viaţa şi să-i dau rostul unei noi stări. Adevărat; neatîrnare este a putea totul asupra şinei tale. (c) Poten tissimus est qui se habet in potestate642.
(b) în vreme obişnuită şi liniştită te pregăteşti pen tru întîmplări potolite şi de rînd; dar în această vîltorire în care ne aflăm de 30 de ani, orice franţuz, fie el de el fie cu toţi laolaltă se vede in fâecare ceas pe pragul răsturnării Întregului său avut. Cu atât mai mult trebuie s; sporim puterile, pentru agonisiri mai trainice şi temeinice Să mulţumim soartei, că ne-a ursit a trăi într-un vea< nemolatic, sau lînced, nici trindav: cine nu putut-a altcun căpăta faimă, o va căpăta prin a sa pătimire.
(c) Prccum în istorie nu citesc fără părere de rău că nu putut-aim fi de fată să văd asemenea răvăşiri în alte state, aşijderea îi place întrucâtva mintii mele iscoditoare să vadă cu ochii însemnata dezvăluire a morţii noastre obşteşti cu semnele şi întipărirea ei. Şi fiindcă nu pot să o întârzii, sînt mulţumit să fiu menit a căpăta învăţătură din aceasta şi să fiu de fată.
Astfel căutăm noi cu lăcomie să vedem măcar prin umbră din înfiriparea teatrelor desfăşurarea jocurilor tragice ale soartei omului.
Nu fără milă, fată de ceea ce auzim, dar ne place să trezim în noi mâhnirea faţă de asemenea nemaipomenite jalnice întâmplări. Nimic nu gâdilă care să nu şi ciupească. Iar bunii cronicari se feresc de povestirile line ea de o apă stătută şi mare moartă, ea să ajungă la răzmeriţe, la războaie, unde ei ştiu că-i chemăm. Mă îndoiesc dacă pot mărturisi de ajuns de cinstit, cît de slab preţ avut-au

odihna şi liniştea în viaţa mea, mai mult pe jumătate petrecută în prăpădul tării mele. Eu dau cam prea pe ieftin răbdarea în faţa întâmplărilor care mă privesc, şi ca să mă plâng mie însumi, mă uit mai puţin la ce mi se ia, pe cît mă uit la ce rămâne neştirbit în ins şi în afară. Este o alinare a înlătura cînd una, cînd alta din relele care ne pîndesc pe rind şi care izbesc aiurea în jurul nostru. De asemenea, cînd este vorba despre întocmirile obşteşti, dacă îmi anin împătimirea peste tot cuprinsul, ea slăbeşte. Unde mai pui că pe jumătate adevărat este tan- tum ex publicis malis sentimus, quantum ad privatas res pertinet643. Şi că sănătatea de la care purees-am era în aşa fel că ne scuteşte de la sine a ne căini cum s-ar fi cuvenit. Sănătate ar fi fost, dacă nu s-ar fi asemuit cu boala care a urmat-o. Nu căzut-am prea de sus: stricăciunea şi tîlhărirea, care sînt la preţ şi înscăunate pare- mi-,se că sînt mai puţin nesuferite, sîntem prădaţi mai blînd într-un codru decît la loc ferit. Fost-a o înjghebare a mădularelor cu totul putrede, fiecare care mai de care, şi cele mai multe eu învechite racile, care nu mai erau de lecuit. Nici nu o cereau.

(b) Această prăbuşire aşadar mă însufleţi mai mult decît mă abătu cu ajutorul cugetului meu care se purtă nu numai împăcat, dar cu mîndrie; şi nu aflai de ce să mă plîng pe mine. Mai mult, cum Dumnezeu nu trimite oamenilor vreodată nici relele, nici bunurile curate, sănătatea mea fu zdravănă în timpul acela, cum de obicei nu este; şi deoarece fără ea nimic nu-mi stă în putere, puţine sînt lucrurile pe care să nu le pot cu ajutorul ei. M-a învrednicit să-mi trezesc toate tăriile şi să întind mîna scut peste rană, care uşor ar fi lăsat să fie pătrunsă mai departe. Şi-mi dovedii, prin răbdarea mea, că aveam oarecare ţinere împotriva soartei şi că ar fi trebuit o ţeapănă buşire ca să fiu scos din scări. Eu nu o spun, n-o întărît a se năpusti mai vîrtos, mă supun soartei, îi întind mîi- nile; Dumnezeule! Să se mulţumească! Cum să nu simt împunsăturile ei? Le simt. Dar asemenea celor doborîţi şi copleşiţi de mihnire, care se lasă totuşi în răstimpuri atinşi de oarecîtă plăcere şi le scapă un zîmbet, pot să mă strunesc înde^uns, ca starea mea obişnuită să fie cu împăcare şi senină, uşurată de

închipuiri apăsătoare: ici şi colo însă, pe furiş mă muşcă gândurile crunte, care bat în timp ce mă întăresc a le izgoni sau a sta împotriva lor.
Iată încă o altă înrăire a răului, care îmi veni peste cele grămădite. Şi înlăuntru şi în afara casei mele bîn- tuie o ciumă aprigă între toate644, căci după cum trupurile mai sănătoase pradă sînt bolilor mai grele, deoarece nu pot fi doborâte decît de ele, tot aşa aerul meu foarte sănătos, în care din amintire nu se cuibărise vreo boală, cu toate că clocotea în vecinătate, se otrăvi şi el, pricinuind neînchipuite şi nemaipomenite urmări.
Mista senum et juvenum densantur junera, nullum Saeva caput Proserpina fugit645.
Ajuns^am în plăcutul hal ca vederea casei mele să mă îngrozească: totul era în paragină şi lăsat în prada oricui. Eu, care sînt atît de primitor, cu amar fost-am nevoit să caut adăpost pentru neamul meu, un neam rătăcitor, carc înspăimînta prietenii săi şi pe sine însuşi, speria oriunde încerca să se aşeze, nevoit a s'chimha locul de îndată ce unul din ceată începea să se vaiete de vîrful degetului. Toate bolile sînt crezute ciumă; nu avem răgazul să le osebim. Şi mai veni încă pe deasupra rînduiala doftoricească, ca în ciuda primejdiei care păştea, să fii silit a rămîne 40 de zile in aşteptarea răului acela, timp în care gîndurile muncesc şi zgîndăre în chip şi fel însăşi sănătatea.
Toate acestea m-ar fi zdruncinat mai puţin, dacă nu aş fi avut de pătimit suferinţa altuia şi a sluji timp de sav luni drept călăuză acestor băjeniţi; căci eu port cu mine apărările mele, care sînt hotărirea şi răbdarea. Ce va-sâ-vio nu prea mă strînge în chingi. La această boală, spaima dc molipsire este mai de temut şi dacă fiind singur mi-ar fi fost să o capăt, aş fi primit-o voios şi fără amenin̂are de .mai multe rele. Nu-mi pare a fi o moarte dintre ci-ic mai aspre, este scurtă de obicei, buimăcitoare, fără durere, cu mîngîierea însoţirii altuia, fără ceremonie, fără prohod, fără grămădeală. Dar în privinţa celor dimprejur, a suta parte din suflete nu află mîntuire:

videas desertâque regna Paslorum, et longe saltus lateque vacantes646.
Pe ţarina mea, venitul cel mai bun este al muncii pă-mintului cu palma: ceea ce făcu o sută de oameni să rănii nă multă vreme de izbelişte.
Dar atunci, eîlă pildă a hotărîrii nu văzut-am eu la ?(>'. poporul acesta? Fiecare, îndeobşte, se lipsea de chi-cernisirea traiului: avutul de căpetenie al ţinutului, strugurii, rămaseră atîrnaţi în vie, toţi fără osebire se preoţeau şi aşteptau moartea pînă în seară, pînă a doua zi, cu i'aţa şi vorba atît de puţin înspăimîntate, că păreau înţe-c şi la această întîmpinare, care va să aibă sorocul neapărat .şi pentru toţi. Aevea, aşa şi este; cît de puţini sînt însă ivi care s-au împăcat a muri! Depărtarea şi amînarea a itorva ceasuri în vederea celor ce se învălură şi înrîu- rcse in jur nu-i decît atîta. Priviţi-i pe ei: fiindcă mor intr-o vreme copii, tineri, bătrîni, ei nu se mai uimesc, nu mai plîng. Văzut-am care se temeau că vor rămîne cei din urmă, în urîtă pustiire, nemaiştiind de altă grijă decît a mormintelor: erau amărîţi să vadă trupurile ri- sipite pe ţarină, în plata fiarelor, care veniră puzderie de îndată, (c) (Cît de felurite sînt năzările omului: neoriţii, naţie supusă de Alexandru, aruncau trupurile morţilor în desişul codrilor, ca să fie mâncate acolo, singură îngropăciune socotită de cuviinţă), (b) Cutare sănătos îşi fă- ^ea groapa dinainte, alţii se culcau în ea încă vii: şi unul din muncitorii moi, trase peste el pământul cu toatâ puterea miinilor şi picioarelor, murind. Nu fuse oare, pentru a fi pus la adăpost, ca să adoarmă mai pe îndelete': (c) Purtare tot atît de semeaţă ca şi acea a ostaşilor romani, găsiţi după ziua de la Canne, cu capul îngropat îr găuri făcute de ei, pe care le umpluseră cu mîinile lor înăbuşindu-se. (b) Pe scurt, o naţie întreagă fost-a neîntârziat dusă a se purta cu hotărâre cînd de obicei se întîmplă după o straşnică chibzuire a judecăţii.
Cele mai multe poveţe ale ştiinţei ca să ne îmbărbăteze au mai multă părere decît tărie, au mai multă podoabă decît rod. Noi am părăsit firea şi vrem s-o învăţăm învăţătura ei, ea care ne călăuzea atît de ferice şi întemeiat Totuşi,

urmele povăţuirii sale şi la acel puţin rămas din pri-nosul neştiinţei, urmă a chipului ei lăsată la grămada ţă- rănoasă a oamenilffr neciopliţi, ştiinţa este în fiecare zi nevoită să se întoarcă pentru a găsi tiparul statorniciei, nevinovăţiei şi a liniştei pentru ciracii săi. Bine şade să-i vezi pe aceştia, doldora de atîtea frumoase învăţături că trebuie să se ia după cea netoată nepricepere, pentru cele dintîi făptuiri ale virtuţii, iar înţelepciunea noastră să înveţe de la înseşi dobitoace, întocmirile cele mai folositoare în rânduielile de seamă şi neapărate ale vieţii noas- tie; cum trebuie să trăim şi să murim, a cruţa avuţiile, a iubi şi creşte copiii noştri, a ţine dreptatea, nespusă dovedire a şubrezeniei omului; iar această minte care este mînată după voia noastră, găsind mereu chip şi fel şi noutate, nu lasă în noi nici o urmă vădită a firii. Făcut-a oamenii cu ea, cum făcut-au cei ce scot mireasmă din uleiuri: ei au prefăcut-o cu atîta uneltire şi dibăcire, încît pierdutu-i-am cu dresături faţa cea curată, neschimbătoare şi din a tot cuprins şi trebuie să căutăm pilduire la dobitoace, nesupuse măgulirii, ispitirii, nici felurimii pă-rerilor. Adevărat este că înseşi dobitoacele nu apucă totdeauna pe căile firii; dar ele se depărtează atît de puţin, încît poţi mereu dibui făgaşul. Precum caii pe care îi mîi sar şi joacă în frîu cît îngădui tu, asemenea pasărea care ia zborul pe dîra firului tras. Exilia, tormenta, bella, mor- bos, naufragia meditare, ut nullo sis malo tyro647.

(b) La ce slujeşte cea iscodire care ne face să avem în vedere toate neajunsurile firii omului şi mult din greu să nc pregătim a sta împotriva unora din ele, care de fapt nici nu au a fi luate în seamă? (c) Părem passîs tris- titiam jacit, pali posse648. Nu numai lovitura, dar şi vîn- lul şi beşina ne jignesc. Sau (b) cum sînt cei mai înfrigurați, căci de-a binelea înfrigurare este să te apuci a te biciui pentru că pe viitor, eîndva, soarta te va biciui (c) şi să-ţi pui dulama din vară, pentru că ai să ai nevoie de ea la Crăciun, (b) Ei spun: „apucaţi a încerca relele : are se pot isca, mai ales cele mai crunte: deprindeţi-vă cu ele, întăriţi-vă în acestea". Dimpotrivă, ar fi mai uşor

mai firesc să te uşurezi pînă şi de gîndul lor. Ele vor veni totdeauna prea devreme, fiinţarea lor durează aevea deajuns: dar încă să trebuiască mintea noastră să o lungească şi întinde înainte să fi sosit, să ne-o însuşim şi s-o luăm în cătare ca şi cînd ele nu ar apăsa pe simţurile noastre cînd le vine la socoteală (c) „Vor apăsa de-ajuns ; '.ncl vor fi sosit, spune unul din asprii dascăli649, nu din-ir-o tagmă molatică, ci din cele mai neîndurătoare. Pînă atunci, mîngîie-tc, crczi ce-ţi pasă mai bine. Ce cîştig ai să umbli în întîmpinarea şi căutarea soartei şi să pierzi /iua de azi de teama viitorului, jelindu-te acum, fiindcă ai să ajungi cu timpul a te jelui?" Aceste sînt cuvintele lui. (b) De-a binelea slujbă bună face ştiinţa să ne înveţe dreapta măsură a relelor,

Curis acuens mortalia cordaG50.

Mare pagubă ar fi dacă parte din a lor însemnătate ar scăpa simţămîntului îşi cunoştinţei noastre.

Neîndoielnic este că pregătirea morţii a pricinuit mai mult chin decît făcut-a suferirea ei. (c) Fost-a aevea spus odinioară şi de un scriitor foarte înţelept: minus ajjicit sensus jatigatio quam cogitatio651.

Simţămîntul morţii stîrneşte neapărat de la sine hotă- rirea să nu tc mai aperi de ceea ce este neapărat. Mai mulţi gladiatori în trecute vremuri, fost-au văzuţi după cc fuseseră nevrednici la bătălie, că întîmpinau moartea vitejeşte, întindeau gîtlejul sub fierul duşman şi-l chemau. Privirea de departe a morţii cc va-să-vie cere o înecată stăruinţă a cărei deprindere este anevoioasă652, (b) Dacă nu ştiţi să muriţi, să nu vă pese. Firea vă va lămuri pe loc cu vîrf şi îndesat; nu vă mai căzniţi aceasta de la voi putere.

Incertam frustra, mortales, fumeris horam
Quaeritis, et qua sit mors aditura viae53, Paena minor certam subito perferre ruinam, Quod timeas gravius sustinuisse diu654.

Noi tulburăm viaţa cu grija morţii şi moartea cu gr: vieţii, (c) De una nc este silă, de alta spaimă, (b) I împotriva morţii ne pregătim; este treabă prea dintr clipă, (c) Un sfert de ceas de patimă, fără urmare, fă păţire, nu cere nici

un fel de povaţă anume, (b) Dro vorbind, noi ne pregătim împotriva pregătirilor mori Filozofia ne porunceşte să avem moartea nepărăsit în ft ochilor, să o privim venind şi s-o luăm în cătare c timp, apoi ei n£ mijlocesc rînduieli şi chivernisiri în v derea ei, ca să nu fim răniţi de aceste. Tot astfel fac dc torii, care ne zvîrle în braţele bolilor, ca ei să poată av cum folosi leacurile meşteşugului lor. (c) Dacă nu i ştiut trăi nu-i pe drept să învăţăm a muri şi să scoate sfîrşitul din întregul său. Dacă am ştiut să trăim cu st tornicie şi linişte, tot astfel vom şti să murim. Ei pot se laude cît vor. Tota philosophorum vita commenta; mortis estKS'\ Dar eu cred că este capătul, nu însă scop vieţii; este isprăvitul, nu totuşi isprava ei. Trebuie fie ea sieşi ţinta ei, plănuirea ei; dreapta sa cercetare se rînduiască, să se călăuzească, să se sufere. Printre to£ altele la număr, se cuprinde şi această parte de căpeter şi îndeobşte din ştiinţa trăirii noastre, parte a şti mu şi din cele mai uşoare, dacă teama nu ar îngreuia-o.
(b) Judecate, după folosul şi adevărul lor nevinov învăţăturile curat din fiinţă nu sînt nicidecum mai pi jos decît cele pe care ni le mi jloceşte doctrina, dimpotrh Oamenii se osebesc la poftă şi putere: trebuie duşi sp binele lor pe căile lor osebite, (c) Quo me cumque ra; tempestas, dcferor hospes656.
(b) Eu nu văzui vreodată ţăran în juru-mi, caro s, muncească gîndul cum să întîmpine şi cum să sc poai în ceasul de pe urmă. Firea îl învaţă să nu se gîndca5 la moarte decît în clipa morţii. Iar atunci, el este mai largul său decît Aristotel, .pe care moartea îl încing
două ori, fiindcă este moarte şi fiindcă avea atît
de .udciungă pregătire. Părerea lui Cezar totuşi fost-a că moartea pe negîndite este cea mai uşoară şi ferice, (c) Pius dolet quam necesse est, qui ante dolet quam necesse si'"1.
Asprimea acestei închipuiri se trage din iscodirea noastră. Astfel ne încurcăm totdeauna vrînd să întreccm :i să orînduim împlinirile fireşti. Treaba doftorilor este
: ineze mai prost fiind sănătoşi şi să se încrunte în uea morţii. Cel de rînd nu are nevoie nici de leac, nici ,1 mîngîiere decît cînd este lovit şi o socoteşte pe cît o

-.id'eră. (b) Nu-i oare ce spunem noi, că nătânga nepriec- ,cie a prostimii îi dă acea răbdare a suferi năpastele şi >.ea adîncă nepăsare faţă de întâmplările vitrege care vor < vie? (c) că sufletul lor fiind grosolan şi neşlefuit este nai puţin atins şi frămîntat. (b) Pentru Dumnezeu, dacă >şa este, să ne oprim de-acum încolo la şcoala dobitocu- . u. ca ne dă fructul cel mai ales şi mai de seamă făgăduit de ştiinţă, pentru căpătarea căruia ea mînă atît de e;.nd ciracii ei.

Nu ne vor lipsi buni îndrumători tălmaci a neprefă- utei firi. Socrate va fi unul din ei. Căci, pe cît îmi amin- v-;c, el, cu acest înţeles, grăieşte judecătorilor care au o::s pe cântarul lor viaţa lui: „Mi-este teamăM8, domniile ••aslio, că rugîndu-vă să nu mă osîndiţi la moarte, să încarc tocmai cu învinuirea pîrîtorilor mei, că fac pe iscusitul mai virtos decît un altul, fiindcă am cunoş- inţă tăinuită a lucrurilor care sînt mai presus şi mai pre- . JS de noi. Eu ştiu că nu cercetat-am, nici dezvăluitu- n:-se moartea, nici nu am văzut pe nimeni care să-i fi p;-s la încercare inriuririle ei şi să mă înveţe. Cei care sc lom de ea apucă a crede că o cunosc. Întrucît mă priveşte eu nu ştiu nici că este, nici ce se face pe cealaltă lume. Ar putea moartea să fie lucru neînsemnat sau ar putea H de dorit, (c) (S-ar putea totuşi crede, dacă este o mu- are dintr-un loc într-altul, că este îmbunătăţire să ajungi trăi cu atîtea luminăţii răposate şi să fii scutit dc a mai avea a face cu judecători mînjiţi şi ticăloşi. Dacă este nimicire a fiinţei noastre, totuşi este îmbunătăţire să te cufunzi într-c lungă şi împăcată noapte. In viaţă, nimic mai bun nu simţi decît un somn liniştit, adînc şi fără vise), (b) Lucrurile cc ştiu că sint rele, cum sînt acele care aduc ponoase aproapelui, sau cum este neascultarea faţă de cel care stă mai presus, fie zeu, fie om, păzitu- m-am cu grijă de ele. Cele care nu ştiu dacă sînt bune sau rele nu am cum să mă tem de ele659 ... (c) Dacă mă duc la moarte şi vă las în viaţă, zeii singuri văd căruia din noi îi va merge mai bine. De aceea, întrucfit mă priveşte, veţi orindui cum vă va fi pe plac. Dar, după cum mi-este felul, să povăţuiesc lucruri drepte şi folositoare, eu spun că, pe seama cugetului vostru, aţi face mai bine să-mi

daţi drumul, dacă nu vedeţi mai departe decît mine pricina mea. Şi, judecind după faptele mele trecute, cele îndeobşte şi cele de pe bătătură, după gîndurile mele şi folosul ce-l trag în toate zilele din spusele mele atâţia tineri şi bătrîni cetăţeni şi sporul ce vă dau tuturor, nu puteţi, pe bună dreptate, să mă răsplătiţi în cele ce sînt vrednic, decît poruncind să fiu ţinut, avînd în vedere sărăcia mea, la Pritaneu, pe cheltuiala obştească, ceea ce deseori văzut-am a fi fost înlesnit altora, cu mai puţină dreptate ... Nu luaţi drept îndărătnicie sau dispreţ, că eu nu apuc să cer şi să mă tînguiesc după obicei, ca să vă înduplec. Am prieteni şi rude {nefiind — cum spune Homer660 — zămislit nici din lemn, nici din piatră, cum nici ceilalţi nu sînt) în stare să se înfăţişeze lăcrămaţi şi cerniţi şi am trei copii, care pling de-ajuns, ca să vă facă milă. Dar aş face ruşine cetăţii noastre, ca la anii mei şi cu o asemenea faimă de înţelept, să mă văd împricinat şi să mă înjosesc cu purtări atît de nevrednice. Ce s-ar spune de ceilalţi atenieni? Totdeauna povăţuit-am «celor care mă ascultau să nu-şi cumpere viaţa cu vreo faptă ruşinoasă; iar în războaiele ţării mele, la Amphipolis, Potidea, De- lia şi aiurea, unde aflatu-m-am, făcut-am dovadă cît mai apoi că nu m-am pus la adăpost cu plata ruşinii. Mai mult, aş apăsa asupra datoriei ce aveţi de îndeplinit, v-aş îndemna la lucru urît; căci nu rugăminţile mele au a vă întemeia, ci curatele şi trainicile adeveriri ale dreptăţii. Aţi jurat zeilor astfel să vă ţineţi: s-ar părea că aţi vroi să bănuiţi şi ocăriţi de a nu crede că ei ar fi. Şi eu însumi, aici, aş mărturisi împotriva mea să nu cred în ei cum trebuie, dacă m-aş feri de hotărîre şi nu m-aş lăsa cu totul în seama lor, pentru pricina aceasta. Mă încredinţez lor şi socot că ei neapărat vor duce la capăt aceasta, cum este mai bine pentru voi şi pentru mine. Oamenii de omenie, nici morţi, nici vii, nu au în nici un fel a se teme de zei".
(b) Nu-i oare o apărare (c) semeaţă şi sănătoasă, dar totdeodată nevinovată şi de rîod, (b) neasemuit de înălţată, (c) aevea dreaptă şi făţişă, întrecînd orice pildă, (b) şi la cît de mare nevoie folosită? (c) Dreptate cu adevărat avut-a să aleagă pe aceasta, nu pe cea pregătită pentru el în scris de

marele cuvîntător Lysias, minunat ticluită, pe tipic judecătoresc, dar nevrednică de un osîndit atît de presus. Să se fi auzit oare din gura lui Socrate glas de miluire? Acea mîndră virtute să fi încremenit oare în toiul dezvăluirii ei? Bogata şi puternica lui fire, să fi lăsat în grija iscusinţei apărarea lui şi la încercarea cea mai de apoi să se fi lăsat de adevăr şi curată smerenie, podoabele vorbirii sale, pentru a se împodobi cu dresul şi prefăcătoriile unei cuvîntări învăţate? Cuminte foarte şi potrivit lui să nu întunece purtarea unei vieţi senine şi sfînta icoană a chipului său de om, pentru a lungi cu un an bătrîneţele lui şi să trădeze nemuritoarea amintire a sfârşitului acela falnic. El nu datora lui viaţa sa, ci drept pildă lumii; nu ar fi fost oare pierdere obştească să o îi încheiat în tihnă şi la umbră?
(b) Nu încape îndoială, întâmpinarea morţii cu atâta nepăsare şi părăsire cerea cu atît mai mult să fie luată in grijă şi apărare de pomenirea celor vii; aşa şi făcu- tu-s-a. Şi nu fu dreptate mai pe dreptul decît cea adusă de soartă pe seama lui. Căci cei din Atena prinseră atîta ură pe uneltitorii morţii sale, că fugeau de ei ca de ciumă; spurcat era totul ce atingeau, nimeni nu se apropia de ei. nimeni nu le da bună ziua, nici nu rămîneau cu ei; pînă la urmă nemaiputînd suferi acel obştesc blestem, ei singuri se spînzurară.
Dacă oarecine socoteşte că, printre atîtea alte pilde ce aveam de ales, ca să-mi sprijin dovedirea felului de a vorbi al lui Socrate, rău ales-am pe acesta şi judecă cuvîntarea mai presus de înţelesul îndeobşte, eu cu bună-ştiinţă am făcut-o; fiindcă eu judec altcum şi ţin că este o cuvântare al cărei rost şi pornire curată stau mai prejos şi mai înapoi decît înţelegerea îndeobşte; arată (c) cu o îrucume- tare neprefăcută şi neiscusită, cu o bizuială copilărească (b) întipărirea curată şi intiia (c) şi neştiinţa (b) firii. Căci de crezut este că din fire ne temem dc durere, dar nu de moarte în sinea ei, care este parte din fiinţa noastră, nu mai puţin din măduvă decît trăirea. Pentru ce firea ar fi încolţit în noi ură şi groază faţă de ea, cind are folosi- toarea menire în a da urmare îmbinării şi alcătuirii

făuririlor ei şi cînd în acest rost atotcuprinzător ea slujeşte mai mult răsădirii şi creşterii decît pieirii şi destrămării? Sic rerum summa novaiur6C1. <c) Miile animas una necata dedit6C'2.
(b) Sfîrşirea unei vieţi este trecerea spre o mic de alte vieţi, (c) Firea pus-a în dobitoace grija de sine şi a dăinuirii lor. Ele pînă într-atît merg pînă a se teme de mai rău, de lovitură, de rănire, de bătaie şi de legare, întâmplări supuse simţmTlor lor şi păţite de ele. Dar a se terne că noi le ucidem, ele nu pot, nici n-au însuşirea să închipuie şi să învedereze moartea; mai se şi spune că (b) se văd care nu numai că o suferă voios (cei mai mulţi cai nechează murind, lebedele o sărbătoresc cîntînd), dar şi căutînd-o după nevoia lor, cum o dovedesc mai multe pilde la elefanţi.
Lăsînd aceste, Socrate nu este oare tot atît de minunat în felul cum dă aici chip arătării lui pe înţelesul tuturor. de-a dreptul şi cu stăruinţă? Mai lesne este să vorbeşti ca Aristotel şi să trăieşti ca Iulius Cezar, decît a vorbi şi a trăi ca Socrate. Acolo se află desăvîrşita măiestrie şi greutate: meşteşugirea nu ajunge atît de departe. Dar ale noastre însuşiri nu sînt astfel deprinse. Noi nu Ic punem Ia încercare şi nici nu le cunoaştem; luăm drept bune pe ale altuia şi lăsăm în paragină pe ale noastre.
Aşijderea vreunul ar putea spune despre mine eă în-mănuncheat-am aici un maldăr de flori străine, şi nu am dat din al meu decît firul care le leagă. Fără îndoială, dat-au pe faţă lumii că podoabele aceste de împrumut mă însoţesc. Dar eu nu înţeleg să mă acopăr şi să mă ascund cu ele: este pe dos de ceea ec am în gînd eu, care nu voi s-arăt decît ce este al meu şi de la fire al meu, iar, dacă ar fi fost după mine, oricum ar fi sorţii, aş fi vorbit de unul singur, (c) Mă încarc cu ele din ce în cc pe zi ce merge663, peste cele plănuite şi întocmite mai întâi, luîndu-mă după placul veacului şi împins de altul. Dacă nu-mi şade mie bine, după cum o cred, n-are a face: poate să fie de folos altuia, (b) Cutare pomeneşte pe Platon şi pe Homer la care nu se uită vreodată şi eu destul luat-am din alte locuri, nu de la izvor. Fără osteneală şi fără mare ispravă, avînd o

mie de cărţi în jurul meu aici unde scriu aş găsi pe loc eu prisosinţă, dacă mi-ar fi pe plac, vreo 12 cîrpaci de felul acesta, inşi pe care nici nu-i frunzăresc, cu care aş îmbogăţi lucrarea mea despre fizionomie. Mi-ar fi de ajuns cuvîntul înainte al cărţii vreunui german, pentru ca să fiu doldora de arătări. în felul acesta se capătă faimă pe săturate, amăgind lumea netoată.
(c) Aceste umpluturi de vorbe goale, cu care atîţia ticluiesc lucrările lor, nu slujesc decît la pricini deşarte şi ne ajută ca să ne arătăm, nu cum să ne purtăm: slut rod al ştiinţei, pe care Socrate îl scarmănă atît de glumeţ, de vorbă cu Euthydemus. Văzut-am cărţi întocmite pentru lucruri niciodată cercetate, nici auzite, întocmitorul din- du-le în seama unor prieteni învăţaţi, pentru căutarea uneia sau altei părţi, ca să o clădească mulţumindu-se ca el să fi făcut plănuirea şi să lege cu dibăcie acea culegere de învăţături necunoscute: ccrneala şi hîrtia sînt ale sale. Aceasta înseamnă să cumperi sau să împrumuţi o carte, nu să o întocmeşti, înseamnă a da de ştire lumii nu că te pricepi a face o carte, dar ca să nu fie îndoială că nu te pricepi să o faci. <b) Un mare jude se lăuda, eu de faţă, că îngrămădise 200 de părţi străine într-o hotărîre. (c) Tot spunînd-o cui voia s-o audă, îmi păru că şterge faima care căpătase eu aceasta, (b) Stearpă şi nătîngă lăudăroşenie, după părerea mea, pentru astfel de treabă şi astfel de om. (c) Printre atîtea împrumuturi, tare îmi cade bine să mai fur la vreunul, prefăcîndu-le şi ticluinciu-le pentru o nouă folosire. Las la nimereală să se spuie că fiindcă greşit am înţeles întrebuinţarea lor firească, le-am dat o alta anume din mîna mea, ca ei să fie cu atît mai puţin şi în totul străini de ele. (b) Ei pun în proţap furtişagul lor şi fac arătare: ele aceea şi au mai mult creză- mînt decît mine in faţa legilor, (e) Ca şi geambaşii care vopsesc uneori coacla şi părul cailor, alteori îi chioresc: dacă stăpînul înainte il folosea ca buiestraş, eu îl pun la trap întins, şi de povară dacă era de şea. Noi, cei care vedem firea664, socotim că este mai mare şi neasemuită precădere în cinstea născocirii decît în cinstea să pui în vedere.

(b) Să-mi fi fost a vorbi cu ştiinţă, aş fi vorbit mai din timp: aş fi scris în vremea mai aproape de învăţătura mea; cînd aveam mai mult duh şi aducere-aminte; m-aş fi bizuit mai mult pe vigoarea acelor ani, decît în aceştia, dacă aş fi vrut să-mi fac meserie din scris, (c) Cea mai anume binevoitoare înlesnire pe care soarta poate să mi-o fi mijlocit ar fi găsit atunci timp mai prielnic665, (b) Doi cunoscuţi ai mei, oameni vestiţi pe tărîmul acesta, au pierdut — gîndese eu — pe jumătate, fiindcă au vrut s-aştcpte pînă la 60 de ani, în loc să le dea la lumină la 40. Omul copt duce cu sine ponoasele lui, ea şi floarea vîrstei, dar mai rele. Iar bătrîneţea este tot atît de stingherită în această treabă, cum este în toa£e cele. Oricine îşi pune sub teasc scorojeala, nebunie face, dacă speră să stoarcă din ea mustiri, care să nu miroasă a trezit, năucit şi stătut. Mintea noastră se astupă şi putrezeşte îmbătrînind. Eu dau glas grozav şi din plin neştiinţei şi glas subţirel şi jalnic ştiinţei, (c) aceasta pe apucate şi la întîmplare, cealaltă mai întâi şi eu pas de trecere şi nu mă înfig la nimic decît despre nimic, nici de vreo ştiinţă decît despre cea a neştiinţei. (b) Am ales timpul în care să zugrăvesc viaţa mea când îmi este întreagă în faţa ochilor. Cc mai rămîne ţine mai mult de moarte. Şi despre moartea mea, dacă aş nimeri a pălăvrăgeală, cum fac unii, bucuros aş da lumii :!njcă de veste şi la petrecanie666.

Socrate, oare fost-a maestru desăvîrşit al tuturor marilor însuşiri, mă supără că a nimerit trup şi faţă atît de urite şi nepotrivite frumuseţii sufletului său, (c) el care era atît de iubitor şi îndrăgostit de frumuseţe. Firea i-a făcut o nedreptate, (b) Nimic nu are mai mult chip de adevăr decît cumpănita potrivire între chip şi duh. (c) Ipsi animi magni refert quali in corpore locati sint: multa enim e corpore existunt quae acuant mentem, multa quae obtundant561. Acesta vorbeşte de o urîţenie nefirească şi slută a mădularelor; dar noi numim urîţenie cînd ne aruncăm ochii mai ales asupra feţii şi dăm de vreun cusur, care ne depărtează, fie obrazul, fie o pată, o încreţitură aspră, fie altă pricină, care nu are rost între mădulare întregi şi cumpănite. Urîţenia care îmbracă un foarte frumos suflet,

ca La Boetie era de felul acesta. Urîţenia numai de înveliş, totuşi cea mai izbitoare, care nu dă multă faţă duhului şi are slabă împlîntare în văzul oamenilor. Cealaltă, care mai scurt spus, se chiamă pocitură, mai tare loveşte înăuntrul fiinţei; nu orice încălţăminte de piele bine netezită arată cum e făcut piciorul înăuntru, dar orice încălţăminte bine croită.
(b) Cum spune Socrate despre a sa că da la iveală tocmai atît pe cît era în sufletul său, dacă nu l-ar fi îndreptat prin deprindere, (c) Dar spunînd-o, eu ţin că el îşi bătea joc, după obiceiul său, că niciodată suflet cu desăvîrşire împlinit nu se făcu de la sine.
(b) Nu pot de ajuns spune cît preţuiesc eu frumuseţea, însuşire eu întîietate şi propăşitoare. El o numea scurtă tiranie, (c) şi Platon încununarea firii, (b) Noi nu avem alta eu mai mare trecere. Este pe rîndul întîi în legăturile oamenilor; are pas înainte, ispiteşte şi cuprinde judecata noastră cu mare precădere şi minunată întipărire. (c) Phryne îşi pierdea pîra pe mîinile unui neîntrecut apărător dacă, deschizîndu-şi rochia, nu ar fi cumpărat pe judecătorii ei, cu strălucirea frumuseţii sale668. Eu soeot că Alexandru, Cirus, Cezar, aceşti trei stăpîni ai lumii nu au uitat-o îndeplinind marile lor isprăvi. Nici Scipio cel dintîi. O aceeaşi vorbă încape in greacă şi frumosul şi bunul669. Şi Sfîntul Duh numeşte adesea buni cei despre care vrea să spună frumoşi. Aş păstra bucuros precăde- rea bunurilor precum se află în cîntul luat de la vreun poet vechi, de care Platon spune că era grosolan: sănătatea, frumuseţea, 'bogăţia. Aristotel spune că frumoşilor li se cuvine dreptul a porunci, iar dacă între ei se află a căror frumuseţe se apropie de chipul zeilor, tot astfel li se cuvine şi închinare. Celui care îl întreba de ce aveau mai multă căutare şi mai adesea frumoşii, el răspunse: această întrebare nu se cade a fi făcută decît de un orb. Cea mai mare parte şi cei mai mari din filozofi plătiră învăţătura lor şi căpătară înţelepciune prin mijlocirea şi prisosinţa frumuseţii lor.
(b) Nu numai la oamenii care mă slujesc, dar şi la dobitoace, eu o socotesc la două degete alături de bunătate. Cu toate accstca îmi pare că croiala şi acea

împlinire a feţei şi trăsăturile prin oare se vădesc unele alcătuiri lăuntrice şi sorţii noştri viitori, este treabă care nu începe de-a dreptul şi curat de partea frumuseţii şi urîţeniei. Tot atît cum mirosul bun şi cer senin nu făgăduiesc sănătatea, nici orice îmbîcseală şi duhneală molipsi re în vreme ciumată. Cei care aduc vină cucoanelor că păgubesc frumuseţii lor cu mutrele lor nu o nimeresc totdeauna, căci pe faţa care nu va fi prea bine îmbinată poate să fie prinsă adiere a temeiniciei şi a credinţei, iar, dimpotrivă, citit-am uneori între doi ochi frumoşi ameninţările unei firi răutăcioase şi primejdioase. Sînt feţe îmbietoare; şi la o înghesuială a duşmanilor biruitori veţi alege printre oameni necunoscuţi, mai curînd pe unul decît pe altul căruia să încredinţaţi viaţa şi să vă predaţi, fără să aveţi în vedere curat frunjuseţea.
Slabă chezăşie este faţa; totuşi are întrucîtva însemnătate. Şi dacă aş avea de biciuit, aş face-o mai usturător răilor care tăgăduiesc şi trădează făgăduinţele puse de fire pe fruntea lor: aş pedepsi mai crunt răutatea sub înfăţişarea blîndeţii. Pare că sînt unele feţe ferice, altele neferice. Şi cred că este oareoîtă dibăcie, să osebesc feţele cu bunătate de cele neroade, cele aspre de cele crude, răii de mîhniţi, dispreţuitorii de obidiţi, şi alte asemenea însuşiri vecine. Aflăm frumuseţi nu numai mîndre dar şi acre; sînt altele dulci încă şi mai anoste. Din ele a procopsi însuşiri ce vor da urmare sînt treburi pe care eu le las nehotărîte.
Mi-am însuşit, cum aiurea spus-am, curat şi pe şleau cît mă priveşte această veche povaţă: că nu vom putea da greş dacă ne luăm după fire, că a ne ţine de ea este novată mai presus de orice. Nu am îndreptat din tăria minţii ca Socrate înrîuririle mele fireşti şi nu am tulburat cu meşteşugire îndemnul meu. Mă las dus, cum am venit, nu lupt cu nimic, amîndouă părţile mele de căpetenie trăiesc din voia lor, în pace şi bună-inţelegerc; dar laptele doicii mele fost-a, mulţumesc Domnului, potrivit de sănătos şi astîmpărat.
(c) Aş spune în treacăt aceasta: că văd că se dă mai mult preţ decît face unui chip de omenie scolastică supusă poruncilor, care singur are trecere între noi, silit de

speranţă şi Leamă. Mie îmi place aşa cum legile si religiil-: nu-l fac, ci prefac şi împuternicesc, care să se simtă că are cu ce se sprijini fără ajutor, născut în noi din înseşi rădăcinile sale, prin înoolţirea minţii atotcuprinzătoare împlîntată in fiecare om şi nu schimonosită. Această minte, care îndreaptă pe Socrate din pornirea lui viţioasă,- îl face ascultător oamenilor şi zeilor care poruncesc în oraşul său, viteaz în moarte, nu fiindcă sufletul său este nemuritor, dar fiindcă el este muritor. Păgubitoare învăţătură în orice orânduire, şi mai dăunătoare decît dibacc şi iscusită, cea care pune în mintea popoarelor că este de ajuns credinţa religiei, singură şi fără moravuri pentru a mulţumi dreptatea dumnezeiască.
Tipicul ne aduce să vedem o uriaşă osebire între cucernicie şi cuget.
(b) Eu am o înfăţişare binevoitoare şi la chip şi in felul cum poate fi văzut070,
Quid dixi habere me? Imo habui, Chreme\en Hcu tantum attriti corporis ossa vides612,
şi care face o înfăţişare dimpotrivă aceleia lui Socrate. Adesea mi s-a întîmplat că pe singura bizuială a faptului că .sînt de faţă şi cum mă arăt, inşi care nu aveau nici o cunoştinţă despre mine s-au încrezut cu totul în mine, fie pentru treburile lor, fie pentru ale mele şi am tras din aceasta în ţări străine foloase nespuse şi arare. Dar întîmplarca face să fie două păţanii vrednice să le povestesc îndeosebi.
Un canare s-a socotit să tabere asupra casei mele şi asup' a mea. Dibăcia lui fu să sosească singur la uşa mea şi s' stăruie cu mai multă silinţă a intra. Il cunoşteam dup nume, şi aveam prilejul să mă încred în el, ca vecin şi întrucâtva de partea mea. Am pus să i se deschidă (c) cum fac pentru fiecarc. (b) Iată-l cu totul înspăimîntat, cu calul fără suflare, tare istovit. îmi povesti următoarea năzbitie: „că tocmai fusese întâlnit la o jumătate de leghe de aici, de un duşman al său, pe care-l cunoşteam ele asemenea, şi auzisem vorbindu-se de cearta lor; că acest, duşman uluitor îl încolţise, şi că, luat pe neaşteptate, fără să se poată apăra şi mai slab ca număr, el s-a aruncat la poarta mea ca

să scape; se găsea foarte îngrijorat de oamenii săi, carc, zicea el, îi crede morţi sau prinşi". Eu încercai prosteşte să-l aduc în fire, să-l încredinţez şi să-l potolesc. Curînd după, iată patru sau cinci dintre ostaşii săi care sosesc, tot atît de speriaţi şi în goană cerînd să intre; apoi alţii şi încă alţii, bine înţoliţi şi cu arme, cam pînă la 25—30, prefăcîndu-se că au pe duşmani pe călcâiele lor. (c) Această măsluire începu a se da de gol. (b) Nu eram neştiutor de veacul în care trăâam, cît putea casa mea să fie rîvnită şi aveam mai multe alte pilde intre cunoştinţele mele care astfel o păţiseră. Oricum, găsind că nu-i cîştig să fi pornit a face bine fără să merg pînă la oapăt şi neputând să mă descurc fără a rupe totul, mă lăsai dus de partea cea mai firească şi mai netedă, cum fac eu totdeauna, poruncind să intre. — Unde mai pui că sînt eu adevărat puţin bănuitor şi feritor din fire; iau oamenii cum sînt îndeobşte şi nu cred în acele apucături smintite şT viclenite, dacă nu mă sileşte o mare dovadă, cum sînt şi faţă de minuni şi pocituri. Mai sînt şi om care mă arunc în braţele soartei orbeşte. Ceea ce pînă în ceasul acesta mi-a dat mai mult prilej să mă laud decît să mă plîng. Şi am găsit mai cu socoteală (c) şi că este mai prielnic treburilor mele (b) decît pot fi eu însu-mi. Sînt câteva fapte in viaţa mea, a căror călăuzire poate cu dreptate fi numită anevoioasă, sau cine va voi chibzuită; chiar în acestea, lăsîndu-mă pe partea a treia sau pe partea mea, sigur cele două treimi sînt din plin ale soartei. (c) Greşim, pare-mi-se, fiindcă nu le lăsăm îndeajuns în plata cerului şi luăm asupra noastră călăuzirea noastră mai mult decît ne este dat. Cu toate că de atîtea ori vederile noastre ne înşeală. Cerul este pizmuitor pe întinderea drepturilor ce ne însuşim cu omenească priveghere în dauna lui, şi ne cuminţeşte pe cît ne mărim întinsul.
(b) Cei de aici rămaseră călări în curtea mea, căpetenia cu mine în încăperea mea, el nu vroise să i se ducă la grajd calul, spunînd că va pleca îndată ce va primi ştire despre oamenii săi. El se văzu stăpân pe isprava lui şi nu mai avea decît să o ducă la bun sfîrşit. De atunci adesea spus-a, căci el nu se ferea să o povestească, faţa mea şi dreapta purtare îi smulsese din mîini trădarea. A încălecat, oamenii lui nu-l

slăbeau din ochi să vadă ce semne le va face, uimiţi eă-l văd ieşind şi părăsind cîşti- gul său.
O altă dată, încrezîndu-mă în nu ştiu ce înţeles de pace, care se trîmbitase in oştile noastre, pornii a călători printr-un ţinut cît se poate de stîrnit673. Abia purces-am că iată trei sau patru stoli de călăreţi alergînd din mai multe părţi să mă prindă; unul mă ajunse a treia zi, cînd fusei tăbărît de 15 sau 20 gentilomi cu obrăzare, urmaţi de un pîlc de arcaşi. Iată-mă prins şi dat plată, tras în desişul unei păduri vecine, descălccat, prădat, cuierele mele scotocite, lada mea luată, caii şi hamurile împărţite la noi stăpâni. Multă vreme pus-am să tirguim în acel hăţiş asupra răscumpărării mele care mi-o croiau atît de scumpă că părea curat că nu mă cunoşteau. Au pornit a se tocmi pentru viaţa mea. Adevărat că se aflau mai multe împrejurări care mă ameninţau de primejdia în care eram.
(c) Tune animis opus, Aenea, tune pectore firmof'14.
(b) Eu mă ţinui nepărăsit de puterea înţelesului de pace, şi că las numai prada făcută care nu era de dispreţuit, fără să făgăduiesc altă răscumpărare. După două sau trei ceasuri de stat aşa, şi după ce mă făcură să încalec un cal de care nu le părea rău că se despart, şi pus sub paza a 15 sau 20 de puşcaşi, iar slujitorii mei răzleţiţi în seama altora, cu poruncă să fim duşi captivi pe drumuri despărţite, eu înainte pornit la o depărtare de două sau trei lovituri de puşcă de acolo,
Jam prece Pollucis, jam Castoris implorata615,
iată o neaşteptată şi foarte grăbită schimbare care-i apucă. Văzui căpetenia lor înapoindu-se la mine cu vorbe mai blînde şi ostenind să caute între ei ţoalele mele răzleţite, punînd să mi se înapoieze de cum le puteau găsi, pînă şi sipetul meu. In sfîrşit, cel mai bun dar ce-mi făcură fu libertatea; celelalte nu mă atingeau de loc (c) în vremile cele.
(b) Adevărata cauză a unei schimbări atît de neaşteptată şî a uâmirii aceleia fără nici un îndemn vădit, şi o căire atît de minunată, în astfel de timpuri pentru un fapt gîndit şi socotit, şi ajuns a fâ drept prân îndătinare (căci din capul locului eu le-am mărturisit pe faţă de ce parte eram. şi ce

drum ţineam), de bună-seamă încă nu ştiu bine care este. Cel mai cu vază, care scoase obrăzarul şi-mi spuse numele său, zise atunci de mai multe ori că datoram scăparea mea, feţei mele, neatîrnării mele şi tăriei vorbelor mele vrednice ca să nu sufăr eu o astfel de păţanie şi-mi ceru să mă port la rîndu-mi de asemenea. Se poate ca bunătatea dumnezeiască să fi vrut a se sluji de această neînsemnată unealtă ca să mă mîntuie. M-a mai ocrotit şi a doua zi de alte mai rele capcane, de care înşişi aceştia mă vestiseră. Cel de pe urmă este încă în picioare ca să o dovedească; cel dintîi a fost ucis nu de multă vreme.
Dacă faţa mea nu ar răspunde de mine, dacă nu s-ar citi în ochii şi glasul meu curăţenia gîndului meu, nu aş fi dăinuit fără harţă şi ştirbire atît de multă vreme cu această neastîmpărată volnicie de a spune tam-nesam ce-mi năzare prin nfinte şi să judec lucrurile cu încume- tare. Acest fel de a fi poate părea pe dreptul necuviincios şi puţin obişnuit purtării noastre; dar jignire şi răutate nu văzut-am încă pe nimeni care să le fi socotit aşa şi nici care să se fi zbîrlit de volnicia mea dacă au primit-o din gura mea. Vorbele spuse au alt sunet, alt înţeles. Nici nu urăsc pe nimeni şi sînt atît de temător a jigni, încît însăşi de folosul cuminţeniei nu o pot face. Şi cînd prilejul m-a dus să dau pedepse ucigaşilor, mai curînd am judecat strîmb076. (c) Ut magis peccari nolim quăm satis animi ad vindicanda peccata bobeam611. Vină i se aducea lui Aristotel, zice--.se, că fusese prea milos faţă dc un om rău. „Adevărat este, spuse el, iost-.am milos faţă de om, nu faţă de răutate". Judecăţile se aţîţă cel mai adesea a răzbunare, din groaza faptei rele. Este tocmai ceea ce potoleşte pe a mea: groaza celei dintîi ucideri face să mă tem de a doua şi ura de cea dintîi cruzime face să urăsc oricare ar urma. (b) Mie, care nu sînt decît un spătărelG7a, se poate nimeri ce se spunea de regele Spartei. Charillus: „el n-ar şti Să fie bun, fiindcă nu e rău cu răii". Sau într-astfel, deoarece Plutarh îl arată în amîndouă felurile, ca şi o mie de alte lucruri, pe potrivă şi dimpotrivă: „trebuie să fie tare bun, dacă este bun chiar cu răii". Precum pentru faptele legiuite mi-e necaz cînd mă ostenesc a le face pe seama color cărora nu sînt pe plac,

tot aşa, ca să spun adevărul, în privinţa celor pe nelege nu prea îmi muncesc cugetul să fac pentru cei care se împacă cu ele.
Capitolul XIII DESPRE EXPERIENŢA070
(b) Nu-i dorinţă mai firească, decît dorinţa cunoaşterii. Noi cercăm toate mijlocirile care ne pot duce la aceasta. Cînd dă greş judecata, întrebuinţăm experienţa,
(c) Per varios usus artem experientia fecit: Exemplo monstrante viarnoeo,
(b) care este un ajutor mai slab şi mai puţin falnic, dar adevărul este lucru atît de mare, încît nu trebuie să dispreţuim nici o uneltire care să ne ducă pînă la el. Atîtea chipuri are judecata, încît nu ştim de care să ne ţinem; experienţa nu are mai puţine. Urmările care vrem să tragem din întimpiări care se aseamănă au slabă întemeiere, mai cu seamă că totdeauna nu sînt deopotrivă: nu-i vreo însuşire a înfăţişării lucrurilor mai atotcuprinzătoare decît felurimea şi osebirea. Şi grecii, şi latinii, şi noi, ne slujim de ouă ca pilda cea mai izbitoare de potrivire. Totuşi s-au găsit oameni, şi mai ales unul la Delfi681 care desluşea semnele osebirii dintre ouă, în aşa fel încît nu lua niciodată unul pentru altul (c) şi avînd mai multe găini ştia desluşi a căreia era oul. (b) Nepotriva se strecoară de la sine în lucrările noastre; nici o meşteşugire nu poate ajunge a făuri deopotrivă. Nici Perrozet, nici altul nu poate netezi cu atîta stăruinţă şi albi dosul cărţilor sale ca unii jucători să nu le osebească văzîndu-le numai lunecînd in mîna altuia. Asemănarea nu face atît unul şi acelaşi cît face osebirea altceva, (c) Firea s-a silit să nu facă nimic din nou care să nu fie osebit682.
(b) Totuşi, de loc nu-mi place părerea celui683 care gîndca că mulţimea legilor are să frîneze puterea judecătorilor, tăindu-le-o în bucăţi: el nu simţea că este tot atîta volnicie şi în felul legilor cît şi în tîleuirea lor. Şi glu- mese cei care cred că pot micşora şi curma dezbinările noastre amintindu-ne cuvîntul anume al Bibliei. Cu atît mai mult că mintea noastră nu găseşte cîmp mai puţin întins la tîlcuirea înţelesului altuia decît în adeverirea înţelesului său, ca şi cum ar fi mai puţină potrivnicie şi asprime în cuvînt decît

în născocire. Noi vedem cît se înşeală. Căci în Franţa avem mai multe legi decît în întreaga lume şi mai multe decît ar trebui pentru orânduirea tuturor lumilor lui Epicur, (c) ut olim flagitiis, sic nune legibus laboramusmi; <b) şi totuşi am lăsat atît de mult pe juzii noştri să-şi dea păreri şi hotărîri, încît nu fu vreodată voie mai puternică şi dezmăţată. Ce au cîş- tigat legiuitorii noştri să aleagă o sută de mii de soiuri de fapte anume, şi să atîrne de ele o sută de mii de legi? Acest număr nu are nici o potrivealâ cu mereul felurit al faptelor omeneşti înmulţirea născocirilor nu va ajunge din urmă osebirile pildelor. Adăugaţi-le încă de o sută de ori atîtea: totuşi nu se va întîmpla ca, la întîmplări viitoare, să se găsească vreunul care, în acest mare număr de mii de întîmplări alese şi scrise, să întîlnească una căreia să i se poată alipi şi potrivi eu atîta nimereală, ca să nu rămîie o împrejurare şi osebire care să ceară o privire felurită a judecăţii. Puţină legătură este între faptele noastre, care sînt în neîncetată schimbare, faţă de legi neclintite şi înţepenite. Cele mai de dorit sînt cele mai arare, mai fără ocol, şi cuprinzătoare; şi încă eu cred că mai bine ar fi să nu avem de loc decît să avem o astfel de mulţime cum avem.

Firea le dăruieşte totdeauna mai ferice decît cele pe care ni le dăruim noi. Mărturie, zugrăvirea vremii de aur a poeţilor şi starea în care vedem că trăiesc ţările care nu au altele. Iată unele care drept orice jude folosesc în dezbaterile lor pe cel dintîi trecător care călătoreşte de-a lungul munţilor lor685. Iară alţii aleg în zi de tîrg pe unul dintre ei, care să hotărască pe loc toate pîreile lor. Unde ar fi primejdia ca ale noastre să fie astfel mîntuite de -cei mai înţelepţi, după cum se iscă şi pe cinste, fără gloaba pildei şi fără urmare? Fiecărui picior încălţămintea sa. Regele Ferdinand, trimiţînd să se înţăreze Indiile, înţelepciune arată să nu se trimită acolo niciunii învăţăcei ai legilor, de teamă ca impricinările să nu se înteţească în acea lume nouă, fiind o ştiinţă, din firea ei prăsitoare de gîlceavă şi neînţelegere: judecind cu Platon că proastă înzestrare a unei ţări sînt legiuitorii şi doftorii.

De ce oare vorbirea noastră obişnuită, atît de lesnicioasă în altă întrebuinţare, apucă a fi încîlcită şi neînţeleasă în diată şi hrisov, şi acel care arată atît de limpede orice ar scrie şi ar spune nu găseşte pentru acestea nici un fel de înfăţişare care să nu cadă sub îndoială şi dez-batere? Dacă nu că maeştrii în acest meşteşug, stăruind cu luare-aminte într-un fel anume să aleagă cuvinte măreţe şi să chipuiască încheieri meşteşugite, au cântărit atîta fiecare buche, scotocit atît de tipicar orice soi de cusătură, încît iată-le scîlciate şi încâlcite in nenumărate chi-puri şi mărunţite, impărţite, incit ele nu mai pot cade sub nici o rînduială şi scriere, nici în vreo înţelegere neapărată. (c) Conjusum est quidquid usque in pulverem. sectum est386, (b) Cine văzut-a copii încercînd să înşire într-un anume număr o grămadă de argint viu? Cu cît ei îl adună şi frămîntă şi stăruie a-l supune legii lor, cu atîta stîrneste voia acestui bogat metal: el scapă de dibăcirea lor şi fuge împrăştiindu-se şi fărămiţîndu-se dincolo de orice socoteală. Aşa este, căci tot împărţind aceste sub- ţiimi înveţi pe oameni să-şi mărească îndoielile; ne pune Ia cale să întindem şi osebim greutăţile; se lungesc, se răspândesc. Tot semănînd întrebări şi tot croindu-le, se face ca lumea să dea la iveală şi să înmulţească îndoială şi certuri. >(c) Ca şi pămîntul, care se face mai rodnic cu cît este mai fărâmiţat şi întors. Difţicultatem facit doc- trina687. (b) Noi stăm să ne îndoim asupra lui Ulpian688, să ne mai şi ferim de Bartolus şi BaldusK8n. Ar fi trebuit să ştergem urma acestei nenumărate felurimi de păreri, nu să ne mai şi fălim cu ea şi să buimăcim pe urmaşii noştri.

Eu nu ştiu ce spune de aceste, dar din experienţă se simte că atîtea tîlcuiri risipesc adevărul şi-l zădărnicesc. Aristotel a scris ca să fie priceput, dacă el nu a putut-o face mai puţin o va face unul mai nedibaci, cît şi un al treilea, decît cel care ia în eătare însăşi închipuirea sa. Noi dezgolim întregul şi-l împrăştiem pritocindu-1; dintr-un subiect noi facem o mie, şi ne înfundăm în înmulţiri şi împărţiri, după nesfîrşirea atomilor lui Epicur. Niciodată doi oameni nu vor judeca aidoma acelaşi lucru şi nu-i cu putinţă să se vadă două păreri aidoma, nu numa la oameni osebiţi, dar în

aceiaşi oameni la osebită vreme De obicci eu aflu îndoielnic în ceea ce adeverirea ni cătat-a să se atingă. Eu mă poticnesc mai lesne pe tărîn neted, ca unii cai, pe care-i ştiu, care se împiedică ma adesea pc drumul întins.
Cine nu ar zice că glossele măresc îndoielile şi neştiinţa, deoarece nu se vede carte, fie mireană, fie < bisericii pe oare lumea să se căznească, a cărei tîlcuin să o fi mîntuit de -greutate? A o suta arătare trimite 1; următoarea, mai spinoasă şi anevoioasă decît o găsise ce dintîi. Cînd ajuns-am noi la împăcare: această carte di ajuns dovedit-a, nu mai este ce de spus pe veci? Aceast; se vede mai bine la împricinări. Se dă împuternicire: legii la sumedenie de doftori, sumedenie hotărîri şi to atîtea tîlcuiri. C?asim noi totuşi vreun capăt nevoii de tîl cuire? vede-sc oare vreo înaintare şi păşire nevoii de tîl cuire? nc trebuie oare mai puţini juzi şi apărători deci atunci cînd această mulţime se afla în pruncia legiuirii Dimpotrivă, noi întunecăm şi ne împotmolim înţelegerea nu o mai găsim decît în plata atîtor oprelişti şi încuietori Oamenii nesocotesc racila firească a minţii lor: ei nu fa< decît să caute şi să scotocească, purced mereu învîrtin du-s-e, înşiruind şi încureîndu-se în treabă, ca viermii noş tri de mătase şi se înăbuşă în ea. Mus in pice690. Pare ci zăreşte în depărtare nu ştiu ce fulguire de lumină şi ade văr închipuit; dar în timpul ce aleargă spre ea atîte; greutăţi îi stau de-a curmezişul drumului, piedici şi no căutări, încît rătăcesc şi se îmbată. Nu de loc altcum decî se întîmplă -cîinilor lui Esop, care descoperind vreo arătar de trup mort plutind pe marc şi neputînd să se apropî de el, apucară să bea apa, ca ,să secc trecerea şi se înă buşiră, (c) Ceea ce se potriveşte cu .ce spunea Crate-s6" despre scrierile lui Heraclit „că aveau nevoie de un citi tor bun înotător", ca adîncul şi greutatea învăţăturii sal să nu-l dea la fund şi să-l înece.
(b) Nu-i decît slăbiciune anume care face să ne mul ţumim de ceea cc alţii sau noi înşine am găsit în aceast. goană a cunoştinţei; unul mai dibaci nu se va mulţum: Es^e totdeauna loc pentru unul următor, (c) da, şi pentn noi înşine, (b) şi o calo de mers aiurea. Nu este capăt în cercetările noastre; capătul nostru este pe cealaltă lume.

(c) Semn de strîmtorarc a minţii sau de osteneală este cînd ea se mulţumeşte. Nici o minte mărinimoasă nu se opreşte în sinea ei: ea cere totdeauna şi se duce dincolo de puterile sale; ea are avîntări peste înfăptuirile sale; dacă nu merge înainte nu se sileşte şi nu sc opinteşte şi nu se loveşte, nu este vie decît pe jumătate; (b) urmăririle sale n-au nici capăt, nici chip; hrana sa este (c) încîntarea, goana, (b) îndoielnicul. Ceea ce învedera de ajuns Apolo, vorbind totdeauna către noi în doi peri, întunecat şi pieziş, nesăturîndu-se, dar făcînd să ne muncim cu gîndul. Este o mişcare neorînduită, mereu, fără chip şi ţel. Născocirile sale se aţâţă, se fugăresc şi se înfrăţesc una din alta.

Asemenea vede-se într-un pîrîu curgător,
Nepărăsit o apă pe urma unei alta vălurind,
Şiroaie din vină necurmată
Una după alta, şi una din alta fugărind.
Pe această cealaltă mînînd,
Şi-aceasta de cealaltă întrecută:
Mereu apa, apa împingînd
Pîrîu mereu şi totdeauna din apă neîncepută692.

Mai multă trudă ai să tîlcuieşti tîlcuirile decît să dai tîlc lucrurilor, şi mai multe cărţi despre cărţi decît despre o altă supunere: nu facem decît schimb de glosse.

(c) Totul mişună de răstălmăciri; făuritori scumpi la vedere sînt ei.

Cea mai presus şi faimoasă ştiinţă în veacul nostru nu este oare a şti să pricepi învăţaţii? Nu-i oare ţelul obişnuit şi de pe urmă al tuturor învăţaţilor?

Părerile noastre se înghesuie unele peste altele. Cea dintîi stă drept tulpină celei de-a doua. A doua celei de-a treia. Ne căţărăm astfel din treaptă în treaptă. De aici vine că adesea cel cocoţat, mai sus are mai multă cinste decît învrednicire; căci s-a urcat numai de-o şchioapă693 pe umerii celui dinaintea lui.

(b) Cît de adesea şi prosteşte dacă e vorba, lungit-am eu cartea mea ca să îndrug despre mine? (c) Prosteşte, cînd ar fi numai de gîndit că ar fi trebuit să-mi amintesc ceea ee zic de alţii, care aşa fac: „că ochirile cele atît de dese la lucrarea lor dovedesc iubirea care pâlpâie în inima lor, şi

înseşi ciocănelele dispreţuitoare cu care o ghiontesc nu sînt decît răsfăţuri şi mofturi a mângâierii mamei", după Aristotel care spune că a te preţui sau a te dispreţui adesea se înfiripă din acelaşi fior al sfruntării. Căci a cere să fiu iertat deoarece sînt nevoit să-mi îngădui aceasta mai mult decît alţii, tocmai fiindcă despre mine şi de scrierile mele scriu ea şi cum ar fi alte fapte din ale mele, aceasta răstoarnă de la sine învederarea mea, eu nu ştiu dacă orişicine are s-o primească drept bună.
(b) Văzut-am în Germania că Luther lăsat-a tot atîtea întâmpinări şi certuri asupra îndoielii despre părerile lui, încă mai multe decît stîrnit-a despre sfintele Scripturi. Intîmpinarea noastră"stă în cuvînt. Eu întreb ce este fire, desfătare, cerc şi schimbare la faţă. întrebarea stă din vorbe şi se plăteşte de asemenea. O piatră este un trup, dar cine ar stărui: „şi trup ce este? — Cheag. — Şi cheag ce e?", şi aşa mai departe, ar sili pînă la urmă pe cel care-i răspunde să meargă la marginile vederii lui. Se schimbă un cuvînt pentru alt cuvînt şi adesea mai necunoscut. Eu ştiu mai -bine ce este om, decît că nu ştiu ce este animal, sau muritor sau mintos. Ca să stau la îndoială, iată că mi-o mijlocesc de trei ori atîta: este capul Hidrei694. Socrate întreba pe Memnon695 ce înseamnă virtute: „Se află, spune Memnon, virtute de bărbat şi de femeie, de slujbaş şi de om la vatră, de copil şi de bă- trîn. — Iată că-i bine! rosti Socrate: noi eram în căutarea unei virtuţi, iată un roi". Noi punem o întrebare, ni se înapoiază un stol. Tot aşa cum nici o întâmplare şi nici un chip nu se aseamănă în totul unul cu altul, nici nu se osebesc în totul unul de altul, (c) Iscusit amestec a] firii. Dacă feţele noastre nu ar fi asemănătoare nu s-ar şti alege omul de dobitoc; dacă nu ar fi neasemenea nu s-ar şti alege om de om. (b) Toate lucrurile se ţin prin vreo asemănare. Orice pildă are un greş şi întemeierea care se capătă din experienţă este totdeauna şubredă şi nedesăvîrşită: totuşi asemuirile se prind de cîte un colţ. întocmai slujesc legile şi sc potrivesc astfel cu fiecare din treburile noastre prin cîte un tîlc ocolit, silit şi pieziş. Deoarece este atît de greu a statornici legile etice, care privesc datoria anume fiecăruia în sinea sa, este cu atît mai

greu a statornici, cum vedem că este, şi nu-i minune, cele care cîrmuiesc atîţia inşi în parte. Vedeţi întocmirea acestui scaun al dreptăţii care ne cîrmuieşte. Este o dovadă curată a dobitociei omeneşti, atîta nepotrivire şi gre- şală aflăm in ea. Ceea ce noi găsim îngăduinţă şi asprime în dreptate, şi aceste le găsim atît de mult încît nu ştiu dacă se găsesc între amîndouă tot pe atît părţi bolnăvicioase şi mădulare neîmpreunate ale trupului în sine a fiinţării scaunului dreptăţii. Ţăranii acum tocmai mă vestiră grăbiţi că au lăsat într-o pădure care este a mea un om snopit în bătăi, care mai are încă suflare şi care le-a cerut apă şi încă ajutor să-l ridice puţin. Ei spun că nu au îndrăznit să se apropie de el de teamă să nu fie prinşi de oamenii legii, şi cum o păţesc cei întâlniţi lîngă un om ucis, să nu aibă a da socoteală de această întâm-plare, ceea ce i-ar prăpădi, ei neavînd nici putere, nici bani ca să apere nevinovăţia lor. Ce le-aş fi putut eu spune? De bună-seamă că acest ajutor omenos le-ar fi adus ponoase.

Cîţi nevinovaţi pedepsiţi nu descoperit-,am noi, spun fără vina judecătorilor, şi cîţi sînt pe care nu i-am descoperit? S-a întîmplat în vremea mea acestea: unii osîndiţi la moarte pentru ucidere, cu poruncă scrisă, de nu încă strigată, dar făcută hotărîrea. Ajuns aici, judecătorii vestiţi sînt de o judecătorie vecină de sub ei, că ea ţine nişte prinşi care cu tărie mărturisesc acea omucidere şi aduc întregului fapt lămurire netăgăduită. Se stă la sfat dacă totuşi se poate amina hotărîrea poruncii pentru cei dintîi. Se ia în cătare noutatea pildei şi urmările sale, care încurcă judecăţile. Osînda fiind pe lege întocmită rămîne ca judecătorii să se căiască. Sumar, acei bieţi prăpădiţi cad jertfă scrisurilor legiuite. Filip sau un altul696, ocoli un asemenea neajuns în felul următor697: el osîndi pe un om la o mare despăgubire către altul, prin hotărîre încheiată. Se descoperi adevărul peste puţină vreme, se găsi a fi judecate pe nedrept. De o parte era dreptatea cauzei, de altă parte, dreptatea rostului legiuirilor. El împăcă întrucîtva pe amîndouă, lăsînd hotărîrea cum era şi răsplătind din punga sa partea osînditului. Dar el avea a face cu o intimplare ec se putea îndrepta; ai mei fură spinzuraţi fără

leae. (c) Cîte osîndiri văzut-am eu mai păcătoase decît păcatul?
(b) Toate acestea îmi amintesc de vechile păreri: că nevoit este să nedreptăţească în mic cel care vrea să fie drept în mare şi nedreptate în lucrurile mărunte face cel care vrea să izbutească a face dreptate în cele mari; că dreptatea omenească este întocmită pe tipar doftoricesc, în care tot ce este folositor este drept şi cinstit, şi cum ţin stoicii că firea însăşi purcede împotriva dreptăţii, în cea mai mare parte din înfăptuirile sale. (c) Şi ceea ce întăresc cirenaicii, că nimic nu-i drept de la sine, că legile şi datinile fac dreptatea; şi teodoricienii, care găsesc drept ca înţeleptul să fure, să pîngărească, să facă tot soiul de blestemăţii dacă el vede că-i sînt folositoare.
(b) Nu-i leac. iŢiuns-am într-atîta, ca şi Alcibiade, că nu m-aş înfăţişa vreodată, dacă pot, unui om care hotărăşte asupra capului meu, ca cinstea mea şi viaţa mea să atîrne de iscusinţa şi grija apărătorului meu mai mult decît de nevinovăţia mea. M-aş da platnic unui sfat al dreptăţii care să-mi cunoască fapta bună ca si cea rea, sfat de la care să am tot atâta de sperat cît şi de temut. Despăgubirea nu mulţumeşte îndeajuns pe un om, al cărui fapt este mai bun decît a nu fi căzut în greşeală. Scaunul nostru al dreptăţii nu ne întinde decît o mînă a sa şi încă pe cea stingă. Oricine ar fi nu iese decît păgubit.
(c) In China, în al cărci regat orînduirea şi meseriile, fără legătură şi ştire de ale noastre, în multe privinţe întrec pildele noastre ca desăvîrşire, şi a cărei istorie mă învaţă cît este lumea mai întinsă şi felurită încît nici cei vechi, nici noi nu o pătrundem, slujbaşii trimişi de principe, ca să cerceteze starea ţinuturilor sale, sînt pedepsiţi pe cît se ticăloşesc în sarcina lor şi răsplătiţi acei care s-au purtat bine cu un dar deosebit peste cele ce se cuvine îndeobşte şi în afară de ce este datorit slujbei lor. Se ia însărcinare nu numai ca răspundere, dar pentru a căpăta mai mult, nu a fi numai plătit, ci pentru a fi şi răsplătit698.
(b) Nici un jude, mulţumesc Domnului, încă nu mi-a vorbit ca jude, în orice cauză ar fi fost să fie, a mea sau o a treia, fie cu păcat sau obştească. Nici o temniţă nu m-a primit,

nici măcar să o văd cum este. închipuirea mi-o arată neplăcută pînă şi ca înfăţişare din afară. Sînt atît de însetat de libertate, că orice m-ar opri să ajung in vreun colţ al Indiilor m-ar strîmtori în traiul meu întrucâtva. Şi cîtă vreme aş găsi pămînt sau văzduh mai deschis aiurea nu aş zace într-un loc unde să fiu silit a mă ascunde.
Dumnezeule! Cît aş suferi de rău starea în eare văd atîţia inşi ţintuiţi pe un loc al acestui regat, opriţi să intre în oraşele 'de seamă şi la curţi şi a folosi drumurile mari ale lumii pentru că au avut de furcă cu legile noastre! Dacă legile cărora supus stau m-ar ameninţa cu vîrful degetului, m-aş duce pe loc unde ar fi să fie s"<-mi găsesc altele. întreaga mea măruntă veghe în aceste războaie cetăţeneşti în care sîntem, sileşte ca ele • nu curme voia să mă duc îşi să vin fără oprelişte.
Iar legile dăinuicsc pe încredere nu fiindcă sînt drepte dar fiindcă sînt legi. Este chezăşia nespusă a întemeierii lor; nu au alta.
Ceea ce mult le slujeşte. Ele adesea sînt făcute de proşti, de cele mai multe ori de inşi care din ură a face parte dreaptă lipsesc să fie drepţi, dar totuşi oameni care sînt făcători vani şi nehotărâţi.
Nimic nu se află mai greoi şi dînd greş mai din plin şi mai obişnuit decît legile, (b) Oricine li se supune fiindcă sînt drepte nu li se supune cu dreptate de partea care trebuie.
Ale noastre, franţuzeşti, îmbie oarecum prin dezmăţul şi strîmbătatea lor la nerînduiala şi stricăciunea ce se vădeşte la împărţirea şi îndeplinirea lor. Hotărîrea le este atît de tulbure şi schimbăcioasă încît întrucâtva mîn- tuie şi neascultarea şi viţiul tîlcuirii, îndeplinirii şi ascultării lor.
Aşadar, oricare ar fi rodul ce-l putem căpăta din experienţă abia va folosi oarecît aşezămîntului nostru acea pe care o culegem din pildele străine, dacă atît de rău tragem folosul din cea căpătată de la noi înşine care ne stă mai aproape şi neîndoios ne arată ceea ce ne trebuie.
Eu cercetez cum e sinea mea mai mult decît orice altă supunere. Este metafizica şi fizica mea.

Qua Deus hanc mundi temperet arte domum, Qua venit exoriens, qua deficit, unde coactis Cornibus in plenum menslrua luna redit;
Unde salo superant venti, quid flamine captet
Eurus, et in nubes unde perennis aqua. (c) Sit ventura dies mundi quae subruat arcesm'\
(b) Quaerite quos agitat mundi labor100.
(c) La această şcoală mă las dus neştiutor şi nepăsăto după legea atotcuprinzătoare a lumii. De ajuns o vc cunoaşte, atunci cînd o voi simţi. Ştiinţa mea nu ar pute să o facă a-şi schimba calea; nu se va o,sebi pentru mine Nebunie este să o speri şi mai mare nebunie să te necă jeşti cu aceasta, deoarece este neapărat una şi aceeaşi ob ştească şi a tuturor.
Vrednicia şi priceperea cîrmuitorului trebuie curat ş din plin să ne uşureze grija icîrmuirii sale.
Căutările şi vederile filozofice nu slujesc decît să nu trească iscodirea noastră. Cu mare dreptate filozofii ni întorc la orânduirile Firii; dar ele nu au ce face cu atît di grozavă cunoştinţă; ei le măsluiesc şi ne arată faţa cari prea sare în ochi şi prea dreasă, după care ies atîtea în făţişări felurite ale unei atît de întreagă şi aceeaşi alcătui re. Aşa cum ne-a mijlocit picioare să umblăm, tot pe atî are ea priveghere ca să ne călăuzească în viaţă; nu priveghere atit de iscusită, vînjoasă şi falnică cum este ce; născocită dc ei, dar la nevoie înlesnită şi mîntuitoare, ş care îndeplineşte foarte bine ceea ice spune cealaltă pentru cei care are norocul să ştie a stărui cu inimă curată ş bună rînduială, vreau să zic fireşte. A se deda firii cî mai de-a dreptul înseamnă a se deda cu mai multă înţelepciune. Cît de dulce şi moale căpătîi este neştiinţa ş neiscodirea ca să hodinească un cap bine întocmit!701
(b) Mi-ar place mai bine să mă înţeleg în sinea me; decît (c) cu Cicero, (b) Din cele asu'pranmi încercate afli de ajuns cu ce să fiu înţelept, dacă aş fi bun cirac. Cin< ţine aminte de păşirile mîniei sale trecute şi pînă undt l-a dus acel clocot vede urîtul acestei patimi mai bine de-cît în Aristotel şi încolţeşte în sinea lui o ură mai dreaptă. Cine îşi aminteşte de relele întîmpinate, de cele « l-au ameninţat, de uşoarele

întîmplări, care l-au clinti' dintr-o stare în alta, se pregăteşte cu aceasta pentru schimbările viitoare şi pentru a cunoaşte adevărata sa stare Viaţa lui Cezar nu aduce mai multă pilduire pentru no: decît a noastră; fie împărătească, fie din popor, tot o viaţă este pe care toate intimplările omeneşti o privesc. Să-i dăm numai ascultare: noi ne spunem tot ceea ce nouă ne trebuie. Cine-şi aminteşte să se fi înşelat de atîtea şi atîtea ori el însuşi asupra judecăţii sale nu-i oare un prost să nu se ferească de ea pe veci? Cînd aflu că judecata altuia mă încredinţează de o părere greşită nu aflu atît noutatea ce mi-a zis, ci acea nepricepere anume (puţin cîştig ar fi), cît aflu mai cu seamă slăbiciunea şi trădarea înţelepciunii mele; din care trag îndreptarea întregului morman. In toate celelalte greşeli ale mele, de asemenea fac, şi simt din acest rost marele folos în viaţă. Nu privesc felul şi insul ca o piatră de care mă poticnesc; învăţ să mă feresc peste tot de pasul meu şi iau seamă să-l pun în rînd. (c) Să afli că ai spus sau făcut vreo prostie nu-i numai atît, trebuie aflat că nu eşti decît un prost. Învăţătură mult mai cuprinzătoare şi însemnată.

(b) Greşelile făcute atît de des din pricina aducerii mele aminte, tocmai atunci cînd mă bizui mai mult pe ca, nu sînt pierdute în zadar; ea poate să-mi jure în ceasul acesta şi să mă încredinţeze, eu scutur urechile; cea dintîi piedică adusă mărturiei sale mă ţine în loc şi nu aş în-drăzni să mă încred în ea despre lucruri cu greutate, nici să-i dau putere asupra faptei altuia. Şi dacă nu ar fi să facă alţii din lipsă de credinţă ceea ce eu o fac din lipsă de aducere-aminte aş lua totdeauna drept bun adevărul din gura altuia, nu pe al meu. Dacă fiecare ar sta să vegheze de-aproape urmările şi împrejurările patimilor care-l stăpînesc, aşa cum făcut-am eu cu cele ce mi-au fost date, le-ar vedea venind şi ar încetini puţin zorul şi goana lor. Ele nu ne sar totdeauna dintr-odată de grumaz; se află ameninţare şi treptare.

Fluctus uti primo coepit cum albescere ponto,
Paulatim sese tollit mare, et altius undas
Erigit, inde imo consurgit ad aethera fundo102.

Judecata are la mine scaun de frunte, cel puţin se sileşte cu grijă să rămîie acolo; ea lasă poftele mele să aibă mersul lor, şi potrivnicia şi prieteşugul, fără să se adape din (.le şi să se molipsească. Dacă nu poate Îndrepta celelalte părţi pe potriva ei cel puţin nu se invoieşte a fi sluţită de ele şi vede de ale sale, pe seama ei.
înştiinţarea făcută fiecăruia a se cunoaşte trebuie să aibă o mare însemnătate; deoarece acel zeu al ştiinţei şi luminii a cioplit-o deasupra templului său ca şi cînd are în cuprins tot ce-a vrut el să ne povăţuias- că70a. (c) Platon zice şi el că privegherea nu este alt decît îndeplinirea acestei porunci şi Socrate o întăreşte cu amănunţime în Xenofon.
(b) Greutăţile şi întunecarea nu se dibuiesc în fiecare ştiinţă decît de cei cărora le este poarta deschisă. Căci încă mai trebuie întrucîtva suit o treaptă a înţelegerii ca să poţi lua în seamă că nu ştii; şi trebuie împins de o uşă ca să ştii că este încuiată, (c) De la aceasta se trage următoarea subţietate platoniciană, că nici cei care ştiu nu au a căuta să ştie, cu atît mai mult că ştiu, nici cei care nu ştiu, cu atît mai mult că pentru a căuta trebuie ştiut despre ce se caută, (b) Aşadar în aceasta, a se cunoaşte pe sine, treabă cu care oricine se vede mulţumit şi lămurit, la care oricine gîndeşte că se pricepe de ajuns, înseamnă că fiecare nu se pricepe de loc. (c) Cum arată Socrate lui Euthydemus, în Xenofon. Eu care nu văd dc altă treabă, găsesc în aceasta atîtea adîncuri şi ncsfîrşită felurime, încît ucenicia mea nu are alt rod decît a mă face să simt cît de mult îmi rămînc a învăţa. Slăbiciunii mele atît de des dovedită datorez înapkcarea ce am către sfială, către ascultarea încredinţărilor care-mi poruncesc a fi nepără^it rece şi potolit în păreri, şi ura de cea necuvenită sfruntare certăreaţă, încrezută şi bizuită cu totul pe sine, duşmană de rrunte a orinduirii şi adevărului. Ascultaţi-i dîncl porunci: cele dintîi prostii pe care le pun înainte este că după cum este şirul euvîntului întocmai se întemeiază religiile şi legile, (c) Nil hoc est turpius quărn cognitioni et perceptioni assertionern approbationemque praecurrere704 (b) Aris- tarh7f'"" spunea că în vechime se găsiră abia şapte înţelepţi, iar în timpul său abia că se găsesc 7 neştiutori. Nu am avea noi oare mai multă

dreptate să o spunem în timpul nostru? A întări şi a se îndărătnici în părere sînt neapărate semne ale prostiei. Cutare va fi dat cu nasul de pămînt dc o sută de ori într-o zi: iată-l din nou împintenat, tot at.it de hotărit şi nezdruncinat ca şi mai înainte; ai spune că de atunci i s-a strecurat un nou suflet şi vigoare în pricepere, şi că i se in ti mplă ca şi acelui fiu al pă- mîntului, care lua nouă putere şi sc întărea din căderea sa,
cui, cum tetigere parentem, Jam defecta vigcn-t renovato robore membra70fi.
Acest încăpăţînat nesupus nu se gîndeşte oare a-şi însuşi o nouă minte ca să apuce o nouă întîmpinare? Cu a mea experienţă, eu arăt neştiinţa omenească, care este, după a mea părere, cea mai temeinică parte din şcoala lumii. Cei care nu vroiesc să hotărască accasta în ei, privind o pildă atît de vană cum este a mea sau a lor. să o adeverească prin Socrate, (c) maistrul maiştrilor. Căci filozoful Antistene spunea ucenicilor săi: „Haidem, voi şi cu mine să auzim pe Socrate; acolo eu voi fi ucenic cu voi". Şi, sprijinind acest canon al tagmei sale stoice, că virtutea ajungea să facă o viaţă fericită din plin şi mai adăuga că el nu arc nevoie de un alt lucru: „decît de puterea lui Socrate".
(b) Această îndelungată luare-aminte cu care stărui a mă lua în cătare mă deprinde a judeca îndeaj u ns d o bine despre ceilalţi, şi puţine lucruri sînt de care vorbesc mai cuvenit şi cum se cade. Adesea mi se întîmplă să văd şi să lămuresc mai nimerit stările prietenilor mei decît o fac ei înşişi. Am mirat pe unul cu pătrunderea arătării mele şi ştirea ce i-am dat despre sine. Fiindcă din copilărie m-am deprins a-mi oglindi viaţa în a celuilalt am căpătat îndemînare în această cătare şi, cînd mă gîndesc puţin îmi scapă în jur din cele ce-i slujesc: purtări, toane, spuse. Iau seama de totul: de ceea ce trebuie să ocolesc, cele ce trebuie să urmăresc. Astfel,, dezvălui prietenilor rnei din ale lor făcuturi pornirile lăuntrice; nu ca să pun în rost această necurmată felurime de fapte atît de răzleţite şi osebite, de soiuri anumite şi capuri şi să despart lămurit părţile şi împărţirile pe tagme şi tărîmuri ştiute,

Sed neque quam multae species, et nomina quae
sint,
Est numerus101.
(c) învăţaţii împart şi înseamnă născocirile lor mai anume şi amănunţit. Eu, care nu văd în ele decît atît cît îmi dau de veste ele despre folosul ce trag, fără rînduiala înfăţişez pe ale mele deavalma şi pe bîjbîite. Ca şi în aceasta: îmi întocmesc scrisul pe erîmpeie descusute cum este un lucru care nu se poate spune legat şi cu toptanul. Nu se află în atare suflete, cum sînt ale noastre, nerăsărite şi de rînd, legătură şi potrivire. înţelepciunea este o clădire trainică şi întreagă, în care fiecare bucată îşi ţine rîndul şi poartă semn: (b) Sola sapientia in se tota conversa est708. (c) Las pe seama măiestrilor, şi nu ştiu dacă o s-o scoată la capăt în lucrul atît de amestecat, atît de amănunt şi furişat ca să puie în şir această nesfîr.şită felurime de chipuri, şi să oprească nestatornicia noastră şi s-o aşeze cu rost. Nu găsesc eu numai anevoios să leg faptele noastre uncie de altele, dar găsesc anevoios a Ie arăta curat în parte prin vreo însuşire deosebită, atît sînt din două şi în- vîrstatc cu osebite luminări.
Ceea ce se pomeneşte a fi arar la regele Macedoniei Persos, că mintea lui, neavînd prinsoare în nici o stare, umbla rătăcit în tot soiul de trai, şi arăta apucături atît de zănatice şi hoinare, încît nici el, nici nimeni altul nu-l cunoştea, îmi pare că se potriveşte cam oricui pe lume. Şi mai presus de toţi, văzut-am pe un altul de o seamă cu el, căruia această pecetluire i s-ar potrivi încă mai bine, cred cu: nici o stare cumpănită, pornind mereu de la o culme la alta după trăzneli nebănuite, nici un fel de păşire fără păţanie şi minunată întortoehiere, nici o însuşire curată; încît, chip de adevăr ar fi ca într-o zi să se vadă că el se silea şi stăruia să sc facă cunoscut a fi de necunoscut.
(b) Este nevoie de urechi foarte zdravene ca să te auzi tu judecat făţiş; şi fiindcă puţini sînt care-să o poată suferi lără pişcătură, cei care se încumetă la o astfel de treabă faţă de noi dovedesc un deosebit zor prieten, căci înseamnă a iubi sănătos să te apuci a înfrunta şi răni pentru a folosi. Eu găsesc anevoios să judec pe acela în care însuşirile rele

întrec pe cele bune. (c) Platon hotărăşte trei părţi în cel care vrea să cerceteze sufletul unui altuia: ştiinţă, bunăvoinţă, îndrăzneală700.
(b) Uneori, mă întrebau la ce aş fi gîndit că aş fi fost dc folos celui care i-ar fi trecut prin minte să-i slujesc la vreo treabă cînd aveam anii pentru aceasta.
Dum melior vires sanguis dabat, aemula needum
Temporibus geminis canebat sparsa senectus110.
— „La nimic" — spusei. Şi cer iertare bucuros că nu ştiu să fac lucru care mă robeşte altuia. Dar aş fi spus stă- pinului meu adevărurile sale şi aş fi luat în cătare apucăturile lui dacă ar fi vroit. Nu cu grămada, cu învăţături dăscăliceşti pe care eu nu le ştiu (şi nu văd ivindu-se nici o îndreptare aevea la cei care le ştiu), dar urmînd pas cu pas, la tot prilejul, şi cu ochii minţii judecind bucată de bucată, curat şi fireşte, dîndu-i a vedea cum este el după părerea mea îndeobşte, împotrivindu-mă linguşitorilor săi. Nici unul din noi nu-i mai puţin vrednic decît regii, dacă ar fi neîncetat smintit, cum sînt ei de această blestemăţie de inşi. Cum de nu, dacă Alexandru, acel mare rege şi filozof, nu s-a putut feri de aceasta! Aş fi avut îndeajuns credinţă, judecată şi volnicie la aceasta. Ar fi slujbă fără nume; altminterea şi-ar pierde harul şi rostul. Şi este o treabă care nu poate ţine de toţi fără alegere. Căci însuşi adevărul nu are acea întîietate a fi folosit în tot ceasul şi în tot felul: instrunirea sa, oricît de nobilă ar fi, îşi are hotarele şi mărginirile ei. Se întîmplă adesea, precum este lumea, că-i dai drumul în urechile principelui, nu numai fără înfruptare, dar şi păgubitor şi încă pe nedrept. Şi nu vei ajunge a crede că o sfîntă mustrare să nu poată fi greşit adusă că nu trebuie lăsat din sporul miezului pentru a spori chipul în care se face. Aş vrea în această meserie un om mulţumit cu soarta sa,
Quod sit esse velit, nihilque malit711,
şi născut cu stare potrivită; ca să nu-i fie teamă pe de o parte că atinge viu şi adînc inima stăpînului său şi cu aceasta să-şi poată dăuna sieşi, şi, pe dc altă parte, fiind cu stare de mijloc ar avea o mai înlesnită legătură cu tot felul de oameni, (c) Aş vrea aceasta pe seama unui singur om,

căci a o încuviinţa mai multora ar da prilej la necuvenite îngăduinţe. Da, şi de la acela aş cere mai ales credincioasă tăcere.
(1)) Nu-i de crezut un rege, cînd se laudă cu străşni- cia lui că aşteaptă intîmpinarea duşmanului ca să slujească faimei sale dacă nu poate răbda pe seama şi spre îndreptarea lui vorbele neatîrnate ale unui prieten, care nu stăruiesc decît a fi auzite de el, ce rămîne dc pe urma lor fiind în mîna sa. Şi nu se află vreo stare între oameni care să aibă mai mare nevoie de adevărate şi volnice înştiinţări decît aceasta. Ei fac faţă unei vieţi în vederea lumii; şi au a fi pe placul părerii atîtor ochi încît, cum s-a îndătinat a li se tace tot ce-i abate clin calea lor, ei se găsesc pe nesimţite împotmoliţi în ura şi ciuda popoarelor lor clin împrejurări pe care adesea le-ar fi putut ocoli, nici măcar ştirbind plăcerile lor, dacă ar fi fost cine să le dea de veste şi să-i lămurească la timp. De obicei, cei pe care ei îndrăgesc se uită mai mult Ia ale lor decît la stăpîn; şi le prieşte cu atît mai mult, că slujirile adevăratei prietenii faţă de domnitor drept este că sînt puse la aspră şi primejdioasă cumpănă; astfel că nevoie este nu numai de multă iubire şi inimă credincioasă dar încă de vitejie.
La urma urmei, toată această peltea pe care o întind aici nu este decît sumarul încercărilor vieţii mele, care este spre sănătatea insului în sinea lui, de ajuns pilduitor ca a sa învăţătură să fie tocmai de luat în răspăr. Dar, cînd e vorba de sănătatea trupească, nimenea mai mult ca mine nu poate mijloci experienţă mai folositoare, pe care o înfăţişez curat, nicicum stricată şi scrîntită cu meş- teşugire şi părere. Experienţa stă pe zăeătura ei în privinţa doftoricirii unde judecata îi lasă întreg locul. Ti- beriu spunea că oricine a trăit douăzeci de ani trebuie să se fi dumirit asupra lucrurilor care i-au fost dăunătoare sau propăşitoare şi ştie să se călăuzească fără dof- toricie. (c) Şi poate învăţat-a aceasta de la Socrate, care, cu grijă şi ca învăţătură de seamă, povăţuind ucenicilor săi despre ştiinţa sănătăţii, adăuga că greu este ca un om cu înţeles luînd în cătare acele deprinderi, la mincarea şi băutura sa să nu fi lămurit mai bine decît orice doftor asupra ceea ce

i-ar fi bun sau rău. (b) Astfel şi face arătare doftoricia că ar avea totdeauna experienţa dovedirii faptului său. Aşadar, Platon dreptate avea să spuie că un om pentru a fi un adevărat doftor ar fi nevoie să fi păţit toate bolile pe care vrea să le tămăduiască şi necazurile cu împrejurările, despre care are de judecat. Drept este să capete buba, dacă ei vroiesc a o şti obloji. Cu adevărat în accla m-aş încrede. Deoarece ceilalţi ne duc ca şi cei carc zugrăvesc mările, stîncile şi limanurile, şc- zînd la masa lor şi pun o corabie să se preumble printre ele fără liabar. Aruneaţi-l in viitoarea lor, el nu ştie pe unde s-o apuce. Ei ne fac arătare ca şi crainicul oraşului cind trimbiţează pentru calul sau clinele pierdut: cutare păr, cutare înăţime, cutare urechc; dar puneţi-i de faţă, el nu-l cunoaşte totuşi.
Pentru Dumnezeu, să-mi dea doftoricia într-o zi vreun bun şi simţit ajutor, se va vedea cum aş striga sus şi tare: Tandem efficaci do manus scientiae,'712
Meşteşugurile care ne făgăduiesc a ţine trupul şi sufletul sănătoase mult făgăduiesc; dar nici nu sînt altele care să ţie mai puţin ceea ce făgăduiesc. Şi în veacul nostru cei care se îndeletnicesc cu aceste meşteşuguri printre noi sînt cei la care se arată mai puţin isprăvile. Se poate spune despre ei cel mult eă vînd leacuri doftoriceşti; dar că aceştia să fie doftori nu se poate spune.
Trăit-am dc ajuns ca să soeot chivernisirea care m-a minat atît dc departe. Pentru accla care va voi să o încerce, eu, slujitorul său, făeut-am dovedire. Iată unele din făcuturile sale după cum amintirea mi le va mijloci, (c) (Nu sînt .alcătuit a nu mă deda după osebitele întîmplări, dar însemn cele ce mai adesea văzut-am puse la cale, care avut-au pînă în ceasul accsta mai multă ţinere la mine), (b) Felul meu de trai aidoma este cînd sînt bolnav ca şi cînd sînt sănătos: acelaşi pat, acelcaşi ceasuri, aceleaşi cărnuri şi aceeaşi băutură îmi slujesc. Nicicum nu adaug nimic, decît cumpănire în mai mult sau în mai puţin după puterea şi pofta mea. Sănătatea mea stă în a-mi păstra fără zguduire starea obişnuită. Văd că boala mă saltă dintr-o parte? dacă mă încred doftorilor, ei mă vor sălta de cealaltă; şi prin soartă si prin meşteşug, iată-mă scos de pe

făgaşul meu. Nu cred mai netăgăduit decît aceasta: că nu aş putea fi dăunat de lucrurile care atîta timp mi-au fost îndătinate. De îndătinare ţine a da chip vieţii noastre, cum crede ea dc- bine: ea poate totul in aceasta: este băutura lui Circc, care osebeşte firea noastră cum ii place. Cîte naţii şi la trei paşi de noi, so- cotit-au de batjocură teama de boare care vădit pare că ne stînjcncşte, şi l>areagiii noştri şi ţăranii rid de aceasta, îmbolnăveşti un german, să-l culci pe o saltea, şi pe un italian, pe fulgi; şi pe -un franţuz fără perdea si foc. Rînza spaniolului nu suferă felul nostru de mîneare, nici a noastră să bem ca elveticii.
Mă bucură un german, la Augsburg713, că este împotriva vetrelor noastre din acelaşi ponos pentru care noi de obicei ponegrim sobele lor. Căci cu adevărat, căldura ceea mocnită şi apoi mirosul de încins al lutului din care sînt făcute ameţesc pe cei mai mulţi care nu sînt obişnuiţi cu ele. Pe mine, nu. Dar, nu e mai puţin de zis, acea căldură fiind una şi aceeaşi neîncetată şi peste tot, fără flăcărare, fără fum, fără vînt tras prin deschizătura că- minurilor noastre, are totuşi cum să facă faţă cu a noastră. De ce nu ne luăm noi după clădirea romană? Căci se spune că în vechime, în casele lor foc nu se făcea decît pe din afară şi la temelia lor: de unde se strecura căldura în toată locuinţa prin ţevi aşezate în grosul zidului care treceau prin locurile ce aveau să fie încălzite; ceea ce văzut-am scris lămurit, nu mai ştiu în ce loc, în Seneca™. Acel german fălindu-se de înlesnirile şi frumuseţile oraşului său, care sînt fără îndoială de laudă, apucă să mă înştiinţeze de ceea ce trebuie să mă feresc; şi între cele dintîi neajunsuri de care el mă vestea fu apăsarea capului pricinuit aiurea de căminuri. El auzise pe careva plîn- gîndu-se de aceasta, şi mi-o da în seamă neavînd prilejul s-o fi păţit la el. Orice căldură c-are vine de la foc mă moaie şi mă apasă. Cu toate că Evenus zicea că înviorarea cea mai bună a vieţii de la foic vine. Eu prind a scăpa de frig cu totul în alt fel.
Noi ne ferim de vinurile ajunse pe fund; în Portugalia izul acela este o încîntarc, şi este băutura principelui. Sumar, fiecare naţie arc mai multe datini şi obiceiuri care sint nu

numai necunoscute dar şi uricioase şi uimitoare pentru o altă naţie.
Cc-am face noi acelui popor care nu primeşte decît mărturii tipărite, care nu crede pe oameni dacă nu sînt în cărţi, nici adevărul dacă nu are iscuşenia vîrstei? (c) Noi dăm trecere prostiei noastre, dacă o încredinţăm tiparului. (b) Mult mai mare greutate află acela să sc zică: „l-am citit", decît să se zică: „l-am auzit spuinînd". Dar eu, care nu ,mă încred mai mult nici in gura, nici în mîna oamenilor, şi care ştiu că se scrie tot atît de nesăbuit pe cît se vorbeşte, şi care privcsc evul acesta ca şi un altul trecut, pun în vedere tot atît de bucuros pe un prieten al meu, cît şi pe Aulus Gellius şi Macrobius şi ceea ce eu văzut-am, cît ceea ce oi scris-au. (c) Şi cum ei ţin că virtutea nu este mai mare dacă este mai de demult, eu soeot că adevărul nu este mai înţelept fiindcă este mai vechi, (b) Spun adesea că este eurot prostie, care ne face să alergăm după pilde străine şi cărturăreşti. Adusul lor este întocmai în ceasul acesta ca şi în timpul lui Homer şi Platon. Dar nu e oare (ă noi căutăm mai mult cinstea punerii în vedere decît adevărul cuvîntării? ca şi cînd mai mult ar fi să iei cu :rn; i'umut di: pe taraba lui Vascosan sau Plantin715 arătarea noastră, decit ce se vede în satul nostru. Sau mai bi:"!•.'. poate şi neîndoios este, că nu avem duhul să dibuim şi să dăm preţ la ce ne slă în faţă şi să-l judecăm do ajuns .! viu ca să tragem o pildă? Căci dacă spunem că ne lipseşte precăderea ca mărturia de noi adusă să capete c-rc-zfimÎRt, fără rost o spunem. Cu atît mai mult ca, după a rnea părere, de la lucrurile cele mai obişnuite şi mai cunoscute, dacă am şti să le punem în lumina lor, se poate da chip celor mai mari minuni ale firii şi celor mai uimitoare pilde, mai ales în privinţa faptelor omeneşti.
Iar despre ceea ce am eu în seamă, lăsînd pildele ştiute de mine din cărţi, (c) şi ce zice Aristotel de Andron din Argos, că el trecea fără băutură asprele nisipuri ale Libiei, (b) un gentilom710, care îndeplinise cu vrednicie mai multe însărcinări, spunea în faţa mea că se dusese de la Madrid la Lisabona în toiul verii fără să bea. Este zdravăn ca sănătate pentru anii săi şi nimic deosebit nu are în traiul

său decît că stă două sau trei luni, fie chiar şi un an, mi-a spus el fără să bea. Simte o răscolire, dar o iasă să treacă şi zice că este o poftă care de la sine uşor se potoleşte; şi el bea mai mult după toane decît de nevoie sau do plăcere. Nu demult întâlnii unul din cei mai învăţaţi oameni din Franţa, dintre cei care au avere mai mult decît bunicică, lucrînd într-o sală care i se golise de ţoale şi în jurul lui o droaie de slugi care făceau larmă cu totul în voie. El îmi spuse, (c) şi Scneca aproape de asemenea spune717 despre ol (b) că această larmă îi prinde bine ca şi cînd la izbitura zgomotului se aduna şi se strîngea mai mult în sine ca să gîndeaseă şi că această furtună voci împingea gîndurile lui înlăuntru. El avusese la Padova, fiind şcolar, cămara de învăţătură aşezată atît de multă vreme în bătaia poştalioanelor şi a vuietului pieţii. că nu numai se deprinsese să nu nesocotească zgomotul dar să-i şi folosească pentru ceea ce avea de învăţat cl. (c) .Socrate răspundea lui Alcibiade care s<> uimoa deoum putea ol să sufere neîncetata turuială a gurii soţiei salo: „sînt obişnuit ca şi cei obişnuiţi cu sunetul necurmat al roţilor de scos apă", (b) Eu, cu totul dimpotrivă sînt: am mintea primitoare şi gingaşă la pornire; cînd stă la cumpănă cu sine, cel mai uşor bîzîit de muscă o ucide.
(c) Seneca, in tinereţea sa, prins de zorul pilde; lui Sextius a nu mînca lucru care să fi fost ucis, se lipsi cu plăcere timp de un an de aceste. Se lăsă numai ca să nu fie' bănuit că ia acest obicei de la religiile cele noi caro se răspândiseră. Pe urmă se ţinu de poveţele lui Attalus, a nu se culca pe saltele moi şi pînă la bătrîneţe urmă să aibă din cele în care nu se înfundă trupul. Ceea ce după obiceiul vremii lui făcea să fie socotit aspru, al nostru face să fie ţinut drept molatic718.
(b) Priviţi osebirea traiului argaţilor mei dc al meu: sciţii şi Indiilo nu au nimic care să fio mai depărtat dc felul meu. Eu ştiu c-am scos de 1a cerşit copii ca să-i pun în slujbă la mine; curînd după ei m-au părăsit, şi hrana şi îmbrăcămintea de la mine, ca să se întoarcă la traiul lor de mai înainte şi am găsit unul pe urmă adunînd midii :n gunoi drept cină, şi nici cu rugăminte, nici cu ameninţare nu-l

ştiui depărta de gustul şi dulceaţa ce află în sărăcie. Pribegiţii au măreţiile şi desfătările lor, şi spunc-se, ea si bogaţii, au cinuri şi orînduieli politiceşti.
Sint urmările îndătinării. Ea nu numai că ne poate mina în orice chip îi place (totuşi înţelepţii spun că trebuie să rămînem neapărat în cel mai bun chip pe care ni-l înlesneşte719), dar şi la schimb şi la ales, care este o deosebită şi folositoare ucenicie. Cel mai bun în apucăturile mele trupeşti este că mă mlădiez şi nu mult mă îndărătnicesc: am înaplccări mai curate şi de rînd şi mai plăcute decît alţii; dar cu foarte puţină osteneală mă depărtez de ele şi mă strecor cu uşurinţă intr-alt chip, dimpotrivă. Un tinăr trebuie să răstoarne rînduielile lui pentru a-şi trezi vigoarea, să o ferească de mocnire şi înfricare. Şi nu-i fel de a trăi mai prostesc şi mai lîncezit, decît cel în care se ia după povaţă şi ascultare.
Ad primum lapidam vectari c«m placet, hora
Sumilur cx libro; si prurit frictus ocelli,
Angulus, inspecta genesi collyria quaerit720.
El se va arunca adesea dincolo de margini, dacă mă crede; aHminlcrca cel mai neînsemnat dezmăţ îl doboară, ajunge a fi neindemînatic şi urîcics între oameni. Cea mai nepotrivită însuşire a unui om de omenie este migala şi supunerea unui anumit fel de trai; dacă se ţine anume de ol şi nu-i mlădios, nici nu se dedă altuia. Este ruşinos să laşi din neputinţă să so facă sau să nu te în-cumeţi a face cel;: ce vezi că fac ortacii tăi. Asemenea oameni să rămîie la vatra lor. Oriunde altul nu li se cuvine: dar c a ora de oaste este vitios şi nesuferit, el care, după cum spunea Philopoemen721, trebuie să se obişnuiască cu toa'ă felurimea şi necumpănirea vieţii.
Măcar e-am J'osl deprins pe cit se poate cu volnicia şi nepăsarea, totuşi pare-se din trlnclăvic, oprindu-mă îm-bătrînind la anume fel de a fi (anii mei dcpărtîndu-sc de slujbă şi nemaiavînd de-acum înainte a privi aiurea decît a ţine), pe nrgîndite indătinarea a şi pus atît dc bine pecetea pe unele lucruri. încît eu numesc depăşire înlăturarea lor. Şi, pc nebănuitele, nu pot dormi cu lumină, niu lua o gustare între mese, nici prinzi, nici dormi decît la lung

răstimp, ca trei ceasuri pline, (b) după cină, nici să Iac copii înainte de culcare, nici să-i fac cle-a-n-picioa- rele, nici ca să sufăr sudoarea mea, nici să beau apă curată sau vin. curat, nici să stau multă vreme cu capul gol, nici să mă tundă după cină; şi mi-ar lipsi tot atît do greu r nuşilo cît şi cămaşa şi spălatul după masă şi după s larc, şi polog şi perdele la patul meu, ca lucruri foa trebuincioase. Aş cina fără faţă de masă, dar ca germa fără ştergar alb, foarte anevoie; le mînjosc mai mult di ei şi decît italienii; şi mă ajut puţin cu lingura şi fur liţa, mă plîng că nu s-a urmat calea cum văzut-am că apucase după pilda regilor, să ni se schimbe şterga după felul de mîncare ca şi farfuria. Ni se spune despre £ harnic ostaş, Marius, că îmbătrînind, se făcu gingaş băutură şi nu o lua decît într-o cană anume. Şi eu s îndemnat să am un anume fel de pocal, şi nu beau 1 euros într-unui obişnuit, nici din mina oricui. Nu-mi pl nici un fel de metal, ci o plăsmuire limpede şi străvc: (o) Şi ochii mei au a se desfăta, pe cît pot. (b) Datorez mai multe asemenea răsfăţuri obiceiu Firea, pe de altă parte, mi-a dăruit şi ea ale ei: cum fi să nu mai pot suferi două mese întregi pe zi fără nu-mi cadă greu. Nici să mă lipsesc cu totul de una mese fără a mi se usca gura şi a mi se tăia pofta de m care. Şi fără ca o prea lungă umezeală în aer să nu supere. Căci de cîtiva ani, la corvezile războiului, c alergi toată noaptea, după cum se întîmplă de obicei, di cinci sau şase ceasuri, rînza începe a mi se tulbura aprige dureri de cap şi nu ajung in zori fără să văr-;, i cum alţii se duc să mănînce, eu mă duc să mă culc pe urmă sînt tot atîta de voios ca mai înainte. Din t dcauna ştiusem că boarea nu se lasă decît cu ivirea n- ţii; dar în aceşti ani din urmă, am trăit foarte aproy: şi multă vreme cu un senior care se încredinţase de-a nelea că boarea este mai pătrunzătoare şi primejuio un ceas sau două înainte de scăpătatul soarelui. Şi fereşte cu grijă de ea, neţinînd seamă de umezeala nop m-a făcut să-mi însuşesc nu atât judecata sa cît simţii Ce-i de zis, cînd însăşi îndoiala clinteşte închipui noastră, şi ne schimbă? Cei care dintr-odată se lasă d pe acest clin trag de-a binelea prăpădul asupra lor. plîng pe mai mulţi gentilomi care din prostia

doftori lor s-au pus sub oboroc tineri de tot şi sănătoşi. îi mai bine să suferi troahna o dată decît să pierzi pe v din nedeprinderc legătura cu traiul îndeobşte pentru fa atît de obişnuite, (c) Supărătoare ştiinţă, care ponegreşte cele mai dulci ceasuri ale zilei, (b) Să lungim stăpînirca noastră pe cît ne ţin puterile. Cu cît mai des te hîrşeşti la întâmpinări, şi-ţi îndrepţi firea, cum făcu Cezar cu boala a pustiu tot nesocotind-o şi înfruntînd-o. Trebuie să te dedai celor bune orînduieli, dar nu să te robeşti lor, dacă nu a celora, de se găseşte vreuna, a căror nevoie şi robire să fie folositoare. Şi regii şi filozofii se duc la umblătoare, cucoanele de asenif nea. Vieţile ou vază sînt platnice ceremoniei; a mea, la umbră şi a căminului, se bucură de firească îngăduinţă în totul; ostaş şi gaseon sînt însuşiri şi ele cam supuse necuviinţei. De aceea, aş mai spune despre aceasta: că nevoie este? să o sileşti la anume ceasuri din zi şi din noapte, şi a stărui in accasta, dar să nu te supui, cum făcut-am eu îm'v'strinind la grija să te uşurezi la loc şi scaun anume şi :*.ă—ţi fie piedică şi să-ţi pricinuiască un lung răgaz şi lenevire această treabă. Măcar că la slujirile cele mai murdare nu este oare întrucitva de iertat să cer mai multă grijă şi curăţenie? (c) Natura homo mundum et elegans animal est'22. Dintre toate faptele fireşti, este cel care sufăr eu mai puţin să fie oprit pe loc. (b) Văzut-am mulţi inşi de oaste stînjeniţi de nerînduiala pîntecului lor; al meu şi cu mine nu dăm greş vreodată în ce avem a face, care se petrece cînd mă scol, dacă vreo aprigă boală sau treabă nu ne tulbură.

Nu stau aşadar a mă gîndi, cum o spuneam, unde pot bolnavii să se ogoiască mai bine dacă nu amănînd cum sînt în traiul în care au crescut şi din care s-au hrănit. Schimbarea, oricare ar fi, zăpăceşte şi ştirbeşte. Apucaţi a crede că dăunează castanele perigurdinului sau unuia din Luca, şi laptele şi brînza oamenilor de la munte. Li se povei ţuieşte un nou soi de viaţă: schimbare pe care nici unul sănătos nu ar suferi-o. Povăţuiţi apă unui breton de 70 de ani, închideţi intr-o baie de aburi pe un om de la mare, opriţi pe un slujitor basc să hoinărească; ei înţepenesc, şi dc lipsă de aer şi de lumină.

An vivere tanti est?123.
Cogimur a suetis animus suspendere rebus, Atque, ut vivamus vivere desinim.us . . .12i.
Hos superesse rear, qui'ous et spirabilis aer Et lux qua regimur redditur ipsa gravis?12''.
Dacă alt bine nu fac, măcar atîta fac, pregătesc pe suferind clin vreme pentru moarte, ciuntindu-le puţin cîte puţin şi curmindu-le folosinţa vieţii.
Şi sănătos şi bolnav, bucuros m-am lăsat dus la poftele care mă zoreau. Eu dau mare precădere dorinţelor şi inaplc-cărilor mele. Nu-mi place să tămăduiesc răul cu răul. Urăsc leacurile care supără mai tare decît boala. Să fiu supus curmăturii şi a mă lipsi de plăcerea să mănînc stridii înseamnă două rele în loc dc unul. Răul ne împunge dintr-o parte, leacul de cealaltă. Dacă sîntem sortiţi a ne înşela să ne dăm mai curînd sorţilor plăcerii. Lumea face pe dos, şi gîndeşte că nimic nu-i folositor dacă nu-i şi cu ponos; lesniciunea dă de bănuit. Pofta mea în mai multe lucruri s-a împăcat de la sine şi potrivit sănătăţii rînzei mele cu mai mult noroc. Iuţeala şi pipă- rarea zemurilor îmi plăceau tînăr fiind; de-atunci rînza mea ostenindu-se, gustul a urmat-o deîndată. (c) Vinul daunea ză bolnavului; este cel dintîi lucru de carc gura mea se ştirbeşte, cu o scîrbă neînfrîntă. (b) Orice primesc nevolnic îmi strică şi nimic nu-mi strică care fac cu foame şi voioşie; n-a purces vreodată pătimire de la fapt care să-mi fi fost tare plăcut. Măcar că făcut-am să se supuie plăcerii mole orice hotărîre doftoricească. Şi în tinereţe,
Quem circumcursans hue atque hue saepe Cupido
Fulgebat, crocina splendidus in tunica72G,
m-am lăsat tot atît cît şi un altul în dezmăţ şi nesocotinţă, pc voia dorinţei care mă ţinea prins.
Et militavi non sine gloria727,
totuşi, mai nepărăsit şi pe îndelung dccît în salturi:
Sex me vix memini sustinuisse vices728.
Este nenorocire şi minune, fără îndoială, să mărturisesc slăbiciunea anilor în care mă găseam, cînd mă aflai întîia oară sub puterea ei, căci fu mult timp înaintea sorocului să aleg şi să cunosc. Nu-mi amintesc despre mine atît do

departe. Şi se poate alătura soarta mea de a lui Quartilla729, care nu-şi amintea de fecioria lui.
înde tragus celeresque pili, mirandâque matri Barba meae130.
Doftorii de obicei cu folos supun orînduiolile lor aspre tăriei poftelor stîrnite în bolnavi; acea mare dorinţă nu poate fi închipuită atît de străină şi viţioasă ca să nu fie cerută de fire. Mai apoi, cît de mult înseamnă a mulţumi năzarea! După părerea mea, partea aceasta priveşt<> totul, măcar întrcce orice alt. Suferinţele cele mai rele şi obişnuite sînt cele cu care nc încarcă năzărirea. Cuvîntul spaniol îmi place în mai multe feluri: Defienda vie Dios de my™. Mă plîng, fiind bolnav, că nu am vreo dorinţă căreia să-i mijlocesc mulţumirea împlinirii; cu greu dofto- ricia m-ar îndrepta. Tot pc-atît mi-e şi sănătos: de ioc nu mai văd cc să sper şi să vreau. .Jale este a fi ostenit şi slăbit pînă a şi dori.
Meşteşugul doftoriciei nu este atît de întemeiat ca noi să nu avem cuvîntul pentru orişice am face. Ea schimbă după ţinut şi după lună, după Farnel şi după Escale732. Dacă doftorul vostru nu află decît bine să dormi, să foloseşti vin sau cutare vînat, ţie să nu-ţi pese a găsi un altul care nu va fi de părerea lui. Felurimea vederilor şi părerilor doftoriceşti îmbrăţişa tot soiul de chipuri. Vă-zui un biet bolnav crăpînd şi sfîrşindu-se dc tulburarea lecuirii sale, ca dc atunci să-şi bată joc de el un alt doftor care înlătura povaţa ceea ca dăunătoare; îşi dăduse el oare cu bine osteneala? De curînd un om al meşteşugului lor a murit de piatră. El se căutase cu postit peste măsură ca să so tămăduiască de racilă; ortacii lui spun că, dimpotrivă, acel post uscase şi copsese nisipul în rărunchi.
Băgat-am de seamă că la răni şi la boli a vorbi mă supără şi-mi face rău tot atît cît şi o altă turburare ce aş avea. Vocea mă costă şi mă osteneşte, căci o am ascuţiiă şi stăruitoare; într-atita că atunci cînd am avut a (i ascultat de cei mari în treburi cu greutate, adesea le-am dat în grijă să-mi potolească vocea. Următoarea poveste are darul să mă veselească: unul733, într-o şcoală grecească vorbea ca mine tare. Orînduitorul ceremoniilor îi ceru să vorbească

mai domol: „să-mi dea glasul după care vrea cl să vorbesc". Celălalt îi răspunse să-şi potrivească glasul după urechile celui cu care vorbeşte. Era bine spus, numai să o ştii face: „Vorbiţi după cum aveţi treabă cu ascultătorul vostru". Căci, de este a zice: „să fie de ajuns dacă vă aude", sau: „potriviţi-o după el", cu nu găsesc că este drept. Glasul şi mişcarea vocii are întrucîtva un înţeles şi o însemnare, după cît gîndesc eu; eu trebuie să-l minui, ca să mă arate pe mine. Se află voce de învăţătură, de pildă, voce de măgulire sau de mustrare. Eu vreau ca vocea mea, nu numai s-ajungă pînă la el, dar de se nimereşte să-l atingă şi să-l pătrundă. Cînd bruftuluiesc pe vătaful meu cu glas aspru şi răstit, bine i-ar merge să apuce a-mi spune: „Stăpîne, grăieşte mai moale, te aud cum trebuie", (c) Est quoedam vor ad adituvx acconi- modata, non magnitudine, sed proprietate734. (b) Vorba este pe jumătate a celui, care vorbeşte, altă jumătate celuia care ascultă. El trebuie să se pregătească a o primi după avîntul ce are ca. Ca şi între cei care joacă de-a lapca, cel care întimpină păşeşte şi se pregăteşte după cum vede că se mişcă cel care aruncă şi după felul loviturii.
Experienţa m-a învăţat încă şi aceasta, că ne pierdem din nerăbdare. Bolile au viaţa lor şi hotarele lor, (c) suferinţele lor şi sănătatea lor.
Alcătuirea bolilor făcută este pe tiparul alcătuirii animalelor. Soarta lor îşi are marginile de la ivire şi sorocul; cine încearcă să le scurteze cu sila prin putere, împiedi- cînd mersul lor, le lungeşte şi înmulţeşte şi le înrăieşte în loc să le potolească. Sînt de părerea lui Crantor, că nu trebuie să le împotriveşti relelor, nici cu încăpăţînare, nici nesocotit, nici să cazi cu moleşeală pradă lor, dar că trebuie1 să le dai pas fireşte, după cum sînt ele şi cum sîntem noi. (b) Trebuie să dai drum bolilor; şi aflu că întîrzie mai puţin la mine, care le las să-şi facă mendrele; şi treeut-au din cele care sînt socotite mai îndîrjite şi stăruitoare, de la sinea lor istovindu-sc; fără ajutor şi meşteşug, şi împotriva celor scrise. Să lăsăm firea un pic în ale ei: ea ştie mai bine trcbile ei decît noi. — „Dar cutare a murit de aceasta". — „Aşa vei păţi şi dumneata, dacă nu ele

astă boală, de alta". Iar cîţi nu fost-au mîntuiţi de moarte, avînd trei doftori în circă? Pilda este o oglindă aburită, luată din atotcuprins şi cu tîlc împrăştiat. Dacă un leac este desfătător, in clipa dc faţă, primeşte-1; oslo măcar un bun cîştigat. (c) Nu aş sta să mă gîndesc nici la nume, nici la culoare, dacă este atrăgătoare şi gustoasă. Plăcerea este una din părţile de seamă ale cîştigului.
(b) Am lăsat să Învechească şi să moară în mine de firească moarte, troahne, umflături ale podagrei, amorţiri, băLăi de inimă, dureri de cap şi alte păţanii, pierite cînd pe jumătate mă dedasem să le ogoiesc. Le dai în lături mai uşor cu bunăvoinţă decît cu îndîrjire. Trebuie suferit eu blîndeţe legile stării noastre. Noi sîntem ursiţi să îmbă- Irinim, să slăbim, să ne îmbolnăvim, în ciuda oricărui leac. Este cel dintîi învăţămînt pe care mexicanii îl împărtăşesc copiilor lor, cînd se despart de pîntecul mamelor, şi ei ii întîmpină cu: „copilule, ai venii pe lume ca :-;ă rabzi; să rabzi, să suferi şi taci".
Nu-i drept să te arnărăşti că i s-a întâmplat cuiva ceea e se poate întîmplă fiecăruia (c) indignare si quid in te inique proprie constitutum est13'', (b) Priviţi un bătrîn, care cere lui Dumnezeu să-i ţie sănătatea întreagă şi în floare, adică .să-l întoarcă la tinereţe.
Stulte, quid haec frustra votis puerilibus opt as?™.
Nu-i oare nebunie? Nu-l ţine starea lui. (c) Podagra, piatra, nemistuirea sînt mărturiile anilor îndelungi şi a lungilor călătorii, a căldurii, ploilor şi vînturilor. Platon nu crede că E.sculap s-a ostenit s-ajute cu îngrijiri dăinuirea vieţii într-un trup şubrezit şi prostit, nefolositor ţării sale, nefolositor slujbei şi neputincios să aibă copii sănătoşi şi vin joşi, şi nu găsea această grijă cuvenită dreptăţii şi privegherii dumnezeieşti care trebuie să în- drumeze tot lucrul cu folos, (b) Bunul meu moş, gata este: îndreptare nu ţi se va şti face, cel mult vei fi proptit şi căptuşit cîte puţin şi se va lungi eu cîteva ceasuri nevoia ta.
(b) Non seeus instantem eupiens fulcire ruinam, Diversis contra nitilur obicibus, Donec certa dies, omni compage soluta, Ipsum cum rebus subruat auxilium131.

Trebuie învăţat a răbda ceea ce nu poţi înlătura. Viaţa noastră este întocmită, ca si înstrunirea lumii, din nepotriviri, din felurile glasuri, dulei .şi aspre, ascuţite şi joase moi şi răsunătoare. Cîntăreţul căruia nu i-ar place decît unele din ele, ce-ar voi el să spună? El trebuie să ştie sii sc slujească dc toate laolaltă şi să lc îmbine. Noi, de asemenea, bunurile şi relele ce sînt în măduva vieţii noastre. Fiinţa noastră nu poate fără acest amestec şi unele nu sînt mai puţin trebuincioase decît altele. A încerc^ să stai împotriva nevoii fireşti este să faci dovada nebunici lui Ctesiphon, care se punea la încercare dînd picioare catirului său738.

Cer sfat arareori pe seama neajunsurilor ce simt, căci aici oamenii sînt grozavi cînd te ţin în prinsoarea lor, îţi împuie urechile cu prezicerile lor; şi dînd de mine altă dată slăbit de suferinţă, m-au îngrijit cumplit cu poveţele şi mutra lor dăseălicească; ameninţîndu-mă ba de mari dureri, ba neapărat cu moartea. Nu am fori uoborît cu aceasta, nici clintit din locul meu, clar am [ost izbit şi înghiontit; clacă judecata mea nu s-a schimbat, nici turburat, totuşi a fost zgîndărită şi necăjită; este totdeauna frămîntare şi luptă. Iară eu am grijă de închipuirea mea pe cît pol mai blînd, şi cle-aş putea, aş scuti-o de orice trudă şi intîmpi- nare. Ea trebuie să fie ajutată şi măgulită şi înşelată dc cine poate. Mintea mea este bună de treaba asta: nu-i Lipseşte arătări în toate: dacă m-ar încredinţa atît pe cit propovăduieşte mult şi bine m-ar ajuta.

Placc-va o pildă9 Ea îmi spune că este pentru binele meu că am piatră; că zidiri de un leat cu mine au fireşte de suferit vreo scarmare (este timp să înceapă a se lăsa şi lăbărţa; este o nevoie îndeobşte, şi ar fi oare a sc face vreo nouă minune pentru mine? Plătesc cu aceasta chiria bătrîneţii; şi nu aş şti-o găsi mai pe ieftin); că ploconul trebuie să mă aline fiind căzut în pătimirea cea mai obişnuită a oamenilor din timpul meu (pretutindeni văd pătimiţi ca şi mine şi-mi face cinste această cumetrie, mai ales că se leagă mai bucuros dc cei mari: sămînţa sa arc nobleţe şi trecere). Şi dintre oamenii ce o suferă, puţini sînt care scapă cu mai bună tocmeală; iar dacă ei se

ostenesc cu rînduieli supărătoare şi au plicticoasa şi zilnica luare a leacurilor doftoriceşti, eu nu o răzbesc decît datorită curat norocului meu bun: căci unele fierturi din amestec obişnuit al eringiului cu iarba turcului, înghiţit e numai dc două sau trei ori de hatirul doamnelor, care mai drăgălaş decît asprimea suferinţei mele mi 1c îmbiau pe jumătate ca din a lcr, mi-a părut tot atît de uşor de luat pe cît de nefolositor ca ispravă. Ei au a plăti o mie de aca-tiste lui Eseulap şi tot atâţia scuzi doftorului lor, pentru scurgerea uşoară a nisipului şi din plin, pe care eu adesea o capăt din dărnicia lirii. (c) însăşi cuviincioasă purtare îa frecuşul lumii nu-i tulburată de aceasta, şi rabd udul zece ceasuri şi tot atît de îndelung ca şi un altul.
(b) „Teama de acest rău, el spune, te înspăimînta odinioară, cînd nu ţi-era cunoscut: strigătele şi deznădejdea celor care-l înăspreau cu a lor nerăbdare iscau la tine groaza de el. Este un rău care-ţi biciuie mădularele cu care mai mult ai păcătuit; eşti om care ai cuget.
Quae venit indigne poena, dolenda venit~39.
Vezi această pedeapsă; este mai blinda faţă de altele şi cu îndurare părintească. Vezi tîrziul ei: nu stânjeneşte şi nu dâ de lucru decît în răstimpul vieţii tale, care aşa şi aşa pierdut şi sterp este aevea, căci vine ca pe înţelese să ia locul ncpotolirii şi plăcerilor tinereţii tale. Teama şi mila pe care lumea are faţă de această pătimire îţi slujeşte ca un prilej de fală; însuşire, dc care şi dacă ţi-ai mîn- tuit judecata şi ţi-ai lecuit vorbirea, prietenii tăi totuşi încă mai desluşesc unele dresuri de ale ei în făptura ta. Este o plăcere s-auzi zicîndu-se de tine: iată are tărie, iată, multă răbdare. Eşti văzut asudînd, pălind, roşind, cutremurîndu-te, vărsînd pînă la sînge, întîmpinînd cîr- ciri şi zbucniri ciudate, uneori picurînclu-ţi lacrimi grele din._oc.hi, lăsînd ud negru şi spăimintător şi avîndu-l oprit de ci te o piatră ţepoasă şi aspră, care împunge şi julcşte crunt mădularul la ieşire; totuşi, tu, stînd de vorbă, pur- tîndu-te ca de obicei, glumind din timp în timp cu cei din jurul tău, ţinind partea la într-o sfătuire întinsă, dînd drum suferinţei tale înlături de vorbele tale.

„îţi aminteşti dc acei oameni din timpurile trecute, care umblau după dureri cu atît de mare zor, ca să ţie virtutea vie şi deprinsă cu ele? Pune-ţi în gînd că firea te îndeamnă şi te poartă spre această falnică învăţătură, la care niciodată nu ai fi purcos din însăşi voia ta. Dacă îmi voi spune că este un rău primejdios şi ucigător, care altele nu sînt? Căci este înşelătorie doftoricească să laşi pe unele de o parte de care spun că nu merg neapărat la moarte. Ce-are a face dacă acolo merg din pătimire şi dacă se strecoară şi ocolesc uşurel pe calea care tot acolo ne duce? (c) Dar tu nu mori penîru că eşti bolnav, mori fiindcă eşti viu. Moartea totuşi te ucide fără ajutorul bolii, iar pe unii bolile i-au depărtat de moarte şi mai mult au trăit fiindcă li se părea că în dusul lor ei sînt pe moarte. Mai spune că se întîmplă ca şi cu rănile, boii lecuiioarc şi mistuitoare, (b) Adesea curmătura nu este mai puţin trainică decît tine; şi se văd oameni la care din a lor copilărie ea nu a încetat pînă la adinei bătrîneţi, şi dacă ei nu s-ar fi lăsat de însoţirea ei, ar fi dăinuit mai departe. O ucideţi mai des decît ea pe voi şi dacă ar arăta chipul morţii de aproape nu ar fi oare bună treabă pentru unul ajuns în vîrsta .de .a fi adus la gîndul săvîrşirii lui? (c) Şi ce-i mai rău, nici nu mai ai pentru cine să te însănătoşeşti. Şi-aşa şi aşa, cînd vine ziua, nevoia îndeobşte te cheamă, (b) Ia în seamă cît de iscusit şi blînd te scîrbeşte de viaţă şi te desparte de lume: nu siiindu-te cu tiranică supunere, ca atîtea alte suferinţe pe care le vezi la bătrîni, care se ţin mereu şi nepărăsit, ţintuindu-i de slăbiciune şi dureri, dar dînd de ştire şi poruncind din timp în timp, amintindu-ţi, mijlocind lungi răgazuri de astîmpăr, ca şi cum ţi-ar da prilej să stai a gindi si răstălmăci învăţătura în tihnă; ca să-ţi dea putinţa să judeci sănătos şi să hotărăşti ca un om vrednic despre fiinţarea ta pe de-a-ntregul, şi în bine şi în rău, şi în ziua însăşi dîndu-ţi trai fie foarte vioi, fie de nesuferit. Dacă nu îmbrăţişezi moartea îi strîngi măcar palma o dată pe lună. (c) De unde ai mai mult a spera că te va prinde într-o zi fără ameninţare şi că, fiind atît de adesea du^ pînă în liman, te bizui că eşti încă la hotarul obişnuit cînd vei fi într-o bună dimineaţă tu şi a ta bizuială trecut apa740 pe

neaşteptate, (b) Nu-i de tînguit despre bolile care împărţesc credincios timpul tău cu sănătatea".
Sînt îndatorat soartei că tăbărîrea atît de adesea, are acelaşi fel de arme: mă dedau şi mă deprind cu ele prin obicei, mă hîrşesc şi mă învaţă, eu ştiu aproape de îndată cum pot rupe tîrgul. (c) In lipsa de firească aducere- aminte mi-o făuresc pe hîrtie şi decum se iscă o nouă dovedire în suferinţa mea, o scriu. De aici vine că în clipa de acum, trecut fiind prin tot soiul de dovediri, dacă mă paşte vreo nedumerire, răsfoind acele scrisuri7-11 descusute, cum ar fi foi sybillinice, nu lipseşte alinarea vreunei prevestiri a bine între cele odată păţite, (b) îmi mai slujeşte şi obişnuinţa a spera mai bine pe viitor; căci stăruinţa acestei scurmări fiind atît îndelung urmărită, este de crezut că firea nu-şi va schimba acest mers şi nu se va ivi altă încercare mai rea decît cea pe care o simt. Mai este că apucătura acestei boli nu-i nepotrivită felului meu iute şi repezit. Cînd mă prinde domol mă sperie, că ţine multă vreme. Dar în firea ei are dezlănţuiri aprige şi zdravene; mă zdruncină la culme o zi sau două. Rărunchii mei au ţinut vreme lungă fără ştirbire742; acuma venit-a o altă vreme743 în care au schimbat starea lor. Relele au timpul lor ca şi bunurile, s-ar putea să fie spre sfîrşit această întîmpinare. Vîrsta slăbeşte fierbinţeala rîn- zei mele; mistuirea sa fiind cu aceasta mai puţin meşteră trimite plămadă crudă rărunchilor mei. De ce nu ar putea fi aidoma şi cu fierbinţeala rărunchilor mei care să nu mai poată împietri încălcîicrea mea, iar firea .să apuce o altă cale de curăţire? Anii vădit făcutu-m-au să curm unele troahne. De ce nu aceste seursori care mijlocesc plăsmuirea pietrei?
Dar este oarece mai dulce decît cîştigul acelei repezi schimbări, cînd de la culmea durerii ajung prin scoaterea pietrei să capăt ca într-o fulgerare frumoasa lumină a sănătăţii atît din plin şi în voie, cum se întîmplă la curmăturile noastre cele mai potopitoare şi aprige? Este oarece în cea durere suferită, care să poată fi pus în cumpănă cu plăcerea unei atît de grabnice întremări? Cu cît îmi pare sănătatea mai frumoasă după boală, atît de

aproape şi vecină încît le pet vedea faţă în faţă în toată puterea lor cînd se înfruntă şi se întîmpină pe cît pot! Precum spun stoicii744 că viţiurile sînt cu folos înfipte ca să dea preţ şi sprijin virtuţii, noi cu mai bună-dreptate putem spune şi într-o împrejurare mai puţin cutezătoare, că firea ne-a înmînat durerea în cinstea şi în slujba desfătării sale. Atunci cînd Socrate, după ce l-au scăpat de fiare.
simţi mîngiierea acelei gidilări pricinuită pe urma apăsării pc picioarele sale, el sc bucură a desluşi strînsa unire a durerii cu desfătarea şi felul cum se însoţesc printr-o legătură neapărată şi că ele pe rînd se urmează si înfrăţesc; şi el striga bucuros bunului Esop că din aceasiă vedere trebuie să tragă un chip potrivit pentru o frumoasă fabulă.
Ce văd mai rău în celelalte boli este că nu sînt atît de grele în toiul lor pe cît sînt cînd ajung la capătul lor: ca să te întremezi rămii tot cu slăbiciune şi plin de teamă cîte un an; sînt atîtea noroace şi atîte treptări ca să te întorci ia însănătoşire, încît ca nu este niciodată pe de-a-n- tregul înainte să te fi dezbărat de o căciulă şi apoi de o scufă, înainte să-ţi fie îngăduit folosinţa aerului, vinului şi femeii tale, şi a pepenilor, mare ispravă este dacă nu ai păşit intr-o nouă pacoste. A mea are această întîietate, piere curat de-a binelea, cînd celelalte totdeauna lasă vreo urmă şi ştirbire, care face ca trupul să fie în preajma unui nou rău şi eie se ţin lanţ unele după altele. Aceste sînt de iertat care se mulţumesc dc stăpînirea lor asu- r>ră-ne fără să o întindă, nici să înmulţească incolţirca lor; dar îndurătoare şi cuviincioase sînt cele care în trecere ne lasă cîte o folositoare căpătuire. De cînd arn curmăturile mele, mă aflu dezbărat de alte necazuri, mai mult pare-mi-se decît eram înainte şi de atunci nu am mai avut fierbinţeli. Soeot că vărsăturile dese şi cumplite ce sufăr mă curăţă, pe de altă parte sila mea şi posturile neobişnuite ce fac mistuiesc în n-ine mustirile stricate şi firea scurge în aceste pietre ce nu-i de folos şi dăunător. Să nu mi se spună că este leac prea scump vînclut. Căci acum, atîtea băuturi puturoase, fier ars, tăieturi, asudări, posturi şi atîtea feluri de lecuiri

care adesea ne aduc moartea pentru că nu putem răbda aspreala şi răscolirea lor? Aşadar, cînd mă potopeşte, eu o iau drept leac: cînd mă lasă, o iau drept întemeiată şi întreaga mîntuire.
Mai iată încă o binefacere a răului meu, el se prinde în joc pe seama lui şi lasă ca eu să mă prind în joc pe seama mea şi nu-i amestec decît dacă-mi lipseşte vînjo- şie, iar cînd era în toi, l-am ţinut zece ceasuri călare. Răbdare numai, altă rinduială nu vă trebuie; zburdaţi, cinaţi, alergaţi, făceţi una şi încă alta dacă puteţi; dez- măţarca voastră vă va folosi. Spuneţi tot atîta unui bu- bos, unui podagru, unuia cu surpătură. Celelalte boli au înrâuriri mai cuprinzătoare, stînjenesc cu totul altfel faptele noastre, tulbură întreaga noastră rinduială şi silesc întreaga stare a traiului să le aibă în vedere. Aceasta pişcă numai pielea, îţi lasă înţelegerea şi vrerea pe seama ta, şi limba şi picioarele şi mîinile; te trezeşte mai mult decît te toropeşte. Sufletul este lovit de tăria unei fierbinţeli şi doborît de răul pe pustii, şi scos din ţîţîni de întărîtarea durerii de cap şi, în sfîrşit, înmărmurit dc toate bolile care rănesc întregul şi părţile mai de seamă. Aici. el nu este ameninţat. Dacă-i merge prost, este vina lui: că se trădează singură, se părăseşte şi se desface. Numai nebunii pot să se lase încredinţaţi că plăsmuirea acea-ta tare şi închegată care se coace în rărunchii noştri poate fi topită prin băutură; aşadar, decum se urneşte nu-i decît a-i da trecere; ea îşi va croi-o.
Mai dăm încă şi de această înlesnire anume, că este un rău la care puţin avem de ghicit. Sîntem scutiţi de răvăşirea în care ne aruncă celelalte rele prin nelămurirea cauzelor şi stărilor şi mersului lor, răvăşire nespus de ponositoare. Nu avem ce face cu dibuirile doftoriceşti: simţurile ne arată că este şi unde este.
Cu aceste arătări, şi tari şi slabe, ca Cicero74'5, despre răul bătrâneţii, încerc să-mi adorm şi să amăgesc închipuirea şi să-i ung rănile. Dacă ele mîine se "nrăiesc, le voi mijloci mîine alte alinări.
(c) Vezi că aşa este. Iată că, din nou, cele mai uşoare mişcări încheagă sîngele curat al rărunchilor mei. Şi ce?

Pentru atîta nu încetez a porni ca înainte, a asmuţi dinii mei cu o tinerească iuţeală şi îndrăzneală. Şi aflu că o scot la capăt cu o racilă atît de grozavă, care nu mă costă decît o tăinuită apăsare şi scrîntirc în cea parte. Este o piatră mare, care scurmă miezul rărunchilor mei şi a vieţii mele, pe care o istovesc încetul cu încetul, (b) Dar. oare simt eu că se năruie oarece? Să nu vă aştentaţi că voi apuca să-mi trec vremea cătîndu-i bătaia sîngelui şi udul pentru a mă supune vreunei .supărătoare îngrijiri: voi fi de-ajuns în timp cînd voi simţi răul, fără să-l mai întind cu răul temerii, (c) Cui îi este teamă că suferă, de-a binelea suferă de ce se teme. Unde mai pui îndoiala şi neştiinţa celor care se înfig a lămuri îndemnurile Firii şi mersul său lăuntric şi atîtea vestiri înşelătoare ale meseriei lor, care trebuie să ne aducă a cunoaşte că mijlocirile ei neştiute sînt fără număr. Mare neîntemeiere, felurime şi întunecare se află în ceea ce ne făgăduieşte si cu ce ne ameninţă. In afară de bătrîneţe, care este un semn neapărat al apropierii morţii, în toate celelalte întâmplări, puţine semne pentru viitor văd după care putem statornici vreo prezicere.
(b) Eu nu mă judec decît după simţire aevea, nu după vorbă. La ce bun că nu vreau să dărui decît aşteptare şi răbdare? Vreţi să ştiţi cît cîştig eu cu aceasta? Priviţi pe cei care sînt altfel şi care sînt legaţi de poveţe şi încredinţări felurite: cît de adesea îi apasă închipuirea fără ca trupul să-i apese! De multe ori, ca să rîd, fiind scutit şi mîntuit de acele pătimiri primejdioase, nu am dat de ştire doftorilor că tocmai atunci încolţeau în mine. Răb- dam povaţa groaznicelor lor hotărîri tare mulţumit, şi rămîneam cu atît mai îndatorat lui Dumnezeu de mila lui şi mai dumirit despre zădărnicia acelui meşteşug.
Nu-i nimic mai mult care trebuie povăţuit tinereţii, decît hărnicia şi privegherea. Viaţa noastră nu-i decît mişcare. Eu mă urnesc greu şi sînt pretutindeni târziu: la sculat, la culcat, la mesele mele; pentru mine este în zori ora şapte, şi unde sînt eu stăpîn nu prînzesc înainte de unsprezece şi nici nu cinez decît după şase. Odinioară, pus-o-am pe seama îngreunării şi toropelii aduse de somnul îndelungat, fierbinţelile şi bolile care m-au lovit şi m-am căit totdeauna

că adorm iară dimineaţa, (c) Platon socoteşte un rău mai mare decît băutura, somnul peste fire. (b) îmi place să dorm pe tare şi singur, spun fără femeie, regeşte, binişor eoperit; niciodată nu mi se încălzi şte paiul meu; dar de cînd cu bătrâneţea, mi se dă la nevoie velinţe pentru picioare şi pîntec. Se cîrtea împotriva marelui Seipio că era somnoros, nu de alt după a mea părere, decît că supăra lumea că numai lui nu i se găsea nimic alt de cârtit. Mai gingaş ca îngrijire sînt la cui; at decît aiurea. Dar, de obicei, mă dedau şi mă împac nevoii, tot atît cît şi în altele. Dormitul cuprinde mare parte a vieţii mele şi mă ţine încă acum la anii aceştia, cîte opt sau nouă ceasuri în şir. îmi foloseşte a mă lăsa în această leneşă apucătură şi vădit am mai muit spor; puţin mă zdruncină o schimbare, clar după trei zile s-a mîntuit. Şi nu văd pe un altul care la nevoie să trăiască mai cu puţin, şi care nepărăsit sa se silească, nici pe care corvezile să-l îngreuneze mai puţin. Trupul meu are putinţa unei mai tari stăruinţe, clar nu pe repezite şi aprigă. De-acum încolo fug de îndepliniri tăbăritoare, ostenesc înainte de înfierbîntare. Stau în picioare lungul unei zile şi nu mi-e urît să umblu, clar pe drum bătut, (c) din copilărie (b) nu mi-a plăcut să merg deeit călare; pe jos mă stropesc pînă pe cur; iar inşii mărunţi, pe uliţele acestea sînt supuşi să fie izbiţi (c) şi înghi/mtiţi, (b) lipsindu-le înfăţişare. Şi mi-a plăcut să mă hodinesc fie culcat, fie aşezat, cu picioarele tot atît sau mai sus decît jilţul.

Nu-i treabă mai plăcută decît cea ostăşească; treabă şi nobilă ca făptuire (căci cea mai tare, mărinimoasă şi mîndră din toate virtuţile este vitejia), şi nobilă prin cauza sa; nu-i cerinţă mai cu dreptate, mai atotcuprinzătoare dccît apărarea liniştei şi măririi ţării sale. însoţirea atîtor bărbaţi nobili, tineri, muncitori, obişnuita vedere a atîtor traghice desfăşurări, acea vorbă slobodă, fără meşteşug, şi un fel de trai bărbat lipsit de ceremonie, felurimea atîtor fapte osebite, acea inimoasă înstrunire a cîntecului de război care te ţine şi-ţi înfierbântă şi urechile şi sufletul, (c) atît de dispreţuită de Platon, încît în a sa republică el o lăsa pe seama femeilor şi copiilor, (b) Vă îmbiaţi la rosturile ei

noroacele anume ale insului după cum socotiţi strălucirea şi însemnătatea lor. (c) Ostaşi de bună-voie, voi vedeţi cînd însăşi viaţa este iertat să fie pusă la bătaie,
Pulchrumque mori succurrit in armis74G.
A se teme de sorţii îndeobşte care privesc o atît de mare mulţime, a nu îndrăzni ceea ce îndrăznesc atîtea suflete, este faptul unei inimi molatice peste fire şi joasă. însoţirea dă încredere pînă şi copiilor. Dacă alţii vă întrec la tărie, noroc, ştiinţă, har, aveţi pricini în al treilea rînd de care să vă legaţi; dar să fiţi mai prejos ca inimoşie nu aveţi cum vă lega decît de voi. Moartea este mai tărăgănată şi mai anevoioasă într-un pat decît la o luptă. Fierbinţelile şi racilele tot atît dc dureroase şi ucigătoare cît şi o flintă. Cine ar fi deprins a răbda cu vînjoşie iscări in traiul obişnuit nu ar avea să-şi îndemne vitejia ca să fie om de oaste, (c) Vivere, mi Lucilli, militare est1*1.
Nu-mi amintesc să mă fi găsit vreodată rîios. Iar mîncărimca este din cele mai dulci plocoane ale Firii şi tot pe atît la îndemînă. Dar capătă prea ponositor şi repede pedeapsă. Obişnuiesc mai mult a-mi scărpina urechile, care le am pe dinăuntru stîrnite din timp în timp.
(b) M-am născut avînd toate simţurile aproape cu desăvîrşire întregi. Am pe îndelete stomacul bun, cum îmi este şi capul, şi cele mai deseori şi suflarea se ţine în timpul fierbinţelilor mele, aidoma. Am trecut (c) în curînd cu şase ani dc cei cincizcei, (b) cărora unele naţii, şi nu fără pricină, hotărîse o dreaptă săvîrşire a vieţii, aşa că ele nu îngăduiau să o întreci, şi totuşi am încă toane, cu toate că scurte şi nestatornice, atît de nelămurite, încît puţin este de spus despre sănătatea şi nesocotinţa tinereţii melc. Nu vorbesc de vînjoşie şi voioşie; nu-i cu calc să mă însoţească dincolo de margini:
Non haec amplius est liminis, aut aquce Caelestis, patiens latusli9.
Faţa mea mă dă pe loc dc gol, (c) şi ochii mei, (b) la mine toate schimbările de-acolo pornesc şi mai aspre decît aevea sînt. Adesea fac milă prietenilor mei înainte ca eu să le fi simţit pricina. Oglinda mea nu mă miră, căci în tinereţe mi s-a întâmplat mai mult deodată să îmbrac astfel pămîntiu

înfăţişarea şi să arăt prevestind a rău fără mare prăpăd; aşa că doftorii, care nu găseau înlăuntru cauza, ca să dovedească acea tulburare din afară, o puneau pe seama duhului şi a unei patimi tăinuite, care mă rodea în mine. Ei se înşelau. Dacă trupul, după a mea ştire, s-ar eîrmui pe atît cît o face sufletul, am umbla mai neîmpiedicaţi. Acesta mi-era pe atunci nu numai scutit de orice tulburare, dar încă plin de mulţumire şi încîn- tare, cum este de obicei jumătate din făptura sa, jumătate din aţintirea sa:
Nec vitiant artus aegrae contagia mentis749.
Eu soeot că prinderea sa de multe ori a ridicat trupul în ale lui căderi: acesta este adesea doborît; sufletul şi dacă nu-i bucurat, măcar are o stare nezdruncinată şi agale. Avui friguri patru sau cinci luni, care îmi supsese cu totul faţa; duhul pc mai departe merse nu numai liniştit dar voios. Dacă durerea stă in afară, slăbiciunea şi lingoarea nu mă mihnesc ele loc. Văd mai multe scăderi în omul care se sperie numai pomenindu-le, ele care mi-ar fi mai puţin teamă decît de miile dc pătimiri şi zbuciumări ale duhului pe care de obicei le văd. M-am hotărît 'să nu mai alerg, de ajuns dacă mă Urii, nu mă plîng de fircasca apunere care mă aşteaptă.
Quis tumidum guttur rniratur iu Alpibus?750.
Nici nu mă tîngui că nu voi lungi dăinuirea mea pe atît cît a stejarului.
Nu am a mă plînge de închipuirea mea: puţine gînduri avut-am la viaţa mea care să-mi tulbure măcar somnul, dacă nu au fost din dorinţă care să mă fi deşteptat, fără să-mi pară rău. Visez arar, şi sînt atunci lucruri năstruşnice şi îngăimări stîrnite de obicei de gînduri plăcute, mai curind hazlii decît a jale. Şi ţin că adevărat este că visurile sînt tălmacii îndemnurilor noastre, dar se ccre dibăcie în a le ticlui şi înţelege.
(c) Res quae in vita usurpant homines, cogitant, curant, vident,
Quaeque agunt vigilantes, agitântque, ea sicut in somno accidunt,
Minus mirandum est751.

Platon spune752 mai mult, că-i treaba privegherii a trage din ele învăţături prevestitoare pentru viitor. Eu nu văd nimic din aceasta, de nu uimitoarele aflări pe care Socrate, Xenofon, Aristotel le povestesc, feţe cu netăgăduită precădere. Istoriile spun că atalanţii nu visează vreodată, că nici nu mănîncă nimic ucis; ceea ce este, adaug eu, tocmai pricina că ei nu visează. Căci Pitagora poruncea un anume amestec al hranei, pentru a mijloci visuri notrivite. Ale mele sînt blînde şi nu aduc nici o frămîn- tare trupului, nici strigăte. Văzut-am mai mulţi de un leat cu mine, uimitor zbuciumaţi de ele. Theon, filozoful, umbla în vis, iar sluga lui Pericle chiar pe coperişul şi olanele casei.
(b) La masă nu aleg, şi mă întind la ce îmi eade mai întîi şi mai aproape, şi nu-mi place să sar de la un gust la altul. îngrămădirea felurilor şi schimburilor nu-mi place ca şi oricare altă îngrămădire. Mă mulţumesc uşor cu puţine feluri, şi mi-e urît de părerea lui Favorinus753, că la un ospăţ trebuie să ţi se scoată vinaţul care ţi-a făcut poftă şi să ţi se tot pună în loc altul nou şi cină păcătoasă este, dacă nu ai ghiftuit oaspeţii cu tîrtiţe de fel şi fel de păsări, şi numai bccfigul este vrednic să fie mîn- eat pe de-a-ntregul. Eu folosesc bucuros cărnuri sărate cu toate că-mi place mai bine pîinea fără sare, iar pitarul meu nu aduce alta pentru masa mea în ciuda obiceiului locului. în copilăria mea avut-au să îndrepte nazurile mele pentru lucruri care de obicei plac mai mult în acei ani: zaharicale, dulceţuri, cocături. îndrumătorul meu trebuia să stea împotriva untului m.eu de mâncări alese ca şi cînd ar fi fost un fel de gingăşie. Nici nu-i altă alegere a gustului oricum ar fi vorba. Cine nu îngăduie unui copil pîinea neagră cu slănină sau usturoi, i se ia bunătăţile. Sînt care sc necăjesc şi n-au astîmpăr că le lipsesc şuncă şi carne de vită alături de potîrnichi. Ei au dreptate: gingăşia gingaşilor este; gustul unei stări slăbite înseamnă a ţi se urî de lucrurile obişnuite şi de rînd, (c) per quae luxuria divitiarum taedio ludit(b) A aduce pe masă mîncări alese pentru că altui o face, a avea o grijă deosebită pentru felul cum se pregăteşte, este pornirea acestui viţiu:
Si modica coenare times olus omne patella755.

Mai este aevea şi următoarea osebire, că mai bine să-ţi deprinzi dorinţa cu lucruri uşor de căpătat, dar a se deprinde este totdeauna un viţiu. Găseam odinioară că un unchi al meu are nazuri care în gherlele noastre se dezvăţase a dormi în paturi ca noi şi a se dezbrăca la culcare. Dacă aş avea băieţi le-aş dori bucuros soarta mea. Bunul tată pe care mi-l dădu Dumnezeu (care de la mine nu are decît mulţumită pentru a sa bunătate, dar o are nespus de fierbinte) mă trimise din leagăn să cresc într-unul din satele lui, şi mă ţinu cît fui la dădacă, şi încă pe urmă, ca să mă obişnuiesc cu felul de trai mai de jos: (c) Magna pars libertatis est bene moratus venter736. (b) Nu luaţi asupra niciodată şi daţi încă mai puţin femeilor voastre îngrijirea hranei copiilor. Lăsaţi-i să se înveţe la noroc pe legile din popor şi fireşti, lăsaţi îndătinarea să-i deprindă cu puţinul şi cu cruţarea, să le rămînă mai curînd a coborî de la .asprime decît să se urce la ea. Felul lui de a vedea mai avea şi altă aţintire: să mă alături de popor şi de starea oamenilor care au nevoie de ajutorul nostru; şi .socotea să fiu îndemnat mai curînd a privi spre cel care îmi întinde mîinile deoît spre cel care îmi în- tor.—e spatele. Astfel judecat încă mai şi dădu să ţin la cristelniţă fiinţe de cea mai oropsită obîrşie, pentru a mă îndatora şi a mă lega de ele.

Plănuirea lui nu mi-a priit rău de loc: mă dăruiesc bucuros celor mici, fie că în aceasta stă mai multă fală, fie din firească milă, ceea ce poate nespus de mult asupra mea. Partea căreia i-aş da pedeapsă mai tare în războaiele noastre este cea care înfloreşte şi înaintează şi mă voi împăca oarecît cu ea cînd aş vedea-o pătimită şi dobo- rîtă. Cît de plăcut privesc frumoasa pornire a lui Chelo- nis, fată şi soţie dc regi ai Spartei. In timp ce Cleombro- tus, soţul ei, în răscoalele oraşului înfrînse pe Leonida tatăl ei, ea se făcu fata cea bună, îl urmă în surghiunul lui, împărtăşind pătimirea lui, stînd împotriva învingătorului. Sosi norocul a se întoarce? Tată vrerea schimbată, alăturîndu-şi soarta cu vitejie dc soţul ei, pe eare-l urmă pretutindeni, unde-l purta nevoia lui, neavînd precum pare altă alegere decît a se arunca de partea unde era mai mare necazul şi unde se

dovedea a fi mai miloasă. Eu mă las mai fireşte dus după pilda lui Flaminius, care se dăruia mai mult celor ce aveau nevoie dc el, decît celor carc-i puteau face un bine, decît de partea lui Pirus gata să se plece celor mari şi să se semeţească faţă de cei mici.
Mesele îndelungi mă (c) supără şi-mi (b) dăunează: că i, fie că m-am obişnuit de copil, în lipsă de o mai bună purtare, eu măn-înc tot timpul cît ţin ele. Totuşi la mine (o) cu toate că sînt scurte, (b) mă aşez bucuros puţin după ceilalţi; aşa cum făcea August, dar nu plec înaintea celor-lalţi ca el, dimpotrivă, îmi place pe urmă să mă odihnesc mult şi să ascult cc se povesteşte, numai eu să nu intru in vorbă, căci mă ostenesc şi-mi strică să vorbesc cu stomacul plin tot pe atît cît găsesc că înainte de masă este foarte sănătoasă şi plăcută deprinderea să stai de hărţu- ială si sporovăială, (c) Cei vechi greci şi romani erau mai cuminţi decît noi; jertfind hranei care este una din faptele ele seamă ale vieţii, dacă nu-i îndemna altă faptă mai deosebită, mai multe ceasuri şi cea mai bună parte clin noapte mîncînd şi bind cu mai puţină grabă decît noi, care facem pe nerăsuflate tot ce facem şi ei lungeau această firească plăcere mai pe îndelete de obicei presărînd fel si fel de folositoare şi plăcute povăţuiri stînd de vorbă.
(b) Cei care trebuie să aibă grijă de mine ar putea pe ieftin să îndepărteze de văzul meu ceea ce ei gîndesc a-mi fi dăunător, deoarece, în astfel de lucruri, nu am vreodată dorinţă, nici părere de rău de ceea cc nu văd; dar din cele care mi se pun în faţă, ei îşi pierd vremea să-mi predice a mă lipsi de ele. Aşa că atunci cînd vreau să ajunez trebuie să stau deoparte de meseni şi să mi se aducă atît cît se cere pentru o gustare potrivită, că de mă aşez la masă, îmi uit hotărîrea. Cînd poruncesc să se schimbe gătitul vreunei cărni, oamenii mei ştiu că pofta mea a slăbit şi ,că nu mă voi atinge de ea. Toate cele care o suferă, îmi plac prinse puţin la foc şi-mi plac tare stătute, unele pînă ajung a-şi schimba izul. De obicei mă supără numai tăria (orice alt ar fi sînt tot atît de nepăsător şi suferitor cu orice iz pe care-l cunosc), aşa că impotriva tipicului îndeobşte, înşişi unii peşti mi se în- tîmplă să-i găsesc şi prea proaspeţi şi prea

tari. Nu-i vina dinţilor mei pe care i-am avut totdeauna neasemuit de buni şi pe care anii numai acuma încep a-i ameninţa, învăţat-am din copilărie să-i frec cu ştergarul meu, şi dimineaţa şi dus la masă şi la ieşit.
Dumnezeu se îndură faţă de cei cărora le taie din viaţă cu .bucăţica; este singurul cîştig al bătrîneţii. Cea de pe urmă moarte va fi cu atît mai puţin întreagă şi stricătoare; nu va mai ucide decît o jumătate sau un sfert de om. Iată un dinte care tocmai căzu, fără durere, fără trudă: fusese sorocul firesc al dăinuirii lui. Şi această parte din fiinţa mea şi mai multe altele au şi murit, altele pe jumătate moarte, din cele mai făptuitoare şi care erau de frunte în vigoarea anilor mei. Astfel mă topesc şi mă mîntui de mine însumi. Ce prostie a înţelegerii mele ar fi să simt saltul acestei prăbuşiri atît dc înaintată acum, ca şi cînd ar fi dus la capăt? Nu o doresc.
(c) Cu adevărat, mi-e dat o mîngîierc din cele mai mari gîndurilor mele despre moartea mea, ca să fie între cele drepte şi fireşti, iară că de acum încolo să nu mai pot culege, nici să m-aştept din partea ursitei decît pe nedreptăţite la bunăvoinţă. Oamenii apucă a se încrede că avut-au înainte, .cum le era şi făptura viaţă mai lungă. Dar Solon757, care este din acele vremuri bătrînc, pune capăt durării celei mai de apoi la 70 de ani. Eu, care atîta am îndrăgit si îmbrăţişat acel7 TOV [LETPOV758 din trecutele vremuri şi am socotit ca fiind cea mai desăvîrşită măsură mijlocia, să cer oare o năstruşnică şi mai nepomenită bătrîneţo? Tot ce stă împotriva mersului firii poate fi supărător, dar ce vine din al ei trebuie să fie plăcut. Omnia, quae secundum naturam fi unt, sunt habenda in bonis759. Aşadar, spune Platon, moartea pricinuită de rău şi boli, să fie năpraznieă, dai' cea care ne săvîrşeşte, bătrîneţea ducîndu-ne spre ea, este dintre toate cea mai uşoară şi dulce. Vitam, adolescentibus vis auţert, senibus maturitas™0.
(b) Moartea se amestecă şi se topeşte în viaţa noastră: apusul încearcă ornicul ei şi se strecoară însăşi în a sa înaintare. Am zugrăveli ale chipului meu de 20, 25 şi 35 de ani, le asemui cu cele de acum; de eîte ori nu mai sint eu! Cu cît oglinda mea de faţă este mai depărtată de acele

decît de cea a săvîrşirii mele! înseamnă a cere prea mult firii să o necăjeşti atît de departe, ca să fie silită să ne lase şi să părăsească a noastră călăuzire, ochii noştri, dinţii noştri, picioarele noastre şi tot ce mai rămîne, în plata unui ajutor străin şi să cerşim şi să ne dăm legaţi pe mîiniie meşteşugului, ea, obidită fiind să se mai ţie de noi.
Nu sînt foarte dornic nici de verdeţuri, nici de poame, în afară de pepeni. Tatăl meu ura toate soiurile de ze- muri, mie îmi plac toate. Prea multă mîncare îmi cade greu, dar nu din felul cum e gătită, nu am încă ştire că vreo carne îmi face rău, cum nu simt lună plină sau apusă, nici toamnă, nici primăvară. Se află în noi mişcări scnimbăcioase şi neîncetate, deoarece hreanul sau ridichile de pildă, le-am găsit mai întîi uşoare, apoi grele şi acum iar uşoare. In mai multe lucruri îmi simt rînza şi pofta astfel cu mers schimbăcios. Schimbat-am albul cu rubiniul şi apoi rubiniul cu alb. Mă lăcomesc la peşte şi zilele de post sînt cele de harţ pentru mine şi ale ospăţului meu, eu cred ce spun unii că este mai uşor de mistuit decît carnea. Cum am pe cuget 'că mănînc în zile de peşte carne, tot atît îmi fac pe plac să amestec cu peştele carnea. Prea mult îmi pare să le depărtez unele de altele.
Din tinereţe, săream cîte o masă: fie ca să-mi ascut pofta pentru a doua zi,căci după cum Epicur postea şi subţia mîncarea ca să se obişnuiască a se desfăta în lipsă de belşug, eu pe dos, ca să deprind desfătarea mea să-i priască mai mult şi să mă înfrupt mai bucuros din belşug: fie că ajunam ca să-mi păstrez vigoare în slujba unui fapt trupesc sau al duhului, căci unul pe altul se lenevesc în mine la îndestulare, şi mai ales urît îmi este acea proastă împerechere a unei zeiţe761 atît de sănătoasă şi sprintenă cu acel mic zeu70'- îngreunat şi rîgîitor, de tot pu- hăvit de afumarea sorbiturii sale. Fie pentru a tămădui rînza mea bolnavă, fie că nu am însoţire potrivită, căci zic, tot ca Epicur că nu trebuie să te uiţi la ce mănînci, dar cu cine mănînci, şi eu laud pe Ohilon să nu fi vroit a făgădui să vie la ospăţul lui Periandru înainte să i se dea de ştire care vor fi ceilalţi meseni. Pentru mine nu-i ospăţ mai dulce, nici

feluri mai gustoase decît cele care-ţi tih-nesc din pricina însoţitorilor.
Eu cred că mai sănătos este să mănînci mai acătării şi puţin si să mănînci mai des. Dar vreau să-mi fie poftă şi foame, să o întind pe trei sau patru plăpînde mese pe zi, subţiate doftoriceşte nu aş avea nici o plăcere.
(c) Cine mă va încredinţa că pofta mea pornită astă dimineaţă o voi afla iară la cină? Să apucăm, mai ales noi, bătrînii, să prindem cele dintîi clipe binevenite în care se iscă. Să lăsăm făcătorilor de călindare efemeridele, şi doftorilor, (b) Rodul cel mai de seamă al sănătăţii mele este desfătarea; să ne ţinem de cea dintîi aflată şi ştiută. Fug de încremeneala acestor legi ale postului. Cine vrea ca un tipic să-i folosească, se păzeşte a ţine de el; ne încremeneşte in el, puterile noastre aromesc acolo: şase luni mai tirziu veţi fi dedat atît de bine stomacul vostru încît cîştigul va fi numai că veţi fi pierdut voia voastră să-l folosiţi altfel fără pagubă.
Eu nu copăr picioarele şi pulpele mai mult iarna decît vara, singur un ciorap de mătase. M-am lăsat dus văzînd ele treburile mele, a păzi mai călduros capul şi pîntecul din pricina curmăturii mele; durerile mi se învăţară cu ele în puţine zile şi dispreţuiră ţoalele mele obişnuite, De la tichie mă încumetasem la scufă, apoi de la glugă la clop căptuşit. Infofolirile mele nu mai slujesc decît de găteală; nu-i nimic dacă pun încă legătură de cap, o piele de iepure sau vulpe. Urmăriţi această împăturire şi departe ajungeţi. Eu n-o voi face de loc şi mă voi lepăda bucuros de cele ee apucat-am. Iar de cădeţi într-un nou necaz, această dresătură nu vă mai slujeşte, v-aţi obişnuit, căutaţi o alta. Aşa se părăduiesc cei care sc lasă strînşi de rînduieli silite, şi se ţin de ele eu eres: ie tot trebuie şi mai trebuie altele peste - poate; niciodată nu ajungi la capăt.
Pentru treburi şi plăcerea noastră este mult mai la îndemînă, cum făceau cei din vechime; ei săreau cina şi amînau mînearca bună pentru ceasul adăstării şi odihnei, fără să taie ziua: aşa făceam eu odinioară. Pentru sănătate, de atunci din cele încercate aflu că, dimpotrivă, mai bine - este să prînzeşti fiindcă se face mai bine mis-tuirea treaz.

Nu sînt de loc supus setei, nici sănătos, nici bolnav. Cu uşurinţă am gura uscată; dar fără sete: de obicei nu beau decît din pofta ce-mi vine mîneînd. Şi cînd masa este mult înaintată. Beau de ajuns de bine ca om de fel obişnuit: vara şi la masă gustoasă nu numai că întrec mărginirea lui August, care nu bea decît de trei ori fără depăşire, dar ca să nu stric rînduiala lui Democrit763, care nu îngăduia să te opreşti la patru, ţinut -drept număr ne- norocos, la nevoie lunec pînă la cinci, cam trei jumătăţi de litră, căci de răsfăţul paharelor mici îmi place să Ic golesc, ceea ce alţii pregetă ca fiind lucru necuvenit; eu tai adesea vinul pe jumătate, cîte o dată o treime, cu apă. Iar cînd sînt la mine acasă, după o veche datină, povăţuită tatălui meu de doftorul său care aşa făcea, ce-mi trebuie se amestecă de ia cramă, două sau trei ceasuri înainte1 ca să fie adus pe masă. (c) Ei spun că Cranaus764, regele atenienilor scorni acest obicei să se taie vinul cu apă; piiincios sau nu, eu văzut-am care stau la îndoială. Socot mai cuviincios si mai sănătos să nu-l folosească copiii deeît după 16 sau 18 ani. (b) Felul de a trăi cel mai îndătinat şi obişnuit este cel mai frumos; orice toane sînt de înlăturat, şi mi-ar fi tot atît de urît ca un german să puie apă în vin, cît de un franţuz care l-ar bea neamestecat. In asemenea lucruri, purtarea îndeobşte face lege.

Mă tem de un aer îmbâcsit şi fug ca de moarte de fum (cea dintîi prefacere de care m-am apucat la mine, fuse la căminuri şi umblători, păcat obişnuit al clădirilor vechi şi de nesuferit), iar între ponoasele- războiului număr acel praf des-în care ne ţine înfundaţi la căldură, tot lungul unei zile. Am răsuflarea în voie şi uşoară şi nădufurile mele trec mai adesea fără ştirbirea plămînilor şi fără tuse. Asprimea verii îmi este mai potrivnică decît cea a iernii; căci în afară de potopeala căldurii, mai greu de în-fruntat decît a frigului şi în afară de bătaia soarelui pe creştet, ochii mei se întărită de orice lucire şi nu ar şti în ceasul acesta cina aşezat cu faţa la un foc arzînd şi luminos. Pentru a slăbi albul hârtiei, pe vremea cînd obiş- nuiam să citesc mai mult, culcam -pe cartea mea o bucată de geam şi mă aflam tare uşurat. Nu am pînă acum cu-noştinţă de

întrebuinţarea ochelarilor şi văd tot atît de departe ca din totdeauna şi ca oricare altul. Drept este că spre scăpătatul zilei încep să simt tulburare şi slăbiciune la citit, cu care străduit-am şi muncit-am mult ochii, dar mai ales în noapte, (c) Iată un pas înapoi, abia simţit, voi da îndărăt cu un altul, de la al doilea la al treilea, de la al treilea la al patrulea atît de încetişor că va trebui să fiu orb-copt înainte să simt apunerea şi îmbătrînirea vederii mele. Atît de meşter deapănă Parcele viaţa noastră. încă stau să mă îndoiesc dacă auzul meu cată a se fuduli şi voi vedea că va fi pierdut pe jumătate cînd încă voi găsi vină în glasul celor care îmi vorbesc. Trebuie bine străşnicit sufletul ea să-l aduci a simţi cum se iroseşte.
(b) Mersul meu este ţeapăn şi iute; şi nti ştiu care din doi, mintea sau trupul, să se fi oprit mai greu la timp cuvenit. Prieten al meu este predicatorul care aţine tot lungul unei predici luarea mea aminte. In locurile de ceremonie, unde fiecare este atît de strunit ca purtare, unde văzut-am înseşi cucoanele că-şi ţin ochii in loc, nu am scos-o niciodată la capăt, fără ca vreo frin- tură din mine să nu o ia razna. Cu toate că acolo sini aşezat, numai aşezat nu sînt. (c) Cum spunea îngrijitoarea filozofului Crisip de stăpînul său că nu se îmbată decît la picioare, căci avea obiceiul să le bîţîie oricum ar fi fost aşezat şi ea o spunea cînd vinul afumîndu-i pe ceilalţi, el nu simţea nici o ameţeală, de asemenea s-a .putut spune din copilărie că eu am nebunie la picioare sau argint viu, atît se mişcă şi nu au astîmpăr oricum le aşez.
(b) Necuviincios este, lasă că strică sănătăţii şi însăşi plăcerii, să mănînci cu lăcomie ca mine. îmi muşc adesea limba, uneori degetele, de repezeală. Diogenes, întâlnind un copil, care mînea aşa, dădu o palmă dascălului său. (c) La Roma se aflau inşi care învăţau de bunăvoie cum să mesteci şi cum să umbli, (b) Eu pierd tihna de a vorbi care este o atît de dulce mirodenie .a meselor, cînd este vorbă potrivită, glumeaţă şi scurtă.
Aflăm pizmuire şi rîvnire în plăcerile noastre; ele .se înfruntă şi încurcă una pe alta. Alcibiade, om tare priceput în ospeţe, înlătura cîntul de la mese ca să nu tulbure

blînde- ţea voroavelor.(c) Socotind precum gindea Platon705, că este obiicei de oameni de rînd a chema tarafuri şi cântăreţi la praznicele lor, lipsindu-le frumoasa vorbire şi plăcutul sfat cu care ştiu să petreacă între ei oamenii de înţeles. Varrus cere mesenilor aceste: adunare de inşi frumoşi ca înfăţişare şi plăcuţi la vorbă, care să nu fie nici muţi, nici guralivi, dereticare şi ticluire a locului şi mâncărilor şi pe înserate, (c) Nu-i petrecere cu puţin meşteşug şi puţin desfătătoare o bună primire la masă; nici însemnatele căpetenii de război, nici marii filozofi nu s-au dat înlături de la cătarea şi ştiinţa ei. închipuite de mine, rămasu-mi-au în amintire trei care fostu-mi-au mijlocite de soartă în răstimpurile vîrstei mele înfloritoare, nespus de dulci, căci fiecare oaspe aduse nespusul său har după cum îi era călit trupul şi sufletul în care se turnase. Starea mea de acum nu o mai îngăduie.
Eu, care nu mă ânvîrt decît aicea jos (b) urăsc acea neomenoasă înţelepciune care vrea să ne ducă a fi dis-prcţuitor şi duşman a îngrijirii trupului. Socotesc tot atît de nedrept a primi cu inimă rea desfătările fireşti cît a le vedea peste fire a bine.
(c) Xerxe era un fălos care învălurit de toate desfătările omeneşti apucă a făgădui răsplată celui care i-ar găsi altele. Dar nu mai puţin fălos este cel care trunchcază pentru sine cele aflătoare din fire. (b) Nu trebuie nici să te ţii de ele, nici să fugi, trebuie primite. Eu le primese oarecum mai a gustare şi mulţumire şi mă las mai bucuros dus pe clinul firesc, (c) Oricît am trîmbiţa sus şi tare nimicul lor, el se face a fi simţit îndeajuns şi arc îndeajuns răsărire. Mulţumim duhului nostru bolnăvicios, duşman veseliei, care ne scârbeşte ca şi de sinea lui; el se poartă cu sine şi cu tot ce primeşte cînd înainte, cînd înapoi, după cum este el nesăţios, hoinar şi schimbăcios.
Sincerum est nisi vas, quodcunque infundis,
acesci t766.
Eu care mă fălesc a îmbrăţişa cu atîta stăruinţă îmbunătăţirile vieţii, şi numai pe seama mea, cînd cat nu găsesc în ele luate cu deamănuntul, aproape nimic decît vînt. Şi încă vîntului, mai cuminte decît noi, îi place să vîjîie, să se

vînture, şi se mulţumeşte curat cu treburile lui, fără a dori statornicire, trăinicie, însuşiri care nu-s ale sale. Plăcerile curate ale închipuirii tot atît cît şi neplăcerile, spun unii, că sînt cele mai mari, după cum arată cîn- tarul lui Critolaus767. Nu-i minune: el le cumpăneşte pe măsura sa şi le croieşte din plin. In toate zilele văd pilde izbitoare din aceste şi cum se întîmplă ele dorit. Dar eu, de fel neales, grosolan, nu pot muşca tare de-a dreptul în acest făcut, sînt atît de nodibaci, încît mă las dus eu hurta la plăcerile în fiinţă ale legii omeneşti şi atotcuprin-zătoare, mintuos simţite, simţitor mintoase. Filozofii cyre- naiei ţin că şi 'durerile cît şi plăcerile trupeşti sînt încă o dată mai puternice ca şi de două ori atît şi tot pe atît de îndreptăţite. Sînt unii care (c) dintr-o cruntă nătîngie, cum spune Aristotel763, (b) se seîrbesc de ele. Eu cunosc între ei care o fae din ambiţie, de ce nu se lasă ei şi de răsuflare? De ce nu trăiesc ei din a lor (c) şi nu se lipsesc de lumină fiindcă nc vine de-a gata şi nu-i costă nici născocire, nici vigoare? Să vedem că-i are in grijă (b) Marte sau Pallas sau Mercur în loc de Venus, Ceres şi Bachus: (c) vor căuta ei pătratul cercului, suiţi pe muierile lor? (b) Urăsc a mi sc porunci să avem duhul în slăvi în timp ce avem trupul la masă. Nu vreau ca duhul să mi se împlânte aici, nici să se lăfăiască, dar vreau să-i fie aici aminte, (c) Să şadă, nu să se culce. Aristip nu apăra decît trupul, ca şi cum nu am avea suflet, Zenon nu îmbrăţişa decît sufletul, ca şi cum nu am avea trup. Amîn- doi cu păcat. Ei spun că Pitagora a urmat cu totul o filozofie a gîndirii, Socrate, întru totul al moravurilor şi a făptuirii. Platon a găsit în ea cumpăna între cele două. Dar ei o spun ca vorbă goală şi adevărată cumpănă se găseşte la Socrate, iar Platon este cu mult mai de partea lui Socrate decît a lui Pitagora şi-i şade mai bine. (b) Cînd dănţuieisc, dănţuiesc; cînd dorm, dorm; şi chiar atunci cînd mă plimb singuratic într-o frumoasă livadă, dacă gîndurile mele au fost aţintite de întîmplări străine, o parte din vreme, altă parte le întorc la preumblare, ia livadă, la dulceaţa singurătăţii şi la mine Firea a luat in seamă părinteşte aceasta, ca faptele -împreunate poruncite pentru nevoile noastre să ne fie a desfătare şi să ne îmbie

nu numai prin judecată, dar .prin poftă; nedrept este să stricăm rânduielile sale.
Cînd eu văd şi pe Cezar şi pe Alexandru în toiul tre- bii, bucurîndu-se şi din plin dc plăceri (c) fireşti şi aşadar trebuincioase şi drepte, (b) nu spun că înseamnă des-frinarea sufletului, eu spun că înseamnă întărire, supunînd cu vigoarea vitejiei, folosinţa vieţii obişnuite, accstei aspre făpturi şi muncite gîndiri. (c) înţelepţi dacă ar fi crezut că acea era menirea lor, iar cealaltă cu desăvârşire străini. Mari nebuni sîntem; noi spunem: „El a trecut viaţa în trindăvie; nimic nu făcut-am astăzi". — „Cc, nu aţi trăit? Nu-i numai cea mai de temei, dar cea mai strălucită din îndeplinirile voastre". — „Dacă mi-ar fi dat în seamă mînuirea marilor treburi, aş fi arătat ceea ce ştiam face". — „Ştiut-ai să-ţi munceşti g-îndul cu viaţa ta şi să o mî-nuieşti? ai făcut cea mai marc treabă din toate cîte sînt". Ca să se arate şi să dea rod firea nu are nevoie de stare, ea se arată tot atîta la toate treptele şi în spatele şi în faţa perdelei. Să chibzuim moravurile noastre este treaba noastră, nu să întocmim cărţi şi să câştigăm bătălii şi ţinuturi, ci rînduială şi linişte în călăuzirea noastră. Măreaţa şi falnica mai presus făurire a noastră este a trăi cum se cade. Toate celelalte treburi, a domni, a agonisi, a clădi sînt cel mult mărunte adaosuri şi căpătuiri, (b) Îmi plaoe să văd un cap de oaste la piciorul unui meterez pe care vrea în curînd să-l cuprindă, dîndu-se întreg fără grijă voroavei eu prietenii săi (e) Şi Brutus cu cer şi pămînt uneltind împotriva lui şi a libertăţii romane, răpind veghilor sale cîte un ceas din noapte fără nici o îngrijorare ca să citească şi însemne pe Polibiu70". (b) Sufletelor mărunte le este dat a fi copleşite de greul trobilor, a nu şti să se dezbare curat de ele şi a nu .şti să le lase şi iar să sc apuce de ele:
o fortes pejorăque passi Mecum saepe viri, nune vino pellite curas
Cras ingens iterabimus aequor770.
Fie în glumă, fie cu socotinţă, trecut în poreclă fost-a vinul bisericesc şi al Sorbonei şi ospeţele lor, eu găsesc: cuminte să cineze cu atît mai pe îndelete şi plăcut, că au

întrebuinţat dimineaţa folositor la învăţătura şcolii lor. Cugetul împăcat să fi folosit bine celelalte ceasuri aduce dreaptă şi gustoasă 'mireasmă meselor. Astfel trăi't-au înţelepţii; şi cea neasemuită stăruinţă în virtute, care ne uimeşte şi la unul ca şi la celălalt Cato, acea necruţătoare silire pînă la stingherire, astfel au spus-o şi plecat-o legilor stării omeneşti şi a lui Bachus, şi lui Venus, (c) uimind poveţele tagmei lui care cer înţelept desăvârşit cu tot atîta pricepere şi deprindere în faptul desfătărilor fireşti cît şi în altă îndeplinire a vieţii. Cui cor sapiat, ei et sapiat palatus771.
(b) Zburdarea şi îngăduinţa pare-mi-.se, minunat mai bine şade unui suflet tare şi mărinimos. Epaminonda nu gindea că a se încinge la jocul băieţilor din oraşul său, (c) a cînta, a buciuma, (b) şi a stărui cu sîrg în aceste este lucru care înjoseşte măreţia falnicilor sale biruinţe şi a desăvârşitei orînduieli aflată în moravurile lui. Şi între atîtea neasemuite fapte ale lui Seipio cel Bătrîn772, (c) om luminat, vrednic a fi crezut ca din seminţie cerească, (b) nu-i dă nimic mai mult har decît să-l vezi agale şi copilăreşte jucîndu-se s-adune scoici şi să se ia la întrecere cu Laelius de-a lungul ţărmului şi dacă era vreme răsfăţîndu-se a serie in şotii cele mai de rînd şi joase fapte ale oamenilor773, şi, (c) capul plin de minunata ispravă cu Hanibal şi Africa, umblînd la şcolile din Sicilia, şi oprin- du-se la învăţăturile filozofilor pînă a fi ascuţit colţii oarbei pizmuiri a duşmanilor săi de la Roma. (b) Nici lucru mai dc seamă la Socrate că găseşte întrebuinţat bine timpul să înveţe a hori şi cint.a din strune.
Acesta fost-a văzut rămas înmărmurit în picioare o zi şi o noapte întreagă faţă de toată oastea grecilor uimit şi răpit de vreun gînd adînc. Văzut fost-a (c) întîiul între atîţia oameni viteji din oaste, alergînd în ajutorul lui Al- cibiade, tăbărît de duşmani, coperindu-l cu trupul său şi desprinzîndu-l din strînsoare cu vie tărie a mînuirii armelor sale, şi întîiul din întreg poporul Atenei uluit ca şi el de nevrednica arătare, sosi şi apără pe Teramene însoţit numai de doi inşi, cînd cei 30 de tirani ii trimiseseră slugile lor să-l mîne la moarte şi se lăsă de această îndrăzneaţă

purtare numai cînd însuşi Teramene i-o ceru. El fost-a văzut îmbiat de o frumuseţe pe care o iubea depărtîndu-se neîndurător cînd a trebuit.
Fost-a văzut la bătălia din Delos ridicind şi scăpînd pe Xenofon căzut de pe cal. Fost-a văzut umblînd nepărăsit în război (c) şi mergînd pe gheaţă, (b) cu picioarele goale purtînd aceeaşi haină iarna ca vara, întrecînd pe toţi însoţitorii lui ca răbdare la muncă, fără să mănînce la ospăţ altfel ca de obicei, (c) Fost-a văzut 27 de ani, fără a schimba purtarea, suferind foame, sărăcie, nesupunerea copiilor, ghearele soţiei sale; pînă la urmă ponegrirea, tirania, temniţa, fiarele şi veninul774, (b) Dar omul acesta, de era poftit să bea pe întrecere ca o cuvenită îndatorire, tot el era în oaste care cîştiga întrecerea; şi nu se da în lături să se joace cu alunele cu copiii, nici să alerge cu ei pe un cal de lemn; şi toate acestea de bunăvoie; căci orice fapt, spune filozoful, nimerit este tot atît de bine şi cu tot atîta cinste pentru înţelept. Ai eu ce, şi niciodată nu trebuie pregetat să arăţi icoana acestui luminat om, pe toate feţele şi felurile desăvârşirii sale. (c)
Foarte puţine pilde sînt ale vieţii plină şi curată, şi rău se păgubeşte învăţămîntul nostru să se dea răsărire în toate zilele celor năt'înge şi cu greş abia bune .pe o singură cută, care mai curînd ne dau înapoi, strică mai mult decît îndreaptă.
(b) Oamenii se înşeală: se merge mult mai lesne pe vîrfuri, unde capătul slujeşte de hotar la oprire şi drept călăuză, decît pe calea de mijloc largă si deschisă, şi după meşteşug mai curînd decît după fire, cu mult mai puţină cinste şi mai puţin a laudă însă. (b) Măreţia sufletului nu atît trage spre culme, ci se ţine înainte în a şti se rând ui şi îngrădi. El socoteşte că e mare tot ce este de ajuns; şi arată mai curînd înălţare iubind lucrurile dc mijloc decît cele de pe piscuri, (b) Nu-i nimic mai frumos şi pe lege decît a făuri bine omul şi cum se cuvine, nici ştiinţă mai anevoioasă deoît a şti bine (c) şi fireşte trăi această viaţă; iar între bolile noastre cea mai sălbatică este să dispre- ţuieşti fiinţa noastră, (b) Cine vrea să îndepărteze sufletul său să o facă cu îndrăzneală, dacă poate, cînd trupul nu-i în rînd, ca să-l

uşureze de acea molipsire; aiurea, dimpotrivă, să-l ajute şi să-l răsfeţe şi să nu ocolească a fi părtaş al pornirilor sale fireşti şi să le împărtăşească, adu- cîndu-i dacă cl este mai înţelept cumpătare, de teamă ca din neastîmpăr să nu se cufunde în neplăcere, (c) Necumpă- tarea este ciuma desfătării şi cumpătarea nu-i pacostea sa, este dresul ei. Eudoxius care în desfătare pusese cel mai presus bun şi ucenicii săi care o ridicaseră la un atît de mare preţ îi gustau dulceaţa cea mai plăcută cu mijlocirea cumpătării. Aceasta la ei fusese neasemuit dc pilduitoare. (b) Eu poruncesc sufletului meu să se uite aidoma cu rînduială şi la durere şi la desfătare (c) (eodem eium vitio est effusîo animi in laetitia, quo in dolore contractiollr>)y şi de asemenea, (b) neşovăit dar cu veselie la una, la 'cealaltă aspru şi după cele ce poate să aducă, tot atît de grijuliu să stingă una şi să întindă cealaltă, (c) A privi sănătos bunurile trage cu sine a privi sănătos relele. Iar durerea are oarece cu neputinţă de înlăturat în plăpîndul ci început, iar desfătarea oarece de înlăturat pe culmea ei depăşitoare. Platon le împerechează770, şi vrea ca deopotrivă să fie dat a lupta eu tărie împotriva durerii şi împotriva necumpătatelor şi încântătoarelor mîn- gîicri ale desfătării. Sînt două fîntîni de la care cine scoate, de unde, cînd şi cît trebuie, fie oraş, fie om, fie dobitoc, mult fericit este. Cea dintîi trebuie luată ca leac şi cu cruţare; cealaltă, de sete dar nu pînă la beţie. Durerea, desfătarea, dragostea, ura sînt cele dintîi lucruri pe care le simte un copil; dacă judecata li se alătură, ele se prind de ea şi aceasta este virtutea.

(b) Eu am un glosar cu totul al meu anume: trec peste timpul prost şi neînlesnit; cînd este bun, nu vreau să-l trec, îl gust, mă ţin de el. Trebuie fugit de cel prost şi adăstat în cel bun. Acea spusă obişnuită a trecerii de vreme şi a trece vremea, arată priinţa celor inşi veghetori, care nu gindcsc să folosească mai multe în viaţa lor decît ca să o golească şi să scape, şi să fugă de ea ca de lucru ponositor şi nevrednic. Dar eu o ştiu într-altfel şi o găsesc de preţ şi înlesnită însăşi în cea din urmă curgere a ei în care mă aflu; şi ne-a dăruit-o firea în mînă înzestrată cu astfel de

împrejurări şi de ajuns dc prielnice că nu avem a ne plînge decît de noi dacă ea ne grăbeşte şi no scapă fără folos, (c) Stulti vita ingrata est, trepida est, tota in juturum jertur111.
(b) Mă străduiesc totuşi să o pierd fără părere dc rău, dar ca pierdută din însăşi starea ei, nu cu mustrare şi cu ponos.
(c) De altfel nu sade bine a nu se plînge de moarte decît celor cărora le plac să trăiască, (b) Se află chibzuială la îmbucurarea ci, eu mă bucur de două ori cît alţii, căci măsura îmbucurării ţine de mai multul sau mai puţinul stăruinţei ce punem în ea. Mai ales în ceasul acesta, că văd pe a mea atît de scurtă ea timp, vroiesc să-mi tragă mult la cîntar; vreau să opresc iuţeala fugii sale cu repeziciunea prinderii mele; şi prin vigoarea folosirii să cumpănesc graba cursului său; pe măsura cu care stăpînirea trăirii este mai scurtă, eu trebuie să o aduc a fi mai adîncă şi plină.
Ceilalţi simt dulceaţa unei mulţumiri şi a belşugului; cu o simt tot ca şi ei, dar nu în trecere şi lunecare. Căci trebuie si luată în seamă, gustată, rumegată, ca să aducem mulţumită celui care nc-o mijloceşte. Ei se bucură de celelalte plăceri ca şi de somn, fără a le cunoaşte. Cu gîndul să nu-mi scape chiar în somn aşa prosteşte, odinioară găsit-am de cuviinţă să-mi fie tulburat ca să-l întrezăresc. Stau a g-îndi deseori în mine însumi despre o -mul-ţumire, nu o spumuiesc; o cat în adînc şi-mi muncesc mintea să -o .adun din nou; dacă este necăjită şi scârbită. Sînt eu oare în toane liniştite? Se află vreo desfătare care să mă gidile? N-o las să se slrîmtoreze în simţuri, îi alătur sufletul, nu ca să se dea platnic, dar ca să-i tihnească, nu ca să se piardă, ci ca să se găsească; şi o folosesc dc par-tea lui ca să sc oglindească în cea stare înviorată să cîntăroască şi să preţuiască fericirea şi să -o mărească. El măsoară cît datorează lui Dumnezeu să aibă cugetul împăcat şi cu alte patimi lăuntrice, să aibă trupul în firească stăpînire, bucurîndu-se cu rinduială dc rosturile blînde şi mîngîietoare cu care plăcutu-i-a să răsplătească din mila lui, durerile cu care dreptatea sa ne bate 1a rindul său, eu cît preţuieşte ca el să fie aşezat în aşa foi că

oriunde îşi aruncă -privirile cerul este liniştit în jurul său; nici o dorinţă, nici o teamă sau îndoială care să-i tulbure suflarea, nici o greutate (c) trecută, de faţă sau care să vie, (b) peste care închipuirea lui să treacă cu supărare. Această vedere mult se luminează în asemuire cu alte stări osebite. Astfel, apuc a privi pe mii de feţe aceia pe care soarta sau însăşi greşala lor îi poartă a pătimi şi pe acei mai aproape de mine care primesc atît de -molatec şi nepăsător buna lor soartă. Sînt inşi care vădit şi risipesc timpul; ei trec peste ce au de faţă şi ce stăpînesc pentru a se duce după speranţă şi după umbre, vane chipuri pe cfl- re năzărirea lor i le scot înainte,

Morte obita quales fama est volitare figuras,
Aut quae sopitos deludunt somnia sensus778,

care iuţesc şi lungesc fuga lor pe cît le este urmărirea. Rodul şi ţinta urmăririi este a urmări, ca şi Alexandru care zicea că sfîrşitul lucrului său este să lucreze.

Nil actum credens cum quid superesset agendum77°.

Aşadar, eu iubesc viaţa, îi ţin de grijă precum plă- cut-a lui Dumnezeu să o dăruiască. Nu apuc a cîrti despre nevoia să mănînc si să beau, (c) şi mi-ar părea că greşesc încă pe atîta într-un fel de neiertat să doresc a o avea încă pe -atît de mult. (Sapiens divitiarum natura- îium quaesitor acerrimus180), nici (b) să ne ţinem punînd în gură puţin numai din leacul cu care Epaminonda îşi tăia pofta de mîncare şi se hrănea, nici să faci copii prosteşte pe degete sau eălcîie, (c) şi cuviincios vorbind, mai curînd să-i faci desfătător de la degete la călcîie, nici (b) ca trupul să nu aibă dorinţă, nici zburdare. Sînt tîn- guieli (c) nesăbuite şi netrebnice, (b) eu primesc cu inimă bună (c) şi mulţumitor (b) ceea ce firea făcut-a pentru mine şi mă împac cu ele şi- mi aduc laudă pentru ele. Nedreptate aducem acestui mare şi puternic dăruitor a nu primi darul său, a-l nimici şi a-l schimonosi, (c) Intru tonii bun, el făcut-a totul bun. Omnia quae secundum natu- ram sunt, aestimatione digna sunt'81.

Intre părerile filozofiei, eu mai bucuros îmbrăţuş pe cele care sînt mai trainice, adică mai omeneşti şi ale noas-tre: judecăţile mele sînt pe potriva năravurilor mele, pe jos şi

smerite, (c) Filozofia grozav face pc copilul după a mea părere, cînd se proţăpeşte ca să ne predice că este o fioroasă unire împerecherea dumnezeirii cu pămîntescul, ceea ce este înţelept cu ceea ce este nebunesc, neînduplecat cu iertător, cinstit cu necinstit, că desfătarea este însuşire brută, nevrednică a fi gustată de înţelept: singura plăcere ce capătă din îmbucurarea unei soţii tinere si frumoase este plăcerea cugetului său, că face o faptă după bună-rînduială, cum ar fi a-şi trage cizmele pentru o călărie în depărtare. Să nu aibă ueeniciâ săâ nici ei mai mult drept, şi vînj şi vlagă a nunti soţiile lor cît au din învăţătura sa. Nu este ceea ce spune Socrate dascălul său si al nostru. El preţuieşte cum se cuvine desfătarea trupească dar îi m.ai place a duhului; ca avînd mai mare putere, trăinicie, uşurare, felurime şi mîndrie. Aceasta nu merge de loc singură după părerea lui (nu e atît de năstruşnic) dar numai cea dintîi. La el cumpătarea este un îndreptar, nu împotrivită desfătării.
(b) Firea este o dulce călăuză, dar nu mai dulce decît veghetoare şi dreaptă, (c) Intrandum est in rerum naturam, et penitus quid ea postulet, pervidendum782. (b) Eu cat pretutindeni urmele ci: noi le-am şters cu urme prefăcute; (c) iar acel bun mai presus de tot, academic şi peripatetic care înseamnă a trăi pe urmele sale din pricina aceasta ajunge a fi atît dc anevoie dibuit si scos la lumină şi cel al stoicilor învecinat cu acesta caro este să te dedai firii.
Nu este oare greşală a socoti unele fapte mai puţin vrednice pentru că sînt netrcbuincioase? Totuşi, ei nu-mi vor scoate din cap, că nu este o foarte bună căsătorie plăcerca cu trebuinţa, (c) cu care spune unul din cci vechi zeii totdeauna se împreună, (b) La ce bun dezghiocăm noi în despărţire o alcătuire ţesută cu atît de strînsă şi frăţească legătură? (b) Dimpotrivă, s-o înodăm iară prin slujiri a uneia celeilalte. Ca duhul să trezească şi să învioreze îngreunarea trupului, şi trupul să anine uşurătatea duhului şi să-l împlînte. (c) Qui velut summum bonum laudat animae naturam, et tanquam malum naturam car- nis accusat, profecto et animam carnaliter

appetit et car- nem carnaliter fugit, quoniam id vanitate sentit humana, non veritate divina,183.
(b) Nu-i parte nevrednică de grija noastră în acest dar făcut de Dumnezeu nouă; avem a da socoteală de el pînă la cel de pe urmă fir. Şi nu este sarcină de căpătuială a omului să mîie omul după cum îi este starea; este neapărată, curată; (c) şi cu mare însemnătate, (b) şi ne-a dăruit-o făptuitorul cu întemeiere şi neînduplecare. (c) Numai din împuternicire se capătă înţelegerea îndeobşte a mulţimii şi mai greu atîrnă vorbirea neobişnuită. Să întărim acest lucru. Stultitiae proprium quis non dixe- rit, ignave et contumaciter facere quae facienda sunt, et alio corpus impellere, alio animum, distrahique inter di- versissimos motus19i.
(b) Şi mai, ca să vedeţi, cereţi să vi se spună într-o zi plăcerile şi închipuirile cu care-şi umple vreunul capul si pentru care se lasă de un ospăţ bun şi celălalt se căieşte de ceasul ce pierde mîncînd, veţi afla că nu este nimic atît de anost în toate mîncările mesei voastre decît cel frumos sfat al sufletului său (cel mai adesea ar fi mai priincios să dormi adînc decît să stai a veghea la cc stăm), şi veţi găsi că tocmeala sa şi ce arc în gînd nu-s vrednice de tocana noastră. De ar fi înseşi încântările lui Ar- himede ce ar fi? Nu ating aici şi nu amestec întru această puţinătate de oameni cum sîntem noi şi la acest zădar de dorinţe şi gîndiri cu care ne trecem vremea, acele suflete cucernice, înălţate prin arzătoarea lor evlavie şi ere- dinţa pînă la o nepărăsită şi cugetătoare cătare a lucrurilor dumnezeieşti, (c) care învredniciţi prin zorul unei vii şi aprige speranţe a se mulţumi din hrana veşnică, ajunsul cel de pe urmă şi cea mai de apoi culme a dorinţelor creştinilor, singură statornică plăcere neprihănită, dispreţuiesc să .aştepte nevoiaşele noastre înlesniri, fugare şi îndoielnice, şi lipsesc cu uşurinţă trupul de folosirea infrup- lării din cele simţite şi vremelnice, (b) Este învăţătură cu precădere. Intre noi aceste sînt lucruri pe care eu totdeauna le-am primit în singurătatea înţelesului lor: părerile prea peste înalt şi moravurile subpămînteşti.

(b) Esop, (c) acel mare om, (b) văzu pe stăpînul său dînd drum udului, preumblindu-.se: ce, spuse el, trebuie oare să slobozim pîntecul alergînd? Să cruţăm timpul; încă nc mai rămîne mult părăduit şi a lene. Mintea noastră vede-se nu are alte ceasuri de prisos să-şi facă treburile fără a se deseopcia de trup, în puţina vreme pe care o cere nevoia lui. Ei vor să se dezghioace din ei şi .să se mîntuie de om. Nebunie este; în loc să se prefacă în îngeri, ei se prefac în dobitoace; în loc să se înalţe, ei se prăbuşesc, (c) Accste nădufuri mai presus de fiinţă mă sparie asemenea locurilor peste poate de atins; şi nimic altul nu-mi este mai supărător de mistuit în viaţa lui Socrate decît acele încântări şi demon-crii, nimic mai omenesc în Platon decît cea de ce ei spun că se numeşte divin. (b) Şi din ştiinţele noastre, acele-mi par mai pămîn- teşti şi joase care s-au cocoţat mai sus. Şi nu aflu nimic mai umilit şi mai muritor în viaţa lui Alexandru decît năstruşniciile lui cu privinţă la nemurirea sa. Phi- lotas cu haz l-a muşcat în răspunsul său. El îi trimisese scrisori că oracolul lui lupilor Hammon îl aşezase între zei: Pentru cele ce ţi se cuvin sînt tare mulţumit, dar de plins sînt oamenii care vor avea de trăit şi asculta un om care întrece (c) şi nu se mulţumeşte cu (b) măsura unui om. (c) Diis te minorem quod geris, imperas'"'.
(b) îmbietoarea scriere cu care cei din Atena cinstiră sosirea lui Pompei în oraşul lor se potriveşte cu cele ce simt eu:
Cu atît mai inult eşti zeu
Cu cît cunoşti că eşti om'8".
Este o netăgăduită desăvîrşire ca dumnezeiască a te şti bucura pe bună-dreptate de fiinţa ta. Noi căutăm alte stări, pentru că nu înţelegem să ne folosim de ale noastre, şi ieşim din noi pentru că nu ştim cum să ne aflăm în noi. (c) In zădar ne căţărăm pe picioroange, că pe picioroange totuşi cu picioarele trebuie mers. Iar pe cel mai înalt tron de pe lume totuşi pe curul nostru stăm.
(b) Cele mai frumoase vieţi, după părerea mea, sînt cele care se pun în rostul tuturor îndeobşte, (c) Şi omenesc, cu rînduială, dar (b) fără minune şi năstruşnicie. Iară bătrî-

neţea nevoie are să fie mai duios privită. S-o închinăm acelui zeu ocrotitor al sănătăţii şi al cuminţeniei, dar veselă .şi primitoare:
Frui paratis et valido mihi, Latoe, dones, et, precor, integra Cum mente, nec turpem senectam Degere, nec cythara carentem181.
NOTE
PRESCURTĂRI

De civit. Dei Acad. De finibus De nat. deor. De off. De div. Tuscul. D. L. Ep'.st. Epigr. Epod. Sat.
Metam. Nai. hist. Epist. în.st. orat. En.
Georg.
De civitate Dei Academica
De finibus bonorum et malorum
De natura deorum
De officiis
De divinatione
Tusculanae disputationes
Diogenes Laertios
Epistolae
Epigrammata
Epodon liber
Satyrae
Metamorphoseis
Naturalis historia
Epistulae ad Lucilium (Seneca)
Instilutio oratoria
Eneida
Georgica
CARTEA A DOUA
1 Apologia lui Raimond Sebond. formînd capitolul XII din Cartea a Il-a a Eseurilor lui Montaigne, constituie un volum în sine, în care gînditorul francez exprimă, sub formă de convorbire, si concepţiile filozofilor de el cunoscuţi şi cercetaţi, cît şi argumen-tarea propriilor sale păreri şi poziţii despre şi faţă de concepţiile timpului său.

In legătură cu aceasta, a se vedea studiul introductiv al lui Dan Bădărău la volumul I al traducerii în limba română a Eseurilor lui Montaigne, pp. LIII—LIV.

2 Sebond — Ramon Sabunde (Sebonde, Sebeyde), născut la sfârşitul secolului al XlV-lea la Barcelona, medic şi filozof, autor al lucrării Theologia naturalis. Acest savant catalan a fost profesor de medicină şi filozofie între 1424—1436 la Universitatea din Toulouse. Cartea sa a fost foarte reputată în secolul al XV-lea.

în 1569 Montaigne publică traducerea Teologiei naturale pe care a făcut-o la rugămintea lui „meilleur pere qui fut oncques".

s Herillos din Cartagina punea ca scop ştiinţa, îndepărtîndu-se prin aceasta de stoicism şi apropiindu-se de Aristotel (vezi D. L„ VII, 3).

1 Francisc I (1494—1547), acest rege al Franţei, hărăzit cu strălucite calităţi şi defecte uneori seducătoare, a încurajat în mod deosebit dezvoltarea culturii şi artelor, atrăgînd la curtea sa pictori şi poeţi, ctitorind Imprimeria Naţională şi Colegiul de Franţa; pe drept cuvint se poate spune că este întruchiparea unui „principe al renaşterii". Victor Iiugo l-a ales drept eroul piesei sale Regele se amuză care a servit de libret operei Ri- goleto.

= Pierre Bunel (1499—1546), umanist tuluzan.

c Teologia naturală sau cartea făpturilor de meşterul Raimond de Sebonde. Publicată pentru prima oară la Deventer, în 1434, această teologie a fost reeditată de mai multe ori in Franţa de-a lungul secolului al XVI-lea.

7 Cuvîntul „noutăţi" este vrednic de a fi remarcat; ei indică poziţia luată de Montaigne faţă de Reforma preconizată de Martin Luther. Ii neagă orice importanţă cazuistică. în 1530 apăruse Confesiunea din Augsburg, redactată de Melanclithon, aprobată de Luther şi care este şi astăzi statutul bisericii luterane. Această piatră de temelie a Reformei statorniceşte pe puncte şi articole noua concepţie religioasă care se opune eu înverşunare catolicismului supus autorităţii papale.

8 Martin Luther (1483—1546), reformator religios al Germaniei, s-a născut la Elsleben şi după o viaţă de luptă şi

zbucium s-a întors aci ca să moară. Fiu de miner, ajunge să-şi cucerească titlul universitar în filozofie la Erfurt (1505), devine călugăr au- gustin, apoi preot (1507). în 1517 se opune cu îndîrjire vînzărilor de indulgenţe. Excomunicat după mai bine de trei ani de controverse, arde în mod public Bula, la Wittenberg şi este scos în afara legii imperiului de către Dieta de la Worms în 1521. Refugiat la Wartburg traduce Biblia în limba germană. Se căsătoreşte în 1525. Ca şi John Wiclif (1320—1384), traducător al Bibliei în limba engleză, ca şi Jan Hus (l.'itil) —1415), care i-au precedat sau Jean Calvin (1509—1564), contemporanul şi succesorul său, Luther nu este numai un exponent al unei g'îndiri noi în materie religioasă, ci reprezintă protestul din ce în ce mai coerent al unor revoltaţi sociali. El este un om al Renaşterii în aceeaşi măsură ca Montaigne.

B „Calci în picioare cu sete ceea ce prea mult ai venerat" (Lucreţiu, V, 1139).

10 Traducerea Teologiei naturale a fost tipărită pentru prima dată la Paris, în 1569; era plină de erori care au fost, în bună parte, corectate într-o nouă ediţie, Paris 1581. Montaigne adăugase de altfel în Eseuri, în ediţiile anterioare: „avec la nonchalance qu'on void par l'infiny nombre des fautes que Vimprimeur y laisse, qui en eust la conduite lui seul".

11 Adrianus Turnebus (1512—1565), savant filolog franco/..

Toma din Aquino (1225—1274); ilustru teolog, învăţătura -i lucrările sale au însufleţit credinţa evului mediu occidental, in Suma Teologica, cu vastă erudiţie şi spirit didactic, dezvoltă principiile şi metodeie aristotelice şi le împreună ştiinţei şi teologiei scolastice, fiind călăuza multor ginditori, cercetători şi cărturari in vremea cînd scrie Montaigne.

ri „Astfel o puternică stîncă îşi impune masivitatea furiei \ aiurilor care se sparg şi se împrăştie la picioarele ei". (Versuri v,::ise de un anonim din secolul al XVI-lea, după Vergiliu, spre lauda lui Ronsard şi inserate în opera acestui poet).

H Ludovic al IX-lea, supranumit Cel Sfînt, rege al Franţei, .ascut la Poissy în 1214; încoronat încă minor (1226) după lupte interne cu marii vasali pe care îi învinge şi lupte impotriva An- .;lit>i, pe care o va învinge, aflînd că Palestina a fost ocupată de ..uituuul Egiptuiui, porneşte la dezrobirea Mormîntului Sfînt. Debarcă ia Damieita. in lupta de la Mansurah (1250) este făcut pri-zonier. Răscumpărat, se întoarce doi ani mai tîrziu în Franţa. In 3 270 întreprinde aşa-numita a VUI-a şi ultimă cruciadă, voind să creştineze pe regele Tunisiei, dar moare răpus de ciumă abia ajuns pe ţărmul african. Lui i se datorează construirea Sfintei Capele şi a Sorbcnei. Mare organizator, va institui noi forme de judecată şi acele consilii judiciare care vor sta la originea parlamentului francez, cie asemenea, a făcut eforturi ca să realizeze o unificare monetară. Viaţa sa şi reputaţia sa de înaltă probitate morală au făcut din acest monarh, în mai multe rînduri, arbitrul creştinătăţii apusene.

15 „De vei crede, scurtă va fi calea care duce la virtute şi fericire" (Qaintilian, XII, 11).

in secolul al XVI-lea Franţa a fost sfîşiată de aşa-numite- le „războaie religioase", care au opus catolicii protestanţilor. începute sub domnia lui Carol al IX-lea aceste lupte iau stirşit odată cu urcarea pe tron a lui Henric de Navara. Hughenot, el abjură noua credinţă, spunînd se pare celebra frază: „Parisul face cit o slujbă", înţelegînd prin aceasta că poate redeveni catolic ca să-şi asigure coroana. Henric al IV-lea fusese ales ca succesor prezumtiv de Ilenric al III-lea împotriva şefului Ligii catolice, ducele Henric de Guise. Partizanii lui Henric de Bourbon, rege al Navarei, reprezentau partidul legitimist. în această vreme da mari tulburări lşl scrie Montaigne Eseurile. Se poate crede că a fost îndemnat să le desăvîrşească, ca o demonstraţie a unei cugetări libere şi limpezi şi, în acele timpuri de grea cumpănă, ca o chezăşie a devotamentului faţă de Franţa şi legitimitate. Şi aceasta cu atît mai mult cu cît astăzi Eseurile ne apar şi ca o polemică împotriva luptelor ce sfîşiau ţara, lupte care se dădeau sub semnul credinţei şi nu erau, în fond, decît năzuinţi după putere.

17 Scris după asasinarea de către Jacques Clement (1567—1589), călugăr dominican, a regelui Henric al III-lea, în 1589 (asasinul a fost ucis de gărzi). Dreptul la revoltă a fost susţinut dc protestanţi in timpul domniei regelui catolic (Henric a! III-lea) şi contestat de ei sub regele protestant (Henric al IV-lea).

18 In original: Faire barbe de foarre: foarre, feurre = paie de grîu; de la aceasta: a plăti dijma în snopi făcuţi numai din paie, la figurat: a-şi bate joc. Barbe este aici o locuţiune vicioasă şi este în loc de gerbe = snop (H. Estienne). în Nicot se găseşte: faire â Dieu ger be de foarre (a face lui Dumnezeu snop de paie) şi în Rabelais: faire ger be de feurre (a face snop de paie). La Montaigne — cu sensul de a-şi bate joc, probabil că ajunsese această formulare ca o zicală.

19 Antistene (444—360 î.e.n.), discipol al lui Socrate, şeful şcolii cinice. El afirmă că binele suveran se află în virtute şi -aceasta înseamnă, conform filozofiei sale, dispreţul faţă de boguţ'.c, măriri şi voluptate. Denumirea de Cinic vine de la Cyxwsargss und:> filozoful îşi preda învăţătura. Vezi D.L., VI, I, IV, 4.

20 Orfeu — personaj istorico-mitic, fiu al regelui Oiagros al Traciei şi al mu/.ei Calioppe. După legendă, cel mai mare muzician al Heladei. Literatura poetică şi protofilozofică, care se leagă de această figură luminoasă, cuprinde, pe de o parte, opere liturgice (imnuri, discursuri sacre) şi opere mitice sau cosmogonice, oracole, testamente, leacuri.

21 Diogenes, supranumit Cinicul, filozof grec născut la Sinope (413—327 î.e.n.). Numele său a rămas asociat neconformismului. lipsei de gust pentru bogăţie, indiferenţei faţă de convenţionalismul social. Această lungă dăinuire a faimei sale se datoreşte şi faptului că filozoful a trăit în adevăr conform doctrinei sale, mulţumindu-se ca locuinţă cu un butoi, umblînd acoperit cu o zdreanţă, mergînd cu picioarele goale şi mîncînd mai nimica, deşi renumele şi faima sa i-ar fi putut asigura belşugul şi oncrurile. Causticele sale răspunsuri l-au făcut legendar. La Corint, lui Alexandru Macedon venit să-l vadă şi întrebîndu-

1: „Ce pot face pentru tine", îi va spune: „Să te dai la o parte din soarele meu", iar atunci cînd în plină zi a fost văzut plimbîndu-se cu o lumină aprinsă în mină, la întrebarea: „Ce faci?", va răspunde: „Caut un om!" Adevărate sau nu, aceste cuvinte de duh i se atribuie şi vădesc reputaţia de care se bucura. (Vezi D.L., VI, II).
22 Agesilau, rege al Spartei din 400—360. După dezastrul de la Mantineea (362 i.e.n.) îşi salvează totuşi patria prin clauzele păcii. In timpul său Antalcidas, general lacedemonian, încheie un tratat cu perşii prin care Sparta abandonează oraşele sale din Asia Mică (378 i.e.n.).
n Epaminonda, general şi om de stat teban, născut către 418 i.e.n., unul din şefii democraţiei de la Teba. El va asigura hegemonia acestei cetăţi, zdrobind pe lacedemonieni la Leuctra şi Mantineea. In această din urmă bătălie este rănit de moarte. Se spune că ultimele sale cuvinte către cei ce-i deplîngeau moartea ar fi fost: „Las două fiice nemuritoare, Leuctra şi Mantineea". Măreţia Tebei va dispare odată cu el. Vezi D.L., VI, VI, 39.
24 „Departe de a ne plinge de topirea noastră, mai degrabă ne vom bucura de a pleca şi de a lăsa rămăşiţa noastră muritoare, ca şarpele care se schimbă de piele sau ca cerbul care se descotoroseşte de vechile sale coarne" (Lucreţiu, III, 612).
Să fie mort şi, conform religiei, în paza Mîntuitorului său.
-r> Platon, filozof grec, discipol al lui Socrate şi profesorul lui Aristotel (428—347 i.e.n.). Autor al dialogurilor Criton, Phedra, Gorgias, Banchetul, Republica, Legile etc. în care dă cuvintul lui Socrate.
-'7 Locuitori ai Piîrigordului, la origine comitat constituit în secolul al X-lea şi reunit coroanei franceze de Carol al Vl-lea.
'-8 Platon.
2n Bion din Borysthenes, filozof academic. Vezi D.L. IV, I, 40—58, unde se găsesc cele relatate de M.
30 Theodorus Ateul, autorul cărţii Despre zei (vezi D. L., II, XI, 97—103).
31 Charles Baudelaire (1821—1867) spune: „căci această lume e.ste un templu in care stîlpii vii...", iar

Montaigne, în 1588, citînd din memorie pe Plutarh, dă aceluiaşi gînd un chip scris şi astfel ne aflăm în faţa' unui mileniu de durată a miezului unei acele-iaşi cugetări.
:>- Pavel (apostol), născut la Tars, martirizat la Roma în 67 e.n., unul dintre primii organizatori ai disciplinei ecleziastice, a scris un număr însemnat de Epistole care s-au adăugat Noului Testament.
33 „Spectacolul cerului este îngăduit pămîntului de Dumnezeu însuşi, şi faţa şi trupul său ni se dezvăluie rostogolindu-se pe frunţile noastre; ne pătrunde şi ni se oferă ca să ne dea, în plină cunoştinţă de cauză, fiinţa sa, natura sa, şi legile prin care se cîrmuieşte" (Manilius, IV, 907). Ediţiile anterioare celei din 1595 adaugă aici: Si moa imprimeur estoit si amoureux de ces prefaces questees et empruntees, dequoy par l'humeuT de ce siecle il n'est pas livre de bonne maison, s'il n'en a le pont garny, il se devoit servir de tels vers, que ceux-cy, qui sont de meilleure et plus ancienne race, que ceux qu'il y est alle planter. — Este vorba aici nu de editorul Eseurilor, ci de cel al Teologiei naturale.
34 Cato cel Bătrîn sau Censorul, om de stat roman, născut la Tusculum (234—149 î.e.n.), censor în 184 î.e.n., se strădui să îngrădească luxul ce începuse să corupă Roma. Indîrjit să distrugă Car- tagina — rivala primejdioasă a Romei în Mediterana — îşi sfîr- şeu toate discursurile prin cuvintele rămase celebre: Ceterum, Carthaginera Esse Delendam (De altfel gîndesc că trebuie distrusă Cartagina).
35 „Dacă aveţi argumente mai bune, arătaţi-le, dacă nu, su- puneţi-vă" (Horaţiu, Epist., I, V, 6).
„Căci Dumnezeu nu îngăduie ca altul in afară de el să se mindrească" (Herodot, VII, 10).
:l7 „Dumnezeu se împotriveşte trufaşilor şi izbăveşte pe cei umili" (Petru, Epist. I, V, 5).
8 Augustin Aureliu (De civit. Dei, XXI, 5), episcop al Hipponei (in preajma oraşului B6ne), născut la Tagaste (354—430). După o tinereţe furtunoasă, el a fost atras către creştinism prin propovăduirile lui Ambrozie şi deveni cel mai celebru dintre Părinţii bisericii latine. Teolog, filozof,

moralist, dialectician, el încearcă să împace platonismul cu dogma creştină, inteligenţa si credinţa.
M Ultimele două sentenţe, care sînt din Sf. Paul, erau înscrise in biblioteca lui Montaigne.
40 Toate acestea sînt exact contrarii antropocentrismului lui Sebond. Negaţiile lui Montaigne sînt calchiate pe afirmaţiile din Theologia naturalis şi Apologia s-ar putea înţelege aci, foarte bine, ca o antiteză.
41 „Deci pentru cine vom spune că a fost făcută lumea? Fără îndoială pentru făpturile însufleţite care au folosirea judecăţii, adică zeii şi oamenii, care sînt cele mai desăvîrşite fiinţe". (Cicero, De nat. deor., II, 54).
12 „Cînd contempli deasupra capului imensele bolţi ale lumii şi astrele strălucitoare de care ele sînt constelate, şi cînd ajungi să reflectezi asupra revoluţiunilor Lunii şi a Soarelui" (Lucreţiu, V, 1203).
43 „Căci toate acţiunile şi viaţa oamenilor depind de astre" (Manilius, III, 58).
44 „Ea recunoaşte că aceşti aştri atît de îndepărtaţi au asupra oamenilor o secretă influenţă, că legi fixe reglează mişcările pe-riodice ale universului şi că acel curs al destinului este determinat de semne neîndoielnice" (Manilius, I, 60).
45 „Că cele mai mari revoluţii sînt produse de aceste mişcări insensibile, atît sint de inalte aceste legi care poruncesc înşişi regilor" (Manilius, I, 55 şi IV, 93).
4(„Unul, furios din dragoste, traversează marea şi se duce să răstoarne Troia; altul este hărăzit de soartă să dea legi; aci copii îşi ucid părinţii, acolo părinţii pe copiii lor; sau sînt fraţi care se înarmează contra fraţilor lor şi se înjunghie între ei. Nu trebuie învinuiţi oamenii: soarta, mai puternică, îi mînă şi ii sileşte să se sfişie şi să se pedepsească astfel cu propriile lor mîini. Toate acestea trebuiau să se petreacă; astfel a vrut-o soarta". (Manilius, IV, 79; 118).
47 „Ce instrumente, ce pîrghii, ce maşini, ce lucrători au ridicat un atît de vast edificiu?" (Cicero, De nat. deor., I, 8).
<s ,.Atit sînt de strimte hotarele gîndului nostru" (Cicero, ibidem, I, 31).

43 Anaxagora, filozof al şcolii ioniene (către 500—430). Vezi D. L., II, III, IV, 8.
50 „Intre alte infirmităţi ale naturii omeneşti este acea orbire a sufletului care forţează omul să rătăcească şi care-l face să-şi iubească rătăcirea" (Seneca, De ira, II, 9). „Trupul care putrezeşte îngreuiază sufletul şi sub învelişul său grosolan îl stinghereşte în exerciţiul însuşi al gîndirii" (Cartea înţelepciunii, IX, 15, citată de Augustin, De civit. Dei, XII, 15).
51 Saturn, fiul cerului, este o foarte veche divinitate agrară. Alungat din cer de Iupiter, Saturn s-ar fi refugiat în Latium unde, graţie lui, a înflorit abundenţa şi pacea şi a învăţat pe oameni agricultura. Vremea domniei sale a fost supranumită de poeţii antichităţii Vîrsta de aur la care scriitorii fac frecvente aluzii. Saturnul italic a fost asimilat cu Cronosul grec.
<2 Platon, în Politica,
53 Basci, locuitori ai celor doi versanţi ai Pirineilor occidentali, în partea Franţei şi a Spaniei, în Navara; vorbesc şi astăzi o limbă fără legătură cu cele învecinate. In vremea lui Montaigne, ţara bascilor nu fusese încă cuprinsă de coroana franceză- Troglodiţii, desemnînd în limbajul modern locuitorii cavernelor, erau în limbajul lui Montaigne un fel de făpturi sălbatice şi misterioase care locuiau sub pămînt. Ovidiu însuşi vorbeşte de băştinaşii din preajma Tomisului, numindu-i troglodiţi, fără a ţine seama că nu locuiau în caverne.
51 Apolonios din Tyane, filozof pitagorician, moare în 97 e.n.

Melampus, personaj legendar, după Herodot (II, 49; VII, 121; IX, 34)(oracol, vraci şi iniţiatorul serbărilor lui Dionysos în Grecia.

Tiresias, oracol teban ce-şi făcea prezicerile la Orchomenos.
07 Tales, filozof şi matematician grec din şcoala ioniană, născut la Milet către 624 î.e.n., moare către 547 î.e.n., autorul celebrei teoreme geometrice care îi poartă numele.

53 „Şi animalele domestice şi sălbăticiunile fac să se audă ţipete diferite, după cum teama, durerea sau bucuria Ie frămîntă" (Lucreţiu, V, 1058).
59 „Din această cauză vedem pe copii suplinind prin gest vocea care ie lipseşte" (Lucreţiu, V, 1029).
60 „Tăcerea însăşi îşi are limbajul: se roagă şi se face auzită" (Tasso, Aminia, II, 34).
r>1 Pliniu cel Bălrîn, naturalist roman, născut la Como în 23 e.n., autorul unei Istorii naturale în 37 de cărţi, adevărată enciclo pedie a ştiinţei antichităţii. A murit in timpul erupţiei Vezuviului din 79 e.n. Comandant al flotei de la Messina, s-a dus la Stabia, in momentul catastrofei care înghiţea Herculanum şi Pompei, ca să salveze locuitorii ameninţaţi de erupţie şi în acelaşi timp ca să observe fenomenul. In cursul acestora, apropiindu-se prea tare exalările de gaze l-au asfixiat.
— Pliniu cel Tînăr, nepotul precedentului, născut tot la Como în 62, moare mai probabil în 114. Prieten cu Traian, va scrie Panegiricul acestuia. De asemenea, este autorul unor scrisori, mărturie preţioasă pentru a cunoaşte viaţa romană din vremea războaielor dacice.
02 Abdera, oraş al Traciei antice, la Marea Egee.
„Unii au scris, după aceste semne, aceste exemple, că albinele au partea lor de suflet divin şi de efluvii celeste" (Ver- giliu, Ceorg., IV, 219).
154 „Asemănător năerului pe care furtuna l-a aruncat pe mal, copilul zace pe pămînt, gol, fără grai, lipsit de toate ajutoarele vieţii, în momentul în care natura abia l-a smuls din sînul matern ca să-l aducă la lumină. El umple aerul cu ţipetele sale şi are dreptate: atitea rele îl aşteaptă în trecerea sa prin viaţă! Dimpotrivă, animalele domestice şi fiarele cresc fără greutate; ele nu au nevoie de jucărele, nici de mîngîieri şi de limbajul copilăresc al unei doici; nu-şi schimbă veşmintele cu anotimpurile; în sfîrşit, nu le trebuie nici arme, nici înalte ziduri ca să se pună la adăpost, de vreme ce natura le-a hărăzit îmbelşugat pentru toate nevoile lor" (Lucreţiu, V, 223).
ra Se zice că femeile spartane încă din primele momente ale vieţii lor îşi supuneau copiii la o dură disciplină,

conformă cu întreaga educaţie a lacedemonienilor, ceea ce este conţinut în expresia „o viaţă de spartan".
„Căci fiecare animal îşi simte puterea şi nevoile". (Lucreţiu, V, 1032).
57 Mai probabil Brazilia. America fusese descoperită în 1492.
08 „La origine, pămintul producea de la sine şi dădea omului belşugul secerişurilor şi vii rodnice, fructele coapte şi grasele păşuni. Astăzi abia dacă acordă bogăţiile sale muncii noastre; sîntem nevoiţi să ne secătuim boii şi puterile plugarilor". (Lucreţiu, II, 1157).
03 Ichneumon — din greceşte ikhneumon (scociorîtor, cu sens de a voi să ştie tot), specie de mangustă de mărimea unei pisici, onorată in Egiptul antic fiindcă distrugea reptilele.
70 „Astfel, în mijlocul negrului batalion, o furnică aborda altă furnică, ca să ştie poate drumul sau prada lor". (Dante, Pur-gatoriul, XXVI, 34).
71 Lactanţiu (240—320), apologist creştin, supranumit Cicero- nul creştin, cu sensul de călăuză, de la cuvîntul italian cicerone, însemnînd călăuză pentru străin într-un oraş.
72 Această frază, ca şi citatul din Dante, luat din Ercolano de Varchi, au fost adăugite în 1582.
73 „Şi la diverse păsări, vocea mai ales se schimbă de la un timp la altul şi unele modifică, cînd vremea se schimbă, cîntecul lor aspru" (Lucreţiu, V, 1077).
74 Ecleziastul. Sentenţă înscrisă în biblioteca lui Montaigne.
75 „Totul este prins în lanţul său şi în fatalitatea sa" (Lucreţiu, V, 874).
75 „Fiecare lucru îşi are alcătuirea proprie şi toate îşi păstrează deosebirile pe care natura le-a pus între ele" (Lucreţiu, V, 921).
77 Montaigne înţelege prin Tracia: Bulgaria, Rumelia şi provinciile care separă Grecia de Arhipelag. Informaţia cu vulpea este transmisă de Plutarh.
78 S-ar putea ca aceste informaţii să provină din Herodot.

79 „Arde-mi capul dacă vrei, sau străpunge-mi trupul cu un paloş, sau sfîşie-mi spinarea cu lovituri de bici" (Tibul I, IX, 21).
80 Sursa de informaţii a lui Montaigne pentru viaţa sciţilor este Herodot.
81 „Barza îşi hrăneşte puii cu şerpi şi şoplrle descoperite în locuri sălbatice, şi vulturul, ministrul lui Iupiter, vînează în păduri iepurele şi căpriorul" (Iuvenal, XIV, 74,8).
82 Palus Maeoticus sau Maeotide, numele antic al Mării de Azov.
83 In Historia animalium.
84 Sylla sau Sulla (Lucius Cornelius), dictator roman (138—78 î.e.n.). Mîna dreaptă, apoi rivalul lui Marius, consul in 88 î.e.n., învingătorul lui Mitridate al IV-lea Eupator — rege al Pontului —, devine şeful partidului aristrocratic şi curînd după, stăpînul Romei şi al Italiei, cu toată opoziţia indîrjită a adepţilor lui Marius. îşi proscrie duşmanii, revizuieşte constituţia romană într-un sens foarte favorabil Senatului şi ajunge să dobîndească o influenţă covîrşitoare. Ajuns la apogeul gloriei sale, abdică în 79.
65 Candia, azi Heraklion, oraş în insula Creta.
80 Porus, suveran al Pendjabului, făcut prizonier de Alexandru Macedon la bătălia de la Hydaspes, în timpul căreia fusese rănit; cînd Alexandru l-a întrebat cum vrea să fie tratat, el a răspuns: „Ca rege". Impresionat, învingătorul i-a lăsat domnia.
87 Crisip, filozof grec, născut în Cilicia (către 218—205 î.e.n.), discipol al lui Zenon din Citium; reprezentant al stoicilor.
88 Georgius Trapezuntius, numit azi George din Trebizonda, savant grec, refugiat în secolul al XV-lea în Italia şi căruia papa Eugeniu al IV-lea i-a încredinţat directoratul unuia dintre colegiile de la Roma.
89 Plutarh, istoric şi moralist grec, născut la Cheroneea (50—120), arhonte şi mare preot al lui Apolo. A scris Vieţile paralele ale oamenilor iluştri din Grecia şi Roma. Pînă în zilele noastre măiestria şi adîncita pătrundere în psihologia

personajelor de care dă dovadă autorul fac din această lucrare un monument al literaturii, cu atît mai mult cu cît ne dă o vie imagine a antichităţii. Lucrările lui multilaterale asupra comportării umane sînt preţioase şi valabile pentru toate timpurile. Traducerea franceză a Vieţilor făcută în secolul al XVI-lea de episcopul Jacques Amyot, mare „aumonier" al Franţei, este considerată şi azi ca un model şi o creaţie a limbii franceze.

90 Suza, oraş din Elam, care a fost în vremea domniei lui Darius şi a succesorilor săi, reşedinţa împăraţilor Persiei.

51 Languedoc, ţară din vechea Franţă reunită la coroană încă din 1271. Şi-a luat numele de la denumirea vorbirii localnicilor: langue-d'oc însemnînd limba oc.

Democrit, filozof materialist grec din secolul al V-lea î.e.n.

93 Arrianus (Flavius), istoric grec din secolul al II-lea e.n., autorul unei istorii a lui Alexandru cel Mare intitulată Anabasis; el a strîns convorbirile lui Epictet şi le-a reunit, denumindu-le Manualul lui Epictet.

91 Montaigne se referă la spectacolele date în circ.

95 Juba al II-lea, rege al Mauritaniei, moare către 23 î.e.n. Autor în greceşte a unor lucrări de istorie. Tatăl său Juba I a fost regele Numidiei şi aliatul lui Pompei.

,.Strămoşii lor (ai elefanţilor) fuseseră întrebuinţaţi în lupte de către (cartaginezul) Hanibal, de către generalii noştri (romani) şi de către regele Egiptului; transportau pe spinarea lor cohorte sau serveau drept cavalerie" (Iuvenal, XII, 107).

!'7 Este vorba de acţiunile conchistadorilor în America centrală şi de Sud, teritorii care vor purta ani de-a rîndul numele de Indiile occidentale.

98 Crassus, Marcus Licinius, triumvir cu Pompei şi Cezar. Născut către 115 î.e.n., asasinat în 53 î.e.n. în timp ce se lupta cu părţii. A fost unul dintre primii patricieni care s-a impus prin averea sa. învingătorul lui Spartacus (la 71 î.e.n.).

83 Arethusa, fîntînă in insula Ortygia, lîngă Siracuza. Legenda spune că era una din nimfele Artemisei care pe cînd se scălda in fluviul Alfeu din Grecia a fost văzută de

zeul acestuia care a vrut să o piardă. în fuga ei, ca sâ-i scape, nimfa ajunge în insula Ortygia şi istovită imploră mila zeiţei care o transformă în fîntînă.
100 „Fiecare are numele său şi vine la vocea stăpînului care îl cheamă" (Marţial, IV, XXIX, 6).
101 Cleante, filozof stoic, discipol al lui Zenon (secolul al III-lea î.e.n.).
102 Antoniu (Marcus Antonius), nobil roman (83—30 î.e.n.), văr şi locotenent al lui Cezar; formează cu Octavian August şi Lepidus cel de-al do'lea triumvirat (43 î.e.n.) şi învinge pe Brutus şi
Cassius la Philippi (42 î.e.n.); primind sub oblăduirea sa Orientul se căsătoreşte cu regina Egiptului Cleopatra a VH-a, repudiind pe Octavia, sora Iui Octavian August. Dezacordul creîndu-se între aceşti doi succesori ai lui Cezar, luptele încep şi Antoniu este zdrobit in bătălia navală de la Actium din 31 î.e.n. Asediat în Alexandria, se sinucide.
iuJ August (Caius Iulius Caesar Octavianus Augustus), primul împărat roman, nepotul Iui Iulius Cezar şi moştenitorul său, năs-cut la Roma în 63 î.e.n., moare la Nola în 14 e.n. Triumvir cu I^epidus şi Antoniu, păstrează ca parte a sa Italia şi Occidentul. După victoria de la Actium rămîne singurul stăpîn al puterii şi primeşte cu titlul de Augustul în 27 î.e.n. puterea împărţită pînă atunci intre magistraţi. Sporeşte numărul funcţionarilor la Roma, împarte Italia în regiuni ca să uşureze censul şi perceperea impozitelor, reorganizează administraţia provinciilor. Toate aceste măsuri vor avea drept efect sporirea puterii centrale. Domnia sa apare ca una din epocile cele mai strălucite din istoria romana; va fi numită „secolul lui August". Horaţiu, Vergiliu, Titus Livius, Ovidiu s-au afirmat în acest timp.
Sub domnia sa, arhitectura romană imitînd arta greacă va face mari progrese. După moartea sa va fi adorat ca zeu.
101 Caligula, împărat roman din familia lui August, fiul lui Germanicus. După crunta epocă a finalului domniei lui Tiberiu, ajungerea sa la domnie în 37 e.n., fiind foarte tînăr, frumos şi iubit, a însemnat un moment de mare

speranţă pentru lumea romană. In 41 e.n. moare asasinat. Numele său va rămîne asociat crimei şi nesăbuinţei. Printre alte fapte nesocotite şi-a numit calul consul. Ura sa împotriva tuturor o manifesta spunînd: „Să mă urască, dar să se teamă de mine" şi: ,.au de ce poporul nu are un singur cap, ca să-l pot zbura cu o singură lovitură?"
o.5 Cizicia (Cyzic), oraş din antichitate, In Asia Mică, port al Proponlidei (Marea de Marmara).
100 Torpila — peşte marin asemănător cu pisicile de mare uriaşe, puţind să atingă pînă la 1 m lungime, avînd de fiecare parte a capului organe ale căror descărcări electrice pot paraliza prada şi răsturna un om. Numele acestui animal a fost dat prin analogie armei submarine moderne. Montaigne desemnează animalul cu numele acesta care, pentru omul d? azi, dă sentimentul că ar fi împrumutat tocmai de la arma devenită atît de curentă.
107 „Se crede îndeobşte că, pentru a fecunda, împreunarea soţilor trebuie să se facă în felul patrupedelor, pentru că atunci starea orizontală a pieptului şi ridicarea şalelor favorizează fluidul generator" (Lucreţiu, IV, 1261).
108 „Mişcările lascive prin care o soţie excită focul bărbatului sint un obstacol fecundităţii: ele scot plugul din brazdă şi abat din drum germenii" (Lucreţiu, IV, 1266).
IffJ Lisimah (361—281), unul dintre diadohi, după moartea lui Alexandru devine rege al Traciei, apoi al Macedoniei. Lisimah va fi omori t în 281 î.e.n.
110 Stoicii — adepţii doctrinei stoice. Stoicismul sau doctrina Porticului (stoa, in greceşte = portic), după locul de întîlnire al discipolilor. Este mai ales celcbră prin morala sa care aşează suveranul bine în efortul de a nu asculta decît de raţiune, obligin- du-te de a rămine indiferent faţă de circumstanţele exterioare: avere, sănătate, durere etc.
111 „Ea nu are nevoie pentru voluptate de fiica unui consul". fi-Ioraţiu, Sat., I, II, 69).
112 Aristoîan din Bizanţ, grămătician, secolul al III-lea î.e.n., a trăit la Alexandria şi nu trebuie confundat cu Aristofan scriito-rul de comedii.

113 Asope, de fapt nume a două mici rîuri din Grecia antică. Unul — azi Orofo — traversează Beoţia, celălalt (azi Hagios Georgios) în Argolida.
1M Glaucia, curtezană dc la Alexandria.
Oppian, în poemul Vînătorii, I, 256.
116 „Junca sa dăruieşte fără ruşine tatălui ei; iapa, calului din care s-a născut; ţapul se uneşte cu caprele pe care le-a procreat şi pasărea fecundează pasărea căreia i-a dat fiinţă". (Ovi- diu, Metam., X, 325).
117 „Cînd un leu mai puternic a smuls e] viaţa unui leu mai slab? In ce codru vreodată un mistreţ şi-a dat duhul sub colţii unui alt mistreţ?" (Iuvenal, XV, 160).
118 „Adesea între doi regi (noi astăzi am spune regine) se ivesc în stup sîngeroase certuri; lăsăm deci să se judece despre furia războinică de care poporul este animat" (Vergiliu, Georg., IV. 67).
n') „Oţelul trimite înapoi cerului fulgerele sale, şi tot plaiul uin jur străluceşte de strălucirea metalului; sub paşii soldatului, pănaniul se cutremură şi munţii învecinaţi răsfrîng pînă la aştri urletele de care sînt izbiţi". (Lucreţiu, II, 32ă).
• ll „Se povesteşte că dragostea lui Paris (pentru Elena) a adus un duel de moarte între greci şi barbari". (Horaţiu, Epist., T. II. 645).
Paris sau Alexandru, al doilea fiu al lui Priam şi al Hecubei, soţul Elenei. Răpind-o pe Elena din Sparta, soţia Iui Me- r.eiau, ar fi aprins războiul troian.
122 Aceste versuri sînt atribuite lui August şi au fost păstrate ie Marţial (Epigr., XI, XXI, 3). Fontenelle, în Dialogul morţilor, face o imitaţie discretă. „Ca Antoniu care s-a culcat cu Glafira, datoria mea, după părerea Fulviei, ar fi să mă culc cu Fulvia. Culca-rnă-voi cu Fulvia şi dacă tot asta îi trebuie lui Manius, voi l'aco-o? Să fim înţelepţi! Bătălii sau pat, spune ea. Ei! să fie! Am să mă apuc să sacrific vieţii membrul meu? Porniţi trompele!''
ra „De Măria Ta încuviinţat..." Montaigne, se pare, s-ar adresa Margaretei de Valois, fiica regelui Henric al II-Iea al Franţei, sora regelui Henric al III-lea şi soţia lui Henric, rege al ÎNavarei, viitorul Henric al IV-lea, căreia i-ar fi şi

trimis sau poate chiar dedicat Apologia lui Raimond Sebond. Cunoscută şi >ub numele de Regina Margot (1553—1615), ni s-au păstrat de la ea Memorii şi poezii.
121 „Ca valurile nenumărate care se rostogolesc mugind pe marea Libiei, cînd nărăvaşul Orion, la întoarcerea iernii, se cufundă în ape. sau ca spicele care se auresc în soarele verii, fie în cîmpiile Hermisului, fie în fecunda Licie, scuturile răsună şi pămîntul se cutremură sub pasul războinicilor". (Vergiliu, En., VII, 718).
1:5 „Negrul roi se duce în cîmpie" (Vergiliu, Georg., IV, 404).
120 Pompei (Cneius Pompeius), supranumit cel Mare (106—48 î.e.n.), general al lui Sylla, s-a distins în Africa, a fost ridicat la consulat odată cu Crassus în 71, îl înlocuieşte în 66 pe Lu- cullus în luptele contra lui Mitridate, formează în 60, împotriva senatului, cu Cezar şi Crassus, primul triumvirat. Dar nu în- tîrzie să devină încă din 54 rivalul lui Cezar, susţinut de altfel de către senat care îl va numi în 52 consul unic. După un lung conflict este învins la Farsalia (48) şi, din ordinul lui Ptolemeu XII. asasinat odată ajur.s în Egipt, unde căuta un refugiu. Cezar nu a iertat niciodată Egiptului uciderea lui Pompei, chiar dacă îi dorise moartea. Ca o ironie a soartei, trupul lui Cezar, lovit de pumnalele conjuraţilor, s-a prăbuşit la picioarele statuii lui Pompei, pusă la loc de cinste din ordinul iniperatorului,
''7 Montaigne face o eroare, nu pe Pompei, ci pe Caracitanieni i-a învins astfel Sertorius (Plutarh, Viaţa lui Sertorius).
128 Sertorius (Quintus), născut la Nursia, către 123 î.e.n., general al lui Marius, şeful partidului popular la Roma. A participat la victoriile acestuia împotriva cimbrilor şi teutonilor. Revoltat împotriva lui Sylla organizează o parte din Spania, încercînd prin- tr-o dreaptă şi severă administraţie să o transforme într-o provincie liberată de facţiunile politice care sfîşiau Roma şi să creeze o armată devotată democraţiei. Sylla care exercita la Roma cea mai cruntă dictatură şi vedea în acţiunea lui Sertorius reînvierea spiritului popular al lui Marius, a trimis legiunile împotriva lui. Sertorius învinge pe Metellus şi pe Pompei,

se aliază cu Mitridate. dar moare asasinat din ordinul locotenentului său Perpenna în 72 î.e.n.
12<J Eumene (360—316 î.e.n.), general al lui Alexandru Macedon; satrap al Capadociei şi al Paflagoniei, piere ucis din ordinul dia- dohului Antigonus Monoftalmos, frate vitreg şi general al lui Alexandru.
130 Surena, general al părţilor, din ordinul căruia piere ucis Crassus.
131 „Această mare zîzanie, toate aceste furioase lupte, puţin praf le şterge". (Vergiliu, Georg., IV, 86).
132 Evenimente de curînd petrecute, altele contemporane cu Montaigne.
IM pirus ai II-lea, rege al Epirului către 319 î.e.n., celebru prin luptele purtate împotriva romanilor. A condus o expediţie în Italia, împotriva sfaturilor înţeleptului său sfetnic Cineas şi. datorită uluirii pe care elefanţii săi o pricinuiră romanilor, a fost învingător Ia Heracleea (280 î.e.n.), apoi la Asculum (279 î.e.n.). Dar această victorie îl costă atît de scump încît a răspuns ironic generalilor săi care îl felicitau: „încă o victorie ca aceasta şi sînt pierdut". Pirus a fost învins de romani la Benevent (275 î.e.n.). Răz- boindu-se in Grecia, a fost ucis la luarea Argosului (272 î.e.n.) de către o bătrînă care i-a aruncat o ţiglă în cap de pe acoperişul unei case.
134 Hesiod, poet grec din secolul al VIII-Iea î.e.n., născut la Ascra în Beoţia. Au rămas de la el Munci şi zile, Teogonia şi Scutul lui Heracle, fragmente de epopee.
r,s Apion, retor alexandrin (secolul I e.n.), atacă în mod deosebit de calomnios pe evrei şi credinţa lor.
J.» Androdus, Andreclus, mai degrabă Androctes, după Elian. Istoria animalelor, VII, 48.
137 „După aceea venea, despuiat de podoabe, calul său de bătălie, Aethon, care plîngea cu lacrimi mari" (Vergiliu, En.. XI, 89).
Escara este un peşte de apă dulce, răpitor, care nu ss află în apele noastre.
139 Astrologia (de la grecescul astron = astru şi logos = discurs) este în zilele noastre definită ca: arta de a prezice evenimen-tele după cercetarea stelelor, dar în vremea cînd

Montaigne îşi scrie Eseurile, astrologia nu era o „artă", ci se considera încă „o ştiinţă" căreia i se dădea crezare.
140 Alcion (gr. alkione), pasăre fabuloasă despre care se spunea că nu-şi face cuibul decît pe o mare calmă şi pe care marinarii o considerau de bun augur. A rămas, în limba franceză, expresia ..un timp de alcion", înţelegindu-se prin aceasta un timp minunat tle frumos.
m Delos, cea mai mică dintre Ciclade. unde se găsea marele sanctuar al lui Apolo. Acolo se afla la origine tezaurul Confederaţiei formată din Atena şi unele din cetăţile greceşti.
142 Latona (Letho), mama gemenilor Apolo şi Diana; cele mai vechi tradiţii mitologice greceşti o reprezintă ca pe soţia lui Zeus şi nu menţionează deci persecutarea acesteia. Abia în Imnurile homerice Latona este coborîtă la rangul uneia dintre nenumăratele iubite ale stăpînului zeilor. Conform uneia dintre aceste tradiţii ulterioare, Latona pribegea şi, urgisită de vrăjmăşia Herei, ar ii ajuns pe insula Ortygia cu ajutorul lui Neptun. Acesta ar fi acoperit insula cu valuri ca să asculte de voinţa Herei care jurase că Latona nu va naşte într-un loc luminat de soare. Mai tîrziu, Neptun a făcut să reapară insula care atunci a luat numele de Delos.

„Veţi vedea aprigi bidivii, cu toate că dorm, năduşind, sfo- răind cu zgomot, opintindu-se ca şi cum ar lupta pentru laurii cursei". (Lucreţiu, IV, 988).

„Adesea, în mijlocul unui somn adînc, cîinii de vînătoare încep să se agite deodată, să latre şi să aspire des aerul, ca şi cum ar fi pe urma unei fiare; adesea, chiar trezindu-se, continuă să urmărească vanele simulacre ale unui cerb pe care ei cred că-l văd fugind, pînă cînd, revenindu-şi, îşi dau seama că au greşit" (Lucreţiu, IV, 992).

;|s „Adesea oaspetele fidel şi mingîios al caselor noastre, cîi- nele, se ridică tresărind din somnul uşor care-i îngreuna pleoapele, pentru că i s-a părut că vede o formă străină şi trăsături necunoscute'' (Lucreţiu, V, 999).
146 „Un ten belgian ar urîţi o faţă romană" (Properţiu, II, XVIII, 26).

147 Descoperirea Americii este un eveniment încă foarte recent în momentul cînd Montaigne îşi scrie Eseurile, Peru este încă un loc fabulos despre care cele spuse conţin tot exoticul şi imposibilul.
148 Mexicul a fost cucerit între anii 1519 şi 1524 de către Cor- tez Hernando, căpitan spaniol, care a distrus şi reorganizat în co-lonie Imperiul Aztec.
Epicur, filozof materialist şi ateist, grec, născut probabil la Samos (341—270 î.e.n.); el adoptă doctrina lui Democrit. Epicur propovăduieşte că plăcerea este suveranul bine, pe care învăţatul îl plasa în cultivarea spiritului şi practicarea virtuţilor. Doar prin- tr-o greşită interpretare s-a ajuns ca epicurian, discipol al lui Epicur, să devină sinonim cu voluptuos, om dedat plăcerilor ospeţelor sau ale simţurilor. Doctrina epicuriană face şi fondul lucrării De natura rerum a lui Lucreţiu.
150 „Mai multe animale ne depăşesc în frumuseţe". (Seneca, Rv ist., 124).
îs'* „Divinitatea a curbat animalele şi a legat privirea lor de pămînt, dar a dat omului un cap drept: a voit ca acesta să privească cerul şi să poată contempla stelele''. (Ovidiu, Metam., I, 84).
152 Platon, în Timeu.
im Cicero (Marcus Tullius), om politic şi orator (106—43 î.e.n.). Apără pe sicilieni contra exacţiunilor lui Verres. Consul, el va da în vileag conjuraţia lui Catilina pe ai cărui complici îi va face să fie condamnaţi la moarte, acţiune care îi va aduce supranumele de „Părinte al Patriei". Va intra în partidul lui Pompei, apoi după zdrobirea acestuia la Farsalia se va ralia partidului lui Cezar- după moartea acestuia va ataca violent pe Antoniu, opunîndu-i pe Octavian, nepotul lui Cezar. Proscris de al II-lea triumvirat, a încercat să fugă dar a fost asasinat lingă Formia, de ucigaşii trimişi dc Antoniu şi de soţia acestuia Ful via pe care o atacase în Filipice. Cicero a dus elocinţa latină la apogeu în pledoariile sale (Ver- rines, Pro L. Murena, Pro Milone) şi în discursurile politice (Catili- narele, Filipicile); puternica structură a discursurilor sale a servit clrept model retorilor latini; stilul său a îmbogăţit proza latină, în

tratatele sale de oratorie expune principiile artei sale. Tratatele sale filozofice, în care practică eclectismul Noii Academii, ne ajută să cunoaştem filozofia anticilor. Montaigne se referă la tratatul Despre natura zeilor.
154 „Cit este de asemănătoare nouă maimuţa, animal diform!" (Ennius, apud Cicero, De nat. deor., I, 35).
155 „Sînt unii care fiindcă au văzut dezgolite părţile tăinuite ale fiinţei iubite au fost cuprinşi de şovăire în momentele cele mai vii ale elanurilor lor" (Ovidiu, Remedia amoris, 429).
155 „Venerele noastre (doamnele) nu lipsesc (de a o face): ele au o grijă mare să apere intrarea acelor culise ale vieţii amanţilor pe care vor să-i reţină subjugaţi". (Lucreţiu, IV, 1182); citat adăugat în 1582.
!57 Heraclit din Efes (către 540—475 î.e.n.), filozof materialist grec, unul dintre întemeietorii dialecticii. După el, la baza lumii stă focul; lumea nu a fost creată de nici un zeu, ea este veşnică. Cele relatate in text despre Heraclit se află în D.L., IX, I, III, 3.
îss Ferekyde din Syros (lîngă coasta Ioniei), secolul al Vl-lea î.e.n., astronom. Cele relatate de Montaigne se află în parte amintite în D.L., I, XI, VIII, 122.
15(1 Circe (Kirke), celebră vrăjitoare, fiică a soarelui, după tradiţia homerică îşi avea palatele în insula Aea. După prima tradiţie, Ulise în drum spre Itaca, după sfîrşitul războiului troian, împins de furtună pe coastele insulei, şi-a văzut toţi tovarăşii prefăcuţi în porci printr-o băutură vrăjita ce le-o dăduse Circe. Cît despre Ulise, el reuşise să se apere de vrajă prin iarba moly pe care i-o dăduse Hermes. Cu sabia în mînă Ulise reuşi să con- strîngă vrăjitoarea să le redea forma omenească tovarăşilor săi.
ir,° Ulise (Odysseus), celebru erou legendar grec, personaj din Odiseea, personificarea politicii şi a abilităţii timpurilor eroice, se distingea printre toţi muritorii prin elocinţa, capacitatea, curajul său, iar în înţelepciune îi egala pe zei. Desfigurat de mitologiile ulterioare el va apare în scrieri sub o lumină defavorabilă, trăsăturile lui caracteristice devin acum laşitatea, perfidia şi făţărnicia; Ulise nu mai este decît idealul şireteniei. Vergiliu, în frumosul său poem,

scris pentru romani, este cel care a contribuit cel mai mult la această alterare.
151 Montaigne previne pe cititor că acestei apologii a vieţii naturale a animalelor îi va urma un lung rechizitoriu împotriva pretenţiilor ştiinţei oamenilor.
1152 Socrate (469—399 î.e.n.), este ironizat de Montaigne care argumentează cu pasajul din Cicero în care acesta polemizează împotriva raţiunii. Socrate era potrivnic oricărui învăţământ dogmatic; metoda sa consta să-i facă pe interlocutorii săi să descopere adevărul, punîndu-le întrebări şi obligîndu-i să găsească răspunsul. Batjocura satirizantă şi sarcasmele sale au indispus pe concetăţe-nii săi. Astfel, acuzaţia de impietate pe care i-au adus-o Anytos, Meii tos şi Lycon nu a fost decît un pretext. In faţa judecătorilor săi a păstrat cea mai demnă dintre atitudini; a refuzat să se salveze şi a băut otravă, astfel încît a rămas un exemplu de curaj calm şi de forţă morală. Spre deosebire de filozofii naturalişti anteriori, Socrate dă ca obiect propriu al filozofiei pe om însuşi. El este creatorul ştiinţei morale. Filozofia sa ne este cunoscută prin numeroasele dialoguri ale lui Platon. Xenofon, un alt discipol al său, a scris de asemenea o apologie a sa.
1(i3 „Tot astfel, după cum este mai bine a se abţine absolut de a se da vin bolnavilor, pentru că dîndu-le acest leac arareori util, dar cel mai des răufăcător, ar fi expuşi pentru o şansă de vindecare, unei primejdii adevărate, tot astfel nu ştiu dacă nu ir li fost mai bine ca natura să ne fi refuzat acea activitate a uindirii. acea pătrundere, acea dibăcie pe care noi o numim raţiune şi pe care cu atîta dărnicie ne-a acordat-o, devreme ce această facultate nu este salutară decît unui mic număr de oameni şi fatală tuturor celorlalţi" (Cicero, De nat. deor., III, 28).
!C1 Varro (Marcus Terentius), poet şi poligraf (cei care scriau lucrări din foarte multe domenii) latin, născut la Reate (azi Rieti) (116—27 î.e.n.). El a fost unul dintre învăţaţii cei mai uimitori ai timpului său prin vastitatea enciclopedică a cunoştin- ţolc-r sale. Din opera sa imensă — cunoscute 74 de lucrări variate asupra limbii, literaturii, culturii, dînd o imagine a universalismului epocii sale — nu

ni s-au păstrat decît trei cărţi ale unui tratat de economie rurală. El a fost o sursă plăcută şi de preţioasă informare pentru scriitorii Renaşterii. Montaigne face adesea aluzie la scrierile sale. Aici ne înfăţişează pe cele mai vaste spirite ale antichităţii, Aristotel şi Varro, care, omeneşte, nu sînt puşi la adăpostul mizeriilor fizice şi morale, completînd oarecum citatul ales din Cicero. ,

'5 Podagra (de la grecescul pous, podos = picior şi agr a = prins) sau grava boală pricinuită de depunerea acidului uric la încheieturi care se manifestă sub formă de umflături ale articulaţiilor, însoţite de violente dureri. Această afecţiune nu avea în vremea lui Montaigne decît un tratament empiric care abia alina durerile; în consecinţă este adesea dată ca exemplu de pacoste căzută asupra omului, din care nu poate să scape.

lfr> „Oare dacă nu eşti cunoscător de carte eşti mai puţin viguros în luptele amorului?" (Horaţiu, Epod., VIII, 17).

">7 „Fără îndoială că veţi scăpa astfel bolii şi îmbătrînirii, nu veţi cunoaşte nici mîhnirea, nici îngrijorările, veţi avea o viată mai lungă şi o soartă mai bună". (Iuvenal. XIV, 15C).

1,8 Pentru Montaigne, Roma veche este Roma legendară, şi aceasta nu numai fiindcă evenimentul şi oamenii de seamă de după constituirea republicii erau mai bine cunoscuţi din documente, dar şi mai ales fiindcă autorii latini înşişi învesteau acele vremuri cu aura miracolului, începînd cu „vîrsta de aur", cînd Saturn învăţa oamenii să facă agricultură, pînă la naşterea miraculoasă a lui Romulus şi Remus.

103 în legătură cu acestea, a se vedea D.L., X, XXVIII, 117—121; 147, 24—148, 25—27.

170 „Veţi fi ca Dumnezeu, cunoscind binele şi răul" (Geneza, III, 5).

171 Sirenele, genii ale răului, jumătate peşti-jumătate femei, celebre prin dulceaţa cîntecului lor, personifică seducţiile şi pri-mejdiile mării: Homer nu pomeneşte decît de două, care ar părea să aibă şi virtuţi profetice; el nu le atribuie nume. După tradiţia acestui poet, ele locuiau o insulă aflată între insula Aea — stăpinită de Circe — şi stîncile Scylla, pe coasta vestică a Italiei. Acolo, atrăgînd

prin cîntările lor melodioase corăbieri, făceau să li se sfarme corăbiile. Ulise ar fi avut aceeaşi soartă dacă nu ar fi pus ceară în urechile echipajului şi nu s-ar fi legat pe sine de catarg, punîndu-se astfel singur la adăpostul slăbiciunii sale. Montaigne face aluzie în pasajul său la tradiţii mult ulterioare lui Homer. Mitul sirenelor a supravieţuit dincolo de antichitate, ev mediu, dincolo de Renaştere şi a fost preluat de folclorul mai tuturor popoarelor maritime. La noi în ţară se cunosc frumoase plăci ornamentale din ceramică, datînd din vremea lui Ştefan cel Mare, şi reprezentînd această fantasmă.
172 Homer, poet epic grec din secolul al IX-lea î.e.n., considerat ca autorul Iliadei şi Odiseei.
17;i In această părere a lui Montaigne nu trebuie văzută o opoziţie absurdă împotriva cunoaşterii, ci, pe de o parte, o frinare în a lua fără discernămînt drept bună orice noutate — mai ales în materie de gîndire religioasă — şi, în al doilea rînd, gîndul lui Montaigne care străbate în toată Apologia că omul tocmai nu ştie mare lucru şi că greşeşte atunci cînd îşi închipuie că ştie. Deci, pentru cei mai mulţi, ca să nu fie induşi pe căi greşite, este mai bine să se apere prin neştiinţă; asta nu înseamnă că cei puţini să nu caute.
174 „Băgaţi de seamă să nu fiţi înşelaţi sub masca filozofiei şi de înşelătoare aparenţe, după felul doctrinelor din lume'". (Paul, ad Coloss., II, 8).
175 „Singur Iupiter stă mai presus de înţelept, care se găseşte bogat, liber, onorat, frumos, în sfîrşit regele regilor, de o sănătate înfloritoare mai ales, în afară dacă totuşi suferă de pituită" (vărsături geerice care survin mai ale"; dimineaţa la alcoolici sau la cei suferinzi de gastrită (Horaţiu, £ tist., I, I, 106).
i'<" Epictet, filozof stoic din secolul I e.n., născut la llierapolis (Frigia). A fost, la Roma, sclav; eliberat de Nero.
i" Aluzie la sfîrşitul tragic al lui Cicero, după o viaţă zbuciumată, chiar dacă nu lipsită de glorie.
176 „Un zeu era, ilustre Memmius, da, un zeu, acel care întîiul găsi acel fel de a trăi pe care noi azi o numim înţelepciune şi care, prin arta ei, scutind viaţa noastră de

atîta vîrtej şi întunecare, într-o atît de liniştită şi limpede lumină o aşează". (Lu- rreţiu, V, 8).
i™ Trecerea in vederea ţi celor mai de seamă păreri — despre uicuităţile omeneşti — expuse de Montaigne în acest pasaj este prezentată ca o dovadă de precaritatea însuşirilor fizice ale omului şi o probă a trufiei sale atunci cînd îşi închipuie că judecata îl poate duce să cuprindă totalitatea fenomenelor creaţiei. Montaigne începe prin a cita pe Horaţiu1, poetul care a introdus lirica greacă în poezia latină, apoi pe Lucreţiu2, care a asistat la agonia republicii şi nu mai vedea refugiu decît în cugetare. Pornind de la aceste citate Montaigne rezumă filozofiile care-i slujesc pentru a polemiza.
1 Horaţiu — Quintus Horatius Flaccus —, poet latin (65—8 î.e.n.), autor de Ode, Epode, Epistole, Satire şi a unei Arte poetice, care va servi de model unor scriitori de după Renaştere, printre care Boileau. Caracter independent, prieten cu August, cu Vergiliu şi protejat al lui Maecenas, el profesa că fericirea se află în întrebuinţarea cu măsură a bunurilor vieţii.
- Lucreţiu, poet latin (către 98—55 î.e.n.), autorul poemului filozofic De natura rerum, negînd fabulaţiile şi divinizările vechilor credinţe. Adept al lui Epicur, în poemul său de o viguroasă inspiraţie, îndreaptă puterea gîndirii sale spre forţele materiale care prezidă la viaţa universală.
180 Adică a lui Lucreţiu, ale cărui versuri Montaigne tocmai le-a citat. Se susţine, că o băutură, pe care i-a dat-o soţia sau iubita sa, a tulburat minţile poetului, nelăsîndu-i decît unele intervale de luciditate în timpul cărora şi-a desărvîrşit poemul. A sfîrşit prin a se sinucide (vezi Cronicile lui Eusebiu).
101 Dion Crisostom (Gură de Aur), retor grec (30—117 e.n.).
182 Seneca filozoful (Lucius Annaeus Seneca), este cel mai ilustru filozof latin, născut la Cordova către 4 î.e.n., moare în G5 din ordinul lui Nero al cărui preceptor fusese şi care îi porunceşte să-şi taie vinele. Ni s-au păstrat tratate de filozofie inspirate din doctrina stoică, vestitele Scrisori către prietenul său Lucilius, precum şi cîteva tragedii în

care reia teme ale marilor clasici greci. Acestea din urmă au fost atribuite unui alt Seneca, zis tragedianul, ceea ce pare să fie o eroare şi autorul lor să fie Seneca filozoful. Se poate vedea atît din citate, cît şi din reflecţiile sale că acest Seneca este unul dintre scriitorii antici cu care Montaigne are mari afinităţi.
163 virtutea noastră ne preamărim pe bună dreptate, ceea ce nu s-ar întîmpla dacă am căpăta-o de la un zeu, şi nu de la noi" (Cicero, De nat. deor., III, 36) .
1M Posidoniu din Apameea, istoric şi filozof stoic, născut în Siria (către 135—51 î.e.n.), al cărui elev a fost Cicero.
185 „Nu este nevoie să faci pe bravul în cuvinte ca să sucombi de fapt" (să mori) (Cicero, Tuseul., II, 13).
ies Arcesilau, filozof grec, născut la Pitane (Eolida), mort la Atena (316—241 î.e.n.), fondatorul unei a doua sau mijlocii Aca-demii, al cărei caracter principal este scepticismul. El a fost rivalul lui Zenon (din Citium), fondatorul doctrinei stoice.
187 Carneade, filozof grec (aprox. 160 î.e.n.), orator celebru şi şeful Noii Academii, este fondatorul probabilismului, sistem filo-zofic în viziunea căruia orice părere are un oarecare grad de probabilitate, fără să fie niciodată nici total adevărată, nici total falsă. (Există o discordanţă de date care face imposibilă întîlnirea celor doi filozofi).
1!>8 Dionisie din Heracleea, filozof pitagorician, adept al lui Platon şi apoi al lui Aristotel. In legătură cu cele relatate de Montaigne, vezi D.L., VII, IV, 1, 166.
i8o Pyrrhon, primul dintre marii sceptici greci, născut la Elis (către 360 — către 270 î.e.n.). El neagă omului posibilitatea de a atinge adevărul. După părerea sa toate făpturile organizate din natură sînt supuse la o continuă reînnoire, nu se pot cunoaşte deci decît aparenţele. Printre oameni întilneşti la tot pasul erorile, contradicţiile spiritului, iluziile simţurilor; căutarea adevărului nu se sprijină deci pe nici o bază solidă: fiecărei propoziţii i se poate opune o propoziţie contrară de asemenea probabilă; în consecinţă, înţeleptul nu trebuie să pronunţe o judecată. El va trebui să urmărească aparenţele, fără să le proclame

adevărata şi, in morală, să încerce să atingă un fel de fericire negativă: lipsa de tulburare sau ataraxia, singura la care se poate pretinde. Astfel, prin doctrina sa el nu afirmă, nu neagă. Orice judecată sau i'.otărîre sînt in suspensie şi se atinge astfel, prin culmea îndoielii ;'a!ă de întimplare sau luptă, liniştea sufletească.

190 Aproape o transcriere din Osorio, Istoria Portugaliei, tradusă de Goulard. Brazilia, la Montaigne este Otaît.

191 în călătoria sa în Italia, Montaigne văzu la Ferrara, în noiembrie 1580, pe marele Torquato Tasso, autorul Ierusalimului .'liberat, închis ca nebun în spitalul Sfinta Ana. Autorul celei mai reprezentative şi inspirate epopei din vremea Renaşterii ajun-sese să-şi piardă mintea din cauza uneltirilor şi duşmăniei curtezanilor şi scriitorilor care reuşiseră să-l îndepărteze de la curtea (iucclui de Ferrara. Tasso moare în 1595.

;0- „Oamenii sînt mai puţin sensibili la plăcere decît la du-i-pre" (Titus Livius, XXX, 21).

î!t| „Cea mai mică împunsătură înrâureşte trupul. Habar nu avem de sănătate, de ajuns dacă coasta sau piciorul nu ne supără; si abia clacă ţinem seama că sîntem sănătoşi" (versuri citate dintr-o satiră latină a lui Etienne de La Boetie, în Frederic Morel, cf. I.a Boetie, p. 234, ed. Bonnefon).

101 „Nimic nu-i mai bun decît să nu tc simţi rău" (Ennius, în Cicero, De Jinibus, II, 13).

1115 Crantor, filozof grec, secolul al IV-lea î.e.n., din Academia lui Platon.

ia6 După Cicero, Tuscul, III, 7.

107 „Această indolenţă nu se cişligă fără o mare ferocitate a spiritului şi o desfiinţare a trupului" (Cicero, Tuscul., III, 6).

ws „Spune (Epicur) că pentru a alunga mihnirea trebuie să abaţi gindul de la idei triste, rechemînd ideile vesele" (Cicero, Tuscul, III, 15).

1K> „A-şi aminti binele sporeşte îndoit necazul" (Tasso, Ierusalimul eliberat).

2°° „Dulce este amintirea durerilor trecute" (Euripide, dup Cicero, De finibus, I, 17).

201 „Depinde de noi să îngropăm pentru totdeauna în uitar nenorocirile noastre trecute şi să ne amintim doar întîmpluril fericite". (Euripide, după Cicero, De finibus, I, 17).
„îmi amintesc lucruri pe care aş vrea să Ic uit, pe cele căror amintire nu aş vrea să o pierd". (Euripide, după Cicerc De finibus, II, 32).
203 Al lui Epicur.
2(M „Care singur dintre toţi a îndrăznit să se numească înţe lept" (Cicero, De finibus, II, 3).
205 „Care, superior genului uman prin geniul său, a eclipss toţi oamenii, după cum soarele răsărind stinge stelele" (Lucreţii
III, 1056, făcînd aluzie la Epicur).
206 „Ignorarea nu este un remediu al suferinţelor noastre (Seneca, Oedip, actul III, 17). Seneca, adept al doctrinei stoieilo: se împotriveşte doctrinei epicureicilor.
207 „Voi începe prin a bea şi a răspîndi flori, chiar dacă voi J socotit nebun" (Horaţiu, Epist., I, V, 14).
20B Lycas, pentru Lycon, filozof grec (299—225 î.e.n.), discipc al lui Straton căruia ii succede în fruntea Academiei în 272.
209 „Ce aţi făcut? O prietenii mei, m-aţi ucis, salvîndu-m; căci mi-aţi răpit orice voluptate, smulgîndu-mă din ademenitor rsa mea rătăcire" (Horaţiu, Epist., II, II, 138).
1:10 în Athenaios, cart. XII, către sfîrşit şi Elian, Var. hist IV, 23 se găseşte Thrasilus în loc de Thrasilaus.
211 Versurile greceşti a căror traducere o dă Montaigne sîr citate după Erasmus, care la rindul său citează pe Sofocle, Aja. v. 352. Spre deosebire de înaintaşul său Eschil, Sofocle micşoreax rolul fatalităţii, dînd evenimentelor cauze reale cuprinse mai alt în psihologia personajelor care sînt singure, prin acţiunile lor, răi-punzătoare de evenimente. Mobilul moral fiind subliniat de ar torul grec, putem presupune că atît Erasmus cît şi Montaigne îl c teză tocmai în acest sens.
212 „Dacă viaţa îţi place, suport-o. Dacă eşti sătul de ea, ie: dintr-însa". (Pasaj alterat din Seneca, Epist., 70).

->-> „Durerea te înţeapă, să spunem chiar că te sfîşie, întinde ui tui; dar dacă eşti acoperit de armele lui Vulcan, adică dacă eşti puternic, rezistă" (Cicero, Tuscul., II, 14). Spunînd .„armele lui Vulcan", Cicero face aluzie la tradiţia homerică, după care invin-cibilul Ahile avea armele făurite de Hefaistos, Vulcan la romani, Hui lui Zeus şi al Herei, supranumit şi fierarul zeilor.
! „Să bea sau să plece". (Cicero, Tuscul., V, 41).
-iî: „Dacă nu ştii să trăieşti lasă locul celor care au această ştiinţa. Ai jucat destul, ai mîncat şi băut destul; e timpul să te retragi, căci ai putea să te îmbeţi şi să ajungi de batjocura tinerilor, Ia care acest desfrîu este mai de iertat decît la un bărbat de vîrsta ta". (Horaţiu, Epist., II, II, 213).
-11' „Democrit, vestit că memoria şi spiritul lui lîncezesc de !:-ătrineţea sa înaintată, el însuşi oferi capul său morţii care venea". (Lucreţiu, III, 1052).
- " Citat din traducerea lui Amyot a Vieţilor paralele de Plularh. lectura preferată a lui Montaigne.
-'8 Aluzie mai probabil la Crates, discipolul lui Diogenes Cian ul. născut la Teba în secolul al IV-lea î.e.n. Cicero citează ade-
pe Crates din Atena, filozof grec din secolul al III-lea î.e.n., discipol al lui Platon, a cărui doctrină încearcă să o împace cu a pi tagoricienilor. După cum Montaigne mărturiseşte singur, nu cunoştea bine greaca, astfel că se adresează autorilor latini sau unor traduceri contemporane lui. Adesea, de asemenea, citează clin memorie autori preferaţi (Seneca, Plutarh, etc.) şi face unele erori, care însă nu schimbă în esenţă demonstraţia pe care vrea să o facă. Printre filozofii greci au fost mai mulţi care au purtat acelaşi nume şi se disting numai după porecle, de aceea este uneori greu de ştiut la care face aluzie Montaigne, dacă din consens lucrul nu devine evident.
;"'9 Sextus Empiricus, filozof, astronom şi medic grec din secolul al II-lea î.e.n., născut mai probabil la Mytilene, este repre-zentant al scepticismului; a trăit la Alexandria şi Atena. El nu admitea ca adevăr decît rezultatele experienţelor particulare şi se împotrivea metafizicii dar şi

fizicii şi matematicii ca metode de cunoaştere. Ultima sa concluzie o arată Montaigne în pasajul următor.
2-° Nu a existat împărat roman cu acest nume. Trei împăraţi au purtat numele de Valentinian, dar este probabil că Montaigne vorbeşte de Valens, împărat din 364—378 în Răsărit, adept al arianismului şi persecutor al creştinismului aşa-zis ortodox, în sensul de nealterat prin erezii. Moare ucis în luptele cu goţii.
221 Licinius (Caius Flavius Licinius Licinianus), împărat roman (307—323).
222 Mahomed, fondatorul islamismului, născut la Meca către 570 sau 580, moare în 632. După ce a meditat timp de cinci-sprezece ani o reformă religioasă, converteşte mulţi discipoli, dar îşi făcu şi mulţi duşmani şi trebui să fugă (Hegira) in C22, dată care marchează începutul erei musulmane. Se retrage la Medina; războiul se aprinde, Mahomed cucereşte Meca şi din acel moment începe expansiunea violentă a doctrinei sale. Coranul, Koranul sau Alcoranul — scris de Mahomed — este cartea sfîntă a musulmanilor. Ca şi Moise pentru cele 10 porunci, Mahomed va pretinde că a fost inspirat de divinitate însăşi, de aceea cele 114 capitole sau surate care formează un ansamblu de dogme şi precepte morale, dispuse fără ordine logică, sînt izvorul dreptului, al moralei, al administraţiei, etc. musulmane. Aceasta nu înseamnă că Mahomed, cum pretinde Montaigne, ar fi interzis islamicilor învăţătura, ci le interzicea să citească şi alte cărţi şi mai ales cele ebraice, cu care Koranul are contingenţe şi deci mahomedanismul ar fi putut să fie influenţat.
223 Licurg, legislator al Spartei, semilegendar. Ar fi trăit in secolul al IX-lea î.e.n. Plutarh — din care Montaigne îşi culege informaţiile —, care la rîndul său se informează din Herodot, relatează viaţa lui Licurg care, dacă a fost conform legendei, este adînc pilduitoare pentru felul de a înţelege existenţa unui om de stat. Fiu de rege, la moartea fratelui său care domnea, devine tutorele nepotului său Ca să poată da o bună legislaţie ţării sale călătoreşte în multe ţări cunoscute în acea vreme. Astfel ia cunoştinţă şi de

Ionia, unde il întîlneşte pe Komer a cărui operă o va introduce în Lacedemonia. Sprijinindu-se pe oracolul de la Delfi, a prezentat legile sale la Sparta. Sprijinit de rege, nepotul său. reuşeşte să le introducă, apoi il pune pe suveran să jure că le va respecta pînă la întoarcerea sa. Licurg pleacă şi nu se mai întoarce. Se spune că s-ar fi lăsat să moară de foame la Delfi.
"-" Aluzie la America. Mai ţoale informaţile lui Montaigne a.'SPRI-' această parte a globului se datoresc lui Lopez de COJII ara, Istoria generală a Indiilor occidentale, operă scrisă în lim- i..:a spaniolă şi editată in limba franceză, la Paris, în 1586.
~-3 ,,De amînări, de cereri, de informaţii, de procuri, ei au bu- unarele şi miinile pline, şi, de asemenea, de teancuri de glosse, ic consultaţii şi de proceduri. Cu astfel de oameni nenorociţi nu şuii niciodată in siguranţă într-un oraş; sînt asediaţi prin spate, :::;a faţă, din toate părţile, de o gloată de notari, de procura- ; .! i, de avocaţi". (Ariosto, Orlando furioso, canto XIV, st. 84). De remarcat că Montaigne a fost magistrat la Bordeaux, şi că acest '.itat ar putea să fie ca o reeditare a unor situaţii trăite de autorul Eseurilor. Şi în acelaşi timp reflectă starea de lucruri din \remea lui Ariosto.
Tasaj de Varro după Nonius Marcellus, la cuvîntul cepe. Acest pasaj în greceşte, pe care Montaigne îl traduce mainle de a-l cita, exprimă o gîndire pe care Stobaios o atribuie iui Socrate, in Sermo, XXII, p. 189.
22S Quid superbis, terra et civis. Sentenţă din Ecleziast, înscrisă in biblioteca lui Montaigne, ca şi următoarea: Fecit Deus similem înnbrae ad qua post solis occasum quis judicavit?
229 „Il cunoşti mai bine pe Dumnezeu neîncercînd să-l înţelegi" (Augustin, De ordine, II, 16).
2ao „Este mai sănătos şi mai respectuos să crezi decît să adîn- ceşli ce fac zeii" (Tacitus, De mor. German., c. 34).
„Este greu să cunoşti pe creatorul acestui univers şi dacă reuşeşti să-l descoperi este imposibil să-l faci înţeles vulgului" (Cicero, după Timeu de Platon, 2).

232 „Exprimind lucrurile nemuritoare în termeni muritori". (Lucreţiu, V, 122).
2;ia In aceste pasaje din Apologie, Montaigne îşi pune cu iscusinţă părerile la adăpostul citatelor şi ale comentariilor gîndito- rilor antici şi Părinţilor bisericii, ca să nu rişte grave neplăceri, orice scriere din vremea sa fiind supusă cenzurii papale.
234 „Nici dragoste, nici ură nu pot fi în el, pentru că t.:>t ce este astfel vine din slăbiciunea noastră" (Cicero, Dc nat. de.or.. I. 17).
Ji'' Apostolii.
- Sf. Pavel (Epistola către corinteni, I, 19).
:-J? Velleius Paterculus, istoric latin (19 î.e.n. — 30 e.n.), autori unei Istorii rezumate a istoriei universale.
-'j'8 Cotta, Caius Aurelius, orator roman din secolul I î.e.n apreciat de Cicero (în De oratore).
Philo Evreul, născut la Alexandria (20 î.e.n. — 54 e.n. filozofia sa, amestec din Platon şi Biblie, a avut o certă influenţ asupra neoplatonicilor şi a literaturii creştine.
2io Aceste cuvinte îi sînt atribuite lui Socrate de către Ciceri Acad., I, 4. Ediţiile anterioare adaugă: et qui n'eust autre plus jusi occasion d'estre appele sage que cette sienne sentence.
2,1 „Aproape toţi cei vechi au spus că nimic nu se poate ci noaşte, nimic înţelege, nimic şti; că simţurile noastre sînt lim late, inteligenţa imbecilă şi viaţa prea scurtă" (Cicero, Acad., I, 12
Valerius Maximus, istoric latin, contemporan cu Tiberii A lăsat nouă cărţi Fapte şi zisuri memorabile. în ceea ce priveşt afirmaţia lui Montaigne că s-ar fi referit astfel la Cicero, es1 inexactă.
2,3 „Voi vorbi, dar fără să afirm nimic, voi întreba despre to dar indoindu-mă cel mai adesea şi ferindu-mă de mine". (Ciceri De </ir., II, 3).
„Cel care doarme veghiind este aproape mort, deşi viu : cu ochii deschişi". (Lucreţiu, III, 105,9).
-11 Acest paragraf este după Sextus Empiricus.

'"" Aristotel işi expunea învăţăturile plimbîndu-se (gr. pt ri = despre; patos = cale; adepţii lui sînt numiţi de aceea per. patelicieni).
vi; Archilocus din Păros, mare poet liric, satiric şi iambogr; din soculUi al VlI-lea i.e.n. Violenţa şi grosolănia unora dintre po< meie sale i-au adus exilul la Păros. Nu ni s-au păstrat decît une fragmente culese în Analecta de Brunclc-Richard.
Zenon clin Citium (320—250 î.e.n.), filo/.of grec, fondator ; Stoicismului.
2JS Xenofan (sec. VI—V î.e.n.), filozof grec din Colofon, în lunia, considerat ca fondator al şcolii din Eleea, în Italia de Sud. A susfinut că pămîntul şi apa sînt elementele materiale ale lumii. El este primul ginditor care a atacat deschis mitologia tradiţională.
250 „Cine crede că nu se ştie nimic, nu ştie dacă se ştie destul ca să se ştie, aceasta, că nu se ştie nimic". (Lucreţiu, IV, 470).
Este vorba de Zenon din Citium.
'">' Ataraxia (din gr. ataraxia = lipsă de tulburare), termen filozofic însemnînd liniştea absolută, care este, după epicureici, privilegiul zeilor şi idealul înţeleptului.
„Purtaţi ca de furtună spre oricare sectă, se agaţă de ea ca de o .stîncă" (Cicero, Acad., II, 3).
231 „Cu atît mai liberi şi neatîrnaţi cu cît autonomia judecăţii lor este neştirbită" (Cicero, Acad., II, 3).
255 Panaitios din Rhodos, filozof stoic grec (185—110 î.e.n).
256 „Astfel încît, după cum pentru un acelaşi subiect ei găsesc argumente egale pentru judecată". (Cicero, Acad., II, 2). Montaigne nu va uza numai de citate, ci o întreagă dezvoltare asupra discuţiilor pironiene este împrumutată din diverse pasaje din Acade- micile lui Cicero.
257 Mai toate aceste aforisme, luate după Sextus Empiricus, erau scrise, în limba greacă, pe birnele bibliotecii lui Montaigne, ca de exemplu
258 „Dumnezeu nu a voit pentru noi cunoaşterea lucrurilor, ci numai folosirea lor". (Cicero, De div., I, 18).

255 Diogenes Laertios, istoric şi biograf grec, secolul al III-lea e.n., născut la Laerte în Cilicia, autor al unei biografii a filozofilor, preţioasă informaţie asupra filozofiei antice.
2C0 Aulus Gellius, erudit latin (secolul al Il-lea e.n.), autorul Nopţilor atice, sursă de informare asupra civilizaţiei şi literaturii antice.
2lil Montaigne, care a consultat o sumă de biografii, ne lasă în comentariile sale o dovadă a simbiozei literaturii greceşti cu cea latină începută încă dinaintea lui Cicero şi care a pregătit epoca strălucită a lui August.
2r,? Aluzie la protestanţi.
2153 Textul „Frurte jucunde presentibus, coetera extra te", a cărui traducere o dă aici Montaigne, figura printre sentenţele din biblioteca sa. Dar nu se găseşte în Ecleziast.
20< „Domnul cunoaşte gîndurile oamenilor şi vede că sînt vane". (Psalmi, XCIII, 2).
-1,5 ..Pe care savanţii o presupun mai mult decît o cunosc".
2cr' Dialogul lui Platon, Timeu se adresează pitagoricianului cu acelaşi nume care a trăit în secolul al IV-lea î.e.n.
2llT „Voi explica cum voi putea, nu ca asemenea lui Apolo Pitianul, să spun cert şi definitiv, ci, biet om, caut prin presupunere ce poate fi verosimil". (Cicero, Tuscul., I, 9).
208 Cicero.
2r,a „Dacă se întîmplă că, discutind despre natura zeilor şi despre originea lumii, să nu reuşesc aşa cum gîndeam, nu va fi în aceasta nimic de mirare. Veţi avea a vă aminti că cel care discută este om şi că voi care judecaţi, de asemenea. Deci dacă nu vă spun decît ce este probabil, nu cereţi mai mult". (Cicero, după Platon, Timeu, III).
270 Această cugetare nu este a lui Aristotel. Ea este atribuită lui Aeneas Sylvius care a fost papă sub numele de Pius al II-lea. „Qui plura novit, eum majora scquuntur dubia".
271 „Cei care vor să ştie ce gîndim personal asupra fiecărui subiect sînt mai curioşi decît se cuvine. Acest principiu al filozofiei de a ciondăni despre tot şi de a nu hotărî nimic niciodată, stabilit de Socrate, reluat de Arcesilau, întărit de Carneade, este încă admis in timpurile

noastre. Noi aparţinem celor care spun că la tot ce este adevăr neadevăr se amestecă şi că există o astfel de asemănare că nu se poate vedea în acest amestec nici un criteriu care să permită să se judece şi să se afirme cu certitudine". (Cicero, De nat. deor., I, 5).
-7- Clitomah, filozof grec din secolul al II-lea î.e.n., scolarh al Noii Academii, ca discipol al lui Carneade.
m întunecatul.
„Măreţ, mai ales pentru proşti, din pricina graiului său nelămurit, căci netoţii admiră mai cu seamă şi îndrăgesc ce se ascunde şi se şopteşte in doi peri". (Lucreţiu, I, 640).
-75 Crisip, in Controverse ale filozofilor stoici, de Plutarh, .spune tocmai contrariul de ceea ce Montaigne il pune să spună aici.
-7,i „Am puţină tragere de inimă pentru acele scrisuri care nu au slujit cu nimic virtuţii celor care le cunosc". {Salustiu, Bellurn Jugurlhinum, LXXXV).
-77 Dogmaticii.
-78 In ediţiile anterioare, care nu menţionează aici pe Seneca, se citeşte: Chez qui se peut voir cela plus clairement, que chez nostre Plularque? combien diversement discourt il de mesme chose? Combien de fois nous presente il deux ou trois causes conlraires de mesme subject et diverses raisons, sans choisir celle quc nous aoons ă suivre.
Euripide, poet tragic atenian, născut la Salamina (480—406 i.e.n.l, autor a mai multor tragedii, dintre care s-au păstrat, printre altele, Medeea, Ion, Ifigenia in Aulis, Ifigenia în Tauris, Elec- ira şi Andromaca. Poate cel mai apropiat de înţelegerea omului modern, el coboară tragedia pe parametrii psihologiei umane.
-so Empedocle, filozof materialist de la Agrigent (secolul al Y-lea î.e.n.). spirit universal; cunoscind filozofia, medicina, mate-matica şi fizica era considerat din această pricină că ar fi fost şi taumaturg. Din scrierile sale s-au păstrat doar fragmente. Sint mai multe versiuni asupra morţii sale: cea mai cunoscută afirmă că s-ar fi aruncai în craterul vulcanului Etna, care l-ar fi înghiţit, nruncind afară doar una din sandalele sale.

231 „Gindurite muritorilor sint timide, incerte invenţiile şi prevederile lor" (înţelepciuni, IX, 14).
->K Montaigne. urmind traducerea lui Amyot, spune că Demo- c rit ar fi mincat o smochină, in timp ce Plutarh, Propos de Table, cart. I, întreb. 10. că este vorba de un castravete alxvov şi nu
u'jy.vi.
-b:i „Mai bine să înveţi lucruri inutile decît să nu înveţi nimic". (Seneca, Epist., 88).
După Academicele.
::S5 Se pare că e vorba de Eudoxos din Cnidos, astronom şi matematician grec (către 409—356 î.e.n.).
85 Pitagora, filozof şi matematician grec, născut în insula Sa- mos (către 5f>0 — către 500 î.e.n.), a cărui viaţă este puţin cunos-cută. Ar ii fundat secta ce-i poartă numele. Partizan al metempsihozei. El credea că numerele erau elementele lucrurilor. Descoperirile matematice, în geometrie şi astronomie atribuite lui Pita- gora se datoresc, mai probabil, întregii şcoli pitagoriene.
287 „Aceste sisteme sint ficţiuni ale geniului fiecărui filozof şi nu rezultatul unei evidenţe ştiinţifice" (Seneca, Suasoria, IV).
288 In Republica.
283 In Republica, V, 2.
2S1° „Nu că ar fi fost atît de convinşi de ce spuneau, dar mai ales s-ar fi părut că vor să-şi exerseze spiritul prin dificultatea subiectului", (Autor necunoscut).
291 Ediţiile anterioare celei din 15S5 adaugă: Car Ies deitez, ausquelles Vhomme de sa propre invention a voulu donner une forme, elles soni injurieuses, pleines d'erreurs et d'impicles". Acest text a fost mai întîi înlocuit printr-un altul pe care Montaigne l-a şters: „Celuy qui s'enquestoit ă l'oracle Delphique comant il faloit servir Dieu n'en eust autre responce que cetecy: Selon la mode et loy du pais". „Iupiter atotputernic, tată şi mamă a lumii şi a regilor şi a zeilor". (Valerius Soranus, citat din Augustin. Cetatea lui Dumnezeu, VII, 9 şi 11).
2 l:i Numa Pompilius, al doilea rege legendar al Romei, situat de istoricii latini către secolul al VUI-lea î.e.n.

Legenda spune că nimfa Egeria l-ar fi ajutat cu sfaturile ei în ale domniei. Astăzi, Egeria a devenit nume comun pentru o femeie bună sfătuitoare.
291 Ronsard, Dojana poporului Franţei. — Pierre de Ronsard, poet francez (1524—1585), pe care Montaigne a avut ocazia să-l cunoască, este una din figurile cele mai de seamă ale literaturii Renaşterii franceze. S-a dedat cu pasiune studiului literaturii latine şi greceşti şi îşi propuse, împreună cu amicii săi din „Pleiadă" să înoiască inspiraţia şi forma poeziei franceze. După Odele sale inspirate din Pindar, el ajunge la o poezie mult mai personală şi mai puţin savantă în Dragoste; tonul poetului devine grandios: în Imnuri. Poet al curţii lui Carol al IX-lea s-a raliat, în Discursuri asupra mizeriei acestor timpuri, celor opuşi Reformei. Epo- Deea sa, Franciada, a rămas neterminulă. Pleiada (in antichitate, la plural: „Pleiadele"), numele celor -apte fiice ale lui Atlas. Poezia a preluat acest nume şi l-a dat unui yi'up de şapte poeţi care trăiau sub Ptolomeu Filadelful. Pe vremea lui Henric al II-lea s-a constituit, imitînd antichitatea, o ..Pleiadă" formală clin Ronsard, J. Du Bellay, Ramy Belleau, Jo- cielle. Dorat, Ba'if şi Pontus de Tyard. Sub Ludovic al XlII-lea mai este cunoscută încă o „Pleiadă". Chiar dacă în afară de Ronsard şi Du Bellay, ceilalţi membri ai grupului nu au cunoscut consacrarea posterităţii, grupul în sine reprezintă mişcarea literară ; Renaşterii în Franţa secolului al XVI-lea.
-''5 Această enumerare a doctrinelor cosmogonice este luată ie Montaigne din Cicero, De nat. deor., I, 10. Ea serveşte auto-rului Eseurilor ca să recapituleze, cu o largă ironie, întreaga fră- minlare a cugetării umane, enumerînd feluritele aspecte ale trecerii de la politeism la monoteism, numind pe cei mai iluştri filozofi.
Conform versiunii lui Cicero, De nat. deor., I, 12: „Aer quo Dior/er.es Apolloniates ulitur deo", Montaigne a făcut o greşeală ele transcriere, în originalul francez fiind: que c'est l'aage, în loc de que c'est l'air.
Diagoras din Melos — ateul, celebru prin atitudinea lui sfidai oare fala de zei. Vezi D.L., VI, II, VI, 59.

-'"8 „Am spus şi voi spune întotdeauna că sînt zei, adică o rasă celestă, indiferenţi la acţiunile oamenilor". (Ennius, apud Cicero, De rf'.v. II, 50).
:>><J intre „preamărite" şi „căci" ediţiile anterioare comportă: car (,'adorcr cellcs de nostre sorte, maladifves, corruptibles et mor- tellcs, comme faisoit toute l'anciennete, des hommes qu'elle avoit veu vivre et mourir et agiter de toutes nos passions.
::u0 „Toate acestea sînt nedemne de zei şi nu au nimic comun cu natura lor': (Lucreţiu, V, 123).
:m „Chipurile lor, virstele, hainele, podoabele, ne sînt spuse; şi genealogiile, căsătoriile, alianţele şi toate celelalte sînt asemuite imbecilităţii omeneşti, căci minţile lor cad prada aceloraşi pasiuni, dragoste, ură, dureri, furii". (Cicero, De nat. deor., II, 28).
302 „La ce serveşte să introducem în templu obiceiurile noastre corupte, o inimi pline de taină şi lipsite de cer!" (Persius, Sat., II, 62 şi 61).
303 „Locurile tăinuite, pădurile de mirt îi ascund şi pînă la moarte patima lor îi urmăreşte" (Vergiliu, En., VI, 443).
301 „Era Hector acel care se lupta, dar celălalt, tîrît de caii lui Abile, nu mai era Hector". (Ovidiu, Tristia, III. II. 27).
305 „A se schimba este a se topi şi a pieri! părţile intră în mişcare şi ordinea lor este schimbată". (Lucreţiu, III, 756).
sos pitagora pare să lie cel care a introdus in Grecia doctrina migraţiei sufletului dezvoltată la egipteni dar ridicată la forma esenţială a concepţiei religioase în India.
307 Pasăre fabuloasă de care pomenesc Herodot, Tacitus, Pliniu, Ovidiu şi alţii care fiecare adaugă sau schimbă ceva în mitul minunatei zburătoare, din care în esenţă rezultă că este una singură, că se arde cînd imbătrîneşte şi renaşte din cenuşa sa. Un mit asemănător există şi la persani despre pasărea Simorg şi la induşi despre pasărea Semendar. Totuşi s-ar părea că Egiptul este prima patrie a acestui mit.
:;os „Timpul dacă ar aduna materia noastră întreagă, noi morţi, şi i-ar reda ordinea de astăzi, dacă am fi rechemaţi la lumina vie, nimic din aceasta totuşi nu ne-ar privi, de

vreme ce în noi memoria şi-ar fi rupt firul" (Lucreţiu, III, 159).
„Odată rădăcina ruptă şi separată de trup, ochiul redus la sine însuşi nu ar mai şti să vadă". (Lucreţiu, III. 561).
310 „Deîndată ce viaţa este întreruptă orice mişcare abandonează simţurile" (Lucreţiu, III, 872).
311 „Nimic din aceasta nu este al nostru, nouă care nu există decil prin unirea exactă dintre corp şi suflet" (Lucreţiu, III, 857).
•"!- Tiberius Sempronius Gracchus (m. 150 î.e.n.), comandant de oaste, tatăl fraţilor Tiberius şi Caius. Sacrificiul către Vulcan se ieagâ de faptul că acest zeu era considerat drept făuritorul armelor victorioase.
313 Paulus Aemilius, Macedonicus (227—160 î.e.n.), fiul consulului cu acelaşi nume. Consul el însuşi în 182; în 168, învingător al lui Perseu, regele Macedoniei, la Pidna; unul din şefii partidului aristocraţiei. — Marte şi Minerva, zeul războiului şi zeiţa înţelepciunii erau chezăşii victoriilor.
314 Thetis, în mitologia greacă, soţia lui Peleu şi mama lui Ahile, avea sub stăpînirea ei cincizeci de Nereide — nimfele Me- diteranei şi prin extensiune ale apelor. Era firesc pentru Alexandru cel Mare, ajuns la Oceanul Indian, să închine apelor ce avea mai de preţ, gindind să-şi facă propice pe Thetis, ca zeiţă a undelor şi mamă a lui Ahile, pe care macedoneanul visase să-l ajungă şi să-l depăşească în glorie.
:,i5 „Eneas a luat patru tineri războinici, fiii lui Sulmone, şi patru alţii hrăniţi pe malurile Ufenului, ca să-i jertfească manilor lui Pallas"(Vergiliu, En., X, 517).
•11G Informaţiile asupra geţilor şi a credinţei lor în Zamolxis par să aibă ca sursă pe Herodot.
317 Amestris nu era mama, ci soţia lui Xerxe.
318 Xerxe, regele perşilor din 486 în 465 î.e.n., fiul lui Darius I. După ce a supus Babilonul şi Egiptul revoltate, a reluat împotriva grecilor proiectele tatălui său. Invadează Atica cu o armată pe care Herodot o estimează la peste 2 milioane de oameni, tre- cînd Helespontul pe un pod de vase, cu o flotă de peste 1000 nave. La Termopile întîmpină prima rezistenţă a regelui Spartei Leoni- das care îl

înfrînge. Totodată flota îi este învinsă la Salamina — insulă din Golful Egina, în apropierea Atenei — de Temistocle, general şi şeful politic al Atenei. La această luptă a participat şi poetul tragic Eschil. în 479 în bătăliile de la Micale şi Plateea perşii sînt zdrobiţi şi puterea lor nimicită în bazinul mediteranean. Xerxe moare asasinat în 465 î.e.n.
310 Regiune din Persia.
320 „Pînă intr-atit religia a putut să îndemne la crime". (Lucreţiu, I, 102).
321 Ifigenia, fiica lui Agamemnon şi a Clitemnestrei, după o tradiţie tardivă; ea nici nu este pomenită de Homer. Sofocle o numeşte primul printre copiii lui Agamemnon, şeful coaliţiei greceşti împotriva Troiei. Flota elinilor se afla în portul Aulis şi nu-i putea părăsi din lipsa vîntului. Calchas, marele preot, cere ca Ifigenia să fie jertfită zeiţei Artemis. Salvată de Artemis şi înlocuită, in diferitele versiuni, cu o căprioară, un taur, o femeie bătrînă, devine marea preoteasă a zeiţei în Taurida. Este ridicată la rangul de zeiţă sub numele de Hecata şi este însăşi divinitatea adorată în Taurida, spune Herodot. Dăruită de Artemis cu nemurirea şi o tinereţe veşnică, ea împarte, sub numele de Oriloca, o fericită existenţă în insula Leuca împreună cu Ahile.
322 „Şi fecioară, pe nedrept, cînd să devină femeie, un tată ucigaş trebuie să o jertfească zeilor!" (Lucreţiu, I, 99).
323 Decius Mus, numele a trei romani, nu numai doi de care pomeneşte Montaigne care, tată, fiu şi nepot, în trei bătălii s-au sacrificat zeilor ca oştile să fie biruitoare.
324 Montaigne scrisese greşit în ediţiile anterioare: Et que Decius, pour acquerir la bonne grâce des Dieux envers Ies affaires romaines se bruslast tout vif en holocauste a Saturne, entre Ies deux armâes.
325 „Care era acea mare nedreptate a zeilor de a nu putea fi conciliaţi poporului roman decît prin moartea unor astfel de bărbaţi" (Cicero, De nat. deor., III, VI).
326 „Astfel este furia unei minţi smintite şi care nu mai este la loc, încît gîndesc să potolească zeii depăşind toate cruzimile omeneşti" (Augustin, De tivit. Dei, VI, 10).

327 „Unde cred să afle furia zeilor cei ce cred să-i potolească astfel? Pentru voluptatea regilor, oameni au fost castraţi, dar nicicînd un sclav nu s-ar castra pe sine cînd stăpînul său i-ar porunci să nu mai fie bărbat" (Augustin, De civit. Dei, VI, 10).
328 „Adesea religia este aceea care face pe om necredincios şi criminal". (Lucreţiu, I, 83).
329 „Slăbiciunea lui Dumnezeu este mai mare decît puterea omului şi nebunia Sa mai cuminte decît înţelepciunea lui" (Paul, Epistola către corinteni, I, I, 25).
330 „Aceste obiecte, şi cerul, şi pămîntul, şi marea, nu sînt nimic comparate cu universul". (Lucreţiu, VI, 679).
331 Alu/.ie la „minunile" din Vechiul şi Noul Testament (înălţarea, Iona, trecerea Mării Roşii, etc.).
332 „Pămînt, mare, Lună, Soare, nimic nu este unic. Toate merg repetîndu-se în numere infinite". (Lucreţiu, II, 1085).
333 „Nu se va vedea una în suma fiinţelor ce cresc izolate, să fie unică în felul ei" (Lucreţiu, II, 1077).
331 „Să repetăm mereu, să recunoaştem aevea! materia în altă parte formează ca in lumea noastră, alte mase, fără sfîrşit, pe care le îmbrăţişează eterul avid" (Lucreţiu, II, 1064).
:i:J5 Se vede cum Montaigne reuşeşte a împreuna viaţa universală cu dezvoltarea creaţiei şi a realităţilor materiei pămînteşti.
rac pliniu se îndoieşte de adevărul acestor legende.
;);i7 Mitul acestor fiinţe antropomorfe, sau zoomorfe, a avut o mare circulaţie în antichitate şi îşi are una din rădăcini în Egipt. Călătorind, adesea pe căi greu de desluşit, aceste imagini fabuloase pătrund în folclorul popoarelor, care le transmit din generaţie in generaţie, minunată amintire a unor realităţi uitate şi a unor fantasme inventate ca răspuns la întrebările ce izvorăsc din teama necunoscutului sau al neînţelesului.
Şi astfel, printre informaţiile de domeniul fabulosului şi al imposibilului, Montaigne afirmă şi adevăruri. Ce este de reţinut pentru mentalitatea vremii şi merită luare-aminte ne pare faptul că mirarea lui, a eseistului, nu este mai

mare că există oameni cu un singur ochi, faţă de oameni care nu cunosc focul. Deşi America fusese descoperită, lumea şi cunoştinţele erau încă atit de limitate. O mie de ani sub semnul lui „Crede şi nu cerceta" încetiniseră urcarea pe treptele cunoaşterii şi astfel în unele domenii oamenii Renaşterii ştiau mai puţin decît cei din antichitate.
;«<J Metrodor din Chios, discipol al lui Democrit. Vezi D.L., IX, 58.
310 „Ceea ce se cheamă moarte, cine ştie dacă nu este a trăi, ca a trăi, a muri?" (După Stobaios, Sermo, CXIX; compilatorul grec citează la rindul său pe Platon, Gorgias), tradus de Montaigne înainte de a-l cita; textul se găsea pe bîrnele bibliotecii sale.
:il1 Melissos din Samos, elevul lui Parmenide, vezi D.L., IX, IV, III, 24.

Protagora, filozof grec, născut la Abdera, către 480 i.e.n., moare către 411. A fost primul care a luat numele de sofist, ca desemnind un om care invaţă pe alţii arta de a deveni înţelept şi indrumează in artele elocinţei şi politicii. După ce a profesat timp de 40 de ani, a fost alungat din Atena pentru că exprimase îndoiala că ar exista zeii şi cărţile sale au fost arse. Vezi D.L., IX, 50—50.
Nausiphanes, discipol al lui Pyrrhon şi profesor al lui Epitur. Vezi D.L., IX, 103—104.
341 Ediţiile anterioare adaugă: Je ne sţay si la doctrine eccle- ziastique en juge autrement et me soubsmets en tout et par tout ă son ordonnance. După cum se poate observa din acest text, Montaigne, în acele vremuri atît de tulburi de lupte religioase, încearcă să-şi pună scrierea la adăpost de greaua cenzură a bisericii. Fiindcă trebuie să ţinem seamă că a arde pe rug un eretic nu era un fapt atît de rar în acele timpuri.
:J4S Primul cuvînt în consacrarea tainei Eucaristiei (împărtăşania la catolici): Hoc est enim corpus meum, hic est enim colix sanguinis mei. Protestanţii negau transsubstanţierea, adică preschimbarea prin împărtăşanie a substanţei pîinii şi vinului în corpul şi sîngele Mîntuitorului, conform doctrinei bisericii romane (catolice).

Montaigne face aici aluzie la certurile dintre luterani, calvini şi catolici pe acest punct al dogmei.
340 Este vorba de sofismul aşa-numit „al mincinosului" pe care Montaigne îl citează din Cicero, Acad., II, 29.
347 Montaigne atacă poziţia scepticilor pe care i-a desemnat mai sus sub denumirea de pironici, adică adepţi ai lui Pyrrhon, fundatorul şcolii sceptice.
348 Deviză gravată de Montaigne pe o medalie pe care a pus să o bată în 1576. Vezi Studiul introductiv la voi. I al traducerii in limba română, pag. XX.
::l'J Este vorba de religia catolică pe care Montaigne o consideră, aici, singura adevărată.
:;r'0 Pliniu. II, 7.
:o1 „Iupiter să acopere mîine cerul cu nori negri sau să facă sa strălucească soarele într-un cer limpede! Dar nu va putea face ca ceea ce a fost să nu fi fost, nici să distrugă ceea ce ora care fuge ia cu sine". (Horaţiu, Ode, Iii, XXIX, 43).
352 „Este admirabil cît se umflă trufia omului după cea mai mică izbindâ" (Pliniu, Nal. hist., II, 23).
353 Montaigne face aluzie la Tertulian, apologist creştin, născut la Cartagina către 155, moare către 230, care a îmbrăţişat erezia lui Montanus. Operele sale sînt un adevărat monument de elocinţă latină. El a spus: „Quis negat Deum esse corpus, et si Deus spiritus sit?"
354 „Zeii se ocupă de treburile măreţe, neglijează pe cele mărunte". (Cicero, De nat. deor., II, 66).
355 „In cîrmuire regii nici ei nu se ocupă de micile detalii" (Cicero, De nat. deor., III, 35).
358 „Dumnezeu, atît de mare făuritor în cele mari, nu este mai puţin în cele mici" (Augustin, De civit. Dei, XI, 22).
337 Straton din Lampsacos (m. 269 î.e.n.), fizician şi peripate- (ician grec, care şi-a petrecut o parte din viaţă la curtea lui Pto- lemeu Filadelful.
358 „O făptură fericită şi nemuritoare nu are griji şi le cauzează altuia" (Cicero, De nat. deor., I, 17).
359 Montaigne, în acest pasaj, se referă la spusele lui Cicero din De divinatione. Este vorba de obiceiuri şi practici ale aşa-zi- şilor divinatori, cei care ghiceau sau

prevesteau sau dădeau oracole. Existenţa acestei tagme este istoric dovedită în măsura în care erau oracoli pe lingă anumite sanctuare. Antichitatea a dat o deosebită crezare prezicerilor şi a investit cu această putere o sumă de figuri ale mitului, înregistrînd şi istoric unele personaje.

360 Soţia împăratului Marc Aureliu, Faustina (125—174), la care Montaigne se referă cu ironie, după tradiţie se pare a fi fost — fără ştirea soţului — cel puţin uşuratică. După moartea ei, Marc Aureliu a pus să se bată o monedă cu efigia ei, ridicată către cer de un vultur.

381 „De ceea ce au plăsmuit le este frică". (Lucan, I, 486).

362 „Ce poate fi mai nenorocit decît omul guvernat de propriile himere" (atribuit de unii exegeţi lui Pliniu, Nat. hist.).

primul împărat roman, Octavian-August, a fost zeificat, nu atît din motive religioase, cît din motive politice; partidul repu-blicanilor era încă foarte puternic şi Senatul nu-şi acceptase încă înfrîngerea.

Locuitorii insulei Thasos din arhipelagul grecesc. Insula, legendar colonizată de fenicieni, conduşi de Tharos, fiul lui Agenor şi mai tîrziu de coloni din Păros, a trecut rînd pe rînd, cu mici intervale de libertate, sub jugul persan, atenian, macedonian şi roman.

;:ii5 Agesilau al II-Iea (444—361 î.e.n.), rege al Spartei, despre care Montaigne pomeneşte în mai multe rînduri. In luptele sale victorioase împotriva perşilor, eliberează de sub dominaţia acestora insula Thasos, fără a revendica posesiunea teritoriului în fa-voarea Lacedemoniei.

:;,T> Hermes Trismegistes, personaj mitic, pretins autor al unui mare număr de cărţi care au fost scrise probabil de către neo- platonicieni din Egipt. în vremea luptei dintre neoplatonism şi creştinism, partizanii primului căutind să dea un sens mai profund şi mai spiritualist filozofiei păgîne au atribuit ştiinţa ei omenească lui Toth sau Hermes-ul egiptean, pe care îl priviră ca izvor al cunoaşterii, ca Logosul personificat de trei ori mai mare. Clement din Alexandria menţionează cele 42 de cărţi ale lui Hermes Tris-megistes care existau in vremea sa.

:m7 „Căruia singur îi este dat să cunoască zeii şi puterea cerească sau de a şti că este imposibil să le cunoască". (Lucan, I, 452).
sos Dacă Dumnezeu este, el este vieţuitor (aceasta însemnînd animat) etc. Aceste argumente sînt scoase din tratatul lui Cicero, De nat. deor.
369 Iarăşi în ceea ce urmează asupra lui Dumnezeu, cauză a lumii, Montaigne se adresează ca sursă lui Cicero, op. cit., II şi III.
370 „Nu, nici chiar de-ar fi să crăpi, spune el". (Horaţiu, Sat., II, III, 318).
371 „închipuindu-şi nu pe Dumnezeu, pe care nu-L puteau gîndi, ci pe ei înşişi, că se pun în locul Său, oamenii, care cred că-L compară pe Dumnezeu cu Dumnezeu, nu compară decît pe ei înşişi cu ci înşişi". (Augustin, De civit. Dei, XII, 17).
372 Serapis, divinitate egipteană, al cărei cult era dominant în vremea Ptolemeilor. Se presupune că acest nume este un compus din Osiris şi Apis, sau o interversiune din Osiris Hapi (Hapi fiind Nilul sau Apisul mort). Cultul lui Serapis a fost în mare vogă la Roma începînd din preajma anului 146, dar a fost curînd suprimat. După Josephus Flavius, Serapis ar fi zeul egiptean Anu- bis. Ce este de remarcat pentru epoca la care se referă Montaigne este că Roma fusese invadată de tot felul de religii, cu divinităţile si cultele lor.
373 Este vorba de un slujitor din templul lui Hercule tămăduitorul.
374 Este vorba de daniile aduse de credincioşi ca mulţumire zeului sau ca preţ al împlinirii unor rugăminţi.
375 Nu fără ironie Montaigne, cu spiritul destul de liber în ale amorului din vremea sa, ne spune cum zeul a venit la fată de vreme ce el cîştigase la jocul de noroc al mîinilor slujitorului său.
376 Această origină divină a lui Platon este o poveste ce circula la Atena şi a fost folosită de neoplatonicieni ce încercau şi astfel să se opună creştinismului care beneficia de o figură centrală în genealogia celestă.

377 Merlin, vestit bard din Bretania secolului al Vl-lea. Cercetătorii din secolul al XlX-lea au stabilit veracitatea existenţei sale, dar între timp şi pe vremea lui Montaigne legenda îi cuprinsese numele şi nu mai avea decît o semirealitate asociată cu vrăjitoria şi cavalerii mesei rotunde ai regelui Artur.
"78 „Este o obişnuinţă şi o prejudecată a minţii noastre că nu ne putem gîndi la Dumnezeu fără a ni-l reprezenta sub formă omenească". (Cicero, De nat. deor., I, 27). De remarcat că Cicero vorbeşte de obişnuinţă şi prejudecată cînd toată mitologia greco- romană nu face decît să vorbească de zei ca avind toate atributele omeneşti. Cît despre creştini, baza însăşi a religiei fiind că Dumnezeu a făcut omul după chipul şi asemănarea sa, doctrina insăşi impunea această imagine.
379 Montaigne se referă la Xenofan din Colofon.
380 „Atît de linguşitoare prietenă este natura că îşi îmbie copiii la dragostea de ei înşişi". (Cicero, De nat. deor., I, 27).
381 „Titanii făcură să tremure strălucitorul palat al bătrînului Saturn căzut în sfîrşit sub braţul lui Hercule". (Horaţiu, Ode, II, XII, 6).
382 „Cu largul său trident cutremurînd zidurile, Neptun le dă- rîmă şi surpă oraşul (Troia). Iunona, cea mai crudă, la Scaea (por-ţile cu acest nume) cea dintîi se aţine". (Vergiliu, En., II, 610).
383 „Intru-atît, chiar şi în cele mai mărunte lucruri, o religie depravată poate să introducă zeii". (Titus Livius, XXVII, 23).
384 „Aici armele, acolo carul său". (Vergiliu, En., I, 16).
w „O sfînt Apolo, aşezat în centrul lumii" (Cicero, De div., II. 56). — Oraşul Delfi, consacrat lui Apolo, trecea drept miezul pămînlului; între alţii, Titus Livius, XXXVIII, 48).
'S:i „Copiilor lui Cecrops, Palas; Diana are Creta! Vulcan este onorat în ţara Hipsipililor. Pentru Iunona, Sparta şi Micene lui Pelops. Faun are muntele Menale cu pădurile de pini. Marte, Latiumul il venerează". (Ovidiu, Fasti, III, 81).
387 „Şi timpul strănepotului este reunit cu cel al străbunului". (Ovidiu, Fasti, I, 294).

388 întregul paragraf Montaigne il ia după Augustin, De civit.
Dei.
380 „Dacă le refuzăm încă onorurile cerului, să le îngăduim să locuiască pămîntul pe care fiecare dintre ei l-a primit". (Ovidiu, Melam., I, 194).
390 „Creta, leagănul lui Iupiter". (Ovidiu, Metam., VIII, 99).
m Scaevola, Quintus Mucius, tribun al poporului în 106 î.e.n., edil, consul în 104, consul cu L. Licinus Crassus în 94 şi apoi Mare Pontif. Partizanii lui Marius îl asasinează în 82 î.e.n. Este primul care pare să fi compus un tratat ştiinţific asupra dreptului civil (Jus Civile), tratat astăzi pierdut.
392 „Cum nu caută adevărul decît ca să se elibereze, să fim siguri că este in interesul său de a fi înşelat". (Augustin, De civit. Dei, IV, 31).
s93 phaeton — cel strălucit; Helios este astfel supranumit în Homer. în legendele ulterioare personajul capătă o filiaţie incertă din punct de vedere matern, rămînînd însă constant fiu al Soarelui, dar nu al lui Phoebus, în tradiţia greacă, ci al lui Helios. Phaeton, în versiunea cea mai răspîndită a legendei sale, cea la care face aluzie pasajul din Montaigne, ar fi mers la tatăl său Helios să-i ceară să statornicească filiaţia sa divină, de care mulţi se îndoiau, îngăduindu-i să lumineze şi el odată Pămîntul. Helios în zadar încercă să-l îndepărteze de la acest gînd şi, în sfîrşit, îi dă carul său tras de nebunii armăsari. Phaeton nu-i poate stăpîni şi apro- piindu-se prea mult de Pămînt, şi de astre, primejduindu-le, Zeus îl trăsneşte ca să evite o conflagraţie universală.
304 Arhimedc. cel mai mare geometru al antichităţii, născut la Siracuza către 287, moare în 212 ucis de un soldat roman al lui
Mtircellus caro cucerea oraşul. Prin invenţiile saie a reuşit să-şi apere oraşul împotriva romanilor timp de trei ani. Vitruviu po-vesteşte că a descoperit principiul greutăţii specifice a corpurilor in baie şi că a strigat atunci celebrul „Eureka" — am găsit. Este mvenLatorul şurubului fără sfîrşit, a descoperit teoria pîrghiilor şi se spune că ar fi

exclamat: ,,Daţi-mi un punct de sprijin şi voi putea să ridic pământul". De asemenea i se atribuie roata dinţată şi orga mecanică.
a'-'5 Daimon, cuvint grecesc însemnînd divinitate, spirit, duh. in antichitate, divinitate, duh — bun sau rău —, legat de soarta unui om, a unei cetăţi, daimonul lui Socrate; schimbîndu-şi fizionomia o dată cu creştinismul, daimonul a fost asimilat cu un inger decăzut, cu diavolul, şi şi-a pierdut ambivalenţa, proces natural dacă se ia în consideraţie că tot ce ţinea de credinţele antichităţii nu putea să fie considerat decît o îmbiere la rău. Montaigne întrebuinţează cu bună ştiinţă termenul din Platon şi in sensul atribuit de acesta.
395 „Oiştea şi roatele erau de aur, spiţele de argint". (Ovidiu, Metam., II, 107).
:!'7 „Lumea este un palat şi cel mai mare dintre lucruri; cinci zone, pe marginile sale fac un cerc sublim. Un brîu strălucitor, care poartă douăsprezece semne sclipitoare de astre taie oblic eterul şi Luna îşi mină carul cu doi cai". (Versuri de Varro, transmise de Valerius Probus în notele sale asupra eclogei a şasea a lui Vergiliu).
-«'8 „Toate acestea sînt învăluite de cele mai adînci tenebre, şi nu este spirit destul de ascuţit ca să pătrundă în cer sau în ndîncurile pămîntului" (Cicero, Acad., II, 39).
-199 Şters: Voîes ces authoriles de toute la philosophie antienne lous leurs ouvrages sont estoilez et emperlez de poisie.
JOO Tirr.on, filozof şi poet grec din secolul al III-lea î.e.n., care a satirizat în scrierile sale toate sistemele filozofice afară de cel stoic. Vezi D.L.. III, 7, 26.
Frază inlocuită în ediţia din 1595 prin: Toutes Ies sciences svr-humaines s'accoustrent du style poelique.
'I0- Epiciclu (greceşte: epi = pe şi kiklos = cerc) = cerc descris de un astru in timp ce centrul acestui cerc descrie el însuşi un alt cerc.
,0:J Lumea cea mică, in greceşte: microcosmos.
101 In Teetet, 174 a, Platon vorbeşte de o sclavă, nu din Milet, ci din Tracia şi nu spune că aceasta să fi pus ceva în calea lui Tales ca să-l facă să se împiedice.

4o:> Este, dimpotrivă, Cicero contra lui Democrit.
w> ,.Ceea ce este la picioarele noastre, noi nu-l vedem, dar mergem scrutînd plajele cerului". (Extras dintr-o tragedie Ifigenia, după Cicero, De div., II, 13).
107 „Ceea ce stăpîneşte marea, ceea ce reglează anotimpurile; dacă astrele au o mişcare proprie sau ascultă de o putere străină; de ce discul Lunii creşte şi descreşte regulat; în sfîrşit, cum rezultă armonia generală din discordia tuturor lucrurilor" (Horaţiu, Epist., I, XII, 16).
403 Quare ignoras quomodo anima conjungitur corporis, nescis opera Dei: parafrază din Ecleziast inscrisă de Montaigne în biblioteca sa.
4oa „Toate aceste lucruri sînt incerte pentru raţiune, ele rămin ascunse în majestatea naturii" (Pliniu, Nat. hist., II, 37).
410 „Uniunea dintre suflet şi trup este cu totul minunată, omul nu o poate înţelege şi ea este omul însuşi" (Augustin, De civit. Dei, XXI, 10).
411 Galenus (Claudius), celebru medic grec (130—200). A călătorit prin lumea cunoscută în vremea sa ca să-şi desăvârşească ştiinţa, a stat cinci ani la Roma unde işi cîştigă o celebritate meritată.
412 în legătură cu prezenţa lui Aristotel în opera Eseuri a lui Montaigne, a se vedea şi Studiul introductiv al lui Dan Bădărău, la ediţia în limba română a Eseurilor, voi. I, pag. XXV, XXXIII, XXXV, LI.
413 Licurg; vezi nota 223.
414 Aici Montaigne atacă, pe un teren bine pregătit, păreri filozofice despre om cunoscute pînă la el, în care, cu mare subtilitate, a inclus şi afirmaţii ale exegeţilor creştini şi canoane ale bisericii romano-catolice, de care ţinea prin „lege şi ţară"; citîn- du-l pe Socrate iese din acest adăpost pentru a doborî orice dogma Lism al invăţămintului scolastic. în secolul al XVI-lea cînd se mai ardeau pe rug lucrările liberale şi autorii, Montaigne afirmă necesitatea argumentaţiei nepolemice, progresul uman. Apologia caro este o lungă argumentaţie a acestei teze doboară cătuşele ;;indirii şi deschide drum filozofiei. Descartes, Pascal, Bacon îi sini tributari. Prin eliberarea de

dogmatism, el promovează idei care vor face din el precursorul iluminiştilor secolului al XVIII- lea şi al filozofiei ştiinţifice a secolului al XlX-lea.
115 Postulate.
Axiome.
117 Filodoxii, iubitorii de păreri, de opinii, în limba română, venind din limba greacă, „doxa" a devenit minte, înţelepciune: un om cu doxă,
118 încă o dată în argumentarea sa, Montaigne se sprijină pe neexistenţa u nor explicaţii exacte, concrete şi se împotriveşte speculaţiilor.
J;9 Pallas, una dintre numirile Atenei, zeiţă a înţelepciunii la :;reci. Mitul (cu un caracter simbolic foarte adesea întîlnit în anti-chitatea greacă) spune că Zeus înghiţind-o pe Metis — duhul cunoaşterii care ştia mai mult ca el — a procreat-o pe Atena, care a fost scoasă din capul lui cu dalta şi ciocanul de către Hefaistos (Vulcan). Atena era cu lancea, scutul şi coiful ei, fiecare fiind un atribut simbolic al înţelepciunii.
Iî0 „In adevăr, natura sufletului nu se cunoaşte. Se naşte el oare cu corpul sau se strecoară în el? Şi trebuie să piară cînd moartea ne dizolvă? Vizitează în Orcus tenebroase prăpăstii sau prin porunca zeiască intră din nou în altă fiinţă?" (Lucreţiu, I. 113).
1:1 Se pare că este vorba de filozoful cinic Crates, care a trăit in secolul al III-lea i.e.n.; discipol al lui Diogenes din Sinope, a fost unul dintre cei mai eminenţi filozofi ai şcolii sale.
Asclepiade din Phlius (124—40 î.e.n.), celebru medic şi filozof din şcoala eretriacă, prieten al lui Menedem. Medicina mo-dernă, in unele aspecte, a revenit la sistemul său, care se împotrivea exageratei medicamentaţii, recomanda folosirea exerciţiilor fizice, băi. regimuri alimentare etc. Vezi D.L., II, IX; 103. 126, J29. 131—132, 137.
..îşi varsă inima de sînge". (Vergiliu, En., IX, 349).
1LN „Sufletele au vigoarea focului şi o obirşie celestă". (Vergiliu, En., VI, 730).

'-5 Hipocrate, unul dintre cei mai mari medici ai antichităţii, născut în insula Cos (către 460 — moare către 377 î.e.n.). Reputaţia sa este universală. Artaxerxe, împăratul perşilor, i-a oferit o sumă imensă ca să meargă să oprească o cruntă epidemie. Hipocrate refuză suma spunînd că nu va da ajutor duşmanilor patriei sale.
J2G „Se află in trup o anumită putere vitală pe care grecii o numesc armonie". (Lucreţiu, III, 100).
427 „Ce este adevăr între aceste păreri, un zeu să judece". (Cicero, Tuscul., I, 11).
4"s Bernard (sfintul), supranumit „ultimul părinte al bisericii". Teolog, abate de Clairvaux (1091—1153). Este propovăduitor al unei vieţi ascetice, fondator a mai bine de 72 mănăstiri. Devine un arbitru intre biserică şi nobili; lui i se datoreşte condamnarea părerilor lui Abelard, care a cerut punerea credinţei pe baze raţionale. Opera sa cuprinde 450 de scrisori, 340 de predici, peste 12 tratate teologice şi cîteva opuscule.
429 In Cartea despre suflet, I.
iM Vezi în legătură cu aceasta D.L., IX, I, VI, 7.
4JI Herophilos, anatomist grec, născut în Bitinia către 335 î.e.n.; la Alexandria, unde a profesat, căpătase un mare renume ca profesor şi practician. Se crede că a fost primul care a studiat anatomia făcînd disecţii pe oameni şi i se datoresc o sumă de denumiri anatomice încă astăzi folosite. Este considerat şi ca fondatorul anatomiei patologice.
432 „Astfel adesea se spune -«corpul are sănătatea». Şi sănătatea nu este un mădular al trupului". (Lucreţiu, III, 103).
433 ..Acolo tresărim de frică, acolo palpităm de bucurie". (Lucreţiu, III, 142).
131 Epicraniu, de la gr. epi = pe şi kranion = craniu, se spunea pe vremuri pentru muşchiul occipito-frontal.
|;r> „Ce chip are sufletul, unde îi este lăcaşul, iată ce nu am trebui să căutăm a afla". (Cicero, Tuscul., I, 28).
1Origene (vezi nota 472).
!:7 Critică împrumutată, în general, de la Cicero.

In ediţiile anterioare este adăugat: comme il s'en voit infiiis chez Plutarque contre Ies Epicuriens et Stoiciens: et en Sc- neque contre Ies Peripateticiens.
„Nu se poate spune nimic destul de absurd care să nu fi fost spus de vreun filozof". (Cicero, De div., II, 58).
110 ..Phoebus, fără a devia de la calea cerească, cu razele sale totuşi luminează întreaga fire". (Claudian, De Sexta Consul. Uo- norii, V, 411).
141 „Ceea ce rămîne din suflet, răspîndit în trup, ascultă şi şe mişcă la porunca gîndului". (Lucreţiu, III, 144).
44- „Căci divinul se răspîndeşte peste tot, şi în pămînt şi în sinul mării şi în adincul cerului. Din el, turme, cirezi, oameni, fiare, tot îşi împrumută năseîndu-se elanul subtil care este viaţa. Apoi la el totul se întoarce, în el totul se resoarbe: moarte nu există". (Vergiliu, Georg., IV, 221).
4.3 „Tatăl tău procreindu-te, ţi-a dat viaţă". (Vers ce poate fi atribuit lui Montaigne însuşi).
4.4 „Din bravi şi buni se propăşesc bravi". (Horaţiu, Ode, IV, IV, 29).
145 „In sfîrşit, ce pricină leagă aspra rasă a leului de violenţă, face, prin singe, să intre în vulpe şiretenia şi în cerb fuga. ;i acest trup cutremurat de frică ereditară? Fără îndoială în germen şi în rasă este fixat un suflet în mişcarea ce creşte o dată cu carnea". (Lucreţiu, III, 711).
44" „Dacă sufletul intră în trup la naştere, de ce nici o amintire din vîrsta veche şi din acel trecut pierdut care se şterge fără urmă?" (Lucreţiu, III, 671). ,
"7 „Dacă vine astfel de schimbare în putinţa sufletului (întreg trecutul nostru să ne părăsească amintirea, într-adevă diferenţa cu moartea e mică". (Lucreţiu, III, 674).
148 „Simţim sufletul nostru născut o dată cu trupul, crescîr o dată cu el şi decăzînd ca şi el". (Lucreţiu, III, 445).
449 „Il vedem vindecîndu-se ca şi un trup bolnav şi din med cină poate să se restabilească". (Lucreţiu, III, 505).
450 „Sufletul este trupesc din natură; trebuie, de vreme < suferă de loviturile trupeşti". (Lucreţiu, III, 176).
451 „Sufletul este răscolit... şi aceeaşi otravă pune împărţea! în toate elementele sale". (Lucreţiu, III, 498).

452 „Sub furtuna răului care frînge toate mădularele, suflet' aiurează, spumegă aidoma cu valurile fierbînde sub vîntul tu: bat". (Lucreţiu, III, 494).
453 „în timpul suferinţelor trupului, adesea sufletul se răti ceşte, dedirează şi uneori se întîmplă ca să cazi în letargie cu och şi capul pierdut şi să aluneci in adîncurile unui somn veşnii (Lucreţiu, III, 464).
454 Ştersătură: Car tous tent qu'ils sont n'en parlent que doul teusement.
455 „Căci este nebunie să uneşti muritor cu nemuritor, crezîr că pot avea laolaltă aceeaşi suferinţă şi simţire! într-adevăr, < trebuie să închipui ca mai divers, mai disjunct şi mai opus, dec aceste două substanţe, una pieritoare, cealaltă indestructibilă, i care pretindeţi să le uniţi şi să le expuneţi împreună celor m cumplite dezastre?" (Lucreţiu, III, 801).
45fi „Se năruie cu el sub povara vîrstei". (Lucreţiu, III, 45î
4S7 Montaigne traduce înainte de a insera citatul din Cicer De div., II, 58.
158 „Tot astfel după cum pot fi picioarele bolnave, fără ; sufere capul". (Lucreţiu, III, 111).
459 După ce Montaigne înfăţişează opinii cu privire la sufle menţionează pe Aristotel ca o necesitate, singurul reper filozof acceptat de-a lungul evului mediu.
460 Ferekyde din Syros, filozof grec din secolul al Vl-lea î.e. Se spune că ar fi fost profesorul lui Pitagora.
Jl!> Tullus Hostilius, al treilea rege legendar al Romei, se spune că ar fi domnit între 673 şi 641 î.e.n.
4e-' Inconcordanţa datelor îndreptăţeşte rezerva lui Montaigne fa(ă de afirmaţia lui Cicero.
lr'3 „Subiect foarte plăcut ce se făgăduieşte, mai mult decît se dovedeşte". (Seneca, Epist., 102).
4W Ştersătură: Malcontant de leur naturelle duree.
1,15 „Visul unuia care doreşte dar care nu dovedeşte". (Cicero, Acad., II, 37).
4,30 Nimrod, fiul lui Cuş, nepotul lui Ham (Geneză, X, 8—12). îşi petrecea timpul vînind fiare; i se atribuie fundarea Babilo- nului; dar Bavel este şi numele ebraic al Babilonului, dar această derivare a numelui biblic nu se

aplică decît turnului Iui Babei; după tradiţia biblică turnul ar fi fost construit de descendenţii lui Noe către 2247 î.e.n. S-ar părea că turnul menţionat de Geneză ar fi templul lui Bal (cel înalt), în care Nabucodonosor ar fi adus tezaurul şi obiectele sacre de la Ierusalim, după înfrîn- gerea evreilor. Interesant ne pare faptul că templul lui Belos, descris de Herodot, pare să se refere la terasa numită şi azi Birs Nimroud — citadela lui Nimrod, pe care se află ruinele unui templu piramidal al lui Bal Merodach la Borsippa.
4C7 „Voi nimici înţelepciunea înţelepţilor şi voi dojeni prudenţa prudenţilor" (Paul, Către corinteni, I, I, 19).
408 „întunericul în jurul a ce ne este folositor îndeamnă la umilinţă sau toceşte trufia". (Augustin, De citrit. Dei, XI, 22).
469 „Cînd discutăm despre veşnicia sufletului căutăm un sprijin in oamenii care se tem sau onorează zeităţile infernale. Această convingere generală ne încurajează". (Seneca, Epist, 117).
470 „Ne acordă o lungă durată, ca a corbilor. Ei cred că sufletele trebuie să dăinuiască mult, dar nu veşnic". (Cicero, Tuscul., I, 31).
471 „Ca să urce in sus (din Hades), tată, sînt oare suflete îndrăgostite din nou de bunurile grele ale trupului? De unde la aceşti nenorociţi aşa o dorinţă tare de ziuă (viaţă)!" (Vergiliu, En., VI, 719).
Origene, exeget şi teolog, născut la Alexandria (135—254) apologist de mare valoare, unul dintre părinţii bisericii, deşi doc-trina sa a fost condamnată. Una dintre lucrările sale, Hexaple. sau Sextuples, era o ediţie a Vechiului Testament pe şase coloant paralele, în ebraică, în ebraică transcrisă cu litere greceşti ş cele patru versiuni ale lui Aquila, S.vmmachus, a Septanţilor ş a lui Teodotion. Comentariile lui sînt interesante prin întrebuinţarea constantă a alegoriilor.
,7J Pindar, poet liric grec (518 — către 438 î.e.n.). Poeziils sale aparţin tuturor genurilor de lirism coral. Vocabularul săi este de o mare îndrăzneală. Strălucite metafore, perifraze expre sive sînt calităţile dominante ale odelor care au parvenit pînă lî noi.

474 „Pîndind dragostele şi naşterile, o rîs! Imaginaţi atîtea su flete care se împing şi gloata lor nemuritoare şi numărul lor in finit la porţile trupurilor muritoare luptîndu-se care va intra îr ele mai întîi!". (Lucreţiu, III, 777).
475 Creştini.
17,-, Arcelaus, filozof naturalist grec (secolul al V-lea î.e.n.) Vezi D. L., II, IV, III, 16. ,
477 Ştersătură: Apres lequel immediatement vint en credit U nouvelle forme de philosofer introduite par Socrate.
178 Aristoxenos, filozof şi muzician, născut la Tarent cătn 350 î.e.n., discipol al lui Aristotel, autorul unui tratat elementai al ritmului, publicat la Veneţia in 1785 şi al Elementelor armo nice publicate la Amsterdam în 1652. Este cel mai vechi trata de muzică ajuns pînă la noi. Montaigne vrea să spună că afirma ţiile despre Socrate şi relaţiile sale cu Arcelaus sînt transmise di Aristoxenos. Vezi in legătură cu aceasta Studiul introductiv a lui Aram Frenkian la D. L., p. 50.
I7'J Alcmeon, filozof grec din secolul al Vl-lea î.e.n., născu la Crotona în Italia, care se pare că a fost primul care a diseca animale. In doctrina iui medicală, ca şi în cosmologie, pune; accentul pe perechile de contrarii. După declaraţia sa, Montaigne s-ar fi născut după ma bine de zece luni de gestaţie. Medical, fenomenul deşi foarte ra este posibil; nu rămine mai puţin adevărat că în materie de sar cină stabilirea timpului poate comporta erori.
,,Ca şi cum cel care nu-şi cunoaşte propria măsură ar puica întreprinde să măsoare altceva". (Pliniu, Nat. hist., II, 1).
Protagora (vezi nota 342); în studiul introductiv (voi. I, Kseuri), Dan Bădărău atrage atenţia asupra trecerii de la psiho- l-jşiie la logică a lui Protagora.
Mai toţi exegeţii lui Montaigne presupun că este vorba, după cum s-a mai spus. de Margareta de Valois, regina Navarei (vezi şi nota 123); totuşi sînt şi unele rezerve în această privinţă şi in orice caz Montaigne nu o numeşte niciodată în decursu] xrierii sale ca fiind cea căreia îi dedică Apologia sau alt capitol • i! Pacurilor.
184 „Cine se subţie prea tare se rupe". (Petrarca, Canzoniere, XXII, 48).

4M Ediţiile anterioare adaugă: et qui se fut servy ă faire son amas, d'autres que de nostre Plutarque.
‚M> După această alocuţiune adresată celei căreia Montaigne :-a dedicat Apologia lui Raimond Sebond începe a treia parte în are autorul va analiza trufia raţiunii.
187 „Unii sînt legaţi şi consacraţi unor păreri determinate în aşa măsură încît sînt obligaţi să apere ceea ce nu aprobă". (Cicero, Tuscul., II, 2).
468 Montaigne face aluzie la Colegiile de învăţătură care, la vremea aceea şi pînă tîrziu, adică după revoluţia franceză, predau anumite discipline, care erau închise în cadrul impus de canoanele religioase.
489 Chiromanţia (gr. cheir = mînă, manteia = ghicire) este arta „cunoaşterii" viitorului, a naturii omului, cu ajutorul liniilor din palmele mîinilor. Chiromanţia, practicată încă din îndepărtata antichitate era considerată de Aristotel ca o ştiinţă bazată pe adevăr şi a fost la mare înălţime printre discipolii lui Pitagora; au- :^urii romani şi Octavian August el insuşi practicau chiromanţia; in timpul evului mediu şi timpurile care au urmat, ţiganii şă- trari au pus-o in mare cinste şi a fost studiată la rînd cu alchimia, astrologia, de filozofi ca Albert cel Mare, Roger Bacon, Pa- racelsius.
4'JO Teofrast, filozof grec, născut în insula Lesbos (către 370—280 î.e.n.). Numele său iniţial a fost Tyrtamos, supranumit
Teofrast din cauza elocinţei sale. A studiat la Atena sub Platon .şi Aristotel şi a succedat acestuia la Lyceum. A scris lucrări, care s-au pierdut, asupra politicii, dreptului, legislaţiei, artei oratoriei ş.a. Ni s-a păstrat în parte o disertaţie asupra metafizicii, Caracterele, şi două lucrări de botanică, Istoria plantelor şi Cauza plantelor, ş.a.
4,1 în cele ce urmează autorul Eseurilor face o profesiune ele credinţă, remarcabilă pentru vremurile în care trăia. A afirma că: „Ştiinţele şi meşteşugurile nu se toarnă în tiparniţă, ci se desăvîrşesc şi se luminează cu încetul" poate sta la baza cercetării raţionale.
492 „Ca ceara de Hymetia care se înmoaie la soare şi frămîn- tată sub deget ia mii de forme şi devine mai maleabilă prin în-trebuinţare". (Ovidiu, Metam., X, 284).

493 „Un lucru nu poate fi mai înţeles decît un altul, căci nu este, pentru toate, decit un fel de a înţelege". (Cicero, Acad., II, 41).
494 „Dacă Vulcan era potrivnic Troiei, Troia avea pentru sine pe Apolo". (Ovidiu, Tristia, I, II, 5).
495 „Intre aparenţele adevărate sau false, nimic nu determină asentimentul cugetului". (Cicero, Acad., II, 28).
496 „Ultima (descoperire) este totdeauna mai bună şi ne face s-o uităm pe cea veche". (Lucreţiu, V, 1413).
497 Cleomene, fiul regelui Spartei Anaxandridas (secolul al Vl-lea î.e.n.).
«98 Areopag (gr. Areios = Arcă; pagos = colină), (numele de „colina lui Ares" vine de la tradiţia că Ares ar fi fost primul judecător), tribunal instituit la Atena către 1507 î.e.n., uneori atribuit lui Cecrops (1556 î.e.n.). O vreme judecătorii nu judecau decît în mijlocul întunericului nopţii „ca să fie orbi pentru tot în afară de faptele precise". Puterea acestei curţi a fost sporită de Solon (594 î.e.n.) şi restrînsă de Pericle (461 î.e.n.).
499 „Spiritul omenesc schimbător seamănă pe pămînt cu mişcă- toarea rază de soare prin care zeitatea îl fecundează" (Vers de Cicero, tradus din Odisseea lui Homer şi conservat de Augustin, în De civit. Dei, V, 28).
500 „Nepăsător de a şti de care rege sub Ursă (constelaţia Carului Mare) se tremură sau de ce lui Tyridate (rege al Armeniei) ii este frică" (Horaţiu, Ode, I, 26, 3).
fi „Ca o firavă barcă surprinsă în larg de un vînt furios" (Calul, Epigr., XXV, 12).
50- „Ajax a fost întotdeauna curajos dar a devenit şi mai curajos in furia sa" (Cicero, Tuscul., IV, 23).
săi Temistocle, general atenian (către 525—460 î.e.n.); după exilarea lui Aristide, in 482 î.e.n., a fost şeful politic al Atenei şi s-a ostenit să facă din cetate o mare putere maritimă. Grafie strategiei sale lupta de la Salamina a fost o completă victorie. In 471, prin intrigi politice, este ostracizat şi se pare că s-ar fi sinucis in exil.
so*1 Demostene, om de stat şi orator atenian (384—322 î.e.n.). Ca şi pentru Temistocle, Montaigne consideră

moartea acestui mare luptător pentru patria sa ca o cruntă nedreptate.
r,°5 Ediţiile anterioare celei din 1595 adaugă: „Doar aceasta ştim prea de ajuns, că patimile pricinuiesc nenumărate şi neîncetate preschimbări în sufletul nostru şi uimitor îl asupresc. Judecata unui om mîniat sau a celui înspăimîntat este oare cea din clipa următoare, cind se va potoli?"
506 „După cum se judecă liniştea mării cînd nici o suflare nu-i tulbură suprafaţa, tot astfel te poţi încredinţa că sufletul este li-niştit cînd nici o patimă nu-l poate emoţiona". (Cicero, Tuscul., V, 6).
507 „Astfel marea, alternîndu-şi mareea, cind pe pămînt spumegă printre stînci şi se răspîndeşte departe pe malul nisipos, cînd, în reflux, ia cu sine galeţii şi într-un flux descrescînd lasă plaja goală". (Vergiliu, En., XI, 624).
508 Ultima frază este o adăugire din 1582, după călătoria la Roma, in timpul căreia Montaigne a fost primit de papa Grigore al XlII-lea. Era şi momentul luptelor religioase în Franţa.
509 Copernic, celebru astronom care a descoperit sistemul revoluţiei planetelor; născut la Torun la 19 februarie 1473, moare in mai 1543 tocmai cind i se aducea De Revolutionibus Orbium Caelestium, imprimată la Nurnberg. Teoria mişcării planetelor a fost condamnată de papă ca fiind împotriva Scripturilor. Cincizeci şi trei de ani mai tîrziu decît apariţia Apologiei, Galileu este obligat să-şi abjure convingerea, lucrarea lui fiind condamnată de Inchiziţie.
510 „într-atît timpul, rostogolindu-se, schimbă soarta a tot. Ceea ce fusese preţios ajunge dispreţuit. Un altul îi ia urma, iese din umbră, din ce ir, ce excită lauda şt dorinţele şi capătă pentru muritori o uimitoare strălucire". (Lucreţiu, V, 1275).
511 Paracelsius (Filip-Aureolus-Teofrastus-Bombastus von Ho- henheim), alchimist elveţian (1493—1541), doctor, pretindea că a găsit secretul prelungirii vieţii şi al fabricării aurului. Chemat in 1526 la catedra Universităţii din Bâie — după o lungă călătorie care îl dusese pînă în

Bizanţ —, începe prin a arde public operele lui Avicena şi Galen, spunind că şiretele ghetelor sale ştiau mai mult ca aceia. Ajungînd la rîndul său să-şi piardă influenţa, după ce insultase un magistrat din Băle, este nevoit să părăsească oraşul şi după o lungă pribegie moare la Salzburg foarte sărac. Medicina îi datoreşte în afara unor numeroase preparate chimice, opiumul şi întrebuinţarea mercurului.
si2 Peietier, Jacques, poet şi matematician francez (1517—15B2), făcea parte din acei umanişti eruditi de seamă care au pregătit limba şi literatura franceză pentru înflorirea pe care o va cunoaşte în secolul al XVI-lea. în timp ce Montaigne îşi scria Apologia, Peietier trăia la Bordeaux.
M3 Asimptote.
51,1 Ptolemeu Claudiu, matematician, astronom şi geograf grec de la Alexandria, s-a născut la Pelusa. S-a făcut cunoscut in secolul al II-lea e.n. Nu se ştie mai nimic despre viaţa lui. Syntha- xis Mathematica sa conţine aproape tot ce se ştie despre cunoş-tinţele şi observaţiile astronomice ale antichităţii. Sistemul său fondat pe teoria lui Hiparch care plasează Pămîntul în centrul universului a fost acceptat pînă la Copernic. Arabii sînt cei care ne-au conservat Synthaxis în timpul domniei califului Al-Ma-moun (către 827). Ca geometru Ptolemeu este considerat alături de Euclid, Apolonius şi Arhimede. A scris o Geografie universală care a rămas manualul clasic de geografie pînă în secolul al XVI-lea. El a fost primul care a întrebuinţat termenii de lon- giludine şi latitudine şi care a demonstrat că Pămîntul este sferic. Hărţile ca şi textul geografiei sale s-au păstrat. A scris tratate de muzică, de mecanică, de cronologie, de astrologie. Un text in greceşte al Synthaxisei a fost publicat prima oară la Băle in 1538.
MS „Ceea ce posezi îţi place şi îl preferi oricăruia altuia". (Lucreţiu, V, 1411).
'ie Ediţiile anterioare adaugă: Aristote dict que toutes Ies :>pinions humaines, ont este par le passe et seront ă l'advenir, infinies autres fois: Platon qu'elles ont â renouveller et revenit cn i'.sire, aprcs trente six miile ans.
1,7 Teologii creştini.

r,lfl Solomon, fiu şi succesor al regelui David, a domnit între Wi— 930 î.e.n. şi s-a consacrat administrării statului său; a ridicai templul de la Ierusalim. înţelepciunea sa a rămas legendară in Lot Orientul. Tradiţia îi atribuie compunerea a două dintre cărţile Bibliei: Proverbele şi Cîntarea Cîntărilor.
:,1'J Isaia, primul dintre cei patru mari profeţi evrei, fiul lui Arnos, moare la 700 i.e.n.
•v-° Cea a lui Platon (Timeu).
Apuleius Lucius, filozof platonician şi scriitor, descendent In Plutarh după mamă, născut la Madaura, în Africa, către 124 w), a călătorit în Grecia. Lucrarea sa Metamorfozele, opera sa c;«> mai bizară, imitată după Lucian din Samosata este scrisă în ^i.iiul Fabulelor milesiene. Admiratorii acestei opere au adăugat cuvîntul „aur" la titlul primitiv care a devenit Măgarul de aur. !n acest roman se găseşte încintătorul episod al lui Amor şi P.siche.
v~ „Muritori ca inşi, nemuritori ca specii" (Apuleius, De Dec Socratis, citat de Augustin, De civit. Dei, XII, 10, din care îl ia Montaigne).
Este vorba de Alexandru cel Mare, fiul lui Filip, regele Macedoniei, care s-a încoronat faraon al Egiptului şi a fondai Aiexandria, întemeind cel mai vast imperiu al antichităţii pre- i omane.
pe dualismul bine-rău, acesta din urmă trebuind să învingă la sfîrşitul sfirşitului.
5-° Sais, oraş în Delta Nilului, capitala dinastiei a 24-a.
527 Toate informaţiile care vor urma şi care sînt referitoare la Americi sînt luate de Montaigne din Gomara, Istoria generală a Indiilor (lo<U). Numele de Indii rămînea încă dat continentului american, din cauza iniţialei confuzii, Columb crezînd că a ajuns în Asia cind a văzut pentru prima oară pămîntul; de aici şi numele de Indii Occidentale dat Antilelor.
528 Atît mozaicii cît şi mahomedanii practică circumcizia în cadrul religiei lor.
529 Crucea Sf. Andrei are forma literei X şi poartă acest nume pentru că pe două lemne bătute între ele ca să. ia

această formă a fost martirizat Andrei, apostolul, fratele lui Petru, care el a fost crucificat cu capul în jos.
530 Ca preoţii catolici, cărora, spre deosebire dc cei ortodocşi, le este interzisă căsătoria.
531 Ca la romani şi la alte popoare din antichitatea europeană.
532 Ca la creştini în timpul posturilor.
533 Ca la catolici, care şi azi folosesc limba latină.
534 Asemănare cu episodul din Biblie în care Esav îşi pierde drepturile în faţa lui Iacob, cel de-al doilea născut al lui Isac şi Rebeca.
535 Referire la episodul din Biblie în care Adam şi Eva, după săvirşirea păcatului originar, sînt alungaţi din rai.
r,3C Ca în episodul referitor la Noe şi potop.
437 După cum în arca lui Noe au fost luate din toate animalele cîte o pereche ca speciile lor să nu piară.
53S Ca în atîtea religii, începînd cu cea egipteană şi sfîrşind cu creştinismul.
r'39 Moda cu piticii meniţi să înveselească pe cei mari, practicată în Renaştere, îşi are obirşia in antichitatea orientală.
510 Vînătoarea cu şoimi a fost practicată în tot lungul evului mediu şi de-a lungul Renaşterii; Ludovic al XlII-lea, regele Franţei, a fost unul din ultimii mari iubitori de şoimi.
De presupus că Montaigne face aluzie la legendarele grădini ale Semiramidei, arta grădinilor împodobite dezvoltîndu-se într-adevăr după secolul al XVI-lea.
Instrumentele cu strune sînt cele mai vechi, dar nu numai in spaţiul mediteranean, ci şi în Indii şi în China.
:,n Asemenea jocurilor de noroc.
Ml Adamul biblic.
•r>'.r> Aluzie la Iisus Cristos.
r,,!i Titanii grecilor.
517 Aceste obiceiuri Montaigne le-a analizat în paragraful referitor la traci şi sciţi.
r'18 M. se referă probabil la practici brahmanice din India,
MO Legea primogenităţii a existat la mai toate popoarele bazinului mediteranean încă din înalta antichitate, a existat

în feudalism şi a continuat să existe în unele ţări pînă astăzi. (Anglia, do exemplu).
.'•50 Frază sacramentală, din Evanghelie, pe care preoţii o spun la înmormîntare.
'M Cunoscut în toată antichitatea şi atribuit mai multor sfinţi creştini.
Conform catolicismului, după moarte există trei stadii: iadul. pentru păcatele mortale, purgatoriul şi raiul. Din purgatoriu, omletele odată purificate pot trece in rai.
r,r,;' ..Clima nu contribuie numai la puterea trupurilor, dar şi a spiritelor". (Vegelius, I, 2).
Vegetius, scriitor latin, secolul al IV-lea e.n.
„Aerul de la Atena este uşor, de unde şi atenienii sînt subtili: cel de la Teba este greu, de unde şi tebanii sînt mai ro- buşti decit spirituali". (Cicero, De fato, c. 4).
•WG Cirus (cel Bătrîn), fondatorul Imperiului Persan, domneşte de la 557 la 529 î.e.n. Herodot, Ctesias şi Xenofon (Cyropedia) dau genealogia şi faptele acestei mari figuri a antichităţii.
557 „Cind oare teamă şi dorinţă venit-au prin cugetare? Ce proiecte faci sub auspicii atît de bune ca urmarea şi rezultatele să fie Iară pocăinţă?" (Iuvenal, X, 4).
w „Noi dorim o femeie şi copii, dar ei (zeii) ştiu cum - fi copiii şi femeia". (Iuvenal, X, 4).
839 „Facă-se voia Ta", din rugăciunea creştină existentă atare in Evangheiie.
100 „Acest rău nou il miră. Este bogat, este sărac, vrea să fi dc această comoară, urăşte obiectul dorinţelor sale". (Ovic Metam., XI, 128).
301 Ordinul militar al Sf. Michail, fondat de regele Fran Ludovic al Xl-lea, în 1409, dăinuie pînă la Revoluţia France în 1571, la 28 octombrie, Montaigne este făcut oficial cavaler Ordinului Sf. Michail de către marchizul de Trans, din porui lui Carol al IX-lea şi este numit gentilom al camerei rege Dar aceste onoruri, în plin război civil, cu arderi pe rug şi lu fratricide, îl fac pe Montaigne să-şi exprime amărăciunea f de iluziile tinereţii sale. Deşarte i se par aceste distincţii pe e le-a primit; vezi studiul introductiv la voi. I, p. XVIII.

M2 Cleobis şi Biton (mitologie). Cei doi fii ai lui Cydip preoteasă a Herei (Iunona romană) la Argos. S-au făcut cele prin dragostea purtată mamei lor. Intr-o zi de sărbătoare, pr teasa fiind în întîrziere şi neavînd boi la dispoziţia ei, cei fii se înjugară la căruţa ei şi o traseră astfel pînă la temj Cydippe, înduioşată de atita iubire ceru zeiţei să dea fiilor ei este mai bun pentru muritori: cei doi tineri, intrînd în teriij au fost cuprinşi de somn şi nu s-au mai trezit niciodată.

;(• s Trophonius şi Agamedes; după tradiţia lui Plutarh şi P dar, care contrazice altele mai vechi, dar la care Montaigne referă, cei doi fraţi, după construirea templului lui Apolo, cer zeului să-i răsplătească pentru lucrul lor. Apolo le făgădui ci vor primi răsplata opt zile mai tîrziu şi-i sfătui ca în acest 1i să se bucure de viaţă. Ziua a opta venind, fraţii au fost gă morţi.

„Biciul şi ciomagul tău m-au alinat" (Psalmi, XXII,

vă „Vrei un sfat? lasă zeii să judece de ce ni se potrivi, şi de ce ne este de folos; omul le este mai drag decît îi i. sieşi". (Iuvenal, X, 346).

r,r'" „Cînd eşti în dezacord asupra suveranului bine, eşti întreaga filozofie". (Cicero, De finibus, V, 5).

„Ivii se pare eă văd trei comeseni cu gusturi diferite: Ce le dau sau să nu le dau? Lipseşti pe unul de ce-i place şi ce . Vri celorlalţi doi li se pare acru". (Horaţiu, Epist., II, II, 61).

558 „Nu te mira de nimic, Numicius, iată singurul punct care t? va face şi păstra fericit". (Horaţiu, Epist., I, VI, 1).

559 Ataraxie, din greceşte ârapa^ia, linişte, calm al spiritului, ir>H>ucare a sufletului.

Justus Lipsius. filolog şi ginditor al secolului al XVI-lea, născut în 1547 la Overijse, în Belgia, moare în 1G06; a publicat numeroase lucrări şi printre ele una asupra filozofiei stoice pen- 'ru a răspunde dorinţei lui Montaigne, cu care era în strînse legă- Hiri epistolare. Această lucrare, intitulată Manuductio ad stoicam p.'iiiosophiam, nu a apărut decît în 1604 după moartea lui Mon-taigne. Lipsius a fost un mare cunoscător al literaturii creştine latină şi greacă.

:,T1 După ce Henric al VlII-lea, regele Angliei, a rupt cu papalitatea dînd Angliei religia anglicană, în tot cursul veacului al XVI-lea au urmat lupte religioase in Anglia, lupte al căror fond era poate mai puţin religia decit legitimitatea succesiunii la tron. Lupta dintre regina Elisabeta, fiica lui Henric al VlII-lea, anglicană, şi Maria Stuart, catolică; regină a Scoţiei prin naştere, devenită pentru scurt timp regina Franţei prin căsătoria sa cu P'ranctsc al II-lea, rămasă văduvă, se întoarce în Scoţia, de unde zadarnic va încerca să-şi valideze drepturile la tronul Angliei. Născută în 1542, deci cu unsprezece ani mai mică decît Montaigne, moare pe eşafod, executată de rivala ei în 1587, vreme în care Montaigne redactează cartea a IlI-a din Eseurile sale.
572 Aluzie la diversele ordonanţe date după regiunile în pli-iă răscoală şi forţamente contradictorii din pricina voinţei ca cetăţenii învrăjbiţi să fie pe cit se putea cruţaţi. Şi asta într-o vreme în care şeful real al Ligii, Henric de Guise, catolic fervent, jinduia la tronul Franţei, iar Henric de Navara, şeful hughenoţilor. era succesorul desemnat. Istoria a dat acestor lupte numele de războiul celor trei Henrici şi soarta le-a rezervat o aceeaşi m -arte. Henric de Guise piere asasinat de garda lui Henric al IlI-lea in 1538, acesta este asasinat în 1509 de fanaticul Jacques Clement, iar Henric de Navara, Henric al IV-lea al Franţei, moare asasinat în 1610 de către Ravaillac. Şi Montaigne este contemporan cu primele două asasinate.
Oracolul de la Delfi.
r,7< Pascal, în Pensees, s-a inspirat din acest pasaj şi a spi Plaisante justice qu'une riviereou une montagne borne! Ver en deţa des Pyrenees, erreur au delă (De glumă dreptate pe CÎ un rîu sau un munte o hotărniceşte! Adevăr dincoace de Pirin eroare dincolo).
575 Aristo din Chios, secolul al III-lea î.e.n., filozof stoician c vechea generaţie. El aşeza înţelepciunea în indiferenţă.
'7C „Se vorbeşte de neamuri unde mama se împreună cu fi fiica cu tatăl, iubirea crescind încă pe atît pietatea filială". (O1 diu. Metam., X, 331).

•71 „Căci nu rămîne nimic care să fie al nostru, ce chem nostru este un produs al artei". (După Cicero, De finibus, V, 2
578 Aristip, filozof hedonist grec, discipol al lui Socrate, ni cut la Cyrene în Africa. Cunoscut către 380 î.e.n., şi-a petrec o parte din viaţă la curtea lui Dionisie cel Bătrîn, tiranul Sir cuzei. Prietenii săi reproşîndu-i legăturile cu Dionisie Tiranul: ,.Ce vreţi? le-a răspuns, vorbesc la curte limbajul curţii şi popor limbajul poporului". Ca să obţină ceva s-a aruncat genunchi la picioarele lui Dionisie, apoi a spus: „Este oare vii mea dacă acest om are urechile la picioare?" Vezi D.L., II, VI III, 78—79.
r>79 vezi în legătură cu cele relatate de M., D.L., II, VI III, 67.
•'sfl „Tu pregăteşti război, o pămînt găzduitor; caii înţoliţi < război, aceste turme război ameninţă. Totuşi aceste animale i fost înhămate la care şi duse în acelaşi jug împreună. Speran păcii este". (Vergiliu, En., III, 539).
581 Acest paragraf înlocuieşte fraza următoare din ediţiile ai terioare: II advient de cette diversite dc visages, que Ies jug mens s'appliquent diversement au chois des choses.
r'°2 Solon. (către 640—558 î.e.n.), legislator al Atenei, unul dii tre cei 7 înţelepţi ai Greciei.
Este vorba nu de cerceii pe care îi purtau femeile, ci c cercelul pe care moda acelei epoci îl punea în urechea bărbaţilo Petre Cercel şi-a primit porecla de la această modă cu care venit din Apus.
iSI Pudoarea în relaţiile dintre bărbat şi femeie era impusă de morala creştină.
565 „Poporul are aceste furii pentru că orice ţară urăşte zeii vecinului şi crede că cei adoraţi de el trebuiesc singuri crezuţi adevăraţi". (Iuvenal, XV, 37).
.r.8r> Bartole sau Bartolus, celebru jurisconsult italian (1314— ! >57). El a redactat faimoasa „Bulă de aur" dată de împăratul C'a.vol al IV-lea (1356), care, intre altele, reglementa elecţiunea împăratului.
367 La douăzeci şi unu de ani, in 1554, Montaigne este numit consilier şi trei ani mai tirziu este tot consilier la Parlamentul din bordeaux. In 1571, cu intenţia de a se

retrage din viaţa publică, renunţă la postul său, dar timp de mai bine de şaisprezece ani a cunoscut îndeaproape justiţia franceză din acea vreme.
338 „Cînd eşti dezmăţat nu este mai de învinuit de a fi într-un fel sau altul, răul fiind acelaşi din toate părţile"; din Plutarh, Reguli şi precepte de sănătate, c. 5, citat de Montaigne din memorie.
580 „Iar voluptăţile obscene, dacă natura le cere, Epicur socoteşte că nu-i de luat în seamă nici rasa, nici naşterea, nici rangul, ci frumuseţea, vîrsta şi chipul". (Cicero, Tuscul., V, 33).
590 „Le pare (stoicilor) chiar că iubiri înălţătoare nu sînt potrivnice înţeleptului" (Cicero, De finibus, III, 20).
591 „Să vedem (spun stoicii) pînă la ce vîrstă se pot iubi tinerii". (Seneca, Epist., 123).
592 Dicaearchus (secolul al IV-lea î.e.n.), filozof grec, discipol al lui Aristotel.
:>93 De la „Fiecare auzit-a", pînă la Crisip, frază existentă în ediţiile anterioare.
-91 Clistene (a doua jumătate a secolului al Vl-lea î.e.n.). om de stat atenian, şeful partidului democratic, se afirmă ca partizan al constituţiei lui Solon, autor al multor reforme îndreptate împotriva aristocraţiei.
:.95 d6 la „Şi acea smerenie" şi pînă la paragraf, pasaj existent în ediţiile anterioare.
,,'So[al Aufidiei, tu ai devenit, Corvinus. al ei amant cînd ea osie soaţa celui ce-ţi fu rival. Femeia altuia (fiind) îţi place, nu cind era a ta? Oare securitatea te face neputincios?" (Marţial, III, Ep. 70).
<J7 ,,Nu era nimeni in oraş (Roma) care să se atingă de femeia ta, Caecilianus, cît apropierea ei era liberă. Dar ai pus să o pă-zească! Atunci toţi voinicii sînt acolo, cu scula pregătită. Ah, eşti un şiret!" (Marţial, I, Epigr., 74).
588 Spusele acestea, referitoare la Diogenes Cinicul, nu sînt fondate pe nici o mărturie a celor vechi, afirmă Bayle în Dicţionarul său la articolul Hiparchia.
Paragraful ce urmează a fost adăugat după ediţiile anterioare.
1,0 Augustin (De civit. Dei, XIV, 20)

1,1,1 Hiparchia, filozoafă greacă, secolul al IV-lea, î.e.n., tînără, celebră şi bogată s-a căsătorit cu Crates, bătrîn, urît şi ghebos şi a trăit urmîncl preceptele doctrinei cinicilor. Vezi D.L., VI, VII, II, «li—97.
r,°- Ediţiile anterioare adaugă aceasta: Et plusieurs ses sec- tateurs se sont licenciez d'en escrire et publier des livres hardis outre mesure.
1(13 După o notă a lui Florimond de Raemond — consilier la parlamentul din Bordeaux (1540—1G02), autorul Erorilor populare ale papesei Ioana (1595), unui Anticrist (1599) etc., ar fi vorba de Francis de Candale, colegul lui Montaigne la Parlamentul din Bordeaux şi care renunţînd la postul său în 1570, a devenit episcop de Aire.
Lendit (lat. indictum = bîlci, de la indicere, a indica). 3:!ci celebru stabilit la Saint-Denis în 1109. In timpul acestui bîlci studenţii făceau daruri dascălilor lor.
,C5 Ediţiile anterioare se exprimă astfel: Homere est aussi grar,d qn'on roudra, mais il n'est pas possible, qu'il ait panse ă represen'.er lant de formes, qu'on luy donne. Les legislateurs y ont divine des instructions infinies, pour leur faict: autant les gens de guerre: et autant ceux qui ont trăite des arts.
Cirenaicii erau discipolii lui Aristip din Cirena.
<1,7 Montaigne deschide aici calea noilor concepţii filozofice, lesparţindu-ie de esoterismul religios.
„Sînt căile prin care evidenţa pătrunde în sanctuarul spinului omenesc" (Lucreţiu, V, 103).
(°lJ „Veţi recunoaşte că noţiunea adevărului ne-a venit mai iul ii prin simţuri. Mărturia lor este irecuzabilă. în ce să crezi mai sigur decît în simţuri?" (Lucreţiu, IV, 479, 483).
,1(> „Văzul ar putea îndrepta auzul? sau auzul pipăitul? Gus-
mirosul şi văzul ar putea dezminţi pipăitul?" (Lucreţiu, IV,
1 „Fiecăruia puterea sa, fiecăruia lucrarea lui aparte". (Lu- . i-eiiu, IV, 490).
'-' „Oricum ar fi nu are figura mai mare decît cea pe care H-liii noştri i-o văd". (Lucreţiu, V, 577).

BU „Nu vom conclude că ochii noştri sînt înşelători. Să nu-i împovărăm deci cu greşelile noastre". (Lucreţiu, IV, 380, 337).
,,H „Astfel, tot ce se vede, în clipa cînd se vede, este adevărat. Dacă mintea nu poate desluşi cauza care face că ce se vede pătrat de departe să fie rotund de îndată ce sînt aproape, mai bine este să presupui două cauze acestui dublu aspect decît sa-ţi scape ce este vădit, ce este credinţa ta dintîi şi să zdruncini iutreg fundamentul pe care se sprijină viaţa şi rostul. Fiindcă astfel nu numai judecata s-ar nărui, dar şi viaţa noastră: nemai- crezîno în simţuri, iată-ne fără mijloace de a evita prăpăstiile şi tară apărare faţă de tot ce trebuie să ne ferim". (Lucreţiu, IV, ">00).
ir' „Deasupra mării acei munţi depărtaţi par un singur şir. Colinele, cîmpiile par că fug spre pupă cînd nava noastră este cea care merge de-a lungul. Dacă ni se opreşte calul în mijlocul curentului, credem că din lături îl ia şi-l poartă în amonte în conlrascnsul fluviului". (Lucreţiu, IV, 398, 390, 421).
'16 Montaigne face aluzie la impresionantele catedrale în stil iţolic a căror măreţie interioară şi exterioară este de necontestat.
1,7 Ştersătură: „Fitagora afirma că cei care se închideau în locurile sfinte transformau mintea lor în altă minte mai pura".
r>18 Catul (Caius Valerius), poet latin, născut la Verona în 87 î.e.n., moare în 54. A fost cel mai vechi poet liric latin. Ni s-au păstrat 116 poeme, epigrame, poezii lirice, elegiace.
619 Philoxenus, poet grec născut la Citera, moare la Efes către 380 î.e.n. A trăit un timp la curtea lui Dionisie cel Bătrîn. A fost aruncat în închisoarea numită Carierele de către tiranul Siracu- zei fiindcă a îndrăznit să-i spună că versurile sale erau bune de rupt. Tradiţia mai raporta că fiind scos din închisoare, după o vreme, şi Dionisie citindu-i noi versuri, ar fi spus: „Să fiu dus îndărăt la Cariere".
t2° „Podoaba seduce, aurul şi pietrele acoperă racilele, din copilă, ea însăşi, este cel mai puţin. Adesea sub atîta

strălucire nu mai şti ce iubeşti. Amorul bogat ne momeşte sub această pavăză". (Ovidiu, Remedia amoris, I, 343).
r'21 Narcis (mitologie), tînăr tespian, fiul lui Cephisus şi al nimfei Lirope. După Ovidiu, sigur de frumuseţea sa, el a dispreţuit dragostea nimfei Echo; zeii l-au făcut să se îndrăgostească de propriul său chip şi din această pasiune îşi află moartea, îne- cîndu-se în căutarea propriei imagini în limpezimea apei. Astfel s-ar fi împlinit prorocirea lui Tiresias care spusese că va trăi atita timp cît nu se va fi văzut. Acest mit care pare destul de recent este altfel povestit de Pausanias; după acest autor, Narcis ar fi fost îndrăgostit de sora sa geamănă pe care pierzînd-o, muri privindu-şi chipul in oglinda unei fintîni. In sfîrşit se spune că Narcis ar fi fost transformat în floarea care îi poartă numele.
022 „Şi tot ce face că este admirat, el îl admiră, îl iubeşte. Fără să ştie, se vrea. Laudă, este lăudat, doreşte, este dorit; arde de focul pe care-l aprinde". (Ovidiu, Metam., III, 424).
rai pygmalion, rege legendar al Ciprului, îndrăgostit de o statuie pe care o sculptase, ar fi rugat-o pe Afrodita să-i dea viaţă: zeiţa împlinindu-i ruga, Pygmalion se căsători cu cea pe care foarte tardive tradiţii o numesc Galateea.
624 „Dă sărutări, crede că i se dau îndărăt, apucă, strînge, crede că simte carnea moale, îi este frică să strivească mădularele pe care le-nlănţuie". (Ovidiu, Metam., X, 256).
r'25 Notre-Dame, unul din cele mai impozante monumente ale artei gotice, clădit pe insula „La Cite" din mijlocul Parisului. Construcţia a fost începută in 1163 şi s-a oprit în 1245, fără ca cele două turnuri ale faţadei principale să-şi primească încoronarea ascuţitelor lor acoperişuri.
„Astfel că nu te poţi uita în jos fără ameţeala ochilor şi :: sufletului". (Titus Livius, XLIV, 6).
|5-7 Legendă asupra lui Democrit; Cicero, în De finibus, V, >9. nu spune in mod clar că Democrit, despre care este vorba .-.ici, şi-ar fi spart ochii şi Plutarh, în Despre curiozitate, c. 11, acclură că povestirea este falsă.

„Se intîmplă adesea ca un spectacol, gravitatea sau melodicitatea unei voci, să tulbure adînc mintea; de asemenea, ade-
Îngrijorarea sau teama". (Cicero, De div., I, 37).
IVJ,J Gracchus, Caius şi Tiberius, doi fraţi aparţinînd aristocratei romane care in secolul al II-lea î.e.n., fiind tribuni şi mari iraiori au încercat să facă noi legi agrare ca să poată fi împărţite echitabil pămînturile cucerite şi care fuseseră acaparate de :ri:-,tocraţie. Amindoi pier ucişi de adversarii lor in timpul răscoa- iclor sărăcimii, provocate şi ajutate de iniţiativa lor (vezi şi nota 312).
n:i0 „Se văd două Tebe şi soarele lor dublu". (Vergiliu, En., IV, 470).
r,:u „Astfel că vedem slute, prost făcute, pentru care se fac pasiuni şi care sînt acoperite de omagii". (Lucreţiu, IV, 1152).
„Vedeţi, obiecte chiar bine vizibile; dacă nu vă aţintiţi mintea asupra lor vor rămîne absente din timpul vostru şi departe ele spaţiul vostru". (Lucreţiu, IV, 809).
'tJ „între efecte diferenţa este atit de mare încît ceea ce este hrană pentru unii este otravă mortală pentru alţii. Astfel şarpele, in contact cu saliva omenească, se ofileşte şi se mănîncă singur". (Lucreţiu, IV, 663).
Indiile despre care pomeneşte Pliniu desemnează marea peninsulă asiatică, de la care întreg bazinul mediteranean a primit influenţe în antichitate şi un simţ superior al existenţei. Montaigne, ra si contemporanii săi, numeşte Indii, în mod impropriu, Lumea Nouă, din cauza faptului că primii navigatori porniţi să caute un drum nou către antica Indie au dat acest nume primelor insule întîlnite în cale.
„Toiul este galben pentru cel ce priveşte avînd gălbinare". (Lucreţiu, IV, 330).
'vir' Multe din argumentele împotriva simţurilor sînt luate de Montaigne din Hipotiposes, argumentaţie retorică pentru a da izbitor imaginea realităţii.
037 „Pe lampă atunci înfloresc două lumini, omul are dublu chip şi corpurile sint perechi" (Lucreţiu, IV, 451).
r>:)8 „Galben, roşu sau brun, este ce fac acele văluri care, întinse sus, în largile noastre teatre, atîrnă în vînt de-a

lungu! parilor şi al grinzilor: poporul adunat, luptele şi scena, membrii senatului, matroanele şi zeii sînt vopsiţi de culorile lor pe care vîntul le flutură". (Lucreţiu, IV, 73).
"'9 Pene fără capăt.
r,-") „Astfel distribuit în corp şi membre, alimentul se distruge şi devine altceva". (Lucreţiu, III, 703).
r'4' „Astfel cînd construieşti, clacă linia este proastă, dacă echerul este deviat în afara unghiului drept şi dacă nivela de apă şchioapătă in una din părţi, totul în clădire va merge pe dos. fără formă, înclinîndu-se înainte, înapoi, dislocat, ameninţînd să se dărîme într-o parte, dărîmîndu-se în sfîrşit, trădat de primele calcule. Astfel raţionamentul pe care îl vei face asupra unui obiect va 1'i neîndoielnic greşit dacă simţurile tale te-au înşelat". (Lucreţiu, IV, 514).
Această discuţie asupra criteriilor adevărului este parafrazată cie Montaigne după Sextus Empiricus (I şi II). Partea care urmează, în afara celor patru versuri din Lucreţiu, este in parte parafrazare, in parte citat de Montaigne după traducerea Iui Amyot din Plutarh (Tratat asupra cuvîntului zl, c. 12).
Epiharm din Cos, poet comic grec, născut în insula Cos, către 540 î.e.n., moare in 450 î.e.n. Către 483 s-a instalat la Sira- cuza unde şi-a petrecut restul vieţii. Pentru comedie a făcut o înnoire tot atît de substanţială ca acea făcută de Eschil pentru tragedie. A scris multe piese din care nu ne-au rămas decît titlurile şi numeroase fragmente. El este se pare cel care a introdus personajul zis „parazitul" pe scenă şi literele 0 şi X în alfabetul grecesc.
„Timpul in adevăr schimbă faţa (natura) lumii; unei stări ii succede in mod natural altă stare; nimic nu este stabil, totul so transformă şi natura este în continuă prefacere". (Lucreţiu, V. 326).
>iJB Plutarh. Vezi nota 643.
rl7 Seneca.
",,a Ediţiile anterioare adaugă: 11 n'esl mot en toute sa secte SSo'ique plus veritable, que celuy-lâ.
013 Ediţiile anterioare termină astfel: par la grâce divine: mais no a autrement.

''50 Ştersătură: Par la force de la foi non de sa sagesse et 'i>oinl autrement. Cest ă la secte Chrestieue non â la secte Sto'ique de luy aprandre cette divine et miraculeuse metamorphose.
551 „Plutim departe de port: pămînturi, oraşe se trag înapoi". (Vergiliu, En., III, 72).
r'52 „Scuturîndu-şi capul bătrîn plugarul oftează, compară cu timpul trecut timpul prezent, povesteşte îmbelşugat fericirea pă-rintelui său şi cîtă pietate umplea acele bătrîne vremuri". (Lucreţiu, II, 1165).
ri5;i„AtItia zei frămînlaţi în jurul unui singur cap". (Seneca, Suasoriae, I, 4).
,,M„Dacă cerul nu-ţi îngăduie să abordezi Italia, încrede-te în mine! Teama ta singură face să nesocoteşti pe cine porţi. înfruntă furtuna! Sprijină-te pe mine". (Lucan, V, 579).
1,55 „Cezar judecă primejdia în sfîr.şit la înălţimea curajului său. «Ce? spune el, zeii au nevoie de aşa mare efort ca să mă piardă? Cu marea toată asaltă barca şubredă în care rnă aflu!-*" (Lucan, V, 653).
656 „Şi lui, la moartea lui Cezar, îi fu milă de Roma şi se acoperi cu un voal de doliu". (Vergiliu, Georg., I, 466). ,
057 „Nu este o atît de mare alianţă între cer şi noi ca la moartea noastră astrele să trebuie să se stingă". (Pliniu, Nat. hist., II, 8).
658 Crudul împărat roman care voia să facă simţită moartea prizonierilor săi este Caligula. (12 î.e.n. — 4 e.n.). Ita feri ut mori sentiat = Loveşte aşa, să simtă că moare, spunea el călăului (Suetonius, Caligula, c. 30).
E39 Dar cuvintele citate în continuare de Montaigne „acela mi-a scăpat" sint ale lui Tiberiu vorbind despre Carvilius care s-a sinucis ca să scape de osîndă. Carvilius me evasti (Suetonius, Tiberiu, c. 61).
r,<",° „Am văzut acel trup unde, printre atîtea răni lipsea lovitura mortală, după obiceiul atroce de a menţine în viată omul pe care îl faci să piară". (Lucan, II, 178).
fiG1 Heliogabal sau Elagabal (Varius Avitus Bastianus), împărat roman, nepotul lui Caracalla, născut în Emessa (Siria) către 204 e.n. încă de copil a fost consacrat cultului lui Heliogabal, zeul soarelui în Siria şi a luat numele

acestei zeităţi. Bunica sa a răs- pîndit zvonul că ar fi fost fiul lui Caracalla. Acesta murind asasinat, legiunile, dezgustate de zgîrcenia şi disciplina impusă de împăratul Marcianus, îl primesc pe Heliogabal cu entuziasm şi-l declară împărat sub numele de Marcus Aurelius Antoninus în 218. Noul împărat impune in Roma impudicul cult solar şi se dedă plăcerilor celor mai desfrînate, dar nimic nu reuşeşte să-i potolească pasiunile. Cruzimile sale erau tot atît de fantastice ca şi nebuniile sale. Răbdarea poporului şi a legiunilor tocindu-se, praetorienii se răscoală şi-l ucid (222 e.n.) împreună cu mama sa şi le aruncă trupurile in Tibru.

662 „Activ şî curajos de nevoie". (Lucan, IV, 798).

«a Cezar — Caius Iulius Caesar —. general roman, născut ia Roma la 13 iulie 100, asasinat la 15 martie 44 î.e.n. Aristocrat prin naştere, s-a raliat de timpuriu partidului democrat al lui Marius al cărui nepot era. Avea 18 ani cînd Sylla, din ură împotriva lui Marius, a vrut să-l facă să piară. Cedînd insistenţelor protectorilor lui Cezar, a spus aceste cuvinte profetice: „Acest tî- năr va distruge într-o zi aristocraţia, văd în el mai mulţi Ma- riuşi!" Tribun militar în 73, quaestor în 68, edil în 65, în 60 formează primul triumvirat cu Crassus şi Pompei; consul în 59. In 59 i se încredinţează guvernămîntul Galiei Cisalpine necucerite încă. In 58 îl învinge pe Ariovist, supune pe belgi, trece de două ori Rinul, supune pe veneţi, trece Canalul Mînecii şi plantează vulturii romani în Bretania; în 52 înăbuşă răscoala lui Vercinge- torix. In ianuarie 49 trece Rubiconul cu legiunile şi pătrunde în Roma în mijlocul bucuriei poporului, ia tezaurul public şi se află.

în mai puţin de două luni, stăpînul Italiei fără a fi vărsat o picătură de sînge. Pompei, devenit cel mai mare duşman al său, aflîn- du-se în Grecia, se duce să-l înfrunte. Antoniu, locotenentul său nevenind la timp, se aruncă într-o barcă ca să-i iasă înainte (aici se plasează şi citatul de la nota 654); urmează marea victorie de la Farsalia (9 august 48), urmează cucerirea Egiptului şi distrugerea armatei lui Pharnace, regele Pontului şi celebra vorbă trimisă Senatului: Veni, vidi, viei = am venit, am văzut, am învins.

Obţine titlul de dictator pentru 10 ani, începînd din ianuarie 45. Ultima sa victorie împotriva forţelor pompeiene, în 45, îi asigură guvernarea absolută a republicii. Un grup de tineri senatori îl asasinează in ziua Idelor lui Marte, 15 martie 44 î.e.n. Cezar începe prin a se apăra, dar văzînd printre conjuraţi pe Brutus, spune: Tu quoque fiii mi? (Şi tu fiul meu?), îşi trage toga peste faţă şi se prăbuşeşte străpuns de 23 de lovituri de pumnal, la picioarele statuii lui Pompei. Istoria sa a fost scrisă de Suetoniu, Plutarh şi Petrarca. ,
GM Trebuie citit Brussa. Ediţia din 1588 ca şi cea din 1595 de altfel poartă Prusse, dar este o eroare. Lucius Domitius a fost prins la Corfinium în Abruzze citerior, în latină Aprutiun, după Plutarh, Viaţa lui Cezar, c. 10.
cr>5 Adrian (Publius Aelius Hadrianus), (76—138), succesorul lui Traian. Cunoscut mai ales ca împărat pacific şi constructor. Reformator, imblinzeşte soarta sclavilor şi publică Edictul perpetuu care va fi în vigoare în Imperiu pînă la Iustinian. ,
r"ir' „Nu vreau să mor, dar mi-ar fi indiferent să fiu mort". Epiharm (vezi nota 644), tradus de Cicero, Tuscul., I, 8.
CG7 Pomponius Atticus (109 — 32 î.e.n.), rămas celebru prin corespondenţa sa cu Cicero. Figură proeminentă în societatea ro-mană ajunsă la apogeu. Protector al artelor, filozof, foarte bogat şi influent, a reuşit să se ţină departe de lupta politică.
en8 „Să salvezi pe cine vrea să moară revine la a-l ucide". (Horaţiu, Aria poetică, 467).
1303 „Nimic nu este cert decît incertitudinea şi nimic mai mizerabil şi mai mindru decît omul" (Pliniu, Nat. hist., II, 7). Tra-ducerea este dată de Montaigne în ediţiile anterioare celei din 1595. Această sentenţă era înscrisă în biblioteca lui Montaigne.
r'79 A pironienilor.
«i7i Ediţiile anterioare adaugă: ce tres beau mot et tres-veri- table.
Seneca.
,.Durere de a fi pierdut, teamă de a pierde, revine la acelaşi" (Seneca, Epist., 88).

fl74 „Dacă în turnul de oţel Danae nu ar fi fost pusă, niciodatâ Danae nu l-ar fi făcut tată pe Iupiter" (Ovidiu, Amores, II, 19 v. 27).
fi5s „în toate plăcerea creşte cu primejdia de care ar trebui s£ fugim". (Seneca, De beneficiis, VII, 9).
676 „Galia spune nu! (alungă-mă) dragostea se satură dacă nt o întreţine suferinţa". (Marţial, IV, 37).
77 ,.Şi darul şi tăcerea şi suspinele venite din adînc" (al inimii) (Horaţiu. Epod., IX, 9).
r.77bis _o string in braţe cu putere, — o chinuie, / Ades îi muşcă buzele cu dinţii, / Ades i le strivesc cu sărutările! / Nu asta-i voluptatea cea curată: / Pe dinţii nişte tainice îndemnuri / li îmboldesc să vatăme fiinţa / Ce-a încolţit în ei aşa turbare" (Lucreţiu, IV, 1076). (Trad. de T. Naum).
li7B Ancona, port la Adriatica.
c7a Galicia, regiune din N.V. Spaniei, lingă Atlantic. — Oraşul Santiago de Compostela, unde se află catedrala Sf. Iacob din Com-postela, vestit loc de pelerinaj in tot lungul evului mediu.
I'S0 Loreto, oraş în Italia, la 5 km de Adriatica şi la 18 de Ancona. Celebru prin catedrala cu hramul Maicii Domnului, loc de pelerinaj în tot lungul evului msdiu.
'bl Lucca, oraş in Italia în apropierea Florenţei.
,s- Liege, oraş în Belgia, pe Spa, băile Aspa după cum le desemnează Montaigne aici.
.-83 Montaigne nu se referă la vechea Romă şi la romani, ci la Roma contemporană cu el. foarte frecventată de francezi în tot lungul Renaşterii şi mai ales in epoca modernă.
f'S4 „Dispreţuind ceea ce ţine, aleargă după ce fuge de el". • Horuţiu, 3a!., I. II, 108).
>>»> „Dacă nu-ţi păzeşti iubita curînd va înceta de a mai fi a ta". (Ovidiu, Amores, II, XIX, 47).
Gsr' „Te plîngi de a avea prea mult. eu de a fi lipsit de tot". (Terenţiu, Phormio, act. f, sc. III, v. 10).
r,8" „Domneşti timp îndelungat asupra iubitului pe care-l dis- preţuieşti". (Ovidiu, Amores, II, XIX, 33).
"ss „Amanţi, faceţi pe dispreţuitorii! Cea care v-a refuzat ieri \ ,i veni să vi se ofere astăzi". (Properţiu, II, XIV, 19).

689 Popeea. favorita, apoi, după uciderea Octaviei, soţia lui Nero. care o omoară în 65 e.n.
coo „Fugind în sălciniş, se bucură de a fi fost zărită" (Vergiliu, liucolica, III. 65).
091 „Tunica ei a făcut uneori zid împotriva încercărilor mele". (Properţiu, II, XV, 6).
întreg paragraful este o adăugire din 1582.
|,Ji Aluzie mai probabil la lupta dusă cu papa de către Henric al VlII-lea al Angliei, ca să obţină despărţirea de Caterina (ie Aragon, prima sa soţie, ca să se poată căsători cu Ana Boleyn.
WJ „La naiba permisiunea! Obiectul interzis ne atrage". (Ovidiu, Amores, II, XIX, 3).
695 Seneca.
m „Răul ce se credea smuls reia puterea". (Rutilius, Itinerar, I, 397).
r-97 „Lacătele cheamă tîlharii. Efracţiunea nu se leagă de uşile deschise". (Seneca, Epist., 68).
098 întreg acest paragraf, pînă la sfirşitul capitolului, indică comportarea lui Montaigne în greaua cumpănă în care se afla din punct de vedere religios şi politic. Totodată, este o critică acerbă a greşelilor ce se făceau luîndu-se măsuri care, după părerea lui Montaigne, pot fi scuzabile în atac sau în apărare în timp de război, deci împotriva duşmanilor şi nu în interiorul fruntariilor.
Iâ9 Primele tulburări au început în 1562, în timpul minorităţii lui Carol al IX-lea şi regenţei Caterinei de Medicis.
7l'° „Slavă lui Dumnezeu în cer şi pace oamenilor pe pămînt" (Evanghelia, după Luca, II, 14).
701 Esenţialul din paragraful ce urmează Montaigne îl ia dup; traducerea făcută de el din Teologia lui Raimond Sebond* (CXCI).
702 După Homer, Odiseea, XII, 184.
703 „Ce este faima (gloria) cea mai mare dacă nu este deci faimă?" (Iuvenal, Sal., VII, 81).
704 Tradusă de Montaigne din Cicero, De finibus, II, 33.
705 „Virtutea ascunsă :;e deosebeşte puţin de trîndăvia tăinuită' (Horaţiu, Ode, IV, IX, 29).

700 In secolul al XVI-lea se asista la transformarea mentalităţii publice care scăpa de sub autoritatea instituţiilor feudale ş nu cunoştea îngrădirea unei jurisdicţii potrivită timpurilor de mar descoperiri şi îmbogăţire ale Renaşterii. Montaigne îşi ia exem plul, parafrazînd pe Cicero care scria şi el, am putea spune, într-(epocă echivalentă, cînd stricteţea legilor republicii slăbesc dir cauza marilor cuceriri şi conştiinţa cetăţenească se umbrise.
707 „Să-şi amintească că zeul le e martor, adică aşa cum înţeleg eu, conştiinţa". (Cicero, De off., III, 10); de altfel, Cicen este cel care l-a inspirat aici pe Montaigne, după cum am ma spus-o.
708 „Desigur, soarta domină în totul. Ea distribuie peste to gloria sau întunericul mai degrabă după capriciu decît după ade văr". (Salustiu, Catilina, I, 4).
709 „Ca şi cum virtutea nu ar putea să meargă fără celebritate!" (Cicero, De off., I, 4).
710 „Un suflet în adevăr înţelept vede binele, finalitate prin cipală a naturii noastre, în acţiuni, nu în glorie". (Cicero, De off. I, 19).
711 Ediţiile anterioare adaugă: mais d'Hannibal je sţay biei qu'on le dil et de Scanderberc.
712 „Gloria noastră este mărturia conştiinţei noastre". (Pavel Epist. către corinteni II, 1, 12).
„Cred că in tot restul iernii, ceea ce a îndeplinit a fost demn de amintire; dar pînă acum a fost atît de tăinuit că dacă cu tac nu e din vina mea, căci fără încetare Orlando era gata mai degrabă să facă fapte strălucite decît să le dea în vileag. Niciodată isprăvile sale n-au fost date la lumină dacă nu se petreceau în faţa unor martori buni". (Ariosto, Orlando furioso, cînt XI. st. 81).
714 „Virtutea pe care înfrîngerea nu o ştirbeşte străluceşte de o cinstire pe care nimic nu o întunecă. Ea nu ia, nici nu lasă securea (purpura consulară) după suflarea poporului". (Horaţiu, Ode, III, II, 17).
715 „Nu pentru vreun profit, dar pentru cinstirea virtuţii însăşi". (Cicero, De finibus, 1, 10).

716 „Ce e mai necugetat decît să cinsteşti cînd sînt laolaltă cei pe care, fiecare în parte, îi dispreţuieşti?" (Cicero, Tuscul., V, 36).
717 „De nimic nu poţi presupune mai puţin decît de sufletul mulţimii". (Titus Livius, XXXI, 34).
718 Ordinea în care părăseau circul.
715 „Spun că un lucru, chiar dacă nu ar fi ruşinos, pare să fie dacă este lăudat de mulţime". (Cicero, De finibus, II, 15).
720 „O pronie a făcut oamenilor liatîrul ca lucrurile cinstite să fie şi cele mai profitabile". (Quintilian, Inst. orat., I, 12).
721 Ulisse.
722 „Am rîs văzînd că şireteniile pot da greş", (Ovidiu, Heroi- des, I, 18).
723 Fabius — Quintus Fabius Maximus — pe cînd comanda, ca consul în timpul celui de-al doilea război punic armatele ro-mane, a reuşit să salveze Republica prin tactica sa. Trupele sale erau inexperimentate, demoralizate şi de aceea el a evitat un timp lung orice bătălie rînduită, mulţumindu-se să-l hărţuiască pe Hanibal şi să-l antreneze în urmăriri inutile. Această tactică i-a adus porecla de Cunctator (temporizatorul), adevărat nume de glorie.
724 „Nu urăsc lauda, căci sînt din carne, dar refuz că ultimul scop ar fi un «bravo! foarte bine!»". (Fersius, I, 47).
;-r> Inelul lui Gyges, in Platon, Republica, II, 3.
72r' „Cui ii este frică de falsa laudă sau să se teamă de calomni decît unui om necinstit şi mincinos?" (Horaţiu, Epist., I, XVI, 39
727 Acest paragraf este adăugit în 1502.
728 „Nu urma părerea Romei turbulente, nu îndrepta cîntari ei strîmbat şi nu te căuta în afară de tine însuţi". (Persius, I, 5
72:) Trogus Pompeius, istoric latin, născut în Galia către mijlc cui secolului I e.n. A scris o istorie în 44 de cărţi (de la fun darea monarhiei asiriene pînă la August). Titlul Istorii filipice vine de la locul important pe care îl ocupă în lucrarea sa Mac« donia sub Filip al Il-lea.

730 Heroslrat — efesian care a dat foc templului Dianei d la Efes, in 356 î.e.n., considerat una din cele şapte minuni al lumii. Supus la tortură, ca să spună motivul care îl determinas să comită această crimă, ar fi răspuns: „Am vrut să-mi fac nt mele nemuritor".
7J1 Titus Livius, istoric roman, născut la Padavium (Padova în 59 î.e.n., moare în 17 e.n. Se ştiu puţine fapte referitoare 1 biografia sa. S-ar părea că cea mai mare parte a vieţii a petre cut-o la Roma, că a beneficiat de protecţia şi prietenia lui Augus Din epistolele sale nu s-a păstrat nimic, de asemenea s-au pierdi dialogurile şi tratatele de filozofie. Istoria sa a Romei căreia i- dat numele de Ab urbe condita libri, compusă din 142 de cărţ cuprindea perioada de la fundarea Romei pînă la moartea li Drusus (9 î.e.n.); 35 dintre aceste cărţi ni s-au păstrat.
7-12 Marcus Manlius Capitolinus — consul în 392 î.e.n. şi-£ datora porecla de Capitolinus. după Titus Livius, apărării Capitt liului împotriva galilor. Acuzat de a aspira la tiranie a fost arur cat de pe stinca Tarpeiană.
733 Trogus Pompeius, după a cărui operă Iustinus dă un lai rezumat, nu ar părea să spună nimic in acest sens. Această judi cată asupra lui Herostrat se găseşte în Valerius Maximus, VII 14, ext. 5.
™ Montaigne este primul din familia sa care a renunţat ! numele de Eyquem, Faimosul vin Chateau Eyquem era din vii! lui Montaigne. Baza averii sale a fost viticultura şi exportul c vinuri.
"i5 „Dacă posteritatea mă laudă columna funerară este mai uşoară pe oasele mele? Şi prin aceasta (manii), mormîntul, cenuşa nea norocoasă vor germina oare toporaşi?" (Persius, I, 37).
Cartea I, cap. XLVI.
737 „Accident pe care l-au cunoscut mulţi alţii uzaţi şi prinşi i:i învălmăşeala banală a soartei". (Iuvenal, XIII. 9).
7:8 „Abia dacă un suflu uşor ne aduce numele lor". (Vergiliu, ;;»!,. VII, 646).
'•s „îngropaţi într-o faimă obscură". (Vergiliu, En., V, 302).
7,0 „Răsplata unei fapte bune este a o fi făcut". (Seneca, r.pist., 81).

711 „Fructul unui serviciu este serviciul însuşi". (Cicero, De inibus, II, 22).
Socrate.
743 „Ca poeţii tragici care recurg la un zeu cînd nu găsesc un ieznodămînt piesei" (Cicero, De nat. deor., I, 20).
7H Timon, poet şi filozof grec, născut către 325 î.e.n., la Phlius, i satirizat în Despre SiUoi toate sistemele filozofice în afară de . el al scepticilor. Vezi D.L., III, IX, 7.
Vezi nota 293.
Vezi nota 128.
7,7 Auramazis (Ormuzd), principiul binelui în religia lui Zoro- usLru.
748 Joinville (Jean, sire de), cronicar francez (1225—1317). In 1218 pleacă in cruciada lui Ludovic al IX-lea cu 700 de oşteni. A fost făcut prizonier şi apoi pus in libertate o dată cu regele Franţei. A petrecut patru ani in Palestina împreună cu el şi s-au reîntors la 1254, cronicarul răminind sfetnicul şi prietenul suveranului. Memoriile sale, sfîrşite in 1309, sînt de o inestimabilă valoare, preţioasă informaţie asupra evenimentelor, faptelor şi vieţii regelui într-o relatare vie, simplă şi atrăgătoare. Informaţia la care face aluzie Montaigne se află in Memorii, c. 58, p. 357.
",lJ „întimpinau fierul, îmbrăţişau moartea, privind ca o laşitate să menajeze viaţa care le va fi restituită". (Lucan, I, 461).
-'o „După cum in limbajul comun nu este numit bine dec ce este cinstit de părerea mulţimii". (Cicero, De finibus, II, 15
Această frază, pină la „căci bănuiesc" este o adăugire di 1582, corectată în exemplarul de la Bordeaux.
73- „Spunînd: nu, este neLngăduit! a spus da". (Ovidiu, Amore III, IV, 4).
750 Lucilius, nume a doi poeţi romani. Primul, Caius Eniu Lucilius (160 î.e.n. — 105), este considerat părintele satirei antici Prieten cu Scipio, l-a urmat la asediul Numanţiei. Scrierile sal< luate ca model, au fost perfecţionate de Horaţiu, Persius şi Iuve nai. Din cele circa 30 de cărţi scrise de el, au ajuns pînă la nc mai bine de 1400 de versuri. — Cu toate că Montaigne dă un cita uintr-o satiră a lui Horaţiu, s-ar părea că face aluzie la Luciliu cel Tînăr

care a trăit în secolul I e.n. şi a fost prieten cu Senecî care i-a adresat Scrisorile sale.
751 „Altădată acela încredinţa tainele sale cărţilor lui ca uno buni prieteni şi, niciodată fericit sau nefericit, n-a avut alt con fident: astfel că viaţa lui este zugrăvită, desfăşurată aici (în cărţi ca pe o lespede a amintirilor". (Horaţiu, Sat., II, 1, 30).
755 „Lui Rutilius şi lui Scaurus aceasta nu le-a adus nici ma puţină încredere, nici mai puţină stimă". (Tacitus, Viaţa lui Agri cola, I).
756 Alexandru al III-lea cel Mare, rege al Macedoniei, fiul lu Filip al II-lea şi al Olimpiei, născut la Pella în 356, moare la 323
757 Alcibiade, general atenian (450—407 î.e.n.), elevul favori al lui Socrate; tradiţia îl descrie ca fiind de o rară frumuseţe ş inteligent. Alcibiade este considerat ca tipul ambiţiosului can caută mai ales renumele şi nu adevărata glorie. Se spune ci voind să fie în atenţia tuturor a tăiat coada unui cîine frumos ş care-l costase 7000 de drahme. Se pare că în antichitate rămăsesi ca un proverb a se spune: „Taie coada cîinelui", pentru a spun< de cineva că face o extravaganţă numai ca să se vorbească de el
758 Ediţiile anterioare adaugă: Estans douez d'une extremi beau te, ils s'y aidoient un p eu sans y penter, par mignardise
759 Constantius, acest nume a fost purtat de mai mulţi împă raţi romani. 1) Constantius Chlorus (cel palid), tatăl lui Constantir cel Mare (280—337). 2) Al doilea fiu al lui Constantin cel Man şi al Faustinei (317—361), a favorizat arianismul şi 3) General al lui Honorius, cu a cărui soră, Placidia, se căsătoreşte şi cu care, după moartea lui Honorius (423) domneşte. Fiul său va fi împăratul Valentinian al III-lea. Montaigne pare să facă aluzie la Constantius, fiul Faustinei.
7GO precept izvorît atît din Vechiul cît şi mai ales din Noul Testament,
<ui nu este prima oară că Montaigne îşi manifestă nemulţumirea de sine.

7112 „Arta versurilor nu admite mediocritatea: aceasta este porunca zeilor, a oamenilor şi a coloanelor" (cele pe care se afişau versurile). (Horaţiu, Arta poetică, 372).
71)3 „Nimic mai sigur de sine decît un prost poet". (Marţial, XII, LXIII, 13).
764 Ca acei atenieni care l-au judecat aspru pe Dionisie cel Bătrîn (vezi şi nota 619), fiindcă era un poet prost. Regretul manifestat de Montaigne era justificat de o producţie poetică slabă care-şi găsea un auditoriu linguşitor la curtea regilor Franţei şi la alte curţi.
705 Aici există o confuzie. Montaigne pare să fi luat Lenee- uele, sărbătorile zeului Dionisie, celebre pentru concursuri dramatice, drept titlul insuşi al tragediei lui Dionisie care de fapt AC numea Preţul lui Hector (preţ — cu sensul de banii de răscumpărare) şi care a fost încununată la acele sărbători.
706 „Recitite, mă ruşinează şi văd în ele (in versurile sale) multe lucruri care după părerea autorului (adică a sa) ar trebui şterse". (Ovidiu, Epistulae ex Ponto, I, V, 15).
767 Ştersătură: Je ne fois nul estat certein de moy. Et ne vois chose que j'osasse me respondre pouvoir faire bien a point. Au- lant doubteux de la mesure et portee de mes Jorcet que de toute autre chose. Et quand ell'est faicte je la done plus a l'avanture qu'a mon engin. D'autant que je Ies propose toutes aveq desfiance et au hasard.
708 Despre Xenocrate, în Preceptele căsătoriei, c. 26.
7CS ..Din ceea ce place, este dulce, vrăjeşte simţurile muritorilor, nimic pe care omul să nu-l datorească încîntătoarelor Graţii".
77,1 Amafanius; nu se ştie la cine se referă M.
771 Se pare că este vorba de Rabirius Caius, cavaler romai (secolul I î.e.n.), scăpat de la moarte de praetorul Metellus.
:T- Ediţiile anterioare adaugă: Ce quc j'ay ă dire, je le di tousjours de tonte ma]orce.
„Dorcsc să fiu lapidar şi devin obscui"', (Horaţiu, Arta poe tică, 2"i).
771 Se citeşte în ediţiile anterioare: autant pour le moins. îi loc de davantage.

773 Marcus Valerius Messalla Corvinus, general roman, moar la incc-putul erei noastre. Se uneşte cu Brutus şi Cassius şi co mandă sub ordinele acestuia la Filippi (42 i.e.n.). După înfrîngere. partidului său se raliază lui Antoniu, dar simţind şubrezindu-s situaţia acestuia intră în serviciul lui Octavius; devine consul îi ţii (în locul lui Antoniu, după învingerea acestuia la Actium) proconsul în Aquitania. S-au păstrat fragmente din discursurile lui
T7o Frază din 1502 care înlocuieşte pe următoarea: Je ne sfa: parler que la langue Frangoise, encores est-elle alterce.
777 în interiorul limitelor limbii oc (adică in sudul Franţei, îi Nord vorbindu-se dialectele trase din limba oi'l).
i?8 întreg pasajul arată cu ce grijă a studiat Montaigne limb franceză a epocii şi se poate înţelege proza lui care tindea 1; autenticitate şi unificare într-un limbaj care avea să devin: naţional.
779 în 1535, Montaigne avea doi ani, cînd tatăl său îl încre dinţează unui pedagog german cu numele de Horstanus care ni ştia franţuzeşte şi care-l va creşte învăţîndu-l exclusiv latina Moda de a creşte copiii avind ca primă limbă latina a fost adus: de tatăl lui Montaigne din Italia.
7so peripateticieni, au fost numiţi continuatorii doctrinei aris totelice de la grecescul patos — cale, cu prefixul peri — despre de la faptul că filozoful îşi expunea gîndurile plimbîndu-se.
781 „A trebuit să se aibă în vedere, pentru a împărţi pămîntu rile, frumuseţea, puterea şi mintea fiecăruia, căci frumuseţea en mult preţuită, iar puterea răbdată". (Lucreţiu, V, 1109).
782 Marius Caius, general roman (158—87 î.e.n.). Se căsătoreşte cu Iulia, mătuşa lui Cezar. In 106 se ridică împotriva lui Metellus. unul dintre şefii partidului aristocrat şi devine şeful partidului popular. Este ales consul şi numit comandant, în locul lui Metellus, nl armatelor din Africa. De aici înainte încep victoriile şi ascensiunea lui Marius. Dar partidul aristocratic i se împotriveşte şi încep luptele cu Sylla.

731 Carte italiană de Baldassare Castiglione, sub titlul II Cor- tegiano (Curtezanul), apărută la Veneţia, 1528.
784 „Turnus merge în primele rînduri, superb, cu armele in mină, cu capul deasupra lor" (mai înalt cu un cap decît ceilalţi). (Vergiliu, En., VII, 783).
78s „Cel mai frumos dintre fiii oamenilor". (Psalmi, XLV, 3).
philopoemen, general grec (către 252 î.e.n. — 183). Aparţinea uneia dintre primele familii din Megalopolis. In 222 contribuie la victoria lui Antigon Doson la Selasia. Curajos şi cinstit, drept şi înţelegător, după victorii strălucite, moare ucis în închisoare de către Dinocrates, şeful mesenienilor împotriva cărora fusese trimis.
Este portretul lui Montaigne el însuşi.
783 „De unde părul ce-mi acoperă picioarele şi pieptul". (Marţial, II, XXXVI, 5).
789 Ediţiile anterioare celor din 1588 adaugă: quoique je m'en soit servy assez licencieusement. De amintit că, în momentul morţii sale Montaigne împlinise abia 59 de ani.
790 „încetul cu încetul vigoarea maturităţii diminuează, îm- bătrîneşte şi survine declinul". (Lucreţiu, II, 1131). „Anii vin, prădind unul cite unul darurile noastre". (Horaţiu, Epist., II, II, 55).
792 Tatăl lui Montaigne, Pierre Eyquem, născut în 1495, moare în 1568.
793 In familiile franceze, mai ales în provincie, se păstrează încă obiceiul ca tatăl să împartă friptura.
784 Ştersătură: A mon chien.
™ „Amăgind cu voie bună truda grea* (Horaţiu, Sat., II, II, 12). Vrînd să spună: Plăcerea studiului mă făcea să uit truda.
;'-ir' „Cu preţul acesta nu aş voi tot nisipul Tagelui cu aurul pe care îl rostogoleşte în mare" (Iuvenal, III, 54).
797 Ediţia din 1595 adaugă: une occasion pourtant, que miile autres de ma cognoissance eussent prinse pour planche plus tost â se passer u la queste, ă l'agitation et inquietude.
798 „Vîntul bun aquilon nu umflă pinzele mele, dar răul austru nu tulbură drumul meu. In putere, în minte, frumuseţe, virtute, naştere şi bunuri, merg ultimul dintre

cei mari, dar primul dintre cei mici". (Iloraţiu, Epist., II, II, 201).
799 Ediţiile anterioare adaugă: estant ne tel, qu'il ne m'a fallu mettre en queste d'autres commoditez. (Text din 1588).
"M Ştersătură: Que de m'arrester en ce que j'avois.
soi Se citeşte în ediţiile anterioare: et suis tresmal instruit ă me sgavoir contraindre: incommode ă toute sorte d'affaires et negotiations penibles: n'ayant jamais eu en maniement que moy. Textul din 1588 corectează pe jamais eu din cauza primariatului din 1583.
602 „Ceea ce este de prisos lunecă din mîna stăpînului şi prieşte tîlharilor". (Horaţiu, Epist., I, VI, 45).
803 „Necazurile îndoielnice tulbură mai tare". (Seneca, Aga- memnon, act. III, sc. I, v. 29).
1,04 „Nu sînt cumpărător de speranţă". (Terenţiu, Adelphae, act. III, sc. II, v. II).
805 „O vîslă pe apă, cealaltă trăgînd la mal". (Properţiu, III, III, 23).
3Gi" „în nenorocire trebuie să fii temerar". (Seneca, Agamem- non, act. II, sc. I, v. 47).
807 Căruia să-i fie starea dulce fără să gonească după glorie". (Horaţiu, Epist., I, I, 51).
808 „Este ruşinos să-ţi încarci capul cu o greutate ce nu este de suportat; curînd genunchii se moaie şi se sustrag greutăţii". (Properţiu, III, IX, 5).
809 întreg acest paragraf de critică acerbă a epocii sale este în acelaşi timp motivarea retragerii sale din viaţa publică şi ho- tăririi sale de a se tine departe de ea.
„Ca astăzi un prieten, fără a nega depunerea, să restituie vechea pungă cu (banii) cocliţi, este minune de cinste vrednică de o carte etruscă (legenda) şi cere jertfa pe altar a oaiei încoronate". (Iuvenal, XIII, 60).
«11 Nimic nu este mai popular decît bunătatea". (Cicero, Pro Ligario, c. 12).
S!2 Vezi nota 54.
Carol al VlII-lea (1470—1498), domnia sa începu prin reunirea Statelor Generale. Spirit himeric şi bănuitor, a sacrificat interesele imediate ale regatului, revendicările

principilor francezi iu regatul Napolelui pe care-l cucereşte ca să-l piardă. Moare la Ambroise lovindu-se la cap dintr-o căzătură.
Mettellus Macedonicus, praetor roman, cuceritorul Macedoniei (148 î.e.n.).
p15 „Cu cît eşti mai subtil şi mai şiret eşti mai odios şi mai suspect dacă nu ai reputaţia de a fi cinstit". (Cicero, De off, II, IX).
816 Tiberiu, Tiberius Claudius Nero Caesar, împărat roman, fiul adoptiv şi succesorul lui August. Născut în 42 î.e.n., moare la 16 martie 37 e.n. Mare general, bun organizator, cultivat, drept, dar foarte sever, în primii ani ai domniei sale s-a arătat înzestrat cu toate darurile care puteau face din el un mare diriguitor, dar, avînd o natură înclinată spre suspiciune şi sub influenţa lui Sejanus a început să vadă în jurul său numai duşmani şi comploturi. Sfîrşitul domniei sale a fost un lanţ de crime şi orori, care au întunecat un strălucit trecut.
817 Aluzie atît la şefii Ligii, cît şi la Regenta Caterina de Medicis care au influenţat pe cei trei tineri regi: Francisc al Il-lea, Carol al IX-lea şi pe Henric al III-lea.
818 Soliman al Il-lea Magnificul, sultan (către 1495—1566). Succede tatălui său Selim I în 1520. Poet, legislator, codul său a servit multă vreme ca bază a legislaţiei turce. Mare cuceritor, lui i se datoreşte extinderea Imperiului Otoman, în Europa peste Buda, în Orient peste Armenia şi Irak. Este primul sultan care îşi respectă cu stricteţe angajamentele luate fată de învinşi.
819 în 1537, cînd Montaigne avea 4 ani.
«o Vezi nota 578.
821 Acest pasaj este o adăugire din 1582.
822 Ştersătură: o ma grande vergogne.
828 Vezi nota 775.
824 George din Trapezunt (vezi nota 88); se spune că aces savant grec refugiat la Roma care a publicat numeroase scrieri traduceri şi controverse, ar fi murit (1484) la o virstă foarte înain tată după ce uitase tot ce ştiuse.

825 „Desigur memoria este unicul receptacol nu numai al fi lozofiei dar al intregii practici a vieţii şi al tuturor artelor" (Ci cero, Acad., II, 7).
826 „Sînt ciuruit de găuri, pierd de peste tot". (Terenţiu, Eunu chus, act. I, sc. II, v. 25).
827 Frază adăugată în 1588.
828 In Cato major, De Senectute, c. 7: Nec vero quemquam se num audivi oblilum quo loco thesaurum obruisset (Nu am auzi niciodată ca un bătrîn să fi uitat locul unde îşi ascunsese co moara).
829 Vezi nota 61. Scrisoarea lui Pliniu cel Tînăr, V, 3, und se găseşte un exemplu al rigorismului pe care Pliniu cel Bătrîi îl aducea în întrebuinţarea timpului.
830 Nu la Atena, ci la Abdera (este vorba de Democrit); c; D.L., IX, IV, 53 şi Aulus Gellius, V, 3.
m Montaigne a şters în 1582, după călătoria sa în Italic această frază din 1580: Et fay grand doubte quand j'auroy w cheval et son equipage que j'eusse l'entendement de l'accomode pour m'en servir.
832 In ediţiile anterioare se poate citi: La bassesse du sujei qui est moi, n'en peut souffrir de plus pleins et solides: e au demeurant c'est une humeur nouvelle et fantastique qv me presse, il la faut laisser courir.
833 In paragraful precedent, încheie că ar rămîne flămînd c tot ce-i trebuie pentru hrană sub ochi. Aici intervine talentu autorului care vrea neapărat să pună în evidenţă o anume psi hologie a personajului. Dovadă este reflecţia „văd eu de ajun cît fac toate acestea"; iar o întărire a conştiinţei cu care amin tejte posibilităţile sale este fraza din penultimul paragraf su primată de el în ediţia din 1582, după călătoria în Italia: „Tare mă îndoiesc cînd voi avea un cal şi întreg tacîmul sau dacă voi avea priceperea să-l potrivesc şi să o nimeresc, ca să-mi slujească", frază pe care o suprimă după ce a fost pusă la încercare îndemînarea sa în această privinţă. Cît de minuţios, sincer şi veridic analizează Montaigne toate afirmaţiile sale!
634 „Aibi cel mai bun nas, aibi un nas, în fine, atît de puternic încît Atlas să nu-l vrea şi uluieşte prin glumele

tale pe Laţi nus însuşi, nu vei reuşi să spui mai rău despre acest fleac decît am spus eu însumi: de ce să muşti în gol? Trebuie carne ca să muşti şi să te saturi. Aici îţi pierzi osteneala, răspîndeşte-ţi aiurea veninul pe cei care se admiră, căci pentru mine eu ştiu că tot acesta nu este nimic". (Marţial, XIII, II, 1).

In luna septembrie 1559, atunci cînd regele Francisc al II-lea conducea în Lorena pe sora sa Claude, căsătorită cu Carol al III-lea, duce de Lorena.

Rene I, supranumit cel Bun, rege titular al Ierusalimului şi al Neapolelui, născut în 1409, moare în 1480. Devenit duce de Lorena în 1431 este făcut prizonier de rivalul său, contele de Vau- demont. După ce a reuşit să se elibereze s-a dedat literaturii şi artelor.

„Nici da, nici nu, nu răsună în inima mea". (Petrarca, Sonetul CXXXV; citat adăugat în 1582).

„Cea mai mică greutate, cînd mintea se îndoieşte, o face să se aplece aici sau acolo". (Terenţiu, I, VI, 32).

„Soarta a căzut pe Matei". (Faptele apostolilor, I, 26).

„Obiceiul însuşi al consimţirii pare primejdios şi lunecos" (Cicero, .Acad., II, 21).

„Astfel că o greutate egală să încarce cele două talere şi nici unul nu se va lăsa, nici celălalt nu se va înălţa" (Tibul, IV, I, 40).

Machiavelli Niccolo (1469—1527), a fost secretarul republicii Florenţa. Opera sa cea mai cunoscută, II Principe (Principele), în care expune regulile după care se conduce un stat, supunînd conştiinţa necesităţilor politice ale momentului spre menţinerea puterii, autorităţii şi justiţiei, a fost un prilej de nesfîrşite polemici între filozofii istoriei. Mare patriot şi mare scriitor, Ma- chiavelli a lăsat Italiei lucrări de valoare ca Discurs asupra primei decade a lui Titus Livius, Istoria Florenţei, piese ca La Man- dragola (Mătrăguna).

84U „Loviţi, cu atîtea lovituri lovim duşmanul". (Horaţiu, Epist., II, II, 97).

8,4 La catolici se serbează un Sf. Ioan la 21 iunie, numit şi Sfîntul Ion din mijloc de vară şi care corespunde cu Drăgaica.
813 „Nu există exemplu ruşinos, exemplu infam, să nu se poată cita şi mai rău". (Iuvenal, VIII, 133).
846 Ediţia din 1595 adaugă: et qui verroit bien ă clair la hauteur d'un jugement estranger, il y arriveroit et porteroit le sien.
847 Ediţiile anterioare adaugă: Le plus sot hommc du monde pense avoir autant d'entendement que le plus habile.
848 „Să fiu sănătos şi să trăiesc este o întreagă ştiinţă". (Lucreţiu, V, 959).
849 „Nimeni nu-şi dă osteneala să coboare în sine". (Persius, IV, 23).
850 „Dacă este ceva frumos, este mai ales uniformitatea unei vieţi întregi, exprimată prin acţiuni anume, şi nu o veţi putea menţine dacă, conformîndu-vă la cea a altuia (viaţa) veţi părăsi firea voastră". (Cicero, De ojj., I, 31).
851 Pentru Etienne de la Boetie, vezi traducerea Eseuri, voi. I, Ed. Ştiinţifică, 1966, studiul introductiv, pp. XLVII—XLVIII şi p. 175, capitolul „Despre prietenie". Nu s-a scris în literatura universală pagină mai elocventă şi mai sinceră despre concepţia unei curate prietenii decît cea a lui Montaigne. La Boetie, care era o speranţă a generaţiei sale, a murit în braţele lui Montaigne. S-ar părea că moartea acestui prieten a fost încă unul din motivele care l-au determinat pe Montaigne să tindă şi să ducă o viaţă retrasă în faimosul său turn-bibliotecă de la Montaigne.
352 Xenocrate, filozof grec. S-a ataşat lui Platon. în 339 îi succede lui Speusip ca scolarh al Academiei, post pe care îl ocupă pînă la moarte. A scris mai multe tratate de metafizică, două lucrări de fizică, mai multe asupra moralei.
„Aţi face oare ce a făcut Polemon convertit? Veţi fi văzuţi oare despuind semnele nebuniei, panglici, perne, bentiţe, cum se spune că după beţie s-a despuiat de pălăriile înflorate, sub reproşul amar din partea dascălului (Xenocrate) auster?" (Horaţiu, Sat., II, III, 253).

854 „Vulgul este mai înţelept fiindcă este înţelept atît cît trebuie" (Lactanţiu. De divinis institutionibus, III, V).
855 Francisc de Guise, duce de Lorena (1519—1563), a apărat !\M-z împotriva armatelor lui Carol Quintul, a reluat portul Calais ele la englezi. Comanda trupele catolice împotriva hughenoţilor. A l'ost asasinat de un gentilom protestant.
650 Strozzi Piero, mareşal al Franţei, ucis la asediul din Thion- vifie, în 1558.
Olivier (1487—1560), cancelar al Franţei sub regii Francisc I şi Henric al Il-lea.
858 Michel de l'Hospital (1507—1573), consilier al Parlamentului din Paris, superintendent al finanţelor, cancelar al Franţei. Cinstea, moderaţia şi austeritatea vieţii sale l-au făcut să rămînă una din personalităţile cele mai onorate ale Franţei.
855 Aurat sau Darat, în latină Auratus, moare în 1588. Din el descinde poetul Dorot.
86° Beze, Theodore de (1519—1605), discipol al lui Calvin, îl va înlocui la Geneva. A scris Istoria eclesiastică a bisericilor reformate din regatul francez.
s(u Buchanan, George, autor scoţian (1506—1582), şi-a făcut educaţia la Paris, a fost tutorele unuia din fiii lui Iacob al V-lea. Satirele sale contra călugărilor îl forţară să fugă pe continent, unde inchiziţia îl închise in mănăstirea de la Coîmbra; aici face faimoasa sa versiune latină a Psalmilor. In 1562 deveni tutorele Măriei Stuart şi in 1566 se declară protestant, devenind unul dintre cei mai înverşunaţi acuzatori ai reginei.
852 Montdore, sfetnic al jalbelor şi bibliotecar al regelui, moare în 1571.
SS3 Turnebus. Vezi nota 11.
8(34 Joaehim du Bellay, celebru poet, supranumit Ovidiu francez <1526—1560). Deşi canonic la Notre-Dame, a dus o viaţă destul de lumească la curtea lui Francisc al II-lea. A compus 115 sonel pe care le-a numit Olive. Urmează apoi alte 183 pe care le-a num Regrete, în sfîrşit 47 asupra antichităţilor de la Roma. Apărarea ilustrarea limbii

franceze (1549), singura sa lucrare în proză, esl ca un manifest al şcolii lui Ronsard.
sos Fernando Alvarez de Toledo, duce de Alva (Alba), genen spaniol (1507—1582). Mare general în vremea lui Carol Quintu după moartea acestuia este însărcinat de Filip al II-lea să zdrc bească şi să aducă în ascultare Ţările de Jos. Sosit în aceast ţară cu 10 000 de oşteni, a rămas celebru prin cruzimile sale. . stabilit aşa-numitul „Consiliu al tulburărilor", căruia poporul i- spus curînd „Consiliul sîngelui", prin care a executat 8 000 de ce tăţeni. Rechemat în Spania a fost dizgraţiat nu pentru cele făptuit în Ţările de Jos, ci pentru o intrigă de curte. Aruncat în închisoar a fost rechemat numai ca să i se încredinţeze cucerirea Portugalif în 1581, lucru pe care il izbuteşte, instaurînd apoi şi în aceast ţară teroarea.
865 Montmorency, familie feudală franceză care a dat ţăr 6 conetabili, 11 mareşali şi 4 amirali. Cel la care se referă Mon taigne este Anne, primul duce de Montmorency (1493—1567), cone tabil, care este rănit mortal la lupta de la Saint-Denis care opus pe catolici protestanţilor.
f*7 Carol al IX-lea.
808 Montaigne trece în revistă numele care ilustrează sau ilus trau timpul său şi este interesant de notat pentru mentalitatea vre mii că nu i se pare nedrept să alăture, pentru poezie, nume ca al lui Ronsard şi Du Beliay cu Aurat şi Montdore, sau în virtute ci vică pe ducele de Alba cu ducele de Montmorency. In fapt, Mon taigne vrea să arate în ce măsură războaiele civile aduseseră 1 o dezorientare a cunoştinţelor: stare faţă de care nutreşte o amar şi surdă revoltă.
Montaigne a barat acest paragraf asupra lui De La Nou< după care a rectificat din nou printr-un Bun. Paragraful următo asupra domnişoarei de Gournay nu există în exemplarul de 1 Bordeaux, dar pe pagină sînt semne de trimitere; probabil c foaia cu notaţia s-a pierdut.
870 Gournay, Mărie le Jars de, scriitoare franceză (1566—1645; La vîrsta de 18 ani citeşte fără să-l fi cunoscut pe Montaigne

Eseurile şi se entuziasmează pentru autor, a cărui prietenă devine. După moartea lui Montaigne se ocupă de Eseuri şi dă una din cele mai bune şi îngrijite ediţii ale lor, cea de la Paris din 1635. Mărie de Gournay a scris Deferise de la poesie, Trăite du langage fran<;ais, apărînd vechea şi libera literatură din secolul al XVI-lea împotriva puriştilor ce tindeau să elimine termeni populari şi introduceau un neoclasicism dăunător. A scris libera polemică Adio prietenului regelui care a stîrnit împotriva ei invective nejustificate.
-7I Brutus, Marcus Iunius, fiul unei surori a lui Cato din Utica («5—42 î.e.n.). împreună cu Cassius conspiră împotriva lui Cezar. După asasinarea lui Cezar, urmărit de Antoniu şi Octavian, fiind învins se pare că ar fi spus: „O virtute, nu eşti decît o vorbă!", apoi s-ar fi aruncat intr-o spadă ţinută de prietenul său, retorul Straton.
672 „Nu citesc decît prietenilor, şi încă la rugămintea lor, nu insă şi în faţa oricui! Alţii să citească în plin Forum scrierile lor, •aiar şi la baie!" (Horaţiu, Sat., I,IV, 73).
S7J „Să caut nimicuri, vînt ca să-mi umflu pagina, nu, nu este in ii rea mea, vorbesc numai între patru ochi". (Persius, V, 19).
1,74 Ştersătură: Come il pa roit par l'inutile argumant que j'ai pris sulemant pour ...
875 în ediţiile precedente se poate citi: Un poignard, un harnois, 'tre espee, qui leur a servi, je Ies conserve pour l'amour d'eux, n-.iiant que je puis, de l'injure du temps.
676 „Haina unui părinte, inelul său, sînt cu atît mai dragi copiilor săi cu cit iubeau mai mult pe părinţii lor" (Augustin, De rivit. Dei, I, XIII).
877 In ediţiile anterioare: il m'a fallu jetter en moule cette imago, pour m'exempler la peine d'en faire plusieurs extraits d Za inain. En recompense de cette commodite, que j'en ay emprunte, i'cspere luy faire ce service d'empescher.
878 „Haină codului, nici coajă măslinei n-au lipsit". (Marţial, XIII, 1).
579 „Am să ofer adesea tunică largă scrumbiilor". (Catul, XCIV, 8).

R8° Mărturiseşte în fine Montaigne adînca lui intenţie şi mult mascata convingere că a scrie, a da la iveală sincer părerile este o necesitate a conştiinţei umane, o dăruire semenilor. Cit: tul care urmează este din poetul Clement Marot , protej; al lui Francisc I, care trăind într-o epocă de mari poli mici ideologice, a luptat cu darul său poetic să scrie, să critic şi să atace pe toţi cei care se opuneau liberei gîndiri. Marot fost primul poet francez care, cu ironie, bun-simţ şi multă eL ganţă sau, dimpotrivă, strivitoare brutalitate, a scris elegii, ep grame şi epistole în versuri, ca odinioară latinii Horaţiu, Ovidi Catul, dîndu-le formă pur franceză prin originalitatea şi ven sa. Marot poate fi considerat, într-un anumit sens, părinte spiritual al lui La Fontaine şi poate chiar Voltaire. Nu se putea < Montaigne să nu-l folosească în argumentare.
Mi Zon dessus l'euil, zon sur le groin, j Zon sur le dos du Si goin! — sînt versurile lui Marot împotriva duşmanului său S; goin. Poetul profită de faptul că numele acestuia rimează < groin — motiv ca să-şi facă jocul de cuvinte expresiv şi cru
882 Pindar, cel mai mare poet liric grec. A primit o educaţ aleasă şi foarte curînd a ajuns la glorie prin lucrările sale. D feritele cetăţi, tiranii din colonii, în ocaziile importante i , adresau lui ca să le scrie cîntece corale. Poemele lui Pindi cuprindeau Epinice sau ode triumfale, imnuri către zei, ditiramb ode pentru procesiuni, cîntări pentru fecioare, cîntecele penti dansurile mimilor, cîntece pentru băutură, panegirice pentru cî muitorii de state. Singurele poeme care ne-au parvenit în într gime sînt Epinicia care se împart in 4 cărţi, corespunzînd celi 4 mari jocuri publice greceşti. (Vezi şi nota 473).
^ Salvianus Massiliensis, Salvian din Marsilia (către 400-c; tre 480), scriitor creştin, a scris De Gubernatione Dei, în ca: susţine că invaziile germanice au constituit un eveniment pn videnţial destinat să regenereze societatea romană decadent
m Valentinian al II-lea, Flavius (371—392), ridicat la in periu la moartea tatălui său Valentinian I. Moare ucis în Gal de generalul său Arbogast.

?s= Spune în De Gubernatione Dei, I, 14, 87: Si pejert Francv quid novi faciet qui perjurium ipsum sermonis genus putat es. non criminis?
886 Plutarh.
Cucerirea făcută de spanioli în Lumea Nouă este contemporană cu Montaigne, care în profundul său umanism nu putea sa nu-şi manifeste reprobarea faţă de acţiunile de distrugere a băştinaşilor. Montaigne, in felul său, cu o înţelegere larg depăşi- tourc a vremurilor sale, ia poziţie împotriva colonialismului.
Lysandros.
Aluzie la dueluri care în vremea lui Montaigne şi pînă l:1 interzicerea lor în vremea lui Ludovic al XLII-lea au stins multe vieţi.
Capitolul XIX, „Despre neatîrnarea cugetului", este consacrat împăratului Iulian supranumit Apostatul (vezi nota 894). Dreptatea pe care i-o face Montaigne acestui leal duşman al creştinismului a fost cît pe aci să devină un obstacol în obţinerea ..bulei de burghezie romană" pe care o solicitase în 1581 în timpul şederii sale la Roma. „Stăpînul sfîntului palat" (papa) s-a împotrivit acestui capitol, spune Montaigne în Journal de voyage, t. ii. Papa a lăsat autorului latitudinea schimbărilor. După ce <i obţinut bula Montaigne nu a schimbat nimic, fiind convins că .se datorează adevărul chiar duşmanilor. Voltaire va lua textul ace«lui capitol din Eseuri ca bază a justificărilor aduse de el ace- iuia..if Iulian.
Montaigne deploră la prietenii lui catolici spiritul necruţător si lipsa de moderaţie care domnea din cauza luptelor pătimaşe.
' 's Tacit.us. Publicus Cornelius, istoric roman (către 55 — către 117 e.n.). Numit in funcţii încă de foarte tînăr sub Vespasian, se căsătoreşte cu o fiică a lui Iulius Agricola. Praetor sub Domi- tian, apoi consul. Orator, faimos jurisconsult, el scrie: Viaţa lui Iulius Agricola care rămîne capodopera biografiilor antichităţii; Germania, o Istorie a Romei din 69 în 96, din care nu s-au păstrat decit primele 4 cărţi şi fragmente din a 5-a, şi Analele, istorie pe scurt a evenimentelor din anul 14 în anul 66. Din cele 16 cărţi aie

acestei lucrări nu au parvenit pînă la noi decît 9 cărţi complete şi fragmente din alte trei.
803 Tacitus, Marcus Claudius, împărat roman (către 200—276). După asasinarea lui Aurelian, în 275, Tacitus, care ocupase dife-rite funcţii şi a cărui avere şi integritate erau bine cunoscute, a fost ales în unanimitate împărat de către Senat. A inaugurat o sumă de reforme interioare. Se pare că ar fi fost asasinat de către soldaţii săi în timpul unei expediţii în Asia minoră împo triva goţilor.
884 Iulian, Flavius Claudius Iulianus, supranumit Apostatu împărat roman (331—363). Nepotul lui Constantin cel Mare, Iulia a fost crescut în religia creştină, dar, sub influenţa filozofilor pla tonicieni, revine la păgînism, cu toate că nu recunoştea aceaste Constanţiu al Il-lea îl pune sub supraveghere şi îl închide î: închisoare de mai multe ori, bănuindu-l de a fi păgîn. în sfîrşi în 355, îl proclamă Cezar şi îi dă pe sora sa Elena în căsătorie Iulian primi guvernămîntul provinciilor transalpine şi comand forţele care trebuiau să alunge dincolo de Rin invadatorii ger maniei din Galia. Reuşind în această grea întreprindere, îşi cîş tigă o atît de mare popularitate încît atunci cînd Constanţiu : ordonă, în 360, să-şi trimită cele mai bune oşti în războiul c perşii, acestea îl proclamă împărat. Moartea subită a lui Constan ţiu îi dădu deplina stăpînire asupra întregului imperiu. Atunc profesează deschis păgînismul său, dar proclamînd în acelaşi tim o universală toleranţă. Totuşi a exclus creştinii din slujbele ci vile şi militare, le interzise să predea gramatica şi retorica în şco! şi scrise un mare tratat împotriva erorilor doctrinei creştine. I 3C3 făcu război perşilor şi avu o mare victorie la Ctesifona, da în urmărirea duşmanului fu surprins şi rănit mortal. Iulian încercat să imite severitatea şi rigoarea primilor romani şi fost neobosit în exercitarea obligaţiilor sale cetăţeneşti. Avea ta lent oratoric şi literar. Printre operele sale care ni s-au păstra se află Caesares şi Adversus Christianos.
895 Ammianus Marcellinus, istoric roman mort către 395 e.r Istoria sa a împăraţilor, continuare a Analelor lui Tacitus, cu prinde de la anul 96 la 378 şi se compune din 31 de cărţi, dintr care primele 13 s-au pierdut. Elementele

pe care Montaigne î; construieşte capitolul sînt luate cu precumpănire din acest autoi
1,96 Eutropius Flavius, istoric roman din secolul al IV-lea, au tor al unei istorii romane în 10 cărţi, Breviarium rerum Roma norum.
897 In ediţiile anterioare celei din 1588: Aussi ce que plusieur disent de luy, qu'estant blesse d mort d'un coup de traict, il s'es cria: Tu as vaincu, ou comme disent Ies autres: contente toy Na zarien, n'est non plus vraysemblable. Car ceux qui estoint pre sens ă sa mort et qui nous en recitent toutes Ies particuliere circonstances, Ies conlenances mesmes et Ies parolles n'en diter rien: non plus que de je ne sgay quelz miracles que d'autres y meslent.
898 Unul dintre asasinii lui Cezar.
889 In cursul războaielor religioase, in mai multe rînduri s-a ajuns la învoieli care dădeau anumite libertăţi de credinţă hughe- neţilor. Intre 1576—1577 s-ar fi putut crede că pacea se putea mstaura. Dar lupta reîncepe. Abia zece ani mai tîrziu, prin abjurarea lui Henric, regele Navarrei şi intrarea sa în Paris se pune capăt acelor lupte. In 1583, Montaigne, ieşind din rezerva lui, a mijlocit întrevederi şi prilejuri de împăcare.
900 „La izvoarele plăcerilor izvorăşte o amărăciune care chiar şi intre flori ne strînge gîtlejul". (Lucreţiu, IV, 1133).
001 „Fericirea însăşi, dacă nu se potoleşte, copleşeşte". (Seneca, Epist., 74).
902 Xenofon, după Epiharm, Memorii asupra lui Socrate.
903 „In a plinge este oarecare voluptate". (Ovidiu, Tristia, IV, III, 27).
904 „Tînăr paharnic al bătrînului Falerne (al vinului de Fa- lerna), toarnă-mi din cel mai amar". (Catul, XXVII, 1).
905 „Nu este rău fără compensaţie". (Seneca, Epist., 69).
900 In Republica, IV, 5.
907 Hidra din Lerna, şarpe fabulos din mitologia greacă, căruia i se atribuiau nouă capete, după Pausanias — unul, după alţi autori — cincizeci sau o sută. Aceste capete, o dată tăiate, recreşteau înmulţite. Hercule a reuşit să ucidă acest monstru în al cărui sînge şi-a înmuiat săgeţile.

Folclorul nostru reeditează în balaurul, cu şapte capete mitica făptură.
908 „Orice pedeapsă exemplară implică oarecare injustiţie pe care o suferă particularii şi pe care un bine public îl compensează". (Tacitus, Anale, XIV, LIV).
508 „De a fi rostogolit puncte de vedere contrarii, mintea lor devenise stupidă". (Titus Livius, XXXII, 20).
910 Simonide, poet grec liric, născut în insula Ceos către 556 î.e.n., moare către 468. Tînăr merse la Atena şi trecut de 80 de ani se duse la curtea lui Hieron din Siracuza. Pindar îi reproşează aviditatea. Este primul poet de care se spune că ar fi scris pentru bani. A fost cel mai fecund şi cel mai popular dintre liricii greci. Nu ne-au rămas decît cîteva fragmente printre care Lamentaţiile lui Danae.
911 Hieron, tiran al Siracuzei, succesor al fratelui său Gelon (către 478), moare în 467. Pindar descrie victoriile sale la jocurile olimpice şi pytice. Protector al artelor, curtea sa era deschisă artiştilor pentru care organiza întreceri.
9:2 Vespasian, împărat roman (67—79), caracter energic şi cu obiceiuri austere, înfrînge răscoala din Iudeea, restabili finanţele, reformă Senatul şi ordinul cavalerilor, construi Colosseum şi templul Păcii. Stabilind un impozit pe latrine, ar fi spus celor care se opuneau: „Banul nu are miros". Vezi nota 665.
911 Montaigne face aluzie la Henric de Navara pentru care nutrea o deosebită simpatie, chiar dacă era împotriva îmbrăţişării de către acest principe a noii doctrine. Opoziţia lui Montaigne era de natură civică, nu religioasă.
915 Selim, nume a mai multor sultani; cel la care se referă Montaigne este Selim cel Crud, cuceritorul Egiptului şi al Persiei, domnind din 1512—1520.
Baiazid al II-lea (1447—1512).
917 Amurat sau Murad, nume a cinci sultani. Cel pe care îl numeşte Montaigne este al III-lea, născut în 1545 şi care succede tatălui său Selim al II-lea, în 1574. Moare în 1595.
Eduard al III-lea (1312—1377), rege al Angliei (1327—1377), începe împotriva Franţei acel război care va fi numit de 100 de ani. Instituie Ordinul Jaretierei.

919 Carol al V-lea cei înţelept (1338—1380), rege al Franţei (1364—1330). în timpul său are loc revolta lui fitienne Marcel. Domnia sa, deşi tulburată de evenimente grave, se înscrie printre cele mai prielnice ţării.
9:0 încă o dată Montaigne revine împotriva cuceririi Lumii Noi. Spusele sale nu ne pot apărea ca insulte grave aduse coroanelor Castiliei şi Portugaliei, dar pe vremea lui Montaigne a afirma despre oricine o îndoială era o insultă care se lichida prin sînge şi numai moartea „spăla" ruşinea învinuirii aduse. Or Montaigne nu se sfieşte să spună despre principii ce conduceau Spania şi Portugalia: „şi rămîne de ştiut dacă ei ar fi avut măcar (s.ns.) îndrăzneala" etc. Aceste rînduri ale lui Montaigne, cunoscute la acele curţi ar fi constituit act de lez-majestate.
921 De la „Soarta..." inclusiv citatul este un adaos al ediţiei din 1595, care continuă după citat printr-un lung paragraf despre eroismul indienilor din Lumea Nouă.
922 „Mă voi întoarce învingător din luptă, o Mercur Fabius. Dacă nu voi ţine (ce am făgăduit) invoc împotriva mea supărarea lui îupiter, a lui Marte şi a celorlalţi zei" (Titus Livius, II, 45).
923 In 1578.
Sebastian, rege al Portugaliei din 1557 în 1578, ucis în bătălia de la Alcazar-Quivir.
„J-"' ..Grămădiţi nu numai de măcel, dar şi de fugă". (Titus Livius, II, 4).
925 In 46 î.e.n., Cato din Utica s-a străpuns cu sabia aflînd că resturile armatei lui Pompei şi ale partizanilor aristocraţiei fuseseră nimicite de Cezar la Thapsus, în Africa. Strănepot al lui Cato Censorul, era unul din vrăjmaşii politicii lui Cezar. A trăit şi a murit ca un stoic.
927 în Xenofon.
923 Cirus al Il-lea cel Mare (558—529 î.e.n.), fondatorul Imperiului Persan. Răsturnă pe regele mezilor, Astiage, învinse pe Cres-sus, regele Lidiei, cuceri Babilonul şi deveni stăpînul întregii Asii Occidentale.
02lî Commenlarii de bello civili, III, 11.
930 Suetonius, Caius Suetonius Tranquillus, istoric roman (către 70 — către 122). Se pare că a fost unul dintre cei

mai fecunzi scriitori latini. Principala sa operă care ne-a parvenit este intitulată Vitae XII Caesarum, care abundă în detalii uneori licenţioase.
MI Vezi nota 816. Dragostea lui Tiberiu pentru fratele său Drusus este menţionată de toţi istoricii care i-au urmărit viaţa; <Je altfel, acesta, prin curajul, spiritul de justiţie şi cumpătare se latuse iubit. El este primul roman care pare să fi ajuns prin Germania la Marea Nordului.
932 Antioh al III-lea cel Mare (223—187 î.e.n,), fratele şi succesorul lui Seleucos al III-lea. Prin cuceririle sale în Asia Mică ajunse să stînjenească puterea romană în ascensiune; este învins în 191, apoi în 190 de către Lucius Cornelius Scipio. Este ucis în timp ce voia să jefuiască tezaurul templului de la Elymais.
933 Vezi nota 312.
931 „Cu cai de schimb se duse cu o iuţeală aproape de necrezut de la Amfisa la Telia în trei zile" (Titus Livius, XXXVII, 38).
935 Caecina Alienus, general roman, cuceri victoria de la Be- driacum (69 e.n.), a fost ucis pentru a fi conspirat împotriva lui Vespasian.
930 Brutus, Decimus Iunius, general roman, executat în 43 î.e.n. ca urmare a complotului împotriva lui Cezar la care participase cu ruda sa Brutus, Marcus Iunius.
937 Marele stăpîn era denumirea sultanului în formulele protocolare occidentale.
f:<8 Ediţia din 1595 adaugă: comme font assez d'autres. Je n'ay trouve nul sejour d cet usage.
939 După Bodin: Republica, cartea IV şi passim.
940 Franconi, franci, trib germanic care a invadat Galia; or- ganizînd viaţa de stat şi contopindu-se cu populaţia au dat naştere naţiunii franceze.
941 Brennus, forma latinizată a celticului Brenn care înseamnă şef militar, general şi a fost purtat de mai mulţi şefi gali, printre care cel la care face aluzie Montaigne şi care este citat de Titus Livius. In 390 î.e.n., galii senonezi trec munţii, înfrîng pe romani şi intră în Roma căreia îi dau foc şi o jefuiesc. 80 de bătrîni care refuzaseră să se adăpostească în Capitoliu cu tinerii s-au lăsat ucişi pe

jilţurile lor de curuli. Timp de şase luni galii asediază Capitoliul pe care nu-l pot lua. In sfîrşit, pierind de foame, asediaţii sînt dispuşi să capituleze. Brennus, şeful militar, cere 500 kg aur. Pe cînd se cîntărea enorma cantitate, s-a iscat cearta asupra exactităţii măsurilor. Atunci Brennus a aruncat în cîntar greaua sa sabie, spunînd cuvintele care au rămas celebre: Vae victis (vai de învinşi).
„Pătimim răul unei păci prea lungi; mai crud decît fierul, luxul ne striveşte". (Iuvenal, VI, 291),
,43 Bretigny, sat din centrul Franţei, unde s-a încheiat un tratat între Franţa şi Anglia, prin care Eduard al III-lea renunţa la tronul Franţei şi Ioan cel Bun îşi recăpăta libertatea cedînd sud-vestul Franţei şi plătind 3 milioane de ecus de aur, în anul 1360, în timpul războiului de 100 de ani.
044 Poate Filip August şi fiul său Ludovic pe care Montaigne putea să-i confunde cu Filip al Vl-lea şi Ioan al II-lea.
946 „O, Nemesis, fă astfel încît să nu pot dori nimic pe care să-l pot avea altfel decît în detrimentul legitimului posesor". {Catul, LXVIII, 77).
lJ4a „De acolo vine arta jocurilor (de gladiatori), criminală nebunie, acele ucideri, acea plăcere care se hrănea cu sânge". (Prudentius, Contra Symmachum, II, 672).
947 Teodosiu I cel Mare, împărat roman, susţinător al creştinismului. A domnit între 379—395. După moartea lui, Imperiul Roman se desparte în două, sub fiii săi Honorius şi Arcadius, şi nu se va mai unifica niciodată.
948 „Apucă, o principe, o glorie rezervată acestor timpuri, cea pe care un tată o lasă succesorului său. Să nu mai fie execuţii pentru plăcerea Romei. Singur ,sîngele animalelor, în arena infamă să succeadă jocului fierului mânjit de omucidere". (Prudentius, op. cit., II, 643).
949 Aceste dezvoltări şi aceste citate despre jocurile de circ ia romani sînt inspirate din Saturnalele lui Justus Lipsius, apărută in 1582 (vezi nota 570).
050 „Se ridică la fiecare lovitură, de cîte ori fierul învingă- :orului străpunge gitlejul unui om, fecioara în pudoarea ei îşi spune mulţumirea (iar dacă învinsul cere

graţierea) şi întorcînd (în jos) degetul mare ordonă uciderea" (Prudentius, op. cit., II, 617).
951 „îşi vînd acum capetele pentru arenă, le trebuie duşman dacă războiul s-a potolit". (Manilius, Astronomica, IV, 225).
952 „în freamăt şi aceste jocuri noi, un sex neîndemânatic (femeile) necunoscător al fierului, se amestecă sălbatic în luptele bărbăteşti". (Statius, Silvae, I, VI, 51).
953 „Atîta Galatia, atîta Pontul, atîta Lydia!" (Claudian, In Eutropium, I, 203).
Sî4 Vezi nota 932.
935 Tradus de Montaigne din Tacitus, Agricola, c. 14.
956 Ediţia din 1595 spune: et de domination que sa vertu, ou celle de ses ancestres, luy avoyent acquis.
057 „Minune a artei de a imita răul, iată-l pe Coelius podagru de-a binelea". (Marţial, VII, 39, 8).
958 Appian, istoric grec din secolul al II-lea e.n., autorul unei Istorii romane.
959 Froissart (Jean), cronicar francez (1337—1404). Cronicile sale care cuprind perioada dintre 1322 şi 1400 sînt povestiri fără o anumită ordine, dar scrise cu graţie şi naivitate, fiind o pictură vie a lumii feudale din secolul al XlV-lea.
9r,° „Ceea ce înseamnă a excela între ceilalţi", adaugă ediţiile anterioare.
961 „Ca s-o ridici nu-i nevoie de cuvinte galante, nici de invitaţia unei mîini delicate". (Marţial, XII, XCVIII, 8).
962 „Partizanii tăi lăudară jocul tău cu amîndouă degetele lor mari". (Horaţiu, Epist., I, XVIII, 66).
963 „Şi cind poporul a lăsat în jos degetul mare, în favoarea sa ei omoară pe oricine". (Iuvenal, III, 36).
OM E vorba de Philocles, general atenian. Cf. Piutarh, J.ysan- dros, c. 5.
965 Alexandru tiranul, fiul lui Lycophron. Fera, azi Velestino, oraş din vechea Tesalie, la cîţiva km. de Golful Pagasco (azi Vo-ios), una din cele mai puternice cetăţi, aliată Atenei în războiul peloponezian, în timpul căruia Lycophron devine tiran. Fiul său Iason devine şeful militar

al întregii Tesalii. Al doilea fiu, Alexandru, îi succede în 369 î.e.n. A avut o mare influenţă în treburile Greciei. Dar in 364 şi 363 este bătut de tebani la Cinoce- faleea, rămînînd doar cu Fera. Dominaţia sa era zdrobitoare; este asasinat în 359. Fera trece în slăpînirea lui Filip al II-lea al Macedoniei, apoi a lui Antioh cel Mare.
906 „Şi cui nu-i place să omoare decît taurul care se împotriveşte". (Claudian, Epistolă către Hadrianus, 30).
967 „Lupii, urşii fricoşi şi cele mai josnice fiare, iată animalele care se înverşunează pe muribunzi". (Ovidiu, Tristia, III, V, 35).
!"18 Nu Bias (filozof grec din Ionia, secolul al Vl-lea î.e.n., unul dintre cei 7 înţelepţi), ci Patrocle, unul dintre interlocutorii dialogului, este acel care dă acest exemplu a răzbunării cereşti împotriva trădătorului Lyciscus.
909 Plancus el însuşi a dat acest răspuns, spune Pliniu în Prefaţă, lui Vespasian.
1170 „Pentru că fiecare se îndoia de sine însuşi".

Carol, duce de Orleans (1395—1465), căsătorit cu văduva lui Richard al Il-lea Inimă de leu. Nu era prea îndemânatic în politică. Luptă cu strălucire la Azincourt dar fu învins şi luat prizonier timp de 25 de ani în Anglia. S-a căsătorit cu Maria de Cleves, care-i va da un fiu, viitorul rege al Franţei Ludovic al XlI-lea. A lăsat o sumă de poezii în engleză şi franceză.

Regele Angliei Henric al V-lea Plantagenetul (1387—1422).

Horiaţi (cei trei), nume a trei fraţi romani care, în timpul domniei lui Tullius Hostilius, au luptat, după tradiţia raportată de Titus Livius, împotriva celor trei fraţi Curiaţi, campionii oraşului Alba, în prezenţa celor două armate, ca să se hotărască care din cele două popoare va porunci celuilalt.

Bertrand de Mattecoulon, născut la 1560, fratele cel mai mic al lui Montaigne.

Acest duel al fratelui lui Montaigne este povestit în Memorii cu privire la duel de Brantome.

Cele ce urmează sînt o critică şi o pledoarie împotriva duelurilor care, cum s-a mai spus, erau o adevărată plagă în vremea lui Montaigne.

„Nenorocite lovituri de încercare pentru tineri, grea ucenicie a războaielor de mîine". (Vergiliu, En., XI, 156).

„Să evite, să pareze, să dea înapoi, ei nu vor. Dibăcia în lupta lor nu are parte: nu sînt lovituri fictive, directe, oblice, .supărarea şi furia nu rabdă arta. Ascultaţi jocul oribil al spadelor in plin fier. ei nu se dau înapoi nici cu un pas. Mereu piciorul este ferm şi mîna se agită, lovitură de tăiere, lovitură dreaptă de străpungere în plin". (Tasso, Ierusalimul eliberat, cîntul XII, st. 55).

879 Ştersătură: Et Lachez en Platon meintient qu'on n'a jamais veu nul maistre de cette eschole devenir bon home de guerre.

980 Ediţia din 1595 adaugă: ny qu'un autre offrist d'y aller avec sa cape au lieu du poignard.

981 In Legi, cartea VII.

932 Mauricius, Flavius Tiberius Mauricius, împărat al Imperiului Roman de Răsărit, asasinat de generalul Focas, (proclamat îm-părat), în 602, împreună cu soţia, şase fii şi trei fiice.

983 „Loveşte în tot fiindcă tot îl sperie". (Claudian, In Eutro- pium, 1, 182).

984 De la „Cînd acestea sînt atît de..este o adăugire a ediţiei din 1595. Cele ce urmează sînt după Titus Livius.

935 Montaigne se opune torturii şi în această opoziţie încă o dată apare chipul său de mare novator în ale gîndirii, fiindcă tortura avea să subziste legal în unele ţări, pînă la finele secolului al XlX-lea, iar ilegal se practică şi astăzi.

986 Josephus Flavius.

987 Chalcondylas Laonikos, istoric bizantin, mort către 1490. A scris o Istorie a turcilor şi a căderii Imperiului Bizantin.

988 In Cronica Carion, cartea IV şi Analele Sileziene compilate în latină de către Ioachim Cureus.

939 Ediţiile anterioare termină fraza astfel: font a mon opinion grand honneur au premier: car je les trouve eslongnez d'une extreme distance.

000 Scipio Africanul (vezi şi nota 34).
991 Flaminius, Titus Quinctius, general roman (secolul al II-lea î.e.n.). Ales consul în 197, îl învinge pe Filip al Macedoniei la 196, proclamă la Jocurile Istmice independenţa cetăţilor care fuseseră cucerite de macedoneni, supune în 195 pe tiranul Spartei, Nabis, şi restabileşte pacea în Grecia.
692 „înţeleptul pune stavile însăşi virtutii". (Iuvenal, VI, 444).
993 „Tu pui să taie marmura în momentul morţii şi să se clădească case fără grijă de mormint". (Horaţiu, Ode, XVIII, 17).
094 „Iată mult timp de cînd nu mai am pierderi, nici cumpărări. Am mai multe provizii de drum decît drumuri". (Seneca, Epist., 77).
995 „Am trăit, drumul pe care mi-l hărăzise soarta este făcut". (Vergiliu, En., IV, 653).
sas Tradus din Seneca: Turpis et ridicula res elementarius se- nex (Epist., 36).
997 „Diverşi oameni, diverse gusturi, nu convine orice la orice vîrstă". (Pseudo-Gallus, I, 104).
998 Cato din Utica, om de stat roman (95—46 î.e.n.), potrivnic lui Cezar. Se sinucide după înfrîngerea de la Thapsus. Viata şi moartea lui au fost ale unui stoic.
999 Cele spuse de Montaigne despre viaţa lui Pyrrhon sînt rlupă Diogenes Laertios care a scris în secolul al IV-lea e.n. o istorie a şcolilor filozofice ca şi biografiile unor filozofi antici. Mulţi dintre comentatori au dedus din felul cum prezintă în Eseuri pe Pyrrhon, că Montaigne ar fi fost un adept al acestuia. In Eseuri el se arată tocmai stăpînit de spiritul Renaşterii şi cere o reînoire a .sistemului de gîndire, îndreptîndu-se spre natură şi cercetare a rezultatelor experienţei intelectuale de pînă în vremea sa. Se vădeşte aceasta din pildele care sînt date cu multă ironică iscusinţă în paragraful ce urmează.
îooo După Henri Estienne, un bastard de Campois (lîngă Ro- morantin).
1001 „Pierzîndu-şi onoarea, membrul său neridicînd decît un cap senil". (Tibul, Priap., 84).

1002 „Cînd torţa atinge în sfîrşit patul funebru, sub părul lor despletit soţiile sînt acolo; pioasa luptă începe, care va urma vie pe soţ în moarte: ruşine celei ce nu reuşeşte! Cea care reuşeşte este fericită, şi, dată flăcărilor, pe buzele soţului pune gura ei care arde". (Properţiu, III, XIII, 17).
1003 Gypnosofiştii (M. transcrie greşit: de fapt, gymnosofiştii): vechii greoi numeau astfel o sectă indiană, ai cărei membri renunţau la plăceri şi studiau natura. Credeau în transmigraţia sufletului.
1004 Cu acest prilej, Montaigne, care nu vrea să polemizeze în legătură cu luptele de conştiinţă, încumetat traduse în fapte de interese particulare, în războaiele religioase din Franţa, atacă justificarea protestanţilor a ireversibilităţii voinţei divine, ajungînd la o noţiune aberantă a fatalităţii pusă în evidenţă de el în întreagă expunerea de la „Fatum ..." cu toate pildele care urmează.
1005 Unul dintre cei doi călugări este Savonarola Girolamo, dominican italian (1452—1498). Egumen al mînăstirii Sf. Marcu, el a încercat să stabilească la Florenţa o constituţie în parte teocratică, în parte democratică. A fost condamnat şi ars pentru erezie.
1006 Poate că regele Navarei, Henric al IV-lea.
JOO7 Adaos după ediţia din 1595.
100a principele Wilhelm de Orania, fundatorul Republicii Olandeze, a fost urmărit de răzbunarea membrilor diferitelor partide. Jehan de Jaureguy încearcă să-l asasineze la Anvers, la 18 mai 1582, rănindu-l grav; în 1584, un anume Balthasar Gerard îl ucide.
icos Ducele de Guise a fost asasinat (1563) la asediul Orleeans- ului de către fanaticul protestant Poltrot de Mere, într-o seară pe cînd, însoţit de doi gentilomi, se întorcea de la avanposturi la reşedinţa sa (Cf. Memoriile lui Brantome, la art. M. de Guise).
îoio Asasinii sau ismailiţii, sectă secretă musulmană de sub puterea aşa-numitului de către cruciaţi „Bătrînul de pe Munte". Asasin vine de la cuvîntul arab haşiş = iarbă; fumători ai licoa- rei extrase din această iarbă se numeau haşaşuni şi prin deformare: asasini.

1011 Raymond, în 1151, lîngă poarta Tripoli; Conrad, la Tyr, la 24 aprilie 1192.
,0'- „Spre a putea, printr-o interpretare, concilia faptele cu conjecturile". (Cicero, De div., II, 31).
,0I:) Epimenide, poet crelan din Cnosos, secolul al VH-lea î.e.n. S-a preocupat îndeosebi de politică şi legislaţie. Unii îl aşează printre cei 7 înţelepţi ai Greciei în locul lui Periandru. Poemul său asupra expediţiei argonauţilor şi celelalte opere ale sale s-au pierdut. între alte povestiri ale anticilor despre el se spune că în tinerele s-ar fi retras inlr-o peşteră şi că atunci cînd a ieşit din ea pretindea că dormise 57 de ani.
1014 „Ceea ce vede mereu nu-l miră, chiar dacă nu-i ştie cauza. Dar ceea ce nu a văzut niciodată, cind îl vede, îl socoteşte mi-nune". (Cicero, De div., II, 27).
1015 In secolul al XVI-lea, Montaigne ajunge la concluzii pe tare abia sociologia din secolul al XlX-lea aveau să le justifice.
1016 „în furia care-i mînă se aseamănă cu stînca abruptă care pierzindu-şi sprijinul se precipită deodată din înaltul muntelui" (Iuvenal, VI, 647).
1017 „Recunoştinţă- ţie care dai ţării un nou cetăţean, dacă l-ai tăcut util patriei, cîmpurilor, războiului, păcii!" (Iuvenal, XIV, 70).
lois „Furia îi umflă trăsăturile, sîngele îi înegreşte vinele: mai mult foc în ochii săi decît în ochii Gorgonei!" (Ovidiu, Ars Amandi, III, 503).
lois Aluzie la luterani.
1020 Eudamidas. Nu se ştie la cine se referă Montaigne.
1021 Vezi nota 497.
in2- Vezi nota 260.
1023 Piso, numele a mai multor familii romane care au dat mai multe figuri celebre, printre care Lucius Calpurnius, tribun al poporului, adversarul fraţilor Gracchi. El dă legea Calpurnia (149 î.e.n.); Lucius Calpurnius, consul în 58 î.e.n., care a determinat exilul lui Cicero; Lucius Calpurnius, căruia Horaţiu îi dedică Ars poetica; Cneius Calpurnius, consul sub August, acuzat de participare la

complotul împotriva lui Nero se sinucide (19 î.e.n.). La acesta din urmă se referă Montaigne.
i°24 După Seneca, Despre minie (De ir a), din care Montaigne s-a inspirat pentru părţi din acest capitol.
1025 pare să fie un portret al lui Henric de Navara pentru care, deşi era hughenot, Montaigne nutreşte o deosebită simpatie ca şi pentru soţia sa Margareta de Valois.
102(i „Astfel, cînd cu mare zgomot un foc de lemne se aprinde sub vasul de bronz, apa fierbinte clocoteşte, se zbate în adîn- cimile pereţilor care o întemniţează, se revarsă spumegînd, nu-şi mai stăpîneşte puterea şi întunecatul ei abur se împrăştie în susul aerului". (Vergiliu, En., VII, 462).
1027 „Orice cusururi la lumina zilei sînt cu atît mai puţin grele, dar teribil de primejdioase cînd se feresc sub acoperămîn- tul unei sănătăţi prefăcute". (Seneca, Epist., 56).
1028 „Frămîntatul fără pricină se ceartă cu sine". (Claudian, In Entropium, I, 237).
1029 „Astfel taurul, cînd lupta se vesteşte, muge îngrozitor, îşi încearcă de mînie coarnele pe un trunchi şi bate aerul cu loviturile sale şi preludează atacului semănînd praful". (Vergiliu, En., XII, 103).
loao nu are niCi 46 de ani cjncj scrie acestea.
1031 Ludovic de Lorena, cardinal, frate cu Henric de Lorena, duce de Guise (şeful Ligii). Arhiepiscop de Reims, în 1574 şi cardinal în 1578, a jucat un rol important în intrigile Ligii; i s-a încredinţat într-o măsură educaţia lui Carol al IX-lea. La Sta-tele Generale de la Blois l-a ofensat pe Henric al III-lea care a dat ordin să fie asasinat, ceea ce s-a petrecut la 24 decembrie 1588. O viziune a lumii aceleia în care Montaigne a trăit şi a scris poate fi dată şi de amintirea faptului că Francisc de Lorena, duce de Guise, Ludovic de Lorena, cardinal de Guise şi Henric de Lorena, duce de Guise, .cei trei fraţi, mor asasinaţi, primul, de un fanatic, ceilalţi doi, din poruncă regală.
1032 in această comparaţie pe care o stabileşte se poate spune că Montaigne nu numai că apără pe marele său dascăl Seneca, dar, în acelaşi timp, în mod subtil şi ca din

întîmplare, face să reiasă asemănare între Nero, elevul unuia şi Carol al IX-lea, elevul celuilalt. Evident, Montaigne nu atacă pe rege însuşi, ci mai degrabă asemuie cele două domnii cu ce au constituit, pe de o parte ca dezvoltare a artelor, pe de alta ca intrigă politică, Timă şi violenţă.
1033 Această carte nu a fost regăsită.
1034 Dion Cassius Cocceianus, istoric roman, născut în Bitinia către 155 e.n., senator şi de două ori consul; Istoria romană a sa, scrisă în limba greacă şi împărţită în 80 de cărţi, se opreşte în 229 e.n. Nu s-au păstrat decit 19 cărţi (36—54).
'"=5 în Anale, XIII, II, etc.
1(W6 Bodin, Jean (1530—1596); cea mai de seamă dintre operele sale este Republica — tratat in 10 volume. Temele le dez-voltase în prelegeri în Anglia; poate fi considerat ca întemeietorul ştiinţei politice în Franţa.
1037 Ammianus Marcellinus.
loas Eseuri, I, XXVII.
1030 jn ediţia din 1595 continuă astfel: Selon elle il faut regler toutes Ies autres. Les allures qui nu se rapporlent aux sien- nes, sont faintes et fauces. Luy propose Ion quelque chose des aclions ou facultez d'un autre? La premiere chose qu'il appelle ă la consullation de son jugement, c'est son exemple! Selon qu'il en va chez luy, selon cela va l'ordre du monde. O l'asnerie dan- gereuse et insupportable!
îojo vezi nota 22.
io« Petalismul era la Sparta şi Siracuza ceea ce ostracismul era la Atena. Siracuzienii îşi scriau sentinţa pe nişte foi: 7rexaXoţ. Atenienii pe tesoane sau bucăţi de cărămidă: iaxpaxoţ.
1042 Vieţile paralele ale lui Scipio şi Epaminonda sînt pierdute.
iw3 După o notă a lui Florimond de Raemond (convertit la catolicism, devine un fervent luptător împotriva hughenoţilor), ar fi vorba de Ludovic de Bourbon, duce de Montpensier, sub ordinele căruia Montaigne a servit în rîndurile armatei catolice la campamentul de la Sainte-Hermine, în 1574.

Această legendă este luată din Diogenes Laertios, oa mai toate cele, mai mult sau mai puţin absurde, despre filozofi.

Pentru referinţele la Cezar din acest capitol, sursele lui Montaigne sînt Suetonius şi Plutarh: Viaţa lui Cezar.

Acest sfirşit de frază este un adaos din 1582.

Povestire luată din Chalcondylas.

Oppius, Caius (secolul I î.e.n.), istoric latin, locotenent al lui Cezar căruia, se pare, i se datorează completarea Comentarii-lor lui Cezar pentru războaiele din Alexandria şi Africa.

1049 Această frază se regăseşte pe marea lui adnotare făcută pe exemplarul său din Cezar. Aceasta face că se poate presupune că eseul acesta este din 1578, data lecturii Comentariilor.

1050 Toate aceste anecdote sînt luate de la Suetonius, Viaţa lui Cezar.

1051 Aluzie la dragostea acestuia pentru Cleopatra, regina Egiptului, lingă care se întoarce înfrînt după Actium şi se sinucide.

1052 „Cum străluceşte o nestemată cetluită în aur roşcat, podoabă pentru git sau frunte, cum străluceşte un ivoriu pe care arta l-a încrustat în lemn sau în terebentina" (Vergiliu, En., X, 134).

îosj Povestire din Valerius Maximus (IV, 5).

1054 Sursele sînt Suetonius şi Plutarh, Viaţa lui Cezar; materia capitolului este luată din De bello gallico şi De bello civili.

•055 Polibiu, istoric grec (către 201 î.e.n. — către 118). Tatăl său era Lycortas care urmează lui Philopoemen în fruntea ligii aheene. După învingerea lui Perseu al Macedoniei la Pydna (168) o mie de greci au fost duşi la Roma ca să fie judecaţi că nu au ajutat pe romani. Prin influenţa lui Fabius şi Scipio, fiii lui Paul Aemilianus, Polibiu a fost autorizat să rămînă în casa acestora la Roma şi o adevărată prietenie s-a legat între istoric şi Scipio. După 15 ani de exil a reuşit ca împreună c-u supravieţuitorii să capete învoirea de a se reîntoarce în patrie. A luat parte cu Scipio la al 3-lea război punic şi a

asistat la distrugerea Cartaginei. După învingerea Corintului el s-a dus în grabă în Peloponez şi, cunoscîndu-i pe romani, s-a străduit să îmblînzească severitatea învingătorilor. Marea sa operă este o Istorie în 40 de cărţi tra- tînd despre creşterea puterii romane, incepînd din 220 î.e.n., unde se opresc Timeu şi Aratus din Sicyona, pînă în 146 î.e.n., anul distrugerii Cartaginei şi al Corintului. Nu ni s-au păstrat decît 5 cărţi complete şi citeva fragmente.
1053 Commynes (Philippe van den Clyte, seigneur de), istoric (1445—1509). Companion de copilărie şi om de încredere al lui Carol Temerarul, intră în slujba lui Ludovic al Xl-lea. Ca răsplată a acestei defecţiuni (1472), regele, care va găsi în el o unealtă prielnică politicii sale complicate, îl înzestrează. însărcinat cu mai multe misiuni le duse pe toate la bun sfîrşit. La moartea regelui făcu parte din consiliul de regenţă dar Anne de Beaujeu ca să se apere de intrigile sale îl aruncă în închisoare. Parlamentul îl exilă, cu confiscarea unei pătrimi din avere (1488).
Dar rechemat de Carol al VlII-lea urmă pe acesta în Italia. Sub domnia lui Ludovic al XlI-lea începe să-şi scrie Memoriile, capo-doperă de precizie, de naivitate şi originalitate. Povesteşte cu o mare linişte şi luciditate crimele, trădările oamenilor politici ai vremii sale şi dă pînă în amănunt chipul lui Ludovic al Xl-lea aşa cum ni s-a păstrat. Memoriile au fost publicate pentru prima oară în 1523. Este interesant de remarcat că tocmai scrierile acestui istoric, intre toţi, să fi fost cartea de căpătîi a lui Carol Quin- tul. Evident, provinciile litigioase între Franţa şi Imperiu erau tocmai cele în care se petrecuse viaţa lui Commynes.
1057 Ca şi precedentul capitol şi acesta trebuie să fi fost scris după 1578, data lecturii Comentariilor.
1058 vezi nota 95.
1050 „La trecerea Rinului îl aveam pe Cezar şef, aici ca tovarăş, deoarece crima egalizează". (Lucan, V, 289).
10150 Localitate în Hautes—Pyrenees.
looi Afranius, Lucius, (m. 46 î.e.n.), general roman, partizan al lui Pompei.

iog2 petreius, Marcus (m. 46 î.e.n.), general roman, partizan al lui Pompei. După victoria zdrobitoare a lui Cezar de la Thapsus se sinucide.
IOM Farnace al II-lea, rege al Pontului, fiul lui Mitridate; după biruinţa împotriva acestuia scrie Cezar Senatului celebrul: Veni, vidi, viei.
1064 „Mai iute decit fulgerul şi mama tigroaică". (Lucan, V, 405).
1085 „Ca o stîncă venită din înălţimea unui munte, smulsă de vint, rostogolită de furtuni, ori pe care munca anilor a scos-o din loc de bătrîneţe, masa enormă oribilă se rostogoleşte în prăpastie, face să răsune solul, antrenează cu ea păduri, turme, ciobani". (Vergiliu, En., XII, 634).
loca cetate a galilor.
1067 „Ca să alerge la luptă, soldatul ia drumul de care s-ar fi temut pentru fugă; leoarcă el îşi pune armele şi îşi încălzeşte alergînd trupul pe care l-a îngheţat torentul". (Lucan, IV, 151).
jors
8 „Astfel Aufidia, asemănator taurului, se rostogoleşte prin ţara ^Yii Daunus din Apulia, cînd se mînie şi ameninţă cu potopul său hSldele". (Horaţiu, Ode, IV, XIV, 25).
iot,
19 Azi Durazzo, în Albania, port la Adriatica.
1<A
0 Vechiul nume al Dardanelelor.
to>
1 Lucius Cassius (Caius Longinus), şeful conspiraţiei îm- potfiva lui Cezar. Comandă flota lui Pompei în timpul războiului civil- Se predă lui Cezar în 48. Ca recompensă a asasinării Iui Cez0r primeşte provincia Siria. Aliat natural al cumnatului său Brutu\ împotriva lui Antoniu şi Octavian, se sinucide pe cîmpul de lu^tă, confundînd cavaleria lui Brutus care îi vine în ajutor cu cea a lui Octavian. Brutus l-a numit „ultimul roman".
(0?
2 Alezia (Ales, Alais), cetate a galilor, in care ultima lor rnare căpetenie Vercingetorix se întărise şi în care a fost

asediat şi Pfl\is de către Cezar, ceea ce i-a asigurat acestuia cucerirea Gal>e\
(07
3 Numărul de cai dat de Cezar este de 8 000; copistul lui Mof^igne a confundat cifrele romane.
(07
4 Lucullus, Lucius Licinius, unul din cei mai mari generali rom^i din perioada de decadenţă care a precedat căderea re- publicii. Quaestor sub Sylla, îl însoţeşte pe acesta în Grecia şi Asi? \88). în timpul asediului Atenei reuneşte flota romană şi aliata şi bate flota lui Mitridate la Tenedos. In 79, ales edil curul se îmbarce la Roma. In 74 este consul cu M. Aurelius Cotta. De- sem^ t pentru a conduce al doilea război împotriva lui Mitridate, inst^ie o disciplină severă şi învinge la Grame, cucereşte Pontul şi pfaidă Tigranocerta, în Armenia, supune Bosforul. Luîndu-i-se comar\da care a fost dată lui Pompei, se întoarce la Roma. După triuf^'ul ce i se conferă în 63, în duşmănie cu Pompei şi fiind imefs de bogat se retrage din politică, ducînd o viaţă de lux extrem.
io>
5 In completările Comentariilor.
J07
* Ariovistus (germana veche: Ehrenvest = onorabilul), şeful sueP'^ar, trib germanic care trecu Rinul ca să ajute pe sequani împ^riva heduilor. După ce i-a învins, Ariovistus a vrut să oprî^^ pe propriii săi aliaţi, ceea ce i-a dat ocazie lui Cezar să 5ntervină în Galia încă liberă. La Vesontio (Besanţon) în 58, rom^ii zdrobesc pe Ariovistus, care scapă fugind peste Rin.
5077 Gaspard de Coligny, senior de Châtillon-sur-Loing, amiral al Franţei, asasinat în noaptea Sfîntului Bartolomeu (24 august 1572), ca unul dintre hughenoţii de vază.
io77bis port pe coasta Dalmaţiei.
1708 „Cele mai puţin îndurerate (atinse, lovite) fac cel mai mare caz de lacrimile lor". (Tacitus, Anale, II, LXXVII).
1079 Primele două pilde sînt luate după Pliniu cel Tînăr (Epist., III, 16); ultima din Tacitus (Anale, XV, 62—65).

1080 „Dreptatea la ei, plecînd de la pămînt, şi-a făcut ultimii paşi" (Vergiliu, Georg., II, 473).
1081 „Paetus, nu doare" (Pliniu cel Tînăr, Epist., III, XVI).
1082 „Cînd casta Arria întinse lui Paetus al ei fierul pe care mina-i îl scoate din ale ei măruntaie: «Eu nu sufăr, Paetus, de lovitura ce mi-am dat — spune ea —, ci de cea pe care tu ti-o vei da»". (Marţial, I, XIV).
1083 DUpă părerea lui Montaigne, mai bine în Pliniu cel Tînăr, Epist., III, decît in versurile lui Marţial.
1081 Vergiliu.
1085 „învăţata sa liră face un zgomot de vers, asemenea sunetelor pe care atingînd-o Apolo le modulează". (Properţiu, II, XXXIV, 79).
io8G ^Despre frumos, ruşinos, util şi contrariile lor, el spune mai mult şi mai bine decît Crisip şi Crantor". (Horaţiu, Epist., I, II, 3).
1087 „Din el coboară, ca un izvor peren, apa Permessului la buzele poetului". (Ovidiu, Amores, III, IX, 25).
1088 „Adăugaţi pe tovarăşul muzelor, Homer, care s-a ridicat pînă la stele". (Lucreţiu, III, 1050).
1089 „Prin posteritate acest izvor bogat a fost dus în cîntecele noastre; fluviul a fost împărţit în pîrîiaşe strîmte, bogate de bunurile unuia singur." (Manilius, II, 8).
1090 Velleius Paterculus, I, 5. In quo (Homer) hoc maximum est quod ne que ante Uium qum iile imitaretur, ne que post illum qui eum imitări potest, inventus est.
1091 Traducerea unui vers grecesc citat de Aulus Gellius (III, XI).
1092 Aruncind jos tot ce-i zăvora înălţimile şi mulţumit să-şi deschidă o cale de ruine". (Lucan, I, 149).
io!u Ediţiile anterioare adaugă: car on tient entre autres cho- ses que sa sueur produisoit une tres douce et souefve odeur.
'o" „Aşa precum, scăldat de apele oceanului, Lucifer, astrul iubit al lui Venus înaintea oricărui ioc celest, ridică faţa sa pură şi pune capăt tenebrelor". (Vergiliu, En., VIII, 589).
1095 „Ca un loc de pădure pus în diverse locuri aprinde arbori uscaţi şi lauri care scînteiază, sau cu zgomot, prăbuşindu-se din munţi, torente spumegate se aruncă în

cîmpie, fiecare în calea lui avind distrus totul". (Vergiliu, En., XII, 521).
10915 Epaminonda (vezi nota 23) a fost numit de greci primul dintre ei, după Diodor din Sicilia, XV, 88; Pausanias, VIII, II etc. şi Cicero, De oralore, III, 34.
1097 Una dintre victoriile lui Epaminonda împotriva spartanilor.
icos Ediţia din 1595 adaugă: en la forme qu'elle estoit en luy.
1099 pelopida (m. 364 î.e.n.), general teban, aliat cu Epaminonda la dezrobirea Tebei de sub dominaţia Spartei.
noo Din 1572. Montaigne are piatra la rinichi de la 45 de ani, în 1.578.
noi Maecenas, cavaler roman (64—8 î.e.n.). Foarte bogat, se folosi de trecerea pe care a avea pe lîngă August ca să poată favoriza pe poeţii şi artiştii contemporani cu el. Vergiliu, Horaţiu, Properţiu au beneficiat de protecţia sa. Numele său a rămas sinonim cu „darnic protector al artelor".
1102 „Să fiu făcut ciung, şchiop, podagru, să mi se scoată dinţii: trăiesc şi este destul". (Versuri ale lui Maecenas păstrate de Seneca, Epist., 101).
1103 Mai degrabă Cinicul, după Diogenes Laertios.
1104 „Să nu-ţi fie frică să mori, nici nu dori". (Marţial, X, XLVII, 13). Această sentenţă a figurat pe birnele bibliotecii lui Montaigne, apoi a fost înlocuită cu o alta.
no; Pasajul însemnat cu (b) a fost introdus în text, fiind cel înlocuit de autor cu urmarea însemnată cu (c).
nos _Durerea sa este atît de mare că-şi muşcă mîinile, că-şi muşcă buzele, şi că obrazul său este fără încetare inundat de lacrimi". (Ariosto, Orlando furioso, XLVI, 27).
1107 ge citeşte în ediţiile anterioare: qu'elle luy ordonne ses itas et le tienne en bride et en office.
1108 „Şi luptătorii cînd lovesc agitind cestul (mănuşă sau curea le luptă cu pumnalul) gem, pentru că trăgînd din trupul lor iceastă voce, îl întăresc şi că loviturile lor devin mai viguroase" (Cicero, Tuscul, II, 23). »

1109 „Suspine, gemete, ţipete, scrişniri ascuţite fac să răsune peste tot zgomotul lor lamentabil". (Attius, Filoctet, citat de Cicero, Tuscul., II, 14).
,l;o Cicero, De div., II, 69.
1111 Ediţiile anterioare adaugă: je devise, je ris, j'estudie, sans csmotion et alteration.
1I1? „Nici un rău necunoscut, neaşteptat, pentru mine: totul îmi este cunoscut dinainte şi trăit în minte". (Vergiliu, En., VI. 103).
1113 Informaţia este luată din Plutarh, Despre cei a căror pedeapsă zeii o interzic, c. 19. Dar Plutarh nu spune că au fost vreodată socotiţi nelegitimi, în acest neam, cei care nu purtau semnul lancei pe trup.
un povestit de Herodot despre un popor din Libia, în Istorii, cartea IV, c. 180.
1115 Fioravanti, medic şi alchimist, mai degrabă un şarlatan, născut la Bologna, destul de multă vreme celebru în Italia şi "are moare în 1588.
Vezi nota 511.
1117 Pliniu, XXX, I, este acel care afirmă că romanii nu au primit medicina decît 600 de ani după fundarea Romei şi că, după ce au experimentat-o, au alungat doctorii din oraşul lor, dar nu la îndemnul lui Cato Censorul, cum spune Montaigne, fiindcă după versiunea lui Pliniu însăşi alungarea s-a petrecut mult după moartea lui Cato.
ins in Viaţa lui Cato Censorul, c. 12.
Paranteza este din 1582.
1120 C. 146. Colecţia călugărilor Antonius şi Maximus, imprimat după Stobaios. Această epigramă a lui Nicocles, adesea re-petată, se regăseşte, de exemplu, în Bărbierul din Sevilla al lui Beaumarchais, în gura lui Bartolo şi Almaviva.
1121 „Trecerea carelor la colţurile strimte ale străzilor". (Iu- venal, III, 236).
1122 Pentru Esop, vezi nota 17, cartea a IlI-a din Eseuri.
1123 Esculap (mitol. greacă), zeul medicinei şi patron al medicilor, fiul lui Apolo şi al nimfei Arsinoe, elev al centaurului Chi- ron. Pluton plîngîndu-se lui Iupiter că numărul morţilor este din ce în ce mai mic, zeul zeilor

fulgeră pe Esculap care a fost aşezat printre stele. Apolo îl răzbună, ucigînd cu săgeţile sale pe Ciclopii făuritori ai fulgerelor. Esculap a fost adorat la Cos, Cnid, Rodos şi mai ales la Epidaur, unde preoţii creşteau o anume speţă de şerpi în care se credea că se refugiase spiritul lui Esculap. Cultul acestuia s-a introdus la Roma către 293 î.e.n.

1124 In versiunea Eseurilor din 1588 figurează Heleine1, în cea din 1595 Hipolit2. In adevăr, pe Hipolit îl readuce la viaţă Esculap, după clntul al VlI-lea al Eneidei, din care Montaigne, spre a confirma spusele sale, dă patru versuri.

1 Helenos, fiul lui Priam şi al Hecubei.

2 Hipolit, fiul lui Tezeu şi al Antiopei; Tezeu mîniat cheamă asupra lui răzbunarea lui Neptun. Speriaţi de monstrul marin trimis de stă.pînul apelor, caii lui Hipolit răstoarnă cvadriga acestuia. Ucis de mânia nedreaptă a tatălui său este readus la viaţă de Esculap.

1125 „Căci tatăl atotputernic (Iupiter), indignat că un muritor să fi fost readus din infern la viaţă, fulgerînd pe inventatorul unei astfel de arte de a vindeca pe malurile stigiene (ale Stixului) aruncă Febigenul" (fiul lui Febus). (Vergiliu, En., VII, 770).

1126 In afară de citatul din Vergiliu, multe pasaje din acest capitol, ca şi citatele traduse de Montaigne însuşi, sînt luate din Cornelius Agrippa: Despre incertitudinea şi vanitatea ştiinţelor.

1127 Vezi c. 146 din Colecţia călugărilor Antonius şi Maximus tipărită după Stobaios.

nes ;,Ca şi cum un medic ar ordona unui bolnav să ia: Vine din pămint, merge pe iarbă, poartă casă, nu are sînge»". Cicero, De div., II, 64). Cicero adaugă: „In loc să spună ca ţoală lumea un melc". (Altfel spus, zeamă de melc).

i>-5 întreaga relatare despre medicina antichităţii este re-iv odusă din Pliniu, Istoria naturală, XXIX, 1).

n-'o Pliniu.

11:11 în secolul al IV-lea î.e.n. Hipocrate încearcă o tehnică raţională a îngrijirii, incercînd să elimine practicile pe bază de superstiţie ale vracilor. Hipocrate recomandă ascultarea, caute- ; iznrea, luarea de singe, ventuzele şi medicamentaţi! pe bază de plante şi minerale sistematic

aplicate. După 1000 de ani, în timpul :ui Montaigne, ceea ce justifică şi scepticismul acestuia, aportul genialului precursor nu numai că nu fusese depăşit, dar se pierduseră multe din recomandările sale, şi medicina nu numai că nu progresase dar era mai mult ca oricînd în mîna unor şarlatani.
1132 Arbore din America de Sud, din familia rutaceelor, a cărui coajă în decocţie are efecte sudorifice.
1133 Din spaniolă: zarzaparrilla, plantă din Mexic cu rizom uepurativ, din familia liliaceelor.
1134 pentru Paracelsius, vezi nota 511. — Jean Argentier zis Argenterius, a fost un doctor adevărat, cu încercări valoroase (1513—1572).
nas Fabule, LXXVI, etiopianul.
ii3c Oglinda matricei.
1137 gtienne de la Boetie, mort de dizenterie în 1563.
1138 Pasajul care precede (a) este din 1582 şi înlocuieşte un pasaj din 1580. Schimbarea a fost făcută de Montaigne după călătoria sa. De altfel in amintirile lui de călătorie (4 volume) reia pe larg amănuntele evenimentelor şi impresiile sale.
i1;l9 Duşuri.
1140 „Alcon ieri atingea un Iupiter de marmură şi marmura simţi virtutea medicală, căci iată astăzi, scos din vechiul său templu, este înmormîntat, cît de zeu şi de piatră să fi fost". (Ausonius, Epigr., LXXIV).
1,41 „S-a îmbăiat vesel, cu noi a cinat şi iată că la ziuă Andragoras a murit. Vrei să ştii, Faustin, de ce această moarte fulgerătoare? Un doctor în vis îi apare: Hermocrate". (Marţial, VI, 53).
1142 Sat din cantonul Salier, în Bearn. Montaigne nu spune că era în judecată cu baronul pentru drepturile lor încă din 1570.
uw Din Ecleziastul: Honora medicum propter necessitatem.
A144 Marguerite de Gramont, fiica lui Antoine, viconte de Aster şi al Helenei de Clermont, văduva lui Jean de Durfort, senior de Duras, pe care regele Navarei, mai tîrziu Henric al IV-lea, l-a trimis în 1575 către papa Grigore al XlII-lea şi care, ucis lingă Livorno, nu a lăsat posteritate.

Ediţiile anterioare adaugă: dict Tacitus.
11U1 Ediţia din 1595 adaugă: Ies monlaignes ou elles sont assises ne toneni et ne retentissent rien que Gramont.
UJ7 Aymon sau Aimon (cei patru fii), eroi ai cavalerismului a căror legendă a rămas populară. Se numeau Alard, Richard, Guis- card şi Roland sau Renaud. Tatăl lor, ducele de Dordogne sau principe al Ardenilor, a încercat zadarnic să-i împiedice să se revolte împotriva lui Carol Magnus. încălecaţi toţi patru pe unicul lor cal, Bayard, s-au încumetat să reziste puternicei armate a neînvinsului împărat. Acest basm a fost pe placul poporului vreme îndelungată. Roland, cel mai mic dintre fraţi, este eroul lui Ariosto, din Orlando furioso.
CARTEA A III-A
1 După biografii săi, s-ar părea că între 1586 şi 1587 Montaigne se dedă in mod cu totul deosebit lecturilor cu caracter istoric (La Marche, Quintus Curtius [pe care face 168 de adnotări pe un exemplar păstrat multă vreme la Labrede], Tacitus, Arrian, Gomara). Compune cartea a IlI-a a Eseurilor; în iunie 1588 se publică a patra ediţie a Eseurilor, numită a cincea, cu numeroase adăugiri făcute cărţii I şi a 11-a şi cu a IlI-a în ediţia originală.
7 „Desigur imi va spune cu mare emfază, mare nimic!" (Te- îenţiu, Heautontimorumenos, act. III, sc. V, 8).
3 Arminius (impropriu, în germană Hermann), şeful tribului germanic al cheruscilor, născut în 16 î.e.n.; în tinereţe devine ce-tăţean roman în ordinul cavalerilor şi, după moartea tatălui său Sigismer, rege al cheruscilor. în 9 e.n. distruse legiunile lui Varrus in pădurile de la Teutoburg. în 16 e.n. dă cea mai cumplită bătălie care a opus pe germani romanilor. Dar Arminius piere otrăvit, soţia, fiul şi fratele său sînt luaţi în captivitate la Roma şi împodobesc triumful lui Germanicus. Dar deşi victorioşi, romanii nu vor mai trece Rinul cu legiunile. Arminius devine simbolul libertăţii triburilor germanice şi legenda îl cuprinde, transmiţîn- du-i amintirea prin folclor.
4 „Este plăcut, in timpul furtunii, să contempli de pe ţărm pe cei care luptă în larg împotriva furiei valurilor". (Lucreţiu, II, I).

5 Mai probabil între Henric, regele Navarei (viitorul Henric al IV-lea) şi locotenentul regal (al lui Henric al III-lea) al Guienei, mareşalul de Matignon.
B Figurind în cartea a IlI-a, publicată abia în 1588, fraza se referă vizibil la momente recente, probabil la cele produse de reluarea activităţilor după ruperea păcii de la Fleix, adică în momentul în care războiul între Ligă şi Henric de Bourbon, regele Navarei, ajunsese atît de acut încît se putea crede că orice cale de înţelegere era pierdută şi această stare, în adevăr, adusese Franţa la o cumplită sfîşiere. Montaigne, gentilom al camerii lui Henric al III-lea, fusese numit în aceeaşi funcţie şi de regele Navarei care îl aprecia şi stima foarte mult; îl vizitase la Montaigne şi cinaseră împreună şi în acelaşi timp, ca primar al Bordeauxului. Montaigne era apreciat şi prieten cu mareşalul de Matignon. Acesta a permis lui Montaigne să medieze între şeful hughenoţi- lor şi reprezentantul regalităţii. Se poate presupune că după moartea ultimului frate al lui Henric al III-lea, Henric de Navara, devenind succesorul său, sfaturile lui Montaigne să-şi fi purtat roadele atunci cînd, pentru a fi acceptat ca rege va abjura erezia, ceea ce nu-l va împiedica să favorizeze pe hughenoţi odată ajuns la domnie.
7 Hyperides, orator şi om de stat atenian (390—322 î.e.n.), a dobîndit o mare bogăţie ca logograf; l-a urmat pe Demostene în acţiunea antimacedoneană.
8 „Să se lase pradă mişcărilor sufletului cel ce nu-şi poate stăpîni raţiunea". (Cicero, TusculIV, 25).
9 Montaigne face aluzie la o poveste populară.
10 Este vorba de castelul Montaigne.
11 Atticus, Titus Pomponius (109—32 î.e.n.), cavaler roman, om de mare cultură, a trăit 20 de ani la Atena (de unde şi supra-numele). A trăit ca discipol al lui Epicur; s-a lăsat să moară de foame. A scris o cronologie a istoriei romane. Celebru pentru amiciţia cu Cicero.
]2 „Nu este a lua drumul de mijloc, este a nu lua niciunul, ca cei care aşteaptă evenimentul şi se raliază partidului favorizat de soartă". (Titus Livius, XXXII, 21).

1:1 Gelon, tiran al Gelei şi al Siracuzei, de la 485 la 478 î.e.n., învingător al cartaginezilor.
11 Jean de Morvilliers, episcop de Orleans, cancelar al Francei, succesor al lui De L'Hopital, născut la Blois în 1506, mort la Tours în 1577, a luat parte la încheierea tratatului de la Cateau- C'ambresis şi la Conciliul de la Trenta.
De partea protestanţilor.
Ui Cu orice prilej, Montaigne afirmă, în luptele civile din vremea lui, că rămîne credincios celor stabilite de obştea ţării sale. El desparte libertatea de conştiinţă de faptul politic neconfirmat in timp prin asentimentul tuturor. Idee tradusă în lege abia după două secole, odată cu Marea Revoluţie Franceză: după adunarea Statelor Generale, organ suprem — recunoscut de poporul francez cu aproape 100 de ani înainte şi care investeşte Constituanta cu puteri executive.
17 Esop, fabulist grec (secolele VII—VI î.e.n.), întîi sclav, apoi liberat şi ucis de delfieni. Este un personaj pe jumătate legendar despre care se spune că era urît, bîlbiit şi ghebos. Culegerea actuală a fabulelor lui Esop in limba greacă este atribuită călugărului Planuda (secolul al XlV-lea).
18 „Ceea ce ii este fiecăruia mai natural, iată ce îi stă mai bine'". (Cicero, De off., I, 31). Marele fabulist francez La Fontaine, care a luat ca sursa de inspiraţie pe Esop şi care va repeta tocmai fabula citată de Montaigne, spune, parafrazînd pe Cicero: „Să nu forţăm talentul nostru, nu vom face nimic cu gingăşie".
>'-' „Un drept adevărat, o justiţie adevărată, noi nu posedăm nici o imagine solidă şi exactă: întrebuinţăm umbrele lor şi imaginile lor". (Cicero, De off., III, 17).
-n Dandamys, înţelept indian.
21 „Sînt crime îngăduite de senatus-consulti şi plebiscite". (Seneca. Epist., 95).
-- Sînt atîţia trădători şi atîtea trădări sub ultimii Valois că ar ii greu să se înscrie un nume propriu şi să se spună la ce anume trădare se face aluzie. Dar putem presupune că, din respect pentru regalitate, mai mult decît din afecţiune

pentru rege (era încă Henric al III-lea), Montaigne nu a desemnat nici o acţiune directă a lui Carol al IX-lea, Henric al III-lea sau a mamei lor Caterina de Medicis, văduva lui Henric al Il-lea; deşi şi cele ce se petrecuseră şi se petreceau în Franţa acelei vremi se cal- chiază perfect pe mica povestire scrisă de Montaigne.
Antipater, general al lui Alexandru (397 î.e.n. — 319). In timpul expediţiei lui Alexandru în Asia, el rămîne guvernatorul Macedoniei şi înfrînge pe lacedemonieni (331 î.e.n.). După moartea lui Alexandru, Grecia şi Macedonia au fost partea sa din dezmembratul imperiu.
24 Fabricius (Caius Fabricius Liscinus), consul roman, 282 î.e.n., celebru pentru cinstea şi curajul său. în războiul împotriva lui Pirus, regele Epirului, a prevenit pe acesta că doctorul său ii propusese să-l otrăvească.
Oraş în Polonia de Nord.
-<'' Antigonus (380/385-301 î.e.n), general al lui Alexandru, supranumit Ciclopul, fiindcă pierduse un ochi în luptă, rege al Lyciei; la împărţirea imperiului, vrind să domnească asupra întregii moşteniri asiatice a lui Alexandru intră în conflict atît cu Eumenes, devenit rege al Capadociei, cît şi cu Seleucos, Casandru şi Ptolo- meu. învins de aceştia trei din urmă la Ipsos, moare în luptă.
27 Mahcuned al Il-lea, sultan din 1451—1481, fiul sultanului Amurat al Il-lea, ia puterea de foarte tînăr (21 de ani), cucereşte Constantinopolul, distruge imperiul grec de la Trebizonda, cucereşte Capadocia, Negropontele, Caffa, Zanta, Cefalonia, Scutari (Albania). Cunoştea mai multe limbi, ştia să deseneze şi să picteze, era instruit in geografie şi matematică. Ca şi tatăl său Amu- rat al II-lea a fost un mare iubitor al filozofiei.
28 Clovis, rege al francilor (466—511), fundatorul monarhiei franceze, se creştinează in 496.
29 Sejanus, favorit al lui Tiberiu. (Tacitus, Anale, V, 9).
30 „Dar să se ferească să caute pretexte par juriului său!" (Cicero, De off., III, 29).
31 Timoleon, om de stat grec (către 410—337 î.e.n.). Dragostea sa de lege şi de libertate au fost atît de mari încît, deşi cu jale, a lăsat pe doi prieteni ai săi să-l ucidă pe

fratele său Timo- farie, vinovat de a fi aspirat la tiranie. A eliberat Siracuza de tiranie.
32 Din cetatea Corint.
33 Aluzie la pasajul din De off., I, 10 şi III, 29 în care Cicero este de părerea opusă.
34 „Ca şi cum violenta ar putea să constrîngă pe un om cinstit". (Cicero, De off., III, 30).
3= în cartea a Il-a, cap. XXXV.
36 Pompei (din Plutarh, Viaţa lui Pompei, c. 3).
37 Cezar (din Plutarh, Viaţa lui Cezar, c. 11).
38 Marius (din Plutarh, Viaţa lui Marius, c. 10).
39 Lacedemonienii.
40 „Memoria dreptului privat subzistă în mijlocul conflictelor legilor publice". (Titus Livius, XXV, 18).
41 „Nici o putere nu ar putea obliga un prieten să fie necredincios". (Ovidiu, Epistulae ex Ponto, I, VII, 37).
42 „Căci patria nu trece înainte oricărei îndatoriri şi ei însăşi îi foloseşte ca dragostea filială să-i cîrmuiască cetăţenii". (Cicero, De off., III, 23).
4' Cezar.
' „Fierul luceşte! tăcere atunci sentimentelor! Pe frunţile duşmane aţi văzut feţele părinţilor voştri. Tăiaţi-mi cu acest fier venerabilele lor chipuri!" (Lucan, VII, 320).
Cinna, strănepot al lui Pompei, din partidul aristocratic. Incercind o conspiraţie impotriva lui Octavian August, acesta s-a arătat mărinimos faţă de el. Episodul l-a impresionat pe Pierre Corneille care a scris tragedia Cinna, una din capodoperele cla-sicismului francez.
4fi „Totul nu convine indistinct tuturora". (Properţiu, III, ! X. 7).
47 Aluzie la pasajul latin al lui Cicero: Alii fingunt homi-netn ...
48 Luat din Biblie (Vechiul Testament). Iosif, tălmăcind visul faraonului cu cele şapte vaci grase şi şapte vaci slabe, va spune: şapte ani belşug şi şapte de secetă; ajuns, prin tradiţie populară, Ja proverb.
4<-' Demades spunea, după Plutarh (Demostene, III), că se contrazicea, dar totdeauna în vederea binelui obştesc.

-.o Jn ceie două paragrafe care urmează, Montaigne se implică pe sine, eu; dar noi, din cele aproape o mie de pagini citite pînă acum, în care vorbeşte de o lume întreagă răspicat şi elocvent, ştim că face aceasta şi pentru a se exprima pe ocolite despre o serie de probleme stringente ale epocii.

51 „Ceea ce au fost vicii au devenit obiceiuri" (Seneca, Epist.,
.39).

52 „Trebuie să judeci cu judecata ta". (Cicero, Tuscul., I, 23).

„Este greutate considerabilă conştiinţa interioară a virtuţii şi a viciului: această conştiinţă aruncată, totul este la pămînt". (Cicero, De nat. deor., III, 25).

„De-aş fi avut copil, sufletul de acum, sau înţelept acum; de ce nu am obrajii fragezi ai copilăriei?" (Horaţiu, Ode, IV, 10, 7).

Bias (570 î.e.n.), filozof grec, născut la Priene, în Ionia, unul dintre cei şapte înţelepţi ai Greciei. El a încercat zadarnic să-şi antreneze compatrioţii într-o emigrare in Sardinia ca să se elibereze de dominaţia persană.

Cuvintele citate aici de Montaigne, după Plutarh (Instrw ţiuni pentru cei care mînuiesc treburile statului), ar fi ale l< Marcus Livius Drusus, tribun al poporului, mort la Roma î 122 î.e.n. Este de asemenea menţionat de Velleius Paterculus, I 14 şi Fio rus, III, 17 şi 18.

Ştersătură: Les honestes homm.es et lettres de quoy il y foison, y passent les yeux comme sur un almanach ou matiei plus vile si l'impression en souffre. Ailleurs je suis mieux recei specialement au plus loin.

Timur-Leng, sau Tamerlan, născut lîngă Samarkand (1336- 1405), fundatorul celui de-al doilea Imperiu Mongol, ll învinq pe Baiazid I la Ankara, în 1402. Moare pe cînd pregătea cuceri rea Chinei.

„Atunci cînd, in captivitate, uitînd de păduri, fiarele im blinzite şi-au pierdut fioroşenia, cînd au primit jugul omului, dac puţin sînge umezeşte botul lor, atunci la acest

gust gîtul lor s umflă de furie şi ferocitate şi cu greu nu-şi sfîşie stăpînul înspăi mîntat". (Lucan, IV, 237).

Text din 1588: si Vevenement a favorise.

Sofocle, după Cicero, Cato major (De senectute, c. 14).

„Nu se va vedea niciodată o providenţă atît de duşmănoas operei sale încît slăbiciunea să fie pusă la rang de nevoie". (Quin tilian, Inst. orat., V, 12).

83 Xenofon exprimă aceeaşi părere în Apologia lui SocraU

64 Cu oamenii, cu femeile, cu cărţile.

65 „Mintea sa mlădioasă ;se adapta în măsură egală la toate aşa încît, oricare ar fi fost în acel moment ocupaţia sa, ai fi spu că fusese născut numai pentru dînsa". (Titus Livius, XXXIX, XL)

69 „Trebuie să scapi viciilor timpului neocupat prin lucru' (Seneca, Epist., 56).

67 Ştersătură: Mon ame se sonde, se contrerolle, range, mo dere et fortifie se proumenant par ses discours.

68 „Pentru ele a trăi este a gîndi". (Cicero, Tuscul., V, 38)

69 După Xenofon (Memorabilia, I, III, 3). Montaigne îşi fău reşte el însuşi aceeaşi deviză, dar în italieneşte: Mentre si puc pe care o înscrie pe mai multe prime pagini ale cărţilor din bi biioteca sa. Sensul însuşi a cuvîntului essais — încercări, este derivat direct din această gîndire.

7° Ştersătură: Et cerles meshui n'oserai me pleindre d'estre

0. 1me si peu en aimant si peu: et n'ayant par ci devant jamais rime en bon escient sans revanche.

71 fitienne de la Boetie pe care Montaigne nu-l uită de cîte >ri aminteşte despre prietenie.

"2 Plutarh, Despre pluralitatea de prieteni, c. 2.

::> în Legi.

74 „Vii să mă înveţi şi neamurile lui Eaque şi luptele de sub zidurile sacre ale Ilionului. Dar ce preţ (are) vinul de Chios, cine îmi va încălzi apa, cînd şi unde putea-voi găsi adăpost de frigul

nunţilor Pelignes, tu nu spui nimic". (Horaţiu, Ode, III, XIX, 3).

~ „A vorbi pe virf de furculiţă" (cu sensul de a vorbi preţios,
afectat).
75 „Este stilul lor pentru (a manifesta) frica, să fie mînioase, bucuroase, triste, pentru a destăinui secretele lor; ce să mai adaug? ca să se culce în chip doct cu tine". (Iuvenal, VI, 189).
77 „Toate ieşite dintr-o cutie". (Seneca, Epist., 115) — (Seneca ^pusese de domnişorii din timpul său: Nosti complures juvenes oarba et comma nitidos de capsula totos).
"s Poet liric grec din secolul al Vl-lea î.e.n., născut la Efes. Satiric din cei mai acerbi a luat ca teme favorite moliciunea, viciile compatrioţilor săi şi infidelitatea femeilor. S-au păstrat circa 150 de versuri din poemele sale.
79 „Căci şi noi avem ochi care se pricep". (Cicero, Paradox.,
V, 2).
f0 „Cel care, din flota greacă, a evitat (stîncile) Cafareia, întotdeauna de apele Eubeei îşi va întturna pînzele". (Ovidiu, Tristia,
1, I, 83).
SL Ştersătură: ou par son trou.
S2 „Inaccesibilă patimei, venită de la ele sau de la altul". (Tacitus, Anale, XIII, 45).
S:J în Fedru.
81 Titlu dat de apuseni Sultanului.
85 Jacques de Bourbon, rege al Neapolului.
80 In cele ce urmează avem descrierea amănunţită a biblio tecii (cărturăriei) lui Montaigne. Parcă nicăieri mai bine ca îi pasajul ce urmează nu ni se relevă silueta fizică şi morală, ca ş ambianţa acestui om al Renaşterii atît de liberat de armura men talităţii medievale.
81 „Este o mare servitute o mare avere". (Seneca, Consolaţi• ad Polybium, c. 26).
88 Cărţile.

89 Ştersătură: pour en assembler de toutes manieres au ser vice commun, inutiles au mien particulier des quatre pars Ies troii
90 „Totdeauna sînt gata în ea abundenţă de lacrimi, la dis creţia ei şi care nu aşteaptă decît porunca ei ca să curgă". (Iu venal, VI, 272).
91 In adevăr din Cicero, Tuscul., III, 31 ia Montaigne aceşti eînduri de consolare.
92 Cartea a Il-a, cap. XXIII.
93 Mitologia înregistrează două Atalante, ambele prefigurinc pe LMana. Atalanta învinsă prin şiretlicul merelor de aur de către Hippomenes este cea a tradiţiei lui Ovidiu.
84 ,,Fecioara se miră, atrasă de frumosul fruct, se îndepărtează de ţintă şi ia acel aur care se rostogoleşte" (Ovidiu, Metam., X 666). (Atalanta ca şi soţul ei Hippomenes îşi găsesc locul în Metamorfoze, fiindcă vor fi prefăcuţi în lei, deoarece Hippomenei uită să-i mulţumească lui Venus pentru ajutorul dat ca să o cucerească pe Atalanta).
95 „Trebuie chiar uneori să îndrepţi mintea către alte gusturi alte preocupări, alte îngrijiri, alte afaceri; în sfîrşit va fi îngrijită adesea prin schimbarea locului, cum se face cu bolnavii cînc nu-şi recapătă puterile". (Cicero, Tuscul., IV, 35).
98 „Dacă se află vreo putere la zeii cei drepţi, sper că printre aceste stînci atunci îţi vei ispăşi pedeapsa, invocînd repetatul nume al Didonei. Te voi auzi: zgomotul îmi va veni la mani" (Vergiliu, En., IV, 382, 387).
97 „Toate muncile glorioase şi onorate sînt suportate cu inims uşoară". (Cicero, Tuscul., II, 24).
98 „Iată consolările, iată zbuciumările celor mai mari dureri".
Cicero, Tuscul., II, 24).
99 Soarta comună. Tot acest fragment este inspirat din Seneca, Epist., 82 şi 83.
100 Montaigne face aluzie, probabil, la Henric, rege al Na- varei.

101 „Cînd sexul tare îngrijorat este greu de lungă dorinţă14. (Persius, Sat., VI, 73).
102 „în primul trup venit descarcă-ţi necazul". (Lucreţiu, IV, 1002).
103 „Dacă nu adaugi alte răni la acele întîi lovituri şi de a pierde semnul în dragoste rătăcitoare". (Lucreţiu, IV, 1063).
104 Moartea neuitatului său prieten Etienne de la Boetie.
105 Vezi nota 748, cartea a Il-a. Nu toţi comentatorii socotesc tăierea cozii cîinelui în interpretarea lui Montaigne.
303 „Ca acele învelişuri uşoare de care vara greierii se despoaie". (Lucreţiu, V, 801).
107 Veşmîntul însîngerat al lui Cezar a fost expus văzului mulţimii de către Antoniu.
108 „Prin aceste împunsături durerea se aprinde". (Lucan, II. 42).
109 Tiberiu.
110 Didona — ca mai toate miturile şi cel al Didonei cunoaşte mai multe variante. După cea a lui Vergiliu, pe care o urmează Montaigne, Didona fundează Cartagina. Se îndrăgosteşte pătimaş de Eneas, cel care va fi considerat marele strămoş al romanilor. Părăsită de el, se omoară.
111 Ariadna sau Ariana, fiica lui Minos, dă lui Tezeu firul cu ajutorul căruia pătrunde în labirint, învinge Minotaurul şi iese nevătămat. Eroul o răpeşte, dar curînd, sătul de ea, o părăseşte pe insula Naxos. După unele tradiţii, ea s-ar fi aruncat în valuri.
112 După D. L., IV, II, 17.
n> Philibert, conte de Gramont şi de Guiche, ucis în 1580 la asediul din La Fere. Fusese soţul faimoasei Diane d'Andouins, care a fost iubită de Henric al IV-lea şi a cărei dragoste cu acest principe este povestită într-un soi de roman istoric intitulat Iu birile marelui Alcandre.

In 1580, în timpul lungii călătorii a lui Montaigne.

„Femeile fac pe preotul Martin-', locuţiune proverbială ba zată pe povestirea despre un preot Martin, care, făcînd slujba ţinea locul atît al preotului cît şi al dascălului, deci cînta şi îş răspundea.

nG Cambyse al II-lea, fiul lui Cirus, ucide pe fratele său Smer dis (529 î.e.n.).
117 Aristodem, rege al Mesinei, timp de 20 de ani se luptă ci spartanii, îşi sacrifică fiica pentru a împăca pe zei şi se sinucidi pe mormîntul ei cînd fu învins (724 î.e.n.).
118 Midas, nume a mai multor regi legendari ai Frigiei. Ma toţi regii frigieni din înalta antichitate sînt fie Midas, fiul lu Gardius, fie Gardius, fiul lui Midas; unii istorici plasează primu Midas în secolul al VlII-lea î.e.n.
119 „O lut pe care Prometeu l-a stricat întîi! Cu ce minte imprudentă şi-a făcut lucrul său! Măiestria lui a luat aminte li trup, a uitat mintea; şi totuşi cu ea ar fi trebuit să înceapă!" (Pro- perţiu, UI, V, 7).
12l) „Temător de o inimă mereu frămîntată de durerile ei" (Ovidiu, Trist ia, IV, I, 4).
121 „Inima doreşte ceea ce a pierdut şi este întoarsă cu totu spre chipul trecutului". (Petroniu, Salyricon, 128).
122 Ianus, rege legendar al Latiumului. Primindu-l bine pe Sa turn cînd a fost alungat din cer, a fost dăruit cu înţelepciune ş clarviziune încît atît trecutul cît şi prezentul îi erau veşnic înfă ţişate. Această dublă facultate l-a făcut să fie reprezentat cu doui chipuri. La Roma templul lui Ianus nu era închis decît în timj de pace.
123 „Să te bucuri de trecut te face să trăieşti de două ori" (Marţial, X, XXIII, 7).
124 Traducerea liberă a unei fraze a lui Cicero, a cărei asprimi Montaigne a criticat-o în cartea a II-a, cap. X.
125 „Ne îndepărtăm de natură; ne abandonăm poporului, d(unde nimic bun nu poate să vină". (Seneca, Epist., 99).
120 ..Salvarea noastră mai întîi! Vocea publică apoi!" (Ennius, citat de Cicero, De off., I, 24).
127 „Lor armele, lor caii, lor suliţele, lor ghioagele, lor mingea, or înotul şi cursele! Nouă bătrinilor, dintre atîtea jocuri, să ne iase zarurile şi arşicele!" (Cicero, Cato major, de senect., c. 16).
128 „Amestecă în înţelepciunea ta un grăunte de nebunie". (Hora^iu, Ode, IV, XII, 27).
129 „Un trup plăpind se teme de cea mai mică atingere". (Cicero, op. cit., XVIII).

1:10 „Sufletul bolnav nu poate suferi nimic aspru". (Ovidiu, Ephtulae ex Ponto, I, V, 18).
131 „Cînd obiectul este crăpat cea mai mică izbitură îl sparge". (Ovidiu, Tristia, III, XI, 22).
132 „Nici o operă nu-l cheamă, se tîrîie odată cu trupul". (Pseudo-Gallus, I, 123).
133 „Cît mai este cu putinţă, descruntă-te, bătrîne!" (Horaţiu, Epod., XIII, 7).
134 „Tristeţea trebuie înveselită prin glume". (Sidonius Apolli- naris, Epist., I, IX).
135 „O aroganţă tristă pe un chip aspru". (Buchanan, Ion Botezătorul, Prolog, 31).
136 „Această lume cu fruntea severă îşi are pederaştii". (Marţial, VII, LVII, 8).
IST De fapt Aster. Stella este traducerea latină. Viaţa lui Platon, in Diogenes Laertios.
138 „Să nu-i fie ruşine a spune ce nu-i ruşine a simţi!".
139 Atît comparaţia cu muştele cît şi cea cu lipitorile sînt din Plutarh, Despre liniştea trupului.
110 „De ce nimeni nu-şi mărturiseşte viciile? Fiindcă încă le practică. Trebuie să fii treaz ca să-ţi povesteşti visurile". (Seneca, Epist., 53).
După Seneca, Epist., 53.
142 Diogenes Laertios, I, 36, din care a fost trasă versiunea aranjată de Montaigne.
14:1 Callist, în Istoria ecleziastică.
144 Ariston din Chios, filozof din secolul al III-lea î.e.n,, fundatorul şcolii adiaforistice. Bl aşeza înţelepciunea în indiferenţă.
145 Arhelau, rege al Macedoniei (413—399 î.e.n.), a pierit asasinat.
nc Vrînd să înţeleagă că doamnele nu vor îndrăzni să citească decît pe ascuns cele scrise în acest capitol, fiindcă Montaigne vorbeşte prea liber de ale dragostei.
147 Versuri traduse de Amyot după Plutarh, din Trebuie ca un filozof să stea de vorbă cu principii, c. 5.
148 „Tu, zeiţă (Venus), tu singură cîrmuieşti natura! Fără tine nimic nu se ridică la ţărmul divin al zilei! Fără tine

nimic nu este în fericire, fără tine nimic iubit!" (Lucreţiu, I, 22).
149 „Din vechea mea ardoare recunosc urmele". (Vergiliu, En., IV, 23).
150 „Ca în iarna anilor mei această căldură să-mi rămînă". (Jean Second, Elegii, I, III, 29).
'51 „Astfel pe Egee, Achilon şi Notus se liniştesc, după ce au răscolit-o. Dar nu dintr-odată: zgomotul lor, mişcările lor fac multă vreme marea» tulburată şi valurile agitate". (Tasso, Ierusalimul eliberat, XII, LXIII).
1:'2 „Şi versul are degete". (Iuvenal, VI, 196).
153 „Zeiţa (Venus) spusese. Braţe albe în jurul gîtului, scrupulele zeului (Vulcan) se topesc în dulcea îmbrăţişare. Flacăra pe care o cunoaşte îl cuprinde, arsura pătrunde prin măduvă şi topeşte oasele învinse. Astfel, fulgerul plesneşte în cerul care tună şi cu o brazdă de foc fuge dintr-odată prin văzduhuri". (Vergiliu, En., VIII, 387).
154 „La aceste cuvinte o stringe aşa cum se aştepta: şi culcat pe sînul soţiei, el se lasă cu întregul trup în liniştea somnului". (Vergiliu, En., VIII, 404).
155 In Eseuri, cartea I, cap. XXX.
156 „Astfel încît să apuce cu sete darurile Venerei şi să le păstreze in adînc". (Vergiliu, Georg., III, 137).
J EfSf.ro ;: el^EHEASC*

NOTE. CARTEA A III-A j P A Ş C A Nf15

157 Acest tablou al regimului castelor este luat de Montaigne din istoricul portughez Osorio.
1:,s „Pe care torţa căsătoriei o uni omului iubit". (Catul, LXIV,
79).
13<J „Omul este omului fie un zeu, fie un lup". Prima sentenţă: Homo homini Deus este a poetului comic Cecilius, după Sym- machus, Epist., X, 104. Cea de-a doua: Homo homini lupus este din Plaut, Asinaria, act. II, sc. IV, v. 88.
160 „îmi este dulce mie să trăiesc cu gîtul liber". (Pseudo- Gallus, I, 61).
161 Zicală populară care nu se poate traduce rimat păstrînd exact sensul.

1C2 „O fatalitate se leagă de acele părţi pe care haina trebuie să le ascundă. Fără favoarea astrelor la nimic nu serveşte membrului tău să fie mare în taină". (Iuvenal, IX, 32).
m Infidelitatea lui Iupiter, gelozia Iunonei, nenumăratele viclenii întrebuinţate de soţ, cruntele răzbunări ale soţiei constituie un lung capitol foarte colorat al mitologiei.
Isocrate, orator grec, născut la Atena în 436, moare în 338 î.e.n.; timiditatea sa şi slăbiciunea îl împiedicară să vorbească în public şi s-a mulţumit să fie dascăl de elocinţă. A avut ca elevi figuri celebre ale timpului său. După ce macedonenii au victoria de la Cheroneea asupra compatrioţilor săi, se sinucide ca să şteargă învinuirea ce i se adusese de a favoriza planurile lui Filip al Macedoniei de aservire a Greciei. Scrierile lui Isocrate sînt remarcabile prin eleganţa, melodicitatea stilului şi este considerat, pe bună dreptate, ca unul din marii scriitori ai Aticei.
Tiresias, unul dintre celebrii oracoli ai antichităţii.

„Şi una şi cealaltă Veneră de el erau cunoscute". (Ovidiu, Metam., III, 323).

Flavius Vopiscus Proculus. Generalul roman Proculus, în timpul domniei (276—282) lui Proca, este proclamat împărat de armatele din Galia.
Messalina (m. 48 e.n.), a treia soţie a împăratului Claudiu, mama lui Britanicus şi a Octaviei, viitoarea soţie a lui Nero.
169 „Arzînd încă de voluptate, ea se retrage epuizată dar nesăturată". (Iuvenal, Sat., VI, 128).
170 „Hotărirea reginei Aragonului" este menţionată de jurisconsultul Nicolas Bohier în „Deciziile Parlamentului din Bordeaux", Deciz. 317, nr. 9: „în care", spune el cu naivitate dar poate mai degrabă cu haz, „nu atita de mirare este puterea bărbatului cit cearta soţiei".
171 „Pudoare, sau hai la judecată! Am plătit foarte scump scula bărbăţiei tale, nu mai este a ta, Bassus, ai vîndut-o" (Marţial, XII, XCIX, 10).
172 Leonora, născută la 28 octombrie 1571, singura dintre cele şase fiice care a trăit ale lui Montaigne. Montaigne nu a avut băieţi.
l7a între 15 şi 17 ani.

174 „Fecioara nubilă învaţă cu plăcere să danseze dansurile din Asia, îşi frînge mădularele şi visează încă din copilărie iubiri impudice". (Horaţiu, Ode, III, VI, 2).
Amadis din Galia, roman spaniol sau portughez scris în 1342 de Vasco da Lobeira, adăugit de Montalvo către 1485: tipărit prima oară în spaniolă . în 1508 şi în franceză între 1540 şi 1556. Amadis, tipul celui mai perfect cavaler şi al îndrăgostitului credincios, este presupus a fi trăit în Galia puţin după creştinarea acesteia. Este supranumit Cavalerul cu Leul sau Frumosul tene-bros. Primele 4 părţi îi sînt consacrate, cele următoare fiului său. Această carte a avut o oarecare influenţă asupra moravurilor feu-dale.
,7S Boccaccio Giovani — unul dintre cei mai mari scriitori italieni (1313—1375). A scris o operă vastă în italiană şi latină, în proză şi în versuri, dar gloria i-a asigurat-o celebrul său Decameron. Opera sa italiană care cuprinde o viaţă a lui Dante şi un comentariu asupra Infernului constituie uneori pagini de erudiţie. Prieten cu Petrarca, acesta l-a influenţat în a doua parte a vieţii sale. La rîndul său opera sa a stat la baza scrierilor lui Chaucer, Shakespeare; mai tirziu se regăsesc influenţe în La Fontaine şi A. de Musset.
177 Aretino, Pietro din Arezzo, poet renumit prin scrierile sale licenţioase şi satirice (1492—1557). Atacurile sale împotriva nobilimii, preoţimii şi mănăstirilor au făcut să fie rînd pe rînd alun- gal din Arezzo, Peruza şi Roma. După multe aventuri se insta-leazăla Veneţia în 1527. De la el au rămas scrisorile, sonete, comedii, psalmi etc.
178 „Venus însăşi le-a plăsmuit". (Vergiliu, Georg., III, 267).
179 „Niciodată o albă porumbiţă, sau mai lascivă pasăre dacă cunoaşteţi, n-a întrebuinţat mai multă ardoare în a căuta sărutările pe ciocul pe care îl muşcă, decît femeia în dragoste cînd poate totul să facă". (Catul, LXVI, 125).
150 „Cutare carte ce ne vine de la stoici voluntar trenează pe pernele de mătase". (Horaţiu, Spod., VIII, 15).
181 La Babilon, in Cipru, la Heliopolis, în Fenicia. După Hero- dot, 1, 199; Strabon, XVI; Eusebiu, Via (a lui Constantin al III-lea, III, 58 ş.a.

182 Ştersătură: S'ils n'y entroienl chastes par consciance, c'es- loit au moins par sat ie te..
„Nu este de mirare că abţinerea este necesară neabţinerii şi focul stinge incendiul" (autor necunoscut).
181 Herodot (II, 48) spune numai: nu cu mult mai mic decît restul corpului.
1!>3 Papa Paul al IV-lea.
‚SI' „A etala nuditatea privirilor duce la viciu". (Ennius, citat de Cicero, Tuscul., IV, 33).
187 Buna zeiţă — bona dea — divinitate romană, al cărei nume rămîne incert. După părerea care pare să fie cea mai verosimilă acest supranume ar desemna-o pe casta şi înţeleapta fiică a lui Faunus.
1SS ..Toate speciile, oameni, fiare, rase ale apelor, turme, zbor de păsări multicolore, se reped în aceste furii şi flăcări ale amo-rului" (Vergiliu, Georg., III, 242).
în Timeu.
190 Livia (58 î.e.n.—29 e.n.), soţia lui Octavian August, mama lui Tiberiu şi Drusus.
191 Platon, în Republica, V, aplică această maximă tuturor femeilor, nu numai lacedemonienilor.
192 Ştersătură: ă luxure par leur presence. Si c'estoit ă elles de dogmaliser en telles choses diroient elles pas que pour cette raison il vaudroit mieux que ce fui ă nous de changer en elles. Reflecţia ‚1a care a renunţat Montaigne este plină de subtilă ironie la adresa dogmaticii şi de curtenie faţă de femei. Dar textul trece sub cenzură şi o astfel de frază ar fi putut fi foarte comentată.
193 „Ai vrea tu pentru toate comorile Persiei, cele din Mygdon, din mănoasa Frigie, cele de care este plină ţara Arabiei, să schimbi un singur fir de păr al Liciniei, cînd ea se oferă sărutărilor savuroase sau refuză, cu dulce asprime, ceea ce ea vrea mai mult decît tine care le cauţi, ceea ce ea mai întîi va cere?14 (Horaţiu, Ode, II, XII, 21).
194 „Puterea diavolului este în şale". (Sf. Ieronim, împotriva lui 3ovin, II).
195 Jerome (Ieronim), părinte al bisericii latine (347—419), apo- logist viguros şi violent căruia i se datoreşte

traducerea Bibliei, în limba latină, numită Vulgata; afară de acest monument s-au păstrat mai multe tratate şi scrisori.
196 „Se interzice a se aprinde de la flacără o torţă? Ele dau mereu şi fără să scadă cu nimic". (Ovidiu, Ars amandi, III, 93; Priapea, III, 2).
197 „Prin fierul soţului înjungheat, nici un adulter nu a colorat apele Stixului prin sîngele său răspîndit". (Jean Second, Elegii, I, VII, 71).
198 Lepidus, triumvir cu Antoniu şi Octavian, mare pontif, moare în 13 e.n.
199 „Săracul de tine, cu soartă potrivnică, cînd tras de picioare, prin uşa deschisă, vei fi îngropat de-a dreptul cu lăcrămioarele şi hreanul" (Catul, XV, 17). Aluzie la supliciul pe care atenienii îl rezervau adulterului surprins asupra faptei.
200 „Şi unul dintre zei, şi nu dintre cei mai austeri, doreşte a dezonora asemenea". (Ovidiu, Metam., IV, 187).
201 „Ce cauţi în aceasta? încrederea în mine ce-ai făcut cu ea, Zeiţă?" (Vergiliu, En., VIII, 395).
202 „Mama pentru fiul ei îţi cere arme". (Vergiliu, En., VIII, 383).
203 „Să înarmăm după cum se cuvine un războinic atît de curajos". (Vergiliu, En., VIII, 441).
-04 „In mod injust se compară oamenii, zeilor". (Catul, LXVIII, 141).
-05 „Iunona, regina zeilor, a ars de gelozie adesea, căci soţul ei o înşela în fiecare zi". (Catul, LXVIII, 138).
208 „Nici o ură neiertătoare, afară de cea a dragostei". (Pro- perţiu, II, VIII, 3).
2°7 Tacitus (Anale, XIII, 44).
208 „Şi se ştie ce poate furia unei femei". (Vergiliu, En., V, 6).
203 Herodot (IV, 2), spune numai că sciţii îşi orbeau sclavii, în Odiseea, XVII, 347.
211 „Din care atîrnă lînced un membru pueril care niciodată nu a atins tunica la mijloc". (Catul, LXVII, 21).
212 „Eu fac adesea ceea ce se face fără martori". (Marţial, VII, LXI, 6).

213 „Sînt mai puţin jignit de fată mai naivă". (Marţial, VI, VII, 6).
214 „O moaşă incercînd cu mîna virginitatea unei fete, fie din rea-voinţă, tie din neştiinţă, fie din întîmplare, a deflorat-o". (Au-gustin, De civit. Dei, I, 18).
215 Fatua sau Fauna, fiica sau soţia lui Faunus. Vezi şi nota 187.
2111 Faunus, fiul lui Picus, nepotul lui Saturn — considerat vechi rege civilizator al Latiumului. Oricum ar fi Faunus, în vechii autori, se arată a fi fost primul legislator şi civilizator.
217 Diogenes Laertios, II, 105 şi Aulus Gellius, II, 8, care spune numai că Fedon, fiind sclav, stăpînul său îl constrîngea să se prostitueze.
218 Herodot atribuie acest obicei lidienilor, I, 94; babilonienilor, I, 96 etc.
219 „Pune-o să fie păzită. Cine va păzi paznicii tăi? Nevasta ta se pricepe, va începe cu ei". (Iuvenal, VI, 247).
220 „Da, pînă la general, la comandantul-şef, care în atîtea feluri fac mai mult ca tine, păcătosule!" (Lucreţiu, III, 1039 şi 1041).
221 „Plîngerilor noastre soarta îşi refuză urechi". (Catul, LXIV, 170).
222 Pittacos (600 î.e.n.) — unul dintre cei 7 înţelepţi ai Greciei. Este celebru ca om politic şi poet elegiac, dar nu ni s-au păstrat de la el decît rînduri amintite de D.L.
22.1 Versiune aranjată de Montaigne, după Valerius Maximus, II, VI, 7.
224 „Şi fără încetare caută prilej de greşeală". (Ovidiu, Tris- tia, IV, I, 34).
225 „Vreţi? Ele: «Nu!» Refuzaţi? Ele: «Dimpotrivă»". (Teren- ţiu, Eunuchus, act. IV, sc. VIII, v. 43).
226 „Prin drumurile îngăduite este ruşinos să mergi". (Lucan, II, 446).
227 Soţia lui Claudiu a rămas celebră prin frumuseţe şi depravare. Numele ei a devenit sinonim cu depravarea însăşi. (Vezi şi nota 168).
228 „Ea aruncă toate frînele care-i zălogesc furiile". (Vergiliu, En., XII, 499).

223 „Adesea Marte, zeu sălbatic şi principe al bătăliilor, vine ,să se refugieze, zeiţă, pe sinul tău, învins de rana veşnică a dra-gostei. Cu amor se hrăneşte, fixează ochii săi avizi pe ai tăi şi suflarea sa buzelor tale se amestecă. Se odihneşte culcat lîngă trupul tău sacru. îmbrăţişează-1, divino, şi plînge-te uşurel". (Lucreţiu, I, 33).
MO Aruncat îndărăt (învins), hrăneşte, observă cu atenţie, cu moliciune, se încălzeşte, se zguduie, suspendat, aleargă; îmbrăţi-şează, revărsat (culcat).
231 „Toată vorbirea lor este bărbătească, nu sînt amuzaţi de floricele" (Seneca, Epist., 33).
232 Ştersătură: Qui signifie plus qu'elle ne dit.
233 „Inima face elocinţa". (Quintilian, X, VII, 15).
234 In Viaţa lui Demostene, Plutarh spune, vorbind despre- limba latină pe care începuse s-o înveţe tîrziu: „Nu am învăţat atit, nici înţeles atît lucrurile prin vorbire, cît, prin oarecare întrebuinţare şi cunoaştere pe care o aveam despre lucruri am ajuns să înţeleg altfel cuvintele". (Traducerea este după versiunea lui- J. Amyot).
235 Paragraful acesta şi cel următor sînt ilustrative pentru cititorul român astăzi, cînd limba noastră are nevoie să fie lucrată în sensul cerut de Montaigne ca să ajungă să dea toată puterea ei de realizare pe înţelesul multiplu al problemelor actuale.
233 Leon Hebreul (1460—1520), rabin care trăia în vremea lui Ferdinand Catolicul. El este autorul Dialogului despre dragoste, tradus din italiană în franceză şi foarte răspîndit în secolul al XVI-lea.
237 Marsilio Ficino (1433—1499), elinist şi filozof italian, a tradus opera lui Platon şi a compus diverse lucrări de metafizică.
238 Bembo, Pietro (1470—1547), cardinal, autorul unui poem- licenţios Gli Asolani pe care Jean Martin l-a tradus sub titlul: Les Asolains de la Nature d'amour, Paris, 1547.
239 Equicola Mărio (1470—1525), teolog şi filozof, autorul unei- lucrări intitulată Della natura d'amore.
2,0 După Valerius Maximus, Aulus Gellius, Plutarh: Antigenides.

211 D.L., VII, 32; capere (condiment format din boabe care- cresc în ţări calde, pe tufe ale plantei din familia caperaceelor).-
242 „Ce joc crud este acesta!" (Claudian, In Eutropium, I, 24)..
243 „A spune adevărul rîzînd, de ce nu?" (Horaţiu, Sat., I,. I, 24).
244 „Ne e ruşine că existăm". (Terenţiu, Phormion, I, III, 20).
245 După Raemond ar fi vorba de Margareta de Valois, regina Navarei.
246 „Schimbind atrăgătoarele lor case pentru pribegie". (Vergiliu, Georg., II, 511).
247 „Mizerabili, care merg acuzîndu-se de bucuria lor". (Pse- udo-Gallus, I, 180).
2,8 In original partisanes, femininul de la partisans, dar aici -trebuie înţeles pârtiei, particulier, în opoziţie cu loix universel- .Ies = legi universale, despre care Montaigne a vorbit.
249 Vergiliu şi Lucreţiu — vezi versurile lui Vergiliu despre Vulcan şi Venus şi ale lui Lucreţiu despre Marte şi Venus.
250 „Şi cu totul lingă trupul meu braţele mele o strîngeau goală" (Ovidiu, Amores, I, V, 24).
251 Vergiliu şi Lucreţiu despre Venus.
252 „O dată focul dorinţei satisfăcut se duce respectul cuvîn- -tului dat şi grija de a nu călca legămîntul". (Catul, LXIV, 147).
253 pe vremea lui Montaigne se obişnuia sărutarea pe gură a :bărbaţilor în loc de a se saluta.
254 „Nas de cîine din care atirnă un sloi livid, barbă ţepoasă, iată chipul său: de o sută de ori mai bine ar fi să-i săruţi fundul". (Marţial, VII, XCV, 10).
255 „Oferă ele tămîia şi vinul? Este femeie absentă sau femeie .de marmură?" (Marţial, XI, CIII, 12 şi LIX, 8).
256 „Dăruindu-se numai ţie să însemne această zi cu o piatră mai albă". (Catul, LXVIII, 147).
257 „Suspină în braţele tale pentru un absent pe care îl iubeşte". (Tibul, I, VI, 35).

258 „Desfrînarea, ca o fiară, odată iritată, prin înseşi opreliştile ei este apoi eliberată". (Titus Livius, XXIV, IV).
259 „Vedeam un cal nerăbdător de frîu, luptînd cu zăbala fu- _gea ca fulgerul". (Ovidiu, Amores, III, IV, 13).
2S° Montaigne cere femeilor care încalcă legile căsniciei s-o facă astfel încît să-şi menţină reputaţia intactă.
261 „Născute ca să fie pasive". (Seneca, Epist., 95).
262 Ioana (1326—1382), regina Neapolului. Fiica lui Carol, Duce de Calabria şi nepoata lui Robert de Anjou. La 7 ani este căsă-torită cu vărul ei Andrei de Ungaria (Andreosse, în Montaigne) pentru care de la început a avut o deosebită antipatie. După o convieţuire furtunoasă Andrei este strîns de gît în 1345; Ioana avea 18 ani. Puţin după aceea, se căsătoreşte cu Ludovic de Talent, un alt văr şi poate amantul şi complicele ei. După moartea, in 1362, a acestui de-al doilea soţ, Ioana se căsătoreşte cu Iacob- de Aragon, regele Majorcei, care o părăseşte şi moare în 1376 cînd Ioana se căsătoreşte cu Oto de Brunswick; aceasta îl supără pe Carol de Durazzo a cărui soţie era moştenitoarea prezumtivă a Neapolului. Carol invadează teritoriul regatului, o prinde pe Ioana şi o livrează regelui Ungariei care o duşmănea pentru asasinarea fratelui său Andrei. Ioana este ucisă de acesta prin înăbuşire.
2r'3 „încercînd cu coapsa şi neîntîlnind decit moliciunea membrului pe care mîna ei se osteneşte să-l ridice, ea părăseşte ener-vată aşternutul". (Marţial, VII, LVII, 3).
2,54 „Ar fi trebuit luat de altundeva un soţ mai voinic şi care- să poată să-i dezlege fecioarei centura". (Catul, LXVII, 27).
265 „Dacă blîndei munci el nu-i dă de capăt". (Vergiliu, Georg.,. III, 127).
200 „Moale pentru un atac unic". (Horaţiu, Epod., XII, 15).
267 „Nu aveţi a vă teme de omul care, vai, a împlinit zece- lustre" (75 de ani) (Horaţiu, Ode, II, IV, 22).
268 ,.Un fildeş indian pe care purpura îl pătrunde, un alb crin care roşeşte în reflectarea trandafirilor". (Vergiliu, En., XII, 67).
2r'9 „Privirea, în tăcere, este încărcată de reproşuri" (Ovidiu, Amores, I, VII, 21).

270 „Dacă am scula prea scurtă şi nu destul de groasă". (Priap., LXXX, 1).
271 „Matroanele nu văd (ele ştiu destule!) o sculă micuţă decît cu neplăcere". (Priap., VIII, IV).
272 Ştersătură: Ma preface liminere montre que je n'esperois pas tout. Les plus sages et sains escris des auteurs m'ont enhardi. Et le recueil qu'on a fait a mon premier project. Je me suis picque ă rompre la glace. Pasajul manuscris este în parte ros sau indescifrabil.
273 „Că un om, care este unul, să se acomodeze la o aşa mare diversitate de obiceiuri, de discursuri şi de voinţe". (Cicero, Can-didatură la Consulat, XIV).
274„Dacă nu este adevărat că despicătura ta este mică, să-mor!" (Theodore de Beze, Juvenilia, ed. din 1578, p. 88).
275 Saint-Gelais (Opere, ed. din Lyon, 1574, p. 99).
276 „Dacă vreun dar strecurat v-a venit în parte, noaptea". i(Catul, LXVIII, 145).
277 „Pe zidurile templului un ex-voto consacră, pentru zeul mărilor, straiele mele udate de naufragiu". (Horaţiu, Ode, I, V, 13).
278 „A pretinde să-i dai o regulă sigură este judecat a voi să .lipseşti de judecată". (Terenţiu, Eunuchus, act. I, sc. 1, v. 16).
279 „Nici un viciu nu este conţinut în sine". (Seneca, Epist.,
.D5).
280 „Păr alb de curînd, bătrîneţe semeaţă încă, din ce Lache- sis (una din cele trei Parce) să toarcă un rest, picioare care continuă să mă poarte, o mînă fără toiag". (Iuvenal, III, 26).
281 Anacreon, poet liric grec, născut la Teos în Lidia (560—478 î.e.n.). Din opera sa nu s-au păstrat decît fragmente. Odele ana-creontice, care pe nedrept i s-au atribuit, sînt ulterioare, ele celebrează plăcerea, masa bună şi strălucitoare prin veselie şi grafie.
282 „Cine ridică mai rigid un membru neobosit decît arborele proaspăt plantat pe colină". (Horaţiu, Epod., XII, 19).

283 „Ca tinereţea de foc să vadă, cu un mare hohot de rîs, torţa noastră care cade făcută scrum?" (Horaţiu, Ode, IV, XIII, 26).
284 Bion, după D.L., IV, II, 47.
285 „Făceţi-mi bine pentru voi".
28C „Nu vreau să smulg barba leului mort". (Marţial, X, XC,
10).
287 Aluzie la Ovidiu, din care Montaigne dă un citat în continuare.
288 „Zeii să poată intr-o zi să mi te arate astfel, să înapoieze sărutărilor însetate acel păr ofilit, să strîngă braţele mele pe trupul tău slăbit". (Ovidiu, Epistulae ex Ponto, I, IV, 49).
289 „Pune pe acest băieţandru în corul fetelor, păr fluturînd, chip ambiguu şi cunoscătorii n-au să bage de seamă". (Horaţiu, Ode, II, V, 21).
290 Pentru că ucideau dragostea, după cum Harmodiu şi Aris- logiton îl uciseseră pe tiran. Cei doi atenieni conspiraseră împo-triva fiilor lui Pisistrate şi reuşiră să-l ucidă pe Hiparc, dar Hip- pias reuşi să-i prindă şi să-i execute. Mai tirziu atenienii au făcut- statuile lor şi au dat serbări în cinstea amintirii celor doi tirani- cizi.
201 „Căci zboară mult departe de stejarii despuiaţi". (Horaţiu,. Ode, IV, XIII, 9).

„Dragostea nu cunoaşte reguli". (Sf. Ieronim, Epistolă către Chromatius).

„Căci dacă citeodată ajungi să dai lupta, e un mare foc de paie, unde flacăra este fără putere şi furia fără fruct". (Vergiliu, Georg., III, 98).

„Este povestea fructului, dar ascuns al îndrăgostitului, căzut dintr-un sîn cast de copilă. Sărăcuţa, uitase că era ascuns; acolo! Maica ei vine, ea se scoală, fructul cade, lunecă la picioarele copilului, sare, se rostogoleşte departe. Obrazul i se îmbujorează: el mărturiseşte (obrazul) greşeala". (Catul, LXV, 19).
2M Titlul în original este: Des coches. Cuvîntul coches, întrebuinţat de Montaigne înseamnă textual: corset rudimentar. Limba română nu posedă echivalent. S-a mers

la sensul acesta de- „corset", ca la o îngrădire, o limitare, pînă unde este justificată acceptarea chiar a unor neadevăruri pentru frumuseţea cu. care au fost exprimate, etc.
296 „Căci nu ajunge să se indice o cauză. Să sugerăm mai multe: una va fi cea bună". (Lucreţiu, VI, 704).
257 „Eram prea bolnav ca să mă gîndesc la primejdie". (Se-- neca, Epist., 53).
288 „Cu cît ţi-e mai puţin teamă cu atît mai puţin eşti în primejdie". (Titus Livius, XXII, V.).
299 în Viaţa lui Carol Magnus de Eginhard.
aoo Cybella — pămîntul, zeiţa frigiană1 care prin confundarea mai multor culturi devine una din divinităţile cele mai importante- ale panteonului roman. Zeiţa avea un car tras de doi lei sau. tigri. Unele legende spun că aceştia sînt Atalanta şi soţul ei. (Ovidiu, în Metamorfoze).
301 Isocrate, atenian şi patriot, nu putea să aibă un rege; este- numai chipul în care Montaigne vorbeşte de discursul acestui maestru al elocinţei făcut pentru Nicocles din Salamina.
302 Caterina de Medicis, soţia lui Henric al II-lea, mama celor trei regi ai Franţei: Francisc al II-lea, Carol al IX-lea şi Henric al III-lea şi al Margaretei de Valois, soţia lui Henric al IV-lea. Italiancă de origine, fiică a lui Laurenţiu de Medicis, supranumit Magnificul, a introdus la curtea Franţei un spirit de înnoire şi întreprindere.
303 Pont-Neuf — Podul cel Nou — care încă astăzi păstrează ;acest nume, a fost clădit de Henric al IV-lea şi Montaigne a avut o justificată susţinere, căci nu l-a văzut terminat. Statuia regelui, ridicată la unul din capetele podului, este singura statuie de rege care nu a fost doborîtă în timpul Marii Revoluţii. Regele Henric al IV-lea este regele popular prin excelenţă. Pont-Neuf leagă insula de la Cite pe care se află clădită celebra catedrală Notre-Dame de malul drept al Senei.
301 „Nici o artă nu se are pe sine ca ţintă". (Cicero, De finibus, V, VI).
305 „Să se semene cu mîna, nu cu sacul". Acest verset, pe care Montaigne îl traduce după ce l-a citat, este luat

dintr-un tratat al lui Plutarh, intitulat: Dacă atenienii au fost mai talentaţi în ale armelor decît în ale literelor, c. 4.
306 „Cu cît l-ai exersat mai mult, cu atît mai puţin îl poţi exersa. Ce e mai stupid, cînd îţi place ceva, decît de a te face incapabil de a-l face vreme îndelungată?" (Cicero, De off., II, XV).
307 „A face să treacă averi din posesiunea celor de drept în a :Străinilor nu trebuie să-ţi aducă numele de darnic". (Cicero, De off., I, XIV).
408 Filip al II-lea, regele Macedoniei, tatăl lui Alexandru cel Mare.
soi) probus. impărat roman (n. 232 e.n.), general sub Aurelian şi Tacitus. Ca general, a organizat luptele împotriva popoarelor năvălitoare, a recucerit Egiptul. Legiunile îl aleg ca împărat, dar tot ele îl masacrează, răsculate din cauza severităţii disciplinei pe .care încearcă s-o impună.
310 „Portic strălucind de aur, împrejmuire de nestemate". (Calpurnius, Eclog., VII, 47).
:lu „Să plece, spuse el! Neplătind censul, să părăsească scaunul cavaleresc cu oprobriu!" (luvenal, III, 153).
312 „Am văzut adesea o parte din arenă coborind, şi, din gol, cu fiarele, crescînd, în pădurile pe care le adăposteau aceste prăpăstii, scoarţa îngălbenită pe trunchiul arborilor de aur. Am văzut nu numai monştri ai pădurilor, dar foce amestecate printre- urşi care se băteau şi turme hidoase de adevăraţi cai marini". (Calpurnius, Eclog., VII, 64).
313 „Deşi un soare de foc pîrjoleşte amfiteatrul, vălurile sînt- scoase cînd apare Hermogene". (Marţial, VII, XXIX, 15).
314 „Aurul din care sînt ţesute ilumineză dungile". (Calpurnius, Eclog., VII, 53).
315 Tot acest pasaj cu jocurile de circ şi citatele este inspirat din Justus Lipsius, De Amphitheatro.
319 „Mulţi eroi, înaintea lui Agamemnon, au trăit dar pe ei nu-i plîngem: marea noapte se întinde, ea ni-i ascunde". (Horaţiu,. Ode, IV, IX, 25).

317 „înainte de războiul troian, înaintea morţii Troiei, multe- alte fapte măreţe îşi avuseseră poeţii". (Lucreţiu, V, 327).
si» In Timeu al lui Platon.
319 „Dacă am avea sub priviri mărimea fără margini şi tota-- litatea spaţiului şi a timpului, unde mintea care se cufundă şi se străduieşte parcurge toate dimensiunile fără să întîlnească vreodată hotar care să oprească, atunci, în această imensitate ne-ar apare o energie infinită, creatoare de nenumărate forme". (Cicero, De nat. deor., I, XX). Dar Montaigne a modificat textul lui Cicero, adăugind emporum şi subliniind appareret formarum prin volitat atomarum.
320 „în aşa măsură vîrsta noastră declină şi pămîntul nostru de asemenea". (Lucreţiu, II, 1136).
321 Lucreţiu.
322 „Universul, după mine, este încă în floare. Lumea este încă' recentă, e născută de puţină vreme. De aceea unele arte sînt me-reu în creştere, de aceea arta noastră navală face numeroase progrese". (Lucreţiu, V, 331).
323 Lumea nouă, America.
324 Vezi Eseuri, cartea I, cap. XXXI.
325 Regele Atahualpa; cf. Robertson, Istoria Americii, cartea .a Vl-a.
326 Guatimozin.
327 Filip al II-lea, regele Spaniei, fiul lui Carol Quintul.
328 Celebrul drum al incaşilor a cărui descriere se găseşte în :autorii spanioli G. de la Vega, IX, 13; Zarate, I, 13 etc. Totuşi, după Istoria Americii de Robertson, cartea a Vll-a, povestirile sînt :numai în parte vrednice de crezare.
329 Aceste pagini asupra Americii sînt, în ceea ce priveşte fondul, luate din Istoria Generală a Indiilor de Lopez de Gomara, pe care Montaigne l-a citit cu spirit critic şi cu o luciditate plină de omenie.
330 în opoziţie cu Cezar care prefera să fie primul într-un sat •decît al doilea la Roma; cf. Plutarh, Viaţa lui Cezar, c. 3.
311 Balbus, QuLnlus Lucilius, filozof roman din primul secol ;î.e.n. in dialogul De natura deorum, al lui Cicero, el

este cel care ,expune părerile stoicilor. Probabil la acesta face aluzie Montaigne.
332 Regulus — Marcus Attilius, general roman, mort către .250 î.e.n. Consul în 267, an în care a cucerit Brundisium şi a primit onorurile triumfului. Consul a doua oară în 256 a învins împreună cu Manlius flota cartagineză de 350 de nave condusă de Hannon şi Hamilcar. Manlius se întoarse la Roma în timp ce Regulus continua lupta, învingînd trei generali cartaginezi într-o mare bătălie, cuceri oraş după oraş — printre care Tunisul. în sfîrşit, cartaginezii reuşiră să-l ia prizonier. După cinci ani de sclavie a fost trimis la Roma cu o ambasadă, punîndu-i-se condiţia că dacă negocierile nu vor fi încununate de succes să se întoarcă. Regulus se luptă cu întreg Senatul ca să nu se facă pace cu cartaginezii şi astfel împiedică succesul negocierilor; apoi se întoarse la Cartagina. Tradiţia povesteşte îngrozitoarele torturi prin care cartaginezii l-ar fi ucis. Istoricii moderni se îndoiesc de adevărul acestor relatări. Regulus întruchipează pentru istoricii romani chipul desăyîrşitului curaj civic.
333 Montaigne face aluzie la paralela dintre cei doi romani din Cicero, De finibus, II, XX.
331 Dialogul lui Buchanan.. De Jure regni şi răspunsul lui Blackwood.
•135 Ştersătură: Le mal est ă l'homme bien ă son tour, et le bien mal. Ny la douleur ne luy est tousjours ă fuir, ny la volupte iousjours ă suivre.
Caius Asinius Pollio, general roman (76 î.e.n. — 5 e.n.). Partizan al lui Cezar în războiul civil şi multă vreme in preajma sa, valoros om de arine, dar şi valoros om de carte. A scris o istorie a războiului civil şi cîteva tragedii care nu ni s-au păstrat. El a creat prima bibliotecă publică la Roma.
;:•)? vezi nota 619, cartea a Il-a.
338 „Nu vezi cît de prost trăieşte fiul lui Albuş, cît de sărac este Barrus? Pilde pentru risipitori". (Horaţiu, Sat., I, IV, 109).
3;® Pausanias — istoric şi geograf grec, secolul al II-lea î.e.n.

':4° Capitolul III din cartea a IlI-a.
;'n Ştersătură: Les amities ne me semblent assez vigoureuses et genereuses si elles ne sont quereleuses.
",r- „Căci nu se poate discuta fără a disputa". (Cicero, De finibus. I, VIII).
3,3 Plutarh, Despre ruşinea cea rea, c. 12, unde vorbeşte de im Antistene supranumit Hercule.
1(4 Cartea a Vll-a, către sfîrşit.
„Scrisuri care nu vindecă nimic" (Seneca, Epist., 59).
„Nici a trăi mai bine, nici a judeca mai clar". (Cicero, De finibus, I, XIX).
347 „Ascunzîndu-se în umbra altuia". (Seneca, Epist, 33).
318 Heraclit; Iuvenal, X, 32.
:"'J „Fiecăruia îi place mirosul propriului său gunoi". (Vechi proverb care, sub o formă puţin schimbată, figurează în Adagia de Erasmus, III, IV, 2).
3,0 „Haide, adincul nebuniei a scăzut? Mai adaugă". (Teren- ţiu. Andria, act. IV, sc. II, v. 9).
Platon, în Corgias.
„Bunul-simţ este rar la aceşti măreţi ai soartei". (Iuvenal, VIII, 73).
353 „Ca acea maimuţă, maimuţărind chipul omului, pe care un băietan şugubăţ o înveşmîntă cu o bucată de mătase, lăsîndu-i spatele şi fundul gol, şi de care mesenii rîseră" (Claudian, In Eu- tropium, I, 303).
354 Megabyse (secolul al V-lea i.e.n., general al lui Artaxerxe), a zdrobit revolta Egiptului şi Babilonului şi a fost învins de Ci- mon. Probabil cel la care face aluzie Montaigne.
355 Apelles, ilustru pictor grec; s-a născut la Efes şi a trăit la curtea lui Alexandru cel Mare al cărui portret l-a făcut.
366 „Virtutea unui principe este de a cunoaşte pe ai săi". (Marţial, VIII, XV).
357 „Soartele deschid căile". (Vergiliu, En., III, 395).
358 „Abandonează restul zeilor". (Horaţiu, Ode, I, IX, 9).
359 „Totul se schimbă în minţi: inimile urmăresc cînd o mişcare, cînd alta; astfel nori pe care vîntul îi mînă". (Vergiliu, Georg., I, 420).

3™ Tucidide, istoric grec (către 465 — către 395 î.e.n.), autor al Istoriei războiului peloponeziac, povestit de la început pînă în 411 î.e.n. Plin de grija de a rămîne imparţial, povesteşte faptele concis şi căutînd să explice cauzele. Este istoricul cel mai profund al antichităţii eline.
361 „Cel pe care soarta îl ridică la întîiul rang, din aceasta noi concludem toţi că este un om mare". (Plaut, Pseudolus, II, III, 15).
362 „Trebuie să priveşti nu numai ce spune fiecare, dar încă ce gîndeşte fiecare şi chiar şi la motivele pe care le are fiecare ca să gîndească cum gîndeşte". (Cicero, De o//., I, 41).
a63 Hegesias (secolul al III-lea î.e.n.), filozof grec din şcoala cirenaică. Pesimismul lui transmis discipolilor săi a dus la nume-roase sinucideri.
304 Contele d'Enghien (1548), regele Henric al II-lea al Franţei ucis la un turnir de lancea lui Montgomery (1559) care i-a pătruns în ochi.
305 „Lucrarea pe jumătate făcută a fost scoasă de pe nicovală". (Ovidiu, Tristia, I, VII, 29).
aM „Binefacerile sînt plăcute atît timp cît par să poată fi răscumpărate. Dacă depăşesc cu mult această putinţă, în loc de re-cunoştinţă noi le plătim cu ură". (Tacitus, Anale, IV, XVIII).
:'>7 „Căci cel care găseşte ruşinos de a nu răscumpăra (de a se revanşa) ar vrea să nu aibă faţă de cine să se răscumpere". (Seneca, Epist., 81).
„Cel care nu crede că poate satisface nu poate deveni un prieten". (Q. Cicero, De Petilione consulatus, IX).
369 După comentatorii lui Montaigne, Ludovic de Foix, conte de Gurson, sau unul dintre cei doi fraţi ai săi.
:i7° Ediţia din 1588: II n'est pas en cela moins curieux et diligent que Plutarque qui en faict expresse profession.
:iT1 Ediţia din 1588: Et si n'en a point oublie ce qu'il devoit â i'aulre pârtie.
Tacitus.
Reflecţii caracteristice asupra libertăţii de credinţă pe care Montaigne le face, deşi profesează credinţa catolică tradiţională.

j7' Ale lui Tacitus.
373 „în adevăr, scriu aici mai mult decît cred: fiindcă nu îndrăznesc nici să afirm cele despre care mă îndoiesc, nici să suprim din cele ce mi-au fost transmise". (Quintus Curtius, IX, I).
376 „Aceste lucruri nu trebuie să te osteneşti nici ca să le afirmi, nici ca să le infirmi. Trebuie să menţii tradiţia". (Titus Livius, I, Prefaţă şi VIII, VI).
377 Sau mai ales despre deşertăciuni: deşertăciune a firii, deşertăciune a omului, deşertăciune despre el însuşi, deşertăciune a chibzuirii, care nu a fost vreodată mai descusută, din frînturi decît în acest însemnat eseu.
178 în Ecleziastul, I. 2: Vanitas vanitatum et omnia vanitas — vanitate a vanităţilor şi totul este vanitate.
:!7<J Diomede, sau mai degrabă Didymus căruia Seneca (Epist., 88) ii atribuie nu 6 000, ci 4 000 de lucrări asupra gramaticii. Dio- medf: Rramaticianul nu a lăsat decît o lucrare în trei cărţi asupra limbii şi versificaţiei latine.
380 Suetonius, Galba, c. 9.
.îşi Michel de l'Hospital sau, după Raemond, primul preşedinte al Parlamentului de la Bordeaux, Langebaston.
382 In Cyropaedia., I, VI, 3.
383 „Cursul însuşi al zilei nu ne este plăcut decît într-atît cît telegarii se schimbă la carul timpului". (Fragment, 678, din Pe- troniu).
384 „Sau sînt vii îngheţate, pămînturi muiate, arbori fructiferi chinuiţi de apă, secete, sau ierni lipsite de măsură". (Horaţiu, Ode, III, 1, 29).
385 „Sau cerul excesiv varsă un foc păgubitor, sau bîntuie mortal ploaie şi îngheţ primăvăratic, sau vîntul în ţarini răscoleşte şi pustieşte". (Lucreţiu, V, 216).
Mc Aluzie la răspunsul romanului acuzat de a-şi repudia pe nedrept soţia: „Vedeţi această încălţăminte nouă, este bine făcută: sînt singurul care pot şti unde răneşte".
387 „Nu calculul veniturilor, ci felul şi economia vieţii, care dau măsura unei averi". (Cicero, Paradoxa, VI, III).
388 Din toţi copiii, Montaigne nu mai avea în viaţă decît o fată.

389 Aluzie la răspunsul dat de Focion trimişilor lui Filip al Macedoniei, care îl îmbiau să primească darurile regelui, arături u-i că fiind săraci, copiii săi nu-i vor putea susţine gloria: „Dacă îmi seamănă, spuse el, micul meu avut va ajunge să le asigure averea, căci a fost îndestulătoare pentru mine; dacă nu, nu vreau ca prin mine să hrănesc şi să măresc risipa lor". (Cornelius Ne- pos, Phoc., 6, 1).
390 „Nu mai rezişti de îndată ce te-ai lăsat antrenat". (Seneca, Evist., 13).
381 „Picătura de apă găureşte piatra". (Lucreţiu, I, 314).
„Sufletul atunci se împarte între mii de griji". (Vergiliu, En., V, 720).
„De ce nu te ocupi tu de un lucru util, să împleteşti mladă şi trestia mlădioasă?" (Vergiliu, Eclog., II, 71).
..Să fie acolo adăpostul bătrâneţii mele şi odihna mea de cbo.selile pe mare şi de viaţa pribeagă de militar!" (Horaţiu, Ode, H. VI, ti).
:"J5 ..De fructele minţii, a virtuţii şi a oricărei superiorităţi nu ce bucurăm în cel mai înalt grad decît raportîndu-le în vreun fel •.a aproapele''. (Cicero, De amiciţia, XIX).
''-'"' ..Mulţi oameni au învăţat să fie înşelaţi de frica însăşi de .1 ti înşelaţi şi au dat altora prin îndoială dreptul de infidelitate". : Seneca. Epist., 3).
317 Tatăl său moare în 1568. Montaigne scrie în 1586.
..Sclavia este subjugarea unei minţi laşe şi josnice, care •tu este stăpînă pe voinţa sa". (Cicero, Paradoxa, V, 1).
:!l1' „Simţurile, o zei, simţurile!".
K'c ..îmi place ca sticlele şi tăvile să întoarcă (reflecte) chipul iiivu". «Horaţiu. Epist., I, V, 23).
101 !n scrisoarea a 9-a Iui Architas.
10J ,.!n acest timp mai rău decit veacurile de fier, în care nu mai găseşti, pentru crime, nume, nici pentru a le desemna metale ia pămînt". (Iuvenal, XIII, 28).
40:1 „Unde totul este confundat, cel drept şi cel nedrept". (Vergiliu, Georg.,'1, 505).
101 „Ară înarmaţi. Veşnic noi pradăciuni, numai la asta le e gîndul, se trăieşte din ce se fură". (Vergiliu, En., VII, 748).
405 Poneropolis (7tovr,ptJ7roXu;), oraş al răilor.
405 Montaigne se referă la Republica lui Platon.

107 pyrrha — fiica titanului Epimeteu şi a Pandorei, soţia lui Deucalion; după mitul grecesc, care înfăţişează de departe pe cel al lui Noe din Biblie, pămintul fiind acoperit de ape, Deucalion şi Pyrrha, după ivirea din nou a pămîntului l-au repopulat aruncând peste umăr pietre: din ale lui Deucalion se năşteau bărbaţi, clin ale Pyrrhei. femei.
108 Cadmus — personaj legendar grec căruia tradiţii tardive îi conferă origine egipteană sau feniciană. Pe locul pe care a fost clădită Teba, Cadmus s-a oprit din lungul drum pe care îl făcea in căutarea surorii sale Europa, furată de lupiter sub chipul unui taur alb. Tovarăşii lui Cadmus, intrind după îndemnul acestuia într-o pădure consacrată lui Marte, au fost sfîşiaţi de balauri pe care Cadmus i-a ucis, apoi le-a luat dinţii şi, la îndemnul Minervei, i-a semănat. Din aceşti dinţi s-au ivit oameni gata înarmaţi. Cinci dintre ei i-au ajutat lui Cadmus să construiască Teba.
1oa Catren de Pibrac.
no pibrac, Guy du Faur de, magistrat şi om de stat, moralist şi poet (1529—1584), a apărat cu vigoare la Conciliul de la Trenta, la care a luat parte ca trimis al lui Carol al IX-lea, regele Franţei, libertăţile bisericii galicane. Este mai ales cunoscut prin catrenele sale pe care Boileau şi Moliere le-au făcut celebre.
111 Cînd scrie Montaigne, moartea lui Pibrac în 1584 este foarte recentă.
u- Paul de Foix, consilier al regelui şi ambasador al Franţei la Veneţia, mort în 1584.
41 ,,Mai puţin doritori de schimbare decît de distrugere". (Cicero, De o//., II, 1).
114 Pacuvius — (Calavus), poet dramatic latin (219—130 î.e.n.). Scriitorii antici sînt de acord să-l socotească unul dintre cei mai mari poeţi tragici latini.
113 Capua. Originea oraşului este obscură. în 216 î.e.n., după bătălia de la Cannae, oraşul abandonează cauza Romei şi deschide porţile lui Hanibal, care se adăposteşte cu armatele sale iarna. în contact cu civilizaţia decadentă a locuitorilor, cartaginezii se mole-şesc şi se corup şi fură învinşi în primăvară. De aici se spunea in antichitate: „Să

te scalzi in deliciile de la Capua". Locuitorii oraşului, a căror reputaţie era asemenea cu cea a celor din Si- baris şi Sardes, au fost crunt pedepsiţi de romani pentru trădarea lor (211 î.e.n.).
4I,i După Titus Livius.
417 ..Cicatricele noastre şi crimele noastre, fratriciderile noastre, ce ruşine! în faţa a ce vîrsta noastră crudă (plină de cruzime) se va da înapoi? Să fie respectate atentatele noastre? Tinereţea noastră, frica de zei o va stăvili? Ce altare nu au fost pîngărite?" (Horaţiu, Ode, I, XXXV, 33).
418 „Zeiţa bunătate însăşi nu va putea salva această familie". (Terenţiu, Adelphae, act. IV, sc. VII, v. 43).
419 „Este adevărat că zeii ne au pe noi, oamenii, ca mingi". (Plaut, Captivi, Prolog, 22).
4G0 „Soarta nu permite! răzbunarea împotriva poporului, rege al pămintului şi al mărilor". (Lucan, I, 82).
121 „Nu mai ţine de pămînt prin rădăcini puternice, ci prin propria greutate". (Lucan, I, 138).
422 „Au şi ei durerile lor, aceeaşi furtună este peste tot". (Modificat după Vergiliu, En., XI, 422).
423 „O bună reîntoarcere va face poate ca un zeu să pună totul la loc". (Horaţiu, Epod., XIII, 7).
424 „Oare Lethe, apele narcotice (care aduc somnul) au trecut prin gîtlejul meu arzător?" (care arde) (Horaţiu, Epod., XIV, 3).
425 In Quintus Curtius.
426 „Nimic nu este mai potrivnic ambiţiei celor care caută să placă decît marea aşteptare ce se are pentru ei". (Cicero, Acad., II, IV).
427 Cicero, Brutus.
428 „Militarul vrea mai multă simplicitate". (Quintilian, XI, I).
429 într-adevăr, Montaigne adaugă mult mai mult decît corectează, dar şi corectează. Avem mai întîi propria sa mărturisire, cartea a Il-a, cap. XII, cînd spune: „în scrierile mele înseşi nu regăsesc totdeauna suflarea întîii mele cugetări, nu ştiu ce am vrut să spun şi mă înfierbînt adesea să îndrept şi să pun un înţeles nou, fiindcă am pierdut pe

cel dintîi care era mai bun", în al doilea rînd, numeroasele variante ale diverselor ediţii ale Eseurilor stau ca mărturie.
430 Montaigne spune, la începutul paragrafului, că trăieşte într-un timp al corupţiei: En la plus projonde miniere de ce nou- veau metal este o imagine reînnoită a „veacului de fier" a anticilor, prin care aminteşte renghiul pe care i l-a jucat soarta făcîndu-l să se nască într-un asemenea veac.
431 Este vorba de „nodul", „legătura" religiei, care exclude altele.
11,2 In original: El en guain cessant et en dommage emergeant, adică „şi fără profit şi cu pierdere". Termen juridic tradus din latină: lucro cessante, emergente damno.
„Acţiunea cea mai justă nu este decît dacă a fost făcută voluntar". (Cicero, De off., I, 9).
„Nu fac nimic de bună-voie decît dacă voinţa mea o vrea". (Terenţiu, Adelphae, act. III, sc. V, v. 44).
4-15 „Pentru că în acţiunile impuse eşti mai mulţumitor celui care comandă decît celui care ascultă". (Valerius Maximus, II, II, 6).
1IS „Este prudent să reţii, cum se face cu un car, primul elan al afecţiunii". (Cicero, De amiciţia, XVII).
117 Ştersătură: Jamais roy ne me dona un double en paiment.
4:18 „Şi darurile celor mari îmi rămîn necunoscute". (Vergiliu, En.. XII, 519).
• '"„Toată speranţa mea este în mine" (după Terenţiu, Adelphae, act. III, sc. V, v. 9).
"u Hippias din Elis; după Platon, Hippias minor.
441 Ediţia din 1583 adaugă: J'ay tres volontiers cerche l'ocasion de bien faire, et d'altacher Ies autres ă moy: et me semble qu'il n'esl point de plus doux usage de nos moyens; mais ...
44-' Timur-L,eng (vezi nota 58, cartea a IlI-a).
Xenofon, Cyropaedia, VIII, 4.
4" „Frumoasele mele ogoare cultivate pentru un ostaş brutal!" (Vergiliu, Bucolica, I, 71).

415 Dimpotrivă, el este primul Eyquem care a luat numele proprietăţii, iar tatăl său primul care s-a născut în această proprietate.
,4C „Să te păzeşti prin poartă şi ziduri, ah! ce jale! şi abia să te increzi în casa ta solidă!" (Ovidiu, Tristia, IV, I, 69).
447 „Cînd sorţii rup pacea, aici este drumul războiului!"...
448 „O, soartă, ar fi trebuit să mă aşezi în ţara Aurorei, sau sub Ursa îngheţată, să faci să mi se rostogolească viaţa în case nomade". (Lucan, I, 25G—257, 251).
!,!l Vezi Plutarh, Cum se poate avea folos de la inamici, X.
450 „Crima are atîtea forme". (Vergiliu, Ceorg., I, 506).
4,1 Acest pasaj asupra Parisului, scris acum 400 de ani de Montaigne, poate fi considerat unic ca previziune, atunci cînd autorul Eseurilor consideră „cetatea luminii" ca scutul unei mari naţiuni. Cînd Montaigne spune: „Dumnezeu să alunge departe de el dezbinările noastre" cere să fie apărată cetatea astfel întocmită, ca progresul in ea să se înalţe pe temelii universale. Şi cînd spune: „întreg şi unit eu îl aflu apărat de orice altă siluire", este un dureros apel făcut, pe atunci, Franţei şi astăzi lumii întregi, să rămînă acolo cetatea creaţiei umane. Şi, dacă, după cum indică ediţia „Pleiadei", după care s-a făcut traducerea, Montaigne a scris în 1576, deci înainte de constituirea Ligii zisă „pentru apărarea catolicismului", noi credem că Montaigne, în cunoştinţă de cauză, a făcut acest apel francezilor, publicînd capitolul IX, inserat în cartea a IlI-a, apărută abia în 1588. La această dată trecuseră ororile nopţii Sfîntului Bartolomeu, instigate de Ligă şi ziua ziisă a „baricadelor", cînd întemeietorul Ligii, ducele de Guise, încercase să răstoarne pe Henric al III-lea, asmuţind poporul Parisului asupra Luvrului, ducele încercînd astfel să-şi asigure tronul, luind ca motiv că regele îşi alesese ca succesor un hughenot, şeful hughenoţilor, pe Henric — rege al Navarei. Este poate interesant de ştiut că Montaigne, împreună cu gentilomii rămaşi credincioşi regelui şi moştenitorului legitim — Henric de Navara — a însoţit curtea care a părăsit Parisul, mergînd la Blois, unde

Henric de Guise a fost ucis şi astfel suveranul legitim a putut să reia in mînă frînele puterii.
4V-' „Mai mult decît şade bine stării de bătrîneţe". (Vergiliu, En., IV, 114).
4 Umbrarele pe vremea aceea erau adevărate monumente.
4,4„Casa mea şi împrejurimile ei plutesc în faţa ochilor mei" (Ovidiu, Tristia, III, IV, 57).
„Să spună un număr, în fine! Dacă nu, ca perii unui cal, unul cîte unul, şi încă unul voi scoate, pînă va trece, învins de argumentul grămezii care se micşorează". (Horaţiu, Epist., II, I, 38 şi 45) (Este vorba de argumentul sofistic al grăuntelui şi a gră-mezii de nisip).
456 „Natura nu ne-a dat nici o cunoştinţă despre scopuri". (Cicero, Acad., II, 29).
457 Vrăjiţii din Karenty sau Karentia, oraş din insula Rugen, în Marea Baltică. Saxo Grammaticus povesteşte, în cartea a XlV-a a Istoriei Danemarcei, că locuitorii Karentiei după ce renunţaseră la cultul idolilor, se temeau încă de ei, amintindu-şi de felul ciudat în care aceştia ii pedepsiseră pe vremuri pentru adulter, legîn- du-i împerechiat ca nişte cîini şi dîndu-i astfel batjocurii poporului.
458 „Te întorci tîrziu? Soţia ta: «Face dragoste!» sau «I se face dragoste! Bea, petrece, se veseleşte singur cînd eu mă chinuiesc aici!»" (Terenţiu, Adelphae, act. I, sc. I, v. 7).
459 fîtienne de la Boetie.
4130 Planul de călătorie.
461 Stoicii. Cf. Plutarh, Contrazicerile filozofilor stoici.
462 De fapt Bion; cf. D.L., IV, I, 46).
463 „Le dăm inima noastră s-o cerceteze". (Persius, V, 22).
404 Ştersătură: Grand regret me sera-ce si le sentiment me suit encores hors d'icy d'entendre que un personnage de merite pleigne d'avoir failli l'opportunite de l'usage de mon amitie et conversation, moi qui vis ii en espoir (?) et attante de compaignie sortable.
405 Regele David; faptele precedente sînt atribuite de legendă regelui Ludovic al Xl-lea al Franţei şi papei Inocenţiu al VlII-lea.

466 In original: Je ne veux pas qu'un b o 1 u s le face; acest b o 1 u s de care vorbeşte Montaigne este pămînt oriental, în pastile (folosit în farmacie).
4137 Să fi scris în latină — singura limbă considerată trainică in. acea vreme — şi cum scriau toţi ginditorii de atunci. Dar scriind în limba franceză, Montaigne i-a dat o formă literară şi a precizat-o; în acest sens este unul din părinţii limbii literare franceze.
468 „însemnări scurte aici vor fi de ajuns celor subtili şi te vor face să găseşti restul prin tine însuţi". (Lucreţiu, 1, 403).
469 Etienne de la Boetie.
470 Montaigne, pe exemplarul de la Bordeaux, adăugase după „înfăţişa cu totul": et si en y a que je recuse, pour les conoistre trop excessivement priclives en ma faveur; această adăugire a fost ştearsă. Dacă aceste ştersături sînt în adevăr datorite lui Montaigne, ele au fost desigur făcute din cauza domnişoarei de Gournay.
471 In original: Ies commourans, aluzie la frăţia Synapotha- noumenes, sau „banda celor care vroiau să moară împreună", formată de Antoniu şi Cleopatra după bătălia de la Actium (cf. Plutarh, Viaţa lui Antoniu, c. 15).
472 Caius Petroniu, scriitor latin din primul secol al erei noastre, autorul Satiriconului. Compromis în conspiraţia lui Piso, îşi taie vinele (66 e.n.). Este cel despre care s-a spus că ar fi „arbitrul eleganţei".
473 Nero.
174 „Viaţa are ca regent (drept cîrmuitor) soarta, nu înţelepciunea". (Cicero, Tuscul., V, IX).
475 „O masă care să nu fie somptuoasă, ci curată". Justus Lipsius, Saturnalium sermonum libri, I, 6).
470 „Mai multă minte decît lux". (Cornelius Nepos, Viaţa iui Atlicus, c. 13).
477 Grisons, în germană Graubiinden, canton elveţian, azi regiune turistică (St-Moritz, Davos etc.).
Vrînd să spuie că nu a călătorit departe.
,T!I „Dacă mi s-ar da înţelepciunea cu condiţia s-o ţiu închisă şi să n-o fac publică aş refuza-o". (Seneca, Epist., 6).

„Dacă un înţelept ar duce o astfel de viaţă încît, în abundenţa tuturor bunurilor, în plină linişte pentru a contempla şi studia tot ce este cunoscut, ar fi condamnat la o singurătate în care nu ar vedea pe nimeni, el ar părăsi viaţa". (Cicero, De off., I, XLIII).
151 „Dacă soarta mi-ar îngădui să trăiesc după gustul meu". (Vergiliu. En., IV, 340).
4S2 „Mulţumit de a mă duce să văd cutare ţară cu climă de îoc şi cutare alta de nori şi ploi". (Horaţiu, Ode, III, 54).
»i3 Henric de Navara a mers la Montaigne în 1584 şi în 1587.
454 „Care implîntată în inima ta te consumă şi te roade" (Ennius, citat de Cicero în Cato major, de senectute, I).
483 „Soarta nu ne face niciodată daruri fără amestec". (Quin tus Curtius, IV, XIV).
4S!Î „Nu se află linişte adîncă decît în cea pe care judecata ne-; făcut-o'1. (Seneca, Epist., 56).
4!>7 Montaigne vrea să spună că totul fiind distinct şi muiti piu este în afara judecăţii.
488 „O ramă pe apa cealaltă, muturînd malul". (Properţiu II, 23).
489 „Domnul cunoaşte vanul gîndirii înţelepţilor". (Psalmi XCIII, II şi Paul, Epistola către corinteni, I, III, 20).
490 „Fiecare îşi suferă soarta". (Vergiliu, En., VI, 473).
491 „Trebuie să acţionăm astfel ca să nu mergem niciodată împotriva naturii universale, dar această natură s-o respectăm şi bine s-o urmăm pe a noastră". (Cicero, De off., I, 31).
492 Porcia, fiica lui Cato din Utica, s-a sinucis cînd a aflai de moartea soţului ei, Brutus, după bătălia de la Filippi. Brutus fusese unul dintre ucigaşii lui Cezar.
m poate să fie vorba de Theodore de Beze, care după ce publicase poezii de dragoste, Juvenilia, a scris, trei ani mai tîrziu, o apologie a judecăţii şi supliciilor lui Michel Şervet. Sau poate Muret care, în acelaşi an (1552) pronunţă un discurs despre excelenţa teologiei şi îşi publică Juvenilia.
4->4 Filozoful Aristip. Vezi D.L., cartea a Il-a, Xenofon, II, VI,
IV, 48.

493 Pentru Aristip filozoful nu exista decît satisfacerea plăcerilor şi fuga de durere.
490 „Bolnavul in mare primejdie să caute un mare medic'.. (Iuvenal, XIII, 124).
497 „Nici unul nu crede că greşeşte mai mult decît are dreptul". (Iuvenal. XIV, 233).
408 „Cum cutare şi cutare se folosesc de pielea lor, ce te priveşte aceasta Ollus?" (Marţial, VII, IX, I).
;:"J Ludovic al IX-lea, Carol al VlII-lea, Henric al II-lea — c'.i de spus la care dintre ei se referă Montaigne.
-.00 .^Trebuie să părăseşti curtea ca să păstrezi dreptatea". (Lu- :ca. VIII, 493).
„Dar tu. rămîi încăpăţînat Catul". (Catul, VIII, 19).
Platon, în Gorgias, XXIX.
în original: Ces babouyns capettes = capettes, diminutiv ;;e la cape, termen de dispreţ prin care erau desemnaţi şcolarii reţinuţi din caritate la colegiul Montaigu din Paris. Prin ex- .indere, termen injurios la adresa şcolarilor în general. Jocul de cuvinte este intraductibil.
50' „Văd un om de elită şi bogat, ce minune! S-ar spune un •copil cu două trupuri, peşti găsiţi în plin pămînt, sau un catîr t-cund". (luvenal, XIII, 64).
îo5 Octavian, Antoniu şi Lepidus.
•'°r> „Unde te duci să te rătăceşti?" (Vergiliu, En., V, 166).
în Fedru.
Andria şi Eunuchus, titlurile a două comedii de Terenţiu .
'are nu le arată decît o faţă.
'50 Supranumiţi: Cel roşu; Măzăriche; Omul cu zgarda.
5:0 In original demoniaque; adică divin. Montaigne traduce aici • lin Ion de Platon.
M1 Tratatul lui Flutarh cu acest titlu.
512 „Nu este nimic atît de util ca ce este util în treacăt". (Seneca. Epist., 2).
v,:) „Nu chiar atit de rău!"
După Aulus Gellius, XX, 4.
:,1:i Roma.
.MG vezi nota 186, cartea a Il-a.

:J7 „Atît de mare este puterea de evocare a locurilor care au un trecut!... Şi aceasta se găseşte în acest oraş într-un chip infinit. căci, oriunde am merge, păşim pe istorie". (Cicero, De finibus, V, I şi II).
518 „Pe aceşti oameni îi venerez şi totdeauna mă înclin fa de acest fel de nume". (Seneca, Epist., 64).
519 „Mai de preţ prin admirabilele sale ruine". (Sidonius Ape linaris, Poetnata, XXIII, 62).
520 „Astfel că evident în acest loc unic se simte o natu căreia îi plăcea lucrarea sa". (Pliniu, Nat. hist., III, 5).
521 „Să ne abţinem: zeii ne vor copleşi cu atît. Intre cei fă dorinţi, eu, fără bunuri, mă alătur ... Mult lipseşte celor care pr tind mult". (Horaţiu, Ode, III, XVI, 21 şi 42).
522 „Nu vreau de la zei nimic mai mult". (Horaţiu, Ode, XVIII, II).
523 „Abandonez restul soartei". (Ovidiu, Metam., II, 140).
524 „Nimic bun nu poate să se nască, întru atîta germenii sî corupţi". (Tertulian, Apologetica).
525 Nu este cu totul întemeiată afirmaţia, nici pentru Colan Sfîntului Michail, nici pentru titlul de cetăţean al Romei. Ju naiul de călătorie ni-l arată pe Montaigne făcînd unele deme suri „cu cele cinci simţuri ale naturii" ca să primească ace titlu.
s2r> La Roma, în 1581.
527 „Asupra raportului făcut Senatului de Orazio Massin Marzo Cecio, Alessandro Muti, Conservatori ai oraşului Roma, ceea ce priveşte dreptul de cetăţenie romană a fi acordată ilu trissimului Michail de Montaigne, cavaler al ordinului Sfînt Michail şi gentilom obişnuit al Camerei Regelui Foarte Catol: Senatul şi Poporul roman au decretat:
Considerăm că printr-un străvechi obicei, aceia au fost tc deauna adoptaţi printre noi cu ardoare şi grabă, care, de frun în virtute şi nobleţe, serviseră şi onoraseră deosebit Republii noastră, sau aveau să o facă într-o zi; Noi, plini de respect pent: exemplul şi autoritatea strămoşilor noştri, credem că trebuie imităm şi să conservăm acest obicei de cinste. Din aceste cau? ilustrissimul Michail de Montaigne,

cavaler al ordinului Sfînt Michail şi gentilom obişnuit al Camerei Regelui Foarte Catoli foarte zelos pentru numele Roman, fiind prin rang, prin străl' cirea familiei sale şi prin calităţile personale foarte demn de fi admis la dreptul de cetăţenie romană prin suprema judeca si sufragiile Senatului şi a Poporului Roman, le-a plăcut Senatului şi Poporului Roman că ilustrissimul Michail de Montaigne, împodobit cu tot felul de merite şi foarte iubit de acest nobil popor, să fie înscris ca cetăţean roman, atît pentru el cît şi pentru descendenţa sa şi chemat să se bucure de toate onorurile şi avantajele rezervate celor care sînt născuţi cetăţeni şi patricieni ai Romei şi au devenit aceasta pentru cele mai bune motive. Drept care Senatul şi Poporul Roman cred că acordă mai puţin un drept decît că plătesc o datorie şi că este rnai puţin un serviciu pe care îl tac decît un serviciu pe care îl primesc de la acela care, accep- lînd acest drept de cetăţenie, onorează şi ilustrează cetatea însăşi.

Conservatorii au pus să fie transcris acest senatus-consult de către secretarii Senatului şi Poporului Roman, ca să fie depus in arhivele Capitoliului şi au pus să fie făcut acest act, prevăzut cu pecetea obişnuită a oraşului. Anul de la fundarea Romei 2331 şi de la naşterea lui Iisus Cristos 1581, în 13 a lui martie.

Orazio Fusco, Secretar al Sacrului Senat şi al Poporului Roman.

Vincente Martoli, Secretar al Sacrului Senat şi al Poporului Roman".

328 Apolo, .al car ui sanctuar era la Delfi.

329 în Legi, VII.

330 „Duşman al grijilor, născut pentru tihna bună". (Ovidiu, 'Tristia, III, II, 9).

331 „Mintea lor caută astîmpărul în neastîmpăr" (Seneca, Epist. 22).

532 Toată această parte este împrumutată de la Seneca, De brevitate vitae, Iii, 1.

33:1 „Tu calci pe foc cenuşă înşelătoare". (Horaţiu, Ode, II, I, 7).

334 Montaigne a fost ales primar al Bordeaux-ului în timpul călătoriei sale în Italia; a primit vestea la 1 septembrie, atunci cind se afla la băile de la Villa, lîngă Luca. — Vezi jurnalul său de călătorie în Italia, publicat în 1774.
535 „Buni în lucrări de pace, amîndoi, ca în război". (Vergiliu, En., XI, 658).
536 „Cei care nu ştiu judecă şi trebuie adesea înşelaţi ca să-i fereşti de a se înşela". (Quintilian, Inst. orat., II, 17).
537 „Cine îşi este prieten, este, aflaţi-o, prietenul tuturor". (Seneca, Epist., 6).
538 „Gata eu însumi să-mi dau viaţa pentru prietenii mei şi patrie". (Horaţiu, Ode, IV, IX, 51).
539 „Pasiunea face totul rău" (greşit). (Statius, Thebais, X, 704).
540 „Repezirea se împiedică singură". (Pasaj din Quintus Curtius, IX, 9,12, pe care Montaigne îl traduce după ce l-a citat).
541 „Graba se priponeşte singură". (Seneca, Epist., 44).
512 După De Raemond ar fi vorba de Jacques de S6gur, Supraintendentul regelui Navarei.
543 Deci probabil Henric IV de Navara.
544 „Dacă ce ii ajunge omului i-ar ajunge, mi-ar ajunge. Dar, nu! care sînt atunci bunurile care, oricît de mari ar fi. ar putea să sature dorinţele mele?" (Lucilius, citat de Nonius Marcellus, V, 98).
545 „Pentru ceea ce cere, natura dă putinţa". (Seneca, Epist., 90).
54f> „Dacă nu mă pot bucura de ea, atunci la ce bun averea?" (Horaţiu, Epist., I, V, 12).
547 In 1582, papa Grigore al XlII-lea a reformat calendarul din care s-au scos 10 zile; s-a trecut astfel de la 4 la 15 octombrie 1582.
548 „Lumea întreagă joacă o comedie". (Fragment din Petro- niu, conservat de Jean de Salisbury, Policraticus, III, 9).
549 „Se abandonează soartei întru totul încît îşi uită natura". (Quintus Curtius, III, II, 18).
550 Credinţa catolică.

551 „Şi în afară de necesităţile războiului nu hrănesc ură împotriva duşmanului". (Autor necunoscut).
552 „Cel care nu poate recurge la raţiune să recurgă la pasiune". (Cicero, Tuscul., IV, XXV).
„Nu înseamnă a spune că toţi blamau tot, dar fiecare se agăţa de fiecare punct care îl privea". (Titus Livius, XXXIV, 36).
iV1 în pasajul care urmează s-ar putea spune că Montaigne clarifică poziţia sa faţă de războaiele care pustiau Franţa. Şi aces- iei poziţii îi datorăm poate posibilitatea de a citi astăzi Eseurile, a căror subtilitate de exprimare a permis să nu fie distruse de judecata inchiziţiei, deşi spune atîtea adevăruri potrivnice religiei catolice pe care insă o practică,
™5 Eseurile.
:,:><i Montaigne face aici aluzie la examinarea suferită la Roma de cartea sa (Eseuri), atunci cînd a solicitat să devină cetăţean al oraşului, cum se poate vedea în Jurnalul său de călătorie în Italia, voi. II. 1 s-a obiectat, printre altele, de a fi pus printre poeţii de frunte ai vremii sale pe Theodore de Beze, un eretic (Eseuri, cartea a Il-a, cap. 17; cartea a Ill-a, cap. IX). Montaigne a fost de acord dar nu a socotit a fi o greşeală, ca probă că nu a suprimat pasajele incriminate. Ne-am permite să sugerăm că mersul]a Roma, voinţa de a deveni cetăţean al oraşului nu au fost întîmplătoare. Poate ar fi justificat să presupunem că Montaigne a făcut acestea ca să-şi apere opera care, odată trecută cenzura papală, nu avea să mai fie discutată.
r.57 t Manlius Capitolinus este cel care salvează Roma de gali (vezi nota 932, cartea a Il-a). Deşi a fost azvîrlit de pe stînca Tarpeiană pentru a fi rîvnit să devină rege istoria nu l-a despuiat de supranumele său glorios.
558 Montaigne se referă la Apolonios din Tyane, filozof pita- gorician (4 î.e.n. — 85 e.n.); a călătorit in aproape întreaga lume cunoscută în vremea sa, din Spania şi pînă în Indii. La Roma a fost acuzat de vrăjitorie, dar a fost achitat. La moartea sa, Tvane, oraş din Capadocia, unde se născuse, a fost pus în rîndul oraşelor sfinte. De la vîrsta de 16 ani devenise adeptul severelor reguli ale lui

Pitagora, ,se abţinuse de la carne, se lipsise de haine de lină, se ferise de femei, lăsase părul să-i crească şi mergea cu picioarele goale. Scopul său era reinstituirea riturilor păgîne în puritatea lor primitivă şi să împace sistemele greceşti şi orientale cu doctrinele lui Pitagora. Bunelor sale intenţii a ştiut să le adauge o doză de şarlatanism, a pretins că face minuni şi şi-a atribuit puteri supranaturale.
5r>8 Mahomed.
560 Liga.
r'r>i Rege al Traciei.
i02 „Le va fi mai uşor să nu înceapă decît să se oprească". (Seneca, Epist., 72).
563 „Ca o stîncă puternică înaintînd în plinul valurilor, cu fruntea în vînturile furioase, la marea răvăşită, bravînd toate asalturile cerului şi mării, ea însăşi de nezdruncinat". (Vergiliu, En., X, 693).
564 Xenofon, în Cyropaedia, V, 1.
M5 „Şi nu ne duce pre noi în ispită". (Matei, VI, 13).
f6G „Cînd atîtea sensuri contrare îl trag pe pilot, vînturile, marea". (Buchanan, Franciscanus, 13 şi 16).
567 „Căci pasiunile se împing ele însele de îndată ce te-ai depărtat de judecată şi slăbiciunea se complace în ea însăşi, înaintează necugetată în plină mare şi nu găseşte loc unde să arunce ancora". (Ciqero, Tuscul., IV, 18).
568 „Inima, cu mult înainte de a fi învinsă este zdruncinată". (Autor necunoscut).
569 „Ca o cutremurare de care întîi au tremurat pădurile, care se înteţeşte în surde mirîituri, anunţă mateloţilor furtuna care vine". (Vergiliu, En., X, 97).
570 „Trebuie să fugi de procese cît poţi, chiar mai mult decît poţi. Căci este nu numai generos să treci puţin cu vederea drepturile tale, dar cîteodată este şi avantajos". (Cicero, De o//., II, 18).
571 O încărcătură de piei de oaie pe care nişte burgunzi ar fi luat-o unor elveţieni ar fi, după spusele cronicarului Ph. de Com- mynes, la originea conflictului care a dus la înfrîngerea de la Granson.

">72 Plutarh spune că furia lui Marius împotriva lui Sylla s-ar trage de la o pecete care ar fi fost gravată anume pentru acesta (Viaţa lui Marius, c. 3).
;>73 Aluzie la războiul troian care ar fi avut la origine alegerea lui Paris. La ospăţul de nuntă al lui Thetis şi Peleu, toţi zeii fuseseră poftiţi afară de zeiţa Discordia. In timpul mesei ea se ivi şi aruncă între nuntaşi un măr pe care era scris „celei mai frumoase". Hera, Afrodita şi Atena vrură fiecare să-l ia. Paris a fost acela care a dat mărul Afroditei care în schimb i-o făgăduise pe Elena.
'T4 în tratatul său Despre proasta ruşine, c. 8.
575 „Le smulgi mai uşor din suflet decît le struneşti". (Autor necunoscut. Traducerea a fost dată de Montaigne, apoi ştearsă).
i7(i „Fericit cel care putînd şti lucrurile prin cauze a dispreţuit terorile şi fatalitatea şi tot acel zgomot ce se face despre zgîr- citul Acheron! Fericit pe de altă parte cel care cunoaşte zeii cîm- peneşti, şi pe Pan, pe vechiul Silvan, pe nimfele surori" (Vergiliu, Georg., II, 490).

„Pe dreptate am avut oroare să ridic fruntea care se zărea de departe". (Horaţiu, Ode, III, XVI, 18).

„Calm dintotdeauna prin natură, mai mult astăzi datorită virstei". (Q. Cicero, Candidatura la Consulat, II).
379 Montaigne a fost reales în 1583 pentru încă doi ani.
580 „Nu stătute (ca apele din bălţi) şi abjecte, dar nici orgolioase". (Cicero, De off., I ,34).
581 în Alcibiade I, către început.
r's- După Raemond s-ar fi atribuit aceasta consilierului bordelez Bernard Arnoul.
583 „Nu ne da nouă gloria, Doamne, nu nouă, ci numelui Tău". (Psalmi, CXIII, 1).
584 Panaetius — filozof grec, stoic, secolul al Il-lea î.e.n. Cicero, admirator al principiilor sale a luat mult de la el pentru tratatul său Despre îndatoriri. Lucrările lui Panaetius s-au pierdut.
•r>85 „Ce este această glorie pe care o poţi găsi la piaţă?" (Cicero, De finibus, II, 15).
5Sli „Eu găsesc mai de laudă ce se face fără reclamă şi departe de popor". (Cicero, Tuscul, II, 26).

587 Cicero a fost considerat de contemporani şi socotit de posteritate ca foarte sensibil faţă de laudă.
588 Montaigne a fost des mijlocitor în grele şi importante deliberări politice între catolici şi hug'henoţi.
5S0 ..Eu, să mă încred în acest monstru, să mă înşele calmul mării cu valurile care sînt paşnice?" (Vergiliu, En., V, 849 şi 843).
wf După cum s-a mai spus, în 1.532, papa Grigore al XITI-lea reformează calendarul Iulian. Capitolul XI din cartea a IlI-a este scris in 1584 sau 1585.
591 „Abil să dea greutate fumului". (Persius, V, 20).
502 „Falsul este atît de vecin cu adevăratul încît înţeleptul nu trebuie să se aventureze în loc atît de primejdios". (Cicero, Acad., II, 21).
593 „Din pasiunea naturală oamenilor de a umfla artificial zgomotele" (Titus Livius, XXVIII, 24).
594 „Cum nu este nimic mai răspîndit decît lipsa de bun-simţ". (Cicero, De div., II, 39).
595 „Mulţimea nebunilor, iată o frumoasă chezăşie a înţelepciunii". (Augustin, De civit. Dei, VI, X).
696 După Raemond, M. de Nemours, nepotul Louisei de Savoia.
697 „Ne mirăm de lucruri asupra cărora depărtarea ne în- şală". (Seneca, Epist., 118).
598 „Niciodată renumele nu se limitează la adevăr". (Quintus Curtius, IX, II).
599 Adică „fiică a admiraţiei", de la grecescul 0oo);jwt, 0c<u;«toc, după Cicero, De nat. deor., III, 20.
1. Iris, zeiţa curcubeului, fiica lui Taumantis (Taumas) şi al Electrei. Numele ei este menţionat în lliada, III, 121. — 2. Tau-mantis, fiul lui Pontus şi al Terei, soţ al oceanidei Electra.
600 Corras, sau mai bine Coras (1513—1573), consilier la Parlamentul de la Toulouse, care a publicat un comentariu, tipărit la Paris în 1561, asupra unei cauze celebre în vremea sa, aceea a falsului Martin Guerre.
i01 „Oamenii dau mai mare crezare la ceea ce nu înţeleg". (Autor necunoscut).

,°-> „Mintea omenească este astfel făcută încît crede mai degrabă ceea ce îi este mai obscur". (Tacitus, Istorii, I, 22).
ii03 Aluzie la limbajul violent al lui Bodin din Demonomanie des sorciers (1586).
04 „Să-l ia drept verosimil, dar să nu-l afirme". (Cicero, AcII. 27).
r°'' Această critică atît de re/.onabilă este în parte inspirată din Jean Wier, Cinq livres d'histoires, discours et disputes des lUUsions et impostures des diables.
' 1 Poate ducele de Lorena, în 1580.
''°7 „Şi aceasta imi păru să ţină mai mult de nebunie decît ...ic crimă". (Titus Livius, VIII, 18).
m „Nu îmi este ruşine ca acelora să recunosc că nu ştiu ce nu ştiu". (Cicero, Tuscul., I, 25).
Proverb grecesc tradus de Montaigne.
"M Probleme de Aristotel, X, 26.
011 In Rime e prose, Paragone dell'Italia alia Francia, p. 11.
"" Vezi Erasmus, Adagia, I, 94, despre Theramenes Cothurnus. Coturnul, supranume al oratorului Theramenes, care se adapta ta orice partid.
„Fie că această căldură deschide căi şi pori tainici, prin care seva vine la ierburile noi, fie că solul se întăreşte şi-şi stringe vinele, împotriva ploilor mărunte, sau focurilor Soarelui, sau a frigului pătrunzător pe care-l aduce vîntul de miazănoapte". (Vergiliu, Georg., I, 89).
r14 „Orice medalie îşi are reversul" (dicton italian).
ri5 Clitomah (pe la 130 î.e.n.), cartaginez, filozof, discipol al lui Carneade.
,ir' „Să-ţi ordonezi acţiunile, să-ţi observi îndatoririle şi să-ţi urmezi natura". (Lucan, II, 381).
017 ..Fie pentru a judeca, fie pentru a povesti", adaugă aici ediţia din 1588.
fîS „Ca in toate şi in studierea scrisurilor noi suferim de pe urma nesăbuinţei". (Seneca, Epist., 106).
•19 „Nu-i nevoie de multă carte ca să formezi un suflet sănătos". (Seneca, Epist., 106).
„Ceea ce ne place mai mult să gustăm decît să bem". (Cicero, Tuscul., V, V).

821 „De îndată ce nu este vorba de minte, ci de suflet". (Seneca, Epist., XXXV).
622 „Un suflet mare se exprimă cu mai mult calm şi seninătate". (Seneca, Epist., 3).
623 „Mintea nu este de o culoare şi sufletul de alta". (Seneca, Epist., 11).
e24 „Virtutea simplă, la îndemîna tuturor, s-a făcut din ea o ştiinţă obscură şi subtilă". (Seneca, Epist., 95).
625 In timpul tulburărilor din 1585.
626 „Se luptă nu cu arme, ci cu vicii" (Autor necunoscut).
627 „Duşmanul mă ameninţă din dreapta, din stînga; o nenorocire iminentă, din ambele părţi mă sperie". (Ovidiu, Epistulae ex Ponto, I, III, 57).
628 „Răul merge crescînd şi se înrăieşte prin leac". (Vergiliu, En., XII, 46).
B29 „Prin furiile noastre, amestecînd nevinovăţia şi crima, am întors de la noi sufletul drept al zeilor". (Catul, Epitalam, Thetis şi Peleu, v. 406).
B3° „Nu împiedicaţi cel puţin pe acest tînăr să alerge în ajutorul unui secol în ruine". (Vergiliu, Georg., I, 500). Vergiliu desemna pe Octavian August; este de presupus că Montaigne aplică citatul din Vergiliu lui Henric de Navara, moştenitor prezumtiv din 1584.
wi De Malta, de la 1522.
6:12 Prin războiul civil.
533 „Nimic nu are înfăţişare mai înşelătoare decît o religie depravată în care numele zeilor serveşte de însemn crimei". (Titus Livius, XXXIX, 1,6).
634 „Şi toată cîmpia îl tulburase". (Vergiliu, Bucolica, I, II).
S3! „Ceea ce nu se poate lua este distrus, bandele lor dau foc acelor sărace cocioabe". (Ovidiu, Tristia, III, X, 65).
630 „Zidurile nu mai apără, ţarinile sînt pustiite". (Claudian, In Eutropium, I, 244).
637 Guelfi şi Gibelini — două puternice partide (parte Guelfa, parte Ghibellina), primul susţinînd papalitatea, celălalt Imperiul
Germanic, au divizat Italia între secolele XIII—XIV. Cearta lor singeroasă nu a fost stinsă decît după invazia franceză din 1494.

r-38 Protestant.
Catolic.
wo „Căci evidenta se întăreşte prin discuţii". (Cicero, De nat. ăeor., III, IV).
S11 „Să păstrez aceste bunuri, chiar mai puţin, şi să trăiesc din ele restul zilelor mele, dacă zeii mi le rezervă". (Horaţiu, Epist., I, XVIII, 107).
642 „Cel mai puternic este cel care are putere asupra-şi". (Seneca, Epist., 90).
*43 „Noi simţim răul public numai în măsura în care priveşte bunul nostru particular". (Titus Livius, XXX, XLV).
"" Ciuma, de care vorbeşte Montaigne, a bîntuit între iunie — decembrie 1585.
f45 „Bătrîni şi tineri îşi amestecă funeraliile, nici un cap nu scapă asprei Proserpina". (Horaţiu, Ode, XXVIII, 19).
r,le „Pămîntul ciobanilor este acum pustiu, peste tot nu mai sînt decît păşuni goale". (Vergiliu, Georg., III, 476).
,:'7 „Cugetă asupra surghiunului, a necazurilor, a războiului, a bolilor, a naufragiilor" (Seneca, Epist., 91); „ca nici un rău să nu te afle novice". (Seneca, Epist., 107).
'18 „Cine a suferit va suferi de a putea suferi". (Seneca, Epist.,
74).
l l'J Seneca.
..Ascuţind de griji mintea muritorilor". (Vergiliu, Georg., I, 12-3).
M1 „Gîndul relelor ne dă mai multă jale decît simţămîntul". (Quinlilian, I, XII. Montaigne a dat traducerea, apoi a şters-o).
'•",2 Amintirea constantă a Epistolelor lui Seneca (13, 24, 30) în paginile precedente.
*53 „Degeaba vreţi să ştiţi ceasul nesigur al sfîrşitului vostru, muritorilor, şi drumul său viitor". (Properţiu, II, 27, I).
fi54 „Mai puţin greu este să înduri dintr-o dată o nenorocire sigură decît să suferi multă vreme durerile temerii". (Pseudo- Gallus, I, 277).
r>S5 „Toată viaţa filozofilor este o cugetare asupra morţii". (Cicero, Tuscul., I, 30).

65S „Oriunde m-ar arunca furtuna, am o ţară unde să abordez". (Horaţiu, Epist,, I, I, 15).
057 „Este a suferi mai mult decît necesarul, a suferi înainte de a fi necesar". (Seneca, Epist., 98).
«8 întreg discursul este rezumat sau parafrazat după Apologia lui Socrate de Platon, XVII, XXVI, LII, etc.
fi5f) Textul din 1588 adaugă: „Veţi porunci deci cum vă va fi placul".
Odiseea, XIX, 163.
661 „Astfel se reînoieşte întregul lucrurilor". (Lucreţiu, II, 74).
„Dintr-o moarte se nasc mii de vieţi". (Ovidiu, Fasti, I, 380; Montaigne dă el însuşi traducerea citatului).
fi63 Montaigne îşi petrecuse în ultimii ani momentele de linişte, adăugind citatele manuscrise pe exemplarele tipărite ale ediţiei din 1588, după care s-a întocmit şi publicat ediţia postumă din 1595.
054 In original: Nous aulres naturalistes... Naturalist se opune aici lui legist şi livresc şi există o ştersătură făcută de Montaigne peste cuvîntul scris de el: „scolastic".
C65 Textul din 1595 adaugă: Et quoy, si cette faveur gratieuse que la fortune m'a n'aguere offerte par l'entremise de cet ouvrage, m'eust peu rencontrer en belle saison au lieu de celle-ci: ou elle est egalement desirable ă posseder, et preste ă perdre. (Aluzie probabil la domnişoara de Gournay).
tM Ştersătură: La Boetie n'avoit rien de beau que l'ame, du demeurant il faisoit d'echapper ă estre laid.
607 „Depinde de suflete ca să fie puse în anume feluri de trupuri: fiindcă sînt multe elemente corporale care ascut mintea şi multe care o tocesc". (Cicero, Tuscul., I, 33).
p68 După Atheneu, 590, Hyperides, avocatul lui Phryne, ar fi avut ideea să-i scoată rochia.
609 KaXoxdb-aOoţ = frumos şi bun.
670 Această frază îşi capătă toată ironia prin citatele care urmează.
671 „Ce am spus? Că îl am! O nu Chremes! că l-am avut!"' (Terenţiu, Heauton., act. I, sc. I, v. 42).

*12 „Ei, nu mai vedeţi din trupul meu decît oasele". (Pseudo- Gallus, I, 238).
fi73 Nu ştim dacă este vorba de întimplarea din 1588, în pădurea Villebois, relatată cu totul altfel intr-o scrisoare către Montaigne.
674 „Ţi-a trebuit inimă, Eneas, atunci cînd îţi trebuia sînge' rece!" (Vergiliu, En., VI, 261).
675 „După ce a rugat pe Pollux, după ce a implorat pe Castor". (Catul, LXVI, 65).
676 în timpul magistraturii sale.
f'77 „Aş vrea să nu se comită mai multe greşeli decît am eu curajul să le pedepsesc". (Titus Livius, XXIX, 21).
r.7s Montaigne vrea să spună prin aceasta că nu avea alt rang. de nobleţe decît cel moştenit de la tatăl său, de: ecuyer (fără echivalent la noi).
079 Experientia, traducătorul foloseşte cuvîntul latin, ca să se' indice că în text a fost întotdeauna înlocuit cu o perifrază sau cu vechiul cuvînt românesc „iscuşenie", ca să nu altereze coloritul traducerii lipsită pe cît a fost cu putinţă de neologismele intrate în limba noastră după vremea care, ca nivel de cultură la noi, corespunde cu cea in care a scris Montaigne, al cărui limbaj a fost reconstituit, pe cît de aproape posibil, în limba română.
680 „Arta, prin diverse încercări s-a născut din experienţă şi exemplul a arătat calea". (Manilius, I, LIX).
Mt La Delos; cf. Cicero, Acad., II, 18.
r'82 După Plutarh şi Seneca.
663 Justinian, prin Cod şi Pandecte.
684 „Ca altădată de crime noi suferim astăzi de legi". (Tacitus, Anale, III, 25. Textul lui Tacitus însă este diferit: Atque an- tehac flagitiis, ita tune legibus laborabatur).
f)85 Coste crede că Montaigne a voit să vorbească aici de mica republică muntoasă San Marino, încadrată pe vremuri în Statul Papal şi care încredinţa totdeauna unui străin grija justiţiei, după ^obiceiul adoptat aproape pretutindeni, în evul mediu, în republicile din Lombardia.
686 „Tot ce este divizat este confuz pînă a deveni pulbere" (praf) (Seneca, Epist., 89).
687 „Ştiinţa creează dificultatea". (Quintilian, X, III).

688 Ulpian — Domitius Ulpianus — jurisconsult roman, mort în 228 e.n. Era de origină tiriană; şi-a scris opera de jurispru- denţă în timpul domniilor lui Septimiu Sever şi Caracala. în 222 devine unul din principalii sfetnici ai lui Alexandru Sever. Di- gestele lui Justinian sînt compuse pentru un sfert din extrase făcute din lucrările sale.
689 Glossatori ai lui Ulpian.
690 „Un şoarece în smoală". (Zicală, Erasmus, Adagia, II, III,
1,91 Mai curînd Socrate, după D.L., II, VII, 22.
S92 La Boetie, versuri pentru Marguerite de Carie, care a devenit soţia sa. Montaigne citează versurile din memorie şi nu sînt identice cu originalul.
693 în original: que d'un grain, adică „un grăunte de grîu", metaforă luată de Montaigne după argumentul numit „scoatere" de la tjupo? = grămadă de grîu.
li94 Renăscînd după cum renăşteau capetele miticei Hidre.
695 Mai curînd Menon, (XIV), în Platon, dialogul cu acest nume.
B96 Este în adevăr vorba de Filip al II-lea, regele Macedoniei; Plutarh, Apophtegmas, unde cazul lui Filip este înfăţişat cu o •circumstanţă şi mai pipărată. Condamnatul, băgînd de seamă că regele moţăise în timpul judecării sale, a făcut deîndată apel îm- •potriva judecăţii pronunţate împotriva lui. „Cui te adresezi", a obiectat Filip indignat. — „Lui Filip treaz!" a replicat condamnatul şi regele a satisfăcut această neaşteptată cerere.
697 După Plutarh, pus la contribuţie pentru întreg pasajul.
698 După Histoire du grand royaume de la Chine de Men- doza, tradusă de Luc de la Porte în 1588.
BM „Prin ce artă Dumnezeu diriguieşte această casă, lumea; de undeva Luna se ridică şi descreşte în fiecare lună, cum îşi reface întregul pătrarele ei reunite; de ce vînturile pe mare, ce- aduce Eurus; de unde această apă perenă cu formă de nori; dacă trebuie să vină o zi care să năruiască lumea". (Properţiu, III, V, 26).
700 „Căutaţi voi pe care un zor de a şti vă chinuie". (Lucan, I, 417).

701 Superficial privit s-ar putea considera, din ultimele două fraze, că Montaigne rezumă aici filozofia sa, care nu este sceptică decît în măsura în care autorul Eseurilor caută odihna şi fuge de- agitaţie.
702 „Tot astfel, cînd valul albeşte la primele suflări, cînd marea încet se umflă, se înalţă şi din fundul hăului său se urcă la asaltul cerului". (Vergiliu, En., VII, 528).
703 pe frontispiciul templului de la Delfi, consacrat lui Apolo Delfianul, era cioplită maxima: Tv^OtoauTov — „cunoaşte-te pe tine însuţi".
~o* „Nimic mai monstruos decît să pui aserţiunea şi decizia, înainte de percepţie şi cunoaştere". (Cicero, Acad., I, 12).
705 Aristarh, celebru critic şi gramatician alexandrian, născut în 160 î.e.n. în insula Samotrace, a fundat o şcoală care a dăinuit lungă vreme la Alexandria, Roma şi în mai multe alte centre de cultură. A scris circa 800 de comentarii asupra poeţilor antici, dar numai reputaţia lor a parvenit pînă la noi. TextuL actual al lui Homer este bazat pe cel care el îl adoptase şi pusese la punct.
706 [Anteu] „atingînd pămîntul, mădularele neputincioase iau puteri noi". (Lucan, IV, 599).
707 „Nici un număr nu ar cuprinde speţele lor, numele lor"; (Vergiliu, Georg., II, 103).
708 „Numai înţelepciunea se întoarce întreagă în ea însăşi'-. (Cicero, De finibus, III, VII).
7°,J în Gorgias, XLII.
710 „Cînd eram voinic, cu sîngele mai iute, cînd bătrîneţea nu mă însemnase cu două tîmple albe". (Vergiliu, En., V, 415).
711 „Ceea ce este vrînd să fie, dar nimic mai mult". (Marţial, X, XLVIII, 12).
712 „Cum am în mîini o ştiinţă utilă". (Horaţiu, Epod., XVII, I).
713 în original: Auguste = Augusta Vindeîicorum, Augsburg. pe unde a trecut Montaigne, mergînd in Italia, în octombrie 1580. Vezi Journal de voyage, uol. I, p. 144.
714 în Epist., 90.
715 Doi tipografi.

7,6 Marchizul de Pisani, ambasador în Spania din 1572 la 1583.
717 Epistola 56.
718 După Epist., 108.
719 Plutarh, atribuind această maximă pitagoricienilor, o reproduce astfel: „alege-ţi calea care este cea mai bună, obişnuinţa ţi-o va face plăcută şi amuzantă". (Exil., c. 7, după traducerea lui Amyot).
720 „Ca să fie dus la prima hotărnicie, el întreabă cărţile ora potrivită. Ochiul frecat il doare. Horoscopul! Şi colirul după". (Iuvenal, VI, 577).
721 Mai degrabă: „după cum i se spune"; vezi Viaţa sa în Plutarh, c. 1.
722 „Prin natură omul este un animal curat şi delicat". (Seneca, Epist., 92).
723 „A trăi are un preţ atît de mare?" (Autor necunoscut; aceste cuvinte nu fac parte din citatul care urmează).
724 „Sîntem obligaţi să rupem cu obiceiurile noastre, şi ca să trăim încă încetăm de a trăi..." (Maximianus, I, 155).
725 „Sînt vii încă cei care sînt făcuţi să sufere de ziua care luminează şi de aerul pe care îl respiră?" (Maximianus, I, 247).
720 „Cînd în jurul meu zboară fără încetare Cupidon şi luminează pentru mine tunica sa aurită". (Catul, LXVI, 133).
727 „Şi am combătut, nu fără glorie". (Horaţiu, Ode, III, 25, 2).
728 „Abia îmi aduc aminte de a fi mers pînă la şase". (Ovidiu.. Amores, III, VII, 26).
720 In Petroniu, Satiricon, cap. XXV.
?:io ; De unde subţioară virilă şi păr devreme şi maieă-mea mirată de barba mea precoce". (Marţial, XI, 22, 7).
731 ,.Să mă ferească Domnul de mine însumi!"
7J2 Farnel, mai bine Fernel, medic al regelui Henric al II-lea. (1497—1558). — L'Escale, mai cunoscut sub numele de J.-C. Scali- gcr (1484—15ă'd), unul dintre cei mai mari eruditi ai timpului său.
733 E vorba de Carneade; viaţa acestui filozof la D.L., IV, IX. 02—65.

7:14 „Sint unele voci, adaptate urechii nu prin amploarea ei, ci prin calitate". (Quintilian, XI, III).
735 „Plinge-te dacă ţi se aplică personal un statut nedrept". (Seneca, Epist., 91).
ce formulezi fără fruct, prostule, această dorinţă puerilă". (Ovidiu, Tristia, III, VIII, II).
7:17 „Astfel pentru a susţine o clădire, care se apleacă, trebuie, în contrasens fixate diferite proptele. Dar, în sfîrşit, într-o zi şi peretele sprijinit cade in proptelele sale". (Maximianus, I, 171).

Plutarh, Cum trebuie să-ţi infrînezi mînia, c. 8, din versiunea lui Amyot.

„Răul nemeritat este singurul care îndreptăţeşte plînsetele''. (Ovidiu, Hero'ides, V, 8).

Stixul — apa peste care trec morţii în mitologia greacă.
711 Hîrtii pe care Montaigne îşi notase toată evoluţia bolii sale în timpul călătoriei la apele termale din Lorena, Elveţia şi Toscana şi care, in parte, i-au servit să compună: Jurnalul de călătorie în Italia, prin Elveţia şi Germania, publicat în 1774.
742 Montaigne scrisese în 1588: „patruzeci de ani".
7ii Montaigne scrisese in 1588: „paisprezece".
744 în Plutarh. care combate acest argument în tratatul: Comunele concepţii ale filozofilor stoici, c. 10 şi urm.
715 în De senectute.
746 „Este o moarte frumoasă cea sub arme". (Vergiliu, En., II, 317).
717 „A trăi, dragă Lucilius, este a lupta". (Seneca, Epist., 96).
748 „Să aştept pe un prag, să îndur apa cerului, nu mai stă in puterea mea". (Horaţiu, Ode, III, X, 19).
749 „Trupul meu nu este atins de grijile sufletului meu". (Ovidiu, Tristia, III, VIII, 25).
750 „Cine se miră să găsească o guşă în Alpi?" (Iuvenal, XIII,
162).

751 „Ceea ce normal ne preocupă şi ne loveşte, ceea ce faci treaz revine în somn, nu este de mirare!" (Attius, citat de Cicero, în De div., I. XXII).
732 în Timeu.
73:i Care, tocmai dimpotrivă, critică în Aulus Gellius. XV, VIII.
734 „Prin care luxul se sustrage plictiselii bogăţiei". (Seneca, .Epist., 18).
733 „Ţi-e frică pentru cina ta de legume în farfurie modestă". .(Horaţiu, Epist., I, V, 2).
75<î „O parte bună din ce înseamnă libertate este un stomac .ascultător". (Seneca, Epist., 123).
737 In Herodot, I, 32.
758 „Excelentă mediocritate", recomandată de Cleobul, după D.L., I, 93: vezi şi Horaţiu, Sat., I.
739 „Tot ce se produce conform naturii trebuieşte numărat printre bunuri". (Cicero, De senectute, XIX).
7,in „Un şoc exterior ia viaţa tinerilor, maturitatea face să cadă ibătrinii". (Cicero, De senectute. XIX).
761 Venus.
Bachus.
">J Mai degrabă Derrvetrius, după Pliniu, Nat. hist., XXVIII, 6.
764 După Atheneu, II, 2, invenţia nu este a lui Cranaus, ci a succesorului său Amfiction.
7« în Protagoras, XXXII.
766 „într-un vas impur orice ai turna se acreşte". (Horaţiu,. Epist., I, II, 54).
707 Cicero, în Tuscul., V, 7, spune că pentru el bunurile spirituale întreceau pe cele materiale.
768 In Etica nicomahica, II, 7; III, 11.
7(59 Adică „pentru a citi pe Polibiu şi a compune un rezumat", cum spune Plutarh, în Viaţa lui Marcus Brutus, c. 1.
779 „Bravii mei tovarăşi în cele mai mari mizerii, alungaţi cu vin astăzi orice grijă; nesfîrşită mare ne deschide drumul". (Ho-raţiu, Ode, I, VII, 30).
771 „Cine are conştiinţa expertă să aibă şi gustul (palatul) expert". (Cicero, De finibus, II, VIII).

Este vorba de Scipio Aemilianus (Cicero, De oratore, II, 6), cum de altfel Montaigne o spune el însuşi în ediţia din 1588, corectată nejustificat ulterior.
773 Cele ale lui Terenţiu, după legendă.
774 Toate acestea după Xenofon şi Platon.
775 „Este tot atît de rău să-ţi răspîndeşti sufletul la bucurii cît şi să-l închirceşti la durere". (Cicero, Tuscul., IV, 31).
776 în Legi, cartea I.
777 „Zănaticul duce o viaţă ingrată, agitată, toată mînată către viitor". (Seneca, Epist., 15).
778 „Astfel ca după moarte acele umbre care plutesc, sau visurile înşelătoare ale simţurilor noastre adormite". (Vergiliu, En., X, 641).
779 „Crezînd că nu a făcut nimic cît îi mai rămîne de făcut". (Lucan, II, 637).
780 „înţeleptul este cel mai amarnic iubitor de bunuri naturale". (Seneca, Epist., 119).
781 „Tot ce este conform naturii este vrednic de cinste". (Cicero, De finibus, III, VI).
782 „Trebuie pătruns in natura lucrurilor şi scrutat fondul exigenţelor ei". (Cicero, De finibus, V, XVI).
783 „Cel care exaltă ca un suprem bine natura sufletului şi condamnă ca un rău natura cărnii, desigur caută sufletul carnal şi fuge de carne carnal, pentru că în vanul său omenesc judecă şi nu în adevărul divin". (Augustin, De civit. Dei, XIV, V).
784 „Cine va nega că este prostie de a face cu moliciune şi rea-voinţă ceea ce este obligat să facă, de a împinge într-o parte corpul şi sufletul în alta şi de a se împărţi în mişcările cele mai contrarii?" (Seneca, Epist., 74).
785 „Umil în faţa zeilor, atunci domneşti". (Horaţiu, Ode, III, VI, 5).
Tur, Versuri traduse din Plutarh, Viaţa lui Pompei, c. 7, tradus de Amyot.
:s7 „Acordă-mi Apolo, din bunurile pe care le am, un trup, .un suflet sănătos, şi să obţin onorabilă bătrîneţe care să nu fie străină lirei". (Horaţiu, Ode, I, XXXI, 17).
INDICE

(Acest Indice se referă la textul Eseurilor lui Montaigne, apărut în traducere în limba română. In elaborarea Indicelui ne-arn folosit de cel existent în ediţia Garnier Freres, s.d.. Paris, a Eseurilor. Cifra romană indică volumul ediţiei în limba română, iar cea arabă pagina).

Abra — Fiica lui Ilarie, episcop de Poitiers (I, 224).
Absenţă — Reînsufleţeşte amiciţia celor căsătoriţi (II, 542).
Abidani — încăpăţînarea lor de a pieri pînă la ultimul (I, 350).
Abuz — Temelia tuturor abuzurilor din lumea aceasta (II, 507).
Ac cu gămălie — Femeie vindecată de ideea că a înghiţit un ac cu gămălie (I, 96).
Academici — Părerile lor mai greu de apărat decît cele ale pyrrhouienilor (II, 72 şi urm.).
Accidente funeste — Suportate fără greutate de către unele persoane (I, 45 şi urm.). Accidente mai amarnice de suferit decît moartea (I, 339). Dîrzenia oamenilor simpli în faţa accidentelor celor mai supărătoare ale vieţii, mai pilduitoare decît discursurile filozofilor (II, 607).
Acţiuni — Este minune să poţi împleti astfel de acţiuni cu oarecare imagini de dreptate (II, 370).
Aelius Verus — Ce a răspuns soţiei sale care îi reproşa că întreţine iubite .(I, 206).
Aemilius Lepidus (M.) — Moartea sa (I, 78).
Aemilius Regillus (L.) — Nu-şi poate împiedica soldaţii să distrugă fără rost un oraş care i se predase prin înţelegere (I, 24).
A fi tu însuţi — Cît de important este să ştii să-ţi aparţii (I. 243 şi urm.).
Agesilau — Ce era de părere că trebuie învăţaţi copiii (I, 135). Cum mergea îmbrăcat (I. 230). Din prea mare ardoare pierde ocazia să învingă pe beotieni (I. 271 şi urm.). Răspunsul său tha.sienilor care îl făcuseră zeu (II, 101). Dacă este adevărat că a fost pus la amendă pentru a se fi făcut prea iubit de concetăţenii săi (II. 293). De ce în

călătorii poposea în temple (II, 376). Ce părere avea despre dragoste (II, 459).
Asţis, rege al Spartei — Remarcabilul său răspuns dat unui ambasador al oraşului Abdera (II, 24).
Agrigentini — Ridicau monumente în cinstea dobitoacelor care le fuseseră dragi (I, 421).
Aheieni — Detestau orice fel de înşelătorie în războaie (I, 21).
Aiguemont — vezi Egmont.
Alba (ducele de) — Cruzimile pe care le-a comis la Bruxelles (I, 26). Comparat cu conetabilul de Montmorency (II, 236).
Albigenzi — Arşi de vii pentru că nu au voit să-şi renege credinţa (I, 47).
Albucilla — Moartea acestei romane (II, 183).
Albuquerque — De ce fiind în primejdie de moarte a luat un tînăr băiat pe umerii săi (I, 239 şi urm.).
Alcibiade — A dat o palmă unui grămătic fiindcă declarase că nu era un Homer (II, 319). Viaţa sa este dintre cele mai bogate şi mai de dorit, după părerea lui Montaigne (II, 323). De ce a tăiat coada şi urechile unui foarte frumos cîine pe care îl avea (II, 403). Nu voia muzică în timpul mesei (Ii, 075).
Alcioni — Minunatele lor calităţi, felul admirabil in care îşi construiesc cuiburile (II, oO).
Alcmeon — Căror lucruri le atribuie divinitatea (II, L'J).
Alesia — Două evenimente extraordinare privind asediul acestui oraş, intrepiins de Cezar (II, 307).
Alexandru cel Mare — Cruzimea sa faţă de Betis, guvernatorul Gâzei (I, 7—8) şi faţă de Teba (1, 8). De ce refuza să lupte noaptea (I, 25). in ce împrejurare inlrepiditatea lui s-a arătat cel mai tare (I, 121). Blamat de tatăl său Filip fiindcă ci'nta prea bine (I, 251). Cum şi-a bătut joc de linguşitorii săi care vroiau să-l facă să creaclă că este fiul Iui Iupiter (i, 260 şi urm.). Somnul său adine puţin înainte de ultima sa bătălie împotriva lui Darius (I, 263). Despre calui său Bucetal (I, 283 şi urm.). iJe ce nu trebuie judecat nici la masă, nici la joc (I, 29b). înalta recompensă pe care a dat-o pentru extrema dibăcie într-o

artă inutilă (I, 303). Cum mirosea trupul său (I, 306). Vitejia, sa nu era perfectă, .nici universală (I, 327 şi urm.). Judecata generală asupra lui Alexandru care este de preferat chiar şi lui Cezar însuşi (II, 321 şi urm.), in ce este mult inferior lui Socrate (II, 377). Cum a fost dojenit de tatăl său pentru dărnicia sa (II, 472).
Alexandru, tiranul din Fera — De ce nu voia să asiste la reprezentarea pieselor tragice (II, 262 şi urm.).
Alexandru al Vl-lea, papă — Cum a fost otrăvit împreună cu fiul său, ducele de Vaientinols (I, 225).
Alfons al Xl-lea, rege al Castiliei — în ce găsea mai fericiţi măgarii decît regii (I, 264). Fondatorul ordinului cavalerilor Bandei sau al Eşarfei în Spania; regulamentul pe care î l-a oat (I, 287).
Alviane (Barthelemy d'), general veneţian — De ce trupul său a fost adus la Veneţia prin pămînturile duşmanilor (I, 14).
Amasis, rege al Egiptului — Se căsătoreşte cu o frumoasă grecoaică dar fără a putea să se bucure de ea un timp (I. 93).
Ambasador(-i) — Prins cu minciuna de către Francise i (I, 32 şi urm.). Alt ambasador surprins în gre.şală de către Henric al VlII-lea, regele Angliei (I, 33). Dacă ambasadorii unui principe nu trebuie să-i ascundă acestuia nimic din treburile lor (I, 67).
Ambiţie — Mai greu de stăpînit decît dragostea, judecind după exemplul lui Cezar (II, 200). Exemplul lui Ladislau, regele
Neapolelui, pare să dovedească contrariul (II, 297). Nu este un viciu cu mărunte însoţiri (II, 5lJ0).
America — Ce compliment i-au făcut lui Fernando Cortes unele popoare americane (I, 208). în ce sens „sălbatici" din America sînt barbari (I. 212). Ordinea lor excelentă (I, 213). Calitatea climei lor (I, 213). Clădirile lor, paturile lor (I, 214). Mîncărurile, băuturile, pîinea (ibid.). Cum îşi petrec timpul (ibid.). Preoţii şi prorocii lor; în ce constă morala lor; cum sînt trataţi prorocii dacă prorocirile lor nu se adeveresc (I, 215). Războaiele, armele, luptele (ibid.). De ce îşi mănîncă prizonierii (ibid. şi urm.). Războaiele lor

nobile şi generoase (I, 217). Cumpătarea şi cordialitatea lor şi cum se folosesc de victorie (ibid.). „Gelozia" femeilor lor (I, 219 ş; urm.) (vezi „Sălbatici").
Americani —• Măreţia şi virtuţile lor au fost cele care i-au lăsat pradă perfidiei şi ferocităţii spaniolilor (II, 474 şi urm.). Splendoarea grădinilor regiior lor (II, 475). Prin ce mijloace au fost subjugaţi americanii (II, ibid. şi urm.). Cum au fost trataţi de către spanioli (II, 476). Răspunsul viguros şi plin de bun-simţ pe care l-au dat unele popoare americane spaniolilor cind aceştia au vrut să-i facă tributari (II, 477, 478). Cum au masacrat spaniolii în America pe prizonierii lor de război (II, 478 şi urm.). Bogăţiile americanilor erau mult mai puţin considerabile decît se crezuse la început şi de ce (II, 480).
Amestris, mama lui Xerxe — Neomenesc de cucernică (II. 02).
Amurat — sacrifică sase sute dc tineri greci sufletului tatălui său (I, 208).
Amyot (Jacques) — Lăudat de a nu fi franţuzit numele latine în traducerea sa din Plutarh (I, 274). Elogiul stUului său (I. 351).
Analiarsis — Care este. după părerea sa, felul cel mai fericit de a guverna (I, 206).
Anaxagora — Primul filozof care a recunoscut că orice lucru a fost făcut şi este guvernat de către un spirit infinit (II, 85).
Anaxarh — Rupt în bucăţi de către tiranul Nicocreon; dîrzenia sa în suferirea durerii (I, 53; 337).
Anaximandru — Părerea sa asupra naturii divine (II. 85); şi asupra acelei a sufletului nostru (II, 114).
Anaximene — Părerea sa asupra naturii divinităţii (II, 85).
Androdus — Prin ce întîmplare a scăpat de la moarte (II, 46 şi urm.).
Andron, din Argos — A traversat Libia fără să bea (II, 649).
Anguien — vezi Enghie-n.
Animale — vezi Dobitoace.
Antigonus — Cum şi-a bătut joc de un poet care l-a numit „fiu al Soarelui" (I, 261). Cum a pedepsit pe soldaţii lui Eumene, duşmanul său, după ce aceştia l-au dat pe mîna

lui (II, 365). Cum s-a eschivat de a da ceva unui filozof cinic (II, 602).
Antioh — Privat de cuceririle sale printr-o scrisoare a Senatului roman (II, 257 şi urm.).
Antistene — Răspunsul său celor care îi reproşau conversaţia sa cu cei răi (I, 240). Maxima sa asupra constanţei în nenorocire (242). Care era, după el, cea mai bună ucenicie (I, 413). Răspunsul său dat preotului care îl iniţia în misterele lui Orfeu şi care îl asigura că acei care se dăruiau acestei credinţe vor beneficia de o fericire veşnică şi desăvîrşită după moarte (II, 13 şi urm.). De ce îi sfătuia pe atenieni să poruncească să fie întrebuinţaţi măgarii la arat ca şi caii (II, 502).
Antistene, supranumit Hercule — Ce a poruncit copiilor săi (II, 491).
Aparenţă(-e) — în viaţă înţeleptul este determinat de ea (II, 75 şi urm.). Filozofii care au susţinut că se găsesc într-un acelaşi subiect aparenţe contrarii (II, 160). Nu se poate judeca nimic definitiv despre acest lucru, prin aparenţele pe care ni le dau despre el simţurile (II, 175 şi urm.).
Apolodor, tiranul Potideei — Torturat de amintirea propriei sale barbarii (I, 356).
Aprobarea publică — De ce trebuie să fie căutată (II, 203).
Aracus — Amiral spartan (I, 115).
Arcesilau — Lăudabil prin aceea că ştia să întrebuinţeze bine bogăţiile sale (I, 245). Răspunsul dat unui tînăr efeminat care îl întreba dacă un înţelept poate să fie îndrăgostit (II, 462). Vizita făcută lui Ctesibius bolnav (II, 565).
Archias, tiranul Tebei — A pierit în urma unei conspiraţii, pentru că a întîrziat să deschidă o scrisoare (I, 353 şi urm.).
Archileonida, mama lui Brasidas — De ce nu acceptă elogiul ce se aduce fiului ei (I, 256).
Architas — Moderarea sa la mînie (II, 285). Aversiunea lui faţă de o singurătate desăvîrşită (II, 353).
Areopag — De ce acest venerabil senat judeca în timpul nopţii (II, 137 şi urm.).

Aretino (Pietro). Dacă merită numele de divin (I. 300 şi urm.).
Argenterius (Jean Argentier), medic (II, 33.9).
Argipei — Popor care trăia în securitate fără arme ofensive (II, 190).
Arhitect — Scurtă alocuţiune a unui arhitect către poporul din Atena (I, 162). Despre limbajul arhitecţilor (I. 300).
Arici — Prevede vîntul care trebuie să sufle (II, 38).
Ariosto — La ce vîrstă Montaigne a încetat de a mai gusta operele v sale (I, 396). Nu poate fi comparat cu Vergiliu (ibid. şi urm.).
Aristarh — Ce spunea pentru a rîde de îngîmfarea veacului său (II, 642).
Aristip — Răspunsul pe care l-a dat celor care îi spuneau că trebuie să-şi iubească copiii fiindcă erau ieşiţi din el (I, 176). A ridicat împotriva sa toată filozofia prin părerile sale îndrăzneţe în favoarea voluptăţii şi a bogăţiei (I, 413). Lăudarea moravurilor sale (ibid.). De ce nu face dificultăţi ca să accepte un veşmînt parfumat (II. 156). De ce suferă că Dionisie Tii'anul l-a scuipat în faţă (ibid.). Răspunsul său lui Diogenes care îi spusese că dacă ar fi ştiut să trăiască din varză nu ar face curte tiranilor (ibid.). Ce roade trăsese din filozofie (II, 244). Ce a SDUS unor tineri care rosiseră văzîndu-l intrînd la o curtezană (II,"451. 452).
Aristodem, regele mesenienilor — Ce l-a determinat să se omoare (II, 407).
Ariston — Cum defineşte retorica (I, 298). Părerea sa asupra naturii divinităţii (II, 86). Cu ce compara o lecţie (II, 557—558).
Aristotel — Cum a condus instruirea lui Alexandru (I, 156). Cum definea prietenia desăvîrşită (I, 182). La ce vîrstă voia să aibă loc căsătoria (I, 377). Aprecierea ridicolă pe care o dă omului (II, 59). Dacă este ou adevărat dogmatic (II, 77 şi urm.). Nu avea opinii determinate asupra naturii divinităţii (II, 85). Cenzurat pentru a fi considerat privaţiunea ca un principiu (II, 111). Cît a părut de sensibil la unele clevetiri despre care i s-a spus că se făcuseră împotriva sa (II, 264). Răspunsul pe care l-a dat celui care îl întreba: de ce îţi face plăcere să vezi adesea persoane frumoase (II, 625). Ce a

spus cuiva care îi reproşa că a fost milostiv faţă de un nemernic (II, 630).
Arius — Nu se poate conclude nimic împotriva sa din felul în care a murit (I, 223).
Arme — Prostul obicei de a nu face uz de ele decît în momentul unei necesităţi extreme (I, 390). Armele francezilor (ibid.); ale mezilor (I, 391); ale pedestraşilor romani (I, 392); ale părţilor (ibid. şi urm.).
Armenia — Munţii ei sînt uneori în întregime acoperiţi cu zăpadă (I, 232).
Armoarii (blazon, marcă a unei familii). Incerte (I, 275).
Arras — Încăpăţînarea mai multora dintre locuitorii săi cînd a fost cucerit de Ludovic al Xl-lea (I, 45).
Arria, soţia lui Cecina Paetus — Se înjunghie ea însăşi ca să-şi îmbărbăteze soţul ca prin sinucidere să evite supliciul ce-i era destinat (II, 312 şi urm.). Frumoasele cuvinte pe care le-a spus după ce şi-a dat lovitura mortală, prost tîlcuite de Marţial care a încercat să le înfrumuseţeze (II, 313).
Arsac (seniorul d'), fratele lui Montaigne (I, 210).
Artaxerxe — Cum a îmblînzit rigoarea unor legi din Persia (I, 417).
Artibus. general al armatei persane — Cum a fost calul său cauza morţii sale (I, 283).
Asasin — Doi asasini ai lui Wilhelm I, prinţ de Orania (II, 279).
Asasini, popor dependent de Fenicia — Cum cred că vor ajunge în rai (II, 280).
Asinius Pollio — Ce găsea de criticat în Comentariile lui Cezar (I, 404). Laşitatea sa de a nu voi să ipublice critica unei lucrări decît după moartea autorului (II. 264). De ce nu a vrut să replice nimic lui August care a făcut versuri împotriva lui (II, 487).
Asirieni — Cum îmblînzeau caii de care se serveau în război (I, 287).
Assigni (seniorul d') (I, 22).
Astapa, oraş din Spania — Cu ce furie s-au aruncat pe un rug în flăcări locuitorii împreună cu soţiile şi copiii lor (I, 349 şi urm.).

Atulanta — Prin ce mijloc a fost învinsă la întrecerea în alergare Ul, 399).
Ataraxia pyrrhonienilor — Ce este (II, 73, 152).
Ateism — Rareori înscăunat în cugetul unui om ca o dogmă temeinică (II, 15).
Atena — Cum era iubită de străini (II, 420).
Atenieni — Superstiţiile lor despre morminte (I, 17). Cum sînt pedepsiţi pentru aceasta (I, 18). Despre zeii lor necunoscuţi (II, 83). De ce .au tăiat degetele mari ale aegineţilor (II, 262).
Atlantida, insulă — întinderea ei (I, 209). Nu poate să fie America (I, 210).
Atleţi — Puterea lor este mai mult o vigoare a trupului decît a inimii (I, 145). Care s-au privat de plăcerile dragostei ca să se conserve mai agili şi mai viguroşi (I, 377).
Atlicus (Pomponius) — Moartea sa voită (II, 183 şi urm.).
Ai'bigny (domnul d') — Asediind Capua (I, 25).
Aufidius — Moartea sa (I. 78).
Avgust — Se răzbună pe Neptun după o furtună (I. 20). Cum >şi arat"' îndurerarea de a fi pierdut cîteva legiuni (ibid.). Conjuraţia lui Cinna împotriva sa. descoperirea ei puţin înainte de punerea ei în aplicare (I, 117 şi urm.). Discursul său către Cinna (I, 118). Clemenţa sa faţă de acest conjurat şi avantajele pe <are le-a avut clin aceasta (I, 118 şi urm.). Somnul său adînc în ceasul unei bătălii (I, 270). Ce vîrstă a fixat pentru exercitarea u-nei funcţii judecătoreşti (I, 318). Caracterul său de nepătruns chiar celor mai îndrăzneţi judecători (I, 323 şi urm.). Mărinimos la daruri, dar zgîrcit în recompensarea cu onoruri (I, 368). Epigramă compusă de el (II, 44).
Augustin Aureliu — Miracole atestate de el (I, 173). Ce păcat ar fi fost dacă se pierdeau scrierile sale (I, 389).
Aurat, sau mai degrabă Daurat — Situat de Montaigne .printre cei mai buna poeţi latini din timpul său (II, 236).
Autori — Nu trebuie să scrie despre orice subiect decît ceea ce ştiu (I, 211).

Avocaţi — Comparaţi cu predicatorii (I. 34). Convinşi cîteodată de frumuseţea unei cauze de propria lor pasiune (II. 140). Găsesc oricărei cauze destule piezi.şuri ca s-o aranjeze după bunul lor plac (II. 137).
Baiazid I — Pune să fie spintecat un soldat acuzat de a fi luat din terciul unei femei sărace care îşi hrănea cu el copiii (I. 357 şi urm.).
Barbar — Ce înseamnă acest cuvînt în gura fiecărei naţiuni (I. 212). Este mai multă barbarie în a mînca un om viu decît un om mort (I, 216).
Bathory (Ştefan) — rege al Poloniei, lăudat de Montaigne (I, 231).
Bavard — Fermitatea sa in momentele cînd avea să-şi dea duhul (I. 15). Care era adevăratul său nume (I, 276).
Băi — Cei din antichitate se foloseau de pie în fiecare zi înaintea mesei (I, 291). Utilitatea lor (II. 343). Fiecare naţiune le între-buinţează în felul ei (II. 344).
Bătălie — Dacă într-o bătălie trebuie să-l aştepţi pe duşman sau să te duci să-l ataci (I. 280 şi urm.).
Bătrîneţe — A muri de bătrîneţe, lucru ciudat şi neobişnuit (I, 310). Ce studii sînt potrivite bătrîneţii (II, 271—273). Dacă bătrî- neţea trebuie să ne împiedice să călătorim (II, 544).
Bătrini — Bătrînii au nevoie să-şi înveselească mintea (II, 408). Trebuie să asiste la jocurile, exerciţiile tinerilor (ibid.) şi să profite de orice ocazie de a se bucura de o plăcere (ibid.).
Bea (a) — Plăcerea de a bea, ultima de care omul este în stare (I, 333).
Beauvais (episcop de) — învingătorul mai multor duşmani în bătălia de la Bouvines, îi dădea altora ca să-i omoare sau să-i facă prizonieri (I, 257). De ce în luptă nu se servea decît de o măciucă (ibid.).
Bebius, judecător — O particularitate remarcabilă a momentului morţii sale (I, 78).
Beduini — Credinţa pe care o aveau despre o necesitate inevitabilă şi prestabilită care îi obligă să se expună în luptă, fără a lua nici un fel de precauţie (II, 270).

Bellay (Guillaume du) — Apreciere asupra Memoriilor sale (I, 406).
Bellay (Joachim du) — Excelent poet francez, după părerea lui Montaigne (II, 236).
Bellay (Martin du) — Memoriile sale istorice, ce gîndea Montaigne despre ele (I, 406).
Bembo (cardinalul) (II, 441).
Bertheviile. locotenentul comitetul de Brierane (I, 25).
Bessus (Paeonianul) — Cum a descoperit el însuşi, fără să se gîn- dească, paricidul pe care îl comisese (I, 355).
Betis, guvernator al Gâzei — Făcut prizonier de Alexandru cel Mare ,(I, 8). Vitejia şi fermitatea sa pînă la ultima-i suflare (ibid.).
Beţie — Viciu grosolan ale cărui consecinţe sînt uneori foarte rele (I. 330 şi urm.). Nu a fost foarte înfierat de cei vechi (I. 332). Este un viciu mai puţin rău ca altele (ibid. şi urm.).
Beze — Situat de către Montaigne în rînd cu cei mai buni poeţi latini din vremea sa (II, 236).
Bias — Ce a spus unor oameni care, aflîndu-se cu el pe o navă în plină furtună, implorau ajutorul zeilor (I, 230).
Bibliotecă — Ce a salvat bibliotecile de la foc atunci cînd goţii au pustiit Grecia (I, 136). Amplasarea şi forma bibliotecii lui Montaigne (II. 395—396).
Bine — îl dorim cu atît mai mult cu cît este mai greu de obţinut (II, 187). Binele şi răul se găsesc amestecaţi în noi (II, 245 şi urm.).
Binefacere — Se judecă numai după intenţie (I, 327).
Bion — Ce spune despre un rege care, îndoliat, îşi smulgea părul (I. 20). Cu ce francheţe i-a dezvăluit lui Antigonus originea sa (II. 540).
Biron (mareşalul de) — Primar al Bordeaux-ului (II, 572).
Blosius (Caius) — Răspunsul său, că ar face totul pentru prietenul său, foarte rezonabil într-un anumit sens (I, 180 şi urm).
Boală — care nu este decît un pur efect al imaginaţiei (I, 90). Boli ale trupului şi ale minţii, cauzate de agitaţia sufletului nostru (II, 61). Boli simulate şi care au devenit reale (II, 258 şi urm.). Păreri opuse ale medicilor asupra

cauzei bolilor (II, 337). Fiecare boală îşi avea medicul său la egipteni (II, 341). Bolile îşi au perioadele lor care trebuie aşteptate cu calm (II, 656').
Boccacio — Decameronul său, situat de Montaigne în rândul cărţilor pur şi simplu amuzante (1, 395).
Bodin — Combătut cu motive temeinice în ceea ce spune despre Plutarh (I, 404; II, 291).
Boetie (Etienne de la) — Autorul unei scrieri intitulată Şerbia vroită, sau Împotriva unuia. Cu ce ocazie a scris-o şi care îi este conţinutul (I, 149). La ce vîrstă a compus-o (I, 175). Prietenia între La Boetie şi Montaigne (I, 175 şi urm.). Cum de la prima întîlnire s-au iubit cu o dragoste frăţească (I, 180). Regretele lui Montaigne că l-a pierdut (I, 185 şi urm.). Elogiul pe care i-l aduce (I, 180). Douăzeci şi nouă de sonete compuse de el în tinereţe (I, 187). Excelentele sale calităţi (II, 234).
Bogăţie — Mijloace de a evita încurcăturile ce-o însoţesc (I, 59 şi urm.).
Boiocalus — Generosul răspuns dat de el romanilor (I, 339).
Boleslav al III-lea, rege al Poloniei — Trădat (II, 365).
Boleslav al IV-lea, rege al Poloniei, supranumit Pudicul (II, 423).
Bolnav — Cît este de important pentru el să aibă încredere în medicul său (I, 96; II, 336 şi urm.).
Bonifaciu al VlII-lea, papă — Caracterul său (I, 323).
Bonnes (Barthelerny de) — la asediul de la Commercy (I, 23).
Borgia (Cezar), duce de Valentinois (I, 225).
Borromeo (cardinal) — Austeritatea vieţii sale (I, 55).
Bou — Purtat de o femeie care se obişnuise purtîndu-l de cînd era viţel (I, 100). Boi care numărau pînă la 100 (II, 34).
Bouchet, autorul Analelor Aquitaniei (I, 173).
Boutieres (domnul de) (I, 353).
Brazilia — De ce acest ţinut a fost supranumit Franţa antarctică- (I, 209). De ce locuitorii ei nu mor decît de bătrâneţe (II, 01).
Brienne (corniţele de) (I, 25).

Brousse (seniorul de La), frate al lui Montaigne (I, 354).
Brutus — Regretele lui Montaigne că s-a pierdut cartea pe care o scrisese Brutus despre virtute (I, 401). Nu stima elocinţa lui Cicero (ibid. şi urm.).
Bucătării portative, folosite de romani, (I, 292).
Bucefal, calul lui Alexandru (I, 283 şi urm.).
Buchanan — Considerat de Montaigne în rînd cu cei mai buni poeţi latini din vremea sa (II, 236).
Bucurie — Exemple de morţi subite cauzate de surpriza unei plăceri neaşteptate (I, 11).
Bucurie constantă — Semn al înţelepciunii (I, 153).
Bufoni — care au glumit murind (I, 46).
Bulă — Formularul unei Bule care ii acordă lui Montaigne cetăţenia romană (II, 568 şi urm.).
Bunăstare — în ce constă pentru om; păreri diverse referitoare la acest subiect (II, 151 şi urm.).
Bunel (Pierre) — (II, 7 şi urm.).
ilunuri adevărate — îl aşează pe om dincolo de injurii (I, 242). Bunuri materiale, în ce sens sînt utile celor ce le posedă (I, 261). Mijlocul cel mai înţelept de a le împărţi la moarte (I, 384). Ceea ce îi determină pe unii oameni în alegerea moştenitorilor bunurilor lor (I, 385). După Platon ar trebui ca legile să fie acele care să reglementeze dispunerea de bunurile noastre (ibid. şi urm.).
Bures (corniţele de) (I, 69).
Burete — întrebuinţări date de vechii romani (I, 292).
Cal — Cai de bătălie; de ce se numesc aşa (I, 283). Cai de schimbat în mijlocul cursei (ibid.). Caii mamelucilor, foarte dibaci (I, 283). Despre calul lui Alexandru şi al lui Cezar (ibid. şi urm.). A merge călare este un exerciţiu sănătos (I, 284). Călăreţi; In ce ocazii generalii romani le porunceau să descalece într-o luptă (I, 284). Lupte călare; care le erau inconvenientele (ibid. şi urm.). Massilienii se foloseau de caii lor fără şa şi fără frî-u (I, 287). Caii sălbatici ai asirienilor (ibid.). Sîngele şi urina cailor care într-un caz de necesitate au servit ca băutură (ibid.). Caii tot pe atîta iubiţi şi respectaţi de americani cît şi de spanioli (I, 288). Cai spintecaţi ca apărare împotriva frigului (I, 288 şi urm.). Cai tunşi pentru a fi duşi în triumf (I, 289). Dibăcie de

mirare a unui om călare (ibid. şi urm.). Alte exemple de acelaşi fel (I, 289 şi urm.).
Caligula — Dârîmă o casă frumoasă; de ce (I, 20).
Cambyse — Ce l-a determinat să-şi omoare fratele (II, 407).
Canius (Iulius), nobil roman. — Murind, îşi dădea osteneala să studieze efectele morţii (I. 359).
Capilupus (Laelius), faimos autor de centone (poezii compuse din versuri luate de la mai mulţi autori) (I, 139).
Capre — Se ataşează de copii pe care îi hrănesc cu laptele lor (I. 387).
Caracatiţă — Un fel de peşte care-şi schimbă culoarea cînd vrea (II. 38).
Caratfa (Carlo). cardinal (I, 299).
Carnavalet — cel mai bun călăreţ şi priceput la cai din vremea lui Montaigne (I, 289).
Carneade — Prea pasionat pentru studiu (I. 155). A susţinut că gloria este de dorit pentru ea însăşi (II, 194). Nobile sentimente ale acestui filozof (II, 195).
Caro (Annibale) — Elogiu la adresa scrisorilor sale (I, 254).
Carol al V-lea, împărat — Ce spunea despre căpitanii şi soldaţii lui Francisc I (I, 66). Care a fost cea mai frumoasă acţiune a sa (I, 378).
Carol al VlII-lea, rege al Franţei — care au fost, în parte, cauzele iuţelii cuceririlor sale în Italia (I, 136). Serviciul pe cars i l-a făcut calul său la bătălia de la Fornovo (I, 283).
Cartagina — Locuitorii săi, cuprinşi de panică (I, 71).
Cartaginezi — Barbarele lor superstiţii care îi împingeau să-şi jertfească copiii lui Saturn (II, 92). în ce caz pedepseau pe generalii lor victorioşi (II, 500).
Cassius Severus — Vorbea mai bine nepregătit (I, 35). Cuvinte de ale sale (I, 388).
Castellio (Sebastianus) — Savant din Germania, moare în mizerie (I, 228).
Castitate — Datorie pe care femeile o respectă cu greu în toată rigoarea ei (II, 426). Ce trebuie să le îmbărbăteze să o păstreze cu sfinţenie (ibid. şi urm.). întinderea acestei datorii (II, 432). Castitatea depinde de inocenţă şi voinţă; exemple diferite (II, 435 şi urm.). Curiozitatea asupra castităţii femeii este ridicolă şi pernicioasă (II, 436 şi urm.).

Catena — Supliciul acestui tîlhar italian (I, 417).
Catir — Animal de călărie onorabil şi dezonorant în diferite ţări (I, 278). Exemplu de o subtilitate şugubeaţă la un catîr (II, 42),
Calo cei Bairin — Calicenia lui (I, 301). Reproşul oare i s-a făcut că bea mult (I, 332). I-a dat în gînd prea tîrziu să înveţe greceşte (II, 272).
Cato cel Tînăr — Cum a luat în bătaie de joc glumele pe care Cicero le răspîndise în una din pledoariile sale (I, 162 şi urm.). Mai multe păreri asupra morţii sale (I, 232 şi urm.). Trăsături frumoase a cinci poeţi latini făcute spre lauda sa; comparaţii şi aprecieri (I, 234 şi urm.). Cato, liniştit cu o seară înainte de răzmeriţa în care avea să aibă un rol important (I, 269 şi urm.). Virtutea sa îl împinse să-şi dea moartea (I, 409). Cu ce fermitate şi linişte a înfruntat-o (I, 409 şi urm.). Moartea sa, mai puţin frumoasă decît a lui Socrate (I, 410). Virtutea sa, mai pură decit cea a lui Cato cel Bătrîn (II, 271).
Calul — in ce este superior lui Marţial (I, 397 şi urm.).
Catullus (Q. Lutatius) — De ce a fugit dintr-o luptă (I, 256).
Caunienii — Surghiuneau din ţara lor pe zeii străini (II, 106).
Caupene, în Chalosse (baron de) (II, 344 şi urm.).
Cazną (tortură) — Inconvenientele ei (I, 357). A uza de ea este condamnat de mai multe naţiuni şi de ce (I, 357).
Călăi — Despre cei care au consimţit să fie călăii propriilor lor părinţi (II, 360' şi urm.).
Călătorii — De ce folos sînt unui tînăr (I, 144 şi urm.). La ce virstă ar trebui să înceapă un tînăr să călătorească (ibid.). Dacă bătrîneţea trebuie să ne împiedice să călătorim (II, 544 şi urm.).
Cărţi — Cînd au început, la Roma, să ardă cărţile care displăceau împăraţilor (I, 388). Foloasele ce se trag din practicarea lecturii (II. 395). Inconvenientele legate de plăcerile pe care eic le produc (II, 397).
Căruţe de poştă (diligenţă) — Ce întrebuinţare au avut în război (II, 467 şi urm.). întrebuinţarea lor pentru lux (II, 463).

Iii .••eforie — Ce fel de tîrg este (I, 178). Ce ia cu sine această legătură (I, 205). Scopul ei principal (ibid. şi urm.). Abstinenţă conjugală (I, 206). Care este virsta cea mai propice (I, 377 şi urm.). Dacă legătura a fost făcută mai trainică. înlăturîndu-se mijlocul de a o desface (II, 190). Patimile dragostei sînt surghiunite din ea şi de ce (II, 416 şi urm.). Părere despre o bună căsătorie (I, 418). De ce preţ este o bună căsătorie (ibid.). Căsătoria trebuie să fie lipsită de ură şi de dispreţ (II. 419). Diferenţa care există între dragoste şi căsătorie (II. 421). De ce '.-.ârbaţii se abandonează cu uşurinţă dragostei, pe care o interzic riguros femeilor (II, 422). Ce poate să facă o bună căsnicie II. 438). Lege stabilită de Platon spre a decide asupra oportunităţii oricărei căsătorii (II, 453). In căsătorie, prietenia este reînsufleţită de absenţă (II, 542).
Cea. insulă din Negroponte — Strania poveste a unei femei din această insulă (I, 351 şi urm.).
Cerbi — înhămaţi la o trăsurică (II, 468).
Certuri — Deliberările care trebuie să le preceadă (II, 585). Cît de ruşinoase sînt cele mai multe din împăcările care le urmează (II, 586 şi urm.).
Cestius — Cum a fost tratat pentru a fi nesocotit elocinţa lui Cicero (I, 401).
Cezar —• Excelent căpitan, a avut ambiţia să se facă cunoscut si ca un excelent inginer (I, 65). Ce a spus unui soldat bătrîn (I. 83). Intrepiditatea lui în faţa legiunilor sale răsculate (I. 122). Mijloacele pe care le-a întrebuinţat ca să se facă iubit de duşmanii săi (I, 123 şi urrn.). Mergea cu capul descoperit în fruntea armatei sale (I. 230). Dacă a plins sincer la moartea lui Pompei (I, 236). De ce şi-a scris propria istorie (I, 250). Cu cît s-a îndatorat ca să ajungă la puterea supremă (I, 57). Era un foarte bun călăreţ (I. 283). Avea un cal bizar care nu a putut fi dresat decît de el (I, 284). De ce a fost numit sponda regis Nico- medis (I, 294). Elogiul Comentariilor sale (I. 402). S-au aflat în ele erori (I, 404). Stranie dovadă de clemenţă (I, 41(i). Ce moarte considera Cezar drept cea mai de dorit (II, 183). A vîndut şi a dăruit regate cînd nu era decît simplu cetăţean roman (II. 257). Plăcerile dragostei nu l-au împiedicat niciodată să

profite de ocaziile de a se ridica mai sus (II. 297 şi urm.). Strania sa sobrietate (II. 298). De ce a fost tratat de Cato drept beţiv (ibid.). Blîndeţea şi clemenţa sa faţă de duşmani (ibid.). Grija faţă de prieteni (II, 300). Dreptatea sa (ibid.). Ambiţia sa nemărginită a făcut ca memoria lui să fie odioasă oamenilor de bine (ibid.). Comentariile sale ar trebui să fie cartea de căpătîi a fiecărui om de arme (II, 302). Cum îşi liniştea trupele cînd le vedea cuprinse de frică faţă de forţele numeroase ale duşmanului (II, 303). îşi obişnuia soldaţii să-i dea ascultare fără a-i încunoş- tinţa de proiectele sale (ibid.). Virtutea pe care o cerea soldaţilor săi (ibid.). Le acorda multe dispense şi vroia să fie bine înarmaţi (ibid. şi urm.). în anumite ocazii îi trata cu multă severitate (II. 304). De ce a pus să se facă un pod peste Rin «II, 304). De ce îi plăcea să ţină discursuri soldaţilor săi (ibid.).
Rapiditatea expediţiilor sale militare (II, 305). Vroia să vadă totul el însuşi (ibid.). îi plăcea mai mult o victorie datorită prudenţei decît prin forţa armelor (II, 306). Mai circumspect decît Alexandru în întreprinderile sale, se arunca, atunci cînd circumstanţele o cereau, cu înflăcărare în luptă (ibid.). încrederea şi fermitatea sa la asediul Alesiei (II, 307). Nu aproba orice fel de a obţine victoria (II, 308). Ştia să înoate foarte bine (II, 309). Cit de tare ţineau soldaţii săi la el (ibid,.). Exemple memorabile de intrepiditate, de devotament în slujba sa (ibid. şi urm.). Lipsa de omenie a lui Cezar angajat într-un război civil (II, 371). Cum toga sa însîngerată a tulburat întreaga Romă, ceea ce moartea sa nu făcuse (II, 404).
Chalcondylas, istoric grec (II, 270).
Charilus, lacedemonian. — Stăpînirea sa într-un acces de mînie (II, 285).
Charondas — Pedepsea pe cei care frecventau grupuri rău famate (I, 240).
Chastel (Jacques de), episcop la Soisson — Moartea sa voită (I, 350).
Chelonis — fată şi soţie a regilor Spartei. Tandreţea şi generozitatea ei (II, 669).

Chilon — Precepte ale sale care nu se aplică decît prieteniilor obişnuite (I, 182).
China — în acest regat există slujbaşi pentru a recompensa faptele bune, ca şi pentru a pedepsi pe cele rele (II, 638).
Chior — Exemplu despre un om care a devenit chior fiindcă se prefăcuse că este (II, 259).
Chiron — De ce a refuzat remurirea (I, 88).
Cicero — Sfătuia singurătatea (I, 246). Puţina soliditate a acestui sfat (I, 247). î.n ce viziune a publicat scrisori pe care le adresase prietenilor săi (I, 250). De ce a liberat pe unul din sclavii săi (I, 253). Cum judeca Montaigne lucrările filozofice ale lui Cicero (I, 399 şi urm.). Elogiul scrisorilor sale către Atticus (I, 400 şi urm.). Caracterul acestui orator (I, 401). Poezia sa, dispreţuită de Montaigne (ibid.). Elocvenţa sa incomparabilă a găsit cenzori (I, 402). Dacă la bătrâneţe a dispreţuit literatura (II, 71).
Cimber — Unul dintre conspiratorii împotriva lui Cezar; ce a spus cînd s-a angajat în această acţiune (I, 331).
Cimitire — De ce au fost amplasate în interiorul oraşelor (I, 82).
Cineas, sfetnic al Lui Pirus — Cum reprimă vana ambiţie a acestui principe (I, 266).
Cinici — Numeau „viciu" faptul de a nu îndrăzni să faci în mod deschis ceea ce facem într-ascuns (II, 158 şi urm.). Pînă unde mergea neruşinarea lor (II, 159 şi urm.).
Cinna — Conjuraţia sa împotriva lui August şi clemenţa acestuia ([, 117 şi urm.).
Ctrus — A interzis copiilor săi de a vedea şi de a atinge trupul «ău după moarte (I, 16). De ce a fost bătut la şcoală (I, 134, 135). A stabilit popasuri pentru caii de poştă (II, 252). Exemplu de mărinimia sa după ce a devenit rege, din care principii pot să înveţe să-şi plaseze bine darurile (II, 471). Cum s-a pus la adăpost de săgeţile frumoasei Panthea, captiva sa (II, 503).
Cirus cel Tînăr — De ce pretindea să i se dea întîietate faţă de fratele său Artaxerxe (I. 332).
Ciumă — Descrierea unei ciume izbucnită în regiunea în care se afla Montaigne (II, 614 şi urm.). Fermitatea poporului în dezas-trul general (II, 615 şi urm.).

Cline — Animal capabil de judecată (II, 32 şi urm.). Cline care se preface mort (II, 33). Cîine care găseşte mijlocul să scoată untdelemnul de pe fundul unei căni (II, 35). Cîini dresaţi ca să lupte într-o armată (II, 36). Gîini de vînătoare ce ştiu care este cel mai bun dintre puii lor (II, 39). Cîini mai fideli decît oamenii (II, 45 şi urm.). Cîine din India de o generozitate extraordinară (II, 49).
Clsante — Păreri puţin precise pe care le avea asupra naturii zeilor (II, 86). Hotărîrea sa de a muri (II, 184). Cît cîştiga prin munca mîinilor sale (II, 576).
Cleomene, fiul lui Anaxandridas, rege al Spartei — Credea că totul este îngăduit împotriva unui duşman (I, 24). Ce a răspuns unor ambasadori din Samos (I, 162). Răspunsul dat prietenilor săi care, văzîndu-l în timpul bolii sale cuprins de toane, îi reproşau aceasta (II, 137). Cum şi-a bătut joc de un retor care ţinea un discurs despre bărbăţie (II, 283 şi urm.).
Cleomene al III-lea — Aşteaptă ultima clipă pentru a-şi da moartea (I, 343).
Climacide, femei din Siria; la ce slujeau (II, 30).
Clodomir, rege al Aquitaniei — Prin încăpăţînărea sa de a urmări pe vrăjmaşul său învins îşi pierde viaţa (I, 278).
Clovis — Ce plată au primit de la el trei sclavi care-şi trădaseră stăpînul (II, 366).
Coelius, orator — Se înfurie împotriva unui om care, ca să nu-l mînie, evita să-l contrazică (II, 286).
Colegii — Judecate cu asprime de către Montaigne (I, 156). Cruzimi ce se exercită asupra copilăriei (I, 158).
Coligny (Gaspar de), senior de Chastillon-sur-Loing, amiral al Franţei (II, 309).
Comanda (a) — Dacă este mai plăcut să comanzi decît să asculţi (I, 262). Cui îi este hărăzit să comande (ibid.).
Comedianţi — Care plîng încă la ieşirea din teatru, înduioşaţi de rolul lor (II, 405).
Comedia franceză — In vremea lui Montaigne îi lipsea inventivitatea (I, 398).
Comentatori — De ce sînt într-un mare număr (II, 634 şi urm.).

Commynes (Philippe de) — Cum este considerat de Montaigne (I, 405 şi urm.). Cuvînt de duh al acestui istoric, criticat (II, 507).
Conjuraţii — Dacă este primejdios să le previi prin execuţii sîn- geroase (I, 116 şi urm.). Sfat dat unui tiran pentru a-l pune la adăpost (I, 124).
Conrad, marchiz de Montferrat (II, 280).
Conrad al III-lea — Cum a fost împăcat cu Guelf, marele său duşman (I. 6).
Constanţă — Cum este definită şi în ce constă (I, 40). Constanţă în mijlocul nenorocirilor (I, 242). Constanţă în durere; exemple cu privire la acest subiect care ţin de furie (I, 337).
Conştiinţă — Purtarea ei (I, 355 şi urm.). Nu lasă crima vreme îndelungată tăinuită (I, 356). Fructul conştiinţei împăcate (I, 356). Satisfacţia care se leagă de aceasta (II, 374).
Conversa (a) — Cît de util este a şti să conversezi cu tot felul de oameni (II, 380; 488). Trebuie să te pui la nivelul celor cu care conversezi (ibid., şi urm.). Cum poţi aprecia capacitatea unui om după o conversaţie (II, 503 şi urm.). Utilitatea în conversaţie a replicii vii şi îndrăzneţe (II, 505 şi urm.),
Copii — Minciuna şi încăpăţînarea trebuie reprimate in primul rind la ei (I, 31). Cît de important este să fie corectaţi de timpuriu (I, 102). Nu este uşor de prevăzut, plecînd de la primele lor acţiuni, ce vor deveni într-o zi (I. 140). Succesul educaţiei unui copil depinde de alegerea profesorului său (I, 141). Utilitatea călătoriilor pentru copii (I, 144 şi urm.). De ce nu trebuie să fie crescuţi lingă părinţii lor (ibid.). Trebuie să fie educaţi ca în compania altora să aibă ochii deschişi la tot ce se întîmplă (I, 147 şi urm.). Trebuie să li se inspire sinceritatea şi o vie curiozitate (ibid.). La ce vîrstă trebuie instruiţi în ale ştiinţei (I, 151 şi urm.). Un copil este capabil să primească lecţii de filozofie (I, 155). Copiii nu trebuie aduşi la învăţătură prin constrângere (I, 158). Trebuie corectaţi de orice fel de a fi straniu (I, 158). Şi să fie adaptaţi la tot felul de obiceiuri şi chiar să poată suporta unele excese (ibid.).

Progresele pe care le fac trebuie judecate după acţiunile lor (I, 160). Trebuie educaţi, nai temeinic în cunoaşterea lucrurilor decît în cea a cuvintelor (ibid.). Nu trebuie să se încurce în descurcarea subtilităţilor sofistice (I, 103). Socrate vrea ca să li se dea un nume frumos (I, 273). De unde vine că afecţiunea lor pentru părinţi este mai mică decît a acestora faţă de ei (I, 372 şi urm.). Violenţa îrr educaţia lor, condamnată (I, 370). Adevăratul mijloc de a se face iubit de ei (ibid. şi urm.). Trebuie să fie admişi să trăiască familiar cu părinţii lor atunci cînd au vîrsta cuvenită (ibid.). Este îndreptăţit să li se interzică să mimeze defectele naturale (II. 259). Nu trebuie să fie abandonaţi mîniei părinţilor lor (II, 282). Răbdarea minunată a unui copil lacedemonian (II. 201).
Copil monstruos — Descrierea sa (II, 281).
Cornelius Gallus — Moartea sa (I. 78).
Corp — Exerciţiile fizice şi buna înfăţişare exterioară — parte importantă din educaţia copiilor (I, 157). Diversitatea părerilor asupra materiei care produce omul (II, 129). Avantajele frumuseţii corporale (II, 213—214). Sănătatea, vigoarea corpului sint şi ele cauze ale progresului spiritual (II, 410 şi urm.).
Corras, consilier in parlamentul clin Toulouse — Părerea sa in afacerea falsului Martin Guerre (II, 598).
Cortes (Fernando) — Ciudate complimente pe care i le adresează popoare din America (I, 208). Ce imagine i-au dat ambasadorii regelui Mexicului despre măreţia stăpînului lor (ibid.),
Cossitius (Lucius) — Din femeie preschimbat în bărbat (I, 90).
Cotis, rege al Traciei — De ce a spart nişte vase frumoase care îl costaseră mult (II, 582).
Coţofană — Cum ajunge şă imite sunetele trompetei (II, 33).
Crassus (Publius) — De ce a pus să fie biciuit un meşter corăbiei- (1, 67).
Crates — Răspunsul ce l-a dat celui care îl întreba pînă la ce timp trebuie să se filozofeze (I, 127). Reţeta lui împotriva dragostei (II, 66). Ce credea despre sufletul

nostru (II, 114). Ciudatele dispoziţii pe care le-a dat înainte de a muri (IT, 515).
Credincioşi — Dacă mulţimea credincioşilor este o bună dovada a adevărului (II, 595).
Credinţă — Singurul principiu care leagă pe creştin de religia sa (II, 9 şi urm.). Descrierea unei adevărate şi vii credinţe (II, 10 şi urm.).
Credulitate — Dovedeşte slăbiciune (I, 170 şi urm.).
Cremutius Cordus — Văzînd că i se ard cărţile se sinucide (I. 388 şi urm.).
Cresus — Act barbar al lui (II, 270 şi urm.).
Creştini — De ce nu trebuie să dea autoritate religiei lor prin evenimente (I, 222). Zelul lor plin de nedreptate şi de furie (II, 13). Pe ce este întemeiată mărturisirea pe care o fac despre religia lor (II, 14).
Creştinism — Care este semnul adevăratului creştinism (II, II).
Cretani — Imprecaţiile pe care le făceau la adresa celor pe care îi urau foarte tare (I, 107). Cretani nevoiţi să bea urina cailor lor (T. 287).
Crimă — Pedeapsa se naşte o dată cu ea (I, 355).
Criminali — Predaţi medicilor ca să fie disecaţi de vii (II, 25,")).
Crisip — Cît îi plăcea să-şi încarce cărţile cu citate (I, 109. 138). Cum a ajuns să ştie că şi eîinii judecă (II, 32 şi urm.). Pînă unde a multiplicat zeii (II, 86). Argumente ridicole de care se serveste ca să probeze că sufletul se află în jurul inimii (II, 115).
Crocodil — Ce ajutor primeşte de la bourel (păsărică) şi ce atenţii are faţă de el (II, 48 şi urm.).
Cruzime extremă (I, 417 şi urm.). Consecinţele cruzimii exercitate asupra animalelor • (I, 418). Cruzimea este efectul mişeliei (II, 262). Un prim act de cruzime produce, în mod necesar, altele (II, 260). Exemple despre aceasta (ibid. şi urm.).
Cumpătare — Cerută chiar şi în ceea ce priveşte virtutea (I, 204). Cea care trebuie păstrată în tulburările civile (II. 360). Şi între oameni certaţi (II, 361).

Cunoaşterea lucrurilor — Efecte negative ale ei (I, 48). La ce se reduce cunoaşterea noastră despre lucrurile naturii (II, 32). Pînă unde poate să ajungă cunoaşterea noastră omenească (II, 133 şi urm.).
Curiozitate — Cea care trebuie inspirată tinerilor (I, 148).
Curiozitatea — pasiune avidă şi nesăţioasă de noutăţi (I, 353).
Efecte funeste ale curiozităţii (II, 67 şi urm.). Este vicioasă peste tot, dar unde este pernicioasă (II, 436 şi urm.).
Curteanul, carte italiană citată (I, 287).
Curteni — Cu ce josnicie ascund principilor lor defectele pe care
aceştia le au (II, 486 şi urm.). Cuviinţă — Prea multă punctualitate este condamnabilă (I, 43). Avantajede unei cuviinţe bine înţeleasă (I, 43).
Damindas, lacedemonianul — Frumosul său răspuns către cineva care ameninţa pe lacedemonieni cu puterea lui Filip (I, 339).
Dandamys, înţelept indian — Ce blama la Socrate, Pitagora, Diogenes (II, 363).
Darius — Propuneri pe care le-a făcut unor indieni care îşi mîncau părinţii morţi şi grecilor care îi ardeau (I, 108).
David — Cum şi de către cine trebuie cîntaţi Psalmii săi (I, 311).
Defecte — Motive pe care le avem toţi de a suporta defectele altora (II, 495).
Degetul mare — Obiceiul de a contracta alianţe, rănind, apoi sugînd unul altuia degetul mare (II, 261). Etimologia cuvîntului pouce (degetul mare) (ibid.). Cum era numit în limba greacă (ibid.). Degetul mare coborît — semn de favoare; ridicat — semn de dizgraţie (ibid.). Cum erau pedepsiţi pe timpuri, la Roma, cei care îşi tăiau degetele mari (ibid.). Degete mari tăiate duşmanilor învinşi (ibid. şi urm.).
Deliberare — Trebuie să preceadă angajamentele noastre în afaceri şi mai ales în certuri (II, 585).
Demades, atenianul — Judecată pe care a pronunţat-o împotriva unui om care vindea cele necesare înmormântărilor (I, 99).

Demetrius — Judecata sa asupra vocii poporului (II, 198).
Democrit — Comparat cu Heraclit, de ce îi este preferat (I, 296). într-o zi, cînd i s-au servit smochine care miroseau a miere, a început prin a căuta mai întîi cauza acestuia (II, 80 şi urm.). Părere vagă pe care o avea despre natura divinităţii (II, 85).
Denisot (Nicolas) — Poet mai puţin cunoscut sub acest nume decît sub cel de comite d'Alsinois, anagrama numelui său (I, 276).
Devoţiune supracerească — Ce părere avea Montaigne (II, 208).
Diagoras — Răspunsul său celor care îi arătau tăbliţele oamenilor scăpaţi din naufragiu (I, 38). Nega în mod deschis existenţa lui Dumnezeu (II, 86).
Dicaearchus — Ce credea despre sufletul nostru (II, 114).
Diocleţian — Pentru ce motive nu a vrut să reia guvernarea imperiului la care renunţase (I, 265 şi urm.).
Diodor dialecticianul — Moartea sa bruscă datorită ruşinii (I, 11).
Diogenes cinicul — Cum se purta cu prietenii săi cînd avea nevoie de bani (I, 182). Diogenes, mai caustic decît Timon (I, 297). Neruşinarea acestui filozof (II, 160). Batjocorit de a fi sărutat în plină iarnă şi fiind gol, o statuie de zăpadă (II, 582).
Diogenes Laertios — Ce gîndea despre el Montaigne (I, 402).
Diomedon, căpitan atenian — Condamnat pe nedrept la moarte se roagă pentru judecătorii săi (I, 18).
Dionisie cel Bătrin, tiran al Siracuzei — Cruzimea sa după cucerirea oraşului Rhegium (I, 7). Mare şef militar, a vrut să se ilustreze şi prin poezie (I, 66). Sfat pe care l-a primit ca să se pună la adăpost de conjuraţii (I, 124). Cum îşi bătea joc de grămătici, de muzicanţi şi de oratori (I, 130). Cum a tratat pe un siracuzan care îşi ţinea bogăţiile ascunse în pămînt (I, 59). Poezia sa — dispreţuită la jocurile olimpice (II, 210). Care a fost cauza morţii sale (ibid). De ce l-a osindit pe Philoxenus la ocnă şi l-a .vîndut ca ,sclav pe Platon (II, 487).

Dioscoride, insulă în Marea Roşie — Locuită de nişte creştini de un gen cu totul deosebit (I, 313).
Discuţii râu conduse — Relele efecte pe care le produc (II, 491 şi urm.). Ordinea şi purtarea dau preţ discuţiilor (II, 494). Dis-cuţiile sînt nesfîrşite între oameni şi cel mai adesea nu se învîrt decît în jurul cuvintelor (II, 636).
Disimulare — Inconvenientele care însoţesc acest viciu (II, 221— 222).
Diversiune, abaterea atenţiei — A consola prin diversiune; da ce utilitate este (II, 397 şi urm.). Această cale întrebuinţată în mod util în război şi în negocieri (II, 398 şi urm.). Este o reţetă utilă în bolile sufletului (II, 399). Şi mai ales împotriva dragostei (II, 402 şi urm.).
Divinatori, proroci (falşi) — Cum erau trataţi de către sciţi (I, 215).
Divinaţie — Strania sa origine (I, 38). Care sînt căile naturale care conduc la ea (II, 141 şi urm.).
Divorţ — Dacă prin interzicerea divorţului s-au strîns legăturile căsătoriei (II, 190).
Dobitoace — Dobitoace mici care nu trăiesc decît o zi (I, 84). Dobitoacele sînt supuse puterii imaginaţiei (I, 96 şi urm.). Anumite obligaţii ce le avem faţă de ele (I, 418 şi urm.). Exemple remarcabile cu privire la acest gen de respect (I, 419). îşi comunică gîndurile tot atît de bine ca şi oamenii (II, 22 şi urm.). Abilităţi ce se remarcă în purtările lor (II, 24 şi urm,). Au un limbaj natural (II, 27 şi urm.). îşi urmează liber înclinările (II, 29). Iscusinţa lor la vînătoare (II, 31). Discern ce le poate uşura cînd sînt bolnave (II, 32). Sînt capabile de instruire (II. 33). Ştiu ce e măsura (II, 34). Prietenia lor este mai vie şi mai constantă decît a oamenilor (II, 40). Există dobitoace care sînt bizare şi extravagante în iubirile lor ca şi oamenii (II, 41). Dobitoace care par să cunoască zgârcenia (II. 42). Altele care sînt foarte gospodine (ibid. şi urm.). Altele care au pasiunea războiului (II, 43) Tovărăşie care se observă în lumea dobitoacelor (II, 48). De ce Moise a interzis să se consume sîngele lor (II, 115).
Doctrină nouă — De ce este bine să te fereşti de ea, după părerea lui Montaigne (II, 144).

Dogmatici — La ce se reduce credinţa lor (II, 76 şi urm.).
Doliu — Cum îl purtau femeile în trecut şi cum trebuie să-l mai poarte încă, după Montaigne (I, 294).
Dorinţă — Creşte prin dificultatea de a obţine ceva (II, 186).
Dormi (a) Somn profund al marilor personaje în preajma evenimentelor celor mai importante (I, 268 şi urm.). Naţii în care oamenii dorm şi veghează jumătăţi de an (I, 270).
Douaire (avere cuvenită soţiei după moartea soţului) — Mari douaire .sînt ruina familiilor (I. 383 şi urm.).
Dragoste — Cum se vindecă, după părerea lui Crates (TI, 66). Cîtă stăpînire are această pasiune asupra minţii omului (II, 142). Dacă dorinţele inspirate de dragoste oamenilor sînt cele mai violente (II, 295). Mijloacele ce s-au întrebuinţat pentru a le domoli (ibid. şi urm.). Aceste furii alungate din căsătorie şi de ce (II, 416). Printre oameni totul tinde ca să pună în joc această pasiune (II, 423). Ce este dragostea (II, 444). Il face pe om ridicol şi asemănător dobitoacelor (ibid. şi urm.). Nu trebuie condamnată de vreme ce ne este inspirată de natură (II, 445). Dragostea devine mai atrăgătoare cînd e declarată discret (II, 447). Dragostea italienilor şi a spaniolilor, mai respectuoasă şi mai timidă, este cu atît mai agreabilă (II, 448). Dragostea trebuie condusă treptat şi fără grabă (ibid.). De ce în dragoste bărbaţii nu au dreptate să blameze uşurinţa şi inconstanţa femeilor (II, 453). Avantaje ce s-ar putea trage din dragoste la o vîrstă înaintată (II. 460—461). Care este vîrsta căreia i se potriveşte dragostea în adevăr şi în mod natural (II, 463).
Dragostea conjugală — Trebuie să fie însoţită de respect (I, 205).
Dragoste denaturată — Adevăratul mijloc de a o discredita (I, 108 şi urm.).
Dregătorii — Desemnate prin titluri prea strălucite (I, 300). Mari dregătorii date la întîmplare (II, 499 şi urm.). Ce recomandă înţelepţii celor care exercită o dregătorie publică (II, 573 şi urm.). De ce nu trebuie să se pasioneze prea tare (II, 574).

Dreux (bătălia de la) — Accidentele ei cele mai remarcabile (I, 271 şi urm.).
Droguri medicale — Lăudăroşenie în alegerea şi dozarea lor (II. 348 şi urm.).
Droguri mirositoare — Amestecate cu cărnuri (I. 308).
Drusus (Iulius) — Ce a spus unui arhitect care îi oferea să-i dispună casa astfel încît vecinii să nu aibă nici un fel de vedere asupra ei (II, 376).
Dueluri — Secunzii, terţii etc., au fost introduşi numai din laşitate (II. 264 şi urm.). Povestea unui duel între nişte francezi la Roma (II. 265 şi urm.).
Dumnezeu — Oamenii nu trebuie să-l invoce indiferent de ocazie (I, 309). Trebuie să ai sufletul curat atunci cînd îl rogi (ibid.). Să te rogi numai din obişnuinţă, de ce este blamabil (ibid.). Numele lui Dumnezeu nu trebuie să fie pomenit în discuţiile obişnuite (I. 315). Natura sa nu trebuie să fie cercetată cu prea multă curiozitate de către om (II. 68 şi urm.). La ce se reduc noţiunile noastre despre divinitate (II. 6,9). Idei pe care istoricii pagini ni le dau despre Dumnezeu (II, 83 şi urm.). Diverse păreri ale filozofilor despre natura lui Dumnezeu (II. 85 şi urm.). Să faci dumnezei din oameni este cea mai mare extravaganţă (II, 01 şi urm.). Este ridicol să raţionezi despre Dumnezeu prin
comparaţie cu omul (II, 91). Şi să judeci despre puterea şi perfecţiunea sa în raport cu concepţiile noastre şi cu noi (II, 94 şi urm.). Argumente pe care le-a imaginat filozofia, .pro şi contra unei divinităţi (II, 97 şi urm.).
Duras (doamna de) — Final de capitol adresat acestei doamne (II. 350).
Durerea — Cel mai rău accident al fiinţei noastre; cum poate fi atenuată (I, 50 şi urm.). Mai multe exemple de fermitate în durere (I, 52 şi urm.). Păreri despre durere; pe ce sînt fondate (I, 61 şi urm.). Nu trebuie totdeauna să fugi de ea (II, 63). Ţine şi de voluptate (II, 246). Schimbă imaginea ce o aveam despre decedaţi (II, 406).
Duşman învins — Dacă trebuie urmărit fără răgaz (I, 277 şi urm.).

Kduard I, regele Angliei — De ce vrea ca oasele sale să fie purtate cu armata fiului său cînd va merge împotriva scoţienilor (I, 15).
Eduard al III-lea, regele Angliei — De ce în bătălia de la Crecy nu vrea să trimită ajutoare prinţului de Wales (I. 256). Ce spunea despre Carol al V-lea, regele Franţei (II, 250). De ce incheind o pace generală cu Franţa nu a voit să termine diferendul cu ducatul Bretaniei (II, 254 şi urm.).
Eduard, principe de Wales, fiul precedentului. — Cum a fost liniştită mînia sa, în Guiena. prin purtarea vitează a trei gentilomi francezi (I, 5).
Educaţia copiilor — Operă plină de dificultăţi (I, 140). Educaţia copiilor trebuie făcută fără violenţă (I, 158). Efectele unei bune educaţii (II, 235). Educaţia, departe de a le schimba, fortifică înclinaţiile naturale (II, 378).
Eghileţi — De unde vine ceea ce s-a numit xnodare de eghileţi (I, 92). Boală a imaginaţiei vindecată printr-un mijloc bazat pe acelaşi principiu (ibid. şi urm.).
Egipt — Jut'ămîntul judecătorilor din Egipt (II. 364 şi urm.). De ce s-a poruncit, printr-o lege expresă, ca trupurile femeilor tinere şi frumoase să fie păstrate trei zile, înainte de a fi date pe mîna celor ce trebuiau să le îmbălsămeze (II, 449).
Egipteni — Cum, în mijlocul ospeţelor, aminteau mesenilor de gîndul morţii (I, 82). De ce aveau craniul mai dur decît al persanilor (I. 230). Egiptenii ofereau zeilor lor porci în efigie (I, 417). Adorau în animale unele imagini ale facultăţilor divine (I. 420). Şi purtau doliul la moartea lor (I, 421). Prudenţa lor faţă de zeii lor (II, 87).
Eginhard. cancelarul lui Carol cel Mare (I. 406).
Egmont (Lamoral, comite de) (I. 26).
Elefanţi — Dresaţi să danseze (II, 34 şi urm.). Inteligenţa acestor animale (II. 35 şi urm.). Dacă elefanţii au vreun sentiment religios (II, 37). Elefant rival al grămăticului Aristofan (II, 42). Elefant cuprins de pocăinţă (II, 49).
Elocvenţă — Ea a contribuit mai mult decît armele la ridicarea marilor oameni la Roma (I, 298). în ce timp a înflorit cel mai

mult (ibid.). Ce constituie adevărata elocvenţă (II, 440 şi urm.).
Emanuel, rege al Portugaliei — Edictul crud pe care l-a publicat împotriva evreilor (I, 47). Efectele oribile pe care le-a avut (ibid).
Empedocle — De ce a refuzat regalitatea pe care i-au oferit-o agrigentinii (I, 127). Părerea lui despre natura divinităţii (II, 86).
Eneida — Dacă acest poem şi Orlando furioso pot fi comparate unul ou altul (I, 396 şi urm.).
Enghien (ducele de) — A fost pe punctul de a se sinucide, cre- zind că a pierdut bătălia de la Cerisoles (Ceresole Alba), pe care o cîştigase (I, 344).
Englezi — Legămînt cu totul deosebit făcut de cîţiva gentilomi englezi; reflecţii asupra acestui subiect (II, 259).
Entuziasm — Ridică pe om peste el însuşi (I, 338).
Epaminonda — Fermitatea sa faţă de o acuzaţie ce i s-a adus în faţa poporului teban (I, 7). O zicătoare excelentă spusă de el (I, 73). Cum califica cele două victorii ale sale asupra lace- demonienilor (I, 390). De ce a refuzat bogăţii ce-i reveneau de drept (I, 408). A fost, după Montaigne, omul cel mai preţuit din cîţi s-au cunoscut (II, 322). Felul vitejiei, curajului şi abilităţii sale în război (ibid.). Cunoştinţele sale, moravurile, virtutea sa deplină pretutindeni şi egală (ibid.). Hotărîrea' sa de a rămîne legat de sărăcie; ce părere are despre aceasta Montaigne (II, 323). Probe palpabile despre bunătatea, echitatea şi omenia sa (ibid.). Blîndeţea şi curtenia sa în focul bătăliei (ibid.). Pînă unde ducea delicateţea în materie de dreptate (ibid. şi II, 369 şi urm.).
Epicur — Scuteşte pe înţeleptul său de prevedere şi grija pentru viitor (I, 12). Nu pune nici un citat în scrierile sale (I, 138). Pus în opoziţie cu Cicero şi Pliniu (I, 252). Ce gîndea despre bogăţie (I, 56). Dacă n-ar fi preferat scrierile sale unor copii născuţi din el (I, 389). Opiniile sale ireligioase şi delicate, viaţa sa laborioasă (I, 413). Cum îşi închipuia Epicur pe zei (II, 86). Părerile acestui filozof despre plăcerile obscene (II, 157). Sfătuia să se fugă de glorie (II, 193); şi nu era insensibil el însuşi la aceasta (II,

194). Scrisoarea pe care a dicta,t-o cu puţin înainte de a-şi da dubul (II, 194).
Epicureicii — Ce au susţinut cu privire la atomi (II, 116). De ce scuteau divinitatea de orice grijă (II, 141).
Epiharis — Acuzat de a fi fost amestecat într-o conspiraţie împotriva lui Nero: fermitatea sa în timpul schingiuirilor (II, 291).
Epimenide — Somnul său care a durat 57 de ani (I, 270).
Equicola — teolog (II, 441).
Escallin (Antoine) — Mai puţin cunoscut sub acest nume, care era numele său adevărat, decît sub cel de căpitanul Poulin şi de baronul de La Garde (I, 276).
Eschil — Moartea sa (I, 77).
Escut (seniorul de 1') — La asediul de la Reggio (I, 22).
Esenieni — Cum se menţineau fără cunoaşterea femeii (II, 445).
Esop — Ce gîndea Montaigne despre fabulele sale (I, 396). Cu ce ocazie îi dă titlul de mare om (II, 685).
Estissac (doamna d') — Citată ca un exemplu de dragoste maternă (I. 372).
Estree (seniorul d') (I, 225).
Etampes (doamna d') (I, 406).
Eudamidas, din Corint — Ciudatul său testament (I, 182—184).
Eudamidas, lacedemonianul — Ce spune despre un filozof care vorbea despre război (II, 283).
Eudemonidas sau, mai degrabă, Eudamidas, fiul lui Archidamos şi frate al lui Agis — Cuvîntul acestui lacedemonian cu privire la Xenocrate (II, 272).
Eudoxos, filozof pitagorician — Ce preţ accepta ca să vadă soarele de aproape (II, 81).
Eumene — Frumosul său răspuns dat lui Antigonus la asediul oraşului Nora (I, 22). Predat de soldaţii săi lui Antigonus (II, 305 şi urm.).
Evrei — Trataţi în mod neomenos de către portughezi ca să-şi abjure religia (I, 46 şi urm.). Din zel pentru propria lor credinţă se omoară şi îşi omoară şi copiii (I, 47).
Experienţă (iscuşenie) — Dacă poate pune capăt incertitudinii filozofice (II.-111 şi urm.). Nu este de ajuns să

numeri experienţele, trebuie să cântăreşti şi să alegi (II, 497 şi urm.). De ce experienţa nu este un mijloc sigur de a ne instrui asupra adevărului lucrurilor (II. 631 şi urm.).
Eyquem (II, 201), vezi Montaigne.
Tată — Prefăcută în bărbat (I, 90). Fată de o virtute puţin sigură care se aruncă pe fereastră de frica de a fi violată de către un soldat (I, 325).
Fatalism — Cum a fost întrebuinţată această doctrină (II, 278— 279).
Fai'orinus — De ce s-a lăsat învins de împăratul Adrian într-o discuţie despre gramatică (II, 487).
Fel hain de a se purta cu animalele — Ce denotă (I, 418).
Feluri de mîncare — Servite alfabetic (I. 272).
Femei — Fapta generoasă a femeilor din Weinsberg (I, 6). Femei judecate incapabile de o prietenie perfectă (I, 177 şi urm.). Care se îngroapă sau se ard o dată cu corpul soţului (I, 45). Care dispreţuiesc durerea din interes pentru frumuseţea lor fT. 53). Cum purtau femeile doliu pe vremuri si cum ar trebui să-l poarte încă duDă părerea lui Montaigne (T. 294). Care au nreWat să-si păstreze onoarea decît viata (I. 345 şi urm.). Care îsi dau moartea ca să-si îmbărbăteze soţii să facă la fel (T. 347 si urm.). De ce femeile au înclinare să-şi contrazică soţii (I. 381). Este primejdios să se lase femeilor libertatea de a îm- năr t.i copiilor bunurile părinţilor lor (I, 386). Timpul graviditătţii lor este nedeterminat (II. 129). De ce ele se prefac şi îşi iau aere severe şi pline de pudoare (II, 188). Diferenţă care există între cinstea femeilor şi datoria lor (II, 205). Remarcabilul exemplu al unei femei care se îneacă fiindcă a fost bătută de .soţul ei (II, 275). Femei indiene care de bunăvoie se lasă îngropate sau arse ou trupul soţului lor (ibid.). Femei violente, cum devin furioase (II, 285 şi urm.). Femei din G-asconia foarte încăpăţînate (II, 292). Ce gîndeşte Montaigne despre femeile care nu-şi etalează afecţiunea pentru soţ decît după moartea acestuia (II, 311). Exemplul unei femei de jos, care, din pură dragoste pentru soţul ei. cuprins de un rău incurabil, îl încurajează să moară şi moare cu el (II, 312). Dacă femeile trebuie să fie savante (II, 389 şi urm.). Ce cunoştinţe le convin (ibid.).

Despre relaţiile cu femeile: sinceritatea trebuie să le însoţească (ibid.). Legile severe impuse de bărbaţi femeilor înainte ca acestea să-şi fi dat consimţământul (II, 421). Dacă aceste legi au făcut ca femeile să fie mai reţinute (II, 426 şi urm.). Cit le este de greu să-şi păstreze castitatea (II, 427 şi urm.). Ce trebuie să le îndemne la aceasta (II, 428 şi urm.). Cît sînt femeile chinuite de gelozie şi cît de odioase devin cînd se lasă pradă acesteia (II, 432). Feinei scite care îşi orbeau sclavii ca să-i poată întrebuinţa în cel mai mare secret (ibid.). Cu ce preţ o femeie în Indiile orientale se glorifică de a-şi abandona onoarea (II, 435). Gelozia unei femei este foarte dăunătoare soţului ei (II, 437 şi urm.). De ce, în dragoste, bărbaţii greşesc atunci cînd blamează uşurinţa şi inconstanta femeilor (II, 452 şi urm.). L.a ce vîrstă femeile trebuie să schimbe titlul de frumoase pentru acela de bune (II. 463).
feraulez — Frumosul exemplu pe care l-a dat de dispreţuire a bogăţiilor (I, 601).
Ferekyde din Syros — Scrie lui Tales, înainte de a muri (II. 70).
Fete — Educaţia care li se dă nu tinde decît să le inspire dragostea (II, 423). Şi sînt înclinate către această pasiune în mod natural (II, 424).
Ficino (Marsilio), interpret al lui Platon (II, 441).
Filip — Scrisoarea sa către Alexandru, unde îl ceartă că încearcă să-i cîştige pe macedoneni prin daruri (II, 472). Cum a satisfăcut Filip echitatea şi formele juridice, după ce pronunţase o judecată a cărei nedreptate o recunoaşte (II, 637).
Filipides — înţeleptul răspuns pe care l-a dat regelui Lisiniah (II, 361 şi urm.).
Filozofa (a) — Ce înseairma (I, 73 şi urm.).
Filozofi — Dacă îi convine unui filozof să scrie istorie (I, 98). Filozofi, au fost citeodată luaţi peste picior (I, 126). Diferenţa care există între ei şi pedanţii noştri (I, 127 şi urm.). Ei renunţă cu greu la dorinţa de glorie (I, 255). Secte întregi de filozofi care au dispreţuit disciplinele liberale (II, 75 şi urm.). Purtarea lor în legătură cu religia şi legile (II, 82). Dacă au vorbit cu seriozitate despre

ierarhia zeilor lor şi despre condiţia umană în altă viaţă (II, 91 şi urm.). Dacă au tratat ştiinţa cu seriozitate (II, 117). Păreri licenţioase pe care le-au debitat cu privire la viciu, virtute şi la legile de regulă stabilite (II. 157 şi urm.). Filozofi care au propovăduit dispreţul gloriei (II. 193).
Filozofie — în ce constă adevărul, după Platon (I, 144). în vremea lui Montaigne, împrejurările au făcut din filozofie un cuvînt van (I, 152). Filozofia care formează moravurile se amestecă peste tot (I, 157). Filozofia şi teologia sînt cele care se amestecă în toate pentru a rindui acţiunile omului (I, 205). Filozofia ne trimite la ignoranţă ca să ne pună la adăpost de relele care ne copleşesc (II, 03). Ne sfătuieşte, în mod ridicol, să uităm necazurile trecute (II, 04). Reţeta pe care o recomandă la tot felul de necesităţi şi care este de a pune capăt vieţii pe care n-o mai putem îndura (II, 00). Toată filozofia este împărţită în trei feluri (II, 72). Reproş ce se poate aduce oricui se amestecă în filozofie (II, 100—107). Vanul căutărilor filozofice (II, 113 şi urm.). Filozofie plină de incertitudini şi extravaganţe (II, 117). Planul unei lucrări de filozofie, frumoasă şi utilă, după Montaigne (II, 152 şi urm.). Firile slabe, după spusele lui Socrate. ştirbesc măreţia filozofiei (II, 498 şi urm.).
Fioravanti — Medic din Eologna (II, 339).
Fizionomie — Să nu te sprijini în judecată pe trăsăturile frumoase ale feţii (II. 052). Dacă se poate pune oarecare bază pe fizionomie (ibid. şi urm.).
Flora — Felul de a fi al acestei celebre curtezane (II, 394).
Florentini — Vesteau războiul cu sunet de clopot (I, 22).
Foix (Diana de), vezi Gurson.
Foix (Francisc de), duce de Candale (I, 141).
Foix (Gaston de) — La bătălia de la Ravenna (I, 278).
Foix (Paul de) — Regrete la moartea sa (II, 524).
Foulques, comite d'Anjou — S-a dus să fie biciuit la Ierusalim (I, 51).
Francezi — Uimitoarea îndrăzneală a trei gentilomi francezi (I, 5). Francezii sînt foarte schimbători în felul lor de a se îmbrăca (I, 200). Condamnă repede modelele pe care le-au admirat cel mai mult (ibid.). Nu se înarmau, pe vremea lui Montaigne, decît în momente de extremă

necesitate (I, 390). Armele lor îi incomodau mai mult prin greutatea lor decît contribuiau la apărarea lor (I, 391).
Francisc 1, regele Franţei — Cum a făcut pe un ambasador să se contrazică (I, 32). De ce a preferat să-l lovească pe Carol al V-lea pe propriile lui pămînturi, decît să se ducă să-l atace pe ale sale (I, 201 şi urm.). Memoriile lui Du Bellay nu dau decît o cunoaştere imperfectă despre domnia acestui principe (I, 406).
Francisc. marchiz de Salluzzio — îndatorat regelui Franţei pentru marchiza tul său; de ce l-a trădat (I. 30—37).
Francisc, duce de Bretania — Ce cunoştinţe cerea femeilor (I. 132).
Franget (seniorul de) — (I, 64).
Franţa Antarctică — De cine a fost descoperită (I, 209).
Fregoso (Ottaviano) (I, 25).
Frică — Stranii efecte ale acesteia (I, 68 şi urm.). Efecte contrarii pe care le produce (I, 09). împinge uneori la acte de vitejie (I, 70). Acelaşi efect produs de frică, ca şi de o extremă înflăcărare a curajului (I, 304).
Froissart — Istoric mai remarcabil prin candoarea decît prin profunzimea sa (I, 403).
Frumuseţea corpului — în ce constă ea (II, 52 şi urm.). Dacă din acest punct de vedere oamenii au vreun avantaj asupra dobitoa-celor (ibid. şi urm.). Ce preţ are frumuseţea trupească (II, 213— 214; II, 625).
Fugă — Nobilă întrebuinţare dată ei de către naţiuni foarte războinice (I, 40).
.Fulvius — Dezvăluind soţiei sale un secret al împăratului August, pe care ea îl destăinui de îndată, a vrut să se omoare; cum este oprit de la aceasta de către soţia sa (I, 348).
Funeralii — Prea marea grijă ce se acordă dinainte pentru acestea este o vanitate ridicolă (I, 16). Nu trebuie să fie nici meschine, nici prea pompoase (ibid. şi urm.).
Furnici — Exemplu remarcabil al unui fel de comunicare între ele (II, 37 şi urm.). Prevederea la furnici (II, 42 şi urm.).
Furtişag — De ce este permis de Licurg (II, 155 şi urm.). De ce este mai puţin urît decît sărăcia (II, 379).

•-Galbii, împărat — Gustul său în dragoste (II, 462).
Galba, simplu particular — Ce a spus unui servitor care era pe cale să-i fure argintăria, în timp ce el se prefăcea că doarme ca să favorizeze o legătură amoroasă între soţia sa şi Maece- nas (II. 435).
Gali — Nu puteau să sufere să fie răniţi de săgeţi (I, 286). Socoteau legăturile cu femeile prejudiciabile curajului (I, 377). De-scrierea armelor lor (I, 391).
Gallio (Iunius) — De ce a fost rechemat la Roma din locul unde fusese exilat (I, 207).
Gallus (Vibius) — A devenit nebun încercînd să înţeleagă esenţa nebuniei (I, 89 şi urm.).
Gasconi — Admiraţi de a avea cai obişnuiţi cu întoarcerea în timpul alergării (I. 286).
1Gelozie — Aot oribil ,pe care îl prilejuieşte (II, 275). Nedreptăţile ei (II, 430). Cei mai înţelepţi au fost cei mai insensibili la aceasta (II, 431). Cît de tare sînt chinuite femeile de ea şi cît de odioase devin cînd se lasă pradă geloziei (II, 432). Gelozia unei femei care a pricinuit nenorocirea soţului ei (II, 438).
Generali de armată — Dacă trebuie să se deghizeze în momentul vălmăşagului (I, 279 şi urm.).
Generare — Este, dintre actele naturale, principala; poziţiile cele mai propice (II. 40). Despre un om lipsit de părţile care îi sînt necesare (II, 281). De ce actul care ne aduce pe lume este exclus din convorbirile serioase (II, 414).
<Gentilom — îndatoririle sale către o mărire care îl va vizita (I, 42). Trebuie să-şi iubească principele, fără a i se ataşa prin slujbe la curte (I, 147). Starea gentilomilor în Franţa pe vremea lui Montaigne (I, 264). Ciudata căsătorie a unui bătrîn gentilom (II, 219). Cît este de ruşinos pentru 'un gentilom de
a se dezice (II, 587). Gentilom care a petrecut un an întreg fără să bea apă (II, 649 şi urm.).
Cermain (Mărie) — Fată .care a devenit băiat (I, 90)
Geta, împărat — Punea să se servească mîncărurile la masă după prima literă a denumirii lor (I, 272).
Geţi — Cum trimiteau soli zeului lor Zamolxis (II, 92).

Gladiatori — De ce erau daţi în spectacol poporului roman pentru a fi înj.ungheaţi î>n prezenţa lui (II, 255 şi urm.).
Glorie — Cea mai inutilă, vană şi falsă monedă care este în întrebuinţarea noastră (I, 243). Incompatibilă cu odihna (I, 248). Vanitatea pasiunii pe care oamenii o au pentru glorie (I, 255 şl urm.). Filozofi care au propovăduit dispreţul pentru ea (II, 193). De ce poate fi căutată (ibid.). Ce este gloria care 'se păstrează în cărţi (II, 203). Cel mai scurt drum spre glorie (II, 377).
Glossele — Nu servesc decît ca să întunece textele şi mai ales cele de legi (II, 634 şi urm.).
Gobrias — A vrut să moară ca să se răzbune (II, 130).
Gol — Obiceiul de a umbla gol nu are nimic potrivnic naturii (I, 229 şi urm.). Omul este singurul animal abandonat gol (II, 25).
Gournay Lejars (Mărie de), fiica adoptivă a lui Montaigne — Elogiul ei (II, 236).
Gramaticieni — Limbajul lor (I, 300).
Gramont (doamna de), contesă de Guiche — Montaigne îi aduce omagiul său pentru sonetele pe care i le-a scris La Boetie (I, 187).
Gramont (domnul de), comite de Guiche — Ucis la asediul din La i.'ere (II, 405).
Greci — Nu se făleau cu o scrupuloasă bună-credinţă (I, 21). Numele lor era un cuvînt de dispreţ la romani (I, 125).
Greci, faimoşi prin retragerea lor de lîngă Babilon: cît au suferit pe cînd treceau prin munţii Armeniei (I, 232). De ce la sfîrşitul mesei grecii beau în pahare mai mari decît la început (I. 335),
Grigore al XlII-lea, papă — (II, 469; 577).
Groucliy (Nicolas) (I, 140).
Guerente (Guillaume) (I, 166).
Guesclin (Bertrand du), conetabil al Franţei — Onorurile ce i se aduc după moarte (I, 14). Este numit în atîtea feluri încît nu se ştie care din numele sale trebuie onorate ou victoriile sale (I, 275).
Guevara — Scrisorile sale; ce gîndea despre ele Montaigne (Ir 287).

Guicciardini — Cum îl judeca pe acest istoric Montaigne (I, 405).
Guise (ducele de) — Purtarea sa la bătălia de la Dreux (I, 271).
Gurson (Diana de Foix), contesă de — Capitolul „Despre creşterea copiilor" îi este dedicat (I, 136).
Guveanus (Andreas) (I, 169).
Guvernare — Fiecare popor este mulţumit cu cea cu care este- obişnuit (I. 108). Care este, după Anaharsis, cea mai bine aleasă. (I, 266). La ce se reduc discuţiile asupra celei mai bune forme de guvernare (II, 523). Care este cea mai bună pentru fiecare- naţie (ibid.). Dacă ceva poate să îndreptăţească relele ce se cauzează ţării sale sub cuvînt că se corectează abuzuri de guvernare (II, 609).
Gylippus, din Sparta (I. 280).
Gymnosofişti — Se ardeau de bunăvoie după o anumită vîrstă sau dacă erau ameninţaţi de vreo boală (II, 276—277).
Haine — Ciudăţenia obiceiului în ceea ce le priveşte (I, 109). Orice om cu bun-simţ trebuie să i se conformeze (ibid.). Cînd au în-ceput să fie dispreţuite în Franţa hainele de mătase (I, 267).
Hanibal — Răspunsul său lui Antioh, care îl întreba dacă romanii se vor mulţumi cu armata sa (I, 279). A trăit o bună jumătate din viaţa sa din gloria câştigată in tinereţe (I, 319).
Harpaste — Nebună aparţinînd soţiei lui Seneca; devenită oarbă îşi închipuia că devenise întunecoasă casa în care locuia (II, 260). înţelepte reflecţii ale lui Seneca asupra imaginaţiei acestei nebune (ibid.).
Hazard — De ce poate atîta asupra noastră (I, 328). Are o parte mare în acţiunile oamenilor (II, 499).
Hegesias — Gîndea că înţeleptul nu trebuie să facă nimic decît pentru sine (I. 2,97). Ce a adus pe discipolii săi să-si ia viaţa (II, 400).
Heliodor, episcop de Tricea — Preferă să-şi piardă mai degrabă episcopatul decît romanul (I, 388).
Heliogabal — Unde a fost ucis (I, 223). Pregătirile sale ca să-şi dea duhul (II, 182).

Henric al VH-lea, rege al Angliei — Perfidia sa faţă de ducele de Suffolk (I, 26).
Henric al VUI-lea. rege al Angliei — Cum a surprins în greşeală un ambasador (I. 33).
Heracleides din Pont — Păreri pe care le avea despre natura divinităţii (II, 85).
Heraclit — Răspunsul său dat efesienilor care îi reproşau că îşi petrece timpul jucîndu-se cu copiii (I, 127). Heraclit şi Democrit; dispoziţiile lor opuse; de ce Montaigne îl preferă pe Democrit (I. 296). Părerea sa asupra formării lumii, distrugerii şi renaşterii ei (II, 146). Ce părere avea Crates despre scrierile sale (II, 634).
Hevnarchos (Scrisoare a lui Epicur către) (II, 194).
Hen'od — Moartea lui (II, 46).
Hieron — Gîndea că regii sînt mai puţin în măsură să guste plăcerile vieţii decît simpli particulari (I, 262). Ce găsea incomod în regalitate (I, 263 şi urm.).
Himbercourt (seniorul de) — Cum a potolit furia celor din Liege (II, 398 şi urm.).
Hippias din Elis — De ce învăţase să facă toate lucrurile de care avea nevoie pentru întreţinerea şi comoditatea vieţii (II, 535).
Hipocrate. părintele medicinei — (II. 282; 337).
Homer — Recunoscut drept dascăl de tot felul de oameni; pe ce bază (II, 161 şi urm.). Preeminenţa sa asupra celor mai mari genii (II, 318). A atins. în primul rînd, perfecţiunea artei sale (ibid. şi urm.). Elogiul adus lui de către Plutarh (II, 319). Nimic nu este atît de universal cunoscut ca opera şi numele său (ibid.)..
Horaţiu — Cazul pe care îl făcea Montaigne de acest poet (I, 396). De unde vine că exprimarea sa este plină de energie (II. 440).
Home (Philippe de Montmorency-Nivel, comite de) — Moartea sa (I, 20).
Hospital (Michel L') — Pus de Montaigne în rînd cu cei mai buni poeţi latini ai timpului său (II. 230).
Hotărire (I. 5). Kotărîre extraordinară (I, 125).
Hunyadi (Ican Corvin) — (II, 278).

Hyperide — Răspunsul său dat atenienilor care se plîne,eau de asprimea discursurilor sale (II, 359).
Hypocphagma — Soi de boală, descrierea ei (II, 173).
Iacob — Complezenţa femeilor sale (I, 220).
Iacob da Bourbon, rege al Neapolelui — Simplicitatea persoanei, sale şi luxul cortegiului său (11, 395).
Iapă — Laptele ei este delicios pentru tătari (I, 288).
lason din Fera — Cum s-a vindecat de gilci (I, 226).
Icetes, siracuzanul — Conspiră împotriva lui Timoleon (I, 227)..
Idanthyrsos, rege al sciţilor — Răspunsul pe care îl dă lui Da- rius, care îi reproşează de a se da înapoi din faţa sa (I. 40).
Ifigenia — Artificiu de care s-a servit un pictor ca să-i reprezinte sacrificarea (I, 10).
Ignatius, sau mai bine Egnatius. tată şi fiu — Amîndoi, proscrişi, işi sfîrsesc viaţa în aceeaşi clipă (I, 227).
ignoranţă şi înţelepciune — Ajung la aceleaşi scopuri (I, 48). Două feluri de ignoranţă (I, 304 şi urm.). De ce ignoranţa este recomandată de religie (II, 57 şi urm.). Efectele ei sînt preferabile celor ale ştiinţei (II, 60 şi urm.). Ştiinţa ne aruncă în braţele ei ca să ne scape de injuriile soartei (II, 63). Ignoranţă şi simplicitate, utilitatea lor (II, 70). Multe nevrednicii vin din aceea că sîntem învăţaţi să ne fie frică de a mărturisi ignoranţa noastră (II. 597).
Ignoranţi — Sînt printre ignoranţi mai multe merite veritabile decît printre savanţi (II, 57),
Ilar ie — Miracolele sale, în Bouchet (I, 173). Cere lui Dumnezeu moartea fiicei sale Abra şi a soţiei sale (I, 224).
Imaginaţie — Efectele ei (I, 89 şi urm.). Imaginaţia cauzează extaze şi leşinuri (I, 91 şi urm.). Face credibile vedeniile şi farmecele (I, 92). Amuzanta poveste a unui bolnav uşurat prin clisme pe care nu le făcea (I, 90). Boli cauzate de pure efecte ale imaginaţiei (I, 96). Efectele ei asupra trupului altora (ibid.). Şi asupra femeilor însărcinate (I. 90). Imaginaţia, facultate comună a oamenilor şi a animalelor (ibid. şi II, 50 şi urm.).
Imortalitate — De ce e refuzată de Chiron (I, 88).
Impostură — Pe ce se exercită cel mai adesea (I. 222).

Indieni — Isi dau foc toti în oraşul lor asediat de Alexandru- (I, 349).
Indolenţă a minţii — Tovarăşă a vigoarei şi a sănătăţii (II, 62)
Indolenţa perfectă nu este nici posibilă, nici de dorit (II, 63).
Inocenţi — Recunoscuţi ca atare, sacrificaţi formelor justiţiei (II, 637). Nu este spre siguranţa unei persoane inocente de a se da pe miinile justiţiei omeneşti (ibid. şi urm.).
Insulă — Descoperită de cartaginezi, nu poate fi America (I, 211).
Intenţie — Judecătorul faptelor noastre (I, 26). Numai prin ea trebuie judecată o acţiune dacă este bună sau rea (I, 327).
Ioana I, regina Neapolelui — De ce a pus să fie sugrumat An- dreosse (Andrei), primul ei soţ (II, 453).
Ioan I, rege al Castiliei — (I, 172).
Ioan al II-lea, rege al Portugaliei (I, 46).
Iphicrates, din Atena (I, 251 şi urm.).
Irineu — Care a fost felul morţii sale (I, 223).
Jsabela, principesă a Scoţiei (I, 132).
Isabela, regină a Angliei (I, 227).
Ischolas, căpitan lacedemonian — îşi sacrifică viaţa pentru binele ţării sale (I, 218 şi urm.).
Iscusinţă frivolă — Recompensată după adevăratele ei merite (I, 303).
Iscuţenie — Vezi Experienţă.
Istorici — Cit este de important ca un istoric să-şi cunoască profesia (I, 66). Calităţile pe care trebuie să le aibă (I, 211). Istorici demni de stimă (I, 403). în ce constă valoarea istoricilor excelenţi (ibid.). Care sînt istoricii de dispreţuit (I. 404).
Istorie — Este de dorit să fie scrisă de un filozof şi de un teolog .(I, 98). Studiul ei este foarte folositor tinerilor (I, 148). De ce Montaigne prefera lectura istoriei oricărei alte lecturi (I, 402 şi urm.). Care sînt singurele istorii bune (I, 404 şi urm.).

Italieni — Motiv amuzant al lipsei lor de bravură (I, 411). îşi ţin femeile într-o prea mare constrîngere (II, 450 şi urm.).
luliu al II-lea, papă — (I, 33).
.Iulian, împărat — Diferite pedepse pe care le aplică unor soldaţi laşi (I, 64). De ce nu era receptiv la linguşirile curtenilor săi (I. 265). Era un duşman al religiei creştine, dar un foarte mare om şi înzestrat cu virtuţi excelente (II, 242). Castitatea, dreptatea sa (ibid. şi urm.). Răspuns pe care l-a dat unui episcop care a îndrăznit să-l numească rău şi duşman al lui Cristos (11,243). Sobrietatea sa (ibid.). Stăruinţa în muncă, abilitatea sa în arta militară (ibid. şi urm.). Moartea sa — asemănătoare celei a lui Epaminonda (II, 244). De ce i s-a spus Apostatul (ibid.). Era foarte înrădăcinat în el cultul zeilor şi era extrem de superstiţios (ibid.). Dacă este adevărat că pe moarte ar fi spus „Ai învins Nazareanule" (ibid.). A vrut să restabilească păgînismul (ibid. şi urm.). De ce a acordat o toleranţă generală tuturor partidelor care divizau pe creştini (II. 245).
Împăraţi romani — De ce cheltuielile pe care le făceau pentru
spectacolele publice erau injuste (II, 472). înclinaţii naturale — Dacă sînt extirpate de educaţie (II, 378).
Jncornorare — Foarte mulţi se sperie, dar unii trag foloase din
ea (I, 56). Oameni de treabă care au fost încornoraţi şi care au ştiut şi n-au făcut tămbălău (II, 431). Un rău pe care eşti obligat să-l tăinuieşti (II, 437). încredere — Trebuie să fie sau să pară lipsită de teamă (I, 121 şi urm.).
îndărătnicie — Trebuie mai întîi reprimată în copilărie (I, 31). Despre cea a femeilor (II, 292). Este sora constanţei, cel puţin ca vigoare şi fermitate (ibid.). îndărătnicia şi închistarea în gîndire sînt semne ale prostiei (II, 642 şi urm.). Îndrăzneală — Pînă unde trebuie să meargă (I, 121 şi urm.). înţelepciune — Care îi sînt semnele (I, 153). Care îi este scopul (ibid.). Cum o defineşte Seneca (I, 324). Caracterul ei, după Montaigne (II, 411). Înţelepciune şi ignoranţă — Ajung la acelaşi rezultat (I, 304). înţelept — In

ce se deosebeşte de nebun în raport cu pasiunile (I, 41 şi urm.). în felul de a se conduce în viaţă, înţeleptul este determinat de aparenţe (II, 74). Învinşi morţi — Plînşi de către învingătorii lor (I, 236 şi urm.).
Jarnac (bătălia de la) — (I, 222).
Jaropelc, duce de Rusia — Cum a .pedepsit un gentilom a cărui trădare i-a procurat mijlocul de a se răzbuna pe un rege al Poloniei, marele său duşman (I'.I, 365).
Jean al II-lea, poet latin modern — Ce gîndea Montaigne despre- Săruturile scrise de el (I, 395).
Joc — Ca să reuşeşti trebuie să fii moderat în cîştig şi în pierdere (II, 576).
Jocuri de trintă — Sînt odioase (II, 506).
Jocuri şi exerciţii publice — Sînt utile societăţii (I, 170).
Joinville (seniorul de) (I, 406).
Juan de Austria (Don) — Învingătorul turcilor (I, 222 şi urm.)..
Judecată — Este o unealtă în orice ocazie şi se amestecă în toate- (I, 294). Abia dacă există o singură oră în viaţa noastră în care judecata noastră să fie întru totul chibzuită (II, 138).
Judecători — Jurămînt pe care îl făceau în faţa regelui Egiptului (II, 364 şi urm.). Judecători din China puşi să judece atît faptele bune cît şi pe cele rele (II, 638).
Jurnal — Ţinut de tatăl lui Montaigne despre lucrurile cele mai importante care priveau familia sa (I, 228 şi urm.).
Justiţie — A cumpăra postul de judecător, obicei odios (I, 110). Ce însemna sabia ruginită de la Marsilia (I, 111). Execuţiile justiţiei ar trebui să se mărginească la o moarte simplă fără semnele rigorii (I, 416 şi urm. şi II, 270 şi urm.). Justiţie şireată care, prin fraudă şi false speranţe de iertare, aduce criminalul să-şi descopere fapta (II, 358). Justiţia universală, mai presus decît cea particulară (II, 363). Justiţia este de fapt virtutea care se potriveşte regilor (II, 470). Nu este fără primejdie- pentru inocenţi să se dea pe mîna justiţiei omeneşti (II, 638).
Karantia (vrăjiţii din) — (II, 543).
Kinge — Soţia lui Boleslav, rege al Poloniei, consimte la legă- mintul de castitate al soţului ei (II, 423).

habienus — Scrierile sale, primele care au fost condamnate să fie arse (I, 388). Nu a putut să supravieţuiască acestui afront (ibid.).
Lacedemonieni — Vană ceremonie pe care o făceau la moartea regilor lor (I, 13). Cum îşi instrui.au capiii (I, 134). In ce diferea această instrucţiune de cea dată de atenieni copiilor lor (I, 135). Ce au răspuns lacedemonienii lui Antipater care le cerea cincizeci de copii ca ostatici (ibid.). Cu ce dîrzenie suportau copiii lor durerea (I, 02). Actul unui copil lacedemo- nian devenit sclav şi tratat în mod nedemn de stăpînul său (I, 339). Frumoase răspunsuri date de lacedemonieni lui Antipater şi lui Filip (ibid). Reproşul făcut unui soldat lacedemo- nia-n (I, 392). Ce cuprindea rugăciunea publică şi privată pe care lacedemonienii o făceau divinităţii lor (II, 150). Dacă aceea ce .spune Plutarh despre „un copil lacedemonian care şi-a lăsat pîntecele sfîşiat de o vulpe" este de necrezut (II, 290).
Ladislau, regele Napolelului — Cum a fost otrăvit, (II, 297).
Lahontan (vale în Gasconia) — (II, 344 şi urm.).
hais — Ce spunea despre filozofii timpului său (II. 558).
Lansac (domnul de), primar al Bordeaux-ului (II, 572).
Laodice, sau mai degrabă Ladice — Frumoasă grecoaică, căsătorită cu Amasis, regele Egiptului; de ce făgăduieşte o statuie lui Venus (I. 93).
Laurentina, faimoasă curtezană — Prin ce întîmplare, culcîndu-se în templul lui Hercule, a parvenit la onorurile divine după moarte (II, 103).
Legături familiare — Ce trebuie căutat în ele (I. '184).
Lege — Foarte înţeleaptă privind regii decedaţi ;(I, 12). Legea onoa.rei opusă celei a justiţiei (I. 110). Dacă este util să se schimbe legi care sînt stabilite printr-o lungă îndătinare (I, 111). In ce cazuri o lege veche trebuie să facă loc unor regulamente (I, 113 şi urm.). Legi somptuare (I, 266 şi urm.). Legile dau prea tîrziu oamenilor posibilitatea de a hotărî de treburile lor (I, 318). Legi foarte necesare pentru a ţine omul î,n frîu (II, 131). Legi omeneşti supuse la schimbări continue (II, 153). Dacă există legi naturale, adică recunoscute universal şi constant (II, 154 şi urm.). Justeţea legilor; .pe ce este fondată (ibid. şi urm.). Legi

naturale pierdute printre oameni (II. 155). înseşi în cele mai drepte există un oarecare amestec al nedreptăţii (II. 247). Mulţimea legilor, funeste unui stat (II. 631). Sînt mai multe legi în Franţa decît în restul lumii la un loc (II, 632). Legile naturii sînt cele mai bune (ibid.). Im-perfecţiunea legilor care privesc supuşii unui stat (II. 638 şi urm.).
Leon Hebreul. rabin — (II, 441).
Leon, papă arian, succesorul lui Felix — Moartea sa (I. 223).
Leon al X-lea, papă — moartea sa cauzată de un exces de bucurie (I, 11).
Leonora, fiica lui Montaigne — (I, 376; II, 423).
Lepidus (M. Aemilius) — Moare din cauza neplăcerii pe care i-a cauzat-o purtarea soţiei sale (II, 431).
Leu — Nobila recunoştinţă a unui leu (II, 46 şi urm.). Lei înhămaţi la o caretă (II, 468).
Leve (Antoine de) — Dă sfaturi potrivnice unei expediţii ca să magulească pe stăpînul său Carol Quintul (I, 256).
Libertate — în ce constă cea adevărată (I, 04).
Licques (senior de) (I, 225).
Licurg — De ce a interzis lacedemonienilor să despoaie pe vrăjmaşii învinşi (I, 279). De ce le permitea furtigaşul (II, 155 şi urm.). Ce a poruncit căsătoriţilor lacedemonieni ca să ţină dragostea trează (II, 107).
Lilius Gregorius Giraldus, savant italian — Moare în mizerie (I, 228).
Limbaj gascon — Ce gîndea despre el Montaigne (II, 213).
Limbaj omenesc — Plin de defecte (II, 90 şi urm.). De ce limbajul comun, atît de propriu oricărui uz, devine obscur în contracte şi testamente (II, 633 şi urm.).
Limbi — Cum este îmbogăţită limba de minţi agere (II, 440 şi urm.). Ce părere avea Montaigne -despre limba franceză (II, 441).
Linccftes — Dacă a fost învinuit pe drept fiindcă nu putuse să rostească discursul pe care îl meditase pentru apărarea sa (II. 529).
(Justus) Lipsius — Elogiul său (I, 139).
Livia (signora) —• Izmenele ei (I, 144).

Livia — Favoriza iubirile soţului ei August (I, 220). Ce a spus după ce a văzut, din întâmplare, bărbaţi goi (II, 427).
Loc asediat — Dacă guvernatorul trebuie să iasă să parlamenteze (I. 21 şi urm.). Cetăţi luate în -timp ce se parlamenta (I, 23 şi urm.). Apărare prea încăpăţînată a unei cetăţi; de ce a fost pedepsită (I, 62). Guvernatori de cetăti pedepsiţi pentru laşitate (I. 63).
Loc consular — La masă era mai accesibil şi de ce (I, 354).
Lorena (cardinalul de) — Comparat cu Seneca (II, 289).
Lorena (Rene al II-lea, duce de) — (I, 236).
Lucan — Condamnat la moarte, şi-a dat duhul pronunţînd cîteva versuri din Farsalia sa (I. 309). De ce Montaigne îl citea cu plăcere (i.. 396).
Lucreţiu, poet epicurian — Dacă poate fi comparat cu Vergiliu (I. 396 şi urm.). Cum şi-a pierdut mintea şi viaţa (II, 58). Via descriere pe care o face dragostei lui Venus cu Marte (II, 439).
Ludovic cel Sfint — Cît de dur se trata din cucernicie (I, 54). De ce a împiedicat pe un rege tătar, care se creştinase, să meargă să sărute picioarele papei la Lyon (II, 11).
Ludovic al XI-lea — Cel mai bănuitor dintre regii Franţei (I, 122).
Lunea — Frecventarea lumii, de ce utilitate este (I, 149).
Lumea trebuie să fie cartea tînărului (I, 150). Pluralitatea lumilor; ce se poate conchide, după Montaigne (II, 95 şi urm.). Lumea este supusă la continue schimbări (II, 145 şi urm.).
Lumea Nouă — Reflecţii asupra descoperirii ei (I, 209). Se trăia aoolo fără magistraţi şi fără lege, mai chibzuit decît trăim noi (II, 67). Surprinzătoare potrivire între obiceiurile, moravurile .şi credinţele Lumii Noi şi cele ale lumii noastre (II, 147 şi urm.). Despre Lumea Nouă şi geniul locuitorilor ei atunci cînd a fost descoperită (II, 475 şi urm.). A fost subjugată mai mult de viclenia spaniolilor decît de vitejia lor (II, 476). Cu ce neomenie au fost trataţi locuitorii Lumii Noi de către spanioli (II, 477 şi urm.).
Luptă — Condamnată de către Philopoemen şi de către Platon (II, 267 şi urm.).

Luptă cu sabia şi cu capa — Practicată de vechii romani (I, 291).
Luther — Primele progrese ale reformei sale (II, 8).
Lux — Legi pe care le-a făcut Seleucos ca să-l stăvilească (I, 267). în Franţa se ia drept regulă regula curţii (I, 268).
Lycon, filozof — Ce a prescris cu privire la funeraliile sale (I, 17).
Macchiavelli — Judecată asupra lui (II, 229).
Mâcon (episcopul de) — Purtarea sa în solie la Roma (I, 66).
Mahomed — De ce a făgăduit credincioşilor săi un paradis care abundă în tot felul de voluptăţi (II. 88).
Mahomed al 11-lea — Cum l-a tratat pe cel de care se servise ca să-şi ucidă fratele (II, 366).
Maimuţe — De o mărime extraordinară, întâlnite de Alexandru în India; cum au fost prinse (II, 443).
Mame — Este drept să li se lase tutela copiilor lor (I. 384). Ce crezământ se .poate da afecţiunii lor naturale pentru ei (I, 386). Care este cea mai utilă şi cea mai onorabilă ocupaţie pentru o femeie (II, 542).
Manlius Torquatus — General roman care îşi condamnă fiul la moarte; cum îl apreciază Plutarh (I, 337),
Marcellinus (Ammianus) — Istoric păgîn care a fost martor al acţiunilor Iui Iulian Apostatul; îl blamează de a fi interzis creştinilor să aibă şcoli (II, 243).
Mare — Dacă frica face ca celor care călătoresc pe mare să li se întoarcă stomacul (II, 465).
Margareta, regină a Navarei — Care sînt, crede ea, îndatoririle unui gentilom faţă de o mărire care îl vizitează (I, 42). Stranie părere a ei despre cucernicia unui tînăr principe (I, 315 şi urm.). Elogiul Heptameronului său (I, 415).
Maria Stuart, regina Scoţiei — (I, 71).
Mărie Germain — vezi Germain.
Marius, cel bătrîn — Mai delicat, la bătrîneţe (II, 652).
Marius, cel tînăr — Adoarme după ce a dat semnalul de luptă, în ultima zi a bătăliei contra lui Sylla (I, 270).
Marot — citat (I, 340).

Marsilia — Se păstra otravă pe socoteala publică, pentru cei care ar voi să se otrăvească (I, 351).
Marţial — Ce crede Montaigne despre epigramele sale (I, 397 şi urm.).
Martin (căpitanul Saint-), unul din fraţii lui Montaigne (I, 78).
Masă — Care era locul de onoare la masă la vechii romani (I, 293). Plăcerile mesei, cum erau pregătite de greci şi de romani (II, 669 şi urm.).
Massilieni (popor din Africa) — Cum îşi conduceau caii (I, 287).
Massinissa, rege — Vigoarea sa pînă la adinei bătrîneţe (I, 230).
Matecoulom (seniorul de), unul din fraţii lui Montaigne (II, 265).
Matignon, mareşal de Franţa, primar al Bordeaux-ului (II, 572).
Maximilian — Pudoarea cu totul deosebită a acestui împărat (I, 16).
Mărimi (cu sensul de oameni suspuşi) — Nu trebuie lăudaţi pentru fapte comune (I, 250 şi urm.). De ce cei mari trebuie să aibă mai multă grijă să-şi ascundă greşelile decît cei mici (I, 263). De ce cei mari par uneori mai proşti decît sînt de fapt (II, 498). Tăcerea le este de mare folos (II. 499). Cît de mult ne impune rangul lor (II, 501 şi urm.). Trebuie să fii cu băgare de seamă faţă de abilitatea unui om care ocupă un post mare (II, 503).
Mărinimie — Dacă îi stă bine unui rege şi în ce măsură (II, 469 şi urm.). Exemplu de mărinimie a unui principe din care alţii pot să înveţe cui să facă daruri (II, 471).
Mărire — Cine o cunoaşte poate să fugă de ea fără mari eforturi (II. 482).
Mătase (haine de) — Cînd au început oamenii să dispreţuiască folosirea ei în Franţa (I, 267).
Medici — Dacă fac mai mult bine decît rău şi cum scuză insuccesul prescripţiilor lor (II. 334 şi urm.). Lege a egiptenilor care îi obliga să răspundă de ele (II. 335 şi urm.). Misterul le este foarte necesar (II, 336). Au renunţat Ia el într-un timp rău ales (ibid.). De ce un singur medic ar

trebui să trateze un bolnav (II, 337). Medici care. de la Hipocrate, şi-au combătut practicile si s-au acuzat unii pe alţii de ignoranţă şi rea-cre- dinţă (ibid. şi urm.). Medicii se pot înşela uşor (II, 339 şi i"-m.). Povestiri amuzante împotriva medicilor (II. 344 si urm.). Sînt demni de sitmă şi de ce (II, 332, 346 şi urm.). Ei înşişi nu întrebuinţează decît foarte puţine droguri medicinale (II, 347 şi urm.). De unde vine că te dai îndeobşte pe mîna medicilor (II, 347). Pe ce este fondată .cunoştinţa pe care pretind că o au despre valoarea drogurilor lor (ibid. şi urm.). Jurisconsulţii şi medicii sînt dăunători ţărilor în care locuiesc (II, 633).
Medicină — Dispreţuită de Montaigne, în caz de boli şi de ce (I. 119). Succesele ei, pe ce sînt fondate (ibid.). Cînd a început fă fie acceptată la romani (II, 333). A fost alungată din Roma la îndemnul lui Cato Censorul (ibid.). Cînd şi cine a întemeiat-o (II, 338). Că nu este sigur că dacă medicina e presupusă a nu face bine, nu face rău (II, 339 şi urm.). Făgăduielile ei, cele mai multe de necrezut (II. 341). Slăbiciunea raţiunii pe care este fondată această artă (II, 342). Incertitudinea ei autoriză aproape toate dorinţele noastre (II, 655 şi urm.).
Medicis (Caterina de), regină a Franţei (II, 469).
Medicis (Laurenţiu de), duce de Urbino (I, 41).
Medita (a) — Ocupaţie importantă (II, 386).
Megabyse — Cum a fost mustrat de către Apelles, în casa căruia s-a aflat să vorbească despre pictură (II, 499).
Mehmed, împărat — Supliciile barbare pe care le-a ordonat (II, 270).
Menandru — Răspunsul pe care l-a dat cînd i s-a reproşat că nu lucrează la o comedie pe care o promisese (I, 163). Cuvîntul său de duh despre raritatea prietenilor (1, 185).
Merveille — Ambasador secret al lui Francisc I, asasinat la Milano de către ducele Sforza (I, 32).
Metempsihoză — Acceptată de mai multe naţiuni (I, 419).
Metellus — Frumoasele sale cuvinte asupra dificultăţilor ce trebuie să însoţească virtutea (I, 408).
Metrocles — Cu ce ocazie a fost atras din secta peripateti renilor în cea a stoicilor (II, 158).

Mexic — Considerabilul număr de oameni pe care îi sacrifica anual regele acestei ţări (I, 208). De cîte ori pe zi îşi schimba costumul (I, 232). Cruzimea spaniolilor faţă de ultimul rege al Mexicului (II, 470).
Mexicani — Despărţeau lumea în cinci vîrste şi se credeau în ultima cînd au venit spaniolii să-i extermine (II, 481). Ce ju- rămînt puneau să facă regii lor (II, 502 şi urm.). Prima lecţie pe care o dădeau copiilor lor (II, 657).
Mezi — Greoi înarmaţi (I, 391).
Midas — A fost obligat să revoce rugămintea făcută zeilor «îl. 150 si urm.). Este determinat, de către un vis, să se omoare (II, 407).
Milă — Cum împrăştie duşmănia (I, 5). In ce pare vicioasă stoicilor (I, 6).
Mincinoşi — Trebuie să aibă o memorie bună (I, 30).
Minciuna — Viciu foarte odios (I, 31). Trebuie cu grijă suprimată la copii (ibid.). De unde vine că astăzi sîntem atît de sensibili faţă de reproşul de a minţi (II, 240). Grecii şi romanii erau mult mai puţin delicaţi decît noi î.n legătură cu aeaast-;* (II. 241).
Minte — Oamenii nu sînt mai puţin ataşaţi celor produse de mintea lor. decît copiilor lor (I, 387 şi urm.). De ce este primejdios să începi să imorimi tîrziu producţiile mintii tale (II, 624).
Mintea omenească — Cum se defineşte (II. 131). De ce este incapabilă de a ajunge la cunoaşterea evidentă a lucrurilor (ti. 133). Judecăţile minţii depind de starea trupului (II, 137). Infirmităţile ei sînt greu de descoperit (II, 138). Este mare făcătoire de miracole (II, 147). Cum se hotărăşte să aleagă între două lucruri diferite (II, 185). Cele mai multe minţi au nevoie de materii străine ca să se exerseze (II, 386). E determinată de către pure imaginaţii, de către obiecte himerice (II, 403 şi urm.). Este prea strîns legată de trup (II, 410). Inutilitate a căutărilor ei, care apare în aceea că se leagă adesea să descopere cauza unui fapt înainte de a fi sigură de acel fapt (II, 594). îşi făureşte argumente din lucrurile cele mai vane (II. 605 şi urm.).
Minţi simple — Apte de a deveni buni creştini (I, 305).
Minţi mediocre apte să se rătăcească (ibid,). Care sînt

minţile cele mai dispuse să se supună religiei şi legilor politice (II, 76). Minţi obişnuite mai apte pentru treburi decît cele subtile (II, 248).
Minuni — Despre care Augustin Aureliu aduce mărturie că le-a văzut (I, 173). False minuni, cum au fost acreditate în lume (II, 594 şi urm.). Ceea ce ad,uce că este greu să te convingi că este vorba de un fals miracol (II, 595 şi urm.). Istoria unei false minuni care a fost foarte aproape de a fi acceptată, deşi clădită pe un fundament foarte slab (II, 596 şi urm.). Dacă din evenimentele miraculoase povestite în cărţile noastre sfinte se .pot trage concluzii în favoarea unor evenimente similare moderne (II, 598 şi urm.).
Miresme străine — Pe bună dreptate suspecte (I, 306).
Miri — Cum trebuie să se poarte în noaptea nunţii (I, 93 şi urm.).
Miini — Mare număr de acţiuni ce se exprimă prin mijlocirea lor (II, 23).
Minca (a) — Unora nu le place să fie văzuţi mîncînd (II, 446).
Mînie — Despre pedepse date din mînie (II, 282 şi urm.). Cumpătarea unor mari oameni în timpul unor accese de mînie (II, 284 şi urm.). Este mai bine s-o laşi să izbucnească decît s-o ţii în tine (II, 285). Reguli de observat cînd laşi să izbucnească mînia (ibid.). Dacă mînia poate servi de imbold bărbăţiei şi virtuţii (II, 288).
Moarte — în ce sens ne achită de orice obligaţii (I, 26). Unic judecător al fericirii oamenilor (I. 72). Dispreţul faţă de moarte — una din principalele binefaceri ale virtuţii (I, 75). Mai multe exemple de moarte neobişnuită şi neaşteptată (I, 77—78). Cît este de important să fii pregătit pentru moarte şi să te familiarizezi cu ea (I, 79). Care sînt morţile cele mai uşoare (I, 81). A nu ne teme de moarte înseamnă o adevărată libertate (I, 84). Motive de a proceda în acest fel (I, 84). Moartea face parte din ordinea universului (I, 85). De ce este amestecată cu amărăciune (I. 88). De ce ni se pare alta la război decît acasă (I, 88). Diversitatea părerilor privind moartea (I. 44). Glume spuse în ceasul morţii (I, 45 şi urm.). Moarte căutată cu aviditate (I, 46 şi urm.). Moartea, retetă pentru orice rele (I. 339).

Ea depinde de voinţa omului (I. 340). Argumente împotriva unei morţi voite (ibid.). Motive care pot duce omul la sinucidere (I. 343V Morţi funeste pentru că au fost grăbite (I, 344 şi urm.). Moartea preferată sclaviei (ibid.); şi unei vieţi nenorocite (I, 346 si urm.). Moarte dorită în speranţa unui bine mai mare (I. 350). Nu se poate încerca decît o dată şi toţi sîntem ucenici cînd ajungem la ea (I, 358). Cum te poti familiariza cu moartea (I. -359). Dacă leşinurile, în agonia morţii, sînt tare dureroase (I, 360). Moartea se interpretează prin viaţă (I, 410). Ce trebuie gîndit despre fermitatea multora dintre cei care s-au sinucis (II, 182—183). Moartea cea mai de dorit (ibid.). Dorinţa ca moartea noastră să fie de folos este foarte lăudabilă dar executarea acestei dorinţe nu stă în putinţa noastră (II, 250). Dacă cei care pe cale de a primi moartea pe rug se dedau la mari manifestări de evlavie trebuie să fie lăudaţi pentru fermitate (II. 400). Dacă atunci cînd eşti într-o luptă sau într-o înfruntare de unul singur te gînd eşti mult la moarte (II, 400 şi urm.). Diferite considerente care ne împiedică să ne gîndim de-a dreptul la moarte (II, 401). La ce serveşte pregătirea pentru moarte (II, 617 şi urm.). Moartea face parte din fiinţa noastră şi este foarte utilă naturii (II. 622).
Modă — Incăpăţinarea şi inconstanţa francezilor în ceea ce ei numesc modă (I, 290).
Modestie — Foarte necesară tinerilor (I, 146). Şi femeilor (II, 451).
Moley-Moluch, rege al Fezului — Fiind pe moarte, poartă bătălia cu portughezii şi-şi dă sufletul victorios (II. 251).
Monştri — Dacă există cu adevărat (II, 201).
Montaigne (Pierre Eyquem. senior de), tatăl autorului Eseurilor — Grija pe care a avut-o pentru educarea fiului său (I, 166 şi urm.). Unul din proiectele sale (I, 228). Portretul său (I, 228 si urm.). Cere fiului său să traducă Teologia naturală (II, 8). II plăcea să construiască (II, 517). Primar al Bordeaux-ului (II. 572). Detalii noi asupra felului cum şi-a crescut fiul (II, 668 şi urm.).
Montaigne (Michel Eyquem, senior de), autorul Eseurilor. De ce s-a amuzat să le scrie (I, 28). Se plînge de slaba sa memorie (I, 28). Avantajele care rezultă, din aceasta,

pentru el (I, 29). Duşman al vanelor ceremonii (I, 42). Cum profita de conversaţii (I, 65). Data precisă a naşterii sale (I, 77). De ce a avut grijă să se familiarizeze de timpuriu cu moartea (I. 80). De ce a refuzat să scrie istoria timpului său (I, 98 şi urm.). A fost instruit, încă din copilărie, să nu amestece nici un fel de viclenie sau înşelătorie în jocurile sale (I, 102). Dispreţuia medicina şi de ce (I, 119). La ce se reduc cunoştinţele sale în ştiinţe (I, 136 şi urm.). Cărţile sale preferate (ibid.). Judecata pe care o face asupra operei sale (I, 139—140). Ce stil îi place mai mult (I, 168). Cum a învăţat latina (I, 166 şi urm.). Şi greaca (I, 167). A fost trezit în copilărie în sunetul cîtorva instrumente (I, 167). Cum a prins gust pentru lectură încă de la vîrsta de 8 ani (I, 168). Nu a citit niciodată romane (I, 168). La ce vîrstă a jucat roluri principale în tragedii latine (I, 169). Prietenia sa cu La Boetie (vezi acest nume). în timpuri diferite gustul său pentru poezie a fost diferit (I, 235). Critica pe .care o face lui Pliniu cel Tînăr şi lui Cicero (I, 250). în ce constă, după el, meritul Eseurilor sale (I, 252). Talentul său pentru stilul epistolar (I, 253). Duşman al complimentelor fără măsură întrebuinţate în scrisori (I, 253 şi urm.). Puţin dăruit în a compune scrisori de recomandare (ibid.). îşi scrie scrisorile cu multă rapiditate şi neglijenţă (ibid.). Cum s-a comportat în cele trei feluri de stări în care a trăit (I. 56). Cum îşi chibzuia cheltuielile (I, 60). Ce spune despre felul său de a gîndi şi de a scrie despre un .subiect (I, 294 şi urm.). Cum judecă despre valoarea cărţii sale (I, 306). Portretul şi caracterul tatălui său (I, 333 şi urm.). Montaigne nu era prea dedat plăcerii de a bea (I, 335). Povesteşte cum un accident i-a cauzat un lung leşin (I, 360 şi urm.). Dificultăţile legate de studiul constant pe care îl face asupra lui însuşi (I, 362 şi urm.). Dacă este blamabil de a întreţine lumea despre sine (I, 365 şi urm.). Ce l-a îndemnat să scrie (I, 372). Nu suferea, de bună voie, în preajma sa noi-născuti (I, 374). La ce vîrstă s-a căsătorit (I, 377). Despre afecţiunea pe care o avea pentru cartea sa (I, 389). De ce a ascuns numele autorilor de la care a împrumutat idei (I, 393 şi urm.). Ce căuta în cărţi (I, 395). De ce preferă pe antici celor moderni (ibid.). Ce gîndea

despre Ovidiu spre sfîrşitul vieţii (I, 396). Poeţi latini pe care îi aşeza în frunte (ibid.). Ce întrebuinţare dădea cărţilor lui Plutarh şi ale lui Seneca (I, 398 şi urm.). De ce îi plăcea îndeosebi istoria (I, 402). In ce consta virtutea lui Montaigne (I, 412). Era mai puţin chibzuit în păreri decît în moravurile sale (ibid.). In ce consta bunătatea sa (I, 414 şi urm.). Putea să reziste la cele mai mari tentaţii ale viciilor (ibid.). Era foarte tandru din fire (I, 416). Omenia sa faţă de animale (I, 418). Care îi era deviza (II, 97 şi urm.). Slăbiciunea şi inconstanţa judecăţii sale (II, 139 şi urm.). De ce nu adopta cu uşurinţă păreri noi (II, 143 şi urm.). Cum a obţinut ordinul Sf. Michail (I, 151). Cum s-a aflat ferit într-o casă fără apărare în timpul războaielor civile (II, 190). Gest particular al lui Montaigne, semn aparent al unei neghioabe mîndrii (II, 206). Era îndemnat să nu preţuiască lucrurile pe care le avea şi să nu facă prea mare caz de el însuşi (II, 207 şi urm.). Ce păreri îmbrăţişează mai bucuros din cele ce privesc valoarea omului (II, 208). Era mereu nesatisfăcut de produsul minţii sale (II, 209). Ce părere avea despre opera sa (II, 211). Se crede puţin nimerit pentru a sta de vorbă cu principii (II, 212). Caracterul stilului său (ibid.). Franceza sa era stricată de limba regiunii în care trăia (II, 213). Vorbea şi scria cu uşurinţă latina (ibid.). Calităţile fizice ale lui Montaigne (II, 214). Avea o constituţie fizică delicată (II, 210 şi urm.). Duşman al oboselii de a chibzui (II, 219). Dezgustat de ambiţie din cauza incertitudinii care o însoţeşte (ibid.). Puţin făcut pentru moravurile veacului său (II. 220). Ura disimularea (II .221). Era din fire deschis şi liber cu cei mari (II. 223). Avea memoria foarte slabă (II, 224). Era duşman al oricărei obligaţii şi constrîngeri (ibid.). Noi probe ale slabei sale memorii (II. 225). Felul minţii sale (II, 226). Ignoranţa sa despre lucrurile cele mai obişnuite (II, 227). Era din fire nehotărît (II, 220). Puţin favorabil schimbărilor în treburile publice (II, 230). Pe ce era întemeiată stima ce şi-o purta (II, 231) şi părerea pe care o avea despre justeţea părerilor sale (II, 232). ii plăcea să laude meritele prietenilor săi şi chiar ale duşmanilor săi (II, 233). Nu era prea influenţat de secolul său (II. 235). De ce

vorbeşte atît de des despre sine în cartea sa (II, 239). Uşurare pe care Montaigne o află în bătrînete (II, 272). Felul supărării sale în micile sau marile întîmplări (II, 287—288). începînd să sufere de colici s-a obişnuit să suporte cu răbdare durerea (II, 325 şi urm.). Ce folos trage din această dureroasă boală (II, 326).
Crede că trebuie să te plîngi fără să te stăpîneşti în toiul durerilor (ibid.). Se stăpânea destul în accesele sale de colici (II, 327 şi urm.). Gîndea că răul de piatră (la rinichi) de care suferea era o moştenire de la tatăl său (II, 329). Preferă să fie preţuit în viaţă fiind decît cea care ar putea să i se dea după moarte (II, 350 şi urm.). Ce bunuri pune la socoteală (ibid. şi urm.). De ce se exprimă atît de liber împotriva medicinei (II, 351 şi urm.). în ce stare ar fi dacă s-ar da vreodată pe mîna doctorilor (II, 352). Nu dorinţa de glorie l-a îndemnat să scrie împotriva medicilor (II, 352 şi urm.). Duşman al oricărei înşelătorii (II, 357). Foarte conştiincios în negocierile sale cu principii (II, 358 şi urm.). Nu îmbrăţişa nici o cauză, nici un grup t u prea mare înflăcărare (II, 359). Purtarea sa printre persoane tacînd parte din partide diferite (II, 361). Fugea de slujbe publice şi de tot soiul de artificii (II, 362). Cum şi de ce a hotă- rît să vorbească despre sine în această carte (II, 372). Judecă mai bine despre sine însuşi prin propriile-i reflecţii asupra purtării sale, decît prin reproşurile sau laudele prietenilor săi 'II, 375). îşi ia judecata sa drept îndreptar obişnuit al acţiunilor sale (II, 380). Nu se căieşte de felul în care şi-a condus treburile (II, 381). Se serveşte rar de părerile altora în conducerea treburilor sale şi şi-o dă pe a sa şi mai rar altora (II. 382). De ce nu se întristează cînd evenimentele nu răspund dorinţelor sale (ibid. şi urm.). Cum judecă despre o căinţă datorită vîrstei (II. 383). în ce face să constea fericirea sa (TI. 384). Puţin atent la conversaţiile frivole (II, 387). Pasionat de prieteniile excepţionale, puţin înclinat spre prieteniile comune (II, 388), Care era solitudinea pe care o dorea (II. 390 şi urm.). Care erau oamenii a căror familiaritate o căuta (II, 391). Despre dulceaţa pe care o găsea în legăturile cu femeile (II, 392). Voia ca aceste legături să fie sincere (ibid. şi urm.). în

dragoste prefera harurile trupeşti celor ale minţii (II, 393). Ce spor trăgea din legăturile sale cu cărţile (II, 394 şi urni.). Ce spune despre biblioteca sa şi despre starea ei (II, 395 şi urm.). Se libera de o pasiune prin mijlocirea unei alte pasiuni (II, 402 şi urm.). Ce crede despre cei ce vor condamna necuviinţa scrierilor sala (II, 411). îi place să spună tot ce îndrăzneşte să facă (II, 412). De ce îi place să-şi facă publică confesiunea (II, 413 şi urm.). Care au fost motivele care l-au determinat să se însoare deşi era potrivnic căsătoriei (II, 419). Ce crede despre limba franceză (II, 441). De ce. în afară de Plutarh, preferă să se lipsească de cărţi cînd scrie (II, 442). Şi să compună la el unde nu este ajutat de nimeni (ibid.). Este tare înclinat să imite (II, 442 şi urm.). Dădea la iveală pe neaşteptate gîndurile sale mai profunde (II, 443). Nu-i place să fie întrerupt cînd vorbeşte (ibid. şi urm.). Gustul său în ceea ce priveşte dragostea (II, 451). Foarte liber în vorbire. cum scuză aceasta (II, 456). Cu cită discreţie şi bună-cre- dinţă se poartă în dragostele sale (ibid. şi urm.). Crede că dragostea este salutară, luată cu moderaţie (II, 459 şi urm.). Nu putea să sufere nici caleaşcă. nici rădvan, nici corabie (II, 467).

Nu a dorit niciodată slujbe înalte (II, 483). Ar fi preferat o viaţă liniştită şi extrem de plăcută celei a unui Regulus (II, 483 şi urm.). Nu-i plăcea nici să stăpînească, nici să fie stăpînit (II, 484). Suporta uşor să fie contrazis în conversaţie (II, 492). De ce se ferea de abilitatea cuiva atunci cînd îl vedea într-un post mare (II, 503). Ii plăcea să ia şi să fie luat peste picior (II, 505 şi urm.). Cum făcea ca să judece o lucrare cu duh al cărei autor voia să-l ia drept judecător (II, 506 şi urm.). Cum glumea asupra hotărîrii sale de a-şi înregistra fanteziile (II, 511). Era mai cuminte şi mai chibzuit într-o perioadă de prosperitate decît într-una de greutăţi (II, 513). De ce îi plăcea să călătorească (II, 514 şi urm.). Fugea de încurcăturile casnice (II. 516). Era puţin sensibil la plăcerea de a clădi ca şi la alte plăceri ale unei vieţi retrase (II, 517). îi plăcea să se încreadă în slugile sale (II, 519). Evita să se ocupe de propriile sale treburi din pură neglijenţă (ibid. şi urm.). Nicidecum

înclinat către tezaurizare, era destul de priceput în a cheltui (II, 521). Duşmanul repetărilor (II, 528). Se ferea de memoria sa chiar atunci cînd învăţase un discurs pe dinafară (ibid. şi urm.). Face cu plăcere adăugiri cărţii sale, dar nu corectează nimic (II, 530). Foarte expus în casa sa în timpul războaielor civile; de ce este supărat de a nu putea fi la adăpost de jaf decît cu ajutorul altuia (II, 532 şi urm.). Montaigne se simţea obligat să-şi ţină promisiunile (II, 533 şi urm.). Era atît de duşman constrîngerii, încît considera drept un cîştig de a fi liberat de ataşamentul său faţă de unele persoane prin ingratitudinea acestora (II, 534). Se felicita de a nu datora nimic principilor şi de a trăi independent (II, 535). Iubea Parisul (II, 539). Privea pe toţi oamenii drept compatrioţii săi (II, 540). Avantajele pe care le vedea în călătorii (ibid. şi urm.). De ce ar fi preferat să moară aiurea decît acasă la el (II, 545). Ar dori să fie asistat de către un prieten înţelept la ieşirea din lume (II, 546). Care îi erau pregătirile în ceea ce priveşte moartea (II, 550). Cu ce fel de moarte s-ar acomoda cel mai bine (ibid. şi urm.). Se învoia uşor cu obiceiurile şi manierele diferite din fiecare ţară (II. 553 şi urm.). I-ar fi plăcut un tovarăş de călătorie cu care să poată să se întreţină (II, 554). Motive care ar fi putut să-l determine pe Montaigne să piardă pasiunea de a călători (II. 555—556). De ce este obligat să se descrie aşa cum este (II, 559). Era puţin dăruit pentru mînuirea afacerilor publice (II, 560). De ce îi place să facă digresiuni (II, 563 şi urm.). înclinarea sa pentru oraşul Roma (II. 565). De ce Montaigne nu considera o nenorocire să nu aibă copii care să-i poarte numele (II. 567). Unul din favorurile soartei care îi plăcea cel mai mult era să fi fost făcut cetăţean al Romei (ibid. şi urm.). Se pasiona pentru tare puţine lucruri (II, 570). De ce se opunea afecţiunilor care îl legau de altele decît de sine (ibid.). Ales primar al Bordeauxului a fost obligat să accepte această sarcină pe care a trebuit s-o continue ca urmare a realegerii lui (II. 572). Portretul pe care îl face despre sine domnilor de la Bordeaux (consiliului municipal) (ibid. şi urm.). De ce nu extindea nevoile sale peste

limitele cerute în mod necesar de natură (II, 577 şi urm.). In- trînd într-un partid nu se făcea părtaş cu nedreptăţile (II, 579). Avea grijă să nu devină sclavul afecţiunilor sale (II, 581). Cum evita inconvenientele în conducerea treburilor şi acţiunilor sale, prevenindu-le (II, 582). Ocolea pricinile îndoielnice şi se opunea de la început viciilor (II, 582). Cu ce preţ a reuşit să evite pro-cesele (II, 585). Judecata ce s-a purtat asupra felului în care şi-a condus primariatul Bordeaux-ului (II, 588). In ce -fel de treburi Montaigne ar fi putut fi întrebuinţat cu folos (ibid. şi urm.). Care erau miracolele cele mai reale în ochii săi (II, 594 şi urm.). Era duşman al hotărîrilor prea îndrăzneţe (II, 597). Maltratat de ambele părţi în timpul războaielor civile (II, 610 şi urm.). Cu ce gînd a încărcat Montaigne cartea sa cu citate (II, 622 şi urm.). Aerul său naiv i-a fost de mare folos şi în mod special în două ocazii foarte importante (II, 627 şi urm.). Simplicitatea intenţiilor sale, care apăreau în ochii săi şi în vocea sa, a împiedicat să fie luată în nume de rău libertatea discursului său (II, 630). Se studia pe sine mai mult ca orice alt subiect; ce învăţa din aceasta (II, 639 şi urm.). Acest studiu îl învăţa să cunoască mai bine pe alţii (II, 643). De ce crede că lucrarea sa poate să furnizeze instrucţiuni utile pentru sănătatea trupului (II, 646 şi urm.). Bolnav. îşi păstra acelaşi fel de a trăi ca atunci cînd era sănătos (II, 647). Obiceiurile pe care le avea la bătrîneţe (II, 652). Avea grijă să-şi ţină burta goală (ibid.). Sănătos sau bolnav îşi urma de preferinţă poftele naturale (II, 654). De ce evita să se arate doctorilor (ibid.). Ii plăcea să-şi închipuie tot felul de rele, ca de Dildă piatră la rinichi (II, 656). Dormea mult şi cu plăcere (II, 664). Avea o constituţie foarte robustă, ale cărei efecte le simţea la bătrîneţe (II. 666). Mintea sa era puţin tulburată de suferinţele trupeşti (ibid. şi urm.). Visurile sale erau mai mult ridicole decît triste (II, 667). Nu era prea mofturos la masă (II, 668). A fost crescut încă din leagăn în cel mai obişnuit fel de a trăi (II, 668 şi urm.). I-au fost naşi persoane de obîrşie modestă (II. 669). Care au fost roadele acestei educaţii (ibid.). Nu-i plăcea să stea mult la masă (ibid.). De ce fel de abstinenţă era capabil (II, 670). Despre

gustul său schimbător (II, 670). îi plăcea mult peştele şi nu-i plăcea să-l amestece cu cărnuri (II, 672). Postea cîteodată şi de ce (ibid.). Reguli pe care le păstra cu privire la îmbrăcăminte (II, 673). Prefera prînzul cinei; ce măsură păstra la băutură (ibid. şi urm.). Ii plăcea aerul (II, 674). Era mai incomodat de o mare căldură decît de un mare frig (ibid.). Vedea departe, dar văzul i se obosea uşor dacă îl exercita prea mult (ibid.). Mersul său: se ţinea ţeapăn în aceeaşi situaţie (ibid.). Mînca cu prea mare lăcomie (II, 675). Ce credea despre plăcerile mesei (ibid.). în ce raporturi considera plăcerile pure ale spiritului şi cele trupeşti (II, 676 şi urm.). Felul în care îşi foloseşte viaţa (II, 081). îi plăcea să guste dulceaţa belşugului său (ibid. şi urm.). Judecăţile sale se acordau cu moravurile sale (II, 683).
Montcontour (bătălia de la) — (I, 222).
Montdore — Aşezat de Montaigne în rîindul celor mai buni poeţi latini din vremea sa (II, 236).
Montfort (Jean al V-lea, comite de), duce de Bretania (I, 236).
Montluc (Blaise de), mareşal al Franţei (I, 382 şi urm.).
Montmort (seniorul de) (I, 22).
Montmorency (conetabilul de) — Purtarea sa la asediul Paviei (I, 62). Moartea lui este unul din evenimentele cele mai remarcabile ale timpului (II, 236).
Morală — Lecţii de morală tot atît de dispreţuite de cel care le face cît jşi de cel căruia îi sînt făcute (II, 557).
Moravuri — Ştiinţa moravurilor trebuie inculcată devreme în miintea copiilor (I, 152 şi urm.). Moravurile ţăranilor sînt de obicei 'mai pe calea adevăratei filozofii decît cele ale filozofilor (II, 235).
Morozo (Matteo di) — Complice în lucrăturile împotriva ducelui de Atena (I, 124).
Mucius Scaevola — Fermitatea sa în suferirea durerii (I, 53).
Muleasses, sau mai bine Muley-Hasan, rege al Tunisului. — Ce blama în purtarea tatălui său (I, 377).
Muret (Marc-Antoine) — Aşezat de Montaigne printre cei mai buni oratori ai timpului său (I, 166).

Musa — Medic al lui August (II, 338).
Mussidan — (asediul de la) (I, 23).
Muze — Sînt jocul şi petrecerea vremii pentru minte (II, 396 şi urm.). Sînt în strînsă legătură ou Venus (II, 415).
Myson, unul dintre cei şapte înţelepţi. — Răspunsul său dat unuia care îl întreba cărui motiv îi datora rîsul atunci cînd era singur (II, 495).
Nanseau sau Nassau (comite de) — (I, 22).
Naştere — Dureri care o însoţesc suportate fără greutate (I, 52).
Natură — Ea este superioară artei (I, 212; II, 24). Ce conchide Montaigne din aceasta în favoarea animalelor, împotriva omului (II, 25). Studiul naturii — hrană pentru mintea omenească (II, 81). A merge conform naturii; ce înseamnă după părerea noastră (II, 96 şi urm.). A te conforma naturii, precept de mare importanţă chiar în ceea ce priveşte exteriorul (II, 626). Natura a făcut agreabile omului actele pe care trebuie să le facă din necesitate (II. 677).
Naţiuni — Dacă există naţiuni în care bărbaţii dorm şi veghează cîte o jumătate de an (I, 270). Naţii care au un .eîine drept rege (II, 22). Care nu se exprimă decît prin gesturi (II, 24).
Nausiphanes, discipol al lui Pyrrhon. — Credea că totul este incert (II, 97).
Necesitate — Este o aspră învăţătoare (I, 278).
Necesităţi naturale — Limitele lor (I, 245).
Neoriţii — Cum tratează trupurile morţilor (II, 615).
Nero — Trufia a doi soldaţi interogaţi de acest tiran (I, 13). Ce simţea părăsindu-şi mama a cărei moarte o ordonase (I, 237 şi urm.). Actul de umanitate, de care dă dovadă la semnarea unei sentinţe de condamnare la moarte a unui criminal (I, 323).
Neutralitate — Nu este nici frumoasă, nici cinstită în războaiele civile (II, 360).
Nicetas, sau mai bine Nicetas siracuzanul — A fost unul dintre primii care au susţinut mişcarea pămîntului (II, 143).
Nicias — Cum pierde netul avantaj pe care îl cîştigase asupra corintienilor (I, 14).

Ninachetuen, căpetenie indiană — Se aruncă în foc ca să nu supravieţuiască dezonoarei sale (I, 347).
Niobe — De ce poeţii şi-o închipuie schimbată în stîncă (I, 10).
Nobili — Aşezaţi la un ospăţ la diferite mese după asemănarea numelor lor (I, 272). La ce rang sînt ridicaţi în regatul Calicut (II, 4IC).
Nobleţe — Nume mîndre şi magnifice ale vechii nobilimi (I, 273 şi urm.). Ce o constituie esenţialmente în Franţa (I, 371). Nobleţea nu este cu necesitate unită cu virtutea (II, 417).
Noue (De La) — Elogiul său (II, 236).
Noutăţi — Introduse în legi sînt întotdeauna funeste (I, 111 şi urm.). Cel mai bun pretext este, din această pricină, foarte primejdios (I, 112). In îmbrăcăminte, dansuri etc. sînt funeste tineretului (I, 268).
Numa, rege al Romei — (II, 83 şi urm.).
Nume — Luate în rău (I, 272 şi urm.). Nume mai obişnuite în genealogiile unor principi (ibid.). Este bine să ai un nume uşor de pronunţat (I, 272 şi urm.). A lua numele pămînturilor pe care le posezi; confuzii produse de acest obicei (I, 274). Nume şi porecle schimbate (I, 275 şi urm.). Nume comune pentru mai multe persoane (I, 276).
Numizi — De ce, fiind călări într-o bătălie, purtau în acelaşi timp cu ei un al doilea cal (I, 283).
Oam?ni bătrîni — Care este înţelepciunea lor (II, 383). Defectele lor descrise aşa cum sînt (II, 404).
Oameni tineri — Sînt unii de familie înaltă care se dedau fraudelor; de ce (I, 374 şi urm.).
Obicei — Puterea sa (I, 100 şi urm.). Ciudata impresie pe care îl face asupra sufletului nostru (I, 102 şi urm.). Obiceiuri ciudate ale diferitelor popoare (I, 103 şi urm.). Jugul obiceiului (I, 107). Este unicul fundament al unei mulţimi de lucruri îngăduite în lume (I, 109). Despre obiceiuri vechi (I, 290 şi urm.). Obiceiuri stabilite într-o ţară contrare celor din altă ţară (II, 648 şi urm.).
Octavius (Sagitta) — La ce barbară acţiune a fost antrenat de gelozie (II, 432).

Olivier (cancelarul) — Vorbă de duh ce i se atribuie (II, 220).
Om — Subiect van, divers şi unduitor (I, 7). Prea ocupat de viitor (I, 12). în ce constă datoria sa (I, 13). Oamenii au crezut că bunăvoinţa cerului îi însoţeşte în groapă (I, 15). Omul se ia de lucruri neînsufleţite ca să-şi aline suferinţele (I, 19). La cîte
încercări (nenorociri) poate fi expus înainte de moarte (I, 71 şi urm.). Moartea oamenilor face să li se cunoască adevărata fire (I, 72). Cine i-ar învăţa să moară i-ar învăţa să şi trăiască (I, 82 şi urm.). Cum este omul îndrumat în mod natural către moarte (I, 83 şi urm.). De ce fiecare este mulţumit de locul naşterii sale (I, 108). Ce constituie adevăratul merit al omului şi superioritatea sa asupra semenilor săi (I, 218). Reuşitele sau înfrîngerile nu dovedesc nici meritele, nici lipsurile sale (I, 223). Omul este supus patimilor opuse (I, 237). Se pasionează pentru o mie de lucruri care nu-l privesc (I, 240). Dacă un om trebuie lăudat pentru calităţi care nu convin rangului pe care îl are în lume (I, 250 şi urm.). Ce face pe un om înstărit sau calic (I, 61). Omul trebuie să fie stimat pentru el însuşi, nu pentru veşmintele sale (I, 258 şi urm.). Imperfecţiunea omului demonstrată prin inconstanţa dorinţelor sale (I, 302 şi urm.). Care este cursul natural al vieţii omului (I, 317 şi urm.). La douăzeci de ani omul arată de ce este capabil (I, 319). Om pufin de acord cu sine (I, 323 şi urm.). Inconstanţa înclinărilor sale (I, 324 şi urm.). Că nu este suficient să judeci despre abilitatea şi virtutea oamenilor după cîteva acţiuni exterioare (I, 325 şi urm.). Omul cel mai cuminte poate fi deranjat de diverse accidente (I. 326 şi urm.). Omul este uneori ridicat peste el însuşi de către un fel de entuziasm (I, 337). Este o bună disciplină pentru el însuşi (I, 361). Omul creat, capabil de raţiune; în ce scop (I, 373 şi urm.). Dacă omul are mari avantaje asupra celorlalte făpturi (II, 19 şi urm.). Cu ce drept se consideră superior animalelor (II, 21 şi urm.). Natura l-a tratat mult mai favorabil decît se crede (II, 25 şi urm.). Omul are arme naturale (II, 27). Dacă vorbirea este firească omului (ibid.). Om şi animal, în mod egal supuşi

ordinei naturii (II, 28 şi urm.). Oamenii, sclavi ai altor oameni (II, 30). Ce grijă au de anumite animale (II, 31). Puterea omului, inferioară celei a mai multor animale (II, 31 şi urm.). Oameni veni ti din ţări îndepărtate în Franţa; de ce erau consideraţi sălbatici (II, 37). în ceea ce priveşte frumuseţea, oamenii nu au vreun privilegiu deosebit faţă de animale (II. 52 şi urm.). Omul are mai multe motive să se acopere decît oricare animal (II, 53). El îşi atribuie bunuri imaginare şi le lasă pe cele reale animalelor (II, 54 şi urm.). In ce constă perfecţiunea omului faţă de animal (II, 55). Vicii şi patimi ale omului (ibid,). Omul este îndemnat a crede că tot ce există este făcut pentru el (II, 108). Are idei confuze despre sine (II, 110). Nesiguranţa pe care fiecare om o poate remarca în judecăţile sale (II, 135 şi urm.). Omul este inconstant în dorinţele sale — dovadă a slăbiciunii lui (II, 149). Confuzie în care se aruncă oamenii în reglementarea moravurilor lor (II, 150 şi urm.). Puţini oameni mor cu o adevărată fermitate sufletească (II, 180). Oamenii sînt adesea obligaţi să se servească de mijloace rele pentru un scop bun (II, 255). Cei sîngeroşi şi ucigaşi sînt laşi (II, 268). Dorinţele lor trebuie să se potolească cu vîrsta (II, 272). Rar ajung la acea stare în care să acţioneze constant după principiile unei virtuţi solide (II, 273 şi urm.). De ce se fuge de
la naşterea unui om şi se aleargă la moartea sa (II, 445 şi urm.). Oameni care se asound de alţi oameni şi sînt ingenioşi în a se maltrata pe ei înşişi (II, 446 şi urm.). Cum viciul unui om poate servi de învăţătură altora (II, 487 şi urm.). A judeca despre capacităţile unui om după o conversaţie avută cu el (II, 503). Ce folos poate avea un om virtuos în timpuri foarte tulburi (II, 562). De ce nu-i place omului să se observe şi să se cunoască pe sine (II, 569). Prostia oamenilor care fără măsură îşi aservesc timpul şi facultăţile altor oameni (II, 571). Omul care ştie exact ce-şi datorează lui însuşi găseşte prin aceasta ce le datorează celorlalţi (II, 574). Trebuie să ştie ce-l interesează efectiv şi esenţial (II, 576). Trebuie să-şi mărginească dorinţele dacă vrea să fie la adăpost de insultele soartei (II, 570). Oamenii sînt în mod natural înclinaţi să facă să domine părerea lor

(II, 595). Omul este incapabil de moderaţie chiar şi în ceea ce priveşte ştiinţa (II, 605). Experienţa pe care o are fiecare om despre sine ajunge ca să-l facă înţelept (II, 640 şi urm.). Care este adevărata capodoperă a omului (II, 670). Este- nebun omul care vrea să se ridice deasupra lui însuşi (II, 685).
Om cinstit — Nu este mai puţin demn de stimă dacă a fost dezonorat de soţia sa (II, 437). Omul cinstit nu este stricat de slujba ipe care o are (II, 579).
Om tînăr — De ce nu trebuie să fie nici prea retras, nici prea pedant în felul său de a trăi (II, 651).
Onoruri — Recompensele cu onoruri trebuie să fie acordate cu discreţie (I. 368 şi urm.).
Opinii — Adoptate cu preţul vieţii (I, 46). Dînd preţ multor lucruri (I, 56). Despre libertatea opiniilor filozofice (II, 157 şi urm.).
Oracole — Cînd au început să-şi piardă creditul (I, 36).
Orania (Wilhelm de Nassau, prinţ de) — (II, 279).
Orator — Este înduioşat de un rol pe care îl joacă el însuşi (II. 405).
Orb — Povestea unui gentilom născut orb (II, 164 şi urm.). Exemplu de un om care a orbit în timp ce dormea (II, 200).
Ordine cavalereşti — Instituţii lăudabile (I, 309). Ordinul Sfîn- tului Michail, mai întîi foarte preţuit; cum s-a întîmplat de a ajuns să decadă (ibid. şi urm.). Este greu să acreditezi un nou ordin cavaleresc (I, 370 şi urm.).
Orgoliu — Funestele sale efecte (II, 67 şi urm.).
Origene — De ce s-a abandonat idolatriei (II. 413).
Ostorius — Cu ce bărbăţie şi-a dat moartea (II, 183).
Otanes — Cu ce ocazie a renunţat la drepturile pe care le avea de a lua domnia regatului Persiei (II, 484).
Otho — A adormit puţin înainte de a se ucide (I, 269). Ce a avut comun cu Cato (ibid. şi urm.).
Otravă — Păstrată şi preparată pe cheltuiala publicului, pentru cei care ar voi să se otrăvească (I, 351).
Ovidiu — La ce vîrstă a început Montaigne să nu mai fie atras de scrierile lui (I, 396).
Paluel (Le), dansatorul — (I, 144).
Palus Maeotides — Cît sînt gerurile de aprige aici (I, 231).

Panaetius — înţeleptul răspuns dat de acest filozof unui tînăr care îl întreba dacă i-ar sta bine unui înţelept să fie îndrăgostit (II, 458 şi urm.).
Paracelsius, medic alchimist — (II, 144; 339).
Paris — Ce crede Montaigne despre acest oraş (I, 308; II 539).
Parlamenta (a) — Vezi Loc asediat.
Parmenide — Ce lua drept Dumnezeu (II, 85). Părerea sa despre natura sufletului nostru (II, 114).
Părţi — Aproape totdeauna pe cai (I, 284). Descrierea armelor lor (I, 392 şi urm.).
Pasicles — Neruşinarea acestui filozof cinic (I, 292).
Pasiuni — Cele care se lasă gustate şi digerate nu sînt decît mediocre (I, 11). A te agăţa de Lucruri neînsufleţite ca să-ţi treci timpul (I, 19). Primele izbucniri ale pasiunilor permise înţeleptului de către stoici (I, 41). Pasiuni dezordonate animă şi însoţesc cele mai eminente virtuţi (II, 140 şi urm.). Ce efect trebuie .să producă diversitatea lor (II, 141 şi urm.). Te poţi degaja de o pasiune prin alta (II, 402 şi urm.). Cum sînt risipite pasiunile de către timp (II, 403). Exemple de pasiuni foarte violente născute din cauze frivole (II, 585 şi urm.).
Paturi — Cum se culcau în ele femeile romane (I, 294).
Paulina, soţia lui Saturninus — Matroană de mare reputaţie la Roma care credea că se culcase cu zeul Serapis (II, 102 şi urm.).
Paulinus, episcop de Nola — Ce a spus după pîrjolirea acestui oraş, fiind despuiat de toate bunurile sale şi făcut prizonier (I, 242).
Pausanias, lacedemonianul — Supliciu la care a fost supus şi a cărui idee o dăduse maică-sa (I, 204).
Pausanias, macedoneanul — Citat ca exemplu al inconvenientelor unei beţii (I, 331).
Pavia — (Asediul de la) (I, 62).
Paxea, femeie romană — De ce se sinucide (I, 347 şi urm.).
Părinţi — Au mai multă afecţiune pentru copiii lor decît aceştia pentru părinţi (I, 373). Cum ar trebui ca această afecţiune să fie dirijată (I, 374). în ce moment trebuie părinţii să-şi admită copiii la împărţirea bunurilor lor

(ibid.). Tineri împinşi la furturi din pricina zgîrceniei părinţilor (I, 375). Proasta scuză a părinţilor care tezaurizează ca să fie respectaţi de copiii lor (ibid.). Prin ce trebuie să se facă respectaţi (I, 375 şi urm.). Un părinte în vîrstă trebuie să lase folosirea bunurilor sale •copiilor săi, dar cu libertatea de a le lua înapoi dacă aceştia abuzează de această bunătate a sa (I, 379). Un părinte trebuie să se familiarizeze cu copiii săi, dacă o merită; exemplu remarcabil în legătură cu acest subiect (I, 381 şi urm.). Duritatea unor părinţi care frustrează copiii lor de bunurile ce le aparţin, chiar şi după moarte (I, 383). Părinţi care pedepsesc pe copiii lor, cînd sînt cuprinşi de violente accese de furie (II, 282 şi urm.). Asemănări care trec de la părinţi, bunici sau străbunici, la copii (II, 329).
Păsări — Preziceri ce se trag din zborul lor (II, 39). Păsările călătoare prevestesc anotimpurile (ibid.).
Pedanţi — Dispreţuiţi dintotdeauna de cei mai subtili (I, 125). Extrema diferenţă între vechii filozofi şi pedanţii noştri (I. 127 şi urm.). Caracterul unui perfect pedant (I, 130).
Pedeapsă — Se naşte o dată cu păcatul (I, 355). Pedepse în altă viaţă, pe ce sînt bazate (II, 90).
Pedepse — De ce nu trebuie să fie aplicate de către oameni mimaţi (II, 283).
Pegu (regatul) — Toţi locuitorii merg cu picioarele goale pe orice vreme (I, 231).
Pelaghia — Moartea acestei fecioare (I, 346).
Peietier, J., medic şi matematician — (I, 92; II, 145).
Periandru, medic grec — Reproşul pe care i-l adresează Archi- damus de a se lipsi de faima de medic bun pentru aceea de prost poet (I, 65).
Periandru, tiran din Corint — Pînă unde a mers dragostea pentru soţia sa (II, 449).
Perrozet — îndemînatic fabricant de cărţi de joc (II, 631).
Perseu, ucenicul lui Zenon — De ce a spus el că a fost legat numele lui Dumnezeu (II, 86).
Perseu, rege al Macedoniei — Prizonier la Roma, moare din lipsă de somn (I, 270). Caracterul său care este cam acelaşi cu al tuturor oamenilor (II, 644).

Persia — Pînă în ce vreme regii Persiei îşi reţineau soţiile la banchete (I, 206).
Perşi — Dădeau copiilor lor învăţătura virtuţii, în loc de cea a scrisurilor (I, 134). Tratau despre principalele lor afaceri după băutură (I, 332).
Peru — Ultimul rege al Perului, cum a fost tratat de spanioli (II, 478 şi urm.). Măreţia şi strălucirea lucrărilor din Peru (II, 481).
Pesqueira (marchizul de) (I, 25).
Peşte — înota in sălile joase ale celor din vechime (I, 292). Peşte mic care opreşte navele în largul mării (II, 38). Asistenţa pe care şi-o dau peştii unii altora (II, 48).
Petrarca (I, 10).
Petronius, favoritul lui Nero — Moartea lui (II, 552).
Petronius. (Granius). quaestor în armata lui Cezar — Răspunsul dat de el lui Scipio care. după ce-l luase prizonier, îi oferea viaţa (II, 310).
Phalarica — Fel de armă, descrierea ei, întrebuinţarea (I. 285).
Pharax — împiedică, prin autoritate, un rege al Lacedemoniei să urmărească o trupă care scăpase dintr-un măcel (I, 278).
Philistus, şef al armatei de mare a lui Dionisie cel Tînăr — Cum s-a văzut nevoit într-o luptă să-şi ia singur viaţa (II, 251).
Philopoemen — De ce este lăudat de Plutarh (I, 116). Purtarea sa într-o luptă împotriva lacedemonienilor (I, 271).
Philoxenus — Cum şi-a manifestat necazul contra aceluia care citea rău lucrările sale (II, 169).
Phryne, faimoasă curtezană — Cum şi-a cîştigat judecătorii (II, 625).
Phyton, guvernatorul oraşului Rhegium — Cu ce tărie suferă cruzimile lui Dionisie Tiranul (I, 7).
Piatră la rinichi — Avantajele ei asupra multor altor maladii (II, 661 şi urm.).
Pibrac — Elogiul său (II, 524).
Picioare — Exersate ca să îndeplinească serviciile pe care le aduc mîinile (I, 102).

Pierderi — Mai glorioase decît cele mai faimoase victorii (I, 218).
Pironieni — Ce profesau (II, 72 şi urm.). Ce cîştigau prin aceasta (II, 74). Limbajul lor obişnuit (II, 74 şi urm.). Purtarea lor în viaţa obişnuită (II, 75). Sînt stînjeniţi în găsirea expresiilor care să poată să le reprezinte părerile (II, 8). Ce este ataraxia lor (II, 152).
Piso general roman — La ce excese a fost antrenat de mînie (li, 285).
Pitacos — Care era cel mai mare cusur al vieţii sale (II, 438).
Plăcere — Este ţinta şi fructul virtuţii oamenilor (I, 74). Mintea şi trupul trebuie să se ajute una pe altul în folosirea ei (II, 459 şi urm.).
Platon — O frumoasă povaţă care revine adesea în scrierile sale (I, 12). Cum a certat un copil care se juca cu nuci (I, 101). Elo- aiul făcut legilor sale asupra educaţiei copiilor (I, 158 şi urm.), în ce ordine consideră el bunurile trupeşti (I, 59). Cîţi servitori avea (I, 301). Ordonă înmormîntare ruşinoasă pentru sinucigaşi (I, 342). Dialogurile lui Platon; ce gîndea despre ele Montaigne (T, 400). Impresia pe care a făcut-o asupra mai multora dintre discipolii săi discursul său despre nemurirea sufletului (II, 14). Nu voia să li se vorbească oamenilor despre Infern şi Tartar (II, 15). Care au fost adevăratele sale păreri (II. 79). La cîte secte a dat naştere (ibid.). De ce a ales să filozofeze în dialoguri (ibid.). Opinia prea puţin precisă pe care o avea asupra naturii divinităţii (II, 82: 85). Despre plăcerile pe care le promite omului în viaţa cealaltă (II, 88). Ce se spunea despre naşterea sa (II, 103). Dacă Platon a spus că natura este o poezie enigmatică (II, 105 şi urm.). Cum îl numea în bătaie de joc Timon (II, 108). Ce spunea despre natura sufletului nostru (II. 114). Definiţia ridicolă pe care o dă Platon omului (II. 116). De ce acest filozof a refuzat o haină parfumată (II, 156). Reţinerea sa într-un acces de mînie (TI, 285). De cine este supranumit Homerul filozofilor (II, 319). Vorbă de duh a sa la adresa unora care-l cleveteau (II, 430). Legea sa pentru a decide asupra oportunităţii oricărei căsătorii (TI, 453). Ce calităţi cerea unui om care

pretindea să examineze sufletul altuia (II, 644). Ce cerea unui om care voia să întreprindă vindecarea bolilor oamenilor (II. 647).
Pliniu cel Tînăr — Din ce punct de vedere recomanda singurătatea (I, 246). Puţina soliditate a acestui sfat (ibid.). Cu ce scop a publicat scrisorile pe care le scrisese prietenilor săi (I, 250).
Plutarh — Elogiul adus de Montaigne acestuia (I, 149). Ce gîn- deşte despre Brutus şi Torquatus care şi-au condamnat copiii la moarte (I, 337). Comparaţie între Plutarh şi Seneca (I, 398 şi urm.). Plutarh crede că după moarte oamenii virtuoşi devin, în sfîrşit, zei adevăraţi (II, 128). Blîndeţea şi echitatea sa (II, 284 şi urm.). Montaigne îl apără de reproşurile pe care i le face Jean Bodin de a fi scris lucruri incredibile (II, 209 şi urm.). Dacă Plutarh a fost lipsit de echitate în alegerea pe care a fă- cut-o între romanii .pe care i-a pus in paralel cu grecii (II, 293).
Pocăinţa oamenilor — îndeobşte plină de corupţie (II, 378 şi urm.). Care trebuie să fie efectul unei adevărate pocăinţe (I, 380 şi urm.). Despre pocăinţa datorită numai vîrstei (I, 383).
Poet — Harurile sale depind în mare parte de soartă (I, 119). Este, dintre toţi creatorii, cel mai îndrăgostit de lucrarea sa (I, 389 şi urm.). Poeţi latini şi francezi din timpul lui Montaigne (II, 236).
Poezie — Cea care este deosebită este mai presus de reguli (I,. 235). Poezii de un gust bizar (I, 303). Poezia populară comparabilă cu cea mai desăvîrşită (I, 305). Poezia mediocră, insuportabilă (ibid.).
Poitiers — Fundarea lui Notre-Dame-la-Grande în acest oraş: (I, 273).
Pol (Pierre), doctor în teologie — Cum se plimba prin Paris- pe catîrul său (I, 286).
Polemon, filozof — De ce a fost chemat în judecată de către nevasta sa (II, 423).
Pollio — vezi Asinius Pollio.
Polonezi — Se rănesc ca să-şi întărească cuvîntul dat (I, 54).

Poltronerie — Dacă trebuie pedepsită cu moartea (I, 63 şi urm.). Cum se pedepseşte îndeobşte (I, 64). Este muma cruzimii (II, 262).
Pompei — A iertat un oraş întreg, pentru cinstea şi generozitatea unui singur cetăţean (I, 7). Blamat de a nu fi profitat îndeajuns: de avantajul cîştigat o dată asupra lui Cezar (I, 277 şi urm.) şi de a fi ordonat trupelor sale să aştepte duşmanul, în loc să se arunce asupra lui (I, 280). Era bun călăreţ (I, 283). Declara duşmani pe toţi cei care nu îl însoţeau la război (II, 299).
Pompei — dansator din vremea lui Montaigne (I, 144).
Pompeia Paulina, soţia lui Seneca — Hotărîtă să moară o dată cu. soţul ei, îşi taie vinele braţelor (II, 314 şi urm.). Nero împiedică îndeplinirea acestei hotărîri (II, 316).
Popoare — Care nu-şi atacă niciodată duşmanii fără a le fi declarat război (I, 22). Fiecare popor mulţumit de guvernămîntul cu care este obişnuit (I, 108). Popoare la care copiii îşi mănîncă părinţii defuncţi; altele, la care îi ard (ibid.). îi trebuie poporului o religie nespiritualizată (II, 84). Că este nevoie ca popoarele să ignore multe lucruri adevărate şi să creadă multe care sînt false (II, 104). Popoare în care fiul îşi mănîncă tatăl şi de- ce (II, 155). Dacă .poporul este îndreptăţit să fie şocat de cheltuielile extravagante ale principilor (II, 469).
Portughezi — Alungaţi de muşte de miere din faţa unei cetăţi pe care o asediau (II, 45).
Porumbei — Dresaţi să poarte scrisori (II, 253).
posidoniu, filozof stoic — în ce fel a triumfat asupra durerii (I, 49).
Poştă — Cai de poştă instituiţi de Cirus (II, 252). Cum se ducea poşta în Peru (II, 253).
Potopuri — Au cauzat mari schimbări pe pămînt (I, 209 şi urm.).
Poyet (avocat) (I, 34).
Praştie — De care anticii se serveau în luptă (I, 286).
Praxiteles — Efectul pe care l-a produs statuia lui Venus, cioplită de el, asupra unui tînăr (II, 449).
Preceptorul unui copil — Succesul educaţiei depinde de alegerea ce s-a făcut (I, 141). Calităţi .pe care trebuie să le

aibă şi reguli pe care trebuie să le urmeze în instruirea elevului său (ibid. şi urm.).
Predicatori — Comparaţi cu avocaţii (I, 34). Sînt convinşi de propria lor patimă (II, 140).
Prevestiri — CaTe se trăgeau din zborul păsărilor (II, 39).
Prevestiri de diferite soiuri — Cînd au fost spulberate (I. 36).
Prietenie — Fructul cel mai perfect al societăţii (I, 176). Patru feluri de legături între oameni cărora denumirea de prietenie nu li se aplica la propriu (ibid.). Prietenia contra naturii foarte obişnuită la greci: ce părere avea despre aceasta Montaigne (1,178). Despre prietenia cea mai desăvîrşită (1,180).în ce se transformă adevărata prietenie (I, 181). Idei despre prieteniile obişnuite (I, 181 şi urm.). într-o prietenie perfectă cel care dă este îndatoratul celui care primeşte (I, 182). Prietenia perfectă este indivizibilă (I, 183). Prietenia obişnuită se poate împărţi între mai mulţi (ibid.). Prietenia soţilor faţă de soţii este îngrădită de teologie (I, 205). Adevăratul ţel al prieteniei (II, 544).
Principe — Lege care ordonă să se examineze purtarea principilor după moarte (I, 12). Ceremonii obişnuite la întrevederile lor (I, 42). Trista stare a unui principe prea bănuitor (I, 121). Dacă un principe face mai bine aşteptînd pe .pămînturile sale un duşman, decît să meargă să-l atace la el (I, 280 şi urm.). Exemple în această privinţă pentru şi contra (I, 281 şi urm.). Cît este de important pentru un principe să fugă de vicleşug (II, 223 şi urm.). Un principe trebuie să moară în picioare (II, 249). Şi să-şi comande personal oştile (ibid.). Care ar trebui să fie activitatea şi sobrietatea principilor (II, 250). Secretele lor constituie un depozit stânjenitor pentru cine nu are ce face cu ele (II, 361). în ce caz un principe este scuzabil de a nu-şi fi ţinut cuvîntul (II, 367). Excelentul caracter al unui principe care era superior accidentelor soartei (II, 575 şi urm.).
Principii — Diversitatea părerilor asupra principiilor naturale (II, 111 şi urm.). Primind principii fără a le supune unui examen te expui Ia tot felul de rătăciri (II, 112 şi urm.).
Privighetori — îşi învaţă puii să cînte (II, 34).

Procese — Nu există nici unul, oricît de clar, în care părerile să nu fie împărţite (II, 157).
Profeţi ai „sălbaticilor" din America — Morala lor; cum sînt trataţi dacă prevestirile lor se arată a fi false (I, 215).
Profit — Diverse exemple care arată că profitul unuia este dauna altuia (I, 99 şi urm.).
Prost — Este imposibil să discuţi de bună-credinţă cu un prost (II, 492). Cum un prost spune cîte o dată un lucru de bun-simţ (II, 504). Ce este cel mai neplăcut la un tont este că admiră tot ce spune (II, 505).
Prostie — A nu putea suferi prostia este o boală a minţii, foarte incomodă (II, 489). înfăţişarea gravă şi averea celui care vorbeşte dau adesea greutate prostiilor pe care le spune (II 497).
Protagora — Nu avea nici o părere asupra existenţei, a neexis- tenţei sau a naturii divinităţii (II, 185).
Protogenes — Cum a desăvîrşit, din întîmplare, o pictură pe care era cît pe aci s-o distrugă (I, 226).
Psalmii lui David — Cum şi de către cine trebuie cîntaţi (I, 311).
Pyrrhon — Cum este descris (I, 75). A încercat în van să facă astfel ca viaţa lui să corespundă doctrinei sale (II, 274).
Pirus — Vana sa ambiţie (I. 266). A gîndit că a pierdut o bătălie fiindcă se deghizase (I, 280).
Pitagora — Ce a răspuns unui principe care îl întreba cu ce ştiinţă se ocupă; răspunsul este pe nedrept atribuit de Montaigne lui Heraclid Ponticul (I, 160). Pitagora calmează furia unei trupe de tineri, prin muzică (I, 273). Cumpăra animale ca să le redea libertatea (I, 418). Ce gînd credea că poate avea omul despre divinitate (II, 83). Ce este Dumnezeu după părerea acestui filozof (II, 85).
Quartilla — Nu-şi amintea de fecioria sa (II, 655).
Quintilian — De ce nu aproba ca, în şcoli, să fie biciuiţi tinerii (I, 158).
Quitto — Drum magnific de la Quitto la Cuzco (II, 481).
Rabelais — Opera acestuia aşezată de Montaigne în rîndul cărţilor simplu amuzante (I, 395).

Raisciac, căpitan german — Moartea sa subită cauzată de durere (I, 10).
Remora — Peştişor despre care romanii pretindeau că are proprietatea de a opri navele (II. 38).
Randon (Guy de, comite) — (I, 20).
Rang — Cit de tare ne impune rangul (II, 501 şi urm.).
Rasias, supranumit tatăl evreilor — Generoasa sa moarte însoţită de o tărie extraordinară (I, 345 şi urm.).
Raţiune omenească — Dacă poate judeca despre ce o priveşte imediat (II, 113). Aţipirea raţiunii noastre, calea naturală pentru a intra în încăperea zeilor (II, 141). Paloş cu două tăişuri şi primejdios (II, 229).
Ravenna (victoria de la) (I, 278).
Răii — Cît este de nefastă societatea lor (I, 240).
Răul — Ce este şi cum ajunge să ne intereseze (I, 43 şi urm.).
Să nu ai parte de el este cel mai mare bine pe care îl poţi spera (II, 62 şi urm.). Sfat pe care îl dă filozofia să uităm râul trecut (II, 64).
Război — Vestit prin sunetul unui clopot (I, 22). Cuvîntul oamenilor de arme, puţin sigur (I, 23). Pasiunea pentru război, dovadă a neghi-obiei omului, se găseşte şi la cîteva animale (II, 43). Război cu vecinii, care-i utilitatea (II, 255). Caracterul războiului pe care şi l-au făcut Cezar şi Pompei (II, 581). Dezordinile cauzate de războiul civil din Franţa, din vremea lui Montaigne (II, 607 şi urm.).
Războinici — Cine erau cei mai mari războinici pe vremea lui Montaigne, după părerea sa (II, 235—236).
Răzbunare — Cea care ne mină pînă la a ucide pe duşmanul nostru devine prin aceasta însăşi inutilă (II, 263). Mijloc de a împrăştia o violentă dorinţă de răzbunare (II, 402).
Recompense — în altă viaţă, pe ce sînt bazate (II, 88 şi urm.).
Regi — Le datorăm ascultare, dar stima şi afecţiunea nu se da- toresc decît virtuţilor lor (I, 13). Vanitate impertinentă a unui rege (!, 20). Prin ce trebuie să se glorifice (I, 251). Sînt pasibili de aceleaşi patimi şi supuşi aceloraşi accidente ca toţi ceilalţi oameni (I, 259 şi urm.). Sînt mai puţin apţi să

guste plăcerile decît ca simpli particulari (I, 262). Sînt prizonieri în limitele ţărilor lor (I, 263 şi urm.). Cum poate un rege să inspire poporului său dispreţul pentru aur, mătăsuri şi cheltuieli vane (I, 267 şi urm.). Sufletul unui rege şi al unui cizmar sînt aruncate în acelaşi tipar (II, 45). Regii trebuie să moară în picioare (II, 249). Şi să-şi comande personal armatele (ibid.). Dacă mărinimia îi stă bine unui rege şi în ce măsură (II, 469 şi urm.). Virtutea care convine .propriu-zis regilor (II. 470). Nu este în puterea lor să mulţumească aviditatea supuşilor lor (ibid. şi urm.). Regii sînt scuzabili fiindcă meseria lor este una din cele mai grele (II, 484). De ce sînt excluşi de la onorurile care vin din exerciţiile trupului şi ale minţii (II, 485). Singurul lucru pe care copiii regilor îl învaţă bine (ibid.). Defectele regilor, cum le sînt ascunse (II, 486). Regii dau cele mai mari slujbe la întîmplare (II, 499). Ce respect le este datorat (II, 502). Regii ar avea nevoie de un slujbaş însărcinat să le vorbească liber şi să-i înveţe să se cunoască (II, 645 şi urm.).
Regulus — Zgîrcenia sa (I, 301). A arătat mai multă fermitate decît Cato (I, 341).
Religie — Nu are bază omenească mai sigură decît dispreţul pentru viaţă (I, 84). Oamenii nu se servesc de ea în mod obişnuit decît ca mijloc ca să-şi salvgardeze interesele (II, 12). Care este cea mai verosimilă dintre părerile omeneşti despre religie (11.83). Zel religios adesea excesiv, în consecinţă injust (II. 242). A împins pe creştini să distrugă cărţile păgînilor şi să-l defăimeze pe împăratul Iulian (ibid.).
Rene (regele) — Portretul său prezentat lui Francisc al Il-lea (II, 228).
Rense (căpitanul) — (I, 226).
Repaos ?i glorie — Incompatibilitatea lor (I, 248).
Reputaţie — Este pusă la preţ prea mare (II, 199).
Retorică — Artă înşelătoare, mai rea decît fardul femeilor (I, 297 şi urm.). Rolul şi efectele ei, după diferiţi (I, 298).
Retragere (cu sensul de depărtare de lume) — Ce temperamente sînt cele mai adecvate pentru aceasta (I, 244 şi urm.). Din ce punct de vedere Pliniu şi Cicero

sfătuiesc să fie făcută (I, 246). Puţina soliditate a acestui sfat (I, 247). (Vezi Singurătate).
Revelaţie — Din ea ne vine asigurarea nemuririi sufletului (II, 126).
Rindunele — întrebuinţate ca să ducă veşti (II, 253).
Robert, rege al Franţei (I, 226).
Robert I, rege al Scoţiei (I, 15).
Rochefoucauld (comite de La) — (I, 161).
Roma — Era mai curajoasă în vremea cînd era mai puţin savantă (I, 136; II, 57). înclinarea deosebită pe care Montaigne o avea pentru acest oraş (II, 565). Considerată ca metropola tuturor naţiilor creştine (II, 566).
Romani — De ce luau popoarelor proaspăt cucerite, armele şi caii (I, 284). Luptau cu sabie şi mantie (I, 291). Făceau baie în fiecare zi înaintea mesei (ibid.). îşi parfumau tot trupul şi-şi epi- lau părul de pe corp şi obraz (ibid,). Le plăcea să se culce pe moale şi luau masa culcaţi (ibid.). Cum îşi arătau respectul faţă de cei mari (I, 292). Cum foloseau buretele (ibid.). Cum îşi răceau vinul (ibid.). Aveau bucătării portative (ibid.). Unde era la ei locul de .cinste la masă (I, 293). Dacă se numeau înainte sau după acei cărora le vorbeau sau le scriau (ibid.). Femeile lor se îmbăiau cu bărbaţii (ibid.). Plăteau năerului cînd se urcau pe navă (I, 293). Ce culoare aveau veşmintele de doliu ale femeilor romane (I, 294). Romanii purtau aceleaşi veşminte în zilele de sărbătoare ca şi în zilele de doliu (I, 304). Armele unui pedestraş roman (I, 392). Din ce pricină purtau mereu războaie romanii (II, 254). Despre măreţia romană (II. 257). De ce dădeau regilor înapoi ţara după ce o cuceriseră (II, 258). De ce romanii au refuzat unor generali care repurtaseră mari victorii triumful i(II, 500).
Romero (Iulian) — guvernator la Yvoy (I, 25).
Ronsard — Excelent poet francez, după părerea lui Montaigne (II, 236).
Rugăciune către Dumnezeu — Cea pe care creştinii trebuie s-o facă oricînd (I, 308 şi urm.). Era singura de care se servea Mon-taigne (I, 309). Ce trebuie gîndit despre rugăciunea celor care persistă în mod deliberat în obiceiuri

proaste (I, 309 şi urm.). Abuzul ce se face de rugăciuni (I, 316 şi urm.).
Rusticus — De ce este lăudat de Plutarh şi de Montaigne (I, 353).
Rutilius (Publius) — (II, 267).
Sabie — Arma cea mai sigură şi cea mai utilă într-o luptă (I, 285).
Sacrificii omeneşti — In uzanţa aproape a tuturor religiilor (I. 208). Cum erau practicate în Lumea Nouă (ibid.).
Bărbăţia celor

care erau sacrificaţi (I, 208). Cît de crud şi nesocotit era acest obicei (II, 92).
Salisbury (William), comite de (I, 257). Luat prizonier (I, 257).
Salonae — Uluitorul succes pe care locuitorii săi, reduşi la extrem, l-au avut împotriva celor care îi ţineau asediaţi (II, 310).
Salluzzio (Franci.se, marchiz) (I, 36).
Sancho, al doisprezecelea rege al Navarei, poreclit Tremurătorul (I, 304).
Saturninus — Ce a spus soldaţilor care îl aleseseră general (II, 561).
Savanţi — De dispreţuit fiindcă sînt bădărani (I, 126 şi urm.). Nu se ostenesc decît să-şi umple memoria (I, 128). Nu se gîndesc decît să facă o vană etalare a ştiinţei lor (ibid. şi urm.). Prostia unui roman care se credea savant fiindcă avea savanţi în solda sa (I, 129). Caracterul falşilor savanţi (I, 130 şi urm.); supranumiţi „lettres-ferits" în Perigord: semnificaţia acestui cuvînt (I, 131). Savanţi care

caută adevărul, asemuiţi spicelor de grîu (II, 70 şi urm.). Dacă pot să pretindă o oarecare stimă prin scrierile lor (II, 71). Principala ştiinţă a secolului nostru este de a şti să asculţi pe savanţi (II, 642).
,,Sălbatici" din America — Bărbăţia lor cînd sînt făcuţi prizonieri (I, 219). Cîntec de război al unui prizonier „sălbatic" (I, 219). Cîntec de dragoste al unui „sălbatic" din America (I, 220). Despre limbajul acestor „sălbatici" (I, 220). „Sălbatici" veniţi în Franţa; ce părere aveau despre moravurile noastre (I, 220 şi urm.). Răspuns pe care unul dintre aceşti „sălbatici" l-a dat lui Montaigne (I, 221). (Vezi America).
Săminţă — Cum devine prolifică (II, 129).
Scaeva, centurion din armata lui Cezar — Cîte lovituri a primit pe scutul său în timpul unui atac (II. 309 şi urm.).
Scanderbeg — Cum a fost potolit de un soldat care îl iritase (I, 5). Ce ajungea, după părerea lui, unui conducător de oaste, ca să garanteze reputaţia sa militară (II, 308).
Scipio Africanul — Intrepiditatea sa (I, 122). A trăit mai bine de jumătate din viaţa sa din gloria cîştigată în tinereţe (I, 319). Acuzat în faţa poporului, plin de mîndrie, dispreţuieşte să se justifice (I, 356).
Scipio cel Tînăr — Ce a răspuns unui tînăr care îi arăta un scut frumos (I, 391 şi urm.). Cum îi făcea să mănînce pe soldaţii săi (I. 392).
Scipio (socrul lui Pompei). Şi-a cîştigat o mare glorie prin moartea sa (I, 73).
Sciţi — Cum au scuzat fuga lor din faţa lui Darius care îi urmărea (I, 40). Sciţii se adapă cu sîngele cailor lor (I, 287). Prin cîte ucideri onorează pe regii lor morţi (II, 30).
Sclav — Răsplătit şi pedepsit pentru a-şi fi trădat stăpînul (II, 366).
Scribonia, doamnă romană. De ce îl sfătuieşte pe nepotul ei să se omoare (I, 345).
Scrieri — Dacă cunoaşterea scrierilor este de o absolută necesitate (I, 133). Elogiu excesiv făcut de Cicero culturii (II, 58). De unde vine ingimfarea şi slăbiciunea de înţelegere a scriitorilor (II, 234).

Scrieri obscure — Găsesc întotdeauna interpretări care să le facă onoare (II, 159 şi urm.).
Scriitori — De ce scriitorii neghiobi trebuie să fie reprimaţi prin lege (II, 512).
Scrimă — Exerciţiu care nu .are nimic nobil (II, 267). Este inutilă şi dăunătoare în luptă (ibid. şi urm.). Este nepotrivită; de ce (ibid.).
Scrisoare — Dacă citirea unei scrisori trebuie lăsată pe mai tîr- ziu (I, 353 şi urm).
Sebastian, rege al- Portugaliei (II, 251).
Sebond (Raymond) — Apologia Teologiei naturale (II, 7 şi urm.). Montaigne l-a tradus din spaniolă în franceză (II, 8 şi urm.). Obiecţiile care se aduceau acestei cărţi şi răspunsuri (II, 9 şi urm.). Altă obiecţie împotriva slăbiciunii argumentelor sale respinsă de Montaigne (II. 17).
Sechel (George) — Cu ce oribilă ferocitate a fost tratat după ce a fost învins şi prins de către voievodul Transilvaniei (II, 271).
Sejanus — De ce fiica sa a fost violată de călău înainte de a o sugruma (II, 366). Lege pe care a făcut-o ca să frîneze luxul (I, 267).
Seleucos, rege — Puţinul caz pe care îl făcea de regalitate (I. 262).
Selim 1 — Ce gîndea despre victoriile cîştigate în lipsa stăpinului (II, 249).
Seneca — Sfat extrem de însemnat pe care l-a dat unui prieten (I, 224). Comparat cu Plutarh (I, 398 şi urm.). Seneca pretinde că nu-şi datorează virtutea decît sie însuşi (II, 59). Cum ridica pe înţelept deasupra lui Dumnezeu (ibid.). Gînduri ale lui Seneca pe drept criticate (II, 179). Seneca comparat cu Cardinalul de Lorena (II, 289). Portret injust pe care istoricul Dion l-a făcut acestui filozof (ibid.). Seneca, gata să moară la ordinul lui Nero; ce spune prietenilor şi soţiei sale (II, 314). Probă ciudată a dragostei pe care o purta Seneca soţiei sale (ibid. şi urm.). Mari eforturi pe care le face ca să se pregătească de moarte (II, 606). S-a obişnuit timp de un an de zile să nu mă- nînce nimic ce a fost ucis (II. 650).

Sertorius — Cum a scos pe duşmanii săi dintr-o poziţie inaccesibilă (II, 45).
Servius, grămăticul — Cum a scăpat de gută (I, 340).
Severus — Vezi Cassius.
Sextilia isau Sextitia, doamnă romană — De ce şi-a luat viaţa (I, 347 şi urm.).
Sfaturi — Sînt independente de evenimente (II. 381).
Sfinta Scriptură — Dacă trebuie pusă în mîna poporului de rînd (I, 311 şi urm.). Şi tradusă în tot felul de dialecte (I, 312 şi urm.).
Sforza (Ludovic), al zecelea duce al Milanului — Captivitatea şi moartea sa (I, 71).
Sforza (Francisc al III-lea), fiul precedentului (I, 32).
Sidef (scoica) — Ce legătură este între el şi pinoter (II, 49).
Silvius — doctor celebru în vremea lui Montaigne — Sfătuia să !e îmbeţi o dată pe lună <1, 332).
Simţuri — Dacă experienţa simţurilor poate să pună capăt incertitudinii filozofice (II, 112 şi urm.). Simţurile sînt începutul şi sfîrşitul cunoştinţelor noastre (II, 163). Există motive de îndoială că omul ar fi dotat cu toate simţurile naturale (ibid. şi urm.). Simţurile nu înşeală niciodată, după părerea lui Epicur (II, 166). Experienţa demonstrează eroarea acţiunii simţurilor (II, 167). Simţurile se impun uneori raţiunii (II, 169). Sînt alterate de patimile sufletului (II, 171). Considerente asupra simţurilor animalelor (II, 172). Diferenţă extremă între efectele simţurilor lor şi alor noastre (ibid.). Cît de incertă este cunoaşterea prin simţuri (II, 173 şi urm.). Nu se poate judeca definitiv despre un lucru prin aparenţele pe care le avem despre el prin simţuri (II, 176 şi urm.).
Sinceritate — Trebuie să fie inspirată de timpuriu copiilor (I, 147).
Singurătate — Ambiţia ne dă gustul pentru ea (I, 239). Ţinta pe care şi-o propune (I, 240). Nu ne degajează de viciile noastre (ibid.). In ce constă adevărata singurătate (I, 241). Cui îi convine cel mai bine (I, 243—244). Ce ocupaţii trebuie alese într-o asemenea viaţă (I, 246). Singurătatea căutată din smerenie, cum trebuie judecată (I, 246 şi urm.).

Sinucidere — îngropare ruşinoasă ordonată de legile lui Platon pentru cei ce-şi iau viaţa (I, 342). Care sînt motivele cele mai juste ca să-ţi dai moartea (I, 343).
Soare — Adorarea sa, cultul cel mai scuzabil (II, 84).
Soartă — Are o parte mare în lucrările de poezie, pictură şi în acţiunile militare (I. 119 şi urm.). Ea corectează uneori intenţiile noastre (I. 227). Depăşeşte legile prudenţei omeneşti (I, 227). Favoare ciudată pe care o face la doi proscrişi (ibid.). Evenimentele războaielor depind de ea în cea mai mare parte (I, 282).
Societate — Cei care se sustrag obligaţiilor obişnuite ale societăţii aleg calea cea mai comodă (II, 301).
Socrate — Ce era Demonul său (I, 39). Cum îşi bate joc de un sofist care nu cîştigase nimic la Sparta (I. 135 şi urm.). Reflecţii asupra răspunsului pe care l-a dat celui care l-a întrebat de unde este (I, 149). Părerile sale asupra a ceea ce trebuie să facă tinerii, bărbaţii în putere şi bătrînii (I. 244), De ce a fost socotit ca singurul înţelept (I, 368). Cum şi-a pus la încercare virtuţile (I, 408 şi urm.). De ce i-a devenit uşoară calea virtuţii (I, 408). Ce a făcut să i se dea numele de înţeleptul (II, 68). Răspunsul lui Socrate dat celor care îl întrebau ce ştie (II, 70 şi urm.). Nu făcea caz decît de ştiinţa moravurilor (II, 78). De ce se compara cu moaşele (II, 79). Ideile sale confuze despre divinitate (II, 85). Ce cerea zeilor (II, 150). Nobila bărbăţie de care a fost însoţită moartea sa (II, 183). Era cu mult superior lui Alexandru (II, 377). De ce nu s-a opus decît cu moliciune intenţiei pe care duşmanii săi o aveau de a-l face să moară (II, 385). Ce a spus văzînd giuvaeruri şi mobile de preţ (II, 576).
Cum sfătuia să te aperi de dragoste (II, 583). Admirabil prin simplicitatea discursului său şi a purtării sale (II, 603). Caracterul său care ne-a fost făcut cunoscut de martori foarte fideli şi foarte luminaţi (II, 604). Discurs plin de simplicitate pe care l-a ţinut judecătorilor săi (II, 619 şi urm.). în ce constă nobleţea şi perfecţiunea acestui discurs (II, 621 şi urm.). Scurtă descriere a nobleţei şi a simplicităţii sufletului lui Socrate (II, 079).

Sofocle — A murit de bucurie (I, 11). Criticat pentru că a lăudat pe un băiat frumos (I, 206). Judecată în fa.voarea sa; dacă era bine fondată (I, 328).
Sofronia — Moartea acestei fecioare (I, 346).
Soldat — Soldat care nu este neînfricat decît ca să recîştige ceea ce pierduse (I, 326).
Soldaţi — Cum trebuie pedepsită laşitatea lor (I, 63—64). Dacă trebuie ,să fie pe deplin înarmaţi (I, 278 şi urm.). Dacă trebuie să li se permită să insulte duşmanul (ibid.). Viaţa de soldat este agreabilă şi foarte nobilă (II, 665 şi urm.).
Soliman al ll-lea, împărat al turcilor — (II, 223).
Solon — Reflecţii asupra susţinerii sale că nici un om nu poate fi socotit că este fericit înainte de moarte (I, 14 şi 71). Ce a răspuns celor care îl sfătuiau să nu mai verse lacrimi inutile pentru fiul său mort (II. 156). A îngăduit femeilor să se prostitueze ca să-şi oîştige existenţa ;(II, 435 şi urm.).
Somn — Nu fără motive i se găseşte asemănare cu moartea (I, 359).
Soţi — La ce necazuri se expun ţinîndu-şi soţiile într-o prea mare constrîngere (II, 438 şi urm.).
Spaniol — Fermitatea unui ţăran spaniol supus torturii celei mai violente (II, 291).
Spanioli — Cu ce barbarie au tratat pe băştinaşii din America (II, 477). Cruzimile împotriva ultimului rege al Perului (II, 478 şi urm.) şi împotriva celui al Mexicului (II, 479). Au măcelărit pe prizonierii lor de război (II, 479 şi urm.).
Spartani — De ce au refuzat premiul de .vitejie unuia dintre cetăţenii dor care se distinsese cel mai tare într-o luptă (I, 233).
Spectacole publice — Cît de utile sînt în marile oraşe (I, 170). Cîteva cuvinte asupra celor pe care împăraţii romani le dădeau poporului (II, 472).
Speranţă — Pînă unde trebuie să ne însoţească (I, 343 şi urm.).

Speusip, filozof — False tradiţii asupra morţii sale (I, 78). Şi-a pus capăt vieţii (I, 340 şi urm.). Părerea sa despre natura divinităţii (II. 85).
Spurina, tînăr toscan dăruit cu o frumuseţe ciudată. De ce îşi desfigurează chipul (II, 301). De ce fapta sa era demnă de a fi. blamată (ibid.).
Stat — Nimic nu este mai primejdios pentru un stat decît o mare schimbare (II, 524). Exemplu de dificultăţi care însoţesc reformarea generală a unui stat (II, 525).
State politice — Putînd să sufere aceleaşi accidente ca şi trupul omenesc (II, 253 şi urm.). Continuă uneori să dăinuie, deşi foarte zdruncinate (II, 526). O virtute naivă şi sinceră nu este ootrivită Ia conducerea unor state corupte (II, 559 şi urm.).
Stilpon, filozof — Bărbăţia sa după pîrjolirea patriei sale, unde pierduse totul (I, 242). Cum şi-a grăbit moartea (I, 335).
Stoicii — Numesc mizerabili şi nebuni pe toţi oamenii, exceptînd pe înţelepţii lor (I, 340). De ce nebunul, după ei. nu trebuie să renunţe la viaţă (ibid.) Nu cred că iubiri înălţătoare să fie interzise înţeleptului (II, 157).
Straton, filozof — Nu recunoştea drept Dumnezeu decît mecanismul naturii insensibile (II, 85 şi urm.; II, 100). Unde aşează- sufletul (II, 115).
Stratonice, soţia lui Deiotarus — Virtutea acestei prinţese (I, 220),
Strozzi, mareşal al Franţei (II, 230 şi II, 302).
Struţi, înhămaţi la o trăsurică (II, 408).
Studiu — Care trebuie să-i fie roadele (I, 142).
Subrius Flavius — Bărbăţia sa în momentul în care trebuia să- fie ucis (II. 400).
Succes — Nu este o probă de abilitate (II, 500).
Sufjolk (ducele de) — Piere victimă a relei-credinţe a regelui Angliei, Henric al Vll-lea (I, 20).
Suflet — Trebuie să aibă ceva adevărat sau fals de care să se ocupe (I, 19). Nu priveşte lucrurile din acelaşi unghi (I, 238). Se descoperă în toate mişcările lui (I, 295). Dă lucrurilor acea înfăţişare care îi place (ibid.). Ce ne învaţă raţiunea despre- natura sa (II, 113 şi urm.). Marea

diversitate de păreri despre- partea din corp unde sălăşluieşte sufletul (II, 116). Diferite păreri asupra originii sufletului (II, 119). Părerea despre preexistenta sufletelor înainte de a fi unite cu trupurile noastre, respinsă (II, 120 şi urm.). Argumentele lui Epicur pentru a dovedi că sufletul se naşte, se întăreşte şi slăbeşte o dată cu trupul (II, 121). Sufletul omului celui mai înţelept poate să devină sufletul' unui nebun (II, 122 şi urm.). Nemurirea sufletului slab argumentată de cei mai îndrăzneţi dogmatici (II. 123 şi urm.). Pe ce se bazează părerea despre nemurirea sufletelor (II, 124 şi urm.). Transmigrarea sufletului dintr-un corp în altul susţinută de Platon; cum este contrazisă de Epicur (II, 126 şi urm.). Dacă facultăţile şi înclinările sufletelor noastre depind de aerul, clima sau pământul unde trăim; ce concluzie se poate trage din. aceasta (II, 148 şi urm.). în ce constă adevăratul preţ al sufletului (II, 377). în ce i se arată măreţia (II, 680).
Sulmona (prinţul de) (I, 290).
Superiorul — Ce trebuie să aştepte mai ales de la supuşii săi (I, 67).
Supranume ilustre — Date fără rost unor spirite mediocre (I, 300).
Supunere — îndulceşte o inimă iritată (I, 5).
Supunere pură — Prima lege pe care Dumnezeu a impus-o oamenilor (II, 57).
Supuşi — Dacă le este îngăduit să se revolte şi să se înarmeze împotriva principilor lor, ca să-şi apere religia (II, 12 şi urm.).
Surzi din naştere — De ce nu vorbesc (II, 28).
Sylla — Se arată neiertător la Peruza (I, 7). Cum a răsplătit şi a pedepsit pe un sclav care îşi trădase stăpînul (II, 366).
Şah — Ce credea Montaigne despre jocul de şah (I, 296). Acest joc poate să ne ajute să ne cunoaştem pe noi înşine (ibid.).
Şchiop şi şchioapă — Pe ce este întemeiat un proverb făcut de mult asupra lor (II, 601).
Şerbie vroită — Titlul unei lucrări a lui La Boetie, prietenul lui Montaigne (I, 149).

Ştiinţă — Nu sîntem savanţi decît în măsura ştiinţei prezente (I, 128). Trebuie să fie însoţită de raţiune (I, 129 şi urm.). Este pri-mejdioasă pentru cine nu ştie s-o folosească (I, 132). Care este cea mai grea şi cea mai importantă (I, 140). Care este utilitatea ştiinţei (ibid. şi urm.). Dacă scuteşte pe om de necazurile vieţii (II, 56). Ştiinţele tratează lucrurile cu prea multă'artă (II, 441). Straniul abuz care .se face cu ştiinţa (II, 492 şi urm.). Este un hun a cărui achiziţie este primejdioasă (II, 605). Dacă, împotriva relelor vieţii, tragem mare ajutor din învăţăturile ştiinţei (II, 616).
Ştiinţa de fleoancă — Luată în batjocură (I, 299—300).
Tacitus — Geniul şi caracterul său, după Montaigne (II, 508). L-a judecat pe Pompei cu prea mare severitate (II, 509). Dacă a judecat bine despre un cuvînt al lui Tiberiu scris Senatului (ibid.). Blamat de a se fi scuzat că a vorbit de el însuşi în Istoria sa (ibid.). Tacitus şi toţi istoricii sînt de lăudat că au notat fapte extraordinare şi zvonuri din popor (II, 510).
Tages — I-a învăţat pe toscani arta ghicitoriei (I, 38).
Tales — Ce a pus să se răspundă celor care îi reproşau că nu dispreţuieşte bogăţiile decît pentru că ignoră arta de a se îmbogăţi (I, 127). De ce nu voia să se însoare (I, 56). Cuvînt de duh al său despre aceasta (I, 377). Părerea sa asupra naturii divinităţii (II, 85). Reproş pe care i-l face o fată din Milet şi care se poate aplica oricărui filozof (II, 107). Ce spunea despre natura sufletului nostru (II, 114). Şi despre dificultatea omului de a se cunoaşte pe sine (II, 130).
Talva (Taina) — Moare de bucurie (I, 11).
Tamburlan sau Tamerlan — (I, 136 şi 289; II, 536).
Tasso (Torquato), celebrul poet — Devine nebun cu puţin timp înaintea morţii (II, 62).
Taurea Iubellius — Moartea sa vitejească (I, 349).
"Taverna (Francisc) — ambasadorul lui Francisc Sforza, duce de Milano (I, 32).
Tăcere — Este de un mare folos celor mari (II, 499).
Tebani — Imblînziţi de bărbăţia lui Epaminonda (I, 6). Cruzimile lui Alexandru la Teba (I, 8).

Teodorus — Ce a răspuns lui Lisimah care-l ameninţa cu moartea (I, 44). Nu voia ca înţeleptul să se primejduiască pentru binele ţării sale (382). Nega făţiş că ar exista zei (II, 86).
'Teofil, împăratul — Forţat de unul din comandanţii lui să se salveze prin fugă, după deruta armatei sale (I, 69).
Teofrast — Nehotărît asupra naturii divine (II, 85).
Teologie şi filozofie — Se amestecă să reglementeze toate acţiunile omului (I, 205). Teologia nu trebuie să aibă nimic de-a face cu celelalte ştiinţe (I, 314).
Teopomp, rege al Spartei — Refuză un elogiu pe care îl face poporului său (I, 257).
Terenţiu — Dacă este autorul comediilor publicate sub numele- său (I, 250). In ce îl găseşte Montaigne admirabil (I, 396). De ce trebuie ridicat mult deasupra lui Plaut (I, 397). Elogiul său (ibid.).
Teres, rege al Traciei — Pasiunea sa pentru război (I, 55).
Ternata, cea mai mare insulă dintre Moluce. Aci nu se porneşte războiul decît după ce a fost declarat într-un mod cu totul deo-sebit (I, 22).
Terori — Panică — Ce se înţelege prin aceasta (I, 70—71).
Thalestris, regina Amazoanelor — De ce s-a dus să-l întîmpine pe Alexandru (II, 452).
Theano, soţia lui Pitagora (Montaigne s-a înşelat spunînd nora lui Pitagora). Ce spune despre o femeie care se culcă cu soţul ei (I, 93).
Themistitan — Sîngeroase sacrificii oferite acestei divinităţi (II, 92).
Theon, filozoful — Se plimba în vis (II, 667 şi urm.).
Thomas (Simon), medic (I, 89).
Tiberiu — Refuză consimţămîntul său la o acţiune perfidă care s-ar fi întors în avantajul său (II, 357).
Ti-jelinus — Moartea sa plină de moliciune (I, 78; II, 552).
Tigru — Exemplu de generozitate la acest animal (II, 49), Tigri înhămaţi la o căruţă (II, 468).
Timoleon — Cum a fost salvat de la asasinat (I, 227). De ce şi-a plîns fratele pe care tocmai îl ucisese (I, 238). Cum a fost judecat pentru acest omor de Senatul din Corint (II, 368).

Tt/non, poreclit Mizantropul — Judecător mai puţin aspru decît Diogenes (I, 297).
Ti-'an — Cum îl defineşte Platon (I, 263). Tirani ingenioşi în a prelungi suferinţele celor pe care îi omoară (II. 270).
Tracia — Locuitorii săi săgetează cerul cînd tună (I, 20). Prin ce se deosebeau regii Traciei de poporul lor (I, 259).
Trapezonţiu, adică George de Trebizonda, dialectician (II, 33).
Trasonides, tînăr grec — De ce refuză să se bucure de iubita sa (II, 449).
Trădare utilă — Preferată onestităţii nesigure (II, 364). Cît este trădarea de funestă celui care se însărcinează s-o execute (ibid.). în ce caz trădarea este scuzabilă (II, 365). Trădări pedepsite de cei în folosul cărora fuseseră făcute (ibid.).
Trădători — Consideraţi blestemaţi chiar de aceia care îi recompensează (II, 366).
Tripoli (Raymond, comite de) (II, 280).
Tristeţe — Stare de dispreţuit (I, 9). Efectele ei (ibid.). Atunci cînd este extremă nu se poate exprima (I, 10). Exemplu memorabil al unei morţi subite cauzată de tristeţe (I, 11). Alte efecte ale acestei stări (ibid. şi urm.).
Trivulzio (Alexandru) — Moartea sa (I, 22).
Trivulzio (Teodor) — Cuvinte remarcabile pe care le-a spus în legătură eu Barthelemy d'Alviane (I, 14).
Trîndăvie — Efectele ei primejdioase (I, 27).
Trufie, înfumurare — Boală naturală omului (II, 21). Unica sa parte (II, 58). Ce este trufia (II, 205). Frica de a cădea în ea nu trebuie să ne împiedice de a ne judeca aşa cum sîntem (ibid.).
Tu însufi — Cît de important este să-ţi aparţii (I, 243 şi urm.). Este un lucru lăudabil să te apreciezi just pe tine însuţi (I, 365 şi urm.). A te ocupa de tine nu înseamnă a te place (I, 366 şi urm.). Că fiecare trebuie să fie judecătorul său (II, 373).
Tullius Marcellinus, tînăr roman — Cu ce bărbăţie s-a hotărît să moară (II, 184).

Turci — Cum se hrănesc în armata lor (I, 288). Au pomeni şi spitale pentru animale (I, 420). Temeiul cel mai obişnuit al curajului lor (II, 278).
Turieni — Ce ordona legislatorul lor împotriva celor care propuneau abolirea sau introducerea unei legi noi (I, 111).
Turnebus (Adrianus) — Caracterul său (I, 131). Elogiul adus lui (II, 35 şi urm.). Aşezat de Montaigne în rîndul celor mai buni poeţi latini din vremea sa (II, 236).
"Ţară — Ţară mică în care domnea pacea şi sănătatea pentru că nu se aflau în ea nici oameni de lege, nici doctori; cum a fost în sfîrşit expusă proceselor şi unei legiuni de boli (II, 344 şi urm.).
Ţărani şi filozofi — Oameni cinstiţi (I, 305).
Vrgulania, bunica lui Plautius Silvanus (II, 182—183).
'Valahi — Curierii Marelui-Stăpîn; ce fac ca să meargă cu o extremă iuţeală (II, 253).
Varro — Cel mai subtil şi cel mai savant autor latin, după părerea lui Montaigne (II, 103). Cum scuza absurdităţile religiei romane (II, 104). Ce calităţi cere să aibă oaspeţii ca să fie agreabili la un ospăţ (II, 675).
Vaux (Henri de) (I, 23).
Văduvă — Care se află însărcinată fără a şti cu ce ocazie a rămas grea (I, 331 şi urm.). Trebuie lăsat văduvelor cu ce să-şi menţină rangul (I, 384).
Vedenii şi farmece — Nu sînt acreditate decît prin puterea imaginaţiei (I, 91).
Vedere — Cum impune spiritului (II, 169 şi urm.).
Velly (seniorul du), ambasador al Franţei la Roma (I, 66).
Veneţia — Părere despre (I, 308).
Vercingetorix, regele arvenilor — (II, 308).
Vergiliu — Cazul pe care îl făcea Montaigne de Georgicele şi de a cincea carte a Eneidei (I, 396). Dacă i se pot compara Lucreţiu. şi Ariosto (ibid. şi urm.). Ce-i datoreşte lui Homer (II, 318).
Vervins (seniorul de) — Condamnat la moarte (I, 64).
Veşmînt — îmbrăcămintea diferă de la o ţară la alta (I, 229 şi urm.).
Viaţă — Dispreţul faţă de ea, fundamentul cel mai sigur al religiei noastre (I, 84). Nu are decît o intrare şi o sută de

mii de ieşiri (I, 339). Dispreţ pentru viaţă rău fundat (I. 342). Viaţa omului comparată pe bună dreptate cu un vis (II, 171). Viaţă plăcută este aceea în care există concordanţă între curăţenia sufletului şi aceea a faptelor (II, 374 şi urm.). Prin ce obiective frivole este întreţinută dorinţa de viaţă (II, 404). Care este- adevărata ţintă a vieţii (II, 618).
Vibius Virius, senator de Capua — Cum el împreună cu douăzeci şi şapte senatori de la Capua şi-au dat moartea (I, 348 şi urm.).
Vicii — Se încetăţenesc din cea mai fragedă copilărie şi trebuie corectate cît mai curînd (I, 102). Nu sînt toate la fel de mari (I, 330). Un viciu nu trage după sine toate viciile (I, 413 şi urm.). Vicii deghizate sub numele de virtuţi (II, 361). Durere care însoţeşte viciul (II, 374).
Viclenii de război — Condamnate de cei vechi (I, 21—22). Permise la francezi (I, 22).
Victorie — Nu era considerată ca atare la greci, pentru cel care cerea duşmanului un trup ca să-l înhumeze (I, 14). In ce constă ea realmente (I, 219). Este obiectivul principal al unui căpitan şi al fiecăruia dintre soldaţii săi =(I, 271). Cea care se cîştigă fără stăpîn nu este completă (II, 249).
Villegaignon (Nic. Durând de), cavaler de Malta (I, 209).
Vin — îngheţat şi distribuit în bucăţi (I, 231). Delicateţea la vin trebuie evitată şi de ce (I, 333). Pînă la ce vîrstă Platon îl interzicea copiilor (I, 335). Restricţii cerute în folosirea vinului (ibid.).
Virgină — Nu putea să fie condamnată la moarte la romani (II- 366).
Virtute — Cum voluptatea îi este ţinta şi fructul (I, 74). Dispreţul morţii este una din principalele ei binefaceri (I. 75). Este ţinta înţelepciunii (I, 153). Adevăratul ei chip (ibid.). Cum trebuie înfăţişată tinerilor (ibid. şi urm.). E uşor de cîştigat şi este izvorul adevăratelor plăceri (I, 154). Foloase ale ei (ibid.). Dacă poate fi căutată cu prea mare ardoare (I, 204). Motive vicioase îi distrug esenţa (I, 233). Se mulţumeşte cu sine (I, 242). Vrea să fie căutată numai pentru ea însăşi (I, 328). Virtutea este superioară faţă de ceea ce se numeşte bunătate naturală (I, 406 şi urm.).

Trebuie să fie însoţită de dificultăţi (I, 407 şi urm.). Cum devine la îndemînă în suflete nobile ca ale lui Socrate sau Cato (I, 408 şi urm.). Virtutea are diferite trepte (I, 411). Este de dorit, independent de gloria care poate s-o însoţească (II, 195). Ar fi un lucru uşuratic dacă şi-ar cere îndreptăţire de la fală (ibid.). îşi are aureola în afara aprobării omeneşti (II, 196—197). O virtute naivă şi sinceră nu este potrivită la conducerea unui stat corupt (II, 559 şi urm.).
Vives — citat de Montaigne (I, 95).
Vîrstă — Care este vîrsta la care omul este capabil de acţiunile cele mai mari (I, 319). Şi cea la care trupul şi mintea sa se ofilesc (ibid.).
Voce — Calificată de Zenon ca floare a frumuseţii (II, 169). Cum trebuie să-ţi modulezi vocea în conversaţia cu oamenii (II, 656).
Volumnius (Lucius) (I, 298 şi urm.).
Voluptate — Pricină de mai mari neplăceri şi neajunsuri decît virtutea (I, 74). încearcă să se irite prin durere (II, 187). Voluptatea continuă ar fi insuportabilă pentru om (II, 247). Voluptatea trupească îşi are preţul cu toate că este inferioară celei a spiritului (II, 683 şi urm.).
Vorbă — Cea mai perfectă este susceptibilă de mai multe sensuri (II, 160 şi urm.).
Vorbăreţi — De două feluri: unii, buni a fi predicatori, alţii avocaţi (I, 34).
Vrăjitori — Motive care obligă pe Montaigne să nu decidă nimic asupra capitolului vrăjitorilor şi să trateze drept himere cele mai multe povestiri despre ei (II, 598 şi urm.). Este împins a crede că cei trataţi drept vrăjitori au imaginaţie (II, 599 şi urm.).
Vulpea — Raţionează în mod vădit (II, 29 şi urm.).
Wiclef (John), teologul (II, 15).
Witold, principe al Lituaniei. De ce a ordonat ca criminalii condamnaţi la moarte să şi-o dea singuri cu mîinile lor (II, 367).
Xanţii — Nu au putut fi împiedicaţi de a căuta de bună voie moartea (I, 46).

Xenocrate — Susţine că există opt zei (II, 85). Cum îşi menţinea abstinenţa (II, 295 şi urm.).
Xenofan din Colofon — Filozof care is-a împotrivit oricărui fel de ghiciri (I, 39). Părerea sa asupra naturii divinităţii (I, 86). Ce formă dau animalele dumnezeirii după filozofia sa (II, 106).
Xenofon — De ce a scris propria sa istorie (I, 250). Părerile sale asupra naturii divinităţii (II, 85).
Xerxe — Biciuieşte marea, la Helespont, şi trimite o scrisoare jignitoare muntelui Atos (I, 20). De ce este cuprins de un sentiment de bucurie şi tristeţe la vederea nenumăratelor sale trupe (I. 238). A propus un premiu pentru cine va inventa o nouă plăcere (II, 676).
Yvoy — Greşeala făcută de Iulian Romero care a dus la pierderea acestei cetăţi (I, 25).
Zamolxis — Divinitate a geţilor (II, 92).
Zăpadă — Anticii se serveau de ea ca să-şi răcească vinul (I, 292).-
Zei — Care îmbrăţişează certurile oamenilor (II, 108). Zei străini alungaţi de caunieni (II, 108). Puterea zeilor, limitată la anumite- lucruri (ibid. şi urm.). Zei firavi .şi populari (II, 109).
Zenobia— Rar exemplu de abstinenţă conjugală (I, 206).
Zenon din Eleea — Păreri ce i se atribuie (II, 86). Cum definea vocea (II, 169).
Zenon din Citium — Avea două feluri de discipoli, cu aptitudini- foarte diferite (I, 165). Nu recunoştea drept divinitate decît legea firii (II, 86). Cum definea natura (II, 104). Slăbiciunea argumentelor sale (II, 116). Castitatea sa (II, 445).
Zeuxidamus — Răspunsul acestui rege al Spartei (I, 161).
Zgircenie — Ce o produce (I, 56).
Zizca (Ian) — A ordonat să ise facă o tobă din pielea sa după moarte (I, 15).
Zoroastru — Păreri asupra epocii în care a trăit (II, 146).

PAŞCANI I

TABLA DE MATERII

VOL. I
Studiu Introductiv de Dan Bădărău
ESEURI
Cititorului Cartea I
Capitolul Capitolul
Capitolul
Capitolul
Capitolul
Capitolul
Capitolul Capitolul Capitolul
Capitolul Capitolul Capitolul Capitolul
Capitolul
Capitolul Capitolul
Capitolul I —
SE AJUNGE LA UNA ŞI ACEEAŞI ŢINTA PE FELURITE CAI 5
II — DESPRE ÎNTRISTARE 9
III — SIMŢĂMINTELE NOASTRE SE AVINTA DINCOLO DE NOI 12
IV — CUM SUFLETUL DESCARCĂ PATIMILE SALE PE LUCRURI ÎNŞELĂTOARE CIND CELE ADEVĂRATE II LIPSESC 19
V — DACA TREBUIE CĂPETENIA UNEI CETĂŢI ÎMPRESURATE SA IASĂ PENTRU SCHIMBUL VORBELOR DE PACE 21
VI — CEASUL TlRGUIELILOR DE PACE ESTE PRIMEJDIOS 23
VII — ÎNDEMNUL GlNDULUI JUDECA FAPTELE NOASTRE 26
VIII — DESPRE TRÎNDAVIE 27
IX — DESPRE MINCINOŞI 28
X — DESPRE VORBIREA GRABNICA SAU ÎNCEATĂ 33
XI — DESPRE PREVESTIRI 36
XII — DESPRE STATORNICIE 40
XIII — CEREMONIA INTILNIRI1 REGILOR 42
XIV - GUSTUL BUNURILOR ŞI AL RELELOR IN MARE PARTE ŢINE DE PĂREREA CE AVEM DESPRE ELE 43

XV — SE PEDEPSEŞTE A SE FI ÎNVERŞUNAT
SA APERE FARA ROST O CETATE 62
XVI — DESPRE PEDEPSIREA MIŞELIEI 63
XVII — IN PRIVINŢA UNOR SOLII 65
TABLA DE MATERTI. VOL. I
Capitolul XVIII — DESPRE FRICA 6»
Capitolul XIX — CA NU TREBUIE SA JUDECAM
FERICIREA
NOASTRĂ DECLT DUPA MOARTE 71
CAPITOLUL XX — A FILOZOFA ÎNSEAMNĂ A INVATA
SA MURIM 73
CAPITOLUL XXI — DESPRE TĂRIA ÎNCHIPUIRII ES
Capitolul XXII ~ CTŞTIGUL UNUIA ESTE PAGUBA ALTUIA
99 Capitolul XXIII DESPRE INDATINARE ŞI
ANEVOINŢA
SCHIMBĂRII UNEI LEGI ÎMPUTERNICITE 100 Capitolul
XXIV ~ FELURITE INTIMPLĂRI IN ACEEAŞI
PRIVINŢA NE
CAPITOLUL XXV ~ DESPRE ÎNFUMURAREA
DASCALICEASCA 125
CAPITOLUL XXVI ~ DESPRE CREŞTEREA COPIILOR
13F
CAPITOLUL XXVII ~ NEBUNIE ESTE A POTRIVI DUPA
PRICEPEREA
NOASTRĂ CE-l ADEVARAT ŞI CE-I
ÎNŞELĂTOR17 5
CAPITOLUL XXVIII - DESPRE PRIETENIE 174
CAPITOLUL XXIX ~ DOUĂZECI ŞI NOUA DE SONETE
DE ETEINNE DE LA BOETIE 187
CAPITOLUL XXX — DESPRE CUMPĂTARE 204
CAPITOLUL XXXI — DESPRE CANIBALI 21»
CAPITOLUL XXXII ~ TREBUIE SA NE APUCAM A JUDECA
CU FEREALA PORUNCILE DUMNEZEIEŞTI 221.
CAPITOLUL XXXIII — A FUGI DE DESFĂTĂRI CU PREŢUL
VIEŢII 221 CAPITOLUL XXXIV — NOROCUL
ADESEA, SE INTILNEŞTE
PE CALEA RAŢIUNII 22?/
CAPITOLUL XXXV — 0 LIPSA LN ORINDUIREA NOASTRA
223

CAPITOLUL XXXVI — DESPRE OBIŞNUINŢA VEŞMINTARII 2?9
CAPITOLUL XXXVII — DESPRE CATO CEL TINAR 232
CAPITOLUL XXXVIII — CUM RIDEM ŞI PLINGEM DE UNUL
ŞI ACELAŞI LUCRU 2.16
CAPITOLUL XXXIX — DESPRE SINGURĂTATE 239
Capitolul XL — PRIVITOR LA CICERO 250 Capitolul XLI ~ A NU SE FALI
CAPITOLUL XLII ~ CUM OM CU OM NU"' PE-° POTRIVA 2.57
CAPITOLUL XLIII — LEGILE ÎMPOTRIVA LUXULUI 266
CAPITOLUL XLIV ~ DESPRE SOMN 2CA
CAPITOLUL XLV ~ BAT ALIA DF. LA DREUX 271
CAPITOLUL XLVI — DESPRE NUMIRI 272
CAPITOLUL XLVII — DESPRE ŞOVAIELNICIA JUDECAŢII NOASTRE 277
CAPITOLUL XLVIII — DESPRE CAII DE BATALIE 202
CAPITOLUL XLIX — DESPRE VECHILE CUTUME 29C
CAPITOLUL L — DESPRE DEMOCRIT ŞI HERACLIT 204
923
CAPITOLUL LI — DESPRE DEŞERTĂCIUNEA CUVINTELOR 297
TABLA DE MATERII. VOL. 1 929
Capitolul LII — CRUTATOAREA CHIVERNISIRE A CELOR VECHI 301
Capitolul LIII — DESPRE O VORBA A LUI CEZAR 302
Capitolul LIV — DESPRE DEŞARTE ISTEŢIMI 303
Capitolul LV — DESPRE MIROSURI 306
Capitolul LVI — DESPRE RUGĂCIUNE 308
Capitolul LVII — DESPRE VÎRSTA 317
Cartea a Il-a
Capitolul I — DESPRE NESTATORNICIA FAPTELOR
NOASTRE 323

Capitolul II — DESPRE BEŢIE 329
Capitolul III — OBICEIURI DIN INSULA CEA 338
Capitolul IV — TREBILE PE MLINE 352
Capitolul V — DESPRE CUGET 354
Capitolul VI — DESPRE DEPRINDERE 358
Capitolul VII — RĂSPLATĂ DE CINSTE 368
Capitolul VIII — DESPRE IUBIREA PĂRINŢILOR PENTRU COPIII LOR 372
Capitolul IX — DESPRE ARMELE PÂRTILOR 390
Capitolul X — DESPRE CĂRŢI 393
Capitolul XI — DESPRE CRUZIME 406
Note
Cartea I 425
Cartea a II-a 495

TABLA DE MATERII
VOL. II
Cartea a U-a
Capitolul XII APOLOGIA LUI RAIMOND SEBOND ?
Capitolul XIII A JUDECA DUPA MOARTEA ALTUU 181)
Capitolul XIV — CUM MINTEA NOASTRĂ IŞI PUNE ÎNSĂŞI PIEDICA 185
Capi toiul XV — CA DORINŢA NOASTRĂ CREŞTE AFLIND ÎMPOTRIVIRE I3S
Capitolul XVI — DESPRE FALA î 92
Capitolul XVII -- DESPRE TRUFIE :o5
Capitolul XVIII — DESPRE TĂGĂDUIRE 237
Capitolul XIX — DESPRE NEATIRNAREA CUGETULUI 241
Capitolul XX - NU GUSTAM NIMIC NEPRIHĂNIT 245
Capitolul XXI — ÎMPOTRIVA TRlNDĂVIEI24P
Capitolul XXII — DESPRE ŞTAFETE252

Capitolul XXIII — MIJLOCIRI RELE PENTRU BUNA ISPRAVA 253
Capitolul XXIV — DESPRE MĂREŢIA ROMANA 25?
Capitolul XXV — A NU FACE PE BOLNAVUL 258
Capitolul XXVI — DEGETELE MARI 261
Capitolul XXVII — MIŞELIA, MUMA CRUZIMII 2<i2
Capitolul XXVIII — TOATE LUCRURILE LA VREMEA LOR 271
Capitolul XXIX — DESPRE VIRTUTE 273
Capitolul XXX — DESPRE UN COPIL POCIT DIN NASCARF. 280
Capitolul XXXI - DESPRE MINTE 282
Capitolul XXXII - APĂRAREA LUI SENECA ŞI A LUI PLUTARH 288
Capitolul XXXIII - POVESTEA LUI SPURINA 205
Capitolul XXXIV — ÎNSEMNĂRI DESPRE MIJLOCIRILE DE RĂZBOI ALE LUI IULIUS CEZAR 302
Capitolul XXXV — DESPRE CELE TREI BUNE SOŢII 310
Capitolul XXXVI — DESPRE OAMENII CEI MAI DESAVIRŞIŢI 317

TABLA DE MATERII. VOL. II 031
CAPITOLUL XXXVII — DESPRE ASEMĂNAREA COPIILOR CU PĂRINŢI! 334
CARTEA A III-A
CAPITOLUL I — DESPRE CE ESTE CU FOLOS ŞI DESPRE CE ESTE CU CINSTE 357
CAPITOLUL II— DESPRE CAINŢA 371
CAPITOLUL III — DESPRE CELE TREI LEGATURI 3«S
CAPITOLUL IV— DESPRE ABATEREA GINDURILOR 397 CAPITOLUL V — DESPRE UNELE STIHURI ALE LUI VERGILIU 407

CAPITOLUL VI— DESPRE ÎNGRĂDIRI «Î
CAPITOLUL VII — DESPRE NEAJUNSURILE MĂRIRII
482 CAPITOLUL VIII — DESPRE MĂIESTRIA LA SCHIMBUL
DE VORBE 487
CAPITOLUL IX — DESPRE DEŞERTĂCIUNE 511
CAPITOLUL X—A CRUŢA VREREA 570
CAPITOLUL XI— DESPRE ŞCHIOPI 592
CAPITOLUL XII — DESPRE TRASATURILE FEŢEI 603
CAPITOLUL XIII - DESPRE EXPERIENŢA 631
NOTE
CARTEA A IL-A 689
CARTEA A III-A 802
INDICE 881
w
\
Redactor: IDEL SEGALL Tehnoredactor: FLORICA WEIDLE
Coli de tipar 58,254-8 pag. planşe Indici pentru clasificarea zecimală: pentru bibliotecile mari: 1(44) pentru bibliotecile mici: 1 (44)
întreprinderea Poligrafică Cluj
Str. Brassai nr. 5—7 Republica Socialistă România
Comanda nr. 657/4970

5-4 Diodor din Sicilia, istoric grec din secolul lui August, autor a unei Biblioteci istorice, istorie universală a timpurilor celor mai îndepărtate pînă la 51 î.e.n.
5'-'5 Zoroaslru (Zarathustra), fondatorul vechii religii a perşilor. Se pare că regele Vistaspa (Hystaspe) ar fi adoptat doctrina sa şi i-a favorizat propagarea. El propovăduia o credinţă bazată